

03
D-21

Ярослав Дашкевич

ПОСТАТІ

Ярослав Дашкевич
ПОСТАТІ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Національна академія наук України
Інститут української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського
Львівське відділення

*Книга видається за підтримки
Канадського Інституту Українських Студій
Альбертського Університету*

Ярослав Дашкевич
ПОСТАТІ

Нариси
про діячів історії,
політики, культури

Друге, виправлене й доповнене видання

ЛЬВІВ 2007

Iaroslav Dashkevych
PERSONAGES

Essays
on persons in history,
politics and culture

Second edition, revised and expanded

LVIV 2007

ББК ТЗ(0)0-8
УДК 94(092) (100)“ХІІ–ХХ”
Д 217

Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
ISBN 978-966-441-031-8

Упорядники:

Мирон Капраль, Галина Сварник, Ігор Скочиляс

Художнє оформлення обкладинки

Мар'яна Пелех

Книга містить статті, розвідки та есе видатного вченого в галузі гуманітарних наук (передовсім української історії, філології й сходознавства) професора Ярослава Дашкевича. У збірнику представлені історіографічні студії автора про 58 знакових постатей минулого України – від доби середньовіччя до наших днів. Дослідження охоплюють як історичних осіб (король Данило Романович, Гійом Левассер де Боплан, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Вільгельм Габсбург, Євген Коновалець, Роман Шухевич та ін.), так і визначних українських та зарубіжних інтелектуалів (Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Андрей Шептицький, Дмитро Донцов, Іван Крип'якевич, Омелян Пріцак, Даніель Бовуа та ін.). Протягом 1949-2006 рр. ці праці автора публікувалися в різних періодичних виданнях, матеріалах конференцій і монографіях в Україні, а також у Вірменії й Польщі українською та, почасти, російською мовами. 14 праць друкуються вперше.

Для всіх, хто цікавиться минулим України.

Рецензенти:

Любов Дубровіна, професор, член-кореспондент НАНУ

Микола Литвин, професор, доктор історичних наук

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
від 22 червня 2007 р. (протокол № 4)*

© Ярослав Дашкевич, тексти, 2007

© Іван Вакарчук, передне слово, 2007

© Ігор Гирич, передмова, 2007

ISBN 978-966-441-031-8

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Видатний український історик, патріарх української історичної науки Ярослав Романович Дашкевич цього року відзначає 60-ліття наукової творчості та 80-ліття від дня народження.

Несхитно принципова позиція Українця і Вченого, науковий інстинкт і переконливо аргументоване, правдиве слово у написанні української національної історії – найперші засади, завдяки яким Ярослав Дашкевич повернув із забуття для сучасників і для майбутніх поколінь постаті наших видатних політичних і військових діячів – творців Української державності; своїм високоерудованим висвітленням – з фундаментальним аналізом історичних джерел – міждержавних стосунків України з Росією, Польщею, Туреччиною та іншими державами упродовж звивистої історичної траскторії нашого народу, позначеної і трагічними втратами, і великими перемогами, він визначив також і свою особисту наукову та людську драматичну долю, постаючи перед сучасниками як високий інтелект і як сумління своєї нації.

Закінчивши у 1949 році Львівський університет за спеціальністю «Українська мова і література», Ярослав Романович повернувся, щоб викладати тут, лише через декілька десятиліть – уже в незалежній Україні – повернувся добре знаним у світі україністом, вірменістом, сходознавцем, автором понад півтори тисячі наукових творів з багатьох ділянок історичної науки, коли тільки сам перелік міжнародних інституцій, що мали за честь запропонувати йому членство у них, підсвідомо викликав у кожного почуття гордості, вдячності і правдивої пошани до свого видатного сучасника.

Яку ж потрібно мати віру в майбутню державність України, яке нестримне прагнення до пізнання й порятунку її долі, щоб, того ж таки 1949 року, ще зовсім юнаком заарештований і ув'язнений за звинуваченням у політичній неблагонадійності, пройти і подолати численні пересильні в'язниці перед відправленням у так звані виправно-трудова табори, і пізніше, після багатьох звільнень з праці через політичні причини, упродовж багатьох років душевного болю протистояти розчаруванням і зневірі, зберігаючи в собі ту питому українськість, яку боронили свого часу в лавах Українського Січового Стрілецтва мати Ярослава Романовича, визначний український вчений-географ, хорунжа Олена Степанів і батько, генерал Роман Дашкевич, – та інтенсивно творити в тих, можливо, найскладніших для українців як нації часах...

Я.Р. Дашкевич прийняв у 1995 році запрошення викладати у нашому Університеті – він читав лекції на кафедрі давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін і передавав студентам та молодим ученим своє глибоке розуміння історії та свої унікальні дослідження в різних напрямках цієї науки. У 1996 році Вчена рада Львівського державного університету імені Івана Франка присвоїла йому звання професора, і 1998 року він очолив засновану тоді ж кафедру сходознавства, де він працює дотепер. Професор Ярослав Дашкевич виявляє активну й тверду громадянську позицію і дає приклади, як рішуче потрібно діяти, коли виникає будь-яка загроза нашим національним інтересам; невтомно і послідовно, не раз тяжко страждаючи від вияву тих недоліків і хиб, що їх повторюємо й тепер при утвердженні нашої державності, він

здійснює свою місію служіння рідному народові. За видатні заслуги в творенні історичної науки та за самовіддану громадську діяльність його відзначено почесними званнями та преміями.

Яскравий талант професора Ярослава Дашкевича, з причини важкого особистого та забороненого і напівзабороненого наукового життя, пробивався до інтелектуального світу різними дорогами й шляхами, через що чи не більшість його творів і статей розкидані в малотиражних та періодичних виданнях або друкувалися за кордоном і є малодоступними.

Збірник праць професора Ярослава Дашкевича, який Читач тримає в руках, присвячений визначним постатям української історії, політичним діячам, творцям нашої культури і науки – нехай дещо й запізнілий, однак щирий вияв нашої глибокої шани незвичайній людині, наукова творчість і моральна велич якої є для кожного з нас канонічним зразком Ученого і Громадянина.

Іван ВАКАРЧУК

Львів, листопад 2006 р.

ВІД КОРОЛЯ ДАНИЛА ДО ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА: ШТРИХИ ДО ІСТОРІОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ ЮВІЛЯРА

«Кожний, хто виступає зі спогадами, – зазначає Ярослав Романович Дашкевич в одній зі статей цього збірника, – тим більше, про людину, близьку собі, може наштотуватися на закид, що в першу чергу намагається згадувати про себе»¹. Пишучи про Ювіляра, як про українського історіографа, важко відмовити собі у бажанні поділитися особистими враженнями від цієї магнетичної постаті.

Виринає з пам'яті день 5 грудня 1988 р., коли в конференц-залі Інституту історії АН УРСР відбувалося публічне обговорення місця і ролі Михайла Грушевського в українській науці й історії. У розпалі була горбачовська доба «гласності», того ж року в «Літературній Україні» з'явилася стаття Сергія Білоконя², що реабілітовувала Грушевського. Вона викликала полеміку з боку офіційних істориків Віталія Сарбея та Рема Симоненка³. Київське громадське товариство «Спадщина» звернулося до керівництва Інституту історії з пропозицією провести публічне обговорення проблеми ставлення до Грушевського – як до «українського буржуазного націоналіста», який мав «гріх» очолити Центральну Раду, чи як до найбільшого українського вченого й видатного громадсько-політичного діяча. На другому поверсі тогочасної Кірова, 4 зібралося понад тисячу людей. З тих пір ніколи не бачив цей зал таким заповненим вщерть, як у той зимовий день. Не було жодного вільного місця, люди сиділи у проходах, стояли біля дверей. Усі очікували нарешті почути правду про світоча новітньої України.

Офіційну науку мали репрезентувати двоє вже названих істориків, неформальну українську – Сергій Білокінь і Ярослав Дашкевич. Спершу слово було надане авторам публікацій. Розпочалося обговорення доповіддю С. Білоконя, потім виступали борці з «буржуазним націоналістом». Сергій Іванович говорив тихим голосом, зупинявся, його промова не ставила за мету запалити слухачів публіцистичними реаліями. Його метою було передусім відбиття нападів ідейних супротивників. Значно впевненіше виступав Рем Симоненко⁴. Публіка ж чекала тріумфу української позиції... І ось на сцену виходить Ярослав Дашкевич. Він звертається до аудиторії – і відбувається метаморфоза. Виступ блискучий, емоційний, ґрунтовний, різкий; виразно розставлені акценти, чітко представлені засади національної історіографії. Ейфорія опанувала залом, стало ясно, що це історична хвилина, що доба домінації російської історичної схеми України завершується. Пригадую, як після зібрання директор Інституту історії Валерій Смолій на ходу кинув фразу: «Оце була справжня доповідь», маючи на увазі Я. Дашкевича.

¹ Дашкевич Я. Григорій Ковальчак (1928-1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 6. – С. 162.

² Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – К., 1988. – 21 липня. – С. 7.

³ Сарбей В. Як нам ставитися до Грушевського? (З приводу деяких некомпетентних публікацій) // Радянська Україна. – К., 1988. – 27 серпня. – С. 2; Симоненко Р. Правда історії – вірність історії // Комуніст України. – К., 1988. – № 9. – С. 76-88.

⁴ Подібне враження, щоправда, з перебільшеним негативізмом стосовно С. Білоконя, висловив Ю. Хорунжий – автор першого історичного роману про М. Грушевського: Хорунжий Ю. Вірую. – К., 2001. – С. 363-367; див.: Гирич І. Презентація першого історичного роману про М. Грушевського // Молода нація. – К., 2002. – № 2 (23). – С. 354-356.

Ювіляр був у перших рядах тієї нечисленної когорти науковців кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., котрі помітно впливали на зміну світоглядних орієнтирів українських інтелектуалів-гуманітаріїв, і не лише гуманітаріїв, у національному дискурсі історії, літературознавства, культури, філософії, мистецтва. Усі подивлялися його жертовній насназі, коли ледь не щотижня він мандрував у різні кінці України, щоб узяти участь у регіональній конференції, часто навіть необласного рівня, відвідати Київ, аби прочитати чергову лекцію для різних культурологічних клубів: про репертуар української книжки, історико-географічний атлас України, українську державність і т. п. Завжди зали, де виступав Я. Дашкевич, – чи це приміщення академічних інститутів, чи Будинок вчених на Володимирській, – були вщерть переповнені людию, що прагнув нефальшованої правди про своє минуле.

Ярослав Романович на одному диханні – йому було тоді за шістьдесят – намагався надолужити згаяне у роки поневірянь і переслідувань. Він поспішав передати новому поколінню свої універсальні знання й досвід спілкування з людьми, котрі складають золотий фонд національної культури, людьми, які у першій половині ХХ ст. будували Українську державу й розвивали науку. Сама його постава справляла незабутнє враження: рафіновано інтелігентська, аристократична зовнішність, мистецьки дібраний одяг: не традиційний офіційно – партійний костюм з краваткою – символ радянської сірятини, а джинси, светр, хустка на шиї, довге сиве волосся й високе чоло над орлиним носом. Уособлення шляхтича (недаремно рід його ведеться від засновника козацтва Остафія Дашковича, шляхетської династії Корибутів), українського галицького нотабля, який дивом уцілів, перейшовши сталінську м'ясорубку 40–50-х рр. Комуністична влада, з її євгенічним підходом навиворіт, упосліджувала усіх, хто навіть гіпотетично міг мати власну думку, не піддавався ідеологічному навіюванню. А у випадковій з Ярославом Романовичем йшлося про людину, батьками якої були Олена Степанів і Роман Дашкевич – дві знакові постаті українських визвольних змагань 1917-1921 рр., про особистість, яка походила з роду Яфетів – аристократів духу.

Ювіляр органічно продовжував національну традицію і не лише духовну, але й історіографічну. Бо з дитинства бував у домі Івана Крип'якевича, товаришував з його синами: Романом і Богданом. А через маму – Олену Степанів – мав опосередковане особисте пов'язання з Михайлом Грушевським. Гавриїл Костельник був його катехитом, Марія Бачинська – дружина Дмитра Донцова – давньою подругою матері ще до часів заміжжя. Батько – генерал артилерії Січових стрільців – був близьким соратником Євгена Коновальця. Дитиною він відпочивав на віллі лідера «Молодої музи», теж січового стрільця, Остапа Луцького з ще одним визначним учнем Грушевського, Мироном Кордубою. У часи навчання Я. Дашкевича в гімназії у Львові працювали й інші учні Грушевського початку століття – Омелян Терлецький, Василь Гарасимчук, розпочинав наукову діяльність видатний сходознавець Омелян Пріцак. Ювіляр тисячами ниток був пов'язаний з різними середовищами політичного й культурного галицького життя 20–30-х рр. ХХ ст. І тому став не тільки істориком, а й публічною людиною в суспільстві – досі вчений, не шкодуючи свого часу, долучається своїм вагомим словом до важливих громадських справ. До нього приходять радитися, з ним обговорюють найрозмаїтіші наукові – і не тільки наукові – проблеми, дослухаються до його оцінки, бо його позиція, його бачення ситуації – глибоке, аналітичне... і з широким засягом на майбутнє. Критерій цієї оцінки завше закорінений в український інтерес, користь для національної справи...

Коли у 1939 р. наближався «золотий вересень», тікаючи від нової азійської навали, історик-античник О. Домбровський запитав І. Крип'якевича, чому той залишається у Львові. Іван Петрович відповів, що треба зберігати український стан посідання у галицькій столиці. Новий окупант узявся за витравлення українського духу, на сторожі якого за нових часів традиційно стояла і стоїть історична наука. Я. Дашкевич у несприятливі 50–80-ті рр. й протягом останніх п'ятнадцяти років із самопосвятою намагається вирвати Україну з духовно-культурного рабства її новітнього окупанта.

Сучасна українська ситуація є заручницею тієї задавленої історичної проблеми, яка існує принаймні ще з козацьких часів. Я. Дашкевич у статті про Павла Тетерю стверджує: «Трагедія України у XVII ст. полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатівкове межування з розбійницьким степом... не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду». У кінці XIX – на початку XX ст. ідеї «османofilьства», «полоноfilьства», «австрофильства» були здані в архів, і дилема орієнтації спростилася до мінімуму: або Росія, або незалежна Україна.

Як і сто років тому, в останні десятиліття на істориків знову лягає відповідальність за сприйняття української національної парадигми широким загалом. Як це не прикро констатувати, але й тепер нам залишається мріяти, так само як В. Липинському, що заможні верстви – власницька еліта – перейматимуться інтересами Української держави. Усі найвизначніші провідники новітнього українства, переважно історики, не говорячи про добу визвольних змагань, відчували брак підтримки своїм ініціативам з боку заможних верств. Я. Дашкевичу повелося навіть важче, як його попередникам, бо царський диктат і польські переслідування не йдуть у жодне порівняння з комуністичним терором. Знайти спільників М. Грушевському було куди легше, ніж соратників по спротиву Ярославові Романовичу. Відкрито опиратися системі, як і Я. Дашкевич, наважилися з істориків одиниці. Решті доводилося пристосовуватися, мімікрювати, писати на догоду владі. Україна 60–80-х рр. мала ряд фахових і компетентних істориків, проте неофіційним лідером, символом незламності, був саме Я. Дашкевич. Він жодного разу не зрадив собі, й попри тиск системи, розглядав у своїх працях історію, і не лише її, передовсім у національній парадигмі.

Ярослав Романович провів свої студентські роки за радянських часів, коли історію вважали інструментом партійної ідеологічної машини. Може, тому не випадково, що за освітою він став філологом. А в історичній галузі спеціалізувався у вірменістиці та історико-філологічних дослідженнях інших кочових народів. Минуле вірменських колоній в Україні стало темою його кандидатської дисертації. А ще захоплювався допоміжними історичними дисциплінами: бібліографією, ономастиком, археографією, джерелознавством тощо. Тільки за т. зв. перебудови Ювіляр отримав змогу сказати своє вагоме слово як історик громадсько-політичного життя та національно-визвольного руху середини минулого століття. Ще у 1960-ті рр. його талант вченого-концептуаліста й аналітика був належно оцінений. Майже кожне число «Архівів України» й збірника «Історичні джерела та їх використання» виходило зі статтями, публікаціями джерел і рецензіями пера Я. Дашкевича. За радянським принципом, одного автора не дозволялося друкувати більше двох разів у рік, тому його матеріали публікувалися під десятком прибраних псевдонімів.

У 70-ті рр. він міг оприлюднювати свої праці лише за кордоном, а вже у другій половині 80-х рр. актуальні, написані з надзвичайним публіцистичним талантом статті

Я. Дашкевича буквально розхоплювалися різними періодичними виданнями. У цей час і в наступне десятиліття він стає улюбленим автором львівських часописів, щорічника «Україна. Наука і культура», інших наукових збірників та журналів – «Україна в минулому», «Українські проблеми», «Київська старовина», «Пам'ять століть», «Український археографічний щорічник» тощо. Початок 1990-х рр. – своєрідний історіографічний бум, коли численні видавництва у Києві та Львові перевидують класичні твори з історії України, спогади, політологічні праці. Таких фахівців з цих проблем, як Дашкевич, у той час було дуже мало. Ярослав Романович підготував тоді низку передмов, у яких вперше у пострадянській Україні проаналізовано творчість провідних вчених-гуманітаріїв першої половини минулого століття.

Ярослав Дашкевич, будучи дуже плідним істориком (у покажчику його праць нараховується понад півтори тисячі позицій⁵), з швидким і легким пером, має тільки два збірники своїх творів, та й ті лише частково стосуються українознавчої тематики. У 1993 р. вийшов збірник політологічних статей вченого⁶, а декілька років тому видано іншомовні публікації з історії українсько-вірменських взаємин домодерного періоду⁷. Тимчасом власне історіографічний доробок Ювіляра досі залишався поза увагою. За жанровою ознакою праці Ярослава Романовича у ділянці історіографії можна умовно поділити на біографічні студії (репрезентовані у цьому виданні) й тематичні розвідки.

Основні історіографічні ідеї

Не претендуючи на всебічний аналіз усього історіографічного доробку професора Дашкевича (адже для цього необхідне спеціальне монографічне дослідження його творчості), спробуймо лишень ескізно, у загальних рисах окреслити основні думки вченого з присутніх питань національної історіографії. Не торкаючись усіх праць, надрукованих у цьому виданні, розглянемо тільки найважливіші, на наш погляд, історіософські ідеї Ярослава Романовича Дашкевича, які мають суспільне звучання.

Читаючи нариси про істориків, ми повинні розуміти, що автор не ставив за мету подати всеосяжний аналіз їхніх напрацювань. Він намагався передовсім виопуклити ті досягнення їхньої творчості, які суголосні сучасній добі та найбільше цікавлять читача у теперішніх політичних реаліях. Учений зупиняється на тих контрверсійних думках, що їх спотворено висвітлювала радянська або й діаспорна історіографія, формуючи традицію стереотипного, викривленого, сфальшованого сприйняття минулого. Нас цікавлять, зокрема, інтерпретації Дашкевичем поглядів М. Грушевського, В. Липинського, Д. Донцова. Надзвичайна ерудиція Ювіляра дозволяє йому сконфронтувати позиції кількох протилежних за ідейними уподобаннями мислителів, бачити парадокси й приховані мотиви вчинків того чи іншого науковця або історичного діяча і несподівано їх трактувати, деконструюючи усталені досі уявлення.

Зібрані тут статті Я. Дашкевича писалися у різні проміжки часу. Тому всі оцінки історика варто розглядати в контексті тієї конкретно-суспільної ситуації, яка складалася в Україні на момент появи його праці. Часто ми можемо спостерігати генезу думок

⁵ Ярослав Дашкевич. Біобібліографічний покажчик / Упор. М. Кривенко. – Львів, 2006.

⁶ Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993.

⁷ Дашкевич Я. Вірменія і Україна: [Зб. ст. і рец.] / Упор. Г. Сварник, Я. Федорук. – Львів; Нью-Йорк, 2001.

автора про ту чи іншу особистість, і нюансування такого ставлення залежить від завдань, які ставить перед собою вчений. Так, скажімо, коли М. Драгоманова Ярослав Романович оцінює в контексті ідеології чинного націоналізму Д. Донцова, то постать відомого українського соціаліста набуває негативного забарвлення. Натомість, коли йдеться про інтелектуальні побудови пізнього М. Драгоманова, то Ювіляр, порівнюючи його з попередниками й раннім Драгомановим, що нехтував ідеєю Української держави, оцінює цього інтелектуала достатньо високо. Те саме стосується М. Грушевського, нюанси ставлення до якого визначаються політичним виміром внеску в український суспільно-політичний рух.

Більшість опублікованих у збірнику статей з'явилися напередодні й у перші роки незалежності новітньої України. Тому провідною думкою в них є заклик до повернення істориків у простір національної схеми історіографії. Вчений закликає дивитися на події українського минулого через парадигму власної нації та держави, а не очима дослідників сусідніх держав, і передовсім Росії. Якщо науковець студіює суспільно-політичний рух модерного часу, то його висновки приречені на певне політичне забарвлення. Для прикладу, творчість М. Грушевського та його «Історія України-Руси» (далі – «ІУР») були не тільки суто науковою, але одночасно й політичною справою. Бо саме визнання самодостатності українського історичного процесу вказувало на перспективу існування нації в майбутньому, тобто забезпечувало політиків відповідним ідеологічним інструментарієм. Не меншу, а може, подекуди й більшу політичну актуальність має і дослідницький доробок Ярослава Дашкевича. Кожна його стаття підкреслює значення науки у формуванні ментальних пріоритетів українця.

Ювіляр на порозі 1990-х рр. був найпалкішим речником повернення до джерел національної історіографії. Цей дискурс, на думку вченого, повинен нарешті стати домінуючим концептуальним чинником для сучасного українського історика. І проблема не тільки в тому, що на цьому шляху бовваніє радянсько-російська модель Сходу Європи. Під впливом динамічних суспільних зрушень старі кадри науковців швидко перебудовувалися й ставали адептами національної історіографії. Марксизм заступали нібито українським дискурсом механічно, насправді ж, у методологічному і світоглядному плані праці цих істориків залишалися тим самим, лишень перефарбованим, радянським історіописанням. У добу глобалізації постав новий виклик – постмодернізм, який, закликаючи до універсальних цінностей, нерідко покидає «українське питання» на маргінесі. Під претекстом впровадження нових підходів, стратегій, методик стверджується відсталість традиційного (як позитивістичного) історичного методу дослідження, а національне виступає анахронізмом, перешкодою на шляху до загальнолюдського. На зміну російському впливу на українське інтелектуальне життя приходив вплив західний (насамперед американський), при якому нехтуються реальні проблеми сучасного розвитку нашої держави.

Ярослав Дашкевич у своїх публічних виступах і в публікаціях підкреслює, що Україна не перебуває в рівних з Росією або Польщею умовах існування. Останнім не загрожує втрата свого національного «я». Україна ж ще багато років потребуватиме громадської й державної підтримки в конструюванні «свого» бачення минулого. Я. Дашкевич не втомлювався наголошувати, що національний дискурс не протиставляється соціальному чи загальнолюдському. Навпаки, він органічно співіснує з ними, як це є в інших «нормальних» історіографіях країн світу. Тому, як директор Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Ювіляр

ініціював, спільно з київськими дослідниками, видання творчої спадщини не тільки Михайла Грушевського, але й усієї його галицької історичної школи. На жаль, поки що в межах цього масштабного проекту вийшло лише два видання – праці Василя Гарасимчука та І. Крип'якевича⁸. Проте, у руслі цієї ініціативи, окремі львівські видавництва (зокрема, «Світ»), на межі 80–90-х рр. минулого століття випустили ряд творів істориків – учнів М. Грушевського⁹.

Після десятиліть переслідувань української науки Ярослав Дашкевич формулює низку актуальних теоретичних проблем. Одна з них – це співвідношення між т. зв. державницькою та народницькою історіографіями. У спадок сучасним дослідникам діаспорна історіографія залишила чимало стереотипів, які унеможливлювали коректну інтерпретацію ставлення істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. до власної держави. Чи справді існував, згідно з твердженнями представників державницької школи (Д. Дорошенко, І. Кревецький, В. Липинський), непримиренний антагонізм між державниками і народниками? Чи справді народники нехтували українським державним інтересом у минулому, надаючи перевагу народним масам? На дихотомію «народництво – державництво» вже відповів голова Українського історичного товариства Любомир Винар. Він вказує на штучність термінів «державництво» й «народництво» стосовно істориків, які гуртувалися навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, пояснюючи їх виникнення й функціонування суто політичними мотивами. Л. Винар, ще у 1960-х рр., стверджував, що «державницька школа» виросла з історичної школи М. Грушевського¹⁰.

Водночас продовжує існувати і традиційний погляд про принципову відмінність «державників» і «народників», бо буцімто «в історичних концепціях (народників) примат віддавався соціально-економічним, а не державно-політичним інтересам»¹¹. Однак немає серйозних підстав уважати, що в «ІУР» соціально-економічний аспект превалює над політичним чи що М. Грушевський мало уваги приділяв різним формам української державності протягом тисячолітньої її історії. Сьогодні такі думки виглядають анахронізмом. Можна погодитися з професором Ярославом Пеленським, що В. Антонович, М. Костомаров і О. Лазаревський складають в українській історіографії окремих – українофільський у політичному сенсі – етап, але цілком не коректно долучати до них М. Грушевського.

Я. Дашкевич у статті про І. Крип'якевича пише про те, що великі історичні категорії – народ, нація, держава, «які часто протиставляють, насправді доповнюють одна одну... перетворюючись у фундамент для виникнення нових великих історичних категорій»¹². М. Грушевського Ювіляр називає істориком державницького напрямку ще

⁸ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини ХVІІ віку; Василь Гарасимчук: Життя і творчість (1880-1944) / Упор. Я. Федорук. – Львів, 1994 (= Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1); *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині ХVІ ст.: дослідження і матеріали / Упор. М. Кап-раль. – Львів, 1994 (= Львівські історичні праці. Джерела, вип. 2).

⁹ Див., наприклад: *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990.

¹⁰ *Винар Л.* Михайло Грушевський, історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 86. Див. також його публікації: М. Грушевський і НТШ, 1892-1930. – Мюнхен, 1970; Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – Б. м., 1985, та ін.

¹¹ *Пеленський Я.* Українська державна школа // *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. VII.

¹² *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 5-21.

від часів навчання у Київському університеті. «І цього державницького напрямку, – на його думку, – (М. Грушевський. – *І. Г.*) дотримувався під час усього творчого життя»¹³. Ярослав Романович переконаний, що обидва дискурси суспільно-політичної думки є суголосними. І консерватори-егалітаристи, і соціалісти-демократи, до яких належав М. Грушевський, з однаковою повагою ставилися до цінностей власної держави.

Професор Дашкевич, поєднуючи національний і державний ідеали, дає влучну класифікацію попереднього етапу українського визвольного руху – народницького (українофільського), романтичного (кирило-мефодіївського, слов'янофільського) й козацько-автономістичного. Він аналізує елементи державницької свідомості в усіх визначніших попередників Грушевського – В. Антоновича, О. Барвінського, О. Кониського, розпочинаючи свої студії від В. Капніста. Тезу про т. зв. дводушність останнього (українець за походженням, росіянин з вибору) та таких, як він (у т. ч. і М. Гоголя), Я. Дашкевич не сприймає. Очевидно, вважаючи мову їхніх творів не визначальним фактором для донаціонального (домодерного) етапу українського руху.

Ювіляр закликає не до протиставлення напрямів, не до перекреслювання досягнень попередніх генерацій істориків і суспільних мислителів, а до узгодження позицій кожної наукової школи, їхньої гармонізації. Він зауважує генетичний зв'язок між кожним наступним етапом розвитку суспільно-політичної думки, де попередні здобутки ставали фундаментом для наступного покоління дослідників і політиків. Учений прагне до історіографічної рівноваги. Мають право на існування різні візії української революції 1917-1921 рр.: уенерівська, гетьманська, російсько-комуністична, українсько-колабораційна та націоналістична. Коли змінюється суспільний клімат в Україні і політики починають використовувати «своїх» класиків з антиукраїнською метою, стає відчутним брак чіткого національного погляду на історичний процес. Я. Дашкевич переконливо стверджує, що для формування консолідуючої «середньої лінії» у сучасній політиці треба виразно позначити правий фланг українського соціуму.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. – час нових викликів в історичній науці. Українському суспільству необхідно відкрити скарби демократичної думки перелому ХІХ–ХХ ст., і Ювіляр невтомно пропагує М. Драгоманова й М. Грушевського. Середина 1990-х – кучмівський режим дрейфує в бік Москви, і Ярослав Романович звертається до національно орієнтованої суспільної думки, пропонуючи тодішній Україні рецепти Д. Донцова і Р. Бжеського. Він радить не ідеалізувати Центральну Раду та її керівників. Можновладці словами М. Грушевського, В. Винниченка та інших намагаються виправдати свою недолугість, «а часто відсутність політики сучасного українського уряду, що гарячково почав шукати санкції для своєї теперішньої діяльності в подіях майже 80-річної давнини, які відбувалися, зрештою, в цілком інших обставинах»¹⁴. Нехай візія Бжеського дає не зовсім об'єктивну і непомилъну картину минулого, але оскільки «є тепер сили, що хочуть знову штовхнути Україну на антинаціональний і антидержавний шлях, – підкреслює Я. Дашкевич, – така книжка корисна»¹⁵.

Ще й досі невирішеною залишається проблема співвідношення національно-державної (державно-консервативної) історіографії, представленої професійними

¹³ Дашкевич Я. Михайло Грушевський: історик народницького чи державницького напрямку? // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 136-152.

¹⁴ Дашкевич Я. Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. – К., 1998. – № 1. – С. 126.

¹⁵ Там же.

вченими від В. Липинського – С. Томашівського до Б. Крупницького – О. Оглоблина, й партійною націоналістичною історіографією та історико-політичною публіцистикою, найяскравішими речниками якої були Д. Донцов і Р. Бжеський. Остання зазнавала тотальної нищівної лайки з боку комуністичної пропаганди, тому Я. Дашкевич, зважаючи на те, що пересічний український читач чув значно більше негативного, ніж позитивного, свідомо підтримує ті патріотичні сили, які в умовах зудару двох агресорів – Польщі й Росії – на українських теренах намагалися протистояти сталінсько-фашистському тоталітаризмові, мобілізувавши західноукраїнську суспільність під гаслами ОУН.

Порівнюючи В. Липинського й Д. Донцова, Ярослав Романович більше симпатій виявляв до ідеолога чинного націоналізму. На перший погляд, це може викликати подив. Відразу пригадуються спомини О. Лотоцького¹⁶ про М. Грушевського в добу Центральної Ради, коли всі його соратники з Товариства українських поступовців (ТУП) були здивовані соціальним радикалізмом маститого вченого, заможної людини, і його переходом у 1917 р. до лав есерів. Замість стати «арбітром нації», М. Грушевський прийняв позицію однієї, та й ще лівої, партії. Логічно запрошувався крок до очолення партії соціалістів-федералістів, партії статечних людей, вчених та інтелігенції, партії, яка виросла з ТУПу, що його очолював Михайло Сергійович. Але Грушевський хотів радикальніших змін, орієнтації на молодь і широкий загал – селянська Україна здебільшого йшла за есерами. Така сама паралель проглядається й щодо Ярослава Дашкевича. Дія завжди краще від інерції й кабінетних розумувань. Націоналісти були тією силою, яка продемонструвала незнищенність прагнень нації до життя, спроможність до опору окупантам. Спрацювали родинна традиція, участь батьків у багаторічній визвольній боротьбі, власний досвід протистояння режимові, загартування у сталінських таборах.

Ювіляр абсолютно безкомпромісний, коли йдеться про національний інтерес, у якому він максимально контрастний (чорно-білий). Він не приймає напівтонів. Там, де є упосліджені права української нації (чи це політичний виступ, чи праця історика), Ярослав Романович стає принциповим полемістом. Тут він не добирає нейтральних слів і не толерує опонента. Для прикладу, коли 1996 р. треба було захищати фаховий підручник Ф. Турченка від нападок депутатів-комуністів (у ньому вперше позитивно висвітлена боротьба ОУН-УПА), інспектор Міністерства освіти Н. Теплоухова спеціально просила Я. Дашкевича приїхати до столиці. Українську візію Другої світової війни тоді вдалося відстояти.

Безумовно, на творчості Ювіляра, як і на кожній людині, позначається дискурс сучасних політичних обставин, недолуге керівництво Україною номенклатурою радянського виховання. Тому іноді щодо окремих постатей змінюються акценти й оцінки. У кінці 1980-х рр. Грушевський потребував реабілітації як політик – і Дашкевич цьому максимально сприяв, але в середині 1990-х політика Л. Кучми підважила українську незалежність, і це радикалізує ставлення до великого історика з боку Ярослава Романовича. У цей час учений більше критикує Грушевського як політичного й державного діяча, акцентуючи на його науковій діяльності. Напередодні незалежності України Дашкевич розглядав Переяславську угоду 1654 р. як союз рівноправних партнерів, у 2004 р. – як апогей зради керівної верхівки національним інтересам.

¹⁶ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Т. 3. – С. 353.

Постаті історії та історичної науки

Михайло Грушевський: між наукою і політикою. На межі 80–90-х рр. ХХ ст. Ярослав Дашкевич, поряд з Сергієм Білоконом, чи не найбільше спричинився до реабілітації й повернення до пантеону української культури імені Михайла Грушевського¹⁷.

У 1988 р. Я. Дашкевичу ще доводилося спростовувати заявлені радянські стереотипи щодо М. Грушевського, створені партійною пропагандою: про уявні тертя на ідейному ґрунті з Франком; про конфлікт у НТШ 1913 р., в чому партійні історики звинувачували авторитарну вдачу голови Товариства; про з'ясування стосунків у середовищі ВУАН з А. Кримським і С. Єфремовим; про т. зв. австрійське або німецьке «шпигунство» історика тощо.

Оцінюючи постать М. Грушевського кількома роками пізніше, Я. Дашкевич намагався вирішити дуже непросте питання: як узгодити наукову діяльність найвидатнішого українського історика (у цьому в Ярослава Романовича ніколи не виникало сумнівів) і невизначеного політика (в слабкості саме цієї іпостасі Михайла Сергійовича наш Ювіляр так само був однозначно переконаний). Учений пропонує розводити ці дві складові цієї непересічної постаті, бо, коли їх розглядати у детермінованому поєднанні, як пропонував один із сучасних дослідників української революції В. Верстюк, то тоді треба розчаруватися не тільки в Грушевському-політику, але й у Грушевському-історикові. «Політична діяльність М. Грушевського [...] більше відбивалася на його, в основному, дуже об'єктивних наукових працях, ніж конкретні результати наукових досліджень на його політичній кар'єрі»¹⁸, – вважає Я. Дашкевич. В іншому місці він пише: «Тверезий прагматизм фактології М. Грушевського дуже різко контрастував з його спершу теоретичною, а потім і практичною політичною діяльністю. В політиці він завжди залишався непоправним романтиком»¹⁹.

Іншою важливою проблемою сучасного грушевськознавства, яка з великою ерудицією з'ясована Ювіляром, є співвідношення «народництва» й «державництва» у науковій і громадсько-політичній діяльності М. Грушевського. Ярослав Романович йде стежкою, заповідженою від 1950-х рр. Б. Крупницьким, О. Оглоблиним, І. Витановичем, В. Дорошенком, М. Стахівим, М. Андрусяком, Л. Винаром та іншими

¹⁷ Бібліографічний покажчик: Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобібліографія (1885-2000) / Упор. Б. Грановський (К., 2001), фіксує одинадцять бібліографічних позицій. Назвемо лише ті, які безпосередньо стосуються постаті найвидатнішого історика: Дашкевич Я. За науковим кермом: М. Грушевський – творець української національної науки // Дзвін. – Львів, 1991. – № 9. – С. 137-140; *Його ж.* Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР. – К., 1991. – № 9. – С. 52-60; *Його ж.* М. Грушевський – творець концепції української національної науки // НТШ і українське національне відродження: доповіді, повідомлення, матеріали Першої наук. сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 65-71; *Його ж.* Найвидатніший український історик // Слово і час. – К., 1991. – № 9. – С. 18-24; *Його ж.* Про М. Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні т-ва «Спадщина» у грудні 1988 р. // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 19. – С. 188-197; *Його ж.* Хто такий Михайло Грушевський // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192-201. Див. також інші дослідження-відкриття кінця 1980-х рр.: Білокін С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – К., 1988. – 21 липня. – С. 7; *Грушевський М.* Спомини / Підготовка тексту і коментар С. Білокона // Київ. – К., 1988. – № 9-12; 1989. – № 8-11; 1992. – № 2-3.

¹⁸ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість [Передмова] // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. VI.

¹⁹ Там же. – С. VII.

дослідниками²⁰, котрі гуртувалися навколо журналу «Український історик». Цим самим він наголошує на тягlostі реального, а не доктринерського розуміння суті цих двох понять.

Цікаво, що після Другої світової війни все більше науковців відносять М. Грушевського до істориків-державників. О. Оглоблин і М. Слабченко, очевидно, не без впливу робіт В. Липинського й Д. Дорошенка, сприймали його у 1920-ті рр. народником, а себе причисляли до істориків економічної або марксистської школи. У часи емігрантського життя в США Оглоблина, історіографи почали відносити його й М. Грушевського до однієї національно-державної школи.

На початок 1990-х рр. проблему народництва й державництва М. Грушевського актуалізувала тодішня суспільно-політична ситуація в Україні. Чи бути новому союзному договору і залишитися федеративною республікою у складі «оновленого» Союзу, чи все ж таки її дрейф до окремішності завершиться створенням незалежної держави? Парадигма народництва і в парі з ним одвічного федералізму М. Грушевського був для посткомуністичного чиновництва та партноменклатури сильним аргументом для легітимізації курсу на федеративний зв'язок з Росією. Тоді, як зрештою і сьогодні, історики намагалися вловити політичну кон'юнктуру і написати «актуальну працю». У цей час, наприклад, з'явилася книжка В. Кравченка про Д. Багалія, де боязка, обережна позиція Дмитра Івановича щодо української незалежності подавалася як зважена і твереза тактика справжнього федераліста. Протягом 1991 р. було надруковано з десяток публікацій О. Копиленка і його окрему книжку, в якій М. Грушевський змальований як переконаний федераліст, національний реаліст, що завжди цінував державний союз України з Росією²¹. Проте і після грудня 1991 р. М. Грушевського трактували як федераліста-народника в науковій і політичній сфері. Посткомуністичні історики²² й далі свідомо формалізували складний процес розгортання Української революції. Писав історик про утримування федеративного зв'язку з Росією, – отже, був переконаним федералістом.

Я. Дашкевич у своїй інтерпретації постаті великого історика і громадського діяча намагається уникнути двох полюсів: не нівелювати відмінності між народництвом і державництвом, представляючи М. Грушевського відданим державником, і не кваліфікувати його, за традицією, народником і федералістом²³. Останню позицію боронили не тільки історики марксистсько-ленінського вишколу, але й той національний табір, який зберігав вірність В. Липинському – Д. Дорошенкові. Схоже, і сьогодні такі погляди поділяють деякі українські історики, зокрема Я. Пеленський і Я. Грицак. Натомість Наталія Яковенко – зовсім, на нашу думку, неслухно – називає ідеологію Гру-

²⁰ Див., зокрема: *Крупницький Б.* Михайло Грушевський і його історична праця // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. I. – С. ХХІ; *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // *Український історик.* – 1966. – Ч. 1-2 (9-10). – С. 32-51.

²¹ *Копиленко О.* «Я був і zostaюся федералістом» (Державно-правові погляди М.С. Грушевського) // *Радянське право.* – К., 1991. – № 6. – С. 49-52; *Його жс.* «Українська ідея» М. Грушевського. – К., 1991.

²² Див. напр.: *Солдатенко В.* Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // *Український історичний журнал.* – К., 1996. – № 5. – С. 3-27.

²³ Щось подібне спостерігаємо у візіях О. Оглоблина ідей М. Грушевського. Він так само відзначав державницькі інтенції великого історика, але вважав, що «дві основні ідеї керували Грушевським в його науковій роботі і в його громадсько-політичній діяльності... ідея народництва [і] ідея федералізму» (*Оглоблин О.* Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) // *Український історик.* – 1966. – Ч. 1-2 (9-10). – С. 9).

шевського підґрунтям для більшовицької візії минулого у 30-ті й пізніші роки, не роблячи різниці між національним і російським комунізмом, українським і європейським соціалізмом²⁴. Позитивістом-народником означав М. Грушевського й Омелян Пріцак. Він залишав поза розглядом громадську працю історика, зосереджуючись на його науковій методології та історіософії. О. Пріцак періодизує погляди вченого за провідним методологічним чинником: до 1904 р. (лекцій у Паризькій вільній російській школі) М. Грушевський був позитивістом, після того – соціологом.

Я. Дашкевич до старої полеміки додав свої цікаві й влучні спостереження. Ще колись М. Драгоманов у своїй рецензії на статтю М. Грушевського «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (1892) підкреслював відсутність принципових відмінностей між державою і громадою (якщо остання живе автономним життям, то вона є такою самою державою, як князівство чи будь-яка інша територія під владою володаря). Ярослав Романович логічно продовжує: держава і територія, населена спорідненим етносом, – взаємопов'язані сутності. Якщо предметом дослідження М. Грушевського є не «Південно-Західна Росія», а Україна-Русь, то маємо підстави називати Грушевського вже у 1890-ті рр. націонал-державником.

Остаточний відхід від народництва Я. Дашкевич датує виходом першого тому «ІУР» – 1898 р., а сам напрям, до якого належав історик, від того часу і до кінця життя, класифікує як національно-державний. Про те, що Грушевський, за словами Ювіляра, «ніколи не був народником», свідчить його практична (громадсько-політична) діяльність.

Загалом від В. Липинського і його прихильників Грушевського відрізняло хіба те, що вони аж надто часто згадували про українську державу і державність. І це дуже слушна думка. До 1917 р. ми взагалі маємо усі підстави зараховувати В. Липинського до історичної школи М. Грушевського. Сам В'ячеслав Казимирович у листах до львівського професора називав себе його учнем. У виданнях НТШ і «Літературно-науковому віснику» були опубліковані його найвідоміші твори. До революції В. Липинський визнавав ідейний провід М. Грушевського, ставлячи себе по праву (представником римо-католиків) загальнодемократичного руху на чолі з головою НТШ.

Я. Дашкевич поділяє думку Л. Винара²⁵, що свої висновки критики Грушевського засновували на єдиній статті в журналі «Борітеся – поборете!» під назвою «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання». Метою цієї праці історика було, на переконання Ювіляра, «у такий вульгаризаторський спосіб показати себе соціалістом-революціонером (але не народником) в історичній науці від початків своєї дослідницької діяльності»²⁶. На наш погляд, ще однією важливою ціллю цієї публікації

²⁴ Яковенко Н. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього // День. – 1996. – 20 листопада. – № 21. – С. 6; *Ії ж.* Історія пізнана і непізнана: Біда не в тому, що ми знову переписуємо свою історію, а в тому, що робимо це за безнадійно застарілими взірцями // Там же. – 25 вересня. – № 3. – С. 6; *Ії ж.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 4.

²⁵ Винар Л. Михайло Грушевський, історик і будівничий нації... – С. 87-88. Винар писав: «Замість аналізувати історіографічні концепції Грушевського на основі його наукових історичних досліджень, його критики майже без винятку обґрунтовували свої аргументи публіцистичною статтею історика «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», що з'явилася в другій половині 1920 р.» (с. 87).

²⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку?... – С. 145.

було обґрунтування свого повернення в радянську Україну, а зовсім не виправдання бездержавності. У цій статті Грушевський визначав тактику національної роботи для політичної лівиці. Він робив ставку на розкладання більшовицького режиму зі середини, а для цього могло найкраще слугувати народництво, яке погоджувало українців, котрі зазнали поразки у збройному протистоянні з владою, що в Україні представляла чужу (російську) державність.

Професор Дашкевич вказує на невдалу для Грушевського стилізацію думки у цій сумнозвісній статті, що дало змогу його опонентам захопитися за додаткові аргументи для критики М. Грушевського як антидержавника. Якщо ж виходити власне з методології дослідження, то, вважає вчений, позитивіст М. Грушевський ніяк не міг бути народником, адже народництво – це романтичний етап історіографії.

Висновки Я. Дашкевича щодо цієї проблеми такі: 1) М. Грушевський був засновником національно-демократичного напрямку; 2) його учні репрезентували консервативне відгалуження цього напрямку; 3) між учнями та М. Грушевським були деякі ідеологічні, а не методологічні розбіжності; 4) історикам радянської школи вигідно тримати М. Грушевського в «клітці» народництва, бо сучасним політикам (на 1996 р.) він потрібний як народник; 5) ким би не був Грушевський – народником чи державником, – він залишається найвидатнішим українським істориком понад усіма напрямками.

Учні Михайла Грушевського. Учений не має сумнівів щодо віднесення всіх учнів М. Грушевського до істориків державницької школи. У статті про І. Крип'якевича Я. Дашкевич намагається одним з перших з'ясувати генезу терміна «українська державницька ідея». Д. Донцов, за його спостереженнями, вжив це поняття у 1915 р., Л. Цегельський – 1917 р., М. Возняк – 1918 р., І. Кривецький – 1922 р., О. Терлецький – 1923 р. І. Крип'якевич розвідку про Українську державу Б. Хмельницького написав 1917 р., а про княжі часи – 1918 р. Отже, саме Українська революція, а не Перша світова війна була тим вододілом, що розмежував, на думку Ярослава Романовича, нашу історіографію на класичні народницьку й державницьку школи.

Професор Дашкевич точно формулює причини розходження метра зі своїми учнями: не ідейно-методологічні, а політичні розбіжності лежали в основі його конфлікту. Для учнів Михайла Сергійовича Ювіляр запропонував означення «консервативно-державницька школа». Мабуть, це визначення стосується лише тих учнів, які працювали ще у 20-ті рр. Воно, очевидно, не поширюється на таких, як І. Джиджора, В. Гарасимчук або О. Роздольський, котрі у 1913 р. підтримували колишнього голову НТШ²⁷.

Усі учні Грушевського після 1921 р. опинилися на захід від Збруча – вже сам по собі цей факт не сприяв збереженню теплих стосунків з учителем. Тим паче, що з цього року М. Грушевський перебував на виразних радянофільських позиціях. Одним з мотивів конфлікту, ймовірно, була відчутна відмінність у ставленні до ідеї соборності й цивілізаційного розвитку України. С. Томашівський після 1913 р. відмовився від ідеї української спільності Київської та Галицько-Волинської держави. Не вважав, що Галичина має свої політичні кроки узгоджувати з інтересами Великої України. Не відмовляючись засадничо від ідеї соборності, учні Грушевського сподівалися на можливість побудови незалежної України на її західному відламі. Не сприяло порозумінню

²⁷ Цікаво, що теми робіт консервативного спрямування (про козацьку еліту) запропонував М. Грушевський: В. Гарасимчуку – досліджувати діяльність гетьмана Івана Виговського, М. Кордубі – дипломатію Богдана Хмельницького, І. Кривецькому – Петра Дорошенка, І. Джиджорі – гетьманство Данила Апостола.

між учнями та Грушевським і «полівіння» поглядів вчителя, тоді як погляди учнів помітно «правішали».

Його, може, найвизначніший учень Іван Крип'якевич не був винятком. Так само, як С. Томашівський, М. Кордуба та І. Кревецький, він перебував в опозиції до М. Грушевського, принаймні до 1924-1926 рр., коли Іван Петрович почав активно співпрацювати з Історичною секцією ВУАН. Як тонко спостеріг Я. Дашкевич, І. Крип'якевич, схоже, солідаризувався з Іваном Кревецьким, бо надрукував 1924 р. у редактованому ним томі «Записок НТШ» рецензію Кревецького «Українська історіографія на переломі» з критикою вчителя за нехтування державницьким дискурсом і за народництво.

І все ж, не смерть примирила учнів і учителя, а можливість наукової співпраці у редактованих Грушевським періодичних виданнях. В «Україні» та порайонних збірниках з дослідження окремих регіонів України друкувалися майже всі учні Михайла Сергійовича, окрім хіба що С. Томашівського. Отже, ніхто з них не опускався до рівня особистих образ, не ставив хвилеві емоції вище наукової справи. Тому й по смерті М. Грушевського ні М. Кордуба, ні І. Крип'якевич не відгукувалися про вчителя у нешанобливому тоні.

Д. Донцов проти В. Липинського. Недавно померлий історик Марко Антонович згадував колись свою розмову з Іваном Лисяком-Рудницьким з приводу його ставлення до двох дуже відмінних мислителів: консерватора-егалітариста й державника В. Липинського і демократа-соціаліста, федераліста М. Драгоманова. На запитання, як вдається йому з таким знанням предмету й переконливістю писати про таких різних людей, І. Лисяк-Рудницький ніби відповів, що коли пише про М. Драгоманова, то захоплюється і любить героя свого дослідження, і, навпаки, коли зосереджується на В. Липинському, то забуває про Драгоманова й захоується в новий об'єкт своєї студії²⁸.

У схожу ситуацію потрапляє і Я. Дашкевич, висвітлюючи діяльність двох таких протилежних постатей, як В. Липинський і Д. Донцов. Молодість Ярослава Романовича проминула в добі, коли обидві теорії, репрезентовані цими філософами історії, конкурували між собою за опанування помислів широких верств суспільства. Кількісна перевага була за симпатиками Д. Донцова. Здоровий егалітаризм, широка демократична основа, революційна романтика й зрозумілі гасла реалістичної політики зробили донцовську ідеологію теоретичною підвалиною масового націоналістичного руху. Ідеологію ж В. Липинського підтримала головню інтелігенція, та й то з нахилом до самостійного думання. Водночас ствердження про відчутну перевагу ідей Д. Донцова – це лише формальне спрощення проблеми. Бо якщо на гетьманство «захворіли» великі групи людей у США, Канаді, Галичині, Буковині, де історичне гетьманство не мало коренів живої традиції, то вже це одне свідчить про небуденність постаті В. Липинського, його надзвичайний дар провідництва.

Д. Донцов – чільний публіцист націоналістичного напрямку, хоча не був партійним діячем Організації українських націоналістів (ОУН) й зовсім не займався організацією оунівського руху. Натомість В. Липинський, крім ідеології, був ще членом Української хліборобсько-демократичної партії (УХДП), головою її ЦК (Ради Присяжних). І попри це, не другого, а першого Я. Дашкевич називає реалістом, а В. Липинського – «великим романтиком-ідеалістом». Називає, зрештою, цілком слушно. Липинський не терпів

²⁸ З династії славетних Антоновичів: «Ми дістанемо свіжий приплив міграції і будемо далі працювати» (інтерв'ю з М. Антоновичем) // Старожитності. – К., 1993. – Ч. 19-24 (54-59). – С. 24-27.

поняття «реалістична політика». Для нього реалізм – це синонім спекуляції, пристосування до обставин, відсутності власної чіткої безкомпромісної позиції. На його думку, реалісти-пристосуванці уенерівці втратили Українську державу через невиробленість власної ідеології, нестійкість і матеріалізм. Українська військова організація (УВО), а згодом і ОУН – це, на його погляд, «секта русоборців»²⁹, організація змовницького типу. Для Донцова ж гетьманство – безперспективна забавка ідеалістів, історичний анахронізм, авантюра непрактичних людей, відволікання молоді від активного спротиву окупантам. Я. Дашкевич ніби ставить на шальки терезів рацію кожної зі сторін і все ж визнає перевагу за Д. Донцовим. Можливо, до цього висновку спричинився досвід життя – власного і його покоління.

Ряд відомих суспільно-політичних діячів України – дуже різних за соціальним походженням і виховною традицією – стали гетьманцями великою мірою завдяки саме В. Липинському. Більшість знаних істориків були симпатиками гетьманства, належали до гетьманських структур або, принаймні, співчували консерватизмові українського монархізму. Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Д. Оляничин, Н. Василенко-Полонська, частково у 1918 р. І. Крип'якевич, а у 40–60-ті рр. – й О. Оглоблин, І. Лисяк-Рудницький, Михайло Антонович – цвіт української історичної науки – стали «липинщиками», а не «донцовцями». Донцовський напрям не дав плеяди визначних істориків всеукраїнського масштабу. Більше того, деякі помітні націоналістичні публіцисти – як-от В. Рудко (Лісовий) і П. Балей – у другій половині свого життя ставали прихильниками консерватизму В. Липинського. Очевидно, не стільки ідея української трудової монархії, як теорія еліт й консерватизму, є найвагомим і найтривалішим ідейним досягненням В. Липинського.

Здавалося, логіка підказує, що й Я. Дашкевич мав би віддати пальму першості В. Липинському. Проте одна річ – теорія, а зовсім інша – реальне життя, боротьба за відстоювання того національного інтересу збройною рукою, до чого закликав Д. Донцов і в чому брали участь сотні тисяч українців. Можливо, саме це й мусить переважити у суперечці двох володарів дум широкого українського загалу.

Для Ювіляра В. Липинський – «творець ще однієї утопічної системи». Якщо мати за систему тільки трудову монархію, то так, коли ж ідеться про ідею гармонійного, злагодженого на соціальному й політичному рівнях суспільства, про державу, збудовану на ієрархічних консервативних основах, на засадах відповідальності пануючого класу перед землею і народом, про українську політичну націю – то зовсім ні. Навпаки, ці елементи філософії В. Липинського не лише не застаріли, але й досі ще вимагають свого втілення. Вони є нашими реалітетами, поки Україна – незалежна держава.

Д. Донцов надихнув українців, передусім галичан, до чину й боротьби, до національного активізму, підняв повагу до національних пріоритетів, повернув ідеали жертвовності. Якщо, як влучно зазначив Я. Дашкевич, Липинський торував шлях від держави та через державу до нації, то Д. Донцов від нації і через націю провадив до держави. Теорія В. Липинського дієва в мирну добу, для періоду поступального розвитку суспільства, коли панує громадський спокій і можна вести тривалу виховну роботу. Ідеологія ж Д. Донцова розрахована на воєнний час, на національний чин в умовах тиску, терору, всезагальної деукраїнізації.

²⁹ Листи В. Липинського до Д. Донцова // В'ячеслав Липинський. Листування. – К.: Філадельфія, 2003. – Т. 1 (Архів): А-Ж. – С. 578.

Я. Дашкевич наголошує, що Липинський творив не реальний, а ідеальний образ минулого і майбутнього. Але цей ідеалізм тільки згодом почав давати плоди. Тривіальний царський генерал, недалеко пересічна людина в уяві В. Липинського перетворилася на образ ідеального мудрого гетьмана. І в це повірили люди, бо в це вірив і в цьому переконував – пристрасно і талановито – В. Липинський. Тим часом Павло Скоропадський став реальним українським діячем не в квітні 1918 р., а на еміграції. «Лише силою своєї індивідуальності, – читаємо в Я. Дашкевича, – (Липинський. – І. Г.) врятував від остаточного засудження українським суспільством дуже скомпрометований у політичному, військовому, економічному відношеннях гетьманський режим П. Скоропадського. Як політичний мислитель – бо силою пера вичарував цілком оригінальну модель майбутньої Української Держави»³⁰. Для творення ідеальної візії В. Липинський не зупинявся перед цензуруванням і спогадів Скоропадського, й «Історії» Д. Дорошенка.

Ідея В. Липинського про політичну українську націю нарешті стала зрозумілою широкому загалові сучасного українства. Свого часу він переконував, що дідич-пан має бути господарем своєї землі, що він гідний – іноді більшою мірою – репрезентувати українство, ніж простий хлібороб. Нині ж актуальним стало народження середнього класу. Ідеї не вмирають, вони рухають суспільством, вони здатні переписати історію, якщо є люди, котрі у це вірять і роблять усе, щоб переконати в цьому інших. Тепер ми потребуємо таких Липинських. Бо, за словами Ярослава Романовича, «маючи державність, ми не маємо української державотворчої ідеї».

Якщо В. Липинського Я. Дашкевич вважає «впертим непоправним романтиком», котрий «будував собі і хотів будувати для інших» візію суспільства, то ідеологія Д. Донцова уявляється Ювілярові такою, що «єдина з українських ідеологічних конструкцій пройшла перевірку на практиці відповідно до обставин». «Месіанізм Донцова відносно утворення незалежної української держави, – стверджує вчений, – в принципі дочекався здійснення, хоча й модель цієї держави виявилася іншою, від вимріяної Донцовим»³¹.

Ідейну боротьбу з Донцовим вело багато філософів, літераторів, істориків, і загалом це було нормальним явищем. Будь-яка доктрина проходить етапи становлення, розквіту і згасання – етапи, які визначає політична ситуація. У 40–50-ті рр. ХХ ст. продовжувати далі збройну боротьбу було дуже складно. Актуальнішими стають інші українські концептуалісти, ті ж М. Грушевський і В. Липинський, з якими нещадну ідеологічну війну вів сам Д. Донцов, не шкодуючи при цьому терпких висловів на адресу своїх опонентів, різких інвектив, безапеляційних звинувачень, незаслужених ярликів. Не був Дмитро Іванович надто терпимим і толерантним, об'єктивність щодо інших українських напрямів суспільно-політичної думки не була характерною для його імпульсивної вдачі. Його публіцистичною метою стало неухильне проведення власної лінії трактування історичних подій, шляхом комбінування однотипних фактів, пристосування історії під задалегідь збудовану концепцію. Ця його інтерпретація не могла імпонувати людям, котрі помічали недобросовісність і маніпулювання фактами у творах Д. Донцова.

³⁰ Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і Українська революція // В'ячеслав Липинський: Студії. – К.; Філадельфія, 1994. – Т. 1: В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 62.

³¹ Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини // Донцов Д. Твори. – Львів, 2001. – Т. 1. – С. 11.

Водночас, має слухність професор Я. Дашкевич, Д. Донцов – найкраща лектура для всіх людей, які через рожеві окуляри дивляться на великодержавний російський шовінізм, не усвідомлюючи до кінця згубної ролі для українських національних інтересів російської політичної думки, – без огляду на те, чи йдеться про консерваторів та радикальні праві сили, чи про демократів і поступовців.

Павло Тетеря, Михайло Драгоманов, Роман Бжеський, Гавриїл Костельник та інші. Спадкоємність історіографічної традиції – такий перший висновок, що спадає на думку, коли читаєш численні біографічні нариси Я. Дашкевича. Сто років тому, видаючи том за томом «ГУР», М. Грушевський розумів неготовність широкого загалу до сприйняття історіографії подій і постатей української історії козацької доби у трактуванні, відмінному від російської історіографії. Тому знакові фігури історії він намагався спопуляризувати для неісториків на сторінках «Літературно-наукового вісника» та інших видань. Пересічних українців привчали до думки, що «від Богдана до Івана не було гетьмана». І Михайло Сергійович змушений був на популярному рівні переконувати читачів, що політика І. Виговського була продовженням справи Б. Хмельницького, що ідеї Гадяцької угоди 1658 р. виношував ще великий гетьман, що Іван Мазепа своїм рішенням приєднатися до Карла XII не вводив у політику якусь новину, а діяв у руслі традиції союзу Б. Хмельницького з Карлом X Густавом³².

Ярослав Дашкевич ніби продовжує традиції М. Грушевського, коли намагається здолати стереотипи сприйняття Павла Тетеря як пропольського гетьмана, що не переймався українським державним інтересом. За його словами, П. Тетеря «в мініатюрі повторив шлях Б. Хмельницького. Все це викликає досить обґрунтоване підозріння, що справжня його орієнтація була... – незалежницька»³³. Ювіляр цілком слушно постулює важливу проблему: чи політичні орієнтації гетьманів на сильних сусідів насправді суперечать самостійницьким аспіраціям у засаді? Він закликає до історизму, до оцінювання діяча не з позицій сьогодення, а тієї епохи, у якій він жив. Так, були гетьмани амбітні й ласі до маєтків, до нагромадження багатств, але це вважалося нормою тодішнього життя. «Політичні амбіції, – пише Я. Дашкевич, – в кращому розумінні слова – й саме політичні амбіції виводили його за межі паразитарного існування, і ледве чи варто за це корити П. Тетерю»³⁴.

Блискуче, з публіцистичною легкістю, по-історіософськи виписані й інші провідні постаті історії XVII–XVIII ст.: Г. де Боплан, В. Капніст, особи з клану Б. Хмельницького та ін.

З новітньої історії суспільно-політичної думки Я. Дашкевич також цікавився поглядами Михайла Драгоманова, котрі ще й сьогодні не достатньо досліджені та інтерпретовані. З усіх класиків філософії історії він найбільше критикувався в націоналістичній публіцистиці. Йому діставалося й від М. Мухина, і від Д. Донцова, Р. Бжеського. Ярослав Дашкевич, належно оцінюючи Д. Донцова, залишається об'єктивним і до Драгоманова.

³² *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 6. – С. 417-428; *Його ж.* Шведсько-український союз 1708 р. // Записки НТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 7-20; *Його ж.* На українські теми: «мазепинство» і «богданівство» // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. LСІІ. – С. 94-102.

³³ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С. 283.

³⁴ Там же.

Проблема «Драгоманов – Українська держава» стояла й перед І. Франком, і перед М. Грушевським. Вибудовуючи пантеон українських мислителів, останній відзначав «місію» Драгоманова, його внесок у скарбницю українського розуміння європейського соціалізму. (Згадаймо хоча б його тези у знаменитому есеї «Пропаший час»). Невже від середини 70-х рр. ХІХ ст. він мислив лише категоріями культурної спільності з Росією? Я. Дашкевич стверджує, що в останні роки життя цього діяча відбувається помітний зсув у бік розмежування українських і російських інтересів. Так постав т. зв. пізній Драгоманов, якому для визнання ідеї української самостійності забракло просто часу – він зарано помер. «Пізній Драгоманов закреслив попереднього Драгоманова. [...] Під кінець свого життя Драгоманов завершив акт звинувачення по відношенню до Росії. [...] У пізнього Драгоманова віра в російського демократа захиталася остаточно. [...] Міф культурної Росії, посередника між Україною та Заходом, зникав безслідно», – вважає професор. М. Драгоманов дуже добре розумів роль держави – навіть як ідеалу. Ярослав Дашкевич досліджує спадщину мислителя останніх років його життя і знаходить свідчення про нове бачення ним історичного процесу в Східній Європі.

М. Драгоманов критикує першу статтю М. Грушевського у «Записках НТШ» «Громадський рух на Україні-Руси в ХІІІ віці» з державницьких позицій. Тимчасом як Грушевський писав її з позицій народницької школи В. Антоновича. М. Драгоманов наголошував, що держава, навіть недолуга, є благом у порівнянні з анархією. Якщо М. Грушевський сумнівався, чи оцінювати боротьбу «болохівських людей» проти князя Данила (давньоукраїнської держави) як позитив, чи як негатив (сам він вагався, чи розглядати державу, а не народ, альфою й омегою історичного процесу), то Драгоманов був цілком на боці князя Данила. «Коли закони, – зазначав Михайло Петрович, – наведені з таких історичних примірів, прикладаємо до наших громадських рухів, – таких, як той, котрий показує д. Сергійенко (псевдонім М. Грушевського. – І. Г.), то бачимо, що навіть говорити про те, чи виграла, чи програла в них громада, – нема рації. Вони просто програли без наслідків, як мільйони доісторичних суперечок, які стались на нашій Великій Скитії»³⁵. Суперечності й хитання у федеративний бік у Драгоманова існували до кінця життя, але тенденція його шляху від радикалізму до національної демократії в Ювіляра не викликають вагань. Цим шляхом пройшов і послідовник Драгоманова – Іван Франко.

Пишучи про «Нариси з історії визвольних змагань» Р. Бжеського, Я. Дашкевич відчуває екстремність його поглядів. Тому тримає себе на дистанції, не схвалюючи беззастережно думок націоналіста «більше як донцовського типу». Але для відтворення всього спектру напрямів суспільно-політичної думки визнає його твори корисними. Сучасній Україні бракує рішучості й безкомпромісності Р. Бжеського, коли у громадському житті потрібний не тільки академічний тон, але й звинувачувальний пресинг щодо влади, коли потрібне увиразнення потуги самостійницьких сил.

У цьому контексті треба відповідно розуміти й неприйняття Я. Дашкевичем т. зв. лібералізму (псевдолібералізму) сучасної української публіцистики. «Справжній лібералізм і гуманізм, – підкреслює він, – завжди були за правду в історії і за об'єктивне визначення заслуг та гріхів»³⁶. Ювіляр не схильний прощати зради, служби

³⁵ Цит. за: Матеріали про світогляд Грушевського // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – Т. 194. – С. 225.

³⁶ Дашкевич Я. Гаврил Костельник – постать складна чи ускладнена? // Вірюю. – Львів, 1996. – Ч. 17: Вересень. – С. 4.

комуністичним каральним органам. Він навіть не хоче визнавати незаперечний талант як науковця і письменника Віктора Петрова («третьорядний літератор»), бо той був ГПУшним агентом. Що ж до Г. Костельника – сумнозвісної фігури у подіях Львівського псевдособору, який ліквідував Греко-католицьку церкву 1946 р. – то Я. Дашкевич не вірить, що тиск енкаведистів спричинився до його згоди виконати роль ката унії. На переконання історика, виною всьому були москвофільського гатунку «восточницькі» погляди Г. Костельника. Проте спогади отця Гавриїла про обрання української національної орієнтації змушують засумніватися у цьому присуді. Москвофільство за Г. Костельником – «це справжній боляк на організмі українського народу. Його треба що скоріше зліквідувати, бо наш національний організм доти не буде здоровий, доки цей новотвір розсаджуватиме його. Нехай москвофільство буде й слабе, як у Галичині по світовій війні, та воно страшенно шкодить нам перш за все в очах москалів і поляків. Воно творить для них доказ, що ніби наш нарід є тільки етнічною масою, з котрої можнавиліпити такий національний тип, який кому потрібний»³⁷.

***

Українська історіографія небагата на праці концептуального характеру. На початку 1990-х рр. вийшов двотомник видатного історика з діаспори Івана Лисяка-Рудницького³⁸. Він не опублікував жодної монографії, але, попри це, за науковою вартістю, універсальністю думок, його невеликі за обсягом статті стали справжнім історичним бестселером. Поки дослідження автора існує у журнальній версії – його читають переважно фахівці, з виходом статей під однією обкладинкою коло читачів суттєво збільшується. Безперечно, після виходу цього збірника поруч із іншими постатями загальноукраїнського масштабу обов'язково називатимуть й ім'я Ярослава Дашкевича.

Крім науково-популярних розвідок, у цьому виданні можна виокремити низку історико-біографічних сюжетів автобіографічного характеру. Передовсім це спогади Я. Дашкевича про людей, з якими зводила його доля на життєвому шляху. Іноді студія про ту чи іншу особу переплітається з особистими рефлексіями вченого, розповідями про епоху, в якій жили видатні сучасники Ювіляра.

Збірка статей, розвідок та есеїв Я. Дашкевича у книжковому форматі, органічно доповнюючи одна одну, перетворюється на своєрідну монографію про великих людей, які змінили Україну й спричинилися до перетворення її з етнічної території на модерну державу й модерну націю. Це видання зацікавить не лише історика, але й кожного, хто не байдужий до минулого України, хто шукає не просто фактів, а їх інтерпретацій, пояснення діянь і думок наших видатних предків. Хочеться вірити, що це тільки початок ознайомлення з науковим доробком знакової постаті української історії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., нашого видатного сучасника – Ярослава Романовича Дашкевича.

Ігор ГИРИЧ

³⁷ Костельник Г. Чому я став українцем? // Пам'ятки України. – К., 2006. – № 1-2 (150-151). – С. 154 (передрук з газети «Діло», 1935 р.). Цікавий щодо висвітлення свідомості о. Костельника увесь нарис (с. 148-154).

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Відп. ред. Ф. Сисин; упор. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1-2.

Від упорядників

З величезного творчого доробку Ювіляра до збірника увійшли відібрані за тематичним принципом його статті, розвідки та есеї про визначних політиків, науковців, істориків, діячів науки й культури, які творили та діяли в українських землях або досліджували українську проблематику поза межами України. Це були як видатні українці, так і вірмени (друкар Говганнес Карматанянц, історик Садок Баронч), поляки (сходознавці Еугеніуш Слушкевич, Здзіслав Обертинський), французи (картограф Гійом Левассер де Боплан, історик Даніель Бовуа), євреї (мистецтвознавець Фаїна Петрякова), росіяни (історик Володимир Пашуто), австрійці (військовий та суспільний діяч Вільгельм Габсбург) та ін. Певна річ, форматом одного тому неможливо охопити всі ті друкovanі історико-біографічні праці, які вийшли з-під пера Ярослава Дашкевича. З огляду на це, упорядники не включили до збірника невеликі за обсягом енциклопедичні гасла, а також більшість некрологічних звісток тощо.

Зважаючи на широкий читацький інтерес до книги (наклад першого видання швидко розійшовся), здійснюється друге, виправлене й доповнене видання «Постатей», до якого включено сім нових статей – «Князь Лев Данилович – справжній та в традиції», «Український сходознавець Арсен Радкевич (1759-1821)», «Михайло Драгоманов і Закарпаття», «Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст.», «Мирон Кордуба: основні напрями наукових досліджень», «Шухевичі від минулого і до сьогодні», «Максим Цимбал». З практичних міркувань до другого видання підготовлено іменний та географічний покажчики (упорядник – Андрій Фелонюк).

Загалом ювілейне видання містить понад 90 статей, розвідок та есеїв Ярослава Романовича про 58 постатей історії України. Майже всі ці дослідження безпосередньо стосуються однієї особи, що засвідчують уже самі заголовки, за винятком статті «Дмитро Донцов, Євген Маланюк. Сторінки із спогадів». Більшість розвідок оприлюднені у періодиці (журналах і газетах) – 40, у збірниках статей, матеріалів конференцій – 25, а також у вигляді передмов до книг – 12. Підставою для едиції стали друкovanі тексти, а за наявності декількох перевидань – передруки, в декількох випадках – також доповнені й поширені у пізніших варіантах тексти. В окремих статтях, написаних у 60–80-х рр. ХХ ст., усунуто редакторські втручання в авторський наратив, що робилися з ідеологічною метою. Без застережень виправлено друкарські помилки. Невелика частина досліджень (у т. ч. про М. Грушевського й М. Кордубу) містить фактологічні повтори, котрі упорядники вважали за доцільне не скорочувати, маючи на меті зберегти авторський стиль та цілісну архітектоніку публікацій.

14 текстів друкується вперше – з рукописів і машинописів, серед яких: «Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.)»; «Моя праця в кабінеті Івана Франка (1944-1946 рр.)»; «У зацінку вілли Грушевського»; «Між молотом та ковадлом. Олекса Кожан»; «Три епізоди»; «Федір Максименко»; «Орест Мацюк як історик паперу України» та ін. У збірнику побачить світ і виявлений у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ) текст дипломної роботи Ярослава Дашкевича, захищеної у Львівському державному університеті 1949 р., під назвою «Іван Франко – театральний критик».

Мова оригінальних друків Ювіляра збережена у первісному вигляді, без перекладу. Абсолютна більшість досліджень україномовні – 83; невелика частина – 8 статей – у радянський період з’явилися російською мовою у різних наукових часописах Вірменії та Польщі. Упорядники намагалися уникнути зайвого втручання у текст, тому незначної коректури зазнали тільки примітки, дотичні насамперед до газетних публікацій і покликів на джерела, а також усунуто очевидні русизми й полонізми та уніфіковано, за змогою, географічні назви і прізвища й імена осіб, котрі повторюються у збірнику.

Упорядники висловлюють подяку Маргариті Кривенко за дозвіл працювати з макетом довідника «Ярослав Дашкевич. Біобібліографічний покажчик» (Львів, 2006), співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Ірині Скочиляс, Ярославові Федоруку та Андрієві Фелонюку, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (зокрема керівникові Відділу україніки Костянтиніві Курилишину та завідувачеві Відділу рукописів Мирославі Дядюк), Анушавану Месропяну з Видавництва Українського Католицького Університету та іншим людям доброї волі – за фахову посутню допомогу й сприяння у підготовці видання цієї книги.

Мирон Капраль, Галина Сварник, Ігор Скочиляс

ПОСТАТІ

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ

КОРОЛЬ ДАНИЛО В ЖИТТІ ТА БРОНЗИ

Життя Данила Романовича, що народився, найправдоподібніше, в кінці 1201 – на початку 1202 рр., припадає на дуже бурхливу епоху в історії Русі-України. Трагічна смерть батька – князя Романа Мстиславовича (загинув 1205 р. під час битви під Завихостом у Польщі, коли він, мабуть, йшов походом у Німеччину) – фундатора держави, якій набагато пізніше присвоїли ім'я Галицько-Володимирської (Галицько-Волинської), навчила молодого Данила рішуче і сміливо відстоювати свої права на широких просторах Волині, Галичини і решти Правобережжя до Києва включно. Цю стійкість і наполегливість зміцнювала в ньому мати, дуже можливо – візантійська принцеса, яка супроводила його під час усіх початкових перипетій складного життя, оскільки без батька він опинився у чотири роки.

У біографії князя-короля є темні місця, але основні факти життєпису реконструюються досить добре. У дитинстві емігрант в Угорщині, він повертається в рідні краї разом з братом Васильком, щоб поступово відновити батьківську спадщину – державу, яка здобуває великий престиж як на Заході (до Італії та Франції включно), так і на Сході (залежно від того, що вважати цим Сходом: монголо-татар, Візантію, північно-східні московсько-суздальські князівства). Мав за собою криваві битви для захисту державності – саме незалежної державності – на повній території держави та із забезпеченням її прикордоння від зовнішньої агресії. Похід на поляків 1219 р., битва з німецькими хрестоносцями за Дорогочин 1238 р., приєднання етнічно руської Люблінщини 1243-1244 рр., розгром угорсько-польської коаліції 1245 р., відвоювання у монголо-татар частини земель, що підкорилися їхній зверхності 1254-1255 рр., підкорення ятвягів у цей же час і т. п.

Тут немає потреби викладати історію України першої половини – середини XIII ст., про що існує багата література, але заслуговує на увагу містобудівельна діяльність Данила Романовича. З його іменем пов'язане будівництво, частково заснування (бо міста виникали не на голому місці) принаймні трьох великих міст: Холма (близько 1237 р.), Данилова (десь у цей же час) та Львова (мабуть, за припущенням І. Крип'якевича, 1247 р., в зв'язку з одруженням Данилового сина Лева, хоча перша літописна згадка датується трохи умовно 1256 р.). Данилів, розташований поблизу сучасного Шумська Тернопільської області, був знищений на вимогу монголо-татар у 1261 р., два інші міста вистояли до сьогодні.

***

Майже всі європейські міста, якщо засновники їхні відомі, мають пам'ятники, присвячені своїм фундаторам. Львів довго чекав на такий прояв вдячності не так з боку своїх мешканців (бо питання про пам'ятник виникало вже давніше), як з боку міських можновладців. Частина з них робила чимало для того, щоб не підкреслювати руські (тобто українські) початки міста, в яких, з погляду історичних досліджень, і не можна

було в жоден спосіб сумніватися. Правда, були й дискусійні питання, над якими задумувалися історики. На деякі з них варто звернути увагу.

Були спроби пересунути дату виникнення міста на багато десятиріч назад. Так, пригадали фіктивну дату 1183 р. з одного написаного львівськими вірменами документа кінця XVIII ст. – це мала бути дата побудови вірменської церкви. Некритично приймали, що церква могла існувати без міста (бо для цього часу місто як таке археологічно не простежується), без захисту, ледве чи не на відкритому місці. Для неспокійного XII ст. це було неможливо, не кажучи про те, що наявність церкви передбачала б існування вірменської купецько-ремісничої колонії, про яку було б відомо з інших джерел і яка не могла виникнути без міста, в якому чи поряд з яким вона функціонувала б. У цьому випадкові також діяв фактор пристарювання явища, об'єкта за будь-яку ціну, характерний для окремих дослідників, бо, мовляв, це престижніше. Про те, що в такий штучний спосіб пропадає престиж української науки та у викривленій формі проявляється почуття меншовартості, чомусь не думають. Також тому, що хочеться бути в ролі «першовідкривача». Зрозуміло, що в саме такому випадку Данило Романович як засновник міста Львова відпадає.

Інший момент – це продумане або й непродумане намагання плутати різні поняття: поселення – протомісто – місто. На території України, з її сприятливим кліматом, багатими природними умовами (особливо в лісостеповій зоні), розгалуженою річковою мережею, мало місць, які в минулому не були б заселені у географічно та демографічно сприятливих місцевостях. Місце, на якому виникло місто Львів, мало ще й оборонні властивості: з одного боку – досить високі гори чи горби, з іншого ж – забгнена річка. Археологічні дослідження, правда, переважно невеликими площами, обмеженими сучасною забудовою, доводять існування в цих місцях давнього поселення, можливо, ще з VIII–IX ст. Але це справді поселення, а не місто, навіть не протомісто з валами та оборонними спорудами. Немає підстав ототожнювати поселення (чи кілька близько розташованих поселень) з містом середини XIII ст., навіть якщо покликатися на дендрохронологічну шкалу або радіологічні методи (для умов сучасної України цілком непридатні) чи, в не дуже виправданий спосіб, поширювати територію міста на ранішні поселення чи на пізніші (від середини XIV ст.) забудови. І в такий невмотивований спосіб пересувати виникнення міста (а не поселення, як було насправді) на кілька століть назад, щоб при такій маніпуляції зник Данило Романович як засновник.

Епонімний міф – це міф, за допомогою якого пояснюють виникнення місцевості, якогось топографічного об'єкта, виходячи не з історичних джерел та історичних умов, а зі збереженої досі або донедавна назви, топонімії об'єкта. У такий спосіб ще давній літописець (або його інформатори) склали для Києва легенду про трьох братів Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либідь, підставою для якої (легенди) стали назви міста, двох гір і річки. Не згадуємо вже про те, що сучасні міфотворці, нібито вчені, виконуючи імперське завдання вихваляння «матері міст руських» – до речі, фальшиво інтерпретуючи цей зворот – провели в радянський час 1500-річчя Києва, виходячи з не дуже переконливого датування залишків печі. Та це вже належить до попереднього типу містифікацій із заміною поняття «поселення» поняттям «місто». Незабаром, після втрати Галицько-Волинською державою своєї незалежності в середині XIV ст. та після розподілу її території між агресивними сусідами – Угорщиною, Польщею, Литвою і Молдавією, коли було знищено основну масу руських писемних джерел, справжня історія Галичини-Волині забулася, і хроністи XVI–XVII ст., відштовхуючись від назви

міста «Львів», «місто Лева» (в західних джерелах), оголосили Лева Даниловича, сина короля Данила, засновником міста. Тоді, коли минуло три і більше століть від заснування міста, це звучало ймовірно. Тепер, коли ми знаємо, що Лев Данилович містобудуванням не займався, що в середині XIII ст. він був двадцятикількарічним юнаком без адміністративних повноважень, не має потреби повертатися до епонімного міфу, що пахне анахронізмом. І, в результаті, позбутися Данила як засновника міста.

У зв'язку із заснуванням міста Львова виникає ще одна справді дискусійна проблема, яку історикам вирішити не під силу. Існує два погляди. Перший, що місто виникло на перехресті торговельних шляхів Схід-Захід та Південь-Північ. Другий, що ті шляхи, які раніше проходили недалеко Львова, після заснування міста, спорудження укріплень, частково поміняли напрям, щоб утворити перехрестя у Львові. Це дослідницьке питання, яке не піддається вирішенню.

Так чи інакше, не підлягає сумніву, що місто Львів заснував Данило Романович на місці давнішого поселення та назвав його від імені свого сина Львовом.

***

Поряд із загальноукраїнським патріотизмом (а не місцевим львівським чи галицьким, як декому хотілося б коментувати), який проявила львівська громада, організуючи благодійний фонд «Збереження історико-архітектурної спадщини», що зайнявся збором коштів на спорудження пам'ятника королеві Данилу, документи і матеріали демонструють, як глибоко в суспільну свідомість увійшли штампи, підшукані російською шовіністичною історичною наукою та підібрані москвоцентричними українськими істориками радянського і пострадянського часу.

Досі ще не відійшов у минуле стереотип трактувати короля Данила як «князя Данила Галицького». Таку особу і під такою ж зафальшованою назвою знають офіційні документи нового часу – зокрема рішення і розпорядження Виконавчого комітету Львівської міської ради протягом двадцяти років, від 1981 до 2001 р. Цей адміністративний орган проявив якийсь панічний страх перед словом «король», хоча те, що Данило I Романович був саме королем, не підлягає найменшому сумніву, про це знали його сучасники, так про нього писав літописець, таким його знає невідфальшована історична наука.

Штамп про «князя» виковувала російська історична наука протягом двох століть. Бо не міг бути королем Романович тоді, коли в Московсько-Суздальському та в сусідніх північних князівствах були лише князі. Нарекли Данила «Галицьким», хоча насправді галицьким князем він був лише яких 9 років (за 63 роки життя і близько 52 років володарювання), а його титул від 1253 р. – року коронації – звучав «король Русі». Та який же міг бути (в уяві тенденційно заполітизованих російських істориків та їхніх українських спільників) король Русі, якщо тільки великі князі й царі, московські та російські імператори могли бути володарями Русі.

Ще досі деякі епігони радянської фальсифікаторської історичної науки (наприклад, Микола Котляр з Інституту історії України Національної академії наук України в Києві) з насолодою пишуть про Данила Романовича як про короля в лапках, беручи в такий спосіб під сумнів його королівське звання.

Була і є ще інша причина, чому так дуже полюбився епітет «Галицький». Як відомо, в Росії є маленьке містечко Галич недалеко від Костроми. Додаток «Галицький» до імені Данила мав надати цьому могутньому володареві наліт провінційності, що виникав шляхом поверхової асоціації з російським містечком. Власні українські бюрократи знайшли ще додатковий засіб дискримінації, пишучи у своїх документах

про «князя Д. Галицького», немовби «Галицький» – це прізвище (див. Розпорядження Виконавчого комітету Львівської міської ради з 19 червня 1995 р.).

Є ще один епітет, який додають до імені Данила Романовича. Його безпідставно величають «єдиним галицьким (так!) королем», хоча ні єдиним, ні галицьким королем він не був. Захід звик вважати королівством західну частину Русі ще в кінці XII ст. Іншими словами, королівський титул Данила вже не був якоюсь несподіванкою. До Рюриковичів на цих землях панували (або мали претензії на панування) угорські королі з династії Арпадів – роки їхнього формального і фактичного панування: 1189-1195, 1205-1216, 1219-1221, 1227-1230, 1232-1233 рр. Тобто, королівський титул Данила Романовича був цілком логічним і закономірним, бо коронування династій з роду Арпадів частково підтверджував папа. А якщо обмежити королівський титул лише Рюриковичами, то Данило також не був єдиним королем. На Заході його сина Лева вважали королем як спадкоємця короля Данила – хоча Лев, наскільки відомо з дуже скупих історичних джерел, не вживав цей титул. Та внук Данила, Юрій I Львович, королем себе титулував і ним, очевидно, був.

Отже. По-перше, король Данило I Романович (король від 1253 р.) мав повне право на такий титул, міг вважатися – згідно з середньовічною практикою – сюзереном по відношенню до інших князів, володіння яких були розташовані на території Русі. Маємо на увазі те королівство Русі, що залишилося самостійним, а залежність його від монголо-татар була, по суті, номінальною (як відомо, король Данило намагався перетворити цю номінальну залежність на фактичну незалежність свого королівства).

По-друге, Данила Романовича можна лише короткий відрізок часу вважати князем галицьким, бо набагато довше він мав свою столицю у Володимирі й Холмі. Можна висловити припущення, що в період напередодні коронації 1253 р. він вживав титул князя Русі, який після коронації автоматично перетворився на вищий за рангом титул короля Русі.

По-третє, Данило не був ні першим, ні останнім королем на території сучасних західноукраїнських і правобережних земель. Він мав королів – попередників і наступників.

Вживання накинених згори штампів, видуманих також з метою поглиблення української меншовартості та для дискримінації значення Галицько-Волинської держави (це науковий кабінетний термін, який у XIII–XIV ст. не існував), тобто королівства Русі (його, наприклад, згаданий вже М. Котляр взагалі не хоче вважати навіть державою), повинно відійти (і відійде остаточно) в минуле.

***

Як це не дивно і не парадоксально, пам'ятник королеві став не лише видимим для всіх знаком у честь засновника міста, але й одночасно таким собі символом нашого бюрократизму та кунктаторства. Ще 19 листопада 1981 р. львівський міський Виконавчий комітет видав рішення «Про встановлення пам'ятника Д. (так! і навіть не князеві. – Я. Д.) Галицькому», а 21 січня 1982 р. додаткове рішення «Про проведення міського відкритого конкурсу на кращий форпроект пам'ятника Д. Галицькому». Ці ухвали були прийняті під натиском громадськості – принаймні, тої незаляканої радянською дійсністю – в зв'язку з 780-річчям від народження Данила Романовича. Це, правда, була не єдина причина. Початок 80-х рр. минулого століття приніс чергову активізацію шовіністичних і реваншистських настроїв близького західного сусіда з пропагандою клича про «Наш Львув». Ясно, що пам'ятник справжньому засновнику міста прозвучав би як відповідь на безпідставні претензії.

Та швидко в бюрократичному хаосі рішення 1981-1982 рр., незважаючи на їхню хоча б політичну значимість, потонули під тоннами паперу, і лише рішуча громадянська позиція львів'ян, та й не тільки їх, примусила міський Виконавчий комітет перемогти черговий приступ ірраціонального страху і зі скрипом здійснити реальні кроки на шляху до побудови пам'ятника. Так побачило світ рішення львівського міського Виконавчого комітету з 5 жовтня 2000 р. «Про спорудження пам'ятника князю Данилові Галицькому» (вже князеві й Данилові) разом з переліком членів пропонованого Організаційного комітету та з оголошенням конкурсу на проект пам'ятника. Конкурс мав завершитися 1 лютого 2001 р. Від ухвали 1981 р. до рішення 2001 р. минуло майже 20 років... Так довго вертівся (чи справді вертівся?) бюрократичний млин.

Не думаю, що говорити про своєрідне протистояння між громадськістю та тогочасною міською управою буде великим перебільшенням. Міська управа скинула фінансування побудови пам'ятника на плечі громади, яка, зрештою, вийшла з цієї ситуації з честю. З честю захистили напис «Король Данило» на пам'ятнику, хоча в ухвалах, постановах, рішеннях про короля не згадувалося – в них з обережності (?) зациклилися на титулі «князь». Чого все ж таки не вдалося досягти, то напису приблизно такого змісту «Засновникові Львова від українського народу». Гіперобережність або й просто байдужість та неприхильність до стародавніх українських традицій тут перемогли. А шкода. Так чи інакше, пам'ятник було збудовано в складчину, за громадські, а не державні й не за міські гроші.

Громадськість справді сказала своє вагоме слово. Велика заслуга Любові Кулик-Мурович, активного діяча «Просвіти», Союзу українок, «Рідної школи», яка вклала багато енергії та ентузіазму в справу побудови пам'ятника, починаючи від скромної публікації «Чий Львів?!» (За вільну Україну. – Львів, 1998. – 21 листопада). Саме вона збирала велику документацію про пам'ятник, його відкриття, цілу серію відгуків та підбірку, може, й не дуже вибагливих, але повних широго почуття віршів про короля Данила і присвячений йому скульптурний твір. Пам'ятник Данилові – це немов перший крок. Місто він присвятив своєму синові. Може, не варто їх розлучати в наш час? А сквер напроти немов чекає на увічнення пам'яті Лева Даниловича. Чи довго чекатиме?

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Король Данило в житті та бронзі // Повернення короля Данила до Львова: Документи, фотографії, публікації, відгуки, художні твори. – Львів, 2006. – С. 6-10.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ І ЄПІСКОП ПЕТРО В ОСВІТЛЕННІ КАРАЇМСЬКОГО ДЖЕРЕЛА

У ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ, у Відділі рукописів (ф. Оссолінських, № 1252, арк. 14-15), зберігається текст колофону з караїмського пергаментного молитовника, який до 1830 р. був у кенасі міста Галича (тепер місто в межах Івано-Франківської обл.). Текст колофону записано не в оригінальному звучанні старосврейською мовою, а в перекладі на польську мову. У бібліотеці є текст перекладу, виготовлений у 1838 р.

Текст колофону – з умовним поділом на сім частин та в перекладі на українську мову – такий:

«[I] Це пишуть для майбутніх поколінь, щоб [вони] пам'ятали про ласки відвічного Бога, які він нам чинив.

[II] В 5003 р. від сотворення світу – за лічбою ізраїльтян, а в 1243 християнської ери, а гіджри 655 р., коли між королем татар Бату-ханом та королем Хорватії Данилом, який резидував у Галичі, було укладено мир. Тоді, коли татари плюндрували руські й польські землі, ці два королі уклали між собою мир, а під час укладання миру з боку галицького короля був його син великий князь Лев та його брат Васько. Вони внесли до умов миру, щоб татарський король дозволив сотні домів [родин] караїмів, які мешкали в Криму, переселитися до Галича, королівського столичного міста. [Король Данило] має від кордону взяти їх на своє утримання, вибудує для них будинки та допоможе їм вести торгівлю, що з'єднувала б Схід з землею Русі, тобто Хорватією.

[III] На цій підставі татарський король наказав оголосити в Криму, що хто з караїмів захоче переселитися до Галицької землі, той отримає від королівської скарбниці транспортні засоби і кошти [на дорогу] до самого руського кордону. Там приймуть їх руські люди та приведуть до місця, де вони захочуть поселитися.

[IV] Збудилося серце у 80 домах нації караїмів, між якими було 4 доми з покління священників, 6 левітів та 70 ізраїльтян. Більшість їх була з м. Солхата, решта з Мангупа, Кафи і т. д.

[V] І в 5006 році від сотворення світу за ізраїльтянами, а в 1246 за лічбою християн та гіджри 658 року, зібралися разом і татари провели їх до свого кордону підводами і коштами татарського короля. Там прийняли їх люди галицького короля та за його кошти і на його підводах привели їх до Галича.

[VI] Прийняв їх король та їх урядовці і побудували для них будинки навпроти королівського замку, що стоїть на горі, на березі річки Лукви, на північ від замку, на вулиці Руській, де стоїть їх мурований храм, в якому раніше відправляли службу Пеко-сина. На цвинтар дали їм місце і на високому березі над річкою Чев, навпроти храму, що давніше звався Лельом-полельом. Король дарував кожному по 100 гривен срібла. Дав їм привілеї на вільну торгівлю в цілій Руській землі та що дозволяється їм мати і шинкувати в своїх будинках будь-які напої. Також дарував їм землю на горі та поля між річкою Луквою і рікою Дністром.

[VII] На цьому привілеї підписався король Данило та брат його князь Васько і єпископ Петро».

Цей колофон – не наше відкриття. Текст його не раз копіювали¹, а навіть тричі публікували – коментували і критикували, однак він і досі не був ще ніколи об'єктом глибокого аналізу. Мало цього, якщо в середині XIX ст. довкола колофону ще велася якась наукова суперечка, то пізніше в літературі, присвяченій історії караїмів, існування колофону або просто замовчували, або подавали на його підставі лише окремі дані (наприклад, згадки про 1243 та 1246 рр.), які, зрештою, основна маса дослідників сприймала з виразним скептицизмом, навіть не дошукуючись джерела, з якого було взято згадані дати, і не розуміючи, як взагалі появилася таке датування.

Ось що нам відомо про походження поданого вище колофону. Відповідаючи в 1838 р. на запит українського історика, члена-кореспондента Імператорської академії наук у Петербурзі Дениса Зубрицького (1777-1862) про походження караїмів України,

¹ Це одна рукописна копія колофону зберігається у Відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка, ф. Осолінських, № III 2442, арк. 86. Походження цієї копії, написаної почерком сер. XIX ст., невідоме.

відомий свого часу караїмський ерудит, газзан у Галичі Абрагам Леонович (пом. 1850) написав йому такого листа (оригінал листа польською мовою зберігається у згаданому вище рукописі № I 1252, арк. 13):

«Вельможний пане суддя² і ласкавий добродію!

Мені приємно завжди і в кожному випадку, згідно з моїми можливостями, виконувати обов'язки, покладені на мене Вашою милістю, паном і добродієм. Тим більше я постарався тепер виконати вимогу Вашої милості. Я шукав серед паперів і знайшов витяг з книжки, тобто чернетку інформації, яку я склав на подібний запит святої пам'яті його ексцеленції митрополита Ангеловича в 1813 р.

Ця книжка, з якої було зроблено витяг, це був молитовник, великий, писаний на пергаменті ще до виходу караїмів з Криму, коли в Європі ще не було друкарства. У ньому було записано про епоху виходу караїмів з Криму до Галича, а також [зроблено] різні нотатки про те, яких з цього часу зазнали приємностей та неприємностей у тутешньому місці поселення за близько 600 років.

Однак, треба шкодувати, його було знищено разом з нашим храмом (як Ваша милість, пан добродій, знають) у 1830 р., під час немилосердної пожежі. Я, однак, пригадавши собі, що робив витяг з цієї книжки для святої пам'яті його ексцеленції Ангеловича, а небіжчик підтвердив, що це згідно з одною книжкою (яку святої пам'яті [митрополит] читав), що караїми ще в XIII ст. прийшли до Червоної Русі ще за панування руських великих князів. Я розшукав цей [витяг] у своїх паперах і додаю тут копію під [знаком] %, перекладену по-польському. Хай Ваша милість, пан добродій, прийме до свого відома [цей витяг] і познайомить кого треба. Одночасно хай Ваша милість, пан добродій, дарує, що досі не повідомив про це, бо, крім того, що під час теперішніх свят є в нас складні ритуальні обов'язки, я ще й ослаблений. Лише, побачивши, що так запізнився з відповіддю, я постарався підготувати її, згідно з [моїми] силами, й покійно подати до ласкавих рук Вашої милості пана добродія. Маю честь признатися чесно, що назавжди залишаюся якнайглибше зобов'язаним найнижчим підніжком вельможного пана і добродія.

Галич, 3.Х.1838 [р.] Леонович»³.

До цього листа А. Леонович додав текст самого колофону під таким заголовком:

«Інформація про прихід караїмів до Руської галицької землі, витягнена з давньої їх хроніки на пергаменті, Леоновичем, теперішнім рабином караїмів у Галичі».

З поданих у листі відомостей дві особливо притягають нашу увагу – вони контролюються іншими даними.

По-перше, це згадка про те, що переклад (а, може, й копію оригінального тексту староеврейською мовою?) колофону було вперше виготовлено в 1813 р. для львівського українсько-католицького митрополита, раніше професора та ректора Львівського університету, Антона Ангеловича (1756-1814, митрополит від 1808 р.). Він справді мав підстави цікавитися караїмами Галича – в 1811 р. митрополит купив Галич і сусіднє село Залукву, право на шинкування горілки в Галичі, на перевіз через Дністер і т. п. Очевидно, саме тому хотів він отримати відомості про екзотичних мешканців Галича. Наші розшуки в архіві львівських українсько-католицьких митрополитів (що

² Д. Зубрицький у 1809-1820 рр. був суддею патроніміальних судів на Перемищині, працював також у Крайовому суді (Landesrecht) у Львові, а пізніше деякий час слідчим суддею у Львові.

³ Уривок листа опубл. у: *Kunasiewicz S. Przechadzki archeologiczne po Lwowie.* – Lwów, 1876. – S. 122.

зберігається, правда, з великими прогалинами, у Центральному державному історичному архіві України у Львові, фонди 201, 408, 491) поки що не дали результатів – листа А. Леоновича не знайдено. Сам факт, що копію і переклад колофону було вперше виготовлено саме тоді, не підлягає, однак, сумніву.

По-друге, це вістка про пожежу Галича. Справді, в 1830 р. велетенська пожежа знищила майже ціле місто – тоді й згоріла дерев'яна кенаса, треба думати, з усіма її писемними пам'ятками.

А. Леонович виступив, фактично, не лише в ролі першого публікатора (хоча й не друком) колофону, але й перший намагався його інтерпретувати. Інтерпретації його найвні, часто не витримують наукової критики, проте, в зв'язку з обвинуваченнями, які пізніше висували проти А. Леоновича, їх необхідно навести – вони визначають той рівень історичних знань, що був характерний для газзана.

Про прихід караїмів до Галича він пише так: «Коли караїми переселилися до Галича, то в цих місцях ще не було євреїв-талмудистів. Це доводять дані мандрівника – єврея Венямина з Туделі (якого граф Тадей Чацький також згадує у своїй науковій праці під заголовком “Дослідження про євреїв”), бо, описуючи доєврейські синагоги, [він] не згадує, щоб [вони] були тоді на тутешній Русі. Крім цього, також і то є ознакою, що євреї прийшли до Галича пізніше від караїмів, бо цвинтар караїмів є на самому березі річки Чви, а єврейський лише пізніше приперли до нього. Згаданий мандрівник Венямин помер у 1172 р.».

Далі, коментуючи дату 5006 = 1246 р., А. Леонович пояснював: «Від цієї епохи щорічно в календарях (які самі вчені караїмів складають для себе) рахують також, котрий це рік від часу поселення караїмів у Галичі; наприклад, наступний рік ізраїльтян 5599 від сотворення світу – це 592 [рік] від часу, як ми сидимо в Галичі, а як поселилися в Луцьку – то це 361 [рік] і т. д. А те, про що згаданий вище вчений граф у згаданому творі (вільнюського видання 1807 р., с. 266) говорить, що “акти свідчать, що протягом чотирьох століть у нашому краю не засудили караїма за злочин” – [він] мусив довідатися від луцьких караїмів, бо від них здобув деякі відомості».

Ці коментарі А. Леонович додав до перекладу колофону в рукописі № I 1252.

Згаданий вище Д. Зубрицький вперше опублікував друком караїмський колофон (у перекладі на російську мову) у своєму дослідженні «Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси – от водворения христианства при князях поколения Владимира Великого до конца XV столетия» (Москва, 1845. – С. 154-155). Відповідний екскурс у своєму творі він назвав «Відомості про прихід караїмів у Червону Русь в 1246 р.». Закінчуючи публікацію, Д. Зубрицький відмітив, що «так переклав це (тобто колофон. – Я. Д.) з єврейської мови теперішній рабин Леонович, однак наскільки ця вістка відповідає історії – залишаю для пізнішого розгляду». Ніколи Д. Зубрицький цього «пізнішого розгляду» не зробив, але характерно, що саме цей гіперкритичний історик схилився (очевидно, на підставі колофону) до думки, що караїми прибули на західні землі Русі в XIII ст. Пишучи про чужоземних колоністів у Галицько-Волинській державі, він твердив (у згаданій вище праці, с. 143), що «німецьких ремісників і художників поселили вперше у Львові та біля Львова не за Казимира Великого, як твердили досі, але ще за часів Льва і його руських наступників, які прикликали їх у ці місця разом з вірменами, караїмами та іншими».

Майже одночасно з Д. Зубрицьким колофоном зацікавився інший український вчений-етнограф, історик та мовознавець – Іван Вагилевич (1811-1866). Він був

особисто знайомий з А. Леоновичем⁴, а отримавши від нього текст колофону, підготував у 1839 р. нарис «Місто Галич», в якому вмістив цей же текст у польському перекладі. І. Вагилевич вважав, що основні дані колофону відповідають історичній правді – про караїмів писав як про «найдавніших мешканців» Галича, яких «переселив у середині XIII ст. з Криму король Данило внаслідок умови з Бату-ханом для підтримання торговельних зв'язків з Сходом [...]». Мали вони привілей короля Данила, який згорів разом з храмом у 1830 р.».

Стаття І. Вагилевича у свій час не побачила світла денного. Незабаром після написання він передав її до Росії для публікації⁵, але вона не була надрукована – і залишалася досі тільки в рукописі, що тепер зберігається у Російській державній бібліотеці у Москві (відділ рукописів, фонд «Чужоземні автори», течка 1, справа 16, арк. 1-2).

На початку 50-х рр. XIX ст. з А. Леоновичем та колофоном познайомився український історик-любитель Омелян Левицький (1821-1891); він зберіг відомості про колофон, його спалення в 1830 р., копію, виготовлену для митрополита Ангеловича і т. п., у складених у цей же час нотатках, опублікованих майже сорок років пізніше⁶.

У 1850 р. з А. Леоновичем у Галичі познайомився ще один український вчений, історик і філолог, член чотирьох академій наук (серед них також почесний член Імператорської академії наук у Петербурзі), Антін Петрушевич (1821-1913). Від А. Леоновича він отримав текст колофону староеврейською мовою (яку А. Петрушевич знав) та польський його переклад. Ці матеріали – з яких староеврейський текст, очевидно, має особливу вартість – нам поки що не вдалося розшукати в дуже багатому архівному фонді вченого (що зберігається в трьох місцях – у Львівській науковій бібліотеці Національної академії наук України, в Центральному державному історичному архіві України у Львові та Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі). Цей недолік, однак, певною мірою компенсується тою публікацією колофону, яку А. Петрушевич здійснив у 1854 р., вмістивши його російський переклад разом з гіперкритичним коментарем у своїй статті «Пересмотр грамот, князю Льву приписываемых» (вміщеній у збірнику: Галицкий исторический сборник. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 173-176).

Інтерпретуючи караїмський колофон, А. Петрушевич допустив фатальну помилку. Він поставив знак рівняння – що з методичного погляду недопустимо – між колофоном та грамотою і підійшов до колофону з таких самих критичних позицій, як і до ряду грамот князя Льва з другої половини XIII – початку XIV ст., які він – зрештою, цілком слушно з погляду дипломатики – визнав фальсифікатами. Трактуючи колофон як юридичний документ типу королівської грамоти, А. Петрушевич повністю заперечив вартість колофону як історичного джерела, проголосив його фальсифікатом з першої половини XIX ст., а всі подані в ньому відомості кваліфікував як «караїмську байку».

Тому, що думка А. Петрушевича відіграла свого часу вирішальну роль при інтерпретації колофону як історичного джерела, необхідно присвятити їй певне місце, зокрема також для того, аби легше зрозуміти безпідставність значної частини висунутих ним закидів.

⁴ Про зустріч з А. Леоновичем І. Вагилевич писав у своїй біографії. Див.: Франко І. До біографії Івана Вагилевича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. 79. – С. 116.

⁵ Див. листи І. Вагилевича з 1843-1845 рр. у: Письма к М.П. Погодину из славянских земель (1835-1861). – Москва, 1880. – Вып. 3. – С. 641, 648.

⁶ [Левицький] Е. Несколько народных преданий о Галиче // Слово. – Львів, 1879. – № 6. – С. 1; Его же. Еще о Галиче и его окрестностях. (Из записок) // Там же. – 1885. – № 5. – С. 2.

Коментуючи колофон, А. Петрушевич звернув – зрештою, цілком правильно – увагу на те, що літочислення за роками гіджри не збігається з літочисленнями від створення світу та від народження Христа; що Данило неправильно названий королем Хорватії; що син Данила не мав титулу великого князя; що у татар не було короля; що Данила коронували лише в 1253 р. Правильно виправив він назву храму Лель-Полель, під якою, за його словами, «треба розуміти колишню церкву св. Пантелеймона, а теперішній костюл св. Станислава біля Галича». Він уточнив, що храм на вул. Руській – це «теперішня церква Різдва Христового». Цілком слушно викрив А. Петрушевич як анахронізм згадку про те, що для караїмів вибудували будинки навпроти королівського замку, на вул. Руській. При буквальному розумінні відповідного місця колофону справді виходить, що «караїми прийшли до Галича тоді, коли русини займали вже тільки одну, названу від їх [імені] вулицю Руську, а решту частин міста зайняв уже панівний народ – поляки».

Критикуючи ряд дальших місць колофону, А. Петрушевич виходив з рівня тогочасної історичної науки та певних власних суб'єктивних уявлень. Так, торкаючись питання про переговори між князем Данилом і Бату в 1243 р., він відзначив, що «Данило вів переговори не раніше як в 1246 р. – ще як князь, а як король – з Бату, коли був у нього в Орді». Сьогодні ми знаємо (про це докладніше говориться нижче), що князь Данило справді таки вів переговори з татарами в 1243 р. – і що цих даних А. Петрушевич ще не міг знати у 1854 р.

Він вважав, що караїмам не могли віддати піль між річкою Луквою та рікою Дністром і що відповідна згадка в колофоні появилася тому, що «фальсифікатор не знав про те, що на ці землі поширювалося місто Галич за Луквою, сьогодні село Залуква, про що свідчить [будівельне] сміття, яке є там досі». Сьогодні нам відомо, що А. Петрушевич цілком неправильно локалізував розташування давньої столиці. Це було остаточно доведено після археологічних досліджень майже століття пізніше⁷.

Як ми побачимо нижче, не можна погодитися також з різким висловлюванням А. Петрушевича, що згадка про єпископа Петра пов'язана з тим, що «Леонович виписав ім'я цього вищого духівника з передмови шематизму духівництва Львівської греко-католицької архієпархії, [насправді ж] був архієпископ Петро».

Ім'я князя Васька А. Петрушевич, без достатніх для цього підстав, пояснював аналогією з «паном Васьком – свідком у фальсифікованих грамотах Льва».

Остаточний висновок А. Петрушевича був дуже суворий. Забуваючи про те, що він аналізує колофон рукопису (тобто джерело наративного типу), а не грамоту (тобто документ з правовим значенням), він говорив про колофон як «про ще одну фальсифіковану грамоту, здається, складену за прикладом грамот Льва», як про «безпідставну повість про перший прихід караїмів до Галича». Йому здавалося, що він навіть викрив фальсифікатора – на його думку, це А. Леонович, а «сама причина складення цієї повісті, придуманої на підставі нібито Данилової грамоти, в тому, що Леонович намагався довести, що караїми є старожилами Галича і що вони мають ще від руських князів право продавати алкогольні напої та віддавна мають земельні мастки в Галичі».

Своє негативне ставлення до колофону А. Петрушевич виявив також в інших своїх працях. Досліджуючи історію Галича, він писав тридцять років пізніше про «безпід-

⁷ Див.: Пастернак Я. Старий Галич. Археологічні дослідження у 1850-1943 рр. – Краків; Львів, 1944. – С. 50. Підсумки новіших досліджень в: Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 222-229; план на с. 223 (текст В.К. Гончарова).

ставну караїмську легенду про те, що їх переселення сюди відбулося ще в часах князя Данила Романовича»⁸.

Було здійснено ще одну, вже третю за чергою, публікацію колофону. Польський журналіст та історик-любитель Станіслав Кунаевич (1842-1879) помістив у нарисі «Przechadzki archeologiczne po Lwowie» (Львів, 1876. – Вип. 2-3. – С. 122-124), колофон з примітками А. Леоновича. Текст польською мовою було взято зі згаданого вище рукопису № I 1252. С. Кунаевич надрукував колофон без жодного коментаря; про дві попередні публікації він не знав нічого.

Трикратна публікація колофону нібито може свідчити про чимале зацікавлення даним текстом. Насправді, однак, дані з колофону (як у позитивному, так і негативному розумінні) використовувало дуже обмежене коло істориків. Для основної маси дослідників етнічної історії караїмів вони залишилися невідомими.

Думку про прихід караїмів до Галицько-Волинської держави в часах короля Данила (на підставі публікації Д. Зубрицького) підтримав український сходознавець, етнограф Франц Домбровський (пом. 1866)⁹, а за ним повторив її австрійський дослідник Іван-Вінкентій Гелерт¹⁰.

В кінці XIX ст., після того як 1893 р. у журналі «*Hamaggid*», що видавався у Ліку, Н.М. Літевський опублікував листа Еліша Леоновича з Галича до видатного караїмського вченого Абрагама Фірковича (1785-1874), з вміщеними у ньому даними, взятими з колофону¹¹, в окремих науково-популярних та публіцистичних працях знову появились міркування про переселення караїмів з Криму за часів короля Данила.

Твердження про еміграцію з Криму на Русь у середині XIII ст. популяризував, зокрема, єврейський літератор Рубен Фан (1878 – рік смерті невідомий) у цілому ряді своїх статей, нарисів та книг, присвячених караїмам Галича, серед яких він прожив деякий час¹². Ідеї Р. Фана сприймали на початку XX ст. як щось нове – настільки вже забулися публікації колофону Д. Зубрицьким, А. Петрушевичем та С. Кунаевичем.

З підтримкою думки про прихід караїмів до Галичини за часів короля Данила (в зв'язку з публікаціями Н.М. Літевського та Р. Фана) виступав у своїх ранніх працях український історик та етнограф Богдан Януш (1889-1930). Він датував прихід караїмів до Галича приблизно 1240 роком, вважаючи, що караїми «могли бути заручниками татар або, підтримуючи торговельні зв'язки з Галичем, скористали з укладеного миру, постаралися про привілеї і на постійно поселилися в Галичі»¹³. За Б. Янушем пішов інший український етнограф Володимир Гребеняк (1893-1915)¹⁴.

⁸ *Петрушевич А.С.* Археологические находки близ города Галича // *Вестник Народного дома*. – Львов, 1883. – № 4. – С. 36.

⁹ *Домбровский Ф.* Караимы в Крыму. – Симферополь, 1848.

¹⁰ *Goelert J.V.* Die Karaiten und Mennoniten in Galizien // *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. – Wien, 1862. – Bd. 38. – S. 598.

¹¹ Нам не вдалося розшукати журнал «*Hamaggid*» за 1893 р. Цитуємо за: *Janusz B.* Gmina karaicka w Haliczu // *Na ziemi naszej*. – Lwów, 1911. – Nr. 5. – S. 5; *Fahn R.* Aus dem Leben der Karaiten // *Ost und West*. – Berlin, 1912. – S. 67.

¹² Див., хоча б, такі праці Р. Фана: *M'chaje ha k'raim* (Skizzen und Typen aus dem Leben der Karaiten). – Halicz; Drohobycz, 1908; пізніший передрук у Відні: *Legenden der Karaiten*. – Wien, 1921, та інші, а також ряд статей, серед них також: [До історії караїмів у Галичині] // *Nakedem*. – Санкт-Петербург, 1910 (нами не знайдено), та цитована у попередній примітці.

¹³ *Janusz B.* Gmina karaicka... – S. 6, див. також: *EjUSD.* Ostatni z Mohikanów galicyjskich // *Świat*. – Warszawa, 1912. – Nr. 16. – S. 9.

¹⁴ *Гребеняк В.* Караїмська оселя в Галичі // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – № 21-22. – С. 16.

Після майже півстолітньої перерви датування переселення караїмів з Криму серединою XIII ст. знову виринуло на сторінках наукових видань. Караїмський дослідник Симеон Шишман звернув увагу (на підставі публікації С. Кунаевича), що караїми Галича датують заснування своєї громади 1246 р.¹⁵ Український сходознавець професор Гарвардського університету Омелян Пріцак висунув гіпотезу, що початок караїмської ери в Галичі (який він датує 1254 р.) «може стосуватися часу прийняття релігії десь в українських степах»¹⁶.

Можливо, що перелік авторів (та їх праць), які прихильно ставилися до думки – обгрунтованої колофоном – про переселення караїмів на Русь у середині XIII ст. можна доповнити ще кількома прізвищами. Це, однак, не міняє загального враження, що колофон притягнув увагу тільки окремих дослідників. Основна маса істориків просто ігнорувала дані колофону (навіть не намагаючися провести його науковий аналіз або просто не знаючи про його існування), трафаретно повторюючи нібито остаточно (ще на початку XIX ст.!) встановлені дані про те, що караїми поселилися в Литві, Польщі, Україні в кінці XIV – на початку XV ст. – і що їх поява в цих місцях пов'язана з діяльністю литовського великого князя Вітовта (Вітавтаса). Як це не дивно, але колофон ніколи не був об'єктом дослідження істориків Галицько-Волинської держави, хоча подані в ньому відомості заслуговують цього.

У цьому відношенні справді фатальний, немов гальванізуючий, на наукову думку вплив мав нарис польського історика та економіста Тадея Чацького (1765-1813) «O Żydach i Karaitach», виданий у Вільнюсі 1807 р., що неодноразово передруковувався. Написаний на обмеженій джерельній базі в дусі апології політики великого князя Вітавтаса та з підкреслено легковажним ставленням до караїмських джерел і традицій, нарис Т. Чацького все ж таки наклав помітний відбиток на караїмознавство. Висловлені ним гіпотези передавали далі як доведені факти – їх повторювали майже без модифікації десятки польських, російських, українських, єврейських та навіть караїмських авторів – їх, у значній мірі, дотримуються ще й сьогодні. Як на курйоз можна вказати, що з іменем Вітавтаса пов'язують виникнення караїмських колоній у Галичі й у Львові, хоча на ці міста ніколи не поширювалася влада литовського великого князя – на що, зрештою, не раз вказували критичніші автори, наприклад, єврейський історик, лектор Віденського університету Максиміліан-Ернест Гумпльович (1864-1897)¹⁷ чи згадані вже вище Б. Януш¹⁸ та С. Шишман¹⁹. (Проблемі достовірності т. зв. Вітавтасової легенди ми маємо намір присвятити окрему статтю).

Крім цього, необхідно врахувати, що польська історіографія XIX – першої половини XX ст. пропагувала ідею, нібито до захоплення Галичини Польщею (вперше в 1349 р., остаточно в 1387 р.) ці землі були ледве чи не пустинею, яку стали заселювати тільки завдяки заходам польських королів та магнатів. Цілком зрозуміло, що при

¹⁵ Szyszman S. Die Karäer in Ost-Mitteleuropa // Zeitschrift für Ostforschung. – Marburg, 1957. – H. 1. – S. 29.

¹⁶ Pritsak O. Das Karaimische // Philologiae Turcicae fundamenta. – Wiesbaden, 1959. – Bd. 1. – S. 328.

¹⁷ Gumplowicz M. Początki religii żydowskiej w Polsce. – Warszawa, 1903. – S. 5-6.

¹⁸ Janusz B. Z dziejów Karaitów galicyjskich // Gazeta Kościelna. – Lwów, 1911. – № 31. – S. 383; *EjUSD*. Nieznany lud w Galicji // Gazeta Ludowa. – Lwów, 1912. – Nr. 6. – S. 10; № 10. – S. 8; *EjUSD*. Ostatni z Mohikanów halickich // Gazeta Wieczorna. – Lwów, 1916. – № 2847. – S. 3-4.

¹⁹ Szyszman Sz. Zamek najeziorny w Trokach i jego obrońcy // Pamiętnik Wileński. – Londyn, 1972. – S. 384-385.

підході до проблеми імміграції караїмів з таких апріорних позицій, в історичних працях не залишалося місця для дослідження проблеми приходу караїмів до Галичини в допольський період. Зрештою, польська історіографія після згаданого виступу Т. Чацького не здобулася на оригінальне дослідження питання.

На українську та російську історіографії великий вплив справив авторитет А. Петрушевича, який датував прихід караїмів до Галича спершу «мабуть, вже XIV століттям», а пізніше – «кінцем XIV або самим початком XV ст.»²⁰. Єдиний Б. Януш неспієливо намагався ревізувати усталені погляди – та й це лише у своїх ранніх працях.

Для єврейської історіографії, яка в кінці XIX – першій половині XX ст. сформувала свої погляди повністю під враженням завзятої полеміки про початки караїмських колоній у Криму, думка про еміграцію караїмів з Криму на Русь у середині XIII ст. виявилася неприйнятною. Подібну роль, як А. Гаркави в Росії, відіграв на Західній Україні та в Польщі історик, професор Варшавського університету (зрештою, заслужений дослідник етнічної історії євреїв України та Польщі) Маєр-Самуїл Балабан (1877-1942). Прихід караїмів до Галичини він датував остаточно XV ст.²¹ Погляди Р. Фана, який, зрештою, не був істориком, не знайшли послідовників.

Як це не дивно, але й караїмські вчені досить байдуже поставилися до питання про початки караїмських поселень на Русі. Намагання А. Леонівича відкрити завісу з минулого не здобули ширшого відгону якраз у караїмському середовищі. У новішому монографічному дослідженні академіка Польської академії наук Ананії Зайончковського (1903-1970)²² питання про початки караїмських колоній у Галичині ігнорується. Тільки С. Шишман у ряді своїх статей намагається активізувати дискусію довкола дат 1243 та 1246 рр.

Наслідком такого саме становища, яке склалося в історіографії етнічної історії караїмів, треба вважати ряд тверджень новішої української та російської історичної, етнографічної й мовознавчої літератури – такого, наприклад, змісту, що «на територію Литви і України караїми переселилися в кінці XIV – на початку XV ст.»²³, чи що «в кінці XIV ст. група караїмів (як полонених литовських князів) потрапила [...] на захоплені Литвою західноукраїнські області»²⁴, чи, навіть, що «у Галичі і Кукизові в XVI ст. поселилися караїми»²⁵ і т. д.

Понад 140 років минає від того часу, як А. Петрушевич провів – єдиний, хоча й недосконалий – джерелознавчий аналіз караїмського колофону з Галича. Висновки його були, значною мірою, продиктовані суб'єктивними поглядами на історію Галича – поглядами, що потім були спростовані переконливими археологічними та історичними свідченнями. Давно вже назріла пора провести заново джерелознавчий аналіз колофону. Метою такого аналізу повинна стати відповідь на питання про те, чи справді в

²⁰ *Петрушевич А.* О галицких епископах со времени учреждения галицкой епархии даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 125; *Его же.* Археологические находки... – С. 36.

²¹ *Balaban M.* Do dziejów karaickich. (Okруchy historyczne) // Na ziemi naszej. – Lwów, 1910. – Nr. 10. – S. 76; *EjUSD.* Karaici w Polsce // *EjUSD.* Studia historyczne. – Warszawa, 1927. – S. 56.

²² *Zajczkowski A.* Karaims in Poland. History, Language, Folklore, Science. – Warszawa; La Haye; Paris, 1961.

²³ *Мусаев К.М.* Караимский язык // Языки народов СССР. – Москва, 1966. – Т. 2. – С. 260.

²⁴ *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. (Историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С. 60.

²⁵ *Копчак С.І.* Населення українського Прикарпаття. (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів, 1974. – С. 68.

колофоні немає жодних достовірних даних, цінних як для дослідження етнічної історії караїмів, так і для вивчення історії Галицько-Волинської держави.

Ми проведемо такий аналіз за наведеним нижче планом:

1. Дата написання колофону;
2. Автор колофону (паралельно розв'язуючи питання, чи справді не йдеться про текст, фальсифікований у першій половині XIX ст.);
3. Стратифікація тексту колофону та його джерела;
4. Дані колофону в світлі інших джерел;
5. Інші караїмські свідчення про еміграцію в XIII ст.;
6. Значення колофону як історичного джерела.

1. Дата написання колофону

В оригінальному тексті колофону не було дати його написання. А. Петрушевич звинувачував А. Леоновича, що текст складений саме ним (виходило б – у 30-х рр. XIX ст.). Заслугою А. Петрушевича, з іншого боку, треба вважати те, що він перший звернув увагу на невідповідність літочислення за гіджрою двом іншим системам літочислення – на підставі цього факту він не зміг зробити жодного висновку.

У колофоні подаються дати двох подій:

Перша – переговори між Данилом та Бату, які датуються 5003 роком від сотворення світу, за сонячно-місячним юдейським календарем = 1243 рокові від народження Христа, за сонячним календарем (за т. зв. Діонізієвою ерою) = 655 рокові гіджри за мусульманським місячним календарем.

Друга – виходу караїмів з Криму, який датується 5006 роком за юдейським календарем = 1246 рокові від народження Христа = 658 рокові гіджри.

Аналіз дат доводить, що невідомий автор колофону правильно подав співвідношення між роками за юдейським та християнським календарями (основний підрахунок часу вівся, очевидно, за роками від сотворення світу), але не зміг підрахувати роки за гіджрою. Насправді, 1243 рокові відповідає 640/1 рік гіджри, а 1246 рокові – 643/4 рік гіджри, з іншого боку, 655 рік гіджри – це 1257 рік від народження Христа, а 658 рік гіджри = 1259/60 роки. Причина помилок проста – автор колофону вважав, що роки гіджри треба підраховувати як сонячні. Звичайний підрахунок доводить, що автор колофону знав, що 1700 рокові від народження Христа відповідає 1112 рік гіджри (фактично 1112 рік гіджри почався 18 червня 1700 р.). Від цього хронологічного пункту він почав свої помилкові підрахунки.

У зв'язку з цим, можливий єдиний висновок, що колофон було написано в тому році, від якого почався помилковий підрахунок гіджри – тобто в 1700 році від народження Христа.

Тому, що лише така комбінація дат може виявити помилкові підрахунки років гіджри, відпадає твердження А. Петрушевича, що колофон виготовлено в XIX ст.

Місце складення колофону – Галич – не викликає жодного сумніву.

2. Автор колофону

Колофон не лише позбавлений дати складення (яку, однак, як бачимо, можна реконструювати досить докладно), але й імені автора. Зважаючи на місце написання колофону, автора треба шукати серед освічених представників караїмської колонії Галича кінця XVII ст.

Ознайомлення з минулим колонії наштовхує на думку, що автором міг бути відомий караїмський вчений Йосиф бен Самуїл газзан бен Ісаак, відомий більше під іменем Йосиф га-Машбір («той, що постачає хлібом»; Книга Буття, 42, 6), який у 1700 р. доживав віку в Галичі.

Йосиф га-Машбір настільки відома фігура, що на ньому можна зупинитися лише коротко – й це лише з метою, аби підкреслити, що він, відповідно до своїх знань та місця, яке він займав у караїмській громаді, єдиний мав можливість і право робити нотатки на сторінках давнього пергаментного молитовника, привезеного з Криму.

Йосиф народився в українському містечку Деражні. Молоді роки провів у родині гахама Нісана в іншому містечку, де була караїмська колонія, в Кукизові (Красному Острові). Нісан виховував його разом зі своїм (молодшим від Йосифа) сином, який також став знаним вченим – Мардехаєм бен Нісан га-Сакен, відомішим як Мардехай Кукизівський (Кукизов): Близько 1670 р. Йосиф разом з братом переселився до Галича, де реформував караїмську громаду і де написав цілий ряд творів на теологічні, релігійно-філософські та філологічні теми. Був він також поетом. Писав Йосиф не тільки староеврейською мовою, але й тюркською – караїмською (перекладав псалми). Помер він у Галичі 26 тевет 1700 р.²⁶, а його могила з надгробним каменем зберігалася там ще до Першої світової війни²⁷.

Праці Йосифа га-Машбіра, частково опубліковані друком, доводять, що був він глибоко освіченою людиною всебічних зацікавлень. Перо не випускав він з рук до останніх днів життя – книга «Нер га-Хохмаг» = «Світло мудрості» (коментар до молитов) залишилася незакінченою через смерть її автора. Не підлягає сумніві, що Йосиф найкраще з караїмських вчених другої половини XVII ст. знав історію караїмських колоній Галичини. Про це свідчить такий характерний епізод.

У 1698 р. голландський вчений, професор Лейденського університету Яків Тріглянд звернувся з листом до гахама в Литві, прохаючи від нього відомостей про караїмів, зокрема про їх минуле. Цей лист потрапив до Луцька, де з ним ознайомився згаданий вже вище Мардехай, що мандрував по караїмських громадах України. Мардехай взявся відповісти на листа Я. Тріглянда – листа цього він закінчив 18 липня 1699 р. Не отримавши зразу відповіді на свого листа, Я. Тріглянд написав у 1699 р. другого листа до Жовкви (місто Львівської області України), на якого знову, мабуть, в 1700 р., відповів Мардехай. Так виник відомий твір «Дод Мардехай» (опублікований вперше в Гамбурзі, 1714 р.) з певними історичними відомостями про караїмів. Є чимало підстав, щоб вважати Йосифа га-Машбіра фактичним співавтором листів-відповідей Мардехая – першу відповідь 1699 р. Мардехай написав після зустрічі з Йосифом у Галичі, до якого він спеціально поїхав з Луцька.

Зацікавлення, яке викликали караїми у вчених Західної Європи в другій половині XVII ст., спроби встановити безпосередні зв'язки з караїмами, без сумніву, сприяли поживаленню інтересу до свого минулого також серед караїмських вчених України, Польщі, Литви. В такій саме атмосфері виник «Дод Мардехай», внаслідок цього ж стимулу було складено в Галичі колофон 1700 р.

На нашу думку, всі ці обставини говорять за те, щоб автором колофону вважати Йосифа га-Машбіра.

²⁶ Дату беремо з: *Fürst J. Geschichte des Karäerthums...* – Leipzig, 1869. – [Bd. 3]. – S. 86, де вона подається за твором Мардехая Кукизова, відомим під назвою «Дод Мардехай».

²⁷ *Janusz B. Karaici w Polsce.* – Kraków, 1927. – S. 85-86; на с. 41 фото надгробного каменя.

Вище згадувалося про те, що А. Петрушевич вважав автором-фальсифікатором колофону А. Леоновича. Навіть поверховий аналіз колофону доводить безпідставність такого обвинувачення: пишучи колофон у 30-х рр. XIX ст., А. Леонович або правильно вираховував би роки гіджри (для цього була відповідна література), або, навпаки, починав би рахувати роки гіджри за сонячним літочисленням від якогось сучасного йому, Леоновичеві, року. З іншого боку, автор колофону має у своєму розпорядженні такі відомості, яких А. Леонович не міг би здобути з тогочасної історичної літератури (про переговори 1243 р.). Автор колофону знав, що на місці села Залукви були колись поля, а не руїни столиці (як думав А. Петрушевич); він писав про єпископа Петра, а не про архієпископа такого ж імені – як це зробив би, без сумніву, А. Леонович, коли б він використовував сучасні йому шематизми Львівської українсько-католицької архієпархії (в них писалося лише про архієпископа Петра, та й то під іншою датою). Дуже сумнівно також, чи А. Леонович подавав би назву церкви св. Пантелеймона (цілком правильна кон'єктура А. Петрушевича) як фантастичне «Лельом-полельом». Очевидно, А. Леонович мав палеографічні труднощі з розшифруванням назви церкви у староеврейському тексті, яка в першій половині XIX ст. (як достовірно відомо з літератури²⁸) вже забулася.

3. Стратифікація тексту колофону та його джерела

Пишучи колофон на сторінках стародавнього молитовника, Йосиф га-Машбір (якого ми вважаємо автором) зібрав до купи основні відомості про караїмів Галича, які тоді, в 1700 р., йому вдалося вишукати – в документах, у нотатках, в усній традиції. Йосиф – про це не можна забувати – був людиною своєї епохи і формував усі здобуті ним відомості не згідно з принципами невідомої йому історичної критики, а згідно зі своїм, дещо деформованим і прикрашеним поглядом на минуле колонії в Галичі. Проте, що він не був сухим педантом, а людиною з фантазією та й міцно обґрунтованим світоглядом, свідчить хоча б те, що, перекладаючи, наприклад, псалми на караїмську мову, він не дотримувався буквального тексту староеврейського оригіналу, а міняв смисл псалмів у дусі питомого для його поглядів гностицизму²⁹.

Тому й текст складеного ним колофону – це, в жодному разі, не текст грамоти XIII ст. (як цього хотів би А. Петрушевич), не критичне історичне дослідження, а компіляція відомостей з різних часів і різних джерел, якої основне завдання – передати майбутнім поколінням обривки минулого караїмської колонії, минулого, цікавого не лише для самих караїмів, але, ось, і для відомих вчених Заходу, що несподівано почали цікавитися невеликим народом, його релігією, його минулим. Патріотичні мотиви написання колофону безсумнівні. Безсумнівні також відбиті в ньому різноманітні – за часом, якого стосуються описані події – нашарування, що дають підставу говорити про своєрідну стратиграфію колофону.

Публікуючи на початку переклад колофону, ми поділили його умовно на сім частин:

- I. Вступ з визначенням мети написання колофону («для майбутніх поколінь»);
- II. а. Укладення миру між Данилом та Бату в 5003 = 1243 р. в присутності сина Данила Льва і його брата Васька;

²⁸ Див., наприклад: *Петрушевич А.* Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича, теперь костел св. Станислава оо. Францисканов, яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII столетия. – Львов, 1881.

²⁹ *Grzegorzewski J.* Caraimica. Język Łach-Karaitów. Narzeczce południowe (tucko-halickie) // *Rocznik Orientalistyczny.* – Kraków, 1916-1918. – Т. 1. – Cz. 2. – S. 270-272, 280.

- б. Бату дозволяє сотні караїмів залишити Крим і переселитися до Галича;
- в. Данило зобов'язується утримувати караїмів від моменту переходу татарсько-руського кордону, будує для них будинки в Галичі, допомагає наладати торгівлю зі Сходом;
- III. Бату оголошує в Криму про дозвіл для караїмів переселитися до Галицької землі – переселення буде переведено за татарські та руські кошти;
- IV. Вісімдесят караїмських родин з Солхата, Мангупа, Кафи й інших міст Криму вирішує емігрувати з Криму;
- V. Вихід караїмів з Криму в 5006 = 1246 р.; перевезення їх за татарські та руські кошти;
- VI. а. Караїмів приймає Данило;
- б. Для них будують будинки біля замку на вул. Руській;
- в. Для них виділяють місце на цвинтар на березі річки Чев, навпроти церкви св. Пантелеймона;
- г. Кожному караїмові дарують по 100 гривен срібла;
- д. Караїмам дають привілей на вільну торгівлю на Русі, на шинкування всіма видами напоїв;
- е. Їм дарують землю на горі та між ріками Луквою і Дністром;
- VII. На писаному привілеї для караїмів підписалися Данило, його брат Васько і єпископ Петро.

Такий аналіз змісту колофону ще раз доводить патріотичні тенденції, якими керувався автор при його написанні. В його освітленні караїми стають ледве чи не основним об'єктом переговорів 1243 р., ними піклуються і татари, і русини, а привілеї та відповідне місце в середньовічному суспільстві вони здобули в середині XIII ст. внаслідок протекції короля Данила. Минуле караїмів покрито романтичним серпанком тоді, коли реальна дійсність середини XIII ст. – періоду татарських спустошень – була, очевидно, дуже далекою від тої ідеальної картини, яку вимальовував автор колофону.

До анахронізмів, що не могли відбивати обставини XIII ст., а, навпаки, виникли внаслідок обставин, синхронних періодові життя автора (друга половина XVII ст.), треба зарахувати відомості про проживання караїмів у Галичі на вул. Руській (VI. б), про розташування цвинтаря (VI. в), про шинкування напоями (VI. д), про караїмські поля (VI. е), про татарсько-руський кордон (II. в, III, V). Джерело цих відомостей – реальні умови життя XVII ст.

Наслідком романтичної ідеалізації умов середини XIII ст. треба вважати відомості про переїзд караїмів з Криму до Галичини за кошти татар і русинів (II. в, III, V), про будівництво будинків за кошти Данила (VI. б). Такі відомості могли бути результатом міркувань автора, можливо, на підставі переказів, що зберігалися в середовищі караїмів.

Результатом традиційних уявлень караїмів Галича ми схильні вважати трактування еміграції з Криму як еміграції виключно до міста – столиці Галича, а не до країни, що взяла назву від свого основного центру – цього ж Галича, тобто до Галичини. Якщо в основі такої інтерпретації мети еміграції були якісь писані нотатки, то плутанина між Галичем і Галичиною в первісному тексті на івриті (тим більше, якщо він був без пунктуації) ще більше імовірна.

На колофоні відбилася також начитаність автора тогочасною історичною літературою. Таким ерудиційним проявом ми вважаємо титулування Данила королем у той час, коли він ним ще не був, та, зокрема, титулування його «королем Хорватії» (II. а), що відповідало уяві авторів XVII ст. про минуле Галичини в допольський період.

Найдавнішим, в основних рисах достовірним, ядром відомостей колофону ми вважаємо дані про переговори 5003 = 1243 р. (II. а), про відсутність перешкод з боку татар щодо переселення з Криму на Русь (II. б, III), про вихід караїмських родин з Солхата, Мангупа і Кафи в 5006 = 1246 р. (IV, V), про певну матеріальну допомогу переселенцям (VI. г), про дозвіл вести торгівлю зі Сходом (II. в, VI. д) та про осіб, що відігравали таку чи іншу роль при переселенні караїмів (князі Данило, Василько, Лев, єпископ Петро, хан Бату (II. а, VII).

Очевидно, всі ці відомості подаються також у дусі романтичної ідеалізації (наприклад, про 100 гривень срібла для кожного з переселенців). Підставою для цих відомостей стали, поряд з традицією караїмської громади в цілому та окремих родин, також, можна припускати, писані нотатки літописного характеру, в яких було позначено дати 5003 і 5006 рр. В прямий та непрямий спосіб усі ці відомості контролюються іншими, некараїмськими джерелами – що ми доведемо нижче.

Цифрові дані в східних джерелах середньовічних часів справедливо викликають підозри – переважно, однак, через свою гіперболізацію. У даному випадку цифри (100 чи 80 родин; II. б, IV) підкуповують своєю скромністю. В їх підставі могли бути достовірні відомості, збережені в громадській та родинній традиції. Будь-якому контролю на підставі інших джерел ці дані не піддаються.

Дискусійною залишається вістка про грамоту Данила для караїмів (VII).

4. Дані колофону в світлі інших джерел

Для вирішення питання про датування і характер караїмської еміграції з Криму в середині XIII ст. принципове значення має доведення достовірності найдавнішого основного ядра відомостей колофону. Зіставлення цих відомостей з даними різноманітних джерел іншої мовної та жанрової категорії – навіть тоді, коли в них ні слова не говориться про караїмів – може дати підставу твердити про достовірність основного ядра відомостей.

Переговори 5003 = 1243 р. В грудні (або листопаді) 1240 р. монголо-татари під командуванням Бату взяли і зруйнували найбільше місто Русі, її головний культурний і економічний центр, княжу столицю Київ. Під час продовження походу зимою 1240/41 р. впав цілий ряд великих руських міст, багато з них було зруйновано дощенту, так що міське життя в них вже ніколи не відновлювалося. Після триденної облоги, мабуть, на початку 1241 р., татари взяли княжу столицю Галич. Перейшовши Карпати, вони 11 квітня 1241 р. розгромили об'єднані угорсько-хорватські війська. Весною 1242 р. війська Бату через придунайські землі, Галичину та Київщину повернулися до степів Причорномор'я (або й Поволжя).

Галицько-Волинський літопис – єдине давньоруське джерело, що стосується даної епохи і даної території (до цього ж, не без плутаної хронології і не без прогалин при описуванні подій 40-х рр. XIII ст.), говорить під 6751 = 1243 р., що «Данилу же вѣдущу во Холмѣ, привѣже къ нему половциню его именем Актай, рекый: яко Батый волотилъся естъ изо Угоръ и отрядилъ естъ на тя два богатыря визискати тебе, Манъмана и Баала. Данилъ-же затворивъ Холмъ ѣхъ ко брату си Василякови, пойма съ собою Курила митрополита; а Татарове воеваша до Володавы и по озерамъ, много зла сотворше»³⁰. Літопис нічого не говорить про те,

³⁰ Полное собрание русских летописей. – Изд. 2-е / Изд. А.А. Шахматов. – Санкт-Петербург, 1908 (репринт: Москва, 1962). – Т. 2. – Кол. 795.

чи Данило, наймогутніший з тогочасних руських князів, зустрівся в 1243 р. з Бату, який послав для розшуку Данила двох своїх полководців, а лише два роки пізніше говорить про подорож князя до ставки Бату на Волзі, що відбулася зимою 1245/46 р. (ця подорож князя Данила контролюється західними джерелами – мемуарами Джованні Пяно дель Карпіні, який зустрічався тоді і з Данилом, і з Бату). Літопис не говорить і про те, чи це була перша зустріч князя з Бату.

Тимчасом угорські джерела з 1244 р. свідчать, що, мабуть, таки в 1243 р. відбулася інша (перша) подорож князя Данила до «князя татар», бо про цю зустріч Данило розповів послові угорського короля Бели IV (1235-1270) Миколі, синові *Obychck de Zyud*. У грамоті короля від 22 квітня 1244 р. сказано про заслуги цього дворянина таке: «Ad partes Ruscie, et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus ab illustrissimo duce Danela, qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens, universum statum Tartarorum prout viderat et cognoverat, edisserendum nobis promiserat, still officio conditum, reportavit»³¹.

На це місце в грамоті Бели IV вперше звернув увагу український історик, професор Львівського університету М. Грушевський. Правильно визначивши, що в даному випадку не могло йтися про зустріч князя Данила з Бату зимою 1245/46 р., він, однак, не звернув увагу на вістку літопису під 1243 р. про те, що Бату вже тоді шукав зустрічі з князем. М. Грушевський вважав (зрештою, під знаком запитання), що Данило міг зустрічатися «з котримсь з темників, напр., з тим Могучієм»³². Російський історик В. Пашуто вважає (на підставі цього ж угорського джерела), що подорож князя Данила до Золотої орди – не перша його дипломатична зустріч з татаро-монголами³³, але цю свою думку не конкретизує.

Необхідно відзначити, що угорське джерело не є таке бездоганне, як могло б здаватися на перший погляд. В угорській історіографії не раз висловлювалася думка про підозрілість грамоти 1244 р. М. Вертнер вказував на протиріччя в датуванні грамоти і пересував її дату на 1254 р.³⁴ (у такому випадку в ній йшлося б про подорож Данила до Бату в 1245-1246 рр). Я. Карачоні вважав грамоту взагалі фальсифікатом (через плутане датування, неправильну титуляцію короля та з інших причин)³⁵. До цієї думки схилився Л. Сентпетері, який, однак, відзначав, що вже в 1281 р. цю грамоту вважали автентичною, а проведена в 1296 р. експертиза доводила, що грамота не є фальшивою³⁶. Автентичною, з датою пересуненою, можливо, на два роки, вважав грамоту Д. Паулер³⁷.

Як відомо (на такій точці зору стоїть сучасне джерелознавство), підозрілість чи фальшивість грамоти з вузько-дипломатичної (юридичної) точки зору не виключає правдивості хоча б частини поданих у ній відомостей. До відомостей у грамоті 1244 р., що, з погляду джерелознавства, витримують історичну критику, ми зараховуємо не

³¹ Codex diplomaticus patrius Hungaricus (Hazai Okmánytár). – Győr, 1867. – Т. 4. – Р. 29; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpádkori új okmánytár) / Ed. G. Wenzel. – Pest, 1869. – Р. 164 (= Monumenta Hungariae historica, ser. 1, vol. 12).

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – Вид. 2-ге. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 66.

³³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 236.

³⁴ Wertner M. Die Regierung Béla's des Vierten. Nach urkundlichen Quellen bearbeitet // Ungarische Revue. – Budapest, 1893. – Bd. 13. – S. 380. За цим автором пішов В. Абрагам у дослідженні: Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т. 1. – С. 125.

³⁵ Karácsonyi J. A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. – Budapest, 1902. – Р. 16.

³⁶ Szentpétery L. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. – Budapest, 1923. – 1 köt. – Р. 228.

³⁷ Pauler Gy. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. – Budapest, 1899. – 2 kiad. – Р. 520.

лише основний момент грамоти, а саме надання посілості *Koarzeg* Миколі, синові *Obychk de Zyud* (бо факт такого надання було доведено експертизою 1296 р.), але й згадку про зустріч Данила з татарським полководцем раніше 1244 р. Якщо б йшлося про пізнішу подорож Миколи до князя Данила, можливо, в зв'язку з одруженням сина Данила Льва з дочкою Бели IV Констанцією (шлюб їх відбувся, найправдоподібніше, в 1247-1248 рр., незабаром після повернення Данила зі Сходу), то про Данила навіть фальсифікатор писав би тепліше, не просто *illustrissimus dux* (як у грамоті 1244 р.), а хоча б так, як у грамоті Бели IV з 1251 р. (№ 955 у Л. Сентпетері), де Данила названо *dilectus cognatus noster Daniel Illustrus dux Ruthenorum*.

Треба думати, що до первісного автентичного тексту грамоти 1244 р. з правдивими відомостями (серед них і згадкою про зустріч Данила з татарським полководцем), було пізніше додано фальшиві деталі, пов'язані з умовами землеволодіння – як це звичайно бувало при інтерполяції грамот такого типу. Іншими словами, підозріла чи фальшива частина грамоти 1244 р., на нашу думку, не охоплює самої дати (1244 р.) та вістки про зустріч Данила з татарським полководцем раніше 1244 р.

Дані колофону, на нашу думку, доповнюють відомості руських і угорських джерел. Виходить, що під натиском нового походу татар під командуванням Манмана і Баала на галицько-волинські землі в 1243 р. (С. Томашівський виправляв дату літопису на 1244 р., однак ця поправка суб'єктивна; Є. Голубінський та М. Грушевський – більш обгрунтовано – пропонували 1242 р.) князь Данило був змушений погодитися на зустріч, запропоновану Бату. Зустріч відбулася в 1243 р. У результаті переговорів князь Данило уклав з татарами мир, який був йому незвичайно потрібний не лише для того, щоб забезпечити свої землі від татарських спустошень, відбудувати зруйновані міста і села, але й для того, щоб розв'язати собі руки для остаточної розправи з претендентом на галицький престол князем Ростиславом Михайловичем (пізніше баном Мачви). І справді, події наступних двох років (1244-1245) свідчать, що, воюючи з Ростиславом (переміг Данило, який розгромив Ростислава разом з допоміжними військами угорців 17 серпня 1245 р. в битві під Ярославом), князь Данило розраховував на спокійні тили на Сході, де він не мусив боятися несподіваного нападу татар.

Можна вважати, що під час переговорів 1243 р. князь Данило добився також згоди Бату, щоб цей не перешкоджав відбудові зруйнованих татарами міст і тоді виникло питання про можливих переселенців із захоплених татарами земель, між іншим, також із Криму (який тоді вже був у безпосередній залежності від татар). Князь міг розраховувати на те, що серед переселенців для міст зруйнованої Галичини будуть і такі активні купці та ремісники, як караїми.

У цьому місці варто згадати, що місцева, галицька, єврейська традиція (незважаючи на періодичне загострення єврейсько-караїмських конфліктів) у принципі не заперечувала проти традиції про переселення караїмів внаслідок переговорів між князем Данилом і Бату, надаючи, однак, цій традиції глузливо-зневажливого забарвлення. Згаданий уже вище Р. Фан записав у Галичі на початку ХХ ст. єврейську легенду про те, що князь Галича подарував татарському ханові пару расових собак, за яких отримав караїмів³⁸. Тому і євреї Галича говорили про караїмів, що вони – «ціна

³⁸ Janusz B. Z dziejów Karaitów... – S. 383; *Ejusd.* Nieznany lud... – Nr. 10. – S. 8; *Ejusd.* Ostatni z Mohikanów... – S. 4; *Ejusd.* Karaici w Polsce. – S. 17.

псів» («suchir kalew»). Можливо, що корені цієї традиції давні. Для паралелі можна згадати, що рабаніти називали караїмів псами ще у XII ст.³⁹

Закінчуючи екскурс про переговори, необхідно підкреслити, що А. Петрушевич, критикуючи автентичність відомостей колофону, не мав рації, вважаючи, що переговори між князем Данилом і Бату відбулися вперше в 1246 р. Він не був також правий, кажучи, що в 1243 р. князь Лев був надто молодим, аби брати участь у переговорах. Князь Данило одружився в 1219 р., його син Лев народився, в кожному разі, перед 1228 р., а в 1247/48 р. він одружився з Констанцією, дочкою угорського короля Бели IV⁴⁰. Інша справа, що князеві Данилові ледве чи доцільно було брати на переговори з підступним ворогом ще двох представників свого ж роду – брата і сина.

Колонізаційна політика князя Данила. Пожарища і руїни – ось що залишили на Русі татари після походів у 1240-1243 рр. Вимоги відбудови Галицько-Волинської держави висували на перший план завдання відновлення економічного та культурного життя міст, перетворення їх у центри торговельно-ремісничої діяльності та опору проти нових татарських (та не лише татарських) нападів. Свідома політика князя Данила в цьому напрямі відома – він заснував ряд нових міст, відбудував та зміцнив старі. Князь протегував колонізацію міст поселенцями – представниками інших народів, серед них також тому населенню, що опинилося під безпосередньою владою татар. Під 1259 р. літопис дає таке узагальнення діяльності князя Данила в цьому напрямі (розповідаючи про будівництво церкви св. Івана в Холмі): «Видивъ же се князь Данило яко Богъ поспѣвающѹ мѣстѹ томѹ нача призыватьи. Прихода Нѣмцѣ и Рѹсь, иноязычники, и Ляхы идяхѹ день и во день. И ѹноты, и мастерѣ всяции вѣжахѹ ис Татарь, сѣдѣльници и лѹчници, и тѹнници, и кѹзницѣ желѣзѹ и мѣди и серебрѹ. И вѣ жизнь, и наполниша двори, окрстѣ крадѣ поле села»⁴¹.

Згаданий уривок не вимагає особливого коментаря. Сучасник князя записав, що Галицько-Волинська держава в середині XIII ст. приймала як поселенців людей різноманітних національностей і релігій, серед них також і тих, що переселялися із земель, захоплених татарами. Бажаними прибульцями були, в першу чергу, ті, що володіли корисною професією.

Атмосфера, яка панувала в державі за часів князя Данила, отже, могла тільки сприяти переселенню караїмів з Криму, що опинився під нелегкою та неспокійною владою татар. Можна думати, що й самі татари, внаслідок добросусідських (хоча й небезконфліктних, особливо тоді, коли Данило почав шукати підтримки папи римського, щоб позбутися «опіки» татар) відносин, не чинили особливих перешкод для такого переселення. Навіть, якщо коментувати наведений вище уривок з літопису з суто формалістичних позицій, то не можна заперечити, що серед людей, які говорили чужими мовами, які йшли до міст щоденно, серед різноманітних майстрів і челядників, що тікали з підтатарських земель, могли бути караїми.

Колофон доводить, що вони справді серед них були.

Вихід переселенців з Криму в 1246 р. У результаті успішної зовнішньої (перемога над претендентом князем Ростиславом у 1245 р., ліквідація загрози угорської та

³⁹ *Szyszman S.* Où la conversion du roi khazar Bulan a-t-elle en lieu? // *Hommages a André Dupont-Sommer.* – Paris, 1971. – P. 525.

⁴⁰ *Baumgarten N., de.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècles. – Roma, 1927 (repr. 1962). – P. 47, 49. Сучасні історики схиляються до дати одруження 1247/48 р.

⁴¹ Полное собрание русских летописей. – Изд. 2-е. – Т. 2. – Кол. 843.

польської інтервенції, затвердження князівської влади ханом Багу зимою 1245/46 р.) та внутрішньої (придушення боярської опозиції) політики князя Данила, в Галицько-Волинській державі настав період короткотривалої передишки і стабілізації. Держава Данила, починаючи з 1246 р., вже справді могла мати ту притягальну силу, що стимулювала приплив колоністів як із Заходу, так і зі Сходу. Дата 1246 р., яку подає колофон як дату еміграції караїмів з Криму, цілком гармонізує з загальним розвитком подій – починаючи з цього року князь міг оточити переселенців (включаючи й караїмів) відповідною опікою, що він, очевидно, й робив.

Татари появилися в Криму вперше в 1223 р., коли вони взяли Сугдею. У 1239 р. вони вже остаточно залишилися панувати над причорноморським кипчацьким степом, поширюючи свою владу на Крим, де періодично влаштовували погроми міст (у 1238, 1239, 1242 та близько 1249 рр.) і стягали з них контрибуцію. Можна думати, що десь у цей час появляється татарський намісник у Криму, хоча перша конкретна вістка про нього датується лише 1263 р. Перші десятиріччя татарського панування в Криму принесли з собою занепад міського життя, послалили еміграцію населення з півострова в спокійніші краї з краще впорядкованими внутрішніми відносинами.

Наявність караїмських громад у Криму в XIII ст. не можуть ставити під сумнів навіть найзавзятіші представники антикараїмської течії в історіографії (А. Гаркави та його послідовники). Єврейський мандрівник Петахія з Регенсбурга в 1180 р. зустрів послідовників караїзму серед степовиків-кипчаків, які в цей час (як відомо з найновіших досліджень) вже досягли ранньофеодального ступеня розвитку, сформували власні міські поселення та здобули контроль над великими ремісничо-торговельними центрами в Криму⁴².

Колофон перелічує три міста, з яких вийшли караїми: Солхат, Мангуп і Кафу. Хоча в розпорядженні істориків немає даних, які говорили б про перебування караїмів у цих містах якраз у 1246 р., існування караїмських громад у них у цей час ледве чи підлягає сумніву.

У Солхаті (пізнішому Крими, сучасному Старому Крими – місті Кримської Автономної Республіки в складі України) було давнє караїмське кладовище, на якому А. Фіркович бачив надгробні камені з датами 910, 944, 1059, 1089 і 1104 рр.⁴³ Ці відомості тепер перевірити неможливо, бо кладовище було по-варварському знищено в кінці XIX ст.⁴⁴ У Солхаті близько 1250 р.⁴⁵ народився видатний представник караїзму Арон бен Йосиф т. зв. «Перший» (помер близько 1320 р.), автор полемічного твору «Мібхар», від якого він отримав ім'я *Bo'al ha-Mibchar* («автор вибраних творів»), та гахам (в 1279 р.) караїмів у Солхаті.

⁴² Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. – Москва, 1974 (= Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е 4-2); *Ее же*. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – Москва, 1975. – С. 260-300.

⁴³ Маркевич А.И. О старо-крымской синагоге как предмете спора между евреями и караимами // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1902. – № 34. – С. 45. Про значення караїмської епіграфіки як історичного джерела див.: *Szyszman S.* Les inscriptions funéraires découvertes par Abraham Firkowicz // Journal Asiatique. – Paris, 1975. – P. 231-264.

⁴⁴ Смирнов В. Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года // Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1887. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 284; Старокадомская М.К. Солхат и Кафа в XIII–XIV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К., 1974. – С. 166.

⁴⁵ Markon J. Jüdisches Lexikon. – Berlin, 1927. – Sp. 168-169, датує народження Арона роками близько 1260. Однак ледве чи в такому випадку він міг би бути гахамом у 1279 р. Тому приймаємо дату «близько 1250 р.» за: *Fürst J.* Geschichte des Karäerthums... – Leipzig, 1867. – [Bd. 2]. – S. 238-239.

Мангуп (також Феодоро, Теодоро; тепер незаселена місцевість) у XIII ст. був столицею невеликого самостійного грецько-готського князівства. Саме місто-столиця було значним ремісничо-торговельним центром, у якому існування караїмської громади безсумнівне⁴⁶. Розкопки караїмського цвинтаря в Мангупі ведуться до нашого часу. Найдавніша надмогильна плита датується 1274 р.⁴⁷

Кафа (теперішня Феодосія) в середині XIII ст. була невеликим грецько-аланським поселенням, що лише близько 1266 р. перетворилося в генуезьку факторію, яка швидко дійшла до великого розквіту. Традиції караїмської громади в Кафі, що існувала там кілька століть до найновішого часу, сягали ще до генуезького періоду.

Той факт, що саме Крим був вихідним пунктом, з якого здійснювалася еміграція на Русь взагалі, не підлягає сумніву. Минуле трьох міст середньовічного Криму – Солхата, Мангупа і Кафи – не суперечить думці про те, що ця еміграція в середині XIII ст. могла вийти саме з цих, а, може, також і з інших, місцевостей.

Ці міркування не єдині говорять на користь автентичності відомостей колофону. Хоча метод аналогії не можна вважати найкращим у застосуванні до історико-етнографічних досліджень, необхідно підкреслити, що аналогічна традиція про вихід з Криму на Русь у часах князя Данила збереглася (і зафіксована не в кінці XVII ст. – як у колофоні, а раніше, в другій половині XVI ст.) ще в іншій групі населення середньовічної України – у вірмен. Аналізові цієї традиції ми вже присвятили кілька докладних досліджень⁴⁸, і тому можемо обмежитися викладенням основних даних, доповнених результатами найновіших розшуків.

В історіографії початкового періоду існування вірменських колоній на Русі немає іншого питання, довкола якого велися б настільки завзяті суперечки, як справа автентичності т. зв. грамоти князя Федора Дмитровича 1062 р. При допомозі цієї грамоти вірмени міст України і Польщі, починаючи принаймні від 1578 р. (тоді, як нами встановлено, цю грамоту пред'явили у Львові польському королеві Стефанові Баторієві), доводили свій прихід на Русь, зокрема до Львова, в період до польської влади, тобто до 1349 р. Незважаючи на те, що цю грамоту, написану українською мовою, польська королівська канцелярія в 1641 р. визнала автентичною, вона – безсумнівний фальсифікат XVI ст., виготовлений у зв'язку з релігійними та економічними утисками вірмен Львова. Ці переслідування ґрунтувалися на тезі магістрату міста, що вірмени прийшли до Львова вже після встановлення у ньому польської влади й тому до них треба ставитися як до прибульців, а не як до місцевих мешканців. За допомогою фальсифікованої грамоти (факт фальсифікації встановлюється переконливо на підставі того, що ні в XI, ні в пізніших століттях не було панівного князя Федора Дмитровича, який міг би покликати вірмен на Русь) вірменській громаді вдалося довести перед

⁴⁶ Кеппен П. Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор таврических. – Санкт-Петербург, 1837. – С. 29; Якобсон А.Л. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 127.

⁴⁷ Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 460 (автор відповідного параграфу Є.В. Веймарн).

⁴⁸ Дашкевич Я.Р. Грамота Федора Дмитровича. (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 9-20; Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. – К., 1970. – № 5. – С. 61-62; *Ejusa. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). Première partie* // *Revue des études arméniennes*. – Paris, 1973-1974. – N. S. – P. 341-356. Передрук: Дашкевич Я. Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 265-280.

королівською адміністрацією те, що, по суті, було цілком правдивим – факт свого приходу на Русь у домонгольський період.

Як відомо, сучасна дипломатика (про що вже говорилося вище) як спеціальна історична дисципліна не обмежує своє дослідження до встановлення самого тільки факту фальсифікації грамоти та виявлення причин такої фальсифікації, але й намагається аналізувати фальсифікований текст та існуючі його інтерпретації таким чином, щоб викрити елементи історичної правди, якщо вони в такий чи інший спосіб відбилися в документі.

При такому підході до т. зв. грамоти князя Федора Дмитровича виявляється ряд несподіванок. Встановлено, що присутній під час пред'явлення львівськими вірменами грамоти польському королеві в 1578 р. пізніший львівський римо-католицький архієпископ Я.-Д. Соліковський (у 1578 р. він був регентом королівської канцелярії) сприймав цю грамоту як документ... князя Данила. Згідно з меморіалом, складеним архієпископом в 1597 р., під час нового загострення суперечок між вірменами і поляками, вірмени знову «показали маленьку стару записку Данила Федоровича⁴⁹, цю саму, яку (показували) його милості (королю) Стефанові»⁵⁰.

При цій нагоді варто вказати на ще один дивний збіг обставин. У 1578 р. польський король не лише надав обширні вільності вірменам Львова (як ми вже знаємо – на підставі т. зв. давньоруської грамоти, яку вважали грамотою князя Данила)⁵¹, але й видав також інший привілей для караїмів (pro Judaeis Caraimis) Галича⁵². Виходить, що протягом одного ж року королівська канцелярія, можливо, двічі зустрілася з традицією приходу двох етнічних груп (караїмів та вірмен) на Русь приблизно в один період (часи князя Данила).

Я.-Д. Соліковський не був єдиним, хто пов'язував прихід вірмен до Львова з іменем князя Данила. Перший історик Львова, німецький вчений Й. Альнпек писав у 1603-1605 рр. у своїй «*Torographia civitatis Leopoldinae*» про те, що вірмен прикликав на Русь князь Данило і використовував їх як військову дружину⁵³. Сам Й. Альнпек був вдумливим дослідником, що працював на підставі скрупульозного вивчення джерельної бази (збереглися досі його витяги з різних документів), а, займаючи певні функції в управлінні міста, не раз мав можливість контактувати з вірменською громадою, пізнавати її традиції. Нарис Й. Альнпека було опубліковано в скороченій формі (в якій, однак, збереглися відомості про покликання вірмен князем Данилом) у дуже популярному в свій час корпусі описів міст світу Г. Брауна⁵⁴ – з цього часу датування вірменської колонізації часами князя Данила міцно увійшло в історико-географічну літературу XVII⁵⁵ та наступних століть, не викликаючи, зрештою, суттєвих заперечень в історіографії XIX та XX ст.

⁴⁹ Насправді галицького князя, пізніше короля, звали Данило Романович.

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52, оп. 1, спр. 136, арк. 248-249.

⁵¹ Текст декрету див.: *Bischoff F.* Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. – Wien, 1865. – S. 79-81.

⁵² Текст привілею див.: *Goelert J.V.* Die Karaiten... – S. 599.

⁵³ Публікація твору Й. Альнпека в кн.: *Rachwał S.* Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930.

⁵⁴ *Braun G.* Theatri precipuarum totius mundi urbium liber sextus. – Coloniae Agrippinae, 1617. – № 49.

⁵⁵ *Zeiller M.* Neue Beschreibung dess Königreichs Polen und Grosshertzogthumbs Lithauen... – Ulm, 1647. – S. 138; *Cellarius A.* Regni Poloniae, Magnique ducatus Lithuaniae, omniumque regionum iuri Polonico subiectorum novissima descriptio... – Amstelodami, 1659. – P. 317.

Т. зв. грамота князя Федора Дмитровича – не лише відбиття цілком живої у XVI ст. традиції про прихід вірмен до Львова в часах князя Данила, але також віддзеркалення відомостей про прихід вірмен з Криму. Справа в тому, що грамота була адресована до вірмен Солхата. У латинському – неправильному – перекладі 1641 р. грамота адресована «Kosohacensibus Armenis». В українському оригіналі було, як встановив Д. Михальський ще на початку XIX ст. (пізніше до аналогічного висновку приходили А. Петрушевич, І. Линниченко та М. Грушевський), «ко солхацимъ Арменомъ», тобто «Solchacensibus Armenis», що цілком відповідає і особливостям палеографії українських текстів XVI ст., й історичним реаліям. Згаданий вже вище Солхат був значним центром вірменських поселенців у Криму і навіть, можливо, отримав свою назву від розташованого поблизу вірменського монастиря Сурб-Хач (Святий Хрест).

Таким чином, необхідно погодитися з переконанням, що вірменська традиція, зафіксована в другій половині XVI ст., також вказує на це саме джерело (Солхат) і на цей самий час (панування князя Данила) еміграції, що й колофон. 1246 рік треба вважати роком, в якому почалася не лише караїмська, але й вірменська еміграція з Криму до Галицько-Волинської держави.

Для того, аби наше твердження не сприймалося як надумана штучна конструкція, необхідно вказати ще на деякі моменти лінгвістичного характеру.

Аналогії між караїмською та вірменською еміграцією не обмежуються хронологією та територією. Багато даних говорить про те, що вірмени – емігранти з Криму – говорили не лише вірменською мовою, але також були тюркофонами (хоча найдавніші пам'ятки їх розмовної мови, написані вже в Україні, походять тільки з першої половини XVI ст.). Досі ще не проведено докладного порівняльного аналізу мови найдавніших пам'яток вірмено-кипчацької та караїмської (також з XVI ст.) мов – особливо ж у порівнянні з мовою «Codex Cumanicus» (XIV ст.), також кримського походження. Незважаючи на це, численні мовознавчі публікації останніх десятиріч, особливо в галузі вірмено-кипчакознавства, а також і караїмознавства (в якому історико-мовознавчих досліджень, правда, набагато менше), свідчать про велику близькість обох кипчацьких мов – тої, яку вживали вірмени-тюркофони України і Польщі до кінця XVII ст., та тої, якою користувалися та користуються т. зв. західні караїми до нашого часу. На близькість обох мов звернув увагу в свій час ще польський тюрколог, професор Краківського університету та академік Польської академії наук Т. Ковальський⁵⁶ – пізніші дослідження блискуче підтвердили його думку. Найпривабливішою була б гіпотеза, що і кримські вірмени, і караїми принесли з собою одну-єдину розмовну мову – кипчацьку, що, можливо, була дальшим етапом у розвитку мови (чи діалектів мови) «Codex Cumanicus». В нових умовах, на Русі, розвиток єдиної в минулому мови пішов різними шляхами, даючи відомі нам з пам'яток XVI ст. західнокараїмську та вірмено-кипчацьку. Цю ідеальну схему треба ще заповнити конкретним порівняльним лінгвістичним матеріалом. З іншого боку, вже ті мовознавчі дані, які є в нашому розпорядженні, не суперечать думці, що предки носіїв західноукраїнської та вірмено-кипчацької мов з XVI ст. вийшли приблизно в один час з одної і тої самої території, де панувала розмовна кипчацька мова.

Підсумовуючи екскурс про вихід переселенців з Криму в 1246 р., можна сказати, що в один і цей самий час активізувалася еміграція з Криму до Галицько-Волинської держави принаймні двох груп населення – караїмів та вірмен.

⁵⁶ Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. – Krakau, 1929. – S. LXVII.

Грамота князя Данила для караїмів та її свідки. Галицько-Волинський літопис зберіг для нас відомості про начальника княжої канцелярії, канцлера князя Данила – печатника, за тогочасною титулатурою. Ним був Курило, який виконував не лише канцелярські, але й військові та, мабуть, дипломатичні функції. Відомо про те, що князь Данило вів обширне листування не лише з довколишніми, але й дальшими державами – відповідні документи виходили через княжу канцелярію⁵⁷. Набагато менше відомо про внутрішньодержавну діяльність канцелярії – неясно, чи княжі надання вимагали засвідчення грамотою, чи, можливо, вистачало відповідної усної заяви князя в присутності свідків. По суті, вістка колофону про грамоту Данила з наданням для караїмів – єдине свідчення про документ подібного роду з середини XIII ст. Вирішення питання про грамоту князя Данила певною мірою залежне від остаточного розв'язання проблеми про те, чи існували автентичні грамоти з наданнями, які вийшли з княжої канцелярії його сина Льва (панував 1264-1301). Збереглися відомості про близько сто грамот цього князя з наданнями подібного типу. На нашу думку, важко вважати всі ці грамоти фальсифікатами (як у свій час вважав М. Грушевський)⁵⁸, тим більше, що багато з них було перезатверджено польськими королями вже через кілька десятків років після смерті князя Льва. Якщо питання про автентичність грамот князя Льва буде остаточно розв'язане в позитивному плані, то це ставитиме на міцніший ґрунт справу видання грамоти для караїмів його батьком і попередником князем Данилом.

Ясно одне, що в 1700 р. у автора колофону грамоти князя Данила вже не було, інакше він не подавав би в колофоні явні анахронізми (проживання караїмів на вул. Руській, шинкування напоями і т. д.), натякаючи, що про ці надання говорилося в грамоті.

З іншого боку, перелік свідків, які мали бути підписані на грамоті (князь Василько та єпископ Петро), викликає враження, що в основу цієї вістки покладено достовірні відомості, що стосуються подій 5006 = 1246 р. Можливо, що ці імена збереглися в якихось давніх караїмських нотатках, бо їх поєднання справді таки сенсаційне своєю автентичністю. Василько – брат Данила (роки життя 1203-1269), був волинським князем у 1230-1269 рр. Єпископ (архиепископ) Петро відіграв у середині XIII ст. дуже помітну роль у дипломатичних та церковних зв'язках Галицько-Волинської держави із Західною Європою, хоча про нього не збереглося жодних відомостей у Галицько-Волинському літописі. Іншими словами, не може бути жодних серйозних заперечень проти того, що в 1246 р., в момент надання князем Данилом певних прав караїмам, при цьому були присутні князь Василько та єпископ Петро – «таємничий єпископ Петро», довкола якого ведуться суперечки вже більше як століття і якого сліди цілком несподівано ведуть до караїмського колофону.

Західні джерела зберегли про Петра досить докладні відомості, що витримують будь-яку історичну критику. Архиепископ Петро був тим представником Русі, який у 1244-1245 рр. перебував у Італії та Франції, попереджуючи Західну Європу про татарську небезпеку. Відомості про архиепископа Петра, про його контакти з папою Інокентієм IV (1243-1254) та про його участь у Ліонському соборі 1245-1246 рр. збереглися в двох тогочасних англійських хроніках: у «Chronica maiora» (або «Historia

⁵⁷ Див.: Пашуто В.Т. Очерки... – С. 73.

⁵⁸ Про дискусію довкола грамот князя Льва див.: Дашкевич Я.Р. Стан та завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – Секц. 2. – С. 118-119.

maior») Маттея Паризького та в анонімній монастирській хроніці «*Annales Burtonienses*»⁵⁹. Питанню про ідентифікацію архієпископа Петра присвячено обширне дослідження українського історика С. Томашівського⁶⁰, проте не з усіма його висновками можна погодитися.

У світлі джерел XIII ст. непевною виглядає ідентифікація архієпископа Петра з ігуменом київського монастиря св. Спаса на Берестові та ідентифікація ігумена з боярином Петром Акеровичем⁶¹. Спроба ідентифікації, проведена С. Томашівським, відбиває тенденцію пов'язувати в одно ціле відомості про різних одноіменних осіб, розкидані по джерелах XII–XIV ст., що, насправді, приводить до збіднення уявлення про кількість політичних, культурних і церковних діячів у цей час. Проти ідентифікації архієпископа Петра з боярином (ігуменом?) Петром Акеровичем говорить ще своєрідний антропонімічний аргумент. Патронімік Акерович явно не слов'янського, а, мабуть, близькосхідного (сирійського?) походження⁶². З цим важко погодити відомості західного джерела, що архієпископ Петро знав тільки рідну мову, а не знав жодної західної чи східної.

Невеличка згадка про єпископа Петра у колофоні не тільки суттєвим чином зміцнює достовірність його основного найдавнішого ядра (просто важко припустити появу імені Петра наслідком простої випадковості – в такому випадку цілий колофон можна оголосити переплетінням випадковостей, які, однак, чомусь добре підходять до реальних обставин!), але й докидає ряд суттєвих деталей до висвітлення питання про особу Петра.

Свого часу С. Томашівський цілком правильно вважав, що «для дискусії надаються тільки дві альтернативи і за архієпископом Петром міг стояти або князь Данило, або його противник – Михайло»⁶³. Деякі дослідники (С. Томашівський, В. Пашуто,

⁵⁹ *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*. – London, 1864. – Vol. 1. – P. 271-275; 1877. – Vol. 4. – P. 386-389; також: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. – Berolini, 1885. – T. 27. – P. 474-475.

⁶⁰ *Томашівський С.* Предтеча Изидора. Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241-1245) // *Записки Чина Св. Василя Великого*. – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3-4. – С. 221-313, 441-442; *Його ж.* Петро – перший уніатський митрополит України-Русі. Істор. нарис. – 2-ге вид. – Львів, 1928.

⁶¹ На це звернув увагу ще: *Таубе М.А.* Рим и Русь в домонгольский период (X–XIII вв.) // *Ex Oriente. Religiose und philosophische Probleme des Ostens und des Westens*. – Mainz; Wiesbaden, 1927. – S. 193. Відповідь: *Томашівський С.* Боярин чи ігумен? (Причинки до питання про особу митрополита Петра Акеровича) // *Записки Чина Св. Василя Великого*. – Жовква, 1928-1930. – Т. 3. – С. 171-178. Ідентифікація ігумен – архієпископ стоїть під знаком запитання в статті: *Zaikyn V.* Quelques notes sur la question de l'évangélisation de la Ruthénie Kievienne (Russie Méridionale) // Там же. – Т. 3. – С. 746. Література про архієпископа Петра та спроби його ідентифікації налічує кілька десятків позицій. Див. також: *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т. 1. – S. 119; *Dörrie H.* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: die Missionsreise des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren // *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse*. – 1956. – S. 182-194; *Stöckl G.* Kanzler und Metropolit // *Studien zur Geschichte Osteuropas*. – Graz; Köln, 1966. – Т. 1. – S. 166.

⁶² Мимоволі приходять на думку аналогія Акерович / Акир з «Повісті про Акира премудрого і сина його Анадана» (східнослов'янський переклад з XI ст.). Східнослов'янське Акир / вірм. хікар – розумний, вчений; араб. haiqâr. (Див.: *Müller F.* Pahlawi, neupersische und armenische Etymologien // *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. – 1894. – Bd. 8. – S. 281; *Hübshmann H.* Armenische Grammatik. – Hildesheim; New York, 1972. – Т. 1. – S. 268).

⁶³ *Tomaszewski S.* Odpowiedź panu Karolowi Maleczyńskiemu // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1928. – Т. 42. – S. 149.

а також, наприклад, Т. Коструба⁶⁴) стверджували, що архієпископ Петро був митрополитом Русі, прихильником згаданого вище князя Ростислава Михайловича та його батька, чернігівського князя Михайла Всеволодовича, ворогом князя Данила. Виконавши свою місію на Заході, Петро, нібито, не повернувся на Русь, а залишився на Заході, можливо, у Франції, можливо, в Хорватії, де панував Ростислав. Ці міркування було висловлено без будь-яких джерельних підстав, а навіть всупереч їм (літопис знає в 1243 р. іншого митрополита на Русі – Кирила, а прихильником князя Ростислава був насправді галицький єпископ Артемій, який і втік перед князем Данилом до Угорщини). Дані колофону свідчать, що насправді Петро, виконавши свою місію – встановивши контакти між Данилом і папою римським⁶⁵, що знайшли свій апогей у коронації Данила папською короною в 1253 р. – повернувся з Заходу на Русь і в 1246 р. був уже разом з князем Данилом. У тому, що Петра називали на Заході архієпископом (підкреслюємо, не митрополитом), а в колофоні – єпископом, немає, на нашу думку, протиріччя.

Якщо, з одного боку, не підлягає сумніву, що перших, а зрідка і пізніших митрополитів Русі титулювали архієпископами (на чому С. Томашівський і будував свою ідентифікацію, що архієпископ Петро – митрополит Русі), то, з іншого боку, відомо, що, наприклад, новгородці добилися титулу архієпископа для свого єпископа ще в домонгольський період. Могли таким титулом користуватися також окремі галицькі єпископи⁶⁶. Єпископи Галича (а Петро цілком міг ним бути при підтримці князя Данила) виконували свою юрисдикцію на такій великій території, що, коли Петро перебував на Заході, його могли титулувати архієпископом. Так міг титулувати себе також він сам, щоб підкреслити значення своєї посольської місії. Після повернення до Галицько-Волинської держави потреба в такій гіпертрофованій титулатурі відпала.

Цілком можливо, врешті, що згадку про цього самого галицького єпископа (архієпископа) Петра ми знаходимо у відомому посланні польського короля Казимира III з 1370 р., скерованому до константинопольського патріарха Філофея й присвяченому відновленню Галицької митрополії⁶⁷. Нам здається, що цього «галицького митрополита Петра» (другого в переліку давніших митрополитів – усі вони подані без дати, коли займали Галицьку митрополічу кафедру), без достатніх підстав для цього, ідентифікують з митрополитом Русі св. Петром (пом. 1326)⁶⁸.

⁶⁴ Коструба Т. Нариси з церковної історії України X–XIII ст. – Львів, 1939. – С. 56.

⁶⁵ Цю думку обґрунтував досить послідовно ше: Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123-124. – С. 37-38.

⁶⁶ Про лабільність у вживанні титулів митрополита, архієпископа, єпископа див.: Зайкин В. [Рец. на:] Baumgarten N. Chronologie ecclésiastique des terres russes // Записки Чина Св. Василя Великого. – Жовква; Львів, 1928-1930. – Т. 3. – С. 659; Stöckl G. Kanzler und Metropolit... – S. 168; Poppe A. Zur Geschichte der Kirche und des Staates der Rus im 11 Jh. Titulaturmetropolen // Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II Congressi Internationalis Historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati. – Wiesbaden, 1970. – [Тл. 2]. – S. 64-75 (= Annales Instituti Slavici, bd. 6); Поннэ А.В. Истоки церковной организации древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков (Киев, 1969 г.). – К., 1972. – С. 137.

⁶⁷ Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402 e codicibus manuscriptis Bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et J. Müller. – Vindobonae, 1860. – Т. 1. – P. 577.

⁶⁸ Г. Гельцер (див. його статтю: Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – Gotha, 1892. – Bd. 13. – S. 257, 260) вважав, що галицький митрополит Петро та київський митрополит св. Петро – різні особи. Проти цього виступив А.С. Павлов

Дослідження питання про грамоту князя Данила для караїмів не дає остаточної відповіді – відповідні права могли їм надати як при допомозі грамоти, так і усно; не викликає, однак, сумніву, що свідками при наданні (письмовому чи усному) були волинський князь Василько та єпископ (галицький?) Петро.

5. Інші караїмські свідчення про еміграцію в XIII ст.

Недовір'я до самої ідеї переселення караїмів з Криму на територію Галицького князівства в середині XIII ст. стало причиною того, що ігнорували не лише дані колофону, але й всі інші свідчення, які лягали в русло його основних відомостей. Правда, інші караїмські автори не мали у своїх руках тих джерел, які мав Йосиф га-Машбір – гаданий автор колофону – та й явно не дорівнювали йому ерудицією. В їх уяві землі, на які вони прийшли колись із Криму, відвічно були в руках чи польських королів, чи литовських великих князів (вплив легенди про Вітавтаса!), і в тому місці історичних і параісторичних творів, де, згідно з реальними обставинами, треба б чекати згадки про руського чи галицького князя (який зберігся навіть у єврейській глузливій легенді), появляється «польський король» або «Вітавтас». Недоречність появи таких персонажів у даному контексті стає зрозумілою при ознайомленні з кожним таким свідченням у комплексі. Суперечливість відомостей караїмських авторів (які, зрештою, можливо, й діяли в даному випадку в дусі пропольського сервілізму) приводила до висновків про їх абсолютну непридатність для історичних досліджень.

Розглянемо послідовно кілька подібних караїмських свідчень.

У сьомій главі згаданого вже твору «Дод Мардехай» Мардехая Кукізова, завершеного в 1700 р., говориться, що караїмів випросив собі з Туреччини (в оригіналі *Ismael*) один польський король⁶⁹. Данило перетворився тут у польського короля; татари – в турків (або тюрків взагалі, не обов'язково турків-османів), а залишилася лише первісна думка про те, що караїмів «випросили» для себе.

Караїми Галича в одному проханні, скерованому до австрійського імператора Йосифа II (1780-1790), підкреслювали, що вони прибули до Галичини в XIII ст.⁷⁰

Газзан Венямин Єрусальмі з Гезлеве на Кримі, описуючи свою прощу до Єрусалима в 1785-1786 рр., говорить, що «вже більше як 500 років як вони (караїми. – Я. Д.) вийшли з Криму, з міста Солхата, яке зветь Старим Кримом. Польський король хотів, щоб караїми переселилися до його держави, тому просив володаря Криму, аби їх прислав»⁷¹. Підрахунок вказує на час до 1285 р., а Солхат знову згадується як вихідний пункт еміграції. Князь Данило ж перетворився у польського короля. (При перекладі опису подорожі зі староеврейської на караїмську помилково було написано

(див. його статтю: О начале галицкой и литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV в. // Русское обозрение. – Москва, 1894. – Т. 27, май. – С. 218-220). Новіша праця на цю тему: *Stasiw M. Metropolia Haliciensis. Eius historia et iuridica forma.* – Roma, 1960 (= *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni, sect. 1, vol. 12*).

⁶⁹ У нашому розпорядженні не було оригінального тексту Мардехая, який, очевидно, варто б дослідити. Цит. за: *Fürst J. Geschichte des Karäerthums...* – S. 91.

⁷⁰ Цитати з прохання навів Г. Вольф в одному єврейському тижневику 1883 р. – як про це говорить: *Fahn R. Aus dem Leben der Karaiten...* – S. 67. Статтю Г. Вольфа розшукати нам не вдалося.

⁷¹ *Gürland J. Neue Denkmäler der jüdischen Literatur in St. Petersburg.* – Lyck, 1865. – Н. 1. – S. 45; *Neubauer A. Aus der Petersburger Bibliothek. Beiträge und Dokumente zur Geschichte des Karäerthums und der karäeischer Literatur.* – Leipzig, 1866. – S. 124.

200 років замість 500. На цю помилку звернув увагу свого часу А. Зайончковський, виступаючи одночасно проти датування приходу караїмів XIII ст.⁷²).

Австрійський мандрівник Йосип Рорер під час перебування в Галичі в 1802 р. записав: «Галицькі караїми говорять, що вони прийшли до цього краю з татарами, а поляки взяли їх до полону. Зрештою, королі так їх полюбили, що поселили у самій королівській столиці в Галичі»⁷³. Князь Данило знову став польським королем, караїми неочікувано перетворилися в полонених (тут певні аналогії з Вітавтасовою легендою) і тільки в згадці про прихід разом з татарами і про «королівську столицю в Галичі» (Галич був столицею лише руських князів, польські королі ніколи не мали столиці в Галичі!) пізнаємо первісну реальну основу.

Зазначений вже вище польський історик Т. Чацький, публікуючи в 1807 р. свій нарис про караїмів, згадав у ньому про нотатки, отримані від якогось свого караїмського кореспондента. У «нотатках, зроблених ними (караїмами. – Я. Д.), тобто якимсь недоумком, є дивні історичні протиріччя; наприклад, Вітавтас жив у XIII ст.»⁷⁴. Очевидно, в тих записках, про які Т. Чацький вже нічого більше не говорить, прихід караїмів датувався XIII ст., а замість князя Данила виступає Вітавтас.

Датою 5006 = 1246 р. починався (як про це говорив А. Леонович у коментарі до колофону) в Галичі «т. зв. караїмський національний календар, опрацьований за склом в золочені рами, до якого традиційно записували щорічно від ряду років. У ньому була ціла їх історико-релігійна хронологія, що рясніє, правда, різноманітними фантазіями, але й не позбавлена також цінних хронікерських подробиць», – писав Б. Януш у 1927 р.⁷⁵, що особисто бачив цей календар. Під «різноманітними фантазіями» він розумів, мабуть, справу приходу караїмів за часів князя Данила, якої правдивість доводив колись сам у своїх ранніх працях. Календар пропав під час Першої світової війни.

Місцеве караїмське літочислення (від приходу караїмів до Галича) зберігається, однак, у Галичі досі⁷⁶.

Поданий вище перелік караїмських свідчень з кінця XVII – початку XIX ст. (цілком певно, що він далеко не повний) доводить, що традиція про еміграцію караїмів на Русь у XIII ст. була живучою в різних караїмських осередках ще до того, як було скопійовано колофон у 1813 та 1838 рр. Іншими словами, колофон з Галича не єдиний у цілій низці наративних джерел – хоча й, без сумніву, він посідає серед них виняткове місце автентизмом основного ядра, яке й повинно стати повноцінним відправним пунктом для дослідження етнічної історії караїмів України, Польщі й Литви.

6. Значення колофону як історичного джерела (висновки)

Дослідження усної традиції як історичного джерела, що активізувалося в останній час, особливо на африканському⁷⁷ та полінезійському матеріалі, дозволяє побороти тривалий

⁷² *Zajaczkowski A. Opis podróży do Ziemi Świętej // Myśl Karaimska. – Wilno, 1931. – Т. 2. – Zesz. 3-4. – S. 40.*

⁷³ *Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien. – Wien, 1804. – S. 116.*

⁷⁴ *Czacki T. Rozprawa o Żydach i Karaitach. – Kraków, 1860. – S. 144.*

⁷⁵ *Janusz B. Karaici w Polsce... – S. 82.*

⁷⁶ Ми мали можливість переконатися в цьому під час обстеження караїмської колонії в Галичі у 1972 р. та її залишків у 2002 р.

⁷⁷ Див., наприклад: *Henige D.P. The Chronology of Oral Tradition. Quest for a Chimera. – London, 1974 (= Oxford Studies in African Affairs).*

гіперкритичний скептицизм щодо писемних джерел, що утворювалися під значним впливом усних переказів. Аналіз караїмського колофону з Галича дозволяє дійти таких висновків.

1700 р. у Галичі, в середовищі караїмської колонії, на підставі стародавніх хронікерських нотаток та усної традиції, було складено колофон староєврейською мовою з викладенням початкової історії караїмів Галича. Автор колофону – найбільш правдоподібно – караїмський вчений Йосиф га-Машбір. Поштовхом для написання колофону такого змісту стало посилення зацікавлення західних вчених караїмами.

Досі колофон, який тричі публікувався друком (лише в перекладі), в основному, відкидали як історичне джерело. Причина цього – неглибокий аналіз та недослідженість епохи короля Данила. Висувався такий закид, що колофон – фальсифікація галицького газзана А. Леоновича з 30-х рр. XIX ст.

Аналіз колофону дозволяє виділити основне найдавніше ядро поданих у ньому відомостей, що висвітлюють ряд подій XIII ст. Ці відомості витримують історичну критику – їх значною мірою контролюють тогочасні (XIII ст.) давньоруські, угорські та англійські джерела, вони знайшли відбиття у єврейській та вірменській традиції, їх відгуки збереглися в інших караїмських творах.

До відомостей, що правдиво відображають події XIII ст., зараховуємо такі:

1. 1243 р. відбулися переговори між галицьким князем Данилом та монголо-татарським полководцем Бату; під час переговорів татари погодилися на переселення до Галицько-Волинської держави різних груп населення (серед них і караїмів) з територій, що безпосередньо опинилися під владою татар (включаючи Крим);

2. 1246 р. почалося переселення з Криму – серед них і караїмів до Галицько-Волинської держави; караїми вийшли з трьох кримських міст, а саме з Солхата, Мангупа і Кафи. Після переселення караїми отримали від князя Данила дозвіл вести торгівлю зі Сходом, а також певну матеріальну підтримку.

До відомостей, які вимагають дальшого дослідження, зараховуємо такі:

1. Неясно, чи в 1246 р. караїми отримали привілей в усній чи в письмовій формі, але не підлягає сумніву, що при його наданні князем Данилом були присутні волинський князь Василько та єпископ (галицький?) Петро – в недалекому минулому посол від князя Данила до римського папи Інокентія IV.

2. Неясно, чи в 1246 р. почалося переселення караїмів конкретно до міста Галича, частково зруйнованого татаро-монголами, чи просто в межі Галичини (Галицького князівства).

Проведений аналіз колофону виключає його фальсифікацію в 30-х рр. XIX ст. і реабілітує в очах істориків як джерело першорядної вартості з відомостями, важливими для етнічної історії караїмів та історії Галицько-Волинської держави в XIII ст.

(Стаття у первісному варіанті французькою мовою під заголовком «L'époque de Danpylo Romanovych (milieu du XIII siècle) d'après une source karaite» (за підписом Ярослав Степанів) друкувалася у журналі: *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge (Mass.), 1978. – Vol. 2. – № 3. – Р. 334-373. В сьогоднішню українську редакцію внесено окремі доповнення, зокрема до бібліографії).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали*. – Львів, 2005. – С. 74-91.

КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ

ГРАМОТЫ КНЯЗЯ ЛЬВА ДАНИЛОВИЧА КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ПРОБЛЕМА

Периодически возобновляющаяся дискуссия вокруг вопроса об аутентичности древнерусских грамот доказывает существование ряда пробелов как в области дипломатики, так и в области источниковедения древнерусского документа. Такие темы, как возникновение или рецепция грамот, их внутренняя и внешняя структура, характер использования грамот княжеских архивов летописцами, текстология летописных и других списков грамот периода до XIV в. включительно, нельзя считать исчерпанными до конца.

Сходное положение сложилось с грамотами Галицко-Волынского княжества периода последнего столетия его существования. Если немногочисленные грамоты галицко-волыньских князей, отражающие внешние контакты с Западом, не становились объектом дискуссии (их подлинность не подвергалась сомнению), то грамоты внутреннего значения, особенно те, экспонентом которых выступает князь Лев (обычно понимаемый как Лев Данилович, иначе Лев I, годы правления 1264 – около 1301), уже более двух столетий являются спорными с точки зрения их аутентичности. Дискуссия порой достигает высокого накала, а литература, в той или иной степени соприкасающаяся с данным вопросом, давно перешагнула сотню названий.

С именем Льва связано, согласно современному уровню исследований, не менее 30 грамот. Из них до нас дошло 16 текстов грамот (на древнерусском 13 и на латинском 3). Об остальных 13 имеются упоминания в достоверных ранних источниках, с которыми нужно считаться даже очень критически настроенным историкам. Отдельное место занимает латинская грамота берегского жупана Григория, выполнявшего функции наместника Льва на Закарпатье.

Как выглядит проблема аутентичности грамот сегодня? Попытаемся рассмотреть несколько взаимосвязанных вопросов.

1. Княжеская канцелярия. При всей скудности содержания летопись сохранила сведения о существовании канцелярии еще до княжения Льва. У его отца Даниила Романовича был печатник, то есть по западной терминологии канцлер, руководивший канцелярией. В летописи упоминаются княжеские писари. Не подвергающиеся сомнению грамоты, отражающие внешние связи, свидетельствуют о том, что имелись писари, владевшие латынью, знающие приемы западной (говоря современным термином) дипломатики. Тяжело представить себе, что канцелярия была создана исключительно для внешних сношений и что не издавались никакие документы внутреннего пользования.

Нелегко говорить о характере внутривластной деятельности канцелярии: кем осуществлялся диктат; употреблялись ли формулярники; издавались ли грамоты исключительно по указанию экспонента и всегда для однотипных случаев (раздача

земель, продажа недвижимого имущества князя, определение устава и верования церковных учреждений, установление статуса общин поселенцев – введение магдебургского или другого права) или же соответствующие документы издавались только по просьбе заинтересованных лиц. По-видимому, рутины не было, играли роль различные моменты, что, впрочем, находится за пределами как структуры, так и содержания тех грамот, которые сейчас со значительной долей достоверности можно считать подлинными.

2. *Структура грамот.* Из внушительного разряда грамот, объединенных именем Льва, выделяется группа 16 грамот однородной структуры. В них, почти как правило: а) отсутствует инвокация (или, может быть, она была выражена хризмоном, потерявшимся при копировании); б) предельно сжата интитуляция; в) нет аренги; г) лаконична диспозиция; д) исключительно духовная санкция; е) нет корроборации; ж) нет перечня свидетелей; з) отсутствует датум. Эта структура не соответствует формуляру грамот XVI–XVII вв. (для фальсификатов, изготовляемых тогда, характерен развернутый формуляр). Имеется достаточно оснований для того, чтобы сокращенную структуру считать моделью документа (кстати, это всегда *notitia, acte probatoire*), характерного для Галицко-Волинского княжества. Остается открытым вопрос о том, каким образом специфическая галицко-волинская модель отразилась на структуре государственных и частных документов государств-преемников.

Конечно, специфическая модель грамоты не единственный, хотя важный признак подлинности. Экспертиза включает изучение содержания с точки зрения заключенных в нем юридических и социально-экономических реалий, географически-топографических деталей, просопографии, хронологии, лингвистики (включая исследования стиля, антропо- и топонимии). Ни одна из тех грамот Льва, которые можно считать аутентичными, не сохранилась в оригинале, так что внешняя критика отпадает.

3. *Категории и содержание.* Изучение грамот с этой точки зрения дает интересное наблюдение. На 29 грамот и упоминаний о них (оставляем в стороне закарпатскую грамоту) 14 – это дарственные частным лицам, как местным, так и пришьельцам (5 для литовцев и немцев; в действительности их, возможно, было больше – происхождение остальных лиц антропонимически не определяется); 13 дарственных (по другой терминологии даже уставных) религиозным учреждениям, 1 купчая, сопряженная с привилегией юридического характера (магдебургия). Кроме того, 1 привилегия, по-видимому, армянской общине.

При распределении грамот и упоминаний о них на подлинные и фальсифицированные в категорию последних попадают почти все грамоты (11) для религиозных учреждений. Только 3 упоминания о дарственных для церквей и монастырей, возможно, выдержат историческую критику.

Основное содержание предполагаемых подлинных грамот – это раздача земель местной знати, угодий и разных привилегий поселенцам, прибывавшим на земли, опустошенные монголо-татарами, другими словами, продолжение князем Львом внутренней политики, начатой его отцом и отраженной в летописи. Выдача грамот именно иностранцам, возможно, была связана с желанием гарантировать их права при ксенофобных настроениях местного населения.

Мы не видим ничего странного в том, что в категорию фальсификатов попадают почти исключительно документы для митрополии (причем существование Галицкой митрополии при Льве I более чем спорно), Перемышльской епископии, львовских и

прикарпатских церквей и монастырей. В Галицко-Волынском государстве Православная церковь была господствующей. Ее авторитета хватало для того, чтобы церковные права и имущество не нуждались в защите грамотами. Когда княжество прекратило свое существование, обстановка переменилась. Церковь оказалась под давлением, захват ее имущества начался в середине XIV в. Церковные власти вынуждены были изготавливать фальсификаты, в которых фиксировалось то, что действительно издревле принадлежало Церкви, было освящено обычным правом, но из-за ненадобности не находило отражения на письме. Так возникла не одна подложная грамота, получившая королевское утверждение и превратившаяся в законный документ.

4. *Экспонент.* Исследователи выпускали из вида то обстоятельство, что в Галицко-Волынском государстве властвовало два князя аналогичного имени – Лев I, сын Даниила (умер ок. 1301 г.), и Лев II Юрьевич, правнук Даниила (умер в 1320 г.). При Лье II в княжестве усилилось западное влияние.

В краткой интитуляции тех грамот, которые можно считать подлинными, всегда указано одно только имя князя. Когда имеются достаточно веские основания считать, что оригинал был составлен на латыни (то есть практически тогда, когда в транссумпте не упоминается изготовление перевода, а лингвистический анализ не предполагает существования соотношения: погибший древнерусский оригинал – сохранившийся латинский перевод), мы склонны данную грамоту атрибутировать Льву II. Это, в частности, две недатированные латинские грамоты и одно упоминание о грамоте, хронологически указывающее больше на правление Льва II, чем Льва I.

5. *Экспертиза королевской канцелярии.* После аннексии Галицкого княжества Польшей, а в дальнейшем Венгрией, древнерусский документ постепенно теряет свое значение. Мы, правда, знаем частные акты, составленные в этот период на древнеукраинском языке, знаем, что у короля Казимира существовала особая канцелярия для Руси (в 1356 г. ее канцлером являлся Я. Сухывильк), но тем не менее древнерусская грамота медленно исчезает. Те, которые ею владели, спешат, особенно после стабилизации польской власти в 1387 г., обменять ее на более действенный документ, составленный по-латыни. В новоиздаваемом документе галицко-волынская грамота могла приводиться полностью в переводе, могло излагаться ее содержание, могла она упоминаться или не упоминаться совсем.

Сложно определить уровень дипломатических знаний королевской канцелярии. По-видимому, на первых порах ее писари могли отличать подлинный документ от фальсификата (что может свидетельствовать об аутентичности грамот Льва, утверждаемых королями во второй половине XIV – начале XV в.), хотя, с другой стороны, исследования дипломатистов (С. Микуцкий) доказали, что королевская канцелярия в XIV–XV вв. не была способна определять неподдельность более древних документов. Не подлежит, однако, сомнению, что королевская канцелярия XVI–XVII вв. была не в состоянии квалифицировать как фальсификаты документы, составленные тогда же на украинском актовом языке, в соответствии с синхронным для того времени формуляром, но датируемым временами Льва I.

Возникает вопрос: можно ли было в XVI–XVII вв., в связи с господствующими тогда представлениями, что галицко-волынские грамоты обладали развернутой структурой, рассчитывать на утверждение аутентичной грамоты Льва, сохранившейся до того времени? Имеются архивные сведения о том, что королевский суд отказался в 1683 г. считать действительными предъявляемые ему грамоты Льва. Возможно, что

сложилась парадоксальная ситуация, при которой для получения утверждения нужно было оригинал Льва «переложить» на формуляр, типичный для XVI–XVII вв., соответствующим образом датировать, привесить фиктивную печать – и только тогда рассчитывать на королевское утверждение.

Это важное, как нам кажется, с точки зрения источниковедения предположение нуждается в дальнейшей проверке.

6. *Причина фальсификации от имени Льва.* Если же это предположение необоснованно, то как можно объяснить появление довольно многочисленных подложных грамот, которые носят имя князя Льва?

Не подлежит сомнению, что имя Льва, хотя он и не был самым видным из галицко-волинских правителей, было чрезвычайно популярным вплоть до XVIII в. У некоторых хронистов начала XVI в. два князя – Лев Данилович и Лев Юрьевич – трансформировались в одну личность того князя, после смерти которого Галицкое княжество очутилось под властью польских королей.

Традиция, связанная с именем могущественного князя, передавалась из поколения в поколение. По-видимому, и это обстоятельство способствовало тому, что фальсификаторы в качестве экспонента часто избирали князя Льва. Возможно, следует говорить о возникновении стереотипа: князь Лев был известной личностью, о его грамотах знали все, их признавали подлинными. Наблюдается еще одна особенность: в тех случаях, если фальсификаты датировались, их датировали действительными годами правления Льва I. Странно, что совершенно реально вплоть до XVII в. существовало точное (не контролируемое историческими трудами того времени) ощущение периода его княжения.

7. *Грамоты как исторический и лингвистический источник.* Между изучением грамот с точек зрения дипломатики и источниковедения существуют различия, выражающиеся не только в формуле, что «дипломатист должен быть историком, но историк дипломатистом быть не обязан», но и в том, что в аутентичной грамоте не всегда заключена правдивая информация, а фальсификат редко является фикцией от начала до конца.

Грамоты, подлинность которых удается защитить, являются полноценным историческим и лингвистическим источником. Сложнее с интерполированными грамотами, еще сложнее с полностью фальсифицированными. Они нуждаются в источниковедческом анализе для определения различных напластований. Если предположение о вынужденной фальсификации грамот в XVI–XVII вв. является правильным, оно открывает путь к поискам первоосновы, заключенной в различных структурных частях документа. Теоретически подобный анализ можно свести к перенесению типичной модели подлинной галицко-волинской грамоты на развернутый формуляр фальсификата. Признаком использования текста грамоты в летописи можно считать исключительно только нахождение фрагментов модели грамоты (кроме элементов наррации, конечно, так как вся летопись является образцом наррации) в летописном тексте.

Усиление волны гиперкритицизма привело в свое время к изъятию грамот из научного оборота, по крайней мере из так называемых серьезных научных исследований. Но выключение это никогда не было полным. Более характерным было двойственное отношение в соответствии с формулой: «признаем, что это фальсификаты, но в них имеются и реальные факты». Подбор этих фактов всегда делался исходя из насущных, часто очень субъективных потребностей данного исследователя. Примеров

подобного потребителського отношения к грамотам в прошлом и в настоящем можно привести много. На сегодня не подлежит сомнению, что изучение грамот князя Льва нуждается в более объективном подходе, хотя бы для упорядочения существующего многоголосного разнобоя.

Главной задачей является критическое издание всех грамот, связанных с именем князя Льва – как подлинных, так и интерполированных и отъявленных фальсификатов, с включением в единый комплекс всех древних упоминаний о грамотах. Подобное научно комментированное издание поможет всесторонне осветить проблему, окончательно развеять сомнения, связанные с вопросом о подлинности части грамот, вернуть в научный оборот не подлежащую сомнению историческую и лингвистическую информацию.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин.* – Днепропетровск, 1985. – С. 133-139.

Князь Лев Данилович – справжній та в традиції

Моє повідомлення не матиме ювілейного характеру, хоча Львів цього 2006 року й відзначає 750-річчя першої літописної згадки про місто, назване Львовом від імені князя Льва Даниловича, сина короля Данила Романовича, засновника міста.

До тієї характеристики, яку дав князеві Льву літописець – «був Лев князь мудрий, хоробрий і міцний на війни: немалу відвагу показав він у численних війнах» – хочу додати кілька загальних зауважень. Справді, Лев був перш за все воїном, але й непоганим дипломатом, тому зумів поширити батьківську спадщину, використовуючи не лише збройну руку, але й тактичні союзи – з татарами, поляками, угорцями, чехами, литовцями. Тому й залишив державу більшою від тієї, яку створив його батько: приєднав частину Закарпаття, захопив Люблінщину, сягав по краківський престол. Тому звали його на Заході не князем, а королем (хоча так він себе не титулував). Деякі пізніші автори (в XVI ст.) величали його імператором, кайзером.

Про Льва ми знаємо багато і мало. Багато, бо за його діяльністю стежив досить докладно волинський літописець неприхильним пером – але Волинський літопис обривається у 1289 р., за яких 12-13 років до смерті князя. Мало – бо про дальші роки ми знаємо фрагментарно із західних джерел. Мало – бо ми не знаємо ні року його народження, ні року одруження (з королювною Констанцією, дочкою угорського короля Бели IV), ні року смерті. Не знаємо, зрештою, коли був заснований Львів як місто – так і не знаємо, чи перша згадка про Львів датується справді 1256 р. (у літописі дати немає). Таких знаків запитання багато – і тому хочу звернути увагу на пізнішу традицію, в якій є якесь історичне ядро – і яка, крім цього, опосередковано говорить про велич володаря, пам'ять про якого – може, й деформована – зберігалася довгі століття після нього.

Є ще одне, так сказати б, методологічне зауваження. Історики більше як півтора століття б'ються над питанням про автентичність чи неавтентичність (фальсифікацію)

грамот, виданих від імені князя Льва. Цих грамот – у повному звучанні, в скорочених переказуваннях, у згадках про грамоти – налічується не менше 40-50, з них кілька безсумнівно автентичних. Про грамоти князя Льва та їхнє використання як історичного джерела існує також дуже велика література – я також висловлювався кілька разів на цю тему (підсумком досліджень може вважатися велика праця Олега Купчинського «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть», що побачила світ у Львові 2004 р.). Дискусію довкола грамот не можна вважати завершеною, цю окрему тему я залишаю поза межами свого повідомлення, хоча вона також вписується в проблему традиції. Отже – про всі інші прояви традиції, крім грамот. Вдається виявити такі ланки традиції.

Місто. Починаючи від другої половини чи кінця XVI ст., історики, хроністи, мемуаристи вперто повторюють, що засновником Львова був князь Лев. Маю на увазі хоча б таких авторів, як Кромер, Альнпек, Груневег, Окольський, Зіморевич, Йосефович. Вихідним пунктом для такої традиції була, треба думати, назва міста. Пам'ятаючи, однак, містобудівельну діяльність князя-короля Данила, не підлягає сумніву, що засновником міста, на базі давніх поселень, був Данило. Лев у середині XIII ст. не був удільним князем, тим більше белзьким (а місто виникло на території Белзького князівства), чи перемишльським або галицьким (якщо вважати, що місто виникло десь близько стику кордонів трьох князівств). До речі, окремого Львівського князівства ні тоді, ні пізніше не було, хоча місто могло використовуватися як княжа столиця. «Королівство Льва» знає, правда, іспанський трактат монаха-францисканця близько 1350 р., але ця назва явно похідна від назви міста; «королівською столицею» зуть Львів у вірменських документах кінця XIV ст.

Монастирі. З іменем князя Льва пов'язане заснування принаймні чотирьох монастирів – двох у Львові (Святоюрського над печерою, в якій Лев, нібито, вбив дракона; та василіанського св. Онуфрія) і двох на Самбірщині (Лаврів та св. Спас).

Церкви. Збудував дерев'яні церкви св. Юра, св. Онуфрія та Йоана Хрестителя у Львові.

Замки. Лев був будівничим львівського Високого замку (наприклад, Зіморевич), львівського Низького замку, в каплиці якого молився. Був також засновником замку на горі св. Спаса. На верху Бескиду Лев збудував стовп, тобто башту, донжон з руським написом (Длугош).

Терем. На місці княжого терему було збудовано домініканський монастир у Львові.

Шлях. Торговельна дорога на Схід до Тани (до устя Дону) мала назву «дорога Льва» (це з венеційського документа 1343-1344 рр.).

Камінь. «Камінь Льва» був під Кривим лісом біля Брюховичів (згідно з ревізією 1571 р. та люстрацією 1647 р.).

Гора. «Гора Льва» недалеко від гори Високого замку у Львові (пізніше гора Стефана, Лиса гора, Піскова гора), на якій дехто з істориків хотів бачити первісний замок (і терем?) князя Льва. Саме в підніжжі цієї гори князь мав фундувати монастир василіан, пізніше перенесений на інше (теперішнє) місце. Крім цього, гора Льва в Спасі біля Старого Самбора.

Став Льва на Самбірщині.

Скеля Льва (в люстрації XVI ст.), пізніше – й тепер – Чортова скеля між Львовом та Лисиничами.

Ікони. З іменем князя Льва пов'язані три ікони Богоматері – дві візантійські – одна подарована василіанам для церкви св. Йоана Хрестителя (забрана пізніше князем Владиславом Опольським, тепер Ченстоховська Богоматір), друга – домініканцям (тепер у Гданську; мистецтвознавці вважають, що ікона насправді XIV–XV ст.), третя – соборові в Холмі (там же ікона Покрови; була традиція, що холмські ікони подаровані, можливо, королем Данилом).

Могила. Незадовго до смерті князь Лев прийняв постриг (це також традиція), став василіанином у монастирі св. Спаса, помер там, а пізніше його перепоховали у церкві в Лаврові (перша вістка про могилу в Спасі з 1669 р.). Справді, в Лаврові у 1767 р. знайшли домовину, покриту срібною бляхою з написом про Льва. Ледве чи варто шукати могилу у Львові (в церкві св. Миколая, на Низькому замку).

Герб. Протягом довгого часу вважали, що герб Галицького князівства (лев, який видирається на скелю) та міста Львова (лев у брамі) встановив князь Лев. Сьогодні ясно, що сам князь вживав як герб на печатці «двозуб». Тобто, треба думати, що лев як герб з'явився вже пізніше і встановлений його нащадками, зрештою, також у руслі традиції.

Написи. Був напис на Галицькій брамі у Львові латинською мовою, що «Князь Лев мене [тобто Львів] заснував...», але напис цей встановлено пізно, у 1677 р., після ремонту міських мурів. У костьолі домініканців, збудованому, нібито, на місці княжого терему, був напис про князя Льва і його терем, напис відомий з 1764 р. Про напис на срібній домовині згадував; вірмени на початку XIX ст. писали про напис на могилі Льва (невідомо, де ця могила) по-вірменському.

«Портрети». В кінці XVIII ст. у Лаврові був «портрет» князя Льва, про його вигляд докладніше не відомо. Український художник Лука Долинський (1745-1824) у кінці XVIII – на початку XIX ст. намалював фантазійний «портрет» князя Льва на фоні не менш фантазійного (для XIII ст.) виду Львова. Оригінал я бачив у 80-х рр. минулого сторіччя у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України, копія є у Львівському історичному музеї. Було кілька копій і варто б ствердити, котрий «портрет» є справді оригіналом. У 1804 р. «портрет» послали до Санкт-Петербурга Кукольникові – чи він повернувся?

***

XVII–XVIII століття принесли з собою перетворення багатой традиції у справжній культ князя Льва. У середині XVII ст. з'являються латинські вірші в честь князя Льва (Бруховський 1645 р., Окольський 1646 р.), в кінці XVII ст. – єзуїтська драма про Льва, домініканці зі Львова писали апляуз у 1724 р., виготовили скульптуру Льва у 1751 р. (у зв'язку з коронацією ікони Богоматері, подарованої, за традицією, князем). Проявів такого культу можна перелічити більше.

Князь Лев, зрештою, ще раніше – у XVI ст. – став символом королівства Русі. Тому польський король Казимир III, здобуваючи Львів, узяв його від Льва (так є у вірменській хроніці); тому литовці – Гедимінас – здобуваючи Київ, узяли його від Льва, який загинув на полі бою. Тут ми вже бачимо поєднання історії двох володарів: Льва I Даниловича та його внука Льва II Юрієвича.

Заснування міста в середньовіччі вважалось символом влади і панування – тому так легко і доцільно було творити традиційні образи, перекази, легенди, виходячи з назви міста (це своєрідна епонімія навпаки), прославляючи князя Льва як засновника міста.

Культ володаря і культ засновника монастирів (а князь вважався фундатором кількох монастирів) взаємно перепліталися, утворюючи сакральну єдність, бо вважалося, що засновник підтримує свій монастир і після смерті.

Великий парадокс традиції про князя Льва в порівнянні з літописними і документальними джерелами полягає в тому, що уявлення традиції не мають підтвердження в історичних джерелах. Це свідчить, мабуть, про те, що традиція не була книжного походження, а зберігалася, трансформувалася, деформувалася в усній формі. Завдання дальших досліджень полягає в тому, щоб у традиційних уявленнях відкривати автентичне ядро, а це завдання не з легких.

Якщо кинути погляд на історію України княжого періоду в цілому, то не підлягає сумніву, що в історичній пам'яті князь Лев зберігся як найвідоміший і найпопулярніший володар.

І, треба думати, заслужено.

ЯН ЛАСИЦЬКИЙ

Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст.

Ян Ласицкий вошел в историю Польши как один из видных представителей религиозной реформации во второй половине XVI ст. Из-под пера Ласицкого вышло не только несколько сочинений полемического характера, направленных против Римско-католической церкви, но и ряд работ исторического содержания, сохранивших значение источника до наших времен. Деятельность Ласицкого как историка и деятеля реформации неоднократно была объектом научных исследований – до сих пор, однако, не обращали внимание на то, что Ласицкий был автором первого, изданного на Западе, сочинения, посвященного армянам на Украине.

Польская Речь Посполита во второй половине XVI ст. была ареной ожесточенной борьбы между римским католичеством и реформационными религиозными течениями. Под этой борьбой, внешне принявшей религиозный облик, скрывались усугубляющиеся социальные и национальные противоречия в феодальном государстве. Отношение феодальной верхушки, высшего католического духовенства, городского патрициата к армянам, проживавшим в довольно значительном количестве во многих украинских городах, входившим в то время в состав Польского государства, было враждебным. Католический патрициат видел в армянах не только иноверцев, но, в первую очередь, грозных конкурентов, оживленно торговавших со странами Востока и Запада или успешно занимавшихся различными видами художественных ремесел. В городах всячески ограничивались древние права армянских поселенцев. Традиционные дружественные связи между армянами и украинским населением, которое польские феодалы считали покоренным народом и подвергали различным преследованиям, тоже вызывали недружелюбное отношение к армянам со стороны феодально-церковной верхушки. Показательными в этом плане могут быть антиармянские выступления таких видных польских политических и церковных деятелей, как львовский архиепископ Я.-Д. Соликовский, киевский епископ Ю. Верещинский – в конце XVI ст., или польский философ С. Петричи – в начале XVII ст. Издаваемые в Польше книги, посвященные армянской религии (А. Любельчика «Крещение армян», Краков, 1544, и его же «Литургия или богослужение армянского обряда», Краков, 1549) тоже написаны с недружелюбных по отношению к армянам позиций и направлены против юридической автономии и религиозной независимости армян на Украине.

Единственное, известное нам, сочинение XVI ст., посвященное украинским армянам и написанное в теплом дружественном духе – это почти совсем забытый очерк Яна Ласицкого «О религии армян». На этот очерк, в некоторой степени отражающий положение армян на Украине в 70-х гг. XVI ст., не обращала внимание как армянская, так и украинская или польская историография. Он никогда не использовался при исследовании прошлого армянских колоний на Украине.

О жизни Я. Ласицкого, несмотря на занимаемое им место в польской реформации, сохранилось довольно мало сведений¹. Родился он в 1534 г., молодость провел за границей, обучаясь в швейцарских и немецких университетах. Кроме Швейцарии и Германии, Ласицкий много путешествовал по Франции и Чехии². За границей он познакомился с протестантскими течениями, сначала примкнул к кальвинистам (присутствовал, между прочим, при смерти Кальвина в Женеве в 1564 г.), потом к более веротерпимым «чешским братьям», последователям идей Я. Гуса. Критическое отношение к религиозным догмам, неустойчивость в определении своего вероисповедания, явились причиной того, что современные римско-католические церковники считали его (может быть – и не без оснований) более атеистом, чем верующим³. Возвратившись в Польшу, Ласицкий вступил на нелегкую стезю воспитателя юношей из протестантских дворянских семейств. В конце 60-х – в начале 70-х гг. он, вместе со своими воспитанниками, снова совершил несколько длительных путешествий по различным странам Западной Европы. Эти путешествия преследовали не только педагогические цели. Ласицкий всерьез занялся «богоискательством», изучая различные религиозные системы и обряды (в том числе и армянские). В 1571 г. он возвратился в Польшу; в начале 80-х гг. переехал в Литву, в Вильнюс – и здесь в дальнейшем выполнял обязанности домашнего учителя-воспитателя. 70–90-е гг. XVI ст. – наиболее плодотворный период жизни Ласицкого. В это время он написал ряд исторических (напр., «История вторжения поляков в Валахию», 1572; «Гданьское поражение», 1577) и полемических (напр., «О религии, жертвоприношениях, свадебных и погребальных обрядах руссов-московитов и татар», 1582) сочинений. Несколько десятилетий работал он над главным трудом своей жизни – над книгой «О церковном учении, правилах и организации чешских братьев». У нас нет никаких известий о Ласицком после 1599 г., когда он проживал в Белоруссии – в городе Заславль около Минска. Не поддающиеся проверке данные говорят о том, что он умер в Заславле в 1605 г.⁴

Ласицкий не имел счастья к печатанию своих работ. Он был человеком застенчивым, небогатым – и это явилось главным препятствием на пути печатания его работ, большинство которых погибло в рукописях. Из огромного его сочинения, посвященного истории «чешских братьев», до наших времен дошла только незначительная часть, которую разыскал, высоко оценил и издал только в 1660 г. в Амстердаме великий чешский педагог и теолог Ян-Амос Коменский. Почти аналогичной была судьба очерка Ласицкого об украинских армянах. Благодаря счастливому стечению обстоятельств он увидел свет через 35 лет после написания – и лишь после смерти самого автора.

Как указывает сам Ласицкий в своем очерке «О религии армян», в 1574 г., во время пребывания в Константинополе⁵, он расспрашивал двух армянских священников,

¹ Наиболее подробное изложение биографии Я. Ласицкого дано в книге: *Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* – Poznań, 1843. – Т. 2. – С. 282-289. В несколько измененном виде излагает биографию Ласицкого А. Малецкий в публикации: *Biblia Królowej Zofii, żony Jagiełły z kodeksu Szarospatackiego.* – Lwów, 1871. – С. XXI.

² О пребывании Ласицкого в Швейцарии см.: *Kot S. Polacy w Bazylei za czasów Zygmunta Augusta // Reformacja w Polsce.* – Warszawa, 1921. – Р. 1. – С. 116-117, 125.

³ *Chodynicki I. Dykcjonarz uczonych polaków.* – Lwów, 1833. – Т. 2. – С. 55.

⁴ *Sobieszczanski F.M. Jan Łasicki // Encyklopedia powszechna.* – Warszawa, 1864. – Т. 17. – С. 537.

⁵ Биографы Ласицкого не знают о его путешествии в турецкую столицу. Согласно очень неопределенным известиям (*Starczyński F. Obraz panowania Zygmunta III... zawierający opis osób.* – Lwów,

сопровождавших своего епископа, об армянской религии. Эти расспросы легли в основу очерка – хотя, конечно, во время своего странствования по Польше и Украине Ласицкий несомненно имел еще ранее возможность видеть армян в различных городах. Сам очерк был написан между 1574 г. (упоминаемым Ласицким в тексте очерка) и 1580 г., когда автор послал несколько своих работ, среди которых был и очерк, для напечатания работавшему в Базеле известному итальянскому типографу и издателю Пьетро Пэрна⁶. Работы Ласицкого длительное время лежали без движения. Пэрна в 1582 г. умер и все его имущество перешло к его зятю, тоже известному базельскому типографу, Конраду фон Вальдкирху. Фон Вальдкирх поручил пересмотр «издательского портфеля» Пэрны швейцарскому историку и теологу Иоганну-Якобу Грассеру⁷. На основании бумаг Пэрны Грассер составил сборник из произведений Ласицкого и литовского историка Михалона – и сборник этот увидел свет в типографии фон Вальдкирха в 1615 г.

Сборник, в котором был напечатан очерк Ласицкого «О религии армян», вышел под подлинным (как обычно было принято в это время) заглавием: *Michalonis Lituani De moribus Tartarorum, Lituano- rum et Moschorum fragmina X multiplici historia referta et Johan. Lasicii Poloni De diis Samagitarum, caeterumque Sarmatarum et falsorum Christianorum, item De religione Armeniorum et De initio regiminis Stephani Batorii. Nunc primum per J. Jac. Grasserum, C. P. ex manuscripto authentico edita* [Михалона Литовца «О обычаях татар, литовцев и московитов – пересказ десяти фрагментов разнообразной истории, и Яна Ласицкого Поляка «О богах жемайтийцев и других сарматов и фальшивых христиан», а также «О религии армян» и «О начале царствования Стефана Батория». Издал ныне впервые И.-Як. Грассер, проповедник, по автентичной рукописи]⁸. В предисловии Грассер говорит коротко об истории изданных им рукописей – единственная существенная деталь заключается в том, что Ласицкий посвятил свои работы белорусскому слущкому князю Александру Олельковичу. К сожалению, само посвящение князю Александру, в котором, согласно средневековой традиции, несомненно имелись указания на причины, побудившие автора заняться определенными темами, не было напечатано. Стилистическое сравнение работ Ласицкого, напечатанных в Базеле в 1615 г., с другими, прижизненными изданиями его сочинений, показывает, что Грассер, по-видимому, много раз прилагал свою «редакторскую руку» к авторскому тексту. В частности разорванность, непоследовательность некоторых суждений автора в очерке «О религии армян», несомненно, свидетельствует о проведенных редактором сокращениях, которые не пошли на пользу первоначальному тексту.

1828. – Cz. I. – S. 293), Ласицкий выполнял также дипломатические поручения короля Стефана Батория. Возможно, что поездка Ласицкого в Константинополь связана с его дипломатической деятельностью – но в 1574 г. он мог быть в Константинополе только по поручению предшественника Стефана Батория – короля Генриха Валуа.

⁶ О Пэрна см.: *Schottenloher K. Peter Perna // Lexikon des gesamten Buchwesens. – Leipzig, 1936. – Bd. 2. – S. 635.*

⁷ О нем см.: *Nouvelle biographie generale. – Paris, 1857. – Vol. 21. – S. 710.*

⁸ Часть тиража сборника была сброшюрована с другой книгой и издана в том же 1615 г. другим базельским типографом Л. Кёнигом под заглавием: *Joannis Herburti de Fulstin Chronicon seu rerum Polonicarum compendiosa descriptio. Accesseratio ex manuscripto: Michalo Lituani De moribus... [Яна Гербурта из Фульштина «Хроника или краткое описание польских дел». Приложены из рукописей: Михалона Литовца «О обычаях...»]* – с дальнейшим повторением заглавия вальдкирховского издания.

В отличие от других работ Ласицкого, которые неоднократно перепечатывались на латинском языке или переводились на другие языки, очерк «О религии армян» был напечатан всего лишь один-единственный раз в Базеле 1615 г. Предположения некоторых исследователей о дограссеровском издании работ Ласицкого (будто бы принятом в 1580-1581 гг. в Амстердаме⁹ или о существовании еще одного базельского издания 1615 г.¹⁰) после более тщательной проверки оказались лишены оснований.

Издание Грассера скоро после выхода в свет стало библиографической редкостью. В свое время в Восточную Европу оно попадало с большими трудностями в связи с борьбой Католической церкви против западноевропейских протестантских изданий. Стоит указать, что многие исследователи, занимающиеся литовской мифологией, для которых работа Ласицкого «О богах жемайтийцев...» (изданная впервые Грассером) – источник первоочередной важности¹¹, обычно не имеют в своем распоряжении базельского издания 1615 г., а пользуются более поздними изданиями XIX ст.

В XVII ст. очерк Ласицкого был для западноевропейских ученых основным источником сведений о жизни, обычаях, религии армян на Украине. В последующие столетия, по-видимому в связи с редкостью базельского издания 1615 г.¹², очерк Ласицкого никогда не использовался историками армянских колоний на Украине. Даже такой исключительный знаток армянской старины на Украине, каким был С. Баронч, упоминая о Ласицком, всего лишь указывает, что он дал краткое описание армянских обычаев и благосклонно относился к армянам¹³. Несомненно, были еще другие мотивы неиспользования очерка Ласицкого. Историография XIX – первой половины XX ст. изображала украинских армян ревностными приверженцами Римско-католической церкви. Уния Армянской церкви на Украине с Римом, проведенная, по существу, насильственным путем – изображалась и изображается¹⁴ как величайшее благо. В связи с тем сознательно игнорировались те источники, которые подчеркивали независимость Армянской церкви от Рима. Польская историография, исходя из своих узконациональных позиций, сознательно замалчивала те моменты, которые ясно свидетельствовали о многовековой дружбе армянского и украинского народов. Очерк Ласицкого, построенный на сравнении армянских и украинских обычаев, подчеркивающий близость двух народов, не укладывался в выработанную историографией схему. Да и сама личность автора – протестанта-скептика – не вызывала симпатий у многочисленных историков-церковников, занимавшихся историей Армянской церкви на Украине.

Сейчас, когда активизировалось исследование прошлого средневековых армянских колоний на Украине, когда с новых позиций пересматриваются вопросы историографии,

⁹ *Mierzyński A.* Jan Łasicki – źródło do mitologii litewskiej // *Rocznik ces.-król. Towarzystwa naukowego Krakowskiego.* – Kraków, 1870. – Т. 41. – С. 6; *Grienberger Th.R., von.* Die Baltica der Libellus Łasicki // *Archiv für slavische Philologie.* – Berlin, 1896. – Bd. 18. – S. 2.

¹⁰ *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Kraków, 1906. – Т. 21. – С. 75.

¹¹ Назначение работы Ласицкого указывает, например, А. Брюкнер в своей книге: *Starożytna Litwa. Ludy i bogi.* – Warszawa, 1904. – С. 97-103.

¹² На это указывает, например, выдающийся немецкий филолог Я. Гримм (*Grimm J.* Samogitische Götter // *Zeitschrift für deutsches Alterthum.* – Leipzig, 1841. – Т. I. – С. 137).

¹³ *Barącz S.* Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – С. 60, 190.

¹⁴ См.: *Petrowicz G.* L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686). – Romae, 1950.

очерк Ласицкого, посвященный армянам на Украине в 70-х гг. XVI ст., должен занять подобающее место среди источников по истории украинских армян. Для современного историка сочинение Ласицкого (перевод которого прилагается к настоящей статье) – в первую очередь ценный документ теплого дружественного отношения видного представителя польской общественной мысли XVI ст. к преследуемым феодально-церковной верхушкой и городским патрициатом армянам. Кроме того, если отбросить теологические детали, не представляющие с современной точки зрения особой ценности, в распоряжении историка остается интересный культурно-исторический материал. Блестяще написанная характеристика армян, в которых Ласицкий видел «благородных, человеколюбивых, открытых, великодушных, свободно выражающих свои мысли, однако, вместе с тем, осмотрительных, изысканных, изящных, надежных людей с красивыми чертами лица» – одно из наиболее замечательных мест не только в данном очерке, но и во всей литературе XVI–XVII ст., посвященной армянам на Украине.

Ян Ласицкий. О религии армян¹⁵

Как передает Евсевий в первой книге «Истории», армяне познакомились с христианской религией через апостола Фаддея, которого Христос послал с письмом к Абгару, королю Эдессы¹⁶. Так как Ноев ковчег осел в их стране, они хвастают, что оттуда распространился человеческий род. Допустим, что это правда, однако надо признать, что и они, как и многие другие, меньше всего пользовались учением апостолов. И это обусловило все – что они отошли и отвернулись от своего начала (т. е. – от первоначальной веры. – Я. Д.). Сохранилась довольно правильная формула их веры в Бога, созданная полководцем Абдием, которая была напечатана в Виттенберге¹⁷.

Наше сочинение посвящено тем [армянам], которые ранее закрепились во Львове, в России¹⁸, в городе Польского государства. Это благородные, человеколюбивые, открытые, великодушные, свободно выражающие свои мысли, однако, вместе с тем, осмотрительные, изысканные, изящные, надежные люди с красивыми чертами лица, черными бородами, посвятившие себя [торговле] товарами с восточных стран, которые выкупают христиан из рабства, щедрые в благотворительности.

¹⁵ Прилагаемый перевод очерка Ласицкого сделан с оригинального старопечатного текста на латинском языке (из базельского сборника 1615 г.), который хранится в Кабинете редкостной книги Библиотеки Академии наук УССР во Львове.

¹⁶ В «Истории Церкви» Евсевия Кесарийского действительно имеется глава о мнимом обращении короля Эдессы Абгара V в христианство апостолом Фаддем (*Eusebius. Werke. – Leipzig, 1903. – Bd. 2. – P. I. – S. 82-96*). Эта легенда, как и легенда о распространении христианства среди армян в первой половине I в. н. э., отброшена, как не имеющая исторической почвы (сравни: *Lipsius R.A. Die edessenische Abgar-Sage kritisch untersucht. – Braunschweig, 1880*). Об Абгаре см. также: *Մեծերի չ. Մ. Հայկական մատենագիտություն Ե-ԺԸ զզ. – Երեւան, 1959. – Т. I. – Кол. 2-18*.

¹⁷ Апокрифические деяния апостолов, связываемые с именем вавилонского епископа Абдия, начиная с половины XVI в. широко использовались средневековыми теологами. Первое издание Абдиевой «*Historiae certaminis apostolorum*» вышло в Базеле в 1551 г. Упомянутое Ласицким виттенбергское издание – неизвестно нам (см.: *Lipsius R.A. Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. – Braunschweig, 1883. – Bd. 1. – S. 117-178*).

¹⁸ Под Россией в данном случае подразумевается «*Palatinatus Russiae*» (воеводство России), охватывающее часть западноукраинских земель, входивших в состав Польши. Столицей воеводства был Львов.

Имеют во Львове епископа, который в 1574 году от рождения Спасителя мира был в Константинополе¹⁹. Я беседовал с двумя священниками (всех их было шесть) об их религии.

Они ничего не принимают от римского папы со времен Каликста²⁰ и не признают его главой Церкви.

Свое богослужение совершают на родном языке.

Во время литургии поднимают [вверх] таинства причастия, а также жертвуют их Богу за живых и мертвых, и сохраняют их для больных в чаше. Проводят и сохраняют крестные ходы, которые созывают не с таинством причастия, а в память вездесущего Христа.

Священники закрепляют брак словами: «То, что закрепил Бог, да человек не разлучит».

В церквях имеют по три алтаря. Склоняются в сторону главного и осеняют себя крестным знаменем. Священники, нанятые за вознаграждение, отправляют литургию, упоминая в ней имя того, кто заплатил. Богослужение совершают перед большим алтарем, как и руссы²¹. Те, которые отправляют священные обряды, распахивают черный занавес и выходят к народу около того места, которое называется крилос. Мужчины и женщины молятся на некотором расстоянии. Так же, как и руссы, одни и другие, вместе с женщинами, почитают иконы.

Армянские священники собираются чаще, чем [священники] руссов.

Они отрицают, будто бы в таинстве причастия элементы²² теряли свою природу. Народу протягивают просфору, обмоченную в чаше. Не примешивают воду к вину. Это таинство почитают более набожно, чем руссы. Они убеждены, что в нем есть Христос, которого родила Мария. Когда воплощение уже один раз сделано, так это такое объединение и такова связь божественной и человеческой природы, что, даже если бы это разрешалось, они не могут разъединиться и никогда не могут быть разъединены. Христос больше страдает во время литургии, чем выстрадал на кресте (это заимствовали у Златоуста²³) и называют это священной ломкой его тела. Когда, однако, я спросил у них, каким образом совершается, что природа хлеба и вина остается неизменной даже после освящения, они отвечали: «Божьей силой, во что надо верить».

В это меньше верят руссы, священник которых для причастия разрезает на круглые ломтики принесенные в церковь большие буханки хлеба (а один человек приносит или одну, или две, или три [буханки], называемые просфорой), которые освящают. Количество нарезанного хлеба иногда столь велико, что его больше, чем людей, приступающих к причастию. Священник [бросает] целый [хлеб] в угол, или закапывает в землю, или он употребляется на что-нибудь другое. Армяне это резко порицают.

¹⁹ По всей вероятности Ласицкий имеет в виду львовского и каменецкого епископа Тер Григора Варагеци, который после 22-летнего правления поссорился с львовскими армянами, уехал в Константинополь, где и скончался в этом же 1574 году (см.: *Այլշահ. Կայննից, Տարեգիրք Հայոց Ընդամասնի և Ռդմեցիոյ հաշիւսնչաշ յաւերլիածոյք*. – Венеция, 1896. – С. 46).

²⁰ Папа Каликст III (1455-1458) делал безуспешные попытки возобновить крестовые походы против турок. Из этих соображений он поддерживал связь с армянами.

²¹ Руссами Ласицкий, согласно средневековой латинской терминологии, называет украинцев.

²² Под элементами таинства причастия подразумевается хлеб и вино.

²³ Иоанн Златоуст (ок. 345-407) – видный деятель христианской Церкви. Как известно, последние годы своей жизни Златоуст провел в ссылке в Малой Армении и умер по дороге в Пицунду (на побережье Черного моря).

Армяне сохраняют более строгие посты, чем руссы, ибо, кроме среды и пятницы, когда кушают исключительно овощи (а руссы прибавляют еще рыбу), строго постятся еще ежегодно три раза по сорок дней – если можно назвать постом ежедневное кушанье. Соблюдают Моисеев пост перед Рождеством Господа, перед Пасхой Христа, а Ильи – перед праздником Креста.

Церкви строят в честь святых.

Они веруют, что блаженная Мария – Богоматерь – была зачата и родилась так, как рождаются другие смертные. Однако позже стала святой, а когда стала Богоматерью, навсегда осталась чистой девой.

Отец, Сын и Дух Святой – это один Бог. Они веруют, что дух сошел и был послан от самого Отца к Сыну и от него переходит на Церковь.

Приняли все писания Библии и, кроме того, много других. Каноны святого Якова считают апостольскими. К нам, западникам, не могли перейти многие писания от восточников²⁴; они, однако, утверждают, что [перешли] многие.

Святое крещение принимают именем Отца, Сына и Духа Святого. К нему допускают детей.

Признают три собора: Никейский, Эфесский и Константинопольский, а Халкедонский отбрасывают²⁵.

Их священники женятся, как и [священники] руссов. Однако удовлетворяются подношениями, не имеют никаких владений, не занимаются ремеслом.

Когда я спросил первого [священника] об оправдании человека перед Богом, он ответил, что этого достигают набожными делами, то есть молитвами, постами, подаянием. Об этом имеются наставления самого Христа в Евангелии Матфея. Об этом самом я спрашивал [второго священника], более молодого, но и более умного. Тот дал такой ответ, что сам Христос – это справедливость каждого верующего, а люди должны быть набожными. Так как из плодов дерева узнают, хорошее или плохое оно.

Они же говорили, что просили короля Генриха Французского²⁶ назначить им 200 флоринов ежегодного пособия для уменьшения бедности. Он обещал, однако таинственный уход этого короля (в день или, точнее, в ночь 18 июня 1574 года) помешал выполнению этого [обещания].

Michalonis Littuani. De moribus Tartarorum... – Basileae, 1615. – P. 58-60. Перевод с латинского языка.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // *Banber Matenadarani = Вестник Матенадарана. – Erevan, 1962. – № 6. – P. 487-496.*

²⁴ Под западными Церквями Ласицкий подразумевает римско-католическую и протестантские; все другие христианские вероисповедания он называет восточными.

²⁵ Первый Никейский вселенский собор состоялся в 325 г., первый Константинопольский – в 381 г., первый Эфесский – в 431 г. На Халкедонском соборе в 451 г. произошел раскол по поводу вопроса о природе Христа. Армянская церковь придерживается монофизитской точки зрения, которой Ласицкий коснулся выше, излагая вопрос о причастии у армян.

²⁶ Генрих III Валуа – французский король в 1574-1589 гг. Был польским королем в 1573-1574 гг.; убежал из Польши 18 июня 1574 г. для того, чтоб занять французский престол после смерти своего брата Карла IX.

СИМЕОН ДПІР ЛЕГАЦІ

СИМЕОН ДПІР ЛЕГАЦІ – КТО ОН?

Из истории культуры, особенно из истории культуры народов Востока, известно довольно много случаев, когда о создателе какого-нибудь произведения, даже значительного, мы знаем только то, что он является его автором. Работа исследователя сводится тогда, в значительной мере, к анализу произведения с точки зрения заключенных в нем автобиографических моментов, при чем одна за другой нагромождаются различные гипотезы, для определения истинности которых обычно отсутствуют самые важные в данном случае критерии – сведения об авторе, взятые «со стороны», из источника, стоящего вне произведений данного автора и контролирующего их сведения.

Подобным образом сложилось изучение жизни и творчества ряда видных представителей армянской культуры XVII в., выходцев из армянских колоний, существовавших в таких средневековых городах, как Львов, Каменец-Подольский, Замостье. В частности, наши сведения о начинателе армянского и кыпчакского книгопечатания Ованнесе Карматаянце со Львова, о целой династии хронистов – Иовганнесе, Киркоре, Гакопе, Аксенте из Каменца, о крупнейшем философе Степаносе Иловаци или Легаці со Львова – ограничиваются или ограничивались вплоть до последнего времени автобиографическими намеками, которые удавалось разыскать в их произведениях.

В таком же, примерно, состоянии находятся наши знания о видном армянском путешественнике XVII в., диаконе Симеоне из Польши (Simeon dpir Lehac'i), сведения о котором сравнительно недавно вошли в научный обиход.

Мемуары Симеона – его Путевые заметки (Uřegrut'iwn, в дальнейшем – ПЗ) – открытые для науки спустя три столетия после их написания, довольно быстро сделали блистательную карьеру. На сегодня они опубликованы не только в оригинале – при чем издателем их стал столь маститый арменовед, как Нерсес Акинян (1883-1963)¹. Мемуары полностью или частично переведены на итальянский², турецкий³, русский⁴ и английский⁵ языки. Симеону и его ПЗ посвящен ряд работ. Все это говорит в пользу Симеона как писателя и как создателя ценного исторического источника, имеющего отношение к странам Ближнего Востока, Южной и Восточной Европы.

¹ Первоначально текст печатался в журнале: *Handēs amsorey* (в дальнейшем – НА). – Wien, 1932. – № 7-12; 1933. – № 1-12; 1934. – № 1-12 и т. д., а позже был издан отдельной книгой: *Akinēan N. Simeon dpir Lehac'woy uřegrut'iwn, taregrut'iwn ew yiřatakarakank'*. – Wien, 1936.

² *Roncaglia M.D. Itinerario in Egitto di Simeone, viaggiatore polacco (1615-1616) tradotto dell'armeno per la prima volta e annotato // Oriens*. – Leiden, 1962. – Vol. 15. – P. 130-159.

³ *Andreasyan H.D. Polonyah Simeon'un seyahatnâmesi 1608-1619*. – Istanbul, 1964.

⁴ *Дарбинян М.О. Симеон Лехаці – Путевые заметки / Перевод с армянского, предисловие и комментарии*. – Москва, 1965. Часть ПЗ, условно называемая «Хроникой», опубликована в статье: *Дарбинян М.О. Симеон Лехаці о странах Юго-Восточной Европы // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы*. – Москва, 1964. – Т. 1. – С. 261-273.

⁵ Фрагмент с описанием Хотинской войны опубликован в книге: *Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*. – Budapest, 1968. – P. 161-169.

А начало изучения этого, несомненно, значительного произведения армянской мемуаристики было более чем скромным.

Когда в 1869 г. о нем впервые заговорил заслуженный исследователь армянских древностей Садок Баронч (1814-1892), упоминая, что в библиотеке Львовского университета, среди других армянских рукописей, находится также «Opisanie różnych rzeczy znajdujących się w Europie i Azji przez Szymona kleroika, jeden tom, in 8vo» – никто не обратил внимание на это упоминание, буквально затерявшееся среди множества подобных сведений⁶. Только в 1925 г. к рукописи дотянулась рука французского арменоведа Фредерика Маклера (1869-1938), который прилежно описал ее⁷, и она, как будто, вошла в научный оборот. Тем не менее, настоящую жизнь ПЗ дал только Н. Акинян, осмотревший их в 1932 г. Рукопись попала в руки опытного текстолога, опубликовавшего полный ее текст, вторично описавшего ее⁸, а также разыскавшего другие произведения автора. В 1936 г. он опубликовал текст двух колофонов (в дальнейшем – К) Симеона⁹. К книжному изданию мемуаров 1936 г. Акинян приложил полные тексты или фрагменты дальнейших сочинений Симеона – К I (1606), II (1609), III (1615), IV (1618), V (1618), VI (1619), VII (1627), VIII (1629), IX (1636)¹⁰, а также отрывки анонимной поэмы-плача, условно называемой «История Николая» (1634, в дальнейшем – ИН) – совершенно обосновано атрибутированной Симеону.

Тогда и выяснилось, что сочинения Симеона или их отрывки публиковались уже гораздо раньше. Львовский армяно-католический архиепископ Вартан Гуналян (1644-1715) приводил отрывок из ИН в своем послании евдокийцам 1703 г.¹¹ ИН в фрагментарном виде, дошедшем до наших времен, напечатал видный армянский поэт и историк Гевонд Алишан (1820-1901)¹². Отдельные К публиковались различными авторами, а первым собрал их воедино Н. Акинян.

Необходимо подчеркнуть, что первым востоковедом, обратившим внимание на публикацию Н. Акиняна, явился Эугенюш Слушкевич. В 1934 г. на IV съезде польских востоковедов он выступил с докладом, посвященным Симеону. Публикацией этого доклада и открывается довольно длинная на сегодня вереница работ о Симеоне¹³.

⁶ Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S. 205.

⁷ Macler F. Rapport sur mission scientifique en Galicie et en Bukovine (juillet – août 1925) // Revue des Études Arméniennes (в дальнейшем – REArm.). – Paris, 1927. – Fasc. I. – P. 126-127.

⁸ Описание армянских рукописей библиотеки Львовского университета опубликовано в: НА. – 1936. – № 10-12; 1937. – № 1-5, а также в отдельном издании: С'уc'ак хаягән јегәграс' Lvovi hamalsarani matenadaranı, ark'episkoposarani ew Stanislawovi. – Wien, 1961 (описание ПЗ на с. 27-28).

⁹ Akinēan N. Simēon dprı Lehač'woj erku yišatakarak' // НА. – 1936. – № 4-6. – P. 246-258.

¹⁰ Согласно нашей нумерации К и с датами, предложенными Н. Акиняном. В данной статье мы корректируем некоторые даты, предложенные Н. Акиняном. Г. Петрович (см. его статью: I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XVI–XVIII // Mélanges Eugène Tisserant. – Città del Vaticano, 1964. – Vol. 3. – P. 149) знает еще две книги, датированные 1607 и 1623 гг., переписанные Симеоном, по-видимому, с соответствующими колофонами. Тексты этих колофонов, насколько нам известно, еще не были опубликованы, а воспользоваться их фотокопиями (рукописи хранятся в Вене и Иерусалиме) у нас не было возможности.

¹¹ Ališan Ł.M. Kamenic'. Taregirik' hayoc' Lehastani ew Ęumenioy hawastč'eay yaweluacovk'. – Venetik, 1896. – P. 12; Tašean Y. С'уc'ак хаягән јегәграс' matenadaranin Mxitareanc' i Vienna. – Wien, 1895. – P. 112.

¹² Ališan Ł.M. Kamenic'... – P. 202-214.

¹³ Śluszkiewicz E. Relacja Ormianina polskiego Symeona o podróży na Wschód (w. XVII) // Zjazdy orientalistów polskich, III (Kraków, 1933), IV (Lwów, 1934). – Wilno, 1934, то же самое в: Poślaniec św. Grzegorza. – Lwów, 1934. – № 5-6. – S. 33-40.

Армянские историки (Гранд Андреасян, Марго Дарбинян, Вазген Гакопян) посвятили Симеону и его сочинениям ряд статей источниковедческого характера¹⁴. В области изучения языка ПЗ работает венгерский востоковед Эдмонд Шюц¹⁵. Нами также было высказано несколько замечаний источниковедческого характера¹⁶. Кроме этого, конечно, ПЗ неоднократно упоминаются в работах многих историков.

В то время, когда изучение наследия Симеона развивалось по восходящей, по-настоящему печально сложилась судьба его главного сочинения – ПЗ, хранившихся под № 58 в рукописном отделе библиотеки Львовского университета. ПЗ поступили в библиотеку в XIX в. вместе с другими армянскими рукописями из Замостья. Здесь они хранились вплоть до весны 1944 г., когда, по приказу немецких оккупационных властей, вместе с другими ценностями львовских библиотек, были отправлены на Запад. Вагоны с рукописями и старопечатными изданиями львовских библиотек были обнаружены в 1945 г. в г. Адельсдорф (Нижняя Силезия, сейчас Загородно, Злоторыйского повета в Польше)¹⁷. Большинство рукописей и книг в дальнейшем было включено в собрания польских библиотек, однако ПЗ среди них нет¹⁸. Вместе с ПЗ исчезла также другая рукопись библиотеки Львовского университета (№ 52) – *Ganjaran ew talaran*, в которой имелся самый ранний из известных автограф Симеона – его К I (1606 г.)¹⁹. В упомянутых выше изданиях Н. Акиняна – книжном издании Симеона и в *Каталоге* – опубликована фотокопия первой страницы рукописи № 58²⁰. Это, якобы, говорит о том, что в личном архиве недавно умершего венского арменоведа могут быть найдены фотокопии оригинала полного текста ПЗ.

ПЗ – сочинение насквозь мемуарного характера. О самом себе, как диктуют правила данного жанра, Симеон говорит много, порой даже весьма обстоятельно. Является ли в таком случае закономерным вопрос, которым мы озаглавили статью: «Симеон дпир Легацы – кто он?». Оказывается, Симеон сообщил о себе и много, и мало. Много, так как описал подробно странствия 1608-1620 гг. (эта последняя дата кажется нам не совсем достоверной, смотри об этом ниже) и отдельные эпизоды своей жизни по примерно 1635 г. (часть мемуаров, которую Н. Акинян озаглавил «Автобиография»); мало, так как все его рассказы не контролировались какими-либо другими источниками

¹⁴ *Andreasyan H.D.* Ermeni seyyahı Polonyalı Simeon'un seyahatnamesi (1608-1619) // *Türkiyat mecmuasi*. – İstanbul, 1953. – Т. 10 (1951-1953). – Р. 269-276; *Hakobyan V.* Haykakan aḡbyurner' Ukrainayi baḡak'neri masin // *HSSr GA Teḡekagir // Hasarakani gitut'yunner*. – Erevan, 1963. – № 2. – Р. 45-52; сокращенный вариант в сборнике: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (в дальнейшем – ИСД II). – К., 1965. – Т. 2. – С. 69-76; *Его же.* Армянские источники об Украине и украинцах // ИСД I. – Ереван, 1961. – С. 210-228; *Дарбинян М.О.* «Путевые заметки» Симеона Лехацы // ИСД I. – С. 229-236; ее же статья, цитированная в примечании 4.

¹⁵ *Schütz E.* The Turkish Laonwords in Simeon Lehaci's Travel Accounts // *Acta Orientalia*. – Budapest, 1967. – Т. 20. – Fasc. 3. – Р. 307-324.

¹⁶ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. (Историкографический очерк). – Ереван, 1962. – С. 51-54; русский перевод К IX с комментарием см. в нашем сборнике: Украинско-армянские связи в XVII веке. – К., 1969. – С. 81-88, 149.

¹⁷ *Heintsch K.* Przewodnik po Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu. – Wrocław, Warszawa; Kraków, 1967. – S. 50, 53.

¹⁸ Они не упоминаются ни в одном из изданных каталогов рукописей, их нет также в книге: *Roszko K., Braun J.* Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich. – Warszawa, 1958.

¹⁹ О судьбе армянских рукописей библиотеки Львовского университета см. нашу рецензию на: *Akinēan N.* С'uc'ak..., напечатанную в: REArm. N.S. – 1967. – Р. 437.

²⁰ *Akinēan N.* С'uc'ak... – Р. 27; *EjUSD.* Simeon..., вкладной лист перед с. 1.

и о дальнейшей судьбе Симеона мы не знали ничего. Мало – так как субъективный рассказ мемуариста не всегда, как известно, раскрывает его подлинное лицо.

Какие главные факты сообщил о себе Симеон в ПЗ? «Я сын Мартироса по имени Симеон [...], именуемый дпиром, то есть четвертый чин [...], – так начинает он свой рассказ. – Родители мои родом из [...] Кафы, удалившись, они поселились в стране христиан, во вновь построенном городке Замостье»²¹. «15 февраля 1057 г. армянского летосчисления [...], будучи 24 лет, выехал из столицы Львова»²². Из последнего можно сделать вывод, что родился Симеон в 1584 г. (15 февраля 1057 г. = 25 февраля н. ст. 1608 г.; 1608 минус 24 = 1584 г.)²³. Уже это первое сообщение вызывает некоторое недоверие. Симеон в двух случаях подчеркивает свое происхождение из Замостья: *Simēon dpir Zamosc'ac'i* – как подписывает он себя в К V и VI – и в данном случае у нас нет оснований ему не доверять. Однако армяне начали селиться в Замостье только в 1585 г. – после того, как основатель новопостроенного города Ян Замойский в письме от 30 апреля 1585 г., направленном священнику Кжиштофу Калусту и купцу Мураду Якубовичу, гарантировал права армянам, которые захотят переселиться в Замостье²⁴. Вряд ли Мартирос, отец Симеона, переселился в Замостье до 1585 г. – другими словами, Симеон мог родиться в Замостье не ранее 1585 г.

Путешествие Симеона длилось, по его же словам, двенадцать лет. Описывая возвращение из Стамбула во Львов, он замечает: «исполнилось двенадцать лет моего паломничества»²⁵ – это, как будто, говорит о том, что возвращался он зимой – весной 1620 г. (25 февраля 1608 г. плюс 12 лет = 25 февраля 1620 г.). В дальнейшем Симеон пишет, что он, «приехав во Львов, пробыл там два месяца» и «16 августа 1069 г., после Успения всеблагословенной Богородицы, я обвенчался и устроил свадьбу»²⁶. Последняя дата подкупает своей точностью (16 августа 1069 г. = 26 августа н. ст. 1620 г.) и якобы не противоречит первой. Но, однако, здесь снова начинаются затруднения. Дело в том, что Симеон определенно был во Львове уже 18 августа 1067 г. = 28 августа 1618 г. Эту дату и этот город он сообщает в К V, имеющимся в собственноручно переписанной Симеоном книге – в «Высказываниях» Григория Богослова «*Πρὸς τοὺς ἦν λόγος*»²⁷. В 1068 г. (= 1618/1619 г.) автор, безусловно, был уже не в пути, так как этим годом датируется переписанное Симеоном продолжение предыдущей книги – «Толкования» Григория Богослова к книге, именуемой «*Πρὸς τοὺς*», в котором помещен К VI²⁸. Связь К V и VI очевидна, тем более, что обе книги переписаны для одного и того же заказчика – львовского армянского печатника священника Ованнеса Карматанянца – и датировка их не подлежит сомнению.

Эта путаница в датах уже раньше вынуждала М. Дарбинян отказаться от 1620 года как года возвращения Симеона во Львов – она датировала возвращение концом

²¹ *Akinēan N. Simeon...* – P. 1.

²² *Ibid.* – P. 3-4.

²³ Эту дату принимает, в частности, М. Дарбинян во всех своих цитированных выше работах.

²⁴ Письмо полностью или в выдержках печаталось неоднократно. Последнее издание: *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego / Wyd. K. Lepszy. – Kraków, 1948. – Т. 4. – S. 405-406.*

²⁵ *Akinēan N. Simeon...* – P. 335.

²⁶ *Ibid.* – P. 349.

²⁷ *Ibid.* – P. 394. Рукопись хранится в Библиотеке Мхитаристов в Вене, отд. рукописей, № 96 (К V на с. 171-172).

²⁸ *Akinēan N. Simeon...* – P. 394. Рукопись хранится в ереванском Матенадаране, № 100 (К VI на с. 131).

1618 г.²⁹ или же весной 1619 г.³⁰ В свете изложенных выше данных нам кажется, что единственно приемлемой датой возвращения Симеона во Львов является лето 1618 г., а свадьбу его надо датировать 28 августа 1618 г. К V и VI, несомненно, написаны в 1618-1619 гг. ПЗ редактировались гораздо позже (в 1635 г. или еще позже). Психологически вполне объяснимо, что через много лет после событий забылись годы, а в памяти остались времена года, месяцы и дни (особенно те, которые связаны с большими церковными праздниками). Путешествовал же Симеон в действительности с 1608 г. по 1618 г., т. е. немногим более десяти лет – конечно, если дата 1608 г. верна, так как она не контролируется другими источниками. (Правда, в 1609 г. Симеон определенно был в Стамбуле – об этом свидетельствует К II).

Где-то в начале осени 1618 г. (согласно предложенной нами хронологии) Симеон переехал в Замостье³¹, где «прожил пять лет»³² в тяжелых материальных и моральных условиях. В 1622 г., в связи с чумой во Львове (эта дата полностью подкрепляется другими источниками – эпидемия действительно была в 1623 г.)³³, в Замостье сбежало много армян, которые и предложили Симеону место учителя в львовской армянской школе³⁴. Был заключен договор между ним и Львовским советом армянских старейшин, содержавшим школу. 25 августа 1624 г. Симеон с женой переехал во Львов, 6 октября ему передали школу; для жительства дали каменный дом при больнице³⁵. Приведенная датировка событий, которую дает Симеон, не вызывает каких-либо возражений.

Итак – Симеон снова во Львове. На этом временно прекратим изложение биографии Симеона согласно его же данным.

Относительно недавно возник вопрос о том, существует ли возможность найти какие-то следы Симеона в архивных материалах – среди остатков деловодства армянских колоний Замостья и Львова или даже в судебно-административных книгах этих двух городов. В отношении Замостья вопрос будто бы отпадает – деловодство колонии за годы, когда Симеон проживал в Замостье (1585-1608, 1618-1624), не сохранилось. Поиски в архивных фондах львовских городских учреждений, которые за XVII в. сохранились хорошо, сулили успех. Надо было, правда, решить вопрос о том, кого именно следует искать в документах, составленных почти исключительно на латинском и польском языках.

Первую попытку разыскать следы Симеона в архивных материалах сделала Гаяне Пингирян. В своем докладе «Из истории общественно-политического движения в армянской колонии г. Львова в 20–30-х годах XVII в.», прочитанном 28 марта 1964 г. в Институте истории Академии наук Армянской ССР в Ереване³⁶, Г. Пингирян попыталась

²⁹ Дарбинян М. «Путевые заметки»... – С. 235.

³⁰ Дарбинян М. Симеон Лехацци о странах... – С. 256; *Ее же*. Симеон Лехацци «Путевые заметки»... – С. 26.

³¹ *Akinġan N. Simeon...* – P. 349.

³² *Ibid.* – P. 349. Согласно Н. Акиняну – эти пять лет – 1620-1624, по нашим подсчетам это 1618-1623 гг.

³³ Сравни «Львівський літопис», опубликованный в кн.: *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С. 105; а также: *Charewiczowa Ł.* Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930. – S. 49-53.

³⁴ *Akinġan N. Simeon...* – P. 353.

³⁵ *Ibid.* – P. 355.

³⁶ Мы знакомимся, с согласия автора, с текстом доклада.

идентифицировать Симеона дпира с известным деятелем антиторосовичевской оппозиции (времен внутренней борьбы во львовской и других армянских колониях после рукоположения в 1627 г. львовским епископом Николая Торосянца-Торосовича, принявшего в 1630 г. унию с Римом) Симеоном Миколайовичем. Идентификация внешне казалась вполне приемлемой – ее привлекательной стороной являлось и то, что таким образом Симеон дпир приобретал ряд «героических» черт. Он становился соавтором армянского антикатолического памфлета, написанного во Львове в 1630 г.³⁷, узником частной тюрьмы епископа Н. Торосовича в 1631 г.³⁸, послом львовской армянской общины к эчмиадзинскому католикосу Мовсесу III в 1631 г.³⁹, послом католикоса к папе Урбану VIII в 1632-1633 гг.⁴⁰, повторно узником тюрьмы Н. Торосовича в 1636 г.⁴¹, находившимся под арестом даже вопреки обещанию, данному Н. Торосовичем королю Владиславу IV, и приказанию этого последнего⁴². Подобная общественная карьера Симеона дпира казалась вполне правдоподобной и логичной. Идентификация, в частности, базировалась на следующих моментах: 1) Симеон дпир в К IX рассказал о том, что он был арестован Н. Торосовичем вместе с армянским священником (имя которого не сообщается)⁴³ – обстоятельства ареста и тюремного заключения Симеона дпира соответствуют известным по документам обстоятельствам ареста двух священников – неуниатов Симеона Миколайовича и Ивана Ивашковича 15 июня 1631 г.⁴⁴; 2) в соответствии с правилами, согласно которым создавались армянские патронимикальные фамилии во Львове, Симеон дпир должен был упоминаться в документах под именем Симеона Мартиросовича – никаких, однако, Мартиросовичей во львовских документах нет, так как подобная фамилия была тяжелой для произношения неармянам и, в связи с этим, фамилию Мартиросович подменили «похожей» фамилией Миколайович; 3) Н. Торосович преследовал Симеона дпира как своего личного врага, автора направленной против него ИН – Симеон Миколайович был также отъявленным врагом Н. Торосовича; 4) львовские документы 30-х гг. XVII в. не говорят об аресте какого-либо другого Симеона, кроме Симеона Миколайовича.

Идентификация казалась вполне убедительной – и мы также выступили ее сторонником⁴⁵. Со временем, с углублением архивных поисков, оказалось, что гипотеза Пингирян несостоятельна, ибо Симеон дпир и Симеон Миколайович в действительности разные люди. Итак: 1. Симеон дпир нигде не говорил о себе как о священнике, он был только дпиром (диаконом); Симеон Миколайович же всегда выступает как священник.

³⁷ О памфлете см., например: *Załęski S.* Jezuici w Polsce. – Lwów, 1901. – Т. 2. – С. 109-110; *Petrowicz G.* L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686). – Roma, 1950. – Р. 28-29; *Дашкевич Я.Р.* Армянская книга на Украине в XVII ст. // Книга. – Москва, 1962. – Т. 6. – С. 155-157.

³⁸ *Дашкевич Я.Р.* Украинско-армянские связи... – С. 42-44.

³⁹ *Zacharyasiewicz F.K.* Wiadomość o Ormianach w Polsce // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – Lwów, 1842. – Т. 2. – С. 77.

⁴⁰ *Akinēan N.* Movsēs III Tat'ewac'i kat'otikos. Keank'n ew zarcunēut'iwne // НА. – 1934. – № 1-2. – Р. 25-26.

⁴¹ Центральний державний історичний архів УССР у Львові (в дальнейшем – ЦДІА). – Ф. 52, оп. 3, т. 51, с. 514-519. Об обстоятельствах ареста Симеона Миколайовича см.: *Дашкевич Я.Р.* Украинско-армянские связи... – С. 72-81.

⁴² ЦДІА. – Ф. 9, оп. 1, т. 387, с. 1559-1560, 1663-1664.

⁴³ *Akinēan N.* Simeon... – Р. 413-414.

⁴⁴ См. примечание 41.

⁴⁵ *Дашкевич Я.Р.* Украинско-армянские связи... – С. 42, 81, 149 и др.

Таким образом, сообщение об аресте священника Симеона Миколайовича 15 июня 1631 г. не имеет никакого отношения к аресту Симеона дпира; 2. Фамилия Мартиросович (или же, в соответствии с западноармянским произношением – Мардиросович) не была тяжелой для произношения неармян; в львовских книгах половины XVII в. упоминается ряд лиц – носителей этой фамилии: Захария (в 1625-1630 гг.)⁴⁶, Ходзик (в 1626 г.)⁴⁷, Мурат (в 1633 г.)⁴⁸, Нундзян (в 1633 г.)⁴⁹, Николай (в 1634 г.)⁵⁰ и т. д. Среди этой плеяды Мартиросовичей нашелся также наконец Симеон (об этом ниже); 3. То, что Симеон Миколайович был антагонистом Н. Торосовича, никак не исключает, что в оппозиции к нему находился также Симеон дпир как автор ИН.

Вместе с тем, главной причиной ошибочной идентификации явилось то, что очень уж хотелось видеть в Симеоне дпире человека необыкновенного, видного общественного деятеля.

Итак – что нам известно о Симеоне дпире после его переезда во Львов в 1624 г.

Вначале несколько слов об основах идентификации с точки зрения антопонимики. Из ПЗ и К нам известны следующие варианты «подписи»: *Simēon dpir* (К I, 1606 г.), *Lehac'i Simēon nawtar*, *Simēon dpir* (II, 1609 г.), *grič'* (III, 1615 г.), *Lehac'i Simeon dpir* (IV, 1618 г.), *Simēon dpir Zamosc'ac'i* (V, 1618 г.; VI, 1618/1619 гг.), *Simēon dpir* (IX, 1635 г.) и, наконец, *Simēon [...] ordi Martirosi* (ПЗ)⁵¹. Из всех этих разнообразных антропонимов полезным для идентификации в сопоставлении с архивным материалом является только последний. «Армяне, в связи с тем, что не имеют собственных родовых имен, создают их от крестных имен отцов или дедов», – писал в 60-х гг. XVII в. французский востоковед, ректор армянского коллегиума театинцев во Львове Луи-Мари Пиду де Сент-Олон (1637-1717)⁵². Это положение подтверждается на практике.

В связи с этим возникла задача разыскать во львовских архивах документы 20–30-х гг. XVII в., относящиеся к Симеону Мартиросовичу (Мардиросовичу), с тем, конечно, чтобы связанные с этой личностью документы соответствовали также другим реалиям. Поиски увенчались успехом. В настоящее время в нашем распоряжении имеется десять документов 1628-1639 гг., освещающих различные эпизоды из жизни Симеона во Львове. В этих документах он именуется: *pan Szymon diak*⁵³; *famatus Simon Mardyrzowicz*, *discretus Simon Mardyrzowicz clericus Armenus*, *Simon Mardyrzowicz*⁵⁴; *Simon Mardyrzowicz*⁵⁵; *Simon Mardyrzowicz*⁵⁶; *Simeon Mardyrzowicz*⁵⁷; *famatus Simon Mardyrzowicz ritus Armenici baccalaureus*⁵⁸; *Simon Mardiroszowicz*

⁴⁶ ЦДИА. – Ф. 52, оп. 3, т. 45, с. 152-153; т. 396, с. 1519-1522; т. 397, с. 425-426 (*Zacharias Mardyrzowicz*, *Mardyrzowicz*, *Mardyrzowicz*, *Mardiroszowicz*).

⁴⁷ Там же. – Т. 397, с. 56-57 (*Chodzik Mardirissowicz*).

⁴⁸ Там же. – Т. 48, с. 499-500 (*Muradt Mardyrzowicz*).

⁴⁹ Там же. – Т. 398, с. 1642-1643 (*Nundzian Mardyrzowicz*).

⁵⁰ Там же. – С. 2029-2032 (*Nicolaus Marderyszowicz*).

⁵¹ К VII (1625 г.), VIII (1629 г.) и ИН – анонимны; датировка К предположена нами.

⁵² *Pidou A.M.* Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... // *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1876. – Т. 2. – S. 21.

⁵³ ЦДИА. – Ф. 52, оп. 3, т. 523, с. 981 (1628 г.).

⁵⁴ Там же. – Т. 523, с. 981-982 (1630 г.).

⁵⁵ Там же. – С. 989 (1630 г.).

⁵⁶ Там же. – С. 1003 (1631 г.).

⁵⁷ Там же. – С. 1014 (1631 г.).

⁵⁸ Там же. – С. 1310 (1631 г.).

clerik natiei ormianskiew⁵⁹; Symon Mardyrrossowic clerik natiey ormianskiew⁶⁰; Symon Marderysowic ritus Armenici clericus⁶¹; Simon Mardyrisowicz ritus Armenici clericus incola Leopoliensis⁶². Найденные документы, хотя, в конечном счете, их не так уж много, хорошо освещают отдельные стороны повседневной жизни Симеона. Они позволяют, учитывая данные ПЗ и К, следующим образом реконструировать биографию Симеона после его переезда во Львов в 1624 г.

Относительно спокойную жизнь Симеона во Львове нарушил возврат эпидемии чумы в 1625 г., который вынудил его бежать в недалекий городок Рогатин. В городке Симеон принялся за переписку книг – переписал Grik^o ałot^o ic^o, снабдил его недатированным К VII, в котором описал (не сообщая год событий) нашествие татар, пожар Ярослава и свое бегство в Рогатин, где он находился «три месяца и одну неделю, то есть от Воздвижения Креста до св. Гакопа»⁶³. Все эти события легко хронологизируются: грозные набеги татар зимой и летом относятся к двум походам – в конце января – начале февраля 1624 г. и 5-22 июня 1624 г.⁶⁴, пожар Ярослава относится к 24 августа 1625 г.⁶⁵, эпидемия – также к 1625 г.⁶⁶ Переписывая и редактируя примерно десять лет спустя данные К VII для ПЗ, Симеон снова (в который уже раз!) сдвинул хронологию, датируя пожар правильным днем (14 августа ст. ст. = 24 августа н. ст.), но фальшивым годом (1076 г. = 1627 г.)⁶⁷. Из-за этого Н. Акинян сдвинул датировку эпидемии (он датировал ее 1627 г.)⁶⁸ и татарских набегов (датировал их 1628 г.⁶⁹, хотя Симеон, снова путая очередность событий, датировал набеги годом эпидемии)⁷⁰. Все ошибки ПЗ повторили последующие комментаторы, переводчики и источниковеды.

В 1626 г. Симеон явился свидетелем прибытия во Львов бывшего эчмиадзинского католикоса Мелхиседека (он снова сдвинул хронологию, датируя это событие сентябрем 1077 г. = 1628 г.⁷¹; в действительности же Мелхиседек приехал в мае 1626 г.)⁷². Несомненно, тогда уже начало складываться у Симеона то отрицательное отношение к епископу Н. Торосовичу, которое нашло свое полное выражение в К IX, ИН и, по-видимому, в недостающих страницах ПЗ (они обрываются после нескольких предложений, посвященных прибытию Мелхиседека).

Симеон не был богатым человеком. Он также не сумел продвинуться по общественной лестнице вверх – стать хотя бы священником (в этом упрекали его родственники из Замостья в 1618-1624 гг.)⁷³. Плата учителя и побочные доходы были

⁵⁹ ЦДІА. – Ф. 475, оп. 1, спр. 978, арк. 1 (1637 г.).

⁶⁰ Там же. – Арк. 2 (1637 г.).

⁶¹ Там же. – Ф. 52, оп. 3, т. 540, с. 381 (1639 г.).

⁶² Там же. – Т. 525, с. 492 (1639 г.).

⁶³ Ереванский Матенадаран. – Рукопись № 4678, л. 1-8. Текст К VII опубликован только фрагментарно (*Akinĕan N. Simeon...* – P. 395-397).

⁶⁴ *Horn M. Chronologia i zasięgi najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 1962. – Т. 8. – Cz. 1. – S. 44-47.

⁶⁵ *Siarczyński F. Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu.* – Lwów, 1826. – S. 80-81.

⁶⁶ *Charewiczowa Ł. Klęski zaraz w dawnym Lwowie.* – S. 53.

⁶⁷ *Akinĕan N. Simeon...* – P. 380.

⁶⁸ *Ibid.* – P. 382.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ В 1625 г. (году эпидемии) не было набегов татар. Ср.: *Horn M. Chronologia i zasięgi najazdów...* – S. 47.

⁷¹ *Akinĕan N. Simeon...* – P. 348 (Н. Акинян исправил год 1628 на 1626).

⁷² *Petrowicz G. L'Unione degli Armeni...* – P. 7-8.

⁷³ *Akinĕan N. Simeon...* – P. 350-351.

незначительными, и он принялся за торговлю, впрочем, столь же худосочную, как и все его существование. Здесь снова постигла его неудача. В 1628 г. он вошел в компанию с львовским художником армянином Григорием Якубовичем и отдал ему для продажи свой товар (к сожалению, неизвестно, какой именно). Г. Якубович отправился с товаром на Запад, в окрестность Торуня, но там его ограбили. Товара было немного (по-видимому, и сам Г. Якубович, торгующий картинами, принадлежал к мелким торговцам), свою потерю Симеон определил в 219 злотых, на которые Г. Якубович 18 декабря 1628 г. дал расписку⁷⁴. Он обязывался возратить деньги тремя взносами, но, когда, после первого взноса, не был в состоянии вернуть деньги, – Симеон обратился в суд (сначала во львовский войтовский, где дело рассматривалось 5 декабря 1630 г.⁷⁵ и было, в дальнейшем, передано в армяно-польский суд). Дело было, несомненно, не из приятных. Спорили два бедняка. «*Proszę miłosierdzia, – молился Г. Якубович, – iako upadły człowiek, gdyż ani w kostki, ani w karty tego nie przegrałem, aby actor albo na raty ze mną pewne, według słuszności, zapłatę tego długu rozłożył, albo niechay bierze zapłatę tym, czym mam, a to rzemieślnem swoim, to iest obrazami malarskimi, chce płacic, gotów będąc przysiądz, że złota ani srebra nie mam, u gotowizny żadney, czym mam, tym płacic będę*»⁷⁶. Армяно-польский суд несколько раз занимался этим делом (10 и 17 декабря 1630 г., 10 и 14 января 1631 г.)⁷⁷, пока Г. Якубович не удовлетворил претензий Симеона, о чем последний сообщил в суд 10 ноября 1631 г.⁷⁸ Деньги явно не давались легко ни истцу, ни ответчику...

В это время Симеон не раз возвращался к переписке книг – так возникают дальнейшие К, внесенные позже без хронологической последовательности в ПЗ: о смерти короля Сигизмунда и воцарении Владислава IV (1632 г.), о польско-московской войне (1632-1634 гг.), о походах Абаза-паши под Каменец (1633 г.) и султана Мурада на Дунай (1634 г.), о походе Владислава IV на Швецию (1635 г., при чем Симеон писал о походе как о состоявшемся, хотя в действительности только велась подготовка к нему), о сожжении ведьм во Львове (будто бы в 1634 г.) и о ливнях⁷⁹ (кажется, 1635 г. – эти два последние сообщения нам не удалось проверить по другим источникам). К с записями перечисленных выше событий не дошли до нашего времени – они известны только по редакции ПЗ. В К IX (датированный 15 декабря 1085 г. = 25 декабря н. ст. 1635 г.)⁸⁰ вошло описание другой серии событий – выселения армян из Турции (1635 г.), рукоположения Н. Торосовича в епископы (1627 г.) и злоключений львовских армян в годы религиозных распрей (1630-1635 гг.).

⁷⁴ Текст расписки в переводе на польский язык внесен в книгу львовского армяно-польского суда 10 декабря 1630 г. (ЦДІА. – Ф. 52, оп. 3, т. 523, с. 932).

⁷⁵ Там же. – Т. 397, с. 2315. Симеон Мартирисович здесь ошибочно назван Simeon Warterysowicz [!] clericus Armenus. В копии решения войтовского суда от 5 декабря 1630 г., внесенной в книгу армяно-польского суда 10 декабря 1630 г. (Там же. – Т. 523, с. 981), ошибка исправлена – здесь уже правильно: Mardyrzowicz.

⁷⁶ Там же. – Т. 523, с. 1003.

⁷⁷ Там же. – С. 981-982, 989, 1003, 1014-1015.

⁷⁸ Там же. – С. 1310-1311.

⁷⁹ *Akinēan N. Simeon...* – P. 370-377, 379-382.

⁸⁰ Н. Акинян ошибочно расшифровал год как 1636 г. (см.: *Ibid.* – P. 405). Эту ошибку повторили его последователи, в частности и мы в: Украинско-армянские связи... – С. 81. Ошибка допущена также при описании оригинала К в: *С'uc'ak je'agrasc' Maštoc'i anvan matenadarani.* – Erevan, 1965. – Hat. 1. – P. 457.

Именно в К IX имеется автобиографическая вставка, послужившая одним из аргументов идентификации Симеона дпира с Симеоном Миколайовичем. «Однажды, обнаружив в городе некоего иерея, – писал Симеон, – который пришел к больному, они (городские стражи. – Я. Д.) ворвались в дом, схватили иерея [...], погнали его, а вместе с ним и меня, злосчастливого, впереди и после множества побоев и истязаний заковали в цепи и бросили в тюрьму, пока наконец богатые купцы с трудом смогли вызволить нас из ихних рук»⁸¹. Несмотря на все старания, обнаружить следы этого ареста не удалось. Известные нам случаи ареста армянских григорианских священников во Львове (упомянутых уже выше Симеона Миколайовича и Ивана Ивашковича 15 июня 1631 г., Ивана Ивашковича и Христофора Глушковича в декабре 1631 г.⁸², киевского священника Николая Муратовича в июне 1632 г.⁸³, снятинского Нерсеса в апреле 1633 г.⁸⁴) явно не подходят к упомянутому месту в К IX.

Тем не менее вполне ясно, что Симеон Мартиросович становится одним из деятелей антиторосовичевской оппозиции – и отдает ей то, чем он владел действительно мастерски: свое перо. Несколько ранее, чем К IX, была создана ИН, которая, можно думать, в рукописных списках распространялась среди приверженцев Армяно-григорианской церкви. Датировка ИН осложняется тем, что дошел он до нашего времени без окончания. В тексте описаны события по 1633 г. включительно (не упоминается поездка Н. Торосовича в Рим, куда он поехал, кажется, в феврале 1634 г.⁸⁵ – об отсутствии епископа во Львове упоминается в К IX). Резкие выступления против Н. Торосовича не могли остаться незамеченными последним – и епископ не преминул взять новый реванш (первым ударом по Симеону можно считать арест, описанный в К IX).

Семейная жизнь Симеона сложилась неудачно. Брак с львовской армянкой Анастасией (Настасей) Кеворовичевой, дочерью Якова Кеворовича, оказался бездетным. Это, а возможно и другие причины, привели к глубоким раздорам между мужем и женой. В 1637 г. Настася убежала от мужа и начала судебный процесс во львовском армянском духовном суде, возглавляемом Н. Торосовичем. Посыпались обвинения – дело коснулось квартиры, каких-то угроз или даже побоев со стороны Симеона («romieszkania i następowania na iey zdrowie y inszych krzywd y obciążenia»)⁸⁶. 2 октября н. ст. 1637 г. Н. Торосович (можно себе представить, с каким удовольствием!) подписал вызов Симеона в свой суд⁸⁷. Ответчик отказался явиться – также на второй и третий вызовы. На каждом из этих судебных заседаний архиепископ выносил свой приговор заочно. Содержание приговоров, к сожалению, остается неизвестным. 15 октября н. ст. 1637 г. архиепископ издал четвертый вызов на 16 октября – угрожая за невыполнение предыдущих приговоров анафемой («abyś dla tego był władzą naszą

⁸¹ *Akinēan N. Simeon...* – Р. 413-414. Оригинал К IX в Матенадаране, рукопись № 1004, с. 191-195.

⁸² ЦДІА. – Ф. 9, оп. 1, т. 383, с. 2222-2224.

⁸³ Там же. – С. 2805-2808.

⁸⁴ Там же. – Т. 384, с. 411-418.

⁸⁵ *Petrowicz G. L'Unione degli Armeni...* – Р. 65. Н. Акинян датирует ИН 1634 годом (*Akinēan N. Simeon...* – Р. 403). По нашему мнению, в том случае, если бы ИН являла собой законченный текст, ее можно было бы датировать 1633 г.; возможно, что в утраченной части ИН описывались более поздние события.

⁸⁶ ЦДІА. – Ф. 475, оп. 1, спр. 978, арк. 1.

⁸⁷ Там же. Вызовы в суд сохранились, благодаря какой-то исключительно благоприятной случайности – во всем огромном львовском архиве не сохранился больше ни один вызов в львовский армянский духовный суд. Несомненно, эти вызовы – остаток личного архива Симеона.

wyklęty u wyklęty być publicowany»)⁸⁸. Окончание этих драматических событий скрыто от нашего взора.

Где-то в начале 1639 г. Настася умерла. Ее мать, вдова София Серебковичевна-Кеворовичева заявила в армяно-польском суде 5 февраля 1639 г. о том, что все движимое и недвижимое имущество умершей бездетной дочери ей возвращено согласно армянским законам («in extraditione rerum, ac bonorum omnium mobilium et immobilium honestae olim Anastasiae Kieworowiczowna filiae suae [...] vigore iurium et articulorum Armenicalum ad se [...] ab eodem Simonem Martyrisowicz satisfactum esse»⁸⁹).

В 1639 г. Симеону шел пятьдесят четвертый год жизни, жизни, в которой много было прожито и мало достигнуто. Для XVII в. это был уже пожилой человек, если не старик⁹⁰. В понятии окружающих и, по-видимому, его же собственном, он был неудачником. Мрачным аккордом – сообщением о смерти жены – обрываются сведения о Симеоне. Как сложилась в дальнейшем судьба этого, несомненно, незаурядного человека – неизвестно. Архивные материалы пока об этом молчат.

Заканчивая статью, посвященную Симеону дпиру Легацы, необходимо подчеркнуть, что ее нужно рассматривать только как начало документального изучения биографии видного представителя армянской культуры XVII в. Архивные материалы, несомненно, откроют еще не одну страницу его жизни. Уже сейчас можно указать на следующие этапы поисков: предбрачный договор Симеона следует искать в книге Львовского армянского духовного суда за 1572-1630 гг., которая хранится в Библиотеке Мхитаристов в Вене (рукопись № 441); договор 1624 г. между Симеоном и Львовским советом старейшин может быть упомянут в книге протоколов заседаний Львовского совета за 1608-1624 гг., в той же Венской библиотеке (рукопись № 444); отметки о получении Симеоном Мартirosовичем (или, скорее Mardiros oğlu Simeon – так как все указанные материалы на кыпчакском языке) денег за учебу в школе, по всей вероятности, внесены в кассовую книгу совета за 1598-1637 гг. (там же, рукопись № 542). Конечно, не исключена возможность того, что имя Симеона вынырнет также из других материалов, отражающих повседневную жизнь львовской армянской колонии в первой половине XVII в.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Симеон дпир Легацы – кто он? // *Ananta-pāram kila śabdaśāstram...*: Księga pamiątkowa ku czci Eugeniusza Śluszkiewicza. – Warszawa, 1974. – S. 65-77.

⁸⁸ ЦДІА. – Ф. 475, оп. 1, спр. 978, арк. 2.

⁸⁹ Там же. – Ф. 52, оп. 3, т. 540, с. 381 (черновая запись, датирована 5 февраля 1639 г.; в беловом варианте запись датирована 28 января 1639 г. [Там же. – Т. 525, с. 492]). Цитируется за беловым вариантом.

⁹⁰ Возможно, также больной. Ослаблением памяти мы склонны объяснять хронологическую неразбериху, допущенную в ПЗ при их окончательном редактировании, произведенном, по-видимому, не ранее 1635 г. (этим годом окончательно обрываются хроникерские сообщения ПЗ). Можно предполагать, что в утраченном окончании ПЗ сообщались сведения, соответствующие содержанию К IX – и поэтому окончание было уничтожено приверженцами Н. Торосовича из-за компрометирующих его сведений.

ГОВГАННЕС КАРМАТАНЯНЦ

ПЕРВЫЙ АРМЯНСКИЙ КНИГОПЕЧАТНИК НА УКРАИНЕ ОВАННЕС КАРМАТАНЯНЦ

На протяжении последних лет заметно возрос интерес научной общественности к вопросам, связанным с историей армянского книгопечатания, в частности с наиболее древним ее периодом – XVI–XVII вв. Источники для прояснения «темных мест» истории армянского книгопечатания могут быть двух видов: непосредственные (то есть памятники самого книгопечатания – старопечатные книги) и косвенные (свидетельства документов, мемуаров, летописей или других нарративных источников об отдельных книгопечатниках, их жизни и деятельности). Большое значение имеют также сведения внеисточникового характера, извлеченные из научной литературы.

Одним из таких «темных мест» в истории армянского книгопечатания в течение полутора веков считалась история книгопечатания во Львове в XVII в. До наших дней дошли только две армянские книги из печатавшихся там в 1616-1618 гг. До недавнего времени все сведения об их печатнике – Ованнесе Карматанянце – сводились к тем нескольким словам, которые он сообщил о себе в памятной записи (колофоне) одной из изданных им книг¹. Эти данные без изменений повторялись в многочисленных трудах, посвященных истории армянского книгопечатания². Казалось бы, загадка книгопечатника так и останется нераскрытой.

Сведения источникового характера подсказали, что среди архивных документов, хранящихся во Львове, следует искать Ованнеса Карматанянца также под другим именем и фамилией. И тогда многолетние поиски увенчались успехом – сразу заговорило несколько десятков документов, освещаая преданные забвению детали биографии львовского армянского книгопечатника.

Вот о чем рассказали документы, хранящиеся в Центральном государственном историческом архиве УССР во Львове.

Несколько предварительных замечаний о том, под каким именем выступает Ованнес Карматанянц в средневековых документах из Львова. Как известно, в своих изданиях печатник именовал себя так: Тер Йовганес Карматанянц (в издании 1616 г.: – Քարմատանյանց – на титульной странице, Քարմատանց – в колофоне³; в издании 1618 г.: Տեր Յովհաննէս Քարմատանյանց – на титульной странице, Յովհաննէս

¹ Колофон львовской «Псалтыри» 1616 г. перепечатывался несколько раз частями и полностью на древнеармянском языке, а также в переводе. См.: [Չարիփանյան Գ.]. Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ ևս մեղ. – Վենետիկ, 1895. – С. 66-67; Ալիշան Գ. Կամենից, տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ հաստատչեայ յաներուածոյք. – Վենետիկ, 1896. – С. 171-172.

² Достаточно полный перечень упоминаний о львовских изданиях дается в книге: Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ. 1512-1800. – Երևան, 1963. – С. 9-10.

³ Г. Алишан в своей публикации колофона (Указ. работа. – С. 172) неправильно передал фамилию армянского типографа как: Քարմատնց.

Քարմատանյանց – в колофоне). В докладе, посвященном армянскому книгопечатанию на Украине в XVII в.⁴, а также в напечатанных позже сообщениях⁵ нами выдвигалось предположение, что, по аналогии с другими подобными случаями, Ованнес Карматанянца, сына Мурата (имя отца известно из колофона), следует искать в документах, в первую очередь, под именем и фамилией Иван Муратович. Именно таким образом у украинских армян создавались патронимические фамилии – от имени отца или деда – в соответствии с армянскими обычаями того времени и с украинским оформлением фамилии (при помощи суффиксов -ович, -евич). Тогда же, в 1962-1966 гг., были приведены и первые упоминания о Иване Муратовиче. Сегодня в нашем распоряжении имеется свыше 40 документов 1610-1633 гг., касающихся Ивана Муратовича. Все они подтверждают первоначальную мысль о том, что Ованнес Карматанянец по данным армянских книг львовского издания 1616-1618 гг. и Иван Муратович-Керимович из документов 1610-1633 г. – одна и та же личность.

Отец Ованнеса – Мурат, как известно из памятной записи «Псалтыри», был родом из Битлиса (Западная Армения). Документы дополняют эти данные: он поселился сначала в Замостье, позже во Львове. Здесь он стал известен как Мурат Керимович. Довольно легко можно определить, что фамилии Керимович соответствовала в XVII в. армянская форма Карматанянец. Армянский историк и филолог С. Рошка в своей «Хронологии, или Церковных анналах», говоря о львовском епископе-суфрагане Иване Керимовиче (Керемовиче), называет его Йоганнесом Карматанянцем (Յոհաննէս Քարմատանյանց)⁶. Таким образом, тождественность фамилий Керимович и Карматанянец не вызывает сомнений.

У Мурата Керимовича было два сына – Иван (Ованнес), старший, и Симеон, младший. Женат был Мурат на Анне, дочери львовского армянского священника Симеона Василевича. Эти данные неоднократно подтверждаются упоминаниями в документах. Так, Анну называют вдовой Мурата Керимовича в 1601⁷, 1611⁸, 1614⁹ и в другие годы. Ивана (Ованнеса) называют сыном и наследником того же Мурата Керимовича в документах 1612 г. («честный Ивасько Муратович, наследник покойника славного Мурата Керимовича, львовского и замостского армянина»)¹⁰ и 1613 г. («честный Ивашко Муратович, львовский армянин, сын покойника славного Мурата Керимовича, также львовского армянина»)¹¹; Симеона зовут сыном Мурата и Анны, например, в 1611 г.¹²

⁴ Доклад был прочитан на научном заседании, посвященном 450-летию армянского книгопечатания, состоявшемся 25-го декабря 1962 г. в Матенадаране им. Маштоца.

⁵ Дашкевич Я.Р. Вірменське друкарство на Україні. (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні) // Український історичний журнал. – К., 1966. – № 12. – С. 132-134; Його ж. Карматанець Йованнес (Муратович Іван) // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 314.

⁶ Ստեփաննոս Ռօշքայ Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք, հրատարակէց Հ.Հ. Ուկրաին. – Չիքնոն, 1901. – С. 182. (На это упоминание первым обратил внимание Э. Шюц в своей статье: An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Hung. – Budapest, 1961. – Vol. 13. – Fasc. 1-2. – P. 18).

⁷ Центральный государственный исторический архив Украинской ССР во Львове (далее – ЦГИА). – Ф. 52, оп. 2, т. 517, с. 37, 213.

⁸ Там же. – Т. 520, с. 163.

⁹ Там же. – Т. 32, с. 295.

¹⁰ Там же. – Т. 392, с. 1477.

¹¹ Там же. – С. 1611.

¹² Там же. – С. 940.

Как уже указывалось выше, львовские армяне образовывали свои фамилии от имени отца, однако иногда – возможно, для того, чтобы подчеркнуть традиции своего рода – параллельно с такой фамилией употребляли фамилию отца, образованную подобным же способом, то есть от имени деда. «Армяне, в связи с тем, что не имеют собственных родовых имен, образуют их от крестных имен отцов или дедов», – писал в 60-х гг. XVII в. французский востоковед, ректор армянской коллегии ордена театинцев во Львове Луи-Мари Пиду¹³. Таким образом, книгопечатник Ованнес мог, кроме фамилии Муратович, носить фамилию отца – Керимович (Карматанянц). Источники полностью подтверждают это.

В 1619 г. Иван и его брат Симеон упоминаются под двумя фамилиями – Муратович и Керимович, употребляемыми одновременно («преподобный отец Иоанн Муратович, священник армянского обряда, и честный Симеон Муратович, армянин, львовский гражданин – родные братья Керимовичи»)¹⁴. Подобным образом обоих братьев упоминают также в документах 1622 г. («преподобный отец Иоанн Муратович, священник армянского обряда, и честный Симеон Муратович, армянин, львовский гражданин – родные братья, называемые Керимовичами»)¹⁵. При этом в последнем случае особенно подчеркивается то, что братьев Муратовичей называют также Керимовичами. В брачном договоре Симеон Муратович упоминается просто под фамилией Керимович¹⁶. В документах, составленных уже после смерти Ованнеса, как мы увидим ниже, он упоминается как «преподобный священник армянского обряда Иоанн Керимович».

Этот генеалого-антропонимический экскурс окончательно рассеивает все возможные сомнения относительно идентификации Ованнеса Карматанянца и Ивана Муратовича. Какие еще сведения об Ованнесе, его семье, условиях его жизни можно почерпнуть из львовских документов?

Отец Ованнеса, Мурат Керимович, эмигрировав из Армении, жил сначала в Замостье (вероятно, он появился в этом городе вскоре после основания в нем армянской колонии, то есть после 1585 г.). Он был состоятельным купцом, имел в Замостье свой дом. Мурат был одним из тех армян, которые на свои средства строили армянскую церковь в Замостье¹⁷. Позже Мурат переехал во Львов, где также имел свой дом в армянском квартале. Этот дом, между прочим, на протяжении всего XVII в. сохранял название Муратовичевского – стоял он на Армянской улице, между домами Домажирским и Атабиевским¹⁸. Кроме того, Мурату принадлежал огород около города, с виноградником и какими-то домиками. Мурат поддерживал торговые связи с Константинополем, торговал такими экзотическими товарами, как «татарское зелье» (по всей вероятности, восточные лечебные травы), корица, миндаль, сахар¹⁹. Умер он в 1600 г. или немного раньше²⁰ и оставил свои дела в довольно запущенном состоянии.

¹³ *Pidou L.-M.* Krótka wiadomość o obecnyim stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i innych krajach... // *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1876. – Т. 2. – S. 21; армянский перевод см.: Բնին միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռվմայ, ժամանակակից, յիշատակարանք, Ս. – Պետերբուրգ, 1884.

¹⁴ ЦГИА. – Ф. 52, оп. 2, т. 35, с. 209.

¹⁵ Там же. – Т. 36, с. 164.

¹⁶ Там же. – Т. 523, с. 1841-1843.

¹⁷ Там же. – Т. 517, с. 213-216.

¹⁸ Там же. – Т. 392, с. 1477-1479; т. 35, с. 210.

¹⁹ Там же. – Т. 517, с. 213-219.

²⁰ Там же. – Т. 393, с. 313-314.

На голову его вдовы Анны (жившей во Львове с двумя малолетними сыновьями – старшим Иваном и младшим Симеоном, а также с дочерью Анной) свалились претензии многочисленных кредиторов. Судебные тяжбы рассматривались в таких инстанциях, как львовский войтовский суд, львовский армяно-польский суд, замостский трибунал. Они тянулись долго: начались в 1601 г., а еще в 1617 г. их нельзя было считать окончательно решенными²¹.

На всех этих процессах в роли ответчика упоминалась до 1608 г. включительно только Анна Муратова – и лишь в 1610 г., 8 апреля, в записи, сделанной в книге львовского армяно-польского суда, впервые упоминается «Анна Муратова с сыном Ивашком»²². Это первое упоминание об Ованнесе Карматанянце, которое нам удалось разыскать, доказывает, что до 1610 г. Ованнес был еще несовершеннолетним. Таким образом, с довольно значительной долей правдоподобия можно считать, что он родился около 1590 г., вероятно, во Львове.

Первые шаги Ованнеса, направленные на удовлетворение претензий кредиторов, нельзя считать удачными. 15 мая 1606 г. (старого стиля и армянской эры, то есть по новому стилю 25 мая 1611 г.) Ованнес подписал обязательство о том, что в залог огорода, полученного в наследство от отца, он обещает возвратить армянскому купцу, королевскому поставщику Сеферу (Северину) Муратовичу довольно значительную сумму – 631 польский золотой и 2525 левковых талеров. Этот документ, в котором Ованнес уже упоминается как диакон (то есть, наверное, дпир), полностью приводится в переводе с армянского (или, возможно, армяно-кипчакского) языка на польский в одной из книг львовского армяно-польского суда²³. Документ опротестовала Анна Муратова, и он позже был признан недействительным²⁴. В документах 1611 г. Ованнес упоминается под именами Ивасько Муратович, Ивасько диакон, Ян Муратович, а также с полным титулом «честный Ивасько Муратович, львовский армянин». Ованнесу было тогда, видимо, лишь немногим более 20 лет, но его уже считали образованным человеком. Не зря адвокат Сефера Муратовича заявил о нем на суде: «Ответчик – человек осмотрительный, ученый и совершеннолетний»²⁵.

В 1612-1613 гг. имя Ивана Муратовича не исчезает со страниц львовских судебных книг. 26 марта 1613 г. Ованнес упоминается еще как гражданское лицо – «Ивашко, сын»²⁶. 18 апреля 1614 г. он впервые выступает в документах в сане священника – «преподобный Иоанн Муратович»²⁷. Днем 10 июня 1614 г. датируется еще один документ, подписанный Ованнесом (который также сохранился в целости в польском переводе), – в нем определяются условия компромисса между Сефером Муратовичем, с одной стороны, и Анной с двумя сыновьями – с другой²⁸.

²¹ См., например, документы за 1601 г.: ЦГИА. – Ф. 52, оп. 2, т. 517, с. 37-38, 213-216, 225-227, 238-239; за 1602 г.: Там же. – Т. 517, с. 242, 247, 340-341, 366-367; за 1603 г.: Там же. – Т. 517, с. 487-489, 492-497, 528-529, 567, 622-623, 626, 628-630, 634-638 и т. п.

²² Там же. – Т. 519, с. 1074.

²³ Там же. – Т. 520, с. 163-166.

²⁴ Материалы процесса см.: Там же. – Т. 520, с. 163-169, 181-182, 190-192, 197-201, 217-220, 227-228, 246-251, 257-258, 334-335, 356-358 и т. д.

²⁵ Там же. – С. 249.

²⁶ Там же. – С. 622.

²⁷ Там же. – С. 883.

²⁸ Там же. – Т. 392, с. 309-313.

Получив сан священника, Ованнес вошел – соответственно со своим общественным положением – как полноправный член в львовскую армянскую общину. Именно с этой точки зрения нужно рассматривать упоминания об Ованнесе (наряду с другими армянскими священниками Львова) в завещаниях львовских армян. По обычаю, местные армяне завещали Ованнесу небольшую сумму денег, чтобы он молился за упокой их душ²⁹.

Иван Муратович все еще упоминается в процессах 1614-1617 гг. Можно считать, что в это время он вместе с матерью и братом погасил большую часть долговых обязательств своего отца. Некоторое имущество, в частности, дом по Армянской улице, а также огород, им удалось спасти от кредиторов. Однако, еще не рассчитавшись с кредиторами, Ованнес приступает в 1615 г. к оборудованию армянской типографии³⁰. Где Ованнес изучил типографское дело? Где он мог пройти «начальный курс» печатания армянских книг? По всей вероятности, нигде. В момент выступления Ованнеса на нелегком поприще армянского книгопечатания, в 1616 г., не работала ни одна армянская типография – со времени издания «Ушцїни»-а венецианским книгопечатником Ованнесом Терзици прошло почти тридцать лет. У Ованнеса Карматапянца не было ни одного современника армянина-книгопечатника. Осознание этого факта помогает понять величие подвига скромного львовского армянина.

Ованнес был, несомненно, знаком с немногочисленными образцами армянского печатного дела (в период с 1512 по 1587 г. было издано немногим более 15 армянских книг в Венеции, Константинополе и Риме). Однако учиться типографскому искусству он мог только у книгопечатников-неармян. Документы свидетельствуют о том, что с момента своего совершеннолетия, то есть приблизительно с 1610 г., Ованнес почти постоянно жил во Львове. Лишь отсутствие сведений о нем на протяжении года (с 26 марта 1613 г. по 17 апреля 1614 г.) может указывать на то, что он мог куда-то уехать. Вполне возможно, однако, что и в это время он был во Львове.

Во всяком случае, для изучения печатного дела ему не нужно были выезжать из Львова. Во Львове, начиная с 1574 г., почти непрерывно работали типографии, с деятельностью которых были, по всей вероятности, знакомы и львовские армяне³¹. Учитывая крепкие дружественные связи между армянским и коренным населением города, можно допустить, что книгопечатание Ованнес изучил в широко известной уже в то время в Восточной Европе и на Балканах типографии Львовского церковного братства. Это предположение приобретает более прочную основу при сравнении изданий Ованнеса с изданиями братства начала XVII в. Само графическое оформление изданий Ованнеса подсказывает мысль о львовских источниках его книгопечатного искусства – несомненно, надо учитывать при этом древние традиции армянской рукописной книги, также отразившиеся на оформлении его книг.

²⁹ Его упомянул, например, перед смертью в 1616 г. львовский армянский патриций Богдан Донавакович (см.: ЦГИА. – Ф. 52, оп. 2, т. 521, с. 160), в 1622 г. – другой патриций Христофор Давидович (Там же. – Т. 522, с. 342).

³⁰ 30 мая 1617 г. – уже после издания первой своей книги – Ованнес вынужден был выступать в львовском армяно-польском суде (Там же. – Т. 521, с. 599).

³¹ О возможных контактах между львовскими армянами и первопечатником Иваном Федоровым см.: *Кривонос Н.К.* К истории книжной культуры армянской колонии во Львове в XVI–XVII веках // Книга. – Москва, 1971. – Т. 22. – С. 206-207.

Понятно, почему в 1616 г. армянская типография возникла именно во Львове: Львов был значительным армянским культурным центром; кроме того, в городе, имевшем прочные традиции книгопечатания, Ованнес всегда мог найти среди печатников хороших помощников для своего нелегкого дела.

Мотивы, в связи с которыми Ованнес основал типографию, не требуют, пожалуй, особых объяснений. Материалы судебных процессов, упоминаемых выше, несмотря на отсутствие связи между претензиями кредиторов и созданием типографии, позволяют определить одну характерную черту Ованнеса – его непрактичность. Искушенный в купеческих махинациях, которые совершались на просторах Европы и Юго-Западной Азии, один из крупнейших армянских купцов на Украине Сефер Муратович чуть не надул Ованнеса, подсунув ему 25 мая 1611 г. для подписи хитроумно составленное обязательство. С другой стороны, известно также, что Ованнес был большим любителем книг. В 1618-1619 гг. книги для него переписывал известный армянский путешественник Симеон дпир Легацци (Симеон Мартиросович). В память на переписанных для Ованнеса книгах Симеон называет его «благоразумным и жадным до знания филологом, ласковым и превосходным священником» (в 1618 г.) или просто «филологом и любителем книжности» (в 1619 г.)³². Основал типографию приблизительно 26-летний Ованнес не для собственного обогащения (это доказывают дальнейшие финансовые перипетии), а только с просветительской целью.

Типография открылась 28 февраля (старого стиля, то есть 9 марта нового стиля) 1616 г., когда Ованнес начал печатать свою «Псалтырь». Подготовительная работа началась, вероятно, в 1615 г. – нужно было не только достать оборудование (довольно несложное в то время), купить бумагу, подготовить текст для издания, но и, что было намного сложнее, изготовить шрифты. Палеотипный анализ изданий Ованнеса свидетельствует о том, что он и его неизвестные помощники действительно наталкивались на большие трудности во время изготовления шрифтов. Хотя во Львове в начале XVII в. работало довольно много искусных армянских ювелиров, которые, несомненно, принимали участие в изготовлении шрифтов, они получились несколько неуклюжими. Шрифт типографии Ованнеса имеет ряд особенностей (своеобразный рисунок заглавных букв Ա, Թ, Հ, Վ и строчных букв ը, ժ, շ), благодаря которым львовские издания довольно легко отличить от других армянских изданий XVI–XVII вв. Одновременно со всей уверенностью можно утверждать, что эти шрифты не были получены из какой-то армянской типографии XVI в., а были изготовлены на месте.

«С большими трудностями и с большими расходами работал на протяжении целого года со всеми работниками», – писал Ованнес в колофоне «Псалтыри». 15 декабря (старого стиля, то есть 25 декабря нового стиля) 1616 г. печатание первой армянской книги, изданной во Львове под заглавием «Псалтырь Давида» («Սաղմոսի Ի Դաւիթ»), закончилось.

Львов стал четвертым городом в мире, где печатались армянские книги. Как говорил сам Ованнес в памятной записи, книгу напечатали как образец «для пользы христиан». Сохранившийся в Венеции, в Библиотеке армянских Мхитаристов, единственный

³² Тексты памятных записей опубликованы Н. Акиняном в книге: Միսննն դարի Արեւելացի Արեւելագրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարարք. – Վիեննա, 1936. – С. 393-394. Рукопись 1619 г. (Комментарий Григория Богослова) хранится в Матенадаране им. Маштоца под № 100 (памятная запись на л. 131 об.).

экземпляр «Псалтыри»³³ имеет 480 страниц; по всей вероятности, он без окончания. В книгу вошли не только псалмы Давида, но и различные молитвы на грабаре. Необходимо подчеркнуть, что «Псалтырь» не была исключительно церковным изданием. Во многих армянских школах приходского типа, существовавших тогда в Польше и на Украине, «Псалтырь» была одним из основных учебников.

Трудность изучения деятельности львовской армянской типографии не ограничивается только тем, что до последнего времени в распоряжении исследователей не было архивных источников, которые бросали бы свет на личность Ованнеса. Дело в том, что изданий львовской типографии сохранилось очень мало. Вторая книга, возможно, изданная во Львове, условно называемая «Врачебным пособием» («Բժշկարի») или «Магической книгой»³⁴, вообще не дошла до наших дней. Единственный из армянских исследователей конца XVIII в., историк С. Гювер-Агонц, пользовавшийся оригинальным экземпляром книги, исходя из несовершенства издания, считал, что «Врачебное пособие» напечатано во Львове³⁵. В 1815 г. книга погибла во время пожара в Библиотеке Мхитаристов на острове св. Лазаря в Венеции – и вопрос о том, действительно ли «Врачебное пособие», то есть, по существу, сборник медицинских рецептов, сошло со станка львовской типографии, пока что нельзя решить.

С третьим изданием Ованнеса – «Молитвенником» 1618 г. – научная общественность познакомилась относительно недавно благодаря исследованиям венгерского арменоведа Э. Шюца, разыскавшего в Лейденской университетской библиотеке эту книгу львовской армянской печати³⁶. Как известно, значительная часть украинских армян, особенно тех, которые жили в Крыму и переселились на Западную и Правобережную Украину, употребляла разговорный армяно-кыпчакский язык. Свое издание львовский книгопечатник предназначал именно для этой группы местных армян. В 1618 г. во Львове был отпечатан небольшой армяно-кыпчакский «Молитвенник» («Աղբյուրի») – единственная, в конечном счете, в мире книга, изданная на этом языке. К этому времени Ованнесу удалось лучше овладеть своим искусством. Печатание книги объемом в 168 страниц заняло у него 21 день (с 27 февраля по 20 марта старого стиля, то есть с 9 по 30 марта нового стиля 1618 г.). Ее содержание составили многочисленные молитвы и некоторые псалмы из наиболее часто употребляемых в религиозной практике. В полиграфическом отношении это третье издание Ованнеса так же несовершенно, как и «Псалтырь». «Молитвенник» мог распространяться в тех армянских колониях Украины, Польши и Молдавии, где армяно-кыпчакский язык был разговорным.

³³ Книгу нашел армянский филолог О. Зограбян, в 1791 г. совершивший путешествие по армянским колониям на Украине. «Псалтырь» найдена О. Зограбяном в городе Снятыне (по другим источникам – в Станиславе), где существовала старая армянская колония.

³⁴ Ее нашел О. Зограбян также в 1791 г. в «этом же районе», то есть на украинском Подкарпатье.

³⁵ См.: *Գրչիք Ազգաց Ա. Աշխարհագրորդն շրից Կաթնից աշխարհի*, հատ. Բ. – Վենետիկ, 1802. – С. 136.

³⁶ Об этом издании впервые упомянул французский арменовед Ф. Маклер в статье: *Les livres imprimés arméniens de la Bibliothèque de l'Université d'Amsterdam* // *Revue des Études Arméniennes*. – Paris, 1926. – Vol. 6. – Fasc. 2. – P. 83. Обширные сведения о «Молитвеннике» сообщил Э. Шюц в статьях: *An Armeno-Kipchak Print from Lvov* // *Acta Orientalia Hung.* – Budapest, 1961. – Vol. 13. – Fasc. 1-2. – P. 123-133; *Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A. D. 1618)* // *Ibid.* – 1962. – Vol. 15. – Fasc. 1-3. – P. 309.

Этим, по существу, и ограничиваются сведения о деятельности армянской типографии во Львове в 1616-1618 гг. Известно еще, что в 1618 г. ее посетил вышеупомянутый армянский путешественник Симеон дпир Легацци, который и сообщил об этом в своих «Путевых заметках»³⁷. Документы львовского архива позволяют, однако, продолжить наше исследование об Ованнесе Карматанянце.

Профессия книгопечатника не только не принесла никаких прибылей Ованнесу, но, наоборот, заставила его наделать долгов. 18 февраля 1619 г., то есть через несколько месяцев после издания «Молитвенника», Ованнес вместе со своим братом Симеоном и матерью Анной вынужден был обратиться к богатому львовскому патрицию Мартину Новикампьяну с просьбой о значительном займе в три тысячи польских золотых. Деньги получили под залог дома и огорода³⁸. Как показывает запись в судебной книге, в это время Ованнес уже был женат. За три года семье Муратовичей удалось собрать деньги для погашения долга. О возврате денег сделана соответствующая запись в книгах львовского городского совета 11 февраля 1622 г.³⁹ Немного раньше, в августе 1620 г., Ованнес снова упоминается в книгах армяно-польского суда, когда он пришел с требованием осмотреть в присутствии свидетелей сундук львовских армян Норбега и Мурата Кеворовичей⁴⁰.

Следует думать, что материальное положение книгопечатника, имевшего на содержании не только жену (Анну), но и троих маленьких детей (сыновей Голуба и Христофора, дочь Анну), не улучшилось. Ованнес запутывался в долгах все больше и больше. 21 декабря 1622 г. он вынужден был одолжить 90 золотых у шляхтича Арчинковского (или же Арчиконского, Ариконского), о чем была сделана соответствующая запись в судебной книге львовской юридика св. Иоанна Крестителя⁴¹, которая свидетельствует о том, что в 1622 г. Ованнес жил уже за пределами укрепленного города (то есть не в упомянутом выше Муратовичевском доме), на территории юридика – отдельного пригородного района, подчиненного в административном отношении капитулу Львовского католического кафедрального собора.

Неизвестно, работала ли типография после 1618 г. Возможно, финансовые трудности (это наиболее правдоподобно) помешали Ованнесу возобновить ее деятельность. Во всяком случае пока что не найдено никаких данных о деятельности типографии после 1618 г.

В начале 1624 г. Ованнес умер – по всей вероятности, молодым, в возрасте тридцати пяти лет. 26 марта 1624 г., когда наследник Арчинковского предъявил в суде юридика свои претензии, требуя возвращения 90 золотых, жена Ованнеса упоминалась уже как вдова (документы упоминают его как «умершего преподобного Иоанна Муратовича, священника армянского обряда», «умершего преподобного священника армянского обряда Иоанна Керимовича» или просто как «покойного Муратовича» и «покойного священника Яна Муратовича»). Вполне возможно, что умер Ованнес от

³⁷ Միտնի դպիր Լեհացի... – С. 346. Основание именно такого датирования (1618 г.) см. в нашей статье: Симеон дпир Легацци – кто он? // Księga pamiątkowa ku czci E. Słuszkiewiczza. – Warszawa, 1974. – S. 51-52.

³⁸ ЦГИА. – Ф. 52, оп. 3, т. 35, с. 209-211.

³⁹ Там же. – Т. 36, с. 164-165.

⁴⁰ Там же. – Т. 521, с. 1579-1580.

⁴¹ Сама запись не сохранилась, но ее упоминали во время более позднего судебного процесса во Львовском старостинском суде 11 марта 1629 г. (Там же. – Ф. 9, оп. 1, т. 378, с. 2058).

эпидемии, пришедшей в начале 1624 г. из Венгрии на западноукраинские земли. Как показывают материалы процесса за 1624-1627 гг., Ованнес умер бедняком – его вдова не имела никакой возможности вернуть этот долг⁴².

Можно считать, что денежные трудности, а позже и смерть Ованнеса послужили основной причиной прекращения деятельности львовской армянской типографии. «Псалтырь» 1616 г., «Молитвенник» 1618 г. и, предположительно, «Врачебное пособие» – единственные известные нам сегодня книги, изданные львовскими армянами в первой половине XVII в.

Новонайденные документы, освещающие биографию печатника О. Карматанянца, позволяют окончательно отбросить некоторые гипотезы или просто легенды о начале армянского книгопечатания в Польше и на Украине в XVII в.

В первую очередь это касается сведений о том, что армянское книгопечатание во Львове началось якобы около 1600 г.⁴³ или в 1611 г.⁴⁴ Для таких утверждений, очевидно, нет достаточных оснований.

Высказанная давно и недавно повторенная гипотеза о том, что известный польский книгопечатник и писатель Ян Янушовский (около 1530-1613) – армянин по происхождению⁴⁵, не соответствует действительности.

Решается, вне всяких сомнений, вопрос о попытке идентифицировать книгопечатника О. Карматанянца и армянского епископа Молдавии Ованнеса Карматанянца (Ивана Керимовича), жившего во Львове с 1665 г. до самой смерти. Случайное стечение обстоятельств (тождество имени и фамилии) вызвало мысль о том, что епископ второй половины XVII в. – это бывший книгопечатник первой половины XVII в.⁴⁶ Сравнение биографических данных о двух Ованнесах Карматанянцеах подтверждает, что речь идет о разных личностях (не говоря о том, что епископу, умершему, по данным источников, в 1677 г. в среднем возрасте, должно было быть – если он был печатником – в год смерти около 90 лет). Таким образом, нет никаких оснований считать епископа О. Карматанянца (кстати, фанатичного приверженца унии Армянской церкви с Римом, изгнанного армянами Молдавии) бывшим книгопечатником.

Необоснованным оказывается также перенесение даты составления колофона, вышедшего из-под пера известного армянского мемуариста Симеона дпира Легаци и помещенного в книге, которую Симеон переписывал для книгопечатника. В одном сборнике документальных материалов эта памятная запись была опубликована под неправильной датой 1659 г.⁴⁷ – это и использовалось для доказательства того, что Ованнес

⁴² ЦГИА. – Ф. 52, оп. 2, т. 396, с. 1165-1166; ф. 9, оп. 1, т. 378, с. 2059; ф. 52, оп. 2, т. 523, с. 1838, 1889.

⁴³ Кись Я.П. Участие армян в развитии ремесла г. Львова в XV–XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К., 1965. – [Вып. 2]. – С. 139.

⁴⁴ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 242.

⁴⁵ Bandtke J.S. Historia drukarni w Królestwie polskim i Wielkiem księstwie litewskim. – Kraków, 1826. – Т. 1. – S. 185; Кривонос Н.К. К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в. // ՀՄՄՀ ԳԱ Տեղեկագիր (հաղփո). – 1962. – № 8. – С. 81.

⁴⁶ Впервые такую гипотезу высказал Э. Шюц в упомянутой выше (в сноске 6) статье. Позже с подобным мнением выступили К.А. Коркотян и Н.А. Восканян в статье: Армянская книга в XV–XVII вв. и армянское книгопечатание во Львове в XVII в. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3 (далее – ИСД III). – С. 313-314.

⁴⁷ Միշիտի Չ. Գիտման, արժեքաբեր. – С. 193. Такое датирование, отвергнутое, кстати, рядом исследователей, поддержали К.А. Коркотян и Н.А. Восканян (Армянская книга... – С. 313).

тогда был жив. Ознакомление с оригиналом колофона, хранящимся в Вене, показывает, что в действительности он был составлен в 1618 г.⁴⁸

Необоснованным является также высказанное нами ранее предположение, что в 1630 г. львовские армяне издали типографским способом памфлет «Правдивое и краткое изложение отвратительной и вонючей ошибки римской церкви»⁴⁹. Более глубокое изучение архивных источников показало, что упомянутый памфлет распространялся только в рукописи⁵⁰.

Окончательно отпало также предположение, что в 1645 или 1649 гг. существовала армянская типография в Сучаве⁵¹. Как выяснилось, на самом деле речь шла о рукописном (а не печатном) Евангелии, изготовленном в Сучаве, которое хранится сейчас в Бухаресте.

Пока что не удалось найти каких-либо доказательств того, что армянское книгопечатание продолжалось после смерти Ованнеса. Внутренняя борьба, охватившая армянские колонии на Украине и в Польше в 30–60-х гг. XVII в. в связи с проблемой унии Армянской церкви с Римом, сложные международные отношения, на фоне которых мощной волной прокатилась освободительная война украинского народа, несомненно не способствовали возобновлению армянского книгопечатания.

Армянское печатное дело во второй половине XVII и в начале XVIII в., в частности во Львове, не выходило за пределы проектов и планов. Говорить об армянском книгопечатании во Львове в это время – тем более без ссылки на какие-либо конкретные факты⁵² – пока что нет оснований. Сокращенные тексты армянских драм «Святая Рипсимэ, дева и мученица, или Измененный Тиридат» и «св. Пульхерия, дева и царица, или Смерть Феодосия младшего» (которые иногда упоминают для подтверждения тезиса о существовании армянского книгопечатания во второй половине XVII в.) действительно были изданы во Львове в 1668-1669 гг., но не по-армянски, а по-польски. Эти издания сохранились до сих пор в Библиотеке Национального института им. Оссолинских во Вроцлаве. Армянская коллегия во Львове, существовавшая с 1664 г., тоже никогда не издавала, например, религиозной литературы или словарей на древнеармянском языке⁵³. Каким-то недоразумением нужно считать сообщение, что во Львове в XVII в. в торговых операциях использовались печатные бланки векселей, составленные на армянском языке⁵⁴.

⁴⁸ См. публикации колофона: *Տաշեան Յ. Յուգակ հայերի և ձեռագրած մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննայ. – Վիեննա, 1895. – С. 365-366; Մինտն դպիր Լեւոհղ...* – С. 393-394.

⁴⁹ *Дашкевич Я.* Армянская книга на Украине в XVII в. // Книга. – Москва, 1962. – Т. 6. – С. 156-157; *Его же.* Армянское книгопечатание на Украине в XVII в. // *Պատմա-րանասիրական հանդես. – 1963. – № 4. – С. 122-124.*

⁵⁰ *Dashkevych J.* L'imprimerie arménienne à Lvov (Ukraine) au XVIIe siècle // *Revue des Études Arméniennes. N. S. – 1969. – Vol. 6. – P. 369.*

⁵¹ *Lukacsi Ch.* Historia Armenorum Transilvaniae. – Viennae, 1859. – P. 66; *Schmidt W.* Suczawas historische Denkwürdigkeiten. – Czernowitz, 1890. – S. 20; *Obertyński Z.* Die polnischen Armenier und ihr Erzbischof Andreas in Jazlowiec // *Հանդես անուորշ. – 1961. – № 10-12. – С. 824; Թէօդիկ, Տիպուտի. – Կ. Պոլիս, 1912. – С. 146, и др.*

⁵² *Կրիկոսյան Ն.* Ուկրաինայում հայ գրքի տպագրության 350-ամյակը // *Վոլոդարուսավորան աշխատք. – Երեվան, 1966. – № 5. – С. 45-46; Ее же.* К истории армянской колонии во Львове во второй половине XVII в. // *ИСД III. – С. 248.*

⁵³ Такое утверждение встречается в статье: *Шевчук В.* Из истории существования армянского языка на Украине // *Պատմա-րանասիրական հանդես. – 1968. – № 1. – С. 237.*

⁵⁴ *Коркотян К.А., Восканян Н.А.* Армянская книга... – С. 320.

Отсутствие армянского книгопечатания во Львове во второй половине XVII – начале XVIII в. доказывается одним любопытным фактом. Львовский армянский униатский епископ-коадьютор Вартан Гунанян (Овнанян), рукоположенный в этот сан в 1674 г. в Риме, возвращаясь во Львов, привез из Италии комплект армянских шрифтов для типографии. Когда, однако, в 1703 г. тот же В. Гунанян – тогда уже львовский архиепископ – составил свое обширное послание к армянам-католикам в Тохате («Թորք քաջալերական ան ողորմաբանս մերազնեալս քրք ի քաղաքին էփրովիայ»), копии этого послания переписывались во многих экземплярах в канцелярии архиепископа от руки⁵⁵. Можно было надеяться, что тот человек, который привез во Львов новые армянские шрифты, использует их для размножения своего послания. Но этого не случилось. На этом фоне рельефно вырисовывается образ выдающегося армянского культурного деятеля Ованнеса Карматанянца. Он не только первый представитель армянского книгопечатания в Польше и на Украине, и четвертый в мире. С именем Ованнеса связано, наконец, издание единственной в мире печатной книги на армяно-кыпчакском языке. Его попытка привить армянской культуре на Украине наиболее прогрессивный для того времени метод распространения письменного слова путем книгопечатания заслуживает признания. Имя О. Карматанянца занимает подобающее место в истории книгопечатания на Украине и в Польше, такое, какое оно уже заняло в истории армянской культуры.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Первый армянский книгопечатник на Украине Ованнес Карматанянц // Պատմա-քաղաքագիտական հանդես. – Երևան, 1976. – № 1. – P. 221-233.

⁵⁵ Копии хранятся в Государственной публичной библиотеке им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (один экземпляр) [тепер – Российской национальной библиотеке. – Прим. ред.] и в Библиотеке Мхитаристов в Вене (три экземпляра).

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?

Кілька вступних зауважень

Буквально з дня на день чимраз глибше переконаюся, як ми погано знаємо історію України – і як негативно відбивається це на нашому, досить бурхливому, щоденному громадському житті, і це незважаючи на те, що, формально, багато проявів сучасного життя намагається своїми коріннями вrostати в минуле, займається плеканням історичних традицій (таких, якими їх розуміють), а навіть пропагує якісь, нібито незаперечні, «історичні» істини.

Приклад з найновішого часу. В Україні не лише виникають, але до неї приносять і намагаються прищеплювати часом дуже несподівані політичні ідеї, з серйозним виглядом переконуючи, що якраз вони є «єдино правильні» та «історично обґрунтовані». Так недавно з'явилася занесена із Заходу ідея українського монархізму – не просто як теорія, але як цілком, мовляв, готовий до реалізації рецепт ще одної перебудови українського життя. Не буду зупинятися на особах, що пропагують цю ідею, не говоритиму також про чергового претендента на український престол (я мав уже можливість виступати на цю тему і усно, і друком¹), але хочу підкреслити, що якби носії цієї ідеї, яку штучно намагаються тепер впроваджувати в деяких інтелігентських колах, краще знали історію України, то ледве чи мали б надію на реальні досягнення у своїй діяльності.

Цитувати і намагатися відроджувати ідеї В'ячеслава Липинського, без сумніву, видатного українського політичного мислителя і непоганого історика, може, й цікаво (особливо, в зв'язку з крахом деяких, нібито, демократичних ілюзій, наводити те, що Липинський писав проти демократично-популістського ладу), але новітні пропагандисти геть-чисто забули, що в той час, коли полум'яним словом переконував Липинський, то або існував ще такий соціальний стан чи клас, на який могла опиратися монархія, або десь там розпорошені по еміграції закінчували своє життя рештки того стану чи класу. На сьогодні ж в Україні подібного стану чи класу немає, спроби реанімувати козацтво як стан – такі спроби ведуться – позбавлені соціального ґрунту (класи не створюються за бажанням чи за наказом згори), а справді монархічний механізм влади мусить мати соціальну опору, якої він тепер в Україні не має і в близькому часі мати не може.

Якщо вважати, згідно з давньою латинською приказкою, що «*historia est magistra vitae*» – а я вважаю, що вона справді нею є, – то ця історія мусить бути правдива, не сфальсифікована. Незалежно від того, на чию користь її фальшують – чи червоної або триколірової Москви, чи синьо-жовтого Києва або Львова – і з яких найідеальніших міркувань не займалися б цією фальсифікацією. Така псевдоісторія ніколи вчителькою життя бути не зможе.

¹ *Дашкевич Я.* Український федералізм – український монархізм // Ратуша. – Львів, 1991. – 4-5 травня; *Його ж.* Майбутня Україна: монархія? // Слово. – К., 1991. – Ч. 13 (липень).

Це основні мотиви, які штовхають мене на дослідження питання про те, чи існував у XVII ст. клан Хмельницького – клан у розумінні якраз того монархічного станового ядра – і фундаменту – гетьманської влади в Україні, до якої, як не дивно, тепер зітхає чимало також доморослих претендентів на владу. (Пригадаю, з якою приємною усмішкою деякі особи, навіть озброєні в минулому партквитком, приймали і приймають до рук символічну – чи справді? – булаву, незважаючи на те, що вона не цяцькована самоцвітами, а зроблена з кольорового скла).

***

Переходжу безпосередньо до теми.

Як не курйозно, але Богданові Хмельницькому не дуже таланило якраз в українській історіографії (може, більше щастило в закордонній, наприклад, польській). Фігура, без сумніву, дуже складна – бо і визволитель з-під Польщі, і той, що піддав Україну Росії, бо і обраний народом демократичний вождь, і представник авторитарної, деколи дуже жорстокої влади, і захисник народу та одночасно згубця, який розплачувався ясиrom за татарську допомогу. Носій паралельно республіканських і монархічних принципів і т. д., і т. д. Михайлові Грушевському постать Великого гетьмана явно не вдалася і, треба тут відверто сказати, на висновках найбільшого українського історика негативно відбився особистий його досвід як політика – гетьманський переворот 1918 р. віддзеркалився в трактуванні фігури Хмельницького. Грушевський не міг вирватися з тенет народницької історіографії – з позицій якої так різко не лише критикував Липинського, але й заперечував важливу роль династичних інтересів у діяльності гетьмана. Державник Іван Крип'якевич, здається, міг краще синтезувати політичний шлях Богдана, але шори т. зв. радянської історіографії явно не дали можливості історикові відверто висловити всі свої думки і зайнятися питанням про родові й династичні імпульси в діяльності гетьмана.

Кілька основних понять

Що я розумію під кланом? Без сумніву, це умовне поняття; література і документи XVII ст. його не визначали – але визначала сама дійсність. У випадку Хмельницького – це об'єднання представників роду (не обов'язково шляхетського у польському аристократичному розумінні того часу, яке, значною мірою, базувалося на наявності спадкового приватного землеволодіння, але роду шляхетного в українському тогочасному розумінні – роду, представники якого займалися лицарською, військовою, козацькою справою – підкреслюю цей момент, бо з документованим шляхетством Хмельницького досі не все ясно) – отже, об'єднання представників роду, посвоячених кровно; плюс, по-друге, опосередковано посвоячені представники інших родин, пов'язаних з основним деревом роду Хмельницького при допомозі актуальних чи колишніх шлюбів; плюс, по-третє (це вже цілком українська специфіка), приєднані обрядовими зв'язками (в Україні, особливо Східній, ще досі відіграють велику роль зв'язки по лініях кумівства, хрещених батьків-матерів-дітей); плюс, по-четверте (якщо версія про шляхетство не лише Богдана, але і його батька Михайла, правдива²), об'єднані геральдичними

² Аргумент, що Хмельницькі були спадковими шляхтичами, бо в акті нобілітації 1659 р. Юрія титулюють «urodzony», підлягає дискусії. Про цей аргумент: *Dąbrowski J. [Rec. na:] Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław etc., 1988 // Studia Historyczne. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – Т. 34. – Zesz. 1. – S. 147.*

зв'язками – тобто близькість родин, що вживали однакових гербів, при чому теоретично вважалось, що шляхетний (умовно кажучи, «перший») основоположник роду був спільним для багатьох родів, які вживали аналогічний чи незначно модифікований герб, або що цей же основоположник чи його спадкоємці виступили в ролі патронів інших родів, передаючи їм свій герб. З погляду українського монархічного легітимізму цікава фантастична генеалогія Богдана, яку йому сконструював автор «Історії русів» у кінці XVIII ст. Б. Хмельницький, нібито, був по батькові нащадком козацького гетьмана Венжика Хмельницького, а по матері – внуком Федора-Богдана Свірговського, що, нібито, гетьманував у 1576-1579 рр.³

Якщо вважати достовірною вістку з жовтня 1651 р., що біля Хмельницького, мабуть, у Корсуні, зібралася тоді ціла родина, то можна думати, що у гетьмана було троє синів (старший Тиміш і двоє молодших) і чотири ще недорослі доньки⁴. Можливо, однак, що, зокрема, доньок було більше; джерело згадує ще недорослих доньок, а на 1651 р. вже принаймні дві (якщо не три) доньки було заміжжю (див. далі). Додаючи до таких вісток ще відомості про Богданових братів, сестру, двоюрідних братів, можна спробувати хоча б приблизно уявити собі коло людей, пов'язаних з гетьманом та його близькими сімейними зв'язками. Коли додати до них ще й людей, посвятих по лінії обрядових зв'язків (але без осіб з геральдичними зв'язками), то можна уважати – не наводжу тут докладних підрахунків та генеалогічних таблиць, в яких залишається чимало неясних місць, – що на момент смерті гетьмана весь цей «клан» охоплював не менше тридцяти осіб. (При цій нагоді хочу відзначити, що найновіша за часом студія В. Сенютовича-Бережного⁵ цілком не висчерпує проблему навіть у звичайному генеалогічному плані). Приблизно десять років після смерті Богдана умовно названий «клан» розрісся, мабуть, до п'ятдесяти осіб (ця цифра, правда, гіпотетична, а ряд даних вимагає додаткових уточнень).

Основне «ядро» клану становила, зрозуміло, сім'я самого Богдана. Як відомо, він одружувався тричі. Діти, про яких я згадував, всі були від першої дружини – Ганни (може, Гафії) Сомківни, сестри майбутнього наказного гетьмана Якіма. Рік одруження невідомий, вона померла десь між 1645-1647 рр., ближче до долішньої межі. Друге одруження з, напевно, шляхтянкою Мотроною (деколи називають її Оленою, але це неправильно; Олена – метафорична аналогія до троянської Олени, викрадення якої викликало десятирічну війну), колишньою Чаплинською. Справа цього шлюбу не дуже ясна – Богдан обвінчався з Мотроною, вперше, мабуть, у липні 1648 р. в Чигирині, а у лютому 1649 р. в Києві вдруге, при її живому чоловікові Данилові Чаплинському. Як конкретно було розв'язано цю справу з церковного погляду, не дуже знаємо, відомо лише, що остаточно одруження затвердив єрусалимський патріарх Паїсій,

³ Кониский Г. История русов. – Москва, 1846. – С. 49.

⁴ Wojna z Kozaki i Tatory r. 1651 // Grabowski A. Starożytności historyczne polskie... – Kraków, 1840. – S. 353. Деякі історики мінімалізують потомство гетьмана, вважаючи, що в нього було лише три сини і дві доньки. Наприклад: Korduba M. Chmielnicki Bohdan Zenobi // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. 3. – S. 329. Таке применшення кількості дітей Богдана виглядає – у світлі джерел – штучним.

⁵ Сенютович-Бережний В. Рід і родина Хмельницьких. Історико-родовідна розвідка // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1987. – Т. 205. – С. 375-397. Нічого нового не вносить науково-популярна стаття: Сергійчук В. Родина Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. – К., 1987. – № 10. – С. 81-83.

який і повторив обряд шлюбу в Києві⁶. Одруження скінчилося трагічно – син Богдана Тиміш наказав повісити Мотрону в травні 1651 р. в Чигирині за подружню зраду; можливо, що він виконав вказівку батька⁷. Третя дружина, Ганна, сестра ніжинського полковника Івана Золотаренка і також ніжинського – пізнішого – полковника Василя Золотаренка (згодом наказного гетьмана і претендента на гетьманський стілець), вдова козацького полковника Филипа – тому в народі вона також Филипиха – приєднала до «клану» дітей від свого першого шлюбу. Богдан вінчався з нею в Корсуні на початку серпня 1651 р. Померла вона 1667 р. черницею Печерського жіночого монастиря.

З трьох синів, згаданих у джерелі 1651 р., історія реально знає двох – дуже ідеалізованого Тимоша (народився 1632 або 1635 р., мабуть, у Суботіві) і, переважно засудженого істориками, Юрія (1640-1642 року народження). Те, що Богдан пов'язував із старшим сином династичні проекти, не підлягає сумніву⁸. Шлюб Тимоша з Розандою (Роксандою), дочкою молдавського господаря Василе Лупу, мабуть, албанця за національністю – шлюб, вимушений збройною рукою в Ясах 1652 р., – свідчить про династичні плани цілком переконливо. Далекоглядна політична комбінація цього шлюбу полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престол, але й способі поєднання – шляхом посвоячення – з фактичним правителем Литви, литовським великим гетьманом Янушем Радвілою (Радивилом), що 1645 р. одружився зі старшою сестрою Розанди Оленою. Навіть після загибелі Тимоша у Сочаві 1653 р. домна Розанда, незважаючи на те, що Богдан її явно не любив⁹, повинна була займати певне місце у «клані» як мати двох дітей-близнят Тимоша, що народилися в Чигирині 1653 р.¹⁰ Як не дивно, діти Тимоша – внуки Богдана – цілком зникають з історичного обрїю; доля їх невідома. Розанда вийшла заміж вдруге за француза Андре де Бюї, шляхтича, що пристав до українських козаків під прізвищем Антоновського. Доля її склалася трагічно. Вона загинула в Молдавії близько Пятра Нямц 1685 р. під час чергового безладдя в цій країні.

⁶ Чутки про одруження Хмельницького поширилися саме в липні 1648 р.; див.: *Томашівський С.* Матеріали до історії Галичини. – Львів, 1898. – Т. 1. – С. 48 (= Жерела до історії України-Руси. – Т. 4); *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 95. У листі судді Подільського воєводства Лукаша М'яковського 9 серпня 1648 р. з Кам'яця-Подільського пишеться, що Хмельницький «pro wiesielu swoim zaraz, które sobie z Czaplinską żoną sprawiël, miał yszc do Przułuku»; копія в книзі Марціна Голінського (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН України. Відділ рукописів. – Ф. 5, спр. 189/II, арк. 136). Ці відомості майже буквально збігаються із зізнаннями козака Івана Бенбенка, схопленого під Прилуками 29 липня 1648 р., опублікованими у згаданій вище книзі Михаловського. М'яковський також покликається на свідчення цього ж козака. Патріарх Паїсій своїм авторитетом підтвердив цей не дуже законний шлюб; характерно, що він давав шлюб заочно (Мотрони в Києві не було). Київський митрополит Сильвестр Косів відмовився так вінчати.

⁷ Про чигиринську трагедію повідомило багато сучасників, наприклад: *Wojna z Kozaki i Tatarsi* r. 1651... – S. 35; *Oświęcim S.* Dyaryusz 1643-1651. – Kraków, 1907. – S. 298; *Radziwiłł A.S.* Pamiętniki. – Poznań, 1839. – Т. 2. – S. 437; *Кордуба М.* Акти до Хмельниччини (1648-1657). – Львів, 1911. – С. 191 (= Жерела... – Т. 12); *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. – С. 452. Огляд відомостей: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 254-255.

⁸ Про ці політичні комбінації див.: Там же. – С. 484, 502.

⁹ Цьому протирічить плітка, що у кінці 1652 р., нібито, Богдан, який недавно взяв за дружину Филипиху, хотів одружитися з Розандою, для чого добивався дозволу константинопольського патріарха (див.: *Кордуба М.* Акти... – С. 191; лист з Кракова 5 січня 1653 р. до Відня). Таку чутку розпускали в Польщі, щоб підкреслити аморальність гетьмана.

¹⁰ Деякі джерела говорять про одного сина. Див.: *Кордуба М.* Акти... – С. 273.

Другий син, Юрій, передбачений батьком на гетьмана незадовго до його, Богдана, смерті, справді тричі (1659-1662, 1677-1681, 1685) тримав у руках гетьманську булаву, зрештою, без особливого блиску. Якщо поширені в історіографії відомості не легендарні, то 1685 р. він загинув від турецьких рук за прояви нелюдської жорстокості.

Про третього (за джерелом 1651 р.) сина абсолютно нічого не відомо. Треба думати, він помер малолітнім.

У Богдана був ще й четвертий син, який не дожив до 1651 р. Дехто з істориків припускав, що ім'я його Остап – не дуже ясно, на підставі яких джерел¹¹. Він також помер неповнолітнім, сильно побитий посіпаками Чаплинського під час нападу на суботівський хутір.

Не збираюся вриватися в таємниці спальні Богдана Хмельницького, але не підлягає сумніву, що з синами йому не таланило. Тиміш, ідеалізований лицар українських істориків-апологетів, був людиною дуже неврівноваженою психічно. Як розшифровувати іронічне прізвисько «особливий син Венери», яке дають йому джерела¹², не дуже ясно, але явно йшлося не про фізичну красу. Юрій, незалежно від того, що формально виступив продовжувачем гетьманської ідеї в «клані» Хмельницьких, мав, незважаючи на свою освіченість, мало об'єктивних даних для того, щоб бути видатним політичним або військовим діячем. Відбилася фізична неповноцінність Юрія – він не міг одружуватися, а, тим більше, мати дітей. Рід Богдана Хмельницького по лінії Юрія не міг мати продовження.

Здається, менше було турбот із доньками. Найенергійнішою серед них жінкою, не позбавленою політичних амбіцій, була, мабуть, найстарша (або одна з старших) Олена. Спершу вона – дружина полковника і наказного гетьмана Данила Виговського (брата пізнішого гетьмана Івана) – весілля відбулося в Чигирині у грудні 1655 або (що ймовіріше) у січні 1656 р.¹³; вдруге повінчана в Суботіві 1660 р. з колишнім переяславським полковником, згодом генеральним писарем та гетьманом (1662-1665) Павлом Тетерею. Олена і Данило Виговські мали двох синів – Юрія та Василя. Політичне честолюбство довело Олену до конфлікту з чоловіком та її ув'язнення. Тетеря не був, до речі, таким слабохарактерним, як його звичайно уявляють; з іншого боку, про що не хочуть згадувати, Олена, розійшовшись з чоловіком, стала черницею та у Вільнюсі перейшла на уніатство¹⁴.

З другою донькою Богдана, Степанидою, одружився 1650 р. білоруський (могилівський) полковник Іван Нечай. Про долю третьої доньки – Катерини – відомо дуже мало; вона ходила за батьком під час хвороби. Можливо, серія династичних проектів

¹¹ Див.: *Korduba M. Chmielnicki Bohdan Zenobi...* – S. 329.

¹² *Kraus G. Siebenbürgische Chronik 1608-1665.* – T. 1. – S. 215 (= *Fontes rerum Austriacarum.* – Abt. 1. *Scriptores.* – Wien, 1862. – Bd. 3. – T. 1).

¹³ Звіт старця Пімена (Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Спр. II 15564-15570, арк. 56 (копія зі стовпців Сівського столу розрядного приказу в Центральному державному архіві давніх актів Росії у Москві)). Стосовно доньки гетьмана Олени існує плутанина в історіографії. Деякі історики (наприклад, Ю. Ролле, М. Грушевський, Я. Качмарчик, В. Сергійчук жінку Д. Виговського і П. Тетері звать Катериною або ототожнюють Олену і Катерину. Цілком ясно, що Олена і Катерина – різні особи. Сучасники звали дружину Тетері Оленою (див., хоча б: *Kochowski V. Annalium Poloniae climacter tertius...* – Cracoviae, 1698. – P. 52; *Volumina Legum.* – Petersburg, 1859. – T. 4. – S. 359; тут згадується померлий Данило Виговський і його дружина шляхетна Олена Хмельницька).

¹⁴ *Monumenta Ucrainae historica.* – Romae, 1966. – Vol. 3. – P. 278 (вістка 1667 р.).

1654 р. пов'язана з особою Катерини (але це могли бути й інші доньки). У 1654 р. Богдан, нібито, сватав свою доньку за сина брата російської цариці Марії Милославської¹⁵. У червні-жовтні 1654 р. ширилися чутки, що Хмельницький сватає дочку за Мігая, сина Ніколае Петрашку (і внука волоського господаря Мігая Хороброго, 1593-1601) – Мігай був тоді в Чигирині. Він мав стати претендентом на молдавський престол¹⁶. Коли ця комбінація зреалізована не була, гетьман висунув новий проект: віддати доньку за племінника трансільванського князя Дердя (Юрія) II Ракоці¹⁷. З династично-шлюбної лихоманки 1654 р. нічого не вийшло.

Якась дочка Богдана (із старших) була замужем за Лук'яном Мовчаном. Їх син Федір зробив блискучу військову кар'єру – між роками 1675-1678 був стародубським, прилуцьким полковником, командував іншими козацькими полками – може, саме тому, що був внуком Богдана¹⁸. Ще інша, треба думати, також із старших, донька була дружиною корсунського сотника Блиська, що загинув 1654 р.¹⁹ 1649 р. в Чигирині біля гетьмана був його зять Павло, очевидно, чоловік якоїсь Богданової дочки невідомого імені²⁰. Можна припускати, що у Богдана було не чотири ще недорослі (за згаданим джерелом з жовтня 1651 р.) доньки, а, принаймні, шість – якщо не більше, з яких три-чотири невідомі за іменами. Навіть якщо джерела допустили якусь помилку, то, незважаючи на це, ми поступово починаємо усвідомлювати, що родина Богдана Хмельницького була набагато численнішою, ніж уважали досі. Правда, у нас немає поки що контрольних джерел, які б додатково підтверджували наведені тут, а також нижче, відомості, але ця обставина не дозволяє ігнорувати їх – вони повинні підштовхувати до дальших досліджень.

Кілька слів про близьких та дальших родичів Богдана. Більшість з них належала до старшинської верхівки, відігравала політичну роль у військово-цивільній адміністрації та в дипломатичній службі. Брат Богдана невідомого імені був сосницьким полковником 1648 р.²¹ Рідний брат його по матері Григорій Ставецький (від другого чоловіка матері Богдана), який прийняв прізвище Хмельницький, був у 1648-1649 рр. та, мабуть, далі козаком на російській службі в Білгороді. Тоді він мав сина Федора, крім нього – пасербів Івана та Оникія і пасербиць Гафію та Параскеву, можна думати, Хмельницьких²². Сестра Богдана невідомого імені була замужем за Павлом (прізвище невідоме), на якого 1649 р. вказували як на дорадника гетьмана²³.

¹⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Изд. 2-е с доп. – К., 1898. – Т. 3. – С. 188.

¹⁶ Кордуба М. Акти... – С. 322 (С. Ренігер – автор донесення імператорові Фердинанду III, не маючи повної інформації, вважає нареченою Мігая Розанду), 331.

¹⁷ *De Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor.* – Bucuresci, 1897. – Vol. 9. – P. 1. – P. 58. М. Грушевський (Історія... – Т. 9. – Ч. 2. – С. 903) помилково вважав, що Богдан хотів видати заміж Розанду.

¹⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1. – С. 19, 143; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 561. Якщо вістка про внука правильна, то він мусив бути сином якоїсь найстаршої доньки Богдана, невідомої з імені (на Стародубщині вже дорослий Федір з'явився близько 1662 р.).

¹⁹ *Michałowski J.* Księga... – S. 735-736.

²⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – Москва, 1953. – Т. 2. – С. 280-281.

²¹ Акти... – Т. 8. – С. 276.

²² Воссоединение... – Т. 2. – С. 295-296.

²³ Там же. – С. 280 («гетьманский шурин Павел»).

Двоюрідний брат (або племінник) Захарій Хмельницький 1648 р. був послом до Варшави²⁴. Племінники – Павло Яненко (також Янович, Янченко) Хмельницький був київським полковником у 1654-1656, 1657-1659 рр., помер після 1678 р., а Іван Яненко Хмельницький – чигиринським полковником 1679 р. З цього виходило б, що Богдан Хмельницький мав брата Івана (Яна). Донька Павла Яненка Хмельницького була жінкою майбутнього гетьмана Петра Дорошенка, на якого, таким чином, падав також родинний відблиск Богданового клану.

Родичем Богдана (не дуже ясно, наскільки близьким) був Прокіп Бережецький, чигиринський наказний полковник 1662 р., чигиринський полковник за Петра Дорошенка 1666 р., пізніше генеральний суддя у нього ж 1671 р.

У світлі всіх цих даних, може, з нового погляду варто дивитися на пом'яник київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, переписаний 1667 р. з давнішого. В ньому перелічується рід Богдана Хмельницького – подаються імена Михайла, Зиновія, Гафії, Івана, Григорія, Палагії, Анни, Тимофія, Кирила, немовляти Василя, Федора, немовляти Григорія, Єви, Єфима, Ірини²⁵. Можна припускати, що Михайло – батько Богдана, Зиновій – сам Богдан, Гафія – його дружина, Іван – брат (родоначальник Яненків Хмельницьких), Григорій – інший брат по матері (Ставецький Хмельницький), Тимофій – син Тиміш.

Збереглися ще відомості про дальших родичів, ступінь спорідненості яких з Богданом не дуже ясний. Марія Хмельницька була дружиною прилуцького полковника Івана Стороженка²⁶. Пасерб Кіндрат Якимович був у складі посольства до Москви 1654 р.²⁷; інший пасерб Данило супроводив посольство В. Бутурліна 1654 р. від Ніжина до Путивля²⁸. Племінник, чигиринський козак Андрій Проскуренко був при гетьманському дворі (згадка 1653 р.)²⁹.

Не підлягає сумніву, що проблема впливу близьких і дальших рідних Богдана Хмельницького на важелі влади в Гетьманщині – при житті гетьмана та після його смерті – проблема, яка завжди була в історіографії у глибокій тіні, вимагає дальшого вивчення. Мабуть, не треба сумніватися в тому, що участь родичів Богдана в дипломатичній службі (в складі посольств, у супроводі чужих послів) підкреслювала значення, яке Хмельницький – та й протилежна сторона – надавали переговорам, церемоніалові, протоколові.

Закінчуючи своє повідомлення, не можу кількома словами не звернути увагу; хоча б побіжно, на кілька дальших питань, пов'язаних з історією «клану» Хмельницького. Ось ці справи.

Перша. Наявність обрядового свояцтва та його роль з вибухом Визвольної війни 1648 р. Богданові куми опинилися по різних боках барикади. Вони відіграли свою політичну роль, яку, ймовірно, завдячували саме належності до, так сказати б, «зовнішнього кола» клану. Місце київського полковника 1648-1649 рр. Станислава-

²⁴ Томашівський С. Матеріали... – Т. 1. – С. 104, 126.

²⁵ Опис пом'яника у кн.: Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1896. – Вып. 2. – С. 248-249. Перелік імен: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 59.

²⁶ Сенютювич-Бережний В. Рід і родина Хмельницьких... – С. 386.

²⁷ Акты... – 1878. – Т. 10. – С. 337, 427.

²⁸ Там же. – С. 275.

²⁹ Грушевський М. Історія... – Т. 8. – Ч. 2. – С. 680.

Михайла Кричевського, видатного військового діяча, в історії України відоме. Інший кум – Ян-Францішек Лубовіцький – був польським послом до Хмельницького 1656 р. (саме йому розповідав гетьман казку про селянина, його сина і хатнього вужа)³⁰. Якщо вірити народній думі, то друга жінка Хмельницького була кумою полковника Данила Нечая³¹. Не підлягає вже сумніву, що Павло Тетеря, полковник, генеральний писар, потім гетьман, чоловік Олени Хмельницької – це хрещений син Богдана. Можливо, це могло створювати труднощі при одруженні (брат і сестра, навіть хрещені, шлюбну брати не могли), але, як ми вже бачили у випадку з другою жінкою Богдана, в козацьку добу такі перешкоди обходити вміли. З іншого боку, коли мало дійти до формального (церковного) розлучення між Оленою та Тетерею, справу обрядового посвоячення витягнули на світло денне і розлучили їх як надто близьких родичів³². Дуже цікаво, що обидва відомі куми Богдана – римо-католики, отже, й поляки за етносом. Православна церква різко засуджувала кумування католиків у православних – для молодого Хмельницького такі заборони значили мало.

Друга справа. Існування гербового посвоячення. Цю проблему досі ще не зачіпали історики, хоча вона заслуговує на увагу. Справа ускладнюється тим, що питання про герб Хмельницьких досі не можна вважати розв'язаним. Геральдистам, очевидно, ще треба сказати слово у цій ділянці – чи йдеться про герби «Абданк», «Сирокомля» (саме цей останній, здається, вживав Богдан) чи, все ж таки, «Масальський» або «Венжик» (вживав Юрій; причина зміни герба також неясна)³³, а також чому герб Виговських такий близький до одного з гербів Хмельницьких. Здається, на цьому шляху ще можливі маленькі відкриття, також якщо уточнити герби тих представників польської шляхти, з якими Хмельницький і Хмельницькі підтримували контакти різного роду.

Третя справа. Роль «міфу Хмельницького», тобто, практично, значення належності до «клану» при комплектуванні старшинської верхівки, близької до важелів влади. Мабуть, не може підлягати сумніву значення належності до «клану» при висуванні як претендентів на гетьманів та наказних гетьманів саме тих діячів, що в такий чи інший спосіб були посвоячені з гетьманом. Ось короткий перелік: син – Юрій, брат першої дружини – Яків Сомко, брат третьої дружини – Іван Золотаренко, перший чоловік доньки Олени – Данило Виговський, другий її чоловік – Павло Тетеря.

³⁰ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. – К.; Відень, 1920. – С. 43; *Grondski de Grondi S. Historia belli Cosacco-Polonici.* – Pesti, 1789. – P. 238-255. виправляю помилку Грондського (та істориків, які пішли за ним), що писав про Станіслава Любовидзького, враховуючи при цьому архівні дослідження А.Б. Пернала. Див.: *Pernal A.B. The Expenitures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz* // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge (Mass.), 1981. – Vol. 5. – № 1. – P. 115-116. Цілком неймовірну форму імені та прізвища (Владислав Любовецкий) подали коментатори нового перевидання Липинського. Див.: *Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.* – Філадельфія, 1991. – С. 157.

³¹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. – К., 1875. – Т. 2. – В. 1. – С. 55-97.

³² Monumenta... – Vol. 3. – P. 278.

³³ До проблеми герба Хмельницького див.: *Грушевський М. Історія...* – Т. 8. – Ч. 1. – С. 272. Можна мати надію, що доповіді І. Сварника «Герб Хмельницьких» (конференція «Богдан Хмельницький: людина і епоха», Дніпропетровськ, червень 1991 р.) та «Герб Богдана Хмельницького» (наукова конференція «Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи», Львів, листопад 1991 р.) будуть опубліковані. До речі, з того, що Юрій Хмельницький підписувався «Венжик Хмельницький», автор «Історії русів» викомбінував міфічного Богданового предка Венжика Хмельницького.

Четверта справа. «Клан» Хмельницького – це не лише лицарська слава, блиск гетьманської булави, але також концентрація великих, а навіть велетенських матеріальних засобів, т. зв. «скарбів Хмельницького», які, правду кажучи, такою собі досить яскравою ниткою проходять через незафальшовану історію Хмельниччини та початковий період Руїни. Якщо говорили, що донька Богдана Олена купила своєму чоловікові Павлові Тетері гетьманство, то якась частка правди у цьому була. Боротьба за «скарби Хмельницького», що велася майже два десятиріччя, аж доки ці і реальні, і легендарні скарби розчинилися безслідно, кидає своєрідне світло на відносини всередині та назовні «клану».

П'ята справа. Далекі потомки Хмельницького. Поки що немає можливості визначити, чи українські культурні діячі XVIII ст. – Іван Парфенович Хмельницький (філософ), його син Микола (драматург) справді були нащадками гетьмана Богдана, якими їх у цей час вважали.

Короткі й попередні (бо дослідження не можна вважати закінченим) висновки:

1. Є достатні підстави стверджувати, що гетьман Богдан Хмельницький використовував безпосередні й опосередковані родинні зв'язки для утворення кола близьких довірених осіб, які займали високі посади у військово-цивільній адміністрації, у військовому командуванні та використовувалися на дипломатичній службі. Наявність таких тенденцій свідчить про формування «клану» Хмельницького в середині XVII ст. Таке утворення «клану» відбувалося на фоні одночасного формування відносно вузького прошарку нової української аристократії – козацької старшини, як верхівки новоутворюваного ширшого козацького стану. В тому, що виникала саме така структура українського суспільства, немає нічого дивного. Українська козацька держава, хоча розташована на Великому степовому кордоні між Європою та Азією, була таки утворенням європейського типу і її соціальна стратиграфія відповідала розшаруванню, характерному для більшості європейських держав.

2. Богдан Хмельницький проводив свідому сімейну політику, зміцнюючи при її допомозі (шляхом шлюбів, зокрема) свій вплив у старшинській верхівці та розвиваючи концепцію позаукраїнських (Молдавія, Трансильванія, Росія) династичних зв'язків. У його політичній діяльності простежується ідея утворення спадкової козацької монархії (не заглиблююся тут у дискусійне питання, як дефініювати цю монархію – як аристократичну республіку чи як авторитарну унітарну державу). Роль династичної політики Богдана добре розуміли в Україні ще у XVIII ст. (не даремно династизм Хмельницького фігурував як аргумент у проекті перетворення лівобережної Гетьманщини у спадкову монархію Розумовських) – про цю династичну політику забула українська історіографія народницького напрямку у XIX–XX ст.

Українська історична наука народницького напрямку мимоволі стала спадкоємицею тенденційної «Історії русів», у якій штучно сконструйовано різкий антидинастизм Б. Хмельницького³⁴ (він, нібито, відмовлявся або просто відмовчувався на пропозиції затвердити його спадковим гетьманом чи князем, які робили йому Московія, Туреччина, Польща). Твір був спрямований проти спроби гетьмана К. Розумовського заснувати спадкову монархію на Лівобережжі (для автора «Історії русів» спадкове гетьманство дорівнювало державному злочині та вважалося ледве чи не найгіршою лайкою). Не підлягає сумніву, що питання династичних імпульсів у політиці Б. Хмельницького

³⁴ На таких позиціях залишилися досі деякі закордонні дослідники. Див.: *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 185.

вимагає наукової дискусії, бо й крайнє «праве» становище, яке свого часу зайняв Липинський (для нього «найбільша ідея» Хмельницького – це «створити наслідственну владу гетьманську й уgruntувати українську монархію», бо Богдан, мовляв, «хоче Королівства руського»), важко однозначно підтвердити джерельним матеріалом³⁵.

3. Два фактори зруйнували «клан» Хмельницького, який, як вказувалося вище, налічував близько 1667 р. приблизно п'ятдесят осіб: перший – фактичне припинення роду вже в другому післябогдановому поколінні, та другий – низький рівень внутрі-кланової солідарності. Анархоєготичні тенденції (у пізніших часах говорили просто – отаманщина) найамбітніших представників «клану» та найближчої до нього орбіти (пригадаю антагонізми першої фази Руїни: Юрій Хмельницький – Сомко, дядько Юрія – Тетеря, чоловік сестри Юрія) руйнували не лише єдину «кланову», єдину станову, але також єдину національну політику.

І, може, цей останній висновок – здається, цілком практичний також для наших часів – треба знати не лише історикам, але і тим, хто намагається грати роль творців історії сучасної України.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 78-92.

ХМЕЛЬНИЦЬКІАНА

І. До родоводу Богдана Хмельницького

Генеалогічні або й просто просопографічні дослідження, присвячені дічам Визвольної війни українського народу під керівництвом Великого гетьмана, часто заходять у глухий кут з двох причин. По-перше, у зв'язку з винищенням в Україні документального матеріалу з історії XVII ст.; цим винищенням займалися як повстанці (що бачили в грамотах, судово-адміністративних та інших діловодних книгах документальне свідчення свого гноблення), так і вороги (спалення Києва литовським військом 1651 р.; систематичне знищування сіл і містечок, чим займався польський регіментар і коронний польний гетьман Стефан Чарнецький). По-друге, через складнощі при ідентифікації осіб, які в козацькому середовищі – згідно з вже усталеною традицією – могли міняти прізвища на типово українські чи перетворювати прізвиська на офіційні прізвища.

На великі труднощі досі натрапляє генеалогія та початкова біографія Богдана-Зиновія Хмельницького. Хоча минулого року ми відзначали 400-річчя з дня народження Богдана (правда, без великого наукового блиску, бо ні зі запланованих фундаментальних видань, наприклад, доповненої двотомної едиції «Документів Богдана Хмельницького», ні незапланованих, типу наукової біографії гетьмана з повним науковим апаратом – ніщо не побачило світу), та добре здаємо собі справу, що досі не знаємо ні докладного року – не кажучи про місяць, день – його народження, ні місця, де він

³⁵ На цю тему відбулася полеміка між Грушевським та Липинським. Див., наприклад: *Грушевський М.* Історія... – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1369. Дискусія велася, зокрема, довкола інтерпретації прохання Б. Хмельницького з травня 1657 р. (переданого через його посла Ф. Коробку), щоб цар вислав патріарха Никона до Києва, де він благословив би на гетьманство Юрія Хмельницького.

народився. Генеалогічні дослідження також натрапляють на великі перешкоди, пов'язані з відсутністю джерел, інтерпретація яких була би безсумнівною¹.

У буській гродській книзі, що зберігається у Центральному державному архіві України у Львові (далі – ЦДАЛ), під датою 9 листопада 1627 р. записана протестація руського воеводи Івана Даниловича проти Миколи Яцимірського². Останній захопив силою турецького невільника на ім'я Абдрахман, котрого мали обміняти на «шляхетного Михайла Хмелецького, чигиринського підстаросту, якого, Хмелецького, що був у в'язниці, оцінювали на 500 червоних злотих»³. Цей запис вже привертав увагу дослідників⁴, але в поле зору дослідників життя Б. Хмельницького не потрапив чи, принаймні, не викликав зацікавлення.

Ідентифікувати Михайла Хмелецького з Михайлом Хмельницьким, батьком майбутнього гетьмана, нескладно. М. Хмельницький справді був чигиринським підстаростою, хоча українська народницька історіографія вважала про це зайвим або незручним згадувати, бо підстароста, все ж таки, мусив бути великим і багатим паном (польська історіографія, наприклад, Т. Кожон, 1894 р.; Л. Кубаля, 1910 р., писали про це відверто). Хоча багато істориків уважало, що Михайло, раніше осадчий Чигирин, пізніше провентовий писар руського воеводи і корсунського старости І. Даниловича, врешті командуючий військового загону в битві з турецько-татарським військом під Цецорою біля Ясс, загинув там 27 або 28 вересня (6 або 7 жовтня н. ст.) 1620 р., а його син Богдан потрапив тоді до турецького полону, сумніви в смерті Михайла у цій битві висловлювалися (зокрема, І. Каманін, 1906 р.). Запис у буській книзі свідчить, що 1627 р. Михайло був ще живий, перебував у турецькій в'язниці, що за нього вимагали велетенського як на ті часи викупу – 500 дукатів (тобто червоних злотих). Полонений турок Абдрахман, можна вважати, дорівнював підстарості знатністю – і ціною. Дальша історія можливого обміну М. Хмельницького поки що невідома, але запис буської книги дає можливість роз'яснити ще кілька моментів, важливих для генеалогії та біографії гетьмана Богдана.

1. Михайло Хмельницький був «своєю» людиною у руського воеводи, близькою і справді вартісною – свідчать заходи Івана Даниловича, спрямовані на визволення його (а, мабуть, і сина Богдана) з турецької неволі. Іншими словами, Михайла при дворі знали добре і прізвище «Хмелецький» відповідало тому, під яким знали підстаросту. Проте цілком можливо, що одночасно вживалося інше подібне прізвище, «Хмельницький», яке з іменем Богдана перейшло до світової історії. Отже, коли в тогочасних документах згадуються Богдан і Михайло Хмелецькі, то дуже ймовірно, що йдеться про майбутнього гетьмана і його батька. Тому в документах про освіту (відомо, що Богдан вчився у єзуїтській колегії чи то у Львові, чи то в Ярославі) Богдан-Зиновій міг згадуватися як Хмелецький. Правда, як це не дивно, досі ніхто не заходився шукати слідів Богдана у звітних матеріалах колегій, які, треба думати, зберігаються в центральному архіві Єзуїтського ордену – бо колегії були зобов'язані щорічно подавати

¹ В останній час про це писав: *Дашкевич Я.* Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 95-101.

² ЦДАЛ. – Ф. 3, оп. 1, од. зб. 13.

³ Там же. – Од. зб. 13, с. 1321.

⁴ Див.: *Возницький Б.* Нові матеріали про Олеський замок // Архіви України. – К., 1970. – № 5. – С. 68-69; тут публікація документа з помилками в перекладі і неправильно розшифрованою датою запису.

списки учнів (часом з докладнішими даними) до свого центру. Отже – в документах треба шукати не лише Хмельницьких, але й Хмелецьких.

2. Відомо, що на підставі прізвища «Хмельницький» робили безпідставні висновки про походження Хмельницьких з подільського Хмельника (Хмільника). З таким поясненням виступав свого часу М. Возняк⁵. У світлі даних буської книги гіпотеза про Хмільник, здається, відпадає. Наявність альтернативних прізвищ говорить лише про те, що в їх основі лежить прізвище (прізвисько?) Хмель / Хміль, зрештою, добре відоме як з народної, так і з літературної традиції. У прізвищі Михайла і Богдана натяку на географічний пункт фактично немає.

3. Питання про шляхетство-нешляхетство Хмельницьких протягом довгого часу було у вогні дискусії. Буський запис 1627 р. вирішує справу остаточно: титул «шляхетного» говорить про шляхетство Михайла, про це свідчить і його пост підстарости. Врешті, дуже висока сума викупу – 500 дукатів – свідчить про його не низьке місце на тогочасній суспільній драбині. Ці три висновки варто, мабуть, враховувати при дослідженні генеалогії та біографії гетьмана.

II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького

Герб Б. Хмельницького не раз зацікавлював дослідників⁶. У центрі уваги геральдистів була і є символіка герба, його походження. Менше уваги присвячували супровідним елементам герба: щитові-картушеві, ініціалам довкола герба, декорації, хоча при уважнішому вивченні вони виявляються не позбавленими значення. Гетьманський герб з повною розкішною декорацією – хотілося б сказати – маєстатичний герб, мальований розмивкою туші (з ініціалами кіновар'ю), вмістив у своєму творі «**О** **воинѣ** **козацкой** **з** **поляками**, **чрез** **Зиновія** **Богдана** **Хмелнѣцкого** **гетмана** **войскѣ** **запорожскіхъ...**» (це, по суті, назва першого тому твору) відомий козацький літописець Самійло Величко. Рукопис літопису зберігається в Москві⁷. Цей перший том літопису був закінчений 1720 р. у селі Жуках на Полтавщині. Та цілком ясно, що герб разом з декорацією перемальовано з давнішого іконографічного джерела часів Б. Хмельницького. Немає підстав вважати, що герб скомпонував С. Величко, якого досить докладне наслідування першоджерел (писемних і графічних) відоме. Герб з літопису С. Величка репродукувався дуже багато разів. Його популяризації сприяв М. Грушевський⁸. Найкращу репродукцію портрета Б. Хмельницького і маєстатичного герба з оригіналу вміщено в кн.: *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 450. Відомий герб Б. Хмельницького, оточений ініціалами, розташований на бароковому картуші, увінчаному згори гетьманською шапкою (?) з трьома страусовими перами. Докладніший аналіз декорації (також арматури – від лат.

⁵ *Возняк М.* До питання про походження Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. – Львів, 1954. – С. 94-101.

⁶ З недавно опублікованих праць можна згадати: *Каманин І.М.* Епизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого // Синови України. Збірник статей 1906 року на пошану Володимира Антоновича. Фототипне відтворення. – К., 1993. – С. 25-44; *Сварник І.* Великомуудрий гетьман // Універсум. – Львів; К.; Париж; Варшава, 1995. – № 1. – С. 11-16.

⁷ Російська національна бібліотека. – Збірка М. Погодіна, № 2020; портрет і герб – нижче портрета – на звороті 73 аркуша.

⁸ Див. нові передруки його праць: *Ілюстрована історія України.* – К.; Львів, 1913 (перевидання: К., 1992). – С. 318; Там же. – С. 297 (передрук видання: К.; Відень, 1921).

armatura – «озброєння») доводить, що її – по-геральдичному – правий бік є український, козацький, християнський, а лівий – турецький, мусульманський.

На українському боці зображено гетьманський значок (у розумінні меншої корогви, гетьманського штандарту) з неясним візерунком, три корогви-прапори на древках – два з них зі списоподібними закінченнями. На двох прапорах – хрести, характерні козацькі рівнораменні з розширеними закінченнями. Крім цього – труба, три гармати, а поряд внизу, на землі (герб і його декорацію розміщено на фоні краєвиду) стіс з дев'яти гарматних куль, пара бубнів (литаврів), два пірначі. Значок, корогви, труба, литаври, пірначі, а навіть гармати входили до складу поняття козацьких клейнодів. На турецькому боці зображено спис (по-турецькому «мизрак», назва з арабської), шість прапорів (тур. «санджак») на древках – три з них зі списоподібними закінченнями. На чотирьох корогвах зображення півмісяця, рогами поверненого вліво. Крім цього – лук (тур. «йай»), дуже стилізована – з двома вирізами і двома дірками – алебарда (тур. «тебер», з перської), дві гармати (тур. «топ»). На землі, як з протилежного боку, пара бубнів, два пірначі. Турецька частина декору герба зроблена зі знанням реалій. Турецьке підданство Б. Хмельницького та його держави є об'єктом дискусії вже понад одне століття. Дискусії, треба сказати, такої, в якій позанаукові фактори (москвоцентризм, український надпатріотизм) відіграють чималу роль. Багато написано про нібито безкомпромісний антагонізм між українським християнством та турецько-татарським мусульманством. Насправді ж українсько-тюркські взаємовпливи на межі між європейською та азійською цивілізаціями були дуже сильними⁹. Політичні обставини і складне геополітичне становище України примушували українських діячів не раз шукати союзників у сусідніх країнах ісламу (Туреччина, Крим). Б. Хмельницький, розчарований московською загарбницькою політикою по відношенні до України, відсутністю реальної допомоги для боротьби з Польщею, московсько-польськими договорами на некористь України, в останні роки життя дуже активізував свої політичні зносини зі Швецією, Трансильванією і Туреччиною. Незаперечні докази говорять про турецьку протекцію над Україною і про встановлення васальних зв'язків. До недавно вже опублікованого турецько-українського листування, що висвітлює проблему¹⁰, можна додати ще й описану тепер пам'ятку геральдики. Справа виготовлення маєстатичного герба з українсько-турецькою декорацією досить загадкова. Коли, з якою метою його опрацьовано, на чому саме він був розміщений – питання, на які поки що відповіді немає. Що він був розрахований як на турецьку, так і на українську сторони – не підлягає сумніву. Й, очевидно, в час його виготовлення оточення Б. Хмельницького сприймало таке поєднання як гармонійне, натуральне, органічне, адекватне політичній ситуації. Не творять дисгармонію розташовані довкола герба, на картуші, скорочення Б С Х Г В Е Ц Т В З, тобто «Богдан Зиновій Хмельницький гетьман Війська его царського турського величєства запорозького». Якщо тут щось викликає подив, то рішення козацького літописця подати під портретом гетьмана якраз такий – протурецький – маєстатичний герб. Перший том літопису було

⁹ Див.: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом. XIV–XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.

¹⁰ З новіших досліджень: *Lemercier-Querquejay Ch. Three Ottoman Documents Concerning Bohdan Xmel'nyc'kyj* // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge (Mass.), 1977. – Vol. 1. – № 3. – P. 347-358; *Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives* // Ibid. – 1984. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 453-465; *Федорук Я.* Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.

закінчено – згідно з позначенням самого автора – у 1720 р., у час, коли після зруйнування Запорізької Січі Петром I 1709 р., Січ відродилася недалеко від лиману Дніпра, в Олешках, під турецько-татарською юрисдикцією. За повернення в Україну боролася мазепинська еміграція, гетьман-претендент Пилип Орлик, що також дотримувався турецької орієнтації. Виходило б, що використовуючи історичні традиції часів Хмельниччини, які відбилися в геральдичній сфері, С. Величко – навіть всупереч тому, що писав у своєму літописі (в якому він змушений був дотримуватися промосковської лінії) – налякав на можливого південного союзника України, Османську імперію, з якою, як виявилось (в графічному трактуванні літописця), був міцно пов'язаний Великий Богдан.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Хмельницькіана. I. До родоvodu Богдана Хмельницького. II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького // *Знак.* – 1996. – № 11. – С. 4-5.

ПЕРЕЯСЛАВ – 1654: ТРИ ВАЖКІ ПИТАННЯ

Коли в державі здійснюються та передбачаються в майбутньому непопулярні рішення, які, в цьому випадку, стосуються поглиблення політичної, військової, економічної залежності України від Росії, тоді намагаються підшукати паралелі в минулих віках. Тим паче, якщо в сучасних відносинах привабливого мало. Однак витягають на світло денне не правдиву історію, а спеціально сконструйовані міфи про «возз'єднання», про «вічну дружбу», про «постійну допомогу» тощо.

Парадокс полягає в тому, що жодна колишня колонія, яких багато у світі, не відзначає річницю початків свого поневолення. А Україна, виявляється, має ледве чи не святкувати з такого приводу. Саме з такою метою годують суспільство дуже далекими від історичної правди стереотипами. Про роль Росії в євразійському просторі і методи розбудови імперії дуже добре знають також окремі сучасні російські історики, що не приховують механізмів рідного імперіалізму, які тепер намагаються реанімувати, очевидно, також і стосовно України. Маю на увазі, хоча б, монографію Юрія Афанасьєва «Опасная Россия» (Москва, 2001). Зрештою, Президент Леонід Кучма в автобіографічній вставці, написаній для недавно виданої книжки «Україна – не Росія», висміяв попереднє святкування 300-річчя «возз'єднання», заявляючи, що українців як народ винайшли лише для того, щоб вони просилися до складу Росії.

Міфологію Переяслава творили українська і російська історичні науки (не маю на увазі формально українську москвоцентричну історіографію, бо її відмінності від російської мінімальні). Зрештою, позиції обох історіографій, коли вони стояли на власних національних і державницьких позиціях, часто збігалися, наприклад, підтримуючи фікцію про Переяславський договір.

Українській історіографії, мабуть, не варто міфологізувати Переяслав у позитивному чи негативному дусі. Нічого приховувати, що міжнародного договору не було (в такий спосіб хочуть завуалювати, що Богдан Хмельницький, мовляв, був таким необачним чи нерозумним). Нічого твердити, що Москва порушила договір, бо такого договору ніколи не було. Не треба боятися відверто сказати, що цар Олексій обхитрив (ошукав?) Хмельницького – бо відмова присяги царя чи його уповноваженого виринула в Переяславі в останню хвилину і цар ніколи не вважав його рівноцінним партнером,

а лише холопом і т. д. Міфи породила белетристика козацьких літописів, «Історії русів», а продовжила чимала низка істориків – до сучасних включно, – також тих, що виступають з т. зв. патріотичних позицій. Російська історіографія підтримувала і підтримує міф про «приєднання», «возз'єднання» не лише стосовно України, але й багатьох інших поневолених народів, захоплених територій, знищених держав.

Я б звернув тут увагу на дослідження сучасного швейцарського історика Андреаса Каппелера, який вивчав способи, завдяки яким Московська держава перетворювалася в Російську імперію. Дозволю собі велику цитату порівняльного плану про інкорпорацію земель мусульманських народів, жоден з яких «не увійшов до складу Російської імперії «природно» і добровільно, хоча фактично підкорення цих народів нерідко супроводилося й обставлялося підкупом знаті, урочистими обіцянками, які негайно забували, укладенням різного роду «договорів» (які Росія інтерпретувала по своєму або довільно порушувала), «проханнями», династичними шлюбами, політичними інтригами, які дозволяли вносити розкол до мусульманського табору, садити на ханський престол ставлеників Росії, добиватися прохань «покровительства» і творити видимість «добровільних приєднань», ювілейні дати яких помпезно відзначали вже в радянський час. Скільки не розіграли б таких історичних фарсів, вони не можуть приховати суті російського вторгнення до сусіднього мусульманського світу, державної агресії, колоніальної експансії самодержавної Росії, яка крок за кроком від XVI до XX ст. просувалася далі на південь і схід»¹.

Треба шкодувати, що українська історіографія далі блукає між російсько-українською проблематикою «возз'єднання» і «приєднання», відмовляючись від порівняльних студій. Стереотип про приєднання і возз'єднання з Росією потрібний, щоб завуалювати інкорпорацію, загарбання й окупацію українських земель. Міф леліали, щоб замаскувати нерівноправне становище обох сторін у другій половині XVII ст., бо московська сторона диктувала, а українська – підпорядковувалася, щоправда, не без внутрішнього, а то й зовнішнього спротиву. Інші напрями російської історіографії проповідують тезу, що в українців не було державотворчого інстинкту, що рушійною силою для політичних орієнтацій та переорієнтацій була ненависть до Москви чи Варшави, не пояснюючи, однак, на якому ґрунті виникла така ненависть.

Так чи інакше, така саме історіографія стає цілковито безплідною в науковому, а в суспільному розумінні шкідливою – через свою неправдивість – та зводить на манівці, тим паче, коли до т. зв. історичних досліджень приєднуються політичні спекуляції або коли виконують ситуаційні політичні замовлення. Платні й безплатні.

1. Чи був договір?

Існує хіба що якась дивна магія слова. Навіть ті історики, які починають свої праці від заперечення, що жодного договору не було, кілька сторінок далі забувають про власні слова і знову вживають рівнозначні терміни «договір», «угода», «умова» тощо. Невмирущий стереотип ще з костомарівських та докостомарівських часів (відомо, Микола Костомаров вперто переконував усіх, що договір був). Щоправда, Костомаров лише намагався підтримувати штамп попереднього сторіччя, коли козацька старшина,

¹ Каппелер А., Червоная С. Мусульманские народы России: методическое введение // Йордан М.В., Кузеев Р.Г., Червоная С.М. Ислам в Европе. Современные этнические и эстетические концепции суннитского ислама. – Москва, 2001. – С. 102.

аби врятувати свій престиж (бо в противному разі виходило б, що вона стала жертвою ошуканства), поширювала думку про мнимий договір.

Гетьманський уряд знав, як складати двосторонні міжнародні договори, бо не був відірваний від світу і мав ерудованих керівників. Державно-правова структура такого документа, як договір, у середині XVII ст. була розроблена до деталей (нагадаю тогочасні збірки текстів міжнародних договорів, наприклад, Готтфріда-Вільгельма Лейбніца, Жака Бернара чи Жана Дюмонта, видані наприкінці XVII – на початку XVIII ст., в яких вміщено чимало взірців договорів XVI–XVII ст.). Що таке договір (угода, умова, трактат – це синоніми, й історикам не варто жонглиувати цими словами), було добре відомо в часах Богдана Хмельницького. І тоді, і тепер міжнародний договір – це висловлене відверто і погоджене волевиявлення двох держав щодо їхніх взаємних прав і обов'язків у політичній, військовій, економічній та іншій сферах. Що, очевидно, не виключало нерівноправних договорів, якими сильніші держави нав'язували свою волю слабшим, перетворюючи їх у підлеглі чи залежні. Міжнародний договір, незалежно від його різновиду, мусили підписати, ствердити печатками чи заприсягти. В останньому випадку – скласти присяжні грамоти, також з печатками обох сторін, які списали трактат. А таких документів серед т. зв. переяславських (так званих, бо жоден з документів, на які покликаються, не був складений у Переяславі) ніколи не було.

Збереглися, до речі, описи процедури складання повноцінних міжнародних договорів, які стосуються безпосередньо часів Богдана Хмельницького. В інструкції, виданій 13 червня 1657 р. польському дипломатові, королівському секретареві Станіславові-Казимирові Беншовському, посланому для переговорів з гетьманом, говорилося: «Вся сила обговорення в тому, щоб швидко закінчити, домовитися, записати, підписати. А після щасливого, дай Боже, закінчення цього договору полагодити: пан посол хай доб'ється, щоб з цим договором козацькі послы зразу ж їхали сюди до його королівської милості для негайного підтвердження при них і передачі через посла його королівської милості до рук пана посла (козацького. – *Я. Д.*), щоб пан посол віддав його (гетьманові. – *Я. Д.*) з дотриманням правових норм»². До договору могли додаватися присяжні грамоти обох сторін – як це було також у 1657 р., коли складено договір між Польсько-Литовською державою та Трансильванією. Здається, цих описів вистачає для висновку, що такого документа таки не було... Треба сказати відверто, Україна (вживаючи тогочасну західноєвропейську номенклатуру) не була державою де-юре і тому не могла бути суб'єктом міжнародного права. Договору просто не могло бути. Не лише з Росією, але й з Польщею (тому треба переглянути кваліфікацію т. зв. договорів, які увійшли до історіографії під назвою зборівського, білоцерківського, бо договорами двох високих сторін – польської й української – вони не були).

Московська сторона органічно не могла сприймати процедуру укладання гаданого договору – не лише тому, що не було української держави де-юре, але й тому, що вона поступово реалізувала свою державотворчу ідею «збирання руських земель». Ця доктрина почала формуватися і здійснюватися ще за часів московського великого князя Івана III Васильовича, який почав вживати титул з додатком «всєя Руси» та зайнявся централізацією земель Московської держави. Складати міжнародний договір з частиною руських земель (а Київ – це ж Русь!) було просто абсурдно. Не кажучи вже

² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е с доп. – К., 1898. – Т. 3. – С. 244.

про те, що, за відсутності договору, обидві сторони, які вели переговори, не були зобов'язані дотримуватися формули *pacta servanda sunt* («договори треба дотримувати»).

Якщо не було договору, умови, угоди, трактату, то що, врешті-решт, було?

Якось історики й історики права забули, що у XVII ст. діяло привілейове право. Козацтво звикло до нього, чекало і добивалося привілеїв від польського короля, від варшавського сейму – і дещо отримувало. Т. зв. переяславські статті, без сумніву, були результатом переговорів, усних та писемних, але результатом цих довгих переговорів стали лише жалувані грамоти, а не договір. Статті – це було зведення привілеїв, жалувань, які погодився дати цар Олексій. Це були окремі привілеї для війська – козацтва, для шляхти, для міст, для окремих заслужених осіб тощо. Але привілеї можна було дати і можна було відібрати. Це було право володаря. Статті модифікували пізніше відповідно до умов – і, зрештою, вимог козацтва (бо воно часом було дуже вперте). Хоча для чорні статті-привілеї були достатні. Поступово статті-жалування трансформувалися в царські накази.

Так чи інакше – жалування, статті, привілеї – це документи не міжнародного, а внутрідержавного значення. І якраз такого типу документів добивався Богдан Хмельницький. У листі-інструкції для козацьких послів у Москві Самійла Богдановича та Павла Тетері, написаній гетьманом 21 березня (старого стилю) 1654 р., викладено вимогу, аби послі просили царя підтвердити привілеї, що треба поспішати з привілеями, що цар має дати жалування кращі, як давали інші володарі³. Та й у преамбулі до т. зв. березневих 11-ти статей послі Богданович і Тетеря писали про те, щоб «його царська величність пожалували» статті. Отже, ясно, що про будь-який договір не було й мови⁴.

Треба також відверто сказати, що ні Московія, ні Україна статей не дотримувалися. Москва – не тільки тому, що привілеї можна було дати і забрати, але й тому, що вже інкорпорованими українськими землями можна було торгувати з сусідами (з Кримським ханством, з Польсько-Литовською державою – вже від 1654 р. до самого Андрусова 1667 р., коли відбувся поділ України між Московією і Польщею). Україна не дотримувалася тому, що надто явною була дискримінація: не рівність, а підданство (Хмельницький – «вічний холоп», – а це була для тогочасних свободолюбних козаків неприйнятна формула; формулу ж поширювали московські дипломати); присягала лише Україна, а не Московія, яка, зрештою, не поспішала з військовою допомогою у вирішальні моменти: польська різня в Україні Стефана Чарнецького, відсутність захисту від татар. І не дотримувалися статей (чи не мали наміру дотримуватися) вже від моменту їх складання. Хитрували обидві сторони, але з різними результатами. Було і подвійне трактування статей; з московського боку – інкорпорація для повернення до давньої Руської імперії, яку відтворювали; з українського боку – ситуаційність військового партнерства, яке незабаром порушили і московська, і українська сторони.

Це може звучати парадоксально, але оскільки московська сторона не вважала себе зобов'язаною й обмеженою привілеями-жалуваннями, то українська сторона – за відсутності підписаного двостороннього договору – не почувалася обмеженою та зобов'язаною. Бо й жалування-привілеї можна було приймати або не приймати, їх можна було порушувати, ними можна було нехтувати, особливо тоді, коли жалування існували лише на папері.

³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – Москва, 1953. – Т. 3. – С. 560.

⁴ Там же. – С. 561.

Статті були непослідовні, не вичерпні, не визначали території та кордонів, навіть алогічні. Треба б продумати, чи з самого початку в них не було закладено (з українського боку) тактику тимчасовості.

Існує ще серед істориків такий якийсь свавільний погляд: ось сукупність цих «перяславських» документів ми називаємо «договором»... Та, вибачте, і російська, і українська мови терміновані, з визначенням значення і змісту слів, і не можна називати договором те, що навіть близько його не нагадує. У такому випадкові про науковий підхід говорити неможливо. Не можна ж стіл називати кріслом і навпаки.

Щоб закінчити дискусію про договір, підкреслюю, що для договору мусять бути – за підписами, за печатками, за присягами – дві сторони, а жалувану грамоту надає одна сторона. Саме так і було. Тому є всі підстави той спектакль, який відбувся в Переяславі, називати Переяславським підданством і Переяславською інкорпорацією.

Не торкаюся питання про т. зв. усні домовленості, бо все те, що не було зафіксовано договором, – це з ділянки фікції. До речі, звіти московського посла до Переяслава ближнього боярина Василя Бутурліна (який незабаром, у грудні 1655 р. в Києві, покінчив зі собою через зловживання, викриті царем) не дуже достовірні, бо писати треба було так, щоб це подобалося цареві, й не забувати при цьому згадувати про свої власні заслуги.

2. Як зраджувала Москва?

Може, це звучить брутально, але в результаті Переяслава було реалізовано інкорпорацію частини українських земель до Московської імперії. Інкorporацію в дусі ідей «збирання руських земель», «Москви – третього Риму» (хоча Київ мав претензії на звання «другого Єрусалима», що було в релігійному уявленні вищим – але ці претензії не зреалізував). Тому в царя виникла думка утворення «малої столиці» імперії в Києві. Про такий план московський посол Артамон Матвеев повідомив Богдана Хмельницького 14 січня (нового стилю) 1655 р. під Білою Церквою. Таким чином з'явилася «Мала Русь» у царському титулі (хоча, за візантійською традицією, Мікра Росія була важливішою від Великої Русі; Мала Русь – це власне Русь, центральна Русь). Тут треба наголосити, що титулом царя Малої Русі нагородила московського монарха не українська церковна єрархія (як дехто звинувачує), а що така географічна назва панувала серед грецької церковної верхівки й під Османами, в поствізантійський час. І що на початках у цій назві не було нічого образливого.

Не було, зрозуміло, жодного «приєднання» чи «возз'єднання», а підданство (це слова Богдана Хмельницького), ну, і гетьман – «вічний холоп». Дискусія про приєднання і возз'єднання тут цілком безпредметна.

З іншого ж боку, Москва не намагалася зберігати інкорпоровану частину України як єдине ціле. Тому практично зразу ж виринув поділ на Велике князівство Київське, Велике князівство Чернігівське, а згодом (у царському титулі) ще й на окремі Волинь, Поділля тощо. Однак, відчуваючи український опір, таке розчленування ще не вдалося здійснити у середині XVII ст. на практиці.

Не було справжнього військового союзу, бо не було єдиного диспозиційного чи координаційного центру, а Москва підводила тоді, коли потрібні були об'єднані військові дії. Що не було справжнього військового союзу – легко довести словами самого Богдана Хмельницького. У середині серпня 1649 р. він писав до короля Яна II Казимира: «Маємо союз з татарським ханом, а зміст двосторонніх союзних листів такий,

що ми повинні бути єдині серцем та кольором (тобто думками і діями. – Я. Д.)»⁵. Союзних листів України з Московією ніколи не було.

Виходить, була неповна самоврядна територіальна автономія, поступово обмежена чимраз більше, а після її ліквідації – перетворена в колонію. Переяслав для Хмельницького був вимушеним кроком, продиктованим воєнною необхідністю (черговий наступ військ Речі Посполитої), тому, за дуже влучним висловом професора Покровського, сказаним у 1918-му – у році відновленої української державності – на лекції у Московському університеті: «Хмельницький скрепя сердцем пошел под Москву» (за спогадами львівського юриста Олександра Павенцького, який слухав цей лекційний курс). Така ситуаційна потреба яскраво свідчить про стан тимчасовості (бо воєнна необхідність могла зникнути, чого добивався Хмельницький, воюючи – всупереч волі Москви – з Польщею в союзі зі Швецією та Трансильванією).

Для Московської держави Україна була саме окраїною (термін пересунувся з півночі на південь, з московського прикордоння з Польсько-Литовською державою, де була Московська або Царська Україна; про цю Царську Україну говорив Богдан Хмельницький з уже згаданим московським послом Артамоном Матвеевим у січні 1655 р., протиставляючи їй Запорізькі городи, тобто територію під козацькою владою), окраїною з козацтвом, що мало захищати Московію від татар, а також від інших ворогів. За це воно мало привілеї – жалування і напівфіктивний власний самоврядний устрій (бо з Москви чи Петербурга надсилали воевод, міністрів, малоросійські колеґії, там визначали полковників). До речі, існує помилкове переконання, що цю територію звали лише Малою Руссю – чи Малою Росією. Термін «Україна» є ще в післяпетровських указах – і він далі відбивав, уже для Петербурга, окраїнний характер земель. Паралель з донським козацтвом має сенс, та глибоко цю аналогію не вивчали (бо спільні військові походи, які цікавлять істориків – це одне, а політико-адміністративний статус – щось інше).

А ця Мала Русь – Україна мала перетворитися в ланку для наступу на Балкани до Греції включно, щоб там об'єднати всіх православних християн Османської імперії під московською егідою. (Ідея, яку відроджувала Росія вже під комуністичним покривалом у середині ХХ ст.).

Треба, зрештою, підкреслити, що взаємовідносини обох сторін із самого початку після Переяслава не були ширими. Почалося з московського боку. Як довели не так давно російські історики⁶, в середині лютого цього ж 1654 р. цар Олексій, посилаючи посольство Т. Хотунського та І. Фоміна до кримського хана Іслам-Гірея III, доручав прозондувати в Бахчисараї ґрунт для розподілу України між Московією та ханством. Нічого дивного, що Богдан Хмельницький – козацька розвідка працювала добре – відповів на це посольством до Стамбула, яке прибуло до турецької столиці 21 квітня (нового стилю) 1654 р. із завданням відновити турецьку протекцію над Україною та нейтралізувати Кримське ханство. Про це писали венеційський резидент Джустініані з Відня до венеційської синьйорії та австрійський резидент Сімеон Ренігер зі Стамбула до імператора Фердинанда III у Відні в квітні-травні 1654 р.

Практично зразу ж після Переяславського підданства почалося обмеження козацького самоврядування: відбирання території (Полісся), намагання ліквідувати право на безконтрольні зовнішні дипломатичні контакти (особливо з Османською імперією та

⁵ Бутич І. Лист Богдана Хмельницького до Яна II Казимира // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 135.

⁶ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – Москва, 1981. – С. 414.

Польсько-Литовською державою), поступове обмеження та регламентація міжнародної торгівлі з періодичним зведенням нанівець зв'язків з Прибалтійським регіоном, чорноморськими володіннями Туреччини і т. д.

Інкorporація не здійснила сподівань гетьманів. Тим, що думали державотворчо – Іван Виговський, Павло Тетеря, навіть Іван Брюховецький, – не дала об'єднання всіх українських земель, а навпаки, довела до їхнього поділу (Андрусів), не захистила від агресії поляків і татар. Тому відкрила шлях до Ліги (політико-військового союзу зі Швецією, Трансильванією), до протурецької орієнтації, до антимосковських провокацій. До них зараховую т. зв. Московську зраду, про яку оголосив Богдан Хмельницький після Вільнюських переговорів у серпні-листопаді 1656 р., коли гетьманський уряд послав на переговори старшин дуже низького рангу (на чолі з не дипломатом, а звичайним сотником Романом Гапоненком, якого й не допустили до нарад, хоча можна було послати, наприклад, полковника Павла Тетерю з його великим дипломатичним досвідом, якого не допустити до переговорів було б дуже важко), а польський антиукраїнський проект договору оголосив трактатом між Москвою та Варшавою, підписаним на шкоду козацтву. Але Московська зрада таки була й реальною, бо московський проект договору з поляками передбачав для козаків обкромлені кордони, встановлені не в Зборові, а під Білою Церквою. Апогеєм опору стали антимосковські повстання і війни після смерті Богдана Хмельницького.

Коли у 1658 р. гетьманський уряд спеціальним маніфестом, скерованим до європейських держав, повідомив їхні уряди про розрив з Московщиною, в документі говорилося, що козацтво добровільно піддалося Москві, щоб під її протекцією захистити себе від ворога. Однак ці надії не здійснилися. Перелічувалися пункти Московської зради, яка яскраво проявилася після того, коли Москва отримала у Вільнюсі обіцянку польської сторони, що польським королем оберуть царя Олексія. Москва намагалася примусити козаків воювати зі шведами (війну Москви зі Швецією маніфест таврував як явний злочин щодо Богдана Хмельницького), збудувати в Києві нову фортецю для московського воеводи і військової залоги. Москва депортувала шляхту і міщан з Білорусі в московські пустелі та вимагала передати наддніпрянський порт – важливий стратегічний пункт – Старий Бихів під владу царя.

Маніфест 1658 р., яким козацтво оголосило себе звільненим від зобов'язань стосовно Московщини, формально і фактично став кінцем Першого Переяслава, який тривав неповних п'ять років. Далі пішли чергові Переяслави та псевдо-Переяслави з новими обкромленими статтями або й без них.

3. Чи лише під Москву?

Чимало істориків (особливо російських державників, українських-проросійських) дивляться на XVII ст. із сучасного погляду й іншої альтернативи (крім московської – але це не альтернатива) не бачать. Українські політичні діячі другої половини XVII ст. вважали, що альтернативи є.

Тому була орієнтація на Туреччину, на Швецію, реорієнтація на Польщу. Зрозуміло, що Московщину вони вважали найбільшим ворогом незреалізованої державності України, бо інакше не шукали б таких орієнтацій.

Різні орієнтації – це пошуки оптимальної альтернативи. Може, щоб у цьому крутежі політичних напрямів здійснити ідею власної незалежної держави де-юре (вже після Богдана Хмельницького). Не даремно ж хан Мухаммед-Гірей IV у травні 1658 р.

писав до царя Олексія, що «ті наддніпрянські козаки є окремою державою..., нікому себе не підпорядковують, мають бажання самі бути у власній державі»⁷.

Україна мусила мати доброго, прихильного протектора – турецькі пропозиції з середини XVII ст. були дуже привабливими, а протурецькі тенденції в Україні міцніли – але реальна османська могутність не завжди за ними стояла⁸. Бо, коли у 1651 р. князь Русії (за османським титулуванням), тобто Богдан Хмельницький, міг отримати значну турецьку військову допомогу, яка брала участь у битві під Берестечком – не даремно імператор Фердинанд III у 1651 р. вважав, що козаки віддалися під турецьку опіку і стали майже підданими султана Мухаммеда IV. (Варто пригадати, що мати султана була українкою і в цьому також можна шукати джерело прихильності тогочасної Туреччини до України). Однак кілька років пізніше така допомога вже не була реальною. Отже, як би Україна могла тоді отримати з десять років передишки для розбудови сильної держави, щоб протидіяти ідеї збирання руських земель, щоб зупинити експансію Півночі в напрямі Балкан і Чорного моря і т. д., історія могла б покотитися іншим шляхом.

Але це лише контрфактична модель. Насправді виникла Велика Руїна, підштовхувана і використовувана зовнішніми ворогами. Та ми тут входимо в ділянку «що би було, якби було» – а не завдання історика займатися такими конструкціями. Це предмет для вивчення політолога, що намагається використати події минулого для висновків, якими мали б користуватися політики, принаймні ті, що не хочуть повторення Переяслава у наш час.

***

Можливо, на завершення треба б говорити про безпосередні та віддалені наслідки Переяслава, про багато інших проблем, пов'язаних з Переяславським підданством. Та, мені здається, якраз питання віддалених наслідків у другій половині XVII – XXI століттях давно вже перестали бути науковою проблемою. Тут все зрозуміле – до СНД, Єдиного економічного простору, російських військових баз в Україні, погроз енергетичної блокади, поділу Керченської протоки та Азовського моря, до коси Тузла включно. Для істориків і політологів це вже не наукові, а етичні проблеми. Бо писати і говорити треба правду.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Переяслав – 1654: три важкі питання // Шлях перемоги. – К.; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 2004. – Ч. 12. – 17 березня. – С. 9; ч. 13. – 24 березня. – С. 9, 13.

ПЕРЕЯСЛАВ – 1654: ЩЕ ТРИ НАСТИРЛИВІ ПИТАННЯ

Святкування річниці Переяслава, всупереч двом указам Президента Л. Кучми, не вдалося. Організаційний комітет, призначений для відзначення «ювілею», не збирався жодного разу. Пропереяславські т. зв. наукові конференції в Переяславі-Хмельницькому, в

⁷ Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654-1658. – Москва, 2003. – С. 144.

⁸ Див.: *Дашкевич Я.* Турецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні // Україна і Туреччина. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької республіки. 10-12 листопада 2003 р. – К., 2003. – С. 26-33.

Києві нічого не дали ні історичній науці, ні громадськості. Не допомогли і куплені, і фанатично антиукраїнські засоби масової інформації – теле- і радіо, жовта преса. Маніфестація братерства і дружби на переяславському тлі перетворилася в посміховище і жалюгідний фарс. Спротив був такий сильний, що його не наважилися ламати тиском. Опір охопив інтелігенцію, студентство, свідому громадськість. Показово, як відбувалася презентація збірки наукових статей «Переяславська рада 1654 року», виданої заходами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України, Наукового товариства ім. Шевченка в Америці та Канадського інституту українських студій, що вийшла в Києві у 2003 р. (обсяг 888 стор., наклад 5000 прим.). Презентація відбувалася в декількох містах України на базі університетів. Знайшовся лише один вірнопідданий ректор у Миколаєві, що зачинив двері університету перед науковцями і студентами.

Чи отримав за це похвалу і нагороду «згори» – поки що не відомо. Так, як не відомо, чим відплатили правителі флюгерним історикам-гнуцкошиєнковим (це термін Тараса Шевченка), що рвалися вперед до ненаукової, але, може, особисто вигідної мети. Навіть залежні від верхівки держави структури збунтувалися. Характерно, як зреагував Національний інститут стратегічних досліджень, очолюваний колишнім радником Л. Кучми А. Гальчинським. Переді мною аналітична оцінка цього інституту, виготовлена під заголовком «Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу» та видана в Києві накладом 300 примірників.

В аналітичній оцінці є розділи: «Початок російської експансії», «Імперська політика денационалізації українського народу». Цитую остаточні висновки, до яких дійшов колектив авторів (крім А. Гальчинського, це С. Здіорук, В. Крисаченко, М. Шешко та О. Власюк): «За останні 500-600 років Україна неодноразово виявлялася тією визначальною ресурсною базою, приєднання й використання якої забезпечувало геополітичне домінування Литви, Польщі, Росії у регіоні або й на континенті. Ця ситуація є вже архитиповою для нашої історії, і пам'ятати про неї необхідно, адже існує загроза її повторення і у нинішній час. Лише на шляху консолідації української політичної нації, зміцнення свого суверенітету та соборності Українська держава може і повинна перетворитися з об'єкта чужоземного впливу на повноправний суб'єкт сучасної міжнародної політики. Тому значення уроків Переяславської угоди для усвідомлення цього важко переоцінити». Останні два речення автори підкреслили. Подальші коментарі, здається, зайві.

Фактичний зрив «відзначення» Переяслава доводить, що суспільство, хоча й з великим запізненням, починає виходити із стану перманентного страху та апатії й здатне думати самостійно. Наважується відкидати нав'язані згори політично-пропагандистські акції, побудовані на спекулюванні фальсифікованою історією. До речі, це за досить короткий час вже другий випадок. Не так давно зірвали акцію «Волинь»... Ці не запрограмовані «згори» провали свідчать, що історія, правдива історія, є все ж таки вчителькою життя і її, історії, досвід можна передати сучасному тверезодумаючому і національно-свідомому поколінню українців. Бо, хоча заднім числом не можна виправити помилку, яких допустилися наші предки і які частина неперекнів повторює в наш час, навіть не знаючи про ці помилки, однак уже досить чітко вимальовується альтернатива: не доводити до повторення помилок сьогодні та в майбутньому. Цього вимагає також почуття національної гідності, яке мусить опиратися на правду історії.

Не підлягає сумніву, що Переяслав 1654 р. відіграв дуже велику роль в історії українського народу як початковий етап інкорпорації України до Московської імперії. Але

зацікавлення Переяславом тепер, викликане «ювілеєм», не є проявом якоїсь зацикленості української історичної науки, бо з погляду об'єктивної історії основні моменти на сьогодні зрозумілі. Зацикленість проявляють російські та деякі українські політики, які різним чином стимулюють заполітизованість істориків, тих, що без твердих етичних переконань. Ще не всі важкі питання, які виникають при сучасних дослідженнях переломного пункту в історії України, зрозумілі. Сьогодні ми спинимось на проблемах характеру української державності за Богдана Хмельницького, ставлення Української Церкви до Переяслава 1654 р. та на питанні про авторство Переяславського підданства.

Якою була козацька державність?

Утворення окремої держави – як складової Польсько-Литовської держави – вийшло на порядок денний ще наприкінці XVI ст. Такий проект опрацював київський католицький єпископ Йосиф Вершинський, до речі, за походженням українець, у 90-х рр. згаданого сторіччя. Козацька держава на Лівобережжі мала поділитися на 13 полків і стати початком тричленної Речі Посполитої. Проект у Варшаві не пройшов, але за яких п'ятдесят років його не можна було цілком забути. Та Богдан Хмельницький не пішов цим, все ж таки вже трохи проторованим шляхом.

І тут ми підходимо до найбільшої загадки Хмельниччини, яку, відверто кажучи, ледве чи вдасться колись розв'язати.

Чому Україна не була проголошена державою, державою де-юре?

Чому гетьман не прокламував незалежність де-юре, маючи в руках усі потрібні важелі:

– територію, звільнену збройною рукою від чужої окупації – і на цій землі близько 200 міст і містечок; відомо, що Богдан Хмельницький намагався об'єднати воедино цілу українську національну територію (гасло: «До Висли!»), вимагаючи, наприклад, від шведів у 1655 р., щоб вони не захоплювали західноукраїнські терени;

– населення, послухне йому, яке чекало на власного короля у власній державі, у власних етнічних межах, цілком виразних по відношенні до двох агресивних сусідів (поляків і москалів);

– військову силу;

– адміністрацію, базовану на ній; правда, тимчасову, саме тому й не цивільну, а військову, що була відгомонам османської військово-адміністративної системи, але не була європейською нормою, бо раду генеральної військової старшини, Генеральну військову канцелярію вже за самою мілітарною назвою не можна було вважати цивільним урядом;

– фіскальну систему, може, й не бездоганну, але дійову, навіть із задумом карбувати власні гроші;

– юридичні права (це не правда, що видумували історики – мовляв, не було легалізму, легітимності; тогочасні теоретики держави Нікколо Макіавеллі, Гуго Гроцій наголошували, що коли хтось силою завоює територію, має всі права проголосити себе її володарем; а, тим паче, Богдан Хмельницький не був узурпатором);

– аристократичне (шляхетське) походження гетьмана, який думав, мріяв про свою спадкову династію; а у разі виборної псевдореспубліканської монархії (т. зв. козацької республіки) Богдан Хмельницький також мав забезпечене місце володаря;

– дипломатичне і політичне визнання інших держав;

– міг розраховувати на церковне благословення і т. д., і т. д.

Ідеалом, не лише ідеалом, але й насухою потребою кожного народу в минулому і тепер було і є перебувати під власною владою, навіть недосконалою, бо чужа влада була і є лише окупацією.

Неукраїнська історіографія заявляє, що народ не був готовий до незалежності, не вимагав власної державності. Це неправда. Ще напередодні 1648 р., а саме з 1646 р., маємо свідчення з підльвівського міщанського середовища, коли відверто проголошували «скоро будемо мати свого руського короля». Якщо гетьман вважав, що держава де-юре потребувала опіки, протекції, схвалення якогось протектора, то він мав двох: Туреччину і Швецію (васалом Туреччини вважали його вже у 1651 р.). Чому цей момент не було використано? До речі, можливі сюзерени добре розуміли, що гетьман (від німецького *Hauptmann*) – це військове звання, і тому надавали йому титул князя. До прокламування держави де-юре, васальної, а навіть незалежної Богдана Хмельницького буквально штовхали Туреччина Мухаммеда IV («князь Русії»), Швеція Карла X Густава («князь Русі»), такою хотів бачити державний новотвір ерусалимський патріарх Паїсій («князь Русі») – і все надаремне. Москва, щоправда, не штовхала. Пропозиції Туреччини були, наприклад, оптимальними: статус такий, як у придунайських князівств (Молдавія, Волощина, Трансильванія), без гараджу (данини), а, тим паче, без девшірме (захоплення в яничари). І тиск на Кримське ханство, щоб воно зберігало союзницькі зобов'язання по відношенню до гетьмана.

Ми тишимо себе тим, що пишемо «держава Богдана Хмельницького», але це не була держава де-юре (оскільки державою не була Запорізька Січ, що декому здається). Держава без визначення статусу і навіть без назви? Бо назва, яку тепер намагаються пропагувати, «Військо Запорозьке», не могло бути назвою держави. Уся Європа від кінця XVI ст. знала, що військо запорозьке – це лише мілітарне об'єднання козаків, а не державне утворення. Як це не гірко, але цей парадержавний організм (бо з обмеженим самоврядуванням), що увійшов в історію під назвою Гетьманщини (такої назви в природі не було – це пізніший штучний термін), виник з ласки московського царя.

Незалежно від того, що в Москві майже постійно існувала тенденція поділити козацьку територію, треба підкреслити, що майже відразу після Переяслава з'явилися новотвори в царському вжитку типу Київського і Чернігівського великих князівств, Малоруське князівство, для яких князем був, очевидно, не гетьман, а цар Олексій.

Богдан Хмельницький, проскочивши-програвши найсприятливіший момент для проголошення незалежної держави де-юре у 1648-1650 рр., залишався далі (незважаючи на дипломатичні поклони представників чужих держав) лише ватажком реbelie. Титули *campidux, dux, dux generalis* та інші не повинні ошукувати, бо це були лише військові, а не державні титули, а те, що Хмельницький деколи говорив про себе як про єдиновладдя і самодержця руського, як про пана Руської землі, в юридичному розумінні було лише ілюзією. Бо у Переяславі, звертаючись до народу 8 січня 1654 р., він зазначав: «Шість років живемо ми в нашій землі без господаря... бачимо, що не можна довше жити без царя». Господарем «землі нашої» гетьман себе не вважав.

Тут починається зачароване коло української історіографії, бо ніколи ми не знатимемо, чому Богдан Хмельницький не проголосив утворення Української держави.

А що статус держави де-юре (також автономної держави, але держави де-юре) відіграв велику роль і вимагав укладення міжнародного договору – легко довести. Коли молдавський господар Стефан Георгіца незабаром, у цьому ж 1654 р., висловив бажання приєднатися до Московії, то для Молдавії складала двосторонній міжнародний договір.

Як не гірко усвідомлювати, але 1654 р. у лідерів з українського боку не було почуття відповідальності за власні дії, не було думки про те, куди такі дії можуть довести. Адже козацтво добре знало стосунки, що панували в тогочасній Московії. Та й керівники козацтва мали непогану освіту (Хмельницький, Виговський, Тетеря вільно говорили латинською мовою). Але якось не запам'ятали римський державницький принцип: *caveant consules ne quid detrimenti respublica capiat* («хай консули будуть чуйними, щоб республіці не зробили шкоди»). Про нього повинні були знати, бо такі тексти вивчали в тогочасних колегіях.

Серед причин, яких шукають історики, аби пояснити причини невдачі переяславських і післяпереяславських переговорів, що закінчилися звичайним підданством, українські історики не хочуть називати відсутність державного статусу України. Україна ж увійшла до складу Московської імперії не як окрема держава, а як відірвана від Польсько-Литовської держави територія з козацьким самоврядуванням. І це відразу визначило її місце в московській державній системі.

Те, що Москва давала привілеї окремим станам (козацтву, шляхті, містам, духовництву), заслуженим особам, минаючи гетьмана, від перших місяців підданства свідчило, що Україну не вважають цілісним державним організмом. Переяслав не підтвердив державності України, а навпаки.

Уся справа недержавності (правної) козацької території виглядає дуже дивною ще й тому, що, як вже згадувалося, ще в 1590-х рр. дебатували у Варшаві над проектом київського єпископа Йосифа Верещинського. І хоча Варшава різко виступила проти, але ідею козацької держави вже не треба було шукати, вона була. І, зрештою, незабаром після смерті Богдана Хмельницького від бажання мати власну державу до її проголошення був лише один крок. Чому його не зробили? Чому не було бажання? Чому проявилася така байдужість?

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Переяслав – 1654: ще три настирливі питання // Шлях перемоги. – К.; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 2005. – Ч. 2. – 11 січня. – С. 7, 9.

МАРЕВО ПЕРЕЯСЛАВА НАД УКРАЇНОЮ

На початку 2004 р. Україна мала відзначати 350-річчя Переяславської ради – символу «возз'єднання» України з Росією. В зв'язку з цим було видано два укази тогочасного президента Л. Кучми про таке святкування. Перший, основний, з 13 березня 2002 р., визначав таку мету і програму відзначення: «Проведення наукових конференцій, круглих столів, книжкових виставок, інших культурно-просвітницьких заходів, організацію Всеукраїнського конкурсу учнівської та студентської молоді на кращого знавця історії України... Державному комітету з питань інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України забезпечити висвітлення заходів, присвячених 350-й річниці Переяславської козацької ради»¹. У додатку до указу визначався персональний склад ювілейного (?) комітету, до якого мали увійти лише 7 науковців (але з них 6 одночасно посадовці) та 15 високих урядників. Другий указ, вже з 25 лютого 2003 р., вносив певні зміни

¹ Указ Президента України. Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року // Урядовий кур'єр. – К., 2002. – 23 квітня.

до персонального складу комітету, який очолив тогочасний віце-прем'єр-міністр Дмитро Табачник. Комітет ніколи не збирався у повному складі, тим більше, що деякі передбачені в ньому члени «за згодою» швидко почали відмовлятися від такої почесі.

Курйоз ситуації полягав не лише в тому, що Україна мала відзначати річницю початків свого поневолення Москвою, але й у тому, що указ (чи укази) різко конфліктував з переконанням – якщо вони взагалі були – підписанта цього документа. Бо Л. Кучма практично одночасно писав про 300-річчя «возз'єднання» у 1954 р. (писав для своєї книжки «Україна – не Росія») таке (наводжу цю довгу цитату мовою оригіналу за первісною газетною публікацією тексту): «В мои школьные годы он (Богдан Хмельницкий. – Я. Д.) был самой бесспорной исторической фигурой, какую только себе можно представить: Богдан, мол, спас Украину от порабощения реакционной польской шляхтой и объединил (а, точнее, воссоединил) с братской Россией... В январе 1954 года я учился в 9 классе. В это время весь СССР с неслыханным размахом отмечал 300-летие этого самого воссоединения. Даже до нашей глуши докатывались волны всесоюзного ликования. По радио, во всяком случае, говорили об этом без устали. Я любил слушать радио и помню трансляции больших заседаний в Киеве и в Москве и торжественных концертов потом... В нашей школе тоже были какие-то скромные мероприятия, нам говорили о прогрессивном характере воссоединения. Почему прогрессивном, понятно. Трудовым людям Украины и России после этого стало легче бороться против панов и других угнетателей, потому что вместе всегда легче. Судя по тому, как нам излагали историю, Украина появилась на свет с единственной целью: как можно быстрее воссоединиться с Россией. Причем появилась непосредственно перед воссоединением. До того ее как бы и не было. Была Киевская Русь, потом случилось Батыево нашествие, потом долго тянулось ордынское иго, а украинцев все не было и не было. Были «предки украинцев». Потом ордынские татары куда-то делись, но на наши земли стали посягать польско-литовские феодалы, крымские ханы и турки. А украинцы (тут-то они и появились) стали сопротивляться агрессорам. Однако в одиночку это оказалось тяжело. Украинцы помаялись, помаялись, да и решили воссоединиться с братской Россией. Подсказал им такое разумное решение, а потом провёл его в жизнь Богдан Хмельницкий...»². Ця вбивча іронія коментаря не потребує.

Ледве чи протиріччя між указом та мемуарними висловлюваннями колишнього президента можна кваліфікувати як звичайне лицемірство. Напрошується інший дуже правдоподібний висновок: указ видано на вимогу північного сусіда України, якому, згідно з нововідродженою російською імперською ідеєю, дуже потрібне було врочисте всенародне відзначення «возз'єднання».

Помпезного відзначення не було. Якщо абстрагуватися від кількох інспірованих і переважно оплачених виступів промосковських авторів³ та засобів масової інформації, а також субсидованих «наукових» круглих столів (наприклад, у Запорізькому державному університеті пропонували утворити нову «слов'янську країну» та проповідували, що «українцев нікогда не было и быть не может»). Не обійшлося й без інших курйозів: комуністичний лідер Криму Леонід Грач виступив як голова Всеукраїнського

² Кучма Л. «Судя по тому, как нам излагали историю, Украина появилась на свет с единственной целью: как можно быстрее воссоединиться с Россией» // Факты и комментарии. – Крым; Одесса; Кировоград, 2003. – 21 августа.

³ Наприклад: Толочко П.П. Кому і чим завинила Переяславська рада? // Голос України. – К., 2002. – 21 лютого.

об'єднання громадян «Спадкоємці Богдана Хмельницького» і розгорнув широку антидержавницьку діяльність. Заходи для «відзначення» викликали глибоке обурення громадськості. Переяславську раду перейменували на Переяславську зраду. Документальним свідченням такої саме реакції залишилися численні резолюції протесту, а також десятки газетних і журнальних статей та виступів, програми наукових конференцій. Врешті – солідні наукові й науково-популярні видання, присвячені проблемі⁴. Велику роль у поширенні об'єктивних знань про Переяслав відіграв збірник статей «Переяславська рада», підготований Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України і виданий при допомозі Наукового товариства ім. Шевченка в Америці та Канадського інституту українських студій⁵. Збірник став підставою презентації книги, що перетворилися на конференції в низці університетів України та сколихнули студентську молодь і частину викладачів.

Іншими словами, громадськість України справді відзначила 350-річчя Переяславської ради, але, в основному, в цілком іншому руслі, а не так, як хотіли урядові чинники. Відзначення значною мірою перетворилося в розгляд переслідувань українства Російською імперією та її спадкоємцем – СРСР, початком відліку яких стала якраз Переяславська рада.

Переяслав 1654 р. цілком певно був переломним пунктом в історії України, початком її вимушеного скочування по похилій площині вниз. Тому й не дивно, що ця подія породила велику кількість наукових досліджень, білянаукових і публіцистичних виступів, публікацій документів. Проблема стала предметом уважного вивчення не лише українських та російських істориків, що зрозуміло, але й інших, чужоземних. Переяслав бо ж кардинально змінив у середині XVII ст. геополітичне обличчя Східної Європи, відчинивши фактично і формально, майже цілком легально, шлях для імперіалістичної експансії Московщини-Росії на Південь: Україна, Крим, Чорне море, Молдавія, Балкани, в перспективі (поки що не здійсненій) – Протоки з виходом на Середземне море.

Серед українських дослідників проблеми відповідне місце зайняв Олександр Оглоблин. Історик з часів, дуже складних для української науки XX ст. (роки його життя 1899-1992), був спеціалістом з історії народного господарства України XVII–XVIII ст., з мазепинської доби, а також генеалогії. У т. зв. радянський час під політичним тиском (був в ув'язненні) змушений був відійти від об'єктивної історії, відмовитися від чесної громадянської позиції – зрештою, також і під час німецької окупації Києва⁶. Лише в еміграції, у якій опинився 1944 р. (Чехія, Німеччина, Сполучені Штати Америки), він отримав можливість творити – однак відірваний від архівних історичних джерел, – згідно з власним науковим і громадянським сумлінням, проявити своє патріотичне обличчя.

⁴ Згадаю, хоча б: *Гравовський С.* Що принесла Україні Переяславська рада? – К., 2003. – 63 с.; *Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки.* – К., 2003. – 168 с.; *Сергійчук В.* Переяславська рада – трагедія України і програш Європи. – К., 2003. – 131 с.; *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження українського гетьманату. – К., 2003. – 156 с. Також: *Гальчинський А., Здіорук С., Крисаченко В. та ін.* Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004. – 25 с.; *Прицак Л.Д.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648-1657 pp.). – Харків, 2003. – 500 с.

⁵ *Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження).* – К., 2003. – 888 с.

⁶ Про О. Оглоблина див.: *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – 383 с.

1954 р. побачила світ його студія про Переяслав⁷, перекладена також англійською мовою. Написана дуже сумлінно, з докладним викладом подій – та їх інтерпретацій сучасниками і діячами XVIII ст. – вона стала для свого часу класичною. І хоча основний акцент у дослідженні покладено на історико-юридичні питання, за ними відчувається живий пульс епохи та постать її творця – гетьмана Богдана Хмельницького.

Позитивні риси дослідження О. Оглоблина спричинили його перевидання в останній час. У складі згаданого вже збірника «Переяславська рада 1654 року» було опубліковано основний текст студії з примітками, доведеними до ладу згідно з сучасними вимогами (ми частково покористувалися цими виправленнями), але без документальних додатків⁸. У 2003 р. побачила світ також чернетка виправленого автором первісного тексту студії з трохи дивним позначенням автора як «Олександр Мезько-Оглоблин»⁹. Це видання, без сумніву, є важливим причинком, що дозволяє зрозуміти творчу лабораторію дослідника та його намагання вдосконалити текст. Ми зупинилися на класичному тексті 1954 р. До нього внесені правописні зміни, згідно з діючими тепер в Україні нормами, проведена косметична літературна редакція, що не порушила ні викладу, ні стилю автора. Цитати російською та українською мовами XVII–XVIII ст. подаються з наближенням до сучасної орфографії (усунено «твердий знак»; «ять» у російській передається як «е», в українській – як «і» тощо). В документальних додатках зберігається старий російський правопис.

Від часу видання праці О. Оглоблина минуло 50 років. Зрозуміло, що за півстоліття і дослідження, і погляди на Переяслав доповнювали і модифікували в різні сторони. В найкращому випадку – на підставі нового уважного прочитання джерел, також із застосуванням позаджерельної методики. Хотів цього О. Оглоблин чи ні, але він, виступаючи у вступі до свого дослідження проти т. зв. Переяславської легенди, тобто проти підпорядкування історичної правди, яка ґрунтується на слідах минулого, а саме на історичних джерелах, певним заполітизованим концепціям – сам опинився в полоні українського варіанта Переяславської легенди. Певні підсумки досьогочасних досліджень, зроблені недавно¹⁰, доводять, що:

По-перше, насправді жодного договору (угоди, трактату) між Україною (вживаю цю пізнішу назву) та Московщиною у 1654 р. не було й не могло бути, бо обидві сторони не були рівноправними. Московщина-Росія була повноправною в юридичному відношенні державою, а держава гетьмана Богдана Хмельницького (як її звичайно називають) не була суб'єктом міжнародного права. Це була держава *de facto*, що охоплювала територію – за тогочасними висловлюваннями – звільнену козацькою шаблею від польського гноблення, територію без цивільної (лише з військовою) адміністрації. Вона юридично була далі в складі Польсько-Литовської держави. Договору, засвідченого чи підписаного обома сторонами, ніколи не було, так як і не було

⁷ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954.

⁸ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року... – С. 156-218.

⁹ Мезько-Оглоблин О. Переяславський договір 1654. – Нью-Йорк; Острог; К.; Торонто, 2003. – 151 с. (Серія «Оглобліана». – Т. 2). Таку подвійну форму прізвища О. Оглоблин, наскільки мені відомо, не вживав. Як виходить з репродукованої титульної сторінки, нібито правленої автором, заголовок написано не рукою О. Оглоблина.

¹⁰ Див.: Дашкевич Я. Тавро Переяслава на історії України // Універсум. – Львів; К.; Відень, 2004. – № 2. – С. 4-9; Його ж. Переяслав – 1654: три важкі питання // Шлях перемоги. – К.; Лондон; Мюнхен, 2004. – 14 березня, 24 березня; Його ж. «Москви та Речі Посполитій тебе жбурнув колись Богдан...». Минуло 350 років від дня Переяславської ради // Високий замок. – Львів, 2004. – 12 січня.

присяжних грамот царя і гетьмана, які додавали до договорів у випадку, якщо володарі не зустрічалися особисто. Зрештою, складати договір з підданими (а козацька Україна після присяги опинилася у підданстві) не можна було.

По-друге, справжньою великою загадкою Хмельниччини було небажання гетьмана проголосити незалежність держави *de jure*. Це було дуже дивним, тим більше, що союзники гетьмана, які й відігравали роль протекторів, – турецький султан (формально від 1651 р. – з короткою перервою – Б. Хмельницький вважався його васалом-еміром) і шведський король (фактичний союзник і протектор від 1655 р.), наполягали на проголошенні держави *de jure*. Хмельницького титулували руським князем чи князем Русі (шведський король пропонував також титул київського і чернігівського князя). Це, крім всього іншого, відповідало тогочасному народному монархізмові, поширеному серед козацтва. Придумана істориками відсутність династизму в Б. Хмельницького (він же ж був шляхтичем-аристократом!) не була з погляду тогочасної теорії держави перешкодою. На початковій стадії Української революції 1648 р. Хмельницький сам деколи декларував себе руським князем, отже, думав тоді про незалежне Руське князівство – але далі декларацій не пішов. Тому про рівноправний договір з Московщиною не могло бути й мови, не могло бути й мови про якусь ратифікацію неіснуючого договору. (До речі, в середині XVII ст. назва «Україна» ще не увійшла до вжитку як державно-правовий термін. Україна тоді була й московська – це прикордоння Московського великого князівства на північ від Козацької держави *de facto*, а в самій державі Б. Хмельницького Україною звали прикордоння на межі території, безпосередньо підлеглої Польській короні як складовій частині Польсько-Литовської держави, та окраїну, що прилягала до степу. Як не парадоксально, але назва «Україна» для території, заселеної українцями, увійшла до вжитку раніше в Західній Європі. Це було пов'язано з трактатом Гійома Левассера де Боплана «Опис України» та з його ж картами. Тому саме назва «Україна» в часах гетьмана Богдана не могла стати назвою незалежної держави. З іншого ж боку, назву «Русь» узурпувала Московщина ще в кінці XV ст.). Лише спадкоємець Б. Хмельницького гетьман Іван Виговський намагався здійснити первісну ідею Б. Хмельницького, засновуючи Велике князівство Руське та перетворюючи Польсько-Литовську державу на державу Польсько-Литовсько-Руську. Відомо, що через спротив польських шовіністичних (застосовуючи цей модерний вислів, якого у XVII ст. не було) магнатів і латинського духовництва цей задум, покладений у підставу Гадяцької угоди, реалізований не був. До цієї незрозумілої категорії явищ належить і небажання гетьмана зробити столицею своєї держави Київ, що надало б державі набагато вищого престижу. Не кажучи про те, що тоді вже для Києва існувала ідеологічно опрацьована назва «другий Єрусалим», яка освячувала Київ як духовний центр найвищого рангу (вищого від формули «Москва – третій Рим»). Чигирин на столицю держави, відверто кажучи, не підходив.

По-третє, те, що український варіант Переяславської легенди подавав і подає як «договір» («умова», «трактат») з престижних міркувань (щоб говорити про рівноправність двох сторін), а російський варіант легенди (до сповідувачів цього варіанта треба залічувати також українських москвоцентричних істориків) переважно також подає як договір, аби таким чином твердити про добровільне «возз'єднання» рівноправного українського народу з російським, – не витримує критики. Було підданство (за московським визначенням – «вічне підданство»), стверджене присягою в Переяславі та в інших містах (у яких чимало осіб ухилилося від присяги). Московські дипломати,

наприклад, у Кримському ханстві цинічно визначали це підданство як «вічне холопство» гетьмана і козаків¹¹. Російські офіційні перекладачі, тлумачачи (радіше переказуючи і фальшуючи при цій нагоді оригінальний текст) грецького листа з 14 (24) листопада 1654 р. колишнього молдавського воєводи Василя Лупула до царя, просто писали про гетьмана як про «вірного раба» Олексія Михайловича. Присягу здійснювали за найнижчим можливим дискримінуючим рангом – московська сторона добилася повсюдної присяги без будь-яких гарантій (договору, присяжної грамоти) з московського боку. Насправді був лише привілей («жалувана грамота») царя не для держави, а для окремих станів – для війська, шляхти, міщанства, привілеї для певних заслужених для Москви людей, обіцяне жалування для духовництва. Цар визнавав не державу, а територію, підпорядковану гетьманові й Війську запорізькому, захисниками кордонів Московщини від південного степу і польсько-литовської експансії.

Згідно з тогочасним привілейовим правом (про яке історики забувають), володар міг привілей обмежити (що поступово здійснювали при наступних гетьманах, підпорядкованих Москві), не дотримувати (коли ділили Україну між Московією та Польсько-Литовською державою, а пізніше й з Османською імперією), скасовувати (за Катерини II знищення Запорозької Січі та інституту гетьманства й окремого обмеженого автономного статусу т. зв. Гетьманщини), що не було вже на даній стадії загарбанням та ліквідацією окремої суверенної держави, а лише перетворенням території на звичайну провінцію. У XVII–XVIII ст. московська сторона ще довго застосовувала до Козацької України зневажливу назву «черкаські міста, і місця, і села», а українців звала «черкасами». Не даремно після Переяслава цар Олексій зразу доповнив свій титул «Малою Росією» та при нагоді ще звав себе київським, чернігівським або малоросійським великим князем. Для царату просування на Південь було лише етапом на шляху повернення в межі єдиної держави «исконно русских земель», згідно з ідеєю «збирання руських земель», сформованою ще в кінці XVI ст. за московського великого князя Івана III Васильовича (1462-1505). Після Переяслава цар думав про перенесення центру держави до Києва як до другої столиці. При таких концепціях місця для суверенної Української держави, нібито (за теоріями українських істориків) пов'язаної з Московією лише військовим союзом, протекторатом чи персональною унією з царем, бути не могло. Певне, що така ситуація, яка розкрилася швидко після січня-березня 1654 р., викликала опір гетьмана Богдана Хмельницького, який повернувся до ідеї васалітету турецькому султанові у вигляді окремої держави (типу Молдавії, Волощини, формально в межах Османської імперії), а незабаром прийшов до думки про шведський протекторат. Та обійми Москви були надто цупкими і для Богдана, і для його промосковських наступників.

По-четверте, історики (з О. Оглоблиним включно) присвятили надто багато уваги – на нашу думку – історико-юридичним питанням, перш за все розшукуючи легалістичні тенденції для українців при абсолютній відсутності таких тенденцій у ворогів української незалежності. При цьому забувають про те, що доля України вирішувалася не в правовому полі, а на полях битв засобами агресії та інвазії. Якимось зникає реальна оцінка умов і договорів, у яких одною з сторін виступало Московське велике князівство чи, пізніше, Російська імперія – не лише по відношенні до України. Доречно тут згадати висновки, до яких дійшов швейцарський історик Андреас Каппелер, спеціаліст

¹¹ Заява московських послів Жукова і Пашина татарському мурзі Маметші Сулешову в квітні 1657 р. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1931 (перевидання: К., 1997). – Т. 9. – Половина 2. – С. 1357.

з історії російського імперіалізму, пишучи про захоплення Московщиною-Росією земель східних народів, з яких жоден не увійшов до складу імперії «природно і добровільно, хоча фактично підкорення цих народів нерідко супроводилося й обставлялося підкупом знаті, урочистими обіцянками, які негайно забували, укладенням різного роду «договорів» (які Росія інтерпретувала по-своєму або довільно порушувала), «проханнями», династичними шлюбами, політичними інтригами, які дозволяли вносити розкол до мусульманського табору, садити на ханський престол ставлеників Росії, добиватися прохань «покровительства» і творити видимість «добровільних приєднань», ювілейні дати яких помпезно відзначали вже в радянський час. Скільки не розіграли б таких історичних фарсів, вони не можуть приховати суті російського вторгнення до сусіднього мусульманського світу, державної агресії, колоніальної експансії самодержавної Росії, яка крок за кроком від XVI до XX ст. просувалася далі на південь і схід»¹². Вважає аналогія з українськими обставинами. Не треба бути наївними: не підлягає сумніву (ілюзії тут безпідставні), що в своєму імперіалістичному поході на Південь Московщина-Росія проковтнула б Україну, незважаючи на договори чи привілеї. Однак ситуація виглядала б інакше, якщо б при цьому була зліквідована справді незалежна *de jure* держава, а не звільнена козаками від польського гноблення територія. Бо традиції незалежності мали б тривку підставу з середини XVII ст. й у XVIII–XX ст. йшлося б про відновлення повноцінної держави з минулого, а не про її становлення від початку.

О. Оглоблин намагався якось пом'якшити наслідки Переяслава 1654 р., пишучи у висновках, що «історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами». З цим не можна погодитися. Завдання історика полягає в тому, щоб висвітлювати й аналізувати причини подій, явищ, процесів, їх перебіг і наслідки. Хоча б тому, що ці наслідки у вигляді мети, цілей було закладено в причинах і перебігу подій. Історик, викладаючи, наприклад, історію голодоморів в Україні XX ст., не може абстрагуватися від їхніх наслідків, тим більше, коли причини голодоморів та дії їх організаторів були розраховані на відповідні результати. Подібно неможливо ж висвітлювати історію Другої світової війни, механічно відриваючи її від наслідків війни, передбачених або й непередбачених тими, що спричинили воєнні дії. У протилежному випадку – якщо нехтувати наслідками – цілком втрачається завдання історії бути, згідно з латинською приказкою, «вчителькою життя» – вчити уникати негативних наслідків подібних подій і процесів сьогодні й у майбутньому. Правда, така наука, як відомо, дається людству (і також Україні) важко або не дається цілком.

Переяслав 1654 р. залишається до сьогодні символом підкорення і загарбання імперською Росією України, перетворення її не просто на Малоросію, а на колонію та денационалізовану російську адміністративну одиницю, поділену на регіони. Намагання урядово «відзначити» річницю у 2004 р. стало підтвердженням цієї тези.

Дальші події 2004 р. наочно засвідчили, що марево Переяслава, модифіковане згідно з сучасними політичними обставинами, висить далі над Україною та українською нацією.

Публікується за виданням: Дашкевич Я. Мареву Переяслава над Україною // *Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654*. – К.; Львів, 2005. – С. 121-131.

¹² Каппелер А., Червоная С. Мусульманские народы России: методическое введение // Йордан М.В., Кузеев Р.Г., Червоная С.М. Ислам в Европе. Современные этнические и эстетические концепции сунитского ислама. – Москва, 2001. – С. 102.

ЗАХАРІЙ ГАМОЦЬКИЙ

ЗАХАРІЙ ГАМОЦЬКИЙ – ВІРМЕНИН З УКРАЇНИ,
ДВОРЯНИН У ШВЕДЦІЇ, ТА ЙОГО ЗУСТРІЧІ З
БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ (1655 р.)

Історія шведсько-українських політичних зв'язків та військової співпраці в часах гетьмана Богдана Хмельницького вивчена непогано. Відповідна література налічує десятки статей, розділів монографій про гетьмана, опубліковано чимало документів¹. Також дипломатичну історію цього періоду досліджувало багато істориків, а дипломатам цих часів присвячена спеціальна література. Зокрема висвітлювали діяльність таких постатей, як, наприклад, шведські послы Олександр-Юрій Торкват (Франгепан), Готард Веллінг, київський підкоморій Юрій Немирич (у ролі шведського посла), шведський, пізніше український дипломат Данило Грек (Калугер, тобто монах, Олівенберг). Якимось повз увагу істориків промайнув дипломатичний агент шведського короля Карла X Густава Захарій Гамоцький², який у 1655 р. відіграв важливу роль – він був носієм умов, які ставив король перед гетьманом, а, з іншого боку, доводив до короля вимоги, що їх висував гетьман, ідучи на військову співпрацю з шведською стороною. Життя і діяльність Гамоцького не зводилися до епізодів 1655 р. – він був у курсі контактів Швеція-Туреччина, а як знавець тюркських мов намагався сприяти наверненню турків на християнство, що опосередковано було пов'язано також з українськими проблемами.

¹ При цій нагоді пригадаю деякі призабуті або маловідомі праці українських авторів: *Заклинський К.* Зношення козаків з шведами і князем Юрієм Ракочим II // Справоздання дирекції ц. к. гімназії академічної у Львові за рік шкільний 1882/3. – Львів, 1883. – С. I-XXXI; *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека. (Причинок до зносин Б. Хмельницького зі шведами) // Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. – Прага, 1928. – Т. 1. – С. 441-468; *Kentrschynskyj B.* Till den Karolinska Ukraina politikens förhistoria // *Karolinska Förbundets årsbok* 1956. – Stockholm, 1956. – S. 7-140; *Ejusd.* Östeuropeiska statssystemet under Karl X Gustavs tronföljartid // *Ibid.* – 1964. – S. 7-108; *Ejusd.* Rebelldiplomati och vasallaktism i Östeuropa vid 1600-talets mitt // *Ibid.* – 1965. – S. 10-133; *Ejusd.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // *Ibid.* – 1966. – S. 7-86 (про облогу Львова 1655 р. на с. 46-48); *Коваленко Г.М.* Из истории шведско-украинских отношений середины XVII в. // Вопросы Европейского севера. – Петрозаводск, 1979. – С. 144-149 (з бібліографією новіших для того часу праць); *Федорук Я.* Російська та українська дипломатія у середині XVII століття // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 463-464 (рец. на: *Далгрен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: историография и источники // *Русская и украинская дипломатия в Евразии. 50-е годы XVII в.* – Москва, 2000. – С. 81-91).

² Гамоцький сам підписувався в 1661 р. *Zacharias Gamocki* (згідно з автографом, що зберігається в: Державний архів у Стокгольмі. – Збірка Biographica. – Літера «G»). У документах і літературі вживалися численні варіанти прізвища: *Gammoiski*, *Gamoiski*, *Gamoiscius* (всі – про події 1656 р.), *Gamasky* (1657 р.), *Gamoisky* (1663 р.), *Gamoiski* (1668 р.), *Kamocki* (1671 р.), *Gamotzchi* (1673 р.), *Gamocky* (1673 р.), *Gamoski* (1679 р.), *Gamotski* (після 1679 р.).

Ми робимо першу більшу спробу³ зібрати відомості про Захарія Гамоцького в єдиному нарисі, використовуючи для цього історичні джерела, опубліковані та окремі архівні неопубліковані, а також згадки про такі джерела. Крім цього, залучено літературу, зокрема шведською мовою, іконографію тощо.

***

Сам Захарій Гамоцький подавав у Швеції як місце свого народження фантазійну місцевість Ріслова (Rislova, Risslova) на Поділлі, де його батьки нібито мали родовий маєток⁴. Таке місце народження, а також дату народження 26 квітня 1620 р. (невідомо якого стилю) дає епітафія в церкві св. Клари в Стокгольмі⁵. Ці ж дані подав він, коли йому, нібито польському шляхтичеві (для цього була потрібна згадка про маєток на Поділлі), присвоїли 1668 р. звання шведського дворянина. Тоді до прізвища Гамоцький (вже зміненого на Гамоїський) він додав ще «з Ріслови і Орбі»⁶ (про цю шведську нобілітацію див. далі). Таких чи подібних за назвою місцевостей на Поділлі в першій половині XVII ст. не було, принаймні, їх не вдалося знайти в різних тогочасних реєстрах, їх немає також на картах України Г. Левассера де Боплана з середини XVII ст.⁷

У Львові ж, куди Гамоцький потрапив у 1655 р. як дипломатичний агент короля Карла X Густава, розповідали іншу, мабуть, правдивішу, біографію Гамоцького. У щоденнику облоги Львова козаками львівський райця Самуїл Кушевич (було кілька копій щоденника, одна з них – у редакції Яна Божецького, який, можливо, писав під диктат Кушевича), що Гамоцький – вірменин, народився у Львові, а ще малим хлопцем, під час першої шведсько-польської війни, потрапив до шведського полону в Пруссії і вже залишився в Швеції⁸. У Львові, треба думати, знали про його походження – з іншого ж боку, прізвище Гамоцький серед львівських вірменів поширеним не було. Перша шведсько-польська війна проходила в 1626-1629 рр., отже, десь тоді він опинився у Швеції. Вірменське походження Гамоцького не підлягає сумніву: про нього як вірменина свідчив 1657 р. дипломат на українській службі Данило Калугер, що бачився з ним у таборі Б. Хмельницького під Львовом у жовтні (ст. ст.) 1655 р.⁹ Вже у зрілому

³ Раніше були тези про діяльність Гамоцького, див.: *Дашкевич Я.Р.* Армяно-шведские контакты в XVII в. // XI Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии [Архангельск, 9-17 сентября 1989 г.]. – Москва, 1989. – [Т.] 1. – С. 49-50. Коротка біографічна довідка про Гамоцького в: *Zajaczkowski A.* Gamocki // *Polski słownik biograficzny.* – Kraków, 1948-1958. – Т. 7. – С. 263.

⁴ *Schlegel B., Klingspor C.A.* Svenska adelns ättar-taflor. – Stockholm, 1875. – S. 82.

⁵ *Nordberg J.A.* S[anctae] Clarae Minne eller berättelse om det bamla S. Clarae kloster så wäl som denu warande kyrkan med alla des tilhörigheter; jämwäl om S. Olofs capell som derunder lyder. – Stockholm, 1727. – S. 132; *Curman S., Roosval J.* Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholms kyrkor. – Stockholm, 1928. – В. 6. – Н. 1 (Klara kyrka). – S. 286.

⁶ *Schlegel B., Klingspor C.A.* Svenska adelns... – S. 82.

⁷ *Вавричин М., Голько О.* Спеціальний і докладний план України з належними до неї восводствами, округами і провінціями, для загального добра зроблений Гійомом Левассером де Бопланом... [Показчик]. – К.; Львів, 2000.

⁸ [*Kuszewicz S.K.*]. Obłężenia drugiego miasta Lwowa od woysk kozackich i moskiewskich w roku 1655 fragmentum przez Iana Wożeckiego w collegium Oycow Iezuitow lwowskich studenta spisane // *Томашівський С.* Матеріали до історії Галичини. – Львів, 1913. – Т. 3 (Літописні пам'ятки з р. 1648-1657). – С. 145 (= Жерела до історії України-Руси. – Т. 6); пор.: *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 371.

⁹ Копія свідчення Даниїла Олівенберга (абата Даниїла) про зраду Єрон. Радзейовського шведам і про відносини його до Богдана Хмельницького. Марієнбург, 4 березня 1657 р. // Архив Юго-

віці Гамоцький заснував у Швеції мануфактуру для виготовлення сап'яну, виробництва типово вірменського. Та й портрет його натякає на вірменський антропологічний тип. А те, що він знав тюркські мови (вірмени і на Поділлі, й у Львові користувалися розмовною мовою т. зв. вірмено-кипчацькою, тобто, по суті, ранньою кримсько-татарською, яку вони перетворили на актову і літературну з вірменською графікою), також опосередковано говорить про його вірменське походження.

1653 р. Гамоцький одружився з Євою Рішар де ля Шаппель (Eva Richard de la Chappell), донькою французького дворянина-гугенота, шведського підполковника Адама, який емігрував до Швеції 1611 р. і почав тут свою військову кар'єру, а в 1653 р. був натуралізований¹⁰. Гамоцький, мабуть, уже тоді відігравав певну роль на королівському дворі – збереглося його запрошення на весілля, адресоване до видатного шведського політичного діяча ріксканцлера Акселя Уксеншерни (Oxenstierna)¹¹. Очевидно, Гамоцький був уже тоді протестантом.

***

Нічого дивного, що коли почалася нова шведсько-польська війна у 1655 р., він був на послугах короля Карла X Густава і користувався його довірою. Як вірменина з України, що володів мовами, саме його використали як дипломатичного агента (у Львові його вважали послом; Б. Хмельницький називав його інтернунцієм), посланого з-під Кракова до Львова до гетьмана Богдана Хмельницького. Козаки облягали це місто від 26 вересня (н. ст.) до 8 листопада (н. ст.) 1655 р.¹² разом з московськими допоміжними військами. Характерно, що безпосереднім поштовхом до походу на Львів стало посольство шведського короля – О.Ю. Торкват привіз під Кам'янець-Подільський листа від Карла X Густава, мабуть, з липня 1655 р. (докладний текст листа невідомий), в якому він наполягав на поході гетьмана на захід. 3 вересня (н. ст.) Хмельницький відмовився від облоги Кам'янця-Подільського. У його таборі тоді дійшло до попереднього обговорення шведсько-української конвенції¹³, й гетьман вирушив у напрямі Львова.

Треба думати, що з походу на Львів або вже недалеко Львова пішов козацький гонець до Карла X Густава, який зреагував на це листом до Хмельницького з 22 вересня (н. ст., тобто 18 вересня ст. ст. – так датований у Казимирі недалеко Кракова, який Карл X Густав облягав). Листа до гетьмана привіз Гамоцький ввечері 16 жовтня (н. ст.) – до табору у Львові біля собору св. Юра. Гамоцький разом з посланцем від колишнього польського коронного підканцлера Єроніма Радзейовського, що був на шведському боці, добрався до Львова три тижні, мабуть, через воєнні перипетії¹⁴.

Западной России. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 6 (Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии 1649-1660 гг.). – С. 215.

¹⁰ *Elgenstierna G. Svenska adelns ättartavlor.* – Stockholm, 1926. – Vol. 2 (під прізвищем De la Chapelle).

¹¹ Документ у Державному архіві (Riksarkivet) у Стокгольмі.

¹² У датуванні подій XVII ст. можлива плутанина викликана тим, що Швеція (протестантська) та Україна (православна) дотримувалися юліанського календаря, тобто старого стилю (Швеція до 1753 р.), а Польща (римо-католицька) – григоріанського календаря, інакше – нового стилю. Різниця становила у XVII ст. 10 днів (наприклад, 30 вересня нового стилю – це 20 вересня старого), що треба враховувати для правильного розв'язування дат хронік, листування, також дипломатичного.

¹³ Так уважав М. Грушевський. Див.: *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. 9. – Половина 2: Хмельниччина, роки 1654-1657. – С. 1108.

¹⁴ М. Грушевський сумнівався, чи Гамоцький міг так довго везти листа від шведського короля – ці сумніви ледве чи виправдані. Див.: *Його ж.* Історія... – Т. 9. – С. 1130.

(Для порівняння можна згадати, що в цей час Радзейовський тричі писав до Хмельницького, але перших двох його гінців убили польські шляхтичі біля Люблина)¹⁵.

Хмельницький прийняв Гамоцького, який передав йому листа шведського короля¹⁶. Про це знав дипломат на українській службі Данило Калугер, що тоді також був у таборі Хмельницького під Львовом. Данило свідчив: «У цей час, коли пан гетьман (Самрі-Ductor) був у Львові 1655 року (в тексті помилково 1656 р. – Я. Д.), найясніший король Швеції передав листа до Гетьмана через одного вірменина Захарія Гамоцького (Gamasky)»¹⁷. Гамоцький був під Львовом до відходу козацьких військ 8 листопада (н. ст.). Він знав про захоплення Кракова шведами 17 жовтня і спостерігав переговори Хмельницького та його полковників з представниками міста, що добивалися зняття облоги та визначення суми викупу, бачив наступ на місто 18 жовтня, передачу викупу 27 жовтня. Очевидно, знав також про захоплення Люблина московськими військами (ця вістка прийшла до Львова 29 жовтня)¹⁸. Мусив знати й про якогось ближче невідомого гінця від шведського короля, який прибув до гетьмана 19 жовтня (н. ст.). Хмельницький написав після цього до львів'ян, що Краків піддався Карлові X Густавові¹⁹ (в оригіналі лист без дати, але цього листа приніс до Львова – як подає вірменський за походженням хроніст Тома Йосефович (Tomasz Józefowicz) – львівський вірменин старший Криштоф Захнович саме 19 жовтня²⁰). Захнович заявив при цій нагоді у Львові, що «Хмельницький уклав з шведським королем Каролом Густавом союз, що він (Карл X Густав. – Я. Д.) як переможець прожене Казимира, польського короля, з королівства та йому, Хмельницькому, відступить Руське князівство, яке йому належить правом війни»²¹. (Такої вістки немає в опублікованому тексті щоденника).

1 листопада Хмельницький вже знав про наступ татар на українські землі – ханом був Могаммед Гірей, який неприхильно, а навіть вороже – на відміну від свого попередника Іслам-Гірея – ставився до козаків. Вже тоді в гетьмана визрівала думка, що треба припинити облогу Львова і повертатися на схід. 4 листопада Хмельницький «прикликав ... до себе шведського посла та учасників переговорів і при них заявив

¹⁵ Лист Є. Радзейовського з Варшави від 21 жовтня н. ст. до Карла X Густава // Архив Юго-Западной России... – С. 82.

¹⁶ Копія цього листа в Теках Нарушевича під 1655 р. – № 148. – С. 589. Див.: Грушевський М. Історія... – Т. 9. – С. 1130.

¹⁷ Копія свідчення Даниїла Олівенберга // Архив Юго-Западной России... – С. 215.

¹⁸ Хронологію подій під час облоги Львова викладаю, в основному, за щоденником: [Kuszewicz S.K.]. *Oblężenia drugiego miasta Lwowa...* – S. 145-151.

¹⁹ Лист до львів'ян про те, що шведський король оволодів Краковом і про союз Запорізького Війська з Росією та Швецією. 1655, жовтня (10) 20 // Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1961. – С. 456. Датування Крип'якевича неправильне, повинно бути 19 жовтня (н. ст.).

²⁰ Józefowicz J. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej, a zwłaszcza historię arcybiskupstwa lwowskiego w tej że epoce / Przeł. M. Piwocki. – Lwów, 1854. – S. 197. Лат. оригінал: *Annotationes in vitas archiepiscoporum Leopoliensium tum et super gesta regiminis et annorum illorum ab anno Domini 1614 ex mandato illustrissimi et reverendissimi Constantini Zelinski Leopoliensis archiepiscopi...*; зберігається в: Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 193, оп. 2, спр. 1275. В останній час у мене – через непередбачені обставини – не було можливості перевірити латинський текст (переклад М. Півочького не є докладний). Йосефович, отже, користувався іншим – не щоденником Кушевича – джерелом або повнішим текстом Кушевича.

²¹ Józefowicz J. Kronika... – S. 197.

цьому ж послові, щоб шведський король та його озброєне військо не входили до Руської землі – посол від імені свого короля це обіцяв»²². Така публічна заява в присутності багатьох осіб виглядає радше на демонстрацію, яка мала приховати справжні плани гетьмана. Справа ускладнюється тим, що текст листа Карла X Густава, наскільки знаємо, не публікувався²³. У листі шведський король, як відомо, інформував про власні воєнні досягнення і просив Хмельницького дотримуватися своїх намірів і зв'язуватися з шведськими генералами. Правда, відповідь гетьмана нам відома. Вона датована 8 листопада, днем відходу Хмельницького з-під Львова. В ній найважливіша таємна частина, суть українсько-шведських переговорів у листі не розкривається. Гамоцький, отримавши відправу від гетьмана 8 листопада, названий у листі «інтернунцієм вашої священної королівської величності», засекречену частину мав доповісти усно: інтернунцієві «доручили донести вашій священній королівській величності про деякі справи на словах»²⁴. У «відкритій» частині листа говорилося лише про необхідність продовжувати українсько-шведські переговори і що гетьман чекає нового шведського посла.

Польський історик Лаврентій-Іван Рудавський (1617-1690(?)), сучасник подій, який, крім цього, мав доступ до архівних матеріалів найвищого рівня, твердив, що «Хмельницький запропонував Карлові Густаву допомогу з 40 000 найкращого війська, аби лише до кінця доклати Польщу, на якій руїнах мала б постати могутність Русі, що захопила б під своє панування Польщу»²⁵. Після цього абзацу, що має заголовок «Поради його (Хмельницького. – Я. Д.), дані шведському королеві», Рудавський подав тексти листів імператора Фердинанда з 16 листопада 1655 р. Отже, виходить, що Гамоцькому раніше 8 листопада або й 8 листопада говорив про це Хмельницький, а Гамоцький до 16 листопада передав слова гетьмана шведському королеві у Варшаві. За Рудавським пішли (стосовно допомоги Хмельницького Карлу X Густавові) Кубала і Грушевський. Джерела інформації Рудавського невідомі (чиєсь донесення (?), нотатка (?), може, лист губернатора Львова генерала артилерії Криштофа Гродзіцького до польського короля з 18 листопада²⁶), але вони підходять до обставин.

З Гамоцьким під Львовом, як уже згадувалося, зустрічався інший – вже український (у даному разі) – дипломат Данило Калугер, який отримав від Хмельницького інструкцію для ведення переговорів з Карлом X Густавом. Кубала вважав, що саме ця інструкція, а не лист з 8 листопада, є відповіддю на листа Карла X Густава, який Гамоцький передав гетьманові²⁷. Та інструкція, датована жовтнем старого стилю, тобто

²² [Kuszewicz S.K.]. Oblężenia drugiego miasta Lwowa... – S. 150.

²³ У мене не було можливості використати згадані вище Теки Нарушевича за 1655 р. М. Грушевський передав загально зміст листа, див.: *Його ж.* Історія... Т. 9. – С. 1130.

²⁴ Лист до шведського короля Карла Густава з приводу його перемог у Польщі та з пропозицією продовжувати переговори. 1655 (жовтня 29) листопада 8 // *Крип'якевич І., Бутич І.* Документи... – С. 459-460 (лат. текст і укр. переклад).

²⁵ *Rudawski L.J.* Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pactem Oliviensem usque libri IX... Annales regnante Joanno Casimiro, Poloniarum, Sveciae rege, ab anno 1648 ad annum 1660. – Varsoviae, 1755. – P. 205 (примірник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Національної академії наук України). Пол. переклад: *Rudawski L.* Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. – Petersburg; Mohilów, 1855. – Т. 2. – С. 39.

²⁶ Лист К. Гродзіцького в: Теки Нарушевича. – 1655 р. – № 148. – С. 758 (подаю за: *Грушевський М.* Історія... – Т. 9. – С. 1124).

²⁷ *Kubala L.* Szkice historyczne. – Warszawa, 1910. – Ser. 3 (Wojna moskiewska). – S. 311.

періодом від 10 жовтня до 9 листопада нового стилю, і лист з 8 листопада один одному не протирічать і були насправді окремими різними документами, зміст яких не дублюється. Інструкція є, безсумнівно, автентичною, хоча Крип'якевич з невідомих мотивів оголосив її фальсифікатом²⁸. Текст інструкції італійською мовою (переклад Данила), підписаний по-грецьки: Δανιήλ ἄββας ὑρέκος ἀποχρισάριος (абат Данило Грек, посол)²⁹. В інструкції згадується ще один епізод, у якому Гамоцький мусив брати участь, а саме присяга гетьмана, що він дотримуватиметься своїх зобов'язань перед шведським королем. Церемонія відбулася в присутності Данила (*confirmatà del guiramente fatto in presenza del s-o Daniel abbate Greco nostro natio*)³⁰. Згідно з дипломатичними звичаями того часу, така присяга – у випадку, якщо володарі двох сторін не зустрічалися особисто – замінювала підпис на союзному договорі (як відомо, Карл X Густав такої присяги не склав). Данило чекав на шведського короля у Варшаві вже 29/30 жовтня (н. ст.) – король ще не прибув. Зустріч відбулася 2 листопада, і тоді Данило вручив йому інструкцію. Отже, Данило виїхав з-під Львова ще до відходу козаків. Гамоцький зустрічався з Карлом X Густавом пізніше від Данила, передав королеві листа від Хмельницького і те, що передбачалося сказати усно.

***

Після вдалого завершення місії Захарія Гамоцького до гетьмана Богдана Хмельницького його авторитет як дипломатичного агента помітно виріс. У 1655 р. до шведського короля прорвався турецький посол, відомий дипломат Мустафа Ага. Карл X Густав тримав його біля себе досить довго, кілька місяців – через воєнні події – і лише 26 червня 1656 р., під час перебування в Пруссії, відпустив назад до Туреччини. Мустафа Ага повіз листи до султана, великого візира і муфті. У листах шведський король повідомляв, що польський король Ян Казимир не дотримав слова, підступно напав на шведів, підбурих проти них татар. Карл X Густав просив султана Могаммеда IV, щоб він заборонив татарам нападати на шведів (отже, ці листи стосувалися опосередковано також становища в Україні). Для почту Мустафі Азі дали рйтмайстера (лат. *furmae praefectus*, нім. *Rittmeister*) З. Гамоцького, що мав супроводити турецького посла до Трансильванії. Але по дорозі, у т. зв. Цісарській Угорщині, за наказом угорсько-чеського короля, пізніше імператора Леопольда I, посольство захопили поляки і всіх ув'язнили в Любовлі на Закарпатті (тепер – Словаччина). Листи Карла X Густава

²⁸ Від упорядників // Крип'якевич І., Бутич І. Документи... – С. 19. При цьому Крип'якевич покликається на свою статтю: Підробки документів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1960. – № 3 (41). – С. 3-8. У ній, однак, питання автентичності інструкції не розглядається. Ряд істориків (у т. ч. і Грушевський) вважає інструкцію справжньою і використовує її як повноцінне джерело.

²⁹ Інструкція від імені Богдана Хмельницького грецькому абатові Даниїлові, посланому для дипломатичних переговорів з королем Карлом X Густавом, викладена і підписана самим послом. Львів, у жовтні 1655 р. // Архив Юго-Западной России... – С. 86-92 (італ. мовою з рос. перекладом). Кубала користувався також іншим текстом інструкції невідомо якою мовою: *Instructio ad puncta proponenda a Kozacis Zap. Per Daniellem Graecas abbatem ad regem Sueciae*, що зберігається в Головному архіві давніх актів (Archiwum główne akt dawnych) у Варшаві. – Ф. Essentiale. Suecica. – Фасц. 2. – № 105 (див.: *Kubala L. Szkice...* – Ser. 3. – S. 311). Про цей текст Крип'якевич не знав. Документ, опублікований в «Архиве ЮЗР», зберігається далі в Державному архіві в Стокгольмі. – Ф. «Справи українські». Див.: *Вайнштейн О.Л.* Ценные документы по истории СССР в архивах Швеции // Вестник Академии наук СССР. – Москва, 1957. – № 1. – С. 87 (так само, як і лист Хмельницького, переданий Гамоцьким).

³⁰ Архив Юго-Западной России... – С. 88.

відібрали і передали польському великому коронному гетьманові Юрієві Севастіанові Любомирському³¹.

Донесення шведських дипломатів Гайнріха Целестина фон Штернбаха (посла до трансильванського князя Юрія II Ракоці) та Готарда Веллінга (пізніше шведського посла до Богдана Хмельницького) з Білгорода (Weissenburg) над Дністром докидають кілька подробиць до цієї справи. Поляки в Любовлі хотіли звільнити турецького посла разом з його людьми, але Мустафа Ага заявив, що він поїде далі лише тоді, коли одночасно звільнять шведський почет³². Про це шведи повідомили також Стамбул. Посольство Мустафи Аги³³ перебувало під вартою чотири роки. Разом з ним був і Гамоцький.

Гамоцький повернувся до Швеції розбитим і хворим. За матеріальною допомогою він звертався до різних інстанцій – його прохання збереглися в архівах³⁴. У всякому разі, з його дипломатичною кар'єрою було покінчено. Він повернувся на військову службу та зайнявся підприємництвом, традиційно вірменським та, одночасно, екзотичним для Швеції, а саме – виробництвом сап'яну з козячої шкіри.

Підполковник (öfverstlöjtnant) Захарій Гамоцький – вже зі зміненим прізвищем – отримав 8 жовтня 1663 р. королівський привілей на виробництво сап'яну. Це був у Швеції перший привілей такого роду. Він відбув кілька подорожей, між іншим, до Варшави, шукаючи відповідних ремісників. Завербував перського вірменина Кіркора (він же Георг Стефан), ще іншого вірменина Йоганна Вартовича (мабуть, Вартановича) та купця Йоганна з Бремена. Для своєї майстерні він отримав землю на невеликому острові Горнсвікені (Hornsviken) напроти Орсти (Årsta). Однак протягом трьох років, на які був виданий привілей, йому, мабуть, там не вдалося розпочати виробництво. Пізніше він пустив у рух свою мануфактуру в Кунгсгольмі (Kungsholm)³⁵.

11 вересня 1668 р., як натуралізований у Швеції, отримав дворянство та його вписали до шведського Дому лицарів. Можна думати, що діяв він не дуже легально: оголосив себе польським шляхтичем і доводив це відповідними паперами. Заявив, як згадувалося вище, що народився в родовому маєтку Ріслова на Поділлі. В зв'язку зі

³¹ *Pufendorf S., de. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem...* – Norinbergae, 1696. – P. 207-208 (примірник Російської державної бібліотеки в Москві); нім. переклад: *Pufendorf S., von. Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden ...* ins Hoch-deutsche übersetzt von S. K. – Nürnberg, 1697. – S. 232 (примірник Королівської бібліотеки в Стокгольмі); фр. переклад: *Pufendorf S., de. Histoire de regne de Charles Gustave roy de Svede...* – Nuremberg, 1697. – S. 244-245 (примірник Російської державної бібліотеки в Москві). Пор. також: *Callmer Ch. Claes Rålamb Diarium under Resa till Konstantinopel 1657-1658.* – Stockholm, 1963. – S. 54 (= *Historiska Handlingar* del 37:3).

³² Листи з (24 вересня) 4 жовтня та (3) 13 жовтня 1656 р. опубліковані в: *Szilágyi A. Erdély és az északkeleti háború levelek és okiratok / Transylvania et bellum Boreo-Orientale.* – Budapest, 1891. – 2 köt. – P. 169-172, 174.

³³ До речі, Мустафа Ага виконував також дипломатичні доручення кримського хана, неодноразово брав участь у переговорах з козаками. У 1669 р. відбув подорож з Бахчисарая до Копенгагена, де склав опис Кримського ханства. Див.: *Matuz J. Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669 // Acta Orientalia.* – Havniae, 1964. – Vol. 28. – Fasc. 1-2. – P. 129-151.

³⁴ Зокрема, у Державному архіві в Стокгольмі: Збірка Biographica. – Літера «G», а також томи E 8362, M 1050, Tilasska samlingen; в Університетській бібліотеці в Уппсалі: Stiermans samlingen.

³⁵ *Stråle G.H. Alingsås manufakturverk.* – Stockholm, 1884. – S. LVII-LVIII; *Wikström L. Kungsholmen intill 1700-talets början. Studier i en stadsdels för historia, uppkomst och tidigaste utveckling.* – Stockholm, 1975. – S. 89, 265 (= *Monografier utgivna av Stockholms Kommunalförvaltning*, 36).

шведською нобілітацією, він прийняв довге аристократичне прізвище Гамоїський з Ріслови і Орбі (Rislova och Årby)³⁶. Затвердили його герб (як «стародавній польський»), справді таки на степову тематику, що немовби підтверджувала його подільське походження. На щиті перехрещені дві червоні стріли вістрями вниз, їх перекриває *en face* «польська» шабля в піхві, над нею золота восьмипроменева зірка, а знизу – срібний серп місяця. У наверхі шолом, на якому червоний рак з розпростертими клешнями. Щит декоровано ззовні зеленим листям³⁷.

У травні-червні 1671 р. перебував у Варшаві, де виступив (мабуть, намагаючись дістатися до короля Михайла Корибута Вишневецького) з певними політичними проектами та просив доручити йому якісь дипломатичні місії. Про це писав довголітній секретар папської нунціатури у Варшаві Людовик А. Фантоне до кардинала Вірґінія Орсіні, що був протектором Римо-католицької церкви для Польщі й Португалії та співпротектором для Франції. Гамоїський, неспокійний і дивакуватий, не справив доброго враження на Фантоне, який перестав його підтримувати³⁸. Ця справа вимагає дальшого дослідження на підставі листування, що зберігається в Римі.

Незабаром Гамоїський повертається до Швеції і бере участь у коронаційних урочистостях з нагоди вступу на престол нового короля Карла XI Густава. Врочистості відбувалися в Стокгольмі 18 грудня 1672 р. під назвою «Велика карусель». Гамоїський виступив на чолі польських кіннотників як їхній конюший (лат. *magister stabuli Polonorum*, нім. *der Pohlen Stallmeister*) в ранзі підполковника (лат. *chiliarcha*, нім. *Oberst-Lieutnant*). Його загін виконав тоді третю кадрили³⁹. У виданих з цієї нагоди альбомах (латинською та німецькою мовами) збереглася тогочасна гравюра, на якій зображений Гамоїський на чолі свого загону. Портрет Гамоїського на коні, аналогічний зображенню на гравюрі, є (чи, принаймні, був) у Стокгольмському музеї⁴⁰.

Для Гамоїського не були чужими певні інтелектуальні зацікавлення. У Стокгольмі він познайомився з відомим протестантським проповідником, ректором німецької школи (у 1671-1674 рр.) Йоганном Гербінієм. 1673 р. Гербіній записав у своєму катехизисі, призначеному для навернення турків на протестантизм, уявну розмову з турком на тему християнства. Ці тексти написав Гамоїський, якого Гербіній величав конюшим шведського короля і трибуном (*strenuus S. R. M-tis Sueciae tribunus*)⁴¹. Ці

³⁶ Schlegel B., *Klingspor C.A. Svenska adelns ättar-taflor...* – S. 82.

³⁷ Schlegel B., *Klingspor C.A. Sveriges Ridderskaps och Adels Vapenbok.* – Stockholm, 1886-1890 (в обох виданнях під прізвищем Gamoiski).

³⁸ Регести листів Л.А. Фантоне до В. Орсіні з 3 та 9 червня 1671 р. в: *Elementa ad fontium editiones.* – Romae, 1962. – Т. 7. – Р. 175.

³⁹ *Klöcker Ehrenstahl D. Certamen equestre caeteraque solemnita celebrata Holmiae Suecorum anno 1672 mense Decembri cum serenissimus et potentissimus princeps ac dominus Carolus XI aviti regi, regimen omnium cum applausu capesseret.* – Holmiae, [1673]. – Р. 10. – № 39 (примірник Королівської бібліотеки в Стокгольмі. Відділ карт та ілюстрацій. – RAR, 82Aa, 12/1); це ж по-німецьки: *Das grosse Carosel und prächtige Ring-Rännen nebst dem was sonst Fürtreffliches zu sehen war als durchleuchtigste grossmächtigste König und Herr Carl der Eylffte die Regierung seines väterlichen Erb-Königreichs anno 1672 den 18 den Decembris in seiner königlichen Residenz zu Stockholm antratt.* – Stockholm, [1673]. – S. 9. – № 39 (примірник Університетської бібліотеки в Уппсалі. – Sv. [RAR]. – Stiernmans samlingen, fol. / 10:11).

⁴⁰ R. Rotmistrz hussarski Kamocki // *Kłosy. Czasopismo ilustrowane tygodniowe.* – Warszawa, 1873. – Т. 16. – № 411. – 3/15 maja. – S. 311. Там же репродукція картини.

⁴¹ *Herbinus J. Horae Turcico-catecheticae sive institutio brevis catechitica cujusdam Turcae circumcisi; Stokholmiae vero in Suecia anno salutis reparatae MDCLXXIII die 31 Julii conversi...* – Gedanensi,

тексти – важливе лінгвістичне джерело⁴². Не виключено, що під впливом розповідей Гамойського про Україну в Гербінія виникло зацікавлення до Києва, до Києво-Печерського монастиря, до Дніпрових порогів – їх описав він у своїх книгах «Religiosae Kijoviensis cruptae» (Єна, 1675) та «De admirandis mundi cataractis» (Амстердам, 1678).

Гамойському не таланило з його мануфактурою. У серпні 1678 р. проти нього почався судовий процес – подав його до суду інший виробник сап'яну Бертіль Крегер (Kröger). Процес Гамойський програв 24 травня 1679 р. Програна справа вплинула на нього фатально – в цей же день він помер у відносно не старому віці (59 років)⁴³.

Старший син Гамойського Карл-Філіп (1661-1676) помер молодим, його поховали також у церкві св. Клари. Другий син Густав був капітаном шведської армії. Можливо, ще був третій син невідомого імені, авантюрної вдачі⁴⁴. Рід Гамоцьких (Гамойських) вимер ще у XVII ст.

Доля вірменина з України Захарія Гамоцького, що став шведським дипломатом і військовим, у дивний спосіб переплелася з діяльністю гетьмана Богдана Хмельницького та відіграла певну роль у шведсько-українських стосунках середини XVII ст.⁴⁵

1675. – Р. [3]. Це є додаток до книги: *Herbinus J. Symbola fidei Christianae catholica: to iest powszechne nauki u wiary chrześcijańskiej wyznania.* – Gdańsk, 1675 (примірник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України. Відділ стародруків).

⁴² Див.: *Zajaczkowski A. Głosy tureckie w zabytkach staropolskich. I. Katechizacja turecka Jana Herbinusa // Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.* – Wrocław, 1948. – Ser. A. – Nr. 17. – S. 21-92 (з репродукцією шведської гравюри 1673 р. з Гамойським).

⁴³ *Wikström L. Kungsholmen...* – S. 89-90; *Schlegel B., Klingspor C.A. Svenska adelns ättar-taflor...* – S. 82.

⁴⁴ *Schlegel B., Klingspor C.A. Svenska adelns ättar-taflor...* – S. 82.

⁴⁵ За допомоги в розшуках матеріалів про З. Гамоцького складаю велику подяку Kungliga Biblioteket, Kart- & Plånschavdelningen (керівник відділу Olla Ehrensward); Armémuseum, Staten Trofésamling (керівник д-р Arne Danielsson); Riksarkivet, Byrå I, Sektion 2 – всі установи у Стокгольмі.

ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН

ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН. ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Боплан ніколи не належав до постатей непопулярних в українській історичній науці. Хоча часом зацікавлення до цього француза й пригасало (не без поштовхів згори, від властимущих, наприклад, у т. зв. радянській історичній науці), самому Бопланові, його «Описові України» та картам України шкодило це мало. Це не значить, що, незалежно від багатой присвяченої йому літератури, не залишилося проблем, які вимагають втручання дослідників. Тим більше, що Захід – маю на увазі насамперед Францію – почав відкривати цю багатогранну постать відносно недавно, активніше протягом останніх двох-трьох-чотирьох десятиріч вже нашого століття. Правда, якимось так незримо Боплан був завжди присутній і на Заході. Бо, без перебільшення, саме він став фундатором знань про Україну: край, його людей, його картографічне обличчя. Поширення імені України на Заході в другій половині XVII–XVIII ст. – його заслуга. Заслуга, про яку він не думав і яку не усвідомлював.

Боплан повинен стати об'єктом дальшого вивчення та дослідження. Не розгортаючи широко такі перспективи, хочу назвати основні напрямки бажаних досліджень, може, й з тихим сподіванням, що нові адепти української історичної науки підхоплять естафету.

Біографія. Треба мати надію на те, що серед архівних матеріалів України і Польщі ще будуть знайдені якісь додаткові матеріали про Боплана та його перебування в українських землях. Адже порівняно недавно у Львові було знайдено остаточне документальне підтвердження його перебування в Бродах – і, можна сказати, для досліджень у цьому напрямку є ще певні резерви. Йдеться про рукопис, на підставі якого свого часу вже цілком твердо говорилося про будівельну діяльність Боплана в Бродах¹. Про рукопис цей (хоча на нього й покликалися) якимось пізніші автори забули, зрештою під впливом переконання, що архітектором-будівничим Бродів був Андреа дель Аква... У даному разі маю на увазі рукописну працю бродського архіваріуса Семена Важинського «Wiadomość o zalożeniu miasta Brodów... Z papierów w Archiwum brodzkiem znajdujących się», написану в Бродах 1844 р., яка до Другої світової війни зберігалася серед рукописів Бібліотеки ординації графів Замойських².

Сьогодні ми можемо з впевністю говорити про те, що капітана артилерії Боплана у 1647 р. було усунуто з польського війська. З якої саме причини – не ясно. Таким чином, відпадають поширені в літературі відомості, що Боплан служив в Україні ще у 1648 р., ледве чи не до вибуху Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Справа виглядає трохи таємничою, бо вже в переліку особового

¹ Йдеться про працю: *Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody.* – Lwów, 1865. – S. 20.

² Під номером 63 А. Семен Важинський писав, що Боплан будував фортецю в Бродах.

складу коронної артилерії та арсеналів, поданому на сейм 1647 р., Боплана немає, на що довгий час не хотіли звертати увагу³.

Відомо, що згадки в «Описі України» про індіанців Америки з околиць Мараньяна та про караїбів досить давно викликали підозріння, що Боплан сам бував у цих місцях. Ці припущення підтвердилися документальними (картографічними) даними. Описуючи чорбу кримських татар, Боплан порівнює її до подібного продукту, який виготовляють мешканці Мадагаскару. Питання про те, чи Боплан, у якого, без сумніву, були мандрівничо-авантюристичні риси характеру, особисто побував на цьому острові, залишається відкритим.

Діяльність в Україні та творчість про Україну

Боплана, архітектора-будівничого, можна і треба розкривати не лише на підставі мемуарних фрагментів у «Описі України» та небагатьох документальних даних (які можна поповнювати – згадаймо приклад щодо Бродів, нагальним є подібне завдання також стосовно Підгірців), але й методами середньовічної археології. На розкопки заслуговують рештки фортифікацій Кодака, можливо, й інші об'єкти подібного типу. Розкопки потрібні не лише Бопланові, але й для вивчення проявів французької фортифікаційної школи в Україні. Таку перспективу необхідно враховувати на майбутнє.

«Опис України» висуває низку інтерпретаційних та джерелознавчих проблем. Досі не вивчено співвідношення Боплана з його попередниками (наприклад, Мартином Броневським, Станиславом Сарніцьким та багатьма іншими), проблема залежності від творів яких чекає свого вирішення. Якщо питання літературних джерел Боплана можливо довести до позитивного або негативного результату шляхом навіть текстологічних порівнянь, то набагато складніша – якщо взагалі можлива для висвітлення – справа його інформаторів щодо Північного Причорномор'я, тобто тих земель (з Кримом включно), які Боплан особисто не бачив. Це стосується не лише «Опису України», але й картографічних праць, зокрема карти долішнього Дніпра (про що писатиму ще далі). Підозрівали та підозрівають, що основним інформатором про Крим був Бопланів земляк Себастьян Адерс, також капітан польської артилерії, який за дорученням короля Володислава IV займався розвідкою в Криму та за Дунаєм. Припущення цілком імовірне, але не доведене. Можна вважати, що Боплан мав не одного, а багатьох інформаторів, мабуть, насамперед із середовища тих козаків, що здійснювали морські походи, були бранцями в Криму.

«Опис України» зацікавив багатьох читачів зразу після виходу в світ (тому й було кілька видань за життя автора). Він, «Опис», відіграв також роль своєрідного довідника та підручника, хоча б у французькій дипломатичній практиці. Збереглися відомості про суперечку в Стамбулі між французьким послом в Османській імперії Шарлем-Франсуа Олье маркізом де Нуантелем та польським послом там же, коронним підскарбієм Яном Гнінським стосовно географічного поняття «Україна». Гнінський твердив, що Україна – це лише саме прикордоння, де Нуантель – на підставі Боплана – що це велика країна. Суперечка відбулася 1677 р., а де Нуантель, добрий знавець українських

³ Rola ludzi w artylerii koronnej, cekauzach ośmiu służących, produkowana w sejmie anni 1647 // *Górski K. Historia artylerii polskiej*. – Warszawa, 1902. – S. 298 (репринт: Варшава, 1983). Надзвичайний сейм 1647 р. проходив у Варшаві 2-27 травня, отже, вже до нього Боплан перестав бути капітаном артилерії. Документ про звільнення Боплана має дату 29 березня 1647 р.

справ⁴, повідомив про цю «дискусію» французького короля Людовика XIV⁵. Проблема використання «Опису України» французькою дипломатією вимагає окремого дослідження.

Чи були ще інші твори Боплана про Україну? В кінці XIX ст. лейпцизький книгар і видавець Карло В. Гірземанн продав антикварний примірник «Опису України» 1660 р. До нього було додано рукописний додаток під назвою «Discours de Cosaques» обсягом 37 с. Як вважав анонімний автор антикварного каталогу, рукопис «за палеографією та мовою, виглядає, походить з часу 1600-1650 рр., можливо, що його склав і написав Боплан». Примірник походив з бібліотеки пані де ля Борд, правдоподібно, французької поетеси Аделаїди де ля Борд⁶, відомої в кінці XVIII ст. Згаданий примірник «Опису України» з рукописним додатком зник з виду на яких 70 років. Виявилося, що він опинився в колекції Бопланіани поета й історика картографії України Богдана Кравцева⁷. Експертиза рукопису, однак, досі проведена не була, а сам текст не опубліковано.

У ділянці картографічної спадщини, на мою думку, привертають увагу дві проблеми. Перша, це джерелознавче (в усіх аспектах) використання Спеціальної карти України з історико-демографічною, історико-географічною, топонімічною та, цілком зрозуміло, з історико-картографічною метою. Виявлення усіх збережених примірників Спеціальної карти ще не закінчено, тим більше не завершено порівняння та використання усіх варіантів карти. Хоча, з іншого боку, зроблено вже чимало в цьому напрямку сучасними методами дослідження (праці Марії Вавричин, Андрія Перналя).

Друга проблема – авторство карти долішнього Дніпра. Не підлягає сумніву, що, виготовляючи карту долішньої течії Дніпра з лиманом включно (це місця, в яких Боплан особисто не бував), картограф користувався картографічним матеріалом, запозиченим від попередників; даними від інформаторів (тут знову козаки, імен яких ми ніколи вже не довідаємося; вже згаданий Адерс). Можливо, мав помічників-картографів, з яких, як доводять архівні відкриття останніх років (дослідження С. Александровича), на перший план висувається постать Йосифа Нароновича-Наронського. До спроби розглядати цього картографа як співавтора карти Дніпра треба, однак, ставитися скептично. Завершену картографічну картину ріки дав Боплан, і це дає всі підстави бачити в ньому творця карти в цілому.

Відомо, що у данцизького гравера, відомого майстра Вільгельма Гондта (Гондіюса), Боплан залишив картографічний та іконографічний матеріал, маючи на думці використати його для ілюстрування «Опису України». Картографічні, по суті, чернетки було віднайдено (С. Гербст); сліди іконографічної спадщини заплутані. Про її долю

⁴ Між іншим, мабуть, саме де Нуантель повідомив 1670 р. Париж про те, що султан Могаммед IV призначив Павла Тетерю гетьманом України. Див.: [Racine L.]. Mémoires sur la vie de Jean Racine. – Lausanne; Genève, 1747. – Р. 44. Пор.: Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – [Вид. 2-ге]. – К., 1995. – С. 280.

⁵ Див.: Борщак І. Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки // Українські вісті. – Париж, 1926. – 15 грудня. – № 16. – С. 3.

⁶ Примірник цього антикварного каталогу мені розшукати не вдалося. Цитую за: Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. – К., 1901. – С. 7.

⁷ Див.: Кравців Б. Боплан в українській і чужоземній історіографії // Науковий збірник (Української вільної Академії наук в США). – Нью-Йорк, 1977. – Т. 3. – С. 289 (= Збірник на пошану О. Оглоблина).

висловлювалися різні думки, зрештою, значною мірою підтверджені документальними даними⁸. Є підстава вважати, що іконографічний матеріал Боплана (рисунок самого Боплана?) був використаний при декоруванні його карт, гравійованих В. Гондтом, а також на титульній сторінці «*Bellum Scythico Cosacicum, seu de coniuratione Tartarogum, Cosacogum et plebis Russicae contra Regnum Poloniae*» (Данциг, 1652 та пізніші видання) Йоахіма Пасторія де Гіртенберга. Таке походження рисунків зміцнює автентизм зображень. Діяльність Боплана в ділянці збору іконографії з України – та подальша її доля – заслуговують окремого дослідження.

За всю свою діяльність в Україні та для України (бо з Боплановим іменем, без сумніву, пов'язане поширення й утвердження поняття України як політичної та етнічної єдності), Великий француз заслуговує на всебічне монографічне дослідження, якого українська наука поки що не дала.

Діяльність у Франції

З «Опису» знаємо, що, пишучи про Україну, Боплан не уникав порівнянь з іншими місцями земної кулі, в яких він справді бував (басейн Карибського моря) або в яких міг бувати (Мадагаскар?). Тому всі інші його писання, пов'язані вже з Францією, а також його геодезичні трактати заслуговують на кверенду з погляду перевірки, чи в них не збереглися якісь українські ремінісценції. Геодезичні праці пояснюють методику його вимірювань – це стосується також його практичної діяльності в Україні.

Козацька тема у французькій літературі XVII ст. Французькі автори XVI ст. про козаків – саме під цією назвою – нічого не знали. Лише два з них писали взагалі про мешканців Русі-України. Блез де Вінженер «*La description du Royaume de Pologne*» (Париж, 1573) згадував про русинів; Андре Теве в «*Cosmographie universelle*» (Париж, 1573) помістив відомості про русинів і черкасів (від міста Черкаси), розуміючи під останнім етнонімом козаків середнього Подніпров'я⁹.

У XVII ст. ставлення до козаків кардинально міняється. Етнонім «козаки» входить до загального вжитку, що було пов'язано з кількома факторами: 1) зростання могутності запорозьких козаків у чорноморському регіоні, зокрема їх протитурецькі й протитатарські військові операції на морі й на суші; 2) активізація антипольської національно-визвольної боротьби, що остаточно вилилася в Українську революцію Богдана Хмельницького та закінчилася відділенням значної частини українських земель від Польсько-Литовської держави; 3) активна участь козацтва в подіях Тридцятирічної війни, коли наймані козацькі загони разом з Богданом Хмельницьким опинилися також у північній Франції (облога Дюнкерка)¹⁰. На сьогодні ще не існує повного огляду французької літератури XVII ст. на козацьку тему (хоча робилися такі спроби, наприклад, І. Борщак, В. Січинським, Д. Наливайком). У мене немає наміру заповнювати цю прогалину.

⁸ Підсумки пошуків див.: *Targosz K.* La cour savante de Louise-Marie de Gonzague et ses liens scientifiques avec la France 1646-1667. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. – P. 86-88; *Pernal A.B., Essar D.F.* Introduction // A Description of Ukraine. Guillaume le Vasseur, sieur de Beauplan. – Cambridge (Mass.), 1993. – P. XII-XIV.

⁹ Див.: *Poe M.* The Zaporozhian Cossacks in Western print to 1600 // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge (Mass.), 1995. – Vol. 19. – P. 521-547 (= Камень красугольнь. Rhetoric of the Medieval Slavic World).

¹⁰ Про полеміку довкола цього питання див.: *Дашкевич Я.* Ілько Борщак, історик // *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе. – Львів, 1991. – С. 8-9.

Безсумнівно, однак, що центральне місце у французькій літературі XVII ст. зайняв Боплан та що після виходу в світ його «Опису» писати про Україну, про Східну Європу в цілому без Боплана було неможливо. Вплив Боплана на уявлення західноєвропейської науки та публіцистики про українські справи був дуже великий – і він також заслуговує скрупульозного вивчення.

Варто згадати кількох французьких авторів, для яких контакт з Бопланом значив багато.

Клод де Месме граф д'Аво, видатний французький дипломат, пізніше суперінтендант фінансів. Д'Аво був у Польщі в 1635-1636 рр.; він відіграв дуже велику роль у встановленні Альтмаркського перемир'я. Боплан як посланець великого коронного гетьмана Станислава Конєцпольського 1635 р. зустрічався з д'Аво у Марієнбурзі, передав йому подарунки від гетьмана і, треба думати, інформував французького посла про українські справи. Про цю зустріч писав секретар французького посла Шарль Ожье¹¹.

Посольство д'Аво здобуло високу оцінку сучасників, наприклад, Жана ле Лябуєра сіра де Блеранваля¹², який, до речі, присвятив запорозьким козакам невеликий розділ у своїй книжці 1647 р.¹³ Отже, з-під пера д'Аво вийшов «Discours sur les Cosaques et sur leur religion», відомий за рукописом¹⁴. Цей рукопис написаний до 1650 р. (рік смерті графа д'Аво). Він вимагає дослідження, тим більше, що в ньому можуть бути відомості, отримані 1635 р. від Боплана.

«Описом» Боплана широко користувався французький дипломат у Варшаві (мабуть, секретар посольства), пізніше королівський радник у Монетному трибуналі в Парижі П'єр Шевальє. Боплана – як автора карт України та «Опису» – він згадує двічі у своїй «Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. Avec un discours de leurs origine, paus, moeurs, gouvernement & religion. Et un autre des Tartares précopites» (Париж, 1663)¹⁵. Книжка Шевальє видавалася у XVII ст. двічі також англійською мовою (Лондон, 1672, 1673). Її переклав (чомусь без прізвища автора на титульній сторінці, хоча з рекомендацією його в передмові) англійський лікар та мандрівник Едвард Браун. Браун, між іншим, особисто зустрічався з Бопланом у Франції 1664 р.¹⁶ Десять років пізніше Боплан переклав дуже популярний свого часу Браунів опис мандрівок по Угорщині, Сербії, Болгарії, Тессалії, Австрії та інших країнах (виданий у Лондоні 1673 р.)¹⁷. Чи Боплан був особисто знайомий з П. Шевальє – невідомо, але досить ймовірно. До речі, Шевальє писав про козаків, їхню боротьбу з Польщею, перебування Б. Хмельницького у Франції в прихильному до українців дусі, що викликало невдоволення частини польських істориків (які, зрештою, завжди суворо цензурували західні

¹¹ *Ogerius C. Ephemerides, sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum. Cum esset in comitatu illustriss. Claudii Memmii comitis Auauhij, ad septentrionis reges extraordinarii legati.* – Lutetiae Parisiorum, 1656. – P. 408.

¹² *Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschall de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite...* – Paris, 1647. – P. 205.

¹³ *Ibid.* – P. 225-231.

¹⁴ *Борицук І. Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки. VI // Україна.* – Париж, 1951. – 36. 6. – С. 405.

¹⁵ *Chevalier P. Histoire de la guerre...* – Paris, 1663. – P. 29-30, 37.

¹⁶ *Brown E. Journal of a visit to Paris in the year 1664 / Ed. by G. Keynes.* – London, 1923.

¹⁷ *Brown E. Relation de plusieurs voyages, faits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macedonie, Thesalic, Austriche...* – Paris, 1674. Боплан підписався криптонімом М. L. V., тобто «пан ле Вассер».

відомості про Хмельниччину та Україну XVII ст., якщо вони були об'єктивними у висвітленні конфліктів). Щоб применшити значення твору Шевальє і знецінити його відомості, прізвище автора проголосили... псевдонімом, хоча історичність цієї особи, його діяльність у Монетному трибуналі документально підтверджені¹⁸.

Польська історіографія оголосила недостовірним, а навіть фальсифікаторським твір французького публіциста й історика П'єра Лінажа де Восьєнна «L'origine véritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne» (Париж, 1674), значною мірою тому, що він використав розповіді польського опозиціонера Єроніма Радзейовського, колишнього коронного підканцлера, якого за співробітництво з Швецією під час війни з Польщею 1655 р. було проголошено зрадником. До підготовки книжки де Восьєнна, можливо, мав відношення Боплан (це мое припущення). Джерелом для де Восьєнна була – крім оповіді Радзейовського – також анонімна записка «Eclaircissement sur la révolte des Cosaques et l'irruption des Tartares en Pologne en l'année 1647», складена в кінці 1649 – на початку 1650 рр. на підставі оригіналу польською мовою (французький текст записки зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки в Парижі). Як писав де Восьєнн канцлерові Франції П'єрові Сег'є, польську нотатку перекладав «один з моїх приятелів, який, якщо не підлещувати, не надто проворний у володінні мовами, хоча він провів у Польщі чотирнадцять або п'ятнадцять років»¹⁹. Боплан дуже підходить під таку характеристику. Він володів польською й українською мовами, хоча б на побутовому рівні (бо інакше не міг би спілкуватися з оточенням в Україні), володів, однак, не блискуче (про це свідчать помилки в «Описі», виправлені окремим додатком до книжки – ерратою). Переклад, якщо дійсно перекладав він, міг справляти йому значні труднощі. А в Польщі Боплан справді перебував довший час, навіть трохи більше як п'ятнадцять років (де Восьєнн міг не знати докладно скільки) – насправді шістнадцять років та п'ять місяців. Можливо, це припущення вдасться ще підтвердити або заперечити.

Про «Discours de Cosaques», рукопис, доданий до примірника «Опису України» 1660 р., вже згадувалося.

Дослідження козацької теми у французькій науці, публіцистиці, пресі XVII ст. вимагає ще багато зусиль, які можуть принести чимало невідомого, зовсім не применшуючи, а навіть підтверджуючи велике значення «Опису України» Боплана та його карт.

Творчість Боплана в українській науці

Національні та інші політичні переслідування в такий чи інший спосіб відбилися не лише на українській історичній науці в цілому, але й на такому невеличкому її, в основному, джерелознавчому відрізку, як дослідження творів Боплана. У зв'язку з тривалою забороною українського наукового друкованого слова, українські вчені змушені були перекладати Боплана російською мовою (К. Мельник, В. Ляскоронський). На сьогодні ми можемо говорити про сім українських перекладів «Опису України» – деяких фрагментарних (або опублікованих лише у фрагментах), інших –

¹⁸ Abot de Bazinghen. Traite des monnoyes et de la jurisdiction de la Cour des monnoyes. – Paris, 1764. – Vol. I. – P. 238.

¹⁹ Див.: *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.» – источник книги Линажа де Восьєнна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого // *Историчний збірник. Історія, історіософія, джерелознавство.* (Статті, довідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 334.

повних і, переважно, повноцінних. Йдеться про ті переклади, що були виконані І. Крип'якевичем (опублікований фрагментами), Ф. Дудком (друкувався неповний, хоча підготований був повністю), І. Борщакком (підготований повністю, але не публікувався), анонімом (виготовлений у т. зв. Радянській Україні без прізвища, найімовірніше, репресованого перекладача й опублікований фрагментарно 1941 р.), Я. Кравця та З. Борисюк (опублікований повністю), Я. Кравця (інший варіант, опублікований повністю), В. Косика (опублікований повністю). Історія перекладання Боплана українською мовою – разом зі з'ясуванням долі загублених перекладів, порівняльним аналізом перекладів з оригіналом та між собою – може стати предметом спеціальної студії з теорії наукового перекладу. Наскільки відомо, з чужоземних авторів єдиний Боплан зібрав довкола свого «Опису України» стільки українських перекладачів історичного джерела – і науково-мемуарного твору.

Як виглядає, особливої потреби перевидавати найкраще на сьогодні коментоване академічне видання перекладу «Опису Боплана» 1990 р. немає. Хоча перевидання його з певними виправленнями і доповненнями в коментарях, з новими вступними статтями, знайде й сьогодні наукового та ненаукового, але зацікавленого читача.

Набагато більша потреба мати повний (з усіма варіантами) коментований атлас карт України Боплана, виготовлений факсимільною технікою з повним покажчиком географічних назв, топографічних знаків тощо. Маємо надію, що це завдання також буде виконане українською наукою раніше чи пізніше.

На такий фундаментальний науковий пам'ятник від України та українців Гійом Левассер де Боплан дуже заслужив.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 7-14.

БОПЛАН В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (ДО 1990 Р.)

Усвідомлення того факту, що творчість Гійома Левассера де Боплана – це початок нової ери у вивченні України, просочувалось у науку поступово, шляхом використання його «Опису» і карт при розв'язанні конкретних наукових завдань. Правда, працями Боплана дуже часто користувалися по-споживацькому, рідко охоплюючи його спадщину в цілому. Звичайно виривали з Боплана окремі дані, потрібні для пояснення тих чи інших явищ, подій, певних обставин. Масивне аналітичне використання Боплана перешкоджало узагальненню всієї його творчості – і бурхливої біографії – в єдиному синтетичному ракурсі. Даний нарис українського та російського бопланознавства – це, головним чином, огляд складних переплетінь різноманітних дослідницьких проблем, для розв'язання яких виявився потрібним французький інженер з «Описом» і картами. На перший план висувалися такі питання, як історія козацтва, воєнна історія, етнографія українців і кримських татар, історична географія, топо- і картографія з ономастичними, іконографічними та геодезичними екскурсами. Проблему джерелознавчого плану становила видавнича історія «Опису», карт Боплана та його послідовників. Менше приваблювала біографія Боплана, для вивчення якої в Україні джерела майже не збереглися. Боплана згадують, цитують, використовують сотні авторів. Ми не

ставили перед собою завдання скласти їх перелік. Проте, поруч зі звичайними споживачами Бопланової спадщини, були вчені, для котрих Боплан і його твори стали предметом глибокого, різнобічного і тривалого аналізу. Цим дослідникам, причарованим Бопланом, присвячено найбільше уваги.

В Україну спершу потрапили Бопланові карти. Потрапили з суто практичних міркувань. У другій половині XVII ст., у період т. зв. Руїни, з постійними військовими кампаніями польських, турецьких, російських, українських військ, без детальних («спеціальних») карт Боплана та його епігонів обійтись було важко. На початку XIX ст. в архіві Сенявських у меджибізькій фортеці зберігалися шматки карт Боплана, зношених від постійного вживання¹. Григорій Граб'янка (пом. близько 1738 р.) натякав на своє знайомство з картами воеводств, які вийшли з рук послідовників Боплана. Коли близько 1710 р. літописець писав про кордон козацьких земель, він згадав, що їх «ясное землемѣры на маппах свѣтѣ явили, положивши в предѣлах их воеводство кievское, черниговское, брацлавское и подольское, гдѣ текут Днестр, Буг, Днѣпр, Десна и Буж, а оттѣда по Черное море»². «Спеціальна» карта України була в другій половині XIX ст. у збірці графа Б. Стажинського в Загінцях на Поділлі³.

Перші знані сьогодні відомості про примірник «Опису» в Україні належать лише до початку XIX ст. Ця книга зберігалася в Яготині в бібліотеці князя Миколи Репніна (1778-1845), малоросійського генерал-губернатора та історика-аматора⁴.

Про цю книгу в українських політичних колах знали, однак, раніше. Гетьман Пилип Орлик, перебуваючи в Салоніках в еміграції, 1730 р. писав до свого сина Григорія в Парижі, щоб він роздобув для нього «Опис» Боплана. Григорій відповів, що «безрезультатно шукав цю книжку в усіх книгарнях. Кажуть, що вже півстоліття, як вона зникла»⁵. Можна думати, що гетьман шукав не лише за фактами, поданими Бопланом, але й за насагою для своєї політичної діяльності, яку він міг знайти в «Описі України».

Французький та німецький історик, в один час професор Тюбінгенського університету, Жан-Бенуа (Йоганн-Бенедикт) Шерер (1741-1824), пишучи «Анали Малоросії, або Історію запорозьких козаків і козаків України чи Малоросії», використав для другого тому цієї праці (виданої 1788 р.) «Опис» Боплана, особливо на нього не

¹ Там відкрив їх А. Скальковський. Див.: *Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.* – Одесса, 1850. – Ч. I. – С. 5. Фортеця була власністю Сенявських до 1726 р.

² Цитуємо за літописом Ф. Туманського. Див.: *Летописец Малыя России // Российский альманах.* – Град св. Петра, 1798. – Ч. 2. – С. 17-18. Пор.: *Грабянка Г. Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки...* – К., 1854. – С. II. Окремі карти Київського, Брацлавського та Подільського воеводств видавали від імені Боплана його послідовники. Дехто з дослідників вважав, що існувала ще Бопланова карта Чернігівського воеводства; досі, однак, подібної карти не знайдено. Пор.: *Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России.* – К., 1898. – С. 18: *Jablonski A. [Rec.:] Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы...* – К., 1898 // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1900. – Т. 14. – С. 119.

³ *Łoski J. Wilhelm Hondius nadworny rytownik dwóch królów polskich // Biblioteka Warszawska.* – 1882. – Т. I. – С. 364-365; *Block J.C. Das Kupferstichwerk des Wilhelm Hondius...* – Danzig, 1891. – С. 17.

⁴ *Маркевич Н. История Малороссии.* – Москва, 1843. – Т. 5. – С. 91.

⁵ Цит. за: *Borschak É. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale.* – Dijon, 1935. – P. 152. У «Подорожньому щоденнику» П. Орлика під 1730 р. про це не згадується. Див.: *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1727-1731).* – Cambridge (Mass.), 1988. – P. 619-867 (= Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. 6).

покликаючись⁶. Сам він оголосив, що «Анали» переклав «за рукописами, які зберігаються в Києві». З цього виходило б, що він особисто не користав з французького оригіналу «Опису» (що, до речі, для представника французької історіографії досить дивно), а використав якусь переробку Боплана, підготовану в Україні. Щодо першого тому «Аналів» ясно, що його складено на підставі рукописної версії «Истории о козаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся» князя Семена Мишецького, яка кружляла серед освіченої української верхівки. Хто і коли переробляв Боплана – неясно, але що така редакція рукопису була в Києві, здається, сумніватися важко, хоча б на підставі слів самого Шерера. Висловлювалась думка, що він отримував рукописи для перекладу від учасників новгород-сіверського інтелектуального гуртка⁷, але цей погляд не доведено. Незалежно від цього, справді досить імовірно, що на підставі «Опису» Боплана десь у середині XVIII ст. в Україні було виготовлено його переробку, якою згодом користувався Шерер. Це питання, однак, вимагає ще дальшого вивчення.

У певній формі зберігалася також пам'ять про Боплана як про військового інженера-фортифікатора. Анонімна (бо авторство з впевненістю не встановлене досі) «Історія русів», складена на переломі XVIII та XIX ст., інформувала своїх читачів, що «польское правительство [...] по планам и разводам инженеров французских в 1638 году воздвигнуло нарочито сильную крепость, Кадаком (так у тексті. – Я. Д.) названную, над рекою Днепром, между пределов малороссийских и запорожских устроенную с политическим умыслом»⁸.

Ранні своєрідні бопланівські імпульси – розуміння великої цінності його спадщини як історичного джерела – з'явилися в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Це були згадки, бібліо- та мапографічні дані, часом досить просторі цитати з Боплана, які трапляються в працях німецьких істориків – російських академіків Герарда-Фрідріха Міллера (1705-1783) та Арона-Христіана Лерберга (1770-1813). Перший чітко відрізняв карти Боплана від карт його послідовників⁹, про що пізніше часто забували; другий широко використовував бопланівські описи порогів¹⁰. До речі, фрагменти опису порогів Дніпра, вміщені в російському виданні книги Лерберга 1819 р., перекладеної відомим літератором Дмитром Язиковим (1773-1845), стали, фактично, першим перекладом значних уривків з Боплана на російську мову. 1824 р. з'явився анонімний

⁶ Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie: ou histoire des Cosaques Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours, suivie d'un abrégé de l'histoire des hettmans des Cosaques, & de pièces justificatives: traduite d'après les manuscrits conservés à Kiow, enrichie de notes. – Paris, 1788. – Т. 2: скорочений нім. варіант: Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kasaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben / Nach J.B. Scherers aus russischen Handschriften übersetzten Annales de la Petite-Russie & bearbeitet von K. Hammerdorfer. – Leipzig, 1789.

⁷ Оглоблин О. Annales de la Petite Russie Шерера й «Історія русів» // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 87.

⁸ Конисский Г. История русов или Малой России. – Москва, 1846. – С. 50. Останній український переклад: Історія русів. – К., 1991. – С. 90.

⁹ Müller G.-F. Nachricht von Land- und Seekarten, die das Russische Reich und die zunächst angränzende Länder betreffen // Sammlung russischer Geschichte. – St.-Petersburg, 1761. – Bd. 6. – Stück 1. – S. 20-25.

¹⁰ Lehrberg A.-Ch. Beschreibung des untern Dnjeprs und seiner Wasserfälle zur Erläuterung der ältesten Nachrichten // Ejustd. Untersuchungen zur Erläuterung der ältesten Geschichte Russlands. – St.-Petersburg, 1816. – S. 317-382 (також репринт: Лейпциг, 1969). Рос. переклад: Лерберг А.-Х, Исследования, служащие к объяснению древней русской истории. – Санкт-Петербург, 1819. – С. 263-320.

скорочений виклад змісту «Опису»¹¹, а невдовзі після цього також повний його переклад, який завдячуємо перу Федора Устрялова (1808-1872)¹², брата відомого історика Миколи Устрялова (1805-1870), котрий брав, очевидно, участь у складанні реального коментаря до «Опису». Припущення про те, що Микола Устрялов був учасником підготовки перекладу до видання, підкріплюється його досить обширною статтею, присвяченою Бопланові, надрукованою в Плюшаровій енциклопедії. У цій статті міститься, наскільки нам відомо, єдина продумана характеристика твору Боплана з погляду історії Росії, її варто навести: «Боплан писав не історію свого часу і, треба шкодувати, лише мимохідь згадує про деякі події кривавої війни козаків з поляками. При всьому цьому, цей твір дуже важливий для російської історії: крім цікавих та різноманітних відомостей про козаків у незвичайно цікаву епоху, коли повністю розвинулось козацьке життя, він дає нам правильну картину спустошливих вторгнень кримців, які так довго шарпали південні області Росії, розповідає, яким чином ці варвари майже слідом за гінцями, що приносили звістку про появу їх на кордоні, могли проникати до самої Москви і, перш ніж уряд устигав зібрати військо для того, щоб їх відбити, зникали в степах, забираючи в неволю тисячі полонених і залишаючи за собою лише попіл спустошень. Не менш знаменні розповіді Боплана про безлад у Польщі та сваволю магнатів, які видавали закони для того, щоб їх не виконувати, і зводили на трон королів для того, щоб їм не підкорятися»¹³. Переклад Ф. Устрялова, далекий від вимог, які ставляться в наш час до перекладачів історичних джерел, тобто позбавлений документальної точності, наклав на тривалий час відбиток на історіографію – майже до самого кінця XIX – початку XX ст., коли побачили світ переклади кращі, підготовані в Києві. Французьких оригіналів «Опису» в Росії та в Україні було небагато (в другій половині XIX ст. по одному-два примірники в Петербурзі та Москві, по одному примірникові в Києві, Одесі та Львові; доля яготинського примірника невідома). Передруків французького тексту, здійснених нелюбим через католицизм князем Августином Голіциним (про нього див. далі) малотиражним бібліофільським виданням¹⁴, в особистих та громадських бібліотеках було небагато більше. У французькі тексти майже не зазирали, вважаючи переклад Устрялова бездоганним – і черпали з нього також окремі помилки, що збереглися в літературі, за інерцією, й досі.

До речі, великий письменник Микола Гоголь (1809-1852) користувався саме перекладом Устрялова, коли 1839 р. робив для себе нотатки про козаків¹⁵. Ці записи він використав при написанні другої редакції «Тараса Бульби» (опублікованої 1842 р.) та відомої з чернетки, але остаточно таки ненаписаної драми з української історії¹⁶. У «Тара-

¹¹ О Крыме и украинских казаках в XVII веке. Соч. инженера Боплана, находившегося в службе польских королей Сигизмунда III, Владислава IV и Иоанна Казимира // Северный архив. – Санкт-Петербург, 1825. – Ч. 15. – № 11. – С. 321-336.

¹² Описание Украины. Сочинение Боплана / Перевод с франц. Н. У[стрялова]. – Санкт-Петербург, 1832.

¹³ У[стрялов] Н. Боплан // Энциклопедический лексикон. – Санкт-Петербург, 1836. – Т. 6. – С. 311-312 (цитата зі с. 312).

¹⁴ Description de l'Ukraine depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie par le chevalier de Beauplan / Nouvelle édition publique par le prince Augustin Galitzin. – Paris, 1861.

¹⁵ Перша публікація нотаток: Гоголь Н.В. [Заметки при чтении «Описания Украины» Г. Боплана. – Санкт-Петербург, 1832] // *Его же*. Сочинения. – Изд. 10-е / Текст сверен с собственноручными рукописями автора и первоначальными изданиями его произведений. – Москва, 1889. – Т. 1. – С. 630-633. Це ж: *Его же*. Полное собрание сочинений. – Москва, 1952. – Т. 9. – С. 80-82, 625.

¹⁶ Бопланів «Опис» як джерело творів Гоголя має відповідну літературу. Див., наприклад: Айзеншток И.Я. Комментарии к «Тарасу Бульбе» // Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. – Москва,

сові Бульбі» Гоголь згадує Боплана (не подаючи його прізвища) в особі французького артилериста та інженера, що служив у польських військах і був знавцем воєнної справи.

Імпульси йшли також із Заходу. Австрійський історик Йоганн-Христіан фон Енгель (1770-1814) в «Історії України та українських козаків» визначив значення «Опису» як одного з найважливіших джерел до історії козацтва, простежив історію різних видань Боплана і часто використовував його текст¹⁷. Польська історіографія початку XIX ст. також зробила свій внесок. Письменник, історик, громадський діяч Юліан Немцевич (1758-1841) надрукував перший польський, між іншим, дуже неуважний переклад «Опису» та зменшену репродукцію двох аркушів «спеціальної» карти України. Ці обставини також сприяли ознайомленню в Україні зі спадщиною французького автора¹⁸.

На такому тлі розпочалось використання та вивчення Боплана в українській та російській історіографії.

Дмитро Бантиш-Каменський (1788-1850), починаючи роботу над «Историей Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче...» (перше видання 1822 р.), ще не знав про Боплана. У другому виданні «Истории» він уже широко використовував «Опис», багато разів наводив уривки, іноді значні, у власному перекладі (особливо в XI, XIII, XIX розділах при описі сухопутних та морських походів козаків, селянських злиднів, будівництва фортеці Кодак, розташування та вигляду Києва, знищення Черкас польськими військами 1637 р., побуту та воєнної тактики кримських татар). За Бантиш-Каменським, саме Бопланові «ми зобов'язані докладними відомостями про запорожців, цих хоробрих кіннотників, так само відважних на морі, перед якими дрижали разом з Тавридою різні турецькі країни»¹⁹. Бантиш-Каменський відзначив пропольську тенденційність Боплана, окремі його помилки (про патріарха в Києві, про козацького адмірала). Йому не подобалося скептичне ставлення автора до духівництва і деформовані назви місцевостей. До першого тому «Історії» Бантиш-Каменський додав (є в другому, третьому та четвертому виданнях) репродукції «генеральної» карти в перекладі на російську. До неї історик вніс деякі власні додатки, а дещо пропустив, – і це стало потім причиною не однієї помилки²⁰. Після Бантиш-Каменського Боплан входить як обов'язковий елемент буквально до кожного дослідження, присвяченого історії козацтва.

1937. – Т. 2. – С. 720-723; *Слонимский А.Л.* Комментарии // *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений. – [Москва], 1949. – Т. 5. – С. 505-507.

¹⁷ *Engel J.-Ch., von.* Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. – Halle, 1796. – S. 5, 63-64, 125, 128 etc.

¹⁸ *Beauplan.* Ciekawe opisanie Ukrainy polskiej i rzeki Dniepru od Kijowa aż do miejsca gdzie rzeka ta wrzuca się do morza // *Niemcewicz J.U.* Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce. – Warszawa, 1822. – Т. 3. – S. 336-406, тара; друге видання: Лейпциг, 1839. Пізніше Немцевича звинувачували в поганому копіюванні оригіналу. Див.: *Ляскоронский В.Г.* Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. – К., 1901. – С. V; *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – [Сер. 1]. – Вып. 2. – С. 23; *Барвінський Б.* «Україна» Боплана // *Стара Україна.* – Львів, 1924. – № 1. – С. 14. Скарг на переклад було чимало. Про деякі курйози див.: *Ulaszyn H.* Suhaksumak. (Ustęp z większej całości) // *Pamiętnik Literacki.* – Lwów, 1928. – R. 25. – S. 270-272.

¹⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – [Изд. 2-е]. – Москва, 1830. – Ч. 1. – С. XIII; 3-е изд. – Москва, 1842; 4-е изд. – Санкт-Петербург; К.; Харьков, 1903. Історик помилявся, бо Боплан писав про козаків, насамперед, як про піхотинців.

²⁰ Про помилки див.: *Падалка Л.В.* Карта Боплана... – Полтава, 1914. – С. 3; *Фоменко В.Г.* Про деякі неточності в окремих дослідженнях з історії запорозького козацтва // *Український історичний журнал.* – К., 1967. – № 2. – С. 160.

Ізмаїл Срезневський (1812-1880), майбутній великий славіст, докладно аналізував і коментував кілька конкретних свідчень Боплана: про «країну запорозьку», про харчування козаків, козацьку раду, про острів Скарбницю Військову, про Кодак та ін.²¹ Навіяні романтичними тенденціями, тільки деякі твердження Срезневського витримують історичну критику. Аполлон Скальковський (1808-1898) залишався вірним Бопланові протягом багатьох десятиріч наукової діяльності. Починаючи з «Нарисів Запорожжя», в яких Скальковський використав «Опис» для пояснення топо- та етнотопонімії (що козаки називали Росію і росіян Москвою і москалями)²², через «Історію Нової Січі», в якій він обґрунтував географічні та інші реалії авторитетом «Опису» і карт²³, до численних, розкиданих по різних виданнях історичних нарисів. Скальковський писав «про дуже цінні оповіді Боплана в його «Описі України», йому близько відомої, де так жваво і, може, справедливо описав він побут козацтва, його боротьбу з ногайцями і поляками»²⁴. Петро Кеппен (1798-1864), відомий статистик, етнограф і бібліограф, повноцінно використав дані з «Опису» Боплана про кримські міста²⁵. З Кеппеном, можливо, слід пов'язувати досить послідовне введення Боплана як історико-географічного джерела в т. зв. семеновський «Словарь Российской империи»²⁶. Спершу підготовкою матеріалу для словника займався саме Кеппен. Стислі дані про картографічні праці Боплана та його «Опис» і з відповідним досить повним бібліографічним репертуаром подав Фрідріх (Федір) фон Аделунг (1768-1843)²⁷. Аделунг, як і 80 років до нього Міллер, чітко відрізняв карти Боплана від карт його епігонів.

Микола Маркевич (1804-1860) у переліку джерел для «Истории Малороссии» на перше місце поставив Боплана. Маркевич ґрунтувався на «Описі» та «генеральній» карті, визначаючи кордони України, доводячи давність міста Черкас, висвітлюючи питання про повинності селян, колонізаційну діяльність польського гетьмана Конєцпольського, будівництво фортеці Кодак. Ж.-Б. Шерера, автора «Аналів Малої Росії» (Париж,

²¹ Срезневский И.И. Запорожская старина 1500-1640. – Харьков, 1833. – Ч. 1. – [Вып.] 2. – С. 9, 40-46, 59-63, 68-69, 74-75, 84-88; [Вып.] 3. – С. 138-141.

²² Скальковский А. Очерки Запорожья // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1840. – Ч. 25: Март. – С. 197.

²³ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – Изд. 3-е. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – С. 35, 100, 105, 259 та ін.; перше вид. – Одесса, 1841; друге – Одесса, 1846.

²⁴ Скальковский А. История Новой Сечи... – Изд. 3-е. – 1885. – Ч. 1. – С. 105. Переклад: Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького / Пер. Т.С. Завгородньої. – Дніпропетровськ, 1994. Між іншим, на с. 669 примітка Г.К. Швидько про Боплана. Пор. бібліографії (неповні) праць Скальковського: Біднов В. Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений... Т.-Г. Масарикові... – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 345-346; Оксман Е. [Рец. на:] Біднов В. Аполлон Скальковський... 1925 // Наука на Україні. – Харків, 1927. – № 2-4. – С. 361-366.

²⁵ Кеппен П. Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор таврических. – Санкт-Петербург, 1837. – С. 28-29, 267, 290-291, 343, 347-348, 350.

²⁶ Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. – Санкт-Петербург, 1863-1885. – Т. 1-5 (див. під назвами різних географічних об'єктів, згаданих Бопланом).

²⁷ Adelong F., von. Über die älteren Karten von Russland // Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. – Sankt-Peterburg, 1841. – Bd. 4. – S. 33-35; Adelong F., von. Kritisch-literarische Übersicht der Reisender in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. – Sankt-Peterburg; Leipzig, 1846. – S. 331-332. Рос. переклади: Аделунг Ф. О древних иностранных картах России до 1700 года // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1840. – Ч. 26: Май. – С. 80-83; Его же. Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 года и их сочинений. – Москва, 1864. – Ч. 2. – С. 202.

1788), він характеризував як плагіатора Боплана²⁸. Розглядаючи «Опис», відомий історик Микола Костомаров (1817-1885) вважав, що він належить до категорії тих джерел, які «хоч і дуже важливі, але потребують особливо суворої й обережної критики»²⁹.

Письменник та історик Пантелеймон Куліш (1819-1897), полемізуючи з польським публіцистом й істориком Михайлом Грабовським, що зображував Україну під польським пануванням заідеалізованими фарбами, покликався на Боплана, подаючи за ним опис відносин між панами і рабами, тобто українським народом³⁰. Згаданий уже князь Августин Голіцин (1824-1875), видавець джерел з історії Росії, не лише републікував «Опис» 1660 р., але і вклав багато праці у вивчення біографії Боплана. Йому вдалось натрапити на слід листа Боплана 1651 р. до відомого астронома Йоганна Гевелія, а також знайти згадку про французького інженера в листі 1616 р.³¹

Нову главу у використанні та інтерпретації Боплана відкрив спеціаліст з історичної географії Причорномор'я, професор Рішельєвського ліцею в Одесі Філіпп Брун (1804-1880). У численних аналітичних дослідженнях, присвячених топографії північного узбережжя Чорного моря, він часто користувався Бопланом. Брун намагався уточнити місця, в яких козаки ховали свої човни від турків, ідентифікував місцевість під назвою Семенів Ріг³², прагнув визначити шлях повернення запорожців через Азовське море на ріку Самару³³, коментував відомості про Аслан-городок і Куяльницький лиман³⁴. Його вабили різні бопланівські сюжети, наприклад, ліси над Самарою і дика вишня над нижнім Дніпром, шлях в Азовське море – Самара³⁵, Кічкаська переправа³⁶, острови Кашоварниця³⁷ і Скарбниця Військова³⁸, а також інші питання. Гіпотеза Бруна про комбінований річково-суходільний шлях запорожців Азовське море – Самара, оперта лише на інтерпретації тексту Боплана, викликала дискусію, в якій узяли участь Л. Майков і П. Бурачков. Леонід Майков (1839-1900), відомий літературознавець, етнограф і статистик, запропонував читати в Боплана Вовча Вода замість Тавча Вода, а під

²⁸ Маркевич Н. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т. I. – С. 8, 30, 115, 124, 130, 132, 144, 152; 1843. – Т. 5. – С. 8-9, 89, 91 та ін.

²⁹ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 110. – № 1. – С. 202-203.

³⁰ Кулиш П. Замечания издателя // Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – Санкт-Петербург, 1857. – С. 326. Також репринт: К., 1994.

³¹ Galitzin A. Introduction // de Beauplan. Description de l'Ukraine... – 1861. – P. I-XV.

³² Брун Ф. Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1863. – Т. 5. – Отд. II. – С. 990-991. Перевидання: *Его же*. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Одесса, 1879. – Ч. 1.

³³ Брун Ф. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – Отд. I. – С. 109-110, 129, 155. Перевидання: *Его же*. Черноморье... – 1879. – Ч. 1.

³⁴ Брун Ф. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Труды Одесского статистического комитета. – 1865. – Вып. 1. – С. 37, 42-43. Перевидання: *Его же*. Черноморье... – 1879. – Ч. 1.

³⁵ Брун Ф. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях // Древности Геродотовой Скифии. – Санкт-Петербург, 1872. – Вып. 2. – С. ХСІ, ХСVІ, СХІІІ. Виправлений франц. вариант у кн.: Recueil d'antiquités de la Scythie. – Sankt-Peterburg, 1873. – 2me livr. – P. L-CXX. Перевидання: Брун Ф. Черноморье... – 1880. – Ч. 2.

³⁶ Брун Ф. Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России // *Его же*. Черноморье... – 1880. – Ч. 2. – С. 217-218.

³⁷ Brunn Ph. Zur Geschichte und Geographie der Insel Chortitz // Odessaer Zeitung. – Odessa, 1879. – № 279-280. Переклад у кн.: Брун Ф. Черноморье... – 1880. – Ч. 2.

³⁸ Лассота Э. Путевые записки... отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Перев. и примеч. Ф. Бруна. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 76.

рікою Міус (у Боплана) розуміти Кальміус³⁹. Трохи ширше в історико-географічному плані інтерпретував Боплана також археолог Платон Бурачков (1815-1894), який торкався питань про дніпровські переправи та пороги, шлях Азовське море – Самара, про Чорний ліс і «генеральну» карту та інше⁴⁰. Бурачков належав до групи дослідників, які висловлювали сумнів, чи міг Боплан (і взагалі козаки) пливати супроти течії Дніпра через пороги. Це питання, що викликало помітні суперечки, залишається дискусійним і досі. У праці українського громадського діяча Тадея Рильського (1841-1902), присвяченій історії селян України, що залишилася в рукописі, наводиться велика французька цитата з «Опису», яка свідчить про те, що в поміщицьких бібліотеках іще подекуди збереглися стародруки книги⁴¹.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в українській історіографії робилася перша спроба визначити значення «Опису» та роль його автора як творця джерела першорядного значення. Професор Ніжинського ліцею Іван Лашнюков (1824-1869) увів Боплана до курсу своїх лекцій. Він прийшов до висновку, що Боплан «знав, без сумніву, польську й малоросійську мови, обслідував Дніпро від Києва до сьогоднішнього Олександра, проїхав через українські степи, відвідав усі відомі тоді міста, бачив козацтво у всьому його блискі та чув оповідання козаків про їх походи і подвиги [...]. Безпристрасно і цілком правдиво говорить про вибори королів, про права польського дворянства і про жалюгідне становище руського народу в Польському королівстві. Та, що особливо важливе у творі Боплана, – це топографічний опис України»⁴². Професор Київського університету Пилип Терновський (1838-1884) умістив Бопланів опис Києва в перекладі Ф. Устрялова у збірці матеріалів з топографії цього міста, ілюструючи цю оповідь вирізкою з карти одного з Бопланових епігонів⁴³. Великий етнограф і відомий громадський діяч Михайло Драгоманов (1841-1895) рекомендував «Опис» західним читачам як твір «дотепного француза, який нарисовав живу картину [України] близько середини XVII ст.»⁴⁴. Бопланів «Опис» Драгоманов уважав «цінним твором» і не раз з нього користав, пишучи про козаків, трохи іронічно пригадуючи, що збудована Бопланом фортеця Кодак «не помогла багато» Польщі⁴⁵.

³⁹ Майков Л.И. Заметки по географии Древней Руси. По поводу сочинения Н.П. Барсова Очерки русской исторической географии... – Варшава, 1873. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 24.

⁴⁰ Бурачков П. Заметки по древней географии Новороссийского края. (Письма к проф. Ф.К. Бруну...) // Известия имп. Русского географического общества. – Санкт-Петербург, 1875. – Т. 11. – Вып. 3. – С. 188; Вып. 5. – С. 303, 305-306, 309-310, 317-318; *Его же*. Заметки по исторической географии южно-русских степей // Киевская старина (далі – КС). – 1886. – Т. 14. – С. 663-664, 675, 680-681.

⁴¹ [Рильский Ф. Об украинских крестьянах XVI и XVII веков]. – Рукопис у фондах Музею М. Рильського в Києві, ф. А, № 3784, арк. 30. Праця підписана псевдонімом «Максим Чорний», якого вживав Рильський у 1861 р. Сумнівно, аби до цього часу в Україну потрапило перевидання «Опису», здійснене в Парижі А. Голіциним 1861 р.

⁴² Лашнюков И.В. Очерки русской историографии // Университетские известия. – К., 1872. – № 6. – С. 13-18. Передруковано як: *Его же*. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – К., 1874. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 65-70. Цитата зі с. 65.

⁴³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 44-48, табл., илл.

⁴⁴ Dragomanow M. Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois // Le Travailleur. – Paris, 1877. – № 4. – P. 20. Переклад: Драгоманов М. Русько-українські селяни під угорськими лібералами / Пер. З. Борисюк // Всесвіт. – К., 1991. – № 12. – С. 188.

⁴⁵ Dragomanow M. Kosaken // Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste... / Hrsg. von J.S. Ersch und J.G. Gruber. – Leipzig, 1886. – Sekt. 2. – Tl. 39. – S. 129; укр. переклад: Драгоманов М. Козаки / Пер. М. П[авли]к. – Львів, 1906. – С. 16.

70-ті роки стали мовби цезурою в українському бопланознавстві. Саме тоді на арені історичної науки починають з'являтися, один за одним, дослідники, що присвятили Бопланові значну частину своїх наукових досягнень: В. Антонович, Д. Яворницький, В. Ляскоронський, В. Кордт. Діяльність цих істориків, що проходила в душі переходу від ідей заромантизованого історіографічного народництва до вимог наукового позитивізму, кинула нове світло не лише на «Опис», який незалежно від них широко використовувався в дослідницькій практиці, але й на все ще поверхово відому діяльність Боплана як видатного картографа пізньосередньовічної України⁴⁶.

Професор Київського університету Володимир Антонович (1834-1908) повертався до бопланівської тематики неодноразово – і допомагав своїм учням заглиблюватися в неї. Він відчував слабкі сторони перекладу Устрялова й почав виготовляти власні варіанти окремих фрагментів «Опису», наприклад, з викладом тактики морських походів козаків⁴⁷. В університетських лекціях він так характеризував «Опис»: «Це один з найсерйозніших закордонних творів про Південну Русь. У ньому немає недокладностей і легковажності. Автор спостережливий. Він з усіх боків вивчає середовище, а його розповідь відзначається детальністю і докладністю. В першу чергу він описує географію країни, кордони, до яких тягнеться держава. При цьому описує Дніпро з його порогами, з усіма островами та з первісним поселенням Запорозжя на цих островах. Потім у нього йде флора і фауна. Для нас найцінніша частина його твору етнографічна, в якій автор докладно розповідає про звичаї та звичаї мешканців. Якщо він навіть не говорив місцевою мовою, то, в кожному разі, з цитат у творі видно, що розумів її. Він зобразив приголомшливу картину суспільних і політичних відносин у країні. Ставлення селян до дворян показує, що країна напередодні великого політичного руху: на селянах лежать важкі суспільні й державні повинності й одночасно вони перебувають у стані цілком безправних»⁴⁸.

Учениця, пізніше дружина Антоновича Катерина Мельник (1859-1942), науковий співробітник Всеукраїнської академії наук пореволюційного періоду, переклала повністю Боплана знову⁴⁹. Антонович редагував переклад, написав передмову до нього, додав 64 примітки і 2 рисунки⁵⁰. «Найбільше достоїнство записок Боплана полягає в тому, – писав Антонович, – що він, як чужоземець, не був особисто зацікавлений у козацько-шляхетській суперечці, яка розгорілася на його очах, і тому передає її мотиви цілком об'єктивно, без упередженої думки, щоб звеличити або принизити цю чи іншу сторону. Крім цього, він посідав значний рівень цивілізації, який змушував його дивитися на описані факти з погляду гуманної загальнолюдської справедливості, до

⁴⁶ Необхідно враховувати, що на Східній Україні вся українська література, так само наукова, аж до революції 1905-1907 рр. могла друкуватися, внаслідок заборон царського уряду, лише російською мовою.

⁴⁷ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. 1. – С. 23-24, 55-61, 206-208.

⁴⁸ Подасмо уривок із унікального літографованого примірника: *Антонович В.Б.* Источники для истории Юго-западной России. Лекции 1880-1881 гг. – [К.], 1881. – С. 77 (зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника Національної академії наук України). Перевидано під зміненою назвою: *Його ж.* Курс лекцій з джерелознавства 1880-1881 рр. – К., 1995.

⁴⁹ *Боплан.* Описание Украины. 1630-1648 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 294-388.

⁵⁰ Про роль Антоновича в підготовці видання див.: *Мельник-Антонович К.* До видання 1 тому творів В. Антоновича // *Антонович В.* Твори. Повне видання. – К., 1932. – Т. 1. – С. XIII.

якої не могли дійти його сучасники, польські мемуаристи»⁵¹. До цієї проникливої характеристики Боплана важко додати будь-що істотне навіть у наш час. Антонович постійно користувався Бопланом, коли писав про козаків у науково-популярному жанрі⁵². В особистій бібліотеці Антоновича зберігалося чотири карти, автором яких був позначений Боплан (це була пізніша компіляція Мосеса Пітта і Йоганна Янсона ван Васберга). Антонович передав їх для публікації своєму учневі В. Ляскоронському (див. далі).

Ознайомлення з працями Дмитра Яворницького (також Еварницького; 1855-1940), пізніше академіка АН УРСР, доводить, що він вивчив «Опис» майже напам'ять, дуже часто цитуючи його в численних працях з історії запорозького козацтва і топографії Запорозьких вольностей (тобто території, безпосередньо підпорядкованої Запорозькій Січі). Яворницький ретельно наводив дані Боплана щодо топографії, рослинного та тваринного світу Придніпров'я, про звичаї, зброю, одяг, тактику воєнних дій козаків і татар. На праці Яворницького, особливо історико-топографічного змісту, можна дивитись як на розлогий коментар до «Опису». З цією метою він підбирав паралелі або додаткові дані з інших джерел, вивчаючи, яким чином змінювалася топографія згаданих Бопланом місць протягом дальших двох з половиною століть. Саме так Яворницький використав «Опис» при написанні своєї першої топографії Запорожжя⁵³, яка потім розрослася в фундаментальне історико-географічне дослідження про Запорозькі вольності⁵⁴. У скороченому вигляді воно ввійшло до першого вступного тому «Історії запорозьких козаків»⁵⁵. «Опис», як важливе джерело, проходить також через інші праці Яворницького – про Хортицю, про запорозькі старожитності та легенди, про історію Новоросії⁵⁶. Яворницький зробив дуже багато для популяризації «Опису».

Як це не дивно, однак із карт Боплана та його епігонів він знав лише «генеральну» та чотири регіональні – й на цій підставі робив висновки про великі неточності й

⁵¹ Мемуары... – 1896. – Вып. 2. – С. 289-290.

⁵² *А[нтонович] В.* Початки козацтва / Після відчитів В.А. написав Л.Д. – Львів, 1895 (брошуру складено на підставі літографованих лекцій: *Его же.* История малорусского козачества. – К., 1882); *[Його ж].* Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці, 1897. Про інші праці Антоновича на таку тему див.: *Ткаченко М.* Бібліографія праць В.Б. Антоновича та праць про нього // *Антонович В.* Твори... – 1932. – С. LIX-XС.

⁵³ *Еварницький Д.И.* Топографический очерк Запорожья // КС. – 1884. – Т. 9: Май. – С. 49-50; Июнь. – С. 179, 191; Июль. – С. 417-418 та ін. Відбиток має заголовок: Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. – К., 1884.

⁵⁴ *Еварницький Д.И.* Вольности запорожских козаков: Историко-топографический очерк. – Санкт-Петербург, 1890; друге доповнене видання: Санкт-Петербург, 1898. Покликання на Боплана через кожних кілька сторінок.

⁵⁵ *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 1; друге виправлене і доповнене видання: Москва, 1900, з численними покликаннями на Боплана. Передрук російською мовою під укр. заголовком: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 1; укр. переклад: *Його ж.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Львів, 1990. – Т. 1 (раніше в: *Жовтень.* – Львів, 1988. – № 4-12).

⁵⁶ *Еварницький Д.И.* Остров Хортица на реке Днепре. (Из поездки по запорожским урочищам) // КС. – 1886. – Т. 14: Январь. – С. 42; також відбиток: *Его же.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Санкт-Петербург, 1888. – Ч. 1-2; репринт: К., 1995; *Его же.* Очерк по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – Санкт-Петербург, 1889. Про інші праці Яворницького див. бібліографії в кн.: *Гапусенко І.М.* Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1969. – С. 43-54; *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 234-245.

прогалини в знаннях Боплана про запорозьку територію. Яворницький пояснював це тим, що Боплан особисто не дістався Дніпром навіть до Хортиці. У всьому іншому Боплан покладався на своїх інформаторів⁵⁷. На початку ХХ ст. Яворницький відійшов від запорозької тематики, можливо, під впливом гострої і не завжди справедливої критики, яка, втім, не торкнулася тих місць, де історик користувався Бопланом⁵⁸. Так чи інакше, Яворницький, дуже добрий знавець історичної топографії Запорожжя, не ввів до використаних ним джерел карт Дніпра, приписуваних Бопланові. Свій нарис про пороги Дніпра, виданий багато років пізніше⁵⁹, Яворницький побудував на рівні знань кінця ХІХ ст.

Видатний етнолог, професор Харківського університету, пізніше академік Української академії наук Микола Сумцов (1854-1922), пишучи про народні повір'я, пов'язані з сараною, опублікував відповідний великий фрагмент «Опису»⁶⁰.

Не підлягає сумніву, що ентузіазм Антоновича щодо Боплана дуже вплинув на напрям досліджень професора Ніжинського ліцею Василя Ляскоронського (1860-1928), який не раз дякував учителеві за поради і допомогу. Праці Ляскоронського стали важливим кроком вперед у галузі бопланознавства. Однак, як і Яворницькому (який, щоправда, підходив до Боплана майже виключно з утилітарною метою – як до історичного джерела, тоді як Ляскоронський намагався охопити творчість Боплана в цілому), своїх досліджень йому не вдалося довести до кінця. Та й цілий ряд надто категоричних висновків Ляскоронського виявився передчасним – цього деколи не враховують ті, хто користується його працями. У перших виступах на бопланівську тематику Ляскоронський висловив думку про те, що в 1648 і 1650 рр. вийшло у світ два атласи України Боплана, причому друге видання складалося лише із збільшених частин «генеральної» карти⁶¹. Це твердження не відповідало дійсності.

Після розшуків у Кенігсберзі та Парижі Ляскоронський дещо змінив свої погляди (він ознайомився зі «спеціальною» картою), однак і надалі вважав, що репродуковані ним же карти Подільського та Брацлавського воєводств, а також Покуття (з атласу, що належав Антоновичу) – це роботи самого Боплана. Насправді ж це були тільки добрі його наслідування. Одночасно він докладно описував різновиди «генеральної» карти,

⁵⁷ *Еварницький Д.И.* Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905). – Москва, 1908. – Т. 2. – С. 51-53.

⁵⁸ Див., наприклад: *Житецкий И.* [Рец. на:] Эварницький Д.И. Запорожье в остатках старины... – Ч. 1-2. – Санкт-Петербург, 1888 // КС. – 1888. – Т. 23: Ноябрь. – С. 36-48; *Ястребов В.* [Рец. на:] Эварницький Д.И. Вольности запорожских козаков... – Санкт-Петербург, 1890 // КС. – 1891. – Т. 32: Февраль. – С. 352-356; *Лазаревский А.* [Рец. на:] Эварницький Д.И. История запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1892-1895. – Т. 1-2 // Чтения в Историческом обществе Несторалетописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1896. – Кн. 10. – Отд. VI. – С. 3-23; передрук у: *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1896. – Вып. 3. – С. 69-89; *Его же.* [Рец. на:] Эварницький Д.И. Главнейшие моменты из истории запорожского козачества... 1897 // КС. – 1897. – Т. 56. – С. 84-86. Олександр Лазаревський дійшов до твердження, що Яворницький «цілком нехтує засобами наукової критики, внаслідок чого в його праці відсутня науковість». (*Лазаревский А.* Очерки... – Вып. 3. – С. 88-89).

⁵⁹ *Яворницький Д.И.* Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Харків, 1928.

⁶⁰ *Сумцов Н.* Культурные переживания // КС. – 1890. – Т. 28. – С. 329-330.

⁶¹ *Ляскоронский В.Г.* Данные об атласе Боплана XVII в. // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 10. – С. 37-39; *Его же.* О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера-де-Боплана // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 11. – С. 5-7.

які додавалися, на думку Ляскоронського, до «Описів» 1650 і 1660 рр.⁶² Рецензуючи монографію Ляскоронського, Никандр Молчановський (1858-1906) вказав, що методика роботи Боплана над картами потребує особливого вивчення, адже, наприклад, на помилки на карті, гравійованій Вільгельмом Гондтом (Гондіусом) на бопланівській основі, вказував граверові 1651 р. шведський дипломатичний агент Й. Маєр, щойно повернувшись із поїздки до Криму⁶³. Другий рецензент критичних зауважень не мав⁶⁴.

Ляскоронський продовжував свої пошуки. У фундаментальному десятитомному Блавіановому атласі (що зберігався в бібліотеці Київської духовної академії) він знайшов шестисекційну карту Дніпра з маргінальними рисунками і текстами, запозиченими з «Опису» Боплана⁶⁵. Потім він, репродукуючи карту Київського воєводства (як і карти інших воєводств та Покуття), знову-таки вважав її Боплановою, хоч це було пізніше амстердамське перевидання⁶⁶. Після поїздки до Голландії та Англії Ляскоронський підсумував свої дослідження великою монографією про Боплана, ввівши до неї новий переклад «Опису» та репродукції (опублікованих уже раніше ним-таки) чотирьох регіональних та однієї «генеральної» карт⁶⁷. Підготовляючи це видання, Ляскоронський користувався рекомендаціями М. Владимирського-Буданова та В. Антоновича. Виходячи з нинішнього погляду, ставлення до праці Ляскоронського може бути лише двояким. З одного боку, він запропонував найкращий переклад «Опису» на російську мову з багатим коментарем (102 примітки, з яких деякі перетворились на невеликі історичні екскурси), з іншого – поглибив ряд власних помилок щодо карт, уперто вважаючи пізніші переробки «спеціальної» карти Боплана в регіональному ключі оригінальними працями французького картографа. Не дуже зрозуміло, чому, працюючи за кордоном, Ляскоронський не зумів використати як слід оригінальних «спеціальних» карт. Так чи інакше, його аналіз карт, зокрема, ономастичний, торкається не Боплана, а його епігонів. Тому й розгорнуті критичні зауваження В. Кордта на адресу Ляскоронського⁶⁸ треба вважати майже зовсім справедливими. Ляскоронський висловив необгрунтоване припущення, що граверні дошки «спеціальної» карти було продано польському королеві (визначити витоки цієї легенди поки що немає можливості – про цю обладку писав ще 1836 р. М. Устрялов), який і тиражував карти

⁶² Ляскоронский В.Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 11. – С. 30-33; *Его же*. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – С. 97-137; також перевидання окремою книжкою (К., 1898). Відомості про друге її видання 1903 р. (див.: Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський (некролог) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 386) не підтверджуються.

⁶³ М[олчановский] Н. [Рец. на:] Ляскоронский В. Иностранные атласы и карты... – К., 1898 // КС. – 1898. – Т. 62: Сентябрь. – С. 89; пор. також: Архив Юго-западной России. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 41.

⁶⁴ Jablonowski A. [Рец. на:] Ляскоронский В. Иностранные атласы и карты... – К., 1898 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1900. – Т. 14. – С. 119.

⁶⁵ Ляскоронский В.Г. Блавианов атлас втор. пол. XVII в. // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – С. 116-121.

⁶⁶ Ляскоронский В.Г. Бопланова карта Киевского воеводства // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – Отд. III. – С. 144.

⁶⁷ Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. – К., 1901.

⁶⁸ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – [Сер. I]. – Вып. 2. – С. 23; закиди повторив пізніше Б. Кравців; див.: Його ж. Боплян в українській і чужоземній історіографії... – 1977 (повний опис див. примітку 161). – С. 282, 284.

під час турецько-польської війни. Бопланівську тематику Ляскоронський синтезував у лекціях з історичної географії України. Лекції, проте, залишилися в рукопису і до них досі не має доступу ширша наукова громадськість⁶⁹.

Венямин Кордт (1860-1934), директор бібліотеки Київського університету, в радянський період завідувач відділу Всенародної бібліотеки України, присвятив вивченню Боплана більше ніж три десятиріччя. Починав він з републікації карти України, доданої до «Опису» 1660 р.⁷⁰ Через десять років Кордт опублікував невелике повідомлення про праці Боплана, в якому чітко визначив, що за життя автора було надруковано три видання «Опису» – перше без згадки України в заголовку, друге – в Руані 1660 р., третє – в Парижі 1661 р. Не менш чітко він установив зміст Бопланової картографічної спадщини: «генеральна» карта України, «спеціальна» карта України на восьми аркушах (примірник цієї рідкісної карти Кордт знайшов у Дрездені), карта Польщі, карта Дніпра на трьох аркушах (складається з шести секцій)⁷¹. Одночасно у великому атласі факсимільних репродукцій учений передрукував усі знайдені ним карти (він не знав про прижиттєві різновиди карт Боплана і про пробні примірники Гондіуса, про які стало відомо значно пізніше), дав їх точну характеристику⁷². Щоправда, і в цьому разі не обійшлося без складнощів: карту Польщі він репродукував не з оригіналу, а з данкертівського перевидання. Кордт повідомив найповнішу, як для свого часу, біографію Боплана. Він дедуктивно визначив, що Боплан норманець (бо ж порівнював в «Описі» клімат України з норманським; пізніше це припущення підтвердилося), і поставив питання, на яке частково відповіли пізніші дослідники, про можливі мандрівки Боплана до Центральної Америки та на Мадагаскар. Деякі джерелознавчі проблеми, висунуті Кордтом, зокрема, про можливі книжкові джерела «Опису» (Блез де Віженер, М. Броневський, С. Сарніцький), так і залишились без остаточної відповіді. Кордт спростував інформацію польського бібліографа К. Естрейхера про перше видання «Опису» 1640 р.⁷³, інформацію, яка створила помітну плутанину в науковій літературі (див. далі). Нарешті, він повідомив про руанський примірник 1660 р. у бібліотеці Київського університету з датою, підправленою на «1673». Кордт ще двічі звертався до бопланівських сюжетів. Він дав стислу біографію та бібліографію праць Боплана, висловлюючись остаточно за три прижиттєві видання «Опису» (Руан, 1650; Руан, 1660; Париж, 1661). Стримано висловив своє захоплення французом трохи чудернацькою українською мовою, яка, зрозуміло, не легко давалася прибалтійському німцеві: «З Боплана, коли судити з його книги, була людина інтелігентна й освічена; він подає в ній не лише етнографічний й географічний нарис України, ба, й замітки про її підсоння. Мало не кожна сторінка його праці править за довід, що з нього був чудовий спостережник. Він жваво цікавився усім, що його оточувало. Своєю книгою він збудував собі

⁶⁹ Ляскоронский В. Историческая география Украины. – К., 1923 // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 90, спр. 465-466. Географія складена за регіональним принципом. Дату «1923» повідомляє К. Мельник-Антонович у згаданому некролозі Ляскоронського (див. поклик 62).

⁷⁰ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – [Сер. I]. – Вып. 1. – С. 15, табл. XXXII. Про рецензію А. Яблоновського див. поклик 64 (с. 116-118 журналу).

⁷¹ Кордт В. Боплан и его другие труды по картографии Южной России // ЧИОНЛ. – 1911. – Кн. 22. – Отд. 1. – С. 85-87. Усі згадані карти Кордт перевидав 1910 р. (див. поклик 72).

⁷² Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – [Сер. I]. – Вып. 2. – С. 16-26, табл. I-IX, XXV-XXVI, XXX-XXXII, XXXIV-XXXVI, XXXVIII-XL.

⁷³ *Estreicher K. Bibliografia polska. 140 000 druków. – Kraków, 1891. – Т. 12. – S. 423.*

міцного пам'ятника. Побоювання, що він висловив їх наприкінці своєї книги, начебто він, як військовий, що всеняке життя працював над земляними укріпленнями, лив гармати й палив порох, можлива річ, писав не досить гарно – безпідставні⁷⁴. Критика відзначила, що Кордт, в останньому випадку, дав, по суті, «маленьке дослідження» про Боплана⁷⁵. Передруковуючи вісім карт України та Польщі кінця XVII – початку XVIII ст., Кордт зумів переконливо показати величезний вплив Боплана на дальшу картографію⁷⁶. Докладні, дуже конкретні й обґрунтовані фактажем дослідження Кордта стали золотим внеском не лише в українське, але й у європейське бопланознавство.

Початок XX ст. помітно спопуляризував ім'я Боплана в науці, вивів його «Опис» і карти за межі історичної проблематики. Професор Київського політехнічного інституту Микола Максимович (1855-1928), передруковуючи в фундаментальній монографії Дніпра великі фрагменти «Опису», зробив висновки з погляду гідротехніка: «Опис Дніпра в книзі Боплана цікавий в історичному відношенні, однак, ще важливіший у науковому відношенні для вивчення топографії Дніпра. Боплан дивився на Дніпро очима інженера; тому в своєму описі він дає деякі технічні вказівки, а всі важливіші місця подає з докладнішими математичними визначеннями»⁷⁷. Етнограф і краєзнавець Яків Новицький (1847-1925), перевіряючи за автопсією повідомлення Боплана про розташування татарської переправи через Дніпро, доповнив дані про окремі острови (Таволжанний, Кашоварниця), а також наводив думки лоцманів про те, що Боплан просто хвалився – не міг пливати через пороги супроти течії та, крім цього, користуватися кермом на ріці, всипаній камінням⁷⁸. Професор Київського університету Михайло Владимирський-Буданов (1838-1916) докладно аналізував карти Боплана (і приписувані йому) з погляду історичної демографії в праці про населення України кінця XVI – першої половини XVII ст., яка залишилась ненадрукованою⁷⁹. Військові історики передрукували

⁷⁴ Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926. – С. 97-101 (цитата зі с. 98-99).

⁷⁵ Курц Б. [Рец. на:] Кордт В. Чужоземні подорожні... – К., 1926 // Україна. – К., 1927. – № 21. – С. 207.

⁷⁶ Кордт В. Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1. – С. 3-10, 15 (табл. 1-3, 5-6, 11-12, 20-21).

⁷⁷ Максимович Н.И. Днепр и его бассейн. История и гидрография реки. Современные материалы по гидрографии Днепра и его главнейших притоков. – К., 1901. – С. 105-119 (цитата зі с. 105).

⁷⁸ Новицький Я. С берегов Днепра. (Очерки Запорожья). Путевые заметки и исследования // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Катеринослав, 1905. – С. 67, 77-78, 140-142. З лоцманами і Новицьким можна сперечатися, адже Боплан міг підійматися вгору по ріці під час весняної повені (як вважав ще: Лерберг А.-Х. Исследования... – 1819. – С. 275); крім цього, Дніпро в XVII ст. з ще не знищеними порогами над його притоками, явно був повноводнішим, ніж у XX ст. З анотації на карті Литви Маковського-Радвілі 1613 р. можна довідатися, що князь Д. Вишневецький, рятуючись разом із козаками від татар, які облягали Січ, дістався човнами через пороги до Черкас. Див.: Кордт В. Матеріали... – 1910. – [Сер. I]. – Вып. 2. – Табл. XV.

⁷⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. [Население Юго-западной России от Люблинской унии до середины XVII в.]. – К., 1905 (?) // Центральный державный исторический архив Украины в Києві. – Ф. 840, оп. 1, спр. 6-9. Архівісти присвоїли рукописові умовну назву «Работа по колонизации Украины». Насправді цей рукопис є продовженням праці Владимирського-Буданова: Население Юго-западной России от 2-ой половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 1-210. Можливо, що рукопис готувався як передмова до: Архив... – 1905. – Ч. 7. – Т. 3, де було вміщено іншу полемічно загострену статтю історика. Див. також: Боряк Г.В. Адміністративно-територіальний поділ України першої половини XVI ст. у висвітленні істориків – викладачів Київського університету XIX – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 82.

фрагменти про кримських татар із «Опису»⁸⁰. Історик-краєзнавець Лев Падалка (1859-1922), який ще в студентські роки написав реферат про Боплана⁸¹, вивчав, на підставі карт Боплана та його епігонів, заселення Полтавщини в другій чверті XVII ст. Падалка правив деформовані назви на картах, ідентифікував місцевості, зображені на картах без назви, встановлював нові назви початку XX ст., а весь цей матеріал намагався перевести на бопланівську картографічну основу⁸². Відірваний від наукових центрів, Падалка не володів продуманою методикою, за що й отримав розгромну (подекуди незаслужено сувору) рецензію професора Одеського університету Івана Линниченка (1857-1926)⁸³. Лондонський (Британського музею) примірник «спеціальної» карти Боплана опинився в полі зору журналіста і політичного діяча Володимира Степанківського (псевдонім С. Подолянин, 1885-1957), який описав цю карту в своєму репортажі⁸⁴.

На східногалицький історичний центр бопланівська проблематика поширилася пізно. Це було наслідком змісту «Опису», в якому західноукраїнські землі майже не згадуються. Історик найвищого рангу, професор Львівського університету, пізніше академік Всеукраїнської академії наук та Академії наук СРСР Михайло Грушевський (1866-1934), створюючи фундаментальну «Історію України-Руси», не міг пройти повз Боплана, однак у політичній історії козацтва для нього знайшлося небагато місця – політичних подій в «Описі» відображено небагато. З іншого боку, докладно викладаючи звичаї і побут козаків, Грушевський користувався фрагментами з «Опису», додаючи свої коментарі. Уривки перекладав він сам, на підставі видання Голіцина 1861 р.⁸⁵ За висновком Грушевського, «мемуари Боплана “Description d’Ukraine”, хоч й не багато дають про самі події, малюють загальну обстановку українського життя саме з свого часу. (Боплан прожив в Україні від початку 1630-х рр. до самої Хмельниччини)»⁸⁶. До Боплана Грушевський звертався ще неодноразово, не лише в суто історичних працях. Відомості Боплана про Київ, зокрема, про Поділ, він використовував у «Історії української літератури»⁸⁷.

Однак із львівським центром пов’язаний свіжий погляд на творчість Боплана з досить несподіваного боку – як на іконографічне, а також топонімічне джерело, що свідчить про розширення назви «Україна» в першій половині XVII ст. на значну територію. Богдан Барвінський (1880-1958), за т. зв. радянських часів завідувач Відділу рукописів Львівської бібліотеки Академії наук УРСР, підійшов до «Опису» і карт саме з цього погляду. Барвінський стверджував, що назва «Україна» охоплює у Боплана, а також у

⁸⁰ Крымские татары. (По Гильому Левассеру де-Боплану) // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 1-2. – С. 89-100.

⁸¹ Падалка Л.В. Боплан об Украине // Державний архів міста Києва. – Ф. 16, оп. 471, спр. 389.

⁸² Падалка Л.В. Прошлое полтавской территории и ее заселение. Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914. – С. 60-63, 183-188; *Его же*. К карте Боплана о заселении полтавской территории во второй четверти XVII века. – Полтава, 1914.

⁸³ Линниченко И.А. Критическая оценка сочинения: Л.В. Падалка. Прошлое полтавской территории... – Одесса, 1916.

⁸⁴ Подолянин С. Ucraina seu Terra Cosacorum // Рада. – К., 1912. – 26 вересня. – № 219. – С. 2; переклад: Діло. – Львів, 1912. – 10 жовтня. – № 233. – С. 7-8.

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 297-302, 480, 564. Останній репринт: К., 1995.

⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Вид. 2-ге. – К.; Львів, 1922. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 321. Останній репринт: К., 1995.

⁸⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С. 40 (цей том було підготовано 1930 р.).

його картографічних епігонів (де, мовляв, трапляється навіть термін «Велика Україна» – це помилка Барвінського, бо насправді є «велика карта України»), майже всі етнічні українські землі: «За Бопланом “Україна” – се вже не якесь пограниччя, не саме Подніпров’я, а великі земельні простори від Московщини до Семигорода»⁸⁸. Ідею про такий саме зміст поняття «Україна» в Боплана Барвінський проніс через багато своїх досліджень та науково-популярних нарисів⁸⁹, а коли під час польської окупації Східної Галичини (після 1919 р.) виникла необхідність захищати національне ім’я народу, аргумент про Бопланове визначення поняття “Україна” був покладений Барвінським в основу документів міжнародного звучання⁹⁰. Історик дещо зробив для популяризації «Опису» українською мовою. У додатку до «Історії українського народу» він умістив уривок про побут і подвиги козаків⁹¹. Не вирішуючи наперед остаточно питання про те, чи лежать в основі рисунків на картах бопланівських епігонів зарисовки самого Боплана, Барвінський зайнявся іконографією зображених на них народних типів⁹².

Видатний історик Іван Крип’якевич (1886-1967), пізніше академік Академії наук УРСР, почав глибше цікавитися Бопланом ще у довоєнні (до Першої світової війни) роки. Уривки з «Опису» про святкування Великодня в Україні він опублікував 1913 р.⁹³ Згодом у серії «Історична бібліотека Просвіти» випустив у світ (анонімно) збірничок, складений із великих коментованих фрагментів «Опису»⁹⁴. Книжчина, видана масовим тиражем, швидко розійшлася серед широкого кола читачів. Крип’якевич добре розумів французького автора й рекомендував його звичайними словами: «Боплан був чоловік чесний і благородний. Хоч сам був шляхтич і хоч був на службі польського короля, бачив, якими неправдами жиє польська шляхта в Україні і не вагався остро виступити проти панських насильств [...]. Але, з другої сторони, бачив хиби нашого

⁸⁸ *Барвінський Б.* Польська персоніфікація «України» з 1644 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1914. – Т. 121. – С. 127.

⁸⁹ *Барвінський Б.* Історичний розвій імені українсько-руського народу. – Львів, 1909; *Його ж.* Звідки пішло ім’я «Україна»? – Відень, 1916. – С. 13-16; 2-ге вид.: Вінниця, 1917; *Його ж.* Наше народне ім’я. (Україна, українці, український). – Львів, 1916. – С. 11-16; *Його ж.* Історичні права українського народу до його народного імені. – Відень, К., 1918; *Його ж.* Україна. (Кілька причинків про значення сеї назви). – Львів, 1923; *Його ж.* Велика і Мала Україна. (В справі устійнення обласної словні українських земель). – Львів, 1925.

⁹⁰ Пропам’ятне письмо Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з приводу заборони польською кураторією Львівського шкільного округу національного імені українського народу. – Львів, 1923. Також у перекладі французькою та німецькою мовами. Меморіал підписали, між іншим, майбутні академіки Всеукраїнської академії наук К. Студинський та В. Гнатюк.

⁹¹ *Боплан.* Оповідання про вдачу, життя-буття та про хоробрі діла козаків // *Барвінський Б.* Історія українського народу. – 2-ге попр. і доп. вид. – Львів, 1922. – С. 130-132.

⁹² *Барвінський Б.* Покутські опришки на ритовинах XVII і XVIII ст. // *Його ж.* Д-р Юліан Целевич і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії... – Львів, 1927. – С. 256-265; *Barwiński B.* Opryszki w słownictwie ludowym i na gycinach z XVII i XVIII w. // *Ziemia Czerwieńska.* – Lwów, 1936. – № 2. – S. 230-242.

⁹³ *Крип’якевич І.І.* Великодні звичаї в давніх часах // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 8. – С. 5-6.

⁹⁴ Дніпрові пороги. Опис України і Дніпра коло 1640 р. Із споминів Г. Боплана. – Львів, 1925. Крип’якевич (як і Барвінський 1922 р.) помилково (використовуючи Естрейхера, див. поклики 73 і 118) датував перше видання «Опису» 1640 р. У своєму огляді: Українська Бопланіана // *Левассер де Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... – К., 1990. – С. 223-224, я приписав збірничок «Дніпрові пороги» Б. Барвінському. Ознайомлення з бібліографією, складеною самим І. Крип’якевичем (в яку включено згаданий збірничок), дає змогу виправити помилку.

народу і писав про них просто, не скриваючи нічого, але з жалем, що такий завзятий народ так марнується. За його правдиве слово про наших ворогів і про нас самих заслужив собі Боплан на се, щоби ми пригадали собі його «Опис України»⁹⁵. Пишучи розділ про українські дороги в середині XVII ст. для своєї фундаментальної праці про державу Богдана Хмельницького, Крип'якевич викладав фактичний матеріал, в основному, на підставі карт Боплана⁹⁶.

Історик літератури Михайло Возняк (1881-1954), пізніше академік Академії наук УРСР, підкреслив, що друга частина паризького видання «Аналіз Малоросії, або Історії запорозьких козаків» Жана-Бенуа Шерера 1788 р. – це, по суті, витяги з «Опису» Боплана. М. Возняк використав також образний зворот Боплана про українського селянина в чистилищі – тобто під польським пануванням⁹⁷.

Ще в дореволюційний час «Опис» Боплана дочекався професійної оцінки з боку такого видатного географа, яким був професор Одеського університету Гаврило Танфільєв (1857-1928). «Автор, – писав він про Боплана, – дає багато цінних відомостей про південноруські степи, їх рослинність (між іншим, про степову вишню, степовий мигдаль) і тваринне населення. У його часах в українських степах ще водився бабак (*Arctomys bobac* – тепер лише в одному місці Костянтинградського повіту Полтавської губ. і далі на схід), сайгак (тепер лише за долішнім Доном і далі на схід) та дикий кінь (зник близько середини XIX століття). Боплан згадує, між іншим, озеро Куляльник (лиман поблизу Одеси), яке тоді славилось своїм рибним багатством – воно, очевидно, ще не встигло сильно обміліти. Тилігул уже був відрізаний від моря пересипом, але також був багатий на рибу. Боплан спостерігач дуже обережний, він скептично ставився до багатьох загальноприйнятих тоді понять. Деякі місця його книги, що стосуються Київської лаври, перекладач (Ф. Устрялов. – Я. Д.) не наважився перекласти російською мовою, а помістив їх серед додатків, як в оригіналі. Описи [...] відзначаються великою достовірністю»⁹⁸. Іншим представником одеського наукового центру, який користувався «Описом» як історико-географічним джерелом, був чудовий знавець минулого Північного Причорномор'я Олександр Бертьє-Делагард (1842-1920). Боплан «допомагав» йому при висвітленні питання про переправи через Дніпро⁹⁹.

Тяжкі роки Української революції і не легші наступні не зменшували уваги до Боплана. Доцент Кам'янець-Подільського університету (потім професор Полтавського інституту народної освіти) Павло Клепатський (також Клепацький, 1885 – після 1938) звернув увагу на етнографічну сторону «Опису»: «Головний інтерес праці полягає в населенні (українським) – його норовах, звичаях і суспільних відносинах. Без сумніву, ця остання, етнографічна частина – найкоштовніша в «Опису» Боплана [...]. Взагалі ж, про Боплана треба сказати, що він спостерігач уважний і письменник сумлінний: на нього цілком можна здатися». Клепатський лише сумнівався в тому, чи справді дівчата

⁹⁵ Дніпрові пороги... – С. 3.

⁹⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. (3. Державні межі. 4. Дороги) // ЗНТШ. – Львів, 1926. – Т. 144-145. – С. 126-128, 132-137.

⁹⁷ Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3 (Віки XVI-XVIII). – Ч. 2. – С. 398, 516; Вид. 2-ге, випр. – Львів, 1994. – Кн. 2. – С. 383-384, 496.

⁹⁸ Танфільєв Г.И. География России. – Одесса, 1916. – Ч. 1. – С. 51-52. Навколо дикої вишні в степу велася дискусія (деякі автори вважали, що Боплан мав на увазі терен).

⁹⁹ Бертьє-Делагард А.Л. К вопросу о местонахождении Маврокастропа. «Записки» готского топарха // ЗООИД. – 1919. – Т. 33. – С. 2, 4.

першими сваталися до хлопців, як про це писав Боплан. На карти Клепатський дивився, насамперед, як на демографічне джерело: «Карти Боплана, зроблені на підставі його особистих зарисів і помірів надзвичайно старанно і докладно, є дуже важним, самотнім в своїм роді джерелом для історії заселення України впротяз першої половини XVII ст.»¹⁰⁰. Інший професор Кам'янець-Подільського університету (пізніше Варшавського університету) Василь Біднов (1874-1935), вивчаючи пороги Дніпра, не раз цитував «Опис»¹⁰¹.

Якщо, свого часу, Яворницький уважно використовував «Опис» (але не карти) Боплана для дослідження топографії Подніпров'я, то тепер до систематичного вивчення спадщини Боплана у всіх її різновидах для території Бузько-Дністровського межиріччя звернувся доцент Одеського університету Федір Петрунь (1894-1963). На відміну від багатьох попередників, він різко негативно характеризував французького інженера: «Боплан в своїм "Описі України" та в своїх мапографічних творах був яскравим представником настрою та бажання в польської керуючої кляси (див. присвяту королеві Янові-Казимиру). В цім відношенні він був спадкоємцем низки польських публіцистів. Але, крім імперіалістичної тенденції, прагнення до експансії, Боплан перейняв та використовував в літературних творах [праці] польських діячів і фактичний матеріал»¹⁰². Петрунь прийшов до висновку, що Боплан особисто не заглиблювався в степи південніше річки Кодими і щодо тамтих територій користувався даними місцевих мешканців, можливо, також «Описом Тартарії» М. Броневського (написаним 1579 р.). У пізніших працях Петрунь спокійніше ставився до Боплана, не заперечуючи цінності зібраного ним фактичного матеріалу¹⁰³. Петрунь займався Бопланом інтенсивно, але недовго; пізніше, не без зовнішніх поштовхів у вигляді політичних переслідувань, його зацікавлення вимушено змінилося¹⁰⁴. Маючи великі знання в галузі історичної топографії Північно-західного Причорномор'я, він виклав усі зібрані дані (також бопланівського походження) в кількох рукописних дослідженнях, знищених невігласами після смерті автора¹⁰⁵.

Численні історики розв'язували за допомогою Боплана окремі конкретні завдання. Професор Одеського університету, пізніше академік Української академії наук Михайло Слабченко (1882-1952) реконструював, користуючись Бопланом, мережу торговельних шляхів України¹⁰⁶. Керівник Археографічної комісії Української академії наук Микола Ткаченко (1892-1965) використав «Опис» і «спеціальну» карту, досліджуючи

¹⁰⁰ Клепатський П. Огляд джерел до історії України. (Курс лекцій, читаних протягом 1919 акад. р.). – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Вип. 1. – С. 132-134.

¹⁰¹ Біднов В. Дніпрові пороги. Топографічні відомості. – Катеринослав, 1919.

¹⁰² Петрунь Ф. О. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – Т. 2 (1925/6). – № 2. – С. 91-103 (цитата зі с. 102).

¹⁰³ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-дністрянського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – № 6. – С. 155-171; *Його ж.* Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150-160 (єдиний, що зберігся, неповний друкований примірник із бібліотеки Ф.П. Максименка; у мене є мікрофільм).

¹⁰⁴ Див.: Самодурова В. В. Федор Евстафьевич Петрунь (1894-1963): Библиографический указатель. – Одесса, 1981.

¹⁰⁵ Дані від покойного професора Одеського університету С.Я. Борового.

¹⁰⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничны до мировой войны. – Одесса, 1923. – Ч. 1: Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Т. 3. – Карта.

минуле Уманщини¹⁰⁷. Професор Одеського інституту народної освіти Микола Загорівський (1898-1934) врахував дані Боплана, вивчаючи причорноморські лимани¹⁰⁸. У регіональному плані – для історії заселення Кам'янецьчини – використав карту Боплана професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Володимир Геринович (1883-1948)¹⁰⁹. У 30-х рр. у Києві був підготований високоякісний український переклад Боплана (на підставі паризького перевидання 1861 р.; хто був перекладачем – не встановлено; треба думати, його репресували, тому не подавали у свій час прізвища). Значні фрагменти перекладу побачили світ у багатотомній хрестоматії джерел з історії України¹¹⁰.

Зовсім нові сторінки українського бопланознавства написав Ілько Борщак (1895-1959), майбутній професор Національної школи живих східних мов у Парижі. Коли в часах Української революції Борщак опинився у Франції, він розгорнув тут широку наукову роботу, розшукуючи в архівах та бібліотеках матеріали про різні аспекти українсько-французьких контактів. При цьому йому вдалося натрапити на слід невідомих науці даних про Боплана. Вперше він згадав про них у ювілейних нарисах, присвячених французькому авторові¹¹¹. Виступ Борщака викликав полеміку. Б. Барвінський вказав на бібліографічні та інші прогалини в Борщака, однак, з іншого боку, некритично сприйнявши повідомлення Естрейхера (про яке вже згадувалось), пробував довести, що перше видання «Опису» було надруковане в Руані 1640 р., а після цього було ще три (Руан, 1651; Руан 1660; Париж, 1661)¹¹². Борщак вважав, що в «Описі» (а також на картах) Боплан, як один із перших західноєвропейських авторів, «чітко означив ідею соборної України, вказуючи на єдність етнічної території, заселеної українцями, і не змішуючи їх ні з поляками, ні з московитами»¹¹³. Про знайдену Бопланіану Борщак доповідав Українській академії наук у Києві, повідомляючи одночасно, що підготував переклад «Опису» на українську мову¹¹⁴. І цей переклад, і перевидання тексту 1660 р., яке Борщак збирався надрукувати як черговий том своєї «Bibliothèque franco-ukrainienne» (він почав видавати її після Другої світової війни в Монтрей-су-Буа)¹¹⁵,

¹⁰⁷ *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVII вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 27 (карта).

¹⁰⁸ *Загорівський Н.А.* Лимани Северного Причорномор'я на картах прошлых столетий // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Одеса, 1929. – Ч. 4-5 (Секція вивчення природних багатств). – С. 41.

¹⁰⁹ *Геринович В.* Товтри Західного Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1930. – Карта (надруковано кустарним способом 100 прим.).

¹¹⁰ *Боплан Г.* Опис люду України. Опис нападу татар на Україну. Морські походи козаків. Київ у другій чверті XVII ст. Становище селян середнього Наддніпров'я // Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3 / Скл. М.Н. Петровський і В.К. Путилов. – С. 65-66, 72-80, 109-110 (рідкісне видання, більшість тиражу загинуло під час Другої світової війни).

¹¹¹ *Борщак І.* Гійом Левассер де Боплан. 1672-6.XII-1923 (!). 3 нагоди 250 років його смерті // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Берлін, 1923. – Кн. 1. – № 1. – С. 8-10; *Його ж.* Бопланіана // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Берлін, 1924. – Кн. 2. – № 17. – С. 258.

¹¹² *Барвінський Б.* «Україна» Боплана // Стара Україна. – Львів, 1924. – № 1. – С. 14. Помилку Барвінського, не вказуючи на нього, спростував Кордт 1926 р. (див. вище).

¹¹³ *Борщак І.* Ідея соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях. – Париж, 1923. – С. 12-14.

¹¹⁴ *Борщак І.* Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, прислане Українській Академії наук у Києві // ЗНТШ. – 1924. – Т. 134-135. – С. 241-248.

¹¹⁵ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940-1941). – Montreuil-sous-Bois, 1946. – P. 4 de couv.

так і не побачили світу. Невеликі відкриття зробив Борщак, вивчаючи твори і листування Вольтера. Він установив, що «Опис» був одним із джерел вольтерівської «Історії Карла XII, короля Швеції» (1731 р.)¹¹⁶, а сам Вольтер вважав Боплана прихильником Польщі (в листі до видатного політичного діяча князя Етьєна-Франсуа де Шуазеля 1767 р.)¹¹⁷. Борщак, без сумніву, зібрав унікальний матеріал про українсько-французькі зв'язки, між якими відповідне місце зайняв Боплан. Проте надрукувати у важких умовах еміграції йому вдалося лише частину своїх знахідок. Підсумком досліджень про Боплана слід вважати стислий нарис, що ввійшов до великого огляду про Україну в західноєвропейській літературі. У ньому, між іншим, Борщак прийняв тезу Барвінського про чотири видання «Опису», виправляючи, однак, рік першого видання з 1640 (як у К. Естрайхера) на 1650 (отож у Борщака: Руан, 1650, 1651, 1660; Париж, 1661)¹¹⁸. Борщак подав також перелік пізніших перевидань «Опису» та його перекладів. Дуже коротко зупинився на картах. Борщак твердив, що Боплан народився 1600 р. у Руані, а помер між 18 жовтня та 8 листопада 1685 р. (в інших своїх працях Борщак пропонував інші дати; найновіші дослідження поставили ці дати під сумнів). Він вважав, що Боплан був «у Індії» в Америці десь між 1616-1631 рр. (до подорожі в Україну), а 1665 р. знову просив французького короля дозволити йому поїхати «до Індій». Дослідження останніх (1990-х) років прояснили це питання – Боплан поїхав «до Індій» вже після повернення з України до Франції. Лише через майже двадцять років Борщак погодився з тим, що перше видання «Опису» треба датувати 1651 роком. Він знайшов рукописну копію «Опису» 1651 р., виготовлену польським письменником і мандрівником Яном Потоцьким наприкінці XVIII ст. (копія зберігалась у бібліотеці Вольфенбюттеля)¹¹⁹. В опубліковані під кінець життя та після смерті Борщака енциклопедичні статті про Боплана потрапили, однак, і неперевірені дані, що не збігалися з результатами його останніх досліджень¹²⁰. Висловлювалися думки (Б. Кравців, 1977 р.), що суперечливі – в порівнянні з результатами нових досліджень Борщака – дані до його енциклопедичних статей потрапили внаслідок втручання редакторів і тому їх не можна вважати Борщakovими. Борщак був не лише істориком, але й публіцистом з легким пером, що відбилося на характері наукових праць. Тому його висловлювання про Боплана потребують критичної перевірки.

Серед закордонних істориків-емігрантів було ще кілька прихильників Боплана. Професор Українського університету в Празі Сергій Шелухин (1864-1938) працював у тому ж руслі, що й Барвінський, виходячи зміст, який вкладав Боплан до поняття «Україна»¹²¹. Шелухин знав Боплана добре, використовував його навіть у неспо-

¹¹⁶ Борщак І. Вольтер і Україна. (За невиданими документами) // Україна. – К., 1926. – Кн. I. – С. 35-40. З іншого боку, до речі, є свідчення того, що Вольтер користувався Бопланом при написанні «Description de Russie».

¹¹⁷ Поп.: Sichynsky V. Ukraine in Foreign Comments and Descriptions... – New York City, 1953. – P. 136.

¹¹⁸ Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale // Le Monde slave. – Paris, 1935. – № 2. – P. 299-305. Також відбиток окремою книгою: Dijon, 1935.

¹¹⁹ Борщак І. Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки. V. Латинський квартал // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1951. – Зб. 5. – С. 306.

¹²⁰ Борщак І. Боплян (de Beauplan) Гійом Лявассер (!) // Енциклопедія українознавства. II. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955. – Т. I. – С. 157-158; репринт: Львів, 1993; Borschak E. Beauplan Guillaume le Vasseur de // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1984 (repr. 1985). – Vol. 1. – P. 189-190.

¹²¹ Шелухин С. Украинцы, русские, малороссы. Открытое письмо г. Шульгину и его единомышленникам // Украинская жизнь. – Москва, 1916. – № 7-8. – С. 64; Cheloukhine S. Les termes Russie,

діваний спосіб. Наприклад, намагаючись обґрунтувати гіпотезу про походження тризуба від зображення якоря, Шелухин пригадав, що Боплан писав про якорі, знайдені в Сулі та Пслі¹²². Шелухин мав цікаві ідеї, але викладав їх хаотично, часом із великим додатком фантазії. Граф Михайло Тишкевич (1857-1930) опублікував невелику добірку карт, серед них бопланівську карту України в переробці Й.-Б. Гоманна¹²³. Професор Празького та Варшавського університетів Дмитро Дорошенко (1882-1961) дав огляд праць, присвячених Бопланові, підтримуючи одночасно (за Барвінським і раннім Борщаком) думку про перші видання «Опису» 1640 і 1650 рр.¹²⁴ Професор Українського університету в Празі, мистецтвознавець та історик Володимир Січинський (1894-1962), підготовляючи одне за одним кілька видань хрестоматії вибраних чужоземних джерел про Україну, поступово розширював і збагачував розділ про Боплана. Одночасно він поглибив власне розуміння «Опису», його значення для джерелознавства¹²⁵. Численні видання «Чужинців про Україну» Січинський ілюстрував матеріалами з Боплана – картами, іконографією, почерпнутою з «Опису» і карт, титульними аркушами стародруків (для кожного видання підбирав інші ілюстрації). Заслугують на увагу кінцеві підсумки досліджень, викладені в останньому англійському виданні. Висновки зроблено немовби з погляду стороннього спостерігача – і в цьому їхня цінність: «Він (Боплан. – *Я. Д.*) був першим вченим післяренесансової Європи, що глянув на Україну як на самостійну географічну і політичну цілість, яка мала свій індивідуальний природний, економічний і культурний характер. Його прекрасний “Опис України” можна назвати першою українською географією. Його карти України стали моделлю для західноєвропейської картографії до початку XVIII ст. Врешті, саме Боплан познайомив західний світ з українською визвольною боротьбою XVII ст. і з іменем України»¹²⁶. Січинський торкався ще питання про зміст терміна «Україна»¹²⁷.

Petite-Russie et Ukraine // *Tyszkiewicz M. Documents historiques sur l'Ukraine.* – Lausanne, 1919. – P. 59-72 (також англійською мовою); *Шелухин С.* Назва України. – Відень, 1921. – С. 22; *Його ж.* Звідки походять назви «русини, Русь, галичани, малороси, українці». До Курсу історії українського народу... додаткові лекції. – Прага, 1928 (літографоване видання); *Його ж.* Назва Підкарпаття Україною // Ювілейний альманах Союзу підкарпатських руських студентів у Празі 1921-1931. – Прага, 1931. – С. 40-42; *Його ж.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936-1937. – С. 167-175.

¹²² *Шелухин С.* Походження київського тризуба // *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба великого київського князя Володимира Святого. – Ужгород, 1934. – С. 41. Передрук брошури Пастернака: К., 1991. – С. 45.

¹²³ *Tyszkiewicz M. Cartes de l'Ukraine par G. Levasseur de Beauplan (1650). J.-Bapt. Homann (1716) et Nicolas Visscher (1735) publiées d'après les originaux appartenant à la Bibliothèque de l'abbaye d'Einsiedeln.* – Lausanne, 1919 (відбиток із праці цього ж автора, згаданої у примітці 121).

¹²⁴ *Dorošenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII, und der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin.* – Berlin; Leipzig, 1927. – Bd. I. – S. 3-4.

¹²⁵ *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. – 2-ге випр. і значно доп. вид. – Прага, 1942. – С. 63-70. Перше празьке видання під загол.: Вступ до українського краєзнавства. – Прага, 1937. – Ч. 2. – С. 57-119. Перше львівське видання в двох тиражах, першому (1938 р.), конфіскованому польською цензурою, і другому (1939 р.) з купюрами. Ще одне укр. видання (п'яте): Аугсбург, 1946. Франц.: *Les étrangers parlent de l'Ukraine.* – Mons, 1949.

¹²⁶ *Sichynsky V. Ukraine in Foreign Continents and Descriptions from the VIth to XXth Century.* – New York City, 1953. – P. 67-88 (цитата зі с. 67).

¹²⁷ *Січинський В.* Назва України. – Аугсбург, 1948.

3-під пера Січинського вийшов цілий ряд науково-популярних нарисів про Боплана та його «Опис»¹²⁸.

Боплана не обминула своєю увагою також політична публіцистика. Про захопленого Україною Боплана згадував, наприклад, Дмитро Донцов (1883-1973)¹²⁹.

Російська закордонна історична наука також зробила свій внесок у вивчення спадщини Боплана. Найвидатніший історик картографії у світовому масштабі Лев Багров (1881-1957) видав раніше невідомий данцизький варіант карти Боплана 1648 р.¹³⁰, рішуче виступив на захист його авторства карт течії Дніпра¹³¹, а в узагальнюючих фундаментальних працях з історії всесвітньої картографії завжди згадував Боплана і репродукував його карту України¹³². На сторінках російської наукової преси знайшла свій відбиток дискусія про кількість прижиттєвих видань «Опису» (із запереченням видань 1640 і 1650 рр.)¹³³, при цьому підкреслювалась велика рідкісність видання 1651 р. та наступного¹³⁴.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. у західноукраїнському науковому середовищі надійшла черга до вивчення карт Боплана з геодезичного погляду. Станиславівський викладач гімназії Роман Яцик (пом. 1943 р.), досліджуючи ступінь докладності на «спеціальній» карті, встановив, що бопланівські визначення географічної широти і довготи різних об'єктів були, як для середини XVII ст., дуже точними (середня похибка в довготі 16', в широті 12') – це досягнення не гірше, а в багатьох випадках навіть краще, ніж у західноєвропейській картографії того часу¹³⁵. Висновки Яцика нашоствхнулися на опір польських істориків картографії, зокрема К. Бучека¹³⁶, однак внесені корективи мало змінили загальну картину.

¹²⁸ Січинський В. Боплан. (З нагоди 350 і 300-літнього ювілею) // Овид. – Буенос-Айрес, 1949. – Ч. 5; *Sichynsky V. A French Description of Ukraine 300 Years Ago // The Ukrainian Quarterly*. – New York (N. Y.), 1950. – Vol. 6. – Part I. – P. 57-64; *EjUSD. Description of Ukraine in XVII c. // The Way*. – Philadelphia, 1950. – 14 May; *EjUSD. Una description francesca de la Ucrania de hace trescientos anos // Ucrania Libre*. – Buenos Aires, 1952. – Julio. Критичні зауваження до статті «A French Description...» див.: *Кравців Б. Боплян в українській і чужоземній історіографії... (повний опис див. примітку 161)*. – С. 286.

¹²⁹ Донцов Д. Шевченкові роковини. (Варіант) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1927. – Кн. 5. – С. 41.

¹³⁰ *Bagrow L. Anecdota cartographica. 1. Die ersten Karten der Ukraine (XVII Jh.)*. – Berlin, 1935. – Taf. VII і відповідний коментар.

¹³¹ *Bagrow L. The First Maps of Dnieper Cataracts // Imago mundi*. – Amsterdam, 1953. – Vol. 10. – P. 87-97.

¹³² *Bagrow L. Die Geschichte der Kartographie*. – Berlin, 1951. – S. 352. – Pl. 328; *Bagrow L., Skelton R.A. Meister der Kartographie*. – Berlin, 1963. – S. 505. – Taf. XCIX; *Bagrow L. History of Cartography / Rev. and enlarg. by A. Skelton*. – Cambridge (Mass.), 1966. – P. 257. – Pl. XCIX.

¹³³ Было ли три или четыре издания «Украины» Боплана в 17 ст.? // *Временник Общества друзей русской книги*. – Париж, 1925. – Т. 1. – С. 90.

¹³⁴ *Апостол П. Rossica. (Предисловие к Каталогу выставки Rossica, организуемой Обществом друзей русской книги) // Временник... – 1925. – Т. I. – С. 16-17.*

¹³⁵ *Яцук R. Mapa Ukrainy Beauplana // Księga pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w roku 1925*. – Warszawa, 1926. – Т. 1. – S. 120-121; *EjUSD. Stopień dokładności na mapach XVII w. // Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w r. 1927*. – Kraków, 1930. – Т. 2. – S. 282-283; *EjUSD. Analiza mapy Ukrainy Beauplana // Polski Przegląd Kartograficzny*. – Lwów, 1931. – Т. 5. – № 35. – S. 66-91.

¹³⁶ *Вичек К. Ze studiów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej*. – Warszawa, 1933. – № 1. – S. 20-23.

Іван Крип'якевич висловив думку про те, що Боплан повіз із собою матеріали з іконографії міст України і Криму – і що ці рисунки потрапили на сторінки таких ілюстрованих видань, як «Суапеае» (перше вид. Авгсбург, 1687) і «Kleine Tartarey» (Авгсбург, 30-ті рр. XVIII ст.)¹³⁷. З цим погодитися важко – Боплан особисто не бував на чорноморському узбережжі, а аналіз зображень (також тих місць, у яких побував Боплан) у згаданих виданнях доводить, що це переважно фантастичні види. Треба дуже сумніватися, чи міг докладний і акуратний Боплан взяти зі собою такий неавтентичний матеріал. Цілком зрозуміло, що Крип'якевич використовував «Опис» як джерело у працях з історії козацтва, ілюструючи їх фрагментами карт Боплана та залежних від нього інших картографів, зокрема, в «Історії українського війська»¹³⁸. Джерельний матеріал з карт Боплана Крип'якевич використовував в аналітичних статтях – визначаючи межі заселення на Півдні України¹³⁹, на Звенигородщині (при цьому дав критику «спеціальної» карти)¹⁴⁰. Рецензуючи згадану вище працю Січинського (1942 р.), Крип'якевич підходить до неї з погляду історичної етнопсихології і широко цитував при цій нагоді Боплана¹⁴¹. Ілюстративний матеріал, пов'язаний з Бопланом, Крип'якевич публікував також у 50-х рр.¹⁴²

Ще 1930 р. у Львові письменник і журналіст Федір Дудко (1885-1962) завершив український переклад «Опису», виготовлений на підставі оригіналу. Фрагменти перекладу опубліковано в періодичній пресі у Львові¹⁴³ та в ще більше скороченому вигляді в Скрантоні (США)¹⁴⁴. Повний текст перекладу мав з'явитися окремою книжкою з численними коментарями, рисунками Боплана та кількома картами України. Було оголошено передплату на книжку, яка, однак, з невідомих причин, не побачила світу¹⁴⁵. Це був уже другий (після Борщака) повний переклад «Опису» на українську

¹³⁷ Крип'якевич І. Забуті види України XVII–XVIII ст. // Українська книга. – Львів, 1937. – № 1. – С. 18-20. Пор.: Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. «Суапеае» – немецкое сочинение конца XVII в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 3. – С. 138; *Его же*. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 г. – Днепропетровск, 1985. – С. 39. Ілюстрації з «Суапеае» репродуковано у виданні: Левассер де Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства польського... – К., 1990. – С. 121, 143, 153, 164, 168, 174, 175; пор. там же, с. 20.

¹³⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 163-167, 171, 174, 182, 184-185, 187, 191, 208, 270 та ін. Було ряд перевидань, новіші, наприклад: вид. 4-те, змін. і доп. – Львів, 1992; репринтне перевидання: Тернопіль, 1992. – Вып. 1-12.

¹³⁹ Крип'якевич І. Полуднева Україна в часах Богдана Хмельницького // Ричка В.М., Горішній П.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича... // Український археографічний щорічник. Н. С. – К., 1993. – Вып. 2. – С. 280-283 (стаття із збірника «Полуднева Україна», частково видрукованого, але не випущеного в світ 1930 р.; пор. примітку 103).

¹⁴⁰ Крип'якевич І.П. З минулого Шевченкової багьківщини // Записки історичного та філологічного факультетів (Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка). – 1940. – Т. I. – С. 139-147.

¹⁴¹ Крип'якевич І. Чужинці про українську вдачу // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 226. – 1 жовтня. – С. 3-4.

¹⁴² Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 43, 80, 104, 238 та ін. Пор. також: Кізлик О.Д. Іван Петрович Крип'якевич: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1966 (бібліографія праць з прогалинами).

¹⁴³ Боплан Г. Україна перед 300 роками. Замітки і спостереження чужоземця. Опис України XVII віку французького інженера... / Подав Ф.С. Дудко // Неділя. – Львів, 1930. – Ч. 26 (95)-38 (107). – 6 липня – 28 вересня.

¹⁴⁴ Боплан Г. Україна перед 300 роками. Опис України 17-го віку французького інженера... / Пер. Ф. Дудко // Народна воля. – Скрантон (Па.), 1930. – Ч. 123, 127, 130, 133, 134. – 1 листопада – 6 грудня.

¹⁴⁵ Боплан Г. Україна... // Неділя. – 1930. – 28 вересня.

мову. Переклад Дудка, все ж таки, великими фрагментами був опублікований (на відміну від тексту Борщака, який цілком не видавався). Дудко вважав, що «опис кримських татар його (Боплана. – Я. Д.) пера – найцінніше зі всіх відомих до цього часу джерел про їх побут, звичаї й наскоки на українські землі»¹⁴⁶. Дальша доля перекладу Дудка невідома – і незрозуміла.

Нігілістичне ставлення до серйозних історичних досліджень, яке посилювалось у т. зв. Радянській Україні на початку 30-х рр., болісно відбилось на джерелознавстві, включаючи вивчення і використання спадщини Боплана. Становище мало рятувало й те, що фрагменти «Опису» переходили з одного видання хрестоматії з історії СРСР до наступного, тим більше, що це були не нові коментовані переклади з оригіналу, а републікації давніших російських перекладів (В. Ляскоронського) чи українських перекладів не з французької, а з цієї ж російської¹⁴⁷.

Як курйоз можна відмітити, що в хрестоматіях 1937 та 1939 (1940) рр. фрагменти з Боплана вміщено в розділах «Московська держава XVII ст.» та, відповідно, «Російська держава XVII ст. і класова боротьба в ній». Як відомо, Боплан про Московщину не писав, але російська шовіністична історіографія тамтого часу про Україну нічого знати не хотіла. У хрестоматії з історії УРСР¹⁴⁸ передруковувалися фрагменти анонімого перекладу, відомого зі згаданого збірника «Історія України в документах і матеріалах». До речі, у 70-х рр., у зв'язку з компартійною кампанією проти українських військових традицій, передрук фрагментів з Боплана в українських хрестоматійних виданнях припиняється¹⁴⁹. З російських хрестоматій зникає не лише Боплан, але взагалі тема України у XVII ст.¹⁵⁰ Тенденція ясна.

Минуло понад 25 років від 1930-х рр., доки бопланівська тематика, спершу несміливо, а іноді з дивними супутніми формулюваннями, почала з'являтися на сторінках українських т. зв. радянських наукових праць. Було втрачено послідовність історіографічних традицій – і багатьом авторам здавалося, що саме вони починають відкривати Боплана для науки. Досягнення попередників було забуто або ж їх свідомо замовчували. Доцент Київського університету Віра Павлова намагалася довести, що дані для своїх карт Боплан значною мірою запозичив із російських карт, зокрема з «Великого креслення»¹⁵¹, і що карти Боплана невідомо чому «прийнято вважати оригінальними»¹⁵².

¹⁴⁶ Боплан Г. Україна... // Неділя. – 1930. – 28 вересня.

¹⁴⁷ Див.: Хрестоматія по истории СССР. – Москва, 1937. – Т. 1 / Сост. В.И. Лебедев, В.Е. Сыроечковский, М.Н. Тихомиров. – С. 329-333; 2-е изд. – Москва, 1939 (1940). – С. 385-389; 3-е изд. – Москва, 1949. – С. 452-456; 4-е изд. – Москва, 1951. – С. 485-490; Хрестоматія з історії СРСР. – К., 1940. – Т. 1 / Упор. В.Ш. Лебедев, В.Є. Сироечковський, М.Н. Тіхоміров. – С. 401-405; наступні видання: К., 1950. – С. 429-433; К., 1956. – С. 463-468.

¹⁴⁸ Див.: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1 / Упор. О.А. Бевзо, М.М. Лисенко, Д.І. Мишко та ін. – С. 189-190, 195, 222-223, 225-228, 239-240.

¹⁴⁹ Див., наприклад: Хрестоматія з історії СРСР (7-8 кл.) / Упор. А.К. Волошенко, М.Н. Лещенко, Д.І. Мишко. – К., 1972.

¹⁵⁰ Хрестоматія по истории СССР с древнейших времен до 1861 г. Пособие для учителей / Сост. П.П. Епифанов. – Москва, 1980; наступне видання: Москва, 1987.

¹⁵¹ Павлова В.П. Картографическое изучение территории Украины. (Исторический обзор): Автореф. дисс. ... канд. географ. наук. – К., 1954. – С. 4.

¹⁵² Павлова В.П. Картографічне вивчення території західних областей в період воз'єднання їх з Радянською Україною // Географічний збірник. – К., 1960. – Вип. 3. – С. 180; *її ж.* Територія України на іноземних картах XVI–XVII вв. // Вісник Київського університету. – 1963. – № 5: Серія геології та географії. – Вип. 2. – С. 97.

Павлова ігнорувала ту обставину, що карти Боплана склалися на підставі геодезичних вимірів, хоча й не цілком досконалих, а російські карти тамтого часу – за принципом ітінераріїв (карт шляхів). Володимир Голобуцький (1903-1993), у той час співробітник Інституту історії Академії наук УРСР, відновив значення «Опису» як джерела з історії козацтва¹⁵³. Однак автор не встояв перед спокусою по-своєму препарувати, а, по суті, фальсифікувати текст Боплана. Переказуючи описи морських походів запорожців, він вилучив місце, в якому згадується квадрант, очевидно, вважаючи, що козаки не могли користуватися цим приладом, а Боплан помилився (треба відзначити, що така помилка виглядала б дивною для Боплана, геодезиста і картографа, що добре розумівся на інструментах, якими користувалися для орієнтування на суші і в морі). Катерина Стецюк, також співробітник Інституту історії, досить широко використовувала Боплана при викладі історії України середини XVII ст.¹⁵⁴ Павло Жолтовський (1904-1986), співробітник Музею етнографії та художніх промислів Академії наук УРСР у Львові, звернувся до карт як іконографічного джерела¹⁵⁵. Однак про відродження бопланознавства говорити було рано: протягом 50–60-х рр. про Боплана майже не було сказано жодного нового слова, його недооцінювали, та й писали про цього француза якимось скупом і з помилками, неохоче¹⁵⁶. Або також подаючи неправильні відомості. Наприклад, що 1648 р. він відбудовував фортецю в Новгороді-Сіверському¹⁵⁷, в якому він, до речі, ніколи не бував, не кажучи про те, що у 1648 р. він перебував уже у Франції. У кінці 60-х рр. щось нового намагався сказати Ярослав Ісаєвич, пізніше академік Академії наук України, але й до його статті проникло чимало помилок¹⁵⁸, викликаних загальним апатичним станом української т. зв. радянської історичної науки. Сумліннішим і прискіпливішим дослідником Боплана став авторитетний історик-краєзнавець із Запоріжжя Віктор Фоменко, автор ряду статей на Дніпрову тематику¹⁵⁹. Фоменко замовк, коли посилювалося переслідування дослідників козащини (про що вже згадувалося) у 1972-1973 рр.

Контрастувало ставлення до Боплана української еміграційної історіографії, яка підготувала 1959 р. факсимільне перевидання старого (1744 р.) англійського перекладу

¹⁵³ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1957. – С. 46, 53-55, 88-89, 110 та ін., а також репродукції двох секцій карти Дніпра.

¹⁵⁴ Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережжі і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 55 та ін.

¹⁵⁵ Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958. – С. 18-21.

¹⁵⁶ Пор.: Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 42.

¹⁵⁷ Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – Москва, 1965. – С. 238; изд. 2-е, доп. – Москва, 1980. – С. 165, 167.

¹⁵⁸ Ісаєвич Я. Славна книга Боплана // Наука і суспільство. – К., 1968. – № 6. – С. 8-10. Див. критичні зауваження в статті: Кравців Б. Боплян в українській і чужоземній історіографії... (повний опис в примітці 161). – С. 280-281.

¹⁵⁹ Фоменко В.Г. Про козацькі човни «чайки» та «дуби» // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 1966. – № 8. – С. 107-110. Стаття викликала полеміку, див.: Тушин Ю.П. К вопросу о судах запорожских казаков в XVI–XVIII вв. По поводу статей В.Г. Фоменко и Я.П. Супруненко // Вестник Ленинградского университета. – 1968. – № 14 (История, язык, литература. – Вып. 3). – С. 157-161; Тушин виступив з позицій російського верхоглядства, закидаючи ідеалізацію козацтва. Фоменко В.Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 110-122; Його ж. Острів Хортиця на перших картах нижнього Дніпра // Архіви України. – К., 1969. – № 4 (96). – С. 45-52.

«Опису». У підготовці видання взяли участь Я.-Т. Петришин (автор передмови) і великий популяризатор Боплана, поет і, водночас, серйозний дослідник історії картографії Богдан Кравців (1904–1975), автор кількох оглядів давніх карт України та оригінальної біографії французького інженера¹⁶⁰. З-під пера Кравцева, як своєрідний підсумок його занять Бопланом, вийшла велика стаття історіографічного характеру (опублікована вже посмертно), в якій він дав докладний огляд відомих йому праць про Боплана¹⁶¹. Як добрий знавець проблематики, він зробив ряд влучних критичних зауважень до праць своїх попередників¹⁶², звертаючи, зокрема, увагу на інтерпретацію «Опису», а також на плутанину, яку допускали різні автори, не розрізняючи карти Дніпра Боплана та Маковського-Радвілі. Огляд Кравцева – перша розгорнута історіографія питання. Автор принагідно виклав програму дальших досліджень, з яких на практиці лише частина виявилася зреалізованою протягом дальших двадцяти років. Політичний діяч і публіцист Євген Онацький (1894–1979) визначив значення Боплана як такого, що «найбільше прислужився до спопуляризування нашого національного імені в Західній Європі»¹⁶³. Богдан Кордан дав опис деяких карт Боплана, що зберігаються в колекціях Канади¹⁶⁴. З іншого боку, представники російської еміграційної (після Другої світової війни) науки – як, наприклад, викладач Єльського університету в Нью-Гейвені Микола Ульянов (1904–1985) – далі не могли простити Бопланові, що на своїй карті назвою «Україна» він охопив цілу тогочасну українську етнічну територію¹⁶⁵.

Лише наприкінці 70-х і на початку 80-х років відбулися певні зрушення в межах т. зв. Радянської України. Микола Кравець присвятив «Описові» спеціальний нарис¹⁶⁶. На основі чужоземної літератури було підбито підсумки картографічних досягнень Боплана – вони виявились набагато більшими, ніж вважалося, хоча б, за часів Кордта¹⁶⁷. Праці про Боплана знайшли відповідне місце в історіографії українського картознавства XIX – початку XX ст.¹⁶⁸ Ярема Кравець підготував новий український переклад

¹⁶⁰ Кравців Б. Карты України до пол. 18 в. // Енциклопедія українознавства. II. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1959. – Т. 3. – С. 977-980; репринт: Львів, 1994: *Krawciw B. Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan's «Description of Ukraine» and his Military Maps of Ukraine // Le Vasseur de Beauplan G. A Description of Ukraine. – New York, 1959. – P. IX-XIII; Ejusd. Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th–18th Centuries // The Ukrainian Quarterly. – New York (N. Y.), 1962. – Vol. 18. – Part 1. – P. 24-39.*

¹⁶¹ Кравців Б. Боплян в українській і чужоземній історіографії // Науковий збірник (Українська Вільна Академія наук у США). – Нью-Йорк, 1977. – Т. 3 (Збірник на пошану О. Оглобина). – С. 279-289.

¹⁶² Не повторюю цих зауважень, а в разі серйозної критики праць подаю у відповідних місцях покликання на статтю Кравціва.

¹⁶³ Онацький Є. Боплян Гійом Лявассер // *Його ж. Українська мала енциклопедія. – Буенос Айрес, 1959. – Кн. 1. – С. 105.*

¹⁶⁴ XVII & XVIII Century Maps of Ukraine. An Exhibition in Memory of Prof. I.L. Rudnytsky. From the University Map Collection, University of Alberta, and Private Collection Alberta. University of Alberta, April 21-28, 1985. Guest Curator B.S. Kordan. – Edmonton, 1985; *Kordan B.S. Land of the Cossacks. Antiquarian Maps of Ukraine. – Winnipeg, 1987.*

¹⁶⁵ Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. – Нью-Йорк; Мадрид, 1966. – С. 12; репринт: Москва, 1996.

¹⁶⁶ Кравець М.М. Щоденник Еріха Лясоти та «Опис України» Гійома Левассера Боплана як джерело з історії України. (Методична розробка для студентів). – Вінниця, 1978 (фактично 1979). – С. 12-20.

¹⁶⁷ Дашкевич Я.Р. Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 90-91.

¹⁶⁸ Дашкевич Я.Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 85-90.

«Опису», призначений для широких читацьких кіл. Переклад спершу друкувався в скороченому вигляді як журнальний варіант, а пізніше в окремому виданні¹⁶⁹. До цього останнього Я. Кравець додав передмову, в якій зупинився на окремих призабутих прикладах використання «Опису» в науковій та художній літературі¹⁷⁰.

Автор передмови до згаданого перекладу «Опису» Я. Кравцем (у журнальному варіанті) Ярослав Ісаєвич сприяв також популяризації твору Боплана серед російських читачів¹⁷¹. Треба, однак, дивуватися викривленій фантазії Ісаєвича, який у збірнику «Чтоб вовек едины были» зумів поєднати Боплана з питаннями загарбання України Росією. Відомо, що в «Описі» немає жодного натяку для даного сюжету. Марія Вавричин дала огляд картографічних праць Боплана та перелік карт, які зберігаються в радянських колекціях (щоправда, до них вона помилково зарахувала копії Немцевича, вирвані з польського перекладу «Опису», 1822 р.) і висунула проект видання репродукцій усіх Бопланових карт¹⁷².

Виникли деякі нетрадиційні підходи до спадщини Боплана. Микола Крикун, порівнюючи південні кордони Брацлавського воєводства за картами і за територією реального заселення, прийшов до висновку, що Боплан включив до воєводства територію, на яку фактично влада Польщі не поширювалася¹⁷³. Геннадій Боряк, аналізуючи відомості про Київ за «Описом» і за картами, звернув увагу на реалістичне панорамне зображення міста на карті і підрахував, що його площа – на карті – становила майже 30 кв. км¹⁷⁴. Відновилось регіональне вивчення карт: Людмила Анохіна працювала над Вінниччиною¹⁷⁵, Ольга Діденко – над Уманщиною¹⁷⁶. Знову передруковано російський

¹⁶⁹ *Левассер де Боплан Г.* Опис України... / З фр. переклав Я. Кравець // Жовтень. – Львів, 1981. – № 4. – С. 54-88. Принципи цього перекладу викладені в: *Кравець Я.І.* «Опис України...» Боплана – видатна історична пам'ятка // Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей респ. наради. Грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 75-76; *Левассер де Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... / Пер. Я. Кравець // *Левассер де Боплан Г.* Опис України (*Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 17-144).

¹⁷⁰ *Кравець Я.* «От де, люде, наша слава...» // *Левассер де Боплан Г.* Опис України (*Меріме П.* Українські козаки... – С. 3-8).

¹⁷¹ *Ісаєвич Я.* Боплан і його «Опис України...» // Жовтень. – Львів, 1981. – № 4. – С. 52-53; *Боплан.* Описание Украины // Чтоб вовек едины были / Сост. Я.Д. Исаевич. – Москва, 1987. – С. 343-344, 350-376. Фрагменти «Опису» подаються за уточненими перекладами К. Мельник-Антонович та В. Ляскоронського.

¹⁷² *Вавричин М.* Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР // Бібліографічна інформація і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 1981. – С. 116-127; *Її ж.* Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. – Львів, 1981. – № 4. – С. 89-94; *Ее же.* Картографические источники по истории Украины XVII в. в фондах библиотек, архивов и музеев г. Львова // Формирование книжных фондов: Сб. науч. трудов. – Москва, 1982. – С. 93-103; *Її ж.* Про видання атласу «Україна на картах Г. Боплана» в рамках серії «Картографічні джерела до історії України» // Українська археографія... Тези... – К., 1988. – С. 240-243.

¹⁷³ *Крикун М.Г.* Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1983. – Вип. 8. – С. 91.

¹⁷⁴ *Боряк Г.В.* Гійом де Боплан: «Це давнє місто розмістилося на плато». Київ на картах XV–XVIII ст. // Київ. – К., 1985. – № 1. – С. 154-155. Див. також: *Його ж.* Іноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст. // Український історичний журнал. – К., 1981. – № 12. – С. 38-39.

¹⁷⁵ *Анохіна Л.С.* Поділля на картах Г.-Л. Боплана // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 63-64.

¹⁷⁶ *Діденко О.П.* Уманщина на картах Г. Боплана // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1988. – С. 84-89.

переклад «Опису», хоч і незрозуміло, чому для цього вибрано найнедосконаліший із усіх – переклад Ф. Устрялова¹⁷⁷, втім, з викресленням оригінальних приміток. Микола Котляр, що готував цей текст до друку, не зумів встановити особу перекладача, а перевидання поганого перекладу обґрунтував тим, що «публікація 1832 р. доносить до нас аромат доби Пушкіна і Карамзіна, Жуковського і Вяземського». Ледве чи заміна адекватного перекладу «ароматом» була доцільною. Тому й републікація залишилася незакінченою. Котляр, правда, зумів по дорозі визначити ще «класову необ'єктивність, обмеженість ставлення Боплана до народу». Курйозність виступу Котляра як пропагандиста Боплана і козаччини полягає ще в тому, що саме він не так давно виступав у ролі ревного борця з козацькими традиціями, «обґрутовуючи» необхідність зруйнування Запорозької Січі Росією. Ще раніше був передрукований уривок із Боплана з описом українського весілля¹⁷⁸. З'явилася перша спроба бібліографії Боплана, складена Сергієм Білоконем¹⁷⁹. В. Каушан, В. Конюхов та С. Радивілов внесли уточнення до конструкції чайки, яку описав та нарисував Боплан¹⁸⁰. Представник українського сходознавства Віктор Остапчук широко використав Боплана – «Опис» і карти – при викладі морської тактики козаків та географічних реалій приморського Дніпро-бузького регіону¹⁸¹. С. Іщенко обґрунтував матеріалом із Боплана цілий ряд суджень про воєнну тактику кримських татар¹⁸². В. Корольов докладно проаналізував питання про використання запорожцями і татарами квадранта для орієнтування в морі й у степу – найраніші відомості про це збереглися саме у Боплана¹⁸³.

Незважаючи на помітне пошквалювання у 80-х рр., довго ще відчувалися негативні наслідки легковажного ставлення до історичних джерел у минулому, внаслідок чого історична думка втратила кілька десятків років. Та й кількісне зростання публікацій не піднесло автоматично їх якості. З Бопланом – унаслідок неухильного ставлення до джерела – іноді відбувалися дивні речі. Ще 1959 р. історик Дмитро Мишко (1907 – після 1973) уважав, що твір Боплана називається «Опис люду України»¹⁸⁴; мистецтвознавець Володимир Овсійчук, не використавши як слід джерело, знову (як раніше Г. Логвин) зробив Боплана будівничим цитаделі в Новгороді-Сіверському¹⁸⁵. Насправ-

¹⁷⁷ *Левассер де Боплан Г.* Описание Украины // Архиви України. – К., 1988. – № 2. – С. 62-76; № 4. – С. 50-63. Передмова: *Котляр М.Ф.* Гійом Левассер де Боплан і його «Опис України» // Архиви України. – К., 1988. – № 2. – С. 59-62. Його ж примітки: № 2. – С. 72-76; № 4. – С. 62-63.

¹⁷⁸ *Весілля: У 2 кн. / Упор. текстів, приміток: М.М. Шубравської.* – К., 1970. – Кн. 1. – С. 63-67, 443.

¹⁷⁹ *Білоконь С.* Бібліографія киевознавців. – К., 1985. – Вип. 5. – С. 4-6.

¹⁸⁰ *Каушан В., Конюхов В., Радивілов С.* Помилка Гійома Боплана // Знання та праця. – К., 1988. – № 12. – С. 22-23.

¹⁸¹ *Ostapchuk V.* Five Documents from the Topcapi Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Journal of Turkish Studies. – Cambridge (Mass.), 1987. – Vol. 11. – P. 49-50, 58, 61, 82-83, 91.

¹⁸² *Ищенко С.А.* Война и военное дело у крымских татар XVI–XVII вв. (По запискам иностранных путешественников и дипломатов) // Советское Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 136-145.

¹⁸³ *Корольов В.Н.* Технология донского казачьего мореплавания на Азовском и Черном морях в XVII в. (Мореходные инструменты и карты) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века: Межвуз. сб. научн. трудов. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 109-110, 112, 124-126.

¹⁸⁴ Хрестоматія з історії Української РСР... – Т. I. – С. 189.

¹⁸⁵ *Овсійчук В.А.* Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985. – С. 37.

ді ж в «Описі» Боплана йдеться про Новий Город на півдні Правобережжя, а не про північно-східну Україну, де він не бував. То переконували, що він колись оглядав Куюльницький лиман (де він також ніколи не бував)¹⁸⁶, то дорікали французів за те, що, описуючи Київ, він навмисне, нібито, не згадав про православну Кирилівську церкву, тому що... боявся образити польського короля¹⁸⁷. Лише поступово вдавалося надолужити прогаяне. Очевидно, значним кроком уперед стало нове тритомне видання «Опису» 1660 р., здійснене в Україні та США Археографічною комісією АН УРСР – пізніше Інститутом української археографії Академії наук України – спільно з Гарвардським українським науковим інститутом у межах серії «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники». Перші два томи – факсиміле і широко коментований український переклад¹⁸⁸, третій – коментований (з іншим набором приміток) англійський переклад, підготований відомими канадськими спеціалістами Деннісом Ф. Ессаром та Андрієм Б. Перналем (до речі, народженим у Західній Україні)¹⁸⁹. До українського перекладу додано широкий коментар, у складанні якого взяло участь понад десять фахівців (тому це на сьогодні найкраще коментоване видання «Опису»), а також історіографічне дослідження Я. Дашкевича¹⁹⁰, яке частково покладено в підставу сьогоденної статті.

Бопланознавство як у світовій, так і в нашій науці на початку 1990-х рр. проявилось перспективним і багатообіцяючим напрямом досліджень¹⁹¹.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 46-77.

БОПЛАН У ДОСЛІДЖЕННЯХ 1991-2000 РР.: ПІДСУМКИ І ЗАВДАННЯ

Добре розумію складність завдання, що стоїть переді мною. Огляд досліджень, наукової літератури, переліки імен авторів, заголовків їхніх праць сприймаються важко. Незважаючи на це, намагатимуся зробити дане повідомлення, по змозі, не дуже сухим, і, оскільки огляд охоплює найближче нам десятиріччя, одночасно довести, що творчість та діяльність Боплана зберігає актуальність досі, хоча від його народження

¹⁸⁶ *Власенко І., Поліщук В.* Гіркі уроки Сасика // Випробування істиною: Зб. публіцистики. – К., 1989. – С. 302.

¹⁸⁷ *Климчук О.* «Подъ святымъ Куриломъ...» // Україна. – К., 1989. – № 31. – С. 11.

¹⁸⁸ *Левассер де Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Переклад Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Передмова Я.Д. Ісаєвича, В.А. Смолія. – К., 1990. (Це, фактично, другий том видання; факсиміле «Опису» 1660 р. утворює перший том). Був піратський передрук перекладу цього «Опису» – без позначення перекладачів, джерела, з якого взято переклад – в газеті: Молодь України. – К., 1991. – № 48-55. – 12-16, 19-21 березня.

¹⁸⁹ *Beauplan G. Le Vasseur, de Sieur. A Description of Ukraine / Introduction, Translation, and Notes by A.V. Pernal and D.F. Essar.* – Cambridge (Mass.), 1993. Огляд цього тому виходить поза межі даної статті.

¹⁹⁰ *Дашкевич Я.* Українська Бопланіана // *Левассер де Боплан Г.* Опис України... – 1990. – С. 209-232.

¹⁹¹ Огляд української й російської літератури про Боплана від 1991 р. і далі повинен стати предметом окремої статті. «Бібліографічна Бопланіана», яка публікується в сьогоденньому збірнику, інформує про видання 1991-1998 рр. у бібліографічній формі.

минає вже чотири століття, а від спалаху його явного захоплення Україною, її мешканцями, українським козацтвом, землею українською пройшло не менше 350 років.

Боплан був людиною талановитою, енергійною, рухливою, висококваліфікованим фахівцем у багатьох військових ділянках (фортифікація, артилерійська справа, картографія) та уважним спостерігачем-мемуаристом. Така багатогранність Гійома Левассера де Боплана спричинила те, що його творча біографія опинилася у сфері зацікавленнь кількох галузей сучасної науки. Не кажучи вже про те, що з іменем того француза, якого ми почали краще розуміти і сприймати лиш у ХХ ст., пов'язана поява та закріплення імені України в Західній Європі – в історії, географії, політиці, картографії. «Опис України» Боплана був бестселером для читачів середини ХVІІ ст. (не даремно ним зачитувався король Людовик ХІV, котрий робив нотатки на полях книжки). Цей же «Опис України» залишається бажаною книжкою для сучасного читача – бо його переклади (серед них – сім українською) не залежуються на полицях книгарень. Як картограф Боплан залишався авторитетом від зображення території України більше як одне сторіччя. Можемо говорити про Бопланів вплив, про Бопланових епігонів та про бопланівські традиції в картографії Східної Європи.

На сьогодні відомо близько 300 праць про Боплана (крім карт)¹, які побачили світ протягом трьох з половиною століть. За останні десять років (від 1991 р. до 2000 р.) таких праць з'явилося понад 30 – українською, французькою, англійською, польською, російською мовами. Це десять відсотків загальної кількості. Навіть якщо брати до уваги певну відносність цих чисел (бо немає гарантії, що справді враховано всі відповідні публікації), то пропорція встановлена, мабуть, правильно. Цифри переконливо свідчать про популярність бопланівської тематики в науковому світі також у наш час. Водночас це доказ, що вивчення Боплана ще не завершилося, що існує низка невирішених дослідницьких проблем, про які згадаю під кінець.

Основним досягненням десятиріччя є три, на мою думку, фундаментальні внески в Бопланіану.

1. Новий науковий переклад англійською мовою «Опису України» та репродукування його 28 карт разом з великим нарисом про Боплана й обширним науковим апаратом, здійснені проф. А.Б. Перналем з Брандонського університету в Канаді та проф. Д.Ф. Ессаром з Брокського університету. Цей двотомник (перший том – тексти, другий – альбом карт) було видано 1993 р. Українським науковим інститутом при Гарвардському університеті в рамках серії «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники»². Він відразу здобув велике визнання в науковій пресі чотирьох континентів³. Американський двотомник, по суті, став третьою та четвертою частинами

¹ Див.: *Дашкевич Я.* Бібліографічна Бопланіана // *Боплан і Україна: 36. наук. праць.* – Львів, 1998. – С. 294-318.

² *Beauplan G. Le Vasseur, de Sieur. A Description of Ukraine / Introduction, Translation, and Notes by A.B. Pernal and D.F. Essar.* – Cambridge (Mass.), 1993. – [Vol. 1.] – CXIV+245 p. (= Harvard Ukrainian Research Institute. Harvard Series in Ukrainian Studies. – Акад. наук України, Ін-т української археографії; Ін-т історії України; Ін-т українознавства. Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники; [Vol. 2]: Maps. – [Cambridge (Mass.), 1993]. – 29 maps).

³ Див., наприклад, рецензії: *Pavlyshyn M.* // *New Zealand Slavonic Journal.* – 1995. – P. 223-225; *Saunders D.* // *Slavonic and East European Review.* – 1995. – Vol. 73. – № 4. – P. 777-778; *Barber P.* // *Cartographica.* – 1994. – Vol. 31. – № 4. – P. 68-70; *O'kenfuss M.J.* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1994. – Bd. 42. – № 4. – S. 62; *Beauvois D.* // *Revue historique.* – 1993. – № 289. – P. 627-628. Усього понад 20 рецензій.

згаданої серії, започаткованої в Україні (1990 р. у Києві вийшло перші два томи – факсимільне перевидання французького «Опису України» 1660 р. і його український переклад з багатими коментарями та додатковим науковим апаратом).

2. Факсимільне перевидання «Спеціальної карти Боплана» 1650 р. також з необхідним науково-довідковим апаратом (передмовою, географічними покажчиками з ідентифікацією бопланівських назв на карті сучасної України), підготоване у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України його співробітниками М. Вавричин та О. Гольком. Перевидання було реалізоване 2000 р. спеціалізованим видавництвом «Мапа» у Києві⁴.

Ця дуже важлива пам'ятка картографії України надрукована поки що накладом 400 примірників, тож не підлягає сумніву, що вона заслуговує на додатковий тираж, як і на окреме видання англійською або французькою мовами. До речі, це перший випуск відновленої після 70 років серії «Пам'ятки картографії України (Monumenta cartographiae Ucrainae)», вихід якої припинився свого часу через політичні репресії.

3. Видання першого в історичній науці збірника статей «Боплан і Україна», підготовленого також у Львові та опублікованого там же 1998 р.⁵ Треба звернути особливу увагу на перевиданий у збірнику трактат Боплана «Принципи військової геометрії» (1662 р.) – у факсимілі та в українському перекладі співробітниці згаданого вже Інституту української археографії в Києві З. Борисюк⁶. Вміщені у збірнику статті кидать сучасне світло на ряд питань, пов'язаних із Бопланом та його спадщиною.

Якщо подавати огляд у тематичному розрізі (а так найдоцільніше), то необхідно визначити шість основних напрямів досліджень:

- 1) життя та діяльність Боплана в комплексному, так би мовити, плані;
- 2) «Опис України» і його нові переклади як джерело до історії України та Польщі в цілому;
- 3) картографічна спадщина Боплана;
- 4) карти Боплана як джерело для регіональної історії, ономастики, історичної екології;
- 5) Боплан як представник французької фортифікаційної школи; врешті:
- 6) Боплан в історіографії й бібліографії (включаючи мапографію) та перспективи подальшого дослідження життя і творчості Боплана.

Коротко розгляну, що зроблено в цих ділянках.

1. Аналітичний нарис про життя і творчість Боплана як військового інженера, картографа та автора книжок, що вийшов з-під пера А.Б. Перналя і Д.Ф. Ессара англійською, польською та українською мовами в американському Кембриджі, у Варшаві й Львові 1993-1998 рр. Дещо в цьому напрямку намагався зробити П. Мойський (Рим, 1994 р.), простежуючи діяльність Боплана та Т. Маковського⁷. (У тексті

⁴ Боплан Г. Левассер, де. Спеціальна карта України / Упор. М. Вавричин, О. Голько. – Львів, 2000. – 8 карт, 71 с. (Нац. Акад. наук України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. відділення. Пам'ятки картографії України).

⁵ Боплан і Україна: 36. наук. праць. – Львів, 1996. – 318 с., 21 карта. (Нац. Акад. наук України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. відділення; Брандонський ун-т, Манітоба, Канада).

⁶ *Beauplan G.L.V., de Sieur. Les principes de la géometrie militaire / Принципи військової геометрії / Пер. З. Борисюк // Боплан і Україна... – С. 230-293.*

⁷ *Pernal A.B., Essar D.F. Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1992/3. – Т. 2. – Zesz. 2 (6). – S. 391-418; Ejusd. Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan // Beauplan G.*

статті подаю місце публікації Бопланіани, щоб таким чином хоча б приблизно визначити географію місцевостей, в яких зберігається зацікавлення до вивчення життя і творчості Боплана; докладніші дані наводяться в примітках).

2. Два нові переклади «Опису України»: англійською, про який уже зазначалось, та українською – проф. В. Косика, виданий у Римі 1991 р. та перевиданий у Львові 1998 р.⁸ Ще десять років тому було підготоване нове російське видання «Опису України» (перекладач З. Борисюк), але воно досі не побачило світу, хоча свого часу було внесено у Москві до видавничих планів проф. А. Хорошкевич.

У джерелознавчому плані «Опис України» використовувався часто, зокрема для висвітлення устрою, військового значення, козацького побуту Запорозької Січі (монографія проф. Д. Наливайка (К., 1992), в якій аналізується Боплан одночасно з іншими французькими авторами XVII ст.), а також для з'ясування ролі українського козацтва в Речі Посполитій (монографія проф. Т. Хинчевської-Геннель; Вроцлав, Варшава, Краків, 1993)⁹.

3. Картографічна спадщина Боплана (крім репродукування, частково факсимільного, його карт, про що вже йшлося) досліджувалася під різним кутом зору. На першому місці – серія статей М. Вавричин про джерелознавче значення карт України Боплана та історію їхнього виникнення, про його маловідомі карти. Ці статті підсумовує узагальнюючий нарис про Боплана як картографа України (праці 1996-2000 рр.. видані в Торуні, Львові та Києві). Короткий нарис про Боплана як картографа України дав Р. Сосса (К., 2000)¹⁰.

Загадкою до сьогодні є питання про те, звідки Боплан брав матеріал для картографування тих місць Степової України та Криму, в яких він особисто не побував. Головними інформаторами Боплана звичайно уявляються запорожці, а проф. С. Александрович висунув нову гіпотезу, що помічником Боплана був картограф Йосип Наронович-Наронський (Познань, 1993)¹¹.

Le Vasseur, de Sieur. A Description of Ukraine. – [Vol. 1]. – P. XIX-CXIII; *Перналь А.Б., Ессар Д.Ф.* Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна... – С. 15-45; *Mojski P. Działalność Tomasza Makowskiego i Wilhelma Le Vasseur de Beauplana* // *Materiały XV sesji Stałej Konferencji Archiwów, Bibliotek i Muzeów Polskich na Zachodzie.* – Rzym, 1994. – S. 65-71.

⁸ *Beauplan, de Sieur. A Description of Ukraine, which consists of several provinces of the Kingdom of Poland...* / Transl. by A.B. Pernal, D.F. Essaur // *Beauplan G. Le Vasseur, de Sieur. A Description of Ukraine.* – [Vol. 1]. – P. 1-174; *Боплан Г. Левассер, де.* Опис України / З франц. пер. В. Косик. – Рим, 1991. – 85 с. (= Видання Українського католического університету св. Климента папи, т. 83); *Це ж.* – Львів, 1998. – 179 с., 1 карта.

⁹ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 178-185, 223-224, 248-249, 251 та ін.; *Chynczewska-Hennel T. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. – S. 149-155, 160, 166-167, 214.

¹⁰ *Вавричин М.* Карты України Гійома Боплана як історичне джерело // *Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w.* – Toruń, 1996. – S. 51-61; *Її ж.* До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна... – С. 88-113; *Її ж.* Маловідомі карти України Г. Боплана // Там же. – С. 114-122, 16 карт; *Її ж.* До підсумків дослідження картографічної спадщини Г. Боплана // *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні.* – Львів, 1999. – Вип. 2 (1995-1997). – С. 24-29; *Сосса Р.І.* Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис. – К., 2000. – С. 45-52.

¹¹ *Alexandrowicz S. Józef Naroński współautorem beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII w.* // *Pax et bellum.* – Poznań, 1993. – S. 17-27 (= *Uniwersytet im. A. Mickiewicza. Seria historia, Nr. 175*).

4. Карти Боплана залучаються також для вирішення проблем регіональної історії та окремих дискусійних моментів історичної географії й демографії (М. Вавричин про Нижнє Подніпров'я (Запоріжжя, 1997); Ю. Князьков про локалізацію Носаківської та Каїрської переправ (Запоріжжя, 1997); П. Сіреджук про заселення Заліщищини (К., 1993)). Тільки недавно було опубліковано написану наприкінці 20-х років минулого століття працю І. Крип'якевича про Південну Україну за часів гетьмана Б. Хмельницького (К., 1993), що значною мірою базується на картах Боплана. З позицій політичної історичної географії та демографії використовував Боплана О. Гуржій (К., 1996). Топонімічний матеріал з карт Боплана знайшов своє відображення в мовознавчих дослідженнях (В. Никифоров про ойконімію Смілянщини, К., 1993)¹². Очевидно, випадків звертання до «Опису» та карт Боплана в працях гуманітарного профілю можна навести більше.

Картографічна спадщина Боплана вже традиційно враховується в розвідках з історичної екології та з історії лісів акад. С.А. Генсірука (К., 1992; Львів, 1995)¹³.

5. Як інженер-фортифікатор Боплан залишив помітний слід в українській землі. Це не лише польові укріплення довкола 50 слобід, заснованих при його участі, але й великий вклад у будівництво замків – у Бродах, Кодаці, наприклад. Завдяки Бопланові ми можемо конкретно говорити про прояви французької школи у фортечному будівництві України (С. Кравцов; Кам'янець-Подільський, 1993). Виявлено документальні докази перебування Боплана в Бродах (С. Кравцов; Варшава, К., Львів, 1992-1993; В. Кметь – публікація відповідного документа з міських актів Бродів 1631 р., Львів, 1998)¹⁴. Боплан, повернувшись до Франції 1647 р., пропонував перебудувати портові споруди в Нормандії та Бретонії, що треба розглядати як продовження його інженерно-будівельної діяльності в Україні (Д.Ф. Ессар, А.Б. Перналь, Кан, 1993)¹⁵.

6. Підведено певні історіографічні та бібліографічні підсумки дослідження життя і творчості Боплана (Я. Дашкевич (Львів, 1998), М. Жарких (К., 2000)), а також Р. Сосса (К., 2000), який серед багатьох інших праць, присвячених історії картографії

¹² Вавричин М. Нижнє Подніпров'я в європейській картографії першої половини XVII ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Мат. Міжнар. наук.-практ. конференції, м. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997. – Запоріжжя, 1997. – Секц. 1, 2. – С. 110-114; Князьков Ю.П. О местонахождении Носаковской и Каирской (Каменской) татарских переправ XVII – нач. XVIII вв. на нижнем Днепре // Запорозьке козацтво... – С. 164-170; Сіреджук П. Першовитоки. Нариси історії заселення Залішанщини від найдавніших часів до наших днів. – К., 1994. – С. 105-106, 109; Крип'якевич І.П. «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Ричка В.М., Горішній П.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник. Н. С. – К., 1993. – Вип. 2 (т. 8). – С. 280-305; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1966; Никифоров В. Ойконіми Смілянщини // Краєзнавство. – К., 1993. – № 1. – С. 41-42.

¹³ Генсірук С.А. Ліси України. – К., 1992. – С. 17-18; Його ж. Історія лісів і зміни лісистості України // Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. – Львів, 1996. – С. 26-27.

¹⁴ Krawców S. O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI–XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. – Warszawa, 1992. – Т. 32. – Zesz. 1. – S. 9-14; Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Гійом Левассер де Боплан // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 31-39; Його ж. Сліди французької школи у фортифікаціях України XVII ст. // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. (Фортифікація України): Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 24; Кметь В. Документ бродівських міських актів 1631 р. із згадкою про Гійома Левассера де Боплана // Боплан і Україна... – С. 78-81.

¹⁵ Essar D.F., Pernal A.B. Le Vasseur de Beauplan et les installations portuaires en Normandie et en Bretagne au XVII siècle. Une lettre inedite a Jean Baptiste Colbert // Annales de Normandie – Caen, 1993. – Т. 43, 1. – P. 41-59.

України, висвітлив і Бопланіану)¹⁶. Карти Боплана дбайливо і докладно описуються у каталогах колекцій карт: А. Грегоровича (Торонто, 1993); Е. Гуттен-Чапського (Вроцлав, Варшава, Краків, 1992); Ягеллонської бібліотеки в Кракові (Варшава, 1993); Польського музею (Рапперсвіль, 1996)¹⁷.

На завершення – дещо про перспективи вивчення життєпису та творчості й діяльності Боплана, про прогалини, заповнення котрих, незважаючи на часом дуже інтенсивні пошуки, залишаються завданням для сучасних та майбутніх дослідників. Кілька років тому я намагався сформулювати такі дослідницькі вимоги¹⁸. Вони, з певними модифікаціями, є актуальними й сьогодні. Серед них:

- архівні пошуки для доповнення українського періоду в біографії Боплана;
- ідентифікація певних рукописних творів, пов'язаних з Україною, можливо, авторства Боплана («Discours de Cosaques», 1660 (?)), з колекції спадкоємців Б. Кравціва в США;
- пошуки для доповнення позаукраїнської біографії Боплана, зокрема у роки його перебування в басейні Карибського моря, ймовірно, також на Мадагаскарі;
- виявлення попередників Боплана, твори яких він використовував для «Опису України», картографічних праць (особливо – для півдня України з Кримом включно);
- встановлення характеру контактів Боплана з його французькими та англійськими сучасниками (Клод де Месме граф д'Аво, П'єр Шевальє, П'єр Лінаж де Восьєн, Едуард Браун та ін.)¹⁹.

Що ми можемо і, мабуть, повинні зробити для увічнення пам'яті Боплана, того Великого француза, що вніс ім'я України в західноєвропейську науку і політику? І не лише француза, але й українського козака, котрий, здійснивши перехід через Пороги (Дніпром від Хортиці вгору)²⁰, виконав ритуал, що давав підстави увійти до козацького стану.

Боплан заслуговує на два пам'ятники:

¹⁶ *Дашкевич Я.* Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Боплан і Україна... – С. 46-77; *Його ж.* Бібліографічна Бопланіана // Там же. – С. 294-318; *Жарких М.* Бібліографія старої України (1240-1800 рр.). – К., 2000. – Зощ. 2-3. – С. 129-138 (параграф «Картографія. Видання карт та їх дослідження»); *Сосса Р.І.* Історія картографування... – С. 162-243.

¹⁷ *Gregorovich A.* Rare maps of Ukraine from the XVI to XVIII centuries. – Toronto, 1993. – P. [2]-[7]; *Paćko T., Stachnal-Talanda D., Gotqb-Jankowska E.* Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. – T. 2 (Mapy XVII wieku). – S. 104-106, 110-118, 124-129, 139-140, 152-153, 159-160, reprod. nr. 23-29, 34; *Bzinkowska J.* Luźne mapy ziem polskich do końca XVIII wieku w zbiorach kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej. – Warszawa, 1993 (= Studia i Materiały z Historii Kartografii, 13); *Mojski P.* Cartographia Rappersviliiana Polonorum. Katalog zbiorów kartograficznych Muzeum Polskiego w Rapperswilu. – Rapperswil, 1996.

¹⁸ *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 7-14.

¹⁹ Цей огляд завершується 2000 роком. З публікацій 2001 р. варто згадати: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.). – К., 2001 (зокрема таблицю «Типологія і графічні позначення поселень на Спеціальній карті Боплана», с. 317-319); *Брехуненко В.* Боплан про Україну // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 2 (28). – С. 104-110. На книжку О. Мальченка незаслужено гіперкритична рецензія: *Михайловський В.* Замки на піску // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 174-185.

²⁰ Питання про те, чи міг Боплан підніматися чайкою вгору через пороги, вже довгий час дискутується. Д. Яворницький та Я. Новицький, опитуючи в кінці XIX ст. лоцманів, уважали, що це було неможливо і що Боплан просто вихвалявся. Це питання як дискусійне виринуло також на Міжнародній науково-практичній конференції «Боплан і Україна» в Запоріжжі 13 жовтня 2000 р. Та Боплан покликався на свідка, разом з яким здійснив такий перехід, – на коронного підчашого Миколу Остророга. За наказом великого гетьмана коронного Станіслава Конецпольського, Боплан вирушив

перший – інтелектуальний у вигляді Повного видання його писемних творів («Опису України», приписуваних йому праць, описів Нормандії та Бретонії, геодезичних та астрономічних трактатів, листування – зокрема з всесильним міністром Кольбером) та Повного видання його картографічної спадщини (Україна, Річ Посполита в цілому, Нормандія і Бретонія, Нова Гранада);

другий пам'ятник – матеріальний і меморіальний – саме на Хортиці, бо, як відомо, Боплан разом з козаками доходив до північної окраїни острова²¹ і відтіля чайкою піднімався вгору по Дніпрі.

Постать Гійома Левассера де Боплана повинна височіти над Дніпром, щоб він бачив ту ріку, по якій плавав, яку креслив і про яку писав.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Боплан у дослідженнях 1991-2000 рр.: підсумки і завдання // Історичне картознавство України: 36. наук. праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 95-102.

(за хронологією подій це було навесні 1639 р.) з кількома загонами та артилерією правим берегом Дніпра від Кодака до останнього порога. Виконавши поставлене завдання, він потім пройшов 13 порогів рікою вгору, починаючи від Хортиці. Якщо в кінці XIX ст. здійснити таку подорож було неможливо, то це ще не означає, що у першій половині XVII ст. вона не була реальною. Весною під час повені Дніпро ставав повноводним та й взагалі води в річці було тоді набагато більше, бо ліси над її притоками ще не вирубали. Крім цього, мінялася і конфігурація Дніпра. Я. Новицький встановив, що за 75 років XIX ст. лише біля Хортиці зникло 3 острови. (Див.: *Новицький Я.* Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя, 1997. – С. 40). Зрештою, є й інші свідчення про проходження порогів проти течії Дніпра. Так, зокрема, літописець, вносячи до «Повісті времєних літ» легенду про св. Андрія, зазначив, що апостол «пройшов у дніпровське устя і відтіля пішов Дніпром догори», до місця, на якому пізніше виник Київ (Повість временних лет / Подгот. текста Д. С. Лихачева. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 12). Легенду склали на початку XII ст., а літописець дбав про її достовірність, тобто знав, що Дніпром можна пройти вгору до рівня Києва. В анотації на карті Литви Маковського-Радвілі 1613 р. читаємо, що князь Д. Вишневецький, рятуючись з козаками від татар, котрі облягали Січ, достався човнами через пороги до Черкас. (Див.: *Кордт В.* Материали по истории русской картографии. – К., 1910. – [Сер. I]. – Вып. 2. – Табл. XV). Традиційне уявлення про прохідність Дніпра проти течії в минулому збереглося ще у XVIII ст. Анонімний автор «Історії русів» коментував згадану щойно легенду про св. Андрія такими словами: «Рѣки оныя до упадка Черного моря имѣли воды возвышеніи от нынѣшних и пороги на Днѣпрѣ не были открыты» (*Кониский Г.* История русов или Малой Росии. – Москва, 1846. – С. 4). Отже, у спогадах Боплана про цей епізод немає нічого недостовірного.

²¹ Н. Яковенко безпідставно заперечила, що Боплан не дійшов до північної окраїни Хортиці, вважаючи, що в «Описі України» він мав на увазі острів Малу Хортицю. (Див.: *Я[ковенко] Н.* Коментарі // *Боплан Г. Левассер, де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... – К., 1990. – С. 160). Боплан та інші автори того часу взагалі не знали про острів з такою назвою (цей топонім – пізній новотвір). Пишучи про острів Хортицю, французький інженер детально його локалізував – пів льє нижче від Кічкаської великої переправи – і правильно, хоча й з чужих слів, його описав («на ньому росте багато дубів»). Згідно зі своєю розповіддю в «Описі України», що далі на південь він не проходив, «Спеціальну карту України» Боплан завершив на півдні – в окремій вірзці з картою порогів – саме північним берегом Хортиці. Ю. Мищик уважає, що Січ князя Д. Вишневецького була розташована на острові Мала Хортиця між правим берегом Дніпра й островом Хортиця. (Див.: *Мищик Ю.* Кордони і землі Війська Запорозького. XV – середина XVII ст. // *Магістратура.* – К., 2001. – Вип. 7. – С. 6). Однак Д.Р. Кобалія відмітив: «Від початку XX ст. утворюється досить обґрунтована версія про розташування «городка» на Малій Хортиці. Проблема, що виникла після цього, полягала в тому, що саме називати «Малою Хортицею»? Чи це був о. Канцеровський, він же Канцерська скеля, «Маленький острів» і т. д., чи великий Кічкаський ріг, на високій частині якого, «степці», також були невідомі укріплення» і далі (див.: *Кобалія Д.Р.* «Городок» Вишневецького: историографія і археологія // *Запорозьке козацтво... – С. 27).*

ПАВЛО ТЕТЕРЯ

ПАВЛО ТЕТЕРЯ

Серед гетьманів обох берегів Дніпра після Богдана Хмельницького немає другого володаря булави, кому історіографія віддала б так мало уваги й до якого ставилася б з такою упередженістю, ба навіть погордою і злобою, як до Павла Тетері. Хіба ще менше знаємо про тих правобережних пропольських гетьманів, що у вирі 80–90-х років XVII ст. мінялися немов у калейдоскопі. Їхнього докладного переліку, з точними хронологічними рамками панування, досі не склав ні один український історик.

Справді фатальним тягарем на українську історичну науку – при висвітленні подій горезвісної Руїни – лягла традиційна хронікерська схема козацьких літописів. Хоча не раз уже давалася об’єктивна (тобто – негативна, значною мірою) характеристика літописів Самовидця, Грабянки, Величка як історичного джерела. Майже шістдесят років тому Михайло Грушевський обгрунтував погляд на козацькі літописи як на взірці белетристики канцеляристів. «Був час, коли пам’ятки української історіографії XVIII ст., так звані козацькі літописи, високо цінили як важливий та вірогідний матеріал для історії подій України XVII ст., особливо її революції. Серед її джерел історики України відводили їм головне місце і на них спиралися при викладі й освітленні подій. Але прийшов час критики. Першою розвінчали “Історію русів”, потім прийшла черга Величка і Грабянки. В останній час багато втратив зі свого колишнього престижу й найпевніший Самовидець. «Козацькі літописи надто часто при описі подій XVII ст. виявлялися несамотійними, побудованими на польських літературних джерелах, а в самотійніших частинах – джерелами суб’єктивними, деколи навіть фантастичними»¹. Тверезий погляд найбільшого дослідника історії України майже не вплинув на наступні покоління істориків, а встановлений козацькими літописцями поділ на «добрих» і «поганих» гетьманів досі залишається, по суті, непорушним стереотипом.

Серед тих «покривджених» історіографією постатей опинився й один із будівничих (це не підлягає сумніву) Української держави часів Богдана Хмельницького, видатний дипломат (це також не підлягає сумніву) і невдалий (також безсумнівно) гетьман Павло Тетеря. Тетерю називав Богдан Хмельницький незадовго до смерті серед своїх можливих спадкоємців (про це історики переважно не згадують); Тетеря причислений до «клану Хмельницького» (був одружений з його дочкою); Тетеря – так само як його великий попередник Богдан – використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку, але... Але часи Тетериного гетьманування припали на розпал Руїни, коли його талантів – політичних, дипломатичних, військових – виявилось надто мало (зрештою, як і талантів інших його сучасників такого рангу), щоб заспокоїти і стабілізувати розбурхану Україну.

¹ Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века: несколько соображений // Известия АН СССР. Отд. обществ. наук. – Ленинград, 1934. – № 3. – С. 215.

Тетеря, за козацько-літописною традицією, увійшов до історії козацької України, як польський прислужник. І цей ярлик – однаково негативний як для тих істориків, що дотримувалися москвоцентричної, так і для тих, що поклонялися націоналістичній орієнтації – залишився за Тетерею досі. Ніхто ніколи не намагався піддати це сумніву. Єдиному зі спадкоємців Богдана, саме Тетері ніколи не присвячували окремих досліджень, монографій, студій, його завжди тримали в тіні – чи то Юрія Хмельницького, чи Івана Виговського, чи Івана Брюховецького, хоча ці постаті ледве чи були «світлішими» та «кращими» (якщо такі оцінкові категорії взагалі повинні вживатися в історичній науці) від постаті гетьмана Павла Тетері.

Наслідок: багато елементарних біографічних даних про Тетерею досі не перевірено або й цілком не зібрано; останні роки його життя потонули в темряві, немов цей дуже амбітний (це також не підлягає сумніву) діяч зник з політичної арени у 1665 р. назавжди. Навіть рік, місце, обставини його смерті подають з сумнівами – хоча історичні джерела, якщо є бажання до них заглянути, жодних знаків питання не залишають. Як це не дивно, але сьогоднішній нарис життя й діяльності Павла Тетері, по суті, перший в українській історіографії – і йому притаманні всі вади такої першої спроби: ще багато справ не в'яснено, не вивчено, хронологія, зв'язок і послідовність подій не завжди очевидні. Тетеря далі чекає на уважного дослідника².

Про життя Тетері до 1648 р. відомо мало. Рік і місце народження не встановлені, щодо справжнього прізвища висловлювалися різні думки. Не набагато більше відомо про його рідних. Повне ім'я та прізвище майбутнього гетьмана звучало: Павло Іванович Моржковський-Тетеря. Котре в цьому подвійному прізвищі справжнє родове, а котре прізвисько (чи то козацьке, чи шляхетське) – не з'ясовано. В основному, Павло вживав прізвище Тетеря – під ним він й увійшов до історії. Але в 1649 р. він був ще Мошковським (так записано в козацькому реєстрі), це прізвище вживав відносно часто в 1668-1670 рр. Справа первісного прізвища – не проста формальність. Залежно від нього вирішували по-різному питання, відкіля він походив. Якщо вважати, що первісне прізвище Моржковський, то його носій народився, можливо, в шляхетській сім'ї, що користувалася гербом Сьлеповрон (польська назва птаха, для якого є українське визначення «квак»), а Тетеря – це вже козацьке прізвисько часів Хмельницького або до нього (значення прізвиська також не дуже зрозуміле, бо «тетеря» – це не лише птах, для якого сьогодні маємо літературну назву «тетерук», але й рід улюбленої козаками рідкої затірки з житньої муки). Якщо ж первісне прізвище Тетеря, то це могло б свідчити, що козакував ще його батько (висловлювалися такі припущення), а прибране на шляхетський кшталт прізвисько Моржковський свідчило б про маєток, від назви якого воно виникло... Та вживав Тетеря насправді інший герб – Радван, зображений на його печатках. У народних думках Павла звали Тетеренком, що свідчило б про прізвище батька – вже Тетері.

Відповідно до тих, а також інших міркувань, висловлювали думки про місце його народження: Переяславщина (бо там був млин Тетері та й довго він був саме переяславським полковником), Овруч і його околиця (бо там був рід бояр Мошковських), Київщина (бо там у 1630 р. згадувався Іван Тетеря, можливо, батько), Підляшшя (бо

² У рукописі залишилася дисертація: *Jurkow E. Paweł Tetera hetman Ukrainy Prawobrzeżnej w 1662-1665 (Rola polityczna)* // Lwów, 1928; зберігається у Львівському обласному державному архіві (ф. 26, оп. 4, спр. 678). Дисертація написана на досить обмеженій джерельній базі, пізніші історики її не використовували.

саме там отримував маєтки від польського короля). Шляхтичем був уже з роду – це не перешкоджало тому, що батько міг козакувати; ледве чи був з переяславських міщан – бо вже в молодості опинився в польському магнатському середовищі. Шляхетство (після періоду «гріхів» – брав же ж він активну участь у Хмельниччині) перезатверджував йому польський король – отже, сумнівів у аристократичному походженні не було. Та й стиль його життя, особливо у 60–70-х рр., опосередковано свідчить про вроджений шляхетський стан. І родичі його з шляхетського середовища, тієї його частини, яка в 60-х роках перетворювалася в кармазинову козацьку старшину, що своїм соціальним становищем і амбіціями почала чимраз більше нагадувати магнатську верхівку сусіднього Польського королівства.

Мав двох братів, рідного Юрка і зведеного (мабуть, позашлюбного батькового сина) Шурла, двох сестер, які повиходили за українських шляхтичів (Михайла Іскрицького й Атанаса Піроцького). Сам Павло одружувався з жінками шляхетських – незвичайно впливових – родів. Перша дружина – сестра Івана Виговського; друга – дочка Богдана Хмельницького Олена. Це було те українське, за критеріями XVII ст., без сумніву, аристократичне оточення, яке наклало відбиток на спосіб життя та життєві ідеали Павла. Зрештою – середовище не лише українське. Вчився він у мінській уніатській школі (уніатській – це не значить, що сам він мав схильність до уніатства; Богдан Хмельницький вчився ж у польських єзуїтів), дуже освічений ректор якої навчався в Німеччині та Чехії, пізніший холмський уніатський єпископ Яків Суша, адміністратор єпархії 1649-1652 рр., єпископ 1652-1687 рр., підтримував жваві зв'язки з Тетерею навіть у післягетьманські часи. Латину молодий Павло опанував добре, мабуть, і знання ораторського мистецтва виніс з мінської школи. Яків Суша виїхав до Холма в 1637 р. Павло ж 1639 р. був уже в родині польських магнатів Празмовських – у Мазовії, в містечку Празмові. Був, треба думати, на становищі магнатського слуги – молодого шляхтича – компаньйона одного з молодших представників роду Миколи (Микола Празмовський пізніше зробив блискучу придворну кар'єру – 1658 р. став канцлером Польського королівства; тримаючи в своїх руках багато ниток внутрішньої та зовнішньої політики, він не забував товариша молодості). Як компаньйон молодого магната, можливо, Тетеря побачив тоді шмат світу – зокрема, Італію. Але такі припущення підтвердити поки що неможливо.

У кінці 40-х рр. Тетеря почав канцелярську кар'єру – від підписка в луцькому гродському суді. Його начальником – писарем суду – був тоді Станіслав-Казимир Беневський, у майбутньому польський дипломат, спеціаліст з українських справ. Може, був він далеким родичем Тетері – Беневський, як і Тетеря, вживав герб Радван. У Луцьку ж Павло Тетеря познайомився ще з однією людиною з політичною перспективою – Іваном Виговським. Незабаром одружився з його сестрою.

Тепер поспробуємо вирішити питання про те, коли приблизно міг народитися Павло Тетеря. У 1670 р. була ще жива його мати, Анастасія, тоді монахиня-василіанка; до 1637 р. (мабуть) Павло вчився в Мінську – можна гадати, що було йому тоді п'ятнадцять-шістнадцять років. В такому випадку він народився десь у 1620-1622 рр. Дехто схильний вважати, що хрещеним батьком його був Богдан Хмельницький – можливо, але не доведено. Щоправда, в 1671 р. сучасники писали про старість Тетері – але в ці бурхливі часи мало хто з чоловіків, котрі володіли військовим мистецтвом, доживав до справді глибокої старості. Колишнього гетьмана, який наприкінці шістдесятих років довго хворів, і в полудень віку можна було вважати старим.

Отже: ким був Павло Тетеря? Людиною з доброю освітою, корисними зв'язками у впливових польських колах (Пражмовські – з Миколою він, по суті, приятелював; Беневський), з контактами в українській уніатській верхівці (Суша). Був своєю людиною тієї української шляхти, яка хиталася між польською службою та українським автономізмом (Виговські; можливо, Хмельницький). 1648 рік примусив його зробити остаточний вибір. Що б не писали, мовили, думали про Тетерю на підставі його дальшого життєвого шляху, але вибрав він повсталый український народ. Коли в серпні 1648 р. козаки й чернь брали Луцьк, Павло Тетеря був на їхньому боці. Те, що він у вирішальний момент опинився на українському краю барикад, а не (як київський воевода Адам Кисіль чи явний ренегат Ярема Вишневецький) на польському, переконливо свідчить, де саме були його справжні симпатії. Добрий промовець, молодий, енергійний, освічений, з європейськими манерами, хоча й без військового досвіду, Тетеря був справжнім здобутком для повстанців. Там уже рахувалися такі люди, але їх було надто мало. Життя в магнатському оточенні прищепило Павлу прагнення до збагачення (цього він навчився в Польщі: значення і впливи людини визначалися її походженням, але ще більше багатством). Та під час Хмельниччини не він єдиний змагав до збагачення.

Як козацький старшина й активний учасник подій 1648-1657 рр. Тетеря не відзначався ні дикою хоробрістю, ні різаниною – це ім'я не променіло на полях битв, його частіше можна було зустріти в сутінках канцелярій або на довгих шляхах, що вели з гетьманської столиці Чигирини в різні сторони світу. У 1649 р. він, цілком певно, обіймав посаду писаря переяславського полку; був він ним недовго, бо цього ж року очолив козацьке посольство до трансільванського князя Юрія (Дердя) II Ракоці. Вибір впав на нього, очевидно, через освіту та великосвітську поведінку. Тетерю можна зачислити до тих людей, що заклали підвалини козацько-трансільванських дипломатичних зв'язків, спершу непевних (через спроби Богдана в 1650-1653 рр. підкорити собі Молдавію, втримати яку в межах свого впливу намагався Ракоці), але в 1654-1657 рр. зміцнених реальним військовим союзом. Характерно, що зовні Тетеря намагався зберігати добрі стосунки з семигородським князем – шляхом листування – навіть тоді, коли українсько-трансільванські відносини розладналися (у 1651 р.). Очевидно, вже на печатках дипломатичної кар'єри для Тетері був характерний нахил до подвійної паралельної гри, що зумів оцінити, а, може, й підсилити гетьман Хмельницький. Балканський напрям став першим у дипломатичній спеціалізації Тетері – недарма він супроводив Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс для одруження (1 вересня 1652 р.) з Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупу. Військова діяльність Тетері протікала під знаком південно-західної орієнтації: весною 1651 р. він разом з осавулом переяславського полку Демком, козаками й татарами облягав Кам'янець-Подільський, щоб у напружений час боротьби за впливи над Молдавією блокувати молдавсько-польські контакти.

Особливих військових талантів Тетеря не виявив, дипломатичну ж його зручність Богдан Хмельницький високо цінував завжди. Хоча міжнародними зв'язками України займався безпосередньо сам гетьман, а керівником української дипломатії вважався генеральний писар Іван Виговський, Тетеря, немов його сіра тінь, брав участь практично в усіх основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині. Влітку (перша згадка – 13 липня) 1653 р. Тетеря став переяславським полковником, але це не означало усунення його з гетьманського двору. 31 грудня 1653 р. саме він зустрічав

царського посла Василя Бутурліна, вітаючи того довгою квітастою промовою. Є багато підстав уважати, що цей барвистий ораторський твір з'явився з-під пера полковника. Зрештою, Бутурліна зустрічав Тетеря не лише ніжними витворами слова: в переяславській церкві він твердо вимагав від московського посла, щоб той присягнув гетьманові від імені царя. Відомо, що з вимог цих нічого не склалося, 8 січня 1654 р. присягав сам Тетеря, а вже в березні – разом з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним – вів переговори в Москві. Від Олексія Михайловича отримав привілей на місто Смілу, привілей цілком непридатний в умовах гетьманування Богдана Хмельницького, який тоді особисто розпоряджався українськими землями. Побоюючись підозрінь і звинувачень з боку козацького війська, Тетеря закопав грамоту. Вона зотліла, і в 1657 р., вже після смерті гетьмана Богдана, Тетеря просив царя відновити привілей...

Тетеря складав договірні статті з Росією разом з Богдановичем-Зарудним, але саме переяславського полковника треба вважати чи не основним їх творцем. Не підлягає сумніву, що, формулюючи статті, він виконував волю Богдана Хмельницького і реалізовував його політичну концепцію – потім дещо міняв під тиском царя. Але не можна думати, що Тетеря в 1653-1654 рр. був недосвідченим дипломатом і не знав, як у цей час складали міжнародні договори. Те, що договірні статті мали дуже недосконалий, розмитий, деколи неясний характер, що вони не охопили цілий спектр російсько-українських відносин, а це наклало на договір відпечаток тимчасовості (такою була, мабуть, основна концепція гетьмана) – заслуга, в першу чергу, лукавого козацького дипломата. Порівняння двох українських міжнародних договорів, до створення яких приклав свою руку Тетеря – Березневих (переяславських) статей 1654 р. і Гадяцького договору 1658 р. – доводить, що Тетеря вмів складати документи такого роду й наліт тимчасовості на договори 1654 р. зберіг свідомо.

Подвійну гру Тетері (якщо можна вважати її подвійною – просто це була та, по суті, незалежницька лінія гетьмана, яку правильно здійснював сумлінний виконавець) можна простежити далі. В 1655 р., під час облоги Львова українськими та російськими військами, переяславський полковник вів переговори про викуп міста з польською стороною. Для того, щоб росіяни не розуміли, що він говорить, Тетеря розмовляв латиною (можна собі уявити, як дратувало це російську сторону!), підбурюючи львів'ян проти царських військ...

Коли помирав Великий гетьман (6 серпня 1657 р. в Чигирині), Тетеря був знов у Москві. Тут він проявився ще раз як добросовісний виконавець і блискучий оратор. Перед царем виступив за гетьманство Юрія Хмельницького, хоча, можливо, знав, що й сам він, Тетеря, був серед тих кандидатів на владу, яких назвав перед смертю Богдан. Гетьман говорив, нібито, не лише про свого сина Юрася, що зрозуміло, але й про генерального писаря Івана Виговського, генерального суддю, колишнього київського полковника Анто́на Ждановича, полтавського полковника Мартина Пушкаря і про переяславського – Тетерю.

Упродовж 1648-1657 рр. Тетеря зробив запаморочливу кар'єру – від скромного підписки луцького гродського суду до переяславського полковника й одного з найвизначніших дипломатів Богданової доби, людини дуже впливової в тогочасній Україні. Не підлягає сумніву, що цією кар'єрою Тетеря міг завдячувати, в першу чергу, самому собі. Був він талановитою, однак явно не однозначною і не прямолінійною людиною. Ці риси його характеру ще яскравіше окреслилися пізніше.

У цей час, коли Тетеря у Москві добивався затвердження Юрія Хмельницького і відмовив царя посилати нові війська в Україну, події дома розвивалися швидко. 24 серпня 1657 р., коли виявилось, що Юрась ще не може тримати булаву, гетьманом обрали Івана Виговського. Повернувшись в Україну, Тетеря далі підкреслював свою лояльність Москві, але практично повністю підтримував лінію Виговського з його поворотом на 180 градусів – від орієнтації на Москву до орієнтації на Варшаву.

Щоправда, поволи його стосунки з гетьманом Виговським та родиною Виговських загострилися. 13 жовтня 1657 р. Тетеря поховав у Києві дружину – сестру гетьмана. Розгорілися суперечки за спадщину, якої Виговські не дали Тетері. А він був завжди дуже чутливий до матеріальних справ.

У березні 1658 р. почалася «місія Тетері» – черговий його дипломатичний триумф. Переяславський полковник добився припинення походу польських військ в Україну. Переговори між Україною та Польщею тягнулися довго, майже півроку. Партнером Тетері – польським комісаром для розмов – став давній його покровитель і приятель з луцьких часів, тепер уже волинський каштелян Беневський. Тетеря, в основному, перебував на Поліссі та Волині, в Межиріччі та Корці, тоді з'являвся до Чигирина, уточнюючи лінію поведінки з гетьманом. Для того, щоб спокійно працювати над трактатом, який у недалекому майбутньому отримав назву Гадяцького договору, тікав на самоту до Гощі, маєтку, який купив у вдови київського воєводи Адама Кисіля. 5 липня 1658 р. в Гощі датовані «пункти Тетері» – важливий етап на шляху до остаточної редакції договору. Певний час мешкав поруч з Беневським, погоджуючи окремі статті умови.

Тетеря не був єдиним творцем Гадяцького договору, який міг (якби не спротив польських магнатів) радикально змінити обличчя Східної Європи: Річ Посполита двох (польського і литовського) народів перетворювалася в монархічну республіку трьох народів. Україна під назвою Руського великого князівства мала стати третьою складовою частиною федерації. Статті трактату – з українського боку – диктували, в першу чергу, гетьман Іван Виговський, а також високоосвічений (навчався в Голландії, Франції, Англії, Італії) полковник, пізніше канцлер Руського князівства Юрій Немирич, але найбільше праці в злутуванні остаточного тексту договору виклав Тетеря. З якого б погляду не дивитися на Гадяцький договір, але він, на відміну від Березневих статей 1654 р., мав характер справжнього послідовного і всебічного міжнародного договору з продуманою опрацьованою структурою, хоча і з помітною домінацією польської сторони.

Король, польський двір вважали Тетерю головним творцем Гадяцької умови, на яку, до речі, цей її творець не присягав. Знову проявилася двоїстість Тетері: а може, він уже тоді передчував, що реалізація договору під дуже великим знаком питання? Саме в такій ролі – автора польсько-українського порозуміння – 28 жовтня 1658 р. він отримав аудієнцію в польського короля Яна-Казимира та королеви Марії-Людовики. «Один з головних керівників цієї (козацької. – Я. Д.) нації», – звітував про Тетерю 5 листопада папський нунцій архієпископ Петро Відоні до Риму³. «Поставний, гарних манер, убраний був у сукню з зеленого оксамиту з золотими гудзиками», – писав про аудієнцію французький посол П'єр де Нуае до Людовика XIV⁴. Десь приблизно від

³ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes.* – Roma, 1963. – Vol. 3. – P. 178.

⁴ Цитує за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1936. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 381.

цього часу він перестав бути переяславським полковником, фактично став придворним експертом з українських справ, почав досить регулярно отримувати пенсію з королівської каси. Дехто з істориків, вороже настроєних до Тетері, цим періодом датують «зраду» Тетері й оголошують його «платним інформатором» варшавського двору. При цьому якось забувають, що в цей час він уже став приватною особою. А королівська пенсія? Не можна відриватись від обставин епохи. Сучасник подій, майбутній польський король Ян III Собеський добивався – і отримував – від французького короля пенсію не лише за інформаційну службу, а й за цілком конкретну політичну діяльність у Польщі на користь французького двору, діяльність, що була дуже близькою до поняття державної зради. Але зрадником Польщі його ніхто ніколи не оголошував. Тетеря виїхав з України, буваючи там у 1659-1661 рр. недовгими наїздами. Мешкав, переважно, у Варшаві при дворі або у своїх маєтках на Підляшші, хоча й не розривав численних ниток, що пов'язували його із Східною Україною, для якої він і далі залишався дуже впливовою особою. На Тетерю полився потік королівської ласки – і він спробував зіграти такі ролі, яких ще не пробував: магната і придворного, крім цього ще й не старого вдівця, за серцем (і багатством) якого полювали представниці найкращих польських аристократичних родин.

Збирати маєтки Тетеря почав ще десь у 1652 р. Тоді від Сулимів він купив Демидів на Київщині (володів цим селом разом з сестрою Євою), до цього маєтку приєднав недалеко Литурівку (в інших джерелах – Литвинівку). 1654 р. отримав від царя містечко Смілу (але чи став тоді реально її власником?); у 1656 р. мав млин на Попівцях біля Переяслава. Трохи пізніше прибрав до рук Козаровичі, Глібівку, Ясногороди разом з усіма суміжними землями, що до них прилягали. У 1658 р. вторгував, як згадувалося, Гощу. У березні 1659 р. Варшавський сейм підтвердив його шляхетство та королівське надання в Берестейській економії (з королівських столових маєтків, прибутки яких надходили на утримання королівського двору), а саме ключові (волості) Київець, Мелешичі, містечко Піщатичі разом з належними до них селами – на правах досмертного старости. Мабуть, цих Тетериних земельних володінь уже тоді було більше, всіх ми не знаємо. Незважаючи на явне прагнення стати багатим магнатом, Тетеря як легко здобував маєтки, так легко їх і позбувався, часто – даруючи. Демидів подарував сестринкові Василю Іскрицькому, пізнішому козацькому полковникові, в зв'язку з його одруженням; Козаровичі, Глібівку, Ясногороди – спасаючи душу – Києво-Межигірському монастиреві.

Проживаючи у Варшаві, Тетеря зберігав якісь невизначені впливи. З колишнім своїм учнем 1659 р. неодноразово зустрічається єпископ Суша; нунцій думає, чи не зробити йому подарунок у дукатах. В Україні Тетеря появляється під час загострення політичної ситуації: у жовтні 1659 р. їде з Беневським спостерігати падіння Виговського; в жовтні 1660 р. прикладає руку до Слободищенського договору, за яким Правобережжя під гетьманом Юрієм Хмельницьким знову (але не на правах Гадяцької умови, а набагато гірших – бо оточені польськими військами козаки, вірні Юрієві, мусили прийняти те, що їм диктували) опинилося під владою Польщі. У цьому ж, 1660 р., Тетеря одружився з дочкою Богдана Хмельницького Оленою, вдовою після Данила Виговського – і, таким чином, увійшов як свій до «клану Хмельницького». І хоча друга жінка принесла йому, нібито, велетенське придане – за польськими джерелами, один мільйон золотих – стосунки між Тетерею та Виговським знову загострилися: через спадщину по Данилові для Олени та через ці ж самі скарби Хмельницького, з

яких мали вдруге вінувати Олену. Від Юрія Хмельницького Тетеря отримав як тимчасову резиденцію Суботів. Недовгий час (листопад 1660 р. – це певна дата) він займав пост генерального писаря при гетьманові Юрієві. З королівської ласки на нього сипалися титули: королівського секретаря, мельницького підчашого (це на Підляшші), потім полоцького стольника (тоді генеральним писарем він уже не був). 1661 рік минув між Підляшшям та Варшавою, де він продовжував грати роль королівського дворянина. Черговий Варшавський сейм у травні підтвердив володіння на Київщині – села Демидів, Литурівку, Абрагамівку, Раківку, дві Воронівки. Чи у завірюсі Руїни Тетеря міг черпати з них якісь доходи – можна сумніватися.

У 1658-1661 рр. Тетеря зміцнів – принаймні, у Варшаві – думку про себе, як про знавця відносин в Україні. Одруження на дочці Великого гетьмана, без сумніву, збільшило його престиж в Україні та за її межами, тим більше, якщо він справді прибрав до рук хоча б частину тих скарбів, які йому приписували. Треба думати, що королівським придворним він був добрим; свою репутацію вірного слуги Корони, очевидно, зміцнив, але чи, ставши магнатом, цілком замазав козацькі бунтарські гріхи і чи остаточно відмовився від козацького способу мислення – сумнівно.

***

Становище в Україні ускладнювалося чимраз більше. Слободищенські умови знеохотили козаків безмежно, відсутність обіцяної польської допомоги і, навпаки, присутність таких непевних союзників, як татари, що більше дбали про ясир з України, ніж про реальну допомогу малопопулярному гетьманові – вели край до прірви. Хмельниченко просив короля порятунку і прислати Тетерю. Очевидно, впливи Тетері були значні і Юрій думав опиратися на його авторитет.

У лютому 1662 р. королівський дворянин, полоцький стольник Павло Тетеря виїхав з Варшави до Чигирина, щоб бути при боці гетьмана повноважним послом короля і сенату із завданням не допустити до зв'язків гетьмана з царем і татарами, спрямованих проти Польщі. Можливо, саме Тетеря штовхнув Хмельницького на невдалий похід літом 1662 р. на Лівобережжя (повторення аналогічного походу через майже півтора року самим Тетерею свідчило б, що він постійно думав категоріями соборності). 12 червня бій біля Переяслава, невдала облога міста, відворот. Наказний гетьман Яків Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, російські війська погорили Хмельницького під час переправи через Дніпро на правий берег, 16 липня захопили Канів і Черкаси. Хмельницький, правда, розбив Сомка і росіян під Бужином, але це лише на коротко порятувало ситуацію. На початку жовтня гетьман одіслав посольство до короля, вказав на Тетерю як свого наступника і поклав булаву під Корсунем – у Вільшаниці, перед василіанським монастирем.

Жовтень, листопад, грудень 1662-го, січень 1663 р. – джерела дуже скупо доносять відгомін подій цих чотирьох місяців в Україні – немов якась невидима рука (Тетерина?) блокує всю інформацію і на Захід, і на Північ. Тетеря, хоча польський (формально) комісар в Україні, мовчить; Ян-Казимир переконаний, що на Правобережжі далі гетьманує Хмельницький, засипає Тетерю листами – цей мовчить далі. Папський нунцій у Варшаві, звичайно добре інформований, не знає нічого – він лякає Рим, що козаки збираються допомагати Туреччині в походах на Західну Європу. Москва також не знає нічого певного.

Коли Тетерю обрали гетьманом і чому він принаймні три місяці мовчав, будучи вже гетьманом України? Історики по-різному визначають дату обрання Тетері. Дехто

відштовхується від дати 6 січня 1663 р., коли Юрій Хмельницький вступив до монастиря в Києві, і припускає, що Тетеря став гетьманом десь у січні. Сам Тетеря не повідомив короля, коли його обрали. Між жовтнем і січнем на Правобережжі не було жодного тимчасового (наказного, хоча б, як Сомко на Лівобережжі) гетьмана. Невже в такий гарячий, у буквальному розумінні слова, час цілий Правий Берег, міг бути без жодної об'єднуючої влади?

Здається, в цю важливу для нього хвилину повністю проявилася двоїстість поведінки Тетері. Ще восени, формально згідно з королівськими інструкціями, підтримуючи Юрія Хмельницького, він, мабуть, одночасно готував ґрунт для свого обрання, мобілізуючи сили пропольської партії (миргородський полковник Григорій Лісницький та полковник Григорій Гуляницький – найвидатніші її представники) і нагромаджуючи гроші для підкупу старшини і козацької верхівки. Зрештою, він, можливо, вплинув на слабовольного Юрася Хмельницького, щоб цей сам визначив свого наступника – Тетерю. Все говорить за те, що Тетерю обрали гетьманом у Чигирині за кілька днів після відречення Хмельниченка, у його ж присутності – це була середина або друга половина жовтня 1662 р. (недаремно запорожці в листі 15 листопада титулюють його вже гетьманом⁵). Обрали, треба підкреслити, без дозволу і навіть усупереч волі короля, який хотів зберегти безвольного Юрія в ролі маріонетки. Польський хроніст Веспазіан Коховський описав цю подію: «Пізніше (після обрання. – Я. Д.) полковники голосними вигуками поздоровляли Тетерю, гордого від отриманої влади, його винесли з кімнати на кріслі і, піднявши вгору, показали товариству. Народ, стверджуючи вибір на гетьмана, кидав шапками – якби не забрали його (назад), закидали б. Знову, вже на ганку, він давав оглядати себе скільки завгодно, а згаданому вище народові розкидав дрібні гроші та, щоб усім приподобатися, поставив багато горілки як почастунок козакам»⁶. Це не була «чорна рада» – загальна козацька – і Тетеря, як старий козак і досвідчений політик, мусив розуміти відсутність звичаєвої правної санкції на своє обрання. Та й вороги-сучасники іронізували, що обрали його по-своцтву (натяк на дружину з Хмельницьких). Він знав, очевидно, що вибори сильно вдарили по Виговському – колишньому гетьманові, київському воєводі, польському сенаторові, об'єктивно кажучи, більше заслуженому для Польщі ініціаторові Гадяцької умови і, так само об'єктивно кажучи, політичному діячеві ширшого масштабу, ніж Тетеря. Мабуть, він уже тоді розумів, що Іван Виговський – це його найперший ворог, хоча як член пропольської партії він назовні підкорився виборам. Та дружні їх стосунки скінчилися й так ще давніше – від часу масткових суперечок за спадщину по Данилові Виговському...

Тетеря здобув кілька місяців передишки: всі немов чекали, куди поверне новообраний гетьман, а він не відкривав свої карти. Не дуже зрозуміло чому (це завдання для майбутніх дослідників). Може, аналізував і зондував ґрунт, на кого треба опертися: Варшава, Москва, Стамбул; може, шукав підтримки на Лівобережжі (відомо, що пропонував Сомкові – також одному з «клану Хмельницького», бо сестра наказного гетьмана була дружиною Богдана і матір'ю Юрія Хмельницького – спільні дії, але це було лише 5 січня). Найімовірніше, що Тетеря хотів заграти перед усіма сусідами

⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. – К., 1851. – Т. 2. – С. II-III, вставка між с. 36-37.

⁶ Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV, climacter tertius. – Cracoviae, 1698. – Vol. 3. – P. 52-53.

незалежницькою картою: приєднати Лівобережжя, опираючись на Запорожжя (воно було проти Сомка, але блокувалося разом з росіянами), міняючи, зовнішньо хоча б, орієнтацію на Москву. Таку концепцію ще в середині листопада пропонувало йому Запорожжя. Можливо, тоді Тетеря міг би й розраховувати на переобрання «чорною радою».

Ще в грудні, пишучи до короля, Тетеря заперечував, що його обрали гетьманом – але й тут була подвійна гра: він пропонував себе до булави, підкреслюючи, одночасно, що не зможе вважати себе гетьманом, доки не отримає затвердження короля. Щось трапилося в січні (докладно не відомо, що саме): Тетеря після довгих вагань зважується поставити на Польщу. 21 січня 1663 р. листом до короля, переданим через свого посла Гуляницького, врешті повідомляє про обрання, нібито, всупереч його волі. Незважаючи на зовнішню дипломатичну підлеглість, лист не дуже покірний – Тетеря вимагає гарантій для української Православної церкви, а в своїх інструкціях козацьким послам поступово відновлює термінологію часів Гадяцької угоди, згадуючи про Руське князівство в складі Речі Посполитої (це досить переконливо спростовує думки тих істориків, що дивляться на Тетерю як на гробокопателя Гадяцької угоди і вважають – на підставі вірноповідданих зворотів у листах до короля – Тетерю таким же підніжком Варшави, як Брюховецького – Москви).

Поява Тетері в ролі гетьмана України була все ж великою несподіванкою для польського двору. Чому? Нелегко з'ясувати: його вважали відданим Польщі, однак ще розумним, а може, й зарозумним, а тим більше хитрим. Тетеря ж поволі, але послідовно викладав свої плани і вимоги, від здійснення яких ставив у залежність підкорення цілої України, Право- і Лівобережної, Речі Посполитій, а також своє власне пропольське гетьманування (ця остання умова звучала як явний шантаж).

З кількох листів Тетері до короля (ще до їх спільного походу на Лівобережжя), а також його практичної діяльності можна реконструювати ту модель гетьманської України, яку намагався реалізувати Тетеря. На першому плані – соборність, об'єднання Право- і Лівобережжя під єдиною владою. Для цього він намагався перетягнути на свій бік Сомка, а коли це не вдалося – почав невеликими відділами переправляти своїх козаків на Лівобережжя, здобуваючи там плацдарми (наприклад, Кременчук); засипав лівобережні міста закличками переходити до короля й до нього. Сподіватися на власні козацькі сили було мало реально. Щоправда, Тетеря зумів зібрати довкола себе гурт однопумців, де була висока старшина: полковники Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Самійло Богданович-Зарудний, Григорій Гуляницький, Остап Гоголь та інші. З'єднав собі козацьку верхівку (але не чернь) і, опираючись на ці дві групи, поставив перед королем кілька вимог:

1. Шанувати привілеї та гідність козацтва і гетьмана. Тетеря, за підтримкою козацтва, відіслав королеві назад гетьманські клейноди, обурений тим, що з ними (у березні 1663 р.) приїхав просто королівський гонець Іван Мазепа, а не королівський посол – ситуація була пікантною особливо тому, що клейноди Тетеря мав отримати, по суті, не з ласки короля, а тому, що позичив гроші коронному стражникові Самуїлові Лещинському (в заставу Лещинський дав чималий масток у Польщі); в цьому ж плані треба розглядати вимоги зберігати козацькі свободи, а також звільнити з польського ув'язнення полковника Івана Богуна та велику групу козацької старшини;

2. Вирішити церковне питання – відмінити залежність православної єрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами, впорядкувати конфлікти в перемишльській та львівській єпархіях, залишаючи там православну

єрархію (Тетеря, в даному випадку, виступав як представник не просто козащини, а цілого українського народу);

3. Дозволити самостійні дипломатичні зв'язки з Молдавією та Волощиною (зносини з Кримом відбувалися без перешкод);

4. Розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Росією, вимагаючи, зокрема, звільнення ув'язнених козацьких старшин;

5. Готувати похід на Лівобережжя – Тетеря явно вважав, що підготовка такого походу не суперечить мирним переговорам з Росією; в його уявленні – та в уявленні вірної йому старшини – Лівобережжя було насильницьки відірваною частиною єдиного гетьманату України, а, в жодному випадку, не було частиною Росії, при цьому для зміцнення своєї влади на Правобережжі та поширення її на Лівобережжя гетьман просив польської військової допомоги (що збігалось з власними планами короля, який думав, крім цього, відібрати від Росії Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої);

6. Гарантувати допомогу татар – кримських та буджацьких – для підтримки режиму Тетері.

Як не дивно, але здійснення майже всіх вимог Тетеря добився, що опосередковано свідчило про його впливи у Варшаві, а також про його політичні здібності. Не зсунулися, однак, з мертвої точки польські антитолерантні суперкатолицькі принципи. Це, а також магнатський характер влади Тетері, який виступав як представник «клану Хмельницького», що сконцентрував у своїх руках справді великі багатства, відсахнуло від Тетері частину рядового козацтва та чернь. Історична пам'ять підказувала народів, що союз з Польщею не принесе добра.

У квітні спалахнули перші заворушення. Найбільший і найжорстокіший (почався з різанини поляків і євреїв у Паволочі) бунт вибухнув на території Паволоцького полку під керівництвом наказного полковника Івана Поповича-Ходорковського – незабаром після обрання гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького, який зразу ж усунув двох інших претендентів на булаву Сомка і Золотаренка (їх пізніше стратили – 18 вересня в Борзні). Бунт швидко придушив генеральний осавул Петро Дорошенко (майбутній гетьман). Поповича видали міщани. Тетеря думав панувати залізною рукою – 15 липня Поповича стратили (четвертували або вбили на палю). Але взірці часів Богдана Хмельницького не підходили для гетьманування Тетері. Що могли дарувати популярному Великому гетьманові, того не могли прощати малопопулярному Тетері. Жорстокість не залякала, а озлобила.

15 липня 1663 р. у Львові польський король Ян-Казимир вирішив іти походом – кількома колонами – в Україну. Разом було двадцять тисяч польського війська та близько сорока тисяч татар, що стояли в Молдавії. Війська просувалися повільно, але без інцидентів. Короля приймали добре – то була явна заслуга Тетері, який отримав у нагороду від короля Вільховецький ключ, а від одного з польських полководців, руського воеводи Стефана Чарнецького – право на брацлавське староство (обидва надання з їх перенесенням, після смерті Тетері, на дружину Олену). Лише 8 жовтня, на вибої зими, король з армією зупинився в Білій Церкві. Тетеря привів двадцять чотири тисячі козаків. Вітав короля, між іншим, також Юрій Хмельницький, вже під іменем архимандрита Гедеона. Спроби Брюховецького протидіяти дали дуже мало, а російський воевода Ромодановський розпустив військо на зимівлю по Лівобережжі. Тетеря розсилав універсали по Лівому Березі; окремі міста перейшли на його бік. Мав

Тетеря прихильників серед тамтешнього духівництва, невдоволеного втручанням Москви в українські церковні справи.

13 листопада об'єднані війська перейшли Дніпро. Козаки Тетері й поляки біля Ржищева, татари – біля Трипілля. Наступали двома колонами. Король, який відкинув пропозицію царя про перемир'я, рухався на північний схід, не зустрічаючи по дорозі серйозного спротиву. Київ залишили на боці в облозі. Далі боронилися лише великі міста – Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин. Разом з королем просувався наказний гетьман Іван Богун – його слава відчиняла брами менших міст. Тетеря явно не хотів іти з королем. Він просувався південніше, блокуючи Запорозжя, де відбувся розкол – виникла партія на підтримку Тетері, проти Сірка і російського стряпчого Григорія Косагова. Тетеря ішов разом з частиною польських військ під командуванням Яна Собеського (майбутнього короля, цим походом датується початок їхньої дружби); на початок січня вони здобули п'ятдесят дві місцевості, боронилися (але впали) Прилуки, не здався Гадяч. Тетеря довго опирався наказам короля, врешті на коротко з'єднався з ним під Глуховом, який король облягав безрезультатно п'ять тижнів. З-під Глухова гетьман чимшвидше повернувся на Правобережжя, під приводом, що там почалося повстання. Похід короля закінчився провалом. Зима видалася важкою, наступав голод (1663 р. був неврожайний), польські війська поводитися жорстоко, почалися розправи панів з підданими. Польські жовніри продавали татарам людей в ясир; одного чоловіка – за листочок тютюну. Король залишив Глухів, подався під Севськ. На воєнній раді 18-19 лютого 1664 р. вирішили повертатися в Україну та до Польщі – король тікав на Могилів і Мінськ разом з литовським і часткою польського війська. Біля Новгород-Сіверського розстріляли Богуну (27 лютого), склавши на нього невдачі й звинувачуючи в зв'язках з росіянами (дехто з істориків намагався цю страту приписати інтризі Тетері, але там його тоді не було). Лівобережну Україну мав втримати С. Чарнецький, але це йому не вдалося.

Поштовх до повстань на Правобережжі дав запорозький кошовий Іван Сірко (універсали Брюховецького діяли слабо). У січні 1664 р. Сірко пішов на буджацьких татар; повертаючись назад – у лютому – намагався пробитися до Чигирина, гетьманської столиці. В цей час Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Сміла піддалися й Брюховецькому. Проти Тетері виникла змова, що розколола «клан Хмельницького». Ініціатори не дуже відомі, – мабуть, основним був архимандрит Гедеон (Юрій Хмельницький, що тоді покинув монастир), який перебував під впливом недавно обраного київського митрополита Йосипа Тукальського. До них приєдналися Іван Виговський та Олена (дружина Тетері). На Правому Березі з'явилися полковники Брюховецького Семен Височан, Степан Сулименко, Василь Варениця. Вони об'єднали в загони близько тридцяти тисяч повстанців та козаків. Біля Білої Церкви Тетеря й польський полковник Себастьян Маховський розбили Сулименка. Допит Сулименка, який потрапив до полону, та інші матеріали (листи до Виговського) довели існування розгалуженої змови проти поляків і Тетері, нитки якої сходилися в руках Виговського, але її остаточна мета (орієнтація на Москву чи Стамбул) залишається досі втаємниченою. Юрія Хмельницького, митрополита Тукальського, а також Г. Гуляницького в першій половині березня 1664 р. арештували, привезли до Варшави й посадили до в'язниці в Мальборзі. Вивезли також Олену, жінку Тетері (й сестру Юрія). 16 березня в Корсуні відбувся суд над Виговським (Маховський звабив його підступом нібито на військову раду). Його звинуватили в організації повстання – і зразу ж розстріляли. Суд був неправий –

Виговський, як польський сенатор, не підлягав такому трибуналові. Коли об'єктивно підходити до справи, то стає очевидним, що Тетеря був ворогом Виговського (і навпаки), але зводить смерть Виговського до інтриги Тетері наївно. Не підлягає сумніву, що Виговський готував протипольське повстання й, мабуть же, мав намір його очолити – вигадкою Тетері це не було. Порушення ж законності лягає повністю на Маховського. До речі, у складеній перед смертю духівниці Виговський не звинувачував Тетерю.

Страта Виговського поглибила прірву між козаками та польськими військами. Садистські жорстокості Чарнецького, те, що він віддав населення України татарам як плату за допомогу, не могли врятувати становища. Повстання поширилося аж до Волині. Польські землевласники тікали на захід тим шляхом, яким прийшли – на Львів. Тетеря тримався, основним чином, на татарській допомозі – близько 50 тисяч з Бессарабії та Криму. Вже в другій половині березня татари почали поступово розкривати свої наміри: відірвати Україну по Горинь від Польщі й підпорядкувати її кримському ханові Мохаммед Гіреєві IV.

Правобережжя поглинав хаос. Стихійне повстання, поштовхом до якого стала також поява ватаг дейнеків (у XVIII ст. їх називають гайдамаками) та загонів Сірка між Дністром і Бугом у лютому 1664 р., зміцнене організаційно заходами Виговського на початку березня, з'єдналося з інтервенцією Брюховецького. Він разом з російськими військами перейшов Дніпро та обложив Чигирин, в якому зачинився Дорошенко. Військове щастя несподівано схилилося на бік Тетері, що завзято і вперто боровся за свій престол. Облогу Чигириня зняли – Брюховецький втік до Канева. Сірка ледве не схопили в Бужині, з якого він пробився з великими втратами. Після битви під Каневом, остаточно не вирішеної, Сірко відійшов до Бугу, Брюховецький – на Лівобережжя. Чарнецький безмежно лютував – у Суботіві він викинув зі склепу домовину Богдана Хмельницького, віддав міщан татарам. Правобережжя знову піднялося проти Тетері й поляків.

Гетьман намагався стабілізувати становище політичними засобами. Від короля твердо вимагав переговорів з Москвою; затримка розмов, на його думку, зміцнювала позиції татар, що намагалися захопити Україну. Канцлера Пражмовського просив усунути кілька польських старост і підстарост, щоб таким чином звільнити частину території від утисків польської адміністрації. Так минули травень і червень 1664 р. Тетеря усвідомлював, що одною з причин повстання є його особа – він хотів покласти булаву, але король не погоджувався: вважав Тетерю останньою реальною опорою на Правобережжі.

У кінці липня – на початку серпня знову появились Сірко й Косагов, зайняли Меджибіж, Брацлав, Могилів. Під Корсунем Косагова розбили, але міста повставали одне за одним – облога Ставища (Чарнецьким) тривала понад чотири місяці; місто взяли лише 20 жовтня. Вірним Тетері залишалися Чигирин, Корсунь, Черкаси, Біла Церква, прихильники гетьмана звели голови в Умані.

У вересні-жовтні – явна перевага Тетері. На його боці уже впливовий полковник Остап Гоголь і наказний гетьман Михайло Ханенко. Ціле Побужжя і Подністров'я знову в руках Тетері. Сірко відступив у степи. Брюховецький лишився майже без війська. Тетеря кидається від одного міста до іншого.

Зима не принесла спокою. Тетеря розгромив біля Умані полковника Івана Сербина, який там загинув. Брюховецький підготовляв новий наступ на Правобережжя. Населення масово тікало з Правого Берега на Лівий. Поранений польський головно-

командуючий Стефан Чарнецький помер 16 лютого 1665 р.; його наступник коронний підчаший Ян Замойський – 7 квітня.

Навесні повстання відживає. Тетерю ще підтримують Дорошенко й Ханенко. Гетьман знову шукає політичних рішень – просить звільнити з ув'язнення Юрія Хмельницького і митрополита Тукальського, що й було зроблено, але набагато пізніше. Запорожжя, на якому поміняли кошового, переходить на антимосковські позиції. Але все це не рятує Тетерю. Міста повстають знову, з півдня наступає новий ватажок повсталих полковник Василь Дрозденко, що опирається не лише на козаків, але й на молдаван та буджацьких татар. Брюховецький закріплюється в Каневі, одне за одним захоплює міста: Корсунь, Фастів, Мотовилівку. У нього двадцять тисяч козаків, сім тисяч калмиків. Коли Білу Церкву не взяв, збунтувалися його козаки – Брюховецький подався на Лівобережжя, калмики ж рушили додому. Полковник Степан Опара, підтриманий татарами, захопив Умань.

І Тетеря, і новий польський головнокомандуючий Станіслав-Ян Яблоновський, великий обозний коронний (який, до речі, також брав французьку пенсію, як Ян Собеський), цього шансу не використали. Здається, дуже неясною стала позиція татар. Більшість польського війська самовільно повернулася до Польщі. Тетеря блукав з вірним козацьким загоном по пожарищах Брацлавщини. 24 червня (4 липня) 1665 р. Брюховецький писав до царя, що ні Тетері, ні Яблоновського в Україні немає, а Опару, що хотів стати гетьманом, розгромив Дорошенко – й Опара потрапив до польських рук⁷.

Справді, десь на початку червня козаки (мабуть, повстанці Дрозденка) розгромили Тетерю і його загін, при цьому вони захопили чималі скарби й знищили гетьманський архів (якщо раніше не знищив його Сірко). Тетеря зберіг клейноди і найважливіші козацькі та гетьманські привілеї. Тікав він з невеликим почтом (усіх інших вірних собі козаків він відпустив від себе) через Бар, Кам'янець-Подільський на захід. У Польщі опинився в липні⁸. Всупереч поширеним в історичній літературі легендам, гетьманства він ніколи не зрікався і булави не поклав. У вересні-жовтні 1665 р. ще мав прихильників в Україні.

У Польщі було неспокійно – панувала атмосфера громадянської війни, точилися криваві бої королівських військ із загонами опозиції, яку очолив польський великий маршал і польний гетьман Юрій-Себастьян Любомирський. Після однієї з перемог королівських військ 4 вересня 1665 р. над бунтівниками (зрештою, перемоги тимчасової) до Яна-Казимира прибуло посольство гетьмана Тетері – послом був Іван Кулгак, – воно просило допомоги людьми і військовим спорядженням. Тетеря знав, що становище Брюховецького на Лівобережжі захиталося, розраховував на повернення Юрія Хмельницького і митрополита Тукальського на Правобережжя, яке могло б трохи заспокоїти народ. Та король не дав війська, бо війна з Любомирським тривала. 12 вересня 1665 р. датовано останній відомий досі документ, в якому Тетеря ще називав себе повним титулом: гетьман його королівської милості військ запорозьких, брацлавський і чигиринський староста. Це був складений у Любліні контракт із коронним стражником Самуїлом Лещинським (тим, що раніше допоміг Тетері отримати булаву), якому гетьман позичив понад 42 тис. золотих. Тетеря назовні намагався

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. 5. – С. 300.

⁸ *Litterae nuntiorum...* – Romae, 1967. – Vol. 11. – P. 91, 94.

повернутися до того щоденного магнатського життя, з якого на неповні три роки його вирвало гетьманство. Ян Собеський писав до дружини в жовтні 1665 р., що «у пана Тетері у Варшаві можна купити кілька сороків прекрасних соболів...»⁹. У польській столиці вважали ще під кінець року, що Тетеря повернеться в Україну¹⁰. Юрій Хмельницький і митрополит Тукальський, присягаючи 29 листопада на вірність королеві (такою була умова звільнення з Мальборку), погоджувалися, що місце їхнього перебування в Україні вкаже їм запорозький гетьман Павло Тетеря.

Спокій в Україні після втечі Тетері не запанував. Тепер стало очевидним, що не Тетеря був основною причиною повстання. Велася жорстока боротьба за українські землі між Москвою і Варшавою; Україна – як територія для експансії – поступово входила в орбіту турецької і татарської політики. А всі три сторони могли шукати і признавати не сильних гетьманів, а лише послухних собі маріонеток. Україна ж кривавила і тліла пожарищами. Руйнували її чужинці, але допомагали свої ж ватажки, отамани, полковники, кошові й гетьмани.

Враховуючи обставини 1662-1665 рр., не можна мати ілюзій, що Тетеря, навіть як сильний гетьман (а такі амбіції він мав), міг би втриматися в Україні. Трагедія України у XVII ст. (та не лише в цьому) полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатівкове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду. А в інтересах жодної з сусідніх держав не могло бути бажання готувати Україну до переходу на незалежний шлях. Це чітко проявилось ще в пору Богдана Хмельницького, шанси в якого на незалежний розвиток Української держави були найбільші. Є підстави вважати, що ці обставини добре розумів також Тетеря, але хотів спробувати власного щастя. Один з творців Переяславської умови швидко розчарувався в Москві, як гаранті української державності. Гра з Польщею при допомозі Гадяцької умови також закінчилася поразкою – ще за Виговського. Тетеря фактично намагався відродити цю ідею, але Варшава виявилася надто слабкою, щоб захищати межі Тетериної соборної держави, нововідтвореного Руського великого князівства (не підлягає сумніву, що після перемоги над Брюховецьким та при нейтралізації Росії справа федерації – в ідеї якої історики дошукуються голландських чи швейцарських взірців – автоматично винеслась би на порядок денний), в якому сам гетьман вперто намагався утворити власне незалежницьке ядро (тому він боровся за вільні від польської адміністрації староства). Політичні конструкції Тетері теоретично були правильні, але їх виконання залежало не лише від нього та кармазинової козацької верхівки, яку він зібрав біля себе.

Тетеря не був і, мабуть, при своєму шляхетському способі мислення, не міг бути демагогом, брататися з рядовим козацтвом і черню, використовувати їх, принижуючись до їх рівня (цим популістським мистецтвом – кажучи сучасним терміном – з його сучасників володіли Брюховецький, Сірко, деякою мірою Дорошенко). Для черні в нього були гроші й горілка – або жорстока розправа. Хоча, формально, член «клану Хмельницького», він не хотів бути іграшкою в його руках, зокрема в руках такого бездарного й обмеженого представника клану, як Юрій Хмельницький. Тетеря в цей

⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 9, оп. 1, спр. 419, с. 1345.

¹⁰ *Sobieski Jan. Listy do żony Marii Kazimierzy.* – Kraków, 1860. – S. 46.

час добре розумівся на людях, тому й підбирав зі старшинської верхівки розумних і авторитетних спільників (Іван Богун, Остап Гоголь та ін.). Ворогів усував швидко й рішуче. Всіх цих якостей разом з безсумнівним дипломатичним хистом для зовнішніх стосунків вистачало б для залежної держави більш-менш спокійних часів, але не для країни в стані анархії, в якій усі законо- і державотворчі принципи та устої систематично руйнувалися протягом довгих десятиріч.

Остаточнo Тетеря як гетьман поставив усе на брутальну військову силу. Привести польську й татарську допомогу він зумів. Визначення стратегічних цілей (безглуздий по суті та надзвичайно легковажний за виконанням зимовий похід на північний схід, ледве чи не на саму Москву) залежало від короля, в уяві якого, мабуть, віджили картини польських завоювань на Сході початку XVII ст. Розплата за польсько-татарську допомогу була страшною: з татарами розраховувалися не лише грішми, але й українським ясиром (це була традиція ще з Богданових часів), польські війська грабували, знущалися, мучили, вирізували.

За Хмельницького Юрася
Пуста стала Україна, звелася,
А за Павла Тетеренка –
Не поправиться і теперенька... –

співали кобзарі¹¹. Не відомо, яким полководцем був Тетеря. Незвичайно мобільним і маневреним, це без сумніву. Він не щадив себе й особисто був хороброю людиною – боїв не уникав, витримав в Україні до кінця.

Чи хтось інший у цей час, спираючись на мілітарну допомогу польського короля, міг добитися кращих результатів – дуже сумнівно.

Про Тетерю як творця «своєї» держави знаємо мало. Він намагався впорядкувати економічні відносини, проводив певну митну політику, затверджував землеволодіння – але це був справді період Руїни, коли завдання руйнувати та грабувати противника вважалося найважливішим.

Польська дипломатія підвела Тетерю не лише у мілітарному, але ще більше у політичному плані. Абсолютна безвихідність при вирішенні церковних справ, намагання польської шляхти відновити в повному обсязі своє панування і гноблення в колишніх маєтках цілком компрометували ідею можливого польсько-українського союзу і кидали навіть прихильників такої концепції в табір ворогів (Виговський, Богун). Польська верхівка виявилася нездатною перейти від тактики завойовництва до тактики рівноправного партнерства. Це був найбільший прорахунок Тетері й причина його військово-політичного краху.

***

Не дуже зрозуміло, чому (питання вимагає вивчення) постать Тетері після його втечі з України почала обростати легендами – співчутливими або ворожими – вже серед учасників. Нібито по дорозі з України до Польщі його доценту пограбували поляки і він в лахмітті подався спершу до Молдавії, потім спробував пошукати притулку в Польщі. Але – даремно. Там його розстріляли, так як Виговського, – чи то в 1665, чи в 1667 р. Немовби під час втечі до Польщі 1665 р. прихильники Любомирського засікли його шаблями біля Білого Каменя. Казали – і писали – що стратили Тетерю у

¹¹ Лукашевич Я. Малороссийские и червоннорусские народные песни и думы. – Санкт-Петербург, 1836. – С. 35.

Варшаві внаслідок скарг запорожців; що з України Тетерю і його прихильників прогнав Дорошенко; що Дорошенко взяв Тетерю в полон і видав Османській Порті. Перелік таких легенд, які, до речі, цілком вдовольняли українську історичну науку (бо на Тетері був ярлик, який давав право ним не цікавитися), можна продовжити.

Насправді Тетеря й далі жив рухливим політичним життям і, цілком певно, не давав усувати себе в глибоку тінь. Тим більше, що він спершу розпоряджався великими грошовими засобами. До перелічених вище маєтків, власних і наданих у користування досмертно, можна додати ще містечко Любомль на Волині, містечко Мачоху на Брацлавщині, містечко Кам'яний Брід і місто Висоцьк на Поліссі (все це набутки часів гетьманування). Від С. Лещинського отримав на тридцять років дальші землі на Поліссі та Волині (повністю Собіщинську волость, частково Чарторийську й Колківську) з десятками сіл та низкою містечок. Виникає враження, що Тетеря поступово набирає сил, щоб знову кинутися у вир політичної боротьби.

У 1666 р. він перебуває переважно у Варшаві. У травні приймає козацьких послів (не дуже зрозуміло, від якого угруповання), що пропонують знову булаву. Тетеря віддає це на рішення короля. Та король не хотів бачити Тетерю в Україні, хоча й активно захищав його від претензій запорожців, що вимагали від колишнього гетьмана віддати скарби (це все ще ті фатальні скарби Богдана!), депозити. Спеціальна комісія під керівництвом канцлера Празмовського (як відомо, приятеля Тетері), нібито, розслідувала ці скарги й визнала претензії безпідставними (Тетеря видав на військові потреби, виявилось, вісімдесят тисяч польських золотих, які отримав від Хмельницького, та стільки ж із власної каси). Довкола Тетері крутяться езуїти й уніати, вважаючи, що він далі має чималі впливи в Україні. Так виникли легенди, що Тетеря сам став уніатом чи римським католиком.

У наступному році натиск на Тетерю посилюється. Це зрозуміло – руки польської шляхти вже були розв'язані: 23 січня 1667 р. Росія й Польща підписали в Андрусові договір про перемир'я і розподіл України. Тепер наступають на Тетерю магнати, вимагаючи компенсації за пограбовані козаками свої маєтки в Україні. У березні 1667 р. сейм касає всі претензії до Тетері з часів його гетьманування та звільняє його двір у Любліні від податків. Однак це не допомагає – Тетерю тягають по судах, йому загрожує баніція (вигнання за межі держави). Король, щоправда, скасовує присуд. Але в грудні польська шляхта Київського воєводства знову виносить ухвалу добиватися від Тетері відшкодування за грошові збори, які він брав з їхніх маєтків на утримання козаків (до речі, союзників цієї ж Польської держави, за яку боровся!). Уніати далі в'ються довкола Тетері, намовляючи його до унії, сподіваючись, що він вибереться в подорож до Риму. Ці надії в очах католиків зміцнювалися тим, що дружина Тетері, дочка Богдана Хмельницького, монашка у Вільнюсі, перейшла з православ'я на католицизм. Немов у відповідь на всі ці домагання Тетеря демонстративно вступає (десь у серпні-жовтні) до Львівського ставропігійського братства, що справедливо вважалося стовпом православ'я на західноукраїнських землях, і підтримує антиуніатську лінію братства.

Але під впливом цькувань, що посилюються, Тетеря впадає в глибоку депресію. На початку 1668 р. складає духівницю, в якій цілий свій велетенський маєток записує рідним з бічних (сестринських) ліній – Іскрицьким, Піроцьким. Олену в духівниці не згадує (вони вже давно розлучилися), а власних дітей у нього не було. Містечко Мачоху передає у володіння Василеві Іскрицькому. Пізніше ту частину маєтків, що в Польщі, продає (нібито дарує, але це була така обманлива юридична формула тих

часів) берестейському каштелянові Степанові-Костянтинові Пісочинському (Пясочинському), відомому майстрові темних інтриг і грубих ошуканств. Пісочинський використав важкий психічний стан Тетері – за колосальні маєтки він мав платити регулярну пенсію матері Тетері та іншим його родичам, але не давав нічого. Немов для того, щоб ударити Пісочинського з могутніми єзуїтами, Тетеря дарує їм свій будинок на Сольці у Варшаві, записує на їхню школу маєток Висоцьк та ще деякі прибутки в Колківській волості. Потім (у 1669 р.) скасовує свій запис на Висоцьк, продає його Пісочинському знову і таким чином викидає обидві сторони в довжелезний судовий процес, що тягнувся десятиріччями. Маєтки Тетері просто пограбували, а Пісочинський став його смертельним ворогом. Під кінець 1668 р. Тетеря впав у паніку. У вересні король Ян-Казимир, головний його захисник, відрікся від престолу.

Хвороба була вже позаду, але Тетері наступають буквально на горло. Дорошенко постійно вимагає від регента королівства та інших достойників, щоб Тетеря повернув захоплене ним у Каневі церковне добро, клейноди, які забрав після смерті київського митрополита Діонісія Балабана (травень 1663 р.), гетьманські клейноди і, знову ж, легендарні скарби Богдана Хмельницького. Здається, в цих претензіях чимало вигаданого, але Дорошенко за всяку ціну намагався компрометувати Тетерю, який підтримував іншого претендента до правобережного гетьманства – Михайла Ханенка (Ханенко довіряв Тетері настільки, що прислав йому незаповнені аркуші паперу, власноручно підписані, щоб Тетеря вписав туди його, Ханенка, умову з польською стороною; очевидно, Тетеря вже вийшов з хвороби і депресії, бо інакше Ханенко не довіряв би Тетериним дипломатичним здібностям). У грудні Тетеря цілком певно приймає остаточне рішення – тому й дарує мощі св. Меркурія Львівському братству. Тетеря був релігійною людиною, хоча, цілком певно, не фанатиком (це давало йому можливість легко вступати в контакти з римо-католицькою й уніатською єрархією), але йому нелегко було віддавати реліквію. В Луцьку починався новий процес з Пісочинським, який нахабно вимагав «відшкодування» ста тисяч польських золотих.

У Польщі новий король – типовий бездарний представник шляхетської маси Михайло Корибут-Вишневецький, відкритий ворог Тетері. Дорошенко використовує нагоду – в березні висуває нові вимоги: конфіскувати маєтки Тетері, забрати від нього козацькі привілеї (нібито ще від часів Гедиміна!), скасувати його подарунки єзуїтам та іншим католицьким установам. Король погоджується, щоб козаки притягли Тетерю до суду й, крім цього, посилає йому якогось образливого листа. Тим часом Люблінський трибунал у квітні виносить вирок інфамії і баніції, тобто позбавлення честі разом з довічним вигнанням за межі держави (такі вирокі виносили, як правило, за державну зраду, образу королівської величності, вбивство, згвалтування...). В межах Речі Посполитої його міг будь-хто цілком безкарно вбити; міг безкарно вбити також будь-який поляк поза межами держави. Кільце довкола колишнього гетьмана стискається. Тетеря ще здобуває перенесення виконання вироку на півроку. Він уже кілька місяців (принаймні квітень-червень) мешкає у Львові, готується до втечі за кордон – чи пак, до прощі у Святу Землю, як він поширював чутки. Минулого року зондував ґрунт у Києві – писав листа до Інокентія Гізеля, чи він, як архимандрит, не прийняв би його до Печерського монастиря. Відповідь, якщо була, то відмовна. 29 квітня він дає повноваження на свої маєтки в Україні, їх було ще багато: Богаївка, містечко Крушинка, Стеблів, Шандерівка з оточенням, містечко Іллінці, Городниця, містечко Мачоха й Ологовець – у Брацлавському старостві, містечко Холлом, Туромча, Демидів, Литвинівка, дві

Воронківки, Абрамівка, Раківка, Загальче з суміжними землями, містечко Кам'яний Брід з належними до нього околицями, містечка Чорна Кам'янка, Боярка. Повноважність була на ім'я матері-черниці Анастасії, архимандрита Інокентія Гізеля, ігумена Феодосія Софоновича, чоловіка сестри Атанасія Піроцького (ця повноважність мимоволі визначає інтелектуальне оточення Тетері, до якого входили такі видатні українські вчені, як Гізель і Софонович). У Львівському братстві залишає під заставу своє срібло – за 300 дукатів – і з невеликим гуртом людей, серед яких найвідданішим був сестрінок Василь Іскрицький, переходить кордон до Молдавії. Спливала перша половина липня. Остаточний крах пропольських ілюзій і дальші кроки, продиктовані вже не відчаєм, а холодним розрахунком.

***

Втеча Тетері (бо зразу зрозуміли, що поїхав він не до Палестини) викликала переляк у польських правлячих колах. Ян Собеський писав до жінки з військового табору біля Тереховлі 29 липня 1670 р.: «Тетеря, той, який був гетьманом козаків, з розпачу, що тут деякі пани захопили цілий його маєток і що його величність король написав до нього якогось грубого листа, покинувши тут все, поїхав до Молдавії та піддався під протекцію турецького цесаря. Я вважаю, що ця людина дуже нам шкодить, бо знає все, що в нас діється»¹².

В Яссах Тетерю – по суті, першого українського політичного емігранта нових часів (бо саме він був ним, а не Мазепа і мазепинці) – прийняв з почестями молдавський господар Григорій III Дука та яський митрополит. Полинули гінці до султана. За кожним кроком колишнього гетьмана починають стежити польські інформатори. По Тетерю до Молдавії поїхав у жовтні 1670 р. спеціально посланий султанський чауш. Здається, Тетеря не вперше торував цей балканський шлях – є трохи тьмяні відомості, що Богдан Хмельницький двічі посилав його, ще полковника, у місії до Стамбулу. Собеський тверезо оцінює ситуацію, вважає, що Тетеря знову може стати гетьманом. Боялися, що Тетеря погодить Ханенку з Дорошенком і обох кине на Польщу. В Андрианополі (Едірне) турецький султан Мохаммед IV, добре зорієнтований в українських справах, приймає Тетерю. Не підлягає сумніву, що Тетеря розповів султанові та великому візирю, видатному політикуві Мохаммедові Кепрюлю (з яким також зустрічався) все, що знав про фатальне політичне і військове становище Польщі. Можливо, передав якісь письмові документи – не даром він оголосив, що пише «Апологію», в якій перелічить зрадників Речі Посполитої. Є підстави думати, що Тетеря вказав султанові на слабкі місця Польщі і вплинув на нього (Тетеря явно володів даром переконувати коронованих осіб – раніше ж він сугестивно впливав на російського царя Михайла Федоровича, потім на польського короля Яна-Казимира!), щоб Туреччина готувалася до походу на Польщу. Султан призначив Тетері щоденну пенсію 200 аспрів або 40 флоренів. У горах Тессалії, в місті Ларіссі (там були мисливські угіддя султана) Мохаммед IV вручив Тетері султанський прапор – санджак. Про цю подію звітував посол французького короля¹³. Формально це було затвердження гетьманом України під протекцією султана.

До Польщі надходили чимраз тривожніші вісті. 15 лютого 1671 р. зі Львова повідомляли, що Тетеря дав «погані поради» в Едірне. З Варшави полетіли депеші до

¹² *Sobieski Jan*. Listy do żony... – S. 46.

¹³ *Racine Louis*. Memoires sur la vie de Jean Racine. 1692-1763. – A Lausanne, a Geneve [i. e. Paris], 1747. – P. 44-45.

польського посла в Порті Франциска Висоцького, щоб той умовив Тетерю повернутися, тоді йому віддадуть маєтки. Тетеря, за своїм давнім звичаєм, повів подвійну гру – щоб відплатити Пісочинському, підтвердив свою даровизну Висоцька варшавським єзуїтам та, нібито, погодився послати до Польщі одного зі своїх слуг на переговори. Так минув лютий-березень.

На початку квітня Тетерю отруїли. Все свідчить за те, що удару завдано з польського боку. Пізніше Іскрицький і Піроцький, які були біля гетьмана на еміграції, офіційно звинувачували у вбивстві Пісочинського. Цей не заперечував сам злочин, але виправдовувався, що це зробив не він. Зрештою, згідно з вироком про інфамію і баніцію 1670 р., Тетерю можна було безкарно вбивати також поза межами Речі Посполитої. Де поховали Тетерю – невідомо. Мабуть, в одній із грецьких православних церков Едірне. Могилу ніхто ніколи не шукав.

У травні 1671 р. почалася мобілізація турецьких військ. У серпні 1672-го велетенська турецька армія перетнула кордон Польщі. Помста гетьмана завершилася вже після його смерті.

***

Павло Тетеря як гетьман і як політичний діяч був фігурою дуже суперечливою, але це аж ніяк не виключає нашої сьогоденної потреби в сумлінному дослідженні його життя й діяльності. Об'єктивно кажучи, багато звинувачень, які кидали на його адресу історики, це звинувачення, скеровані до певного стійкого, сформованого ще в другій половині XVII ст. (значною мірою – козацькими літописцями), стереотипу. Не дуже зрозуміло, чому історики автоматично обрали ту лінію, яку, наприклад, представляв київський полковник переконано московської орієнтації Василь Дворецький. Він записав у своєму «Літописці» (друга половина XVII ст.) про Тетерю, що він «большой згубца і разоритель всей Україні»¹⁴. Ніяк не хотіли перевіряти погляд французького мемуариста, непоганого і досить об'єктивного знавця Польщі й України, Франсуа-Поля Далерака, який у 1679 р. занотував, що «генерал Тетеря – людина великих достоїнств і великого значення»¹⁵. Звернення безпосередньо до історичних джерел документального або мемуарного типу чи тогочасного листування допомагає відтворити живу людину й живого політика, досить далекого від постаті, заміфологізованої українською історіографією різноманітних напрямів.

Тетеря був у першу чергу політичним діячем і дуже вдалим дипломатом, митцем подвійної гри. Міняючи свої політичні орієнтації (три: Москва, Варшава, Стамбул), він в мініатюрі повторив шлях Богдана Хмельницького. Все це викликає досить обгрунтоване підозріння, що справжня його орієнтація була четверта – незалежницька. Якщо було б інакше – він постійно дотримувався б орієнтації одної... Не підлягає сумніву, що він був державотворчою особистістю; про це говорить його участь у створенні Гадяцької угоди, його військові зусилля, спрямовані на об'єднання обох берегів Дніпра. Виступаючи за справедливе вирішення релігійного питання на західноукраїнських землях, він довів, що й ця частина України не є поза його увагою.

¹⁴ Цитую за: *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С. 45.

¹⁵ *Dalerac F.P.* Memoires du Chevalier de Beaujeu: contenant ses diverses voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des rélations particulières des affaires de ces pays-là, depuis l'année MDCLXXIX. – Paris, 1698. – P. 212.

Тетеря був представником свого стану – кармазинової козацької старшини, української аристократії, що почала формуватися і, при польському посередництві, запозичила для себе західну модель. Саме в цьому нахилі до магнатського способу життя, а не в уявній відсутності військових талантів (це не доведено) – треба бачити причину непопулярності Тетері серед широкого козацького товариства. Чи ця риса перешкождала бути добрим гетьманом – сумнівно. Як би там не було, але політичну діяльність він ставив вище від спокійного споживання свого багатства. Досі ще ніхто як слід не підрахував його маєтків, але, мабуть, не буде перебільшенням вважати, що якийсь час (після одруження з Оленою Хмельницькою) він був одним із найбагатших на Правобережній Україні, дуже багатим навіть на фоні магнатських латифундистських родів Польщі й Литви. Для того, щоб жити тихо й спокійно у великих достатках, йому не треба було сягати по гетьманську булаву з польської чи турецької ласки. Політичні амбіції – в кращому розумінні слова – й саме українські політичні амбіції виводили його за межі паразитарного існування, і ледве чи варто за це корити Тетерю.

Здається, цілком безпідставно закидали Тетері безпринципність і кар'єризм. Якщо принциповістю називати вірність одній, раз назавжди обраній, орієнтації, то таких політичних діячів в Україні XVII ст. не було – і це не їхня вина, а наслідок обставин, за яких кожна орієнтація (Росія, Польща, Туреччина) виявлялася, при остаточному підрахунку, не без хиб. Отже, Тетеря у своїй уявній безпринципності не був винятком – і винятком бути не міг. Що він був вірним виконавцем як при Богдані Хмельницькому, так пізніше при польському королеві – не підлягає сумніву. Як відплатила йому Польська корона за вірність – відомо. Справді, гетьманську й післягетьманську історію Тетері можна розглядати як ще один доказ абсолютної непридатності польської панівної верхівки вести реалістичну національну й релігійну політику. Міф могутньої завойовницької Польщі надто глибоко засів у головах тих людей, що керували політикою держави і нездатні були вийти поза ідеологію католицького передмур'я і поза розуміння соціальних відносин виключно згідно з формулою «пан і раб». Сил же ж для підтримки імперського міфу не було.

Аналіз історичної долі Тетері не дає підстав говорити про його якийсь екстраординарний кар'єризм. І полковником, і генеральним писарем, і гетьманом він був цілком заслужено, мавши для цих постів усі об'єктивні дані. В ролі можливого гетьмана бачив його, зрештою, ще Богдан Хмельницький, який не дуже помилявся в людях. Що Тетеря свого часу був видатним українським дипломатом, не підлягає дискусії. Ми вже підкреслювали його просто дивовижну здатність знаходити шлях до найбільших володарів епохи і настроювати їх у потрібному йому і його ідеям напрямі. Можна думати, що в особистих контактах це була людина, яка викликала симпатію. Зворушливим виглядає його постійне піклування про матір та родичів.

В інших стабільніших умовах Тетеря, при його здібностях та інтелектуальному рівні, був би видатною державотворчою особистістю. А так, залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну, починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними.

ІВАН МАЗЕПА

ІВАН МАЗЕПА І РОСІЯ

Я глибоко зворушений, що мені доводиться виступати на історичній землі Батурина. Зворушений не тим, що тут була столиця одного з найвидатніших політичних діячів України гетьмана Івана Мазепи. Зворушений також не тим, що тут була резиденція останнього гетьмана Кирила Розумовського, палац якого пустими очницями волає до своїх безпам'ятних нащадків: відбудуйте ж мене, я ж єдиний недоруйнований до кінця свідок вашої, українці, колишньої гетьманської величі! Я глибоко зворушений і тривожно зажурений тим, що говорю на щедро политій українською кров'ю землі того Батурина, в якому 2 листопада 1708 р. російські війська вирізали всіх його захисників – 3 тисячі козаків – і всіх його мешканців – понад 20 тисяч жінок, дідів та бабусь, дітей та немовлят «во имя единой и неделимой империи». Я тривожно засмучений тим, що недалеко від Батурина, від північних окраїн нашої незалежної держави, цей самий ворог знову брязкає зброєю і погрожує залити кров'ю села і міста України.

Тому прошу присутніх хвилиною мовчання вшанувати пам'ять усіх тих українських патріотів, що у Визвольній війні 1708-1709 рр. віддали своє життя за Україну, яку хотіли бачити вільною і могутньою.

***

Ворожа Україні пропаганда, причому сказано ворожа, докладала всіх зусиль для того, щоб протягом майже трьох століть зруйнувати правдивий образ Великого гетьмана, видатного політичного діяча кінця XVII ст. Скільки бруду було вилито на Мазепу та його послідовників, мазепинців-націоналістів! Постать гетьмана обплутали брехнею зі страху: Росія і в минулому, і, зрештою, тепер, не бачила і не бачить більшого лиха і нещастя для свого імперського існування, як утворення незалежної і самостійної соборної України.

Розлита щедрою рукою фальсифікаторів отрута не минула безслідно. Основні турботи псевдоісториків були спрямовані на те, щоб показати царя Петра як добродійника, який створив гетьмана, а гетьмана Івана – як зрадника свого великодушного покровителя. У світлі правдивих, обґрунтованих історичними джерелами досліджень усе виглядає навпаки: гетьманом був Іван Мазепа ще до Петра, а якщо говорити про зраду, то саме російський цар порушив договори між Україною та Росією і зраджував – не раз! – своєму власному слову і своїм царським обіцянкам.

Чим і ким був Іван Мазепа до державного перевороту Петра Олексійовича 1689 р., коли він практично захопив усю повноту влади в Росії, і, тим більше, ким був до 1674 р., коли Мазепа взагалі не був на тій частині України, яка у вигляді автономної держави, так званої Гетьманщини, була підпорядкована Москві?

Отже – до 1674 р. Іван Мазепа походив із давнього українського шляхетського роду, основні землі якого були на Правобережжі, недалеко Білої Церкви. Один із його предків полковник Федір Мазепа, був учасником антипольського повстання Северина Наливайка (1594-1596 рр.) – і тоді загинув. Іван Мазепа отримав дуже високу для тих

часів освіти: закінчив українську колегію у Києві, латиномовну (в основному) колегію у Варшаві або Полоцьку. Два роки провів, треба вважати, за кордоном та, мабуть, саме в Голландії студював артилерійне мистецтво.

Десь у 1659 р. він опинився при дворі польського короля Яна Казимира. Мав титул королівського пажа (титул не треба розуміти буквально – це був двірський ранг), став дипломатом, який, кажучи сучасними термінами, спеціалізувався на зв'язках Варшави з українськими гетьманами – Іваном Виговським (1659 р.), Юрієм Хмельницьким (1660 р.), Павлом Тетерею (1663 р.). У 1663 р. Мазепа відмовився узяти участь у поході польських військ на Лівобережжя, що, правда, не дуже зіпсувало його стосунки з королем, який 1665 р. надав йому титул чернігівського підчашого. Титул був лише почесний, це ясно з того, що Чернігівщина тоді до Польщі вже не належала. Підсумок першого етапу життя Мазепи до 1669 р.: ґрунтовна освіта, знайомство із Західною Європою, дипломатична служба. Жодною Росією і, тим паче, російською ласкою тут і не пахло.

1669 р. відбувається перший перелом у житті Мазепи. Він пориває з польською орієнтацією (фактично, він почав відходити від неї ще 1663 р., коли практично став дезертиром, – відірвавшись від польських військ, повернувся до батька на Білоцерківщину) і приєднується до гетьмана Петра Дорошенка. У Чигирині стає ротмістром надвірної хоругви (тобто прибічної гвардії) гетьмана. Привабила Мазепу незалежницька програма Дорошенка, тоді повновласного володаря майже цілої – як Право-, так і Лівобічної – України (крім Сіверщини). Освічена, хоробра, талановита людина, Іван Мазепа швидко робить кар'єру: ще як ротмістр надвірної хоругви виконує дипломатичні доручення гетьмана, пізніше стає, мабуть, генеральним осавулом, тобто фактично особою, дуже близькою до Дорошенка. 1674 р., під час дипломатичної місії до Криму, Мазепу схопили запорожці, які дотримувалися промосковської орієнтації та хотіли його вбити як ворога Росії. Врятував від негайної смерті тогочасний кошовий Іван Сірко, але всупереч запорозьким законам, що з Січі нікого не видають, цей же Сірко передав Івана Мазепу в московські руки: що для представника генеральної старшини було майже рівнозначним смерті.

Отже, другий етап життя Мазепи – 1669-1674 рр.: знову дипломатична служба, генеральний осавул. Далі ніяких слідів залежності від Росії, російської ласки. Навіть навпаки: позиція ворожа до Росії, згідно з основними напрямками політики гетьмана Дорошенка.

Є незрозумілі, на перший погляд, риси Мазепи: його здатність дуже скоро знаходити можливість виходити живим із дуже небезпечних для нього ситуацій. Пізніше, неприхильні до нього люди казали: хитрість, лукавство. Тепер ми розуміємо, що це був великий розум. Мазепа не раз ходить по вістрю меча: у 1674 р. він переконав кошового Сірка і зберіг життя; переданий на Лівобережжя, він тоді ж, у Батурині, так вплинув на гетьмана Івана Самойловича, що цей милує його, але й посилає далі до Москви. І тут, після допиту, його, близького прибічника ворожого Москві гетьмана Дорошенка, не карають на горло і не засилають, у кращому випадку, в Сибір, а повертають в Україну. Незрозуміло, неясно. Багатим тоді він не був, не міг нікого підкупити ні в Батурині, ні в Москві. Особиста принадність? Сучасники говорять про нього, що на лиці – всупереч ідеалізованим портретам – він був дуже негарний (хоча жінки, як знаємо, його любили). Мазепа мав особливий чар і здатність прихилити собі людей. Очевидно, лише великий розум і знання людей могли перетворити його у справжнього характерника.

Зрозуміло, з Москви він повернувся лише живим – і нічого більше. Жив страшенно бідно; щоб зорати кусок поля десь тут, біля Батурина, мусив спрягатися з сусідами – у нього не було навіть пари волів...

І знову, вже втретє, упертий шлях на вершину. Мазепа повертається до дипломатичної служби, майже кожного року їде до Москви. 1687 р. відбувся невдалий похід російських і українських військ на Крим: російськими військами командує фаворит царівни Софії – регента Росії, бездарний полководець Василь Голіцин. Треба було знайти причину невдачі – скинули з гетьманства чергового «українського зрадника» Івана Самойловича.

У степу, над річкою Коломаком, 1687 р. обрали гетьманом Івана Мазепу. При підтримці старшини, серед якої він уже зумів створити свою партію, при підтримці Софійного фаворита, що в такий спосіб намагався прикрити свою військову поразку. Мазепа за вибір заплатив Голіцинові велетенські гроші (10 000 карбованців), правда, платив грішми не своїми, позиченими і платив уже після обрання. І Софія, і фаворит підтримували гетьмана, що став в Україні повноправним володарем: настановляв старшину, роздавав маєтності, вершив найвищий суд.

1689 р. – новий невдалий похід, уже Мазепа, до Криму. В'їзд до Москви під час перевороту Петра I. І знову чудо: людину, близьку до Софії і Голіцина, не засилають у Сибір. Мазепа «причаровує» Петра. Є усі підстави говорити про вірне співробітництво Мазепа з Петром в усіх тих справах, що йшли на користь Україні. Мазепа не був і не міг бути співробітником царя там, де Росія ламала договори, нищила Україну і козаків. Там співником Мазепа не був – і не він був зрадником України – на такого зрадника чимраз яскравіше перетворювався в очах старшини і Мазепа цар. І, цілком ясно, не Петро зробив Мазепу тим, ким він був: у момент приходу Петра до влади Мазепа вже був паном України, її найвищим політичним і військовим керівником. І став він ним завдяки власному розумові й умінню.

Боротьба цих двох, без сумніву, великих політичних постатей, але постатей, влада яких ґрунтувалася на протилежних принципах – на безмежній жорстокості, терорі, віроломстві Петра і на культурі, формуванні державотворчої верстви, пошануванні закону Мазепа, тривала майже 18 років.

Мазепа поступово, але вперто перетворював Україну в державу західного типу. Він щедро роздавав землі козацькій старшині, щоб з неї утворити українську аристократичну верхівку, здатну боротися з Росією. Мазепа поставив на панство як на опору впорядкованої держави – і пов'язав усі надії з майбутньою аристократією, а не, як це було раніше, з анархічною черню і голотою. Мазепа хотів мати високоосвічену панівну верству – Києво-Могилянська академія фактично стає університетом, Чернігівська колегія – лицем. Він ставив своєю метою об'єднати Україну: в 1704-1705 рр. фактично приєднав до Гетьманщини Київщину і Волинь, звільнені з-під польського ярма. Вів розумну економічну і соціальну політику: роздаючи землі, не забував охороняти селян від старшини, обмежуючи панщину до двох днів на тиждень. Дбав за збереження лісів, боровся з пияцтвом і обмежував виробництво горілки. Це не додавало йому популярності в народі. Запоріжжя вийшло в опозицію до гетьмана, фахівський полковник Семен Палій підняв повстання. Гетьман поволи йшов на ризиковані зовнішньополітичні комбінації, бо російське ярмо стає чимраз важче (про основні конфлікти скажу трохи згодом). Імовірно, в 1692-1693 рр. він таємно підтримує, принаймні спершу, повстання Петра Іваненка-Петрика проти Москви – за незалежну Україну з підтримкою Криму. Потім ідуть

зв'язки, чимраз інтенсивніші, з Польщею та Швецією, колосальною військовою потугою того часу, основним ворогом Росії у часах Північної війни, що вибухнула 1700 р.

Лід під ногами Мазепа стає чимраз тонший. У серпні 1707 р. до царя пішов донос генерального судді Василя Кочубея і колишнього полтавського полковника Івана Іскри. Мазепа виграв, але це була піррова перемога – було ясно, що рішати треба було негайно й остаточно. Основні причини конфлікту між Україною та Росією на початку XVIII ст. були такі:

1. Росія порушила угоду, згідно з якою українські військові сили можна було вживати лише для війни на її, України, кордонах. Всупереч тому, у 1700 р. 12-тисячний козацький корпус опинився під Нарвою, а далі десятки тисяч козаків воювали у Прибалтиці, Литві, Білорусі, Польщі. Жертви були дуже великі – не менше 30-40 тисяч козаків.

Українські війська постачалися погано. Російські офіцери, уже тоді заражені шовінізмом і расизмом, зневажали козаків, козацьку старшину.

2. Україну перетворили в основну продовольчу базу Росії, яка нещадно експлуатувала країну, вивозячи харчі запівдармо.

3. Північна війна дуже пошкодила Україні економічно, підірвавши зовнішню торгівлю, що йшла через балтійські порти Гданськ, Кенігсберг, а це була майже половина зовнішньої торгівлі України.

4. Росія натискала на Україну, щоб вона «віддала» Польщі Київщину і Волинь, приєднані внаслідок військових операцій 1704-1705 рр.; гетьман, виходячи з ідеї соборності України, відмовився виконувати такі накази.

5. Росія рішуче відмовлялася передати Гетьманщині заселену українцями Слобожанщину, що була у складі Росії (Мазепа і тут діяв із соборницьких позицій).

У результаті напружених відносин між Росією та Україною у Петра виник план узагалі ліквідувати автономну державу, усунути гетьмана. Виник план утворити Київське князівство для герцога Марльборо. Російські генерали, що перебували в Україні, повністю ігнорували гетьманську владу та всі її установи. Петро віддав цілу українську армію з гетьманом включно під командування Меншикова. Кінець був близький.

Старшина і Мазепа десь у жовтні 1707 р. рішають іти на з'єднання з Швецією. Через рік, 25 жовтня 1708 р., гетьман при переході Десни звернувся до війська – ідучи на зустріч із військами Карла XII – з промовою: «Ось коли настав час скинути з себе ненависне ярмо і зробити нашу Україну краєм вільним і ні від кого незалежним. Оце ж до такого майбутнього я вас закликаю» («Історія русів»).

Мазепа програв – і тому його оголосили «зрадником». Якби він виграв – ніхто з нього зрадника б не робив. Так, як ніхто не вважав зрадником Джорджа Вашингтона, який разом з однодумцями «зрадив» британській короні, відірвав британські ж землі від Англії і створив Сполучені Штати Америки. Так, як ніхто не вважає зрадником Симона Болівара, що «зрадив» іспанській короні й започаткував рух до незалежності іспанських же земель у Південній та Центральній Америці.

Якщо ж сьогодні, у хвилину нових небезпек, що нависли над Україною, яку хочуть ще раз позбавити незалежності, за чимось шкодувати, то хіба за тим, що Мазепині мрії майже три століття тому не здійснилися та що вірних Україні державних мужів – і нібито «зрадників Росії» – в українській історії було так мало.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Іван Мазепа і Росія // Шлях перемоги. – К.; Львів; Мюнхен; Нью-Йорк, 1994. – 18 червня. – Ч. 25. – С. 7.

ВАСИЛЬ КАПНІСТ

БЕРЛІН, КВІТЕНЬ 1791 Р.

МІСІЯ В.В. КАПНІСТА. ЇЇ ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ІСТОРІЯ

1. Документи

1.1. *Зберігання і публікація.* В Центральному державному архіві (Zentrales Staatsarchiv) кол. Німецької Демократичної Республіки (Історичне відділення II, яке розташоване в Мерзебурзі) зберігається невелика серія документів, що висвітлює подію, довкола якої майже сто років ведуться суперечки. Документи відображають місію українського аристократа В.В. Капніста, який у квітні 1791 р. прибув до Пруссії для проведення переговорів з канцлером графом Евальдом-Фрідріхом Герцбергом, можливо, навіть з самим королем Фрідріхом-Вільгельмом II.

Документи зберігаються в тій частині архіву, яка має історичну назву Державного таємного архіву (Geheimes Staatsarchiv) – назву умовну, бо фонди архіву, що формувалися у XVIII ст., перестали бути таємними більш як століття тому.

Документи є в справі під заголовком «Звіти графа Л.-Г., фон дер Гольца, 1791 р., січень-липень» («Berichte des Grafen L.H. v[on] d[er] Goitz, 1791, Januar – Juli»). На тещі є також давніший заголовок: «1791. Барлов [?]. Петербург, том I, місяці січень-липень, графа Л. фон дер Гольца звіти з Петербурга [...] про [...]» («1791, Barlow, Petersbourg, volumen I. M[onats]e Januar & Juli, des G[rafen] L. v[on der] Golze [!] Relatioes aus Petersbourg an den [...] wegen [...]»)¹; сигнатура справи Rep. XI Russland 132 A, нотатка про кількість сторінок – Fol. 231, наклейки і печатки архіву, а також дрібні позначення. У справі в основному звіти прусського посла в Петербурзі Леопольда-Гейнріха фон дер Гольца, адресовані королеві, чернетки листів короля до посла. Матеріали були в канцелярії графа Герцберга. Незабаром після 1791 р. там сформувавши справу, до якої підшили також інші документи, пов'язані з взаємовідносинами Пруссії та Росії 1791 р., серед них документи про місію В.В. Капніста. Автентичність справи і всіх її документів не підлягає сумніву.

Історики неодноразово використовували справу; частину матеріалів – серед них і ті, що стосуються місії, – опубліковано. Матеріали місії знайшов у 1895 р. польський історик Б. Дембінський, що був тоді професором Львівського університету. Відомості, запозичені з матеріалів, тоді ж ним були введені у науковий обіг. Тексти документів опублікував Дембінський у 1902 р. У 30-х роках на документи звернув увагу німецький історик Г. Заке, який частково їх опублікував. Про попередню публікацію Дембінського він не знав².

Матеріали складаються з трьох документів (далі Д I, II, III) і двох анотацій на них (Д IV, V):

¹ Два слова не прочитано.

² У літературі існує думка, що оригінали документів бачив і опублікував їх тексти Д. Донцов (див.: Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale // Monde Slave. – Paris, 1933. – Т. 4,

Monseigneur!

Je Supplie votre Excellence de pardonner la liberté que je prends de m'adresser directement à vous. L'affaire d'Etat très importante qui m'amène d'un pays éloigné du pays de votre Excellence exige une expédition la plus prompte et le plus grand Secret: j'obe donc, Monseigneur! vous Supplie très humblement de m'accorder la grace d'une audience particulière; ma mission étant de nature à ne pouvoir être révélée qu'à votre Excellence.

J'ai l'honneur d'être avec le plus profond respect,

Monseigneur!

*De votre Excellence
le très humble et très obéissant
serviteur*

1791 р., квітень, раніше 24. – Лист В.В. Капніста з Берліна до графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні з проханням прийняти його для переговорів (Центральний державний архів у Мерзебурзі (Німеччина). – Ф. Тасмний державний архів R. XI, Russland, 132A, арк. 91a).

I. Непідписаний лист до Герцберга, без дати (написаний раніше 24 квітня 1791 р., це виходить з Д II), складений у Берліні. Оригінал.

II. Рапорт Герцберга королеві від 24 квітня 1791 р., Берлін. Чернетка.

III. Лист-відповідь короля до Герцберга від 25 квітня 1791 р., Потсдам. Оригінал.

IV. Анотація Герцберга на Д II, складена 26 квітня 1791 р. або незабаром після цього, Берлін. Оригінал.

№ 12. – Р. 426); в останній час: *Оглоблін О.* Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання. (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертона) // *Український історик.* – Нью-Йорк, 1974. – С. 5; і що ці опубліковані тексти є в книжці: *Donzow D.* Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. – Berlin, 1915. – S. 69-70, а І. Борщак передрукував тексти з книжки Д. Донцова. У книжці Д. Донцова (принаймні, в примірнику, що зберігається у Науковій бібліотеці Львівського державного університету, № 107 384 II) с. 69-70 взагалі немає, а з надрукованого переліку змісту книжки виходить, що таких сторінок не було (в тексті ж самої книжки, де говориться про місію В.В. Капніста, с. 33-34, автор на жодну свою публікацію документів не вказує). Нам важко з'ясувати, як виникла така вістка в історіографії. З іншого боку, текст, який подає І. Борщак, с. 426-427, справді ближчий до оригіналу від надрукованого В. Дембінським. Якщо справді десь існує публікація Д. Донцова, нам її розшукати не вдалося, а порівнювати з текстом І. Борщака, який допустив відхилення від оригіналу, але сам документами не користувався, не вважаємо доцільним.

V. Анотація невідомого на Д II, складена пізніше в Берліні, мабуть, при приведенні до ладу всіх згаданих документів. Оригінал Д II не зберігся.

Як згадувалося вище, є дві незалежні одна від одної наукові публікації документів – Дембінського³ і Заке⁴. Їх порівняння з матеріалами, що зберігаються у Мерзебурзі, доводить, що обидві публікації – з погляду вимог археографії – недосконалі. В публікації Дембінського (далі в текстологічних примітках – Д) є пропуски, помилки та необґрунтовані виправлення, Д V не публікується, дається неправильна діловодна характеристика Д I, помилково визначено місце розміщення Д IV. У публікації Заке (далі – З) також є помилки і виправлення, дуже важливий Д I не публікується взагалі.

1.2. *Тексти.* Недоліки публікацій, а також тривала дискусія довкола місії обґрунтовують необхідність нової публікації джерел із застосуванням суворих правил: без купюр, із збереженням оригінального застарілого – в порівнянні з сучасним – правопису (і навіть помилок, які є в оригіналах), інтерпункції, з вказівкою на помилки і вільності, допущені попередніми публікаторами. На інші зміни, допущені видавцями, – запропоновану ними інтерпункцію, написання малих і великих літер, наголоси – в текстологічних примітках не вказується.

Д. I. 1791 р., квітень, раніше 24⁵. – Непідписаний лист В.В. Капніста⁶ з Берліна до графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні з проханням прийняти його для переговорів.

Monseigneur!^a

Je supplie^b votre Exelence^c de pardonner la liberté que je prends de m'adresser directement à vous. L'affaire d'Etat trez^d importante qui m'amene d'un pays éloigné auprez^e de votre Exelence^f exige une expédition la plus prompte et le plus grand secret:^g j'ose donc, Monseigneur! vous supplier^h trez^d humblement de m'accorder la grace d'une audience particuliere; ma mission etant de nature a ne pouvoir etre revelée qu'à votre Exelenceⁱ.

J'ai^j l'honneur d'etre avec le plus profond respect,

Monseigneur!

de votre Exelence le trez humble et trez odeissant serviteur

Рукопис. Оригінал⁷. Zentrales Staatsarchiv, G. St. A., R. XI, Russland 132 A, арк. 91а, лицьова сторона. Див. фотокопію.

³ *Dembiński B.* Źródła do drugiego i trzeciego rozbioru Polski. – Lwów, 1902. – Т. 1. – S. 375-376.

⁴ *Sache G. V.V.* Kapnist und seine Ode «Na rabstvo» // Zeitschrift für slavische Philologie. – Leipzig, 1941. – Bd. 17. – S. 300-301.

⁵ В Д II, що датований 24 квітня 1791 р., Герцберг повідомляє королеві про прийняття В.В. Капніста, листа якого до Герцберга було складено, очевидно, раніше.

⁶ Авторство докладно обґрунтовується далі (див. 1.3-4).

^a Д: пропущено звертання.

^b Д: виправлено «supplie».

^c Д: виправлено «Excellence».

^d Д: виправлено «très».

^e Д: виправлено «auprès».

^f Д: скорочено «V. E.».

^g Д: замість двох крапок одна, а пізніше початок нового речення.

^h Д: виправлено «supplier».

ⁱ Д: виправлено «Excellence».

^j Д: слова, починаючи з «j'ai» до кінця, пропущено.

⁷ Дембінський вважав Д I копією. Насправді, це оригінал – папір цілком інший, ніж решта документів; текст написано каліграфічно – як і повинно бути при звертанні до високопоставленої особи; в

1791 года 27. Сент. 27. Дня Кіева
III №

Ваше почтение, ма chere ma chere amie. j'ai reçu
la lettre suivie de celle de polbonagay & de narisshin
je suis ravi de savoir que tu te portes bien. j'ai ma
chere amie le plus de soin qu'il se soit possible.
je crains toujours que tu ne t'aie accoutumée avec les
chances croisées, c'est qui fera de ta préjudiciable
dans & chat au tu te trouves.

je suis jure de la mort de barashek. andras qui
y est toujours del'au dans la chambre adiner,
ou les chiens qui se sont toujours de de balheret.

tant d'aussit bien volendevint une femme,
qui sera ta porteur des clés.
andras à martin de faire promener & j'auray
chevaux de course.

Après. Quelqu'un qui t'a approché cette lettre te dira
tout ce qui me regarde ainsi je ne t'ai rien
pas par une longue relation; suffit que tout
va très bien. le général d'officiers me rendrait
comment à n'aimer, et me dit que de tout
amanda. j'ai arrangé avec tout tout mes affaires
à mon contentement d'office & n'ont pas de
le baillieus m'a aidé. rends lui grand, ma chere
et chere amie. j'auray un pasteur de nos jours.

1791 р., січень 27. – Лист В.В. Капніста з Києва до дружини в Обухівці (Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського АН України. Відділ рукописів. – № III 23235).

Переклад

Пане!

Благаю Вашу милість вибачити сміливість, що я дозволяю [собі] звернутися безпосередньо до Вас. Дуже важлива державна справа, яка привела мене з віддаленої країни до Вашої милості, вимагає якнайшвидшого полагодження і якнайбільшої таємниці. Отже, пане, зважуюся якнайсмирненніше просити Вас зволити прийняти мене окремо; моя місія така, що її можна відкрити лише Вашій милості.

Маю честь залишатися з найглибшою повагою, Пане, Вашої милості дуже смирним і дуже покірним слугою.

тексті є характерні помилки (наприклад, *Exelence* чотири рази), які копіст, без сумніву, виправив би; врешті почерк відповідає почеркові В.В. Капніста, що ми доводимо далі (див. 1.3).

Д. II. 1791 р., квітня 24. – Рапорт графа Е.-Ф. Герцберга з Берліна королеві Фрідріху-Вільгельмові II в Потсдамі про зустріч з В.В. Капністом.

Berlin le 24. Avril 1791^k.

Je crois devoir très humblement rapporter à V[otre] M[ajesté] qu'il vient de se présenter chez moi en secret un gentilhomme de la Petite-Russie ou Ukraine^l Russe^m, qui s'appelle de Kapnist, et qui se dit être un gentilhomme possessionné dans ce Pays-lⁿ, et qui avait le titre de Conseiller de Cour et même un emploi dans les fabriques. Il prétend être envoyé par les habitans^o de ce Pais-làⁿ qui étaient^p poussés au dernier desespoir par la tyrannie, que le gouvernemest Russe^q, et nomement^r le P[rin]ce Potemkin exerçaient sur eux et qu'il souhaitait^s de savoir, si en cas de guerre, ils pourraient^t se flatter de la protection de V[otre] M[ajesté] dans lequel cas ils tacheraient^v de secouer le joug Russe^w. Il dit que c'était^x le pais^y des anciens Cosaques Zaporoviens^z, aux quels on avait ôté tous leurs Privilèges, en les mettant sou^{aa} le pied des Russes: qu'on en^{bb} avoit^{cc} forme 28 Regimens^{dd} de Cavallerie chacun de 800. hommes, qui servaient^{ee} bien^{ff} malgré eux et ne demandoient^{gg} pas mieux que de pouvoir rétablir l'ancienne Constitution du Cosaques; que l'Imp[eratri]ce en avoit formé les 5. gouvernemens^{hh} de Catharinoslawⁱⁱ, de Krakowie^{jj}, de Kyowie etc^{kk}.

Cet émissaire a assez bonne mine et m'a parlé d'une manière assez prévenante^{ll}. Je lui ai pourtant dit, que je ne pouvais pas me mêler de ces sortes de propositions; que je croyais, que V[otre] M[ajesté] ne voudrait^{mm} pas en écouter non plus ausi longtemsⁿⁿ

^k Д: дату пропущено.

^l З: виправлено «Ukraine».

^m Д: помилково «russe».

ⁿ З: виправлено «pays-là».

^o Д, З: виправлено «habitants».

^p З: виправлено «étoient».

^q Д: помилково «russe».

^r Д, З: виправлено «nommément».

^s З: виправлено «soubaitoit».

^t З: виправлено «pourroient».

^u З: помилково «S».

^v З: виправлено «tacheroient».

^w Д: помилково «russe».

^x З: виправлено «étoit».

^y Д, З: виправлено «pays».

^z Д: помилково «saporoviens». Д подає, що на полі написано «Zaporaviens», насправді такої примітки на полі немає.

^{aa} Д, З: помилково «sur».

^{bb} З: помилково «eu».

^{cc} З: пропущено «avoit».

^{dd} Д, З: виправлено «Régiments».

^{ee} З: виправлено «servoient».

^{ff} Д, З: помилково «très».

^{gg} З: виправлено «demandoient».

^{hh} Д, З: виправлено «gouvernements».

ⁱⁱ З: виправлено «Catherinoslaw».

^{jj} Слово «Krakowie» закреслено невідомим (автором Д V?) і надписано «Karchow».

^{kk} Д: слова від «que l'Imp[eratri]ce» до «etc.» пропущено.

^{ll} З: виправлено «prévenante».

^{mm} Д, З: виправлено «voudroit».

ⁿⁿ З: виправлено «longtems».

qu'Elle était^{oo} en paix avec la Russie; que si lo guerre survenait^{pp}, ce serait^{qq} alors à eux à voir ce qu'ils auraient^{rr} à faire pour rechercher et pour obtenir la protection de V[otre]^{ss} M[ajesté]. C'est là-dessus qu'il veut repartir. J'ai cru ne devoir pourtant pas cacher à V[otre]^{tt} M[ajesté] cette ouverture en abandonnant a Sa Haute volonté: si Elle veut ains^{uu} renvoyer cet émissaire, come^{vv} je le crois le plus convenable; ou si Elle veut lui faire parler^{ww} par quelques autre^{xx} que par moi.

Il est à craindre, que ce ne soit un émissaire aposté par le Cour de Russie et envoyé pour sonder ici le terrain, quoiqu'il n'en ait pas la mine extérieure^{yy}.

Berlin le 24 Avril 1791

Hertzberg^{zz}

Рукопис. Чернетка. Там же, арк. 92, лицьова і зворотна сторони.

Переклад

Берлін, 24 квітня 1791.

Вважаю своїм обов'язком якнайсмирніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який про себе каже, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах. Він твердить, що [його] послали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснював над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян; що з них сформували 28 кавалерійських полків по 800 осіб у кожному, які добре виконували службу, наперекір собі, і не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад; що імператриця сформувала з них п'ять губернаторств у Катеринославі, Кракові [!], Києві і т. д.

Цей емісар має досить добрий вигляд і розмовляє зі мною досить привабливо. Все ж таки, я йому сказав, що я не можу вплутуватися до пропозицій такого роду; що Ваша милість також не захоче про це слухати, доки Ви дотримуєтеся миру з Росією; що, якщо вибухне війна, тоді їм доведеться думати, що треба зробити, щоб шукати й отримати підтримку Вашої Величності. З цим він хоче повернутися назад. Я вважав, що не повинен приховувати від Вашої Величності цю пропозицію, залишивши її на волю Вашої Величності: чи Ви захочете на цьому відіслати цього емісара так, що я вважаю найприйнятнішим – чи Ви захочете, щоб з ним поговорив хтось інший, крім мене.

^{oo} З: виправлено «seroit».

^{pp} З: виправлено «survenoit».

^{qq} З: виправлено «seroit».

^{rr} З: помилково «auroient».

^{ss} З: помилково «S».

^{tt} З: помилково «S».

^{uu} Д, З: виправлено «aussi».

^{vv} Д, З: виправлено «comme».

^{ww} Далі закреслено «d'autres».

^{xx} З: помилково «autres».

^{yy} З: слова, починаючи від «Il est» до «extérieure», надруковані як підрядкова примітка. Насправді це вставка до основного тексту, дописана на полі чернетки.

^{zz} Д: слова, починаючи від «Berlin» до «Hertzberg», пропущені.

Треба побоюватися, чи це не був емісар, підсланий російським двором і підсланий для зондування тут ґрунту, хоча по ньому цього не видно.

Берлін, 24 квітня 1791.

Герцберг

Д. III. 1791 р., квітня 25. – Лист-відповідь короля Фрідріха-Вільгельма II з Потсдама графові Е.-Ф. Герцбергові в Берліні зі схваленням лінії останнього щодо В.В. Капніста.

Il est bien sûr comme Vous dites dans votre rapport en date d'hier^a et^b Je suis fort de votre sentiment, qu'on ne doit pas se fier au premier venu, qui vient^c faire des propositions pareilles à celles dont Vous faites mention d'un certain gentilhomme de l'Ukraine^d Rus-sienne^e nommé Kapnist. Vous lui avez par conséquent très bien répondu: que quand la guerre serait déclarée, qu'il faudrait^f voir pour^g lors si ses^h compatriotes seraientⁱ intentionnés d'agir comme ils le disent. Sur ce Je prie Dieu, qu'il Vous ait en sa sainte et digne garde.

a Potsdam

le 25 d'Avril 1791.

Guillaume

Au Minister^j d'Etat et du Cabinet le Comte de Hertzberg^{k,l}

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 93, лицьова сторона.

Переклад

Звичайно, це є [так], як Ви кажете у Вашому вчорашньому донесенні, і я повністю поділяю Вашу думку, що не треба довіряти першому зустрічному, який приходить з планами, подібними до тих, про які Ви згадуєте – якомусь дворянинові з Російської України на ім'я Капніст. Ви, очевидно, відповіли йому дуже добре, що у випадку оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це говорять. При цьому прошу Бога, щоб Він Вас свято і гідно беріг.

У Потсдамі, 25 квітня 1791.

Вільгельм.

Міністрові держави і кабінету графові Герцбергові.

Д. IV. 1791 р., квітень, не раніше 26⁸. – Анотація графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні про завершальну зустріч з В.В. Капністом.

^a Д: слова, починаючи від «dans votre» до «d'hier», пропущено.

^b З: виправлено «se».

^c З: помилково виправлено «vent».

^d З: виправлено «Ukraine».

^e Д: помилково «russe»; З: виправлено «Russien».

^f З: виправлено «faudrait».

^g З: пропущено «pour».

^h З: виправлено «ces».

ⁱ Д: помилково «seraient».

^j З: виправлено «Ministre».

^k Д: слова, починаючи від «Sur ce» до «Hertzflerg», пропущено.

^l З: слова, починаючи від «Au Minister» до «Hertzberg», перенесено на початок листа.

⁸ Герцберг міг зустрітися з В.В. Капністом вдруге не раніше 26 квітня 1791 р., тобто після того, як отримав листа-відповідь короля.

N[ota] B[ene]. Le Roi ayant approuvé la reponse que j'ai donnée à cet émissaire Cosaque Kapnist, je lui ai dit, que je ne prenois aucune part à toute cette affaire et ne voulois pas m'en meler^m; que s'il y aurait guerre entre la Prusse et la Russie, ce seraitⁿ alors à voir aux Cosaques, s'ils voulaient^o s'adresser au Roi, mais que je serais^p bien aise, qu'on ne s'adresser^q pas a moi, qui n'aimais pas à exciter les mecontens^r. Le S[ieu]r Kapnist m'a dit là-dessus, qu'il retournerait crez lui; qu'il avait^s un frère, qui voyageait^t, et qui pourrait^u se présenter ici le cas existant.

H[ertzberg]^v

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 92, лицьова сторона, на полі.

Переклад

Відмічено. Король схвалив відповідь, яку я дав цьому козацькому емісарові Капністові; я сказав йому, що я не беру жодної участі в цій цілій справі і не хочу в неї вплутуватись; що лише тоді, коли буде війна між Пруссією та Росією, тоді козаки повинні будуть дивитися, чи хочуть вони звертатися до короля, але що мені було б приємніше, коли б до мене не зверталися, бо не люблю підбурювати невдоволених. Пан Капніст сказав мені на це, що він повертається до себе; що в нього є брат, який подорожує і який зможе в разі потреби з'явитися сюди.

Д. V. 1791 р. (?). – Анотація невідомого на рапорті графа Е.-Ф. Герцберга з викладенням короткого змісту рапорту.

Au Roi

Touch [ant]^w un gentilhomme de la petite Russie ou Ukraine^x qui s'appelait^y de Kapnist qui prétende^z entre envoyé par les habitans^{aa} de ce pais^{bb} qui voudrait^{cc} secouer le joug Russe^{dd}.

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 92, лицьова сторона, на полі.

Переклад

Стосовно дворянина з Малої Росії чи України, який назвав себе Капністом, що твердить, що його послали мешканці тої країни, яка б хотіла позбутися російського ярма.

^m Д: слова, починаючи від «que je ne» до «mêler», пропущено.

ⁿ З: виправлено «serait».

^o З: виправлено «vouloient».

^p З: виправлено «serais».

^q Д: виправлено «s'adressât»; З: виправлено «adressa».

^r Д, З: виправлено «mécontents».

^s З: виправлено «avoit».

^t З: виправлено «voyagoit».

^u З: виправлено «poutrait».

^v Д: надрукував анотацію помилково так, немов вона написана на листі короля (Д III). Насправді вона написана на рапорті Герцберга (Д II).

^w З: помилково «Tache».

^x З: виправлено «Ukraine».

^y З: виправлено «s'appelle».

^z З: виправлено «prétend».

^{aa} З: виправлено «habitants».

^{bb} З: виправлено «pays».

^{cc} З: виправлено «voudront».

^{dd} З: помилково «Russien». З помилково вставив анотацію Д V у текст Герцберга (Д II).

1.3. *Графологічна атрибуція Д І*. Під час дискусії деякі автори (див. 3.7) висловлювали сумніви чи просто заперечували можливість подорожі В.В. Капніста до Берліна. Як буде показано далі (див. 1.4, 3.6), ці сумніви або заперечення бездоказові. Графологічний аналіз Д І, проведений шляхом порівняння з уже опублікованим французьким листом В.В. Капніста до дружини, написаним у Києві 27 січня 1791 р. (тобто менше як три місяці раніше Д І; див. фотокопію)⁹, доводить, що Д І написав В.В. Капніст.

Для французьких текстів В.В. Капніста характерний ряд палеографічних особливостей, пов'язаних з написанням окремих літер. Ці особливості настільки індивідуалізовані та виходять за межі типового почерку епохи, що можуть вважатися атрибуційною ознакою.

Відомо, що майже в кожній людині є кілька варіантів почерку. В даному випадку ми аналізуємо два близькі, однак не цілком ідентичні варіанти. Варіанти залежали від обставин: Д І адресований видатному державному діячеві й написаний каліграфічно; лист 27 січня 1791 р. (далі – Л) – дружині, якій В.В. Капніст писав дуже часто і якій можна було писати менш розбірливим скорописом, бо почерк чоловіка вона знала. Незважаючи на це, навіть пишучи каліграфічним почерком Д І, його автор не зміг уникнути глибоко закоріненої звички писати ряд літер особливим індивідуалізованим способом.

Для В.В. Капніста (не лише для Л, але і для численних його листів, що зберігаються в згаданій уже бібліотеці) характерні такі палеографічні літерові та позалітерові особливості:

а) вживання двох видів мінускули *e* – звичайної мінускули *e*, що не виходить своїми розмірами за розміри інших мінускул, і маюскули *E* в ролі й значенні мінускули. Так, у Л трапляється написання *Ennemis, Eau* (хоча ці слова є в середині речення і маюскули там не потрібні); в Д І аналогічне написання *Expédition* (також у середині речення);

б) вживання двох видів мінускули *s* – звичайної мінускули *s*, що не виходить поза розміри інших мінускул, і маюскули *S* у ролі й значенні мінускули. Так, у Л трапляються написання *Suivie, Savait, Sera, Seras, Se* та інші, а також *deSalterer*. У Д І є написання *Suplie, Secret, Serviteur* і навіть *MonSeigneur, oSe*. В усіх цих випадках написання маюскули нічим не виправдано, вона вживається в значенні мінускули;

в) подвоєння *ss* часто передається як *ns*. У Л вживається написання *possibles*, у Д І – *obeinsant*;

г) з іншого боку, В.В. Капніст часто вживає мінускулу *j* у значенні маюскули, особливо у словосполученні *j'ai* – там, де на початку речення повинно бути написання з маюскулою *J'ai*. Так, у Л вживається написання *j'ai* (двічі), *je* (тричі), *j'aurois* з мінускулою на початку речень – там, де повинна бути маюскула *J*. У Д І таким чином пишеться *j'oSe, j'ai d'honneur* – хоча там, без сумніву, треба писати маюскулу *J*;

д) однаковими як для Л, так і для Д І виявилися варіанти графем *d* (типу *g*), *g* (типу 9), *t* (з довгою та дуже довгою горизонтальною рисою);

е) спостерігаються індивідуальні особливості правопису – як у Л, так і в Д І вживається помилкове написання *trez* (замість правильного *très*, як пише, хоча б, Герцберг);

⁹ Лист опублікований у: *Капніст В.В. Собр. соч.* – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 2. – С. 353. Оригінал зберігається в: Центральна наукова бібліотека (далі – ЦНБ) АН УРСР у Києві. Відділ рукописів. – № III 23255.

е) індивідуальне написання *Exelence* (замість правильного *Excellence*) ми схильні вважати фонетичним українізмом. Українська мова не любить збігу кількох (у даному випадку – трьох) приголосних. Латинське слово *excellencia* трансформувалося в українській мові в слово *екселенція* (яке увійшло в такому вигляді на початку ХІХ ст. в орфографічну практику, особливо в Західній Україні), в якому збіг трьох приголосних замінено збігом двох.

Згадані літерові та позалітерові особливості, що збігаються у Л та Д І, а також правописні особливості, згадані в пунктах е, є, доводять, що як Л, так і Д І писала одна і та сама людина, тобто В.В. Капніст. При бажанні можна конструювати графологічні таблиці – вони тільки ще раз доведуть дану атрибуцію.

1.4. *Атрибуція Д І за реаліями.* Авторство Д І визначається такими словами з рапорту Герцберга Д ІІ: «Дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який каже про себе, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах». Відомо також, що у згаданого Капніста «є брат, який подорожує» (треба розуміти – по Західній Європі) і може, при необхідності, з'явитися у Герцберга (Д ІV). Капніст володів відомостями, викладеними в Д ІІ (про роль Потьомкіна, про військові формування в Лівобережній Україні = в Малій Росії¹⁰ і їх кількісний склад, про реформу адміністративного ладу в Україні та ін.).

Ідентифікація Капніста, ім'я якого в документах не подається, не викликає особливих труднощів – ним був Василь Васильович Капніст, відомий тогочасний поет і громадський діяч. «Маєтний дворянин» – тобто власник нерухомого майна, поміщик. Справді, В.В. Капніст був у 1791 р. співвласником сіл Бригадирівки і Трубайців Хорольського повіту, а також Обухівки Миргородського повіту, розташованих у Київському намісництві¹¹. «Двірський радник» – 27 квітня 1787 р. В.В. Капністові надали титул, за особистим («именной») велінням імператриці Катерини ІІ, двірського радника («надворный советник») ¹². «Посада на заводах» – 20 квітня 1787 р. В.В. Капніста призначили, також за особистим велінням імператриці, головним наглядачем шовкового заводу в Києві¹³. З усіх Капністів, що мешкали у 1791 р. в Україні – братів Василя, їх синів – лише Василь мав перелічені вище три атрибути. «Брат, який подорожує» – брат В.В. Капніста Петро, що виїхав разом з Василем і подався пізніше до революційної Франції (ідентифікація обґрунтовується нижче, див. 3.8). Відомості про становище в Україні, які подав Капніст, відповідають дійсності та не виходять за межі того, що міг знати В.В. Капніст. Це стосується, зокрема, даних про ліквідацію малоросійських військ та комплектування, замість них, 28 полків – 1 кирасирського, 10 драгунських (пізніше – карабінерських), 10 катеринославських і 7 українських¹⁴, які пізніше, після чергової реорганізації, розчинилися в загальній масі російських військ; відомостей про адміністративно-територіальну реформу з організацією намісництва і т. д.

Як графологічні дані про Д І, так і аналіз матеріалів місії в комплексі з погляду відбитих у них реалій приводять до єдиного можливого висновку про те, що до

¹⁰ У розумінні території колишньої лівобережної Гетьманщини.

¹¹ Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений... 1787 г. // Центральный державный архив давних актов (далі – ЦДАДА) в Москві. – Ф. 16, оп. без номера, спр. 4 додаткова, с. 10, 52, 82. Див. також: Описи Київського намісництва 70–80-х рр. ХVІІІ ст. – К., 1989. – С. 242, 262, 274 (публікація за іншим списком).

¹² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 285.

¹³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 22. – С. 838.

¹⁴ Іменний декрет 28 червня 1783 р. див.: ПСЗ. – 1830. – Т. 21. – С. 963-964 (№ 15769).

Берліна 1791 р. їздив саме Василь Васильович Капніст. Цей висновок завзято заперечували інші (які, правда, не менше завзято відмовлялися навіть від ознайомлення з текстами самих документів). Причиною цього останнього стала офіційна біографія, яка глорифікувала поета – в таке прокрустове ложе не вкладалися неортодоксальні думки. Відмову від наукового аналізу документів підміняли ненауковими засобами – замовчуванням або голосливим запереченням існуючої проблеми, розшуками таких «підставних осіб» з родини Капністів, яких можна було б поставити, на місце Василя. На сьогодні суть питання полягає не в тому, щоб шукати нових «підставних осіб», ідентифікація яких з подорожниками до Берліна 1791 р. просто неможлива, а в тому, щоб показати, чому саме Василь, а не хтось інший, взяв на себе цю місію.

При такому вивченні питання поява В.В. Капніста в Берліні стає закономірним проявом його суспільно-політичної діяльності, прірва між справжньою та офіційною біографією зникає, протиріччя виявляються надуманими, такими, що не відповідають історичній правді – продиктованими позанауковими міркуваннями.

2. Традиції

2.1. *Рід.* Декретом правлячого сенату з 15 лютого 1877 р. затверджено графський титул Петра Олексійовича Капніста¹⁵, а також інших представників роду. Таким чином, офіційно підтвердили походження українських Капністів від графа Капніссіса, грека за національністю, що мешкав на о-ві Закінф і 1702 р. отримав титул від ненецького уряду. Ця генеалогія, нібито, не викликає сумніву. Ми пишемо «нібито», бо не всі питання походження Капністів ясні. Петро Христофорович, внук першого графа, разом з малолітнім сином Василем, потрапив в Україну 1711 р.¹⁶, зробивши якусь послугу Петрові І під час невдалого для Росії Прутського походу, і вступив на російську службу.

Прибуття Василя (старшого, для відміни від Василя-молодшого, його сина, поета) 1711 р. підтверджують документи середини XVIII ст.¹⁷, а російську службу Петра Христофоровича, що змінив прізвище на Капніст, підтвердити не вдається. Навіть навпаки. Як відомо, «у XVIII – на початку XIX ст. до кола державних, військових і культурних діячів Росії увійшло чимало вихідців з Балкан. Для прикладу можна назвати такі відомі імена, як Кантеміри, Милорадовичі, Івеличі, Войновичі, Іпсіланті, Йоан Каподістрія та ін. Це були представники привілейованих верств балканського населення, які, потрапивши до Росії, зразу ж заявили про свої права на дворянство, на урядницькі та військові посади, вливались до складу російського панівного класу»¹⁸. Капністів серед них не було – чому? Тим більше, якщо один з них виконував послуги Петрові І. Доля Петра Христофоровича насправді невідома, син Василь покинув свого батька («Капнист [...] оставя родителей своих», – говориться в документі 1746 р.¹⁹) і

¹⁵ Милорадович Г.Н. Родословная книга черниговского дворянства. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 2. – Ч. 5. – С. 17.

¹⁶ Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей русской земли. – Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч. 2. – С. 53.

¹⁷ Універсал Малоросійської колегії 24 вересня 1746 р. про присвоєння звання бунчукового товариша Данилові Васильовичеві Капністу // Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) УРСР у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 10591, арк. 131.

¹⁸ Достян И.С. Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII – первая половина XIX в.) // Славяне в эпоху феодализма. – Москва, 1978. – С. 247.

¹⁹ ЦДА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 10591, арк. 131. Відомості про предків В.П. Капніста, подані у книзі: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 282, взято

почав життєвий шлях з... торгівлі. Це, очевидно, було характерне для греків, що поселилися в Україні, але, в жодному випадку, не для аристократів. На житті й діяльності Василя-старшого жодні помітні грецькі традиції не відбилися – єдиний слід його грецького походження – підпис. Василь-старший володів, виходить, лише грецьким письмом, у кожному разі, всюди підписувався грецькими літерами²⁰. Перша дружина Василя-старшого, нібито, була грекиня з українських греків (це друге «нібито» ми пояснимо нижче, див. 2.2). Василь-батько і Василь-син претензій на графський титул не оголошували, хоча син підкреслював своє аристократичне походження²¹. Окремі подальші представники роду штучно культивували грецькі традиції вже в першій половині XIX ст. – ці традиції мали виключно романтичний характер²². У кожному випадку, твердження, яке виникло з легкої руки М.П. Драгоманова (щодо Василя-старшого), що це був «чужинець», якого Петро I увів до українських полковників «для обрусення», сказати б по-теперішньому, котрий, як і його діти, «дався взнаки нашим козакам і посполитим»²³, не відповідає дійсності.

2.2. *Батько*. Розрив з батьком закінчився для Василя-старшого щасливо. Його усиновив багатий бездітний ізюмський сотник Павлюк. Василь займався прибутковою торгівлею у турецьких володіннях на чорноморському побережжі. Він одружився з донькою багатого грецького купця Согдена й успадкував великий маєток названого батька. Принаймні, так пише його перший біограф (Д.М. Бантиш-Каменський) і його дальші численні послідовники²⁴. Насправді з цим одруженням з донькою грецького купця не все ясно. Серед паперів В.Л. Модзалевського збереглась копія епітафії-акростиха Никифора Золотаревського для «велможної госпожи полковникової миргородской Марии Мойсеевйи Капнистовой», котра «родися в Ізюмі 1705 апріля 1 от отца Моисея, значкового козака, а матери Одаріи, замуж отдана 721 году, а преставися 750 года, августа дня 4; погребена в сем монастырі Свято-Михайловском Сорочинском 6 августа»²⁵. Ледве чи це була друга дружина Василя, правдоподібноше, що Марія – це якраз донька Согдена, цілком українізованого, який перетворився на козака Мойсея.

Василь поступово робить військову кар'єру. Від 1726 р. він ізюмський сотник, бере участь у численних сутичках з кримськими і ногайськими татарами, однак орендує також митні збори. У 1734 р. він виявив велику хоробрість, відбиваючи напад калмиків під командуванням Дондук-Омбо. 1736 р. бере участь у поході генерал-фельдмаршала Б.-К. Мініха на Крим, брав штурмом Перекоп. 1737 р. іменним декретом імператриці

(див.: Там же. – С. 297) з офіційної генеалогії герольдії і матеріалів, переданих сім'єю. Вони не викликають особливого довір'я хоча б тому, що, якщо прийняти їх версію, то Василеві-старшому в момент загибелі у 1758 р. мало би бути не менше 70 років, що сумнівно.

²⁰ Наприклад, див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. – К., 1970. – С. 250-251.

²¹ На відомостях, отриманих від поета, значною мірою побудована енциклопедична стаття Д.М. Бантиш-Каменського (див. виноску 16), в якій згадуються предки-графи.

²² Наприклад, див.: *Капнист Ина*. Памяти В.В. Капниста. (К столетию его комедии «Ябеда») // Московские ведомости. – 1898. – 22 авг. / 3 сент. – № 230. – С. 2.

²³ *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Його ж.* Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 433.

²⁴ *Справочный энциклопедический словарь / Изд. К. Крайя.* – Санкт-Петербург, 1847. – Т. 6. – С. 503; *Гербель Н.* Изюмский слободской казачий полк 1651-1765. – Санкт-Петербург, 1852. – С. 74; *Русский биографический словарь.* – Т.: Ибак-Ключарев. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 478 та ін.

²⁵ Про матеріали Модзалевського див.: *Белоконь С.И.* Генеалогические материалы в архиве В.Л. Модзалевского // *Археографический ежегодник за 1979 год.* – Москва, 1981. – С. 266-273. Дякуємо авторів згаданої статті за відомості про епітафію.

Анни призначений миргородським полковником. 1737 р. брав участь у захопленні Очакова, а геройська оборона цього міста від турків у жовтні цього самого року принесла йому європейську славу, правда, лише через 20 років після смерті²⁶. Полковник Капніст невтомний: у 1738 р. він захопив і зруйнував Сороки, Балинці і Могилів, взяв до полону багато турків, брав участь у битві під Хотиним та в багатьох інших битвах у Молдавії та Волощині. 1743-1744 рр. будував фортеці у Задніпрянському краї; одночасно 1743-1745 рр. разом з французьким інженером-підполковником Д. де Боскетом складав карту цього краю. 1750 р. його направили туди ж для боротьби з гайдамаками, яким завдав значних втрат.

Полковник Капніст, без сумніву, був дуже хоробрим і розумним, але, одночасно, і типовим представником вищої козацької старшини з усіма її позитивними й негативними сторонами. Ще 1734 р. в Ізюмі він зловживав своїм становищем, збираючи мито для себе, а не для казни, і не розраховувався за реквізований провіант і фураж²⁷. Отримавши за воєнні заслуги кілька сіл і містечок, він з велетенською енергією збільшував свої прибутки, не цураючись відвертого насильства. Полковник захоплював чужі землі, відмовлявся записувати своїх підданих до ревізьких відомостей, переобтяжував податками переселенців з Правобережжя, перетворював козаків на кріпаків, заарештовував тих, що протестували проти цього, забороняв козакам торгувати горілкою. Він був агресивним сусідом, ворогував з багатьма – з такою ж, як і він сам, хоча менш впливовою старшиною (Остроградськими, Кулябками, Ходженськими, Звенигородськими)²⁸. Він мав багато сильних ворогів (до них належали також запорозькі козаки, що організовували напад гайдамаків на один з хуторів Капніста) і багато не менш сильних приятелів. Капніст мав інтелектуальні зацікавлення. Саме для нього (а не для сина гетьмана Данила Апостола, Петра) було переписано літопис Грабянки²⁹.

І ось несподіваний арешт і звинувачення в державній зраді.

2.3. Зрада полковника Капніста. 22 лютого 1750 р. Капніст був присутній на церемонії «виборів» гетьмана, які проходили під наглядом генерал-майора І.С. Гендрикова. «Обирали» брата коханця імператриці Єлизавети, «достойного такої гетманской чести и власти – двора Вашего императорского величества действительного камергера, Академии наук президента, лейбгвардии Измайловского полку подполковника и орден нов полского Белого орла, святого Александра и святыя Анны кавалера Кирила Григорьевича Разумовского»³⁰. Капніст підписав з цього приводу чолобитну імператриці

²⁶ Манштейн Х.-Г. Записки о России. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 131. У виданні мемуарів Манштейна франц. й англ. мовами взяли участь філософи Вольтер і Д. Юм (див.: *Manstein Ch.H., v. Contemporary Memoirs of Russie from the Year 1727 to 1744 / First edition in English by D. Hume und now reedited...* – London, 1857. – P. 185; *Ejusd. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727, jusqu'à 1744. Nouvelle édition collationnée sur le manuscrit original corrigé par le main de Voltaire.* – Paris, 1860. – Vol. 1. – P. 285).

²⁷ ПСЗ. – 1830. – Т. 9. – С. 384-385 (№ 6610).

²⁸ Різні суперечки і зловживання Капніста відбилися в багатьох збережених справах Генеральної військової канцелярії. Наприклад, справи 1745-1751 рр.: ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 212, 213, 229, 270, 274, 315, 317, 387, 461, 471, 476, 524, 540, 541, 545, 548; оп. 2, спр. 66; оп. 3, т. 5, спр. 9335, 10320, 10576, 10645. У фонді канцелярії гетьмана К. Розумовського: Там же. – Ф. 269, оп. 1, спр. 311.

²⁹ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Ист. сб. – Москва, 1983. – С. 183-184. (На рукописі є пізніший власницький запис Семена Капніста, внука Василя-старшого).

³⁰ Чолобитна імператриці Єлизаветі в зв'язку з обранням гетьмана, складена 25 лютого 1750 р. // ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 502, арк. 1 зв.

як один з «верноподданных всенижайших рабов»³¹. Не важко уявити собі, що думав не молодий вже (можна вважати, що Капністові було в цей час не менше 50 років), гартований у багатьох битвах рубака, побачивши в ролі гетьмана 22-річного хлопця.

Прийшла весна і Капніста відправили в Задніпрянський край (тобто на Правобережжя, в степи, розташовані в межах Запорозької Січі та південніше її) для боротьби з гайдамаками. Перший похід відбувся 8-18 червня; 4 липня Капніста відправили туди знову. 13 серпня він рапортував, що поблизу Чорного лісу схопив отамана Мамаєа і близько 100 інших гайдамаків³². 16 серпня його привезли в Київ як заарештованого (арештував його в Задніпрянському краю полковник А. Миронов)³³.

Історія змови Капніста – маловивчена сторінка історії Гетьманщини середини XVIII ст. В розпорядженні істориків є лише етюд Д.М. Бантиш-Каменського, який увійшов до першого видання його «Истории Малой России» (1822). Він написаний на підставі обмеженої джерельної бази – двох течок Малоросійських справ Колезького архіву за 1749 і 1759 рр. Всі інші повідомлення в літературі залежать від Бантиш-Каменського³⁴. Матеріали, що висвітлюють змову, сьогодні розкинуті по сховищах³⁵. Раніше вони не привертали увагу істориків, хоч історія змови характерна для настроїв та умов життя Малої Росії початку правління останнього гетьмана.

Десь наприкінці липня 1750 р. козак Кольба привіз із Салківського форпосту до Київської губернської канцелярії донос отамана гайдамаків на Правобережжі Якова Нещадима (датований 27 червня) на Капніста, який начебто задумав державний переворот у Гетьманщині. До цього донесення додавався лист, нібито Капністом 29 лютого написаний комісарові Чигиринського староства Рудницькому. Капніст мав намір отруїти Розумовського і за допомогою поляків і татар проголосити себе гетьманом, перевести Гетьманщину в підпорядкування Польської-Литовської держави, а Задніпрянський край повернути татарам. 2 серпня київський губернатор генерал М.І. Леонтєв доніс про все це сенатові. 13 серпня було видано декрет сенату про утворення таємної комісії в Києві під головуванням Леонтєва для розслідування справи. Тим часом арештували Капніста, який був у поході, хоча грамота Єлизавети про арешт Капніста і його співучасників (значкових товаришів Данила Басрака й Олександра Папатенка) була видана лише 19 серпня. Згідно з промеморією Воєнної комісії у Петербурзі від 21 серпня, в задніпрянські місця перекинули свіжі війська в складі 5 тис. осіб. 27 серпня

³¹ Чолобитна імператриці Єлизаветі в зв'язку з обранням гетьмана, складена 25 лютого 1750 р. // ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 502, арк. 3, лицьова сторона (підпис по-грецькому).

³² Гайдамацький рух... – С. 154, 167, 171, 579-580.

³³ Дату беремо з переписаної наприкінці XIX ст. копії реєстру «секретних» документів про миргородського полковника Капніста 1750-1753 рр. // ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 508, арк. 1-6.

³⁴ [Бантыш-Каменский Д.Н.]. История Малой России со времени присоединения оной к Российскому государству. – Москва, 1822. – Ч. 4. – С. 119-124. У пізніших виданнях історії (1830, 1842, 1903) змова згадана лише в підрядкових примітках.

³⁵ Згадана вище копія реєстру; справи Київської секретної комісії про зраду миргородського полковника Капніста 1750-1760 рр. у: ЦДАДА в Москві. – Ф. 124: Малоросійські справи; окремі документи з канцелярії гетьмана К. Розумовського в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської АН (далі – Архів СПб І РАН), колекція 150: Чернігівська губернська канцелярія. Є друкований опис цих документів: Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в архиве имп. Археографической комиссии... 2. Акты, поступившие из Черниговского губернского правления. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 194, 199, 203, 205. Наш короткий екскурс складено на підставі матеріалів, перелічених у виносках 34, 35.

Капніст опинився перед таємною комісією. Він повністю заперечив свою вину і заявив, що лист від 29 лютого фальшивий. У цей час у задніпрянських місцях миргородський полковий осаул Тихін Кальницький почав відходити від російських військ, за що його негайно заарештував полковник Миронов. На Південь, на укріплену лінію, кинули ще два ландміліцьких полки. Кошовий Запорозької Січі послав окрему команду для розшуків отамана Якова Нецадима.

Несподівано картина міняється як у калейдоскопі. 15 жовтня заарештували особистого ворога Капніста військового товариша Василя Звенигородського³⁶. Він зізнався, що написав фальшивого листа і донос від імені Нецадима (насправді вбитого на Правобережжі). Фальсифікованого листа написав священник Антоній Васильєв з містечка Єреміївки, мідяні матриці з гравійованим підписом Капніста виготовив київський художник Дмитро Васильєв (Базилевич). Їх всіх заарештували, а один примірник матриці навіть відіслали імператриці. Десь наприкінці 1750 р. Капніста звільнили. 18 і 24 січня 1751 р. вийшли декрети імператриці про звільнення Капніста і його співучасників, призначення його бригадиром слобідських полків, повернення маєтків, видачу компенсації в тисячу червінців. Баєрака і Папатенка призначили слобідськими сотниками, вони отримали компенсацію по п'ятсот червінців. Зловмисників засудили: Звенигородського й отця Антонія (після позбавлення сану) до покарання канчуком і заслання на каторгу до Сибіру, художника Базилевича – до покарання батоном і вічного поселення в Оренбурзі.

Все це, як у гарній високоморальній казці. Але лише на перший погляд. Перемога коштувала Капністові багато. 4 серпня 1750 р., мабуть, під впливом вісток про бурю, яка надходить, померла його дружина Марія. Полковника зруйнували. Важко повірити, що таємна комісія працювала настільки оперативно і настільки прихильно щодо Капніста лише через прагнення до чистої справедливості. Адже ж комісії треба було переконати імператрицю, що була цілком під впливом протилежної партії Розумовських. Капніста, правда, з невеликим підвищенням, але фактично усунули з Гетьманщини на Слобідську Україну. Гетьманщину і Запорожжя наводнили пасквільні листи, що викривали Капніста.

Твереза оцінка «справи про зраду полковника Капніста» доводить до висновку про те, що залишається ряд неясних моментів:

1. Явно існував антагонізм між Капністом та Розумовським. Капніст справді міг претендувати на гетьманство, бо для козаків він був полководцем, а Розумовський – фактично нічим. Капніст мав перед очима приклад греків-фанаріотів на княжих престолах у Молдавії та Волощині. Чому він не міг бути греком на гетьманському престолі в Україні, розраховуючи при цьому на підтримку Кримського ханства і Польсько-Литовської держави? Адже російський уряд повірив у можливість такого перевороту – інакше не застосовував би стільки суворих заходів для охорони Гетьманщини ззовні. Антагонізм і підозрілість Розумовського щодо Капніста проявлялися неодноразово.

а. Капніста вивели з підпорядкування гетьманові, зробили бригадиром, командуєчим полками Слобідської України, де він замінив генерал-майора Я.Л. Фролова-Багреєва. Його позбавили цивільної влади, він став виключно військовим, підпорядкованим начальникові так званої української дивізії. Коли в 1752 р. на пості начальника

³⁶ За кілька місяців до описаних подій Капніст наїхав на маєток В. Звенигородського і побив цибулівського сотника Д. Звенигородського (див.: ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 476, 524; ф. 59, оп. 1, спр. 1736).

дивізії з'явився генерал-поручик граф П.С. Салтиков, він незабаром (1754) розправився з Капністом. Його під вигаданим приводом (він усунув з посади ізюмського полковника Краснокутського за зловживання) зняли з командуючого. Замість нього керувати слобідськими полками призначили острогозького полковника Тевяшова³⁷.

б. Незважаючи на бешкетну вдачу³⁸, Капніста любила основна маса старшин і козаків. Після призначення Капніста бригадиром старшини і козаки миргородського полку звернулися до імператриці з проханням призначити миргородським полковником спершу старшого сина Василя – бунчукового товариша Данила, а після відмови, викликаної опозицією Розумовського, другого сина, також бунчукового товариша Олексія (Ананія)³⁹. В другому випадку також прийшла відмова гетьмана: миргородським полковником призначили антагоніста Капніста Ф.М. Остроградського. Розумовський вороже ставився до клану Капністів. Причина любові козаків до Капніста не цілком зрозуміла – можливо, він справді дотримувався інdependentських тенденцій. Характерно, що при Капністі у миргородській полковій канцелярії вживалася печатка з написом латинською мовою. Стару печатку знищили 1775 р. і тоді виготовили нову, з написом російською мовою⁴⁰.

в. Розумовський відверто підтримував поширення пасквілів на Капніста. 30 січня 1751 р. Капніст звернувся до імператриці з проханням оголосити, щоб не вірили скерованим проти нього пасквільним листам. 20 червня 1751 р. було видано відповідний декрет Розумовського, але гетьман видав розпорядження про публікацію в малоросійських полках і в Запорозькому війську оголошення, щоб не вірили пасквільним листам, лише від 20 квітня 1752 р.⁴¹

г. Процеси в судах Гетьманщини, що велися в зв'язку з мастковими суперечками Капніста або його спадкоємців, завдяки вказівкам Генеральної військової канцелярії або самого гетьмана, як правило, закінчувалися невдачею для Капністів⁴².

2. Незрозумілим залишається рух козацького загону миргородського полкового осаула Т. Кальницького 1750 р. у задніпровських місцях. Після арешту Кальницького позбавили військового рангу і на шість місяців записали рядовим козаком⁴³. Подальша його доля невідома.

3. Всупереч вирокові, В. Звенигородського і товаришів не заслали на Урал, а далі тримали в київській в'язниці – ще навіть у 1759 р. після смерті Капніста. Немов для того, щоб вороги Капніста завжди були під руками⁴⁴.

Про усуненого з посади бригадира згадали лише тоді, коли настала потреба у популярному полководцеві. 1757 р. його знову призначили командуючим п'ятьма

³⁷ Головинский П. Слободские казачьи полки. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 181-182.

³⁸ Після звільнення з-під арешту Капніст далі гнобив повинностями, бив селян у Сорочинцях. Див. донос полковника І. Гамалії 1751 р. // ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 2, спр. 66.

³⁹ Про запити імператриці 20 червня і 24 липня 1751 р. див.: Курдюмов М.Г. Описание... – С. 203 (№ 649), 205 (№ 661).

⁴⁰ Цьому питанню присвячена справа. Див.: ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 1385.

⁴¹ Копія реєстру згадана у виносці 33.

⁴² Справи Генеральної військової канцелярії // ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 639, 671, 708, 1038, 1070, 1073, 1471, 1477, 1523; оп. 3, т. 5, спр. 12634, 12636; Справи канцелярії гетьмана К. Розумовського // Там же. – Ф. 269, оп. 1, спр. 1153, 1459, 1918, 2533.

⁴³ Список полку миргородського про полкову старшину, сотників і значкових товаришів 1751 р., лютого 6 // ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 10591, арк. 124, лицьова сторона.

⁴⁴ [Баньши-Каменский Д.Н.]. История... – Ч. 4. – С. 125.

слобідськими полками, які відправили на Семирічну війну в складі армії генерал-фельдмаршала С.Ф. Апраксіна до Східної Пруссії. Капністові дали можливість померти в бою. Під час битви поблизу Гросс-Егерсдорфа 19 серпня 1757 р. прусська кавалерія розгромила козаків (хоча битва закінчилася перемогою російських військ). Тіло бригадира знайшли на полі бою. Там його й поховали 20 серпня. В родині зберігали його шаблю, годинник і чапак⁴⁵.

2.4. *Мату.* Після смерті Марії (в якій від Василя було два сини, бунчукові товариші, згадані вище кандидати на миргородських полковників) бригадир одружився вдруге, коли саме, не відомо. Його дружиною стала Софія Дунін-Борковська, дочка бунчукового товариша Андрія, представниця заможного козацького роду, видатним презентантом якого був її дід, незвичайно багатий генеральний обозний 1687-1702 рр. Василь Дунін-Борковський. Вважалося, що завдяки фінансовій допомозі Василя Іван Мазепа купив собі гетьманство. В родині Капністів зберігалася пам'ять про цього прихильника Мазепи⁴⁶, що показово для настроїв, які панували серед Капністів. Деякі дослідники смакують відомості про те, що Софія, нібито, була полькою за походженням. Насправді ще її дід Василь змінив католицтво на православ'я. Про те, ким були мнимі поляки-католики, що воювали на боці Б. Хмельницького, відомо хоча б з праць В. Липинського⁴⁷.

Софія народила Василеві-старшому чотирьох синів: Миколу, Петра, Андрія і Василя. Через загибель бригадира родина опинилася у важких умовах: землі залишилося мало; заплутані судові процеси з сусідами тяглися десятиріччями. Капністи виступали єдиним об'єднаним кланом під верховодством вдови Софії, її провідну роль визнавали також сини першої жінки та їх потомки. Маєтків спочатку не ділили, володіли ними разом. У рапорті Генеральної військової канцелярії гетьманові Розумовському 1759 р. так і записано, що залишені після смерті бригадира Капніста «именія состоят ныне во владеніи, а именно, жены его брегадира Капниста Софиі, да сына его ж Ананія Капнистовых, також і малолетних детей оного брегадира Капниста Николая, Петра, Андрія и Василя, да першого его ж брегадира Капниста сына Данила Капнистова малолетного сына Івана»⁴⁸.

Погляди Софії характеризує цитата зі спогадів її внучки: «Старуха [Софія] приняла очень холодно третью невестку [сина Василя, поета], несмотря на ее ангельскую руку, на кротость характера и на чудесную красоту: старуха не любила ее потому единственно, что она была русская и не называла ее иначе, как “московка”»⁴⁹.

⁴⁵ *Гербель Н.* Изюмский слободской казачий полк... – С. 107. Також див.: *Апанович О.* Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 229.

⁴⁶ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Словарь... – Ч. 2. – С. 53 (з діда Софії він помилково зробив її брата).

⁴⁷ *Lipiński W.* Echa przeszłości. Z kronik i aktów // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa. – Kijów; Kłaków, 1912; *Липинський В.* Історичні студії та монографії. – Т. 3: Україна на переломі 1657-1659. – К.; Відень, 1920 (репринт: Нью-Йорк, 1954). Також див.: *Петровський М.* До української просопографії XVII в. Юрій Дунін-Борковський... // Науковий збірник за рік 1927 (= Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції ВУАН. – Т. 26). – К., 1927. – С. 36-38.

⁴⁸ Справа бригадирші Вітковичевої з померлим бригадиром слобідських полків Капністом про землю з його, Капніста, маєтку, належну містечкові Манжелії // ЦДДА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 12634, арк. 254, лицьова сторона.

⁴⁹ *Капнист-Скалон С.В.* Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. – Москва, 1931. – Т. 1. – С. 301.

Наймолодший син бригадира Василь народився після його смерті та й ім'я йому обрали в честь загиблого батька. На підставі листів самого поета дата його народження визначається чітко – 12 лютого (за старим стилем) 1758 р.⁵⁰ Ця дата не підлягає сумніву. В передмові до «Отривка бреда на досуге» поет пише про Софію: «малороссиянка мать, на чьих руках и вскормлен, и воспитан»⁵¹.

Ми спеціально підкреслюємо ці деталі в зв'язку з спробами, які посилювали останнім часом за будь-яку ціну перекреслити кровні зв'язки поета з Україною та українцями.

Два радянських дослідники почастивали громадськість до 200-річчя від дня народження В.В. Капніста сенсаційним відкриттям, що поет був сином коханки В.П. Капніста, не українки. Ось що написав Д.Д. Благой: «За романтичною сімейною легендою, яку мені подала праправнучка поета Марія Ростиславівна Капніст, його матір'ю насправді була татарська дівчина Сальма. С.А. Дунін-Борковська, яка щойно втратила власну дитину, усиновила сина свого покійного чоловіка і Сальми, що покінчила з собою, не в силах перенести смерть В.П. Капніста, якого пристрасно любила»⁵². В іншому варіанті передає цю «романтичну сімейну легенду» літературознавець П.М. Берков: «Виявляється, що Капніст сам не знав докладної дати свого народження. Як повідомила нам праправнучка поета, М.Р. Капніст, існує сімейна легенда, згідно з якою автор «Ябеда» був сином В.П. Капніста і полоненої туркені, народився він 23 лютого 1756 року, до смерті свого батька. Коли В.П. Капніста вбили під час Семирічної війни, мати поета, туркеня, покінчила зі собою; виховала хлопчика «законна» (лапки Беркова. – Я. Д.) дружина В.П. Капніста, мабуть, приховавши від нього його походження і докладну дату народження»⁵³. Версію Беркова співчутливо підтримав В.-Б. Еджертон: «Якщо це оповідання правдиве, тоді українофіл Капніст, який писав по-російськи, не має біологічних зв'язків ні з українцями, ні з росіянами: він був наполовину грек і наполовину турок»⁵⁴.

Спершу кілька формальних зауважень. Графиня М.Р. Капніст, яка повідомила «сімейну легенду» (професійна актриса, що довго мешкала в Києві), була не праправнучкою поета, а праправнучкою його брата Петра. Наявність двох різних варіантів «легенди», хоча обидва походять з одного джерела, не свідчать на користь її достовірності. Викликає здивування, що така «легенда» – усна, а не записана в якихось там давніх паперах, – виплила наверх лише 200 років після народження поета...

Якщо ж розглядати «легенду» (чи, докладніше, «легенди») по суті, то вона викликає певне здивування. І документи судових процесів, і мемуари малюють Софію Андріївну владною жінкою, що вперто добивається своєї мети, завзято захищає інтереси дітей. Навіть, якщо за життя бригадира вона (припустімо) могла терпіти суперницю, то ледве чи вона всиновила би її дитину, а, тим більше, присвоїла б їй ім'я

⁵⁰ Бабкин Д.С. К биографии В.В. Капниста. (В связи с 200-летием со дня рождения) // Известия Академии наук СССР. Отд. ние. лит. и яз. – Москва, 1957. – Т. 16. – Вып. 6. – С. 543-544; Борозна Н.Я. Неопубликованные письма Капниста на французском языке // Вісник Київ. ун-ту. Сер. філології та журналістики. – К., 1958. – № 1. – Вип. 2. – С. 53.

⁵¹ Передмова до «Отривка» не опублікована. Цит. за: Бабкин Д.С. К биографии... – С. 542.

⁵² Благой Д. Василий Капнист // Капнист В.В. Сочинения. – Москва, 1959. – С. 4.

⁵³ Берков П.Н. В.В. Капнист как явление русской культуры // XVIII век: Сб. ст. – Москва; Ленинград, 1959. – Т. 4. – С. 257-258.

⁵⁴ Edgerton W.B. Laying a Legend to Rest: the Poet Kapnist and Ukrainian-German Intrigue // Slavic Review. – 1971. – Vol. 30. – № 3. – P. 558.

свого чоловіка. Сентиментальною Софія Андріївна ніколи не була. Україна середини XVIII ст. – це не Франція Людовиків, в якій аристократичні бастарди могли розраховувати на поблажливість, місце в світі, деколи на значну частину мастку, але і там не на повну рівність у правах з народженими за законом. В Україні середини XVIII ст. через набагато суворіші звичаї, дуже часті були випадки дітовбивства незаконнороджених, а покриток – за кару – за наказом гетьмана Розумовського висилали на примусові роботи при будівництві гетьманського палацу в Батурині⁵⁵. Відомо, що у Василя-молодшого зберігалися прегарні, справді братерські стосунки з братами, особливо з Петром, хоча у них і були ідейні несумісності: Петро – атеїст-вольтеріанець, Василь – глибоко віруючий. Ледве чи було б так, якщо б Василь був нешлюбною дитиною. Цілком незрозумілим, у світлі «романтичної легенди», стає ревниве ставлення Софії⁵⁶ до невістки – дружини Василя, «московки» Дьякової. Капністи мали багато ворогів, хоча б найближчих сусідів, з якими десятиріччями ворогували і десятиріччями судилися – невже ніхто з них не знав, що Василь нешлюбний? Своїми сатиричними виступами, скерованими проти цих самих сусідів, проти місцевого і немісцевого урядництва (комедія «Ябеда»), Василь-молодший здобував собі дальших ворогів. Але й тоді ніхто, ні в очі, ні поза очі, не кинув їдку фразу, що він же ж нешлюбний. Однак, врешті, виявляється, сам Василь Капніст не знав, ні коли він народився, ні хто його мати, ніхто йому на це не натякнув. Ми довідемося двісті років після його народження про те, чого ніхто не знав два сторіччя раніше...

Шкода, що ми маємо справу лише з невибагливою міфоманією денационалізованих потомків (татарка чи туркеня, аби лише не малоросіянка) – міфоманією, яку підхопили не дуже перебірливі і настроєні на відповідну національну антимелодію невимогливі дослідники.

3. Син, або Шлях на вершину

3.1. *Перші кроки.* «Дитячі роки минули не в пансіонаті при царському дворі, а в Україні. В.В. Капніст виховувався в оточенні свого народу. Він спостерігав горе і радість простих людей, рано перейнявся до них глибокою повагою і полюбив їхні чудесні пісні, про які з захопленням пише в своїх статтях, присвячених питанням російського віршування», – робить висновки російський радянський літературознавець Д.С. Бабкін⁵⁷. З цієї думкою слід погодитися. Можна додати ще, що атмосферу сім'ї визначали спогади про батька, якого цькували і який передчасно загинув, який був, можливо, претендентом на гетьмана України, про впливового прадіда, який міг сприяти передачі гетьманства в ті чи інші руки. Тон задавала, без сумніву, мати, представник роду з живими політичними й патріотичними традиціями.

«Протягом цілого XVIII ст. Росія наступала на автономію України»⁵⁸. 60–80-ті роки – це період ліквідацій: скасування гетьманства (1764), скасування слобідських полків (1765), скасування Генеральної військової канцелярії (1765), скасування

⁵⁵ Ряд справ у фонді Канцелярії гетьмана К. Розумовського в ЦДІА УРСР у Києві.

⁵⁶ Нам не вдалося розшукати її портрет, який експонувався у 1912 р. на виставці у Петербурзі. Ледве чи він зберігся. Див.: Состоящая под высочайшим [...] покровительством выставка «Ломоносов и Елизаветинское время». – Отд. 17. Малороссия. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 54 (№ 111).

⁵⁷ Бабкин Д.С. К биографии... – С. 545.

⁵⁸ Ерешкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1968. – С. 145.

Запорозької Січі (1775), скасування малоросійських полків – спершу в адміністративному відношенні шляхом утворення намісництв (1781), потім також у військовому відношенні (1783), закріпачення селян колишньої Гетьманщини і Слобідської України (1783), скасування Малоросійської колегії (1786). «Ліквідація політичної автономії – почата скасуванням гетьманства і завершена заведенням загального імперського губерньського устрою, була зв'язана також з перенесенням в Україну російського класового устрою, втім і всіх правних норм його кріпацтва. Се був один з пунктів загальної централістичної програми Катерини, проголошеної нею в перших початках правління – можливо тісна зв'яз з імперією і загальне зрівняння провінцій, які правляться своїми особливими правами. Вона прикладалася також у відносинах до інших автономних провінцій імперії, але скасування української автономії було найбільш яскравим фактом у сій сфері»⁵⁹.

Всі ці події не проходили непомітно в невеликих маєтках Капністів. 1787 р. в Київському намісництві вони мали такі маєтки: село Бригадирівка Хорольського повіту, разом 226 душ, власники: гвардії прапорщик Петро і підпоручики Андрій і Василь Капністи; село Трубайці Хорольського повіту, разом 325 душ, власники ті самі; село Попівка Хорольського повіту, разом 438 душ, власники: козаки і гвардії прапорщик Капніст та бунчуковий товариш Устимович; село Зуївці Миргородського повіту, разом 1484 душі, власники: різного звання казенні люди і козаки, бригадирша Софія Капніст (отже, в 1787 р. вона була ще жива!), гвардії прапорщик Микола Капніст, сотник Данило Чарниш, підпоручик Іван Капніст, військовий товариш Іван Чарниш; село Обухівка Миргородського повіту, разом 814 душ, власники: різного звання казенні люди і козаки, гвардії прапорщик Петро і підпоручики Андрій і Василь Капністи; хутір Солонищак Миргородського повіту, разом 37 душ, власник поручик Іван Капніст⁶⁰.

Всі сини бригадира обрали спершу військову кар'єру, але не продовжували її до високих рангів. Василь дійшов до підпоручика, але швидко вийшов у відставку. Через скрутне матеріальне становище в серпні 1782 р. пішов на службу контролером головного поштового управління в Петербурзі (під командуванням земляка, графа О.А. Безбородька), але в травні 1783 р. залишив цю службу, повернувся в Україну. Тоді він вже був відомим поетом, який друкувався в столичних журналах, однак його завжди притягала громадська діяльність.

3.2. *Предводитель дворянства*. Досі не відомо, чим керувалося дворянство Миргородського повіту, обравши на початку 1782 р. молодого Василя Капніста (який не досягнув ще передбаченого законом 30-річного віку, отже, по суті, обравши незаконно) своїм повітовим предводителем. Можливо, відіграли роль традиції популярного роду. Безсумнівно, сам кандидат був розумною й енергійною людиною. Обов'язки (і права) предводителя були дуже обмежені: в його розпорядженні були списки дворян, він повинен був видавати довідки про дворянство; предводитель завідував дворянською опікою над вдовами і сиротами, був присутній при наборі в рекрути⁶¹. В

⁵⁹ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч. 3. – С. 106.

⁶⁰ Книга Киевского наместничества... 1787 г. – С. 10, 29, 56, 64, 78, 82; Описи Київського намісництва... – С. 242, 250, 262, 265, 272, 274.

⁶¹ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII ст. до отмены крепостного права... – Санкт-Петербург, 1870. – С. 456; Яблочков М. История дворянского сословия в России. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 514-540.

даному випадку важливе те, що молодий Капніст мав підтримку основної маси дворянства спершу свого повіту, а потім – цілого намісництва (губернії).

У січні 1785 р. Василя-молодшого обрали предводителем дворянства Київського намісництва. Своім службовим становищем він увійшов до верхівки бюрократичної сфери – тобто до складу перших п'яти класів «Табелю про ранги» (губернський предводитель – V клас, губернатор – IV клас)⁶². Згідно з жалуваною грамотою дворянству 21 квітня 1785 р., губернського предводителя обирали на три роки: він керував складенням дворянської родовідної книги і розглядав докази дворянства (з чим в Україні було пов'язано багато турбот). Обрання Капніста на пост губернського предводителя – свідство великого авторитету цієї все ще не 30-річної молодого людини, що була, крім цього, з 1785 р. членом Російської академії наук. Адаж ж учасниками дворянських зборів, які обрали дрібнопомісного Капніста предводителем, були такі латифундисти і багатії з української аристократії, як колишній гетьман граф К.Г. Розумовський, численні представники родів Родзянків, Зарудних, Остроградських, Кулябків, двірський радник П.М. Лукашевич, граф О.А. Безбородько і його родичі, колезький радник С. Томара, граф П.О. Румянцев-Задунайський, міський голова Й. Солонина і його родичі, генерал-майор Г. Хорват, генерал-майор Шамшев, генерал-поручик В.Ю. Дараган, таємний радник М.В. Будлянський, представники родів Ісаєвичів, Ханенків, Закревських, Маркевичів, колезький асесор І.Г. Галаган, колезький радник Г. Фридрикевич, бригадир І. Скоропадський. Справжній цвіт українського дворянства кінця XVIII ст.⁶³ І навіть якщо не всі голосували за Капніста, то ніхто з цих дуже впливових осіб не перешкоджав затвердженню новообраного предводителя київським намісником, чого, при бажанні, можна було добитися.

За останній рік перебування на посту київського губернського предводителя Капністові, згідно з іменним декретом Катерини II з 20 квітня 1787 р., передали для завідування шовковий завод у Києві⁶⁴. Василь отримав посаду головного надзирателя заводу і масу турбот, яких він роками не міг позбутися⁶⁵. Виїжджаючи з Обухівки до Києва, Капніст мешкав на Печерську, в будинку, що належав заводу⁶⁶.

Чим займався Капніст у 1785-1787 рр., перебуваючи на посту губернського предводителя дворянства? Доказами дворянства? Годівлею шовкопрядів? Без сумніву, але без особливого запалу.

⁶² *Ерешкин Н.П.* Крепостное самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.). – Москва, 1981. – С. 62.

⁶³ Із згаданого вже вище дуже цінного джерела – «Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием в оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту, учиненная 1787-го года генваря» – ми виписали найбагатших. Про це джерело (ми використали його раніше в публікації 1989 р.) див.: *Бутич І.Л.* Географічні описи Київського намісництва // *Історичні джерела та їх використання*. – К., 1966. – Т. 2. – С. 174 (однак з помилковою вказівкою на номер архівного фонду: в статті – 169, насправді – 16). Публікація (за іншим списком): *Описи Київського намісництва...* – С. 238-278.

⁶⁴ ПСЗ. – 1830. – Т. 22. – С. 838 (№ 16532).

⁶⁵ Про діяльність Капніста як головного надзирателя заводу див.: *Чижов Ф.* Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии. – Москва, 1851. – С. 13-16; *Батурич П.С.* Записки // *Голос минувшего*. – Москва, 1918. – № 4-6. – С. 202-203.

⁶⁶ *Тищенко М.* Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій пол. XIX ст. // *Історико-географічний збірник*. – К., 1928. – Т. 2. – С. 177-178 (= *Збірник історично-філологічного відділу ВУАН*, № 466).

Капніст поширював рукописну «Оду на рабство», мріючи про відновлення гетьманщини (див. 3.3), та збирав прихильників для здійснення проекту відновлення козацького війська. Він не був типовим бюрократом, його опозиційність виплескувала назовні. В Києві він отримав дивне прозвище Васьки Пугачева⁶⁷.

3.3. «Ода на рабство». Ми не маємо наміру викладати історію інтерпретації цього відомого твору Капніста, але не підлягає сумніву, що з його інтерпретацією не все в порядку.

Коли 19 лютого 1861 р. було оголошено маніфест Олександра II про скасування кріпацтва, ліберальні кола почали підшукувати генеалогію цього акту «царя-визволителя». «Оду на рабство» залічили до творів, спрямованих проти кріпацтва. Українська «Основа» оголосила, що мрія Капніста здійснилася саме тепер, 1861 р.⁶⁸ У працях з історії селянства говорилося, що оду було написано в зв'язку з закріпаченням селян Малоросії 1783 р.⁶⁹, і ця думка запанувала в працях істориків та літературознавців, особливо тих, що захоплювалися актом 19 лютого 1861 р.

Під впливом штучної інтерпретації, що заперечувала і зміст, і історію твору, опинилося також радянське літературознавство. Перша згадка про оду є в листі Г.Р. Державіна до Капніста з березня 1786 р.⁷⁰ Капніст особисто датував написання оди 1783 р. Цей хронологічний збіг використали для того, щоб без будь-яких підстав для цього прив'язати оду до декрету Катерини II з 3 травня 1783 р. про поширення кріпацтва на Лівобережну та Слобідську Україну. Обставина, що в цьому самому 1783 р. остаточно ліквідувалися козацькі полки як військові з'єднання, ігнорувалася.

Несміливі протести людей, що читали оду без упередження, не брали до уваги. Коли німецький історик-комуніст Г. Заке на підставі аналізу оди дійшов висновку, що в ній говориться не про поневолення українських селян поміщиками, а про поневолення державною владою Батьківщини, тобто України (яку оспівує співець – український аристократ), і що неможливо уявити, щоб Капніста, нібито захисника селян від їх власників, ці ж власники обрали губернським предводителем дворянства⁷¹ – його, Заке, оголосили виконавцем нацистської інтриги...⁷² Заке спіткала нелегка доля дослідників, що відмовляються від трафаретного мислення. Стереотипне повторювання з часів, принаймні, В.І. Семевського вульгарно-соціологічної інтерпретації «Оди на рабство» цілком поховало це пояснення, яке поетичному творові давали сучасники, можливо, навіть на підставі висловлювань самого поета.

Ось що писав про оду 1847 р. Бантиш-Каменський, який особисто добре знав Капніста і писав у роки жорстокої миколаївської реакції: «Мета його (Капніста, коли він писав оду. – Я. Д.), здається, схилялася до відновлення гетьманського прав-

⁶⁷ Так називає його М.О. Львов у листі з Києва 23 березня 1787 р. до Г.Р. Державіна. Див.: *Державин Г.Р. Сочинения.* – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1876. – Т. 5. – С. 679.

⁶⁸ Начинаем в «Основе» отдел правительственных распоряжений и постановлений... // *Основа.* – Санкт-Петербург, 1861. – № 3 (март). – С. [10]-[12].

⁶⁹ *Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.* – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 1. – С. 206.

⁷⁰ *Державин Г.Р. Сочинения.* – Т. 5. – С. 427.

⁷¹ *Sacke G. V.V. Kapnist...* – S. 291-297. Висновки Заке підтверджує первісний варіант оди, опублікований лише у 1960 р. Див.: *Капнист В.В. Собр. соч.* – Т. 1. – С. 495-499.

⁷² *Edgerton W.B. Laying a Legend to Rest...* – P. 551-560 (через деякий час Еджертон, довідавшись про те, що Заке загинув у гітлерівській катівні, змушений був відмовитися від своїх слів, але «українсько-німецька інтрига» залишилася).

ління»⁷³. Написати ясніше в той час, коли забороняли передруковувати оду (вона не увійшла до видання творів Капніста 1849 р.), було просто неможливо.

3.4. *Козацький проект 1787 р.* До ідеї реставрації гетьманства Капніст підходив тверезо і реалістично. Кращий доказ цього – проект утворення або відновлення скасованого козацького війська.

Сам проект досі не знайдено. Збереглося лише «Мнение графа А.А. Безбородько» на проект Капніста «Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков в начале 1788 года»⁷⁴. На підставі дати, згаданій у документі, вважалося, що проект складався на початку 1788 р., але з листів Капніста до дружини стало відомо, що з козацьким проектом у кишені він поїхав до Петербурга наприкінці січня 1788 р. – це дозволяє датувати сам проект кінцем 1787 р. і пов'язувати з подіями Російсько-турецької війни. Капніст їхав окрилений, повний надій. У Тулі, в лютому 1788 р., він домовився про купівлю шабель, пістолетів і карабінів – про це він писав до брата Петра⁷⁵, який був у курсі подій. 21 лютого Капніст приїхав до Петербурга. Тут він добивається затвердження проекту, який підтримував граф П.О. Румянцев-Задунайський (один з виборців Капніста як губернського предводителя дворянства у Києві). У Петербурзі Капніст розраховував на підтримку своїх знайомих (приятелів?) графа О.А. Безбородька, князя О.О. Вяземського, А.М. Мамонова... Боявся думки Г.О. Потьомкіна, якого ненавидів. Розраховував, мабуть, на прихильність імператриці, якій його особисто представили в Києві у лютому 1787 р.

Капніст не знав справжнього розкладу сил у столиці. Той, на підтримку якого він розраховував (земляк Безбородько), різко виступив – поза плечима Капніста – проти проекту. Потьомкін у висновку («мнение»), записаному генерал-майором В.С. Поповим, висловився за здійснення проекту⁷⁶. В листі до дружини Капніст сигналізував про провал плану (він далі боявся думки Потьомкіна)⁷⁷. Він глибоко розчарувався Петербургом: «cette ville bien vile» (гра слів – «це місто дуже підле», лист з 21 березня), але далі ходив на обіди до Безбородька, який «дуже добре і з великою добротою» ставився до нього (лист з 26 травня)⁷⁸.

Причина провалу козацького проекту 1787 р. полягала, здається, не стільки в національній індіферентності та бездоганному кар'єризмі Безбородька, як у суперництві останнього (та людей, які групувалися довкола нього) з Потьомкіним, зірка якого поволи гасла. В Потьомкіна несподівано почали проявлятися козакофільські тенденції, у різних місцях і цілком несподівано (не без підтримки Потьомкіна, але незалежно від проекту Капніста) почали виникати малі козацькі формування⁷⁹. Недалеко той час, коли

⁷³ Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь... – Ч. 2. – С. 56.

⁷⁴ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Санкт-Петербург, 1881. – Т. 2. – С. 516-517 (= Сборник имп. Русского исторического общества. – Т. 29).

⁷⁵ Капнист В.В. Собр. соч. – Т. 2. – С. 307.

⁷⁶ Григорович Н. Канцлер... – С. 6-7. Також див.: Антонович М. Козацький проект Василя Капніста // Сьогодні і минуле. – Львів, 1939. – № 2. – С. 16-22 (Антонович не знав листів Капніста, опублікованих лише 1960 р.).

⁷⁷ Капнист В.В. Собр. соч. – Т. 2. – С. 320-321.

⁷⁸ Там же. – С. 322-323, 337-338.

⁷⁹ Питання про козацькі формування в Україні після 1783 р. в українській історіографії висвітлене слабо. Головну увагу в ній притягають Задунайська січ і Чорноморське військо. Цільної картини не дають фрагментарні дослідження: Кулиш П. О козацком ополчении в 1790-х годах // Его же. Записки о Южной Руси. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 1. – С. 67-70; [Стороженко] И. К истории

Потьомкін накаже титулувати себе гетьманом козацьких військ⁸⁰. Безбородько, мабуть, боявся, що (всупереч суб'єктивному побажанням Капніста) проект гратиме на користь Потьомкіна, сприятиме зміцненню позицій фаворита, незважаючи на його психічну хворобу, що швидко прогресувала. Наприкінці червня 1788 р. розчарований Капніст повертався в Україну. Ідеї автономізму виявилися нереальними. Але Капністові тоді йшов лише 31-й рік.

3.5. *Польський консул у Миргороді*. Капніста не переобирали вдруге на посаду губернського предводителя дворянства. Це стало звичним лише в першій половині XIX ст. Він перебрався у свою сільську глухомань, в Обухівку Миргородського повіту. Час від часу відвідував Київ, але шовковим заводом займався погано. На міжнародній арені розгорталися нові події, за якими пильно стежив Капніст. Це відбулося в його листуванні 1788-1789 рр.

І от цілком несподівано Миргород перетворився на резиденцію польського консула Антона Заблоцького. У 1783 р. йому запропонували переїхати з Херсона до Миргорода, у зв'язку з близькістю театру російсько-турецької війни. На нашу думку, Заблоцький дуже остогид владі своїми антиросійськими настроями. Для цього він мав і власні причини – він провів кілька років у російському, а пізніше навіть у пугачовському полоні⁸¹. У молодому портовому місті, яке бурхливо розвивалося, консул завжди міг здобувати політичну та військову інформацію. Закинутий наприкінці березня 1789 р. до степового містечка Миргорода, на відстані 247 верств від Києва, консул опинився у справжньому засланні, на що, очевидно, й розраховувала влада.

Ось яким був Миргород у 1786 р.: «В місті немає нічого гідного уваги. Міські укріплення оточені земляним валом, і найстарші казенні будинки для судів дерев'яні. Інших же ж казенних будинків, гостинних дворів, крамниць, училищ, виховних будинків, лікарень і фабрик немає, є три школи, в яких діти місцевих обивателів навчаються російської грамоти, богадільня одна, будинків обивателів разом 656, дерев'яних крамниць для купецтва 52, парафій 3 [...] Місто Миргород заселене малоросійськими людьми і, частково, грузинськими князями і дворянами [...] Разом у місті мешканців чоловічої статі – 3317, а жіночої – 3248. Деякі мешканці цього міста – [їх] дуже невелика частина – торгують і промишляють дрібними крамними товарами, також сіллю, рибою, хлібом, гарячим, вином, медом, пивом і дьогтем [...] Не мають жодних своїх же ж власних товарів і нічого не вивозять, їх мистецтва і ремесла – шевство, кравецтво, ковальство, ткацтво, іконописання, римарство, шапкарьство, кушнірство та інше подібне, однак більше займаються рільництвом, як згаданими промислами і мистецтвом. Кожного року в місті буває чотири ярмарки [...] Немає вартих уваги фабрик і заводів, крім невеликих гуралень, що належать до власників [маєтків]. Млинів на річці Хоролі 4 [...], вітряків лише 5. Речі, потрібні для проживання і життя, дістають у цьому ж місті з свого обістя, сади у них звичайні, в них родяться яблука, груші і вишні. В городах же ж садять і сіють капусту, кавуни, гарбузи, буряки, моркву,

малоросійських казаків в кінці XVIII і в началі XIX в. // Киевская старина. – К., 1897. – Т. 57. – С. 150-155; також огляд у цитованій вище статті М. Антоновича.

⁸⁰ Бендер М. О. Каталог военно-ученого архива Главного штаба. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 1. – С. 31 (№ 259). Про гетьманство Потьомкіна та пов'язані з цим надії на автономію України згадували сучасники подій. Див.: Von Engel J.-Ch. Geschichte der Ukraine und der Cosaken // Allgemeine Weltgeschichte. – Halle, 1796. – Bd. 48. – S. 393.

⁸¹ Möller J.-W. Reise von Wolhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787. – Hamburg, 1802. – S. 113.

пастернак, петрушку, ріпу, дині, огірки й інше подібне»⁸². І ось у такому місті Заблоцькому треба було розгорнути консульську та дипломатичну діяльність!

Незважаючи на це, консул зумів встановити цікаві контакти і зайнявся, наскільки можна робити висновки з його рапортів до Варшави, розвідувальною діяльністю. Польський історик Є. Лоек, що розшукав рапорти консула до Депутації чужоземних справ (*Deputacja Interesów Cudzoziemskich*) у Варшаві, подав такі цитати з найважливішого із звітів (18 серпня 1790 р.)⁸³: «Малоросія молиться до Бога, щоб Польща могла звільнити її з сьогоднішньої неволі – вона [Малоросія] не вимагає з іншого боку нічого більше, як лише гарантій для релігії [...] Я мав багато розмов про це з людьми, які заслуговують на довір'я (*ludźmi szlachnymi*) і завжди знаходив сприятливих для нас, бо лише втративши свої вольності, гарантовані ще польськими законами, [вони] зрозуміли тягар московської неволі». На випадок війни консул брав на себе обов'язок організувати на Правобережжі загін з «6000 козаків, складений лише з самих господарів або господарських синів», очолити його і вторгнутися на Лівобережжя, де він був певний підтримки і розраховував на успіх, особливо якщо б Польща дала конкретні обіцянки селянам. «Маючи довір'я українців, я зумів би скерувати їх на вірну службу своїй Батьківщині (у даному випадку – Польщі. – *Я. Д.*), тим більше, що вони самі відчули б батьківську опіку, бо верховна влада не дозволила б надто гнобити підданих»⁸⁴. Аналізуючи нововідкриті документи, Лоек дійшов висновку, що це був «сміливий задум, який, однак, помітно виходив за межі намірів не лише Станіслава-Августа, але навіть керівників Патріотичної партії. У Варшаві задум не піддавали жодному серйозному аналізу. Його не брали до уваги навіть на переломі 1790 і 1791 рр., коли серйозно враховували можливість війни з Росією»⁸⁵.

Ми, мабуть, ніколи не довідаємося, з ким з «людей, які заслуговують на довір'я», зустрічався Заблоцький у Миргороді. Не підлягає, однак, сумніву, що він зустрічався з представниками аристократичної опозиції, бо лише від неї міг отримати запевнення про підтримку на випадок вторгнення козацького загону з Правобережжя. Очевидно, він намагався зустрітися з найвидатнішим представником дворянства – колишнім київським губернським і миргородським повітовим предводителем, двірським радником, членом Російської академії наук, сином одного з останніх миргородських полковників, відомим поетом В.В. Капністом, що мешкав в Обухові. Не підлягає сумніву, що один раз така зустріч мусила відбутися – без паперів від консула або, хоча б,

⁸² Топографическое описание (Киевского) наместничества вообще // Архив СПб II АН СРСР. – Ф. 36, № 477, арк. 199-201. Подібні, але не ідентичні описи міста в кн.: Топографическое описание [Киевского] наместничества // Центральный державный военно-исторический архив СРСР, Москва. – Ф. Военно-научный архив, спр. 18768, арк. 90-92; Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими же описаниями уездов... 1787 г. // ЦДІА УРСР у Києві. – Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 30-31. Публікація тексту 1786 р. (але за іншою копією в архіві СПб II РАН з різночитаннями): Описи Київського намісництва... – С. 72-73. У жодному з відомих описів польське консульство в Миргороді не згадується. Про план Миргорода 1778 р. див.: *Гринченко Б.Д.* Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. – Чернигов, 1900. – Т. 2. – С. 366; План 1787 р. опубліковано в: Описи Київського намісництва... – С. 220.

⁸³ Зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, колекція Попелів.

⁸⁴ Опубліковано в: *Łojek J. Z działalności konsulatu polskiego w Mirhorodzie w latach 1789-1791 // Zeszyty Historyczne.* – Warszawa, 1960. – Т. 1. – С. 7-8.

⁸⁵ *Łojek J. Z działalności...* – С. 8. Див. також: *Ejusd. Przed Konstytucją Trzeciego Maja. Z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788-1791.* – Warszawa, 1977. – С. 98-99.

затверджених польським консулом в Україні А. Заблоцьким, В.В. Капніст та його брат П.В. Капніст не могли податися у 1781 р. на Захід.

Заблоцький виїхав з Миргорода вже після повернення В.В. Капніста з Берліна. У грудні 1791 р. генерал-губернатор М.В. Каховський зажадав, щоб консул вернувся до Херсона. Заблоцький відмовився, і його видворили за межі Російської імперії протягом 48 годин.

3.6. *Подорож на Захід.* Часи були не просто неспокійні, а бурхливі. Країна ремствувала, досягнення у війні з Туреччиною були незначні, поширювалися сумніви, чи успіхи будуть. Потьомкін грабував край з харчів. Хвилювання охопило українське дворянство та багатих козаків. Починався голод. Європа поділилася на два ворожих табори: імперський (Росія й Австрія), що намагався розгромити Туреччину і захопити належні їй або залежні від неї землі, і Потрійну коаліцію (Англія, Пруссія, Голландія, а також Швеція, що приєдналася до них), яка підтримувала Туреччину і в 1788-1790 рр. перебувала у стані війни з Росією. Керівники Чотирирічного сейму в Польсько-Литовській державі дотримувалися пропрусських тенденцій.

У січні 1791 р. Капніст приїхав до Києва у зв'язку з неприємностями з шовковим заводом. Його звинувачували у розтраті державних грошей. Проти нього виступив київський губернатор Ширков, а підтримував нібито генерал-губернатор М.Н. Кречетников. Про все це Капніст пише у французьких листах до дружини 12, 19 і 27 січня, 11 лютого, а також у російських листах до ближче невідомого «чоловіка Марії Павлівни»⁸⁶. Він намагається виплутатися з особистих неприємностей, але не забуває стежити за міжнародними обставинами: «Измаил стоил недешево. Безбородко ранен, но легко», – повідомляє він 19 січня невідому. І зразу ж: «Поляки молчат»⁸⁷.

Капніст чекає на відповідь поляків. Ми, мабуть, ніколи не довідаємося, в чому вона полягала і коли прийшла, але можна висловити припущення, що Капніст у Польщі через когось (Заблоцького?) зондував ґрунт – чи він сприятливий для його вже цілком не автономістських планів. Коли поляки перестали мовчати, два брати Капністи – Василь і Петро – вирушили в дорогу. В листі з 11 лютого (старого стилю, тобто 22 лютого нового) 1791 р. Василь пише з Києва дружині, що він, Василь, повертається до Обухівки в найближчу п'ятницю, тобто 25 лютого нового стилю. У середині квітня (за новим стилем) Капністи були вже в Берліні. Треба рішуче відкинути можливі здогади про те, що: по-перше, подорож могла бути експромтом, таким собі непродуманим, імпульсивним кроком, їхали не просто два брати Капністи з власними пропозиціями, а їхали представники групи однодумців. Так поведив себе в Берліні на переговорах Василь, а діяльність, яку він мріяв розгорнути, один чи два, навіть найталановитіші організатори, виконати не могли. По-друге, з'являтися в Берліні у ролі незнайомого з вулиці, загорнутого в чорний плащ з капюшоном, може, було б дуже романтично, але цілком безглуздо. Герцберг все ж таки не приймав людей з вулиці, якими б титулами вони себе не прикрашували – треба було хоча б знати механізм, яким чином потрапити до Герцберга. Василь завчасно зондував ґрунт у Польщі, чекав відтіля відповіді, брав для себе і брата документи від польського консула в Миргороді. Інакше подорож із такими серйозними дорученнями була б просто нездійсненною.

⁸⁶ *Капніст В.В.* Собр. соч. – Т. 2. – С. 349-354 (листи № 57, 58, 60 – дружині, № 56, 59 – невідому). Видавець Бабкін неправильно визначив адресатів листів № 56 (12 січня) та 59 (19 січня), вважаючи, що перший написаний братові Петрові, а другий – дружині.

⁸⁷ Там же. – С. 352.

Всупереч зусиллям тих авторів, які намагаються замовчувати або заперечувати виїзд братів на Захід на початку 1791 р. та їх перебування в Берліні, треба сказати, що опубліковані 1960 р. листи В.В. Капніста свідчать про відсутність Капністів в Україні: коротшу – Василя, і довшу – Петра.

Останній зимовий лист Василя до дружини датований, як вже згадувалося вище, 11/22 лютого і написаний у Києві перед від'їздом відтіля до Обухівки, куди він повинен був прибути 14/25 лютого. Наступний лист Василя написаний з Обухівки 29 серпня / 9 вересня 1791 р. Поки що немає жодних слідів листів Василя (якщо, очевидно, не враховувати берлінський лист до Герцберга, написаний напередодні 13/24 квітня) за березень-липень 1791 р. А лист Василя з Обухівки від 29 серпня до київського протоєрея І.В. Леванди дуже цікавий. З нього видно, що господар недавно повернувся додому. Він засмучений: під час його відсутності померли два дячки і бажано в Києві знайти заміну. Василь був релігійною людиною, але про двох дячків він пише явно через деякий час після їхньої неодноразової смерті (в середині 1791 р. в Україні епідемії не було), тобто тоді, коли повернувся додому і почав господарювати⁸⁸. П'ять місяців було цілком достатньо для поїздки до Польщі та Пруссії й назад.

У січні 1791 р. Василь систематично пише братові Петру, додаючи свої листи до листів дружині з 12, 19, 27 січня (листи до брата не збереглися). До листа дружині з 11/22 лютого лист для брата не додавався. Після повернення до Обухівки у серпні Василь їде до Кременчука, звідки 11 листопада 1791 р. надсилає великого листа дружині з повідомленням про смерть Потьомкіна. Брата в цьому листі він не згадує⁸⁹, хоча такі відомості для Петра були б не менш цікавими. Після довгої перерви брат згадується знову лише в листі Василя від 10 грудня 1792 р., написаному в Москві: тоді Петро вже, певно, був в Україні. Про його особу ми згадаємо далі (див. 3.8), тут лише вкажемо, що, згідно з загальним переконанням (а воно базується на відомостях родини) і листами, які існували раніше, але втрачені у 30-х (?) роках ХХ ст., Петро під час революції був у Франції, служив у королівській гвардії («сторожі», «охороні»). Від 1789 р., тобто від початку Французької революції, до початку 1791 р., Петро був, без сумніву, в Україні, у квітні 1791 р. ж цілком певно – в Берліні разом з Василем. Тоді він взагалі збирався подорожувати по Західній Європі (про це свідчить Д IV). Королівська гвардія розпалася 10 серпня 1792 р., коли палац Тюільрі взято штурмом. Під зиму 1792 р. Петро міг повернутися з Франції додому – про дальші події там, до смерті короля включно, повідомляв йому вже Василь з Петербурга.

Шлях до Пруссії міг вести лише через Польщу. Не лише тому, що присутність консула в Миргороді полегшувала (або взагалі робила можливою) цю дорогу, але також тому, що лише у Варшаві Капністи могли отримати відомості, як потрапити до пруського двору. Досі не знайдено жодних слідів перебування Капністів у Варшаві. Але якісь відблиски їхнього перебування в польській столиці, відблиски контактів, можливо, збереглися (див. 3.10).

Ми не збираємося аналізувати характер, зміст і причини невдачі місії. Матеріал для розгляду цих питань викладено нами на самому початку (див. 1.2). Деякі імпульси, позитивні й негативні, для дальших досліджень можуть дати також викладені нижче найхарактерніші спроби інтерпретувати місію (див. 3.7). Ми хочемо, однак, зупинитися

⁸⁸ Капніст В.В. Собр. соч. – Т. 2. – С. 355.

⁸⁹ Там же. – С. 355-357.

на деяких суміжних, цілком не другорядних питаннях: чи не була подорож Капністів грою, тобто, чи не виступали вони просто в ролі провокаторів; хто стояв за Капністами і чи продовжувалися їх контакти з Пруссією.

На запитання про те, чи берлінські розмови не мали провокаційного характеру, увагу звертав ще першовідкривач документів Дембінський; на це його, очевидно, наштовхнули міркування самого Герцберга (Д II). Дембінський, правда, розглядав питання трохи в іншій площині. Він відкинув думку про те, що з Герцбергом говорив не Капніст, а шпигун, який маскувався під Капніста, бо Катерина II мала інші канали для збору інформації і з її боку було б дуже необережно в такий напружений час звертати увагу прусського короля в Україну – становище в цій країні треба було вуалювати, а не розкривати⁹⁰. До цього можна додати, що самому Василеві роль провокатора ніяк не підходила. Він був щирою і, наскільки було можливо в складному часі, відвертою людиною. Є ще одна деталь, яка змушує відкинути думку про подвійну роль Капніста. Виїжджав він з України з великими неприємностями, пов'язаними з шовковим заводом. Якщо б Капніст виконував таємне доручення уряду, неприємності з заводом, безсумнівно, закінчилися б з його поверненням. Вони, навпаки, загострилися (декрет Катерини II з 13 жовтня 1792 р.)⁹¹ і тягнулися ще довго, закінчившись лише в 1793 р.

Василь Капніст був виразником не тільки своєї власної волі і своїх власних бажань. Він відбивав прагнення групи людей, які в 1787 р. висунули план відновлення козацьких формувань, а в 1790 р. – план переговорів з Пруссією. Ми навіть не знаємо, чи В.В. Капніст був керівником групи, чи лише її емісаром. Перед очима Капніста і його товаришів були приклади жорстокої розправи з інакодумцями минулих десятиріч і сучасних їм років як в Україні, так і в Росії⁹². Українські опозиціонери походили з аристократії – вони маскувалися і закамуювалися принаймні на одне сторіччя: до відкриття документів місії 1895 р. О.О. Оглоблин склав докладний список українських автономістів кінця XVIII ст.⁹³ (переважно т. зв. Новгород-Сіверського гуртка 80–90-х рр. XVIII ст. – до речі, гуртка, організаційне існування якого ще треба довести), думаючи, що вони стоять за спиною Капніста. Однак це, хоча і дуже важливий, але лише робочий перелік осіб. Попереду ще велетенська праця для в'язків цих людей між собою (насправді в списку є люди різних політичних тенденцій з різноманітними взаємними симпатіями й антипатіями) і, що набагато важливіше, зв'язків з Капністами. До того, поки буде проведено таку велику дослідницьку працю, ми повинні сказати відверто, що, хто входив до групи однодумців Капністів, – невідомо.

Як згадувалося на початку дослідження, документи, які висвітлюють місію, було додано Герцбергом чи його секретарем до листування з пруським послом у Петер-

⁹⁰ *Demiński B.* Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791. – Kraków, 1896. – S. 13. Слід зазначити, що козацька антиросійська верхівка і раніше, під час Семирічної війни, стежила за позицією Пруссії. Резиденти П. Орлика в Бахчисараї 1755 р. поширювали в Україні чутки, що Пруссія виступить проти Росії в грудні 1755 р. або січні 1756 р. Див.: *Андр[іевский] А.* К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством. Путевой журнал секунд-майора Матвея Мировича, в командировку его к крымскому хану 1755 года // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 353.

⁹¹ *Тищенко М.* Шовківництво... – С. 178.

⁹² Жорстока боротьба царату з найменшими проявами опозиції в кінці XVIII ст. – політичної або просто інтелектуальної – добре відбита в праці: *Джеджула К.Е.* Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII в. – К., 1972.

⁹³ *Оглоблин О.О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959; *Його ж.* Опанас Любисевич 1732-1805. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. – С. 38-49.

бурзі графом Г.-Л. фон дер Гольцем (див. 1.1). Невідомо, чи знав фон дер Гольц про подорож Капністів до Берліна. Однак збереглися відомості про те, що В.В. Капніст у 1793 р. в Петербурзі зустрічався з фон дер Гольцем і просив його потурбуватися долею «милого пруссака» (здається, кимсь на кшталт домашнього вчителя), який перебував в Україні в Обухівці⁹⁴.

3.7. Інтерпретація й антиінтерпретація документів місії. Література про місію налічує на сьогодні кілька десятків назв. Здається, цього вистачило б для в'яснення найдрібніших подробиць щодо самої місії, характеру і суті переговорів. Як не дивно, але це не так. Головним об'єктом дискусії ось вже майже сто років є питання про те, хто їздив до Берліна 1791 р., а не про те, навіщо їздив туди. Немовби від переміни головної діючої особи змінювалася суть подій, які відбувалися. Так ставити питання неправильно, бо дискусію зводять головним чином до проблеми, чи був це Василь, чи ні, відволікаючи увагу від набагато суттєвіших моментів: яке питання розглядали на переговорах, чи воно було своєчасним, чи відповідало справжньому станові справ. Як відомо, переговори закінчилися провалом, тобто Капніст нічого не добився, але дискутант також відходив в бік від цього, знову і знову повертаючись до проблеми особи емісара.

Є ще друга особливість суперечки. Всі, хто заперечував подорож Василя, на словах підкреслювали, що вони знайомі з текстом документів 1791 р. Насправді ж вони цього не робили, тобто текстів не знали, не читали і не хотіли читати. Ті дослідники, які насамперед повинні були вивчати документи і на їх підставі доходити до тих чи інших висновків, проповідували апіорні міркування, ошукуючи читачів, що вони роблять це на підставі фактографічних досліджень. Ті, хто заперечував можливість подорожі Василя, огульно звинувачували протилежну сторону в гріхах, що не мали жодного відношення до історичної науки. Ніхто з цієї категорії авторів не прагнув побачити документи в оригіналі.

Ми не збираємось вести полеміку, вважаючи, по-перше, що переконання, які базуються на емоційних потребах і позанаукових факторах, не можна захитати раціональними доказами і, по-друге, що проведена знову наукова публікація текстів документів разом з атрибуцією Д I (див. 1.2–4) робить таку полеміку зайвою. Для того, щоб вести полеміку з авторами, які поклоняються ненауковій антиметодиці, хоч-не-хоч довелося б знизитися до рівня невибагливої лексики, яку вони застосовують, а цього ми не хотіли робити.

Викладаючи в межах даного джерелознавчо-історіографічного екскурсу різні помилки і деформації, побудовані нібито за допомогою так званого дедуктивного методу, а фактично – на суб'єктивних переконаннях (добре, якщо вони були щирими!) або на «переконаннях», продиктованих позанауковими факторами, ми навіть не прагнемо показати, на які манівці здатні піти історики й літературознавці, якщо вони відриваються від азбуки науково-дослідницької методики.

Для того, щоб уникнути звинувачення в упередженості й небезсторонності, ми механічно виключаємо з подальших міркувань праці українських авторів, які виступали за те, що Василь був у Берліні, і ставилися до його місії позитивно. Таким чином, за межами нашого огляду опинилися міркування і висновки таких авторів, як

⁹⁴ Про це пише Капніст до дружини в листі 18 жовтня 1793 р. (див.: *Капніст В.В.* Собр. соч. – Т. 2. – С. 395). Про цього «пруссака» Капніст згадує неодноразово, наприклад: Там же. – С. 389, 393. Пояснення Д.С. Бабкіна (Там же. – С. 587), що це внучатий племінник Василя – син Івана Даниловича Капніста – непорозуміння.

М. Антонович⁹⁵, І. Борщак⁹⁶, Д. Донцов⁹⁷, Д. Дорошенко⁹⁸, В. Дорошенко⁹⁹, М. Грушевський¹⁰⁰, О. Оглоблин¹⁰¹, Д. Чижевський¹⁰², М. Возняк¹⁰³ та багато інших, хоча деякі з них є науковими авторитетами і висунути проти них звинувачення в необ'єктивності не так просто (що, однак, робилося і робиться). З українських авторів ми включили до нашого огляду не лише тих, що характеризували місію Василя негативно, а й тих, що намагалися поставити на місце Василя іншу особу. Неукраїнських авторів (російських, польських, німецьких, американських) враховано, очевидно, настільки, наскільки їх концепції, часто апіорні й фантастичні, були призначені для того, щоб внести «нові деталі» в пояснення подій.

Застосування класифікації за головною дійовою особою місії і за емоційним ставленням до неї дає таку картину:

Василь Капніст, ставлення позитивне або індиферентне (див. 3.7.1),

Василь Капніст, ставлення негативне (див. 3.7.2),

Петро Капніст, ставлення позитивне або індиферентне (див. 3.7.4),

Петро Капніст, ставлення негативне (див. 3.7.3),

Микола Капніст, ставлення негативне (див. 3.7.5),

Ні Василь, ні Петро Капністи – взагалі ніхто (див. 3.7.6).

Повне замовчування місії – нульовий варіант, дуже поширений у російській літературі, присвяченій Василеві Капністові. Сам по собі курйозний, бо покриває мовчанкою, без сумніву, важливий факт з біографії поета, але він легко пояснюється «змовою

⁹⁵ Антонович М. Козацький проект... – С. 16.

⁹⁶ Borschak É. L'Ukraine... – Р. 426-427; Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів... – Львів, 1937. – С. 123.

⁹⁷ Donzow D. Die ukrainische Staatsidee... – S. 33-34; Донцов Д. Історичний розвиток української державної ідеї. – Вінниця, 1917. – С. 39-44; Його ж. Українська державна думка і Європа. – Львів, 1918. – С. 34-38. Про те, чи цей автор знайомився з оригіналами документів про місію 1791 р., див. виноску 2.

⁹⁸ Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1942. – S. 148.

⁹⁹ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916. – С. 4.

¹⁰⁰ Грушевський М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1896. – Т. 9. – С. 7-9; Его же. Очерки истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 314; Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1912. – С. 482-483; Его же. Иллюстрированная история Украины. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 486; Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Відень, 1921. – С. 482-483; Hruszewskyj M. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915. – S. 36; Htuchevsky M. Abrégé de l'histoire de l'Ukraine. – Paris; Genève; Prague, 1920. – P. 169-170. Погляди М. Грушевського на місію Капніста в остаточній версії мали бути викладені у вигляді нарису «Капніст в Берліні», що мав бути вміщений у книжці: Грушевський М. З старого і нового: 36 ст. – К., 1918. Чи збірка ця справді побачила світ, встановити не вдалося.

¹⁰¹ Оглоблин О. Василь Капніст (1756-1823) // Літературно-науковий збірник УВАН в США. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 177-194; Його ж. Василь Капніст // Збірник «Української літературної газети» (1956). – Мюнхен, 1957. – С. 167-196; Його ж. Люди старої України... – С. 49-114; Його ж. Капністи // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк; Париж, 1959. – Ч. 2. – Т. 3. – С. 9567; Його ж. Берлінська місія Капніста... – 1974; також див.: Ohloblyn O. Ukrainian Autonomiste of 1780's and 1790's and Count P.A. Rumyantsev-Zadunaysky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U.S. – New York, 1958. – Vol. 6. – № 3-4 (21-22). – P. 1313-1326; Ejusd. Kapnist Vasyl // Encyclopedie of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol. 2. – P. 417-418.

¹⁰² Ukrainian Concise Encyclopedie. – Toronto, 1963. – Vol. 1. – P. 943.

¹⁰³ Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 407, 417.

мовчання» і на особливий розгляд не заслуговує. З іншого боку, така мовчанка підозріла хоча б з погляду відомої формули «мовчанка – знак згоди».

3.7.1. *Василь, позитивний або індиферентний варіант.* Б. Дембінський, професор Львівського університету, неприхильно налаштований до українського національно-визвольного руху¹⁰⁴, повідомив про своє берлінське відкриття на засіданні Історичного товариства у Львові 7 грудня 1895 р.¹⁰⁵ Пізніше він присвятив місії окреме дослідження (1896, перевидання 1913)¹⁰⁶ і опублікував відповідні документи¹⁰⁷. Саму місію він характеризував такими словами: «Можна з глибоким переконанням твердити, що те, що говорив «емісар» про становище і настрої в Україні, про старі незабуті ідеали, на [здійснення яких] чекали з тугою, було якнайширшою правдою, що скарги і нарікання були справедливі й правдиві, вийняті з-під серця, що в тому, що українець говорив у Берліні від свого імені та від імені своїх земляків, не було ні фальшу, ні перебільшення. Все це само собою говорить про нього добре і викликає довір'я»¹⁰⁸.

Г. Заке, німецький історик-марксист, жертва гітлерівського терору, без сумніву, ворог будь-яких проявів шовінізму як у житті, так і в науці, присвятив В.В. Капністові, його «Оді на рабство» та берлінській місії, окремий нарис (1941)¹⁰⁹. Він вважав, що «опубліковані документи доводять безрезультатність зусиль Капніста. Ці документи кидають, однак, яскраве світло на автономічні, навіть сепаратистичні прагнення Капніста, сліди яких можна визначити в “Оді на рабство”. Капніст, безсумнівно, був українським патріотом. Він дав себе потягнути на державну зраду, в кожному випадку, лише в період Потьомкіна, коли серед російського дворянства також були сильні опозиційні течії»¹¹⁰.

Є. Лоек, сучасний польський історик, ледве чи дуже дружньо налаштований до українського руху (відомі його виступи з засудженням гайдамацького повстання 1768 р. в Україні), як спеціаліст з історії Польщі кінця XVIII ст. звернув увагу на берлінську місію, співзвучну з рапортами польського консула в Миргороді (які він відкрив), не підозрюючи, однак, миргородського походження Капніста. За Лоеком, до Капніста в Берліні «спочатку поставилися з неохотою і підозрінням. Герцберг відповів йому ухильно і розхолоджуюче (що повністю одобрих Фрідріх-Вільгельм II). Капніст врешті поїхав з Берліна, не отримавши жодних гарантій ані ніякої заохоти до дії». І далі: «Цілков незалежні одне від одного свідчення пруських і польських джерел взаємно визначають свою вірогідність, не залишаючи місця для сумнівів у правдивості реляції Заблоцького й автентичності місії Капніста»¹¹¹.

¹⁰⁴ Якщо у статті 1896 р., присвяченій відкриттю берлінських документів, він ще дякував своїм українським колегам з Львівського університету М.С. Грушевському і О.М. Колесі за допомогу, то при передруку статті у 1913 р. цю подяку було викреслено. Своє антиукраїнське обличчя Дембінський проявив особливо на посаді статс-секретаря Міністерства освіти Польщі 1919-1935 рр.

¹⁰⁵ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1896. – Roczn. 10. – S. 248.

¹⁰⁶ Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie r. 1791 // Przegląd Polski. – Kraków, 1896. – T. 119. – S. 511-523; також відбиток (ми цитуємо за відбитком). Передруковано в: *Ejusa. Z dziejów i życia narodu.* – Lwów, 1913. – S. 166-169.

¹⁰⁷ Dembiński B. Źródła... – 1902. – T. 1. – S. 375-376.

¹⁰⁸ Dembiński B. Tajna misja... – S. 7.

¹⁰⁹ Sacke G. V.V. Kapnist... – S. 291-301.

¹¹⁰ Ibid. – C. 297.

¹¹¹ Łojek J. Przed Konstytucją... – S. 101.

3.7.2. *Василь Капніст, негативний варіант.* С.М. Щеголев, російський реакційний публіцист, якого розстріляли в Києві 1919 р. за правилами червоного терору. За визначенням В.І. Леніна «черносотенец бешеный: ругает украинцев гнусными словами»¹¹². Місії Капніста Щеголев торкнувся в праці «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912), яку Ленін назвав «Zitatensack сыщика! [...] Систем[атический] (сыщицкий) обзор истории и совр[еменного] движения украинского»¹¹³. З перевидання цієї книжки (1914) беремо цитату, що характеризує місію очима «невежды» (також вислів Леніна): «В 1791 р., перед другим поділом Польщі, відомий письменник Капніст (гарячий малоросійський патріот, судячи за його “Одою на рабство”) здійснює таємничу подорож до Берліна і, називаючи себе уповноваженим своїх співвітчизників (малоросіян), звертається до прусського канцлера Герцберга із запитанням, чи можуть його земляки, доведені до крайнього відчаю тиранією російського уряду, розраховувати на допомогу Пруссії, щоб скинути російське ярмо і відновити старий козацький лад. Дипломат Герцберг, відомий ініціатор першого поділу Польщі, був непохитним прихильником пруссько-російського зближення і тому відповів Капністові відмовою. Найближче майбутнє виявило цілковиту безпідставність авантюри Капніста, інспірованої, можливо, його приятелями з польських поміщиків Київської губернії, з вибору яких він у 1785-1787 рр. був губернським предводителем дворянства»¹¹⁴. Ця цитата запозичена з параграфа під заголовком «Поляки і польські клевети».

Твердження Щеголева, що Капніста обрали предводителем дворянства голосами польських поміщиків, не відповідає дійсності. У 1785 р. ніяких польських поміщиків у Київському намісництві не було – вони з'явилися лише після третього поділу Польщі, коли в 1796 р. до намісництва приєднали частину Правобережжя¹¹⁵. Непохитне русофільство Герцберга також не викликає довір'я.

У 1946 р. невідомий український радянський історик відзначив 50-річчя публікації нотатки Грушевського¹¹⁶, присвяченої знахідці Дембінського, де, за анонімом, «маститий історик смакує ганебні факти про одного з давніх попередників банди українсько-німецьких націоналістів, який ще тоді намагався запродати Україну в німецьку кормигу». Йдеться про документи, знайдені 50 років тому, в таємному берлінському архіві, про лист українського шляхтича на прізвище Капніст, який просив таємної аудієнції у прусського міністра. Цей самий Капніст, паскудний зрадник, сподіваючись тоді на війну Німеччини з Росією, просив німців «помогти». Повчальний і остаточний кінець цієї бридкої історії, яка пустила перші «кволи корінці ще аж 1791 р., настав тепер, у роки Вітчизняної війни, коли українсько-німецькі націоналісти так одверто показали себе на весь світ найлютішими ворогами українського народу»¹¹⁷.

¹¹² *Ленін В.* Конспект книги С.Н. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» // *Ленинский сборник.* – Москва, 1937. – Т. 30. – С. 10.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914. – С. 17.

¹¹⁵ У цьому плані показове порівняння двох карт – Київського намісництва 1782-1791 рр. і Київської губернії в кінці XVIII – на початку XIX ст. Див.: Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982. – С. 49, 61, 65.

¹¹⁶ Див. виноску 100.

¹¹⁷ 50-100-200-300 років тому // *Україна.* – К., 1946. – № 1. – С. 39. Розкрити анонімного автора нотатки нам не вдалося. Редактором журналу був Ю. Смолич. Стиль і зміст нотатки кидають цікаве світло на ерудицію редактора, який, мабуть, про поета В. Капніста ніколи не чув.

Ці публіцистичні висловлювання не слід було б, мабуть, наводити, якщо б вони не примусили деяких українських радянських істориків і літературознавців конструювати (зрештою, не зовсім вдалу) лінію захисту В.В. Капніста від інсинуацій такого роду.

3.7.3. *Петро Капніст, негативний варіант.* А.В. Стороженко, за гроші якого (а за гроші його брата, також історика) видавався капітальний «Малороссийский родословник»¹¹⁸ В.Л. Модзалевського, залишив за собою право активно втручатися до тексту цієї генеалогічної праці. До біографії Петра Капніста, складеної Модзалевським, Стороженко прилаштував свій коментар, який відповідав скеруванню його політичної діяльності («активний діяч Київського клубу російських націоналістів [...], крайній реакціонер-монархіст, великодержавний шовініст [...], самостійне існування української нації рішуче заперечував», – так характеризує Стороженка радянська історична наука)¹¹⁹. Стороженко писав: «Мабуть, про цього Капніста, що мав особисте незадоволення по відношенню до імператриці Катерини II і князя Потьомкіна (див. “Сочинения” графа Петра Івановича Капніста, Москва, 1901, т. 1, с. XVII–XVIII, примітка), відомий австрійський професор пан Грушевський у своїй книжці “Очерк истории украинского народа” (С.-Петербург, 1904), на с. 314 розповідає таке [...]»¹²⁰. Джерело, з якого пан Грушевський взяв цю вістку, досить мутне і ледве чи може витримати сувору історичну критику; швидше всього в ньому треба бачити чийсь плітку. Очевидно, співчутливий тон і висловлювання пана Грушевського (наприклад, “один з видатних (?) представників української (?) інтелігенції”) при викладенні вістки – у даному випадку не на місці. Якщо б оповідання пана Грушевського було правдою, то тільки найглибшу відразу і бридливість викликав би в кожному російському серці негідний поступок легковажного іногородця (сина “не малоросіянина, а справжнього грека”), який надумав зраджувати, та ще й від імені “земляків”, російський уряд, який так щедро нагородив у 1743 р. його батька “як іноземну людину за виїзд з його батьківщини”»¹²¹. Ця довга тирада підписана скороченням «Изд.», тобто «видавець» (чи «видавці»), іншими словами – А.В. та М.В. Стороженки¹²². Ми приймаємо авторство А.В. Стороженки, постійно агресивного і ненаукового у своїх висловах.

Висловлювання Стороженки було сприйняте як висновки сумлінного і цілком іншого за поглядами українського історика Модзалевського (досі ніхто не звертає уваги на підпис «Изд.», а всі цитують Модзалевського!)¹²³.

«Особисте невдоволення» Петра щодо Катерини II – це його небажання стати коханцем імператриці. Стороженко, цитуючи Грушевського, «забув» вказати, що цей автор говорить про Василя, а не про Петра. Повторюючи посилення на збірку документів Дембінського 1902 р., Стороженко не вважав за потрібне заглянути до цього «мутного джерела». Але з легкої руки Стороженки, замаскованого під ні в чому не винного

¹¹⁸ Цю генеалогію офіційно було заборонено називати «Украинским родословником». Див.: *Лукомский Г. Венки на могилу пяти деятелей искусства...* – Берлин, 1923. – С. 8.

¹¹⁹ *Сарбей В.Г.* Стороженко Андрей Владимирович // *Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь.* – Москва, 1979. – С. 323-324.

¹²⁰ Далі Стороженко наводить велику цитату із згаданої книжки разом з покликанням (Грушевського) на публікацію документів Дембінського 1902 р.

¹²¹ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 285.

¹²² Про те, хто були видавці книги, говорить, наприклад, в т. 2, с. IV. Знаки питання поставив Стороженко.

¹²³ Так роблять, наприклад, Л.А. Коваленко, В.-Б. Еджергон.

Модзалевського, ідентифікація «Капніст, що говорив з Герцбергом – Петро» почала давати подальші плоди.

3.7.4. *Петро Капніст, індіферентний або позитивний варіант.* Ідентифікація берлінського Капніста з Петром, вміщена у такому популярному і, в основному, вірогідному довіднику, як «Малороссийский родословник», розповсюдилася досить широко. Багато авторів, використавши її, відкинуло лайливі слова, але й не звертало жодної уваги на скромний підпис «Изд.». Вважали, що йдуть слідом за думкою об'єктивного історика і заслуженого генеалога Модзалевського і, в кожному випадку, не по стопах Стороженка. Таким чином ідентифікація, без перевірки її джерельних підстав, перейшла до праць І.Ф. Павловського¹²⁴, М.М. Ткаченка¹²⁵, Ю.Г. Оксмана¹²⁶ та ін.

Поклавши в підставу неправильну ідентифікацію, а також бажаючи забезпечити пам'ять поета від інсинуацій журналу «Україна» (див. 3.7.2), новий сюжет опрацював майбутній професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л.А. Коваленко: «Відомий український буржуазний історик М. Грушевський пустив до ужитку версію про місію В.В. Капніста в Берліні, нібито за допомогою прусського короля проти тиранії Потьомкіна і Катерини. Однак польський історик Дембінський, на працю якого покликається Грушевський (*Dembiński*, “Tajna misja Ukrainca...”), лише висловив припущення, що це був В. Капніст. Насправді В. Капніста в Берліні взагалі ніколи не було. Справа виглядала так. У зв'язку із загостренням відносин між Росією та Пруссією в 1790 і 1791 рр. статс-секретар прусського міністерства закордонних справ граф Герцберг, відомий організатор шпіонажу і розвідки (див. “Сборник Русского исторического общества”, т. 42, с. 101), влаштував побачення з Петром Капністом, зондуючи ґрунт для вербування його своїм агентом (Пруссія мала плани щодо України). Але радикальні погляди Капніста, різке засудження ним кріпацького режиму Катерини II і патріотичні настрої цілком не підходили для цілей Герцберга й, інформуючи короля про побачення з Капністом, він кваліфікував переговори як безрезультатні»¹²⁷. Автор не подав, звідкіля він почерпнув свої сенсаційні відомості про вербування П.В. Капніста на прусського агента, а його повідомлення про те, що Дембінський лише припускав нібито місію виконав В.В. Капніст, неправдиве – Дембінський твердив (а не припускав) це з повним переконанням.

Рятівну версію Коваленка відразу підхопив київський літературознавець А.І. Мацай і виклав, правда, вже іншою лексикою: «Провокаційне патякання, яке слідом за М. Грушевським поширюють українські буржуазні націоналісти, про ворожнечу В.В. Капніста до Росії, до її народу, про його подорож 1791 р. “до Німеччини просити помочі проти Росії” (див.: *Дорошенко В.* Українство в Росії. – Відень, 1917. – С. 4) – воно наскрізь брехливе. Це довели найновіші історичні дослідження (див., наприклад: *Коваленко Л.А.* – Журн. “Вопросы истории”. – 1947. – № 2. – С. 83). І, очевидно, непорозумінням слід вважати проникнення наклепницької версії про ненависть Капніста до російського

¹²⁴ *Павловский М.Ф.* Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава, 1914. – С. 184-185.

¹²⁵ *Ткаченко М.* Архів Капністів // Україна. – К., 1925. – Кн. 15. – № 6. – С. 171.

¹²⁶ *Оксман Ю.Г.* Примечания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. – Москва, 1931. – Т. 1. – С. 407.

¹²⁷ *Коваленко Л.* О влиянии Французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории. – Москва, 1947. – № 2. – С. 83.

народу в журнал “Радянська Україна” (1946. – № 1. – С. 39)»¹²⁸. Цитата з Дорошенка тут не докладна, та й книжка його вийшла у 1916 р.; журнал з «наклепницькою версією» називався не «Радянська Україна», а просто «Україна», але не в цьому суть. Мацай відверто сказав, що вона полягає у захисті В.В. Капніста, а не у встановленні правди.

У 60-х рр. Л.А. Коваленко нібито відмовився від своєї фантастичної інтерпретації¹²⁹, але в 1973 р. подав свій детективно-шпигунський сюжет більш поширено. Він пише: «...уважне вивчення матеріалів свідчить, що Василь Капніст не лише не був у Берліні, а взагалі не був за кордоном. Такий старанний дослідник та знавець українського дворянства, як В. Модзалевський, у своєму “Родословнику” жодним словом не згадує про подорож В. Капніста за кордон (*Модзалевський В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 284. Переглядаючи архіви Капністів, що зберігаються у рукописному відділі Бібліотеки АН України, мені також не доводилось знаходити матеріали про подорож Василя Капніста за кордон). Якщо можна вважати доведеним, що В. Капніст не їздив за кордон, то не менш доведеним можна вважати і те, що його брат Петро Васильович Капніст був за кордоном і переговори в Берліні міг вести лише він. Таку думку висловлює і Модзалевський (*Модзалевський В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 285)». І далі: «Пруссія була зв’язана з Україною у господарському відношенні і тому природно, що під час конфлікту з Росією у 1789-1791 рр. Герцберг звернув увагу і на Україну, розглядаючи її як майбутній об’єкт загарбання. Добре інформований своєю агентурою про Україну, Герцберг не міг не помітити родини Капністів, їх опозиційних настроїв щодо царського уряду. Skorиставшись з того, що Петро Капніст був тоді у Західній Європі, Герцберг через своїх агентів влаштує побачення з ним. (Та, звичайно, це було обставлено як звернення самого Капніста до прусського уряду). Дембінський пише, що самому Капністу Герцберг по суті нічого конкретного не відповів, зазначивши, що він нічого не може сказати, оскільки все залежатиме від розвитку подій (*Dembiński B.* Tajna misja... – S. 2-8). Відповідь стримана і холодна. Доповідаючи королеві про переговори з Капністом, Герцберг у такому ж холодному тоні порадив не надавати цьому звертанню ніякого значення (там же). Отже, ясно, що Герцберг залишився незадоволеним розмовою і будь-які переговори були припинені. Розмова О. [!] Герцберга з П. Капністом була розмовою осіб, що говорили двома політичними мовами. Капніст говорив про тиранію Потьомкіна і Катерини II, а Герцберг зондував ґрунт для вербування агента-розвідника, провідника прусської ідеї. Тому Герцбергу не могли подобатися самі ідеї визвольної боротьби, про які говорив Капніст, оскільки прусський уряд, як відомо, надзвичайно вороже поставився до Французької революції. Думки Капніста нагадували “жахливі паризькі ідеї” і, безумовно, не подобалися Герцбергу»¹³⁰.

Що покликання на Модзалевського у даному уривкові ні при чому, вже відомо. Уявні інтенсивні економічні зв’язки України з Пруссією автор конструював таким чином, що торговельні контакти з усіма німецькими землями (не лише з Пруссією!)

¹²⁸ *Мацай А.И.* «Ябеда» В.В. Капниста. – К., 1958. – С. 78.

¹²⁹ Берлінська місія не згадується в праці: *Коваленко Л.А.* Французька буржуазна революція XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні // Из истории якобинской диктатуры. – Одесса, 1962. – С. 155-196, хоча в ній Капністам присвячено чимало уваги.

¹³⁰ *Коваленко Л.А.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973. – С. 102-104.

зарахував до пруських; пруськими він оголосив також усі німецькі колонії в Україні. Звичайний погляд на карту Європи кінця XVIII ст. свідчить про те, що Герцберг не міг дивитися на Україну як на об'єкт агресії. Знайомство Герцберга з Україною і її проблемами було поверховим, інакше він не переплутав би в рапорті королеві Харків з Краковом... (див. 1.2).

3.7.5. Микола Капніст, негативний (?) варіант. Найновіший за хронологією сюжет – спроба професора Індіанського університету в Блумінгтоні В.-Б. Еджертона поставити на місце Василя, як виконавця берлінської місії, його третього брата – Миколу¹³¹. Спроба аргументована дуже слабо, більше підходить до жанру детективно-авантюрного оповідання, ніж до серйозного наукового дослідження. Це може викликати лише глибокий жаль.

Свою ідентифікацію Еджертон обґрунтовує трьома «аргументами»: 1) Микола був ексцентричною і неврівноваженою людиною, 2) 21 роком пізніше він збирався зустрічати Наполеона в Україні, 3) він був (як і Василь) двірським радником. Даних про те, що Микола будь-коли їздив на Захід, Еджертон не наводить. Ледве чи треба підкреслювати, що перші два аргументи не мають жодного сенсу (хіба лише в такому дусі, що в деспотичних державах Сходу проти тиранії можуть виступати лише психічно неповноцінні люди – але це аргумент з іншої площини). У 1791 р. Микола ще не був двірським радником, він став ним лише у 1802 р.¹³² У 1790 р. Миколу обрали предводителем дворянства Катеринославського намісництва¹³³ – треба глибоко сумніватися в тому, щоб, виконуючи цю функцію, яка вимагала, в основному, присутності на місці, він міг непомітно відірватися для подорожі на Захід на кілька місяців.

Еджертон ще натякає на те, що в Пруссії Микола міг видавати себе за свого брата Василя. Ми знову наштовхуємося на наївне уявлення про те, що до графа Герцберга можна було зайти так собі, з вулиці, й оголосити себе будь-якою особою (тоді чому саме Микола Капніст? Адже подібну гру з підставними фігурами можна продовжувати до безконечності, підбираючи десятки можливих кандидатур). Еджертон взагалі, мабуть, не має уявлення про поняття аристократичної честі тої епохи, честі, яка існувала навіть в Україні і навіть в ексцентричної людини, що забороняла підшиватися під когось іншого. Тим більше, в справі, що загрожувала для рідного брата (Василя, в даному випадку), при викритті, смертельною небезпекою. Поняття честі ми не вважаємо пустим звуком; адже ж, мабуть, якраз завдяки цій честі (а не особливій конспірації) співтоваришів треба завдячувати викриття місії лише 104 роки після її проведення. Зрештою, якщо б Микола здійснив таку подорож, то для того, щоб самому відіграти певну політичну роль.

У читача статті Еджертона, правда, складається враження, що його менше всього цікавило питання про те, хто насправді був у Берліні. Автор радів тим, що він, як йому здавалося, натрапив на слід українсько-німецької інтриги, яка проявилася в поширенні думки, що у 1791 р. до Берліна їздив Василь... Якщо бути докладним, то в даному випадку треба говорити про польсько-російсько-німецько-українську інтригу, бо за ідентифікацію берлінського Капніста з поетом виступали дослідники чотирьох національностей (абстрагуючись від того, що німцем виявився історик-комуніст, а не нацист, як

¹³¹ Edgerton W.B. Laying a Legend to Rest... – P. 551-560.

¹³² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 284.

¹³³ Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. 15. Капнисты // Русский архив. – Москва, 1876. – Кн. 3. – С. 438.

треба б чекати). Слово «інтрига» голосне, міцне і зобов'язує до багато дечого; інтриги зацікавлюють і здійснюються з певною цілком реальною – політичною, військовою, економічною – метою. При всій повазі до автора найновішого домислу важко зрозуміти, яку користь можна було здобути (хоча б у періоди Першої і Другої світових воєн) з того факту, що у 1791 р. до Берліна їздили з певною місією два (або навіть три, чотири) брати Капністи. Загарбницькі плани Німеччини щодо України, цілком певно, будувалися незалежно від того, хто і про що говорив з Герцбергом 24 квітня 1791 р.

3.7.6. *Не було нікого.* Цей парадоксальний шлях інтерпретації берлінської місії обрав заслужений публікатор творів Капніста (та, одночасно, дуже неуважний їх коментатор¹³⁴ російський радянський літературознавець Д.С. Бабкін. Ось що твердить Бабкін: «На підставі польських джерел (*B. Dembiński*, “Tajna [...]”, “Zródła [...]”) розповідається про відвідини під час закордонної подорожі П.В. Капністом у Берліні прусського міністра Герцберга. “У 1791 р. в Берліні з'явився один з видатних представників української інтелігенції Капніст”, – пише М.С. Грушевський [...] Ще далі пішли інші українські історики, пов'язуючи цей випадок з іменем В.В. Капніста (див. *Антонович М.* “Козацький проект [...]”). Довкола цього епізоду велася велика полеміка. Радянські дослідники справедливо додають надуманий тенденційний характер легенди про подорож Капніста до Берліна. “Провокаційне патякання”, – пише А.І. Мациай [...]. Цей лист¹³⁵ та ряд інших листів Капніста, що тут друкуються, документально заперечують легенду про подорож у 1789 р. П.В. Капніста за кордон, про його службу в палацовій сторожі в Парижі й про відвідини ним у Берліні прусського міністра Герцберга. Так само ці листи заперечують версію про подорож В.В. Капніста до Берліна. З листів Капніста видно, що він, так як і його брат Петро, ніколи не виїздив у згадані роки з Росії. Подорож П.В. Капніста за кордон стосується кінця 1770-х років. Щодо В.В. Капніста, то він взагалі ніколи не виїздив з Росії. За листами В.В. Капніста можна встановити, де він був у 1790-х роках. В найближчі до Французької революції місяці і в другій половині 1789 р. та 1790 р. він жив у рідній Обухівці, рідко виїздив через господарські справи до П.В. Капніста до Трубайців і до Києва. У 1791 р., як видно з його листів до дружини і до І.В. Леванди, він був у Києві та в Обухівці. З листів Капніста за 1791 р. виходить, що його брат довгий час був дома. У 1792 р. Капніст жив в Обухівці, працював там над комедією “Ябеда”. Наприкінці листопада 1792 р. він поїхав з Обухівки до Петербурга і був там до кінця 1793 року»¹³⁶.

Що ж, аналізуючи ці висловлювання Бабкіна, треба констатувати, що і статті Дембінського, і його публікації документів літературознавець не бачив (інакше він не писав би про польські джерела, яких немає в природі, не кажучи вже про те, що, цитуючи польські назви праць Дембінського, не зробив би десять помилок). Грушевського він не читав – Бабкін переконаний, що цей історик, як і Дембінський, писав про Петра! Проведений Бабкіним огляд листів В.В. Капніста дезорієнтує, насправді листи свідчать про цілком протилежне (див. 3.6), тобто опосередковано підтверджують відсутність Василя протягом кількох місяців 1791 р. і відсутність Петра не менше як півтора року

¹³⁴ На деякі помилки Бабкіна ми вказували вище (див. виноска 86, 94). До них ще можна додати анекдотичний коментар, за яким він італійців-майстрів шовкового заводу перетворив на групу італійських акторів, що приїздили до Києва на гастролі (див.: *Капніст В.В.* Собр. соч. – Т. 2. – С. 581).

¹³⁵ Бабкін коментує в даному випадку лист Капніста від 19 травня 1789 р.

¹³⁶ *Бабкін Д.С.* Примечание // *Капніст В.В.* Собр. соч. – Т. 2. – С. 579-580.

в 1791-1792 рр. Але, між іншим, спробуємо стати на позицію Бабкіна: хто ж тоді, на милість Божу, був у квітні 1791 р. в Берліні?

3.8. *Петро Капніст*. Про Петра писали і багато, і мало. Багато, тому що майже завжди в працях про Василя згадують його брата – вольтерянця: мало, тому що досі немає окремого дослідження, присвяченого Петрові (цього він цілком заслуговує), написаного не на тих, частково явно помилкових даних, які кочують з одної праці в іншу, а на справжньому джерельному матеріалі.

Не підлягає сумніву, що Петро не був тим Капністом, з яким говорив Герцберг, і що всі здогади такого типу (див. 3.7.3–4) – це звичайні натяжки, якими хочуть частково «захистити» поета. Незважаючи на це, роль Петра була великою, він був, уживаючи юридичний термін, співучасником козацького проекту 1787 р. (тому й доповідав йому Василь про розвиток подій), співучасником місії 1791 р. (вони ж виїхали разом).

Отже, кілька слів про Петра. Військова кар'єра його обірвалася у 1775 р., коли він пішов у відставку з Преображенського полку в ранзі гвардії прапорщика – для того, щоб уникнути залицання Катерини II (за висловом доньки Василя – Софії Скалон – Петро був «совершенним красавцем»). Петро втік з Росії (також вислів Софії) до Західної Європи, спершу, нібито, до Голландії, потім до Англії. Кілька років він мешкав у Лондоні. В Англії близько 1780 р.¹³⁷ він одружився з англійкою Елізабетою Гаусман і через деякий час повернувся в Україну, у село Трубайці. Привіз він, очевидно, не лише дружину, яка так і не навчилася говорити по-українськи, а й ті західноєвропейські звички і переконання, завдяки яким його навіть у родині Капністів уважали людиною з незвичайними дивацтвами. До дивацтв залічували, очевидно, й те, що він звільнив своїх селян.

У 1791 р. він знову поїхав на Захід, опинився у Франції, був у королівській гвардії, а після її розгрому повернувся додому. Існує думка, що у Франції він встановив контакти з французькою дипломатією, захищаючи права України, зрештою, безрезультатно¹³⁸. Відомо, що з Франції він писав в Україну. М.М. Ткаченко, який привіз рештки архіву Капністів з Кременчука до Києва, відзначив, що більшість листів XVIII ст., які є у збірці, припадає на 1791-1796 рр. В цих листах був також «деякий матеріал відносно П.В. Капніста, що був під час революції у Франції»¹³⁹. Якась злочинна рука викрала із збірки майже всі листи Петра, що там зберігалися (не лише про революційні події у Франції, але й про утворення т. зв. республіки в селі Трубайцях)¹⁴⁰. На сьогодні, можна сказати випадково, у фонді збереглося лише п'ять листів Петра – чотири з них до брата Василя (13 січня 1786 р. з Харкова, 26 березня 1795 р. без позначення місця і два недатовані з кінця XVIII ст. з Трубайців)¹⁴¹ – усі вони ще не публікувалися.

Після повернення з Франції Петро жив філософом (за словами М.І. Лорера) в Трубайцях.

¹³⁷ Дата встановлюється на підставі спогадів декабриста М.І. Лорера, який виховувався у сім'ї Петра Капніста. Лорер згадує, що Ілля, син Петра, народився після 15 років бездітного шлюбу (Ілля народився 1795/6 р.). Див.: *Лорер Н.М.* Записки декабриста. – Москва, 1931. – С. 47.

¹³⁸ *Hruchevsky M.* Abrégé... – P. 169.

¹³⁹ *Ткаченко М.* Архів Капністів... – С. 171.

¹⁴⁰ *Візир М.П.* Архів Василя Васильовича Капніста // Збірник оглядів фондів відділу рукописів (Державної публічної бібліотеки АН УРСР). – К., 1962. – С. 7.

¹⁴¹ ЦНБ АН України у Києві. Відділ рукописів. – № III 23646, III 23647, III 23648, III 23649, III 23829.

У російській радянській науці про П.В. Капніста склалася, в основному, правильна думка як про людину, що «дивовижно об'єднувала у собі патріархальність вельможі – українофіла, ледве не сепаратиста, з вольтеріанським європеїзмом і просвітництвом радикальної та атеїстичної редакцій»¹⁴².

3.9. *Архів Капністів*. У літературі (наприклад, у цитованому вище уривкові з праці Л.А. Коваленка, див. 3.7.4) промайнула думка про те, що якби П.В. Капніст їздив до Берліна, то це обов'язково повинно було б відбитися в матеріалах його архіву. Це явна нісенітниця, якщо мати на увазі умови 90-х років XVIII ст., однак ми прагнемо коротко простежити долю капністівських родинних архівів для того, щоб показати, що навіть якщо, всупереч здоровому глуздові, в них могли залишитися якісь сліди місії, можливість їх збереження до сьогодні мінімальна.

Відомий український історик О.М. Лазаревський у 1887 р. писав до Г.О. Милорадовича: «Ви не знаєте, чи надруковано опис архіву графа Капніста в селі Михайлівці Сумського повіту? Здається, в Товаристві давнього письменства був реферат про цей архів. Ви, очевидно, знаєте, що у Капніста багато паперів Полуботка»¹⁴³. У даному випадку Лазаревський писав про збірку графа Василя Олексійовича Капніста, внука поета. У звітах петербурзького Товариства любителів давнього письменства ми не знайшли жодних відомостей про такий реферат. Сам архів, надзвичайно багатий¹⁴⁴, спалили у 1918 р., тоді ж знищили унікальну колекцію предметів мистецтва і старовини¹⁴⁵.

У 1912 р. на петербурзькій виставці «Ломоносов і часи Єлизавети» експонувалися матеріали із збірки Ростислава Ростиславовича Капніста-старшого, правнука Петра Капніста. Це були матеріали про бригадира Василя¹⁴⁶. Маєток Р.Р. Капніста був поблизу села Єлизаветина Хорольського повіту. Збірка загинула.

Сприятливіше склалася доля третього родинного архіву, що перейшов від внука поета графа Василя Семеновича до його доньок Олени і Марії, які мешкали в с. Пузиківому Кременчуцького повіту. Наприкінці XIX ст. з цими матеріалами знайомилася графиня Іна Петрівна Капніст¹⁴⁷. Після революції збірку (про її комплекtnість і збереженість судити важко) перевезли з села Пісків до Кременчука, в розпорядження окружного відділу політичної освіти (окрполітосвіта). У 1924 р. уже згадуваний вище Ткаченко привіз її до Києва, до Археографічної комісії ВУАН, склав опис і звіт, а про

¹⁴² Вацуро В.Э. Пушкин и Аркадий Родзянко. (Из истории гражданской поэзии 1820-х годов) // Временник Пушкинской комиссии (1969). – Ленинград, 1971. – С. 45.

¹⁴³ Лазаревський О. Листи / Вид. К. Лазаревська // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 321.

¹⁴⁴ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии, Лебединский уезд. 1. Село Михайловка, фамильный архив графа В.А. Капниста // Сборник Историко-филологического общества. – Харьков, 1902. – Т. 13 (= Труды Харьковской предварительной комиссии по устройству XII Археологического съезда, т. 2, ч. 1). – С. 289-326; Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок: Исторический очерк. – Лебедин, 1909. – С. 5-21; О. Архів гетьмана Полуботка. (Лист з Лебедини) // Рідний край. – К., 1908. – № 46. – С. 12-13.

¹⁴⁵ Редин Е. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел исторических древностей. – Харьков, 1902. – С. 61-65; *Его же*. Альбом выставки XII Археологического съезда в Харькове. – Москва, 1903. – Табл. LI та ін.; Каталог 1-ої Виставки української старовини. – Лебедин, 1918. – С. 4-5. Про долю збірки див.: Таранушенко С.А. «Полуботчищина» сорочка // Наукові записки Науково-дослідної кафедри української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 365-366.

¹⁴⁶ Состоящая под высочайшим [...] покровительством выставка «Ломоносов и Елизаветинское время». – Отд. 17. – С. 47-48.

¹⁴⁷ Капнист И. Памяти... – С. 2.

архів доповідав на засіданнях Археографічної комісії та на Історичній секції ВУАН¹⁴⁸. В Києві архів передавали кілька разів з рук до рук: 1932 р. в розпорядження Історичної і Літературної комісії Академії наук, пізніше – до Відділу рукописів Бібліотеки АН. У травні-червні 1937 р. (нібито за два місяці, що неправдоподібно) всі матеріали архіву описав співробітник відділу О.О. Назаревський. 1941 р. архів евакуювали до Уфи, а після війни повернули до Києва. Втрати архіву в радянський період характеризують такі, хоча б, цифри. У 1925 р. в архіві було 1120 листів за 1746-1918 рр. – тепер залишилося лише 778; втрачено майже всі листи Василя-батька і Петра Васильовича, брата поета¹⁴⁹. Деколи несподівано виринають окремі книжки з бібліотеки Василя Капніста¹⁵⁰. До Львова замандрували папери його сина Олексія, підполковника російської армії¹⁵¹.

При такій долі родинних архівів Капністів ледве чи можна серйозно говорити про те, що відсутність слідів місії 1791 р. в архіві говорить проти участі в ній Василя Капніста. Адже досі не знайдено тексти козацького проекту 1787 р., хоча це був цілком легальний документ.

3.10. Козацький епізод при обговоренні конституції 3 травня 1791 р. у Варшаві. Вище ми висловили припущення про те, що шлях братів на Захід ішов через Варшаву, бо лише там – у пропрусських колах – вони могли отримати відомості, потрібні для продовження своєї подорожі. Вірогідні сліди Капністів у Варшаві невідомі – але там їх ніхто ніколи не шукав.

Ми хочемо звернути увагу на один цікавий збіг. У проміжку не більше десяти днів про долю українських козаків у подібному дусі говорилося в двох європейських столицях – у Варшаві та Берліні. Виступаючи на історичному засіданні польського сейму – на тому засіданні, на якому було прийнято конституцію 3 травня – один з найактивніших її захисників, шеф Королівського кабінету (в розумінні канцелярії короля) П. Кіцінський заявив: «Невже ми повинні чекати на те, щоб козацький гетьман на чолі донського і запорозького лицарства прибув сюди оголосити про призначене нам місце в політичному вигляді Європи – після улюблених ним же козаків або після підкорених раніше від нас і звиклих до ярма татар і волохів?»¹⁵². Козацький гетьман, про якого тут говориться, це Потьомкін¹⁵³, а далі перелічується підкорення запорозьких козаків (1775), кримських татар (1783) і молдаван (1789-1790).

Сучасники звернули увагу на цей козацький епізод у виступі Кіцінського¹⁵⁴, польська й українська історіографія його ігнорували. В руках Кіцінського було найваж-

¹⁴⁸ Ткаченко М. Архів... – С. 170-173.

¹⁴⁹ Візир М.П. Архів... – С. 5-18. Також див.: Колосова В.П. У рукописному архіві Капніста // Радянське літературознавство. – К., 1958. – № 3. – С. 92-95.

¹⁵⁰ Рукописи, поповнивши в 1982 г. колекцію єдиничних поступлених архивних матеріалів (ф. 743) // Записки отдела рукописей Гос. библиотеки СССР им. В. Ленина. – Москва, 1987. – Вып. 46. – С. 60-61.

¹⁵¹ Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника АН України. Відділ рукописів. – Ф. Окремі надходження, спр. 572.

¹⁵² [Siarczyński F.]. Dzień Trzeci maja roku 1791. – Warszawa, 1791. – S. 121.

¹⁵³ Під час російсько-турецької війни Потьомкін отримав титул гетьмана всіх (донських, уральських, чугувських, забозьких, чорноморських та ін.) козаків. Деколи він одягав оперетковий гетьманський мундир. Враження очевидця див.: Moszczeński A. Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. – Warszawa, 1905. – S. 148-149.

¹⁵⁴ G[lave von] K[obielsky K.-F.]. Geschichte der pohlischen Staats-Veränderung vom 3. May 1791. Nach dem pohlischen Berichte der warschauer National-Zeitung. – Warschau, [1791]. – S. 31; Kicinski. Rede

ливіше державне шифроване листування, він був у курсі міжнародних подій, можливо, знав рапорти Заблоцького з Миргорода і знав, що діялося далі. Козацький епізод виступу з 3 травня 1791 р. заслуговує на дальше вивчення з погляду його, можливо, капністівського, джерела.

4. Хто такий Василь Капніст?

Громадсько-політичне життя України кінця XVIII – початку XIX ст. вивчене дуже слабо. Наші знання, побудовані лише на опублікованих мемуарних і фрагментарних архівних джерелах, не дають всеохоплюючої картини. Вивчення велетенських покладів архівних джерел з такого погляду ще не велось. Тому й відомості про козацький проект 1787 р. та місію 1791 р. – це, насправді, випадкові знахідки.

Стосовно Капністів лежать ще невикористані матеріали збереженого прорідженого архіву із с. Пісків. Досі не опубліковано ряд рукописів Василя Капніста, серед них його нотатка про становище в Україні, яка датується (за водяним знаком) 1812 р.¹⁵⁵ Не використані листи до В.В. Капніста від Д.П. Трошинського (якого вважали одним з лідерів опозиції), В.О. Гоголя-Яновського, М.Я. Трохимовського, В.Я. Ломиковського, І.П. Мартоса і багатьох інших¹⁵⁶.

Чого варті безліч разів цитовані в літературі про поета фрагменти зі спогадів доньки: «Взагалі він живо турбувався всім, що стосувалося Малоросії і немов страждав разом з нею, тому переважно був сумним і в поганому настрої. Його єдине бажання було – відновити давніший добробут і багатство Малоросії та оживити, так сказати, народ, який ще пам'ятав свою волю, але пригноблений і переслідуваний несправедливістю». Та в іншому місці: «Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і готовий був пожертвувати всім своїм маєтком для добра Малоросії; при найменшому пригнобленні або несправедливості начальства він летів до Петербурга, кидав свою родину, робив борги (які, між іншим, завжди таємно оплачував його приятель і брат Петро Васильович) і, воюючи часто з визначними людьми, майже завжди повертався переможцем»¹⁵⁷. Ми досі не знаємо, за що конкретно вів ці баталії Капніст.

У літературній творчості Капніст не перейшов на українську мову, хоча, як згадує Бантиш-Каменський, «досконало володіючи російською (про що свідчать його твори), вільно висловлюючись по-французькому і по-німецькому, він любив, переважно, говорити по-малоросійському»¹⁵⁸. Капніст немов передбачав прихід нового часу. Недаремно він з великою увагою поставився до прагнення сина Семена скласти словник української мови¹⁵⁹.

---

gehalten auf dem polnischen Reichstag, den 3 Mai 1791 // Schlözer's Stats-Anzeigen. – Göttingen, 1791. – Bd. 16, N. 63 (August). – S. 351; Engel L.-Ch., von. Geschichte... – S. 17. К.-Ф. Гляве фон Кобельський подав у примітці, що запорозькі козаки, які вступали до прусської армії, отримували офіцерські ступені поза чергою, перед солдатами з німецького міщанства.

¹⁵⁵ ЦНБ АН УРСР у Києві. Відділ рукописів. – № I 5710.

¹⁵⁶ Громова Т. В.В. Капніст у суспільно-літературному житті України кінця XVIII – початку XIX ст. // Радянське літературознавство. – К., 1973. – № 11. – С. 28-36.

¹⁵⁷ Капніст-Скалон С.В. Воспоминания... – С. 311, 304.

¹⁵⁸ Бантиш-Каменский Д.Н. Словарь... – Ч. 2. – С. 88.

¹⁵⁹ Громова Т. В.В. Капніст... – С. 29. Автор покликається на лист В.В. Капніста до сина Семена від 25 жовтня 1818 р. (ЦНБ АН України у Києві. Відділ рукописів. – № III 23428), який не був опублікований Бабкіним у збірці творів Капніста.

Думки, настрої, ідеали, атмосфера Капністової хати таким чи іншим чином відбилися на двох наступних поколіннях. Сини – Семен і Олексій – пов'язані з декабристським рухом. Цей же Олексій, що переступає поріг у нову епоху, – приятель Т. Шевченка, близький до кирило-мефодіївців. З полтавським домом доньки Софії підтримували зв'язки М.І. Гулак, В.М. Білозерський, О.О. Навроцький та ін. Зі спогадів М.П. Драгоманова: «Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надібавсь, напр., на сліди впливу Капністів-лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і “Сон”, і “Кавказ” Шевченка»¹⁶⁰.

Бюрократія палала відкритою ненавистю до Капніста саме за його інородство. Характерне висловлювання Ф.Ф. Вігеля: «Вартими уваги були також два українці: один поет у відставці, інший у такому званні тільки що поступив на службу. Вони обидва, незважаючи на єдиновірність, єдинокровність, єдинопрофесійність, на двовікове з'єднання їх батьківщини з Росією, таємно ненавиділи її і росіян, москалів, кацапів. Це були Капніст і Гнедич. Василь Васильович Капніст одружився з рідною сестрою жінки Державіна, але навіть ці подружні зв'язки не могли прив'язати його до Росії. Він написав багато віршів і дуже добрих і, завершивши своє поприще великим своїм творінням, яке називають “Ябеда”, спустився на лаври. Не звертаючи увагу на наші слабкості, хиби, на наші смішні сторони, він у перебільшеному вигляді, на ганьбу світу, показав злочинну мерзотність наших головних суддів і їх підлеглих. Тут ні в ді, ні в особах немає нічого веселого, потішного, а все лише жахливе»¹⁶¹. 40 років пізніше один з його єдиноземців, малорослий малорос, якого називати тут ще не місце¹⁶², керуючись такими мотивами, в такому ж дусі написав свої комедії і повісті. Не виводячи на сцену ні однієї чесної російської людини, він виставив на загальний глум в особах (переважно видуманих) наших губернських і повітових урядовців. І за це, о Боже, половина Росії проголосила циніка цього великим!»¹⁶³

В один час поширилася теорія про своєрідне роздвоєння свідомості, яке проявилось у формулі *Ногол* (по-українськи) – *Gogol* (по-російськи). Ця теорія ледве чи відповідає дійсності.

У кожному разі, Василь Капніст був єдиною і цілісною особистістю. І в 1787-1788 рр., і в 1791 р., і до кінця життя він був мужньою людиною і великим патріотом¹⁶⁴.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Йї передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Н. С. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 220-259.

¹⁶⁰ *Драгоманов М.П.* Листи... – С. 450-451.

¹⁶¹ Наведемо ще висловлювання В.Ф. Одоєвського: «Лише протегування імператора Павла I могло дозволити автору «Ябеды» (правда, найсильнішої сатири на чиновників, яка коли-небудь існувала) оголосити цей твір і спасло Капніста від переслідувань». Див.: *Одоєвский В.Ф.* Из бумаг. I. К истории русской цензуры (писано после 1857 г.) // Русский архив. – Москва, 1874. – Кн. 2. – С. 18.

¹⁶² М.В. Гоголь.

¹⁶³ *Вигель Ф.Ф.* Записки. – Москва, 1928. – Т. 1. – С. 353.

¹⁶⁴ Про підготовку до видання цієї праці щодо місії Капніста 1791 р. мій колега Є. Лок оголосив кілька років тому (див.: *Łojek J.* Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787-1792. – Lublin, 1986. – S. 495). Справді, вона вже тоді була підготована до друку англійською мовою. Однак я не втрачав надії на публікацію її, в першу чергу, по-українськи. Ця надія здійснюється тепер.

АРСЕН РАДКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКИЙ СХОДОЗНАВЕЦЬ АРСЕН РАДКЕВИЧ (1759-1821)

Історія українського сходознавства в комплексі ще не написана. Вивчення цього напрямку наукових досліджень допомагає не лише висвітлити зародження українського сходознавства нового часу, але й віднайти постаті вчених забутих або майже цілком призабутих.

Арсен Радкевич народився у Волиці Коморовській на Жовківщині недалеко Львова в сім'ї сільського священика. Ще в юні роки у нього проявилися великі здібності до вивчення мов, серед них також східних. Він здобув солідну освіту. Вчився у школі чернечого чину піарів у Варяжі (там він рішуче відмовився перейти в римо-католицький обряд), в Академії в Замості (на філософському факультеті), пізніше в школі монастиря св. Юра у Львові. Закінчив вищу освіту у Львівському університеті 1785 р. Став монахом чину св. Василя Великого та священиком 1787 р. У Львівському університеті 1787 р. – після конкурсу – отримав кафедру біблійних наук Старого заповіту на українському відділенні (т. зв. *Studia Ruthenorum*) теологічно-філософського факультету, у 1789 р. посів таку ж кафедру на латинському відділенні. У 1796 р. захистив докторську дисертацію і 1797 р. став звичайним професором університету. У 1787-1805 рр. викладав по-українському гебрейську, а також інші східні мови, зокрема (одночасно по-латині) сирійську, арабську і халдейську (так називали мову сирійських християн-несторіанців, що пізніше прийняли самоназву ассирійців), а також грецьку мову. Східні мови використовував, викладаючи герменевтику (тобто тлумачення слів найближче до оригіналу) Старого і Нового заповіту, а також гебрейські старожитності. Після перенесення Львівського університету до Кракова у 1806 р. А. Радкевич залишився на попередній посаді у Львівському цісарсько-королівському ліцеї. У ньому, на латинському відділенні, викладав згадані дисципліни до самої смерті. Він переклав на українську мову граматику гебрейської мови Фесслера, яка, однак, не була видана друком. Був деканом теологічного факультету. Одночасно робив кар'єру по чернечій лінії. Був протоігуменом (1818-1821 рр.) провінції галицьких василіан.

Його бібліотека та рукописи опинилися після смерті в бібліотеці василіанського монастиря св. Онуфрія у Львові. Натрапити на їх слід (ще були і його лекції з східних мов) не вдалося.

Він був першим університетським професором новіших часів, що викладав східні мови по-українському.

ДЕНИС ЗУБРИЦЬКИЙ

ДОВКОЛА «ХРОНІКИ МІСТА ЛЬВОВА» ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО

В українській історичній науці є дуже мало праць, які витримали б понад півторастолітню пробу часу, зберігаючи свою вартість та актуальність до сьогоднішнього дня. До таких, справді вже класичних праць належить «Хроніка міста Львова», що побачила світ у цьому ж місті 1844 р.¹ та вийшла з-під пера видатного українського історика Діонісія (одночасно вживалася українська форма: Денис) Зубрицького (1777-1862). Слово «Хроніка» цілком відповідає жанрові книжки. Це – справді літопис, складений рік за роком у хронологічній послідовності, докладний та до педантизму джерельний: кожна вістка документована покликанням на архівне джерело, рідко – на щось друковане. Автор, який залишив після себе ряд історичних праць, вважав «Хроніку» немов вступом до «нормальної» історії міста, написаної в розповідній манері, згідно з канонами тогочасної, нібито, романтизованої (перша половина XIX ст.) історіографії. Та таку «нормальну» історію Львова Д. Зубрицький ніколи не написав; романтичній течії він данину не віддав. Його «Хроніка» фактографічна, лише частково фактологічна (Д. Зубрицький рідко інтерпретував факти, події – він вважав, що вони самі промовляють за себе). До джерел, яких переглянув справжні гори, підходив критично, навіть гіперкритично, з оправданим або й неоправданим підозрінням, що вони можуть бути сфальшованими. Деколи дозволяв собі іронічні, а навіть саркастичні ремарки. І все.

Парадокс «Хроніки» полягає в тому, що, якби Д. Зубрицький написав просто звичайну історію міста, вона, треба думати, не на дуже багато років пережила б свого автора – а «Хроніка», фактографічний літопис, залишилася живою, цікавою, актуальною досі, незважаючи на те, що за понад півтора століття про Львів було написано десятки книжок і сотні статей. Серйозний історик Львова, та не лише Львова, але й дослідник феномена міста в Україні в пізньому середньовіччі та в ранніх новочасних сторіччях – завжди сягатиме до «Хроніки» Д. Зубрицького, яка сьогодні стоїть вже десь на межі між історичною літературою та історичним джерелом. Завдяки, часом, великим цитатам і посиланням на архівні документи, які зусиллями архівістки Валентини Сіверської (1918-1997; до речі, дружини відомого українського історика Богдана Кентржинського – він працював на еміграції у Швеції), що склала своєрідну перевідну таблицю з двома графами «у Зубрицького» та «тепер», – сьогодні можна легко розшукати ці документи в Центральному державному історичному архіві України у Львові, так як 150 років тому. Правда, чимало з них пропало назавжди.

У чому ще секрет цінності «Хроніки»? У відсутності в ній надуманої, привнесеної ззовні, концепції – хіба що концепцією треба вважати погоню автора за справжньою, об'єктивною, правдивою історією міста. «Хроніка» Д. Зубрицького – переконливий приклад того, наскільки безпретензійна фактографічна і фактологічна дослідницька

¹ *Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – 492 s., 1 ark.*

праця виявилася вищою і тривалішою від десятків концепційних (тому й необ'єктивних) історій Львова. Д. Зубрицький виявився таким собі передвісником українського позитивізму в історіографії, який насправді розквітнув лише півстоліття пізніше.

Є ще другий секрет «Хроніки». Її універсализм. Місто в Д. Зубрицького, незважаючи на сухуватість викладу, це живий організм, постійно мінливий, багатосторонній, з періодами піднесення і занепаду. Бо «Хроніка» Д. Зубрицького – це справжня копальня відомостей: у ній переплітаються події дуже різнопланові, що, до речі, цілком відповідає вимогам сучасної урбаністичної історіографії. Тому тут відбита політична історія поряд з етнічною; адміністративно-правова, церковна, військова історія; демографія є близькою до соціотопографії; історична географія – до топоніміки, а всі ці ділянки пронизує історія «буденного дня» міста. Д. Зубрицький рідко досліджував окремі проблеми в їх тягlostі (хоча не відмовлявся аналізувати причини і наслідки). Тому його «Хроніка» – немов калейдоскоп, у якому кольорові скельця творять цілісний образ міста.

Таку «Хроніку міста Львова», мабуть, вже ніхто ніколи не напише.

Як дійшов Д. Зубрицький до такого способу писання? Д. Зубрицький походив з давньої, але бідної української аристократії герба Сас або, за іншими джерелами, Вінява (народився в селі Батятічах). Не мав вищої, а тим більше фахової освіти. Закінчив гімназію у Львові 1795 р. Після закінчення гімназії став службовцем магістрату в містечку Березові на окраїнах української національної території (тому його боліли справи розмежування Галичини на українську і польську частини), пізніше, там же – міським синдиком. Деякий час господарював на селі – і вже на підставі власного досвіду пропагував передові методи рільництва. Наполеонівські війни втягнули його у вир політичного життя – у 1809 р. у Перемишлі був секретарем тимчасового військового уряду; у 1809-1812 рр. – перекладачем у Краєвому суді у Львові. Дані його біографії не завжди ясні й перевірені. Почав робити кар'єру як юрист, хоча і в цій ділянці був – зрештою, також талановитим, – самоуком. Юстиціарій – тобто суддя патримоніального суду – на селі. Мабуть, тоді почав збирати українські народні пісні. 1820 р. переїхав остаточно до Львова. 1830 р. став директором Ставропігійської друкарні. Це була його українська лінія в такому староруському варіанті. Її він підтвердив як член-засновник Головної руської ради, що виникла у Львові в революційному 1848 р. Як працівник суду (судовий слідчий 1836-1844 рр.), він міг розраховувати на підтримку директора поліції Леопольда фон Сахер-Масоха лицаря де Кроненталь (згодом прізвище перекрутили на Захер-Мазох; директор у 1832-1848 рр.), батька відомого австрійського письменника, також Леопольда фон Захер-Мазоха, дитинство якого пройшло в українському оточенні. Леопольд-старший зненавиджений поляками за те, що він борювався з польською антиавстрійською конспіративною діяльністю, а також за те, що був українофілом. Це була друга лінія австрійської лояльності Д. Зубрицького, що не суперечила українській-староруській, а також у цих часах (30–60-ті рр. XIX ст.) не суперечила російським науковим зв'язкам історика.

У мене склалося враження, що на характер творчості Д. Зубрицького дуже вплинула його юридична практика (цілком не вивчена його пізнішими біографами). Відтіля стислість і джерельність викладу, логічна послідовність, критичний погляд. Юристом мусив бути Д. Зубрицький непоганим, а істориком, зокрема археографом (склав «Codex diplomaticus Galiciensis» з грамотами до 1606 р., надрукований у Петербурзі в одному-єдиному примірнику; крім цього, публікував багато документів у різних наукових виданнях), очевидно, набагато кращим.

Як історик Д. Зубрицький сформувався – знову шляхом самоосвіти – у 30-х рр. XIX ст. Історик широких горизонтів (бо писав навіть історію Великої французької революції) і високо ґрунтований. Працьовитий і плідний. Дуже скромний і послужливий. Використовували його польські й російські історики.

«Хроніка міста Львова» побачила світло денне 1844 р. Він прийшов до неї вже з певними науковими здобутками. У 20-х рр. захоплювався агротехнікою, якій присвятив кілька брошур, а потім були: історія українського друкарства в Галичині (1836 р.) та популярний нарис християнізації Русі (1837 р.), обидва по-польськи. Ще було активне газетярство у львівській і віденській пресі.

Лише праця над впорядкуванням стародавнього львівського міського архіву, який був у хаотичному стані, розбудила в ньому в кінці 30-х рр. пристрасть до джерельних історичних досліджень. За львівським міським архівом пішли інші архівні збірки: Ставропігійського інституту (яку він також впорядковував), капітулів – українського греко-католицького та польського римо-католицького (з яких користав), ще інші. Можна думати, що протекція директора поліції розкривала перед ним навіть міцно зачинені двері. Ось як писав Д. Зубрицький про підготовку «Хроніки» до відомого російського історика Михайла Погодіна, з яким інтенсивно листувався, 26 лютого (10 березня) 1841 р.: «Сей недели окончил я “Хронику города Львова” з 80 листов моего почерку мелкого и подал в цензуру. Стоила она мне много, много труда. Через три года собирал материалы, а целый год занимался почти ежедневно обработыванием, основывая всякое положенное factum на архивных документах. Содержит она не только городские происшествия, но и многие приключения народов русаго (Д. Зубрицький пише це слово через одне «с», щоб відрізнити русинів від росіян. – Я. Д.), армянского, жидовского, здесь обитающих, касающихся. До обработки этого творения ободрял меня шеф нашей полиции Захер-Мазох, и я согласился, но с условием, чтоб цензура не измарала ничего, в противном случае я не дам печатать»².

З цього фрагмента листа виходить, що Д. Зубрицький почав працювати над «Хронікою» десь у 1837 р. Дрібні уривки з «Хроніки» він публікував у львівському журналі «Rozmaitości» у 1841 та 1844 рр. Цензурна історія «Хроніки» почалася 1841 р. і тривала до 1843 р. Львівська цензура не пропускала книжки. Цензором був І. Канкоффер, який раніше від імені Kaiserlicher und Königlicher Bücher-Revisions Amt (Царсько-королівський уряд для перегляду книжок – так тоді називалася цензура) у Львові 1 травня 1840 р. відкинув другий випуск книжки «Нарис історії руського народу в Галичині та церковної ґерархії в цьому ж королівстві» (польською мовою; випуск перший вийшов 1837 р. та був присвячений запровадженню християнства на Русі – його ж згадував вище) під приводом образи польських королів³. Як писав Антін Петрушевич, «Хроніку» «долгое время удержованою современною (тобто тогочасною. – Я. Д.) цензурою прежняго австрийского правительства, которое, кажется, опасалось еще тогда печатанием [...] “Kroniki” пробудить Галицкую Русь к народной жизни»⁴. Відомо, що інтригу проти Д. Зубрицького вела польська магнатська верхівка, звинувачуючи

² Письма к М.П. Погодину из славянских земель. – Москва, 1880. – Вып. 3. – С. 551-552. Тут і далі збережено стиль і лексику галицького «язичія».

³ Текст висновку цензора опубліковано. Див.: *Петрушевич А.С.* Из Львова. (О потребе нового издания сочинения Дениса Зубрицкого «Kronika miasta Lwowa») // Слово. – Львів, 1870. – Ч. 13. – 14 (26) лютого.

⁴ Там же.

автора в «антипольських тенденціях». Автор не погодився з вимогами львівської цензури і послав свій рукопис до Відня, де цензор був ліберальнішим, а, в кожному випадку, не дуже потурав польському шовінізмові. «Г[осподи]на Зубрицького “Летопись города Львова” по півтретї года вийшла из цензури, – писав 22 жовтня (4 листопада) 1843 р. Яків Головацький до українського славіста, також (як і панславист М. Погодін) професора Московського університету, Осипа Бодяньського – й, що дивно, же все, що львівська цензура помазала, то у віденській зовсім пропущено на злость панам ляхам»⁵.

Ім'я віденського цензора (може, лише поки що) невідоме, але, якщо виходити з тих викинутих цензурою місць, які Д. Зубрицький вклеїв до примірника «Хроніки», подарованого ним же перемишльському, сяніцькому й самбірському єпископові Іванові Снігурському, цензор був слов'янином, що знав польську мову, можливо, був духовною особою, а викреслив він п'ять місць, які стосувалися, перш за все, релігійних переслідувань польською владою та єзуїтами у 1595-1664 рр. українських мешканців Львова⁶. Не дуже певно, що це якраз всі місця, викреслені віденською цензурою. Повну ясність міг би, можливо, внести примірник «Хроніки», надісланий після смерті автора його донькою Станіславою до М. Погодіна, також з вклеєними сторінками. М. Погодін мав видати по-російськи переклад «Хроніки», але цей намір не був здійснений. Йому Станіслава переслала книжку в 1870 р. або пізніше. Після смерті М. Погодіна 1875 р. даний примірник купила Імператорська публічна бібліотека в Санкт-Петербурзі⁷ (згодом Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді). Там він повинен зберігатися й сьогодні. Не підлягає сумніву, що пробити цензуру вдалося лише завдяки Л. фон Сахер-Масохові⁸.

Існує ще інший, текстологічний, шлях відновлення повного первісного тексту, що, очевидно, важливо для історії української історичної науки, бо Д. Зубрицький був – поруч з Антоном Петрушевичем – найвидатнішим її представником у Галичині середини ХІХ ст. У рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка досі зберігся чорновий автограф «Хроніки» та матеріали до неї. Вони ще чекають аналізу, який може дати справді цікаві результати, бо Д. Зубрицький писав до М. Погодіна 1841 р. (як подано вище) про 80 аркушів «Хроніки» дрібним почерком, а рукопис «Хроніки» та матеріалів до неї – понад 420 аркушів⁹.

1844 р. Д. Зубрицький видав «Хроніку» у Львові власним коштом. До тиражу – 300 примірників – додав присвяту Л. фон Сахер-Масохові. Книжку, незважаючи на деколи просто вбивчі рецензії з польської сторони, – а, може, саме й тому – розкупили

⁵ Савченко Ф. Листування Я. Головацького з О. Бодяньським (1843-1876 рр.) // За сто літ. – К.; Харків, 1930. – Кн. 5. – С. 125.

⁶ У травні 1968 р. я бачив цей подарунковий примірник «Хроніки» з золотим обрізом сторінок. Після І. Снігурського книжка була в українського політичного діяча Григорія Шашкевича, пізніше у його внучки Несторович, врешті у Е. Стрийського. 1968 р. вона була у педагога Гіжовського у Львові. Копії викреслених місць зробив тоді для мене юрист Олександр Павенцький. Недавно їх опублікували. Див.: Шишка О. «Цензура вилучила наступне...» Маловідомі сторінки «Хроніки міста Львова» Дениса Зубрицького // Галицька брама. – Львів, 2001. – № 2-3 (74-75). – С. 4-5.

⁷ Левицький І.Е. Галицько-руська бібліографія ХІХ століття з узглядженням ізданій появившихся в Угорщині і Буковині (1801-1886). – Львів, 1888. – Т. 1. – С. 24.

⁸ Полянський П. Альбом архелогічесько-бібліографічеської виставки Ставропігійського інститута // Новий Галичанин. – Львів, 1891. – № 11.

⁹ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова // ЛНБ. Відділ рукописів. – Ф. Бібліотеки Баворовських, № 1364 III, 351 арк.; Його жс. Матеріали до Хроніки міста Львова // Там же. – № 1365 II, 71 арк.

швидко. Вона незабаром (як на тамті часи) стала рідкістю, а в 70-х рр. XIX ст. її важко було здобути навіть у букіністів. Про необхідність перевидати «Хроніку» невеликим тиражем українською або російською писав у 1870 р. А. Петрушевич¹⁰. З очікуваного повного видання російською мовою, як знаємо, нічого не вийшло. Раритетність видання зростала. Воно – як дуже цінне – поступово почало зникати з львівських публічних бібліотек.

Не врятувало ситуації й фототипічне видання, реалізоване в Польщі кілька років тому. Український переклад разом з великим додатковим науковим апаратом недавно читач тримав у руках. Він вийшов у серії «Львівські історичні пам'ятки», як її том 3 (переклад Івана Сварника). Це видання було цілком на часі не лише через унікальність «Хроніки», але й з методологічного погляду; український предвісник позитивізму може довести прихильникам найновіших концептуальних (тобто апіорно сконструйованих), а, тим більше, постмодерністських течій все багатство фактологічної історичної науки. Є ще одне свідчення, що видання було на часі – книжка розійшлася швидко. Виникла необхідність перевидання, яке ось тепер доходить до читача.

Польська історіографія незлюбила «Хроніку» та її автора зразу ж після виходу книжки в світ. Немає рації наводити десятки т. зв. критичних закидів Д. Зубрицькому, але в усіх них є один-єдиний рефрен: його уявна антипольськість. Характерно, що цей закид робили (і роблять досі) без наведення, без спростування фактів, поданих у «Хроніці». Вони залишалися і залишаються, по суті, непорушними. На антипольськість скаржилися перші рецензенти: М. Балінський (1846 р.), Т. Кульчицький (1848 р.), М. Дзедушицький (1858 р.), особливо С. Кунасевич (1874 р.)¹¹. Як на курйоз можна вказати, що більшість цих та інших критиків відзначала одночасно велику наукову вартість та достовірність «Хроніки»... Польський історик Лукія Харевич (до речі, внучка українського греко-католицького священника) підвела (1938 р.) своєрідну риску під ксенофобною критикою Д. Зубрицького: «Помітною є нехіть, навіть ненависть до польськості, Зубрицький сумнівається в історичних істинах, навіть доведених ґрунтовно»¹².

Чим, все ж таки, пояснюється таке вороже ставлення до «Хроніки», яку, з іншого боку, всі польські історики докладно використовували, правда, цілком по-споживачьому, замовчуючи те, що не підходило під концепцію «польського Львова». Основний гріх Д. Зубрицького полягав саме в тому, що він намагався змалювати правдиву, об'єктивну історію міста, розподіляючи його населення – згідно з документальними даними – на панівну польську і взагалі католицьку верхівку та на дискриміновану українську, вірменську, єврейську неверхівку. Такий був справжній розклад сил у середньовічному (від другої половини XIV ст.) та новочасному (до 80-х рр. XVIII ст.) місті, в якому різні утиски падали на голову, в першу чергу, корінного українського населення. Та, як відомо, згідно з приказкою, «правда в очі коле».

Дотримуючись критичного, а навіть деколи гіперкритичного ставлення до історичних джерел (що, мабуть, не завжди є великою вадою історика), Д. Зубрицький

¹⁰ *Петрушевич А. С.* Из Львова...

¹¹ *B[aliński] M.* Recenzja na «Kronika miasta Lwowa» // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1846. – Т. 1: Marzec. – S. 624-636; *Kulczycki T.* Rys historyczny wraz z zbiorem przywilejów Towarzystwa Strzelców Lwowskich. – Lwów, 1848. – S. 4 i dalej; *Dzieduszycki M.* Wacław Hieronim Sierakowski, starowierny pasterz w XVIII wieku // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1858. – Nr. 18. – S. 82; *Kunasiewicz S.* Przechadzki archeologiczne po Lwowie. – Lwów, 1874. – Zesz. 1.

¹² *Charewiczowa Ł.* Historiografia i miłośnictwo Lwowa. – Lwów, 1938. – S. 80.

поставив під сумнів зміст ряду королівських грамот, оригінали яких не збереглися або оригінали яких він в архіві розшукати не міг. Фальсифікація привілеїв була досить поширеним явищем у середньовіччі. Д. Зубрицький вважав фальшивими: привілей короля Казимира для мешканців Львова з 17 червня 1356 р., серію привілеїв для львівських вірменів або зі згадкою про них – королеви Єлизавети з 23 серпня 1379 р., короля Людовика з 31 березня 1380 р., короля Володислава з 17 лютого 1434 р.; вважав підозрілим привілей Володислава Варненчика з 2 березня 1440 р. та ін. В усіх випадках свої підозріння він викладав у книжці. Необхідно тут підкреслити, що дипломатика, як спеціальна історична дисципліна, вважає фальсифікатом у юридичному розумінні (а Д. Зубрицький був юристом) не лише повністю придуманий текст грамоти, але також такі тексти, до яких у копіях внесено вставки, зміни, кон'єктури, що підривають автентичність документів так само, як і викреслення, підчищення в оригіналах. Очевидно, що такі сумніви не могли подобатися історикам з польського табору, які для полеміки з вже померлим Д. Зубрицьким обрали також українця Івана Вагилевича, непоганого історика, але й непоправного романтика, здатного захищати справжні та несправжні старожитності або міфи на їхню тему, саме тому, що вони старовинні або виглядають як старовинні. І. Вагилевич в «Aktach Grodzkich i Ziemi- kich» обороняв автентичність грамот, деяких справді слушно. Незважаючи на це, грамоти, до яких Д. Зубрицький ставився з недовірою, вимагають сьогодні нової експертизи із застосуванням повного арсеналу засобів сучасної дипломатики і для викриття раціонального ядра з відомостями, що витримують історичну критику (це також трапляється в грамотах, які з юридичного погляду справді є фальсифікатами).

До таких звинувачень Д. Зубрицького і його «Хроніки» (антипольськість, гіперкритичне ставлення до джерел) ворожі йому та його спадщині сили викотили ще справжню важку артилерію: звинувачення в крадіжці документів з львівського міського архіву та передачі їх російським вченим, зокрема своєму приятелеві М. Погодіню. Про те, в якому стані опинилися львівський міський архів та архів Ставропігійського інституту після Д. Зубрицького, сучасники (А. Петрушевич) писали так: «...тепер же, за недостатком соответственного надзирательства розстроение так, что дела зноски в тих же архивах по цитатам Д. Зубрицкого в его "Kronice" Львова, не только до исследуемого предмета не доберется, но еще, к общему сожалению, увидает, что много драгоценных письменных памятников, которыми еще покойный труженик пользовался, ныне совсем уже не находятся. Таким способом "Kronika" города Львова, созданная Д. Зубрицким, в многих случаях останется единственным источником, частью для утраты самих подлинников, частью для недоступности упомянутых архивов»¹³. Ситуація, здається, ясна. Справді, Д. Зубрицький мав досить велику бібліотеку, яку пожертвував Ставропігійському інституту та Університетській бібліотеці у Львові¹⁴. Справді мав також колекцію документів, яку у 1842-1851 рр. передав до Імператорської Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі. Це було 270 документів, оригіналів та копій, більшість яких було опубліковано в «Актах Западной Руси», «Дополнениях к Актам Западной Руси», «Полном собрании русских летописей» та в інших збірниках. Невидана частина колекції, згаданий вже вище «Галицький дипломатичний кодекс» залишилися в архіві Імператорської Археографічної комісії – опис колекції

¹³ Петрушевич А. С. Из Львова...

¹⁴ Г. А. Зубрицкий Денис Иванович // Русский биографический словарь. – Петроград, 1916. – [Т.]: Жабокритский-Зяловский. – С. 549-557.

опубліковано¹⁵. Треба дуже сумніватися, чи Д. Зубрицький наважився б відверто публікувати крадені документи. А підбирати документи в час винищення різних архівів було тоді досить просто... Польський історик Кароль Бадецький у 30-х рр. ХХ ст. неодноразово звинувачував Д. Зубрицького навіть у крадіжці великих за обсягом львівських судових книг. К. Бадецький твердив, наприклад (не наводячи жодних конкретних доказів), що Д. Зубрицький викрав судову книгу і т. зв. продукти цього ж лавничого суду за 1667-1672 рр. Насправді їх викрав, як мені вдалося встановити, якийсь польський історик чи колекціонер, і вони опинилися у бібліотеці Оссолінських у Львові під номерами 3794 III та 3795 III (це «Львівські судові акти 1667-1676 рр.» у двох частинах та «Королівські декрети, що стосуються львівських справ 1661-1676 рр.») і є тепер у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Та міф, створений ксенофобією, кочує далі по працях польських істориків. Решту власної колекції документів Д. Зубрицький – разом зі своїми рукописами, листуванням тощо – продав під кінець життя, опинившись у важкому матеріальному становищі, Бібліотеці Баворовських у Львові – тепер вони у згаданій вище бібліотеці ім. В. Стефаника.

«Хроніка міста Львова» стала переломним пунктом у науковому житті Д. Зубрицького. За нею пішли дальші праці, публікації численних документів, які він, за переконанням сучасників, буквально врятував від знищення. Пішли титули і почесні: ще 1842 р. став членом-кореспондентом імператорської Археографічної комісії в Санкт-Петербурзі; від 1844 р. почесний член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, 1846 р. почесний член імператорського Товариства російської історії та старожитностей, врешті 1856 р. член-кореспондент імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі¹⁶ та, як не дивно (зважаючи на всі польські напади на нього), від 1861 р. член Наукового товариства в Кракові.

А його «Хроніка», незалежно від усіх цих звань, лише за високу наукову вартість, увійшла в золотий фонд української історичної науки.

(Перший варіант цієї статті опубліковано у збірнику: Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методології. – К., 2002. – Ч. 8-9 у двох частинах. – Част. 2. – С. 137-148).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Довкола «Хроніки міста Львова» Дениса Зубрицького: [Передмова] // *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів, 2006. – С. I-X.

¹⁵ *Курдюмов М.Г.* Описание актов, хранящихся в архиве Археографической комиссии. Коллекции [...] Зубрицкого [...] // *Летопись занятий Археографической комиссии за 1918 год.* – Петроград, 1923. – Вип. 31. – С. 154-162.

¹⁶ Див.: Лист Д. Зубрицького до І. Давидова // *Свенцицкий И.* Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Львов, 1905. – Т. 1. – С. 200-201; також листування Д. Зубрицького з Імператорською академією наук у Санкт-Петербурзі 1856 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 2200.

САДОК БАРОНЧ

ВІРМЕНСЬКИЙ ІСТОРИК САДОК БАРОНЧ ЯК ДОСЛІДНИК МИНУЛОГО УКРАЇНИ (ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

29 квітня 1964 р. минає 150 років з дня народження видатного вірменського історика С. Баронча, життя й наукова діяльність якого тісно пов'язані з Україною.

Вікентій Григорович Баронч народився в бідній вірменській сім'ї в м. Станиславові (Івано-Франківську), де з XVII ст. існувало чимале вірменське поселення. Після закінчення гімназії він навчався на філософському факультеті Львівського університету. Деякий час Баронч працював учителем у карпатському містечку Отинії, а в 1835 р., під впливом фанатично настроєної сім'ї, вступив у монаший орден домініканців (там він і отримав ім'я Садок, під яким пізніше став відомим у науці).

Наукові дослідження в галузі історії і філології стали для Баронча своєрідним захистом від задушливої монастирської атмосфери. За «непокірливість» його часто перекидали з одного монастиря в інший. Вимушені мандрівки по різних закутках Східної Галичини дали Барончу можливість ознайомитися з сучасним життям та історичним минулим українського народу, врятувати від знищення чимало унікальних історичних джерел, які були покладені в основу його досліджень.

Баронч написав близько 30 монографій і 70 статей на історико-філологічні теми. Переважна більшість його праць пов'язана з минулим західноукраїнських земель – нариси з історії окремих місцевостей, біографії суспільно-політичних і культурних діячів XVI–XVIII ст., а також дослідження з історії вірменських поселень в Україні¹. В додатках до своїх праць, а також в окремих археографічних збірниках Баронч опублікував велику кількість документального матеріалу XV–XVIII ст.

Дослідження Баронча ввели в науковий обіг багатий і різноманітний матеріал з історії міст і сіл України, який не втратив цінності і по сьогоднішній день.

Заслуговує на увагу сучасних істориків і краєзнавців ціла серія його монографічних досліджень, присвячених минулому окремих місцевостей Західної України. Варто згадати такі його праці, як «Пам'ятки міста Жовкви» (Львів, 1852), «Пам'ятки міста Станиславова» (Львів, 1858), «Язлівецькі пам'ятки» (Львів, 1862), «Хроніка Олеська» (Тернопіль, 1864), «Вільне торговельне місто Броди» (Львів, 1865), «Бучацькі пам'ятки» (Львів, 1882), «Вістка про Пониковицю Малу» (Познань, 1886), «Гологори» (Познань, 1889), «Залізці» (Познань, 1889), «Тартаків. Історичні записки» (Познань, 1890)².

¹ Цей останній напрям досліджень Баронча розглядається докладно в статті Крип'якевича: Садок Баронч – історик армян бывшей Галиции // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (Єреван, 1961, с. 38-47), а також у книзі Я.Р. Дашкевича «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков» (Єреван, 1962, с. 118-130).

² У зв'язку з актуальністю досліджень Баронча для складання багатомовного історико-географічного словника Радянської України, перелік його краєзнавчих праць дається досить повно. Всі праці Баронча, які згадуються тут і далі, друкувалися польською мовою.

Відомо, що серед неопублікованих рукописів історика були також інші нариси з історії західноукраїнських міст і сіл, які, на жаль, загинули в 1916 р.

Цілий ряд інших праць Баронча, зокрема його дослідження з історії монаших орденів в Україні та Польщі, мають характер історико-географічних словників.

Серію біографічних досліджень Баронча відкриває його словник «Життєписи славних вірменів у Польщі» (Львів, 1856). Перу Баронча належать монографії про українських діячів XVI–XVII ст., наприклад: «Касіан Сакович» (Познань, 1887), «Мелетій Смотрицький» (Познань, 1889), життєпис тісно пов'язаного з відродженням українського театру Якова Гаватовича («Яків Гават. Біографічний нарис», Познань, 1889), а також неопублікований біографічний словник «Каталог Василяян, відомих з вченості й чеснот», рукописна копія якого збереглася до наших днів³. Значну цінність становить опублікований Барончем збірник документів «Записки про польську історію з львівських урядових актів і рукописів» (Львів, 1855).

Для дослідницького методу Баронча характерними були скрупульозність, нагромадження значної кількості фактів, які історик намагався оцінювати, в першу чергу, з погляду їх достовірності. Баронч виступав з різкою критикою дворянської історіографії, закидаючи їй фальсифікацію історичної правди. Та сам Баронч не зміг відірватися від панівних у тогочасній дворянській історіографії течій і методів. У його працях ідеалізуються духівництво і шляхта, яким він приписував особливу роль в історичному процесі, соціально-економічні питання досліджуються поверхово. При використанні праць Баронча треба враховувати й те, що з об'єктивних причин (затворницьке життя в монастирі) у ряді випадків важливі архівні джерела, навіть друкована література 50–80-х рр. XIX ст. залишилися поза полем зору дослідника.

Історик підтримував тісні наукові зв'язки з західноукраїнськими вченими другої половини XIX ст. (А. Петрушевичем, В. Площанським, М. Коссаком, М. Гнатевичем та ін.)⁴. Він був свідком того, як у Східній Галичині відроджувалося українське культурне життя, бурхливо розвивалася українська література. «Стародавня українська література, – писав Баронч А. Петрушевичу, – прекрасна, немов фіалка. Вродливий її розквіт кожний з нас вітає як передвісника весни»⁵. Баронч був великим і щирим приятелем українського народу, його багатогранна історична спадщина – це значний вклад в історіографію і краєзнавство України.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України: До 150-річчя з дня народження // Український історичний журнал. – К 1964. – № 2. – С. 121-122.

³ ЛНБ. Відділ рукописів. – Ф. Василянських монастирів, № 378.

⁴ Листи вірменських та українських вчених до Баронча зберігаються в Бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів. – № 11, 2756.

⁵ ЛНБ. Відділ рукописів. – Ф. Петрушевича, № 67, с. 1.

САДОК БАРОНЧ ЯК ІСТОРИК-КРАЄЗНАВЕЦЬ

Серед численних галицьких краєзнавців ХІХ ст. не забракло також вірменського дослідника.

Вікентій-Феррерій-Петро Баронч народився 29 квітня 1814 р. у незаможній вірменській міщанській родині в Станиславові (сучасному Івано-Франківську). Закінчив гімназію в рідному місті, був студентом філософського факультету Львівського університету, вчителював у прикарпатському містечку Отинії. 1835 р. під впливом релігійно налаштованої сім'ї вступив до домініканського ордену, де отримав чернече ім'я Садок. Там хотів себе повністю присвятити науці, не забуваючи, однак, і про громадські справи. Під час революції 1848 р. його обрали головою Національної ради в Тисьмениці. «Протягом цілого свого життя, – писав він у листі до видатного українського історика Антона Петрушевича (лист з 3 березня 1879 р.), – я дотримувався шляху справедливості, як вогню боявся релігійного та політичного фанатизму». Мабуть, тому й життя його, незважаючи на монастирський, нібито, спокій, не складалося рівно: в один час домініканці оголосили його навіть божевільним. Баронча часто перекидали з одного монастиря до іншого; врешті понад сорок років він провів безвиїзно – до самої смерті 2 квітня 1892 р. – у монастирі в містечку Підкамені недалеко Львова. Вимушені мандрівки по Східній Галичині дали йому можливість познайомитися з минулим та сучасним краю, використати в науковій праці (почав він друкуватися 1845 р.) чимало пізніше знищених історичних джерел.

Баронч був дуже плідним дослідником, з-під його пера вийшло близько 30 монографій та понад 80 статей на історико-філологічні теми. Він займався українським фольклором (на його публікації звернув увагу Михайло Драгоманов), досліджував біографії суспільно-політичних і культурних діячів ХVІ–ХVІІІ ст. Важливе місце в його дослідженнях зайняла близька йому вірменська тема. Та чи не найбільшу частину в його науковій спадщині зайняли історико-краєзнавчі нариси про цілий ряд місцевостей Східної Галичини, що ґрунтувалися переважно на солідній джерельній базі. Так виникла серія нарисів, з яких окремими книжками більшого чи меншого обсягу – побачили світ: «Пам'ятки міста Жовкви» (Львів, 1852; 2-ге вид. 1887; ця книжка і наступні польською мовою), «Пам'ятки міста Станиславова» (Львів, 1858), «Язлівецькі пам'ятки» (Львів, 1862; Язлівець – тепер Яблунівка Тернопільської обл.), «Хроніка Олеська» (Тернопіль, 1864), «Вільне торговельне місто Броди» (Львів, 1865), «Бучацькі пам'ятки» (Львів, 1882), «Вістка про Пониковицю Малу» (Познань, 1886), «Гологори» (Познань, 1889), «Залізці» (Познань, 1889), «Тартаків. Історичні записки» (Познань, 1890). Неопублікованими залишилися його нариси про інші місцевості – вони згоріли 1916 р., коли російські війська підпалили монастир у Підкамені. Інші дослідження, зокрема, присвячені історії чернечих орденів, мали характер історико-географічних словників (Нарис історії домініканського ордену в Польщі. – Львів, 1861. – Т. 1-2; Записки про орден бернардинців у Польщі. – Львів, 1874). У словниковому жанрі складений частково й «Нарис вірменської історії» (Тернопіль, 1869), у якому в алфавітному порядку подаються відомості про вірменські поселення в Україні.

Досліджував він також біографії діячів української культури, церкви. «Стародавня українська література, – писав Баронч у згаданому листі до А. Петрушевича, – прекрасна немов фіалка. Вродливий її розквіт кожний з нас вітає як передвісника весни». Ці пророчі слова були висловлені понад сто років тому. Написав він монографію

«Касіан Сакович» (Познань, 1887), «Мелетій Смотрицький» (Познань, 1889), склав біографічний словник «Каталог василіан, відомих з вченості, чеснот», що зберігся в рукописі у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

Сучасні історики-краєзнавці Західної України часто заглядають до праць Баронча. Не можна тому сказати, що його ім'я належить до забутих. Навпаки, дослідники місцевої історії досі глибоко вдячні йому за ті важливі відомості, які зберіг для нас вірменський історик. Баронч був скрупульозним та критичним істориком, хоча, зрозуміло, його погляди відбивали сучасну йому епоху. Та деякі переконання, зокрема, гнівні виступи проти фальшування історії, зберігають цілковиту актуальність і в наш час. «Якщо вже хочемо писати неправду, – заявив він у 1888 р., – то пишімо повісті. В них відкривається поле для крутіства, фальсифікації і лицемірства... Історії не торкаймося... Пам'ятаймо, що пройде час, коли потомки, які прокинуться, ґрунтуватимуться на принципах розумної критики, відокремлять фальсифікацію від правди, а імена тих, що писали, затавровані плямою ошуканства, публічно поставлять до ганебного стовпа».

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Садок Баронч як історик-краєзнавець // Галицька брама. – Львів, 1995. – Лютий-квітень (№ 5). – С. 6.

АРМЯНСКИЙ УЧЕНЫЙ САДОК БАРОНЧ КАК СОБИРАТЕЛЬ УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА (К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

На протяжении последнего времени значительно активизировалось изучение культурных и исторических связей армянского и украинского народов. Лучшим свидетельством все возрастающих интересов к изучению братской дружбы двух народов является успешное проведение научных сессий (первой в Ереване в 1959 г., второй в Киеве и во Львове в 1962 г.), посвященных исследованию взаимосвязей Армении и Украины. В исторических работах армянских и украинских ученых все чаще упоминается имя замечательного армянского историка Садока Баронча, который всю жизнь провел на Западной Украине и был одним из первых выразителей армяно-украинской дружбы в области исторической науки¹.

Садок Баронч (1814-1892) был не только историком, автором многочисленных исследований, большинство которых сохранило научную ценность по настоящее время. На его работах (всего Баронч напечатал около 30 книг и не менее 70 статей, разбросанных по журналам 50–80-х гг. XIX в.) отразился также глубокий интерес к изучению украинского фольклора. На эту сторону творчества Баронча исследователи почти не обращали внимания.

Армянские поселения на Украине (в основном в Крыму, на Правобережной и в Западной Украине) существовали на протяжении не менее девяти веков (XI–XIX вв.).

¹ Более подробно жизнь и историографическое наследие С. Баронча рассматривается в статье: *Крипьякевич И.П.* Садок Баронч – историк армян бывшей Галиции // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 38-47, а также в работе: *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. – Ереван, 1962. – С. 118-130.

Сам Баронч, выходец из бедной армянской семьи, родился 29 апреля 1814 г. в городе Станиславове (сейчас Ивано-Франковск), в котором тоже была богатая историческими традициями армянская колония. Баронч окончил гимназию в Станиславове, учился во Львовском университете, а на двадцать первом году жизни постригся в монахи. Позже Баронч неоднократно жаловался на непродуманность этого шага, однако, несмотря на частые конфликты с руководством ордена доминиканцев (в котором он состоял), несмотря на длительные преследования и настоящую травлю, которые ему приходилось переносить в монастыре, он не нашел в себе достаточно сил для того, чтоб решительно порвать с монашеством.

Научные исследования, которые проводил Баронч с упорством и настойчивостью, стали для него своеобразной защитой от удушливой монастырской атмосферы. Не даром эпитафией для своей автобиографии, написанной уже на склоне лет, Баронч избрал двестише из украинской народной песни:

Анім їв, анім пив, ані хорошо ходив,
Тільки мої розкошеньки, зом ся наробив².

Еще в юношеские годы, работая учителем народной школы в карпатском городке Отиния, Баронч стал близок простому народу. Вынужденные путешествия по различным уголкам Восточной Галиции, находившейся тогда в пределах Австрийской империи (за «непокорность» монастырские власти часто перебрасывали Баронча из одного монастыря в другой), давали ему возможность хорошо познакомиться с украинскими народными обычаями, бытом крестьян, с фольклором. В 1835-1851 гг. Баронч проживал в Подкамене (сейчас город Львовской области), во Львове, в Жовкве, в Борках-Доминиканских (сейчас село Борки Львовской обл.), в Тисменице (город Ивано-Франковской обл.). Постепенно он устанавливал дружественные связи с украинскими историками и филологами – среди его научных корреспондентов встречаются имена М. Гнатевича, М. Коссака, А. Петрушевича, В. Площанского³. Баронч знакомится с украинской литературой и с энтузиазмом отзывается о ней. «Древняя украинская литература, – писал он видному украинскому филологу и историку А. Петрушевичу, – столь прекрасна как фиалка. Ее красивое расцветание каждый из нас приветствует как предвестие весны»⁴.

Довольно значительное свободолюбие (во время революции 1848 г. в Австрии он был избран председателем Национального совета в Тисменице) только облегчало ему непосредственное общение с народными массами. «В течение всей жизни, – писал он в упомянутом выше письме, – я придерживался справедливого пути; как огня остерегался религиозного и политического фанатизма»⁵.

В соответствии с сохранившимися сведениями⁶, приблизительно в 1842 г. во время своего пребывания в Жовкве, Баронч начал собирать материал к истории

² «Не наелся я, да и не выпивал и хорошо не одевался, вся роскошь моя в том, что я наработался». Автограф автобиографии Баронча хранится в рукописном отделе Львовской научной библиотеки (ф. Оссолинских, № 1, 3757). В сокращенном виде автобиография была напечатана в журнале: *Przegląd Kościelny*. – Poznań, 1893. – Т. 15. – Cz. 1. – С. 69-73.

³ Их письма С. Барончу (а также письма других украинских ученых) хранятся в Рукописном отделе Библиотеки Национального института им. Оссолинских во Вроцлаве (№ 11 2756).

⁴ Оригинал письма от 3 марта 1879 г. хранится в Рукописном отделе Львовской научной библиотеки (ф. Петрушевича, № 67).

⁵ Там же.

⁶ *Bartoszewicz K. Korespondencja J.I. Kraszewskiego // Przegląd Literacki*. – Kraków, 1898. – № 3. – С. 4.

армянских колоний на Украине и в Польше. С того же времени происходят его первые фольклористические записи – легенд и преданий – которые он начал публиковать более чем десять лет спустя. Предание «Бедный Ивась», записанное в Жовкве, было напечатано С. Барончем в львовском журнале «Dziennik Literacki» («Литературный журнал») в 1854 г.⁷ Это была первая фольклористическая публикация Баронча.

В 1851 г. Баронч снова очутился в монастыре доминиканцев в Подкамене, в котором проживал – не выезжая никуда – более сорока лет, т. е. до самой смерти. Здесь он начал приводить в определенную систему и постепенно печатать собранный во время своих путешествий исторический и фольклористический материал. В результате этого вышел в свет, довольно значительный по объему, сборник фольклористических записей, озаглавленный «Басни, анекдоты, предания, поговорки и песни на Руси», изданный Барончем за свой собственный счет в Тернополе в 1866 г.⁸

Отсутствие специальной научной подготовки у составителя, оторванность его от научных центров наложили на сборник (как и на другие работы Баронча) определенный отпечаток «любительства». С другой стороны, примечания в сборнике Баронча (книга издана без предисловия, а составитель изложил ряд своих мыслей в подстрочных примечаниях) доказывают, что он глубоко изучал вопросы, связанные с возникновением и распространением мотивов украинских сказок и басней, с возможностью использования фольклористического материала для исторических исследований и т. п. Еще в 1854 г. Баронч выразил мысль о наличии в украинских сказках мотивов, принесенных восточными народами, поселявшимися на украинских землях: «Народы, искавшие на этой земле приюта и прибежища, так как их вытеснял кровавый меч или угнетала тяжелая неволя, приносили вместе с собою свои собственные предания, которые переплелись с преданиями нашего народа»⁹. Баронч был знаком с целым рядом сборников украинского фольклора, вышедших в свет в 30–50-х гг. XIX в. Для определения фольклорных параллелей он использовал в своих «Баснях, анекдотах, преданиях» материалы из сборников В. Залесского «Польские и украинские песни галицкого народа» (1833), Ж. Паули «Песни украинского народа в Галиции» (1839-1840), Л.-Г. Семенского «Польские, украинские, литовские предания и легенды» (1845) и его же «Вечерницы – рассказы, характеры, биографии и путешествия» (1854), К.-В. Вуйцицкого «Сказания, древние предания и рассказы польского народа и Руси» (1837; 2-е изд. 1851), С. Петрушевича «Поговорки и сентенции украинского народа в Галиции» (1855), А. Марцинковского «Украинский народ» (1857)¹⁰ и др. При составлении своего сборника Баронч ориентировался на эти – различные по своей ценности – работы и усвоил как хорошие, так и плохие их стороны. В негативных сторонах сборника скрывается причина ряда критических замечаний, которые были сделаны в адрес Баронча – правда, уже гораздо позже, с тех позиций, на которых находилась фольклористика в период своего значительного развития в конце XIX в.

Длинное и сложное заглавие сборника в основном точно определяет его содержание. В сборнике чаще всего встречаются прозаические формы фольклора – значительное количество сказок (напр., «Кузнец», «Казак», «Ромега», «Сапожник»), несколько басен («Волк»), целый ряд народных новелл и рассказов («Бурда», «Хозяйка»,

⁷ Dziennik Literacki. – Lwów, 1854. – № 7. – С. 52-55.

⁸ Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi. – Tarnopol, 1866. – 248 с.

⁹ Barącz S. Biedny Jaś // Dziennik Literacki. – Lwów, 1854. – № 7. – С. 55.

¹⁰ Все перечисленные сборники изданы на польском языке.

«Музыкант», «Мечь»), преданий («Олена»). В сборнике записано много народных анекдотов, фаяцей, побасенок. В приложении напечатаны записи украинских и польских песен, 81 поговорка (Баронч не внес в свой сборник песен и поговорок, в текстологическом отношении сходных с опубликованными ранее В. Залеским, Ж. Паули, А. Марцинковским и С. Петрушевичем), описания некоторых обычаев. Не может не вызвать удивления идейная направленность значительной доли материалов, напечатанных в сборнике. В соответствии с действительными настроениями и стремлениями народа, Баронч, несмотря на свой духовный сан, поместил в книге ряд сказок, рассказов и, особенно, анекдотов, едко высмеивающих панов, ксендзов, попов, раскрывающих подлинное лицо монахов, ростовщиков и других социальных групп. Он опубликовал анекдоты, в которых народ высмеивает монахов-бернардинцев, иезуитов («Бернардинцы», «Шутки», «Ад» и др.). В народном рассказе «Гандзяборос» дурак становится священником – и его крайняя ограниченность никак не препятствует этому. Под общим заглавием «Попы» напечатана серия антирелигиозных анекдотов; в новелле «Подарок» описывается подкуп епископа. Баронч без колебаний печатал фольклорный материал, который своим содержанием открыто противоречил основным догмам католической религии («Троица», «Воскресение»). Симпатии составителя сборника совершенно явно на стороне простого народа. С возмущением сообщает он анекдоты о пане Туркуле, известном своими преследованиями бедных горцев-гуцулов.

Научное использование сборника Баронча наталкивается на ряд препятствий, связанных со своеобразной обработкой материала. Только в некоторых случаях составитель указывает местность, в которой была сделана запись (например, Жовква, Покутье). Косвенным путем, учитывая те местности, в которых проживал Баронч, можно определить, что записывал он украинский фольклор в двух районах Восточной Галиции – на Покутье (Тисмениця) и на Львовщине (Львов, Жовква, Борки-Доминиканские, Подкамень). В оригинальных записях – на украинском языке – даются только песни и поговорки. В записях фольклорной прозы украинский язык сохраняется только в диалогах, именах лиц. Прозаические сочинения даются, таким образом, в основном, в записях на польском языке. Хотя даже заглавие сборника («Басни, анекдоты, предания... на Руси»¹¹) не оставляет никаких сомнений на счет того, что в нем собран, в первую очередь, украинский фольклор, тем не менее ясно и то, что некоторые фольклорные сочинения записаны из уст польского (как Баронч часто определяет – мазурского) населения. Осложняет пользование сборником порядок, в котором дается материал. В сборнике он распределен не по жанрам, а в произвольном порядке, по алфавиту установленных составителем, к тому же, не всегда удачно, заглавий сказок, рассказов, преданий, легенд. Короткие анекдоты, сродные по тематике, объединены под одним заглавием в одной сводной статье (например, «Нищие», «Шутки», «Шутники», «Ложь»). Некоторые рассказы и новеллы носят заметные следы литературной обработки и они, по-видимому, книжного происхождения (например, сатирический рассказ об ограниченности шляхты, озаглавленный «Разговор»).

Уникальность сборника, изданного незначительным тиражом в глухой провинции, явилась причиной того, что в поле зрения фольклористики сборник Баронча вошел только через двадцать лет после выхода в свет.

¹¹ Термин «Русь» Баронч употребляет в историческом значении, отождествляя его с т. н. воеводством России в составе средневековой Польши (в период до третьей четверти XVIII в.), которое охватывало значительную часть западноукраинских земель.

Нашлись, однако, «ценители» совсем другого рода. Когда сборник попал в руки руководства доминиканского ордена, его составителю пришлось пережить не одну горькую минуту. «Неземные доминиканцы, – иронизировал Баронч в автобиографии, – действительно целой кучей ухватились за меня. Я стал настоящим мучеником... Какой-то фатум витал надо мной и отравлял мне каждый час в монастыре»¹². После выхода в свет «Басен, анекдотов, преданий» преследования Баронча усилились. Когда он тяжело заболел, монахи объявили, что он сошел с ума. «Я очень хорошо знаю, что значит преследование, – жаловался Баронч Ю.-И. Крашевскому. – Тридцать лет состою я в доминиканском ордена и легко можно себе представить, сколько я перетерпел за это время, не получив утешения ни от кого»¹³.

В 1886 г. Барончу удалось подыскать подписчиков и при их денежной помощи выпустить в свет второе издание «Басен, анекдотов, преданий». По сравнению с первым изданием, во второе внесено ряд изменений. Баронч дополнил сборник новыми рассказами, новеллами, сказками. Большинство из них было напечатано Барончем после выхода в свет первого издания «Басен» во львовских журналах – например, в 1870 г. в журналах «Młówka» («Муравей») и «Dzwonek» («Звонок»). Ценность этих новых материалов невелика – все они несут следы значительной литературной обработки. Составитель перестроил и дополнил новыми анекдотами некоторые сводные статьи (возникла, например, новая статья «Мазуры»), заново отредактировал примечания к книге. Заметно, что на протяжении тех двадцати лет, которые прошли со времени выхода в свет первого издания «Песен, анекдотов, преданий», Баронч почти не делал новых фольклористических записей. С другой стороны, по-видимому, под давлением монастырских властей, Баронч был вынужден вычеркнуть из сборника несколько антирелигиозных и фривольных анекдотов, рассказов (например, «Бернардинцы», «Лук», «Христос», «Дождь», «Лакей»). Характерные, с этой точки зрения, изменения внес составитель в легенду о папе Григории, которая в украинском фольклоре являлась отражением мотива о кровосмесителе. В первом издании легенда была напечатана под заглавием «св. Григорий», во втором – под индифферентным заглавием «Григорий». В связи с тем, что реакционные дворянские круги от поры до времени инспирировали гонения армянского ученого за то, что он в своих исторических работах подчеркивал свою общность с армянским народом и выступал против национального шовинизма, Баронч, для того, чтобы избавиться от очередных обвинений в «антипатриотизме», пропустил во втором издании книги анекдоты, отражающие шляхетское своеволие бывшей Речи Посполитой (например, «Горох», «Не спрашивай»).

Первое и второе издание «Басен, анекдотов, преданий» в некоторых отношениях взаимно себя восполняют. Наличие довольно значительных купюр во втором издании вынуждает выше оценивать первое издание.

Баронч как историк скептически относился к возможности использования фольклора в качестве исторического источника. «Не говорю, – писал он, – что каждое устное предание надо просто отбрасывать. Если так делать – мы лишим себя народной поэзии. В истории, однако, необходимо быть очень осмотрительным, ибо, если не всегда можно верить даже написанному, тем более нельзя верить народным преданиям»¹⁴.

¹² Przegląd kościelny. – Poznań, 1893. – № 15. – Cz. 1. – S. 7.

¹³ Bartoszewicz K. Korespondencja J.I. Kraszewskiego... – S. 7.

¹⁴ Barącz S. Bajki, fraszki, podania... – [Wyd. 1-e]. – Tamopol, 1866. – S. 23.

Несмотря на это, в различных своих монографических исследованиях Баронч всегда обращался к фольклору и приводил народные предания, имеющие отношение к тем или другим местностям Восточной Галиции. В первую очередь необходимо иметь ввиду следующие книги историка: «Памятники города Жовквы» (1852; 2-е изд., 1887); «Памятники города Станиславова» (1858), «Язловецкие памятники» (1862), «Свободный торговый город Броды» (1865; Броды – город Львовской обл.), «Известие о Пониковице Малой» (1886; Пониковица Малая – село Львовской области), «Гологоры» (1889; город Львовской обл.), «Залозцы» (1889; город Тернопольской обл.), «Тартаков» (1890; город Львовской обл.)¹⁵. В статье «Народные предания» Баронч опубликовал отдельно легенды, относящиеся к Пониковице Малой¹⁶. В своей последней, напечатанной незадолго до смерти, монографии «Чудотворные иконы святейшей Богоматери в Польше» он описал довольно много украинских народных обычаев, сообщил песни украинских лирников религиозного содержания. Множество фольклорных мотивов использовал Баронч в своих литературных опытах (рассказах, поэтических сочинениях), которые сами по себе не представляют литературной ценности.

В украинской фольклористике на деятельность С. Баронча как собирателя украинского фольклора впервые обратил внимание великий украинский ученый и общественно-политический деятель либерально-демократического направления М. Драгоманов. В январе 1886 г., во время пребывания в Женеве, М. Драгоманов при помощи Ивана Франко получил по абонементу из львовской библиотеки Оссолинских первое издание «Басен, анекдотов, преданий» и сделал много выписок из книги. Драгоманова раздражало неудобное размещение материала в сборнике. Несмотря на это, в письме И. Франко от 31 января 1886 г. он высоко оценил его значение: «Заметно, что перед человеком (т. е. перед С. Барончем. – Я. Д.) был очень ценный материал, для моих исследований – неоценимый; бери да и всю книгу переписывай»¹⁷. Научную оценку сборника Баронча М. Драгоманов дал, между прочим, также в своей статье «Два малороссийских “фабло” и их источники», для которой использовал рассказ, помещенный Барончем в сборнике под заглавием “Попы”». Украинский фольклорист считал, что сборник «крайне интересный по содержанию»¹⁸, ценность его, однако, снижена тем, что материал дается не в оригинале, а в переводе на польский язык, часто, по-видимому, в сокращенном виде и без обозначения места записи, фамилии и классовой принадлежности рассказчика. Предание «Олена» из сборника Баронча (из второго издания) Драгоманов перепечатал и проанализировал в своей работе «Шелудивый Буняк в украинских сказаниях»¹⁹.

Сборником Баронча пользовались также другие видные украинские фольклористы и этнографы. Иван Франко пользовался сборником при составлении своего корпуса «Галицько-руські народні приповідки»²⁰. Он обращался также к другим работам армянского ученого, определяя их ценность с точки зрения украинской фольклористики. В рецензии на библиографический указатель Б. Гринченко «Литература украинского

¹⁵ Все перечисленные книги изданы на польском языке.

¹⁶ *Barącz S. Podania ludowe // Młówa. – Lwów, 1869. – № 28. – S. 451-452.*

¹⁷ *Листування І. Франка і М. Драгоманова // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Вип. 52. – С. 154.*

¹⁸ *Вестник Европы. – Москва, 1887. – Т. 4. – С. 326.*

¹⁹ *Киевская старина. – К., 1887. – Т. 18. – С. 691-694.*

²⁰ *Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. 1. – С. 11.*

фольклора 1777-1900», например, И. Франко дал краткую характеристику работы С. Баронча «Чудотворные иконы святейшей Богоматери в Польше»²¹.

Несколько украинских народных анекдотов, записанных Барончем, перепечатал выдающийся украинский этнограф Владимир Гнатюк в своем сборнике «Галицько-руські анекдоти»²².

Украинский вариант легенды о кровосмесителе, записанный в «Баснях, анекдотах, преданиях», использовал в своей работе «К истории легенды о папе Григории» известный украинский советский литературовед Микола Гудзий²³.

Конечно, этим не исчерпываются все случаи использования сборника Баронча в украинской фольклористике.

Видный армянский историк Садок Баронч искренно любил устное творчество украинского народа. «Не презирайте этих полевых цветов, – писал он, – хотя они и не ошеломляют блеском своей красоты, в них много жизненных сил, в них – язык сердца, а сердцем ведь легче всего придти к пониманию нашего народа»²⁴. Глубокое уважение к народному творчеству сохранил С. Баронч на протяжении всей своей трудолюбивой жизни.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Армянский ученый Садок Баронч как собиратель украинского фольклора // *Պատմա-բանասիրական հանդես*: Patma-banasirakan handes. – Երևան (Erevan), 1965. – № 1. – P. 296-300.

²¹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. 44. – Кн. 6. – С. 45 (отдел библиографии).

²² Етнографічний збірник. – Львів, 1899. – Т. 6. – С. 285-286, 298-299, 311.

²³ Известия Отд. русского языка и словесности имп. Академии наук. – Петроград, 1914. – Т. 19. – Кн. 4. – С. 229.

²⁴ *Barącz S.* Podania ludowe... – S. 452.

ІВАН ГАНУШ

ІВАН ГАНУШ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЯЗЫКА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ АРМЯН

Своеобразие исторического прошлого армянских колоний на Западной Украине, сохранявших свой национальный облик на протяжении девяти столетий, привлекло внимание многих исследователей XIX и XX вв. Обширная литература отражает историю, культуру, экономику армянских колоний. Многие вопросы, связанные с пребыванием армян на Западной Украине, требуют уточнения и разработки на основании богатого архивного материала.

Вместе с тем на протяжении длительного времени оставался вне поля зрения исследователей сложный вопрос о языке армянских поселенцев Западной Украины. История армянского языкознания знает только несколько имен лингвистов-арменистов, касавшихся этого вопроса. Центральное место среди исследований, посвященных языку западноукраинских армян, занимают работы Ивана Гануша.

Иван (Ян) Гануш родился 13 июля 1858 г. в селе Колодеевка около города Станислава (Западная Украина). После окончания народной школы в родном селе и гимназии в Станиславе Гануш изучал в 1877-1881 гг. классическую и славянскую филологию в Краковском университете¹. Уже в молодости проявились его блестящие лингвистические способности. Начиная с 1880 г., в польских, а затем и в немецких научных журналах и изданиях печаталось громадное количество статей Гануша, посвященных различным отраслям языкознания. В Кракове он примкнул к кружку молодых лингвистов, группировавшихся вокруг крупного польского слависта Люциана Малиновского.

В 1881 г. для продолжения своей учебы Гануш уехал в Лейпциг, считавшийся в то время мировым центром языкознания. Здесь молодой ученый окончательно определил направление своих интересов, избрав трудную область сравнительного языкознания. В Лейпциге Гануш проходил учебу под руководством известных ученых. Его учителями были: специалист по классической филологии Г. Курциус, славист А. Лескин, санскритолог Э. Виндиш и, наконец, основатель так называемой младограмматической школы в языкознании К. Бругманн. В Берлине (1883), у первоклассных специалистов А. Вебера и Г. Ольденберга, Гануш углубил свои знания санскрита и индийских диалектов. В Вене (1884) слушал лекции по санскриту (у Г. Бюлера) и по сравнительной грамматике (у Ф. Мюллера). В 1883 г. Гануш блестяще защитил докторскую диссертацию «Об ударении имен существительных в украинском языке» и в 1884 г., после защиты работы «О медленном распространении *-н-* дэклинации в стариндийском языке» получил звание доцента при кафедре санскрита и сравнительного

---

¹ Hanusz J. Vita // *Ejusd. Über die Betonung des Substantiva im Kleinrussischen.* – Leipzig, 1883. – S. 96.

языкознания в Венском университете. Здесь Гануш преподавал санскрит, грамматику литовского языка, введение в кельтские языки, сравнительную грамматику индоевропейских языков.

В разгар споров между представителями старых и новых (младogramматических) течений в языкознании Гануш решительно становится на сторону последних. Методика грамматических исследований, выработанная младogramматиками, ярко отражена в многочисленных работах Гануша. Его исследования вполне соответствуют последним для того времени достижениям сравнительно-исторического метода в языкознании. Вместе с тем у Гануша постепенно складывается критическое отношение к категориальным фонетическим законам школы Бругманна–Лескина.

Гануш готовился занять кафедру санскрита и сравнительного языкознания в Краковском университете. Обладая очень глубокими познаниями в области классической, славянской и индийской филологии², владея по крайней мере 15 языками (кроме украинского и польского, Гануш владел русским, чешским, сербо-хорватским, литовским, основными западноевропейскими, классическими и некоторыми кельтскими языками, а также несколькими диалектами индийского языка), Гануш в 1884 г. в Вене начал изучать армянский язык³.

В 1885 г. он отправился из Вены в городок Куты на Западной Украине для изучения живого армянского языка, сохранившегося у проживавшего там армянского населения. В 1886 г. выходит в свет первая работа Гануша по армянской филологии под названием «О языке польских армян, ч. 1». За этой работой следуют другие статьи, рецензии, реферативные обзоры, посвященные армянскому языку и литературе. Они разбросаны в таких научных журналах и изданиях, как: «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności» (Краков), «Muzeum» (Львов), «Archiv für slavische Philologie» (Берлин), «Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte» (Берлин), «Österreichische Monatsschrift für den Orient» (Вена), «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes» (Вена).

Гануш участвовал в конгрессе ориенталистов, происходившем в 1886 г. в Вене. На арийской секции он представил свой доклад по армянской филологии.

В начале 1887 г. Гануш отправился в научную командировку для изучения албанского языка и углубления своих знаний по кельтским языкам. В Париже он познакомился с известным французским арменистом Огюстом Каррьером. Здесь в июле 1887 г. он заболел тифом. Организм, подорванный напряженной работой (в течение 1880-1887 гг. он напечатал около полутора сотни работ, среди которых имеется несколько монографий), не выдержал болезни. И. Гануш скончался 26 июля 1887 г., когда ему исполнилось всего 29 лет, в самом начале расцвета своего громадного таланта⁴.

² Ягич И. В. История славянской филологии. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 780-782.

³ Kryński A.-A. Jan Hanusz i jego prace // Prace filologiczne. – Warszawa, 1888. – Т. 2. – S. 826, 829.

⁴ Следует отметить, что армянская научная общественность еще при жизни И. Гануша уделяла большое внимание его арменоведческой деятельности и творчеству. О выступлении Гануша в 1886 г. на Венском конгрессе востоковедов писали тогдашние армянские газеты. В феврале 1887 г. в журнале «Հիմնի Անուրիշ» (Вена) была опубликована подробная статья о жизни и исследованиях Гануша. В сентябре этого же года журнал некрологом отметил печальный факт смерти Гануша. Исследование Гануша «Фонетика говора польских армян» хорошо было принято в армянских научных кругах: большая часть предисловия издателя Ф. Мюллера и вступления автора книги была переведена на армянский язык и с подробной аннотацией исследования издана в Вене в феврале 1890 г., т. е. через год после опубликования оригинала. – Прим. ред. «Ист.-филол. журнала».

Смерть молодого исследователя была воспринята как тяжелая потеря для всего языкознания⁵.

***

«Через неделю кончаю лекции и еду в Восточную Галицию, – писал Гануш 5 июля 1885 г. из Вены польскому языковеду Адаму-Антону Крыньскому. – Несколько дней задержусь в Кракове и во Львове, потом немного побуду у родителей около Станислава, а оттуда хочу на несколько недель уехать на Буковину подслушивать наших армян, которые еще сегодня говорят по-армянски. Я хотел бы исследовать отношение этого диалекта к классическому языку. Девять столетий пребывания среди славян несомненно оставило на нем много следов. В общем, буду там собирать все, что мне может понадобиться»⁶.

К моменту путешествия Гануша в армянские колонии на Западной Украине представление языковедов о языке западноукраинских армян было очень смутным и поверхностным. Еще в 1830 г. армянский ученый, архимандрит армянской академии св. Лазаря в Венеции Минас Бжшкян (Медичи) приложил к своему описанию путешествия в Польшу и соседние с ней страны⁷ несколько отрывков из армянских судебных книг XVIII в. из Западной Украины. Эти документы были написаны армянским алфавитом, но макароническим языком, в котором турецких и польских слов больше, чем армянских. На этом материале строил предложения о языке западноукраинских армян А. Айтынян в своей «Критической грамматике современного армянского языка»⁸. Отрывки из опубликованных М. Бжшкяном документов перепечатал тоже (без грамматических комментариев) второй крупный исследователь армянского языка Керопэ Патканян (Патканов) в «Исследовании о диалектах армянского языка»⁹. Таким образом, все известия о диалекте западноукраинских армян сводились к скудным данным о языке, бывшем в употреблении в XVIII столетии.

Необходимо отметить, что Гануш предпринял свою поездку, уже обладая знанием армянского языка. Кафедру санскрита и сравнительного языкознания в Венском университете, на которой работал Гануш, возглавлял Фридрих Мюллер, разносторонний языковед и этнолог, хороший знаток армянского языка. В Вене, в монастыре ордена Мхитаристов, находится богатая армянская библиотека и коллекция ценных армянских рукописей, которыми Гануш пользовался для своих арменистических занятий. Начиная изучать армянский язык (грабар и ашхарабар), Гануш познакомился с проживавшим в Вене крупным армянским лингвистом, незаурядным языковедом-исследователем Арсеном Айтыняном, который к этому времени заканчивал работу над своей «Грамматикой древнеармянского языка». А. Айтынян был первым лингвистом-арменистом, разработавшим научную классификацию диалектов новоармянского языка.

⁵ Müller F. Vorwort // *Hanusz J. Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kuty in Galizien.* – Wien, 1889. – S. III-IV; *Jagič V. Dr Jan Hanusz // Archiv für slavische Philologie* (далее – ASPH). – Berlin, 1887. – Bd. 10. – S. 660-665.

⁶ *Kryński A.-A. Jan Hanusz i jego prace...* – S. 826.

⁷ *Բժշկյան Մ. Ծանապար Թիւն ի Լեհաստան եւ յայ կողման բնակեալս ի հայ կազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին.* – Венеция, 1830. – С. 171-175 и др.

⁸ *Այտնյան Ա. Բնական քերականութիւն արզի հայերէն լեզուի.* – Венеция, 1886. – Т. 1. – С. 162 и послед., 180 и послед.; Т. 2. – С. 230.

⁹ *Патканов К.П. Исследование о диалектах армянского языка. Филологический опыт.* – Санкт-Петербург, 1869. – С. 105-106.

Имеются все основания считать, что именно под влиянием А. Айтыняна у Гануша возникла идея изучить диалект западноукраинских армян.

В Куты, небольшой живописный городок, расположенный на предгорье Карпат, Гануш приехал в августе 1885 г. Он поселился на несколько недель в семье армянина Ованеса Яновича. Армянская колония в Кутах насчитывала к тому времени несколько сот человек, употреблявших в повседневной практике родной язык наряду с украинским и польским. Среди местного армянского населения, занимавшегося торговлей и ремеслами, Гануш сделал большое количество диалектологических и фольклористических записей. «После туристского похода в Черногору сию сейчас уже две недели среди армян, – описывает Гануш свои впечатления в письме А.-А. Крыньскому от 6 сентября 1885 г. – “u gisorgvim hajnak zurucetu”¹⁰ (и учусь разговаривать по-армянски). Я собрал уже около 1000 слов, изучил флексию и составил несколько коротких текстов на местном языке – они сами (т. е. местные армяне. – Я. Д.) не смогли мне принести никаких записей. Все религиозные песни, которые они поют, составлены на классическом языке, который они совсем не понимают. Их настоящий язык очень отличается от классического, особенно по флексии. Не знаю, осталось ли у них хотя бы четвертая или пятая часть классической лексики»¹¹. Гануш посетил еще западноукраинский город Черновцы, в котором находилась значительная армянская колония, потерявшая, однако, к тому времени свой родной язык. В горных карпатских селах Гануш разыскал еще две говорящие по-армянски семьи: одну – в селе Хомяковка, вторую – в селе Жабье.

Первые итоги своих исследований Гануш подвел в упомянутой выше работе «О языке польских армян», ч. 1¹². В обширном предисловии к работе Гануш рассматривает историю вопроса и останавливается на истории армянских поселений на Западной Украине. Основную часть работы Гануша составляет словарь из примерно 1500 слов, наиболее часто употребляемых в кутском наречии армянского языка. В словарь внесены слова, записанные Ганушем из разговорной речи, и, кроме того, довольно значительное количество крестных имен и фамилий, выписанных из метрических книг кутского армянского церковного прихода и двух (основных) работ армянского историка из Западной Украины С. Баронча. Гануш приводит богатый лексический материал для сравнения со словами кутского наречия. Для этого он использует не только грабар, но и все опубликованные к тому времени записи армянских диалектов восточного и западного народного армянского языка (материал из Еревана, Нахичевана, Карабаха, Джульфы, Тбилиси, Хоя, Астрахани, Константинополя и др.). Гануш пытается выяснить происхождение многих слов – для уяснения исторических взаимосвязей он приводит параллели из многих индоевропейских (иранский, индийские, славянские, литовский, албанский, греческий, кельтские, романские, германские), тюркских и семитских языков. В конце своей работы Гануш дает небольшое резюме *Imastuthin iħax i Hajerun seb*¹³, написанное на кутском наречии.

¹⁰ Сохраняю транскрипцию Гануша. – Я. Д.

¹¹ *Kryński A.-A. Jan Hanusz i jego prace...* – S. 830.

¹² *Hanusz J. O języku Ormian polskich. 1. Wyrazy zebrane w Kutach nad Czeremoszem // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności* (далее – RSWF). – Kraków, 1886. – Т. 11. – S. 350-481. Отдельный оттиск имеет тоже французское заглавие: *Sur la langue des Arméniens polonais. 1. Mots recueillis à Kuti*, под которым работа обычно цитируется в языковедческой литературе.

¹³ Сохраняю транскрипцию Гануша. – Я. Д.

На основании изучения лексического состава кутского наречия армянского языка Гануш пришел к выводу, что примерно 2/3 употребляемых армянскими поселенцами слов относятся к армянскому языку и только не более 1/3 является заимствованиями, отражающими длинный миграционный путь переселенцев: это заимствования из турецкого, румынского, украинского и польского языков. Славянские (в основном украинские) заимствования составляют примерно 1/10 словарного состава наречия.

Выводы Гануша оказались своеобразным открытием для армянского языкознания того времени. На основании большого фактического материала Гануш не только определил облик живого наречия, употребляемого западноукраинскими армянами, но и установил, что между языком, на котором писали западноукраинские армяне в XVIII в., и кутским наречием нельзя ставить знак равенства.

Собранный в Кутах лексический материал послужил Ганушу также для написания небольшого ономастического исследования «О фамилиях польских армян»¹⁴. Фамильные названия армян Гануш распределил согласно суффиксам и окончаниям на несколько групп. Фамилии армянского типа на *-енц*, *-анц* (в Армении обычно на *-bshĭ*, *-bshĭg*) среди западноукраинских армян встречались редко. Этот тип фамильных названий был почти полностью вытеснен фамилиями славянского типа на *-ович*, *-евич*. Среди западноукраинских армян особенно часто встречались фамилии именно такого типа, в основе своей армянского, турецкого или славянского (реже румынского и венгерского) происхождения. Фамилии на *-ович*, *-евич* появились, несомненно, под влиянием украинского и польского языков. Остальные фамилии составляют две группы: одну – на *-ский*, *-овский* (встречались редко, создаваемые по польскому образцу) и вторую – на *-ик*, *-ук*, *-ак* (гораздо чаще, создаваемые под влиянием украинского языка). Гануш приводит интересные примеры принятия армянскими поселенцами чисто украинских фамилий (например, Годованець, Півкорець, Гологазюк) и, вместе с тем, указывает на украинские фамилии с армянскими суффиксами и окончаниями (Ивонушкянц, Ивонуненц). Для сравнения Гануш снова приводит богатый материал из грабара, ашхарабара и различных индоевропейских и тюркских языков. Сравнение с работой К. Сонготта «Фамильные и крестные имена венгерских армян»¹⁵, в которой отражено много фамилий славянского происхождения, бытующих среди трансильванских армян, разрешает Ганушу сделать вывод о тесной связи между западноукраинскими и трансильванскими армянами, о переселении армян из Западной Украины в Трансильванию.

Оригинальные арменистические исследования Гануша сразу же нашли высокую оценку специалистов¹⁶.

Исследование Гануша «О языке польских армян, ч. 1» вышло в свет как раз к конгрессу ориенталистов, происходившему в Вене 27 сентября – 2 октября 1886 г. Заседания арийской секции конгресса (Гануш был избран секретарем секции) превратились

¹⁴ Hanusz J. O nazwiskach Ormian polskich // Muzeum. – Lwów, 1886. – № 10. – S. 565-573. В несколько переработанном и сокращенном виде это исследование было напечатано под названием: Einige slavische Namen armenischer und türkischer Herkunft // ASPH. – 1886. – S. 472-477.

¹⁵ Szongott K. A hazai örmények vezetékei – es keresztnévei. – Gerla, 1884. Ср. также рецензию Гануша на эту работу: Armenische Philologie // Österreichische Monatsschrift für den Orient (далее – ÖMO). – Wien, 1886. – № 8. – S. 154-155.

¹⁶ Kryński A.-A. Prace językoznawcze w wydawnictwach Akademii Umiejętności w Krakowie // Prace filologiczne. – Warszawa, [1887]. – T. 2. – S. 346-347.

во встречу самых видных арменистов того времени. На конгрессе присутствовали Арсен Айтынян из Вены, выдающийся арменист, профессор Петербургского университета и член-корреспондент Академии наук Керопэ Патканян (Патканов), крупный знаток армянского языка, профессор Страсбургского университета Йоганн-Гейнрих Гюбшманн, не так давно определивший место армянского языка среди индоевропейских языков, и, наконец, профессор Венского университета Фридрих Мюллер. Гануш на заседании секции делился результатами своих диалектологических исследований в Кутах. Учитывая фонетические и морфологические данные кутского наречия, он определил место наречия среди западноармянских диалектов¹⁷.

Очень активный и подвижный молодой исследователь поддерживал научные связи не только с общепризнанными авторитетами в области армянской филологии. Его привлекали новые объекты диалектологического исследования – армянские колонии в Трансильвании. Гануш установил письменную связь с проживавшими в Арменополисе¹⁸ исследователями быта и нравов местных армян Криштофом Сонготтом, Гегрели Говрином и другими. От собирателя сказок и легенд, распространенных среди армян Трансильвании и Буковины, Г. Мунзата он получил для использования значительное количество фольклористических записей. К некоторым из записанных Г. Мунзатом текстам Гануш написал свои примечания. Например, в комментарии к легенде о наказании св. Саркиса Гануш приводит текст записанной им (по-видимому, в Кутах) армянской народной песни, посвященной св. Саркису, в примечании к сказке о короле Амбаноре и сироте Гануш проводит параллель между Амбанором и староармянской богиней весны Аманорой и т. д.¹⁹ С большой теплотой встретил Гануш выход в свет первого номера ежемесячника «Armenia», издававшегося в Герла, начиная с 1887 г.²⁰ Второй номер этого журнала принес уже статью самого Гануша «Известие о польских армянах»²¹.

Гануш пристально следил за новинками армянской филологии. В течение последнего года жизни (с половины 1886 г. до половины 1887 г.) Гануш прорецензировал десять изданий, имеющих отношение к арменистике. Он положительно отозвался о «Материалах для армянского словаря» К. Патканяна и о его же исследовании, посвященном языку армянских цыган²². Гануш приветствовал начало издания армянского журнала «Հովիտն Մուօրթի» в Вене²³, отметил первые шаги издаваемой в Лейпциге Абгаром Иоаннисяном «Armenische Bibliothek»²⁴; сделал несколько критических заме-

¹⁷ Ср. живые репортажи из конгресса, написанные самим Ганушем: Kongres orientalistów w Wiedniu // Przegląd polski. – Kraków, 1886. – Т. 82. – № 246. – С. 585-596; O kongresie orientalistów w Wiedniu // Biblioteka warszawska. – Warszawa, 1886. – Т. 181. – № 4. – С. 341-371.

¹⁸ Прежнее название трансильванского города Герла в Румынии Арменополис (венгерское название Самосуйвар) – центр армянских колоний в Трансильвании.

¹⁹ Некоторые армянские сказки и легенды из собрания Г. Мунзата с примечаниями Гануша были опубликованы уже после его смерти известным немецким этнологом и фольклористом Гейнрихом Влислоцким в сборнике: Märchen und Sagen der Bukovinaer und Siebenbürger Armenier. – Hamburg, 1891. – S. V-VI, 52, 55, 61, 82.

²⁰ Hanusz J. Neue armenische Zeitschriften // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (далее – WZKM). – Vienna, 1887. – Bd. 1. – С. 79-80.

²¹ Hanusz J. Ertesttés a lengyel örményekről // Armenia. – Gerla, 1887. – № 2.

²² ÖMO. – 1886. – № 5. – С. 97-96; WZKM. – 1887. – Bd. 1. – С. 80-81.

²³ WZKM. – 1887. – Bd. 1. – С. 79-80.

²⁴ Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte. – Berlin, 1886. – Bd. 1. – № 2.

чаний по поводу упомянутой выше работы К. Сонготта, посвященной ономастике трансильванских армян; высмеял антинаучную попытку итальянского языковеда К. Моратти найти в армянском языке сотни и тысячи мнимых индоевропейских слов, принятую им в работе «*Atmeno ed Indoeuropeo*»²⁵. Из-под пера Гануша, наконец, вышли отзывы на историко-литературную работу Гевонда Алишана, фольклористический сборничек Вильгельма Бергера²⁶.

Поразительную ширину знаний Гануша в области армянского языкознания и истории армянской литературы отражает написанная им для чешской энциклопедии обзорная статья «Армянский язык и литература»²⁷. Ценность и содержательность этой статьи подчеркивает хотя бы тот факт, что она без существенных изменений была перепечатана через несколько лет в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза–Ефрона²⁸.

Последняя работа Гануша, посвященная изучению западноукраинского диалекта армянского языка, вышла в свет только после его смерти. Это была вторая часть исследования «О языке польских армян», которая печаталась в 1887-1889 гг. под заглавием: «К армянской диалектологии. I. Фонетика польско-армянского наречия в Кутах в Галиции»²⁹.

Исследуя фонетический строй кутского наречия, Гануш поставил перед собой задачу определить соотношение между звуками наречия и звуками классического армянского языка (грабара), а также установить тенденции фонетических изменений в пределах самого наречия. Гануш установил наличие следующих гласных в кутском наречии³⁰: *a* (на месте – в основном – классических *a*, *aj*), *e* (класс. *e*, *ê*, *ea*), *o* (класс. *o*, *ô*), *i* (класс. *i*), *u* (класс. *û*, *oj*, *iu*, *eu*), *ъ* (класс. *ъ*), *y* (в заимствованных из славянских языков словах). Очень редко встречались дифтонги *ai*, *ei*, *oi*, а также *ia*, *ie* < *ea* (в классическом языке). В пределах наречия Гануш отметил переход гласных *a*, *e*, *o*, *i*, *u* в середине слов в *ъ* и появление всех этих гласных между двумя согласными в начале слов. На месте дифтонгов часто появлялись единичные гласные (особенно в конце слов и перед согласными). В системе согласных Гануш определил явления, в основном характерные для всех западных диалектов, – наличие согласных *p*, *t*, *k* < *b*, *d*, *g* (в классическом языке), *b*, *d*, *g* < *p*, *t*, *k* (класс.), *c*, *č* < *dz*, *dž* (класс.), *dz*, *dž* < *c*, *č* (класс.), *f*, *γ* < *h*, *λ* (класс.) Согласные изредка подвергались палатализации, особенно перед *e* в конце слов.

Как упоминалось выше, совокупность характерных фонетических и морфологических черт кутского наречия помогла Ганушу определить место наречия среди западноармянских диалектов. К сожалению, третья, готовившаяся Ганушем, часть исследования кутского наречия – очерк его морфологии – так и не увидела света.

²⁵ ÖMO. – 1886. – № 5. – S. 97.

²⁶ Ibid. – № 8. – S. 155.

²⁷ Hanusz J. Armenský jazyk a literatura // Ottův slovník naučný. – Praha, 1889. – Т. 2. – S. 750-754.

²⁸ Армянская литература // Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. 2. – С. 130-134.

²⁹ Hanusz J. Beiträge zur armenischen Dialektologie. 1. Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kuty in Galizien // WZKM. – 1887. – Bd. 1. – S. 131-197, 281-318; 1888. – Bd. 2. – S. 63-70, 124-132, 291-308; 1889. – Bd. 3. – S. 38-50. Отдельный оттиск озаглавлен: Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kuty in Galizien. – Wien, 1889. Польское издание было напечатано под заглавием: O języku Ormian polskich. 2. Głosownia gwary ormiańskiej w Kutach // RSWF. – 1889. – Т. 13. – S. 214-296.

³⁰ Сохраняется латинская транскрипция Гануша. Приводятся только основные результаты его фонетических исследований.

Исследование кутского наречия являлось в планах Гануша только первым этапом его арменистических занятий. Имея перед собой конечную цель – написание сравнительно-исторической грамматики армянского языка, Гануш интересовался не только живыми наречиями армянского языка (кутским наречием, наречиями Трансильвании) – у него существовал не менее глубокий интерес к мертвому уже наречию, на котором говорили армянские поселенцы на Западной Украине в более отдаленные (XIV–XVIII вв.) времена и которое стало известным ранее благодаря публикации М. Бжшкяна. Со свойственной ему энергией Гануш принялся за розыски, изучение, описание старых армянских рукописей, архивных документов, составленных на Западной Украине. Незадолго до смерти он работал над армянскими рукописями – литургическими книгами и книгой свадебных договоров Станиславской армянской колонии, которые хранились в музее Чарторыских в Кракове³¹. Огромная эрудиция Гануша являлась залогом того, что ему, несомненно, удалось бы расшифровать жившую еще до нашего времени загадку странного армянско-кыпчацко-татарско-польского наречия, на котором написано большинство армянских письменных памятников XV–XVIII вв. на Западной Украине.

Иван Гануш – единственный исследователь живого диалекта языка западноукраинских армян. Его скромный вклад в армянскую филологию отличается научной строгостью и достоверностью и заслуживает упоминания и высокой оценки.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Иван Гануш как исследователь языка западноукраинских армян // Պատմւոյ-քննարկարարական հանդէս: Patma-banasirakan handes. – Երեւան (Erevan), 1960. – № 2. – P. 142-149.

³¹ *Hanusz J.* Orientalische Handschriften in Krakau // WZKM. – 1887. – Bd. I. – S. 81-82. Судьба составленного Ганушем описания армянских рукописей неизвестна. Недавно краковские рукописи были заново описаны и их описание издано Польской академией наук (ср.: *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich. Dział ormiański opracował K. Roszko. Dział gruziński J. Braun.* – Warszawa, 1958).

АНТОН ШНЕЙДЕР

ЛЬВІВСЬКІ «ТЕКИ» А. ШНЕЙДЕРА

ЯК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ДЖЕРЕЛО

Радянська історіографія пригадала недавно ім'я видатного історика-краєзнавця Антона Шнейдера (1825-1880), який усе своє життя присвятив збиранню матеріалів для фундаментального історико-географічного словника Галичини¹.

У зв'язку з цим треба сказати, що в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки зберігаються цінні матеріали з особистого архіву історика. Вони потрапили сюди після трагічної смерті дослідника, який, як відомо, у розквіті творчих сил покінчив життя самогубством. Ці матеріали становлять окремий фонд «Тек» А. Шнейдера. Вони дають змогу не тільки по-новому висвітлити наукову біографію краєзнавця, але використовувати їх і сьогодні як важливе джерело при дослідженні минулого міст і сіл сучасних Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей.

У короткій, досі не публікованій і не використовуваній автобіографії, написаній у 1875 р., Шнейдер так охарактеризував тернистий шлях свого життя: «Антін Шнейдер народився у Вільшаниці, Золочівського повіту, 9 червня 1825 р. Коли в 1830 р. батько помер на холеру і він став сиротою, [жив] під опікою матері та утримувався з власних заробітків як корепетитор. В 1845 закінчив IV клас гімназії домініканців. Цього ж року став стажистом у рахунковій канцелярії 8 гусарського полку, розміщеного тоді на замку в Жовкві. Там підписаний (тобто А. Шнейдер. – Я. Д.), використовуючи нагороджені акти давнього архіву Собеських і Радзивіллів, почав збирати документи і робити з них витяги для своєї майбутньої збірки. Ще тоді, під час читання історичних праць та описів Польщі й Галичини, появився в нього намір видати обширнішу працю – географію Галичини, якої тоді ще не було. Цю колекцію використовував також пан Гіп[оліт] Ступніцький при виданні своєї «Географії Галичини» в 1848 р.² В 1849 р., після того як згаданий гусарський полк покинув Галичину, підписаний також пішов мандрувати по країні та за кордон³. В 1853 р. повернувся назад до Жовкви. Спершу працював за договором, пізніше, до 1859 р., [постійно] як рахівник на будівництві крайових шляхів у [Жовківській] окрузі. При кожній нагоді збільшував свою колекцію та [поширював своє] знання про наш край. Після того, як, згідно з ухвалою цісарсько-королівського намісництва, після закінчення будівництва шляхів у Жовківській окрузі, посада шляхового рахівника була скасована, підписаний у 1859 р. перенісся до Львова. Тут

¹ Дашкевич Я. Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII – 70-х років XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 2. – С. 20-22.

² «Galicja pod względem topograficzno-historycznym» Г. Ступніцького вийшла в світ у Львові в 1849 р.

³ У зв'язку з тим, що автобіографія писалася для урядової установи, А. Шнейдер не згадує в ній про свою участь у революції 1849 р. в Угорщині та трирічне ув'язнення в Куфштайнській фортеці.

жив спершу як поденний робітник, пізніше [працював] у редакції “Dziennika Literackiego”. Не змінив свого наміру та день за днем, незважаючи на злидні, збільшував свою колекцію. В 1863 р. почав літературну діяльність – надрукував у згаданому журналі кілька монографій міст у Галичині⁴. Після банкрутства журналу працював у 1865 р. за договором у Крайовій президії, а також займався впорядкуванням своїх збірок і нових придбань. В 1867 р. почав видавати свою працю “Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji” і займався цим до 1872 р. Тоді, внаслідок ухвали високого Крайового сейму, Крайова президія взяла видання згаданої праці на свій рахунок і допомогла відкрити власну видавничу контору, яку веде досі»⁵.

З невсипущою енергією взявся Шнейдер за створення «Красзнавчого архіву Галичини» та видання на його підставі «Енциклопедії красзнавства Галичини».

У 1874 р. його колекція займала 18 шаф, в яких було 1537 течок з матеріалами про понад 37 тисяч різних історико-географічних об’єктів⁶. За два роки колекція збільшилася ще на 2 шафи і зросла до 2000 течок, «в яких є до 3000 різних давніх документів (грамот), серед них сто і кілька десятків пергаментних, понад 20 тис. витягів з гродських книг і особисто перевічених копій різних грамот, з яких чимало з дипломатики XIII–XIV ст. Далі – документи новіші, тобто австрійські, від моменту захоплення Галичини до найновішого часу, а саме кілька тисяч оригінальних урядових декретів (віденських), кількадесят тисяч звітів намісництва, понад 100 тисяч судових вироків, заяв, протоколів і різноманітних урядових паперів з різних установ, а також приватних [осіб] (економічні звіти і повідомлення). Далі – понад сто і кількадесят тисяч різних статистичних списків, описів маєтків, лісів, будинків, місцевостей, звітів з урядових відряджень, [звітів] про лісництво й інші матеріали такого типу. Далі – кілька тисяч карт, планів і схем, понад 500 оригінальних рисунків і малюнків місцевостей або будинків; кілька тисяч [різних] праць, розподілених за темами у течках. Крім цього, кількадесят тисяч або й більше газетних вирізок, друкованих праць, оголошень, урядових обіжників та інших подібних друкованих і літографованих видань. Далі – кількостот давніх і нових рукописів, деякі з них переплетені, [серед них] найбільше хронік скасованих монастирів, збірники привілеїв та монографії про них, люстрації староств, покажчик грамот коронної метрики, що стосуються Галичини... В кінці ще різні власноручні записи, зроблені на підставі автопсії, витяги з [друкованих] праць, рукописів і т. п. творів про місцевості, ріки, гори, а також з іншими відомостями про Галичину»⁷.

Намагаючись реалізувати свої наукові плани, Шнейдер звертався до різних установ і до представників галицької поміщицько-буржуазної верхівки, прохаючи підтримки, але скрізь натрапляв на холодну стіну байдужості. Кілька разів він просив допомоги від Крайового сейму. В 1867 р. його прохання відхилено, бо «високий сейм не призначив жодної дотації на подібні цілі»⁸. Львівський магістрат у 1874 р. відмовив його прохання призначити на звільнену посаду охоронця міського архіву й прийняти

⁴ *Schneider A. Miasta i miasteczka Galicji // Dziennik Literacki. – Lwów, 1864.*

⁵ Львівська наукова бібліотека. Відділ рукописів. – «Теки» А. Шнейдера (далі – «Теки»), спр. F-28, арк. 88 (рукопис, чернетка, переклад з польської мови).

⁶ Там же. – Арк. 86.

⁷ Такий опис своєї колекції дав А. Шнейдер у листі до охоронця музею Чарториських у Кракові. Точна дата листа не встановлена. Чернетка листа зберігається у фонді Шнейдера, в книзі, що має заголовок «Katalog biblioteki własnej Antoniego Schneidera».

⁸ «Теки», спр. F-28, арк. 109.

безкоштовно на зберігання його велетенську краєзнавчу колекцію⁹. Від цього подарунка відмовився також музей магнатів Чарториських у Кракові...

Один з друзів Шнейдера, відомий вірменський історик С. Баронч, дуже влучно визначив причину всіх цих невдач. «В наш час, – писав Баронч Шнейдеру в 1864 р., – вони (тобто історико-географічні описи місцевостей. – Я. Д.) не викликають зацікавлення, бо сучасна агітація хотіла б показати все в рожевому кольорі. Тому сердечно ненавидять всіх копітких дослідників і, якщо б могли, то забили б дошками все минуле. Такий дослідник завжди викриває правду й мусить, на жаль, сказати, що не все золото, що світиться»¹⁰.

У 1878 р., опинившись цілком без засобів до життя і без жодних перспектив продовжувати свої наукові дослідження, Шнейдер, у заміну за злиденну пенсію, віддав свою колекцію. Унікальний «Краєзнавчий архів Галичини» був вивезений до Кракова.

Досі гадали, що, віддаючи свій архів, Шнейдер передав усе цінне, що було в його колекціях – ті матеріали, що після його трагічної смерті 25 лютого 1880 р. потрапили в тогочасну бібліотеку ім. Оссолінських у Львові, вважалися майже безвартісними¹¹. Близько 50 років пролежали вони тут без руху і лише на початку 30-х рр. ХХ ст. були упорядковані, зрештою дуже поверхово – та знову майже цілком забуті.

Докладне ознайомлення із збереженими львівськими «Теками» А. Шнейдера доводить, що така доля зустріла їх незаслужено. В наш час, у зв'язку з широким розгортанням історико-краєзнавчої роботи в Україні, вони повинні зайняти відповідне місце серед інших важливих джерельних матеріалів.

У Львівській науковій бібліотеці зберігається 222 течки з матеріалами Шнейдера, поділеними на 7 окремих груп, названих початковими літерами латинського алфавіту «А», «В», «С», «D», «Е», «F» і «G». При цьому збережений поділ самого Шнейдера. Ця частина матеріалів, яку він перед смертю не встиг упорядкувати, залишилася приблизно в такому самому вигляді й досі. Кожна течка складається звичайно з кількох десятків окремих зошитів, у кожному з яких подається матеріал на окреслену тему.

Виявляється, що, передаючи до Кракова свій «Краєзнавчий архів Галичини», Шнейдер зберіг у себе деякі важливі і цінні його частини, над якими продовжував працювати в 1878-1880 рр. У себе він залишив, зокрема, ключ до архіву – 81 течку з докладним переліком назв Галичини, упорядкованим за алфавітом (група «А») та за адміністративним поділом (група «В»). Обидва ці покажчики – це не просто перелік назв місцевостей, рік, гір, але, що дуже важливо, докладний реєстр різноманітних інших топонімів (назви лісів, піль, хуторів, млинів і т. п.). Докладний перелік топонімів у алфавітному порядку займає течки А-5 до А-16. Значення його для топонімічних досліджень, а також для ідентифікації населених пунктів чимале. Для прикладу наведемо топоніми, пов'язані з етнонімом «татари» (течка А-16): Татарівка – річка в межах громади Верхній Березів (пов. Коломия); Татарський млин – у м. Золочів; Татарське побоїще – в громаді Балинці (пов. Коломия); Татарське поле – в громаді Коршів (пов. Коломия) та в громаді Порхова (пов. Бучач) і т. д. В усіх випадках подаються посилення на джерела, з яких взято топоніми.

⁹ «Теки», спр. F-28, арк. 86-87.

¹⁰ Лист від 26 квітня 1864 р. («Теки», спр. E-2, арк. 88).

¹¹ Див., наприклад: *Charewiczowa Ł. Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider. – Lwów, 1938.*

Ще більше топонімічного матеріалу приносить група «В» (65 течок). Алфавітний перелік місцевостей дається тут у межах повітів. Біля кожної назви подаються короткі відомості про дану місцевість та перелік всіх топонімів, що трапляються на її території. Серед них – назви піль, лісів, пасовиськ, зрубів, гір, річок, боліт, ставів, озер, корчем, фільварків, хуторів і т. д. Ось такого типу відомості про село Заболотці (пов. Броди): ліси – На Велиню, Захарія; ліс і лука – Сквірив, гаї (колись ліси) – В Мостах, Паленичів; поля – Передсілля, Ключ, Поглівна, За Дольницями, Олосів, Долина, Шеметів; лука – Острів; потоки – Перегін, Стир; гора – Плачник; присілкі – На Переліску, Вовковатичі (тут став з дерев'яним млином на одно колесо), На Велиню, Під Липами (1 хата), На Полянні (1 хата), На Дільничках (3 хати); дерев'яна корчма на Шеметові; дерев'яна садиба з огорожею Заболотці; дерев'яна парафіяльна церква Марії. При описі міста Броди, наприклад, дається перелік давніших назв міста, основних вулиць, промислових об'єктів, цвинтарів, церков тощо. Такі відомості даються про всі місцевості Галичини за станом на 60–70-ті рр. ХІХ ст. з врахуванням змін у топоніміці протягом ХІV–ХІХ ст.

Група «В» – це не лише перелік топонімів; часто тут біля назв окремих місцевостей наводяться витяги з архівних джерел, друкованої літератури, додаються вирізки з української та польської преси, з книг і навіть окремі оригінальні документи.

Особливий характер має група «С», що складається з 20 течок. Це упорядковані за алфавітом матеріали до геральдики, сфрагістики і дипломатики галицьких міст і сіл. Помітно, що до цієї частини своєї колекції Шнейдер ставився з великою любов'ю, намагався доповнити її всіма можливими способами. Якимсь чином йому вдалося добитися розпорядження намісництва від 20 травня 1877 р. до всіх повітових староств Галичини про виготовлення сургучних відтисків металевих печаток усіх міст, містечок та більших сіл, складання описів уживаних для даної місцевості гербів разом з історією їх надання. Всі ці матеріали потрапили до рук дослідника і доповнили його єдину в своєму роді сфрагістично-геральдичну збірку¹².

До збірки потрапили не лише матеріали 1877 р. Переглядаючи різноманітний актовий матеріал, переважно списаний на макулатуру, Шнейдер підбирав документи, скріплені печатками, і приєднував їх до збірки. В такий спосіб у колекції опинилися різні документи (починаючи з ХVІ ст.), значення яких не можна тепер розцінювати лише з сфрагістично-геральдичного погляду. Так, у зошиті «Броди» зберігаються документи про мито, яке збирали в цьому місті в 1773 р. і матеріали перепису населення та будинків з 1799 р.; в зошиті «Львів» – матеріали переписів 1785-1786, 1817, 1821, 1857 рр.; у зошиті «Станиславів» – інвентар будівель міста в 1818 р.; в зошиті «Заліщики» – договір поміщиці Т. Потоцької з державою про переправи через Дністер з 1786 р.; в зошиті «Залізці» – списки привілеїв міста (починаючи з 1521 р.), пред'явлених у 1781-1782 рр. У зошити масово потрапили матеріали сеймових виборів (списки виборців 60–70-х рр. ХІХ ст.), реєстри ярмаркових цін 70-х рр., різні посвідчення, квитанції і т. п.

Шнейдер збирав сфрагістично-геральдичний матеріал різноманітного походження. В його колекції опинилися малюнки гербів, виконані згідно з середньовічними наданнями чи місцевою традицією; відтиски печаток, виконані в сургучі, папері (т. зв. «сухі печатки»), за допомогою сажі або іншого барвника. Збирав Шнейдер також зображення печаток чи гербів, друковані на спеціальних наліпках, які в ХІХ ст. вживалися для

¹² У зв'язку з відсутністю консервації чимало сургучних відтисків знищено.

запечаткування листів. У колекції є відтиски печаток і сигнетів феодалів XVI–XVIII ст., міських управ (магістратів) XVI–XIX ст., громадських (сільських) управ XVIII–XIX ст., різних церковних установ, єврейських релігійних громад, громадських організацій, промислових підприємств тощо.

У більшості зошитів течок групи «С» подається також перелік опублікованих або неопублікованих привілеїв, що стосуються даної місцевості – часом з докладним викладом їх змісту, з копією грамоти або витягом з неї (наприклад, Белз, Броди, Бучач, Глиняни, Гологори, Снятин, Заліщики, Залізці). В ряді випадків збережено офіційне листування кінця XVIII ст. про привілеї міст та їх практичну реалізацію.

Необхідно підкреслити, що група «С» течок Шнейдера – це унікальна геральдично-сфрагістично-дипломатична колекція, яка заслуговує на всебічне вивчення і використання. Цінність її для української сфрагістики та геральдики XVIII–XIX ст., безперечно, дуже велика.

Збираючи матеріал для «Краєзнавчого архіву Галичини», Шнейдер не забув про сусідню Буковину, що також перебувала під австрійським пануванням. У такий спосіб виникла окрема колекція краєзнавчих матеріалів про Буковину, що нараховує 42 течки (група «D»). Принцип упорядкування колекції географічно-тематичний, тому поряд із зошитами про окремі місцевості є зошити, в яких відбито питання загального характеру. Наприклад, у течці D-1 є матеріали про буковинську шляхту, буковинські торговельні агентства в Молдавії, про т. зв. аллодіальний податок, німецьку та угорську колонізацію Буковини, поселення лікарів, військове судівництво, еміграцію і т. д. В течці D-42 – матеріали про водні переправи, повені, адміністрацію краю, торгівлю, стан і випас худоби. В групі D особливо багато матеріалу про минуле та сучасне Чернівців (течки від D-10 до D-14), що також поділено за окремими питаннями.

Помітно, що збирання буковинських матеріалів Шнейдер не вважав першочерговим завданням – і колекціонував лише те, що при нагоді потрапляло йому до рук. Оригінального актового матеріалу найбільше тут з 1786-1848 рр., тобто з періоду, коли Буковина в адміністративному відношенні була пов'язана з Галичиною й у Львові відкладалися документи про Буковину. Крім цього, в течках багато вирізок з галицької та буковинської преси.

Дуже різноманітний за своїм характером матеріал покладено в основу групи «Е», що налічує 27 течок. Із збереженого листа Археологічної комісії Академії наук у Кракові до Шнейдера (від 4 лютого 1874 р.) виходить, що Шнейдер брав участь в опрацюванні картотеки «Реєстр пам'яток старовини в усіх провінціях давньої Польщі від дохристиянських часів до кінця XVII ст.»¹³. Матеріали реєстру стали основою групи «Е», причому знову був застосований перехресний, тематично-географічний принцип упорядкування матеріалу. Відомості (наприклад, витяги з різних друкованих і рукописних праць, з каталогів і описів музеїв та археологічних збірок) про певні археологічні об'єкти Шнейдер об'єднував під географічними назвами, пов'язаними з цими об'єктами – або під збірною характерною назвою пам'яток певного типу. Тому поряд із зошитами про окремі місцевості в групі «Е» трапляються – часом досить великі за обсягом – зошити на такі теми, як, наприклад, «Археологія (в цілому)», «Городища», «Могили і кургани», «Монети (знахідки)», «Музеї та археологічні колекції», «Печери» і т. п.

¹³ «Теки», спр. Е-I, арк. 485.

Археологічний матеріал з території Галичини не раз інвентаризувався пізнішими дослідниками, тому група «Е» зберегла на сьогодні лише значення контрольного джерела. Безсумнівну цінність зберіг, однак, рукопис недрукованої праці Шнейдера «Bor-szczower Bezirk in Galizien mit seinen prähistorischen und mittelalterlichen Altertümern. Eine im. J. 1878 an Ort und Stelle zusammengefasste archäologische Studie» («Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною. Археологічне дослідження, опрацьоване на місці в 1878 р.»), що зберігається в течці Е-1.

Протягом певного часу Шнейдер перетворив свою археологічну картотеку у своєрідну універсальну колекцію енциклопедичного характеру з алфавітним принципом упорядкування. Внаслідок цього в групі «Е» з'явилися зошити також на інші теми, наприклад, «Астрономія», «Ассірія», «Аріанські колекції», «Аркан (танець)», «Архів бернардинців», «Адерсбахські скелі». Течки помітно розбухли за рахунок другорядного матеріалу і тому орієнтуватися в їх змісті тепер досить важко.

Ще важче використовувати дві останні групи течок (група «F» – 28 течок і група «G» – 19 течок), упорядкування яких не було завершено самим Шнейдером і які після його смерті не були доведені до ладу.

В цілому можна сказати, що в групі «F» зібрані цінні, переважно статистичні дані про лісівництво (течки 1-12), промисловість (течки 13-17), шляхи (течки 18-20) Галичини в кінці XVIII–XIX ст. Крім цього, в згаданій групі є колекція карт, показчиків місцевостей (друкованих, частково з виправленнями і доповненнями Шнейдера, та рукописних), а також початок чистовика «Encyklopedii do krajoznawstwa Galicji», показчик до нього та листування, в основному, про видання цього твору.

Група «G» – це майже не впорядковані матеріали, зібрані Шнейдером для доповнення різних своїх колекцій та картотек.

В умовах поміщицько-буржуазної Галичини другої половини XIX ст. великий дослідницький талант Антона Шнейдера був зведений нанівець. Наукова спадщина та колекції вченого зберегли, однак, цінність і для нашого часу. Тепер вони перестають бути «мертвим капіталом» і перетворюються у важливе історико-краєзнавче джерело, що допомагає краще відтворити й зрозуміти минуле нашого народу.

Публікується за виданням: *Пісковий С. [Дашкевич Я.Р.]*. Львівські «Теки» А. Шнейдера як історико-краєзнавче джерело // *Архіви України*. – К., 1965. – № 4. – С. 73-76.

МИКОЛА ГУЛАК

Микола Гулак в Азербайджані (друга половина XIX ст.)

Коли писатиметься історія азербайджансько-українських інтелектуальних контактів у XIX–XX ст. (а така історія обов'язково мусить бути написана), то з українського боку вона, без сумніву, відкриватиметься іменем Миколи Гулака. Видатний український політичний діяч, один з організаторів першого українського підпільного об'єднання – Кирило-Мефодіївського братства (це були роки 1846-1847), представник його радикального крила, яке передбачало насильницьку ліквідацію російського царату, приятель Тараса Шевченка, провів у Азербайджані 13 років, вивчив азербайджанську мову, глибоко цікавився історією і культурою Азербайджану.

Цій постаті хочу присвятити своє коротке повідомлення.

Донощик розкрив таємну організацію у березні 1847 р. Всі члени товариства, серед них і Гулак, що був тоді губернським урядовцем у Києві, були арештовані. Перевезений до Санкт-Петербурга і посаджений до Алексеєвського рavelіну, відбув важке слідство (відповідав, в основному, «ні», «не знаю»), три роки (1847-1850) у Шліссельбурзькій фортеці, майже десять років заслання у Пермї (під гласним та негласним наглядом поліції). Потім чотири роки педагогічної праці в Україні, а в 1863 р. змушений був переїхати на Закавказзя. Викладав у гімназіях у Кутаїсі, пізніше в Тбілісі.

Гулак був усебічно обдарованою і дуже талановитою людиною незвичайно широких зацікавлень. Для таких людей є середньовічний термін *полігістор*. Це доводять його праці з математики, геодезії, метеорології, історії, мовознавства, літературознавства. Мав виключні здібності до мов: у Тбілісі вивчив не лише грузинську, але й перську та азербайджанську мову (в тогочасному Тбілісі був досить великий тюркський квартал). Мабуть, у Тбілісі він познайомився з класиком азербайджанської літератури Мірзою Фаталі Ахундовим, зачинателем модерного азербайджанського театру (про якого згадував у одній зі своїх праць, якого перекладав, але переклад не побачив світ).

Ще у Тбілісі (тобто до переїзду до Азербайджану) він перекладав «Лейлу і Меджнуна» Мугаммеда Фізулі (до речі, творця азербайджанської літературної мови), уривки з Нізамі Гянджаві «Іскандернаме». Своему родичеві Олександрові Навроцькому, також членові розгромленого Кирило-Мефодіївського братства, який перебував тоді у Дагестані, доручив перекласти віршем «Лейлу і Меджнуна» – цей переклад друкувався у тюркській газеті «Кяшкуль», що виходила в Тбілісі.

Як відомо, Нізамі Гянджаві писав свою поему «Іскандернаме» на фарсі (перською), яка в його, Нізамі, часах відіграла роль *lingua franca* – міжнародної мови – на Близькому Сході. Та за національністю і за духом своєї творчості Нізамі був азербайджанцем – як про азербайджанця писав про нього і Гулак. Він писав велике дослідження про Нізамі, яке не встиг закінчити – лише частину опублікував під назвою «Про знаменитого поета Нізамі і його поему “Похід Русів проти Берди”». Можливо,

що Гулак особисто їздив у колишню закавказьку Албанію, щоб власними очима подивитися на Берду.

Якось так склалося, що, вийшовши у відставку 1886 р., Гулак переїхав саме до Гянджі, до міста Нізамі, якому, містові, царат надав ім'я Єлисаветполь. Він мешкав там у своєї пасербиці Нани Равтопуло. І вже на другий рік після переїзду до Азербайджану він надрукував велику статтю «А. Берже як орієнталіст» (Берже був істориком Закавказзя, археографом). У цій статті Гулак зупинився на виданій Берже в Німеччині «Збірці пісень закавказьких поетів тюркською мовою» (Під тюркською тут треба розуміти азербайджанську). Гулак доповнив відомості, які подав Берже, виклав біографію Вагіфа, азербайджанського поета кінця XVIII ст., писав про Мірзу Фаталі Ахундова, а найтепліші слова присвятив азербайджанській поетесі Ашкі-Пері (що померла у 1833 р. двадцятирічною). Дозволю собі тут невелику цитату з Гулака: «О, якби ми змігли надати цій іскрі (мається на увазі творчість Ашкі-Пері) належну поживу і розвиток, не відриваючи мусульманську жінку від її віри, від її середовища, який могутній важіль ми отримали б для піднесення інтелектуального і морального рівня наших мусульманських співгромадян».

Не буду зупинятися на інших працях Гулака, зрештою, не дуже численних (бо за висловом російського історика В. Семевського: «життя цієї виняткової людини цілком зіпсували» – це вислів з 1907 р.), на працях, в яких він також торкається азербайджанської тематики.

Мені хочеться закінчити це повідомлення іншими акордами. Микола Гулак належить до призабутих імен – як в Азербайджані, так і в Україні. В Гянджі є вулиця його імені, а на стелі в честь Нізамі є також його портрет. В Україні ми маємо монографію історика Віктора Марахова «З вірою в майбутнє» (1989) та прекрасну повість Романа Іваничука «Четвертий вимір» (1984), за яку автор отримав Шевченківську премію. Та азербайджанський тринадцятирічний період життя Гулака все ще вимагає досліджень, які, маємо надію, будуть продовжені.

ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ

МАТЕРІАЛИ І.О. ЛЕВИЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Багаті традиції української біографічної літератури, які в середньовіччі проявилися в дуже поширених в агіографічних та патерикальних творах, істотно змінилися і збагатилися протягом ХІХ ст. Критичне дослідження історичних джерел стало основою для створення жанру наукової біографії. Принцип алфавітного розміщення матеріалу, вживаний у широко розповсюджених енциклопедичних словниках, поступово відсунув на задній план всі інші – неалфавітні – способи впорядкування біографій. На основі поєднання цих двох принципів виникли наукові біографічні словники.

Несприятливі умови, в яких опинилася українська наука в ХІХ ст., негативно відбилися і на розвитку такої важливої галузі довідкової літератури, як біографічні словники. Незважаючи на це, уже в першій половині ХІХ ст. в різних місцях України робляться спроби впорядкувати, опрацювати та опублікувати збірки біографічних матеріалів, в яких вмішувалися здебільшого життєписи громадських та культурних діячів окремих українських земель. Проте друкування біографічних матеріалів, майже як правило, уривалося після публікації кількох біографій, а часто не доходило навіть до реалізації наукового наміру друком.

Спроби публікації біографічних матеріалів робили в 20-х роках К.І. Кеппен (для Харківщини), в 50-х роках Г.Н. Геннаді (для Східної України), в 60-х роках П.І. Бодяньський (для Полтавщини). Найперспективнішим виявилось опрацювання біографій, пов'язаних з історією окремих вищих навчальних закладів України – Київського та Львівського університетів, Ніжинського ліцею. Збірки біографій професорів та викладачів цих навчальних закладів були опрацьовані на відповідному науковому рівні. Досі вони є, в багатьох випадках, незамінним довідковим джерелом¹.

Автори й упорядники згаданих біографічних словників чи матеріалів до них ставили перед собою звичайно обмежену мету – опрацювати, як максимум, кількадесят біографічних нарисів. Далеко за ці межі виходили плани видатного українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького (1850-1913), який у 80–90-х рр. ХІХ ст. не лише опрацював проспект капітального шеститомного біографічного словника обсягом 420 друкованих аркушів (мав охоплювати близько 2000 біографій західноукраїнських – галицьких, буковинських, закарпатських – діячів), але й доклав чимало зусиль для практичного здійснення свого наміру. З незалежних від вченого причин світ побачила лише невелика частина словника. Та, на щастя, збереглися до нашого

¹ Анотований огляд основних біографічних та біобібліографічних словників, пов'язаних з Україною (не без прогалин), дав І.М. Кауфман у своїй праці «Русские биографические и библиографические словари» (Москва, 1955. – С. 545-550). Характеристику найважливіших праць з біографічної лексикографії, тією чи іншою мірою пов'язаних з бібліографією, дав І.І. Корнейчик у своїх лекціях «Розвиток бібліографії на Україні» (Харків, 1961. – Вип. 1-5) та «Краеведческая библиография на Украине» (Харків, 1964).

часу зібрані ним джерельні матеріали про понад 3500 осіб – матеріали, цінність яких для наукових досліджень дуже велика.

Відомості про біографічний словник І.О. Левицького ще в 50–60-х рр. ХХ ст. проникали в наукову літературу². Але через те, що в них увага читача фіксувалася на невеликій надрукованій частині словника, вони не викликали особливого зацікавлення наукової громадськості. Можливо, причина цього криється також у тому, що історики української бібліографії (М. Гуменюк, І. Корнейчик) називали працю Левицького «біобібліографічним-словником», тоді коли її жанр можна визначити лише як «біографічний словник»³. У зв'язку з тим, що матеріали Левицького мають і зараз велику наукову цінність, слід докладніше спинитися на історії запланованого видання та на характеристиці зібраних для нього матеріалів.

Ідея укладання великого біографічного словника західноукраїнських діячів виникла в І.О. Левицького в процесі підготовки перших випусків його фундаментальної праці «Галицько-руська бібліографія ХІХ ст.». Усвідомлюючи, що підготовка словника триватиме довгі роки (тим більше, що майже весь вільний час скромного службовця чекових агентств, яким був Левицький, йшов на бібліографічні дослідження), він накреслив три основні шляхи збору матеріалів. На першому плані було розшукування даних шляхом перегляду різних друкованих, переважно західноукраїнських, видань 1772-1900 рр., які переходили через його руки в процесі бібліографічної роботи. Крім цього, він розраховував на допомогу широкої мережі кореспондентів, своїх друзів і прихильників, а також тих осіб, біографії яких він думав подати в словнику. Відомості, зібрані таким чином, повинні були доповнюватись даними, почерпнутими не лише в державних архівах, а й в архівах громадських організацій, товариств і навіть в особистих архівах окремих діячів.

У 1887 р. Левицький надрукував і надіслав короткий лист-відозвув⁴ до осіб, яких вважав видатними діячами в різних галузях суспільно-політичного і культурного життя Галичини, Буковини, Закарпаття. В листі він виклав мету своєї праці і просив надсилати відомості, згідно з доданим питальником, що складався з 14 пунктів. Анкета найкраще визначає коло питань, на яких дослідник хотів будувати окремі біографічні нариси. Крім звичайних, шаблонних у такому випадку запитань про дату і місце народження, освіти, напрям діяльності, друковані праці, були ще й такі⁵: «Чи у вищих школах не слухали Ви лекцій одного з славніших педагогів і якого саме? Чи крім творів рідною мовою друкували Ви, може, твори свого пера також іншими мовами? (Треба тут навести заголовок творів в оригіналі або, якщо це були газетні й журнальні статті, заголовки відповідних газет і журналів⁶). Чи друкували Ви твори і статті під своїм

² Див., наприклад: *Гуменюк М.П.* Левицький – видаючийся український бібліограф ХІХ ст. // *Советская библиография.* – Москва, 1955. – Вып. 41. – С. 51-55; *Корнейчик І.І.* Розвиток бібліографії на Україні. – Вып. 4. – С. 13.

³ Хоча б тому, що в словнику подаються життєписи осіб, які ніколи нічого не друкували. Отже, про будь-яку бібліографію їх творів не може бути і мови.

⁴ Див.: *Левицький І.О.* Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887-1900. – Львів, 1909. – Т. I. – С. 46.

⁵ У 80–90-х рр. Левицький ще стояв на позиціях галицького «москвофільства» і писав штучно створеною мовою, т. зв. «язичієм». Тут і далі цитати з текстів, писаних «язичієм», даються в перекладі на сучасну українську мову (зі збереженням синтаксису оригіналу), з вказівкою на переклад у примітці.

⁶ Пояснення в круглих дужках дано в анкеті.

повним іменем або під псевдонімами і криптонімами? (Треба тут навести псевдоніми і криптоніми, а також заголовки газет і журналів, у яких згадані статті друкувалися під відповідними псевдонімами і криптонімами). Які ще Ваші твори є в рукописах?»

Скільки листів і анкет розіслав Левицький у перші роки (1887-1889) збору матеріалів – невідомо. Наслідки роботи цього часу виявилися досить невтішними – відповідей прийшло не більше тридцяти. Ім'я бібліографа було тоді ще мало відомим, і, мабуть, чимало осіб навіть не відповіло на його листи. Та це не відштовхнуло дослідника. Хоч він і поринув з головою у написання та видання «Галицько-руської бібліографії XIX ст.», але все ж не забував і про збір біографічного матеріалу, що потрапляв до його рук у процесі бібліографічної роботи.

У 1895 р. Левицький закінчив видання другого тому своєї фундаментальної бібліографії. Наукова критика високо оцінила її рівень і поставила українського бібліографа в один ряд з іншими видатними європейськими бібліографами того часу. Учений повернувся до свого давнього задуму. Вже у 1895 р. він за допомогою І. Франка, який завжди високо цинив наукову скрупульозність Левицького, надрукував у львівському журналі «Житє і слово», в рубриці «Матеріали і уваги до історії австроруського відродження», перші дві біографії⁷.

Журналіст О.А. Мончаловський популяризував ідею Левицького, що тепер вилилася в цілком конкретний план багатотомного біографічного словника «Прикарпатська Русь в XIX столітті в життєписах і портретах її діячів», на сторінках іншого львівського журналу – «Бесіда»⁸. На словник було оголошено передплату. Автор думав видавати його, суворо дотримуючись періодичності: протягом кожних двох місяців – один випуск словника з семи друкованих аркушів. Десять таких випусків мали становити том.

І.О. Левицький з великою наполегливістю й інтенсивністю продовжував збирати матеріал. У 1896-1897 рр., як відповідь на розіслані знову листи й анкети, а також як відгук на статтю в «Бесіді», він одержав понад 100 автобіографій і десятки листів від своїх прихильників і ентузіастів справи з відомостями про різних осіб.

Скрупульозність і надмірна педантичність, намагання встановити якнайбільше біографічних деталей, часто цілком другорядних, виявилися чи не основною причиною того, що вихід у світ першого випуску затягувався. Один з приятелів Левицького, український філософ і філолог К.М. Ганкевич, писав йому в 1897 р.: «А тепер раджу Вам щиро і усердно віддавати вже скрипт⁹ до друку... Педантичність і стислість наукова має також свої границі! Послухайте мене! Раджу Вам щиро! Ви самі через зволікання більше стратите, як через опущення евентуальне 2-3 підрядних дрібниць, котрі в Вашій скрупульозності підносите до значення засадничого, наукового»¹⁰.

У листопаді 1898 р. коштом автора вийшов нарешті у світ перший випуск першого тому словника з довгим заголовком «Прикарпатська Русь в XIX-м віці в біографіях і портретах єї діятелей з узглядненням замічательних людей, котрих 1772 р. застав при

⁷ *Левицький І.* Модест Гриневецький // *Житє і слово.* – 1895. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 313-315; *Його ж.* Григорій Таркович // *Житє і слово.* – 1895. – Т. 3. – Кн. 3. – С. 465-466.

⁸ *Мончаловський О.А.* Прикарпатська Русь в XIX ст. // *Бесіда.* – Львів, 1896. – № 2-3. – С. 27-28.

⁹ Рукопис.

¹⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Наукового товариства ім. Шевченка (далі: ЛНБ. – Ф. НТШ), № 493, т. 25, фасц. 36, арк. 8 (лист від 7 березня 1897 р.).

жизні», складеного, як відзначав Левицький у підзаголовку, «на підставі автобіографічних записок і архівально-бібліотечних матеріалів».

«Слово від автора», надруковане в цьому випуску, не лише прекрасно розкриває зміст і характер видання, але й свідчить про глибоко патріотичні та демократичні тенденції її автора. Бажаючи дати в словнику біографії близько двох тисяч народних діячів Галичини, Буковини, Закарпаття, Левицький не обмежував свою працю одними лише письменниками, «з більш відомими іменами і широкою популярністю або за своєю офіційністю славних у нас людей», а хотів написати про «взагалі всіх на австрійській Русі видатних трудівників, що в якому-небудь напрямі нашого культурного життя поклали свої лепти на жертвовнику народного прогресу».

Прямою відповіддю тим шовіністичним ідеологам, які заперечували будь-які досягнення українського народу в галузі суспільного і культурного життя, звучать слова І.О. Левицького про те, що в словнику він друкуватиме біографії людей, які стали «учасниками і подвижниками того силою неумолимих історичних фактів викликаного культурного руху, що нашому народові гарантує зайняти достойне місце не лише між численною родиною слов'янських племен, але також між іншими культурними народами»¹¹. Свої думки він підтверджував численними іменами тих людей, громадська і культурна діяльність яких у ХІХ ст. принесла їм визнання і широку популярність поза межами України (наприклад, іменами М. Балудянського, І. Пулюя, І. Горбачевського, М. Черепашинського, О. Мишуги, С. Крушельницької).

Науковий підхід до явищ суспільного життя й одночасно виразний демократизм автора словника засвідчують ті тематичні рамки, які він встановив для свого твору. Він вирішив вміщати в ньому біографії не тільки політичної (світської чи церковної) верхівки, але також життєписи діячів культури, незалежно від того, яке місце на шаблі суспільної драбини вони займали (отже, професорів вищих навчальних закладів, видатних вчителів середніх і народних шкіл, письменників і журналістів, композиторів, художників та інших митців). Левицький не боявся заявити, що він опрацюватиме також біографії визначних ремісників та звичайних, простих «людей з-під курної стріхи»¹².

У січні 1899 р. І.О. Левицький тяжко захворів. Хвороба перешкодила йому перетворити «Прикарпатську Русь» у періодичне видання. Наступний випуск словника вийшов у світ лише в грудні 1899 р. Дальші напади хвороби – і нові запізнення з виданням: друкування третього випуску закінчилося тільки в лютому 1901 р., четвертого – у вересні 1901 р.

У перших чотирьох випусках словника Левицький опублікував ряд «великих» біографій (у вигляді значних за обсягом енциклопедичних статей) галицьких, закарпатських і буковинських діячів з прізвищем на літеру «А» та частково на літеру «Б». Крім цього, в підрядкових примітках він вмістив кілька «малих» біографій осіб, пов'язаних тою чи іншою мірою з громадським і культурним рухом на західноукраїнських землях. З «великих» біографій дотепер значну цінність зберегли життєписи політичного і церковного діяча, професора Львівського університету А.Я. Ангеловича, композитора Д.А. Андрейка, художника-літографа А.М. Андрейчина, композитора П.І. Бажанського, першого закарпатського історика Й. Базиловича, економіста і політичного діяча, першого ректора Петербурзького університету М.О. Балудянського, історика і політич-

¹¹ *Левицький І.* Слово від автора // *Прикарпатська Русь в ХІХ в.* – Львів, 1898. – Т. 1. – Вип. 1. – 2-3 с. обкладинки.

¹² Там же. – 2 с. обкладинки.

ного діяча О.Г. Барвінського, публіциста і письменника В.Г. Барвінського. У підрядкових примітках були опубліковані біографії українського мовознавця (спеціаліста з угрофінських мов) А.М. Дешка та українського юриста і економіста, ректора Ніжинського ліцею В.Г. Кукольника (батька відомого російського письменника Н.В. Кукольника).

Українська критика зустріла видання словника в основному прихильно, підкреслила велику наукову цінність зібраного фактичного матеріалу, однак виступила проти зайвої деталізації та чудернацької, дуже індивідуальної мови автора (прикладом може бути наведений вище оригінальний заголовок словника). «Само видання, зрештою, дуже пожиточне, – робив висновок анонімний рецензент на сторінках редакovanого І. Франком і В. Гнатюком «Літературно-наукового вістника», – і повинно найскоршим темпом поступати, аби могло колись бути скінчене»¹³. З розгорнутою прихильною рецензією на словник виступив також І. Франко¹⁴. Він особливо підкреслив демократичні тенденції у світогляді його автора і те, що Левицькому вдалося виправити ряд помилок, допущених у деяких важливих історичних працях того часу (в дослідженнях А.С. Петрушевича, Л. Фінкеля). І. Франко захищав Левицького від злобних закидів критиків з протилежного, «москвофільського» табору¹⁵.

Справді, своїм словником І.О. Левицький остаточно підтвердив повільний, але неухильний відхід від своїх давніх «москвофільських» позицій. В 1909 р. він погодився очолити Бібліографічну комісію Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а останні томи своєї фундаментальної бібліографії випустив українською мовою під заголовком «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1-3, Львів, 1909-1911).

Сторінкою 224 – незакінченою біографією В.Г. Барвінського – видання біографічного словника припинилося назавжди. Ми не знаємо безпосередніх причин цього. В розпорядженні Левицького були матеріали для дальших випусків (у п'ятому випуску, згідно з опублікованою програмою, передбачалося надрукувати, між іншим, біографії історика Є.І. Барвінського, іхтіолога М.-А. Барти, професора Львівського університету І. Бартошевського, народного різьбяря О. Бахмінського, актора і режисера О. Бачинського). Наукове товариство ім. Шевченка погоджувалося фінансувати видання. Найбільшою перешкодою виявилось, мабуть, дальше погіршення стану здоров'я вченого. Як показує аналіз збережених рукописів, Левицький у 1902 р. припинив збір і опрацювання біографічних матеріалів. Останні роки життя він присвятив «Українській бібліографії Австро-Угорщини». Смерть (помер І.О. Левицький у Львові 30 січня 1913 р.) обірвала це фундаментальне видання (передбачався ще один, четвертий, том, що залишився у незавершеному стані в рукописі і частково у вигляді коректурного відбитку першого аркуша¹⁶).

Особистий архів голови Бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка – в тому числі і матеріали біографічного словника – надходив до рукописного відділу бібліотеки товариства частинами. Матеріали біографічного словника І.О. Левицького в повній цілості зберігаються в рукописному відділі Державної наукової

¹³ Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 9. – С. 152.

¹⁴ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 46. – С. 25-28 (бібліографія).

¹⁵ Один з лідерів цього табору Ю.А. Яворський дійшов до того, що закинув Левицькому безграмотність, сумбурність, закутковий патріотизм і т. п. (див. його рецензію у вид.: Научно-литературный сборник. – Львов, 1901. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 88-94).

¹⁶ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 885.

бібліотеки у Львові (тепер – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України).

Важко відшукати людину, яка відіграла б певну роль в українському громадському, культурному, економічному житті Галичини, Буковини, Закарпаття кінця XVIII – XIX ст. і про яку більш або менш повні відомості не можна було б знайти в матеріалах Левицького. Акуратно впорядковані витяги з друкованих і архівних джерел, вирізки з української преси 40–90-х рр. XIX і початку XX ст., листи з біографічними відомостями від різних кореспондентів, автобіографії заповнюють 3596 невеликих текозошитів («фасцикулів», як називав їх Левицький). Крім писемних джерел, у них зібрано значний іконографічний матеріал. Основний принцип збору біографічних матеріалів – генетичний. Левицький підбирав матеріал про видатних діячів, які народилися на західноукраїнських землях, незалежно від того, де проходила їх дальша діяльність (тому є тут відомості також про людей, які емігрували на Захід – до Північної та Південної Америки, і на Схід – до Росії). Тут трапляються матеріали про східноукраїнських діячів, якщо своєю діяльністю вони були пов'язані з Західною Україною, а також матеріали про неукраїнців (поляків, чехів, австрійців, угорців), які мали відношення до політичного і культурного життя західноукраїнських земель.

Усі матеріали впорядковано за сучасним алфавітом. У деяких випадках відповідні дані треба шукати під псевдонімами – очевидно, справжні прізвища носіїв їх не були відомі Левицькому (наприклад, деякі дані про історика І. Кривецького є у фасцикулі «Королевський Ф.», про письменника О. Маковея – у фасцикулі «Соколик», про письменницю і педагогічного діяча К. Малицьку – у фасцикулі «Лебедова Віра»). Треба враховувати й те, що відомості про осіб, більше відомих під псевдонімами, треба шукати під їх справжнім прізвищем (наприклад, матеріали про письменницю У. Кравченко зібрані у фасцикулі «Шнайдер-Німентовська Юлія»).

Для дослідження історії західноукраїнських земель у другій половині XIX ст., як відомо, найбагатшим і найрізноманітнішим джерелом є тогочасна преса. Левицький, очевидно, прекрасно усвідомлював це, тому основна маса зібраних ним матеріалів є вирізки і витяги з тогочасної преси, у першу чергу – з громадсько-політичних газет, а також з багатьох журналів.

Особливо скрупульозно колекціонував він некрологи, що друкувалися в періодичній пресі. Крім того, він використовував серійні видання типу календарів, збірники мемуарних і нарративних джерел. Витяги з друкованих джерел Левицький, як правило, робив буквально, без пропусків. Своім бісерним почерком він заповнив сотні, якщо не тисячі сторінок зошитового формату.

Оскільки використання преси та інших друкованих джерел не могло дати багато фактичного матеріалу для 70–90-х рр. XVIII ст. і першої половини XIX ст., Левицький при дослідженні цього періоду зайнявся вивченням тих архівних матеріалів, що збереглися в небагатьох українських (переважно церковних) установах того часу. «Він, – за характеристикою І. Франка, – повними пригорщами черпає з рукописних скарбів бібліотек (особливо капітульних) та архівів, з парохіальних записок і метрик, збирає записи і навіть усні традиції – все, що може послужити для його цілі. Він користується автобіографічними записками, приватними кореспонденціями або рукописними споминами, захованими досі у приватних руках»¹⁷.

¹⁷ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 46. – С. 26 (бібліографія).

Збережені серед матеріалів словника листи, адресовані Левицькому, дають можливість реконструювати мережу кореспондентів, якою він користувався протягом 1887-1902 рр. для збирання біографічних відомостей. У фасцикулах є понад 50 записок різних кореспондентів про інших осіб. На прохання Левицького філософ К.М. Ганкевич, наприклад, передав йому список буковинських діячів кінця XIX ст. Коломийський видавець і друкар М.І. Білоус надіслав ученому список осіб, про яких варто було б згадати у словнику, додавши до переліку 14 портретів. Художник Ю. Панькевич прислав Левицькому список галицьких малярів. Інший видатний художник К.М. Устиянович склав для нього список різьбярів, золотарів, малярів. До кореспондентів Левицького належав також І. Франко, що передав йому записку з копією напису на могильному камені відомого селянського діяча періоду революції 1848-1849 рр. Ю.Я. Андрусяка¹⁸.

Хоч автобіографії, записки на автобіографічні теми та автобіографічні листи посідають за кількістю відносно незначне місце серед матеріалів словника (165 автобіографій на 3596 фасцикулів), їх значення і цінність дуже великі. Автобіографічні документи, зміст яких здебільшого виходив поза накреслені анкетою Левицького рамки, перетворюючи життєпис у своєрідну сповідь, часто у записаний один-єдиний раз у житті його підсумок, у нагоду висловити своє життєве кредо, зберігають дотепер особливу неповторну експресивність, відбивають внутрішній, суб'єктивний світ їх автора, його погляди, переживання.

Треба думати, що більшість осіб, до яких звертався Левицький із проханням прислати відповідь на питальник, не відповіло. Дехто з видатних українських діячів (письменник О. Маковей, лікар-подорожник Я. Окуневський, журналіст М. Струсевич) лише обіцяв послати біографічні відомості, але, на жаль, цього не зробив. Інші, із справжньої чи фальшивої скромності, відмовилися писати про себе. Видатний український вчений, лікар-офтальмолог, професор університету в Граці, автор багатьох досліджень Михайло Михайлович Борисикевич (нар. 1.III.1848 р.) відмовився писати про себе з таких причин: «Ваше жадання не задовільняю. Після свого переконання, не мав я заслуг жодних, бо, правду сказавши, не маю навіть певності, же бим всі мої обов'язки цілком докладно виповняв»¹⁹. Ще інші – цілком скептично поставилися до задуму і відверто заявили про це Левицькому. «Наші біографії, – писав художник і громадський діяч К.М. Устиянович, – будуть хіба свідчити о тім, під якими обставинами, в яких взаєминах і в якій спосіб виховується мірнота²⁰ і обломовщина, переоцінювання своїх ділечок²¹, тупе задоволення з себе і лінь до серйозної праці. Людей [таких], як Франко, не було, а Гарасевичів, Зубрицьких – дуже мало»²². Незважаючи на таке різке осудження галицького суспільства, К.М. Устиянович не відмовився допомагати авторові словника.

¹⁸ Автограф І. Франка зберігається в: ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 2, фасц. 47, арк. 7. Для того, щоб не перевантажувати підрядкові примітки посиланнями на течки та фасцикули словника, подаємо їх далі лише в тих випадках, коли наводяться цитати з тих матеріалів. В усіх інших випадках відповідні дані легко розшукати та перевірити в матеріалах самого словника, розміщених в алфавітному порядку.

¹⁹ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 16, фасц. 21, арк. 1 (лист від 28 січня 1896 р.). Всі дати в статті даються за новим стилем. На думку автора статті, публікація дат народження, а також повних імен та по батькові допоможе виправити неточності сучасної української наукової літератури, зокрема ті, що є в Українській радянській енциклопедії.

²⁰ Посередність.

²¹ Дрібних справ.

²² ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 83, фасц. 10, арк. 30.

Були також особи, які посилали дані про себе, але одночасно або через деякий час зверталися з проханням не включати їх біографії до словника. Так вчинив громадський діяч, викладач гімназії в Чернівцях Северин Сильвестрович Білінкевич (нар. 1841 р.), літератор і громадський діяч серед північноамериканських емігрантів Амвросій Опанасович Полянський (нар. 4.IV.1854 р.).

Кореспонденти Левицького по-різному підходили до написання автобіографій. Літератор, автор поетичних і драматичних творів, юрист за професією Володимир Іванович Лучаківський (нар. 19.III.1848 р.) заявив у листі, що «не почувуючися до ніяких заслуг, ані не займаючи виднішого, яко русин, становиська²³, був довгий час в сумніві, чи маю пхатись між заслужених людей наших. В кінці звитяжила суета і от моя автобіографія»²⁴. Видатний український біохімік, пізніше академік АН УРСР, Іван Якович Горбачевський (нар. 15.V.1854 р.) погодився подати про себе лише формальні відомості: «Посилаю короткі дати біографічні зі списком моїх публікацій, в формі, як для лексиконів. О деталях я не пишу нічого. Раз – є мені неприємно писати щось *pro domo sua*²⁵ а за друге – мало що маю добре в пам'яті, а остаточно мушу сказати, що нема так нічого, що могло би інтересувати загал»²⁶.

Деякі діячі підійшли до своїх автобіографій не без глибокої іронії чи навіть сарказму. Етнограф і журналіст Григорій Іванович Купчанко (нар. 8.VIII.1849 р.), відповідаючи на той пункт питальника, в якому говорилося про твори, що залишилися у рукописах, написав: «Безліч, але все дрантя»²⁷. Письменник і журналіст Володимир Федорович Луцик (нар. 2.IX.1857 р.) на питання анкети «Інші важливіші моменти з Вашого життя» відповів: «Служив у війську, до війни не дійшов, вигнали з “Миру”²⁸ за адрес Арістову, деколи випив, трохи амурних пригод – ось і все»²⁹.

Значення більшості автобіографій виходить за межі звичайного життєписного джерела. І в соціальному, і в часовому відношенні діапазон зібраних автобіографій дуже широкий. Автори автобіографій – представники різних класів і суспільних шарів, сучасники подій багатьох десятиріч. Реалістичні, навіть натуралістичні, переважно дуже лаконічні описи тяжких буднів експлуатованого робітництва і селянства, інтелігенції часто втрачають свій індивідуальний акцент і не без підстав можуть вважатися типізованим відзеркаленням тих умов, в яких у другій половині XIX ст. доводилося жити і боротися за краще майбутнє передовим представникам західноукраїнського суспільства, на жаль, багатьом потім забутим пізнішими дослідниками.

Спеціаліст-садовод, член Німецького помологічного товариства Василь Федорович Кропандра (нар. 4.III.1856 р.), опинившись у крайніх злиднях, «мусив піти до фабрики тютюнової за робітника денного. Хотяй єсть при фабриці цвітовий огород та яринний директора, та хоть я в нім працюю яко огородник, але все то, можна сказати, – робітник фабричний. Та не раз лиш воду п'ю і водов жию, та не жию, але мучуся. Хоть широко і далеко мене люди знають, бо не лиш у нас, в Галичині, але в далеких замор-

²³ В.І. Лучаківський натякав на те, що в умовах національного гніту в Галичині він, як українець, не міг зайняти відповідного місця в суспільстві.

²⁴ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 439, т. 53, фасц. 241, арк. 3 (лист від 15 травня 1896 р.).

²⁵ Про свої особисті справи.

²⁶ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 439, т. 27, фасц. 192, арк. 4 (лист від 29 березня 1896 р.).

²⁷ Там же. – Т. 47, фасц. 399, арк. 40 (анкета заповнена 21 березня 1889 р., переклад).

²⁸ «Мир» – москвофільський журнал, видавався у Львові.

²⁹ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 439, т. 53, фасц. 229, арк. 13 (анкета без дати, переклад).

ських краях, маючи знайомих людей, з котрими я все кореспондую – в Росії, в Прусах, Америці, ба навіть Японії і Бразилії»³⁰. Кінчаючи свою автобіографію, селянський діяч і народний поет з села Бутин Данило Федорович Мекелита (нар. 21.XII.1864 р.) так змальовував свій маєтковий стан і умови, в яких йому доводилося жити: «Сьм власителем восьми моргів низького³¹ ґрунту (разом з сіножатями), пари конят, одної коровички, одного теляти, одної безроги, половини воза, плану на столу (котру дасть Бог), двох соток довгу, котрий мені батько зіставив, двох неправосильних³² ще (задля зголошення рекурсу³³) вироків судових, т[о] є одного на 2 місяці арешту за вибори сеймові р. 1895, а другого на 3 місяці, котрий мені вїйт Музика за свої урядовання³⁴ і старший брат Яким задля маєткових справ при сприяючих обставинах спільно подарували. Маю також попри сотки приятелів, кілька кіп явних тайних, слабих і могучих ворогів»³⁵.

Не кращим, а в багатьох випадках ще гіршим було становище української інтелігенції. «Злидні мого життя, – писав народний учитель за професією і публіцист за покликанням Василь Ратальський (нар. 13.VI.1868 р.), – нужда матеріальна знищили мене фізично. Я набавився слабості грудної і днесь нема уже енергії, нема того запалу [що колись], а навіть дійшло до того, що “сам не знаю, живу чи доживаю”»³⁶.

Глибоким сумом віє від автобіографії, чи більше сповіді, талановитого поета і журналіста Сильвестра Гнатовича Яричевського (нар. 14.I.1871 р.), що такими словами описував роки університетського навчання у Львові: «Грошей не було. Прийшла пора голоду. І трапилося таке, що я цілими місяцями жив тільки кусочком хліба чи кавалочком булки на цілий день. Було і так, що перепостив я цілих чотири дні, не мавши [ні] кусочка хліба, ні ложки страви в роті. Обіцяли прийняти до редакції часопису “Діла”, прийняли таки раз та по якимсь страшним причинам зараз таки відправили: мовляли, що нема чим оплачувати сотрудника. Причина того була відай тота, що я не подобався котромусь зі спілки редакційної. Жолудок був порожний, вибирав усі соки з тіла, мозок палив гарячкою, думка відлітала голову, слабнуло тіло»³⁷.

Долі В. Ратальського, С. Яричевського не були якимсь винятковим, поодиноким явищем. Злидні, переслідування за прогресивні переконання, за вірність поневоленому народові – все це червоною ниткою проходить через автобіографії кращих представників західноукраїнської інтелігенції: «Я чоловік без претензій, – писав високообдарований письменник і актор Осип Степанович Шпитко (нар. 17.IV.1869 р.), – а що страшенно бідую, вічно проваджу війну на смерть життя о кавалок хліба, то й не подивуєте, що я не тямлю докладно ані років, ані чисел [газет], ані навіть заголовків деяких дрібніших творів. Я, пишучи їх, ані сподівався, що колись треба буде їх позбирати, бо хтось мною заінтересується. То ж, будь ласка, вибачте, але коли Вам се доконечно потрібно, га, то пофатигуйтеся³⁸ самі, бо мої речі разом з бібліотечкою заарештовані

³⁰ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 45, фасц. 336, арк. 3 (лист від 14 липня 1896 р.).

³¹ Забагненого.

³² Неправомочних.

³³ Апеляції.

³⁴ Тут в розумінні – зловживання.

³⁵ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 56, фасц. 128, арк. 11 (лист від 14 липня 1896 р.).

³⁶ Там же. – Т. 69, фасц. 19, арк. 3 (автобіографія, 29 липня 1896 р.).

³⁷ Там же. – Т. 95, фасц. 49, арк. 13 (автобіографія, 1 травня 1896 р.).

³⁸ Потурбуйтеся.

за довг. Не маю при собі нічогосінько, а на пам'ять не знаю нічого... Життя моє – се пасмо страшної боротьби о ідеали і хліб, се пасмо вічних і безнастанних терпінь; кожне горнятко молока, котре я коли-небудь випив, платив я часткою власного життя, просто кров'ю, бо, як кажу, о кожний кусок хліба точив я формально війну»³⁹.

Атмосферу національної ворожнечі, яку, всупереч інтересам простого народу, розпалювали правлячі шляхетські кола Галичини і в якій доводилося жити і працювати, змальовує уривок з автобіографії громадського діяча, звичайного міщанина з подільського містечка Нараєва Федора Григоровича Макуха (нар. 17.II.1839 р.). Як член комісії для перепису населення в 1880 р., він активно виступав проти його фальсифікації і за це навіть був ув'язнений. Коли Ф.Г. Макух виступив проти зловживань, «комісар⁴⁰ сказав мені: “За двері!” А я взяв і пішов, а в дверях йому сказав, що я, паноньку, буду ся упоминав в горі за тоє, бо несправедливо робите... Комісар... таки нічого не зробив, бо всі русини вписалися по-руськи⁴¹, але не йно русини, але і латинники⁴²... Хотя й п[ан] комісар викидав мене за двері, але я таки щодня йшов до комісії, бо я був виделегований до неї, і так був-ім обробив латинників, що навіть до свого пробоща⁴³ з ганьбою одзивалися... Кемплінський до пробоща каже: “Нам не треба Польщі, ми не підем за Нараїв на Круглу⁴⁴, нам Польщі не потреба!”»⁴⁵.

У 70–90-х рр. Галичина і Буковина переживали період значної громадської активізації, поширення впливу, спершу лише таємних соціалістичних гуртків, організацій, боротьби між реакціонерами всіх мастей, що орієнтувалися на цісарську Австрію, польську шляхту чи інші антинародні сили, з одного боку, та революційно-демократичними угрупованнями – з іншого. Поширення соціалістичних і національно-визвольних ідей серед шкільної молоді у 80-х роках дуже образно змалював етнограф і громадський діяч, соратник І. Франка Володимир Юліанович Охримович (нар. 27.V.1870 р.)⁴⁶.

Діяльність українського студентства поза межами України в 70–80-х рр. XIX ст. змалював у автобіографічному листі архітектор і громадський діяч Василь Степанович Нагірний (нар. 11.I.1848 р.), який здобув вищу освіту в політехнічному інституті в Цюріху⁴⁷.

Чимало авторів використовувало нагоду написати автобіографії для того, щоб викласти в ній свої погляди на суспільство, своє філософське, естетичне, наукове кредо. З цього погляду автобіографії, зібрані Левицьким, заслуговують виняткової уваги. Автор багатьох життєписів намагались у стислій, конденсованій формі подати основну мету свого життя, викласти ті ідеї і погляди, за які вони боролися, які втілювали у своїй громадській, науковій, мистецькій діяльності. Про це свідчать автобіографії художника Юліана Панькевича (нар. 1863 р.)⁴⁸ і згаданого вище філософа Климентія Миколайовича Ганкевича (нар. 2.IX.1842 р.). Обмежений обсяг статті не дає змоги

³⁹ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 92, фасц. 9, арк. 6, 9 (лист від 1 серпня 1901 р.).

⁴⁰ Керівник комісії для перепису населення.

⁴¹ Тут у значенні – як українці.

⁴² Тобто українці римо-католицького обряду.

⁴³ Ксьондза.

⁴⁴ Міщанин Кемплінський говорить про спробу польської шляхти в 1846 р. викликати повстання для відновлення Польського королівства, що мало охоплювати також загарбані українські землі.

⁴⁵ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 54, фасц. 26, арк. 4 (лист, липень 1896 р.).

⁴⁶ Там же. – Т. 63, фасц. 64 (автобіографія, липень 1897 р.).

⁴⁷ Там же. – Т. 59, фасц. 7, арк. 23 (лист від 8 червня 1888 р.).

⁴⁸ Там же. – Т. 25, фасц. 36, арк. 15-17 (автобіографічні записки не датовані).

навіть поверхово розглянути найцінніші і найцікавіші автобіографії, зібрані Левицьким. З інформаційною метою слід, однак, подати хоча б перелік автобіографій тих вчених, письменників, митців, громадських і педагогічних діячів, які можна знайти серед матеріалів біографічного словника⁴⁹.

Всупереч шовіністичній історіографії, яка характеризувала західноукраїнське суспільство ХІХ ст. як якийсь особливий «народ священників і адвокатів», матеріали Левицького переконливо доводять, що, незважаючи на тяжкий соціальний і національний гніт, національну дискримінацію, з надр народу вийшов цілий ряд визначних діячів української науки і культури.

Серед матеріалів Левицького збереглися автобіографії видатного біохіміка і епідеміолога І.Я. Горбачевського, ботаніка і зоолога Івана Андрійовича Яхна (нар. 7.IV.1840 р.), мінералога Юліана Григоровича Медвецького (нар. 18.X.1845 р.), іхтіолога й агронома Маріана-Антоніа Івановича Барти (нар. 1.XII.1859 р.), метеоролога Юліана Гаврисевича (нар. 3.I.1855 р.). Є також життєписи агрономів-любителів і пропагандистів агротехнічних знань Івана Онуфрійовича Городиського (нар. 24.VI.1838 р.), Корнила Петровича Сеника (нар. 3.I.1862 р.), помолога В.Ф. Кропидри, лікарів – популяризаторів медичних знань серед народу Володимира Івановича Антоновича (нар. 16.XI.1851 р.) і Сильвестра Лаврентійовича Дрималика (нар. 1.I.1855 р.).

Бідніше представлені діячі фізико-математичних і технічних наук. Серед автобіографій, що відбивають діяльність спеціалістів з цих галузей знань, є матеріали видатного спеціаліста шляхово-будівельної справи і винахідника Михайла Михайловича Черепашинського (нар. 19.VII.1845 р.), математика Омеляна Йосиповича Дейницького (нар. 10.IV.1841 р.).

З філософів, крім К.М. Ганкевича, слід згадати філософа-ідеаліста католицького напрямку Богдана Івановича Пюрка (нар. 20.II.1847 р.), з юристів – доцента Загребського університету Михайла Васильовича Зобкова (нар. 19.XI.1867 р.), Костянтина Антоновича Левицького (нар. 18.XI.1859 р.), а економістів – товарознавця Аполлона Антоновича Ничая (нар. 1.XII.1846 р.), кооператора і видавця Костя Федоровича Панківського (нар. 15.IV.1855 р.), фінансиста Степана Івановича Федака (нар. 19.I.1861 р.).

Зберігся ряд автобіографій представників історичних наук: архівознавця Євгена Івановича Барвінського (нар. 3.I.1847 р.), істориків та публіцистів – Венедикта Михайловича Площанського (нар. 23.III.1834 р.), Пилипа Івановича Свистуна (нар. 14.XI.1844 р.), Олександра Григоровича Барвінського (нар. 8.VI.1847 р.), історика та церковного діяча Юліана Григоровича Пелеша (нар. 3.I.1843 р.), а також істориків і «меншого рангу» – Омеляна Калитовського (нар. 13.III.1855 р.), Івана Григоровича Матієва (нар. 3.III.1859 р.), Юліана Михайловича Онишкевича (нар. 19.VIII.1831 р.), Миколи Івановича Антоневича (нар. 25.XII.1840 р.). До останньої групи приєднується чимало любителів-краєзнавців, які працювали як у галузі місцевої історії, археології, географії, так і в галузі етнографії, публіцистики тощо. Варто згадати автобіографії таких осіб, як Іван Семенович Білінкевич (нар. 11.IV.1856 р.), Петро Степанович Білінський (нар. 19.I.1847 р.), Іван Григорович Волосянський (нар. 7.IX.1861 р.), Іван Васильович Гавришкевич (нар. 1.II.1827 р.), Роман Заклинський (докладніших даних немає), Онуфрій Федорович Лепкий (нар. 16.VI.1838 р.), Яків Миколаєвич

⁴⁹ У тих випадках, коли окремі особи вже згадувалися вище, повні відомості про їх ім'я, по батькові, дату народження вдруге не повторюються.

(нар. 9.XII.1865 р.). Дуже плідними красзнавцями були Василь Антонович Чернецький (нар. 7.I.1837 р.) і Михайло Гнатович Тиндюк (нар. 14.II.1854 р.).

У течках Левицького збереглися автобіографії ряду філологів: мовознавця-еллініста Пилипа Микитовича Дячана (нар. 25.X.1831 р.), славіста Омеляна Єронімовича Калужняцького (нар. 11.I.1845 р.), літературознавця, пізніше академіка АН УРСР Кирила Йосиповича Студинського (нар. 4.X.1868 р.). Крім цього, в них є автобіографічні матеріали спеціалістів з класичної філології Івана Івановича Браника (нар. 20.VIII.1832 р.), мовознавця й етнографа Йосипа Івановича Лозинського (нар. 20.XII.1807 р.), мовознавця Степана Юрійовича Дубравського (нар. 14.VIII.1829 р.), літературознавця і педагогічного діяча Іллі Федоровича Кокорудза (нар. 31.VII.1857 р.).

Етнографи-фольклористи представлені автобіографіями видатного вченого Володимира Осиповича Шухевича (нар. 15.III.1849 р.), етнографа і письменника Людвика-Адольфа Симиґиновича-Штауфе (нар. 28.V.1832 р.), фольклориста і громадського діяча Мелітона Йосиповича Бучинського (нар. 24.II.1847 р.), етнографа Данила Фомовича Лепкого (нар. 29.XII.1858 р.), етнографа і журналіста Г.І. Купчанка, етнографа, публіциста і громадського діяча В.Ю. Охримовича. Є також автобіографічні матеріали звичайних збирачів усної народної творчості: вчителя народної школи Андрія Івановича Болаховського (нар. 6.XII.1851 р.), сільського співака Івана Гебюка (нар. 15.X.1848 р.), письменника Василя Михайловича Козарищука (нар. 26.II.1858 р.), громадського діяча Івана Івановича Озаркевича (нар. 1826 р.).

Найбагатшу за кількістю автобіографічних матеріалів групу утворюють життєписи, складені письменниками, журналістами, літераторами, публіцистами. Левицькому вдалося одержати автобіографії таких письменників, як Ізидор Іванович Воробкевич (нар. 3.V.1836 р.), Іван Миколайович Гушалевиц (нар. 4.XII.1824 р.), Наталія Іванівна Озаркевич-Кобринська (нар. 8.VI.1855 р.), Євгенія Іванівна Ярошинська (нар. 18.X.1868 р.), О.С. Шпитко, Андрій Парашак (нар. 6.XII.1877 р.), Тит Корнилович Блонський (нар. 9.IV.1830 р.), Дмитро Вінцковський (нар. 5.XI.1846 р.), Денис Єремійчук (докладніших відомостей немає), В.Ф. Луцик, Ізидор Романович Пасічинський (нар. I.III.1858 р.), Володимир Гнатович Хиляк (нар. 27.VII.1843 р.), Василь Дмитрович Залозецький (нар. 7.II.1833 р.), В.І. Лучаківський, О. Полянський, Яків Іванович Невестюк (нар. 1.I.1868 р.), найстаріший у цей час літератор-поет ще дошашкевичівської епохи і, до речі, найстаріший кореспондент Левицького Антон Євстахійович Лужецький (нар. 1.II.1807 р.).

Дуже цікаві автобіографії народних поетів і публіцистів, імена яких здебільшого залишаються невідомими для історії літератури, а твори поширюються у вигляді «народної словесності». Серед матеріалів словника збереглося п'ять автобіографій такого типу: Павла Думки (нар. 21.III.1854 р.), Д.Ф. Мекелити, Івана Мироновича Савченка (нар. 30.VI.1874 р.), Миколи Черногуза (21.III.1869 р.) та Івана Васильовича Мельничука (нар. 6.I.1863 р.).

Серед журналістів і публіцистів чимало редакторів західноукраїнських газет і журналів, наприклад: редактори газети «Селянин» Іван Осипович Білецький (нар. 20.VII.1868 р.) і Юрій Никифорович Савчук (нар. 31.III.1865 р.), редактор «Буковинських відомостей» Осип Осипович Крушинський (нар. 4.VIII.1866 р.), редактор «Друга» Степан Лабаш (нар. 8.I.1853 р.), редактор «Вісника Народного» Василь Григорович Лагола (нар. 5.V.1855 р.), редактор і видавець популярної молодіжної серії Юліан Михайлович Насальський (нар. 22.XI.1847 р.), редактор «Стріхи» С.Г. Яричевський.

Тут є перекладачі літературних творів: з іноземних на українську – Сидір Єзерський (нар. в травні 1847 р.), з української та російської на угорську – Юрій К. Жаткович (докладніших даних немає). Слід згадати також таких публіцистів і літераторів, як Павло Ількович Банах (нар. 6.IV.1869 р.), Ізидор Антонович Бобикевич (нар. 16.II.1859 р.), Маркіян-Марко Гнатович Гринишин (нар. 2.XII.1848 р.), Іван Іванович Данилович (нар. 26.V.1858 р.), Федір Іванович Досінчук (нар. 20.I.1848 р.), Григорій Степанович Зарицький (нар. 29.XI.1852 р.), Євстахій Антонович Лужецький (нар. 30.VII.1840 р.), Осип Андрійович Мончаловський (нар. 1858 р.), Іван Юрійович Сероїчковський (докладніших даних немає), Дем'ян Данилович Хомяк (нар. 14.XI.1855 р.), Юліан Андрійович Чучка (нар. 24.III.1855 р.), Амвросій Петрович Шанковський (нар. 22.XII.1832 р.), Тит Іванович Ревакович (нар. 6.IX.1855 р.).

Крім згаданих вище автобіографій художників Ю. Панькевича і К.М. Устіяновича, збереглися життєписи, написані літографами Андрієм Михайловичем Андрейчиним (нар. 2.IX.1865 р.) і Антоном Павловичем Пилюховським (нар. 7.VI.1860 р.), організатором художнього народного промислу і громадським діячем Іларіоном Івановичем Герасимовичем (нар. 9.IV.1853 р.), архітектором В.С. Нагірним.

З композиторів, крім Порфирія Івановича Бажанського (нар. 24.II.1836 р.), прислали свої автобіографії Василь Федорович Барнич (нар. 14.II.1855 р.) та Іван Гаврилович Любівич (нар. 10.IV.1828 р.). Є дві автобіографії сільських співаків, організаторів народних хорів – Івана Діонисовича Майби (нар. 17.VI.1857 р.) та Гната Івановича Полотнюка (нар. 29.XII.1856 р.). З акторів і театрознавців лише один – Іларіон Іванович Сероїчковський (відомий більше під театронімом Санковський; докладніших даних немає) – надіслав свою автобіографію Левицькому.

З цими групами автобіографій контрастують життєписи церковних діячів, часто написані з бундючністю і пишномовністю. Такі, наприклад, автобіографії професора університету Івана Бартошевського (нар. 18.I.1859 р.), ректора семінарії Олександра Бачинського (нар. 24.III.1844 р.), теологів Владислава-Філарета Опанасовича Добрянського (нар. 1.XI.1832 р.), Йосипа Йосиповича Кобилянського (нар. 12.IV.1835 р.), Михайла Іполитовича Левицького (нар. 15.X.1838 р.), Олександра Михайловича Саноцького (нар. 20.III.1846 р.). Ніхто з них не мав стільки особистої відваги, щоб написати про свою діяльність так, як це зробив звичайний сільський священик Лонгин Юстинович Білінкевич (нар. 21.I.1842 р.), закінчуючи свою автобіографію: «Описав я життя не літератора, але бідного руського попа, і то бідного не лише матеріально, але ще більше тому, бо з причини некорисних обставин не в силі виповнити то, що єсть єго обов'язком... Я пересвідчений, що если наш руський люд лихо стоїть, велика часть вини за се спадає на наше священство посередньо, а безпосередньо на наше духовне настоятельство»⁵⁰.

Останню групу автобіографій творять життєписи справжніх сіячів на народній ниві – педагогічних і освітніх діячів, учителів, здебільшого народних, рідше середніх шкіл. З цієї групи автобіографій на перший план висувуються життєписи редактора педагогічного журналу «Учитель», літературознавця й історика Теофіла Грушкевича (нар. 4.VIII.1846 р.) й автора багатьох педагогічно-дидактичних праць Миколи Даниловича Шкургана (нар. 30.V.1840 р.). З інших вчительських автобіографій варто згадати ті, що вийшли з-під пера літературознавця Антона-Костянтина Михайловича Блаховського

⁵⁰ ЛНБ. – Ф. НТШ, № 493, т. 11, фасц. 163, арк. 10 (лист від 5 лютого 1896 р.).

(нар. 1840 р.), перекладача Євгена Юліановича Горницького (нар. 25.XI.1859 р.), Дмитра Костянтиновича Дмитерка (нар. 2.XI.1863 р.), публіциста Михайла Івановича Кореневича (нар. 10.VIII.1854 р.), Йосипа Михайловича Котовича (нар. 3.X.1853 р.), Лева Юрійовича Куриловича (нар. 1842 р.), Володимира Гавриловича Паславського (нар. 17.VIII.1848 р.), літературознавця Михайла Івановича Пачовського (нар. 20.IX.1861 р.), популяризатора астрономії Данила Петрицького (нар. 30.XII.1821 р.), етнографо-любителя Василя Гнатовича Радика (нар. 17.IX.1845 р.), публіциста В. Ратальського, літератора Михайла Никоневича Рихвицького (нар. 8.XII.1866 р.), Людвика Ільковича Сальо (нар. 5.VI.1853 р.), Якова Миколайовича Сподарика (нар. 19.VII.1850 р.), літератора Дмитра Гавриловича Третяка (нар. 3.XI.1842 р.).

Біографічні матеріали, передусім автобіографічного характеру, зібрані Левицьким, заслуговують дальшого глибшого вивчення і, очевидно, використання в дослідницькій практиці. Без перебільшення можна сказати, що матеріали Левицького – справжній скарб для істориків громадсько-політичного, культурного й економічного життя західноукраїнських земель кінця XVIII – початку XIX ст. Потреби української науки настійно вимагають створення такого біографічного словника, що відповідав би сучасному рівневі науково-довідкової літератури. Можна бути переконаним, що тоді, коли на порядку дня практично стоятиме питання створення українського біографічного словника, серед його джерел одне з перших місць займатимуть матеріали видатного українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Матеріали І.О. Левицького як джерело для біографічного словника // *Історичні джерела та їх використання: [Збірник].* – К., 1966. – Вип. 2. – С. 35-53. Передрук: Іван Омелянович Левицький: 3б. наук. праць. – Львів, 2002. – С. 36-56.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

З ВАЖКИМ БАГАЖЕМ ДО ЮВІЛЕЙНОГО ДРАГОМАНІВСЬКОГО РОКУ. (Есе до 150-річчя)

Ще не так давно у причорноморських і кавказьких курортах ви могли побачити майстрів паперової мініатюри – витинанки: кілька зручних помахів ножиць і ваш профіль – з чорного паперу, наклеєного на білий картон, або з білого паперу, наклеєного на чорний картон, був готовий. Саме так протягом десятиріч вчили нас сприймати постаті минулого: білі, світлі, позитивні на чорному фоні зловіщої пільми (це були ті борці, революціонери, діячі, гідні наслідування) та чорні, темні, негативні профілі на фоні ясного оточення (це були вороги народу, люди, у яких могли бути лише чорні думки, чорні справи, чорне вчорашнє, сьогодні й майбутнє). Спроби міняти сприйняття діячів минулого – міняти чіткі профілі на хоча б чорно-біле фото з тіннями і півтінями – періодично наштовхувалися на брутальний вигук згори: «Не руш!» Знову вирізали профілі чорні і білі, і виходило так, що тих чорних профілів в українському минулому виявлялося безліч, і їх можна і треба було викреслювати з пантеону народної пам'яті.

Таким було ставлення до Драгоманова, видатного українського вченого, наскрізь оригінального політичного мислителя. Коли тільки намагалися відтворювати його хоча б чорно-білу фотографію, лунав суворий окрик з відтінком погрози: його критикував Ленін, далі йшов том, сторінки, цитата. Такі операції проробляли з Драгомановим не раз; востаннє із загрозливими інтонаціями у 1970-х роках. Драгоманов, виявлялося, також український націоналіст, хоча, правду кажучи, знайти чогось дальшого від таких саме тенденцій у політичному житті України другої половини XIX ст. важко – але прихильність та симпатію до Драгоманова, вже не як до політика, а як до видатного вченого, легко могли перетворити на ярлик чергового «ізму». Тому Драгоманова краще було не цитувати, навіть тоді, коли без цього імені, здавалося б, й істориків, й літературознавців, й фольклористів важко було малювати попередні епохи, вивчати українську культуру, досліджувати українську науку.

З таким важким багажем ми підходимо до чергового ювілейного драгоманівського року, маючи надію, все ж таки, що сьогодні зможемо відновити його чорно-біле фото, а в майбутньому сподіватимемося вже на кольорову світліну вченого, політика, людини.

Отже – Драгоманов та Україна в цілому.

На цю тему в минулому, особливо не радянському, писали дуже багато – прихильно і вороже. Існував культ Драгоманова (як політичного діяча, очевидно), існували драгоманівські організації, існували різко антидрагоманівські (не лише ленінські, але й, наприклад, донцовські) переліки справжніх і уявних помилок, а навіть політичних злочинів. Сьогодні ми збираємося готувати багатотомне видання творів Драгоманова, людини дуже пишучої (повне видання праць повинно б охопити не менше тридцяти солідних томів; але таким нове видання не буде), і думаємо про відновлення чогось у роді «драгоманознавства», побудованого на наукових фундаментах.

Як би не ставитися до Драгоманова, хвалити чи засуджувати, вірити чи не вірити у його свідоме співробітництво з найреакційнішими колами великоросійської державної машини, Драгоманов на українському політичному небосхилі другої половини XIX ст. фігура унікальна.

Людина велетенської енергії і працездатності (що само по собі не дуже типове для українського, скажімо так, мрійництва), творець оригінальної політичної доктрини (спроби генетично виводити його думки з якихось інших напрямів тогочасної політичної думки досить невдалі), ерудит високого європейського класу (вільно володів десятком мов), зачинатель нової хвилі української еміграції (пригадаю, попередня хвиля – більше як 150 років раніше, часи Мазепи й Орлика) був людиною, у повному розумінні того слова, небуденною, мав великий, просто сугестивний вплив на оточення – і став, не треба боятися того слова, першим українським політичним лідером нової доби. В умовах брутального, тупого, безжалісного переслідування російським царатом всього українського – навіть не політичного, а звичайного культурницького, просвітянського – руху «во ім'я єдиної і неделимої», Драгоманов мусив засновувати бази для своєї діяльності за межами Російської імперії, у першу чергу, в Галичині. Драгоманов особисто не був творцем галицького П'ємонту – раніше та поруч з ним були інші (згадати б Панька Куліша, Олександра Кониського) – але якраз Драгоманов мурував велику частину того фундаменту, на якому вже далі П'ємонт міг розвиватися самостійно і відіграти таку роль, яку він відіграв пізніше і яку відіграє, зрештою, сьогодні.

Система політичних поглядів Драгоманова була наскрізь самобутньою, хоча окремі нитки вели до попередників в Україні: до декабристів (були представники цього руху в родині Драгоманова) і до кирило-мефодіївців. Як і кирило-мефодіївці, він перемістив центр східнослов'янського політичного руху – того майбутнього, що мав виникнути – в Україну. Московському реакційному, щедро підлитому золотом, панславізмів Драгоманов протиставив український (як він писав у 1870-х рр., «малоросійський», тобто загальноукраїнський у нашому розумінні) панславізм (треба пам'ятати, що слово «український» значило тоді лише «наддніпрянський»). У структурі загальноукраїнського панславізму важливе місце мали західноукраїнські землі як міст на Захід (відкіля треба було черпати культуру, політичні ідеї, цю роль мала відіграти Галичина) та міст на Південь, на Балкани, до балканських слов'ян (куди Україна – через Закарпаття – мала скерувати свій економічний потенціал). Для того, щоб не лякати тих слов'ян, для яких Україна мала стати в майбутньому осередком політичної консолідації, уявним українським націоналізмом (Драгоманов мав перед очима взірці російського і польського шовінізму), він опрацював досить струнку систему українського анархізму, громадянства «вільних спілок», які, об'єднуючись на конфедеративних засадах знизу доверху, мали поставити греблю централізмів, гарантувати гармонійний розвиток людям, особистостям, народам, націям. Громадянство Драгоманова з Україною як джерелом новосформованого месіанізму виявилось цілковитою утопією, але високі гуманні й етичні вартості, які творець системи намагався закласти у його підставу, не підлягають сумніву.

В умовах цькування українського слова в межах Російської імперії Драгоманов взявся ламати цю нелюдську й нечувано антикультурну заборону царату при допомозі видавничої діяльності у Швейцарії, Австрії, Галичині. Драгоманов зумів знайти відданих помічників (пригадаю: Франко, Павлик, Терлецький), притягнути, правда, не дуже великі капітали з Наддніпрянщини, і вже у другій половині 70-х – протягом 80-х рр.

XIX ст. розгорнути просвітницьку та, паралельно, політичну діяльність у душі викладаєної вище доктрини, яка поволі еволюціонувала від повної утопійності до здійснених народно-демократичних параметрів.

Наступні покоління українських політичних діячів дорікали Драгоманову цілою низкою політичних помилок (серед тих, що критикували метра, був і його учень Франко), закиди ці були частково слушними, але не завжди справедливими до кінця, Драгоманову закидали, що він приділяв більше уваги соціальним, а не національним питанням і підпорядковував національні проблеми реалізації абстрактних загальнолюдських космополітичних принципів. Теоретично це було так, але в українських умовах з їх щільним переплетінням соціального і національного, де весь народ стогнав від колоніального гноблення російської і польської (а також іншої неукраїнської, наприклад, угорської) поміщицько-буржуазної системи, як на східноукраїнських, так і на західноукраїнських землях, соціальна боротьба автоматично перетворювалася в національну, соціально загострену.

Від такої боротьби страждала не українська заможна верхівка, якої нація з неповною соціальною структурою практично майже не мала, а, якраз, насамперед, чужинські гнобителі. Не анархіст і ворог марксизму Драгоманов, а некритично виховані на марксизмі українські соціалісти початку XX ст. довели до порушення рівноваги між соціальним та національним, що так жорстоко помстилося на українському народові, в першу чергу, на Наддніпрянській Україні. А якщо Драгоманов у політичному запалі відштовхував від себе та своїх ідей галицьких народовців, то політичні обставини внесли поступово свої корективи, з якими змирився під кінець життя й Драгоманов, пишучи на своєму прапорі гасла народної демократії, побудованої на національній свідомості широких мас народу.

Драгоманову закидали, що він антиклерикал – і він ним справді був. Треба заглибитися в умови 70–80-х рр. XIX ст., щоб зрозуміти, чому саме він був антиклерикалом, і хто ті клерикали, проти яких виступав Драгоманов, а також ті, які визнавали його своїм політичним лідером (маю на увазі хоча б галицьких радикалів). На Наддніпрянській Україні – Православна церква як одне з основних знарядь русифікаційної політики; на Закарпатті – Уніатська церква – опора москвофільства, на зміну якому йшло безпринципне мадяронство; в Галичині – Церква в руках пропольськи зорієнтованої верхівки та, в основній масі, москвофільськи настроєних священних низів. Драгоманов бачив вихід в українському протестантизмові, нереальному та утопічному в той час. Життя і тут внесло свої корективи, виплекавши тип сільського священика Галичини, міцно пов'язаного з народом і, як не парадоксально, вихованого часто на ідеях Драгоманова – Франка. Вперта боротьба із зашкарубленим полонофільством і москвофільством у церковній сфері в Галичині затягнулася ще на десятки років, а на Закарпатті позиції виявилися, в основному, втраченими (наслідки чого відчуваємо досі у закарпатському русинстві).

Драгоманов був дитиною свого часу і свого оточення. Як для основної маси наддніпрянських інтелігентів (та й, зрештою, досі) перед ним відкривалося два шляхи діяльності й кар'єри: мало- і великоросійський. Драгоманов спершу, здавалося, рішуче вибрав перший, український – але можливість відіграти політичну роль в імперському масштабі його приваблювала, й у 80-х рр. він піддався спокусі, яка, зрештою, закінчилася для нього сумно. З русла загальноросійської політики він вийшов з тавром ледве чи не політичного провокатора (редаговане ним у Женеві «Вольное слово» справді

видавалося на гроші дуже реакційних кіл з метою розколоти російський революційний рух). Але ілюзії загальноросійського інтелігента в Драгоманова залишилися назавжди.

Тому для своєї соціальної і гуманітарної пропаганди – пропаганди цілком у дусі європейських передових ідей – Драгоманов будував незрозумілі меандри: знайомитися із Заходом не через безпосередні контакти з ним, а за посередництвом російської публіцистики (хоча німецька й австрійська публіцистика, для прикладу, була тогочасній галицькій інтелігенції доступна в оригіналах).

Українських письменників він намагався навчати на взірцях російської літератури, закриваючи для них інші канали, хоча загальнолюдські гуманні цінності (за які боровся Драгоманов), цілком зрозуміло, пронизували також західні літератури того часу. Російськими манівцями Драгоманов намагався йти і в політичній сфері: він ніяк не міг зрозуміти того, що навіть найдемократичніший, на словах, російський інтелігент не відмовиться від російського імперського міражу для того, щоб стати покровителем малоросійського, навіть культурного, не те що суспільно-політичного сепаратизму.

Драгоманов не здатний був тому вникнути в геніальну передбачливість Шевченка, який єдиний реальний шлях виходу з тупика бачив у національно-визвольній боротьбі. Ну, але помилявся не єдиний Драгоманов: ілюзорні ідеї здобути милостиню від російських демократів у заміну за загальноросійський (від триєдиної Русі) і навіть внутріукраїнський федералізм притаманні також багатьом сучасним українським діячам, незважаючи на понад сторічний післядрагоманівський досвід.

Треба думати, що дві причини – принципи загальнолюдського космополітичного анархізму і віра в доброго білого демократа (що мала замінити віру в доброго білого царя) – не дали можливості Драгоманову дійти до ідеї необхідності утворення незалежної Української держави (теоретично її існування він не виключав). Як вчений, Драгоманов прекрасно розумів і довів у своїх працях (також на багатьох західноєвропейських мовах – за що йому окрема велика шана) соборність єдиного українського народу – але цей народ, навіть піднявшись до найвищих, культурних висот, перетворившись у високоорганізовану націю, мав далі залишатися у федеративному зв'язку в межах існуючих у XIX ст. держав: Росії та Австро-Угорщини. Курйозність такого способу мислення особливо помітна на фоні двох об'єднаних державницьких рухів, які Драгоманов спостерігав власними очима: об'єднання Німеччини й об'єднання Італії. Дивився, але не бачив.., а в цей контекст західноєвропейських політичних течій включити українську націю не посмів.

Як діяч, без сумніву, загальнонаціонального масштабу, Драгоманов – великий гуманіст за переконаннями – намагався прищепити українському політичному рухові ряд аксіом. Здається, аксіоми ці зберегли свою актуальність досі або, краще сказати, повинні зберігати свою практичну вартість також у нашому сучасному суспільно-політичному житті. Викладом цих кількох драгоманівських аксіом хочу закінчити своє есе:

1. Драгоманов рішуче і беззастережно виступав проти опрацювання багатьох партійних програм, які лише роздрібнюють і обезсилюють прихильників прогресу та перешкоджають об'єднанню для спільної мети.

2. Драгоманов пропагував серйозну, політичну (ми б сказали тепер – політологічну) освіту, особливо для молоді, зокрема, до того, як вона самостійно виступить на політичній арені.

3. Драгоманов визнавав велику силу громадської думки, закликав до того, щоб шукати для неї організаційних форм використання.

4. Драгоманов постійно підкреслював необхідність застосовувати етичні вимоги до політичної боротьби; загальновідомим стало свого часу його гасло «чиста справа вимагає чистих засобів». Тому він різко виступав проти таких прийомів боротьби, як ошукування народу безвідповідальними гаслами, проти самозванства, неетичних методів здобування матеріальних засобів для революційної боротьби.

5. Драгоманов боровся з легковажними звинуваченнями, якими розкидалися в революційних колах, особливо часто для задоволення власних цілей і для особистих порухунків. Порушення етичних принципів боротьби – цитую Драгоманова – «загрожує утворити навіть довкола найбільш кришталевої “солі землі” (тобто революційного ядра. – Я. Д.) таке болото, в якому не розрізниш, де кінчається прокурор свободи, а де починається шулер» (*Драгоманов М. Собрание политических сочинений.* – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 375).

Драгоманов особливо рішуче виступав проти системи терору, що звужувала політичну боротьбу до боротьби з особами, а не певним існуючим ладом, і, пророкував він (тепер знаємо – цілком обґрунтовано), легко може перерости в державний тероризм.

Як політичний лідер, Драгоманов мав і багато ворогів, і багато прихильників. Володів різким словом і безпощадно ставився до непродуманих і неоправданих політичних дій. Тому в очах одних він був «терористом» і «нігілістом», – в очах інших – «конституціоналістом», ворогом соціалістів і революціонерів.

Не підлягає сумніву, що він мав критичний і творчий розум, поєднаний з відвагою мислителя і політичного діяча, відвагою, яка дозволяла йому торувати власні шляхи. Для багатьох своїх сучасників – та й для потомків – Драгоманов залишався великою загадкою. Якщо розвиток нашої національної науки справді піде вперед, думаю, нам вдасться розкрити всі загадки цієї небуденної і величної та одночасно суперечливої фігури, яка внесла в українське суспільне життя кінця минулого століття стільки бурхливої пристрасті і творчого ферменту, що після Драгоманова український народ врешті почав виходити на шлях розвитку модерної нації.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* З важким багажем до ювілейного драгоманівського року: Есе до 150-річчя // Ратуша. – Львів, 1991. – 12-13 липня. – № 71. – С. 4-5.

ПІЗНІЙ ДРАГОМАНОВ: ПОГЛЯДИ І ДІЇ

Ми цілком певно завершили ювілейний драгоманівський рік і маємо право оглянутись назад – на серію драгоманівських наукових і не дуже наукових конференцій, на газетні та журнальні статті, присвячені його імені, ті пам'ятні дошки, з яких в останню хвилину вишкрябували помилки (як трапилося з дошкою на Київському університеті). На серйозні наукові публікації та збірки його творів ми, треба шкодувати, дивитися не можемо, бо тут в активі є лише однотомик «Вибраного», а збірник статей застряг у «Науковій думці». Двадцятитомник творів ще обговорюють у концептуальному плані, а том документів та матеріалів про видатного сина української землі й досі не здали до видавництва. Не претендую на те, що ці трохи іронічні – але реалістичні – підсумки мають визначати сутність драгоманівського року; мене – й, думаю, багатьох інших –

цікавить також, як – з погляду якості, правдивості, об'єктивності – на різних драгоманівських заходах висвітлювалася постать великого українського творця.

Зацитую самого Драгоманова: «В писаннях для людей ученіших [...], коли розказують про якого славного мужа, то показують його добрі боки і його хиби по чистій правді. Треба так само робити й у писаннях для простіших людей, бо й простий чоловік теж людина, котру треба шанувати. Не треба ні дурити її неправдою, ні потаювати від неї правду»¹. Я брав участь у двох міжнародних драгоманівських конференціях, обидвох з довжелезними назвами (київській – «Михайло Драгоманов і проблеми соціально-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі», 9-11 вересня, 1991 р., та львівській – «Суспільно-політична і філософська думка на західноукраїнських землях у контексті національно-культурного розвитку народів Австро-Угорщини», 5-7 грудня тамтого ж року), і не можу сказати, чи всі доповідачі могли спокійно покласти руку на серце та заявити: так, я виконав бажання великого українського діяча, того, про якого я ось говорю виключно в рожевих та променистих тонах (хоча, може, ще кілька років тому тонація драгоманівських висловлювань цього самого доповідача була цілком не рожевою і не променистою).

Мене цікавив і цікавить Драгоманов не як бронзовий пам'ятник (зрештою, такого пам'ятника досі немає і, здається, ніхто серйозно не збирається ставити такого пам'ятника), а як один з найвидатніших українських суспільно-політичних мислителів другої половини ХІХ ст., як людина, в якій перефразуючи самого Драгоманова, були і «його добрі боки і його хиби».

Чому пізній Драгоманов і хто такий пізній Драгоманов? Визначення, очевидно, умовне. Пізнім, у розумінні людини на схилі віку, Драгоманов ніколи не був. Вмирав він довго і важко, цілком усвідомлюючи свою сподівану смерть – та помер на 54-му році життя, справді в розквіті духовних і творчих сил, у процесі, як я намагатимуся довести далі, кардинальної ломки власної системи громадсько-політичних поглядів. Яюсь так усталилося в драгоманознавстві, що Драгоманов, мовляв, мінявся повільно, а систему його поглядів сприймають як єдине ціле, вихоплюючи для доведення якоїсь тези цитати з його творів як 70-х, так і 80-х та 90-х рр. Можливо, такий погляд на Драгоманова склався тому, що він справді був людиною впертою, непоступливою. Він не любив навіть перед самим собою, не те, що перед іншими, визнавати свої помилки. Драгоманов підкреслював, мабуть, і сам був переконаний у тому, що його ідеї середини 90-х відповідають його ж поглядам з перед двадцяти років – і цю думку про власну незмінність, про свою до кінця вірність, хоча б кирило-мефодіївським ідеалам, зумів прищепити друзям і приятелям.

Насправді Драгоманов еволюціонував, еволюціонував постійно і, парадоксально, в напрямі, який він з усією пристрасністю свого темпераменту спершу рішуче заперечував. Ми, по суті, знаємо трьох або чотирьох Драгоманових (думаю, періодизація його творчості як політичного мислителя ще остаточно не опрацьована). Політик, що розпочав свою діяльність від конструювання питомо української (бо Україну поставив у центрі своєї споруди) утопічної системи анархізму – громадства, кінчав життя як цілком не утопійний, а реальний і реалістичний радикальний національний демократ. Цьому останньому, мабуть, четвертому Драгоманову, хочу присвятити свою статтю.

¹ Драгоманов М. Неправда – не просвіта // Його ж. Літературно-публіцистичні праці (далі – ЛПП). – К., 1970. – Т. 2. – С. 400.

Коли уважно і вдумливо перечитувати те, що вийшло з-під пера Драгоманова протягом останніх його двох років, отже, від середини 1893 до середини 1905 рр., починаючи від його просто вибухового памфлету, скерованого проти Бориса Грінченка – маю на увазі «Листи на Наддніпрянську Україну» (Софія, березень 1893 р.), а більше від того, що було написано після памфлету, то часом стає якось аж не по собі: як швидко міняється Драгоманов, як прудко біжить його думка, як поряд з традиційним лексиконом понять, яким він хотів би залишатися вірним (інтернаціоналізм, космополітизм, громада, лібералізм), виникають нові слова, незвичні для тих, хто знає попередніх, другого, третього Драгоманова. Зрозуміло, чому все міняється так швидко: страшна хвороба, передчуття близького неминучого, неймовірні болі в грудях, бо аневризма аорти просто ламає ребра, можна лише лежати, не те що сидіти чи ходити – а хочеться, а необхідно донести свої думки, про які він знає, що вони, може, останні, до друзів, до народу, до нації. Так, до нації, – слово це здобуває право громадянства в останніх писаннях великого творця і він вже не тікає від нього, як у попередніх десятиріччях свого життя. Ще інший бік: Драгоманов відчуває страшну відповідальність, яка на ньому лежить, він відчуває себе творцем радикальної партії в Галичині, в країні, для якої він здобував матеріальні засоби, яку він захищає, яку він відчуває як справжній український П'ємонт (хоча цього саме слова він ніколи не вживав).

Десятки, якщо не сотні листів, часто насичених докорами, а то й образами – по відношенню до інших – та й з відчуттям власних образ, близько 30 публіцистичних виступів, трохи спогадів – такий підсумок останніх двох років життя Драгоманова, може, й не двох, а півтора, бо останніх півроку це вже не життя, а вперта боротьба – мука до останнього подиху.

Нічого великого, системного, послідовного пізній Драгоманов створити вже не міг, але з його слів можна реконструювати думки, погляди, переконання, які в сумі складають політичну систему останнього, четвертого Драгоманова. У своїх попередніх виступах і статтях про Драгоманова² я намагався звернути увагу слухачів і читачів на ті сторони поглядів і дій Драгоманова, які виглядають дивними тепер і, без сумніву, виглядали дивними сто років тому (бо інакше висловлювання Драгоманова не були б тоді у вогні часом безжалісної полеміки). Це:

1. Ставлення Драгоманова до Росії та російської культури, його роль як пропагандиста передових громадських ідей, які, нібито, треба сприймати лише при російському посередництві.

2. Ставлення до ідеї української державності.

Сьогодні я хочу коротко торкнутися ще однієї проблеми:

3. В який спосіб і при яких умовах українське питання могло вийти, в розумінні Драгоманова, як політична проблема, на арену європейської політики і в який спосіб Україна мала б здобути волю.

Тому, що деякі висловлювані мною твердження можуть виглядати незвичними в світлі тих відомостей, які поширюються в літературі про Драгоманова, намагаюся підтверджувати ряд положень цитатами і покликаннями на його твори 1893-1895 рр.

² Дашкевич Я.Р. Учений, політик, публіцист // Слово і час. – К., 1991. – № 10. – С. 3-6; Його ж. Драгоманов і Закарпаття // Ратуша. – 1991. – 2-3 жовтня.

Драгоманов і Росія

Драгоманов дав просто вбивчу характеристику Росії та росіян. Існує, за його словами, «новина для росіян усякої культурної думки, котра будиться замолоду, але котрої некультурний ще організм не може довго вдержувати [...], росіяни чи через молодість, чи через що інше беруть усяке ідеальне змагання з його скрайнього, абстрактного боку [...], всяких практичних обставин у прикладі ідеалу не хочуть знати»³ – як не згадати тут ставлення росіян до марксизму. «На словах росіяни космополіти, а на ділі страшенно суб'єктивні партикуляристи»⁴. Росіянин – це «державний націоналіст в пір'ях космополітизму»⁵. Росія, для Драгоманова, не просто джерело всього зла для України, зокрема, денационалізації інтелігенції, ліквідації української культури, вона також джерело всіх поганих ідей. Росія дала поштовх – у вигляді московського слов'янофільства, агресивного і деструктивного, яке протиставило Росію всьому людству – для виникнення українського (ми сказали б тепер, хуторянського) націоналізму, при якому «всяка культура не національна об'явлена була лишень деморалізацією»⁶. Для галицького москвофільства у Драгоманова лише такі епітети, як «московські наймити», «явні агенти Победоносцева»⁷.

Драгоманов, колишній анархіст, з глибоким сарказмом висміює бакунінський анархізм, толстовство, які в цей час уявлялися і в Росії, і на Заході останнім досягненням російської суспільної думки. Від, так сказати б, об'єктивної констатації факту русифікації української інтелігенції – цитую: «звичайна інтелігенція на Україні вважає себе за частину загальної російської інтелігенції, хоч іноді з певною локальною барвою [...], а російська літературна мова є своя, рідна, матерня мова (муттер-шпрахе) для звичайної інтелігенції на Україні по крайній мірі стільки ж, коли не більше, ніж українська, а читати по-російському та інтелігенція безспорно звикла більше, ніж по-українському»⁸. Отже, від констатації факту Драгоманов переходить до відвертих звинувачень у денационалізації та ренегатстві: «...наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але і національно. І кривда лежить [...] в тому, що на всім обшарі землі, де живе наш народ, хиба 5 % інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через то народ наш не має культурної помочі од інтелігенції, котра чи прямо, чи посередньо живе з його праці. Лихо се дійшло до того, що навіть найдемократичніші люди з інтелігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертається, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам»⁹. На закиди, що українська культура і політичне життя надто бідні, щоб притягати українську інтелігенцію, Драгоманов реагує бурхливо: «Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англічанами, друга – німцями, третя – італіяньцями, четверта – іспанцями, тоді побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм»¹⁰.

³ Драгоманов М. Твори Василя Чайченка // ЛПП. – Т. 2. – С. 421.

⁴ Там же. – С. 422.

⁵ Там же. – С. 430.

⁶ Драгоманов М. Два учителі. Спомини // Його ж. Вибране. – К., 1991. – С. 597.

⁷ Переписка М. Драгоманова з Т. Окуневським. – Львів, 1905. – С. 274; Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Чернівці, 1911. – Т. 8. – С. 20.

⁸ Драгоманов М. Інтерес галицько-руської літератури // ЛПП. – Т. 2. – С. 401.

⁹ Драгоманов М. Відповідь // М.П. Драгоманов 1841-1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія. – Львів, 1896. – С. 111.

¹⁰ Там же. – С. 111.

Під кінець свого життя Драгоманов завершив акт звинувачення по відношенню до Росії. Драгоманов мовчав про те, чи українці можуть розраховувати на допомогу російських демократичних кіл, але коли враховувати, що він явно пророкував перехід польських соціалістів до польських «патріотів» (тобто націоналістів) у випадку спалаху боротьби за «історичну Польщу» (уявну Польщу від моря до моря) і писав, що у такій Польщі «русинам нема що [...] діяти»¹¹, то мовчанка його щодо російських соціалістів стає досить красномовною. Не менш промовистою була його заява, що він вважає себе лібералом і соціалістом у роді радикалів і соціалістів англійських¹². З російським т. зв. соціалізмом Драгоманов не хотів мати нічого спільного.

У пізнього Драгоманова віра в російського демократа захиталася остаточно. Про це, зокрема, говорить тактика боротьби за Україну, яку Драгоманов накреслив у той час і на яку я зверну увагу далі. Міф культурної Росії, посередника між Україною та Заходом, у пізнього Драгоманова зникає безслідно.

Драгоманов і українська державність

На відміну від раннього Драгоманова, пізній прекрасно розуміє роль держави в житті народів, зокрема народів дискримінованих і переслідуваних. Послухаймо Драгоманова: «Держава і державні уряди є формами і органами, котрі виробляються в державному життю (по волі, по неволі, як трапиться) і змінюються з ним, і [...] без цих форм і органів, тобто без політики не може жити ніякий народ, ніяка людська громада. Найменше можуть обійтись без політики ті, хто скривджені в теперішніх державах, хто хоче чогось іншого, нового». І далі: «Доходять покривджені національності свого права за поміччю праці літературної та політичної на ґрунті вольностей державних та муніципальних»¹³.

Цього мало. Він пише: «Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно (сьогодні ми кажемо – етнічно. – Я. Д.) національного почуття, – це змагання до національної незалежності. Та й для того, щоб воно стало будуючим фактором у народному життю, треба, щоб і воно осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів» та «навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії»¹⁴.

Все правильно, також з цілком сучасного погляду.

Драгоманов розрізняє дві категорії держав – абсолютно бюрократичну (це для нього Росія) та громадську, народну (для нього взірець – Швейцарія). Він не вірить, що історія не може повертатися назад: «де в чому вертається – аже серби мають знову своє царство, болгари своє князівство, ірландці, певно, матимуть уп'ять свій осібний парламент і т. д.»¹⁵. Драгоманов дуже добре розумів роль держави – навіть як ідеалу – у виникненні певних політичних тенденцій: «Коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурзька єсть», тоді закарпатські національно настроєні інтелігенти потягнулися думками до цієї держави¹⁶. Попробуємо ці драгоманівські твердження

¹¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Чернівці, 1911. – Т. 8. – С. 218.

¹² Листування І. Франка і М. Драгоманова. – К., 1928. – С. 478.

¹³ Драгоманов М. Сонячний промінь // ЛПП. – Т. 2. – С. 390, 392.

¹⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // ЛПП. – Т. 1. – С. 442.

¹⁵ Драгоманов М. Сонячний промінь // ЛПП. – Т. 2. – С. 389.

¹⁶ Драгоманов М. В справі Угорської Русі // Народ. – Львів, 1895. – № 11. – С. 164.

приспосувати до української нації: український народ, цілком певно, належить до тих, що скривджені в тогочасних державах, тому він повинен доходити своїх прав політичними засобами і має право на національну незалежність, ґрунтуючись на своїй національній свідомості, а тому, що політична історія може розвиватися також назад, може відновитися й українська гетьманська держава. (Драгоманов у контексті, де він згадує сербів, болгарів, ірландців, говорить також про Гетьманщину).

Але Драгоманов, проголосивши «А» – вивівши усі наведені вище формули – ясно не сказав «Б». Не сказав відверто про боротьбу за незалежну Українську державу, хоча всі виведені ним формули давали лише одну-єдину відповідь: незалежність. Думаю, відповідь на загадку – чи Драгоманов не хотів до кінця розкривати свої тактичні й стратегічні задуми; чи боявся навіть перед самим собою признатися, що він дійшов до перекреслення ідеї про федеральний зв'язок українських автономних самоврядних територій у Росії та Австрії з цими ж державами; чи зрозумів, що він, по суті, такий самий український націоналіст, як ті, кому він закидав націоналізм і шовінізм, – отже, відповідь на цю загадку треба ще шукати. Так чи інакше, відверто і відкрито, цілком ясно: Драгоманов ідею самостійної і незалежної України не назвав.

Сумне не лише те, але сумне ще інше. Те, що, як здається, Драгоманова, саме пізнього Драгоманова, читали і перечитували рідко і погано. Мушу самокритично сказати, що я сам також читав його погано. Читали, зрештою, також погано найближчі до нього люди – бо інакше нічого було Михайлові Павликові категорично твердити, що Драгоманов не дійшов до ідеї незалежної України. Коли краще читали б, не було б, мабуть, досить безпідставної донцовської полеміки з тим середнім Драгомановим, який справді у 80-х рр. нехтував українським національним питанням, полеміки безпредметної, бо пізній Драгоманов сам закреслив попереднього Драгоманова. Не було б, врешті, тої фальсифікації історії української суспільно-політичної думки, якої допустилися історики, з одного боку, захищаючи Драгоманова, а з іншого боку, ідучи на поступки українському інтегральному націоналізмові. Фальсифікація, груба й образлива для української нації, полягає в тому, що виникнення ідеї української незалежної державності віднесли до кінця XIX ст. (Євген Бачинський «Ucraina irredenta» та Іван Франко з «Поza межами можливого», а також Микола Міхновський з його відомим рефератом). Цієї фальсифікації допустилися, з одного боку, щоб не образити Драгоманова і Франка (мовляв, як то вони не додумалися до ідеї незалежної України; хоча насправді Павло Чубинський ще в 60-х рр. з позицій незалежної України писав свою «Ще не вмерла Україна», а на засланні в Архангельську відверто говорив про незалежну Українську республіку – але ці відомості в історію суспільно-політичної думки не увійшли). Фальсифікації допустилися, з іншого боку, щоб не обпалити інтегральний націоналізм в особі Міхновського, бо, мовляв, лише інтегральний націоналізм міг додуматися до ідеї незалежності... Нам бракує об'єктивних досліджень українського т. зв. сепаратизму 60–90-х рр. XIX ст. в Росії (сам термін досить безглуздий, бо сепаруватися може лише частина цієї самої нації від її іншої частини, а українці, як відомо, частиною російської нації ніколи не були). Крім Павла Чубинського, тут вириваються такі постаті, як Володимир Антонович, Олександр Кониський, Борис Грінченко: прусський проект окремого Київського королівства виник же також не на порожньому місці. Лише після відповідних досліджень історії українського т. зв. сепаратизму можна буде з впевненістю накреслити лінію розвитку українського модерного індепендентизму. Очевидно, не від середини XIX, а, принаймні, від кінця XVIII ст., бо Василь Капніст

ще 1791 р. їздив до Берліна для того, щоб пробувати творити незалежну від Росії, Польщі й Туреччини Українську державу. А з іншого боку, і Бачинський, і Франко, і Міхновський – це не початок ідей українського незалежництва, а, навпаки, логічне завершення розвитку української суспільно-політичної думки, який вона пройшла у ХІХ ст. Також завдяки творчості такого мислителя, яким був Драгоманов.

Прошу вибачити мені такий неліричний відступ, але, здається, він був потрібний.

Останнє питання – Драгоманов і далішій шляхи розвитку України

Складається враження, що протягом останніх двох років життя думка Драгоманова б'ється об стінку давніше створених ним самим стереотипів – не дарма, поряд з визнанням необхідності державної незалежності поневолених народів, він сипле ще й старими штампами типу: «Політично од Росії не одділявся і нікому не радив одділятися»¹⁷; як і раніше, він стандартними формулами полемізує з націоналістами (трохи хуторянами), яких, явно неправильно, вважає виключно породженням російського слов'янофільства, а не наслідком того режиму, який на Східній Україні запровадила імперська Росія. З іншого ж боку, Драгоманов дуже тверезо і реалістично передбачив дальший розвиток подій в Україні.

Він дуже низько цинив роль східноукраїнського «опозиційного елемента» в боротьбі з російським централізмом. Саме тому всю увагу звернув на можливості розбудови політичного партійного життя в Галичині, розглядаючи Українську радикальну партію, в утворенні якої взяв активну участь, першим зав'язком національної і соціальної боротьби. Драгоманов прищепив партії принципи радикалізму (він не любив слова «революційність» для тих випадків, коли революцію ніхто не збирався робити – але слово «радикалізм» у тамтих часах звучало ще більше екстремістично, як тепер), «котрі одні можуть одповідати інтересам нашої плебейської нації і котрі лишень новіша європейська форма всього живого, що думалось і робилось в Україні з ХVІ ст.: в повстаннях народних, в Запоріжжі, в обществі “Соединенных славян”, в Шевченку і братстві кирилівським, в більш образованих кружках хлопоманів і українофілів 1860–70-х рр. і т. д. Галичина тепер – єдиний куток України, де інтелігенція може стати прямо перед масами і поспробувати передати їм свої науково-поступові думки, організувати їх для боротьби за власні інтереси. Тут може бути зроблена ясна проба того, чого варті українські національно-демократичні й поступові тенденції. Проба та не може зостатись без наслідків і в Росії»¹⁸. Підкреслюю термін «національно-демократичні тенденції», з носіями яких ототожнював Драгоманов себе і поступову українську інтелігенцію. Підкреслюю цей термін, бо мені вже робили закид, що я безпідставно говорю про еволюцію Драгоманова в напрямі національної демократії. Про «наш національно-демократичний поступовий рух» Драгоманов, зрештою, згадує також 1895 р. у відповіді на ювілейні привітання¹⁹. До речі, учень і послідовник Драгоманова Франко також пройшов майже аналогічний розвиток від радикалізму до національної демократії, що свідчило б навіть про певну закономірність в еволюції поглядів, принаймні, частини інтелігенції, яка спершу плекала ледве чи не стерильні соціалістичні погляди. І далі Драгоманов: «Коли в Галичині виробиться численна свідома українська демократія –

¹⁷ Драгоманов М. Лист до Ю. Яворського // ЛПП. – Т. 2. – С. 546.

¹⁸ Драгоманов М. Відповідь гурткові української молоді // ЛПП. – Т. 2. – С. 441.

¹⁹ М.П. Драгоманов 1841-1895. Єго юбилей... – С. 109.

світ заговорить про неї дужче [...]. Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа»²⁰.

Отже, перша передумова політичного успіху – сила. І сила національна, а навіть, погоджується Драгоманов, націоналістична – тут я пригадую, що в полеміці з Грінченком він говорить також про «досить симпатичний і радикалам націоналізм»²¹. За його визначенням, радикали – це «галицькі поступовці національні, як і, політично, соціальні»²².

Драгоманов рішуче виступає за озброєння політичної діяльності не лише силою, але й усіма досягненнями світової науки і справедливості: «Я був завше противний завчасовій політичній акції молодіжі, котра мусить перш усього набути собі загальне (в тім числі – й політичне) образование і спеціальні відомості»²³.

Яка ж перспектива для Східної України? «Нічого себе обманювати: поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту»²⁴. Тим більше, що вести легальну, навіть культурницьку працю стало просто неможливо. «Політична ж воля в Росії, – цитую Драгоманова, – не може бути досягнута інакше, як спільною акцією всіх освічених народів»²⁵. Шлях до волі може іти також шляхом революції – як в Англії²⁶, або бути наслідком військової поразки Росії. Той шлях, який Драгоманов рішуче заперечував, був шлях індивідуального і державного терору («якобінщина», за його визначенням).

«Яким, власне, способом змінені будуть теперішні порядки в Росії з Україною, ми не зважимося пророкувати», – писав Драгоманов²⁷. Але насправді пророкував він правильно, феноменально передбачивши дві стадії політичного звільнення Східної України – полегші після програної війни з Японією та революції 1905-1907 рр.; політичну волю після поразки Росії у Першій світовій війні та після Лютневої революції. Такий жорстокий і кривавий зигзаг російської історії, яким став Жовтневий переворот та його наслідки, в кінці XIX ст. передбачити не міг ніхто.

Закінчую. У січні 1894 р. Драгоманов підкреслив у листі з Софії до Франка, що «і писав би, писав би ще може років десять»²⁸. Доля дозволила йому писати лише півтора року. Але й за цих півтора року він не завагався рішуче помінати спосіб свого мислення, маючи перед очима лише одну-єдину мету: волю української нації.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Пізній Драгоманов: погляди і дії // Ратуша. – Львів, 1992. – 7 квітня. – № 35. – С. 4; 11 квітня. – № 37. – С. 5; 14 квітня. – № 38. – С. 7.

²⁰ Драгоманов М. Відповідь гурткові... // ЛПП. – Т. 1. – С. 441.

²¹ Драгоманов М. Твори Василя Чайченка // ЛПП. – Т. 2. – С. 429.

²² Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Чернівці, 1911. – Т. 7. – С. 262.

²³ Драгоманов М. Відповідь гурткові... – С. 439.

²⁴ Там же. – С. 441.

²⁵ Там же.

²⁶ «Англія – тепер класична країна легального поступу – тільки рядом революції виробила собі можливість для нього» – це знову Драгоманов (Твори Василя Чайченка // ЛПП. – Т. 2. – С. 429).

²⁷ Там же. – С. 429.

²⁸ Листування І. Франка і М. Драгоманова. – К., 1928. – С. 440.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ЗАКАРПАТТЯ

Здається, не було жодного серйозного дослідника діяльності Драгоманова, який без зворушення міг сприймати слова його фактичного заповіту: «Єсть іще одна частинка нашої спільної Батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь»¹. Читали, переживали, хвилювалися і забували. Тема «Драгоманов і Закарпаття» належить до найзanedбаніших у драгоманознавстві. Серед сотень статей, присвячених Драгоманову, можна знайти, наскільки мені відомо, два повідомлення, що безпосередньо стосуються теми: статтю літературознавця М. Шляхтиченка² й огляд журналіста Т. Монюка³; обидва написані на обмеженій джерельній базі. У монографіях про Драгоманова закарпатська тематика або вміщається в лічених рядках, або цілком відсутня. Для прикладу можна згадати, що якщо в першому виданні студії Д. Заславського про закарпатські зацікавлення Драгоманова ще згадувалося⁴, то в наступних редакціях праці цього автора (також у співавторстві з І. Романченком)⁵ закарпатські сюжети вважали не вартими уваги. Така інертність зберігається досі⁶. Не краще було з дослідженнями з історії Закарпаття ХІХ ст.: Драгоманова, його спроби розгорнути культурницьку й політичну діяльність вміщали переважно в одному абзаці⁷.

Дві концептуальні причини, треба думати, перешкоджали проведенню всебічних досліджень. Ті, хто ідеалізував Драгоманова, вважали його закарпатський досвід великою поразкою, що кидала тінь на постать ученого й політика. Закарпатські ж історики, переважно послідовно дотримуючись принципів партикуляризму (часто підфарбованого «карпаторусинськими» кольорами), розглядали історію краю ізольовано від решти українських земель, бо, нібито, ніхто з-поза закарпатського регіону не цікавився – і не повинен був цікавитися – проблемами Підкарпатської Русі.

У результаті досі ми не маємо не те що аналітико-синтетичного дослідження драгоманівських епізодів, пов'язаних із Закарпаттям, а й не реконструйованою виявилася звичайна фактографія подій.

Джерельна база теми скупа. Як відомо, драгоманівські дослідження значною мірою живляться листуванням – листами Драгоманова і його кореспондентів. Любовно було вибрано й опубліковано листування між Драгомановим та його наддніпрянськими й галицькими адресатами. Ніхто ніколи не намагався публікувати листи Драгоманова на Закарпаття і листи до нього із Закарпаття. У 1930 р. Український науковий інститут у

¹ Драгоманов М.П. Відповідь // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Єго юбілей, смерть, автубіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1896. – С. 109.

² Шляхтиченко М. Михайло Драгоманів і Підкарпаття // Праці Українського високого інституту ім. М. Драгоманова: Драгоманівський збірник. – Прага, 1930. – Т. 1. – С. 299-309.

³ Монюк Т. Драгоманов про Підкарпаття // Вперед. – 1935. – 1 серпня. – С. 3-4.

⁴ Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов: Критико-биографический очерк. – К., 1924. – С. 86.

⁵ Заславский Д. М.П. Драгоманов. (К истории украинского национализма). – Москва, 1934; Заславский Д., Романченко І. Михайло Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964.

⁶ Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (2-га половина ХІХ ст.). – К., 1971. Лише в белетризованій формі біографії Драгоманова змальовується (зрештою, у деформованому вигляді) його перебування на Закарпатті у 1875 р. Див.: Іванченко Р. Клятва: Роман-хроніка. – К., 1971. – С. 219-223.

⁷ Наприклад: Magocsi P.R. The Shaping of a National Identity, Subcarpatian Rus' 1848-1948. – Cambridge (Mass.); London, 1978. – P. 62.

Варшаві купив у дочки Драгоманова Лідії Шишманової рештки (не дуже зрозуміло, чому лише рештки) архіву її батька з листами 1870-1895 рр.⁸ Усі матеріали інституту згоріли у 1944 р. під час Варшавського повстання. Ніхто ніколи, наскільки відомо, не цікавився документами про Драгоманова в угорських архівах, зокрема у фонді Міністерства внутрішніх справ, хоча діяльність Драгоманова і його прихильників на Закарпатті 1875-1877 рр., цілком певно, не промайнула непоміченою. Архів австрійського Міністерства внутрішніх справ згорів у 1927 р. У документах, використаних до пожежі, закарпатські справи висвітлені поверхово⁹, зрештою, їх (в обсязі т. зв. Першого львівського соціалістичного процесу 1877 р.) набагато повніше дублюють матеріали, збережені у Львові¹⁰.

Сам Драгоманов мав намір писати про Закарпаття багато, але написав відносно мало. Не вистачало часу і ряд проєктів (як побачимо далі) залишився не доведеним до кінця. На сьогодні базу для вивчення проблеми становить публіцистика Драгоманова, його мемуарні записи та листи до незакарпатських адресатів. Відомості про його емісарів на Закарпаття розкидані по листах різних осіб, поліцейних і судових справах. На такій неширокій джерельній підставі я намагався висвітлити фактографію подій, характеризувати публіцистику Драгоманова на закарпатські теми, його погляди на становище на Закарпатті та шляхи виходу з такого становища, з'ясувати ставлення закарпатських українців до Драгоманова і визначити місце закарпатської тематики в науковій творчості Драгоманова. Окреме питання – діяльність осіб, яких Драгоманов посилав з певною місією на Закарпаття.

Подорож на Закарпаття 1875 р.

Драгоманов звернув увагу на Закарпаття ще у 1871-1873 рр., шукаючи через віденську «Січ» збирачів потрібного йому фольклорного матеріалу, для чого просив залучити студентів із Закарпаття, які гуртувалися у москвофільському студентському товаристві «Основа» у Відні. Він радив це робити також для того, щоб перетягнути до «Січі» «здібніших і щирих народолюбців» із Закарпаття. З цих заходів нічого не вийшло¹¹.

Після відвідин Осипа Федьковича на Буковині Драгоманов у серпні 1875 р. здійснив мандрівку на Закарпаття. З Жаб'є на галицькому боці Чорногори (де його «консультантом» був священник С. Витвицький, етнограф-любитель) він разом з розвідником-гуцулом, долаючи великі труднощі й реальну небезпеку, здійснив перехід у напрямі до села Лугів на Закарпатті.

⁸ [Смаль-Стоцький Р. Передмова] // Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1. – С. 3.

⁹ [Роздольський Р.]. Початки соціалістичного руху в Східній Галичині в документах австрійської охоранки // Культура. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 2-7; Ч. 2-6. – С. 87-96; Ч. 7-11. – С. 12-17; Левинський В. Драгоманів і драгоманівці у світлі австрійських тайних документів // З минулого: 36. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 7-29.

¹⁰ У Центральному державному історичному архіві України (далі – ЦДАУ) у Львові, ф. 152 (Крайовий карний суд), оп. 2, спр. 14387-14391; у Львівському обласному державному архіві, ф. 350 (Дирекція поліції у Львові). Документи ф. 152 частково використано в праці: Калинович В.І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів, 1967. – С. 28-31. Справи ф. 152 мають неправильні заголовки – документи помилково віднесли до наступного, т. зв. Другого львівського соціалістичного процесу, що проходив у 1877-1878 рр. у Львові.

¹¹ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Його ж. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 175.

«Були великі пригоди і злигодні, злі години, особливо як я у дощ через Чорногору з Жаб'яго їхав та трохи не пропав – але вирятувався і тепер з приязню і те згадую», – писав він М. Бучинському¹². Після перебування в Лугах, де він слухав скарги селян, Драгоманов поїхав до Сигота, потім до Мукачєвого, Ужгорода та через Чоп і Кошиці до Пряшева, з якого виїхав у напрямі Кракова. На Закарпатті Драгоманов був 8-9 днів.

Основні його зустрічі: в Мукачєвому – з ігуменом василіанського монастиря Анатолієм Кралицьким, письменником, збирачем фольклору, публіцистом, що стояв на москвофільських позиціях; в Ужгороді – зі священником-катехитом місцевої гімназії, редактором проугорської газети «Карпат» Миколою Гомичковим та з невідомим викладачем гімназії; у Пряшеві – з архіваріусом та бібліотекарем Пряшівської єпархії каноніком Віктором Ладомирським¹³.

Під час зустрічей Драгоманов дарував недавно видані ним чи разом з В. Антоновичем «Исторические песни малорусского народа» (т. 1, 1874), просив допомоги для збирання фольклору. В мукачєвському монастирі дарував львівські видання товариств «Просвіта» та М. Качковського, «Кобзар» Т. Шевченка, повісті М. Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, «Записки охотника» І. Тургєнева, «Рассказы» Ф. Решетникова, «Русскую историю» М. Костомарова, ноти пісень М. Лисенка¹⁴. Всюди обіцяв посилати й надалі українські та російські видання. При нагоді вів розмови на політичні та культурні теми – про мадяронство, економічне становище, стан освіти. У Драгоманова встановилося листування з Кралицьким (від якого справді отримав фольклорні матеріали) та Гомичковим (від нього ще в Ужгороді Драгоманов одержав ряд закарпатських популярних видань)¹⁵.

Драгоманов з гордістю підкреслював, що він був «першим українцем (у розумінні – з Наддніпрянської України. – Я. Д.), відвідавши Угорську Русь»¹⁶. Це була правда. Крім цього, він був першим мандрівником, який з подорожжю пов'язував не лише наукові, а й певні політичні плани. Але необхідно сказати, що Драгоманов не був «першим українцем», якого Київська громада скерувала на Закарпаття. У червні 1875 р. пішки перебирався через Карпати С. Фесенко-Новрицький. Він став жертвою польської шпionоманії. Його арештували в Бориславі й відправили до російського кордону¹⁷.

¹² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871-1877 / Зладив М. Павлик. – Львів, 1910. – С. 328 (лист з Києва, 25 вересня 1875 р.). Крім цього, свої чорногорські пригоди Драгоманов описав у листі до дружини з Мукачєвого, серпень 1875 р. (див.: Драгоманов М.П. Из листів до Л.М. Драгоманової про Австро-Угорську Русь // Народ. – 1895. – № 15/16. – С. 253). Багато місця присвятив він переходові й у спогадах (див.: Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877). – Львів, 1892. – Ч. 5. – С. 264-268).

¹³ Драгоманов помилково назвав його Ладомирським. Про нього див.: Из Пряшева. (Посмертное воспоминание) // Слово. – 1878. – 29/17 ноября.

¹⁴ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 424-425; Його ж. В справі Угорської Русі // Народ. – 1895. – № 11. – С. 165.

¹⁵ Драгоманов найдокладніше описав подорож у мемуарах (Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 399-437).

¹⁶ Драгоманов М.П. Відповідь. – С. 109. Див. також: Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия, 1894. – С. 57. У листі з Відня, 3 березня 1876 р., до дружини: «Я вважаю Венгрію своїм открытием» (див.: Драгоманов М.П. Из листів... – С. 249).

¹⁷ До справи Фесенка-Новрицького: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. М. Бучинського, спр. 121, арк. 410 (лист Подолинського з Галль біля Штєср у Верхній Австрії, недатований), арк. 411 (лист Подолинського з Києва 24/15 квітня 1875 р.; обидва листи опубліковано в кн.: Студинський К. Галичина і Україна в листуванні 1862-1884 рр. Матеріали

Можливо, що саме невдача досить екстравагантного Фесенка-Новрицького, рекомендованого його приятелем С. Подолинським Бучинському в Станиславові, вплинула на вибір громадою для подорожі серйозного університетського професора та зміну маршруту – з Буковини до Жаб'є і далі через Чорногору.

Подорож на Закарпаття 1876 р.

На цей раз Драгоманов їхав поїздом з Перемишля до Ужгорода, куди прибув 26 лютого; в суботу 27 лютого зустрічався з Гомичковим, якому подарував російські підручники для народних шкіл та українські популярні видання. Драгоманов передав Гомичкову також рукопис своєї чималої статті про вивчення народної словесності у Великій та Малій Русі, яку редактор у травні надрукував у «Карпаті»¹⁸. Зустрічному гімназистові Драгоманов подарував «Повісті» Федьковича. У духовній семінарії, де шукав записувачів народних історичних пісень, Драгоманов зустрівся із студентами, передав для їхнього самоосвітнього гуртка «Исторические песни малорусского народа» та книжки київського, львівського (серед них три номери «Правди»), коломийського й віденського друку. Тут були твори Т. Шевченка, М. Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, видання львівської «Просвіти», українські віденські соціалістичні видання (треба думати, що це були «Парова машина. Казка», «Про бідність. Розмова перша» С. Подолинського та «Правда. Оповідання. Переклад з великоруського» – все друкване у 1875 р.), а також твори О. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Решетникова, М. Лермонтова, І. Тургенева, М. Некрасова, російський переклад Дж. Дрепера «История отношений между католицизмом и наукой» (Санкт-Петербург, 1876) та Ф.-А. Ланге «Die Arbeiterfrage. Ihre Bedeutung fur Gegenwart und Zukunft» (3-тє вид., Вінтертур, 1875)¹⁹. Чотири семінаристи – це були, мабуть, Михайло Бачинський, Симон Ревлій і Теодор Матяцков (прізвище четвертого невідоме)²⁰ – особливо зацікавилися зустріччю. В Ужгороді Драгоманов розшукав книгаря Розера²¹, який взяв на комісію кілька

до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – К., 1931. – Т. 1. – С. 219), арк. 312 (лист Подолинського з Галль, отриманий Бучинським 15 червня 1875 р.), а також: ЦДІАУ у Львові. – Ф. 663 (М. Павлик), оп. 1, спр. 245, арк. 21 (лист Бучинського від 4 липня 1875 р. до Валеріана Смирнова).

¹⁸ Драгоманов М. Изучение народной словесности в Великой и Малой Руси // Карпат. – 1876. – 15/3 мая; 22/10 мая; 5 июня / 24 мая. Укр. переклад: Студії народної словесності в Великій і Малій Русі // Драгоманов М. Розвідки про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3. – С. 47-58.

¹⁹ Цей перелік, частково доповнений з бібліографічних довідників, подаю на підставі праці: Драгоманов М. В справі Угорської Русі. – С. 165. Драгоманов писав, що цих кілька десятків книжок він «розкидав» у 1875-1876 рр. Певні міркування свідчать, що в основному він розповсюджував їх у 1876 р., коли книжки зручніше було везти поїздом. Можливо, деякі видання протягом 1876 р. та пізніше він висилав поштою закарпатським адресатам. Цікаво, що Драгоманов розповсюджував брошури Подолинського, хоча, за висловом Франка, вони йому «не подобалися». Див.: Франко І. Др. Остап Терлецький: Спомини і матеріали // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1902. – Т. 50. – С. 32.

²⁰ Саме для зв'язку з ними поїхав у січні 1877 р. О. Черепяхин. Див.: ЦДІАУ у Львові. – Ф. 152, оп. 2, спр. 14387, арк. 104; [Роздольський Р.]. Початки... – № 7-11. – С. 15 (подає прізвища як Ревлій та Матяхов). З Бачинським ще у 1875 р. в Турці познайомився Павлик – вони листувалися. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / Зладив М. Павлик. – Чернівці, 1910. – Т. 2. – С. 190-192.

²¹ Драгоманов просто згадував книгаря; прізвище подається у донесенні Дирекції поліції у Львові міністрів внутрішніх справ у Відні. Див.: [Роздольський Р.]. Початки... – № 7-11. – С. 15.

примірників «Повістей» Федьковича, перший том «Руської історії в житєписях її найголовніших діятелів» М. Костомарова в перекладі О. Барвінського (Львів, 1875). Книгар погоджувався брати книжки на комісію також у майбутньому. 28 лютого Драгоманов виїхав з Ужгорода до Будапешта. У столиці зустрівся з трьома українцями-чиновниками (прізвище одного починалося на «Р», а закінчувалося на «ий»). З Будапешта Драгоманов повернувся до Відня. У 1876 р. перебування його на Закарпатті тривало неповних три дні²².

На цей раз закарпатська українська (умовно кажучи, бо друкувалася вона штучним «язичієм») преса опосередковано відгукнулася на перебування Драгоманова – рецензіями москвофільського діяча І. Раковського (1815-1885) на «Исторические песни» та на «Повісті» Федьковича з передмовою Драгоманова²³. Рецензіям передували публікації статті самого Драгоманова – вони мали стати своєрідною рекомендацією (зрештою, не дуже позитивною, з погляду рецензента) автора. Драгоманов пізніше вважав, що його перебування на Закарпатті помітила й оцінила прихильно тогочасна російська публіцистика (П. Боборикін), але тут підвела його пам'ять²⁴. Кореспонденційні зв'язки Драгоманова після подорожі 1876 р., певно, поширились, бо його пізніші посланці на Закарпаття розпоряджались ширшим репертуаром адрес.

Емісари Драгоманова на Закарпатті 1876-1877 рр. і крах закарпатської акції

Після від'їзду із Закарпаття Драгоманов почав висилати своїм знайомим книжки переважно соціалістичного змісту. «Мы знаем, – писав анонімний москвофільський дописувач львівського «Слова», – что многие пакеты таких книг, посылаемые из Вены, наши благоразумные угрорусские патриоты прямо посылали на возврат, не принимая их». Треба думати, що не всі були такі розсудливі, бо рядком вище цей же кореспондент писав, що «таких брошур попалося значительное количество и в нашу (ужгородську. – Я. Д.) духовную семинарию, но эти брошюры не имели у нас никакого влияния»²⁵. Ужгородського книгара Розера постачав книжками київський книготорговець, член Громади Лука Ільницький²⁶.

У другій половині липня 1876 р. довкола Драгоманова зібралася група приїжджих з України. «Саме тоді, – згадував він про організацію систематичних відвідин Закарпаття, – кілька молодих українців, знайомих моїх, були за границею. Я намовив їх вертатися додому з Відня через Угорську Русь, хоч се тоді через нестачу залізниць було не легко. Вони спинялись в Мукачеві, сходились, по моїй рекомендації, з семінаристами і знайомили їх з демократично-українським рухом. Дехто з тих угорців збирались

²² Про подорож 1876 р. див.: *Драгоманов М.П.* Із листів... – С. 249-251 (лист Драгоманова з Відня 3 березня 1876 р., який став підставою датування подорожі); *Дорошкевич О.* Листи М.П. Драгоманова до О.М. Пипіна // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 76 (лист з Відня, 4 березня 1876 р.). Також окремі згадки в кн.: *Драгоманов М.* Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 278.

²³ *Р[аковский] И.* Библиография // Карпат. – 1876. – 24/12 мая.

²⁴ *Драгоманов М.* В справі... – С. 165. Насправді у статті (*Боборикін П.* На славянском распутьї. (Мотивы и выводы) // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. 3 (234). – № 6. – С. 188) Драгоманов не згадується.

²⁵ От Мукачева (украинофилы и социализм) // Слово. – Львів, 1877. – 13/1 марта.

²⁶ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 196 (лист Ю. Цвітківського з Києва від 15 липня 1876 р. до Драгоманова).

самі в гостину на Україну, один навіть наївно признався, що поїде туди шукати патріотичної й обдарованої жінки для себе і т. д., і т. д.»²⁷. Двох з гостей, за походженням дворян, а за переконаннями київських громадівців – полтавського адвоката Миколу Троцького і роменського лікаря Миколу Шершавицького²⁸ – Драгоманов скерував на Закарпаття. Вони забрали з Відня чимало літератури – соціалістичні брошури, «Повісті» Федьковича²⁹. Зупинилися в готелі «Зірка» у Мукачевому, де протягом кількох днів «раздавали брошюры разного, по большій части социалистического, содержания, написанные на украинском наречии»³⁰. Троцький і Шершавицький були на Закарпатті «щось троє неділі, та й, по більші[й] часті, сиділи у попів. З народом мало сходилися, але поробили знакомства з якимись гімназистами, семінаристами і учителями народними. Кажуть, що й на Угорщині можна з надією сіяти. Троцький їхав дуже недобрій, бо му шваби покрали всі листи і Ваш цар на границі щось дуже розглядається за такими, як би й він»³¹. Переїхавши через Львів, обидва мандрівники повернулися до Києва на початку вересня 1876 р.³² «Угорські странники», як їх називав Драгоманов, мали описати свої враження з Закарпаття³³, але публікація на таку тему не появилася.

Зате наступний емісар Драгоманова Олександр Черепакін, український дворянин³⁴ з-під Кременчука, лікар, докладно описав свою закарпатську епопею, яку надрукували, однак, лише через тридцять років³⁵. У Києві він був учасником українофільського гуртка Федора Вовка і ще тоді (1874-1875) потрапив під негласний нагляд російської поліції³⁶. Повертаючись на початку січня 1877 р. зі Швейцарії (де зустрічався з Вовком і Драгомановим) додому, він взявся виконати доручення останнього на Закарпатті. У Лозанні та Відні він узяв велику партію (майже тисячу штук) брошур – серед них «Про багатство та бідність» Подолинського (Женева, 1876), «По вопросу о малорусской литературе» Драгоманова (Відень, 1876), його ж «Турки внутренне и внешне» (Женева, 1876)³⁷. Брошури призначалися в основному для Наддніпрянської України, але певна частка також для Закарпаття. Черепакін їхав через Будапешт до

²⁷ Драгоманов М. В справі... – С. 165.

²⁸ Про Троцького див.: Лазаревський Г. [Примітки] // Архів... – С. 370. Про Шершавицького там же, а також: Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь / Сост. А.А. Шиловым, М.Г. Карнауховой. – Москва, 1932. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 2011.

²⁹ Студинський К. Галичина й Україна... – С. 303 (лист І. Горбачевського з Відня від 23 вересня 1876 р. до Драгоманова).

³⁰ От Мукачева... – С. 2.

³¹ Студинський К. Галичина й Україна... – С. 303. Під «швабами» треба розуміти митників на австрійсько-російському кордоні.

³² Архів Михайла Драгоманова... – С. 66, 68.

³³ Там же. – С. 245.

³⁴ У період обов'язкових пошуків «інтернаціональних зв'язків» деякі дослідники робили з Черепакіна росіянина. Див., наприклад: Яцук П. Михайло Павлик: Літературно-критичний нарис. – Львів, 1959. – С. 9; Денисюк І. Михайло Павлик. – К., 1960. – С. 13; Манзенко П.Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. – К., 1962. – С. 16; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890). – Cambridge (Mass.), 1983. – P. 65. Насправді Черепакін завжди підкреслював своє українство, на суді у Львові в березні 1877 р. виступав по-українському, та й прибрав псевдонім «Дорошенко».

³⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 173-184 (лист Черепакіна зі Львова 13 січня 1877 р. до Драгоманова). Лист до адресата не дійшов, його захопила поліція у Львові.

³⁶ Деятели революционного движения в России. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 1939.

³⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 152, оп. 2, спр. 14388, арк. 84.

Мукачєвого, коротко зупинився в Сатораліуґелі, відкіля виїхав до Перемишля і Львова, куди прибув 12 січня 1877 р. На Закарпатті він був, мабуть, два дні і виконав невелику частину програми, накресленої Драгомановим (Черєпахина арештували у Львові 14 січня; його програму та її реалізацію можна докладно відтворити на підставі рапортів поліції, протоколів допитів, опису забраних речей і самих речей³⁸). В Ужгороді він мав зустрітися зі згадуваними вже семінаристами та книгарем Розєром, заїхати в село Ізи до священника Раковського (мав передати йому драгоманівські «Малорусские народные предания и рассказы. Свод» (К., 1876)), у Мукачєвому зайти до Кралицького. Цю частину програми він не виконав. У Мукачєвому він побачився з учителем української народної школи Юлієм Кішем, що листувався з Драгомановим і Шєршавицьким та отримував книжки поштою. Черєпахин дав йому трохи брошур (по 10 примірників кожного з відєнсько-жєневських видань, перелічених вище), кілька примірників праць Ф. Лассалє, твори О. Пушкіна, М. Лєрмонтова, К. Рилєєва, М. Чернишевського, І. Тургєнева, біографію О. Герцена, його роман «Хто винен». У Сатораліуґелі Черєпахин зустрічався з приятелем Кіша, також учителем, Володиславом Янушем. І Кіш, і Януш скаржилися, що за ними стежить поліція (був період справжнього психозу, викликаного в Угорщині Боснійською кризою 1875-1878 рр.). Це відповідало правді, бо після від'їзду Черєпахина до Кіша прийшов окружний судовий виконавець і забрав книжки³⁹. Атмосфера страху вплинула на Черєпахина, і він виїхав, не виконавши програми. Через власну необережність Черєпахин потрапив до рук поліції у Львові. Його судили на т. зв. Першому львівському соціалістичному процесі, і після місяця ув'язнення звільнили.

Звичайно, що якісь репресії (дисциплінарного, хоча б, характеру) звалилися на голови знайомих і кореспондентів на Закарпатті. Драгоманов про це знав, для нас, однак, ці обставини залишаються нерозкритими. Закарпатські москвофіли ополчилися проти Драгоманова, а їх виступи в «Карпаті», «Слові» дорівнювали політичним доносам. «Что же касается затей украинских социалистов, то они могут быть убеждены, что для их идеи на Угорской Руси нет почвы. В народном деле мы знаем лишь один русский народ, один русский язык, одну русскую литературу», – заявляв анонім у «Слові»⁴⁰.

Драгоманов не раз нарікав на провал Черєпахина, який, нібито, закрив шлях на Закарпаття. «Можу сказати, що за рік-півтора дещо вже такого⁴¹ починало заосновуватись в Угорській Русі моїми заходами, але незручний земляк розбив у 1877 р. всі ті початки», – скаржився він у спогадах⁴². І далі: «Нєщасливі пригоди підрізали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і сложні, одповідно тамошньому станові річей»⁴³, та «незручність одного молодого приятеля, котрий попався у львівський

³⁸ Там же. – Спр. 14388, арк. 82-143. Див. також: [Роздольський Р.]. Початки... – № 2/6. – С. 88-89; № 7/11; Левинський В. Драгоманів... – С. 13-14; Калинович В.І. Політичні процеси... – С. 28-31.

³⁹ От Мукачєва... – С. 2. Драгоманов згадував як курйоз, що «угорська поліція в 1877 р. сконфікувала в моїх знайомих "Ліричні поезії" Пушкіна (лейпцизьке видання) і т[ак]е і[нше] як нігілістичні писання!». Див.: Драгоманов М. В справі... – С. 166.

⁴⁰ От Мукачєва... – С. 2-3.

⁴¹ Тобто, як писав вище Драгоманов, виникли надії, що вдасться «направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку».

⁴² Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 430.

⁴³ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 110.

процес 1877 р., підрізала всі сі початки»⁴⁴. Удар був відчутний. Драгоманов вирішив більше не посилати емісарів.

Проект ще одної подорожі Драгоманова на Закарпаття 1878 р.

Процеси українських соціалістів – віденський 1876 р., два львівські 1877-1878 рр. – вибили Драгоманова з колії. Крах ілюзій він пережив глибоко: характерний для нього холодний розрахунок на певний час відійшов на задній план, гору взяли емоції. У нього виник фантастичний план поїхати до Угорщини і пояснити владі, що в його закарпатській акції не було жодного криміналу. «Від віденців нема ніякої праці, крім тої вістки, буцім то Ви хочете переїхати в Угорщину і датися там арештувати!!!», – писав Павлик до Драгоманова⁴⁵. Чутки про наміри Драгоманова розійшлися широко. Ситуацію ілюструє лист, підписаний псевдонімом «Патсон» (це був Омелян Терлецький), посланий до нього з Відня 24 лютого 1878 р. У листі є такі слова: «До Венгрії на жаден спосіб не їдте. Против такої подорожі уся Україна і Галичина протестує»⁴⁶. Приятелі, на щастя, Драгоманова не допустили до хибного кроку.

Тепер у нього єдина надія на галичан. Вони (абстрагуючись від москвофілів, що гуртувалися довкола «Слова») справді мали деякі контакти із Закарпаттям, наприклад, Євген Желехівський⁴⁷, Леонід Заклинський⁴⁸, Михайло Павлик⁴⁹. У 1876 р. на Закарпаття збирався хтось із редакційного комітету львівського «Друга»⁵⁰. Туди передбачалося посилати (і, мабуть, посилали) книжки⁵¹. Але почуття страху після процесів 1877-1878 рр. подіяло – зв'язки політичного характеру встановлені не були. У 1882 р. Драгоманов запитував Франка, чи він не поїхав би на Закарпаття⁵², але зацікавлення останнього Закарпаттям були лише кабінетними.

⁴⁴ Про неконспіративну поведінку Черепакіна див. лист О. Терлецького з Відня 15 лютого 1877 р. до Драгоманова в кн.: *Студинський К.* Галичина й Україна... – С. 254; *Драгоманов М.* В справі... – С. 165. Драгоманов вибачив Черепакінові, який у 1881-1884 рр., перебуваючи у Франції, допомагав Драгоманову.

⁴⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 238.

⁴⁶ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 39; *Студинський К.* Галичина й Україна... – С. 269. В архіві лист помилково потрапив до листування Павлика, хоча він походить з паперів Драгоманова.

⁴⁷ *Студинський К.* Галичина й Україна... – С. 219 (лист Подолинського з Києва 24/15 квітня 1875 р. до Бучинського).

⁴⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 126.

⁴⁹ Там же. Також: [*Возняк М.*]. Листування І. Франка і М. Драгоманова, зібрано з автографів Наукового товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові. – К., 1928. – С. 10 (лист Франка зі Львова між 13 лютого та 24 березня 1877 р. до Драгоманова).

⁵⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 108 (мав їхати хтось один: Л. Заклинський, І. Мандичевський або І. Белей).

⁵¹ Там же. – С. 113 (лист Павлика зі Львова від 18 листопада 1876 р. до Драгоманова).

⁵² *Драгоманов М.* Листи до Франка і інших. 1881-1886 / Вид. І. Франко. – Львів, 1906. – С. 18 (лист Драгоманова від 27 грудня 1882 р. до Франка). Це вже була друга пропозиція Франкові. Ще в 1877 р. Драгоманов у листі до Павлика (мабуть, з травня), який захопила львівська поліція, пропонував, «щоб Франко або особа, до якої писаний цей лист, відправилась до Сиготу, там познайомилась з гімназійною молоддю, звідти [поїхала] до Мукачева, а коли б була можливість, то і далі – до Ужгорода. Таку місію треба провести, не маючи з собою нічого компрометуючого, і старатись приєднати молодь». Див.: Іван Франко: Документи і матеріали 1856-1965 / Упор. І.Л. Бутич, Я.Р. Дашкевич, О.А. Купчинський, А.Г. Сісецький. – К., 1966. – С. 61. Зміст листа у викладі державної прокуратури у Львові. Подорож не відбулася через арешт Павлика і Франка.

Коли страх після процесів минув, у Галичині розгорілася боротьба між народовцями й москвофілами, що ускладнилася конфліктами радикально-соціалістичного крила народовців з ліберально-консервативним. Додалася ще зовнішня боротьба з польським національним гнобленням. У таких умовах було не до закарпатських справ.

Закарпаття в публіцистиці Драгоманова

Досить широко панораму становища на Закарпатті Драгоманов змалював уперше у своїй брошурі «По вопросу о малорусской литературе»⁵³, зупинившись на історичних традиціях, які культивувалися в середовищі української інтелігенції: москвофільство й мадяронство, відірваність від ядра української культури, культивування чудернацького «язичія» і псевдоросійської мови в літературі й публіцистиці, а також плекання консервативних суспільних поглядів (про вічний поділ людей на панів і слуг). Він різко засудив поетичну творчість О. Павловича і полемізував з І. Раковським, згадуваним рецензентом його праць. У брошурі Драгоманов уперше виклав тактику своєї закарпатської акції (про це далі) й оголосив, що «в другой раз мы поговорим о ней (про Угорську Русь. – Я. Д.) подробнее, так как это решительно terra incognita»⁵⁴.

Хоча під час подорожі 1876 р. Драгоманов спочатку скептично поставився до пропозиції Гомичкова «написати две-три передовые статьи о том, что делать угорским русским» (Драгоманов уважав: «Я напишу – и он в невинности напечатает – а дальше?»)⁵⁵, він таки взявся за написання серії статей у вигляді листів – жанру, який Драгоманов дуже любив. До «Карпата» він їх не надіслав; спершу – в листопаді 1876 р. – запропонував редакції «Друга» під назвою «Письма до угоруссов»⁵⁶, а потім готував до друку сам окремою брошурою під назвою «Украинофильство и социализм в Руси Венгерской»⁵⁷. Павлик 1879 р. в Женеві читав у рукописі цю «велику й незвичайно цінну статтю про Угорську Русь»⁵⁸. Брошуру з невідомих причин Драгоманов не надрукував, рукопис пропав – Павлик не знайшов тексту серед паперів Драгоманова після його смерті⁵⁹.

Львівському «Другові» Драгоманов пропонував також – у грудні 1876 р. – полемічну статтю під попередньою назвою «Про “Карпатову” логіку», але її не вислав⁶⁰.

⁵³ При передруку (Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці... – К., 1970. – Т. 1. – С. 349-396) редактор тому О. Дей, цілком необгрунтовано і не позначаючи цього ні в тексті, ні в примітках, пропустив два розділи брошури («Гильфердинг о малоруссах в славянстве и сербо-хорваты о малорусской поэзии» та «Пост скриптум» – про переслідування українського друкованого слова в Росії), тобто с. 54-65.

⁵⁴ Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе. – Вена, 1876. – С. 12.

⁵⁵ Драгоманов М.П. Из листів... – С. 250.

⁵⁶ Редакційний комітет журналу вагався, чи публікувати листи, що не стосуються Галичини. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 106-107 (лист Павлика зі Львова від 18 листопада 1876 р. до Драгоманова). Драгоманов відмовився від своєї пропозиції, хоча Павлик погодився перекласти текст на українську мову.

⁵⁷ Про публікацію брошури оголошено в кн.: Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. – Женева; Базель; Ліон, 1877. – С. 4 обкладинки.

⁵⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 106.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Редакційний комітет знову вагався, але остаточно погодився друкувати в «Друзі» (1877, № 1). Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 125, 133, 135 (лист Павлика зі Львова від 8-11 та 17 грудня 1876 р.).

На цьому він не зупинився – закарпатська тема справді лежала йому на серці. У Швейцарії Драгоманов познайомився з географом світової слави Жаном-Жаком-Елізе Реклю (1830-1905), у недавньому минулому членом Паризької комуни. Реклю прихильно ставився до українських справ, Шевченка вважав великим поетом сучасності, мав контакти з Київською громадою⁶¹. За політичними переконаннями Реклю був анархістом. Об'єднавши біля себе людей подібних поглядів, він почав видавати 1877 р. у Женеві друкований орган «Le Travailleur» («Робітник», з підзаголовком «соціалістично-революційний журнал»)⁶², до співпраці в якому запросив Драгоманова. Він передав для друку велику працю «Les paysans russo-ukrainiens sous les liberaux hongrois» («Русько-українські селяни під угорськими лібералами»), початок якої, у двох подачах, було опубліковано⁶³. У цій вступній частині автор торкнувся лише загальних питань – підневільного (в національному й соціальному відношеннях) становища слов'янських народів Угорщини, зокрема й українців, боротьбу яких з мадяризацією угорські ліберали подають перед світом як інтриги московського панславізму, за яким стоїть агресія царату та козацький нігілізм. Значну частину статті Драгоманов присвятив ознайомленню західного читача з історією та культурою України. Специфічно закарпатські проблеми він мав розглянути далі. Друга частина статті була опублікована в серпневому номері 1877 р. – та на цьому стаття обривається, хоча журнал виходив до грудня 1878 р. і Драгоманов рахувався серед його співробітників. Драгоманов сам пояснив причину: «Коли я [...] в місячнику «Le Travailleur», котрий видавали в Женеві французькі комунари (як Реклю і др[угі]), виложив спеціально стан Угорської Русі, то один з головних угорських соціалістів – сам комунар – жалівся Реклю, що моя стаття московсько-панславистична»⁶⁴. Досить просто визначається, хто був тим угорським комунаром, що покористувався випробуванним ідеологічним рецептом угорської поміщицької верхівки. Ним був Лео Франкель (1844-1896), член Паризької комуни, угорський революціонер, єврей за національністю, ювелір за професією, член Генеральної ради I Інтернаціоналу. Реклю піддався натискові Франкеля – і припинив друкувати Драгоманова⁶⁵. Статтю про закарпатських селян було перекладено пізніше італійською і вона побачила світ у міланському «Міжнародному соціалістичному журналі»⁶⁶.

У травні 1880 р. відбувся організаційний з'їзд Загальної робітничої партії Угорщини, що прийняв програму, концептуально залежну від Готської програми німецької соціал-демократії⁶⁷. «Я пробував обертатися до патентованих інтернаціоналістів, – згадував

⁶¹ Книжки Реклю висилав згаданий вже книгяр Л. Ільницький. Див.: Архів... – С. 25.

⁶² До складу редакційного комітету входили, крім Реклю, виходець з України, видатний діяч російської еміграції з групи «старих анархістів» Микола Жуковський, інші члени комітету – А. Ельсниц (з ним був знайомий Черепакін), Ш. Перрон. За відомості та ксерокопії статті дякую Катерині Штуль і Аркадієві Жуковському (Париж).

⁶³ Le Travailleur. – 1877. – № 1. – PN. 23-26; № 4. – PN. 20-24.

⁶⁴ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 110.

⁶⁵ Цей інцидент, здається, не відбився на наукових контактах Реклю з Драгомановим, який вклав багато праці у четвертий розділ «Європейська Росія» п'ятого тому «Нової загальної географії», зокрема в опрацювання географії України. За це Реклю дякував Драгоманову (див.: *Reclus E. Nouvelle géographie universelle. La terre et les hommes.* – Paris, 1880. – Vol. 5. – P. 919 (покликання на праці – також рукописні матеріали – Драгоманова на с. 488, 497, 501, 503-504, 508 та ін.); також: *Павлик М. Спис праць М.П. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895...* – С. XVI.

⁶⁶ *Dragomanow M. I contadini russo-ukrainiani sotto i liberali ungheresi // Rivista internazionale del socialismo.* – Milano, 1880. – № 1. (Цит. за: *Павлик М. Спис...* – С. XVI).

⁶⁷ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 110.

пізніше Драгоманов, – і коли Угорська соціалістична партія (так він назвав ЗРП. – *Я. Д.*) на конгресі зложила свою програму і напечатала її по-мадярському і по-німецькому, я обернувся до її проводирів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати її своїм коштом, аби лишень партія взялася ширити її, як і мадярський і німецький тексти. Але на сей мій переклад я не отримав навіть відповіді: я догадуюсь чому [...]. Певно голови Угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в намірі видати слов'янською мовою угроруських селян їхню ж таки програму»⁶⁸. Можна думати, що конфлікт Франкель–Драгоманов 1877 р. (Франкель був одним з організаторів ЗРП і основним автором програми) відіграв певну роль, але, з іншого боку, керівники партії, яка не відмовилася від шовіністичної орієнтації, явно не бажали поширювати свої ідеї «мовою слуг».

Драгоманов був невтомний. Десь у кінці 70-х рр. він опрацював ще проспект «пропагандної книжки», що мала зватися «Читанки для угрорусина». Ось її план: «В початку статистика всієї Русі Великої, Малої і Білої, і зразки народної мови усіх частин. Далі зразки биліни (наприклад, як Ілля Муромець згоджується служити князю Володимиру лишень ради дітей), думи (наприклад, «Маруся Богуславка») з короткими поясненнями. Потім приміри з Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, Некрасова, повістей М. Вовчка, Федьковича (тепер і Франка⁶⁹), вибір з народних пісень і казок українських, галицьких, угроруських, теж з примітками»⁷⁰. Слов'янофільський характер такого видання не підлягає сумніву, хоча, якщо Драгоманов справді десь у другій половині 70-х років взявся б за підготовку такої читанки, він підпорядкував би її ідеї «малоросійського панславизму», яку намагався обґрунтувати саме в цей час⁷¹.

Від 1880 р., року невдалих переговорів з угорськими соціалістами, до повернення Драгоманова до закарпатських справ минуло п'ятнадцять років, під час яких Драгоманов пожертвував не лише закарпатськими, а й взагалі українськими проблемами, відсунувши їх на другий план в ім'я загальноросійських, які опинилися в центрі його політичних інтересів.

«Пораненого брата» він пригадав лише тоді, коли сам став важко хворим і коли до нього дійшли докори чернігівців: «Ми розуміємо Угорську Русь⁷², що все ще зістається без поступового впливу русинів та українців, хоч за своє безмірно нещасне національне та соціальне становище повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і дбалість [...]. Бажалось би від щирого серця Вашим прихильникам, щоб до Вашого імені славетного діяча українського та галицького можна б було приєднати наймення також славетного діяча і угорського»⁷³. Частина його відповіді на ювілейні вітання прозвучала як каяття. Він закликав «земляків» виконати щодо Закарпаття ті зобов'язання, які він колись узяв на себе, але не здійснив⁷⁴.

Ці свої міркування Драгоманов розвинув чи не в останній написаній ним публіцистичній праці «В справі Угорської Русі», що побачила світ напередодні смерті автора.

⁶⁸ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 110.

⁶⁹ Це додаток Драгоманова 1895 р.

⁷⁰ Драгоманов М. В справі... – С. 165-166.

⁷¹ Драгоманов М. По вопросу... – С. 54.

⁷² З контексту адресу, скерованого до Драгоманова, виходить, що Угорську Русь розуміють (тобто вважають) прогалиною «у нашій справі».

⁷³ Із Чернігівської губернії // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895... – С. 82.

⁷⁴ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 109-111.

Об'єктом критики стала стаття В. Охримовича «Враження з Угорської Русі»⁷⁵, на фоні якої Драгоманов виклав свої думки про політичну тактику на Закарпатті й роль галичан у її застосуванні. Лише тепер, під кінець життєвого шляху, він, врешті, звернув увагу на «400-500 тисяч руських хліборобів, котрі не скоро ще помадяряться і котрих просвіта не може йти інакше, як в їхній мові і од своїх людей»⁷⁶. Драгоманов був людиною впертою і непоступливою. Те, що він остаточно рішуче змістив акценти, свідчило про складну й небезболісну еволюцію його поглядів на закарпатські відносини.

Становище на Закарпатті в трактуванні Драгоманова

Драгоманов перебував на Закарпатті недовго (8-9 днів у 1875 р., неповні 3 дні у 1876 р.) і, яким добрим спостерігачем він би не був, особистих вражень для висновків про громадсько-культурне становище на Закарпатті було мало. Свої відомості він доповнював листуванням із закарпатцями різного стану і віку (Кралицький, Гомичков, Раковський, Кіш, ужгородські семінаристи), емісарами на Закарпаття (Троцький, Шершавицький, Черепахин). Від закарпатців він отримав кілька нотаток і статистичні дані про аграрні справи⁷⁷ (які, однак, не зужив для друку). Він користувався закарпатською пресою (згадував ужгородські «Свет», «Новый свет», «Карпат»), але навряд чи мав можливість знайомитися з її повними комплектами. Здобував також інші видання (Гомичков передав йому збірку популярних видань, Черепахин купив ужгородський «Місяцеслов на год простий 1877»). Угорською мовою Драгоманов не володів, тому використовувати угорські видання про Закарпаття не міг.

Уже згадувалося, що Драгоманов уперто дотримувався своїх, часто апріорних, переконань. Еволюціонував він повільно, а щодо Закарпаття його погляди 90-х років в більшості випадків перекукувалися з тим, що він писав у 70-х роках. Тому його думки про Закарпаття можна викласти у вигляді єдиної, досить послідовно продуманої системи. Для того, щоб зберегти оригінальний виклад думок Драгоманова, я далі використовуватиму фрагменти його творів.

Аналізуючи громадсько-політичне становище на Закарпатті, Драгоманов звертав основну увагу на світську й духовну інтелігенцію, причому, тут знову апріорно, до священиків (для яких завжди мав лише презирливу назву «попи», «попівство») він ставився з недовір'ям, продиктованим драгоманівським войовничим антиклерикалізмом. Про українське селянство Закарпаття він писав більше теоретично, бо знав його мало і лише у 90-х роках звернув увагу на селянство як потенційну політичну силу. Така соціальна категорія, як українське міщанство, для нього не існувала. Абсолютно не знав Драгоманов угорської верхівки (поміщицької, чиновницької) й інтелігенції. Угорці для нього – досить абстрактні пани й поліцаї, що не церемоняться зі слов'янами⁷⁸, а взагалі всі угорці не вважають за людей ні сербів⁷⁹, ні українців. Гіркий досвід з угорськими соціалістами 1877 та 1880 рр. зміцнював його переконання в шовінізмі усіх верств. Не знав Драгоманов також єврейського питання, хоча ця проблема на Закарпатті стояла тоді гостро. Він, щоправда, занотував скарги селян і їхні думки, що в

⁷⁵ Охримович В. Вражіння з Угорської Русі // Народ. – 1895. – № 6. – С. 74-84.

⁷⁶ Драгоманов М. В справі Угорської Русі // Народ. – 1895. – № 11. – С. 163-166 (цитата зі с. 166); також окреме видання: Драгоманов М. В справі Угорської Русі: Посмертний голос. – Львів, 1895.

⁷⁷ Драгоманов М. В справі... – С. 165.

⁷⁸ Там же. – С. 166.

⁷⁹ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 419.

Росії «нема жидам такої волі»⁸⁰, від себе говорив про «мадярську і жидівську зневагу народу»⁸¹, але, з іншого боку, українські книжки давав на комісію книгареві-євреєві⁸². Поверхові спостереження про угорців та євреїв позбавлені навіть спроби аналізу. Так чи інакше, основна його увага була скерована на інтелігенцію як можливого носія поступового народовства (цей термін, правда, виник у Драгоманова лише в 90-х роках, коли він почав розуміти кардинальне значення національного питання і відмовився від протиставлення українського соціалізму українському народовству).

Українська інтелігенція Закарпаття

Для її характеристики Драгоманов не шкодував чорних фарб. У кращому разі вона сонна⁸³, а так, в основному, «тупа и в лучшем безнадеежна, безначальна даже патриотическая наша интеллигенция»⁸⁴. Він вважав, що, в цілому, їй властиві «тупість, егоїзм і слабодушність»⁸⁵.

Зі складу інтелігенції він окремо виділяв «попівство» та молодь (світську і семінаристів). Відсутність демократизму довела, з одного боку, священників «патріотів»-москвофілів до зневажливого ставлення до свого народу, його мови й інтересів, з іншого, – до мадяронства⁸⁶. Клерикальне москвофільство «зв'язалось у літературі з церковнослов'янщиною і зовсім уже не прийняло в себе ніяких новіших культурних та соціально-політичних ідей»⁸⁷, «Мертва церковнослов'янщина не дала національної освіти навіть попам і там міщанство піддалось мадяризації, котра несла за собою все-таки просвіту, а нарешті почали мадяритись і самі попи»⁸⁸. Священники Закарпаття вели кастове життя, через що обірвалися зв'язки з Галичиною⁸⁹.

Однією з причин такого становища Драгоманов уважав відсутність місцевих і незнання загальноукраїнських історичних традицій. Нігілістичне ставлення до минулого й сучасного довело до незнання України й українських національних та культурних проблем: «Спеціально про Україну Гомичков знав мало і не інтересувався нею»⁹⁰, «там не слыхали об Украине, о козаках, не слыхали имен Квитки, Шевченко, Костомарова»⁹¹. Для відсутності традицій були об'єктивні причини: «В історії Угорської Русі не було і таких моментів, як козаччина і взагалі антипольський рух народний, котрий проявляв себе і в Галичині і одбився і в галицьких піснях і переказах, творючи там підвалини для народовства»⁹². «Тут ніхто не подумав познакомити загоді угрорусів з українським рухом і письменством»⁹³, на які, зрештою, завдяки галицьким москвофілам,

⁸⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... – С. 328 (лист Драгоманова з Києва від 25 вересня 1875 р. до Бучинського).

⁸¹ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 430.

⁸² Драгоманов М.П. Із листів... – С. 251.

⁸³ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... – С. 328.

⁸⁴ Драгоманов М.П. Із листів... – С. 254.

⁸⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 430.

⁸⁶ Там же. – С. 422.

⁸⁷ Там же. – С. 436.

⁸⁸ Там же. – С. 431-432.

⁸⁹ Драгоманов М. В справі... – С. 163.

⁹⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 428.

⁹¹ Драгоманов М. По вопросу... – С. 22.

⁹² Драгоманов М. В справі... – С. 164.

⁹³ Там же.

дивилися як на польську інтригу. Історичні мрії зводилися до спогадів про князів Кориятовичів⁹⁴, до фальшивих намагань «вивести свої роди від бояр і шляхти з Росії» (навіть у Олександра Духновича)⁹⁵. «Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем [...] серед стародавніх князів та бояр», – з гіркотою констатував Драгоманов під кінець життя⁹⁶.

Тому найбільші надії він покладав на молоду інтелігенцію, яку характеризував (йшлося про ужгородських семінаристів) так: «Наивность у них большая, отчужденность ото всего, занимающего не только нас, но и галичан, большая, патриотизм весьма первобытный, критики никакой, но искренности много и чувство народности несомненное»⁹⁷. Драгоманов зустрів навіть «затроеного народовством угорського русина (з молодих)», про якого у 1879 р. в Женеві «майже з жалем» розповідав Павликові⁹⁸. Так чи інакше, Драгоманов уважав, що «між молодшими із “старої партії” (тобто москвофілів. – Я. Д.) єсть люди, котрі не довольні рутинною і лакейством своїх проводирів – і як би справді з “народної” партії вийшли народні діячі, а не чиновники теж, то можна б зложити свіжу партійку, котра пішла б далі»⁹⁹.

Основною причиною важкого становища, яке склалося, Драгоманов уважав москвофільство, а особливо пропаговане за «царський карбованець» панславистичне загальноросійство. Драгоманов, виходячи з генетичних передумов, розрізняв дві течії у закарпатському москвофільстві. Місце відсутніх національних традицій зайняла віра в могутність Росії, бо саме вона розгромила 1849 р. угорське повстання і, таким чином, полегшила становище закарпатських українців, придушених угорським гнобленням. Тому в героя перетворився фельдмаршал Іван Паскевич¹⁰⁰, а народний епос кристалізувався на темі про Кошутову війну¹⁰¹. «Народ угроруський вступав у ХІХ ст. в добу боротьби за автономію скривджений старими державами національностей, котрі могли б імпонувати інтелігенції. А два факти імпонували їй на користь москвофільства: 1. кар'єра кількох “карпаторосів” (Балудянський, Орлай і др.) в Росії і 2. ще дужче – російська окупація Угорщини в 1849 р.»¹⁰². «Єдина історична подія, котра вразила угорських русинів і показала їм руську силу, це була воєнна російська окупація 1849 р., котра зігнула мадярського пана – найстрашнішу силу для угорського русина»¹⁰³.

Появу такого москвофільства Драгоманов уважав природним проявом¹⁰⁴: «На Угорщині москвофільство ще натуральніше діло, ніж у Галичині, хоч ще патологічніше; воно там далеко чесніше, бо там «рубль» ще менше доходить, ніж в Галичині»¹⁰⁵. Тому життя в Росії «через націоналістичні окуляри угроруських патріотів показується

⁹⁴ Драгоманов М. По вопросу... – С. 11-12.

⁹⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 422.

⁹⁶ Драгоманов М. Відповідь... – С. 109.

⁹⁷ Драгоманов М. Із листів... – С. 251.

⁹⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 133.

⁹⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... – С. 328.

¹⁰⁰ Драгоманов М. По вопросу... – С. 12.

¹⁰¹ Драгоманов М. В справі... – С. 164.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 436.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Драгоманов М. В справі... – С. 164. Патологічнішим вважав Драгоманов закарпатське москвофільство через його заслпленість.

ім райським»¹⁰⁶, культивувалися надії на Росію, зокрема серед священників¹⁰⁷, поширювалися зітхання: «коби нас забрала Росія»¹⁰⁸.

Драгоманов висунув тезу, що «націоналізм угроруський мусив узяти форми москвофільські, власне, тому, що він був і єсть “чистим націоналізмом”, без примішки соціальної. Такий націоналізм завше тягне до держави, а не до народу – і коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурзька єсть, то архинатурально, що націоналісти угроруські потяглися думками до сеї держави»¹⁰⁹. Існування москвофільства Драгоманов розглядав одночасно як доказ, що «мадяризація не до кінця там запанувала»¹¹⁰.

Такому «натуральному» москвофільству Драгоманов протиставляє пропагований панславістами «общеруссизм», для засудження якого знаходив багато гнівних слів. Все лихо йшло від «господства ложных представлений о национальности, поддерживаемых в Угорской Руси учением о православном и государственном русском централизме, убивающих местное народное чувство и подрывающих местную деятельность»¹¹¹. Тому й «там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем [...] серед далеких архиєреїв і генералів московських»¹¹². Драгоманов знав конкретних винуватців: «Я убедился окончательно, что тут главная вина та псевдообщерушина, к[ото]рую проводил столько лет Раевский, единственный представитель нашей русской культуры, постоянно действовавший на угроруссов, и те малосообразительные славянофилы, в роде Ламанских, к[ото]рые в толк не возьмут, что в австр[ийской] Руси стоят одно перед другим не русская или великорусская культура против народномалорусской, а поповская против народной»¹¹³. Списуючи протиставлення «попівської» культури народній на антиклерикалізм Драгоманова, можна погодитися з його твердженням, що «красноречивейший пример бесплодности и даже вредоносности теории поверхностного общеруссизма представляют русские области в Венгрии»¹¹⁴. Послідовників Михайла Раєвського Драгоманов бачив у керівництві ужгородської семінарії¹¹⁵, а москвофілам кидав обвинувачення, що вони чекають «указов из Вены (в розумінні – від російського посольства у Відні, при якому Раєвський був священником. – Я. Д.) и субсидий»¹¹⁶. Драгоманов іронізував, що «наши национальные либералы и славянофилы думают остановить этот разрушительный национальный и социальный процесс пустыми фразами о русском единстве, два-три раза в год выкликнутыми где-нибудь в Петербурге или в Киеве, да “много-много” подачкой в 100-200 рублей первой протянувшейся из-под униатской ряссы руке»¹¹⁷.

Необхідно підкреслити, що, викриваючи розкладницьку діяльність Раєвського і російського царату, який стояв за його спиною, на Закарпатті, Драгоманов мав рацію,

¹⁰⁶ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 436.

¹⁰⁷ Драгоманов М. Из листів... – С. 254.

¹⁰⁸ Драгоманов М. По вопросу... – С. 12.

¹⁰⁹ Драгоманов М. В справі... – С. 164.

¹¹⁰ Там же. – С. 163.

¹¹¹ Драгоманов М. По вопросу... – С. 12.

¹¹² Драгоманов М. Відповідь... – С. 109.

¹¹³ Дорошкевич О. Листи М.П. Драгоманова до О.М. Пипіна // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 76.

¹¹⁴ Драгоманов М. По вопросу... – С. 22.

¹¹⁵ Драгоманов М. Из листів... – С. 251.

¹¹⁶ Драгоманов М. По вопросу... – С. 29.

¹¹⁷ Там же. – С. 28.

хоча про деталі цих справ тоді, мабуть, не міг знати. Через Раєвського йшло, починаючи з 1876 р., «ежегодное, совершенно негласное пособие в размере 2000 австрийских гульденов с тем, чтобы сумма эта была отпускаема из Государственного казначейства; в исполнение сего, в июле месяце того же года послу нашему в Вене был препровожден, при письме генерал-адъютанта Мезенцова, кредит в 2000 гульденов для передачи этой субсидии, частным образом, издателю газеты «Слово» г. Площанскому»¹¹⁸. Площанський, як відомо, дуже міцно був пов'язаний з москвофільськими колами Закарпаття, які постійно використовували сторінки «Слова» для дезінформації про становище на південь від Карпат. Через Раєвського йшло й безпосереднє фінансування москвофільського руху на Закарпатті, що здійснювалося через його негласного керівника Адольфа Добрянського (1803-1901) – у 1883 р., наприклад, Раєвський передав йому 15 тис. гульденів¹¹⁹. (Згадую про ці факти, бо в останній час проявилася тенденція зображувати Раєвського – російського резидента у Відні – високоідейним і висококультурним слов'янофілом¹²⁰, причому цілком ігнорується та обставина, що насправді він був перевіреним зряддям антиукраїнської політики царату).

Австрофільство, яке на Закарпатті до поділу Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867) мало реальний ґрунт (віденський уряд виділив Закарпаття в окремих напівавтономний край, де в чому захищаючи національні інтереси українського населення від угорського шовінізму), в період подорожей Драгоманова по Закарпатті належало до минулого. Драгоманов уважав нереальними мрії про те, «коли б в Австрії вернувся абсолютизм» з правлінням таким, як за барона Олександра фон Баха¹²¹ (міністр внутрішніх справ у 1849-1859 рр.). Драгоманов, щоправда, розумів удар, якого завдало перетворення Австрійської імперії в дуалістичну монархію, коли «сложили их (руки. – Я. Д.) после 1867 г. русские патриоты в австрийском полицейском мундире, появившиеся после 1848 г., после усмирения венгерского восстания»¹²².

Внаслідок нагального натиску шовіністичних кіл (Драгоманов змалював, до якого жакливого рівня доходив угорський шовінізм, коли його переконували, що серби не люди¹²³) поширилося мадяронство, яке привело до денационалізації вже сформованої інтелігенції та молодого покоління. «Угорська Русь, країна з усіх боків занедбана й задавлена малярством – не тільки національним, але й соціальним, шляхоцтвом, котре живе в головах навіть тамтешніх руських патріотів, найпротівніших мадяронству»¹²⁴. Дуже зловісним симптомом він вважав мадяризацію священиків. Угорська мова

¹¹⁸ ЦДІА СРСР у Ленінграді. – Ф. 776, оп. 1, спр. 17, арк. 13 (вказівка Олександра II після доповіді шефа жандармів генерал-ад'юнкта Потапова 27 червня 1876 р.). Див. також: *Савченко Ф.* Справа про щорічну таємну субсидію львівському «Слову» (1875-1881) // ЗНТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 391-404.

¹¹⁹ Див.: К.П. Победоносцев и его корреспонденты: Письма и записки / С предисл. М.Н. Покровского. – Петроград, 1923. – Т. 1. – Полут. 1. – С. 331.

¹²⁰ Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.Ф. Раевского. 40-80 годы XIX в. / Сост. В. Магула, И. Чуркина. – Москва, 1975. Див. реалістичніше зображення діяльності Раєвського в кн.: *Устиянович К.Н. М.Ф. Раєвський і російський панславизм. Спомини пережитого й передуманого.* – Львів, 1884. Про антиукраїнські акції Раєвського див. ще: *Студинський К.* Галичина й Україна... – С. 4, 223, 497.

¹²¹ *Драгоманов М.* По вопросу... – С. 12.

¹²² Там же. – С. 29.

¹²³ *Драгоманов М.* Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 419.

¹²⁴ Там же. – С. 435.

стала домашньою розмовною (наприклад, у Гомичкова)¹²⁵. Інтелігенти, що вважали себе русофілами, між собою говорили по-угорському¹²⁶. «В унгарской гимназии до 140 учеников униаты, т. е. дети собственно русских священников, но записало себя русскими только немного больше 30»¹²⁷. «Угрорусси, к[ото]рые начали было в 40-е годы все-таки по-своему приближаться к народу, теперь потеряли почти 30 лет в поповщине, и, в довершение, большая половина их интеллигенции, за неимением государства русского, пошла служить мадыарскому, ибо другого идеала, кроме чиновничьего, никогда не видела и не слыхала»¹²⁸. Враховуючи поширену серед закарпатської інтелігенції теорію про поділ суспільства на панів і слуг (з проповіддю такої теорії виступав, між іншим, Раковський¹²⁹), Драгоманов образно змалював результати такого способу мислення: «Но если в Угорской Руси господа мадыаре, – то что останется? [...] Остается превращаться в мадыаров, так как все наличные русские крестьяне – слуги, и неслугам, русским иереям, остается выбор между народностью господ, мадыар, и народностью слуг – русских, малоруссов»¹³⁰.

Аналізуючи орієнтації інтелігенції на зовнішні сили (Росію, Австрію, Угорщину), Драгоманов одночасно констатував майже абсолютну відсутність віри у власні можливості й у можливості рідного народу, зрештою, «народу слуг». На репліки Драгоманова, що в даній ситуації треба «опереться на свой народ, позаботиться о его образовании, создать популярную литературу, организовать народ», йому відповідали: «Е! Цього не можна! За це можна посаду (должность) стратити! [...] и “в России не получить”, – остается прибавить. И сидят угорско-русские патриоты и “москвофилы” на своих посадах и ничего не делают»¹³¹. «А какая убийственная апатия, какое отчуждение от живых интересов вообще, а народных в особенности»¹³². «О самом народе никто не думал и думать не умеет»¹³³. «Там найчесніші руські патріоти [...] живого народу руського з его горем під боком своїм не бачать, а коли іноді заговорить до нього, то все про мертве і такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони самі не розуміють без мадыарського перекладу з боку»¹³⁴.

Ставлення до народу справді немов у дзеркалі відбилоса у ставленні інтелігенції до народної мови. Раковський писав у «Карпаті», рецензуючи передмову Драгоманова до «Повістей» Федьковича: «Пусть простит нам г. Драгоманов, если мы не разделяем его воззрений касательно употребления отдельного русского наречия в отношении распространения народного просвещения и литературного образования [...]. Г. Др[агоманов] вставляет в вину (багатьом галицьким письменникам. – Я. Д.), что они, гоняясь за панской образованностью, пренебрегают свой простой народ и его родной язык. Но, по нашему мнению, разделение людей на господ и слуг всегда будет существовать в социальной жизни»¹³⁵. Думку Раковського підхоплює Гомичков: «Г. Драгоманов

¹²⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 427.

¹²⁶ Там же. – С. 428.

¹²⁷ Драгоманов М. По вопросу... – С. 24.

¹²⁸ Дорошкевич О. Листи... – С. 76.

¹²⁹ Драгоманов М. По вопросу... – С. 24.

¹³⁰ Там же. – С. 24.

¹³¹ Там же. – С. 12.

¹³² Там же. – С. 22.

¹³³ Драгоманов М.П. Из листів... – С. 254.

¹³⁴ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 109.

¹³⁵ Р[аковский] И. Библиография... – С. 3.

хочет от нас, чтобы мы писали языком слуг, но литература пишется везде для господинов»¹³⁶.

Цією «мовою панів» проголошувалося на Закарпатті то макаронічне «язичіє», то попсована російська, то, врешті, угорська. «Там патриоты русские говорят по-мадьярски, читают мадьярские книги, а если нужно написать по-русски, то пишут неведомым языком и о сюжетах, которые и во время Третьяковского считались мертвечиною. Не верите – возьмите любой номер “Света”, “Нового света”, “Карпата”, выходящего в Унгваре!»¹³⁷. «До какой же степени далек от нашего русского, особенно современного, языка и духа литературы будто бы общерусский язык и дух хоть бы, напр., “Карпата”»¹³⁸.

«Карпат», зрештою, вже 1876 р. почав друкувати окремих угорський додаток «Mağyar kárpát» («Угорський карпатець»), а з 1879 р. став систематично публікувати матеріал по-угорськи¹³⁹. На угорську розмовну мову перейшли і духовенство, й чиновницька верхівка українського походження. Як на курйоз Драгоманов вказував на те, що представники невеликої української колонії в Будапешті говорили між собою по-латині¹⁴⁰.

Українське селянство Закарпаття

Хоча, протиставляючи інтелігенцію народів, Драгоманов розумів під ним селян Закарпаття, треба відверто сказати, що становище цього народу Драгоманов знав поверхово. Він зауважував, правда, «темноту народну»¹⁴¹, за яку, цілком слушно, картав інтелігенцію. А так «народ добрий, на своє життя дивиться критичніше, ніж дума інтелігенція його і ніж сама інтелігенція. Тільки жде він допомоги від московського царя»¹⁴². Драгоманов сумував, що «прекрасное, здоровое, еще недавно вооруженное племя русских верховинцев обращается в париев на своей собственной земле»¹⁴³. Він вважав, що українські селяни не денаціоналізувалися: «При рущині zostались одні селяни, та зате остались вони і без просвіти...»¹⁴⁴. (Тут Драгоманов помилявся, бо асиміляція охопила в цей час багато українських сіл, розташованих у низинній – південній частині Закарпаття).

Можно легко довести, що Драгоманов справді не знав настроїв селянства. Як це не дивно, але ніде у своїх писаннях про Закарпаття Драгоманов не враховував внутрішньополітичної ситуації в Угорщині періоду Боснійської кризи 1875-1878 рр., коли безпосередньо за західними кордонами Угорщини палахкотіло Герцоговинське повстання (почалося в липні 1875 р.), Сербія і Чорногорія вели війну (від червня 1876 р.) з Туреччиною, і коли врешті, через рік після вибуху Болгарського повстання (квітень 1876 р.) почалася російсько-турецька війна 1877-1878 рр. Усі ці події відбилися на внутрішній стабільності Угорщини. Угорська громадськість, незважаючи на багатотисячну угорсько-турецьку ворожнечу, зразу зайняла протурецькі й одночасно антисло-

¹³⁶ Зі статті Гомичкова у «Карпаті» 1876 р. Цит. за: Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 426.

¹³⁷ Драгоманов М. По вопросу... – С. 22.

¹³⁸ Там же. – С. 24.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ Драгоманов М. Из листів... – С. 252.

¹⁴¹ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 430.

¹⁴² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... – С. 328.

¹⁴³ Драгоманов М. По вопросу... – С. 28.

¹⁴⁴ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 280.

в'янські (включаючи антисербські й антиросійські зовнішні та антиукраїнські внутрішні) позиції. У 1876 р. для Закарпаття був призначений спеціальний королівський комісар, що мав стежити за внутрішнім становищем і російською пропагандою в краї. І хоча москвофіли запевнювали, нібито угорська влада не має причини для хвилювань¹⁴⁵, є підстави вважати, що українське селянство Закарпаття було тоді на грані повстання. Емісар Драгоманова Черепакін недаремно писав у листі до свого вчителя (лист цей, правда, перехопила австрійська поліція і він не дійшов до місця призначення) зі слів Кіша, що «существует сильнейшее возбуждение ненависти между крестьянами, с одной стороны, жидами и венграми, с другой; говорил, что если б кто-нибудь попробовал их поднять, то они [...] поднялись бы все как один»¹⁴⁶. Немає підстав не вірити цим словам Кіша, навіть якщо в них є деяке перебільшення. Драгоманов не припускав, наскільки близьке було Закарпаття 1876-1877 рр. до стихійного селянського бунту.

Незважаючи на дуже негативну характеристику закарпатської української інтелігенції, Драгоманов довго надіявся на молодь, яка відійде від «старої партії» та стане на поступові народовські (це вже за його термінологією 90-х років) позиції. Лише тоді, коли надії на таку еволюцію не здійснилися, він звернув увагу, як я вже згадував вище, безпосередньо на селянство: «Нарешті, коли б справді угорська інтелігенція показалася людьми “пропащими”, то все ж таки зостається 400-500 тисяч руських хліборобів, котрі не скоро ще помадяться»¹⁴⁷.

Стратегія і тактика закарпатської акції

У 70-х роках Драгоманов висунув ідею малоруського панславізму, за якою призначав Україну центральне місце у слов'янстві (це були далекі відгуки ідей кирило-мефодіївців), а Закарпаттю, виходячи з його (за сучасною термінологією) геополітичного становища, в міру розвитку шляхів сполучень Схід – Захід, становище ланки для зв'язку з південними й західними слов'янами: «В пользу малорусского панславизма будут работать природные условия [...], племенное же средство, о котором говорят сербы¹⁴⁸, доделает остальное – и всемалорусское народное направление подаст руку словакам и сербам Венгрии – а дальше и за Дунай!»¹⁴⁹. Своїми міркуваннями Драгоманов рішуче закреслив великоросійський панславізм, вважаючи, що «борьба з нетуземными народностями может совершаться успешно только силами местными, общественными и народными, во имя народности подлежащей, какова в югозападном крае, Галичине и Угорской Руси малорусская, а не [во имя] далекой великорусской»¹⁵⁰.

Виходячи з таких завдань, Драгоманов закликав ставитися до простого народу – селянства Закарпаття, як до носія етнічної свідомості: «В таких країнах, як Угорська Русь, де народність руська збереглася часто лише в так названому простому народі і де національні руські відродини неможливі без розвою духа самопошани в так називаній простій класі до свідомості, що саме вона й є вища класа, якої працею держиться все, аж до повного посвячення патріотів справі просвіти та добробутку народних

¹⁴⁵ От Мукачева... – С. 2.

¹⁴⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 181-182.

¹⁴⁷ Драгоманов М. В справі... – С. 166.

¹⁴⁸ Насправді йшлося про сучасних Драгоманову хорватів, можливо, вихідців з північного Прикарпаття, де у VIII–IX ст. перебували хорватські племена.

¹⁴⁹ Драгоманов М. По вопросу... – С. 54.

¹⁵⁰ Там же. – С. 11.

мас у дусі передових ідей нашого часу»¹⁵¹. Драгоманов у розмовах із закарпатськими інтелігентами переконував їх, що при тому становищі, яке склалося, треба «опереться на свой народ, позаботиться о его образовании, создать популярную литературу, организовать народ»¹⁵².

Зусилля, спрямовані на організацію народу, Драгоманов чітко поділяв на дві стадії – культурницьку й політичну. Таку «реальну працю»¹⁵³ для народу в демократично-поступовому напрямку»¹⁵⁴ Драгоманов передбачав у вигляді спеціальної тактики по відношенні до інтелігенції та селянства.

Для того, щоб витримати конкурентну боротьбу з угорською культурою, Драгоманов пропонував широко розповсюджувати спершу російську класичну й нову демократичну літературу: «Надо вступить в конкуренцию с мадыарскою культурой, усилить посылку в Угорскую Русь наших русских книг: Пушкина, Гоголя, Тургенева, Соловьева и т. д.»¹⁵⁵. «Доводити угорську дячківщину до чого-небудь свіжішого можна тільки за посередництвом російського письменства, до котрого форм вона все-таки тягнеться. Треба тільки показати угорській інтелігенції поступовий і демократичний елемент у тому письменстві та критику самого російського життя»¹⁵⁶.

Лише поряд і одночасно з російською літературою Драгоманов планував пропагувати українську літературу: «Поряд з російськими творами, такими як “Записки охотника” Тургенева, поезії Некрасова, повісті Решетникова, Успенського й т. ін., можна пускати й українські, в котрих чисто демократична ідея бере перевагу над козакофільством – як повісті Квітки, М. Вовчка і т. ін., а з галицьких – повісті Федьковича, а вже послі Шевченко в комплекті!»¹⁵⁷. Як ми бачили вже вище, Драгоманов і його емісари саме так і діяли, з єдиною поправкою: вони поширювали також українські популярні соціалістичні брошури.

Захищаючи саме таку тактику, Драгоманов твердив, що «починати справу з національного руського кінця там не практично, бо краєва рущина там дуже слаба культурно й не шанується самими руськими патріотами. Наше українофільство там теж не на руку, бо воно опирається на козацькі традиції, котрі вже й у Галичині ледве зачепили народ, а в Угорській Русі – зовсім не відомі»¹⁵⁸. Як свідчив завзятий драгоманівець Ярослав Окуневський: «До угорських русинів, – була єго (Драгоманова. – Я. Д.) гадка, – треба добиратися окремим способом. На москалів лягти нема що, хіба вряди-годи на уряд. З козаколюбством там поки що нічого не вдієш. Демократичним принципом з російською закраскою можна помалу добитися у них почуття до свого питомого народу»¹⁵⁹. Інший аргумент Драгоманова полягав у тому, що, мовляв, у Галичині розвиток «нової партії» ішов саме таким шляхом, у першу чергу через російську класичну і новішу демократичну літературу¹⁶⁰.

¹⁵¹ Драгоманов М. Студії народної словесності... – С. 57.

¹⁵² Драгоманов М. По вопросу... – С. 12.

¹⁵³ Драгоманівський термін «реальна праця» явно перегукується з гаслом «органічної праці», яке висували галицькі народовці (наприклад, В. Барвінський), з якими Драгоманов запекло сперечався.

¹⁵⁴ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 430.

¹⁵⁵ Драгоманов М. По вопросу... – С. 28.

¹⁵⁶ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 436.

¹⁵⁷ Там же.

¹⁵⁸ Там же. – С. 435.

¹⁵⁹ Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Його ж. Листи з чужини. – Львів, 1902. – Ч. 2. – С. 248-249.

¹⁶⁰ Драгоманов М. По вопросу... – С. 29.

Драгоманов уважав, що на певній стадії культурницької праці, після того, як вдасться «по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку»¹⁶¹, з цих людей – молоді, що покинула б москвофільську «стару партію», – «вийшли нові народні діячі [...] то можна б було зложити свіжу партійку, котра пішла б далі»¹⁶². Коли серед молоді «появиться свого рода українофільство», це буде «малорусская народная партия с местным оттенком. И только тогда мы увидим в Угорской Руси и начало живой литературы, и начало энергического народного патриотизма»¹⁶³.

Крах закарпатської акції у 1877 р. показав усі слабкі місця такої тактики. Розвиток політичного руху в Галичині йшов не таким шляхом, яким його бачив Драгоманов – і тому його аналогії між Галичиною і Закарпаттям виявилися поверховими. Цілком алогічною була концепція, згідно з якою закарпатські українці мали знайомитися з ідеями, які йшли з Заходу (демократія, соціалізм, просвітництво) при посередництві відсталої в ідеологічному відношенні Росії, а не черпати ті ідеї безпосередньо із Заходу. Незрозумілим був шлях, при якому для ознайомлення українців з українською літературою спершу треба було проходити підготовчий етап – вивчення російської літератури, розповсюдження якої об'єктивно зміцнювало позиції москвофільства на Закарпатті. Надії на те, що нова українофільська малоруська народна партія з місцевим відтінком виникне «через два года после того, как угрорусская молодежь усвоит себе новую “общерусскую” литературу»¹⁶⁴, виявилася ілюзією. Очевидно, Драгоманов не розумів загострення внутрішньополітичних відносин в Угорщині періоду Боснійської кризи 1875-1878 рр. та посилення переслідувань будь-якого українського руху, також під москвофільською вивіскою. Тоді ж, коли криза минула і можна було продовжити справді «реальну працю», Драгоманов з його кипучою енергією відійшов від закарпатських проблем, а галицька українська політика не вийшла за межі вузького партикуляризму.

Драгоманов зрозумів аж у 90-х рр., і то лише частково, свою помилку щодо Закарпаття. На цей час він уже відмовився від нездійсненої ідеї малоруського панславізму, у втіленні якої важливу роль мало відіграти Закарпаття, але далі відстоював можливість того, що «москвофільство угроруське може стати зачіпкою для пропаганди мародерства і радикалізму україно-руського»¹⁶⁵. Він вірив, що кожний, хто хоче «сіяти між угроруською інтелігенцією народоство, мусить приступити до неї власне з готового боку – москвофільського, почавши ширити серед неї власне російські книжки»¹⁶⁶, бо, мовляв, «поступ демократії україно-галицької не [є] противним великоруському, а паралельним ему, як воно дійсно і єсть і по історії, і в політиці»¹⁶⁷.

Досить суперечливим, при таких поглядах, виглядав (хоча був якраз реалістичним для 1895 р.) заклик «прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить єї єдиний порятунок»¹⁶⁸. Український національно-демократичний і поступовий рух тоді, цілком певно, вже не був паралельний російському, навіть найдемократичнішому. Та й тактика, яку висунув під кінець життя

¹⁶¹ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 430.

¹⁶² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... – С. 328.

¹⁶³ Драгоманов М. По вопросу... – С. 29.

¹⁶⁴ Там же.

¹⁶⁵ Драгоманов М. В справі... – С. 163-164.

¹⁶⁶ Там же. – С. 164.

¹⁶⁷ Там же.

¹⁶⁸ Драгоманов М. Відповідь... – С. 109.

Драгоманов і яку мали застосовувати галичани, прямо суперечила його теоретичним міркуванням. Галичан же він закликав до «пропаганди поступового народовства в Угорській Русі»¹⁶⁹, яке радив починати з хорових концертів, організації віч, звертань друкованим словом і розмов «з ними про їх пекучі справи, напр., про їх соціально-економічні інтереси»¹⁷⁰. Тактика, без сумніву, твереза, але не реалізована через інертність галицької сторони.

Усі висловлювання Драгоманова говорять про те, що він завжди думав лише про мирні демократичні методи боротьби. Тільки один раз – і це на самому початку його знайомства із Закарпаттям – терпеливість його прорвало: «Где же Тели, к[ото]рые бы поклялись работать для этого народа! Если б хоть мы!»¹⁷¹. Вислів дуже несподіваний в устах Драгоманова, бо Вільгельм Тель у мові тогочасних російських революціонерів – це символ індивідуального терору і збройної боротьби за визволення народу (про що Драгоманов не міг не знати), а евфемізм «працювати для цього народу» був розрахований на три прикордонні цензури: угорську, австрійську й російську.

Ставлення закарпатських українців до діяльності Драгоманова

Ставлення москвофільської, а, тим більше, мадяронської української верхівки Закарпаття до Драгоманова досить швидко змінилося з настороженого до відверто ворожого. Раковський (як рецензент Драгоманова) у 1876 р. ще здатний був піти на певні поступки: «Мы почитаем и малорусских гениальных писателей, как то Шевченка, Гоголя, Квитку, Вовчка, Максимовича, Кулиша, Костомарова, Федьковича и прочих, трудившихся и еще трудящихся над воспроизведением малорусского характера и изображением народных обычаев соплеменников наших»¹⁷². Інший москвофільський діяч, виступаючи у 1877 р., анонімно твердив: «В народном деле мы знаем лишь один русский народ, один русский язык, одну русскую литературу, хотя равно, как и они, любимся украинской народной поэзией и приходим в восторг при языке прелестных малорусских песен»¹⁷³. Особливо роздратовала москвофілів ідея повернення до української народної мови як мови освіти та літератури.

Закарпатські москвофіли своїми доносами до угорської влади задушили два українських педагогічних видання, що перейшли на народну мову – журнал «Учитель» (Ужгород, 1867; видавець Андрій Ріпай) та «Газету для народних учителів» (Будапешт, 1873; у 1872 р. під назвою «Газета для людових учителів», раніше у 1868-1871 рр. під «общерусской» назвою «Газета для народных учителей», видання Міністерства народної освіти)¹⁷⁴. Драгоманов цілком певно не знав цих фактів, бо він не забарився би використати їх у своїй полеміці та спробував би встановити зв'язки з прихильниками народної мови в освіті й літературі.

¹⁶⁹ Драгоманов М. В справі... – С. 165.

¹⁷⁰ Там же. – С. 166.

¹⁷¹ Лист Драгоманова з Мукачєвого, серпень 1875 р. (див.: Драгоманов М.П. Из листів... – С. 254).

¹⁷² Р[аковський] И. Библиография... – С. 2.

¹⁷³ От Мукачєва... – С. 3.

¹⁷⁴ Починаючи від № 45 газети за 1872 р. і цілий 1873 р. вона виходила українською народною мовою. Характерно, що журнал «Учитель» і «Газету для народних учителів» обминають і теперішні дослідники, особливо ті, що дотримуються карпаторусинського курсу. Справа в тому, що ці видання підтвердили реальну можливість переходу на українську мову. Це викликало свого часу люті і кампанію наклепів з боку москвофілів (статті Є. Фенцика, Ю. Ставровського, М. Марцуняка в газеті: Новый свет. – 1872. – 21/9 грудня, 23 грудня, 28/16 грудня, 1873. – 4 січня).

Не підлягає сумніву, що інтелігентам москвофільського напрямку не подобалася соціалістична пропаганда, яку на Закарпатті намагався проводити Драгоманов. З іншого боку, складається враження, що їх більше нервувала мова віденських і женецьких видань, принаймні, якраз цю сторону вони завжди підкреслювали: «Могли убедиться господа Драгоманов et сотр., что *украино-социалистическая* пропаганда на Угорской Руси не может принести никаких плодов [...]. Что же касается затей *украинских* социалистов, то они могут быть убеждены, что для идеи их на Угорской Руси нет почвы» (курсив мій. – Я. Д.)¹⁷⁵. Домінує протиставлення українського російському і Русі, а не соціалізму – існуючому суспільному ладові. Зрештою, про соціалізм навіть закарпатські кореспонденти Драгоманова мали дуже поверхове уявлення, ці ідеї їх не захоплювали. Як писав Черепашин про зустріч з Кішем в Ужгороді 1877 р.: «Он мне таинственно сказал: “Верно, Драгом[анов] социалист”, – следоват[ельно], сам очень далек от этого прозвища»¹⁷⁶. Звинувачення Драгоманова в соціалізмі та анархізмі, що прокотилися по галицькій та австрійській пресі 1877-1878 рр., були явно використані закарпатськими москвофілами для розправи з Драгомановим, який підривав їх антинародну москво- чи утровофільську орієнтацію.

Закарпаття в науковій творчості Драгоманова

Хоча зацікавлення Закарпаттям виникло у Драгоманова насамперед наукове і хоча свої контакти із цим краєм він прикривав спершу науковими цілями, до наукового опрацювання і використання закарпатського матеріалу в нього майже не дійшло. Він, що правда, отримував від своїх кореспондентів науковий – фольклорний і статистичний (аграрного профілю) – матеріал. Після того, як Драгоманов опублікував у «Карпаті» свою статтю «Изучение народной словесности в Великой и Малой Руси», в якій констатував: «Крайне прискорбно, что в деле исследования народной словесности Угорская Русь стоит позади всех – кроме небольшого числа песен в грамматике Лучкая, в статьях Срезневского, Дешка и др. и небольшого сравнительно отдела в сборнике Головацкого, мы не знаем ничего отсюда»¹⁷⁷, він звернувся із спеціальним закликом: «С своей стороны лично мы позволяем себе обратиться с просьбой к угорско-русским образованным людям доставить нам свой материал для изданий, в которых мы принимаем участие, как то “Исторических песен” и “Преданий и рассказов малорусского народа”. Край, переживший столько исторических перипетий, как Угорская Русь, народ, соприкасающийся со столькими другими народами, как угорские русские, не может не иметь чрезвычайно много интересного в этом отношении»¹⁷⁸.

Записи від Кралицького¹⁷⁹, одержані 1876 р., він частково опублікував сам¹⁸⁰, частково передав Франкові¹⁸¹. Були й інші, крім Гомичкова, Раковського та Кіша, кореспонденти: «Получив я і кілька записів етнографічних од угорусів (навіть фонетикою),

¹⁷⁵ Драгоманов М. Изучение... // Карпат. – 1876. – № 19. – С. 2.

¹⁷⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом... – Т. 2. – С. 182.

¹⁷⁷ Драгоманов М. Изучение... // Карпат. – 1876. – № 19. – С. 2.

¹⁷⁸ Там же. – № 21. – С. 3.

¹⁷⁹ Драгоманов М. Австро-руські спомини... – Ч. 5. – С. 424.

¹⁸⁰ Легенда «Ісус Христос, св. Петро і жид» у кн.: Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы: Свод. – К., 1876. – С. 403-406.

¹⁸¹ Народні оповідання «Відки взялася жаба?», «Фраїр на гусячих ногах», «Добра баба і чорт» (див.: Житє і слово. – Львів, 1894. – Т. 1. – С. 147; Т. 2. – С. 142-144, 146).

кілько заміток і цифр про аграрні справи і т. п.»¹⁸². Ймовірно, що ця решта матеріалів пропала.

Драгоманівські традиції та Закарпаття

Актуалізація закарпатських проблем у 1895 р. мала об'єктивні причини. Вона була викликана черговим посиленням угорського наступу на українське населення. Здавалося, що передсмертні заклики Драгоманова, який намагався передати закарпатську естафету галичанам і наддніпрянцям, почали давати певні результати. Наукове вивчення Закарпаття – зокрема етнічних відносин у цьому регіоні – почало набувати реальних і серйозних форм (чотири експедиції В. Гнатюка 1895-1896, 1899 рр.). Серед вчених, які відгукнулися на звернення Драгоманова, називають мовознавця і фольклориста І. Верхратського (вперше побував на Закарпатті в кінці 1880-х рр.; пізніше в 1897, 1899 рр.) та історика С. Томашівського¹⁸³. Під впливом слів Драгоманова М. Ковалевський, пізніше – видатний соціолог, у 1895 р. зібрав близько 200 австрійських крон і заснував Угорський фонд, призначений для підтримки культурного руху на Закарпатті. Фонд був у розпорядженні Франка. Також засновано Гурток для пропаганди національної самосвідомості на Угорській Русі, який незабаром перетворився в Комітет для справ угорських, очолений Франком. Передбачалося, що буде засновано видавництво, яке друкуватиме книжки політичного і релігійного змісту. Реалізація цих завдань затягнулася – лише 7 січня 1907 р. було утворено комітет для керування фондом (В. Будзинівський, С. Вітик, М. Павлик, Л. Українка, І. Франко)¹⁸⁴. Реальним вкладом стало лише наукове вивчення Закарпаття, здійснення низки фундаментальних історико-етнографічних досліджень, що й сьогодні входять до золотого фонду української науки. Результати пропагандистської діяльності (крім протестів проти угорського тисячоліття 1896 р.)¹⁸⁵ виявилися мізерними. Знову далось в знаки незнання справжньої ситуації на Закарпатті¹⁸⁶, відсутність зв'язків і помічників для такої акції з середовища закарпатських українців.

***

Аналіз проблеми «Михайло Драгоманов і Закарпаття», хоча й проведений на неповній джерельній базі (без використання угорських архівних матеріалів), дає змогу зробити певні висновки.

По-перше. Причини невдачі закарпатської акції Драгоманова не можна звести до випадкового провалу 1877 р. Правильно, в основному, проаналізувавши становище у середовищі закарпатської української інтелігенції, Драгоманов надто захопився паралелями між Закарпаттям і Галичиною. Принципова різниця полягала у відсутності народовської течії серед всіх тих орієнтацій, які схрещувалися на Закарпатті. Закарпатське москвофільство – у його промосковському панславістичному виконанні – виявилось

¹⁸² Драгоманов М. В справі... – С. 165.

¹⁸³ Шляхтиченко М. Михайло Драгоманів... – С. 308-309.

¹⁸⁴ Монюк Т. М. Драгоманов про Підкарпаття // Вперед. – 1935. – 1 серпня.

¹⁸⁵ І ми в Європі: Протест галицьких русинів проти угорського тисячоліття. – Львів, 1896. З незрозумілих причин протест не було видано в перекладі на західні мови.

¹⁸⁶ Навіть Гнатюк, якого важко звинувачувати в незнанні закарпатських реалій, бачив лише дві причини невдачі Драгоманова: 1) що його контакти зводилися до зв'язків зі старшим поколінням (насправді так не було); 2) що його оголосили анархістом, а це відштовхнуло від нього закарпатців. Див.: Гнатюк В. Причинок до історії зносин галицьких і угорських русинів // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1899. – Т. 7. – Кн. 9. – С. 164.

набагато ретрограднішим від галицького. Воно підтримувало ідею кастової замкнутості, збереження бар'єру між інтелігенцією (з духовництвом включно) та селянством, яке ізолювали від будь-якої, навіть москвофільської, політичної діяльності. І шовіністичний натиск будапештської верхівки, що проходив під гаслом боротьби з промосковським панславізмом, був набагато сильнішим від тих переслідувань, яких зазнав український національний рух у Галичині.

По-друге. Та тактика, яку Драгоманов намагався досить некритично перещепити з галицького ґрунту на закарпатський, виявилася дуже недосконалою. Він не знайшов для себе відданих помічників серед закарпатських українців молодшого покоління. Своїм недиференційованим антиклерикалізмом, засудженням всього «попівства» як перешкоди на шляху соціального прогресу, він відштовхував те духовництво, яке в умовах Закарпаття було чи не єдиним представником інтелігенції на селі. Драгоманов не міг зрозуміти, що від політичного напрямку сільських священників, особливо, якщо б вони почали орієнтуватися на народ, залежав стан національної свідомості основної маси українського населення Закарпаття. Алогічні меандри драгоманівської тактики, при якій демократичні й соціалістичні ідеї Заходу чомусь можна було черпати лише при посередництві російської літератури, на практиці доводили до зміцнення москвофільських позицій, до відірваності інтелігенції такого напрямку від свого простонародного українського коріння. Такий вже фактично денационалізований інтелігентський прошарок дуже легко ставав жертвою мадяризації. З іншого боку, орієнтація на розповсюдження російської літератури відштовхнула від нього тих нечисленних інтелігентів, що несміливо намагалися реалізувати ідею українського народного відродження. В очах же угорської влади, ще з часів придушення революції 1848-1849 рр. боляче реагуючої на всі прояви пропаганди «російської ідеї», діяльність Драгоманова виглядала як новий виток москвофільського руху, ускладненого нігілістичними ідеями (навіть соціалістичний діяч Л. Франкель дотримувався у 1877-1880 рр. такого погляду). Потреб і прагнень селянства Драгоманов не знав. Він не цікавився позицією угорської адміністрації й угорської (а також проугорської єврейської) меншості на Закарпатті, не враховував зовнішньополітичного становища Угорщини (Боснійська криза 1875-1878 рр.) та відбиття його у внутрішній політиці.

По-третє. Прекрасно розуміючи притягальну силу держави (не даремно Драгоманов слушно і проникливо писав, що при відсутності української держави закарпатські українці блукають між державами російською та угорською), він виявився нездатним дійти до ідеї української соборної державності. Ідея малоруського панславізму, яку він висунув у 70-х рр., виявилася позбавленою реального змісту, бо Драгоманов, з огляду на своє ірраціональне й утопічне громадянство, не погоджувався вкласти її в державні рамки. Драгоманов як учений-фольклорист, згідно з об'єктивними даними, виділяв (не він перший, зрештою) зі східного слов'янства український соборний етнос, включивши до його складу закарпатських українців. Більше того, еволюціонуючи далі, він зумів побачити в українському етносі єдину націю (тому в 1895 р. він вже говорить про єдині національно-демократичні ідеали), але не зміг протиставити її як рівноправну великоросійській, польській, угорській націям. У конкретних умовах Закарпаття ідея малоруського панславізму в громадівському виконанні не була конкурентноздатною на фоні ідей «Великоросійської імперії» чи «Великої Угорщини». Драгоманов не розумів, що українська світська і духовна інтелігенція, обираючи собі модель російського чи угорського «пана» і зміцнюючи бар'єр між собою та селянством,

обирала не лише соціальний, але й національний взірець, бо вона не намагалася перетворитися на «пана» українського. Закарпатський український інтелігент, захоплений ідеєю соціальної кар'єри, дивився на селянство не лише як на соціально, але, в першу чергу, як на національно чужий стан. Завдання полягало, очевидно, у вихованні нового світського і духовного інтелігента, зорієнтованого не так на пригноблений селянський стан, як на націю, в перспективі якої мала вирисовуватися власна держава, рівноправна і рівноцінна з угорською та російською.

По-четверте. Найбільшого удару своїй закарпатській акції завдав сам Драгоманов, відмовившись після провалу 1877 р. (часте підкреслювання Драгомановим цієї невдачі звучить як спроба виправдатися) підтримувати будь-які контакти із Закарпаттям. Усе можна було виправити (або відповідні корективи внесли б обставини) – не дуже вдалі тактичні маневри, поверхове розуміння ситуації – але для цього треба було продовжити зв'язки, які, при невсипущій енергії Драгоманова, мусили б сприяти виведенню закарпатської проблеми з москвофільсько-мадяронського тупика.

По-п'яте. Драгоманова спокусила перспектива і можливість здійснити важливу місію на загальноросійській політичній арені, й українські проблеми відійшли для нього на другий план. Без сумніву, він справді відіграв важливу роль у російському суспільному житті, але українські, зокрема закарпатські, справи від цього (на що він мав надію) не виграли, ще й були покриті пеленою вже загальноросійського специфічно драгоманівського утопічного соціалізму, для якого він відмовився і від ідей малоруського панславізму, і від мрій про українське громадянство.

В «Австро-руських споминах» Драгоманов описав, як він, під впливом закарпатських вражень 1875 р., «дав собі Ганнібалову присягу: що-небудь зробити для Угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку»¹⁸⁷. У 1895 р. Драгоманов сформулював зміст своєї присяги інакше: «Працювати для того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить єї єдиний порятунок»¹⁸⁸. Без сумніву, на цих змінах змісту присяги відбилася еволюція політичних поглядів Драгоманова, але в ній є ще, до речі, інші важливі деталі. Драгоманов, як спеціаліст з античної історії, добре знав, що справжня Ганнібалова присяга висловлювалася інакше. Ганнібал, коли йому було дев'ять років, присягав, з ким він буде боротися (що ціле життя буде непримиримим ворогом Риму), Драгоманов присягав, за що буде боротися. Формулювання того, з ким треба боротися, він і тут (як, зрештою, і в багатьох своїх публіцистичних виступах на українські теми) уникнув. Випадковість? Навряд.

Драгоманов розумів, що Ганнібалову присягу він не виконав, про це він відверто сказав. У своїх помилках щодо національного питання на Закарпатті він признався, тому й зміст присяги за двадцять років змінився. Але Закарпаття за двадцять років не пройшло того внутрішнього розвитку, який пройшов видатний український вчений і політик. Драгоманівські епізоди залишилися для Закарпаття саме епізодами – справжня еволюція була ще попереду.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Михайло Драгоманов і Закарпаття // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 200-231.

¹⁸⁷ Драгоманов М. Австро-руські спомина... – Ч. 5. – С. 430.

¹⁸⁸ Драгоманов М.П. Відповідь... – С. 109.

ІВАН ФРАНКО ТА ЙОГО РОДИНА

ІВАН ФРАНКО ЯК ТЕАТРАЛЬНИЙ КРИТИК

Західноукраїнський театр 60–70-х рр. XIX ст. (до початку діяльності Франка)

Західна Україна 60–70-х рр. минулого сторіччя перебувала у стані економічної, політичної і культурної відсталості. В тому часі, коли Західна Європа проходила шлях бурхливого розвитку, Західна Україна – це переважно країна з мізерним розвитком промисловості, в основному, кустарного типу. Тільки з виникненням нафтодобувної промисловості, в нафтовому басейні, капіталізм, і це в оголено-жорстокій формі, запустив своє коріння. Українці жили під великим національним і соціальним гнобленням.

Економічна відсталість вела до не меншого культурного відставання. В обмеженому літературному і мистецькому житті панувала неприваблива атмосфера. Культурні відносини були забарвлені неподільним пануванням реакційного антинародного панства і духовенства. Не дивно, що нове театральне мистецтво виникло порівняно пізно. Постійний український театр почав своє існування тільки 1864 р., коли закладені були підстави театру «Руської Бесіди»¹. Тоді появилися перші театральні рецензії на постановки театру – в польській, німецькій, а також в українській пресі. У 60-х рр., у зв'язку із цим, починає розвиватися українська театральна критика на Західній Україні. У 1864 р. появлялися рецензії в львівському «Слові» та віденському «Віснику»².

Український театр у 60–70-х рр. XIX ст. переживав періоди занепаду і піднесення; деякий час він був просто іграшкою в боротьбі москвофілів і народовців. Постановки п'єс у Львові та містечках Західної України викликали багато театральних рецензій, які поміщаються в тогочасній періодичній пресі (крім названих вище газет, також у львівських газетах і журналах «Мета», «Нива», «Русь», «Галичанин», «Правда»). Театральна критика зводилася до переважно безіменних рецензій на театральні постановки із не дуже широким кругом питань.

Завдання театру визначали, в найкращому разі, фразами: «Ціллю єсть, крім і забави і уморальнення, також в язииковом і народном інтересі Русі дійствовати...»³. Театр повинен виставляти людей зразковим взірцем. Як засіб «уморальнення народу», повинен був давати п'єси «з рідної історії, а іменно з пребагатого в геройські і трагічні події козацького життя. А давно вже дожидає наша геройська козащина поета, щоби

¹ Аматорських театральних постановок, відомих вже з кінця 40-х рр. XIX ст., не можна, очевидно, брати до уваги при встановленні початкової дати існування західноукраїнського театру.

² Дня 19(31) марта с. г. дана была в русском театре... // Слово. – 1864. – 21 березня (2 квітня). – Ч. 24. – С. 92; Русский народный театр. (I–II Мелодрама «Маруся», III. Адам и Ева. Москаль-Чарівник) // Слово. – 1864. – 21 березня (2 квітня). – Ч. 24. – С. 93–94; 1864. – 24 березня (5 квітня). – Ч. 25. – С. 97–99; Из-под Львова (Русский театр – Маруся) // Слово. – 1864. – 28 березня (9 квітня). – Ч. 26. – С. 103; й інші.

³ Из Коцманя (Театр. Чужий язык) // Слово. – 1875. – 25 вересня (7 жовтня). – Ч. 105. – С. 2.

її живцем перед нащадками змалював у драмах...»⁴. Заперечення реалізму та зворот до романтики – справжні напрямки театральної політики тогочасних керівників театру «Руської Бесіди». Рецензії відзначають випадки в п'єсах проти всього російського. Марко Кропивницький, кращий на той час представник реалістичної школи в українському театральному мистецтві, який приїхав із Росії для режисерування постановок театральної трупи (1875 р.), придбав не тільки прізвисько «москаля», але й мусив швидко тікати із Західної України від переслідувань австрійської поліції⁵.

Нааявність у репертуарі низькопробної західноєвропейської перекладної халтури виправдовується розважальністю театрального мистецтва. В думках тогочасних народолюбських критиків засмічення репертуару беззмістовними водевілями ніяк не ішло врозріз із завданням поширювати освіту серед народу. Тікали подальше від реального життя експлуатованого народу.

«...Їх різало по душі всяке, хоч крихіточку різче, змалювання дійсного життя, особливо хлопського» – за висловом Франка⁶. Тому й літературна мова, на їх думку, повинна була не допускати «грубих, хлопських» – тобто народних, слів. Так повстало чудернацьке галицьке «язичіє», за неймовірною «панською мовою» признавалося єдине право панування на театральній сцені. Прикладом «науковості» тогочасної критики може бути таке зауваження: «Г-ну Кропивницькому... совітали би ми, чтобы ізбігал нікоторих провінціоналізмів, напр. «заміж» (вмісто «за муж»), что не іміет оправданія в граматикальних правилах»⁷.

Із великого числа переважно панегіричних, вузько оціночних рецензій виділялася тільки невелика їх кількість, що вказувала насправді на невідрадний стан театру – нестійкість драматичних творів (у першу чергу, саме західноукраїнських авторів), безплановість репертуару, низький мистецький рівень постановок. Небагато рецензентів бачило мету в реалістичному мистецтві: «Руський театр має нам представити всі верстви народа руського, з цілим домашнім і сімейним життям»⁸.

Знайомство Франка з драматургією.

Початок критичної діяльності.

З драматичною творчістю Франко познайомився ще на гімназійній лавці. Крім того, що він вивчав у школі, читав багато драматичних творів, займався самоосвітою. Відомо, що збирати власну бібліотеку Франко почав, прочитавши драми Шекспіра і Шиллера⁹. Починаючи приблизно з 1873 р., він перекладав кілька драматичних творів (Софокла «Антигону» і «Електру», правдоподібно, й інші), дав перші оригінальні спроби, з яких відомі: «Три князі на один престол» (написано 1-7.XII.1874), «Славою і Хрудош» (написано 1875)¹⁰. Ближче із театральним мистецтвом Франко зійшовся на початку (січень – квітень) 1875 р., коли на гастролях у Дрогобичі перебував театр «Руської Бесіди». Керівник театру Омелян Бачинський зустрівся з талановитим гімназистом,

⁴ Слово. – 1865. – Ч. 16.

⁵ Кропивницький М. За тридцять п'ять літ // Нова Громада. – 1906. – Кн. 9. – С. 57-60.

⁶ Франко І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1904. – Т. 15. – Кн. 8. – С. 54.

⁷ Из Коцманя (Театр. Чужій язык)... – С. 2.

⁸ Из-под Львова // Слово. – 1864. – Ч. 26. – 28 березня (9 квітня). – С. 103; 1865. – Ч. 9.

⁹ Франко І. Оповідання «Гірчичне зерно».

¹⁰ Зберігалися в Кабінеті І. Франка Львівської бібліотеки АН УРСР; там же декілька недатованих драматичних уривків.

внаслідок чого вісімнадцятирічний юнак почав перекладати і переробляти п'єси Раймунда «Марнотратник», Оффенбаха «Прекрасна Єлена», Сутіє «Пансіонерки», Гаріша і Зайца «Осада корабля», «Моряки в пристані», Гуцкона «Уріель Акоста» (перекладені тільки два перші акти) і, безперечно, інших – сьогодні нам невідомих¹¹.

Переїжджаючи у вересні 1877 р. до Львова, Франко повіз у своєму письменницькому портфелі також власні та перекладні драматичні твори. У Львові Франко поглибив своє знання театру і, ще до написання перших статей з театральної критики, був, без сумніву, непоганим його знавцем. Вже тогочасні суспільно-політичні погляди Франка визначили його одне з передових місць у житті Західної України кінця 70-х та початку 80-х рр.

Захоплення революційними ідеями виразно відбилися на його літературно-естетичних поглядах. Якщо на початку літературного шляху Франка приваблювала натуралістична теорія Золя, то вже швидко він, не без впливу прочитаних класиків реалістичної літератури, підійшов ближче до поміркованого реалізму – і в творчій практиці, і в своїх теоретичних поглядах.

В українську критику Франко вступив із гаслом «у нас єдиний кодекс естетичний – життя», бо «тільки життя може розбудити в нас живий інтерес... життя – то поезія, а поезія – то життя». Такі думки пронизують перші критичні статті Франка (Поезія і єї становисько в наших временах. Студіум естетичне // Друг. – 1876. – Ч. 3, і: Література, єї завданє і найважніші ціхи // Молот. – 1878). Франко визнає дійову перетворюючу роль літератури, її «огромний і благотворний вплив». В ім'я соціальної ролі літератури, яка повинна діяти в умовах Західної України для пригнобленого народу, вона, на думку Франка, повинна бути реалістичною – не натуралістичною. Франко поборює вплив естетики Золя – він виступає проти фотографізму, за літературу, основу на типовому відображенні життя, без, як він каже, домішок старого ідеалізму, старої фантастики¹².

Такі, чітко і гостро виявлені, погляди на завдання літератури були революційними для тогочасної критики. В порівнянні із попереднім станом, це новий, якісно вищий ступінь у розвитку течії української критики.

Перші критичні театральні статті

Франко вже в самому початку критичної діяльності зумів сказати нове слово. В літературному, а також у громадському житті Західної України навколо Франка згуртувалися, правда, в силу відсталості країни, нечисленні, елементи. Франко й надалі проводив свою лінію поглядів на літературу і мистецтво – в тому числі й на театральне мистецтво.

Інтересу до театру він не залишав весь час. Коли пояснювати, чому перша критична стаття, присвячена безпосередньо західноукраїнському театрові, появилася

¹¹ Про домовленість з театром – лист І. Франка до Ольги Рошкевич 26.III.1875 (пор.: *Возняк М.С.* Автобіографічний елемент в оповіданні Франка «На дні» // *Радянське літературознавство.* – 1940. – Кн. 5-6. – С. 81). Пізніше сам Франко кладе початок своєї роботи для театру «Руської Бесіди» на 1873-1874 рр., очевидно, після десяти років не пригадуючи точно дати перебування театру в Дрогобичі (Франко І. *Рускій театр в Галичині* // *Зоря.* – 1885. – Ч. 24. – С. 282). Про початки драматургії Франка пор.: *Щурат С.* «Осада корабля». До ранніх зв'язків Івана Франка з українським театром // *Вітчизна.* – 1946. – Ч. 5. – С. 159-170.

¹² *Франко І.* Література, єї завданє і найважніші ціхи // *Молот.* – 1878. – С. 209-215.

тільки 1885 р., треба сказати, що до цього не було так дуже про що писати. З кінця 70-х рр. театр дуже підупав, його убогий репертуар не можуть підсилити маловартні мелодрами та «жарти» на зразок перекладених із німецького «Ловів на мужа», містичного Федьковичевого «Довбуша», гучно названих «трагедіями» п'єс К. Устияновича. Тільки під новим керівництвом, з 1882 р., театр поволі почав ставати на ноги – і йому присвятив свої перші театральні огляди Іван Франко.

Перші згадки про театр появилися ще в Франковому річному огляді літератури за 1880 р.¹³ 1883 р. була надрукована його передова в «Ділі» про чеський театр (Діло, 1883, ч. 12, с. 1) і врешті, 1885 р., перша критична театральна стаття «Українські театри в Галичині».

Після другого ув'язнення 1880 р. Франко опинився в незвичайно важкому становищі. Виклятий прислужниками австро-польського панства, він мусив заробляти на голодний прожиток дописами до польських журналів у Варшаві та Петербурзі. Саме одна з його кореспонденцій до варшавської «Prawdy» була присвячена темі західно-українського театру¹⁴.

Франко цілком реально підійшов до стану галицького театру. Живо змалювавши процес його розвитку, Франко виступив із поодинокими критичними положеннями. Він засудив підміну народності репертуару етнографізмом (тільки «вистави типів, строїв і танців народних руських»). Галицькій драматургії протиставив російську реалістичну драму – «капітальні штуки» Гоголя. Він дав вперше зразок всестороннього аналізу драматичного твору (Р. Мох «Справа в селі Клекотині») – підкреслив жвавий і дотепний діалог, рух, дію, виразне змалювання життя експлуатованого селянства Західної України, типові постаті селян, високо оцінив твір за реалістичну, деколи грубувату правду. Критик зумів побачити найбільшці місця театральної техніки – виступив із вимогами фахової освіти режисера, доброго вистудіювання твору, старанного виконання.

Незважаючи на Франкове одіозне становище серед т. зв. «галицького суспільства», значення й авторитетність критика театру були визнані навіть протилежним табором. Стаття, перекладена на українську мову та в дечому перероблена, появилася спершу в львівській «Зорі», пізніше чеським перекладом в одному празькому журналі.

Десять років до першої театральної критичної статті Франко заклав основи під демократичну критику в Західній Україні. В першій театральній статті, виходячи із наявних умов, Франко поставив ряд вимог реалістичного характеру, тим самим виступив на захист народних інтересів та високого мистецького рівня театрального репертуару.

У театральних рецензіях, що появилися в західноукраїнській пресі до початку діяльності Франка, не можна дошукатися будь-якої чіткої послідовності поглядів.

Театральну критичну діяльність почав Франко як вповні зрілий та сформований критик – свою розроблену систему літературно-естетичних поглядів він застосував та поглибив на драматургічному матеріалі. З повним правом можна говорити, що Франко перший в українській театральній критиці провів послідовно критичну систему, яка складалася з ряду принципів. Внутрішній їх зміст один – боротьба за народне реалістичне театральне мистецтво. В цьому значення театральної критики Франка, починаючи від першого його виступу.

¹³ Франко І. Огляд української літератури за 1880 рік // Світ. – 1881. – Ч. 2. – С. 39-40.

¹⁴ Myron. Teatru rusińskie w Galicyi // Prawda. – 1885. – № 23. – S. 268-270; № 24. – S. 279-283.

*Франко як театральний критик
кінця 80-х – середини 90-х рр. XIX ст.*

Роки 1887-1897 – це відомі в житті Франка «найми у сусідів». Франко, позбавлений засобів існування, був змушений майже повністю перенести свою критичну та публіцистичну діяльність у «Kurier Lwowski» – газету, як-не-як прогресивнішу за переважну частину тогочасної української преси Львова.

Із приходом Франка в «Kurier Lwowski», йому, вже широковідомому письменникові, критикові, публіцистові, поволи надали першість у насвітлюванні справ, пов'язаних із життям українського народу західних та східних земель. Роки співпраці в газеті «Kurier Lwowski» збігалися з часом його найінтенсивнішої діяльності на полі прогресивної театральної критики. Для роботи в цьому напрямку Франкові була віддана рубрика театральної критики. Франко стежив безнастанно за розвитком західноукраїнського театру і, на підставі зібраного матеріалу, дав не тільки велике число критичних оглядів поодиноких театральних постановок, але також кілька важливих узагальнюючих робіт, які, без сумніву, належать до кращих його критичних праць взагалі.

80–90-ті рр. – роки незвичайно напруженої праці. Тільки просто неймовірною працездатністю Франка пояснюється та велетенська кількість статей, заміток, які він дав у час співробітництва у щоденнику. Назовні – звичайна праця журналіста, насправді – високовартісна публіцистична і критична діяльність у різних напрямках життя: політики, економіки, літератури, мистецтва. Франко ніколи не працював «ножицями» – він намагався завжди певні події надихати власним чуттям, провести свій світогляд, висловити оригінальні думки про явища дійсності.

У поглядах на театр, драматургію він дав багато нового і цінного, та, без сумніву, передового для відсталих умовин тогочасної Західної України.

«Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, огрітим власним чуттям автора, надиханим глибокою ідеєю»¹⁵ – із такими вимогами реалізму та високої ідейності Франко підійшов до явищ літератури взагалі, драматургії зокрема. Вказівки для присуду над життям давала йому «соціалістична критика суспільного ладу»¹⁶ – в утопічно-соціалістичному розумінні.

На перший план у театральній критиці 80–90-х рр. висунулися Франкові критичні статті, присвячені постановкам театру «Руської Бесіди». Роки 1882-1898, у порівнянні із попередніми та зараз наступними, кращі для розвитку театрального мистецтва в Західній Україні (театр «Руської Бесіди» під дирекцією П. Гриневецького та І. Біберонича, із непересічними артистами К. Підвисоцьким, В.К. Плошевським та ін.). Репертуар поповнився зразками української класичної драми – творами Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого.

Перший огляд театральної постановки пера Франка появився в газеті «Kurier Lwowski» 9 жовтня 1888 р., пізніше театральні рецензії появилися в 1889-1894 рр.; остання була поміщена в номері 16 жовтня 1894 р. Всіх рецензій відомо 32; без сумніву, було надруковано їх більше – Франко в деяких рецензіях згадував п'єси «рецензовані раніше»; кілька таких рецензій (очевидно, анонімних) – не розшукано¹⁷.

¹⁵ Франко І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 8. – С. 55.

¹⁶ Там же.

¹⁷ У газеті є кілька не підписаних рецензій на постановки українського театру, не перевірених детальнішим дослідженням, тому приписувати їх авторство Франкові не можна.

Франко розглянув 38 театральних постановок 31 драматичного твору. Театральна критика Франка – це огляди постановок театру «Руської Бесіди» у Львові в зимовому сезоні 1888, 1889, 1890, 1893, 1894 років та весняного сезону у Львові 1892 р.

Франкові рецензії не охоплювали всіх постановок без винятку. Найчисленніші критичні огляди критичних постановок появились на початку його співробітництва в газеті «Kurier Lwowski» (1888 р.) – тоді Франко намагався підсумувати тогочасні досягнення театру. Пізніше статті з'явилися в зв'язку з появою нової п'єси на театральній сцені: Франко виступав, у першу чергу, критиком сценічної діяльності театру «Руської Бесіди». В кількох тільки випадках він дав критику постановок інших театрів. Зокрема, як добрий знавець російської культури, дав огляд постановок драми Островського «Не в свої сани не сідай» у львівському польському театрі. Театр «Руської Бесіди» дуже рідко ставив кращі твори російської (Островський) чи західноєвропейської (Клейст, Гольдоні) драматургії. Низькопробну західноєвропейську оперету, зразу вказавши належне їй місце, Франко прямо відмовився обговорювати вже з другої своєї рецензії: «...надалі про всі оперетки нічого не згадуватимемо, щоб не повторяти раз-по-раз це, що всім давно відоме: що закордонним опереткам не місце на народній сцені, а особливо в львівському репертуарі...» (мова про оперету К. Мілевера «Гаспароне»).

У галузі театральної критики Франко розвінчував «велику духовну безплідність... велику неспроможність до дійсного програму, брак творчості, брак свіжих думок, брак не раз віри в себе і своє діло, брак розуміння інтересів народу». Предметом безжалісної критики Франка була «апатія, оспалість і сердешне прив'язання до всього, що називається традицією і шаблоном, формулою; несмілість і невмілість шукати нових доріг і проявити свою індивідуальність справді самостійно і повно, якась невлічима половинчатість думок і буття дуже часто маскувала скептицизм перед часом дозрілої дитини»¹⁸. Франко суворо осудив невдалі драматичні твори – Сидора Воробкевича («Полуботко», «Пан мандатор»), Осипа Федьковича («Довбуш»), Миколи Янчука («Вихованець», «Пилип Музика») й інших¹⁹.

Український, справді народний репертуар стояв у центрі уваги Франка. Найбільшою прихильністю Франка користувалася українська класична драма, для Франка вона завжди «була сучасна, жива»²⁰. Франко розглянув твори Марка Кропивницького («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Пошились в дурні», «Глитай»), Михайла Старицького («Не судилось», лібрето до Володимира Александрова «Ой не ходи Грицю» та Миколи Лисенка «Різдвяна ніч»), Івана Тобілевича («Хто винен», «Мартин Боруля», «Сто тисяч»), менш чи більш широко аналізував Івана Котляревського «Наталку Полтавку», Якова Кухаренка «Чорноморців», Семена Гулака-Артемівського «Запорожця за Дунаєм», Панаса Мирного «Лимерівну» й інші.

Із творів, які розглянув Франко в своїх критичних статтях, тільки кільканадцять одержало широкий всесторонній критичний аналіз. Обсяг критичної статті не залежав від бажань автора – визначався редактором газети. Все ж таки, не випадково серед більших статей ми знаходимо глибоку критичну оцінку, наприклад, такого твору, як Тобілевича «Хто винен».

¹⁸ Франко І. Наше літературне житє в 1889 р. (Листи до редактора «Зорі») // Зоря. – 1893. – Ч. 2. – С. 36.

¹⁹ Повний список рецензованих Франкових творів див. Бібліографічний покажчик – у кінці.

²⁰ Франко І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 9. – С. 114.

Коло питань, які охоплює Франко у своїх критичних оглядах театральних постановок, розпадається на дві основні частини: критика драматичного твору та критика театральної постановки. В першій частині, на безпосередньому прикладі драматичного твору, Франко розглядає ряд літературно-естетичних питань: реалізм, народність, ідейність твору, типовість образів, соціальне та психологічне мотивування вчинків дійових осіб. Перша частина, звичайно обширна, з'ясовує основні принципи критики драматичного твору. Їх зробимо предметом дослідження дальшого розділу – «Принципи критики драматичного твору».

Не менш важлива друга частина рецензій – розгляд особливих питань театального мистецтва: гра, мова артистів, костюми, декорації, режисерування. Ось кілька кращих прикладів глибокого розуміння Франком сценічного мистецтва. Про гру Костя Підвисоцького в п'єсі Кропивницького «Пошились в дурні» Франко висловився: «В його грі спостерегли російську драматичну школу, що дуже корисно відбиває від місцевої». Глибоке знання народного побуту дало Франкові можливість суворо оцінити правдивість костюмної сторінки (в авторецензії на прем'єру «Украдене щастя», в якій дія відбувається на Підгір'ї, в Дрогобицькому або Самбірському повіті), що одна з дійових осіб мала на собі гуцульський «кептар», довгу подільську сукману, інша була убрана по-покутськи, не кажучи вже про такі комічні випадки, як цей, що дійова особа виходить на сцену в легкій одежі і каже: «Але то там міцний мороз»²¹. Або зауваження про декорації постановок театру «Руської Бесіди» в 1893 р.: «Про нутро сільської хати постановка не дає найменшої уяви. Домашні речі, що їх вживають в народних сценах, разять строкатістю: поруч із елегантними філіжанками – брудна велика миска, поруч із дерев'яною лавкою – гарний фотель, що якимсь чудом заважає в селянській хаті. Незважаючи на те, що сільська хата має звичайно одні двері – артисти входять і виходять то в глибину, то вправо, то вліво. Так характерних в сільських хатах глиняних печей, «мисників», «божників» немає, на постелі бачимо якусь шовкову каппу, столи нічим не пригадують відомі нам сільські столи»²².

Більше цього, Франко в кількох випадках взявся, і не безуспішно, до такої складної справи, як критика музичної сторінки вистави. І характерно – тут він звертає увагу на народність оперної музики. Наприклад, в опері Лисенка «Різдвяна ніч» він підкреслив: «Музика... принайменше в вертикальній частині, є наскрізь народною, українською. Прості мотиви коляд, танкових і гумористичних пісень, ба, навіть чудово мелодійні козацькі пісні вплетені як перли в драматичний речитатив. Із особливою увагою опрацьована партія Оксани, сільської дівчини "з перцем", яка зуміє любити щиро і горяче, але зуміє дрочитися і маскувати свої почуття. Гарна також партія Павлука, трактована поважно і натхнена високим ліризмом. Врешті, дуже визначне місце займають хори»²³. Багато уваги, врешті, приділив Франко також питанням хореографічного порядку – хоча б визнаючи відповідне місце танкам у театральній постановці.

Одним із перших критиків Франко враховує поведінку глядача в театрі. В рецензіях Франка зустрінемо короткі влучні висловлювання про ставлення глядачів. Кількість глядачів – це випробування правильної тенденції та художньої вартості п'єси. Не дивно, що на постановці п'єси Янчука «Вихованець» «публіки і цим разом було дуже

²¹ *Franko I.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 24 grudnia. – № 356. – S. 3.

²² *Ibid.*

²³ [*Franko I.*]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1890. – № 350. – 18 grudnia. – S. 4.

мало, скандально мало»²⁴, а на Мирного «Лимерівні» – «публіки і цим разом було мало, а визначних львівських українців ще менше»²⁵.

У період кінця 80-х – початку 90-х рр., крім оглядів театральних постановок, появилися також узагальнюючі роботи Франка про стан західноукраїнського театру. На перший план висувуються широкі огляди, як «Наш театр» у журналі «Народ» 1892 р. та «Teatr ruski» в газеті «Kurjer Lwowski» 1893 р.²⁶ Відповідне місце приділив драматургії Франко і в своїх річних критичних оглядах української літератури – зокрема за 1886, 1888, 1892 рр. На основі аналізу театральної дійсності Західної України Франко поставив перед театром ряд завдань – у першу чергу – стати справді народним театром, відбивати прагнення і думки народу (ближче пор. розділ «Завдання західноукраїнського театру»).

У своїх критичних статтях про західноєвропейську культуру Франко, між іншим, розглянув творчість Ібсена. Всупереч захопленню інтелігенції ібсенівським протиставленням «героя і натовпу», Франко вказав на цю рису Ібсенової драматургії як на явище від'ємне і занепадницьке²⁷.

З половини 90-х рр. Франко дав серйозні наукові студії про історію українського театру, наприклад, «Русько-український театр», «Южнорусская пасхальная драма»²⁸.

Посилена робота Франка над теорією та практикою театрального мистецтва відбилася також у досягненнях оригінальної драматичної творчості. Основні та найкращі драматичні твори Франка були створені саме в ті роки.

Період кінця 80-х – половини 90-х рр. треба визнати найбільш плідним у відносіях Франка з театральним мистецтвом. Зокрема в галузі театральної критики тут постали основні його роботи – серія оглядів постановок п'єс українських драматургів.

Широкий діапазон знань, висока культура критики доводять, як серйозно поставився Франко до своєї роботи. Всестороннє охоплення питань театрального мистецтва вказує, що Франко вважав театральну критику важливою галуззю критичної діяльності. Він перебував весь час у становищі систематичного спостерігача театральної дійсності в усіх її проявах та розвитку.

Критичні театральні статті вигідно відтіняють від того роду статей інших авторів у цьому часі. Не тільки цілеспрямованість статті, критичний апарат у вигляді продуманої системи принципів, але, в першу чергу, прогресивність тенденцій, обумовили, що театральні погляди Франка не залишилися без наслідків. Франко став загальновизнаним знавцем театральних справ – письмові й усні його завваги сприймалися звичайно позитивно – давали поштовх до посилення театральної роботи²⁹.

²⁴ *I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – № 297. – 26 października. – S. 6.*

²⁵ *I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – № 78. – 18 marca. – S. 5.*

²⁶ *Франко І. Наш театр. 1-3 // Народ. – 1892. – Ч. 9. – С. 125-126; Ч. 10. – С. 136-138; Ч. 15-18. – С. 197-201; Франко І. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 17 grudnia. – № 349. – S. 2-3; 1893. – 19 grudnia. – № 350. – S. 2-3; 1893. – 24 grudnia. – № 356. – S. 2-3; 1893. – 30 grudnia. – № 361. – S. 2-3.*

²⁷ *Франко І. Wtóg ludu // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 352.*

²⁸ *Франко І. Русько-український театр. Історичні обриси. – Львів, 1894. Праця на замовлення «Руської Бесіди», надруковані тільки три перші аркуші, половина четвертого зберігалася в Кабінеті І. Франка Львівської бібліотеки АН УРСР; *Мирон. Южнорусская пасхальная драма // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – Кн. 6. – С. 380-412; Т. 54. – Кн. 7. – С. 1-29 (I відд.), також відбитка.**

²⁹ Про фахові усні завваги Франка згадує М.Ю. Яцків, що в половині 90-х рр. грав у західноукраїнській театральній трупі.

У період кінця 80-х – половини 90-х рр. склалися основні погляди Франка на завдання українського театру, на роль такого театру в суспільному житті народу. Авторитетність у театральних справах привела його до частої участі в організаційних театральних нарадах (гляди нижче).

Більше цього, театральні положення Франка, особливо в літературно-критичній частині, не втратили свого значення і на сьогодні.

Літературно-критичні статті Франка про український театр кінця 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст.

Приблизно з другої половини 90-х років XIX ст. Франко поволі майже повністю відійшов від громадської діяльності. Світогляд письменника, однак, й надалі залишився попереднім, особливо яскравим світлом він спалахнув на літературно-критичному полі в боротьбі проти посилення декадентських течій в українській літературі.

Театральна критична діяльність Франка в 1905 р. підноситься знову вгору – підсилений революційними подихами із Східної України Франко надав своїм статтям виключної сили та гостроти.

Після відходу від співпраці в газеті «Kurier Lwowski» (1897 р.) Франко не повернувся вже до оглядів поодиноких театральних постановок, і цей дуже цінний вид театральної критики, треба шкодувати, завмер. Проте Франків інтерес до театру залишився й надалі.

З початком XX ст. кілька разів виникала ідея побудови українського театру у Львові; для цієї мети був заснований навіть «Комітет побудови українського театру у Львові». Франко, побувавши на нараді в справі побудови театру (28.IX.1900 р.), зразу розкрив закулісну боротьбу серед членів комітету, що закривала театральне мистецтво перед народом Західної України, приковуючи його виключно до львівського ґрунту³⁰.

У 1905 р. Франко із таких же позицій боротьби за народний театр брав участь у розгорнутій полеміці про побудову українського театру у Львові. В змінених умовах початку XX ст. він торкнувся ще раз питання про народне призначення театру; в зв'язку з цим – про реалістичний, а не занепадницький його репертуар. Так постала остання серія театральних статей Франка: «Львівський театр і народна честь», «Криве спростоване», «Замість дискусії – цвітки полеміки», «Наша театральна мізерія» й інші³¹.

Свою увагу сучасному західноукраїнському театрові та новій українській драмі Франко засвідчив також у річних критичних оглядах української літератури за 1898, 1899, 1904, 1905, 1906 рр., у півмемуарній – півкритичній роботі «З останніх десятиліть 19 в.»³².

³⁰ Франко І. Уваги про галицько-руський театр // ЛНВ. – 1900. – Т. 12. – Кн. 11. – С. 69-74.

³¹ Франко І. Львівський театр і народна честь // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 2. – С. 122-132 (II відд.); Криве спростоване // Діло. – Львів, 1905. – Ч. 34; Його ж. Замість дискусії – цвітки полеміки // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 221-237 (II відд.); Його ж. До сього фактичного спростування... // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 80-84 (II відд.); Його ж. Postscriptum // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 84-86 (II відд.); Його ж. Наша театральна мізерія // Артистичний вістник. – 1905. – Ч. 8. – С. 90-91.

³² Франко І. З останніх десятиліть 19 в. (1-3) // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 7. – С. 1-9; Кн. 8. – С. 48-67; Кн. 9. – С. 112-132 (II відд.).

Малий пробіс краших часів у становищі західноукраїнського театру, коли він опинився під керівництвом Миколи Садовського, з Марією Заньковецькою в трупі 1905-1906 рр., залишився вже поза межами театральної критики Франка.

Треба, одначе, відзначити, що не в усіх випадках Франко станув на висоті свого завдання. Зокрема рецензія Франка на переклад «Бурі» Островського, в «Літературно-науковому віснику» 1900 р. доводить, як далеко Франко відбився від правильного розуміння твору драматурга. Мабуть, надавши перевагу деяким особистим мотивам, Франко забув свої давніші повні захоплення оцінки творчості, як він висловлювався, «одного з найбільших майстрів» драматургії, що саме «Бурю» кілька років раніше він зарахував до глибших і сильніших творів Островського³³. Франко немов повторює хибні погляди Пісарєва із його статті «Мотивы русской драмы», в якій цей відкинув правильне розуміння Добролюбовим образу Катєрини, як цілісного російського характеру, що відображає протест широких народних мас проти гноблення самодержавства.

Франко працював багато над історією українського театру та драматургії – згадати хоча б його «Писання І.П. Котляревського в Галичині», некролог «Іван Тобілевич»³⁴ та місця в оглядах історії української літератури – в журналах «Slovanský přehled» (1898-1899 рр.), «Aus fremden Zungen» (1901 р.), енциклопедії Брокгауза і Ефрона (1904 р.), в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910 р.), в «Eqytemes irodalom történet» («Загальна історія літератури», 1911 р.). Розвиваючи свої дослідження творчості Шекспіра, Франко дав ряд шекспірологічних робіт (наприклад, передмови та примітки до українських перекладів Шекспіра 1899-1902 рр.).

Останні критичні роботи Франка на театральні теми появляються 1907 р., можна вважати, що тоді й закінчилася Франкова діяльність як театрального критика. Некролог Івана Тобілевича, хоча більш інформативного характеру, треба вважати останньою ланкою в театральній критиці Франка.

В останньому періоді театральної критичної діяльності Франко далі відстоював ідеї демократичності, народності театрального мистецтва. Правда, критичних робіт поменшало, та це пояснюється не так зниженням інтересу Франка до театрального мистецтва (ще в 1915-1916 рр. хворий Франко розпитував про театральні постановки у Львові), а взагалі упадком життєвих сил.

Завдання західноукраїнського театру

Мистецтво, як і всі інші форми ідеології, це вид пізнання зовнішнього світу, крім того, це засіб активної дії на оточуючий світ із метою його зміни. Театр – один із видів мистецтва, в якому образне відображення дійсності дає дія на сцені. Акторська дія (носій дії на сцені – автор в образі того чи іншого персонажа) відбувається за раніше визначеним планом. Твір театрального мистецтва – постановка – це дія на сцені, яка відбувається кожен раз вповні заново, в тісній взаємодії із глядачем, що сприймає

³³ У листі до М. Павлика 1879 р.: «“Буря”... зробила огромне враження»; *I[wan] Fr[anko]. Teatr ruskі // Kurjer Lwowski. – 1890. – 13 lutego. – № 44. – S. 5.* Про ставлення Франка до творчості Островського пор.: *Дмитрук В. Творчість О. Островського і українська література // Радянський Львів. – 1948. – Ч. 4. – С. 61-62.*

³⁴ *Франко І. Писання І.П. Котляревського в Галичині // Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – Кн. 6. – С. 1-14 (1-ї пагін.); також відб.; Його ж. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – Кн. 11. – С. 235-240 (II відд.).*

постановку. Кожна постановка, по суті, єдина і неповторна в своїй дії на глядача. В безпосередньому зв'язку аматорської дії із глядачем заховане велетенське значення театрального мистецтва як форми ідеології.

Театр – історична категорія, в поодиноких епохах він визначається існуючим суспільно-економічним ладом. Західноукраїнський театр виник в умовах боротьби українців, що народжується, проти панівної австро-польської, на Західній Україні переважно поміщицької, верхівки.

Суспільний характер театру

До кращих сторін Франкових літературно-естетичних поглядів треба зарахувати визнану ним залежність літератури, мистецтва, науки від суспільно-політичних умов. Франко не раз встановлював абсурдність твердження про «чисте мистецтво». За Франком, західноєвропейський «сучасний театр – витвір великих міст, виплід буржуазії і слуга її уподобань та інстинктів»³⁵. Розмірно пізній, у порівнянні із Західною Європою, розвиток суспільства в Західній Україні, півколоніальні умовини експлуатації не могли не залишитися без впливу і на театральне мистецтво. Франко визначив специфічний галицький його характер: «У нас немає ані руського освіченого та заможного міщанства, ані численного чиновництва, ані шляхти, т. є. іменно тих верстов, котрі скрізь в Європі піддержують театр, для котрих театр є справжньою потребою і котрі в історичнім розвитку й витворили нинішній театр і зробили його іменно таким, яким він є... Місце тих верстов у нас, поки що, заступає духовенство. Духовенство в Європі ніде і ніколи не було прихильне театрові, воювало з ним... У нас бачимо ту аномалію, що галицько-руський театр держиться досі в переважній мірі працею і грішми духовенства»³⁶. І далі Франко доходив до крайності: «Дивним було би, як би така значна участь попівства в розвою нашого театру не надала йому певних характерних признаков. Признаки ті: склонність до мілкої моралізації і проповідництва, до намальовання ідилічних сцен, підпущена солодкуватим сентименталізмом, страшенна дразливість на все «неестетичне», т. є. не підгоже під старосвітські, вузько парафіальні погляди на приличність, нехить до смілої аналізи і навіть до зображування явищ прикрих, вражаючих нерви ніжних пансіонерок»³⁷.

Завдання західноукраїнського театру

Вже в другій половині XIX ст. в Західній Європі буржуазія надала театрові основну функцію розважальності. Натуралістичний театр з останньої третини XIX ст. веде до антиреалізму та яскраво виражених формалістичних тенденцій. Подібна ситуація склалася в кінці XIX ст. та з початком XX ст. в театральному мистецтві Західної України. Місцевий театр часто мавпував західноєвропейський театр «...і досі є тільки мізерною пародією чужих театрів»³⁸. «...Коли сьогодні хто хоче бути щирим, то говорячи про театр, скаже щонайбільше: шукаю в театрі розривки і йду туди замість щоб сідати до карт або проводити вечір в кав'ярні чи в шинку»³⁹.

³⁵ Франко І. Львівський театр і народна честь... – С. 131.

³⁶ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 10. – С. 136.

³⁷ Там же. – С. 136-137.

³⁸ Там же. – С. 130.

³⁹ Франко І. Львівський театр і народна честь... – С. 131.

У західноукраїнських умовах виразилися і вузько просвітительські утилітарні спроби трактування театрального мистецтва. Франко іронізував із гасел просвітників – «театр – школа життя», «підойма національності», «розсадник цивілізації», «спосіб ублагороднення чуття» і т. д. Він протиставив цьому непривабливий стан театру. «Чи (сучасний театр є. – Я. Д.) підоймою поступу і просвіти, чи місцем розривки для публіки, таким, котре часом може замінити гру в карти, або вкінці місцем сходин для молодіжи обох полів, місцем фліртування в антрактах, при чім самі акти часом уважаються перешкодою»⁴⁰.

Франко вважав, що театр повинен бути якнайближчий народові. Він прихильно поставився до перших спроб робітничого театру – «нагадаю далі й таку замітну спробу популяризації театру, як берлінська “пир”, хоч з погляду на форму і техніку вона мало ще встигла виламитися з буржуазної рутини»⁴¹. В умовах Західної України народним театром, за Франком, міг бути тільки близький селянству театр, який, заразом, виламався б із «буржуазної рутини».

Завдання прогресивного театру, як носія певної достатньої суспільної функції, Франко найповніше охопив вимогою народності.

У Західній Україні найпекучішу потребу культури відчували народні маси, саме для них повинен був існувати в першу чергу театр. «Бо хто у нас найбільше потребує поступу і просвіти. Чи інтелігенція? Але ж вона сяк-так просвічена. Значить мужик, т. є. власне та часть народу, для котрої наш театр досі є інституцією чужою, недоступною, і своїм змістом неінтересною»⁴². Тільки в такому разі можливий і художній ріст, перспективи розвитку театру. «...Цей театр («Руської Бесіди». – Я. Д.) може дійти до певної досконалості, може дати своїм артистам поле для того, щоб виробитися, може конкурувати навіть із столичними театрами тільки тоді, коли обмежить свій репертуар відповідно до своїх сил, до середовища, з якого черпає свої відживні соки, до публіки, якої естетичні і етичні потреби повинні задовольати, тобто коли буде театром виключно народним (підкреслення Франка. – Я. Д.)»⁴³.

Погляду, що театральне мистецтво треба наблизити щільніше до народу, придержувався Франко весь час. «Причина, що театр по хвилях зглядного розцвіту має хвили великого упадку. Я вбачав причину сього в тім, що він замало народний, що в його існуванню не заінтересовані широкі маси нашого народу, незаінтересоване поперед усього наше селянство» (з виступу Франка на театральній нараді 28.X.1900 р.)⁴⁴.

Основні умовини, яких виконання приведе до народності театру, це: 1) світогляд, який відбивав би справжні прагнення народу; 2) популяризація театрального мистецтва серед широких народних мас; 3) його загальнодоступність.

«...Зробити його (театр. – Я. Д.) по змісту справді пропагандою поступових і світлих думок, нав'язуючи заразом – так, як в усіх пропагандових починаннях – до річей, і понять, і вірувань близьких і відомих для цілої її маси»⁴⁵ – таку вимогу прогресивності театру висунув Франко, розробляючи в 90-ті рр. ХХ ст. вимоги до театрального мистецтва.

⁴⁰ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 15-18. – С. 198.

⁴¹ Там же. – С. 133.

⁴² Там же. – С. 198.

⁴³ Франко І. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – № 351. – С. 2.

⁴⁴ Франко І. Уваги про галицько-руський театр... – С. 71.

⁴⁵ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 15-18. – С. 198.

«Я звернув увагу на конечну потребу, – заявляє Франко на театральній нараді 28.X.1900, – подумати над спробами спопуляризування театральних вистав по селах, уважаючи се першою умовою націоналізації (тобто народності. – Я. Д.) театру»⁴⁶. «Треба би перенести його (театр. – Я. Д.) з міст і містечок у села. Ми мусимо шукати мужика там, де він є, а не ждати, аж поки він почне нас шукати, бо можемо сього зовсім і не дождатися...»⁴⁷.

Франко конкретно уявив практичні заходи, які довели б до створення народного театру. Щоб допустити до нього широкі народні маси, треба здешевити вступну плату на постановки: «...Змагання... щоб він (театр. – Я. Д.) міг бути доступним і для найбіднішої людності, для тих, котрі в тяжких обставинах життя власне найбільше потребують оживляючого успіху правдивої високої поезії»⁴⁸. «...Зробити його (театр. – Я. Д.) на стільки дешевим, щоби справді ціла маса селянства могла з нього користати»⁴⁹.

Після сповнення таких вимог – поширення театрального мистецтва серед народу, можна і треба перейти до створення високохудожнього театального центру – хоча б у формі міського театру у Львові. «Ми швидше могли б числити і на здвигнення національними силами постійної руської сцени, що, вдоволяючи потребам інтелігенції і вищого артистичного смаку, рівночасною була б матір'ю людového театру, розсадником драматичної штуки по всім краю»⁵⁰.

Визнаючи завдання західноукраїнського театру, Франко в театральному мистецтві бачив важливий засіб боротьби за здійснення кращих мрій народу. Театр – не якийсь розважальний засіб, а ідеологічна зброя, яка повинна, за Франком, допомогти в боротьбі за краще майбутнє народу. Одним із перших серед літературних і театральних критиків в Україні, Франко відкинув німб недоторканості до «чистого» театального мистецтва. Заслуга Франка в тому, що він прямо вказав на пропагандову роль театру. Він виступав поборником ідеї українського народного театального мистецтва.

Принципи критики драматичного твору

Погляди Франка на завдання західноукраїнського театру складають підставу для вияснення Франкових положень, з якими він підходив до аналізу певних літературно-театральних явищ. Критичні принципи Франка творять закінчену систему поглядів. У порівнянні до кола питань літературної критики, коло питань театальної критики набагато ширше. Театральне мистецтво – це об'єднання фактів літературного, сценічного, музикального, хореографічного порядку – все це, очевидно, ускладнює театральну критичну систему.

Надалі ми обмежимося дослідженням поглядів Франка на питання літературного характеру – тобто частиною театальної критичної системи, пов'язаної безпосередньо із драматичним твором. Коротше, об'єкт розгляду – принципи критики драматичного твору. Поза межами цього розділу залишаться особливі театральні питання, залежні від твору театального мистецтва – від сценічної постановки; критичні принципи, які не стосуються до літературної сторони.

⁴⁶ Франко І. Уваги про галицько-руський театр... – С. 71.

⁴⁷ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 15-18. – С. 198.

⁴⁸ Там же. – С. 201.

⁴⁹ Там же. – С. 198.

⁵⁰ Франко І. Уваги про галицько-руський театр... – С. 73-74.

Огляд дається, в першу чергу, на основі статей, що відносяться до другої половини 80-х – половини 90-х рр. – періоду широкої театральної критичної діяльності Франка. Вони дають найбільше матеріалу для охоплення системи критики драматичного твору в цілому.

Франко надавав дуже велике значення критиці в розвитку літератури. Він правильно вважав, що брак дійсної, здорової критики дуже шкідливий для літературного процесу; критика може і підтримати письменника, і, вказавши хиби в його роботі, направити на добрий шлях⁵¹.

Першим в українській критиці Франко виступив із розгорнутою програмою вимог до самої критики. Критика не може бути схоластичною, «не повинна давати напрям літературній традиції» – напрям такий повинно давати само життя. Критика повинна бути по своїй тенденції прогресивна – втілювати кращі змагання народу. Критика мусила бути глибоко патріотичною – обов'язок критика поборювати всяку антинародну шкідливу моду. Критика мусить бути принципова, прямолінійна, «не мусить робитися духовим невілляником автора». Вона повинна бути науково обґрунтована, виходити із наявних умовин життя – відчувати сучасним естетичним смаком, а не канонами минулих віків⁵².

Всі ті методологічні положення застосовував Франко і в ділянці театральної критики. Зокрема, свої вимоги до репертуару він поставив, виходячи із реальних умовин театального життя: «не вглянувши в щоденне життя, в безчисленні клопоти, гризоти, журби цих людей (акторів театру «Руської Бесіди». – Я. Д.), жадають від них того, чого не раз і для столичних артистів було б надто багато»⁵³.

Коли розглянути матеріал, який дав можливість встановити Франкові принципи критики драматичного твору, його можна розділити на дві частини: драматичні твори та театральні постановки (драматичні твори, зреалізовані на сцені в межах певного театального репертуару). Різниця матеріалу не доводить потреби розглядати окремо принципи критики драматичних творів, залежно від того, чи вони потрапили, чи не потрапили в постановку.

Основа критичної системи Франка – відповідність із оточуючим світом. На цьому побудовані всі критичні принципи, причому одне положення послідовно виникає із попереднього: реалізм – тут і типовість, і соціальний аналіз, і психологічний аналіз, ідейність – тут і тенденційність, народність і патріотизм, сучасність – тут і актуальність, сценічність драматичного твору. Це все не якісь вкладені в непорушну тверду оболонку догми, а живі, мінливі, відповідно до матеріалу, погляди, підпорядковані одній ідеї – співзвучності із боротьбою за краще майбутнє народу.

Реалізм. Типовість. Соціальний і психологічний аналіз

Реалізм – правдиве, об'єктивне відображення дійсності в мистецтві. Весь літературний і критичний шлях Франка – це справжня боротьба за реалізм. Франко виступив проти ідеалізованого відображення життя. В центрі реального змалювання життя великий гуманіст Франко ставить переживання простих людей з багатим і різномірним світом

⁵¹ Пор.: Франко І. Із чужих літератур // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 68; *Його ж.* Леся Українка // ЛНВ. – 1898. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 7.

⁵² Пор.: Франко І. Слово про критику // *Житє і слово.* – 1896. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 31; *Його ж.* Із чужих літератур... – С. 56; *Його ж.* Леся Українка... – С. 25.

⁵³ *Franko I. Teatr ruski // Kurjer Lwowski.* – 1893. – 17 grudnia. – № 349. – S. 2.

думок, із «поривами широкого чуття, такого чистого, не вважаючи на грубу форму, як і в любого інтелігента, і пориви жорстокості та дикості, сплоджені віковою темнотою»⁵⁴.

З іншого боку, різко негативно поставився Франко до натуралізму та декадансу – такі антиреалістичні напрямки це, за ним, «хворобливі вибрики зопсованого смаку», «проби драпатися по стінах»⁵⁵. Не без вдовolenня Франко стверджував, що в українській літературі верх взяв реалістичний напрямок: «Одно тільки можемо сказати не без певної гордості: течії антинародні і антисупільні, хоч проявлялися і проявляються і серед нас, і страшно прищеплюються нам посторонніми дбайливими руками на літературнім полі, досі звичайно були з роду обмежені прокляттям безплідності, крім мізерних зелепуг і однодневниць не могли сплодити нічого»⁵⁶.

З позицій реалізму підійшов Франко до визначення тематики української драматургії. Зв'язок із життям, за Франком, накладав на драматурга обов'язок реалістично відобразити різні суспільні верстви: селянство, інтелігенцію («купа нещасного, часом полунітелегентного придавленого вчительства сільського»), чиновництва (судові урядники, нотаріуси, адвокати), духовенство («безмірно важним докладно вияснити становище і впливи так ненормально розвинутого духовенства на суспільність»)⁵⁷.

Як не дивно – серед верств, які повинна відбити драматургія, ми не знаходимо (1892 р.!) – пролетаріату. Критику української драматургії Франко оснував на вимозі реалізму. За вірне відображення життя він високо підніс творчість Тобілевича. Наприклад, рецензуючи постановку драми «Хто винен», він вказав, що «ця драма майже із дотикальною пластичністю представляє нам перед очима душну і темну атмосферу сучасного українського села, де тисячі сил складаються на те, щоб підкопувати в людях те, що в них чисте і здорове, а нічого не збуджує, не піддержує почуття обов'язку та громадської свідомості»⁵⁸. «Вона (драма «Сто тисяч». – Я. Д.) основана на сучасному економічному розвитку життя народу в Україні, розвитку, що творить т. зв. кулаків, багатих селян-лихварів, що скуповують ґрунти і висисають кров своїх собратів»⁵⁹.

Франко, очевидно, не завжди мав нагоду розглядати кращі зразки української реалістичної драматургії, та, навіть у слабких п'єсах, він старався знайти позитивні сторінки – і знаходив їх у поодиноких елементах реалізму, які з любов'ю підшукував та підкреслював. У драматичних творах західноукраїнського письменника Григорія Цеглинського знаходив реалістичні риси відображення життя (комедія «Шляхта ходачкова» й «Аргонавти»): «...Постаті “братів шляхти”... підхоплені живцем із дійсності та віддані дуже влучно»⁶⁰.

«...Інтересна комедія Цеглинського “Шляхта ходачкова”, безперечно, найкраща із його творів, де він змалював нам живо і вірно один осібний світик – людей, що являються в певній мірі мініатюрами, а то й карикатурою дійсної багатії шляхти і заховали ще до сьогодні чимало традицій із часів панської Річи посполитої і чимало симпатій до неї»⁶¹.

⁵⁴ Франко І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 8. – С. 55.

⁵⁵ Франко І. Слово про критику... – С. 34.

⁵⁶ Франко І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 8. – С. 128.

⁵⁷ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 10. – С. 137-138.

⁵⁸ Ів[ан] Фр[анко]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1889. – 9 listopada. – № 311. – S. 5.

⁵⁹ Ів[ан] Фр[анко]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 21 września. – № 81. – S. 2.

⁶⁰ Ів[ан] Фр[анко]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 16 października. – № 88. – S. 6.

⁶¹ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 10. – С. 138.

Стверджуючи зростання драматичних авторів, Франко критерієм вважав наближення творчості до реалізму, зокрема в зображенні життя народу. Розглядаючи твори дуже підрядного драматурга Янчука, порівнюючи поодинокі п'єси, Франко ствердив, що «Ціла річ (п'єса «Вихованець». – Я. Д.) є набагато реальніша... народ показаний таким, яким є насправді, в щоденному житті, при праці...»⁶².

Гостро і різко виступив Франко проти антиреалістичних тенденцій, засуджуючи твори романтичного характеру. Так, наприклад, наслідування німецького романтизму – фантастичну своїм задумом та слабку в художньому відношенні «трагедію» Федьковича «Довбуш», розкритикував Франко повністю: «Наскрізь неприродна і вигвінчена концепція, вповні фантастичне історичне тло; незважаючи на те, що ціла річ відбувається в половині XVIII ст., всі дійові особи від першої появи на сцені знаходяться в якомусь горячковому, нагальному стані – ціла драма це одне вужевате сплетення найжахливіших інтриг, неправдоподібних заплутань, збігів обставин, убивств і жорстокостей, а все це в кінці нічого не висловлює, нічого не характеризує...»⁶³. Спроби ідеалізації життя народу, зображення його не при важкій щоденній праці на експлуататора, а у вигаданій обстановці веселощів та радості, одержали рішучий відпір: «Бачимо народ... тільки в святкових моментах, надзвичайних, і навіть не чуємо нічого про ті щоденні клопоти і журби, з яких складається сільське життя. Відтіля також цілий персонал драми створює враження чогось неприродного і відірваного від ґрунту, якогось книжкового народу, або якоїсь етнографічної виставки, на якій укостюмовані парубки передразнюють по-своєму Шекспіра чи Шиллера»⁶⁴.

Переборюючи в початках свого літературно-естетичного розвитку вплив натуралістичної теорії Золя, Франко відкинув його хибну формулу середньої арифметичної (типовість – збірний образ масових фактів, чим банальніше – тим типовіше) та підніс до правильного розуміння типовості як відображення найістотніших явищ життя.

Сам великий знавець життя українського народу, Франко з увагою підшукував та вносив на вістря критики нетипові художні образи в драматичному творі. Найбільше вражало його нетипове змалювання обставин життя сільського народу. І в Кропивницького («Дай серцю волю, заведе в неволю»), і в Гулака-Артемовського («Запорожець за Дунаєм»), і в Александрова-Старицького («Ой не ходи Грицю») Франко вказує, як на від'ємну рису, на змалювання народу тільки в святковій обстановці – майже ніколи при буденній важкій праці.

В деяких творах нетипові характеристики межують просто з неправдоподібністю: «Хибою композиції (Янчука «Вихованець». – Я. Д.) є таки дещо неприродна любов молодого «вихованця» – сільського вчителя – до своєї опікунки, вдови Катерини, матері майже дорослих дітей, з якою він в кінці і одружується».

Типовість характерів повинна об'єднуватися з їхньою індивідуалізацією, за висловлюванням Франка, тоді характери «схоплені просто з життя» – Кропивницький у п'єсі «Пошились в дурні» «...зумів... мистецькою рукою виткати кілька постатей, схоплених просто із життя, старих батьків Кукси і Дранка»⁶⁵.

Завдання правдивого аналізу явищ, подій, характерів, як одне із найважливіших у літературній творчості, тісно пов'язане із реалізмом, Франко висунув у сформова-

⁶² Франко І. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1892. – 2 kwietnia. – № 93. – S. 5.

⁶³ Іw[an] Fr[anko]. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1888. – 11 października. – № 283. – S. 5.

⁶⁴ Франко І. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1888. – 9 października. – № 281.

⁶⁵ Іw[an] Fr[anko]. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1888. – 13 października. – № 285. – S. 5.

ному виді дуже рано – література «...повинна при всім реалізмі в описуванні, також аналізувати описувані факти, вказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок...»⁶⁶.

Вище підкреслена та велика роль, яку надавав Франко суспільному аналізу в драматичному творі – при зображенні персонажів із народу. В еволюції своїх критичних поглядів Франко дійшов до вимоги своєрідного зазублення двох родів аналізу – суспільного та психологічного: «...Новіша література... побачила одну із своїх головних задач у психологічній аналізі своїх соціальних явищ. У тому – сказати б, як факти громадського життя відбиваються в душі свідомості одиниць, і, навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються і виростають нові події соціальної категорії»⁶⁷.

Правда, Франко деколи переоцінював значення психологічного аналізу в літературному творі. Це довело, наприклад, до хибного розуміння «безмежної вартості» Толстого лише і лише як «майстра глибокого і тонкого психологічного аналізу найтемніших глибин людської душі»⁶⁸. Але Франкові завваги про огріхи української драматургії, саме із погляду невірності психології дійових осіб, були дуже важливі і цінні. Загалом визначив Франко розвиток в українській драматургії, яка висунула на перший план «психологічну та історичну правду замість декораційного блиску». За вірець психологічного аналізу в драматичній творчості Франко поставив драми Островського. Островського, за висловом Франка, «можна назвати Шекспіром московського купецтва, якому заглянув в душу так глибоко, як ніхто інший»⁶⁹.

Франко критикував гостро. Він вважав, що п'єса Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю» «...повна неможливостей і натягнень... що й село має свої любовні драми, це справа певна, драми ті, одначе, відбуваються звичайно дуже тихо, без трагічних фраз і гучних ефектів. Зрештою, люди на селі звичайно трохи твердіше гартовані, ніж в п. Кропивницького; ні в сльозах так швидко не розпливаються, ні не вмирають так нагло, звідти-ні-звідси з розуму не сходять, ні також не пливають в такому сосі вічної, хоча б навіть жартами перченої сентиментальності, як Іван, Семен і Одарка»⁷⁰. Тим гостріша критика такої п'єси, як Александрова-Старицького «Ой не ходи Грицю»: «Просту основу народної пісні (отруєння сільського парубка розчарованою в любові дівчиною) автори переробили на драму із чорною інтригою, скривили всі тіні на постаті саме того «чорного» інтриганта, позбавляючи саме через те героїню діяльної ролі і створюючи всі постаті бездумним зряддям в руках цього інтриганта, з дуже від'ємним наслідком для правдоподібності, психології і простоти в композиції п'єси»⁷¹. Франко дав докладну характеристику невдалого драматичного твору «Катря Чайківна», що одержав першу нагороду на конкурсі «Руської Бесіди» 1893 р. (перед «Украденим щастям» Франка); п'єсу складають самі «тільки розмови, які зарисовують тільки злегка ситуацію, але цілком не вичерпують психології осіб. Взагалі в фактурі п'єси видно невірну руку і наївний ум, нездатний до глибини аналізу явищ людської природи, до змалювання характерів і драматичних конфліктів»⁷².

⁶⁶ [Іван] Ф[ранко]. Література, єї завданє і найважніші ціхи // Молот. – 1878. – С. 214.

⁶⁷ Франко І. Принципи і безпринципність // ЛНВ. – 1903. – Т. 21. – Кн. 2.

⁶⁸ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 15-18. – С. 201.

⁶⁹ [Іван] Ф[ранко]. Театр // Kurjer Lwowski. – 1890. – 13 grudnia. – № 44. – S. 5.

⁷⁰ Франко І. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1888. – 9 października. – № 28. – S. 5.

⁷¹ [Іван] Ф[ранко]. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1893. – 1 listopada. – № 303. – S. 5.

⁷² Франко І. Театр руски // Kurjer Lwowski. – 1893. – 7 grudnia. – № 339. – S. 5.

Тенденційність. Ідейність

У Франковій боротьбі за реалізм для нього не існувало «чисте мистецтво», «мистецтво для мистецтва». Із визначення тенденційності літератури – «Письма... глибоко тенденційні, т. є. вони подають факти і образи з життя не от-так собі для того, що це факти, але для того, що з них логічно і конкретно виходить такий а такий вивід»⁷³ – Франко почав боротьбу із українським декадансом, із «безтенденційним мистецтвом», таким чином він кінчав свою критичну діяльність.

Без якої-небудь тенденції Франко також не уявляв літературної творчості. Він наближався до конкретного з'ясування ознак мистецтва періоду занепаду: «Навіть в тих своїх відломах і проявах, що найсистематичніше відхрищуються від усяких соціальних тем, найзавзятіше відхрищуються від зв'язку з суспільністю, найрадикальніше йдуть або силуються йти впроріз з її упертими виображеннями, з її смаком і віруваннями, бачимо... в усякім разі документи певних суспільних процесів, симптом хворобливого рознервування, безідейності і відчутної безцінності життя серед буржуазійної молодіжи різних країн»⁷⁴.

Проповідь «безтенденційності» в літературі веде до звиродніння мистецтва, за гучними фразами – антисуспільна тенденція, курс на антиреалістичний, чужий народові формалізм. «Може се декому видасться, коли скажу, що многі з новочасних поетів, котрі силкуються бути безідейними, щоби, мовляв, служити штуці для самої штуки, красоти для красоти, без відома попадають у тенденційність. Не маючи, або не хочючи мати ніяких живих людських інтересів, бажаючи [бути], буцімто, поза буденною боротьбою верстов, змагань і ідеалів, на вершині чистої краси, вони закривають тим перед очима публіки або своє нерозуміння життя, або свій цинічний індеферентизм. І що ж дають їй за те. В найліпшій разі безцільну гру слів і форм, колористичні контрасти, барвисті декорації, за котрими нема нічого живого і реального. А се також тенденція, що минається з метою поезії»⁷⁵.

У літературі взагалі, а в драматургії зокрема, підтримував Франко творчість, яка «ніколи ще... не була в таким живім та тіснім зв'язку з суспільним розвоєм, з провідними суспільними змаганнями, з кипучою класовою боротьбою, як в наших віці, ніколи не була таким правдивим, свідомим та живим виразом інтересів, смаку, поглядів і почувань суспільності, не була таким сильним двигачем поступу і розвою, як в наших віці...»⁷⁶.

Виходячи із суспільної значущості літератури, Франко твердив: «...Коли хто говорить, що поетові не слід займатися пропагандою якихсь ідей та ідеалів, що суспільна боротьба, національні сvari, такі чи інші реформи не його річ, то це говорить тільки його власна безсильність»⁷⁷.

У театральній критиці Франко вимагав прогресивної тенденційності репертуару – він засуджував тенденції таких драматичних творів, як, наприклад, трагедії «Полуботко», що її автор – Сидір Воробкевич – підтасовуючи факти – творив апологію «національного героя». В одній із своїх рецензій Франко викрив справжні мотиви, які завели на дошки театру п'єсу «Катря Чайківна»: «Драма, в якій деякі члени конкурсвої

⁷³ [Іван] Ф[ранко]. Література, єї завданє і найважніші ціхи... – С. 214.

⁷⁴ [Іван] Ф[ранко]. Слово про критику. – С. 33-34.

⁷⁵ Франко І. Леся Українка... – С. 27.

⁷⁶ Там же. – С. 34.

⁷⁷ Там же.

комісії хотіли бачити проповідь проти хлопоманії і проти ідеї надто тісного братання інтелігенції з народом. Може бути, що власне та тенденція була причиною, чому ту річ, так само нездарну із сценічного погляду, вважали гідною першої нагороди»⁷⁸.

У критичних роботах Франка кінця 90-х рр. XIX ст. можна зустріти нібито протиставлення принципу ідейності принципіві тенденційності. Насправді, це протиставлення тільки в термінах, а не по суті. Франко звертався проти невдало проведеної тенденційності, хоча б навіть прогресивної по суті, – проти творів, що «блищать, а не гріють». Термін «партійність», що трапляється в кількох місцях у критичній спадщині Франка, покривається з його розумінням тенденційності.

Розуміння ідейності, з часом, у Франка поглибилося та ускладнилося. Поняття ідейності – це немов синтез реалізму, типовості, тенденційності. Ось найкраще повне визначення ідейності в Франковому розумінні: «Поетичний твір я називаю ідейним тоді, коли в його основі лежить якийсь живий образ, автор обрисовує, освітлює його з різних боків і силкується способами, які дає йому поетична техніка, викликати його по змозі в такій самій формі, в такій самій силі, в такім самім колориті в душі читача. Вглубляючися фантазією в той образ, автор силкується сконцентрувати його, віднайти, відчути його суть, його значіння, його зв'язок з цілістю життя, тобто виключити з нього все випадкове, а піднести те, що в нім є типове, ідейне... він (правдивий поет. – Я. Д.) збагачує нашу душу зворушеннями могутніми, а при тім чистими від примішки буденщини, випадковості і егоїзму, робить нас горожанами вищого ідейного світу. Се й є ідейність його творів. Вона не є штучною примішкою, її не можна «вложити до твору», вона є те, що німці називають *immanent*, є впливом такого, а не іншого способу думання, бачення і почування автора, впливом і маніфестацією його душі, образом його індивідуальності»⁷⁹.

Відповідно до такого формулювання, Франко також визначав, наприклад, ідейність Гауптманової драми «Ткачі»: «І коли його (Гауптманові. – Я. Д.) “Ткачі” можуть уважатися революційною драмою, то не задля вложеної в них авторської тенденції (в розумінні штучної примішки, що знижує художність твору. – Я. Д.), не через виголошувані там революційні теорії та поклики – бо нічого такого в сій драмі нема. Та вона є революційна через те тільки, що подає страшенно вірний, яркий і мікроскопічно докладний малюнок одного моменту в житті цілої маси людей, їх визиску, їх страждання, їх бідних радощів, нужденних надій і їх бездоганної розпуки. Значить – революційна так само, не більше, як кожний глибоко передуманий і горячо прочутий малюнок дійсного життя, як кожна правдива поезія»⁸⁰.

Остаточне заокруглення Франкових поглядів на ідейність літературного твору припало вже на час після найбільшого посилення його театральної критичної діяльності.

Народність. Патріотизм

Народність органічно пов'язана із принципами реалізму та тенденційності, це ніби частина і розгорнення попередніх питань. Принципи народності у вимогах до драматичного репертуару не слід змішувати із положенням про народність західноукраїнського театру, яке було розглянуто в попередньому розділі.

⁷⁸ Franko I. Teatr ruskі // Kurjer Lwowski. – 1893. – 7 grudnia. – № 339. – S. 5.

⁷⁹ Franko I. Леся Українка... – С. 25-26.

⁸⁰ Franko I. Із чужих літератур // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 125.

Розвиваючи теоретично принцип народності, Франко визначив його, аналізуючи співвідношення національного та наднаціонального в мистецтві. Все краще, що його створюють передові представники світових літератур – глибоко народне, і саме воно допомагає піднести вище загальний рівень літератури. «Кожний чільний сучасний писатель – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець – являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний, національний ґрунт, намагається віссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань. Тільки той писатель може нині мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі. І тільки такий писатель буде рівночасно зрозумілий і цікавий не тільки для своїх найближчих земляків, але й для цілого цивілізованого світа, бо всі знайдуть в його творах, хоч і яка була би незвичайна та оригінально-національна їх форма (візьмемо для приміру твори нашого Шевченка, англічанина Діккенса, американця Марка Твейна, мадьяра Міксата або чорногорця Ововича), ті самі чуття, сумніви, страждання, симпатії та антипатії, що становлять суть душі сучасного освіченого чоловіка»⁸¹.

Отже, не нівелювання національних культур в ім'я створення єдиної космополітичної літератури, а їх розвиток на основі відживчих соків із гуці народу.

«Сучасний театр – витвір великих міст, виплід буржуазії і слуга її уподобань та інстинктів... А театр, який мусить служити смакові й інтересам тої публіки, що вчащає до нього, робиться також рефлексом її ідеалів, її духової фізіономії. Іти против неї він не може під загрозою опустотіння. Він мусить давати їй те, що її бавить, давати все в новій приправі, приперчене й присолоджене, відповідно гарніроване. А що буржуазія – інтернаціональна, що смак капіталіста та рантьєра більш-менш однаковий чи в Парижі, чи в Петербурзі, чи в Відні, чи у Львові, ось і виходить, що й новочасний театр усюди набрав розпусно-порнографічного колориту... Отсе той "національно"-інтернаціональний театр наших часів, яким сучасна Європа справді не має найменшої підстави гордитися»⁸².

Одним із перших в українській критиці Франко висунув принцип підбору творів, співзвучних із прагненнями народу. Наявність у репертуарі театру «Руської Бесіди» «шедеврів» західноєвропейського занепадницького репертуару викликала різке заперечення Франка: «Репертуар тої трупи щонайменше в трьох-четвертих частях не національний, а міжнародний, і то власне найпліхшого калібру: оперетки та плиткі фарси»⁸³.

Франко виступив і проти давнього утотожнювання народності з етнографізмом, і проти спрощеного вульгаризованого зведення народності до відображення на театральній сцені самого селянства. Розгортаючи свої погляди далше, Франко визначив, що народність драматичного твору – це не просто тематика із життя різних верств якоїсь нації, а змальовання життя в душі кращих змагань народу. «Іде не про те, щоб на українській сцені бачити самих селян, хоча і це, по нашому, не було б бідою, бо наше село є світом для себе, багатим в справді драматичні конфлікти, могутчі, дуже важливі суспільно та повчальні для загалу. Але не думаю, щоб український театр ще сьогодні мусів обмежуватися до самих селян. Хай буде народним театром в децю ширшому значенні,

⁸¹ Франко І. Із чужих літератур // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 61-82.

⁸² Франко І. Львівський театр і народна честь... – С. 131.

⁸³ Франко І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 9. – С. 126.

хай дає нам образ українського суспільства, крайового (підкреслення Франка. – Я. Д.) суспільства, образ взаємних впливів різних суспільних верств нашого краю, українського народу, це буде завдання аж надто велике, поле аж надто широке»⁸⁴. «Український театр повинен показати... життя народу, розвиток і змагання цілого українського народу, стан його почуттів і понять, його здібності і цивілізаційні набутки»⁸⁵.

До кращих п'єс української драматургії вчисляв Франко твір Тобілевича «Хто винен» – справді народний своєю тематикою та спрямуванням: «Автор драми, зрештою, згідно із цілою драматичною і літературною російською школою, виходить із заложення, що життя простого народу, так само, а може навіть і більше, як життя упривілейованих верств, багате в високо драматичні ситуації і колізії, що й під соломо'яною сільською стріхою б'ють серця так же могутні, кип'ять і зударяються людські пристрасті так же бурхливо, бореться почуття обов'язку із поривами серця так же завзято, як і де-небудь інде»⁸⁶. Кожен рядок критики Франка присвячений питанню народності, надиханий, zarazом, глибоким почуттям патріотизму. Засипаний низько-вартною західноєвропейською оперетою і фарсом театр «Руської Бесіди» знижував рівень народної культури. «З погляду національного він також не зовсім може видержати критику, вже хоча би для того, що добра половина репертуару французькі та німецькі оперетки, або німецькі та польські фарси... У виставлюванню руських народних шук... найменшу (вагу кладуть. – Я. Д.) на серйозне вистудіювання народного життя і народних типів, які повинні бути зображені на сцені»⁸⁷.

У змаганні за народність та патріотизм українського драматичного мистецтва лежить одне із основних значень Франкової театральної критики.

Сучасність. Актуальність

Із принципами реалізму та народності в критичній системі Франка тісно пов'язана вимога сучасності драматичного репертуару. В умовинах соціальної боротьби завдання письменника – показувати не приманливу оточуючу дійсність, а піддавати її критиці з погляду народних змагань, вказувати шлях до кращого майбутнього. Для цього письменник повинен черпати тему із сучасного життя.

Для театрального репертуару Франко висунув вимогу ставити актуальні п'єси із сучасного життя. Не диво, що Франко найвище ставить творчість східноукраїнських реалістичних драматургів, про Тобілевича «Мартина Боруло» висловлювався з признанням за те, що «є твором наскрізь сучасним, річчю вхопленою живцем із дійсності»⁸⁸.

Франко виступив не проти історичної тематики взагалі, а проти викривлення історичної перспективи, надуживання тематики із минулого з метою відвернути увагу від сучасного життя. А історична тематика, на думку Франка, повинна йти в парі із народністю. В історії княжих часів мало моментів, які б перегукувалися із змаганнями українського народу на переломі XIX–XX ст. – іншими словами, мало актуальних тем. Всі ж соціальні конфлікти минулого, боротьбу поневолених проти поневолювачів багато драматургів на віддаль обходили – щоб тим не викликати «прикрих» натяків на потребу такої ж боротьби в сучасний момент. Франко констатував: «...не маємо своєї

⁸⁴ *Franko I. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 19 grudnia. – № 391. – S. 2.*

⁸⁵ *Franko I. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 17 grudnia. – № 349. – S. 1.*

⁸⁶ *Iw[an] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1889. – 9 listopada. – № 311. – S. 5.*

⁸⁷ *Franko I. Уваги про галицько-руський театр... – С. 69.*

⁸⁸ *Iw[an] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 14 marca. – № 74. – S. 3.*

національної історії, не маємо минувшини, котра б була близька до свідомості народної і виставлена на сцені могла б підносити народного духа... Часи князів і бояр поросли мохом, і кого у нас нині до них загірєте. Всі оті Ярополки, Олеги, Настасі, виводжені на сцену нашими драмописателями, були чистою мертв'ячиною і не мають ніякісенької поетичної вартості... Чи врешті опришки з Довбушем та Баюраками? Звісно, є тут зеренця живого драматизму (гляди Корженьовського "Каграссу górale"), але як же старанно втікають наші поети від того зерна, коли й такий Федькович уважав потрібним обснувати його до непізнання фантастично-міфологічною павутиною. А надто ще тепер, в часах нової ери, коли навіть колишній співак убійств князів та бояр, Корнило Устіянович, здригається на саму думку про таку поезію, в котрій би хтось наважився убити багача...»⁸⁹.

Сценічність

Драматургія – особливий вид літературної діяльності, її твори розкриваються на театральній сцені при допомозі дії, якої носієм є актор. Актор у грі на сцені, в діалозі розкриває характери, думки, почуття, поведінку дійових осіб. Внаслідок умовин театральної постановки, необхідності вкласти в короткий проміжок тривалості постановки драматичний сюжет, автор мусить підбирати певні етапи розвитку сюжету – найбагатші драматичними подіями ситуації.

Сценічність драматичного твору, його придатність для театральної постановки, визначається насиченістю дії драматичними моментами. Франко вважав основним показником сценічності твору динаміку розвитку дії.

В усіх, без винятку, театральних оглядах постановок, друкованих у газеті «Kurjer Lwowski», Франко подавав кількома словами характеристику розвитку дії драматичного твору. Важливо, що майже в цілому західноукраїнському репертуарі Франко відзначив деяку неповоротливість та розтягнутість дії. Особливо виступав Франко проти засмічення дії драматичного твору елементами, які не мали безпосереднього відношення до неї (пісенні та інтермедійні вставки). Правда, в цьому були винуваті також об'єктивні обставини розвитку українського театру на Західній Україні, в якому такі частини притягали неукраїнську публіку, але, «...уживання українських народних пісень вироделося в надуживання; поставали штуки майже виключно зложені з пісень, склеєні сяк-так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як "Пісни в лицах" – ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співаються. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те замилювання до пісень і костюмів просто до абсурду»⁹⁰.

Перевантаження вставками вело не тільки до зламання стрижня драматичної дії, заплутання сюжету, але також доводило до повного примітивізму твору, і взагалі не давало можливості називати поставлене на театральних дошках драматичним твором. Такою, легко кажучи, нескладністю будови «відзначалися» особливо нездарні п'єси Янчука – наприклад, про «Пилипа Музику» Франко обширно висловив свою негативну думку: «Так примітивної, з точки зору композиції і сценічної будови п'єси, ми ще не бачили. Автор доказав цієї штуки, що в 4-ох актах представив тривогу і неспокій сільського парубка, його родини і знайомих перед рекрутщиною. Про яку-небудь

⁸⁹ Франко І. Наш театр // Народ. – 1892. – Ч. 15-18. – С. 197-198.

⁹⁰ Ф[ранко] І. З останніх десятиліть 19 в. // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 9. – С. 114.

драматичну дію немає ні мови. Герой п'єси, Пилип Музика... кохається в одній дівчині, другий хлопчак кохається в другій дівчині, а Пилип саме має іти до рекрутщини. Воркування, зустрічі, перешкоди, перемоги – але все те якесь неприродне, як би витяте із давніх ясел. Тільки одне беруть всі особи на поважно – співи. Співають на вечорницях, на вулиці, на степі під час любовних зустрічей, дома при праці й без праці, співають в хвилинах радості і суму, співають при нагоді і без нагоди. Здається, як би автор просто хотів запродукувати глядачам чималу в'язанку народних пісень і, щоб їх так-сяк пов'язати, зробив кільканадцять менших або більших діалогів»⁹¹. Не кращі, очевидно, й твори Манька («Нещасне кохання»): «Будова п'єси є також досить примітивною, половина першого акту складається із співів і жартів, які не мають жодного відношення до речі; цілий п'ятий акт міг би відпасти без ніякої шкоди для п'єси»⁹². До негативних появ на західноукраїнській сцені вже вище ми залічили п'єсу «Катря Чайківна», бездарну в сценічному розумінні. «Оригінал мав 12 відслон, які треба було стягнути разом, щоб річ виставити на сцені. Не зважаючи на це, залишилося 7 відслон, з яких 4 позбавлені якої-небудь драматичної дії»⁹³. Складений на коліні плагіат з Островського-Писанецького «Мужичка», тим більше, ніяк не міг відповідати суворим естетичним вимогам Франка до драматичного твору: «Цілість терпить на брак дії, довгі розмови, що не мають жодного зв'язку із цілістю, монологи, співи і танці заповняють акти так, що головний зміст ледве просочується через ті алегорії»⁹⁴.

Висока вимогливість Франка до розвитку драматичної дії не «ощадила» і кращих представників української драматургії, наприклад, Кропивницького за п'єсу «Дай серцю волю, заведе в неволю»: «Зате драматична вартість твору дуже мала. На тлі цих багатих (етнографічних. – Я. Д.) акцесорій розвивається млісно і неправильно скупа дія...»⁹⁵, його ж «Глитай» – «...діймаючи відчувалася фундаментальна хиба тої п'єси, як і взагалі українських народних п'єс – брак дії. П'єса зискала б напевно, коли б наявних 5 актів стягнути на 3»⁹⁶, Тобілевича «Сто тисяч» – «П'єса не належить до архитворів, грішить браком дії...»⁹⁷. Нам зараз важко погодитися із такими висновками Франка, особливо щодо двох останніх творів, які по праву входять у кращий фонд української літератури; коли вже навіть не вважати їх архитворами, то роль їх, як етапу в розвитку української драматургії, безумовно, велика.

Франко був ворогом всяких театральних ефектів, які не погоджувалися із принципом реалізму. Він виступав проти надуживання дешевих мелодраматичних засобів – особливо в справді поважних реалістичних творах. Із цього погляду треба розцінювати, наприклад, такий вислів Франка про драму Тобілевича «Сто тисяч»: «В останньому акті... конфлікт... допроваджує до катастрофи, яка була б грізнішою та правдивішою, коли б автор не ужив цілком тут непотрібного і випадкового... і не сказав бідній Софії, на закінчення всіх нещастя, осліпнути»⁹⁸.

Вище розглянені основні принципи театральної критики Франка вказують на великий якісний зріст української критики в останній чверті XIX ст. Франко перший у

⁹¹ *Iw[an] Fr[anko]*. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 29 marca. – № 89. – S. 5-6.

⁹² *I[wan] F[ranko]*. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1894. – 13 września. – № 254. – S. 5.

⁹³ *Franko I.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 7 listopada. – № 339. – S. 5.

⁹⁴ *Франко I.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1899. – 1 listopada. – № 333. – S. 5.

⁹⁵ *Franko I.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 9 października. – № 281. – S. 5.

⁹⁶ *Франко I.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 2 kwietnia. – № 93. – S. 5.

⁹⁷ *Iw[an] Fr[anko]*. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1889. – 21 marca. – № 311. – S. 5.

⁹⁸ *Ibid.*

критиці приділив стільки уваги драматичній творчості і театральному репертуарові. Він вперше розробив широку систему принципів критики театрального твору.

Франкова боротьба за народність та патріотизм в українській драматургії – проти намагань просувати в репертуар космополітичні п'єси, вказує, які великі надії прикладав Франко до розвитку українського театру як засобу зміни оточуючої дійсності.

Коли визначати ставлення Франка до змісту і форми драматичного твору, стане ясною та велика прірва, яка відділяє Франка від формалістичної естетської критики. Виступаючи за єдність змісту і форми, за високоідейні твори у високохудожній формі, Франко явно надавав перевагу змістові твору, його ідейному спрямуванню.

Принципи критики драматичного твору, що їх виробив Франко на основі зіставлення літератури і життя, відбивають важливий етап розвитку української критики.

Висновки

1. Критична спадщина Франка займає важливе місце як етап розвитку української критики. Франко створює свою систему літературно-естетичних поглядів. Критичну спадщину Франка треба зарахувати до кращих досягнень прогресивної критичної думки в час до Української революції 1917-1920 рр.
2. Питання про театральну критичну спадщину Франка не часто розглядалося в українському літературознавстві.
3. Театральна критична спадщина Франка охоплює кількадесятя цінних статей про завдання українського театру в умовах Західної України, про театральний репертуар, поодинокі театральні постановки та драматичні твори. Театральні критичні статті Франка появились в 1883-1907 рр. Особливе посилення Франкової діяльності в цьому напрямі припадало на 1888-1894 та 1905 рр.
4. Як виходець із народу, виразник його інтересів, Франко визначив велику роль театру в суспільному житті. Театральне мистецтво, в розумінні Франка, важливий засіб поширення революційних ідей, зброя проти докволишньої дійсності. Для того, щоб театр став на ділі народним, треба було здійснити ряд заходів. Франко накреслив першочергові завдання: запровадити актуальний репертуар, популяризувати театральне мистецтво серед народу, зробити постановки загальнодоступними.
5. Досліджуючи критичні праці Франка, які стосуються української драматургії, можна простежити його систему літературно-естетичних положень. Франко побудував свою літературно-критичну діяльність на чітко сформованих принципах боротьби за реалістичне, народне мистецтво. Тим самим, це новий вищий ступінь у розвитку української критики. Зокрема, виділяються такі літературно-естетичні принципи: реалізм – типовість – соціальний і психологічний аналіз, ідейність – тенденційність, народність – патріотизм, сучасність – актуальність, сценічність. Франко гостро засудив орієнтацію на тогочасні низькопробні західноєвропейські п'єси. Франко ствердив перемогу високохудожнього в українській драматургії.
6. Критична діяльність Франка в галузі драматургії і театру не залишилася без додатніх наслідків для суспільного та культурного життя Західної України. Думки Франка сприймалися кращими представниками українського театрального мистецтва того часу. Не дарма визначення Франком народних завдань українського театру (в 1905 р.) викликало полемічні напади протилежної сторони.

Бібліографічний покажчик

Драматична та театральна критика І. Франка

- Франко Иван.* Narod sobe // Діло. – 1883. – Ч. 128. (Вст. «Про чеський нар. театр, його оснування та святкове відкриття»).
- Мурон.* Teatru rusińskie w Galicyi // Prawda. – 1885. – № 29. – S. 339-342.
- Франко Иван.* Рускій театр в Галичині // Зоря. – 1885. – Ч. 23, 24. – С. 268-270, 279-283.
- Franko Iwan.* Literatura rusińska w Galicyi za rok 1886. Lwów 1 stycznia 1887 // Prawda. – 1887. – № 6. – S. 66-67. (Комедії Цеглинського).
- Franko Iw.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 9 października. – № 281. – S. 5. (Кропивницький «Дай серце волю»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 11 października. – № 283. – S. 5. (Оперета «Гаспароне», Федькович «Довбуш»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 13 października. – № 285. – S. 5. (Цеглинський «Лихий день», Кропивницький «Пошились в дурні»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 16 października. – № 288. – S. 6. (Цеглинський «Шляхта ходачкова»).
- [Франко Иван].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 25 października. – № 297. – S. 5. (Штраус «Циганський барон»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 27 października. – № 299. – S. 5. (Гулак-Артемівський «Запорожець за Дунаєм»).
- [Іван Франко].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 31 października. – № 303. – S. 5. (Котляревський «Наталка Полтавка»).
- Franko Iw.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1888. – 3 listopada. – № 306. – S. 5. (Воробкевич «Полуботко»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr // Kurjer Lwowski. – 1889. – 24 marca. – № 83. – S. 6. (Лес-сінг «Натан мудрий»).
- [Франко Иван].* Mizerja teatralna // Kurjer Lwowski. – 1889. – 16 marca. – № 226. – S. 5. (За статтею Г. Керберля в «Der Kunstwart» про театральних агентів).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1889. – 9 listopada. – № 311. – S. 5-6. (Карпенко-Карий «Хто винен»).
- [Iwan] Fr[anko].* Teatr // Kurjer Lwowski. – 1890. – 13 lutego. – № 44. – S. 5. (Островський «Не в свої сані не сідай»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1890. – 18 listopada. – № 320. – S. 5. (Старицький «Не судилось»).
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1890. – 19 listopada. – № 321. – S. 6.
- Iw[an] Fr[anko].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1890. – 2 grudnia. – № 334. – S. 5. (Гулак-Артемівський «Запорожець за Дунаєм», Млака «Пан мандатор»).
- Franko Iw.* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1890. – 10 grudnia. – № 342. – S. 5. (Бораківський «Із моря житейського»).
- [Франко Иван].* Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1890. – 18 grudnia. – № 350. – S. 4-5. (Старицький – Лисенко «Різдвяна ніч»).
- Iw[an] Fr[anko].* Z teatru // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 351. – S. 4. (Ібсен «Ворог народу»).
- Franko I.* Wróg ludu // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 352. (Фейлетон. Ібсен «Ворог народу»).

- I[wan] Fr[anko]. Z teatru // Kurjer Lwowski. – 1892. – 6 lutego. – № 34. – S. 4-5. (Шекспір «Венецький купець»).*
- Iw[an] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 4 marca. – № 74. – S. 3. (Карпенко-Карий «Мартин Боруля»).*
- Iw[an] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 18 marca. – № 78. – S. 5. (Мирний «Лимерівна»).*
- Iw[an] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 21 marca. – № 81. – S. 2. (Кропивницький «Пошились в дурні», Карпенко-Карий «Сто тисяч»).*
- [Франко Іван]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 25 marca. – № 85. – S. 5. (Цеглинський «Тато на заручинах»).*
- Iw[an] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 29 marca. – № 89. – S. 5-6. (Янчук «Пилип Музика»).*
- [Франко Іван]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1892. – 2 kwietnia. – № 93. – S. 5-6. (Кропивницький «Глитай», Янчук «Вихованець»).*
- Франко Іван. Наш театр. 1, 2, 3 // Народ. – 1892. – Ч. 9. – С. 125-126; Ч. 10. – С. 136-138; Ч. 15-18. – С. 196-201. (Гостина «Руської Бесіди» у Львові; завдання театру та Франкові плани розбудови театрального життя на Західній Україні).*
- I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 21 października. – № 292. – S. 5. (Гулак-Артемівський «Запорожець за Дунаєм»).*
- I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 26 października. – № 297. – S. 5-6. (Янчук «Вихованець»).*
- I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 28 października. – № 299. – S. 3. (Кропивницький «Пошились в дурні»).*
- I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 3 listopada. – № 303. – S. 5. (Александров-Старицький «Ой не ходи Грицю», Кухаренко «Чорноморці»).*
- [Франко Іван]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 1 grudnia. – № 333. – S. 5.*
- Franko Iw. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 7 grudnia. – № 339. – S. 5. («Катря Чайківна»).*
- Franko Iw. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1893. – 17 grudnia. – № 349. – S. 2-3; 1893. – 19 grudnia. – № 351. – S. 2-3; 1893. – 24 grudnia. – № 356. – S. 2-3; 1893. – 30 grudnia. – № 361. – S. 2-3. (Театр «Руської Бесіди», його уладження, репертуар і гра).*
- I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1894. – 13 września. – № 254. – S. 4-5. (Манько «Нещасне кохання»).*
- I[wan] Fr[anko]. Teatr ruski // Kurjer Lwowski. – 1894. – 16 września. – № 257. – S. 5-6. («Діло» про малий інтерес до постановок).*
- Franko I. Nowe wydanie Szekspira // Kurjer Lwowski. – 1894. – № 291-292, 294.*
- I[wan] Ф[ранко]. Буря, драма в 5 діях А.Н. Островського. Переклав М. Павлик // ЛНВ. – 1900. – Т. 10. – С. 208-209.*
- Франко Іван. Уваги про галицько-руський театр // ЛНВ. – 1900. – Т. 12. – Кн. 11. – С. 69-74.*
- Франко І. Наша театральна мізерія // Артистичний вістник. – 1905. – Зошит 7-8. – С. 90-91.*
- Франко І. Львівський театр і народна честь // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 2. – С. 122-132 (другої пагін.). Полеміка: *Левіцький Кость*. Борба за народний театр // Діло. – 1905. – Ч. 30. (Вступна); *Шухевич Вол*. Ще слово до боротьби о театр // Діло. –*

1905. – Ч. 31. – С. 2. (Нов.); Криве спростоване (на підставі параграфу 19 закону прасового...) // Діло. – 1905. – Ч. 34; *Борковський А.* Чи треба нам Наукового товариства? // Діло. – 1905. – Ч. 35. (Фейл.); *Франко Ів.* Замість дискусії – цвітки полеміки // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 221-237 (другої пагін.); *Олесницький Єв.* Кілька слів фактичного спростованя // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 76-80 (другої пагін.); *Франко Ів.* До сього фактичного спростованя // ЛНВ. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 84-86 (другої пагін.); *Шухевич Вол.* 300.000 крон! // Діло. – 1905. – Ч. 67; *Франко Ів.* Postscriptum // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 84-86 (другої пагін.).

Франко І[ван]. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – Кн. 11. – С. 235-240 (другої пагін.). Некролог.

Критичні твори І. Франка загального значення

І[ван] Ф[ранко]. Література, єї завдане і найважніші ціхи. («Правда, часть літературно-наукова». Книжка друга. «Сьогочасне літературне прямування») // Молот. – 1878. – С. 209-215.

Франко Іван. Огляд української літератури за 1880 рік // Сьвіт. – 1881. – Ч. 2. – С. 39-40.

Возняк М[ихайло]. Вимоги Франка від української літератури // Література і мистецтво. – Львів, 1941. – Ч. 1. – С. 36-39. У тексті передр. Франкова передмова до перекладу Гетового «Фавста». – Львів, 1882 (не друкована) – «У нас нема літератури».

Франко Іван. Формальний і реальний націоналізм. (Стаття з 1889 р.) // Назустріч. – 1936. – № 11. – С. 3-4.

Taras. Literatura rusińska w r. 1898 // Przegląd Literacki. Dodatek do «Kraju». – 1899. – № 11. – S. 8-9.

Франко Іван. Наше літературне жите в 1892 році. (Листи до редактора «Зорі») // Зоря. – 1893. – Ч. 1. – С. 15-18; Ч. 2. – С. 36-37.

Франко Іван. С кінцем року // Жите і слово. – 1896. – Т. 5. – Кн. 6. – С. 401-407.

Франко І[ван]. Слово про критику // Жите і слово. – 1896. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 31-34. (Наша белетристика. 1).

Franko Iwan. Literatura ukrajinsko-ruská (maloruská) 1 (ч. 1, розд. 1-2) // Slovanský přehled. – 1898. – С. 1: Říjen. – S. 52-56; С. 2: Listopad. – S. 103-110; Literatura ukrajinsko-rusinska. 2 // Slovanský přehled. – 1899. – С. 6: Březen. – S. 293-302. Перекл.: Русько-українська література // Буковина. – 1898. – Ч. 131-134; 1899. – Ч. 41, 42, 44, 45. Також відбитка: Руско-українська література // Учитель. – 1899. – Ч. 4, 5, 9, 20. – С. 60-62, 74-77, 132-137, 307-311.

Франко І. Из чужих літератур (Гергарт Гауптман, его жите і твори...). (За Павлом Шлейгером) // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 113-133 (другої пагін.); (...70-ті роковини вродження Генриха Ібзена) // Там же. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 52-61 (другої пагін.); Передрук: Гергарт Гауптман і его твори // *Гауптман Г.* Ткачі. – Львів, 1898.

Франко Іван. Леся Українка // ЛНВ. – 1898. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 6-27 (другої пагін.).

Franko Ivan. Lesa Ukrajinka // Slovanský přehled. – 1899. – С. 4: Leděn. – S. 161-162.

Franko Ivan. Přehled literatur slovanských za r. 1898. Ukrajinsko-rusinská // Slovanský přehled. – 1899. – С. 8: Kvten. – S. 385-390.

Franko Ivan. Přehled literatur slovanských za r. 1899. Ukrajinsko-ruská // Slovanský přehled. – 1900. – R. 2. – С. 10: Července. – S. 475-480.

- Франко І.* Українсько-руська література и наука в 1899 році // Діло. – 1900. – Ч. 1. – С. 1-2. (Фейл.).
- Franko I.* Die ukrainische Literatur // Aus fremden Zungen. – Stuttgart; Leipzig, 1901. – Heft. 8. – S. 382-385.
- Франко І.* З останніх десятиліть 19-го в. (1-3) // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – Кн. 7. – С. 1-19; Кн. 8. – С. 48-67 (другої пагін.); Кн. 9. – С. 112-132 (другої пагін.). Передрук: Буковина. – 1901. – Ч. 84-103, 110-114.
- Франко І.* Принципи і безпринципність // ЛНВ. – 1903. – Т. 21. – Кн. 2. – С. 114-119.
- Franko I.* Die ruthenische Literatur im Jahre 1904. I // Österreichische Rundschau. – Wien, 1904. – Bd. 1. – Heft 8. – S. 269-271.
- Franko I.* Die ruthenische Literatur im Jahre 1904. II // Österreichische Rundschau. – Wien, 1905. – Bd. 1. – Heft 20. – S. 327-336.
- Франко І.* Щирість тону і щирість переконань // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 5. – С. 101-112. Окремо: «Ідеї» та «ідеали» галицької москофільської молодіжи. – Львів, 1905. – 14 с.
- Franko I.* Ruthenische Literatur 1904-1906 // Österreichische Rundschau. – Wien, 1907. – Bd. 11. – Heft 6. – S. 456-459. (Chronik).
- Франко І.* Українська література в 1906 році // Рада. – 1907. – Ч. 8, 11-12, 24, 44.

Праці І. Франка з історії українського театру

- Франко І.* Русько-український театр. Історичні обриси. – Львів, 1894. – 56 с. Надруковано 3 аркуші, половина дальшого аркуша була в Кабінеті І. Франка АН УРСР.
- Мирон.* Южнорусская пасхальная драма // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – Кн. 6. – С. 380-412 (відд. 1); Т. 54. – Кн. 7. – С. 1-29 (відд. 1). Також відбитка.
- Франко І.* Писаня І.П. Котляревського в Галичині // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 26. – Кн. 6. – С. 1-14 (місце 1). Також відбитка.
- Франко І.* Южнорусская литература. Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1904. – Т. 41. – С. 300-326.
- Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів, 1910. – V, 444 с.
- Franko I.* Kisapoczek. Eguetemes irodalomtortenet. – Budapest, 1911. – Т. 4. – P. 459-486. Також відбитка.

Історія західноукраїнського театру

- Гембіцький Тит.* Історія основаня і розвою русско-народного театру в Галичині. – Коломия, 1904.
- Н. Ч.* Русский народный театр во Львові, его діяльність, состав и управление от 1864 до 1870 года. – Коломия, 1870.
- Осипенко Н.К.* Из истории театра Западной Украины // О театре: Сб. ст. – Ленинград; Москва, 1940. – Т. 1. – С. 134-152.
- Чарнецький С.* Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів, 1934. – 255 с.
- Schnür-Perłowski Stanisław.* Teatr ruski w Galicyi. – Lwów, 1887. – 32 s.

Публікується в скороченні за машинописом: *Дашкевич Я.* Іван Франко – театральний критик (1949) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Особисті надходження, № 225 (82 арк.).

МОЯ ПРАЦЯ В КАБІНЕТІ ІВАНА ФРАНКА (1944-1946 РР.)

Оглядаючись назад з дистанції понад шестидесяти років, я помітив: що якимось чином моя біографія досить щільно перепліталася з дослідженням творчості Великого Каменяря, порядкуванням його особистого архіву, не згадуючи вже мої стосунки з синами і внуками Івана Франка. Ось кілька штрихів.

Ще в дуже молоді роки я почав захоплюватися поезією Франка. Ряд віршів (мені було тоді 12-13 років) я вивчив напам'ять – очевидно, не лише «Не пора, не пора», яку співали в довоєнний період на різних урочистостях, зібраннях, замість національного гімну. І співали, незважаючи на гнівні погляди польського поліція, до обов'язків якого входило наглядати за «порядком», коли збиралося разом понад сто учасників. Тоді я зрозумів, якою дієвою може бути Франкова поезія, покладена на музику.

Коли до Львова з Харкова повернувся Петро Франко з дружиною та дітьми, він часто заходив до мого батька Романа на «Луговий город», розташований за т. зв. Вулькою (тепер цей парк і спортивний стадіон зруйнований, на цій території ще від 1940-х рр. почали з'являтися будинки й будиночки для комуністичної еліти; в першу чергу знищили там пам'ятник Симонові Петлюрі – пам'ятну таблицю на насипаній символічній могилі). Батько і Петро Франко були знайомі ще з часів Першої світової війни – Петро цікавився парамілітарними «Лугами», керівником яких був мій батько, Роман Дашкевич, умовами життя на тогочасній радянській Україні, про що Петро розповідав дуже скупо.

Петро Франко промайнув неначе фантом. Після вибуху німецько-радянської війни у 1941 р. знали, що він опинився на Східній Україні, але вісток від нього з тамтого боку фронту не було жодних. Дочка Петра Іванна (Ася) стала моєю товаришкою в гімназії, VI, VII, VIII класи. Вона була дуже гарною і в неї закохувалися багато моїх гімназійних співтоваришів – та вибрала вона на кілька років старшого Мирона Галушца. Часто я бував тоді в Асі й бриніла тоді майже завжди недоспівана нота: що з батьком?

У 1944 р. ця нота бриніла не лише в помешканні на вул. Снопківській, де Ася мешкала разом з матір'ю (старшої сестри Віри там уже не було – вона вже давніше розпочала свій авантюрний спосіб життя і зникла зі Львова). Моїм першим коротким місцем праці у липні 1944 р. був Інститут радянської торгівлі, що заліковував рани боїв у Львові – на парапетах вікон ще були відкриті скриньки з німецькими ручними гранатами. Петро Франко завідував кафедрою в цьому інституті до червня 1941 р. – і тепер влаштували для нього кабінет, чекаючи на його повернення до Львова. Не дочекалися... Поволі проникла чутка, що його ще у 1941 р. вбили енкаведисти.

Від 1 серпня 1944 р. я почав працювати у Львівському філіалі бібліотеки Академії наук УРСР, у відділі рукописів колишньої бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка (тепер це вул. Винниченка, 24), в складі якого (відділу) був утворений Кабінет Івана Франка. Формально я став старшим бібліотекарем кабінету 23 травня 1945 р. У 1946 р., на запрошення директора академічної бібліотеки у Києві Юра Меженка, я мав доповідь на бібліотечному семінарі про стан архіву Івана Франка, тобто найціннішої частини збірки кабінету. Ця доповідь у вигляді статті була опублікована в «Журналі Бібліотеки Академії наук УРСР» (про це видання розповім трохи нижче). В Кабінеті Івана Франка я працював під керівництвом відомого літературознавця, дослідниці життя і творчості

Лесі Українки та Івана Франка Марії Деркач; користувався також вказівками найкращого франкознавця академіка Михайла Возняка.

Одночасно міцніли мої зв'язки з нащадками Івана Франка. У 1944 р. я вступив до Львівського державного університету, на заочне, пізніше стаціонарне навчання, на філологічний факультет (відділення української філології) і там моєю товаришкою на всі п'ять курсів стала Зиновія Франко, дочка другого сина Івана – Тараса. Тарас з родиною (Зена, Люба, Роланд – його діти) незабаром перебралися з Станиславова – теперішнього Івано-Франківська – до Львова, де їх розмістили в будиночку, що належав колись Михайлові Грушевському, на теперішній вул. І. Франка, поряд із музеєм Каменяра. Тарас з родиною був під невисипущим наглядом негласних співробітників НКДБ-МДБ. У цьому ж будиночку мешкала працівниця спецфонду Львівської бібліотеки Академії наук Войцешко, а через дротяну огорожу заглядав майже постійно директор музею Кияшко. Незважаючи на це, Зеня і я провели чимало приємних годин у садку перед будиночком, а на коротку розмову до нас часто підходив Тарас Франко зі своїми словесними парадоксами, переважно у білому вбранні, коли він з ракеткою в руках ішов на тенісний корт.

У 1946 р. я став фактично завідувачим бібліографічного відділу Львівської бібліотеки АН, хоча формально рахувався бібліографом Кабінету Івана Франка. Поступово я закінчив університетське навчання і нічого дивного, що обрав темою своєї дипломної праці «Іван Франко як театральний критик». Вона мала друкуватися в т. 1 збірника «Іван Франко» (видання Львівського державного університету), заснованого академіком Михайлом Возняком. Та мнима ідилія закінчилася в грудні 1949 р., коли були арештовані я та моя мати Олена Степанів. Дипломну включив пізніше як розділ у монографії «Іван Франко і театр» інший автор, який, зрештою, виявився чесною людиною і в 1956 р., після мого повернення до Львова, вибачився переді мною – і це вибачення було цілком щирим.

***

До цього спогаду приєдную статтю «Архів Івана Франка», надруковану в «Журналі Бібліотеки Академії наук УРСР» (К., 1947. – № 1 (3). – С. 83-86). Справа в тому, що цей періодичний збірник став справді унікальним. Текст його друкувався на машинці, а тиражувався на шапірографі мінімальним тиражем, як здається, 30 примірників. У Львові в 1949 р. було три примірники журналу. Один – у бібліотеці видатного книгознавця Федора Максименка, другий – у моїй бібліотеці, третій – у Львівській бібліотеці АН. Після арешту моєї мами і мого бібліотеку викинули на вулицю через вікна, тоді цей примірник пропав. Куди подівся примірник Ф. Максименка після його смерті – невідомо. Примірник Львівської бібліотеки АН УРСР, що зберігався (згідно з генеральним каталогом) у бібліографічному відділі бібліотеки, в якому я колись працював і бібліотеку якого почав комплектувати – зник. Зберігся примірник у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві, де для мене виготовили ксерокопію статті.

Історія архіву Івана Франка неприваблива. Іван Франко заповів свою бібліотеку, збірку рукописів, архів Бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Саме у Львові. В плані політичних репресій (нічого займатися у Львові Іваном Франком) у 1950 р. всі ці матеріали було перевезено до Києва, де вони опинилися у рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР. Незабаром до Києва – в почесну депортацію – перевезли також Тараса Франка з родиною. Т. Франка призначили завідувачим ново-

створеного Кабінету Івана Франка. У недавно виданому путівнику по рукописному відділі Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (у цьому відділі є тепер збірка колишнього кабінету) про перипетії архіву Івана Франка не сказано нічого. З цих мотивів я вирішив републікувати статтю 1947 р., до якої внесено лише стилістичні виправлення. Може, хтось зіставить сучасний фонд у Києві з тими даними, що були актуальними в 1946-1947 рр. А таке зіставлення дуже потрібне.

Архів Івана Франка

У філіалі Бібліотеки Академії наук УРСР у Львові зберігається архів, рукописна колекція та бібліотека Івана Франка. Спершу «Архів Івана Франка» (така його найпоширеніша назва) входив до складу фондів рукописного відділу Бібліотеки; тепер він зберігається в Кабінеті Івана Франка Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР.

У своїй початковій структурі (ще в руках власника) «Архів» був рукописною збіркою самого Франка; письменник видавав рукописи до оправи, нумерував та порядкував їх. Після смерті Франка до «Архіву» було включено ряд автографів самого Франка (головно з останніх років життя), його обширне листування, різні чужі рукописи, що були власністю поета. Останніми роками «Архів» доповнився новорозшуканими, частково ще й недрукованими, автографами творів та листів Франка, споминами про письменника, різними документальними матеріалами.

«Архів» складається з 606 компактів, з яких майже кожний творить «збірку в збірці». Про обсяг зібраного матеріалу свідчать такі цифри: «Архів» охоплює 13 580 текстово-рукописних одиниць, які вміщуються на 158 500 сторінках. Такі багатства явно доводять надзвичайну цінність, а разом також і велику трудність всестороннього опрацювання «Архіву». На великі перешкоди натрапляє опрацювання також через різноманітність складових частин: поряд із церковнослов'янськими рукописами з часів раніше XIX ст. – писані останніми роками спомини про Франка, середньовічні пергаментні уривки – поряд із записними книжками поета, власні автографи письменника (найдавніші – з 1871 р., останні – з кінцевих днів життя), чужі рукописи, копії рукописів, листи до Франка, цілком чужі листи, особисті документи, фольклорні записи і таке інше.

В основному «Архів» поділяється на такі розділи: 1. Писання Франкові з його ж листами; 2. Писання не Франкові, включаючи в останню групу збірку церковнослов'янських та латинських рукописів з часів раніше XIX ст., чужі твори та листи (головно передані Франкові для його наукових студій та призначені ним до друку) з XIX ст., листи кореспондентів Франка XIX та XX ст.

Основу опрацювання «Архіву» творить «Тимчасовий інвентар Архіву І. Франка», який на 125 сторінках охоплює 606 номерів. Підготований матеріал для докладнішого інвентарю «Архіву». Крім цього, є картковий каталог рукописної збірки І. Франка і картковий каталог старих рукописів раніше XIX ст. Кабінет Франка має також докладніші карткові каталоги творів Франка в «Архіві» (каталог автографів поезій, прози, перекладів); особливо детально опрацьовані та готові до друку каталоги автографів поезій, прози І. Франка. Складені: картковий каталог листів Івана Франка (за адресатами), хронологічний показчик автографів (важливий для графологічних дослідів), каталог документів. Другу групу каталогів творять каталоги чужих рукописів в «Архіві».

Із схедеографічних опрацювань чужих рукописів треба відзначити повний каталог листів до Івана Франка, складений за кореспондентами (картковий та надрукований на машинці на 134 сторінках), каталог листів різних осіб в «Архіві» – не адресованих

Франкові, каталог рукописів Уляни Кравченко. Свого роду проміжну групу творять: список етнографічних матеріалів в «Архіві» та каталог дрібних друків.

Крім каталогів та покажчиків, які тісно пов'язані з «Архівом», є каталогографічні опрацювання загальнішого, франкознавчого характеру, створені саме на основі «Архіву Івана Франка». До них треба зачислити хронологічний покажчик поетичних творів І. Франка, каталог першодруків поезій, хронологічний та топографічний покажчики листів до І. Франка, такі ж самі – листів Франка тощо.

«Архів Івана Франка» в жодному випадку не є мертвим капіталом. Досліди над ним відкрили та відкриватимуть не одну незнану сторінку з життя Івана Франка. Дальші основні дослідження неможливі без вивчення «Архіву», причому вирішальну роль відіграє його опрацювання.

Із посиленням франкознавчих досліджень, важливих для історії української літератури, науки, журналістики в Україні, опрацювання «Архіву» набирає виняткового значення. Кабінет Івана Франка старасться якнайшвидше перейти з підготовчих праць до дослідних та спеціальних.

Шляхом наукових публікацій з ділянки опрацювання фондів «Архіву» та бібліографічними монографіями кабінет намагатиметься розширити горизонти дослідників над спадщиною Івана Франка.

У ЗАТІНКАХ ВІЛЛИ ГРУШЕВСЬКОГО

Драматична і складна біографія є не лише в живих людей. Часто ще заплутаніше минуле мають т. зв. мертві предмети (наприклад, картини чи книжки, не даремно про цих останніх складено латинську приказку *habent sua fata libelli*) та будівлі. Її історія їх не менш жива, хоча вона стосується нібито неодухотворених об'єктів. Усе це відомо давно й тут ледве чи треба нагадувати, хоча б, «Міст на Дрині» Іво Андрича.

Вілла Михайла Грушевського не раз була у вирі подій при першому її власникові та й при вільних або й невольних його спадкоємцях. У моїй пам'яті вона знайшла місце ще в часах Другої світової війни. Бо мало бракувало, щоб її, вілли, не стало, коли авіабомба потрапила в недалеку – через огорожу – панораму Рацлавської битви 1794 р. А терористичний акт російського «партизана» і «розвідника» (а насправді вбивці-садиста) Миколи Медведєва, що під будинком через дорогу – трохи навскоси – вбив Бауера, заступника німецького губернатора Галичини, міг справді трагічно відбитися на цілій околиці, якби Бауер перед смертю не сказав, що в нього цілком певно стріляв неукраїнець і шукати помсти на мешканцях сусідніх будинків не треба.

А вже потім був короткий період Тараса Франка та його родини. Вілла була в облозі – ззовні Іван Княшко, а в середині, в будиночку, співробітниця спецфонду тогочасного Львівського філіалу Бібліотеки Академії наук УРСР Войцешко.

Не лише тому, що Тарас Франко з його парадоксальним способом мислення міг завдавати клопоту як в університеті (де він пояснював студентам, що в Радянському Союзі – як і в античному світі – також є раби, а після напруженої паузи продовжував, що цими рабами є... машини), так і поза університетом (ще в Станиславові він, як дуже недовготривалий редактор, намагався випустити обласну газету з закликком «Голодранці всіх країн, збігайтеся!», переконуючи, що це найдокладніша українська пере-

дача гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»). Полювали не так на Тараса Франка, бо він користувався своєрідною недоторканістю як син свого батька та й витрачав свою життєву енергію найбільше на тенісному корті, власному, поряд з віллою (де його партнером найчастіше був Йосип Кобів) або на спортивних майданчиках недалекої вулиці Стрийської, а більше на студентів, товаришів дочок Зиновії та Люби-Дарини. Кияшко намагався увійти в довір'я за шклянкою вина або посилаючи нас, наприклад, до Іларіона Свенціцького (тоді директора Музею українського мистецтва) з попередженням, що на нього гряде спеціальна комісія з Києва. А, з іншого боку, посилав на віллу, на нашу студентську вечірку, мґбістів, сигналізуючи, що там відбувається підозріле зборище. Всіх нас ставили в ряд, перевіряючи документи та записуючи прізвища, бо, ану ж, таки зборище націоналістів.

Йосип Кобів, граючи в теніс з Тарасом Франком, намагався виграти також руку його старшої дочки. Та в нього нічого не вийшло. Так як не виходило і в Михайла Потупейка, пізнішого вінницького письменника і літературознавця. Зиновія, зрештою, дивилася в інший бік. Арешти після провокаційного вбивства Галана, а пізніше депортація, нібито почесна, Франків до Києва докорінно змінили й атмосферу вілли та декорації довкола неї. Депортували, зрештою, тоді й архів та бібліотеку Івана Франка, брутально порушивши його заповіт про непорушне їхнє зберігання у Львові.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Про Михайла Грушевського

Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 року

Хочу сказати, що на сьогоднішню доповідь Сергія Івановича [Білоконя] я потрапив цілком випадково. Я приїхав зі Львова на археографічну нараду, яка починається завтра, і несподівано побачив оголошення про доповідь. Таким чином я опинився тут.

Наскільки я зрозумів з атмосфери, яка панує в Києві, а також з деяких газетних публікацій, ведеться дискусія довкола такої видатної, без сумніву, постаті, якою був Михайло Грушевський. Що ж, і дискусія, якщо ведеться вона в науковому середовищі і науковими методами, з дотриманням певних правил, неписаних, але звичайних для так званої порядної публіки, правил культури дискусії, – справа потрібна і необхідна. Особливо в наш час, де ми чекаємо і не діждемося і рішучої перебудови в українській радянській історичній науці (*оплески*). Я не збирався влізати в дискусію, яку ведуть між собою кияни (*смій*), а у своєму слабо підготованому виступі (в мене не було часу підготувати його як слід) хочу зупинитися на питаннях, які, на мою думку, не підлягають дискусії. Ми пізно, дуже пізно відкриваємо Грушевського і як історика, і як політичного діяча. Причина ясна – безмежна зафальсифікованість історії України (*оплески, овації*). Тут я цілком погоджуюся з висловлюванням одного з лідерів боротьби за перебудову радянської історичної науки ректора Московського історико-архівного інституту Афанасьева, який у серпні цього року у Ризі сказав, що СРСР є країною, в якій найбільше в світі фальшували власну історію (*оплески*).

Які джерела моїх відомостей про Грушевського? В першу чергу, це його друковані праці. Я не можу похвалитися тим, що перечитав хоча б п'яту частину його праць, але я читав досить багато. У своїх працях я завжди, навіть у роки не те що застою, але й справжньої реакції, покликувався на них без лайки.

Я не брав прикладу з тих істориків, які лаяли Грушевського і списували з його 10-томника весь фактичний матеріал (*довгі оплески, овації*) або писали докторські дисертації на підставі рукописного продовження його «Історії України-Руси» чи зібраних для дальших томів матеріалів і після цього не забували обплювати метра кількома поганими словами (*оплески*).

Я не знав нікого з сім'ї Грушевського, хоча така нагода, можливо, була.

Після війни на околиці Києва проживала дружина Михайла Сергійовича Марія Сильвестрівна Вояківська, дочка священика з Галичини. Разом з дружиною Олександра Грушевського, репресованого і пропалого безвісти, вони чекали на дочку Михайла – Катерину. Катерину – видатного етнографа і фольклориста, упорядника фундаментального корпусу українських дум, її забрали у 1937 р. У 1942 р. разом з невеликою кількістю представників української інтелігенції, письменників і вчених – Вишня, Гжицький, Дорошкевич – її амністували. За Катериною шукали в архіпелазі

ГУЛАГу, але ніколи не знайшли ні її, ні, здається, жодних слідів. У кожному випадку у 1944–1945-х рр. повернення Катерини Грушевської вважалось актуальним. У Львові розглядалася справа повернення сім'ї Грушевського їхнього будиночка на вулиці Софії – тепер вулиця Франка, повернення бібліотеки вченого, яку він залишив у Львові спішно після вибуху світової війни, повертаючись до Києва через Відень та Італію. Будиночок сьогодні належить до музею Франка. Бібліотеку, в основному, розікрали (*Сарбей: Пхе!*). Частину включили до фондів львівської бібліотеки Академії наук, старанно забазгруючи печатку «Михайло Грушевський».

Так, я знав людей, близьких до Грушевського, які дещо розповідали мені про нього.

Микола Шраг. – Син видатного громадського діяча з Чернігівщини Іллі Шрага. В 22 роки він став секретарем так званої Малої Ради. Емігрував за кордон тоді, коли й Грушевський, одночасно з ним повернувся. Відомий спеціаліст народного господарства, мешкав у Харкові. Арештований у 1934 р., працював у ШАРАЗі. Вважається одним із співавторів сталінської конституції 1936 р. Амністований під час війни, переїхав до Львова, де зробив блискучу, як для людини з такою біографією, кар'єру. Помер 15 років тому доктором економічних наук, професором Львівського політехнічного інституту.

Надія Суровцова. – Молодою дівчиною була секретарем у Державному секретаріаті внутрішніх справ, згодом у Секретаріаті зовнішніх відносин Центральної Ради, врешті – начальником Протокольного відділу Міністерства закордонних справ при гетьмані. Виконувала не раз секретарські функції при Грушевському. Виїхала за кордон у складі дипломатичної місії, там стала членом Комуністичної партії. Рік після повернення Грушевського приїхала до Харкова, працювала в Наркоматі закордонних справ і у ВУФКу разом із Довженком. Арештована два роки після повернення в 1927 р., тричі суджена, провела в ув'язненні 28 років, повністю реабілітована, але не звільнена від дальших цькувань. Померла три роки тому на 91-му році життя в Умані.

Олександр Буценко. – Колишній товариш Грушевського по партії есерів, пізніше член УКП і КП(б)У, видатний її діяч, довголітній секретар ВЦВКУ України. Після періоду українізації висланий з України, арештований на посту голови Хабаровського крайкому. Буценко відсидів понад 20 років. Я зустрівся з ним у «Долині смерті», як називали центральну лікарню Піщаного табору, 40 км від Караганди. У 1955 р. повністю реабілітований, прожив у Москві ще десяток років. Недавно «Український історичний журнал» друкував його твори.

Іван Крип'якевич. – Учень, у повному розумінні цього слова, Грушевського, – один з двох учнів, що померли власною смертю. Другий був Микола Ткаченко – колишній голова Археографічної комісії. Його возили на показ у 1945–1946-х рр., щоб показати, що він живий. Крип'якевич, якого дуже цькували в післявоєнні роки, викинули з роботи в Академії, потім став директором Інституту суспільних наук, академіком цієї ж Академії. Про Грушевського говорив мало і дуже не радо. Боявся.

Врешті, моя мати, Олена Степанівна, слухала лекції Грушевського у Львівському університеті.

Про справи, які, по-моєму, не підлягають дискусії:

Перше. Що Грушевський був найбільшим українським істориком (*оплески*). Більшого не було і ніхто не сказав, що був десь більший (*оплески*).

Друге. Що Грушевський був головою Центральної Ради і президентом Української Народної Республіки (*оплески*). Був. Справді був (*оплески*).

Трете. Що Грушевський був поганим політиком, бо програв (*оплески*). А кожен політик, якщо він програв, є поганим політиком (*оплески*). Та й, взагалі кажучи, історики погані політики, бо вони надто кабінетні. У гетьмана Скоропадського також було два політики-історики: Дмитро Дорошенко і В'ячеслав Липинський, – історики дуже добрі, політики погані – програли (*смiх*). Центральна Рада прогала – це якщо подивитись з погляду українського індепендентизму – через дві справи: через аграрне питання, яке не могла вирішити, і через свій антимилітаризм. Вина Грушевського тут безперечна (*смiх, оплески*). Єдиним зовнішньополітичним успіхом Ради був Брестський мир, який, однак, у результаті обернувся проти Центральної Ради і Грушевського.

Четверте. Що Грушевський міняв свої політичні погляди – це правда. Він був одним із засновників Національно-демократичної партії в Галичині і Товариства українських поступовців на Східній Україні. Обидві партії були ліберально-демократичного, консервативного напрямку. Після арешту царською владою в Києві у 1914 р., після заслання до Симбірська і Казані Грушевський «полівів» (*смiх*). Може, певну роль відіграли, наприклад, його зустрічі в Москві з Максимом Горьким – неясно. Але ясно, що на посту голови Центральної Ради він вже був есером правого крила. Після гетьманського перевороту і захоплення влади Директорією Грушевський «полівів» ще більше. Про це в нас не згадують, але це було. У 1919 р. в Кам'янці-Подільському Грушевський зробив спробу антипетлюрівського перевороту. Він створив ревком – комітет порятунку революції, що захопив владу у цілій окрузі. Ця влада протрималась чотири дні. На п'ятий день емісари Петлюри опанували ситуацію, ревком арештували. Грушевського – під домашній арешт. Після цього Грушевський виїхав за кордон.

П'яте, з тих, що, по-моєму, не підлягають дискусії. Що Грушевський не був германофілом чи австрофілом. Це аргумент російської чорносотенної преси (*Сарбей: Пхе. Смiх, оплески*), яка, як відомо, вважала, що взагалі українська нація – це німецька інтрига (*вибух смiху, оплески*). А такого народу «не было, нет и не будет» (*смiх*). Подібно в 1848 р. та й пізніше поляки вважали, що жодних українців у Галичині немає, це все австрійська інтрига (*смiх*). Грушевський міг стати членом або й очолити утворений австрійцями в 1914 р. «Союз визволення України», але цього він не зробив. Незважаючи на катастрофічне становище Центральної Ради у Києві на початку лютого 1918 р., він не звертався до німців за допомогою.

Відомо, що під тиском німецької делегації на Брестських переговорах, де головував Гофман, Любинський і Севрюк – делегати Центральної Ради, запросили німців і австрійців, не погодивши цю справу з Грушевським. На Малій Раді, пізніше, не раз обговорювалася поведінка Любинського і Севрюка. Зрештою, передчуття Грушевського не ошукало. Саме німці його й скинули. Якщо б Грушевський був німецьким прислужником, то нічого було шукати Скоропадського (*оплески*).

Шосте, що не підлягає сумніву. Що Грушевський був федералістом. Грушевський і до революції, і під час революції був за федерацію з Росією, за федерацію на рівноправних принципах (*оплески*). Ми тут часто забуваємо хронологію і фактографію подій. Грушевський був проти федерації з царською Росією, бо Україна вже мала досвід такої федерації, починаючи з 1648 р. (*оплески*). Грушевський був за федерацію з демократичною Росією того післялютневого часу. Але Керенський, що бував частим гостем у Грушевського у Москві до Лютневої революції, коли став міністром, не пускав його на поріг. Потім пішла Жовтнева революція, ультиматум Леніна у зв'язку з Каледініним, а лише після цього IV універсал 22 січня 1918 р. з проголошенням

самостійності. Федерації з комуністичною Росією Грушевський не хотів, хоча частина його партійних товаришів і ліві есери, пізніші боротьбісти й укапісти її хотіли.

Сьоме. Логічним наслідком еволюції Грушевського було його повернення в Україну. Своїм поверненням Грушевський визнав радянську владу. Не треба забувати, що це була українізація. А в Харкові так і говорили комуністи, що «і Грушевський тепер з нами». В Харкові, Чернігові, Полтаві Грушевського вітали з ентузіазмом. Немає підстав уважати, що заяви Грушевського, що він повернувся виключно до наукової праці, не були правдиві і щирі.

Восьме. Що Грушевський мав можливість спокійно працювати лише п'ять років і що за ці п'ять років він у науковому відношенні зробив незвичайно багато. Виступи проти Грушевського почалися вже через рік, але справжнє цькування – у 1929 р., саме тоді, коли він був обраний академіком Академії наук СРСР. Проти Грушевського зразу ж була опозиція в Академії – Кримський, Єфремов; проти Грушевського була опозиція в уряді – Чубар (хоча саме на підставі угоди з Чубарем Грушевський повернувся в Україну), Любченко; проти Грушевського була опозиція істориків-марксистів: Яворський, Рубач.

За Грушевського був Скрипник, який хотів зробити з Грушевського президента Академії наук, між іншим, для того, щоб ліквідувати антибільшовицьку опозицію в Академії в особі Кримського. Грушевський не погодився. За Грушевського, як показує дальший розвиток подій, були найвищі верхи в Москві. Від цього ми не втечемо. Не дуже зрозуміло чому: чи це була примха диктатора, чи результат без сумніву колосального авторитету вченого як історика, – але підтримку на найвищих верхах Грушевський мав.

Дев'яте. Що цькування Грушевського з 1929 р. було жахливе. Потоками бруду можна заповнити добрих п'ять-шість томів великого формату. Цькували ідейні й особисті вороги: члени уряду (Чубар, Любченко, Затонський); історики-марксистів: Яворський, Рубач, Горін, Гуревич; залякані колишні працівники його ж установ: Оглоблин, Окиншевич і т. д. У березні 1931 р., востаннє оглянувши будинок Історичної секції на Володимирській (це той двоповерховий будиночок, що стоїть біля колишнього Палацу праці), Грушевський виїхав до Москви. Через кілька днів Грушевського арештували і привезли до Харкова як керівника «Українського національного центру».

Таких сфабрикованих «центрів» в Україні було багато. «Центр дії» у Києві 1924 р. на чолі з президентом Академії наук Василенком. «Братство української державності» 1930 р., «Союз визволення України» на чолі з академіком Єфремовим і т. д.

У Харкові Грушевський був кілька днів, його несподівано звільнили, він повернувся до Москви під нагляд. За «Український національний центр» і далі арештовували і розстрілювали людей, але Грушевського не чіпали.

У Москві розмовляв з ним Каганович. Він мав особистого опікуна в особі Григорія Ломова, людини, що мала безпосередній доступ до Сталіна. Грушевський регулярно ходив до бібліотеки й архіву, незважаючи на те, що був майже сліпим. Писав і диктував сьомий, восьмий, дев'ятий томи історії української літератури. Від президента Академії наук Богомольця вимагали припинити виплату зарплати Грушевському, але Богомольць навідріз відмовився. Богомольць, зрештою, відвідував Грушевського у Москві.

Грушевський з родиною у 1932–1933-х рр. їздив до Кисловодська відпочивати, аж доки не натрапив на фатального горе-хірурга, який хірургом не був, – Хургіна. Що

було далі – відомо. Що було б далі, якби Грушевський не помер 25 листопада 1934 р. – не відомо. Грушевський помер п'ять днів перед вбивством Кірова. За наказом згори появився некролог у «Правді». Урядовий похорон з обов'язковою участю працівників академії в похоронах. Потім їх за це арештовували (*смiх*). Урядовий надгробок на могилі, 500 карбованців пенсії для сім'ї.

Десяте. Ще до того, що не підлягає дискусії. Неймовірна працездатність Грушевського. Автор близько 2000 друкованих праць. Товариш Сарбей пише про 600, але тоді виникає питання, хто ж автор дальших 1400 друкованих праць (*оплески*). Це була людина, яка практично не мала сну. Він вставав о годині 4-й ранку, о годині 10-й йшов до праці в бібліотеку або в архів, повертався о 5-й після обіду, сидів над паперами до 12-ої – 1-ої ночі. Весь час носив зі собою рукописи, гранки, пробні відбитки. Лекції справді читав погано. Це правда. Бо на лекціях читав «Історію України» і по ходу проривав (*смiх, оплески*). Гранки приносив на засідання Центральної Ради і правив (*смiх*), сидячи в президії. Писав, писав і писав...

Одинадцять. Був особисто хоробрий, дуже витриманий і принциповий. Коли повертався в Україну через Італію в 1914 р., знав, що його арештують. Приїхавши до Києва, провів нічне засідання Товариства українських поступовців, а потім пішов до генерала Ходоровича. Повертаючись із заслання до Києва в 1917 р. (до речі, він був обраний головою Центральної Ради заочно), вискочив з палаючого вагона. Вагон загорівся, згоріли стародруки і рукописи, які він віз зі собою. Так у білизні з накиненим пледом прийшов додому на Паньківську.

У березні 1916 р. прийшли червоні війська Муравйова – це був Муравйов породи вішателів, він залив Київ кров'ю, публікуючи в газетах списки людей, розстріляних в плані «красного терора», – так буквально друкувалося, – великий ворог всього, що українське. Юрася Коцюбинського з титулом наркома військових справ, він привіз зі собою в багажі. Юрася ніхто на слухав. Муравйова – колишнього царського офіцера – монархіста – розстріляли кілька місяців пізніше за антирадянський заколот... Отже, коли війська Муравйова, замість того, щоб обстрілювати позиції вірних Центральної Раді військ, обстрілювали будинок Грушевського, де згорів музей українських старожитностей і бібліотека Грушевського та загинула його мати, Грушевський стійко переніс цю втрату. В ніч з 27 на 28 квітня 1918 р. близько години 4-ї ночі, коли на Малій Раді виступав делегат Бунду, Грушевський двічі припиняв його, але бундівець не зійшов з трибуни, щоб не дати можливості закрити засідання... В зал увірвалися німці. Лейтенант з револьвером у руках, вимахуючи зброєю перед обличчям Грушевського, кричав «Генде гох!». Всі присутні, під іронічну усмішку бундівця, що так і стояв на трибуні, піднесли руки догори, всі, крім Грушевського. Він залишився непорушним у своєму фотелі. Як відомо, німецьке командування вибачилося за те, що це була «прикра помилка», але наступного дня було проголошено гетьмана, а новоявлені гетьманці захопили будинок Центральної Ради, спершу втративши трьох вбитих. Цілий переворот коштував трьох вбитих.

Пізніше, коли почалося скажене цькування 1929 р., Грушевський стиснув зуби і не сказав ні слова.

Ще кілька слів про коректність використання й цитування джерел, які викривають Грушевського.

1. Франко і Грушевський. Широко цитують висловлювання Франка проти Грушевського як вченого і людини. Є кілька фотографій початку ХХ ст., на яких Франко

і Грушевський у центрі і завжди поруч. Мешкали вони також поруч. Обидва були серед засновників Української націонал-демократичної партії. Грушевський весь час друкував Франка в «Записках НТШ» та інших виданнях Товариства. Десь після 1907-1910 рр. ставлення Франка до Грушевського змінилося. В чому справа? Франко захворів в 1895 р. у Відні. Не лікувався або лікувався погано. Його товариш, який захворів тоді і там же, вилікувався і став потім академіком Академії наук України. Хвороба дала йому 10 років велетенського творчого і наукового піднесення, після яких наступив страшний спад. Прийшли галюцинації слухові і зорові, наступив прогресивний параліч. Це був кінець великого геніального творця. Характер Франка страшенно змінився, він став підозрілим до людей, безмежно скупим, абсолютно некритичним. У «Нарисі історії української літератури» в останню хвилину перед виходом у світ у друкарні викреслили фразу, що відомості, яких він не міг знайти у джерелах і в літературі, [йому перешкоджали отримати духи].

Низькопробну віршовану мазню Франко видав розкішно на крейдяному папері, як нібито віднайдену ним втрачену четверту частину «Дзядів» Міцкевича. Ну що ж, використання фраз Франка проти Грушевського при такій ситуації можна залишити на сумління сучасних науковців (*тривали оплески*).

2. Конфлікт 1913 р. і його матеріали. Після революції 1905-1907 рр., коли була знята заборона з українського слова, Грушевський розпочав свій період загальноукраїнської політики. «Літературно-науковий вісник» переніс до Києва, в Києві заснував Українське наукове товариство. Не прислухався до справ, які хвилювали національно-демократичну партію, виступав проти її австрофільських тенденцій. Розплата наступила під час чергових виборів голови наукового товариства. Було надруковано брошуру, тут про неї говорили, – заголовок не згадували. Брошура «Наша політика і професор Грушевський». Автором був учень Грушевського Степан Томашівський. Про нього теж згадували. За брошурою стояв старий член НТШ, етнограф Володимир Шухевич, голова Націонал-демократичної партії, пізніший президент Західно-Української Республіки Кость Левицький. Цікаво, що з ним трапилась аналогічна історія, як з президентом Михайлом Грушевським. Левицького арештували в 1939 р., несподівано відпустили з московської Луб'янки, правда, не за кілька днів, а через рік, та поселили у львівському готелі «Інтурист», бо його помешкання було сплюндроване. Виходить, знову примха диктатора?

Далі, географ Степан Рудницький, пізніше – академік, мабуть, розстріляний після 1934 р., художник Іван Труш. Це був зудар галицького партикуляризму і всеукраїнської політики Грушевського. Як і наскільки коректно використовувати матеріали 1913 р. – також на сумлінні науковців.

3. Кримський і Грушевський. Грушевський ненавидів усе те, що було пов'язане з гетьманщиною. В його очах Академія наук була гетьманською установою, що, зрештою, правда, бо вона була утворена згідно з законом від 14 листопада 1918 р., підписаним ясновельможним паном гетьманом. До речі, тепер Академія подає фальшиву дату свого заснування (*смій, оплески*), подає від, буквально, – в це важко повірити, – розмови, саме розмови Кримського, незмінного секретаря Академії, з партійним функціонером Затонським. Грушевський добивався ліквідації Академії під час Директорії. Це друга половина грудня 1918 – початок лютого 1919 р. Але Директорія внесла тільки зміни до статуту. Грушевський переконував, що єдиний центр національної науки – це Українське наукове товариство в Києві, засноване до революції ним

особисто. В 1919 р. він відмовився викладати в Кам'янець-Подільському університеті, бо його заснував гетьман.

Після повернення Грушевського в 1924 р. конфлікт розгорівся знову. Недаром Грушевський друкує на виданнях Історичної секції ще й фірму колишнього Українського наукового товариства. За Кримським стояв Єфремов, Перетц. За Грушевським – Скрипник. В одному звіті академік Кримський (фактично, він був єдиним керівником Академії, а президенти – маріонетками в його руках; і Академію іронічно називали «кримською», а не українською... (сміх)) скаржиться, що Грушевському дали більше грошей, як для решти академіків. Що це були за гроші на сьогоднішні масштаби – смішно говорити: 8,5 тисяч карбованців для Грушевського і 7,5 тисяч карбованців для решти Академії.

З шумом відкрили і публікували листи Кримського до Вернадського, в яких Кримський звинувачує Грушевського в націоналізмі. До речі, ще не відкрили і не опублікували листи відомого мовознавця професора Тимченка, в яких він пише, що страшний націоналіст – це Кримський (*Сарбей: Пхе*), який сфальшовував свою анкету, пишучи, що його батько вчитель, а насправді батько Кримського – поліцей. Це справді так. Кримський був не лише проти Грушевського, але й проти більшовизації Академії, проти обрання партійних функціонерів у Академію (йшлося про Скрипника, Шліхтера, Затонського), проти вчених-марксистів (Яворський, Юринець). У 1929 р. Кримського буквально силою зняли з посади... і... провели вибори потрібних академіків. Для Єфремова був «Союз визволення України». У 1931 р. Грушевського заслали до Москви (*сміх, оплески*). Кримського арештували у 1941 р. і він пропав безслідно. Востаннє бачили його на київському мості, коли перед приходом німців в'язнів гнали пішки на схід. Наскільки коректно використовувати листи особистих ворогів і як саме треба їх використовувати – це цілком практичне, а не теоретичне питання, але спершу треба його розв'язати, а потім вже дискутувати (*оплески*).

4. «Історичний фронт». Найактивнішими в т. зв. науковій дискусії (кажу «так званій», бо вистачить прочитати кілька опусів 1931-1933 рр., щоб знати про її рівень або – докладніше – про відсутність рівня) були харківські представники школи істориків-марксистів, українського відгалуження школи Покровського. Я згадував про академіка Яворського та інших. Саме тоді було опрацьовано стереотипи, ярлики і штампи на зразок «безкласовості української нації», «безперервності історичного процесу», тобто таких гріхів, які нібито могли вичитати в історичних працях Грушевського. Ярлики просто штампували, не підтверджуючи їх цитатами.

Якщо тверезо читати Грушевського, то можна знайти чимало тверджень, з якими можна з таких чи інших причин не погоджуватися, але, повірте, такого безглуздя, щоб історик світового імені не розумів класового розшарування суспільства – там знайти неможливо (*тривалі оплески*).

Школа Покровського (до речі, я повинен сказати, що поряд з явною половиною там були дуже цінні спостереження і, без сумніву, такі, що впливають з марксизму і підтверджують його положення) (*оплески*), школа Покровського діяла, не гребуючи засобами. Такий переворот, як в Українській академії наук, було зроблено в Ленінграді. За ґратами і на засланні опинилися представники так званої російської ідеї в історіографії: послідовники Карамзіна, Соловйова, Ключевського – Платонов, Тарле, Лихачов (не цей, якого ми знаємо, а інший), Любавський. Паралельно проходив погром на «мовознавчому» й «археологічному» фронтах під командуванням психічно хворого академіка Марра.

Перемога школи Покровського, також в Україні, не була довгою. У Росії до історичного керма повернулися Греков, Дружинін, Петрушевський, до речі, приятель Грушевського, Тарле, а разом з ними міцно засіли на п'єдесталі Іван Грозний, Петро I, Катерина II (*сміх, оплески*).

Академік Яворський (галичанин, у нього ще засіли рештки львівської дискусії 1913 р.), Рубач та інші були репресовані. Яворський загинув на Соловках, Рубач був реабілітований, але до кінця жив лише ідеями свого «історичного фронту». І в Україні сталося чудо. Рештки ідей Покровського і Яворського, особливо ті, що були скеровані проти Грушевського, міцно переплелися з ідеями українського відгалуження російської ідеї (Карамзін–Ключевський) в історіографії.

Грушевський залишився виклятий, а міцно проштамповані ярлики при потрібній нагоді застосовуються досі. Виходить, школу Покровського в Росії розгромили давно, але її аргументи проти Грушевського, проти української радянської історичної науки, проти здорового глузду залишилися живими і на сьогодні (*тривалі оплески*).

Ну, що ж, хто хоче, може вибирати з цього арсеналу і тепер (*сміх*). Грушевський прожив велике і бурхливе життя в складних і жорстоких умовах. Наше завдання об'єктивно дослідити цю постать і все те, що діялось довкола неї.

Та незалежно від того, якими будуть результати дослідження в деталях, один висновок залишиться непорушним: Михайло Грушевський був найбільшим українським істориком (*оплески*) і на це немає ради.

(*Довготривалі бурхливі оплески, овації*). Дякую. Я отримав три записки:

Чи не можна назвати кілька прізвищ тих істориків, які списували в Грушевського? (*сміх, оплески*). –

Я думаю, що Інститут історії проведе дослідження, куди ділися матеріали десятого тому.

Чи працював Михайло Грушевський над Конституцією Української Народної Республіки? –

Я не знаю цього.

Якби надрукувати Ваші матеріали про життя і діяльність Грушевського... (*тривалі оплески*). –

Про те, що виходить після друкування – ви бачили (*сміх, оплески, овації, зал встає, вигуки «браво!»*).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 1. – С. 188-197.

ХТО ТАКИЙ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ?

Розмова з Ярославом Дашкевичем

У грудні 1988 р. на республіканській нараді «Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку» більшістю голосів було прийнято пропозицію Ярослава Дашкевича утворити в складі Археографічної комісії АН УРСР окрему комісію для вивчення історичної спадщини академіка М. Грушевського.

– *Довкола постаті Михайла Сергійовича Грушевського ведеться в наш час дискусія, часом у досить гострих тонах. Ви також брали участь у дискусії. Яка Ваша думка з приводу цього?*

Ми пізно, дуже пізно відкрили Михайла Грушевського і як історика, і як політичного діяча. Причина ясна – деформація історії України, справжньої історії України. Чимало істориків займалося цим багато десятків років. У такій деформованій історії зникали правдиві пропорції між політичними і культурними діячами, науковий аналіз їхньої діяльності підмінювали стандартними, викованими майже навечно ярликами. Перебудова ще мало торкнулася історичної науки в Україні. Забулась мудра латинська приказка: *Historia est magistra vitae*. У нас були фальшиві вчителі фальшивої історії, і це фальсифікувало наше життя. Тепер ми поволі позбуваємося фальшивих уявлень – також і про Михайла Грушевського.

Кожна дискусія, зокрема, якщо вона ведеться в науковому середовищі й науковими методами, на конкретному фактичному матеріалі, з дотриманням певних правил – неписаних, але доброзвичайних правил культури дискусії, – справа потрібна і необхідна.

У процесі наукової дискусії на перший план висуваються питання коректності аргументів – наскільки вони можуть бути обґрунтовані історичними джерелами і наскільки ці джерела, самі по собі, витримують наукову критику. Треба шкодувати, що під час дискусії, яка спалахнула в минулому 1988 р., про це забули, користуючись явно недоброякісними джерелами, що не витримують наукової критики. Давайте зупинимося на чотирьох групах джерел, які використовують без намагання провести аналіз їхньої тенденційності, їх застосовують просто тому, що «працюють» вони проти Грушевського.

1. Франко і Грушевський. Широко використовують висловлювання Франка проти Грушевського як ученого і людини. Є кілька групових фотографій початку ХХ ст. зі Львова, на яких Франко і Грушевський у центрі й завжди поруч. Мешкали вони, до речі, також поруч. Обидва були серед засновників Української націонал-демократичної партії у Львові. Франко дуже плідно працював у Науковому товаристві імені Шевченка, головою якого був Грушевський. Грушевський без обмежень друкував наукові праці Франка в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» та інших виданнях товариства. Десь у 1907-1908 рр. ставлення Франка до Грушевського різко змінилося. В чому справа? Франко захворів під кінець ХІХ ст. у Відні. Не лікувався або лікувався погано. Було ще років з десять велетенського творчого та наукового піднесення. Після цього наступив страшний спад. Це був кінець великого геніального творця. Характер Франка страшенно змінився, він став підозріливим до людей, безмежно скупим, абсолютно некритичним. З «Нарису історії української літератури» в останню хвилину перед виходом у світ, у друкарні, викреслили фразу про те, що йому, Франкові пере-

шкоджали працювати духи. Низькопробні польські вірші, рукопис яких Франко купив, він видав розкішно, на крейдяному папері, як нібито віднайдену ним втрачену четверту частину поеми «Dziady» Адама Міцкевича. Про це дуже сумно і важко говорити – але це правда. Що ж, використання фраз Франка проти Грушевського – при такій ситуації – можна залишити на сумлінні деяких сучасних науковців.

2. Конфлікт 1913 р. і його матеріали. Після революції 1905-1907 рр., коли в межах Російської імперії було знято заборону з українського слова, коли на Східній Україні виникли можливості розгорнути легальну політичну, культурно-освітню діяльність, Грушевський розпочав новий етап своєї загальноукраїнської політики. Провідний літературно-суспільний журнал «Літературно-науковий вісник» переніс до Києва. У Києві заснував Українське наукове товариство. Перестав прислухатися до справ, які хвилювали Національно-демократичну партію, виступав проти її австрофільської політики. Розплата наступила під час чергових виборів голови Наукового товариства імені Шевченка. Було надруковано брошуру «Наша політика і професор Грушевський», автором якої був учень Грушевського історик Степан Томашівський. За брошурою стояли старий член НТШ, відомий етнограф Володимир Шухевич, провідний діяч Націонал-демократичної партії, пізніше президент Західно-Української Республіки Кость Левицький, географ Степан Рудницький, пізніше академік Української академії наук (репресований після 1934 р.), художник Іван Труш. Це був зудар галицького партикуляризму і всеукраїнської політики Грушевського. Як і наскільки коректно використовувати матеріали 1913 р. – також на сумлінні науковців.

3. Кримський і Грушевський. Грушевський ненавидів усе те, що було пов'язане з гетьманщиною. В його очах Академія наук у Києві була гетьманською установою, що, зрештою, правда, бо її утворили згідно з законом від 14 листопада 1918 р., підписаним ясновельможним паном гетьманом П. Скоропадським. (До речі, тепер Академія наук не подає цієї дати. Актом заснування вважають розмову, саме розмову, В. Вернадського як президента та А. Кримського як незмінного секретаря Академії, з наркомом В. Затонським. З погляду історії держави і права таке пересування дати заснування на лютий 1919 р. неправомірне). Грушевський добивався ліквідації Академії наук у часах Директорії (для Києва це друга половина грудня 1918 – початок лютого 1919 рр.), але Директорія тільки внесла зміни до статуту Академії. Грушевський переконував, що перший і єдиний центр національної науки – це Українське наукове товариство в Києві, засноване до революції ним особисто в 1907 р. У 1919 р. він відмовився викладати в Кам'янець-Подільському університеті, бо його заснував гетьман. Після повернення Грушевського на радянську Україну в 1924 р. конфлікт розгорівся знову. Недаром він друкує на виданнях Історичної секції Української академії наук ще й фірму колишнього Українського наукового товариства... За академіком Кримським стояли академік С. Єфремов, академік В. Перетц; за академіком М. Грушевським – М. Скрипник. В одному звіті Академії Кримський (на той час фактично він був керівником Академії, а президенти виконували свою роль номінально; Академію іронічно називали Кримською) скаржився, що Грушевському дали більше грошей, як для решти Академії... Свого часу з шумом відкрили й опублікували листи Кримського до Вернадського, в яких Кримський звинувачує Грушевського в страшному націоналізмі. Кримський був не лише проти Грушевського, але і проти «більшовизації» Академії, що полягала також в обранні академіками партійних діячів (йшлося про М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Затонського), вчених-марксистів (М. Яворський,

В. Юринець). У 1928 р. Кримського майже силою зняли з посади і лише після цього провели вибори нових академіків. Академіка Єфремова усунули, інсценізувавши «Союз визволення України». Академіка Михайла Грушевського в 1931 р. вислали до Москви. Академіка Кримського арештували в 1941 р. і він пропав безслідно (востаннє його бачили на одному київському мості, коли перед захопленням Києва німцями в'язнів гнали пішки на схід). Наскільки коректно використовувати листи особистих ворогів – і як саме їх треба використовувати – це цілком практичне, а не теоретичне джерелознавче питання. Але спершу його треба розв'язати, а потім уже використовувати тексти.

4. «Історичний фронт». Найактивнішими у так званій науковій дискусії (кажу – так званій, бо вистачить прочитати кілька опусів 1931-1933 рр., щоб знати про її рівень або, точніше, про відсутність рівня) на «історичному фронті» були представники харківської школи істориків-марксистів, українського відгалуження школи М. Покровського. Серед них був академік М. Яворський, були й інші. Саме тоді було опрацьовано стереотипні ярлики і штампи, на зразок «безкласовості української нації», «безперервності історичного процесу», тобто таких гріхів, які нібито можна вчитати в історичних працях Грушевського. Ярлики просто штампували, не підтверджуючи їх доказами і цитатами – або цитати довільно виривали з тексту, обриваючи фрази, відповідно препаруючи їх. Якщо тверезо читати наукові праці Грушевського, то можна знайти чимало тверджень, з якими можна – з тих чи тих наукових причин – не погоджуватися, але, повірте, такого безглуздя, щоб історик світового імені не розумів класового розшарування суспільства, там знайти не можна. Школа Покровського (до речі, я повинен цілком об'єктивно сказати, що поряд з явною половою там були дуже цінні спостереження, без сумніву, такі, що впливають з марксизму і підтверджують його положення) діяла, не гребуючи засобами. Такий переворот, як в Українській академії наук у 1929 р., вчинили в Російській академії у Ленінграді. За ґратами або на заслання опинилися видатні представники течії, що проповідувала «російську ідею» в історіографії (послідовники лінії Карамзін–Соловйов–Ключевський): С. Платонов, Є. Тарле, М. Лихачов, М. Любавський. Паралельно відбувалися погроми на «мовознавчому» й «археологічному» фронтах, де командував психічно хворий академік М. Марр. Існував ще «книгознавчий фронт» та інші «фронти». Перемога школи Покровського, також і в Україні, не була тривалою. В Росії до історичного керма повернулися Б. Греков, М. Дружинін, Д. Петрушевський (до речі, приятель Грушевського), В. Пічета, Є. Тарле – разом з ними на п'єдесталах міцно засіли Іван Грозний, Петро I, Катерина II. Академік М. Яворський (галичанин, у ньому ще засіли рештки львівської дискусії 1913 р.), історик М. Рубач (Рубанович) та інші були репресовані. Яворський загинув на Соловках. Рубача реабілітували, але він до кінця жив лише традицією «історичного фронту». А взагалі в Україні трапилося чудо: рештки ідей Покровського і Яворського, особливо ті, що були скеровані проти Грушевського, міцно переплелися із заповідями, яким поклонялися представники українського відгалуження школи «російської ідеї» (Карамзіна–Ключевського) в історичній науці. Грушевський залишився виключний, а міцно проштамповані ярлики при потрібній нагоді застосовують досі. Виходить, школу Покровського в Росії розгромили давно, але її аргументи проти Грушевського, проти української радянської історичної науки, проти здорового глузду залишилися живими в Україні до сьогодні. Що ж, хто хоче, може вибирати з цього арсеналу й тепер.

– *Як, на Вашу думку, треба дивитися на Михайла Грушевського? Чи можливо розділити його діяльність як історика і як політичного діяча?*

Грушевський був цільною людиною, яку ділити на кусочки неможливо. Проблема, однак, полягає в тому, наскільки глибоко впливали його політичні переконання на наукову діяльність. На мою думку, Грушевський був дуже об'єктивний, особливо у своїх аналітичних історичних дослідженнях. Він відверто писав про справи і діла дуже неприємні з погляду обмеженого хutorянського псевдопатріотизму. З іншого боку, не підлягає сумніву, що деякі найбільш загальні синтетичні формулювання відбивали його політичні переконання. Тому деякі постаті, наприклад, галицький князь Лев Данилович чи гетьман Богдан Хмельницький, у нього змальовані блідо.

З погляду методики дослідження, цілком зрозуміло, різні сторони діяльності Грушевського, його творчості (він був, хоча б, також письменником), підлягають окремому вивченню. Бо лише в такий спосіб можна дійти до конденсованого висновку.

– *Яку конкретну методику Ви запропонували б для дослідження діяльності і творчості Грушевського?*

У першу чергу – відмовитися від трафаретних ярликів. Грушевський був нетрафаретною людиною, а навіть найнетрафаретніші ярлики лише затушовують його справжню сутність. Дослідження мусить здійснюватися під гаслом *ad fontes* – до джерел. В основу дослідження треба класти праці самого Грушевського, складені ним або за його участі документи, спогади, листування сучасників, велетенський комплекс архівних джерел про діяльність Грушевського тощо. Очевидно, до всього треба застосовувати об'єктивний критичний підхід, першою заповіддю якого є визначення достовірності відомостей. У нас – це лише першопочаток великої і копіткої дослідницької праці.

Незважаючи на всі ці вимоги, значною мірою джерелознавчого характеру, вже сьогодні можна поділити питання, що стосуються Грушевського, на недискусійні та дискусійні. Я б хотів навести паралель з дипломатичної практики. Навіть дуже антагоністичні сторони, якщо вони хочуть дійти згоди, починають від питань, які найлегше погодити, і таким чином утворюють спільну платформу. Величина цієї спільної платформи залежить від кількості погоджених недискусійних питань. Я уявляю собі, що платформа недискусійних питань стосовно Грушевського поступово поширюватиметься. Це, однак, цілком не означає, що в результаті ми отримаємо безхмарний ідеальний образ у рожевих тонах. Як у кожної людини, у Грушевського були і сильні, і слабкі сторони діяльності, були великі досягнення і великі помилки. Йдеться про те, щоб відтворити образ живої людини, а не утворювати нового штампованого манекена.

– *Що на сьогодні Ви вважали б недискусійним у житті, творчості, діяльності Грушевського?*

Можу заризикувати відповіді на Ваше питання, хоча мої міркування не дуже подбатимуться моїм опонентам. Я, однак, не намагаюся задовольнити всіх.

Про справи, які, по-моєму, вже не підлягають дискусії.

1. Що Грушевський був найбільшим українським істориком¹. Більшого не було – і ніхто ніколи не сказав, що десь був більший.

¹ Це, очевидно, не моє відкриття. Колись так говорив про нього В. Вернадський. Див.: *Вернадський В. Із спогадів. Перший рік Української академії (1918-1919) // Україна. Наука і культура*. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 51.

2. Що Грушевський був головою Центральної Ради і президентом Української Народної Республіки. Був.

3. Що Грушевський був поганим політиком. Був поганим політиком, бо програв – а кожний політик, який програє, є поганим політиком. (Та й взагалі кажуть, що історики погані політики, бо вони надто кабінетні. У гетьмана Скоропадського також було два політики-історики: Дмитро Дорошенко і В'ячеслав Липинський; історики дуже добрі, політики погані – програли). Центральна Рада програла (це, якщо дивитися з погляду українського індепендентизму), в основному, через дві справи – через аграрне питання, яке не вміла вирішити, і через свій антимілітаризм. Вина Грушевського тут безперечна. Єдиним зовнішньополітичним досягненням був Брестський мир, який, однак, у результаті, обернувся проти Центральної Ради і Грушевського.

4. Що Грушевський міняв свої політичні погляди. Він був одним із засновників Національно-демократичної партії в Галичині й Товариства українських поступовців на Східній Україні. Обидві партії були ліберально-демократичного, консервативного напрямку. Після арешту царською владою в Києві у 1914 р., заслання до Симбірська і Казані Грушевський «полівів». Певну роль відіграла тут революційна ситуація, може, вплинули зустрічі з Максимом Горьким у Москві. Але ясно, що на посту голови Центральної Ради він уже був есером, українським есером правого крила. Після гетьманського перевороту і захоплення влади Директорією Грушевський «полівів» ще більше. Про це у нас не згадують, але це було – в 1919 р. у Кам'янці-Подільському Грушевський зробив спробу антипетлюрівського перевороту. Він створив ревком – Комітет порятунку революції, що захопив владу в цілій окрузі. Ця влада протрималася чотири дні. На п'ятий день емісари Петлюри опанували ситуацію, ревком арештували, Грушевського – під домашній арешт. Після цього Грушевський виїхав за кордон.

5. Що Грушевський не був германофілом чи австрофілом. Це аргумент російської чорносотенної преси, яка, як відомо, вважала, що українська нація – це німецька інтрига, а такого народу «не было, нет и не будет». Подібно у 1848 р. – та й пізніше – польські реакціонери проповідували, що жодних українців у Галичині немає, що все це австрійська інтрига. Грушевський міг стати членом (або й головою) утвореного австрійцями в 1914 р. «Союзу визволення України», але цього він не зробив. Незважаючи на катастрофічне становище Центральної Ради в Києві на початку лютого 1918 р., він не звертався до німців по допомогу. Відомо, що під тиском німецької делегації на Брестських мирних переговорах делегати Центральної Ради М. Любинський і О. Севрюк «запросили» німців і австрійців, не маючи для цього повноваження і не погодивши справу з Грушевським. Пізніше на Малій Раді не раз обговорювалася поведінка Любинецького та Севрюка. Зрештою, передчуття Грушевського не ошукали – саме німці його й скинули. Якщо б Грушевський був німецьким прислужником, то нічого було б шукати Скоропадського.

Під час обговорення доповіді С. Білоконя про Михайла Грушевського, читання якої організував клуб «Спадщина» в Києві 5 грудня 1988 р., відомий історик Рем Симоненко заявив, що в архіві зберігається документ – протокол засідання Центральної Ради, в якому говориться про пропозицію Грушевського закликати німців в Україну і про схвалення цієї пропозиції. Треба дуже здивуватися, чому цей документ, який має принципове значення для кардинального питання з історії України періоду Жовтневої революції, досі не опубліковано повністю в звучанні оригіналу та в факсимілі.

6. Що Грушевський був федералістом. Грушевський і до революції, і після Лютневої революції був за федерацію з Росією, за федерацію на рівноправних принципах. Ми тут часто забуваємо хронологію і фактографію подій. Грушевський був проти федерації з царською Росією, бо Україна мала вже досвід такої федерації, починаючи з Переяславської ради. Грушевський був за федерацію з демократичною Росією, тією післялютневого часу, але Керенський, що бував гостем у Грушевського в Москві до Лютневої революції, коли став міністром, не пускав його на поріг. Потім пішла Жовтнева революція, ультиматум В. Леніна в зв'язку з Каледіним – а лише після цього ІV універсал 22 січня 1918 р. з проголошенням самостійності. Федерації з комуністичною Росією Грушевський не хотів, хоча частина його партійних товаришів (есери лівого крила, пізніше боротьбісти) її хотіли.

7. Що Грушевський був лояльний по відношенню до радянської влади після свого повернення на радянську Україну. Це повернення було логічним наслідком еволюції політичної лінії Грушевського. Своїм поверненням Грушевський визнав радянську владу (не треба забувати, що тоді була ера українізації), а в Харкові комуністи так і говорили, що «і Грушевський тепер з нами». В Харкові, Чернігові, Полтаві Грушевського вітали з ентузіазмом. Немає підстав уважати, що заяви Грушевського про повернення виключно для наукової праці не були правдиві й щирі.

8. Що Грушевський мав можливість спокійно працювати лише п'ять років – і що за ці п'ять років він і його співробітники зробили в науковому відношенні дуже багато. Виступи проти Грушевського почалися через рік, але справжнє цькування – в 1929 р., саме тоді, коли його обрали академіком Академії наук СРСР. Проти Грушевського – зразу ж – була опозиція в Академії (А. Кримський, С. Єфремов), проти Грушевського була опозиція в уряді (В. Чубар – хоча саме на підставі умови з Чубарем Грушевський повернувся на Наддніпрянську Україну, П. Любченко), проти Грушевського була опозиція істориків-марксистів (М. Яворський, М. Рубач). За Грушевського був Скрипник, який хотів, щоб Грушевський став президентом Академії наук – між іншим, для того, щоб ліквідувати спротив «більшовизації» Академії, очолюваний Кримським (Грушевський не погодився). За Грушевського – як показав дальший розвиток подій – були найвищі верхи в Москві. Не дуже зрозуміло чому: чи це була примха диктатора, чи результат без сумніву колосального авторитету вченого як історика, – але підтримку на найвищих верхах Грушевський мав.

9. Що цькування Грушевського, починаючи з 1929 р., було жакливе. Потоками бруду можна заповнити добрих п'ять-шість томів великого формату. Цькували ідейні й особисті вороги, члени уряду (В. Чубар, П. Любченко, В. Затонський), історики-марксисты (М. Рубач, П. Горін, В. Гуревич), залякані колишні працівники його ж установ (О. Оглоблін, Л. Окиншевич) і т. д. Востаннє оглянувши на початку березня 1931 р. будинок Історичної секції на Володимирській (це той двоповерховий будиночок, що стоїть досі біля колишнього Палацу праці), Грушевський вїїхав 9 березня до Москви. Через кілька днів Грушевського арештували і привезли до Харкова як керівника «Українського національного центру» (таких сфабрикованих «центрів» в Україні було чимало, пригадати хоча б «Союз визволення України» на чолі з академіком Єфремовим). У Харкові Грушевський був кілька днів, його несподівано звільнили, він повернувся до Москви під нагляд. За фіктивний «Український національний центр» далі арештовували людей, але Грушевського не чіпали. В Москві з ним розмовляв Л. Каганович; він мав особистого опікуна в особі Г. Ломова, людини, що мала безпосередній доступ

до Сталіна. Грушевський регулярно ходив до бібліотеки й архіву, незважаючи на те, що був майже сліпим. Писав і диктував 7, 8, 9 томи «Історії української літератури». Від президента Академії наук О. Богомольця вимагали припинити виплату зарплати Грушевському, але Богомолець навідріз відмовився. Богомолець, зрештою, відвідував Грушевського в Москві. Грушевський з родиною регулярно – в 1932, 1933, 1934 рр. – їздив до Кисловодська відпочивати, аж доки не попав під фатальний ніж горе-хірурга (який хірургом не був) Хургіна. Що було далі – відомо. Що було б далі, якби Грушевський не помер 25 листопада 1934 р. – невідомо. Грушевський помер п'ять днів перед убивством Кірова. За наказом згори з'явився некролог у «Правде», урядовий похорон з обов'язковою участю працівників Академії в похороні (потім їх за це арештовували), урядовий надгробок на могилі, урядова пенсія для сім'ї.

– *Чи можна говорити про якісь особисті риси, які не підлягають дискусії?*

Це, по-перше, неймовірна працездатність. Грушевський – автор близько 2000 друкованих праць (Віталій Сарбей писав про 600 праць – тоді виникає питання, хто ж автор дальших 1400 праць; коли я про це публічно запитав – відповіді не почув). Це була людина, яка практично майже не знала сну. Він вставав о годині 4-й ранку, щоб працювати. О годині 10-й ішов на службу, до бібліотеки чи архіву, повертався о годині 5-й після обіду. Сидів над паперами до дванадцятої-першої ночі.

Весь час носив зі собою рукописи, гранки, пробні відбитки. Лекції в університеті читав погано – читав верстку «Історії України-Руси» і по ходу правив. Гранки приносили на засідання Центральної Ради і правив, сидячи в президії. Писав, писав, писав...

По-друге. Був особисто хоробрий, дуже витриманий і принциповий. Коли повертався на Наддніпрянську Україну через Італію в 1914 р., знав, що його арештують – приїхавши до Києва, провів нічне засідання Товариства українських поступовців, а потім пішов до генерала Ходоровича. Повертаючись із заслання до Києва в 1917 р. (його обрали головою Центральної Ради заочно), вискочив з палаючого вагона (вагон загорівся, згоріли стародруки і рукописи, які він віз зі собою) та в білизні з накиненим пледом прийшов додому, на Паньківську. У березні 1918 р., коли червоні війська під командуванням Муравйова (це був Муравйов з породи вішателів; він залив Київ кров'ю, публікуючи в газетах списки людей, розстріляних по лінії «красного террора» – так буквально друкувалося; великий ворог всього, що українське; Юрася Коцюбинського з титулом наркома військових справ він привіз зі собою в багажі – Юрася ніхто не слухав; Муравйова, колишнього царського офіцера, розстріляли згодом за антирадянський замах) замість того, щоб розстрілювати позиції вірних Центральній Раді військ, обстрілювали будинок Грушевського, де згорів музей українських старожитностей і бібліотека Грушевського та загинула його мати, Грушевський зовнішньо спокійно переніс цю втрату. В ніч з 27 на 28 квітня 1918 р. близько години 4-ї ночі, коли на Малій Раді виступав бундівець (Грушевський двічі припиняв його, але делегат Бунду не зійшов з трибуни, щоб не дати можливості закрити засідання), до залу увірвалися німці. Лейтенант, вимахуючи револьвером перед обличчям Грушевського, кричав «Hände hoch!». Всі присутні піднесли руки догори – всі, крім Грушевського. Він залишився непорушним у своєму фотелі. (Німецьке командування вибачилося, що це «прикра помилка», але наступного дня було проголошено гетьмана, а новоявлені гетьманці захопили будинок Центральної Ради, втративши трьох вбитих – єдині жертви перевороту). Пізніше, коли почалося скажене цькування в 1929 р., Грушевський стиснув зуби і не сказав ні слова покаяння.

– *Ярославе Романовичу, Ви говорили про те, що життя і творчість Грушевського треба досліджувати на відповідній джерельній базі. А яка підстава Ваших відомостей?*

У першу чергу, це його друковані наукові праці. Не можу похвалитися тим, що перечитав хоча б п'яту частину цих праць. Але читав я досить багато. У своїх працях, навіть у роки застою та гірші, покликався на них без лайки. Я не брав прикладу з тих істориків, які спершу лаяли Грушевського, потім списували з його десятитомника весь фактичний матеріал або писали докторські дисертації на підставі рукописного продовження його «Історії України-Руси» чи зібраних для дальших томів архівних матеріалів – і після цього не забували ще раз обплювати метра кількома міцними словами.

Я не знав нікого з сім'ї Грушевського, хоча така нагода, можливо, була. Після війни в Києві мешкала дружина Михайла Сергійовича Марія Сильвестрівна Грушевська (Вояківська), дочка священика з Галичини, разом з дружиною Олександра Грушевського (брата Михайла, репресованого і зниклого безвісти) Ольгою Олександрівною. Вони чекали на дочку Михайла – Катерину. Катерину Михайлівну, видатного етнографа і фольклориста, впорядника фундаментального корпусу українських дум, забрали в 1937 р. У 1942 р. – разом з невеликою кількістю представників української інтелігенції, письменників і вчених (Остапом Вишнею, О. Дорошкевичем) – її амністували. Катерину шукали по ГУЛАГу, але ніколи не знайшли ні її, ні, здається, жодних її слідів. У кожному випадку, в 1944-1945 рр. повернення Катерини Грушевської вважалося можливим, у Львові розглядалася справа повернення сім'ї Грушевського їхнього будиночка, бібліотеки вченого, яку він залишив у Львові з поспіхом, після вибуху світової війни, повертаючись до Києва через Відень, Італію. Будиночок сьогодні належить до музею Франка. Бібліотеку, в основному, розікрали; частину включили до фондів львівської бібліотеки Академії наук, старанно замазуючи печатку «Михайло Грушевський».

Та я знав людей, близьких до Грушевського, які дещо розповідали мені про нього. Микола Шраг, син видатного громадського діяча з Чернігівщини ліберального напрямку Іллі Шрага. В 22 роки він став секретарем Малої Ради, емігрував за кордон тоді, коли й Грушевський, одночасно з ним повернувся. Відомий спеціаліст з народного господарства, мешкав у Харкові. Арештований після 1931 р., працював у ШАРАЗі; вважається одним зі співавторів сталінської конституції 1936 р. Амністований під час війни, переїхав до Львова, де зробив блискучу, як для людини з такою біографією, кар'єру. Помер 19 років тому доктором економічних наук, професором Львівського політехнічного інституту. Надія Суровцова, молодою дівчиною була секретарем у Державному секретаріаті внутрішніх справ, потім у Секретаріаті зовнішніх відносин Центральної Ради, врешті начальником Протокольного відділу Міністерства закордонних справ при гетьмані. Не раз виконувала секретарські функції при Грушевському. Виїхала за кордон у складі дипломатичної місії. В Австрії стала членом Комуністичної партії; через рік після повернення Грушевського приїхала до Харкова, працювала в Наркоматі закордонних справ і у ВУФКу. Арештована через два роки після повернення – в 1927 р., тричі суджена, провела в ув'язненні та на засланні 28 років. Повністю реабілітована, але не звільнена від дальших цькувань. Померла чотири роки тому на 91-му році життя в Умані. Панас Буценко, лівий український соціал-демократ, пізніше член КП(б)У, видатний її діяч, секретар Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Після припинення українізації висланий з України, арештований на посту голови Хабаровського крайкому. Буценко відсидів понад 20 років. Я зустрічався з

ним у «Долині смерті», як називали центральну лікарню Піщаного табору (Песчлаг) у Спаську, 40 км від Караганди. В 1955 р. цілком реабілітований, останні роки життя провів у Москві. Недавно «Український історичний журнал» друкував його спогади. Іван Крип'якевич, учень – в повному розумінні цього слова – Грушевського, один з двох учнів, що померли своєю смертю (другий був Микола Ткаченко, колишній голова Археографічної комісії, його возили в 1945 р. на показ до Львова, щоб довести, що він ще живий). Крип'якевич, якого дуже цькували в післявоєнні роки, викинули з роботи в Академії, потім став директором Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові та академіком цієї ж Академії. Про Грушевського говорив мало і дуже нерадо. Боявся. Врешті, моя мати, Олена Степанівна, слухала лекції Грушевського у Львівському університеті.

– *На Вашу пропозицію створено комісію для вивчення історичної спадщини Грушевського. Ви входите до її складу. Як Ви уявляєте роботу цієї комісії?*

Збереглося мало примірників друкованих праць Грушевського, до них, зрештою, не допускали читачів в Україні. (В московських та ленінградських бібліотеках я завжди вільно читав наукові праці вченого). У своїй статті про М. Грушевського у минулорічній «Радянській Україні» В. Сарбей інформує про два емігрантські перевидання «Історії України-Руси» (я знаю лише одне перевидання: Нью-Йорк, 1954-1958 рр.). Ледве чи є можливість і необхідність спроваджувати заокеанське видання – ми можемо і повинні видати власний репринт, мати радянське видання десяти томника. Розмови про скорочене, препароване, коментоване (для коментування потрібний цілий штаб істориків) видання, на мою думку, несерйозні. В зв'язку з «Історією» Грушевського необхідно вяснити остаточно долю рукописного продовження друкованої «Історії», матеріалів до наступних томів, їх від 1925 до 1930 р. збирали в московських архівах молодші співробітники Грушевського, зокрема В. Євфимовський і Д. Кравцов. Друга частина X тому «Історії» – рукопис, що вимагає певних редакційних доповнень, зберігався у фонді історично-філологічного відділу УАН в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у Києві. Разом з архівними матеріалами до дальших томів вона була передана на спеціальне зберігання в цій же бібліотеці. Історик Кравцов написав на зібраних у Москві матеріалах власне дослідження; його не видали – воно зберігалося в рукописному відділі Інституту історії АН УРСР у Києві.

На мою думку, ця комісія вяснить справу рукописного продовження та матеріалів до дальших томів «Історії України-Руси», вживе заходів для підготовки їх до друку, а також до републікації – найкраще, репринтним способом – десяти томника, до якого бажано додати опрацьовані на сучасному рівні покажчики. Побачимо, чи ці надії здійсняться.

Грушевський прожив велике і бурхливе життя в складних і жорстоких умовах. У сприятливіший час він міг би зробити ще більше. Наше завдання – об'єктивно дослідити цю постать і все те, що діялося довкола неї.

Та, незалежно від того, якими будуть результати дослідження в деталях, один висновок залишиться непорушним:

Михайло Грушевський був найбільшим українським істориком.

І на це немає ради.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192-201.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ОСОБА Й ОСОБИСТІТЬ

Публікації останніх років дуже поглибили знання про Михайла Грушевського як вченого і громадсько-політичного діяча. На першому місці, очевидно, стоять джерельні публікації – документів про нього (особливо про останній, т. зв. радянський період життя з усіма його трагічними епізодами), про обставини біля нього (також переважно з цього часу), творів з різних періодів життя – тих, що свого часу не побачили світла денного, спогадів про нього, про близьких до М. Грушевського осіб. Особливе місце серед цих документальних і нарративних джерел належить листуванню – листам від нього, до нього та про нього. Література про М. Грушевського ще не осмислила цієї справжньої поведінки «нових» джерел; часто вона ще далі йде раніше проторованими стежечками, намагаючись поєднати дороги, протоптані з різних боків та під різними кутами зору. Так чи інакше зростає також фактологічна скарбниця відомостей про історика-політика. Поряд з цим, спроби охопити менш-більш повно різні сторони цієї багатогранної постаті стають частішими. Всупереч скептичним уявленням про масове винищення джерел, розкриття т. зв. радянських архівосховищ, фондів рукописних відділів бібліотек, а навіть музейних колекцій та й особистих, часом чудом збережених у часах терору і воєнного лихоліття, збірок дало багато для вивчення життя і творчості М. Грушевського.

Процес відкриттів триває – і саме в такому руслі треба розглядати сьогоднішню публікацію, яка дає багато для розуміння М. Грушевського як людини, як особи та особистості.

Дослідження, статті, повідомлення про М. Грушевського, що побачили світ в останній час, не зняли відблиску дискусійності з цілого ряду проблем, пов'язаних з творчістю та діяльністю метра. Починаючи з кінця 80-х рр. вивчення М. Грушевського пройшло кілька фаз. Першою було відчорнювання постаті від усіх тих брудних епітетів, якими нагороджувала його, зокрема, українська т. зв. радянська історіографія (характерно, що російська в цей час була обережнішою і стриманішою в штампуванні негативних етикеток). У цій першій фазі відбувалося повернення – дуже інтенсивне – творів М. Грушевського на полиці бібліотек і книгарень, а також до підрядкових приміток. Ренесанс М. Грушевського в Україні не був позбавлений ознак часом малокритичної ейфорії та перетворення живої, а навіть дуже живої постаті у бронзовий пам'ятник. Політичне обличчя М. Грушевського (соціалістичне, але, в жодному випадку, не комуністичне) та його головування в Українській Центральній Раді, що давно вже прирівнювалося до президентства в державі, стали витокком політичної генеалогії сучасних президентів України, що також сприяло забронзовуванню постаті. Під час другої фази вивчення М. Грушевського, що продовжилася в середині 90-х рр., підсилювалися критичні тони. Вони переважно поверхово – або взагалі мало – торкалися його історіографічної творчості, а концентрувалися на політичній діяльності. Виникла методологічна проблема – чи ці дві сторони діяльності М. Грушевського можна і треба розглядати спільно, як щільно поєднані одна з одною, чи кожную сторону окремо, як своєрідну, питому, специфічну? Не заперечуючи єдності та цільності особистості М. Грушевського, я, зокрема, настоював на тому, що обидві сторони його діяльності вимагають різних дослідницьких підходів, бо цілком різними є об'єкт і предмет аналізу – і синтезу. Певне, що М. Грушевський не був роздвоєною особистістю, що на науковій (та науково-організаційній) його діяльності відбивалися політичні мрії, удачі та невдачі – а також, навпаки, на його громадсько-політичній лінії життя повинні були відбиватися

результати його наукових досліджень. Чи так було насправді і завжди? Це ще завдання майбутнього аналізу, але, незалежно від цього, правильним буде, мабуть, висновок, що політична діяльність (і політичні хитання) М. Грушевського більше відбивалися на його, в основному, дуже об'єктивних наукових працях, ніж конкретні результати наукових досліджень – на його політичній кар'єрі.

Не можна сказати, що М. Грушевський був цілком кабінетним вченим. На початку свого наукового стажу він займався також польовими дослідженнями (в ділянці археології), але кабінетність (бібліотеки, серед них багата власна, архіви, збірки рукописів) наклала тавро на його наукову творчість, бо такою була специфіка праці. Читанню університетських курсів він не присвячував жодної дидактичної уваги, тому вони були одноманітні й нецікаві. Науково-популярна публіцистика (та, в якій переважали наукові сюжети) мала також відблиск кабінетності.

Кабінетність наклала помітний відбиток і на громадсько-політичну діяльність М. Грушевського. По суті, М. Грушевський почав виступати на вічах, на багатолюдних з'їздах, на мітингах (кажучи пізнішим терміном) тільки в період Української революції. Лише тоді він дістав можливість мати повноцінний контакт не лише з ширшою аудиторією, але й з революційною юрбою. Не був він запальним промовцем і трибуном революції не став – такого досвіду не дало йому спілкування зі студентством років львівської професури. Так, він брав участь в утворенні політичних партій, переходив з однієї партії до іншої, але його авторитет у них ґрунтувався не на званні політика-професіонала, а на величі історика. Певне, у Східній Галичині, яка на кінець ХІХ – початок ХХ ст. мала за собою вже кілька поколінь політиків-професіоналів, він також міг здобути відповідний фаховий гарт. Але і від його політичних статей віяло тоді прихованим або й неприхованим антигаличанством і в ряди галицьких політиків він вписатися не міг (хоча й став справжнім «галичанином» за мовою). Насправді у 1917 р. він вступив як політик-аматор, що не могло не відбитися на якості його політичної діяльності.

Як це не дивно (це вже камінець у город тих, що не хочуть відділяти історика від політика), але реалістичний, часто критичний і гіперкритичний погляд (не лише по відношенню до історичних джерел, але й до історичних подій) та тверезий прагматизм фактології М. Грушевського дуже різко контрастували з його спершу теоретичною, а потім і практичною політичною діяльністю. В політиці він завжди залишався непоправним романтиком (це евфемізм, бо можна застосувати й суворіші слова). Він некритично вірив у російську «демократію» і якимось дуже наївно не міг зрозуміти, незважаючи на гіркий досвід першої фази Української революції (1917 р.) і незважаючи на висновки – ясні і зрозумілі – з багатьох сторіч російсько-українських стосунків, що російська «демократія» кінчається в тому місці, де починається самостійність та незалежність України. Його романтизм проявився у сліпій вірі у всесвітнє братерство і світовий соціалізм з домішкою постдрагоманівського громадівства, ланкою в побудові яких мала стати Україна. Не він один був засліплений цими міражами, не він один розумів, що Україна стоїть напередодні вирішування наболілих соціальних проблем, але суб'єктивне сприймання політичної ситуації не зуміло переконати його, що соціальні питання можуть (і мусять) бути вирішені після вирішення національних проблем, що, зрештою, дуже добре розуміли соціалісти інших держав, які виникали на руїнах двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Саме цей політичний романтизм штовхав М. Грушевського на грань авантюризму. Бо інакше важко пояснити його участь в есерівському Комітеті порятунку революції, що оголосив припинення війни з російськими більшови-

ками (Кам'янець-Подільський, березень 1919 р.). Це була спроба державного перевороту, яка поглиблювала існуючий хаос. Відмовляюся пояснювати повернення М. Грушевського на радянську Україну як ще один прояв цього ж політичного романтизму, бо він дуже добре розумів, куди саме їде і чого може сподіватися. Чи прорадянське змінювання, в якому його звинувачували, не суперечило цим тверезим поглядам? Є підстави переглянути такі закиди. Туга за повноцінною науковою та науково-організаційною працею, неможливість здійснювати їх в Австрії, Чехословаччині, на західноукраїнських землях, перманентні конфлікти з різними емігрантськими середовищами, в оточенні яких він вже не міг утворити власну нішу, більше підходять як мотиви. Але чи перший президент України (буду користуватися цим титулом) мав морально-етичне право це робити – і чи Михайло Могилянський мав більше рації, пишучи у 1926 р. оповідання «Вбивство»? Ці питання ще будуть у вогні дискусії.

Щоб покінчити з блоком політичних питань, пов'язаних з особою М. Грушевського, варто усвідомити, чи він справді був підготований до державної діяльності, до тої великої відповідальності, яку накладає керівництво сучасною державою з її дуже складним механізмом? Якщо ж сам не мав потрібних знань, то чи в той незвичайно бурхливий революційний час, коли він взяв у свої руки кермо держави, зумів довкола себе створити штаб з людей-фахівців (чи стимулювати утворення такого штабу в межах Генерального секретаріату Української Центральної Ради – Ради народних міністрів Української Народної Республіки)? Недавно виданий збірник документів і матеріалів: Українська центральна рада. – Т. 1. – К., 1996 (керівник упорядників В. Верстюк), науковий апарат до якого ідеалізує картину, дає насправді досить сіру панораму, на якій М. Грушевський не дуже виділяється. Можна ставити питання різко і навіть трохи цинічно: чи був М. Грушевський харизматичним лідером держави?

Харизматичним істориком він, поза всякими сумнівами, був – але політиком? Ще один сюжет для суперечок.

***

Мемуаристи малюють різний образ М. Грушевського. Серед них ті, яких підкорила могутність історика, і тому вони його ідеалізували як носія цілком заслуженого звання найбільшого історика України, постать, подібну якій можна знайти в небагатьох національних історіографіях світу. Але більша частина його учнів збунтувалася, утворивши на противагу вчителю державницьку школу в українській історичній науці (політичні мотиви утворення такої школи ясні) – і лише трагічна доля метра, смерть його в далекому Кисловодську, помирила їх знову з Великим вчителем.

Є багато і позитивних, і негативних рис, які зберегли автори спогадів, сучасники – автори листів і автори політичних доносів. Дуже багато рис характеру можна відчитати також з його велетенської спадщини – наукової, науково-популярної, публіцистичної, белетристичної, епістолярної, а також з власної мемуарної (включаючи щоденні записи з молодих років, що підготовані до друку Леонідом Зашкільняком). Не претендуючи на вичерпність, згрупую те, про що найчастіше писали – і що розкриває вивчення творчості та діяльності М. Грушевського.

Людина дуже амбітна і переконана у своїй власній великій творчій силі – в чому він не помилявся. Амбітна в кращому – і амбіційна в гіршому розуміннях. У цьому плані треба розглядати, наприклад, виведення ним генеалогії Української академії наук від «свого» Українського наукового товариства в Києві, а не від гетьманського декрету 1918 р. Ігнорування – і висміювання – Кам'янець-Подільського державного

університету, бо він також гетьманський. Тому невдалою вийшла постать Богдана Хмельницького в «Історії України-Руси» – немовби сам гетьманський титул нагадував авторові про переворот гетьмана П. Скоропадського 1918 р., що позбавив його, М. Грушевського, влади.

А велика творча сила – це, в першу чергу, колосальна працездатність та відданість науці. Стояння довжелезними годинами за попітром у Львові та читання майже сліпим М. Грушевським документів – під кінець життя – у Москві. Далі авторитетність – та авторитарність. Безсумнівна висока авторитетність в питаннях історії України та суміжних країн, авторитетність, широко визнана в тогочасній Європі – та в сучасній історичній науці. Авторитарність – у ставленні до учнів, формальних та справжніх, тому підбір як співробітників не лише талановитих творчих (у цій ділянці він розумівся на людях), але й послушних. Ця слухняність охоплювала – в науковому плані – також ближчих та дальших родичів.

Принциповість і впертість, але й конфліктність та злопам'ятність у наукових та науково-організаційних справах. Велетенський і радше нетиповий для розмірних українців науково-організаційний талант, розуміння значення підготовки молодих українських істориків. А одночасно – не завжди цілком коректні, роздратовані наукові полеміки (показовий конфлікт з Іваном Линниченком щодо автентичності грамот князя Льва; в остаточному результаті виявилось – вже тепер – що рацію мав І. Линниченко), вбивчі – хоча частково й заслужені – відгуки на праці, які, може, могли б конкурувати з його працями (справа «Історії України» Миколи Аркаса). Конфлікт 1913 р. в Науковому товаристві ім. Шевченка, в якому, правда, вини самого М. Грушевського було мало. Досі не дуже зрозумілий завзятий конфлікт у трикутнику Грушевський–Єфремов–Кримський, вбивчий конфлікт, який розпалювався до білого вогню під невсипущим оком ворогів, що ліквідували поступово всіх дійових осіб драми. Інтриганство? Ні, бо боротьба велася за святі здобутки та права української науки, але одночасно проявлялася подиву гідна нездатність іти на компроміси також во ім'я цих же святих здобутків і прав української науки.

Любов до матері, до родини, до дочки. При романтичному ставленні до політики – здається, цілковита відсутність романтики в особистому, а тим більше, інтимному житті. Та й чи був час на такий романтизм у людини, що спала переважно чотири години на добу, а решту вперто і наполегливо працювала, на якісь інші захоплення? Так, ще була любов до мистецтва, до колекціонування пам'яток старовини, давніх рукописів, книжок. Але це вже була інша риса характеру. Та все пішло з димом після обстрілу будинку М. Грушевського на Паньківській фугасами російських більшовиків.

Михайло Грушевський був складною особою та винятковою особистістю. Не одноколірною, а з світлими білками і тінями. Листування, що тепер публікується, допомагає бачити і розуміти їх краще.

***

Епістолярій як історичне джерело не створює єдиного сюжету. Деякі листи пишуться з думкою, що вони раніше чи пізніше будуть опубліковані. В кореспонденційній формі автори викладають свої філософські погляди, політичні програми, мистецькі кредо. Для таких листів немов згори запрограмовувалася їхня публікація – і справді деколи такі листи зразу ж потрапляли до друку. Таких листів у Грушевського практично майже не було, але у велетенському, по суті, в потенції його епістолярії, що дійшов до нашого часу лише частково, та й лише, в свою чергу, також частково, був опублікова-

ний друком, досить легко простежуються різні сюжетні лінії, залежні від мети написання листів. З науковими планами, поглядами, певними політичними задумами – листи до свого вчителя і промотора Володимира Антоновича. З викладенням світоглядно-філософських міркувань – до пастора Василя Кузіва. З планами допомоги голодуючим та ролі в цих заходах заокеанської допомоги – до Тимотея Починка. З науковими справами і вказівками, трохи з питаннями, деколи дискусійними – до учнів Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Степана Томашівського та інших. З конкретними відповідями на конкретні, переважно наукові, запити чималої мережі кореспондентів. Врешті з науковими проблемами, а також поглядами на «те, що відбувається» до Хведора Вовка. Ще й коротенькі, переважно, записки-інструкції, повідомлення в нагальних справах до підпорядкованих осіб у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові чи у своїх київських історичних установах. Листи М. Грушевського ще чекають на аналітично-синтетичне дослідження й узагальнення. Жанрів і сюжетних ліній було багато, але автентичність (у розумінні достовірного відображення дійсності) викладеного змісту в листах, в основному, не підлягає сумніву. В листах М. Грушевський був щирим, відвертим, часто по-недипломатичному прямим (що не цілком стосується, очевидно, визначеного іншими параметрами т. зв. урядового листування).

Листи М. Грушевського до Кирила Студинського займають окреме місце в епістолярії. Теплі відносини між двома вченими – майже ровесниками – зав'язалися ще у львівський НТШ-івсько-університетський період, щоб згодом, у період післяреволюційного лихоліття, загальнонаціональної зневіри, переоцінки вартостей, перерости у справжні дружні відносини. К. Студинський, незважаючи також на свій не дуже простий світоглядний шлях, належав до приятелів М. Грушевського, в якого справжніх друзів було й не дуже багато. Здається, вони часто розуміли один одного без слів. М. Грушевський не бачив потреби розгорнуто пояснювати йому свою громадсько-політичну платформу 20-х рр., обмежуючись – при політичних сюжетах – короткими повідомленнями або й лише натяками. Зрештою, автор листів змушений був рахуватися, практично протягом цілого часу інтенсивного листування з К. Студинським, з поліційною перлюстрацією, бо цим займалися і польські, і радянські органи. Деколи, коли обурення М. Грушевського переливалося через край, він дозволяв собі у хвилини відвертості, характеризуючи т. зв. радянську систему, глибокий занепад культури і науки, винищування голодом інтелектуальної еліти, засуджувати таке становище. Правда, це були листи з Заходу до Львова, але й вони образно показують, що зовнішнє примирення з комуністичним режимом на Східній Україні було для Грушевського лише маскою. Справжній характер московського панування не був для нього секретом і про якесь духовне переконане радянське панування у М. Грушевського не могло бути й мови. В цьому відношенні листи до К. Студинського своїми часом дуже короткими, але чіткими фразами визначають автентичну (саме цілком автентичну) позицію автора.

Загалом листи М. Грушевського до львівського приятеля можна характеризувати як, в основному, ділові. Їхня регулярність, часто щоденність (маю на увазі, в першу чергу, листи до повернення до Києва), докладно визначають ритм еміграційного життя М. Грушевського: допомоги голодуючій інтелектуальній еліті України – перш за все (в цій акції знову проявився його велетенський організаційний хист та, з іншого боку, глибока особиста жертвовність та гуманність його громадського світогляду); видавничі – вимушено комерційні – справи з друком, продажем власних книжок та видань очолюваних ним в еміграції установ (Український соціологічний інститут) – бо з цим

пов'язане не лише його власне обличчя як вченого й організатора науки, але й дальша репродукція видавничої діяльності. Крім цього, все ще невсипуща енергія вченого, що мусить добитися до книжок, також тих, яких не вистачає у віденських бібліотеках, щоб – незалежно від щоденних злиднів (бо М. Грушевський, на відміну від багатьох високопоставлених чинів українських урядів, кооперації, інших економічних установ, не вивозив багатств з України) – далі писати, писати, з фанатичною впертістю творити українську історичну та філологічну науку.

Багато особистих людських привабливих рис можна вичитати з еміграційних листів М. Грушевського. Рефреном проходить: «я дуже стомлений і схвилюваний» (через труднощі з допомогою голодуючим), «дуже я втомився», «дуже стомлений». На злидні («тяжко живеться»), хворобу скаржитися рідко. Часом мріє про тишу (бо во роги і свої зацькували), про повернення виключно до книжок та науки. Кришталево чистий у фінансових справах своїх та громадських: гроші з продажу книг мають іти на видавничу справу, а не на життя; звітує перед собою та іншими про гроші, отримані на допомогу, про кількість висланих на Схід посилок; різко відмовляється фінансувати власну ж партію есерів із зібраних гуманітарних фондів. І т. д., і т. д. Проскакують через листи й особисті та неособисті конфлікти: з Володимиром Дорошенком – через відновлення «Літературно-наукового вістника» з «нарушенням ідейної фізіономії» (це непрямо виступ проти Дмитра Донцова); неприхильність до Агатангела Кримського, який, нібито, свідомо русифікував Українську академію наук – але, одночасно, турбота про те, щоб забезпечити йому допомогу і відпочинок за кордоном.

Всі ці епізоди я навів як приклад чи намагався узагальнити не для того, щоб подати їх систематичний виклад (ще багатший і різноманітніший для т. зв. радянського періоду життя М. Грушевського), а з метою показати велике багатство – фактологічне, світоглядне – яке ось тепер приносить читачам, фахівцям і нефаківцям, публікація листів великого українського вченого. Листи до К. Студинського – справжня копальня відомостей, поглядів, думок.

Шлях до повного видання творів Михайла Грушевського ще дуже довгий, але, треба думати, українська наука шлях цей раніше чи пізніше подолає. Сьогодні важко сказати скільки томів – сто, двісті – матиме таке видання, але не підлягає сумніву, що епістолярій займатиме в ньому почесне місце. Як свідчення про людину-творця і про ту епоху в минулому України, яку йому довелося пережити.

Публікується за: *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість: [Передмова] // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 5-11.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ІСТОРИК НАРОДНИЦЬКОГО ЧИ ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ?

Михайло Грушевський настільки велетенська фігура в українській історичній науці, постать унікальна і своєрідна, що, можливо, й не потребує заklасифікування в якийсь точно визначений історіографічний напрям з певними обмежувальними теоретичними параметрами, в які творчість найбільшого українського історика вбгати не

дуже просто. Але... Але ще цілком свіжий час, коли в Україні на цю постать намагалися чіпляти різні буржуазно-націоналістичні етикетки, а в інших середовищах до майже вже традиційного штампу «історик-народник» ще й тепер подекуди чіпляють епітет «антидержавника», не обов'язково намагаючись обґрунтувати таке твердження. Дискусія про державництво і народництво в українській історіографії періодично спалахує знову. Тому, мабуть, варто докинути до цієї суперечки ще кілька аргументів, як мені здається, свіжих та вартих обговорення.

Це я роблю, дуже добре усвідомлюючи, що боротися зі стереотипами, які вже подекуди перетворилися в комплекси, важко, але й не безнадійно.

1. Державницький і народницький напрями

Прошу вибачити, що починаю цитатою з Василя Ключевського, в якій він визначає причини виникнення державницького напрямку в російській історіографії та його відмінності від народницького. Ключевський сам був сучасником, учасником і співтворцем цих процесів, тому, думаю, його міркування, що стосуються другої половини XIX ст., можна вважати авторитетними.

«Історична думка почала уважно придивлятися до того, що можна назвати механізмом людського співжиття. Спостереження пішли двома шляхами, керованими різними враженнями, здобутими з недавнього досвіду. Цей досвід складався з низки потрясінь, що відбулися і в політичному житті народів і були викликані боротьбою та зміною різних державних ладів. І, щоб знайти причину таких великих і неочікуваних катастроф, одні спостерігачі звернулися до розгляду політичної конструкції, до кладки різних суспільств і вивчення процесу, завдяки якому вони склалися. Але один і цей же лад мав неоднакову долю в різних місцях, доводив до різних наслідків; лад, мабуть, якнайрозумніше спроектований, який обіцяв міцно забезпечити людський добробут, на певному ґрунті не приймався, псувався, руйнував спокій та достаток усього суспільства і поступався місцем іншому [ладові], що виглядав гіршим – немовби в ділянці політичних інституцій кладка, технічно краща, може бути непридатною на іншому історичному ґрунті. І тому спостерігачі концентрували свою увагу на особливостях того ґрунту і того матеріалу, який з нього [ґрунту] видобували для будови суспільства. Отже, завдання історичного дослідження роздвоїлося: для одних його предметом стали переважно генеза і розвиток політичних форм і соціальних відносин, політика і право: для інших – зростання національних переказів і звичаїв, дух і побут народу. Це роздвоєння за своєю суттю не давало причини для антагонізму обох напрямів в історичній науці: воно, по суті, було лише простим *розподілом* праці під час роботи з одним і тим же предметом. Однак цей поділ деколи приймали за різницю самих поглядів, принципів і він викликавав боротьбу»¹. Виводячи тоді ці два напрями від антагонізму західників та слов'янофілів, Ключевський доходив до висновку: «що було в них (західників і слов'янофілів. – Я. Д.) специфічного, непоступливого і нерозчинного, це намаглося кристалізуватися в нові комбінації поглядів і гіпотез під назвами державників і народників»².

¹ Ключевский В. О. Сергей Михайлович Соловьев (умер 4 октября 1879 г.) // *Его же. Исторические портреты. Деятели исторической мысли.* – Москва, 1991. – С. 501-502. Текст 1880 р. Переклад і курсив мої.

² Ключевский В. О. Русская историография 1861-1893 гг. // *Его же. Исторические портреты...* – С. 558. Текст 1902 р. Переклад і підкреслення мої.

Мені здається, що критерії поділу чіткі. Хочемо ми того, чи ні (бо, може, це й комусь неприємно), але Грушевський увійшов в історичну науку в Київському університеті в межах Російської імперії й, може, спершу з певними ваганнями і відходами (бо учителем його був Володимир Антонович, без сумніву, народник) пішов остаточно шляхом державницького напрямку. Тут є ще інший неприємний момент, про який треба говорити відверто. Грушевський починав свою наукову кар'єру як представник, безумовно, української історіографії, але в київських умовах його дослідницька діяльність майже автоматично інтегрувалася з російською історичною наукою, в якій, опинившись перед проблемою вибору між двома напрямками, Грушевський пішов шляхом державницького напрямку, зберігаючи той самий предмет дослідження з єдиною формальною модифікацією: замість суспільства Південно-Західної Росії – суспільство України-Руси (це вже у львівських умовах)³. І цього державницького – у методологічному аспекті – напрямку він, крім окремих відхилень (на яких я зупинюся), дотримувався під час усього свого творчого життя.

Переломним моментом в українській історичній науці загалом – остаточною відходом від історіографічного народництва та переходом на історіографічне національне державництво – треба вважати вихід у світ перших чотирьох томів «Історії України-Руси» (Львів, 1898-1903) та праці «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (Санкт-Петербург, 1904). Тоді для всіх українських істориків стало зрозуміло, що писати далі про історію України так, як писали до Грушевського, вже неможливо. Треба було або піднятися до рівня Грушевського і його львівської школи, а це було не просто (не даремно замовкає Володимир Антонович), або залишатися в межах російської державницької школи, незалежно від свого етнічного походження (для прикладу, доля Івана Линниченка, братів Стороженків у дореволюційний час), або, по-епігонському, культивувати народницький напрям (Орест Левицький, Олександра Єфименко).

У 1898-1904 рр. було змуровано міцний фундамент нового напрямку в українській історичній науці, який тепер, з перспективи майже століття, з повним правом можна назвати національно-державницьким. Вже в цей час, на початку ХХ ст., при панівному становищі, яке зайняли в історичній науці Грушевський і його львівська школа, виокреслюються окремі незалежні від них групи чи індивідуальності істориків. Однак треба враховувати, що в умовах політичних утисків і переслідувань української культури і науки в Російській імперії та перешкод у здомінованій польськими шовіністами Східній Галичині до повноцінної кристалізації історичних шкіл, груп, індивідуальностей дійти не могло. Двадцятиріччя 1898-1918 вимагає аналізу з погляду методології історії та історичних поглядів, бо цінний «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (Прага, 1923) справді залишається лише оглядом, передусім, інформаційно-бібліографічного характеру.

Цей процес розвитку української історичної науки припинила або трансформувала Перша світова війна та відновлення української державності – потрясіння позаісторіографічного гатунку, які, однак, не могли не вплинути на розвиток науки.

³ Вагання Грушевського в університетські роки відомі. Він категорично відмовлявся від участі в українському студентському русі. «Сам Антонович у перші роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи належить Грушевський до українства, і навіть розпитував мене про се, коли я жив у нього (в Антоновича. – Я. Д.) в домі», – згадував товариш Грушевського з університету. Див.: *Маршинський А.* Спомини (1884-1888 рр.) // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1923. – Львів, 1923. – С. 101.

Про історичні погляди, а навіть про історіософію Грушевського (далі я висловлю своє негативне ставлення до цього терміна, бо історіософом Грушевський не був, а як позитивіст відкидав будь-яку філософію історії) написано дуже багато. Якщо зібрати усе, то можна буде видавати десятитомник не менший від «Історії України-Руси». З новіших авторів я б назвав тут Миколу Андрусяка, Івана Біласа, Іллю Витановича, Омеляна Пріцака, Анну Процик, Івана Фізера⁴. Без сумніву, найкращим і найвпертішим дослідником Михайла Грушевського, його наукової творчості, громадсько-політичної діяльності треба вважати Любомира Винара⁵. Його продумані й виважені тези про провідні ідеї творчості Грушевського заслуговують на увагу. Ось вони: 1) «Концепція свободаризму, себто змагання українського народу за свободу і незалежність, є центральною ідеєю творчості Грушевського»; 2) «Побіч ідеї примату народу, ідея української державності становить другу головну історіографічну та історіософічну концепцію»; 3) «Концепція території або ідея єдності українських земель є черговою ідеєю»⁶. Мені здається, що в українській історичній науці висновків Винара з тим визначенням державницького напрямку, який дав сучасник Ключевський, та з урахуванням великого перелому 1898-1904 рр. достатньо, щоб ще раз підтвердити: Грушевський вже на початку своєї дослідницької кар'єри вибрав – у методологічному аспекті – національно-державницький напрям. Пізніше розгляну місце Грушевського в українському позитивізмі й цей висновок стане рельєфнішим.

Примітивне розуміння народницького напрямку в українській історіографії, що панує досі, ігнорує те, що вже на початку свого наукового шляху Грушевський опинився в руслі національно-державницького напрямку, увібравши в свою методологію досягнення київських історико-юридичної, документаційної, обласної (регіоналістичної) шкіл, які ніяк не вписувалися своїми основними рисами у народницький напрям. Зокрема т. зв. обласна школа під виглядом регіоналістичних досліджень займалася вивченням історії Східної України, бо її і загалом, і за частинами можна було вважати «областю» Російської імперії, якою вона, Східна Україна, була насправді. Пригадаю ще

⁴ Андрусяк М. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – Т. 194: Михайло Грушевський. Статті, спогади, документи і коментарі. – С. 7-20; Bilas I. Geschichtsphilosophie und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hruschewskys // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – München, 1956. – № 3. – S. 262-292; Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 1-2. – С. 32-51; Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – 80 с.; Його ж. Історіософія Михайла Грушевського. Вступна стаття // Грушевський М. С. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – [5-те вид.] – К., 1991. – Т. 1. – С. X-XXIII; Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1991-1992. – Т. 28-29. – Ч. 110-115. – С. 178-185; Фізер І. До історіософії «Історії української літератури» М. Грушевського // Там же. – С. 249-255.

⁵ Винар Л. Ранні історичні праці М. Грушевського і київська історична школа В. Антоновича // Там же. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 3-4. – С. 26-32; Його ж. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934 рр.). – [Нью-Йорк], 1986; Його ж. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії. (3 нагоди 125-ліття народження) // Український історик. – 1991-1992. – Т. 28-29. – С. 13-53; Його ж. Михайло Грушевський, історик України // Винар Л. Михайло Грушевський, історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 99-120, та інші праці цього ж автора.

⁶ Винар Л. Значення Михайла Грушевського... – С. 27, 29, 32.

раз визначення Ключевського для цього народницького напрямку: вивчення національних переказів (у розумінні традицій), звичаїв, духу і побуту народу. Для Грушевського ці питання ніколи не були основним предметом досліджень.

Протиставляючи – будь-яким коштом – «народника» Грушевського пізнішим державникам (Липинський, Томашівський, Дорошенко, Терлецький, Крип'якевич та інші), деяку роль відігравали також політичні моменти – ігнорують також те, що й цим безсумнівним історикам-державникам не вдалося досліджувати українську державність у бездержавний період історії України (бо тоді не було предмета дослідження – Української держави), як і вивчати соціальну верхівку українського народу для тих часів, коли народ став нацією з неповним соціальним складом – саме позбавленим такої політичної лідерської верхівки. Тому що при таких міркуваннях в їх підставу кладуть предмет історії України, а не методологію її вивчення. Дуже просто виходить, що історики, які спеціалізуються в історії України XV–XVI або XIX ст., автоматично стають народниками, бо народ був тоді без держави і навіть майже без видимої на поверхні тенденції творити незалежну державу. В такий спосіб можна дійти до дивного висновку, що в історіографії України постійно мусить чергуватися державництво і народництво, залежно від того, хто яким часом займається. Річ, очевидно, не в предметі, а в методології дослідження. Одночасно мимоволі складається враження, що деколи від Грушевського вимагають дуже поширеної, треба шкодувати, в сучасній українській історіографії державницької міфотворчості, коли, наприклад, Запорізьку Січ оголосили державою. Грунтуючись – очно чи заочно – на сфальшованому висловлюванні Карла Маркса про «козацьку республіку»⁷.

І тут виникає запитання, чому, все ж таки, протягом десятиріч не визнавали належності Грушевського до державницького напрямку, анахронічно звинувачували його (бо в цьому було й чимало негативних емоцій) у народництві? Можна вказати на чотири основні чинники.

Перший – генеалогія Грушевського як історика, особи його попередників та вчителя (Костомарова, особливо ж Антоновича), які в науковій творчості були заідеологізовані романтизацією української історії, ідеалізацією простого народу, його широким демократизмом, вічовим принципом, індивідуалізмом тощо. Пригадаю, як сам Грушевський писав про Антоновича: «Його демократизм і народництво набрали виразно закрашеного антидержавницького анархістичного характеру»⁸. Належність Антоновича до народницького напрямку (незалежно від раціоналізму в дослідницькій практиці) не підлягає сумніву – і тут вже діяв звичайний автоматизм: Антонович – народник, тому і його найвидатніший учень – також представник народницької течії в

⁷ Маркс К. Хронологические выписки. IV. Приблизительно от 1580 до 1648 // Архив Маркса и Энгельса. – Москва; Ленинград, 1947. – Т. 8. – С. 154. Характерно, що у праці: *Гравовський С., Ставроян С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 5, 142, вислів *Patria Cosacorum* перекладається, всупереч латинському значенню першого слова («батьківщина»), як «козацька республіка»: очевидно, вплинув «марксистський» стереотип. Пишу в лапках тому, що насправді у Маркса говориться про «християнську козацьку республіку». Українська радянська і пострадянська історіографії мають тенденцію перекручувати невігідні цитати навіть Маркса. В останній час про Запорізьку Січ як державу писали: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 35-37; *Андріщенко В.Л., Федосов В.М.* Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995. – С. 37-44.

⁸ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – К., 1928. – Кн. 5 (30). – С. 8.

історіографії. При таких конструкціях якось мало надавали увагу також тому, що народництво Костомарова, Антоновича було зумовлене їхнім протестом і несприйняттям московського державного деспотизму, що це була українська демократична заромантизована реакція на російське поневолення. Таке народництво в історіографії України відіграло у свій час дуже позитивну роль, але для остаточно сформованого Грушевського це був уже пройдений етап, хоча, очевидно, не можна заперечувати еволюцію його історичних поглядів – поступове звільнення від впливу Антоновича.

Можна згадати одну ранню працю Грушевського, явно заідеологізовану в дусі народницької історіографії: його статтю про т. зв. татарських людей і їх винищення Данилом Романовичем. Тоді Грушевський виступив із засудженням влади княжої держави⁹. Стаття справляє враження подарунка Антоновичеві – не даремно вона йому подобалася. Після публікації статті почалася різка критика Михайла Драгоманова, який зазначав, що автор «поділяв досить чудні погляди на “державу”, які держаться в Росії навіть і в учених людей, котрі по своєму перекрутили взятую в німецьких філософів різницю між *Staat* (державою) і *Gesellschaft* (громадою). На самім ділі, між сими категоріями якої (тобто якісної. – Я. Д.) різниці нема, а може бути тільки кількості (кількісна. – Я. Д.). [...] Данилове королівство було державою, і Болохівські й т[акі] і[нші] громади були теж державами». І далі: «Д[обродій] М. Сергієнко дав найміцнішу підставу до суду над тим рухом [татарських людей], сказавши, що він [рух], не дав Данилу “поставити опір татарам”»¹⁰. Драгоманов зробив різкий висновок: «Ми позволимо собі дати йому (тобто Грушевському. – Я. Д.) раду: не відділяти історії руської від загальноєвропейської і не покладатись на «свою мудрість» російських вчених, котрі зросли на такому поділі»¹¹.

Зупинився я на цьому характерному епізоді з двох причин. По-перше, виступ Драгоманова, написаний у яскраво державницькому дусі (що характерно для т. зв. пізнього Драгоманова), явно вплинув на молодого Грушевського своєю аргументованістю. Грушевський не мав сили протиставитися авторитетові (хоча, з сучасного погляду, розуміння Драгомановим громади в усіх випадках як держави є суперечливим). Викладаючи епізод з «татарськими людьми» в «Історії України-Руси», він висвітлив його вже в іншому ключі, а критику Драгоманова, яку знав, не згадав¹². Бо за час, що минув від 1892 р., Грушевський уже пішов далі. Як згадувалося, період 1898-1904 рр. можна з повною підставою вважати періодом формування національно-державницького напрямку в українській історіографії, який очолював Грушевський. По-друге, конструюючи 1920 р. з пропагандистською метою свою політичну (соціалістично-революційну) генеалогію, він згадав саме статтю 1892 р., а не «Історію України-Руси» – і тепер вже намагався полемізувати з Драгомановим¹³, виправляючись, так сказати б, заднім числом, майже тридцять років після факту. Це не було коректно не лише

⁹ Див.: Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 1-28. «М. Сергієнко» – псевдонім Грушевського.

¹⁰ Драгоманов М. [Рец. на:] Записки Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1892. – Ч. 1 // Народ. – Коломия, 1893. – С. 187.

¹¹ Там же. – С. 188.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – 2-ге вид., розширене. – Львів, 1905. – С. 83-87, 155-161, 535-536.

¹³ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – Відень, 1920. – № 1 (вересень). – С. 10-12.

стосовно Драгоманова, але й стосовно власних творчих здобутків та досягнень його львівської історичної школи. Тому, з іншого боку, виступ 1920 р. став однією з основних причин відкинення Грушевського назад, до народницького напрямку, і прокламування 1924 р. нібито лише тепер новонародженого напрямку – національно-державницького (про це див. далі).

Другий чинник – змішування народництва як течії у громадсько-політичному житті (не лише в українському, але й загальноросійському) з народництвом як напрямом в історичній науці. Грушевський був, без сумніву, цільною особистістю і його погляди також творили єдину цілість. Але практично його діяльність проходила в двох руслах, які потрібно чітко усвідомлювати: наукова творчість історика України і громадсько-політична діяльність суспільного діяча України. Джерелознавчо неправомірним і некоректним є автоматично переносити висловлювання Грушевського з політичної публіцистики на конструювання його світогляду як історика. Хоча, без сумніву, на частині (але лише частині) публіцистики Грушевського позначився його великий досвід історика. Його публіцистику не можна безкритично використовувати для пояснення історичних поглядів (а так часто роблять). Як діяч Грушевський пройшов еволюцію від народника, такого посткирило-мефодіївського, питомо українського типу, до соціаліста-революціонера, також українського типу. У програмі суспільного ладу він еволюціонував від громадівського федералізму до автономічного федералізму, бо вже як федераліст він ще не мислив державницькими категоріями: Україна і Росія не були в нього федерацією двох рівноправних держав. Політичні обставини брутально переконали його в утопійності такої платформи – і він перейшов на позиції незалежництва. Тут можна робити Грушевському докори, часто оправдані (що еволюція його політичних поглядів – частково наївних, частково ілюзорних – затягнулася надто довго і, як не парадоксально, суперечила його фактології історії України), але їх неможливо переносити на русло його наукової творчості. Як історик-творець він відійшов від народницького романтизму, став на ґрунт національно-державницького напрямку, використовуючи повний арсенал позитивістського емпіризму і раціоналізму.

Щоб завершити з сюжетом «Грушевський і політика», яким постійно переплітають його життєпис історика, коротко зупинюся на тезі, яку я висловив кілька років тому: Грушевський був найбільшим українським істориком, але поганим політиком¹⁴, бо час од часу цю тезу піддають під сумнів. «Пригадую, як на одному з наукових засідань [...] Я.С. [!] Дашкевич назвав М. Грушевського великим істориком і поганим політиком, – пише Владислав Верстюк. – Спроба відділити науковий доробок Грушевського від невдач у політиці не здається нам перспективною: політик у Грушевського є органічним продовженням історика. Пошлемося на точнішу і об'єктивнішу, на наш погляд, оцінку М. Грушевського, яку дав професор О. Оглоблин 1966 р. з нагоди столітнього ювілею патріарха української історичної науки. “Дві основні ідеї керували Грушевським і в його науковій, і в його громадсько-політичній діяльності, – пише О. Оглоблин. – Не він їх створив, але він їм підкорився, він, може, більше, ніж будь-хто з його попередників, зробив для того, щоб їх зміцнити. Перша то була ідея народництва. Друга – ідея федералізму”». І тут Верстюк цитує: «Оглоблин О. Михайло Сергійович

¹⁴ Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського. Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 1 (19). – С. 190; Його жс. Хто такий Михайло Грушевський // Україна. Наука і суспільство. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 196.

Грушевський // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 9». З думкою Оглоблина про ідеї наукової діяльності Грушевського не буду дискутувати окремо, бо моє сьогоднішнє повідомлення звучатиме як відповідь на подібні міркування, але, не підлягає сумніву, що Оглоблин оцінював Грушевського необ'єктивно, бо був у неприхильному до нього таборі. Відомий його лист до Михайла Слабченка в Одесі з 5 жовтня 1926 р. про ювілейні святкування Грушевського в Києві. Оглоблин писав, що особисто на ювілей не був, але знає, що «ювілей провалився – і то з великим скандалом»¹⁵. Яюсь, з іншого боку, знаємо з мемуарів (наприклад, Григорія Костюка) і з доповідних ДПУ УСРР, що, навпаки, ювілей був величавим. Оглоблин видавав бажане за дійсність: упереджене (скажімо так) ставлення до Грушевського зберігав усе життя – що й знімає епітет об'єктивності з його висновків. А теза Оглоблина про політичне народництво Грушевського – лише повторення тої директивної характеристики, яку наприкінці 20-х рр. поширювали в радянській пресі. Про праці Грушевського, в яких «усе просякнуто дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями», – писав П. Кияниця; про те, що Грушевський «все ще й тепер не позбувся цілком старих своїх народницьких мрій та побажань», – писав М. Яворський¹⁶. Негативні штампи «народник, народницький» у трактуванні більшовицької пропаганди мали дуже мало спільного з реальністю в минулому політичній течії народництва.

Інша річ – твердження Верстюка. Абстрагуючись від того, що наукова творчість і політична діяльність особи, за правилами звичайної логіки, два різні русла біографії, Верстюк не помітив, що своїм твердженням дискредитував Грушевського як історика. Взагалі можливо сконструювати чотири основні пари тверджень про Грушевського у цьому плані:

1) добрий історик – добрий політик; 2) добрий історик – недобрий політик; 3) недобрий історик – добрий політик; 4) недобрий історик – недобрий політик. Я дотримуюся думки, висловленої у другій парі (добрий історик – недобрий політик), і можу її довести на фактах. Верстюк твердить про «глибоку синтетичність» постаті Грушевського й «органічне продовження» його як історика в діяльності політика. Якщо подвійний крах Грушевського як політика на чолі Центральної Ради (нездатність організувати опір більшовицькій агресії 1918 р. і не допустити до гетьманського перевороту цього ж 1918 р. – хоча про можливість такого перевороту Центральну Раду попереджували) «органічно» поєднати з його діяльністю як історика, вийде, що він був нікудишнім істориком. А це вже буде неправда. Нічого девальвувати колосальні досягнення Грушевського як історика, примішуючи до них його політичну діяльність. Навіть неозброєним оком видно, що розрив між рівнем історика і рівнем політика у Грушевського незвичайно великий.

Звичайно, суперечності між політичною діяльністю Грушевського і висновками з його ж історичних праць зрозуміти дуже важко, але це не означає, що їх не можна пояснити. Як політик Грушевський був до 1917 р. таким самим кабінетним, як кабінетним він був істориком. Нічого дивного, що в практичній політичній діяльності виявився доктринером, постдрагоманівцем (причому він, як і багато інших, користувався «середнім» Драгомановим, не бажаючи знати «пізнього», того, що, між іншим, критикував

¹⁵ Текст листа О. Оглоблина: *Пристайко В., Шановал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996. – С. 162-163.

¹⁶ Там же. – С. 78, 125. Автори покликаються, відповідно, на статті, опубліковані в газетах: *Пролетарська правда*. – К., 1928. – 16 жовтня; *Вісті ВУЦВК*. – Харків, 1928. – 10 жовтня.

і його, Грушевського) і, як він себе назвав, соціалістом-революціонером, до цього ж, в остаточній еволюції, – лівого крила. Задоктринованість під марксизм і соціалістичну революційність перешкодила йому керуватися висновками, які робили інші, а які не робив він сам, на підставі своїх же історичних досліджень, зокрема у площині взаємовідносин Україна – Росія. Бо кожен, хто уважно читав праці Грушевського в дореволюційний період, легко переконувався на їх підставі, що автономістом-федералістом бути неможливо, бо історичний досвід підказує лише шлях до незалежності. Як історик Грушевський був прекрасним аналітиком-фактологом, але синтетичні висновки, особливо такі, що вимагали узагальнення великого фактографічного матеріалу, йому вдавалися рідко (найкращий приклад – невдача з характеристикою Богдана Хмельницького). Як політик, отже, він не завжди міг користуватися власним історичним синтезом – або мав його у недосконалому вигляді. З іншого боку, він, як політик, у 1917-1918 рр. не мав достатньої кількості перевіреного аналітичного матеріалу (збір відповідних даних в Україні та поза Україною про Україну в часах Центральної Ради був недосконалим), тому ґрунту для правильних політичних висновків він мав мало. Цю прогалину Грушевський замінив апріорними, відірваними від реального життя, теоретичними доктринами, які, як правило (незважаючи на уявну соціалістичну революційність), виключали позицію сили. Він не був здатний на тактичну гнучкість (може, й через особисту впертість), і лише масивні удари – зовнішні та внутрішні – змушували його трохи міняти задоктриновану магістральну лінію політики. З чим він, зрештою, навіть після такої фактичної зміни дуже нерado погоджувався, як у теоретичній, так і в практичній площині (справа III і IV універсалів, з їхнім все ж таки федералістичним підтекстом; намагання врятувати усю Росію вже після Жовтневої революції; спроба самого Грушевського здійснити антипетлюрівський державний переворот у Кам'янці-Подільському 1919 р.; повернення в радянську Україну). Як практичний політик Грушевський, до речі, ніколи не був народником, бо спадкоємність українського соціалістичного революціонерства стосовно українського народництва (громадівства) під дуже великим знаком запитання. Так чи інакше, всі ці справи дуже мало стосуються визначення народницького чи державницького напрямку діяльності Грушевського як історика, хоча ідеологічна задоктринованість позначилася і на його публіцистиці та в популяризаторстві, на що (на ідеологічну задоктринованість) – з різних причин – як прихильних, так і неприхильних для Грушевського, дуже часто не звертають увагу.

Мабуть, лише так можна пояснити значні суперечності між науковою творчістю великого історика та діяльністю невеликого політика, здатного навіть підтасовувати історичні факти з агітаційно-пропагандистською метою. Найкращий доказ цього – його писання 1920 р. як соціаліста-революціонера у віденському журналі «Борітеся – поборете!», закордонному органі Української партії соціалістів-революціонерів, на чому матиму нагоду ще зупинитися.

Третій чинник – суб'єктивний. Бо виникає запитання, чому Грушевський, як де-факто представник державницького напрямку, не маніфестував цього при нагоді або й без нагоди. Як молодий історик у Києві Грушевський органічно увійшов в історіографію саме – як ми вже знаємо – державницького напрямку (бо він тоді вже був панівним у Російській імперії), але демонструвати належність до цього напрямку тоді – означало глибоко вразити свого професора, чого Грушевський допустити не хотів. Коли у Львові він засів за «Історію України-Руси» і поринув у напружену науково-організаційну роботу – ледве чи серед повені практичної праці – коли, зрештою, відбувалася

його еволюція як історика – теоретичне зарахування до такого чи іншого напрямку мало для нього значення. Однак, і престиж, який Грушевський вже здобув як історик, не вимагав, щоб він особисто підшукував для себе місце в історіографії. Це справді не було потрібно, адже він уже створив власну львівську, а потім київську школи в українській історичній науці й, деякою мірою, виріс понад історіографічні напрями. Як я вже згадував, 1898-1904 роки забезпечували йому місце в державницькому напрямі. Після поразки національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр., немов на зміну Грушевському, виступила група істориків, яким присвоїли епітет державників чи не тому, передусім, що в своїх працях вони дуже часто, інколи аж надто часто, згадували про українську державу і державність. Серед них було чимало його наукових, політичних, а також особистих противників (В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський, Дмитро Дорошенко – для прикладу). З ними йому було не по дорозі – оголошувати про свою належність до такого державницького напрямку не було сенсу. Навіть, якщо Грушевський публічно заявляв, що він «як історик – сторож наших державних, національних і соціальних традицій»¹⁷. Зрештою, у цьому середовищі на акцес Грушевського не чекали і його не хотіли. З цього середовища на нього сипалися звинувачення в народництві (не дуже зрозуміло, чого вимагали – невже антинародництва?), антидержавництві, зазвичай, змішуючи воедино погляди політика і погляди історика. Безпідставність заполітизованих звинувачень новоявлених (у 1924 р.) державників по відношенні до історичної методології Грушевського вже досить докладно розглянули в літературі¹⁸, однак не врахували методології позитивізму, в руслі якого творив Грушевський-історик.

Докладніше зупинімося на обставинах «виникнення» групи новоявлених істориків-державників, які (обставини) досить показові. Їх треба розкрити, виходячи з потреб історії української історичної науки, тим паче, що поштовхом став агітаційно-пропагандистський виступ Грушевського 1920 р. «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Цей виступ сьогодні – через його примітивну заідеологізованість – важко читати без почуття збентеження або навіть сорому. (Про цей виступ я вже згадував раніше у зв'язку з проблемою «татарських людей»). У виступі, який статтею назвати важко, перебуваючи ще в соціалістично-революційному трансі, Грушевський давав таку публіцистичну інтерпретацію історичних подій, з якою погодитися неможливо. Для прикладу: епізод з «татарськими людьми» розглядався як одна з «тенденцій до соціалістичного ладу, які залягли в життю українського народу», а самі «татарські люди» – це «збольшевичені» українці; ліва течія кирило-мефодіївців – це «течія соціалістично-революційна»; Шевченко – «соціаліст-революціонер по складу поглядів», а в колах української інтелігенції XIX – початку XX ст. з «антипатією [...] трактовано зусилля української буржуазії коло збудовання класової національної держави всупереч соціалістичним мріям мас. “Киевская старина” з пок[ійним] Лазаревським в головах (на чолі. – Я. Д.), можна сказати, займалася складанням акту обжаловання на сю буржуазію за її прогрішення перед трудовим народом в економічній та соціальній сфері»¹⁹ і

¹⁷ Грушевський М. Промова на засіданні Центральної Ради з 17 грудня 1917 р. // *Його жс.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Р. Винар. – Нью-Йорк; Львів; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 153.

¹⁸ Див.: Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // *Його жс.* Михайло Грушевський, історик і будівничий... – С. 83-98.

¹⁹ Грушевський М. Українська партія... – С. 10-18.

т. д. Нехтуючи історичними реаліями, Грушевський оголосив про зв'язок таких явищ в Україні з «свідомішими своєї мети й краще обставленими історичною традицією фактами прямої акції західноєвропейського соціального революціонерства». Грушевський хотів у такий вульгаризаторський спосіб показати себе соціалістом-революціонером (але не народником!) в історичній науці від початків своєї дослідницької діяльності.

Такі твердження могли зачепити за живе не лише політиків, але й істориків. І зачепили. Ідеологічні й політичні противники Грушевського, які були також серед істориків, вигідно використали його хибний крок із заполітизованою й антинауковою інтерпретацією подій з історії України. Замовчуючи ту обставину, що йдеться про агітаційно-пропагандистський виступ (для цього, зазвичай, пропускали підзаголовок «Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії»), а не про серйозну історичну працю, використовували подані вище інтерпретації, а також характеристику, яку дав Грушевський народницькому напрямові в історіографії загалом, як автохарактеристику власної історіографічної праці. Коректністю у таких операціях і не пахло, але озлобленість на скиненого з п'єдесталу метра була велика. Вона відбилася на писаннях звичайно спокійних і тверезих авторів. Дмитро Дорошенко дуже просто ототожнив публіцистику Грушевського зі змістом його попередніх праць і оголосив про відсутність у них (з «Історією України-Руси» включно) «державно-національної провідної ідеї»²⁰. Термін «державницька школа» він, однак, не запровадив, а народництво знав лише як політичну течію. І набагато далі пішов учень Грушевського Іван Кривецький, оголошуючи, на підставі цього ж одного-єдиного виступу Грушевського 1920 р., що народницька історіографія ХІХ – початку ХХ ст. (з Грушевським включно) була «байдужа до держави, а то й різко антидержавна» і що для цієї ж історіографії характерне «негативне становище супроти своєї власної навіть держави, коли входять в гру власні матеріальні інтереси – з одного боку, й «принципiальна симпатія до всякої опозиції й активної боротьби з засиллям держави» (це цитата з Грушевського. – Я. Д.) – з другого»²¹. Кривецький не вважав за потрібне аналізувати історіографічну творчість Грушевського загалом – йому вистачило висловлювань свого професора 1920 р. На такому спрепарованому непривабливому і темному антидержавницькому тлі Кривецькому було вже легко зреферувати праці й концепції С. Томашівського за книгою «Українська історія. Нарис» (Львів, 1919. – [Т.] I) та В. Липинського за монографією «Україна на переломі» (К.; Відень, 1920) без жодного, одного, хоча б, критичного зауваження. Висновок Кривецького: «Такі історичні концепції Ст. Томашівського і В. Липинського. Концепції – як бачимо – *par excellence* – національно-державницькі. І в тім їх переломове значіння для української історіографії»²². Слово було сказане: проклямовано національно-державницький напрям в українській історіографії, а Грушевського відкинули назад до народницької антидержавницької історичної науки, чіпляючи йому одночасно дискримінаційний ярлик. З Кривецьким солідаризувався Іван Крип'якевич, бо він був редактором того тому «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», в якому було опубліковано погромну і програмну статтю Кривецького. Грубої демагогії у цьому було досить багато, а використання ненаукового і позанаукового матеріалу, хоча

²⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 191-192 (також репринт: К., 1996).

²¹ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 162-163.

²² Там же. – С. 184.

пера Грушевського, для пояснення його наукової методології нагадувало збирання компрометуючого матеріалу...

Протестів проти цього було мало. В'ячеслав Заїкин, правда, запроваджуючи терміни «нова національно-державницька школа та «державницька історична школа», звернув увагу на критику народницької течії в українській історіографії ще Драгомановим, але висновки Кревецького про «негативно-руїнистичні й матеріалістичні погляди» народницької школи (тобто у цьому випадку, також Грушевського) намагався пом'якшити, бо, на його думку, у світогляді «наших народників-істориків, поряд із негативно-руїнистичними елементами, були майже недосяжні, та все ж таки позитивні ідеали й творчі стремління»²³. До фронди, скерованої проти Грушевського як історика, не приступив його учень Мирон Кордуба, який ігнорував питання про народницький і державницький напрями, заперечуючи одночасно можливість втискування Грушевського до котроїсь з європейських історіографічних шкіл – до біологічно-матеріалістичної чи економічно-матеріалістичної або культурно-історичної за концепцією Карла Лампрехта²⁴. Назва «національно-державницька школа» пізніше трансформувалася в термін «державна школа», під яким вона розглядається в наш час²⁵.

Після прокламування перелому в українській історіографії та відсунення Грушевського назад до народницької течії в українській історичній науці (з цілковитим замовчуванням періоду 1898-1904 рр., коли Грушевський насправді заснував національно-державницький напрям в українській історіографії) склалася дуже парадоксальна ситуація. Грушевського нібито виштовхнули до народників – а що ж тоді треба було робити з його львівською школою часів до революції? Про народницьку течію в українській історіографії Східної Галичини кінця XIX ст. говорити досить важко (бо такої течії не було), тому творчий доробок львівської школи Грушевського повис у повітрі – і в такому стані перебуває, по суті, досі. Якщо брати на віру твердження Дорошенка–Кревецького та продовжувачів їхньої лінії сьогодні, то не лише сам Грушевський, але і його львівська школа мали б бути народницькими. Але ознайомлення з проблематикою львівського семінару Грушевського доводить, що його учні займалися насамперед суспільно-політичною історією та історією держави. Тому майже всі учні Грушевського (незалежно від того, чи вони зайняли опозиційну позицію стосовно нього з особистих, ідеологічних, політичних мотивів – чи ні) увійшли до післяреволюційної національно-державницької течії й іменували себе державниками. Без підготовки у львівській школі Грушевського в плані державницької історіографії такий плавний перехід для них був би неможливим. Народниками – в історіографічному аспекті – вони себе ніколи не вважали, не декларували (як і сам Грушевський) і ними не були. Склалася абсурдна ситуація, яку ніхто не намагався з'ясувати.

Завершуючи цей екскурс, треба ствердити, по-перше, що національно-державницький напрям в українській історіографії утвердився у 1898-1904 рр. і його родоначальником був саме Грушевський. По-друге, той консервативний (у нормальному розумінні цього слова) напрям, який виник у післяреволюційні роки на базі історіографічних досягнень Грушевського, його львівської школи, з притягненням істориків

²³ Заїкин В. [Рец. на:] Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135 // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1925. – Т. 87. – Кн. 5. – С. 94-95.

²⁴ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик. (3 нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1926. – Т. 91. – Кн. 12. – С. 351.

²⁵ Пеленський Я. Українська державна школа... – С. V-VII.

з-поза цього ареалу, був, по суті, лише новим відгалуженням національно-державницького напрямку, який уже існував раніше. По-третє, подальша еволюція напрямку, відомого тепер як державна школа, охопила кілька груп істориків, класифікувати які пробував Ярослав Пеленський²⁶. Учні й прихильники Грушевського як історика зайняли у цих групах важливі місця. Якщо була прірва між Грушевським та його ідеологічними противниками, серед яких опонентами були також його учні, то це ще (незалежно від декларацій) не була прірва між ними в історичній методології і, тим паче, не був перелом, не була застосована якась нова постпозитивістична методологія. Змінювалися акценти дослідження, виникали нові концепції – не обов'язково об'єктивні.

Четвертий чинник – новоявлене українське державництво колишніх т. зв. радянських істориків, відомих із ненависті до Грушевського. Ці епігони директивної москвоцентричної т. зв. радянської історіографії заперечують навіть саму можливість еволюції Грушевського від народництва до національного державництва в історіографії. Вони намагаються втримати Грушевського в клітці з написом «народник», також для того, щоб підкреслити: ось він ніяк не досягнувся до нас, справжніх істориків-державників (уже невідомо якої генерації); у нас слова «Українська держава», «українська державність» сипляться дуже густо зі сторінок наших книжок. Але і в такому товаристві Грушевському, на щастя, робити нічого. Цю лінію дуже яскраво продемонстрував 27 вересня 1996 р. на урочистому ювілейному вечорі в Києві, присвяченому 130-річчю від дня народження Грушевського, Валерій Смолій, проголошуючи з високої трибуни, що Грушевський ніякий не державник – як кажуть деякі історики²⁷, – а народник, народник. До директивної вказівки в старому стилі «вважати Грушевського народником», здається, вже не далеко. Бо сьогодні Грушевський багатьом дуже потрібний як народник (але не як державник, і не як соціаліст-революціонер) і в політиці, і в історіографії. Сучасні еміграційні історики-державники, спадкоємці державників 20–30-х рр. також не хочуть визнати державництво Грушевського-історика ще з кінця XIX ст.

Як завершальний акорд зазначу: незалежно від того, до якого напрямку історіографії залічувати Грушевського – народницького чи державницького, – Грушевський залишається найвидатнішим українським істориком не в межах певного напрямку, а понад усіма напрямками.

2. Грушевський та позитивізм

У сучасній історії української культури ми спостерігаємо трохи дивне явище. Нас намагаються переконати, що в Україні був західний ренесанс і західний гуманізм (у чому я не переконаний), потім – це вже обґрунтовано – українське бароко, далі романтизм. А пізніше? Пізніше настає не дуже зрозуміла прірва у теоретичному осмисленні культурного процесу. Про позитивізм якось майже ніхто не згадує, хоча у другій половині XIX ст., принаймні десь від середини XIX ст., він явно простежується у низці ділянок культури європейського Заходу і Сходу. Позитивізм – це реакція на романтизм, він приніс зі собою раціональніший і набагато об'єктивніший підхід до суспільних явищ, приніс зведення постатей героїв та народу до нормальних пропорцій, піднесення на високий п'єдестал науки, в Україні також – спокійне, але вперте відстоювання

²⁶ Пеленський Я. Українська державна школа... – С. V-VII.

²⁷ Припускаю, що мав на увазі мене.

національних позицій замість ура-патріотизму. Це був радикальний, хоча й не одноментний переворот, скерований проти романтизму і проти гіпертрофування «філософських підходів». Він здійснював чергову переоцінку вартостей.

Не буду говорити про джерела українського позитивізму та цитувати тут Конта, Бокля, Спенсера, Ренана чи Тена, врешті Лямпрехта, Дюркгайма, хоча б тому, що безпосередні впливи їхньої філософії на Україну для мене не дуже зрозумілі (а питання взагалі вимагає окремого вивчення), але що позитивізм виявився у низці ділянок української культури: у літературі (І. Нечуй-Левицький з його українським варіантом «Людської комедії», П. Мирний, І. Франко – і взагалі проза починає переважати над поезією), у мистецтві, особливо у малярстві. У публіцистиці – у боротьбі за демократизм, за світський світогляд, за рівноправність соціальних станів та жінок (тому розвиток українського радикального руху та фемінізму). Врешті, у науці (виникнення Наукового товариства ім. Шевченка), освіті, просвітницькій діяльності. У науці – з уваги на обставини, в яких опинилася пригноблена нація, й відсутність широких можливостей займатися природничими, медичними, фізико-хімічними, математичними, іншими стислими науками, на перший план виходять науки історико-філологічного блоку, зокрема – історія.

Характерні ознаки позитивізму в історичній науці²⁸ – також українській – такі:

1) сцієнтизм, тобто піднесення фаховості досліджень, солідна підготовка спеціалістів, систематизація й узагальнення – на емпіричній основі і раціоналістичними методами – історичних знань, досягнення інтелектуального рівня знань з рішучим протиставленням науки – філософії (особливо метафізиці) і дилетантизму. Було висунуто принцип, що філософія не має права ідеологізувати історичну науку, накидати їй методологію, встановлювати «закони» історичного і суспільного розвитку. Позитивізм відкинув усі види філософії історії (історіософії). Історіографія сама створює свою методологію та опрацьовує дослідницькі методи. Ця методологія допускає утворення автономних гіпотез та теорій, які, однак, мусять опиратися на науково обґрунтовані аргументи. Позитивізм дійшов до своєрідного культу науки. Далі:

2) об'єктивність, тобто історичні дослідження, незалежні від класових, релігійних, партійних інтересів, від політичних інтересів держав, що панували над Україною. Тому історичні студії мали стати правдивішими, точнішими, більше джерельними (з цим пов'язаний спалах едиційної археографії з публікацією великого обсягу джерел), наблизитися своїми методами до стислих наук, стати критичними, а навіть гіперкритичними. З цією об'єктивністю була пов'язана:

3) дегероїзація політичних лідерів та дегероїзація народу, зменшення і девальвація ролі видатних політичних, військових, релігійних, суспільних діячів; прищеплення погляду на історію як на розвиток колективного життя. Крім цього,

4) підкреслення еволюційного характеру історії з урахуванням даних соціології, суспільної психології. Врешті,

5) окциденталізм (український, без чужого – російського, польського, угорського – посередництва, а безпосередній) – у двох планах: у розумінні використання методології та методики західноєвропейської історичної науки та в розумінні вивчення зв'язків України із Західною Європою, з акцентом на належності народу до Європи.

²⁸ Із новіших праць див.: *Halfpenny P. Positivism and Sociology.* – London, 1982; *Bryant C.G. A Positivism in Social Theory and Research.* – New York, 1985.

Якщо проведемо конфронтацію цих характерних рис позитивізму з творчістю Грушевського як історика, то побачимо, що його наукова діяльність проходила саме в таких межах (хоча деколи і виходила поза них) та що його історичні погляди ґрунтувалися на уявленнях позитивізму. Належність Грушевського до позитивізму – як наукової течії – ніхто, як не дивно, не заперечує. Хоча прихильники тези про народництво історіографії Грушевського не відчують, що в самій належності до позитивістичної течії у науці закладено заперечення можливості входити до романтичного народницького напрямку. Сьогодні ми не можемо сказати конкретно, чи і в кого саме Грушевський «вчився» західноєвропейського позитивізму. Можливо, що такого «навчання» взагалі не було. Найімовірніше, Грушевський ще на початку своєї наукової кар'єри, у Києві, увійшов до позитивістичного сцієнтизму і протягом короткого часу самостійно опрацював власну методологію історичних досліджень, яка органічно влилась у русло позитивістичної течії і яка природно відповідала способів його мислення. Тому, конкретніше, у Грушевського ми маємо на першому плані історію політичну, історію суспільного і політичного ладу з досить виразними елементами аналізу стану народного господарства та історико-демографічними екскурсами. Тому політична і суспільна історія в нього щільно переплетені з історією культури (зокрема літератури, освіти, науки), церкви, суспільної думки. Тому саме від Грушевського починається економічна історія України та остаточно при ньому (також як результат діяльності документальної школи) здійснюється диференціація спеціальних історичних дисциплін на археографію, палеографію, дипломатику, сфрагістику, нумізматику, геральдику, генеалогію, історичну географію. Зростає роль наукової бібліографії та історіографії історичної науки.

Коли б уявити собі українську історіографію періоду позитивізму як діаграму у вигляді кола, то основний об'єм у цьому колі займають Грушевський та його школа. Як історик Грушевський був, треба ще раз наголосити на цьому, позитивістом національно-державницького напрямку (в розумінні методології історичної науки), бо поєднання позитивізму із заромантизованим народництвом завжди виявлялося нежиттєздатним.

За горішню межу українського позитивізму можна приблизно прийняти 70-ті рр. XIX ст., бо окремі позитивістичні моменти помітні вже в Антоновича та інших тогочасних істориків зі Східної України (незважаючи на свій народницький романтизм, вони відчували нові течії в історіографії, але на позитивістичні рейки перемкнутися не могли). У Галичині Грушевський потрапив у оточення польської консервативної історіографії, т. зв. краківської та львівської шкіл, неприхильних до позитивізму навіть у самій польській історичній науці (її осередок був у Варшаві). Мені важко сказати, коли завершується український позитивізм в історичній науці. У польській – умовно за довшню межу беруть 1890-1900 рр. Для української науки цезурою стала, мабуть, Перша світова війна. Але методика і методологія позитивізму діяли в межах школи Грушевського у Києві ще до 1930 р. Певне, що це був уже частково анахронізм, порівняно з тими течіями, які прийшли в Західній Європі на зміну позитивізму, – але треба пам'ятати, що серед цих течій був також неопозитивізм Віденського гуртка, який, однак, не знайшов у історії української культури навіть приблизно такого місця, як позитивізм другої половини XIX ст. Так чи інакше, це не була та болюча порожнеча, що запанувала після терористичної перемоги т. зв. марксизму з москвоцентричною фальсифікацією історії України, яка подекуди панує в Україні досі.

3. Грушевський та історіософія

Коли я читаю про історіософію Грушевського, тобто, іншими словами, про Грушевського як філософа історії (а це перше слово – історіософія – вживають останнім часом досить часто; тут я мушу зазначити, що історіософія та філософія історії – це справді-таки тотожні терміни, й історіософія нічим не відрізняється від філософії історії), мені стає трохи незручно, а трохи незрозуміло. Пригадую ті не дуже давні часи, коли, готуючи історію філософії в Україні, її сторінки заповнювали характеристикою вигаданої філософії тих письменників, яких радянське літературознавство ласкаво визнало прогресивними. У принципі кожний інтелектуал має певний світогляд, але його лише з дуже великою натяжкою можна перетворити у послідовний філософський. Та ці українські письменники, цілком певно, українськими філософами не були... Не хочу проводити паралелей, але у перетворенні Грушевського у філософа історії є щось подібне, хоча й мотиви такого перетворення інші. Здається мені, що й звучність самого слова «історіософія», а також його екзотичність і притягальність для післярадянської України відіграли значну роль. Тим паче, що вживання цього слова в радянській історіографії було майже заборонене.

Ми вже знаємо, що позитивізм не визнавав філософії історії – іншими словами, не давав філософам права встановлювати закони для історії і суспільства. Ми не знаємо праць Грушевського, які б відповідали жанрові філософії історії. Для того, щоб – значною мірою по-насилницькому – зробити з Грушевського філософа історії, переважно використовують три його праці: інавгураційну лекцію у Львівському університеті, частину вступу до т. 1 «Історії України-Руси» та статтю «Звичайна схема рускої історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»²⁹. Деколи до цього ще додають уривки з інших історичних творів, з публіцистики, з листів. Однак неупереджений розгляд праць, окремих висловлювань Грушевського доводить, що вони стосуються не історіософії (філософії історії), а методології історії, бо свої узагальнення, гіпотези, навіть теорії історик виводить з історичних досліджень, а не з якоїсь апріорно прийнятої філософської системи, нібито уповноваженої визначати історичні закономірності – й принципи розвитку суспільства, що мають бути відбиті в історичних працях.

Грушевський не був філософом історії. Не мав свого філософського пояснення історії з погляду як певної філософії історії, так і якоїсь філософської доктрини. Досі нікому не вдалося встановити систему його філософських поглядів на історію за його історичними працями. У таких спробах – і невдачах – за «філософську» інтерпретацію беруть його публіцистику, яка не є історичним дослідженням (тобто підмінюють предмет аналізу). Ніколи і ніде він про це – філософську систему, запроваджену у власні історичні дослідження – не заявляв і нічого на цю тему не писав. Він взагалі не був теоретиком історії, а був, якщо можна так висловитися, істориком-практиком з незвичайно високим рівнем критично сприйнятого фактологічного знання. Я б ризикнув ствердити, що саме такою була природа його наукового мислення. «Історико-теоретична» спадщина Грушевського (і то лише в лапках) зводиться до його синтетичних

²⁹ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. – Львів, 1894. – Т. 4. – С. 140-150; *Його ж.* Історія України-Руси... – [5-те вид.], – К., 1991. – Т. I. – С. 1-20, розділ: «Вступні замітки» (репринтне повторення третього видання: К., 1913); *Його ж.* Звичайна схема рускої історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. I. – С. 298-304.

поглядів на історію України як висновку з власних досліджень та до певних методологічних положень. При цій нагоді можна згадати методику його праці історика, в якій важливе місце займала екзегеза джерел.

Якщо виходити з історії історичної науки в Східній Європі у другій половині XIX ст., то загроза зійти до рівня філософського, заідеологізованого, затеоретизованого викладу історії, без сумніву, виникала також перед Грушевським. Ще у Сергія Соловйова у 70-х рр. XIX ст. університетські лекції трансформувалися так, що «фактичні подробиці в цьому курсі згладжували чимраз більше і він врешті перетворився у безперервний ланцюг узагальнень, в історико-філософську формулу політичного і суспільного розвитку Росії»³⁰. Грушевський не пішов тим шляхом, який за кілька десятиріч довів російську задоктриновану псевдомарксистську (а разом з нею таку ж українську) історіографію до цілковитого краху і до звання найбільше зафальшованої у світі. Бо було відкинуто один з основних принципів позитивізму і неопозитивізму, що наука має стояти вище – понад філософськими доктринами. Погана спадщина цього недавнього минулого виявляється у тих істориків, що мислять і пишуть тільки концептуально, нехтуючи фактологією – і фактографічною базою під своїми концепціями.

Розумію, для багатьох може бути неприємним розчаруванням, що Грушевський філософом історії не був і що об'єктивний підхід не дає права говорити про історіософію Грушевського. Але, відверто кажучи, не вважаю, що для історика це велика честь перетворюватися у філософа історії (незалежно від того, до якої системи належить ця філософія) і підпорядковуватися не висновкам власних історичних досліджень, а чужим філософським конструкціям або й утворювати свою філософію історії, вважаючи її, здається, через непорозуміння або нерозуміння, царицею наук.

4. Історія України

Основною метою цього аналізу мало стати не лише визначення місця Грушевського стосовно народницького і державницького напрямів та ролі позитивізму в його методології, але також і відповідь на запитання, що ж таке історія України в сучасному розумінні як чергового етапу розвитку української історіографії, очевидно, з уваги на цей вклад, який в українську історичну науку вніс Грушевський.

За 70 років історична наука – у світовому масштабі – пішла далеко вперед, хоча це не означає, що не було періодів, коли вона була на манівцях. Це відбилося також у термінології – сьогодні цілком оправдано говоримо про «історичні науки». Питання диференціації цих наук не просте, їх я не перелічуватиму, але не підлягає сумніву, що з кожної складової частини є або повинна бути ніша для України, а повноцінна історія України мусить становити комплекс, в якому мають бути гармонійно об'єднані результати дослідження всіма історичними науками і з використанням позитивних здобутків (бо були й негативні) історичних напрямів та шкіл XX ст. (Аналіз таких здобутків виходить поза межі мого сьогоднішнього дослідження). Очевидно, це все в ідеалі, до якого поки що українська історіографія не дійшла.

Тепер висловлю своє ставлення до основних складових блоків історіографії, цілком добре усвідомлюючи, що історія України в наш час вже не є ні лише історією народу, ні лише історією держави, ні механічною сумою історії народу та історії держави.

³⁰ *Ключевский В.О. Сергей Михайлович Соловьев... – С. 503.*

Історія народу вже не існує. Можна цей термін вживати з демагогічних чи популістських міркувань, але, здається, зрозуміло, що нині ми повинні говорити про історію нації. Мої погляди на це питання відомі – відлік історії нації починається, у моєму розумінні, з періоду її формування, яке відбулося в період утворення першої національної держави – Київської Русі. В окрему ділянку історичних досліджень виділилася етнічна історія з власним предметом та власною методологією, які немає підстав сплутувати з історією нації. Та вже незалежно від цього треба ствердити, що нація, народ, етнос не є метафізичними категоріями, бо крім суб'єктивних ознак нації, які можна ще далі засуб'єктизувати, існують об'єктивні. Її лише поєднання обох сторін дає правильне уявлення про цілість.

Історія держави також змінила своє обличчя. Це, по-моєму, не лише вивчення змагань нації до утворення держави (боротьба за державність, що є остаточним ідеалом кожної нації), але й історія державних періодів України з аналізом як політичних, так і юридичних (історія ладу, інституцій, права) питань.

Історія території – у бездержавний період – української етнічної території та діаспори; в державний період – території держави, української етнічної території за межами держави та діаспори. Ця ділянка досліджень накладає додаткові, але дуже важливі обов'язки на українську історіографію: вивчення історії тих етносів, які з різних причин і з різною метою опинилися на українській етнічній або державній території. Як приклад парадоксу згадаю, що історію античних міст Північного Причорномор'я вже традиційно включають до історії України, а історію степових кочовиків Золотої орди (в її причорноморському секторі), Кримського ханства, Туреччини (у такому ж секторі) – не включають.

Перелічена тріада (нація, держава, територія) – це основний зміст історії України. Не підлягає сумніву, що дальші важливі блоки – це історія культури, історія економіки.

Ненормальні обставини, які склалися в ділянці вивчення історії української культури, примушують мене приділити цій проблемі трохи уваги. Культивоване десятиріччями почуття меншовартості перетворило – правилом контрасту – історію української культури в наш час у незвичайно агресивну ділянку досліджень, причому це загарбництво намагаються обґрунтувати почуттям патріотизму, яке у цьому аспекті звучить дуже фальшивим акордом. Сьогодні спостерігається якесь патологічне намагання поширити обрїї нібито української культури за рахунок представників і взагалі досягнень культур інших націй, не гребуючи, однак, примітивними підробками. Я вже висловив вище своє скептичне ставлення до спроб конструювати – во ім'я неправильного розуміння окциденталізму – український ренесанс і український гуманізм. Агресивне ставлення до представників і творів неукраїнських культур, з яких силоміць намагаються робити українців та українське, – це лише зворотний бік явища, яке має дуже непривабливу назву ксенофобії і шовінізму. З іншого боку, через засліплене руйнування реальних міжнаціональних контактів у ділянці культури, непродумане (а може – продумане?) розмивання контурів справді української питомої культури стає неможливим дійти до об'єктивних висновків про розвиток української духовності і традиції. Може, над цим треба декому подумати (насамперед тим, хто конструє штучні деформації), щоб зупинити такий нездоровий процес³¹.

³¹ Див. також: *Дашкевич Я.* Куди показує компас? Про концепцію п'ятитомної «Історії української культури» // *Його жс.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 33-42.

Тепер про те, що хочу подати як остаточний висновок. Монументальні дослідницькі досягнення Михайла Грушевського у вигляді «Історії України-Руси», «Історії української літератури», сотень дальших публікацій стали тривким фундаментом для розуміння історії України як історії українського суспільства в національній та у національній фазах³².

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 136-152; Україна крізь віки. – К., 2000. – С. 65-88.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

Fin de siècle... Кінець ХІХ ст. увійшов у європейську історію, історію суспільно-політичну, культурну, етнічну як період відносно погідний, малоконфліктний, ліберальний, а для мистецтва, літератури, науки (зокрема, для наук гуманітарного спрямування) – навіть спокійний і своєрідний, з розкутістю та свободою творчості. Правда, ці європейські процеси мало потривожили Україну та український народ. Велика Україна (за тогочасною термінологією, тобто всі східноукраїнські землі та північна частина західноукраїнських земель) далі була у важкому ярмі російського царизму із забороною і переслідуванням українського громадсько-політичного життя, культурного розвитку, мови. Частина західноукраїнських земель у Габсбурзькій цивілізованішій конституційній монархії самотужки боролася з польським (у Галичині) та угорським (на Закарпатті) шовінізмом. Та подих fin de siècle таки не минув для тогочасної України безслідно: ідеологічно оформилося прагнення утворити незалежну державу; література, мистецтво, наука виявилися здатними не лише суперничати з досягненнями сусідів-поневоловачів, але й у дечому перевершити їх.

Діяльність і творчість Михайла Грушевського, молодого (у 1897-1900 рр. йому було 31-34 роки), повного енергії й бажання служити своєму народові, неможливо відділити від загальноєвропейських процесів, хоча дослідники цієї постаті часто про них забувають, намагаючись убити Грушевського у виключно українські рамки. Михайло Грушевський як діяч і творець був багатогранною постаттю. Його працелюбністю і працездатністю захоплювалися сучасники – як захоплюються й досі. Очевидно, дехто й задрив, та перешкоди на науковій ниві цей велетень умів долати, впевнений у своїх знаннях і силах, та й, одночасно, не без застосування значної дози власного авторитаризму (зрештою, не лише в історичній науці).

³² В основу тексту покладено доповіді: «Михайло Грушевський – представник народницького чи державницького напрямку української історичної науки?» (на Міжнародній науковій конференції «Михайло Грушевський – історик, політик, громадянин». – К., 24 вересня 1996 р.) та «Українська історія Михайла Грушевського: історія народу чи історія держави?» (на науковій конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка». – Львів, 29 вересня 1996 р.). Обидві конференції були присвячені 130-річчю від дня народження М. Грушевського. На київській я прочитав вступ і дальші два розділи дослідження, на львівській – скорочений виклад київської частини та наступні два розділи. Обмежений час не давав змоги представити дослідження в повному обсязі. Тепер воно публікується разом з включеними до тексту екскурсами, які не зачитувалися і не могли стати предметом обговорення.

Що, поза історичними дослідженнями, приваблювало Грушевського під кінець сторіччя?

Наукове товариство ім. Шевченка. Грушевський був ініціатором переведення товариства на виключно наукові рейки – для цього у 1896 р. був опрацьований проект нового статуту, за прийняття якого та остаточне перетворення товариства на наукове йому довелося боротися до 1898 р. Він не лише переобраний (у 1897 р.) голова товариства, його почесний член, голова Історично-філософічної секції та Археографічної комісії, але й цілком реальний (отже – з олівцем у руці) редактор «Записок НТШ», для яких добився регулярної періодичності, «Етнографічного збірника», «Історичної бібліотеки», «Жерел до історії України-Руси» та інших наукових серій. Наукове товариство ім. Шевченка він відмежовує від внутрішньої української політики. НТШ – це одночасно вперта боротьба у Відні та Львові за субсидії на діяльність товариства, не завжди успішна (бо були й перерви в субсидуванні через інтриги польської сторони), але часто навіть досить плідна. Грушевський не думав зупинитися на НТШ – у 1897 р. висунув ідею утворення Української академії наук, стимулював організацію відповідного комітету в складі НТШ, проте обставини не сприяли реалізації цього задуму.

Університет. Грушевський після переїзду до Львова швидко відчув ядучу атмосферу у Львівському університеті з яскравою дискримінацією українців та бар'єрами, встановленими польською стороною. Вихід із ситуації він бачив у побільшенні кількості кафедр з українською професурою та українською мовою викладання (для чого з формального погляду не могло бути перешкод, але бракувало відповідних українських кадрів), а в подальшій перспективі – в заснуванні окремого українського університету у Львові¹. Для здійснення таких планів він підшукував фінансове забезпечення.

До тогочасної наукової політики Грушевського можна ще залічити його намагання здобути стипендії українським студентам для виконання наукових досліджень. Наукова політика Грушевського мала на меті забезпечення національних інтересів. Для прикладу, вимога до Галицького сейму про те, що працівників-українців у Краєвому архіві має бути стільки ж, як поляків (1897 р.), або відмова від участі НТШ в Археологічному з'їзді у Києві через офіційну заборону виступати на ньому українською мовою (1899 р.).

Видавничу діяльність М. Грушевський не обмежував простором, який могло гарантувати Наукове товариство ім. Шевченка. 1898 року почав виходити «Літературно-науковий вістник», одним з ініціаторів і редактором якого був саме він. У цьому ж році він став співзасновником Українсько-руської видавничої спілки.

Криваві баденівські вибори 1897 р., які Грушевський глибоко пережив, бо вони стали ще одним символом дискримінації українців Галичини, примусили його переглянути своє ставлення до політичної діяльності, – якщо ще в березні 1897 р. він декларував, що «все тримався [...] здалека, як і взагалі, від політики»², то у 1899 р. він став членом керівного органу – Народного комітету – Української національно-демократичної партії.

¹ Свої міркування з цього приводу М. Грушевський виклав у листі до Кесара Білиловського, написаному раніше 10 листопада 1897 р. Див.: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 135-136 (= Епістолярні джерела грушевськознавства. – Т. 1). Також: *Observer* [Грушевський М.]. Справа українсько-руського університету у Львові // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1899. – Т. 8. – С. 84-116.

² Лист М. Грушевського до Олександра Кониського з 29 березня 1897 р. Див.: Листування... – С. 63.

Уже цього вищенаведеного фону вистачає, щоб дивуватися, коли Грушевський міг мати час на основне в його тогочасному житті – на наукову творчість, – не кажучи вже про якийсь особисте життя. Та час у нього був якийсь справді безмірний. У 1896 р. (після двох попередніх невдалих сватань) він одружився з Марією Вояківською, дочкою греко-католицького священника у Скалі-Подільській над Збручем – на самому кордоні між Галичиною та Великою Україною, а у 1900 р. у подружжя народжується дочка Катерина. Грушевський часто скаржився на втому і перевтому – цьому нічого дивуватися. «Дуже втомлений, хотів би вже раз спочити», – писав він до Олександра Кониського у червні 1897 р.³ Та відпочивати він явно не вмів. Його щорічні (липень-серпень 1896, 1897, 1898, 1899 рр.) подорожі до батьків у Владикавказі, де він «відпочивав» на батьківському хуторі, перетворювалися в чергову можливість спокійно працювати⁴ та спілкуватися з представниками місцевої української колонії (зокрема, з літератором Григорієм Коваленком-Коломацьким). А дорогою додому він заїжджав ще до Тбілісі, Батумі, у Крим. Різдво і Великдень минали у батьків Марії Грушевської над Збручем.

* * *

Михайло Грушевський на *fin de siècle* – це автор трьох капітальних томів «Історії України-Руси», що охоплювали період від найдавніших часів до 1340 р. Том перший побачив світ 1898 р., том другий – 1899 р., том третій – 1900 р. Томи справді фундаментальні за змістом і за обсягом – 1600 сторінок друку. Крім цього, за 1897-1900 рр. – понад 70 статей і понад 110 рецензій та оглядів літератури.

У цей час у Грушевського, як спершу вірного учня Володимира Антоновича, чи не найвидатнішого представника народницької школи в українській історіографії, поступово проявляється відхід від основних позицій свого вчителя⁵. Зокрема це простежується в кристалізації поглядів історика на українську національну історію. Червоною ниткою як через «Історію України-Руси», так і через наукові дослідження цього періоду проходять три принципи:

- 1) органічна тяглість і єдність усіх періодів історії України, починаючи від княжих часів;
- 2) заперечення наявності в минулому (та й сучасному) загальноруського історичного періоду чи періодів, констатація відсутності єдиного спільного історичного процесу;
- 3) негативне ставлення до тези, що Московська держава є безпосереднім спадкоємцем і продовжувачем Київської держави.

Поступове – у Грушевського – висування на перший план у суспільно-політичній історії історії державності було ознакою самостійного, незалежного від народницьких ідеалів, концептуального мислення історика та значного поширення його дослідницького діапазону на заново осмисленій джерельній основі.

Цей діапазон можна встановити, не лише аналізуючи структуру трьох томів «Історії України-Руси», зокрема при допомозі вивчення джерельної бази та історичної літератури, якими користувався М. Грушевський, але також визначаючи профіль його статей, публікацій джерел. Рецензії та огляди свідчать про читацькі й дослідницькі зацікавлення

³ Лист М. Грушевського до Олександра Кониського, написаний між 23-30 червня 1897 р. Див.: Листування... – С. 67.

⁴ Лист М. Грушевського до Осипа Маковоя з 3 серпня 1898 р. Див.: Листування... – С. 119.

⁵ Пор.: Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 136-152.

історика. Але, на жаль, його львівську бібліотеку, яка в середині 40-х рр. минулого століття ще зберігалася в підвалах академічної бібліотеки у Львові на вул. Радянській (тепер Винниченка), 24, для таких досліджень уже залучити не можна⁶.

Якось так склалося, що на специфіку рецензій і рецензійних оглядів, які виходили з-під пера Грушевського, звертали мало уваги, хоча їх можна розглядати як своєрідний ключ до творчої кухні й наукової майстерності (не треба забувати, що Грушевський пробував свої сили також у художній літературі). Його рецензії не лише інформативні й критичні – тобто в них за класичною схемою поєднується реферативність з науковою критикою, але вони часто були ще й нагодою доповнити твір рецензованого автора. Помітно, що історик буквально полював за новою науковою літературою, проводив її селекцію, зосереджуючи увагу на працях, перш за все, видатних спеціалістів у ділянці історії та суміжних гуманітарних дисциплін. Багатогранність зацікавлень Грушевського відобразилася на широкому репертуарі літератури, яку він підбирав для рецензування. А ці праці, дослідження, публікації джерел, наукові довідники він завжди розглядав з погляду їх дотичності та використання для історії України-Русі.

Том, який передається до рук читача, не може дати повного уявлення про наукову творчість Грушевського наприкінці ХІХ ст. Щоб створити такий комплекс, треба б, у першу чергу, повторити три перші томи «Історії України-Руси» в першій редакції (бо пізніше він їх переробляв та доповнював і ми, на практиці, користуємося вже третьою – для першого тому, та другою – для другого і третього томів – редакцією тексту), републікувати всі статті й публікації, повторити в друкованій формі понад сотню рецензій та рецензійних оглядів періоду перед початком ХХ ст. Поки що таке завдання не під силу. Підібрані статті, публікації, огляди, нотатки, посмертні згадки змальовують загальну картину наукової творчості М. Грушевського окремими мазками. Немає потреби переповідати зміст тому, тим більше, що коментарі розкривають чимало сторінок з процесу досліджень автором окремих проблем з історії України. Варто, однак, зупинитися на характеристиці широти історичних поглядів Грушевського, використовуючи для цього його рецензійні нотатки й огляди 1897-1900 рр., тексти яких не передруковуються в даному томі, але будуть републіковані в одному з наступних томів. (При цьому обмежуюся – щоб уникнути перевантаження вступу докладними бібліографічними покликаннями – наведенням відомостей про автора, деколи про назву праці, місце і рік видання рецензованого видання⁷; детальнішу інформацію дають відомі біобібліографії М. Грушевського; поданий нижче огляд не претендує на вичерпність). За одноманітним, на перший погляд, переліком прізвищ і заголовків книжок чи основної тематики досліджень відчитується не лише дуже широкий горизонт знань Грушевського, але й своєрідна програма для істориків – його сучасників – та істориків майбутніх поколінь: такою мусить бути ерудиція повноцінного дослідника, який аналізуватиме й синтезуватиме історію України. Отож, вирисовується така картина.

⁶ Бібліотеку, в основному, розбазарили. На книжках, що потрапили до (за тогочасною назвою) Львівської філії Бібліотеки АН УРСР, печатку «Михайло Грушевський» замазували, щоб не можна було прочитати імені первісного власника книжок. Частина книжок купив акад. Михайло Возняк, щоб таким чином допомогти Марії Грушевській, вдові Михайла. Частина книжок викрав і продавав завідувач бібліотеки на вул. Радянській Карпов. Досі на букиністичному ринку у Львові ще трапляються книжки з печаткою «Михайло Грушевський».

⁷ Для того, щоб зберегти компактність викладу, назви наукових журналів, у яких публікувалися перелічені статті, не подаються.

Чи не найбільше уваги притягали видання джерел і дослідження з джерелознавства. Тут були рецензії на чергові томи «Полного собрания русских летописей» (том з Никонівським літописом), Санкт-Петербург, 1897; на «Указатель к первым восьми томам» цього ж ПСРЛ, Санкт-Петербург, 1899; на «Великие Минеи Четии» для перших днів листопада (в серії «Памятники славяно-русской письменности»), там же, 1897; на тритомник «Русские летописи», Москва, 1898. Для пізнішого часу – рецензія на «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архимандритом Павлом Алепским», вип. 2 (подорож патріарха через Україну в часах Богдана Хмельницького), Москва, 1898, а також на «Дневник» Якова Марковича, т. 3 (охоплює роки 1730-1734), К., 1894-1896. Велику увагу приділяв Грушевський польським публікаціям історичних джерел: «Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia», т. 14 і 15 (стосувалися років 1388-1501), Краків, 1894-1896; «Źródła dziejowe», т. 22 (географічно-статистичні відомості про руські землі в складі Польського королівства XVI ст.), Варшава, 1897; «Collectanea ex Archivo Collegii historici», т. 7, Краків, 1894, та «Collectanea ex Archivo Collegii iuridici», т. 5, там же, 1897. У «Collectanea» публікувалися не лише джерела, але й дослідження про них. До цієї групи рецензій треба залічити й відгук Грушевського на ґрунтовне видання Василя Латишева «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе», т. 1, вип. 2 (грецькі джерела), Санкт-Петербург, 1896. Для М. Грушевського публікація джерел була невіддільною від джерелознавчих досліджень. Тут бачимо рецензії на праці істориків-джерелознавців першої величини: Олександра Шахматова (про Несторове життє Феодосія, про хронографи, про найдавнішу редакцію «Повісті временних літ», про початок відліку років у літописах, початковий «Київський літопис», «Києво-печерський патерик» у зіставленні з «Печерським літописом», подібне зіставлення життє Антонія з цим же літописом); В'ячеслава Щепкина (про Нестора), Дмитра Абрамовича (про джерела життє Феодосія та про «Києво-печерський патерик»), Василя Істрина (дві праці про хронографи), А. Михайлова (про джерела Толкової палеї), Олександра Кірпічнікова (про літературну історію літописів), Аркадія Лященка (про «Моління» Данила Заточника), Василя Ломиковського (про «Словник малоруської старовини» з 1808 р., виданий як писемна пам'ятка Олександром Лазаревським), а також Любора Нідерле (про твори давніх авторів, у яких відбилася географія Східної Європи).

На відміну від деяких інших істориків, Грушевський не нехтував археологічними та палеоантропологічними джерелами, яким у нього присвячена невелика серія рецензій. На першому плані, зрозуміло, відгуки на праці свого вчителя Володимира Антоновича – на фундаментальну для того часу «Археологическую карту Киевской губернии», Москва, 1895, та його виступи (у 1895-1896 рр.) у зв'язку зі знищенням Ярославового валу. Грушевський інформував про праці барона Амура-Августа-Луї-Йосифа Бертелло де Бає «Sépulture du Xe siècle à Kiev» [«Поховання X ст. в Києві»], Париж, 1896, та «Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère» [«Студії з археології стародавньої України до нашої ери»], Париж, 1895. До цієї ж групи належали ще праці Олександра Лаппо-Данилевського і Володимира Мальмберга «Древности Южной России. Курган Карагодеушах», Санкт-Петербург, 1894; А. Кашпара «Раскопки курганов в окрестностях Симферополя, произведенные проф. Н.И. Веселовским», Симферополь, 1896, а також близька до палеоантропології студія Дмитра Анучина «Амулет из кости человеческого черепа и трепанация черепов в древние времена в России»,

Москва, 1895. У недалекому від неї ряді стоїть інша праця Анучина з палеозоології – про дикого коня українських степів: «К вопросу о диких лошадях и об их приручении в России», Санкт-Петербург, 1896, та поряд з нею повідомлення Федора Кеппена «К истории тарпана в России», там же, 1896.

М. Грушевський торкався також проблем археології, рецензуючи праці, в яких – при вирішенні загальніших питань – враховувалися археологічні дані, наприклад, такі дослідження, що стосувалися слов'янських старожитностей (див. далі).

Не нехтував учений фольклорними та етнологічними (в широкому розумінні цього слова) джерелами. Тому до блоку джерел і джерелознавства можна приєднати його відгуки на серію досліджень Всеволода Міллера про російські билини, наприклад, про авторів та виконавців билин, відгомін галицько-волинських оповідей у сучасних (з ХІХ ст.) билинах, билини Олонецької губернії, билини про Батия, Івана Гостиного сина та інших епічних героїв; на статті Миколи Коробки про пісні, присвячені князеві Романові; Олександра Фамінцина – про давньоарійські й давньосемітські елементи в звичаях, обрядах, віруваннях і культурі слов'ян, а також на працю Володимира Ястребова про обрядовий весільний хліб в Україні.

Велику увагу приділяв Грушевський комплексові спеціальних (допоміжних) дисциплін. До цього другого блоку рецензій можна залічити праці з геральдики і генеалогії, а саме бібліографічні нотатки (бо вони публікувалися в розділі бібліографії «Записок НТШ») про такі фундаментальні праці й довідники, як Павла фон Вінклера «Русская геральдика. История и описание русских гербов с изображением всех дворянских гербов, внесенных в общий гербовник Всероссийской империи», вип. 1-3, Санкт-Петербург, 1892-1894; князя Олександра Лобанова-Ростовського «Русская родословная книга», 2-ге вид., т. 1-2, там же, 1894; Юзефа Вольффа «Kniaziowie litewsko-guscy od końca czternastego wieku», Варшава, 1895. З нумізматики Грушевський рецензував «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета Св. Владимира», вип. 1, К., 1896. Грушевський інформував про капітальні каталоги рукописів: грецьких – архимандрита Володимира («Систематическое описание рукописей Московской синодальной (патриаршей) библиотеки», ч. 1, Москва, 1894), та церковнослов'янських, російських і українських – архимандрита Леоніда («Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С. Уварова», т. 1-4, Москва, 1893). Важливе допоміжне значення для істориків мають словники, тому Грушевський писав про Ізмаїла Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам», т. 2, вип. 1-3, Санкт-Петербург, 1895-1900, та про М. Горяєва «Сравнительный этимологический словарь русского языка», Тбілісі, 1896. З історії картографії його зацікавив «Древнейший план города Киева 1638 г.», К., 1896, а з історії історичної науки – Павла Мілюкова «Главные течения русской исторической мысли», т. 1, Москва, 1897, та Всеволода Срезневського «Из первых лет литературно-научной деятельности И.И. Срезневского», Санкт-Петербург, 1898.

Варто підкреслити, що – на відміну від сучасних істориків України, яких відділяє від Грушевського одне сторіччя і які називають себе модерністами та постмодерністами, що визнають історичними джерелами лише писані тексти (інтерпретуючи їх, зрештою, згідно з власними, часто малонауковими концепціями), великий український історик високо цинив джерельне значення археології, антропології, етнології, фольклору, а також інших слідів минулого, вивченням яких займаються окремі спеціальні історичні дисципліни.

Якщо за вихідний пункт аналізу брати праці й огляди Грушевського в цьому, а також попередньому і наступному томах його наукової спадщини та його рецензії, які будуть републіковані згодом, то як висновок можна сказати, що дотичними до викладу історії України-Русі протягом століть він уважав не лише відповідні джерела, джерелознавчі дослідження та праці зі спеціальних історичних дисциплін (відомості про них подано вище), але й три подальші ділянки історичних знань, які:

1) групуються за основними напрямками і ділянками досліджень, охоплюючи розвиток процесів (історичних, суспільно-політичних, правно-історичних, культурних у широкому розумінні) для кількох століть і для значних територій;

2) висвітлюють окремі етапи історії України, згідно з прийнятою на кінець XIX ст. періодизацією;

3) вивчають, перш за все, окремі землі – складові частини – української етнічної території та суміжні країни в середньовіччі та сьогоденні.

Такий аналіз (знову на підставі рецензій, написаних істориком) дає відповідні результати.

Якщо розглядати першу з цих груп, то інтереси Грушевського концентрувалися на працях із суспільно-політичної історії, історії права та адміністрації, військової історії, історії релігії (з міфологією включно), освіти та літератури. І знову в нього це рецензії на представників історичної науки майже виключно першої величини: Федір Леонтович «Панский двор в Литовско-Русском государстве», Варшава, 1895; його ж «Национальный вопрос в древней России», там же, 1895; Михайла Владимирського-Буданова «Поместья Литовско-Русского государства», К., 1892; його ж «Крестьянские землевладения в Западной России до пол. XVI в.», там же, 1893; Володимира Антоновича «Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV ст.», К., 1896; врешті Франциска Равіти-Гавронського «Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w.», Львів, 1896. У цій групі видань власне політична історія займала мало місця, але це не вина рецензента – політична історія стала предметом багатьох досліджень у попередні – раніші від *fin de siècle* – періоди історичних студій, а під кінець XIX ст. центр уваги змістився на історію суспільства та, у зв'язку з цим, також на історію права.

Рецензії на праці, присвячені історії права, держави й адміністрації, утворюють тому й у Грушевського чималий комплекс. Велику шеренгу праць відкривають Василя Сергєєвича «Лекции и исследования по древней истории русского права», Санкт-Петербург, 1894 та 1899; його ж «Русские юридические древности», т. 2, там же, 1896; його ж «Русская Правда и ее списки», там же, 1899; Федора Леонтовича «Источники русско-литовского права», Варшава, 1894; його ж «Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства», вип. 1, Санкт-Петербург, 1894; його ж «Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины», Санкт-Петербург, 1895; далі Матвія Любавського «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута», Москва, 1893; а також праці менш відомих і менш плідних авторів – Івана Дітятина «Статьи по истории русского права», Санкт-Петербург, 1896; І. Рожкова «Поводы к началу процесса по Русской правде», Санкт-Петербург, 1895; його ж «Очерки юридического быта по Русской правде», там же, 1897; Дмитра Самоквасова «Исследования по истории русского права», вип. 2, Москва, 1896. М. Грушевський помітив і зреагував на перші праці з історії давнього права українською мовою: Костя Левицького «Правда Руська». Пам'ятник законодавчий

права руського з ХІ в.», Львів, 1895, та Іллі Кокорудза «Взаємини між староруськими законодавчими пам'ятниками», Львів, 1898.

З військової історії учений реферував лише дві монографії Костянтина Гурського «*Historia piechoty polskiej*», Краків, 1893, та «*Historia jazdy polskiej*», там же, 1894, що було пов'язано з тогочасною бідністю літератури у ділянці вивчення історії Русі-України.

Історія культури представлена рецензією на узагальнюючу капітальну працю Павла Мілюкова (яка, правда, виходила поза загальноприйняті межі поняття «культура») «*Очерки по истории русской культуры*», т. 1 (населення, економічний, державний і становий лад), т. 2 (церква і школа), Санкт-Петербург, 1896-1897. Саме історія релігії і церкви притягала багато уваги Грушевського. З міфології – Луї Леже «*Études de mythologie slave*» [«Студії з слов'янської міфології»], вип. 1-2, Париж, 1896-1897. Для пізнішого часу – Петра Лашкар'єва «*Церковно-археологические очерки. Исследования и рефераты*», К., 1898. А далі – низка праць з історії унії: Антона Прохаски «*Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły*», Краків, 1896; Анатолія Левіцького «*Sprawa unii cerkiewnej za Jagiełły*», Львів, 1897; Івана Франка «*Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r.*», Львів, 1895; Кирила Студинського «*Пересторога. Руський пам'ятник початку ХVІІ в.*», Львів, 1895; його ж «*Причинки до історії унії. Критичні замітки на розвідку [о]к[о]ра І. Франка п[і]д н[азвою] “Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r.”*», Львів, 1896.

Історія мистецтва представлена в рецензійній спадщині історика кінця ХІХ ст. А. Павліновим – його «*Историей русской архитектуры*», Москва, 1894; а літературознавство – бібліографічною працею Августи Мезієр «*Русская словесность с ХІ по ХІХ ст. включительно*», ч. 1 (словесність ХІ–ХVІІІ ст.), Санкт-Петербург, 1899.

Зрозуміло, що автора, який тільки що видав три початкові томи «Історії України-Руси» (доводячи їх до 1340 р.) та вже думав про їх перевидання з доповненим матеріалом, цікавили передусім праці, що стосувалися давнього періоду. Частина потрібних даних, нових поглядів на історичні події та процеси він черпав з перелічених вище узагальнюючих праць – адже серед них були й такі, що обмежувалися часами Давньої Русі та Литовського Великого князівства. Незалежно від цього, Грушевський подавав рецензії на праці-дослідження античних часів, слов'янства додержавного і протодержавного періоду, твори, що стояли на межі між археологією та суспільно-політичною історією. Це, зокрема, були такі дослідження і публікації: Федора Мищенко «*Этнография России у Геродота*», Санкт-Петербург, 1896; його ж «*Известия Геродота о внескифских землях России*», там же, 1896; Ернста фон Штерна «*О подделке предметов классической древности на юге России*», там же, 1896. Крім цього, серія праць про виникнення слов'ян Любора Нідерле «*Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и, в частности, славянских земель*», Санкт-Петербург, 1898; його ж «*O původu Slovanů. Studie ku slovanským starožitnostem*», 1896 та його ж «*Zur Frage über die Ursprung der Slaven. Ein Nachtrag zu meiner Schrift “O původu Slovanů”*» [«До питання про виникнення слов'ян. Додаток до моєї праці: Про походження слов'ян»], Прага, 1899. Також інші автори до цієї ж теми: Василь Флоринський «*Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни*», т. 1-2, вип. 1, Томськ, 1894-1896; І.А. Хойновський «*Краткие археологические сведения о предках славян и руси и опись древностей, собранных мною*», вип. 1, К., 1896; Федір Леонтович «*Арийские основы общественного быта древних славян*», Варшава, 1897. На міждисциплінарному рівні стояли рецензовані Грушевським збірники, присвячені слов'янським і руським старожитностям: «*Археологическая летопись Южной России*»,

т. 1, К., 1899; «Věstník slovanských starožitnosti», кн. 3, Прага, 1899; «Древности. Труды Археологической комиссии Императорского археологического общества», т. 1, вип. 3, Санкт-Петербург, 1899.

У рецензіях та оглядах історика відображається перехід до пізнішої історичної проблематики, зрештою, віддзеркаленої в другому-третьому томах «Історії України-Руси». Так виникають відгуки на Івана Філевича «История древней Руси», т. 1, Варшава, 1896; на збірку статей «Русская история с древнейших времен до смутного времени», вип. 1, Москва, 1898; довідник Павла Савваїтова «Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположения», 2-ге вид., Санкт-Петербург, 1896; а також на дослідження окремих епізодів – А. Дімітріу «К вопросу о договорах русских с греками», Санкт-Петербург, 1895, та Миколи Дашкевича «Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах», К., 1899.

Литовський період в історії України цікавив Грушевського перш за все з огляду на державні відносини та суспільне розшарування (відповідні праці згадано вже вище), зі спеціальних досліджень він звернув увагу на Митрофана Довнар-Запольського «Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г.», К., 1896.

Після завершення третього тому «Історії України-Руси» перед Грушевським виникло завдання не лише висвітлити литовський та, відповідно, початковий угорсько-польський період захоплення українських земель, але також дослідити виникнення й становлення козацтва. В такому руслі слід згадати рецензії історика на Дмитра Яворницького «Главнейшие моменты из истории запорожского козачества», Москва, 1897; на складені за поглядами і лекціями Володимира Антоновича «Початки козацтва», Львів, 1895; Олександра Яблоновського «Kozaczyzna a legitymizm. Dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryńska i baturyńska», Варшава, 1896; Андрія Стороженка «Свод данных о Яне Орышевском – запорожском гетмане времен Стефана Батория», К., 1897, та М[иколи] С[тороженка] «К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в.», К., 1897. Поряд з ними дослідження Віталія Ейнгорна «Отставка А.Л. Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу», Санкт-Петербург, 1897.

Історія Гетьманщини була для історика ще на далекому обрії, тому тут можна згадати лише дві рецензовані праці: Федора Уманця «Гетьман Мазепа. Историческая монография», Санкт-Петербург, 1897, та князя Олександра Васильчикова «Семейство Разумовских», т. 5, там же, 1894.

Історичну аналітику Грушевський не мислив собі без історії земель і регіонів України. Київщини і Києва стосувалися рецензії на Володимира Антоновича «Публичные лекции по [...] истории Киева. Читанные [...] в Историческом обществе Нестора Летописца», К., 1897, та Миколи Петрова «Киев, его святыни и памятники», К., 1896; Переяславщини – Василя Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.», К., 1897; Волині – Петра Іванова «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.», Одеса, 1895; Поділля – Антона Прохаски «Podole lennem Korony (1352-1430)», Краків, 1895; Михайла Ролле «Z przeszłości. Okręg Rowski, starostwo Barskie do r. 1774», Львів, 1896, та «Труды Подольского Историко-статистического комитета», вип. 4, Кам'янець-Подільський, 1895; Південної України – Володимира Антоновича «Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XVI в.», К., 1896, та Льва Падалки «По вопросу о

времени основания города Полтавы», К., 1896; врешті Кубані – Миколи Гильченка «Кубанские казаки. Антропологический очерк», Москва, 1895.

Останню групу рецензій творять такі, в яких дослідник інформував і критично розглядав праці, присвячені сусіднім з Україною державам і землям, пов'язаним тим чи іншим чином – політично, культурно, релігійно, спільними історичними джерелами – з Україною-Руссю, або в яких історичні процеси мали певні аналогії з українськими. На першому місці тут, зрозуміло, Візантія. Знову, як часто у Грушевського, це рецензії на праці авторитетних учених, праці, які, до речі, й до сьогодні вважаються класичними у даній ділянці. Тут Л.-Густав Шлюмберже «L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle» [«Візантійська епопея до кінця десятого століття»], Париж, 1896; Карло Крумбахер «Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende oströmischen Reiches (527-1453)» [«Історія візантійської літератури від Юстиніана до кінця східноримської імперії (527-1453)»], 2-ге вид., Мюнхен, 1897; Густав-Фрідріх Герцберг «История Византии», Москва, 1897, а далі Хрисанф Лопарев «Старое свидетельство о положении ризы Богородицы во Влахернах в новом истолковании применительно к нашествию русских на Византию в 860 г.», Санкт-Петербург, 1896, і критичні зауваження Василя Василевського на цю працю, опубліковані там же, 1897. Крім цього – рецензії на відповідні збірники: «Summa rerum Romaeorthossicarum [sic]. Греки и Русь», Санкт-Петербург, 1898; «Византийский временник», кн. 1-3, там же, 1898.

Давні фракійці представлені у М. Грушевського двома рецензіями: на Вільгельма Томашека «Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung» [«Давні фракійці. Етнологічне дослідження»], Відень, 1894, та В. Мошкова «Скифы и их соплеменники фракийцы. Следы этих народов в наше время», Варшава, 1896. Болгарська тематика – працями Степана Сокуля «Die Entschthung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach Balkanhalbinsel» [«Виникнення найдавнішого т. зв. Несторового літопису з особливою увагою до походу Святослава на Балканський півострів»], Пожега, 1896, та Поліхронія Сирку «К истории исправления книг в Болгарии в XVI в.», т. 1, вип. 1, Санкт-Петербург, 1899.

У поле зору історика потрапили також Крим і Кавказ. Це рецензії на Михайла Ростовцева «Римские гарнизоны на Таврическом полуострове», Санкт-Петербург, 1900; Ріхарда Лева «Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere. Eine ethnologische Untersuchung» [«Залишки германців над Чорним морем. Етнологічне дослідження»], Галле, 1896; Юліана Кулаковського «К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII в.», Санкт-Петербург, 1898; його ж «Христианство у алан», там же, 1898, і, врешті, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», т. 21, Тбілісі, 1896.

Історія сусідніх до України країн чи країн-окупантів проходила через цілий ряд праць, уже названих раніше. Тому дослідження, присвячені *sensu strictu* Росії, Білорусі, Литви, Польщі, відносно рідко перетворювали Грушевського в рецензента. Можна згадати лише кілька праць такого роду: Василя Данилевича «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.», К., 1897; Дмитра Іловайського «Исторические сочинения», ч. 2, Москва, 1897; Петра Голубовського «История Смоленской земли до начала XV ст.», К., 1895; Олександра Кочубинського «История доисторической Литвы», Санкт-Петербург, 1897; Антона Прохаски «O prawdziwości listów Gedymina», Краків, 1895; його ж «Stosunki krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem», Львів, 1896; Карла Потканського «Kraków przed Piastami», Краків, 1898.

* * *

Спосіб мислення людей наприкінці XIX ст. (коли ще не було телеаудіокультури) чи не найповніше характеризувався книжками, які вони читали. Стосовно Михайла Грушевського, то він не лише читав, але й використовував – цитуючи – в науковій і позануковій праці, відгукувався оглядами і рецензіями. Мета проведеного, досить поверхового все ж таки, аналізу основної маси (але не всього) прочитаного та написаного істориком дає підстави вважати, що *fin de siècle* Грушевський, тридцятикількарічний, зустрів як уже цілком сформований історик, який, крім цього, опинився на початках власної суспільно-політичної діяльності. Попередній розвиток, еволюцію, перипетії зростання можна добре простежити на сторінках недавно опублікованого «Щоденника» за 1886-1894 рр.

Велетенська ерудиція, яка відбилася в багатогранності інтересів і зумовлювала іноді дуже прискіпливий розгляд нової фахової літератури, творить призму, через яку видніються чергові – попередні доповнені й написані заново – томи «Історії України-Руси» та супутні наукові серії, публікації джерел, статті. Наприкінці XIX ст. було збудовано остаточно фундамент, на якому розгорталася дальша індивідуальна наукова творчість історика і творчість його «школи», власна науково-організаційна та громадсько-політична діяльність.

Наукові, а не інтуїтивні чи заполітизовані аргументи дали змогу Грушевському ревізувати дотогочасні погляди на історію України-Русі, прив'язану до історії сусідів, перш за все до історії Московщини – Росії. Історія України формується як історія окремого народу, нації, яка творить, намагається зберегти, відродити в боротьбі з агресивними сусідами власну державність. У цьому плані в Грушевського намічається поступовий відхід від народницької течії в історіографії, в середовищі якої спершу проходили початки його наукової діяльності. Чимраз більше об'єктивного фактичного джерельного матеріалу перешкоджало некритично сприймати народницьку схему.

Наукові підвалини власної творчості дали Грушевському можливість зрозуміти потреби української науки, які він втілював у рамках Наукового товариства ім. Шевченка. Фактор непривабливої української суспільно-політичної дійсності – життя народу, гнобленого до краю в Російській імперії та переслідуваного в Австро-Угорській монархії – не лише диктував Грушевському та його прихильникам основні принципи української наукової політики, але також впливав на вибір шляху для громадсько-політичної діяльності.

Подвиг М. Грушевського як автора «Історії України-Руси», індивідуального твору, подібним до якого може похвалитися небагато націй світу, не повторив – і не продовжив – ні один з пізніших українських істориків. Правда, перешкождала підневільність їхнього існування, часто трагічний їх кінець. Михайло Грушевський далі залишається найбільшим істориком України. Чимало в його творчості сприймається як заповіт, невиконаний або лише частково виконаний пізнішими поколіннями вчених. А завжди злободенно сприймається його неписана вказівка, що справжній історик України мусить бути незвичайно багатогранним, ледве чи не універсальним у використанні джерел та літератури, бо самого захоплення новітніми течіями в історичній науці ще замало і вони часто ведуть на манівці.

Цього досяг Михайло Грушевський понад сто років тому, на *fin de siècle*.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // *Грушевський М.* Твори: У 50-ти т. – Львів, 2004. – Т. 6: Історичні студії та розвідки. – С. I-XIII.

БОРОТЬБА З ГРУШЕВСЬКИМ ТА ЙОГО ШКОЛОЮ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ

Перша проблема, яка виникла в процесі роботи над даною темою, полягала в тому, де саме знайти стислий і відносно повний перелік наукових «гріхів» (якщо не «злочинів») Михайла Грушевського та його школи, з якими вели боротьбу майже 60 років не лише науковці й псевдонауковці, партійні функціонери, працівники відповідних органів, але й взагалі дуже широке коло істориків нижчого рангу, вчителів та й студентів радянських вузів, включаючи, очевидно, також працівників і студентів Львівського державного університету ім. І. Франка. Проти М. Грушевського та його школи (невідомо, чи це слово подавати в лапках, чи без них, бо писали і пишуть так і так, деколи, правда, подавали «шкілка») було написано дуже багато, в різному – з погляду процентного співвідношення лайки та вигадок – оформленні.

Такий досить компактний перелік гріхів та злочинів я знайшов у енциклопедичній статті Михайла Абрамовича Рубача, опублікованій 1969 р.¹ М. Рубач – не львівський, а київський історик, один з перших директорів Інституту історії партії при ЦК КП(б)У (в 1929-1932 рр.), потім репресований за троцькізм, реабілітований, доктор і професор, відомий був з того, що тримав носа за вітром (так говорили про нього київські студенти-історики, бо кожного ранку, до того як зайти до будинку університету, він пробігав очима московську «Правду» у вітрині скверика перед університетом). Тому й антиукраїнізм він культивував ціле своє життя. Складений ним перелік помилок М. Грушевського був цілком актуальним для Львова – тому я його й наводжу, може, ще й тому, що він складений ззовні коректними словами: «Наукове значення праць Грушевського обмежене тенденційністю у доборі й узагальненні фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел. Грушевський вороже ставився до марксизму. Вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними і психологічними факторами. Приділяючи велику увагу економічним питанням, Грушевський, проте, відкидав вирішальне значення в історії розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Виходячи з ідеалістичної посилки про вічність етнічних категорій (народність, нація), Грушевський вважав національну проблему головною в історії, твердив, що національні інтереси вищі за класові, а класова боротьба заважає боротьбі за національні інтереси. Пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», Грушевський зображав українську націю безкласовою, безбуржуазною, в якій не було експлуататорських класів і не було місця для класової боротьби. Заперечував наявність українського пролетаріату і його керівну роль у суспільно-політичному житті. Протиставляв український народ російському, ігнорував їхню історичну близькість, а колоніальну політику царизму зображував як політику російського народу. Формування української народності відносив не до 14-15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України і не була спільною колицкою української, російської, білоруської народностей. Засуджував діяльність Б. Хмельницького і вихваляв І. Виговського та І. Мазепу, які намагалися відірвати Україну від Росії. Після повернення з еміграції став приділяти більше уваги історії класової боротьби, але залишився на націоналістичних позиціях».

¹ Рубач М.А. Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 483-484.

Прошу вибачити довгу цитату з М. Рубача (він, до речі, був ще й автором спеціальної книжечки, спрямованої проти М. Грушевського – «Реакційна суть націоналістичних “теорій” безкласовості та “єдиного потоку”» (К., 1955), – отже, міг вважатися знавцем проблеми), цитату, з якою не думаю, зрештою, полемізувати, хоча в ній багато явних фальсифікацій. Ціла тирада М. Рубача прекрасно доводить: справа не в М. Грушевському та його школі, їх історичних працях, а в тому, що треба було закреслити об’єктивну історію України, закрити правду про минуле української нації, підсовуючи замість цього сфальсифікований сурогат. Так робилося інтенсивно в усіх вузах України, що мали і мають історичні чи історико-філологічні факультети. Ця лінія продовжується більше або менше відкрито досі. Також у Львові.

Уявімо собі ту армію істориків, яку, хоча б за післявоєнні роки, випустили зі своїх брам університети, педагогічні інститути України. В основному, це були вчителі, які понесли зі собою фальшиву історію в міста і села України. Ми знаємо добре, що, починаючи, принаймні, з 70-х рр., підбір майбутніх студентів історичних факультетів (як і юридичних, журналістських також) здійснювався за спеціальними критеріями – через вузькі очка такого сита не могла пройти не те що підозріла в ідейному відношенні молодь – не могли пройти навіть діти підозрілих батьків. Діяв генеалогічний принцип. Результати такої підготовки, зокрема на історичних факультетах, перед нами. Всеукраїнський з’їзд вчителів у Києві 1993 р. довів, що вчительський корпус – один з найреакційніших і найзаскорузліших прошарків інтелігенції України. Склад сучасних викладачів історії у вузах, треба шкодувати – крім небагатьох винятків – цієї ж категорії.

Боротьба нібито з М. Грушевським та його школою, по суті, з правдивою та об’єктивною історією України виявилася ефективною. Ефективною досі.

Друга проблема, яка виникла, – як подати дуже різноманітний матеріал про боротьбу з історією України, що проводилася під приводом боротьби з М. Грушевським та його школою. У мене немає наміру перелічувати десятки, якщо не сотні, статей, в яких злим і не тихим словом згадували найбільшого українського історика – бо в такий спосіб вийшов би чималий за обсягом та брудний за змістом бібліографічний покажчик². Мене більше цікавить психологічний портрет посмертних ворогів М. Грушевського. Тому я не міг відмовити собі у сумнівній, зрештою, приємності зупинитися на деяких темних постатях з кола викладачів Львівського університету. Це для того, щоб показати, якого рівня людьми і якими методами велася ця «боротьба», що не мала нічого – навіть приблизно – спільного з науковою критикою творів М. Грушевського. Порахунки з недавнім минулим історичної науки починати треба, бо метод замовчування ледве чи здатний поліпшити становище нашої історіографії тепер і в майбутньому.

Та спершу про фактори, які стимулювали «боротьбу» та про періоди, коли вона перетворювалася в інтенсивну (це незалежно від діяльності тих осіб, які вважали таку «боротьбу» основною програмою свого викладацького і наукового життя).

Під час першого періоду т. зв. радянської влади 1939-1941 рр., коли, за словами одного з дослідників минулого університету, «перебудова університету, його оновлення

² Див.: Вальо М.А. Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1976; Вальо М.А., Дубова Т.М. Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму: Покажчик літератури за 1976-1985 рр. – Львів, 1987. В обох покажчиках є параграф «Фальсифікатори історії» (відповідно с. 23-34 та 38-45), що стосується також «боротьби з школою М. Грушевського». Покажчики в даній ділянці дуже не повні.

проходили в умовах гострої класової боротьби», а «особливо вперта була боротьба з польським, українським, єврейським націоналізмом», причому, звісно, «особливу небезпеку становив український буржуазний націоналізм»³, М. Грушевського та його школу не чіпали. Іван Крип'якевич, один з найвидатніших учнів М. Грушевського, став доктором наук, професором, відносно спокійно викладав історію України у Львівському університеті. У виданому за розпорядженням першого «радянського» ректора університету, пізніше репресованого історика, Михайла Марченка першому томі «Записок історичного та філологічного факультетів» М. Грушевського цитують цілком спокійно, а серед авторів тому є такі імена, як О. Оглоблин, Н. Василенко-Полонська, І. Крип'якевич.

Становище кардинально змінилося після т. зв. другого визволення. Певне, що довкола Львова, а часто й у Львові горіла земля під ногами нових окупантів. І хоча логічно провести зв'язок між Українською повстанською армією та школою М. Грушевського, здавалося б, важко, проте зв'язок встановили. В інструкціях підпілля, нібито, було написано: «історію України вивчайте за Крип'якевичем, а історію української літератури – за Возняком». Кажу «нібито», бо досі текст такої інструкції не знайдено, а знайдено, навпаки, листівки, в яких І. Крип'якевича та М. Возняка підпільники обзивають зрадниками. Подаю дещо з хронології подій. Листопад 1944 р. – у Львові збори представників інтелігенції проти українських буржуазних націоналістів. Січень 1945 р. – нарада вчителів західних областей у Львові, на ній доповідь Дмитра Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини». Березень 1946 р. – ліквідація Греко-католицької церкви, цей же 1946 р., вересень – загальноміські збори інтелігенції Львова у приміщенні театру ім. М. Заньковецької з «каяттям» живих ще представників школи М. Грушевського – й одночасно працівників університету – Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Івана Крип'якевича. (Я був на цих зборах і мені досі моторошно на згадку про інсценізоване тоді інквізиторське судилище)⁴.

І без цього напружену ситуацію, насичену боротьбою УПА з переважаючим ворогом, штучно ще більше загострювали. Від серпня до жовтня 1946 р. – п'ять ідеологічних постанов ЦК КП(б)У: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизну», дві постанови про репертуар театрів. Так тепер повелося, щоб у нагнітанні ідеологічної боротьби, пов'язаної з переслідуваннями і репресіями по відношенню до інтелігенції, винуватити Лазаря Кагановича, але все щойно перелічене відбувалося за секретарювання Микити Хрущова... В період Л. Кагановича (березень-грудень 1947 р.) було ухвалено лише одну постанову ЦК КП(б)У, правда, вбивчу для української історичної науки – «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Немов для глуму можна пригадати, що ідеологічні постанови 1946-1947 рр. ЦК КПУ скасував тоді, коли їх ліквідувало вже саме життя, – 20 червня 1990 р.). У більшості постанов повторювали на всі лади прізвище М. Грушевського з відповідними епітетами. 1950 рік приніс у лютому постанову ЦК КПУ про журнал «Дніпро», а незабаром після цього, 12-22 квітня, у Львові відбулася виїзна Наукова сесія Інституту історії АН УРСР, на якій обговорювалося

³ *Здоровега В.Й.* Перші кроки комсомолу відродженого університету // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. – Львів, 1979. – Вип. 16. – С. 14, 17.

⁴ Про ці збори починають згадувати в літературі. Див.: *Нечитайлюк М.* Післяслово. Замітки до «Історії української літератури» літературознавчої концепції М.С. Возняка // *Возняк М.С.* Історія української літератури: У 2-х кн. – Вид. 2-ге, випр. – Львів, 1994. – Кн. 2. – С. 535.

питання про підвищення ідейно-теоретичного рівня праці істориків. Пленум ЦК КПУ з листопада 1951 р. ухвалив постанову про боротьбу з українським націоналізмом та з космополітизмом і т. д. У 60–80-х рр. відкриті постанови замінили закритими листами: так було, здавалося, секретніше для світу, але репресії сипалися після них далі.

***

Як реагував на ці події Львівський університет та його історичний факультет? Зрозуміло, високоідейно. Ініціатором та дуже активним організатором цькувальних заходів був ректор 1944–1947 рр., справжній аферист з Одеси, Іван Белякевич (деколи, залежно від обставин, він підписував себе «Білякевич»), який самозвано проголосив себе професором (тоді такого звання він не мав) та рекламував учнем Агатангела Кримського. Розкриття афери фальшивого професора, яке почалося з великим шумом та зняттям І. Белякевича з посади, швидко затушували, а І. Белякевич продовжував далі працювати в університеті. Не посоромився. Зрештою, він залишився одним з активних членів цілком сформованої мафії історичного факультету, яка поширила свої щупальця на цілий університет – і поза його межі. Історія цієї мафії, зла, яке вона натворила своїм патологічним українофобством, ще буде написана⁵.

У середині 40-х рр. у Львівському університеті склалася всеохоплююча – справді тоталітарна – структура для боротьби з М. Грушевським та його школою. Події наростали поступово.

Перші доноси на представників школи Грушевського в університеті полетіли в грудні 1945 р. За формулюванням І. Белякевича, це подавалося так, що «ворожі шкідливі виступи професорів Кордуби, Крип'якевича та інших деяких комуністів Університету ім. І. Франка почали викривати ще в грудні»⁶. Офіційно «критику буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його “школи” у Львівському державному університеті розпочато в лютому міс[яці] 1946 р. з ініціативи партійної організації університету. На засіданні партійного бюро було затверджено тематичний план доповідей по історії України й по цьому плану розгорнуто критику буржуазно-націоналістичних концепцій»⁷. Вихваляючи самого себе і власні заслуги, І. Белякевич звітував: «Боротьба з українською буржуазно-націоналістичною ідеологією і її носіями з конкретною критикою

⁵ Учасниками мафії історичного факультету протягом років були Іван Белякевич, Роман Бродський, Григорій Гербільський, Юрій Гроссман; І. Белякевич вважався керівником групи, але її «сірим кардиналом» був Г. Гербільський. Рупором цієї групи у 60–70-х, особливо на партійних зборах, виступала історик радянської культури Любов Іваненко. Протягом ряду років сильну підтримку давала групі чорний дух університету, секретар парторганізації університету, історик КПРС Галина Смірнова. Мафія опиралася на пізнішого ректора Володимира Чугайова в час, коли він був секретарем Львівського обкому партії, пізніше на Валентина Маланчука, вихованця історичного факультету, що займав таку ж посаду. Група особливо завзято боролася з вченими і викладачами української національності, якщо вони «посміли» займати вищі посади на історичному факультеті. 1946 р. професор Іван Крип'якевич до викладання у Львівському університеті не повернувся. Доктора історичних наук Ярослава Ісаєвича до викладання в університеті не допустили, університет змушені були покинути з відповідним тавром доктори історичних наук Юрій Сливка, Олександр Карпенко, Микола Кравець, яким, зрозуміло, закидали український буржуазний націоналізм.

⁶ X пленум Львівського міського КП(б)У // Вільна Україна. – 1946. – 13 вересня. – С. 2.

⁷ «Довідка про політико-виховну роботу партійної організації Львівського державного університету ім. І. Франка», складена 25 травня 1947 р. секретарем парторганізації (істориком, пізніше завідуючим кафедрою історії України) Александром Цибком для ректора І. Белякевича. Див.: Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-119 (Ректорат університету), оп. 6, спр. 17, арк. 34.

їх праць з ділянки історії почалася в університеті у лютому-березні 1946 р., коли на історичному факультеті провели три пленуми кафедр історії, які відкрила моя доповідь на тему «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його школи»⁸.

Пленуми кафедр не дали бажаних результатів. І. Крип'якевича, М. Кордубу не вдалося примусити виступити з брудною лайкою на М. Грушевського. Як пізніше писав В. Горбатюк (тоді декан історичного факультету): «...окремі професори і наукові працівники в усних виступах і в пресі всіляко уникають критики буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його “школи”, допускають часто тлумачення в дусі цієї шкідливої концепції (що М. Грушевський = вчений – це одне, а М. Грушевський = історик – це інше. – Я. Д.), а подекуди, навіть відверто вихваляють Грушевського, як “вченого”, “забуваючи” про його націоналістичну концепцію і антинародну діяльність. Саме в такому дусі виступали професор Кордуба і професор Крип'якевич на засіданнях кафедр історичного факультету в січні-лютому 1946 року під час критики буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського»⁹.

І. Белякевич був дуже роздратований, але вогонь переслідувань в університеті не вдалося роздмухати. За власними його словами, «ці заходи тоді не довели до кінця і не дали бажаних результатів.

По-перше. Представники “школи” Грушевського, що працювали тоді в університеті, не виступили з розгорненою критикою своїх старих праць і не відмовилися від своїх зв'язків (не відомо з ким. – Я. Д.).

По-друге. Після проведення трьох пленумів кафедр на історичному факультеті, цю боротьбу продовжили окремі особи в пресі.

По-третє. Внаслідок недоведення цієї праці до кінця траплялися рецидиви в дусі буржуазно-націоналістичних вилазок у статтях Крип'якевича, опублікованих у місцевій пресі¹⁰, в лекціях Рудницького». Далі серед тих, що проявили себе найяскравішими виразниками «низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу», він назвав історика О. Терлецького¹¹.

Ще скарги І. Белякевича: «У лютому 1946 року в університеті було проведено пленум історичної кафедри (так у тексті. – Я. Д.), на якому було гостро розкритиковано теорійки і концепції антинародної псевдонаукової “школи” Грушевського, якими його учні і послідовники засмічували голови нашого студентства. Але ні в Залізничному райкомі, ні міськкомі КП(б)У не прислухались як слід до цих сигналів»¹².

Як вважала парторганізація університету, «значним недоліком в цій роботі було те, що цю критику не перенесено було в широкі кола професорів, викладачів та студентів до кінця учбового року, але вина в цьому не партійної організації університету»¹³. Це натяк на перешкоди «згори» – а такі перешкоди справді були. І. Белякевич та його група

⁸ «Докладная записка о перестройке и состоянии идейно-воспитательной работы во Львовском государственном университете имени И. Франко», складена І. Белякевичем 27 березня 1948 р. у Москві для Міністерства вищої освіти СРСР у Москві. Див.: ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 28, арк. 12. Перекладаю з російської.

⁹ Горбатюк В. Викорінімо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи. (Закінчення) // Вільна Україна. – 1946. – 4 серпня. – С. 4.

¹⁰ Йдеться про статтю: Крип'якевич І. Перші зв'язки України з Росією // Радянський Львів. – 1946. – № 2-3. – С. 68-71. Про «критику» цієї статті див. далі.

¹¹ ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 28, арк. 12-13 («Докладная записка» І. Белякевича).

¹² Х пленум Львівського міськкому... – С. 2.

¹³ ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 17, арк. 34 («Довідка» Ціпка).

заручилася підтримкою обкому партії (з міськкомом та із Залізничним райкомом, як ми бачимо, якое не дуже пішло), – але цей, згідно з правилами партійної субординації, мусив запитувати київське ЦК. ЦК, зокрема секретар по пропаганді К. Литвин, не проявляв особливого ентузіазму, намагався гальмувати розгортання подій.

Не даремно кілька місяців пізніше перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький (напівграмотний кар'єрист, який, однак, наприкінці життя добрався до посади голови Верховної Ради УРСР) у своїй критиці-доносі, виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У (15-17 серпня 1946 р.), підкреслював: «Управління пропаганди і агітації не стільки допомогло нам в організації критики ідеологічних перекручень у працях і виступах деяких істориків і викладачів, як стримувало розгортання цієї критики, в нас почали критикувати помилки деяких учнів і послідовників буржуазно-націоналістичної “школи” історика Грушевського, працівники управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У з тривогою питали: “Чи не різко критикуємо? Чи не образяться ті, яких критикуємо?”»¹⁴.

Історики університету здобули нетривку передишку, яка нагадувала, однак, тишу перед бурею, бо група І. Белякевича продовжувала свою діяльність у кулуарах. Незважаючи на все це, М. Кордуба виступив в університеті з доповіддю «Михайло Грушевський як дослідник княжого періоду історії України», в якій, згідно з твердженням пізнішого авторитетного «критика», секретаря Львівського обкому КП(б)У по пропаганді Є. Желяка, «в принципі заперечував будь-яку критику історичних поглядів Грушевського»¹⁵.

І. Крип'якевич подав до редакції «Наукових записок» університету статтю «Б. Хмельницький та Західна Україна». Стаття надрукована не була, але це не перешкодило згодом В. Горбатюкові в друковій виступити з дуже некоректною (але про яку коректність могла йти мова у тамті часи) критикою неопублікованого рукопису, бо автор статті «прямо твердить, що Виговський “продовжував ту ж політику, що й Богдан Хмельницький”, тільки, мовляв, обрав для цього “помилковий шлях”. Цю шкідливу думку проф. Крип'якевич відстоював і в доповіді на пленарному засіданні кафедр історичного факультету»¹⁶. А взагалі для І. Крип'якевича було помітне «намагання примирити буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією»¹⁷, а крім цього, «проф. Крип'якевич, Кордуба та інші ще й досі допускають неправильні тлумачення в своїх університетських курсах в державному університеті»¹⁸, та ще й «професор

¹⁴ Улучшить подбор, расстановку и воспитание кадров. (На пленуме ЦК КП(б) Украины). По телефону от корр[еспондента] «Правды» // Правда. – 1946. – 23 августа. – С. 2. Характерно, що цей московський звіт кореспондента «Правди» подавався раніше (в українській пресі) від київського комюніке про пленум, газети України передрукували лише матеріал «Правди». Виступ І. Грушецького був, по суті, скерований проти двох секретарів КП(б)У – згаданого вже Костянтина Литвина (він 10 липня 1946 р. перестав бути секретарем по пропаганді, а був обраний третім секретарем) та Івана Назаренка – заступника начальника, потім начальника Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, а з 10 липня 1949 р. секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді (пізніше був доволітнім директором Інституту історії партії та навіть лауреатом Шевченківської премії). Інтрига І. Грушецького, замішана на «боротьбі з школою Грушевського» у Львові, не захитала тоді позицій секретарів, які пізніше зуміли відплатити І. Грушецькому.

¹⁵ Вище рівень ідеологічної роботи. Обл. РАТАУ // Вільна Україна. – 1946. – 24 липня. – С. 2. Цитата з доповіді Є. Желяка «Про стан і завдання ідеологічної роботи партійних організацій Львівської області» на нараді з питань ідеологічної роботи, скликаній Львівським обкомом КП(б)У.

¹⁶ Горбатюк В. Викорінімо... (Закінчення). – С. 4.

¹⁷ Вище рівень... – С. 2. (Виступ Є. Желяка).

¹⁸ Горбатюк В. Викорінімо... (Початок) // Вільна Україна. – 1946. – 3 серпня. – С. 5.

Крип'якевич, доцент Терлецький довгий час в минулому були учнями Грушевського і в своїх роботах мали багато серйозних помилок у висвітленні історії України, але досі ще не викрили до кінця своїх помилок»¹⁹.

Так добігав до кінця 1945-1946 навчальний рік, що був відносно спокійним (бо процитована вище «критика» публікувалася вже після його закінчення, у липні-серпні 1946 р.). У Києві також, здавалося б, ніщо не віщувало близького погрому. Секретар ЦК по пропаганді К. Литвин на Республіканській нараді з питань пропаганди 24-26 червня 1946 р., хоча й вставив у свою доповідь трафаретну фразу, що «розкриття ворожих ідей Грушевського і його школи є одним з найголовніших завдань ідеологічного виховання мас», у цілком позитивному плані висловився про т. 1 чотири томної «Історії України» (1943 року видання), який кілька тижнів пізніше змішали з болотом²⁰.

Антиукраїнські сили в гуманітарних науках перейшли до наступу в останніх днях червня й у липні по двох лініях – літературознавства та історії. Києву не вдалося зупинити погром, бо ініціатива перейшла до рук ЦК ВКП(б), до якого зуміли добратися «вірні й пильні» з України²¹. Далі події розвивалися з приголомшуючою швидкістю, а Львівський університет опинився у їх вирі.

30 червня 1946 р. у київській республіканській пресі було опубліковано першу (анонімну – в цей час з'являлося чимало матеріалів анонімно або під псевдонімами) розгромну статтю, спрямовану проти «Нарису історії української літератури», виданого Академією наук 1945 р. під редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка. Концепція «єдиного потоку» «суцільного демократизму» української дожовтневої літератури сягає своїм корінням в буржуазно-націоналістичну «теорію М. Грушевського про українську націю, як про націю “до самого споду свого, до коріння мужицьку” і “перейняту наскрізь ідеєю народолюбства”. [...] Епоха Київської Русі розглядається в “Нарисі” (за схемою того ж Грушевського), як древній період однієї лише української культури (розділ тов. Ткаченка)», – твердив анонімний «рецензент»²². 20 липня проти “Нарису” виступив літературний критик Давид Копиця, переконуючи, що «найголовніші помилки [...]» походили від націоналістичних концепцій буржуазних істориків, як-от Грушевського²³. 29 липня у Львові на загальноміських зборах інтелігенції в Будинку працівників науки та мистецтва з доповіддю «Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві»

¹⁹ Районні наради партійного активу міста Львова з питань ідеологічної роботи // Вільна Україна. – 1946. – 13 серпня. – С. 2. Цитата з доповіді заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У Меньшова у Залізничному районі Львова (у цьому районі розташований університет).

²⁰ Республіканское совещание по вопросам пропаганды. РАТАУ // Правда Украины. – 1946. – 29 юня. – С. 3.

²¹ Не виключено, що зв'язковою ланкою – та й каталізатором подій у Львові – виступав тоді безпосередньо зв'язаний з Москвою агент органів безпеки високого рангу, письменник і публіцист Володимир Беляєв (первісне прізвище Домбровський; поляк з Польських Фільварків у Кам'янці-Подільському), фанатичний українофоб. Перебуваючи у Львові, він був активним учасником оргій, які влаштовували ректор І. Белякевич та його однодумці. Під час однієї з оргій В. Беляєв важко поранив з вогнепальної зброї присутню жінку, викладачку університету Ольгу Тимофєєву (пізніше завідувача кафедри французької філології в Уфі). Кримінальна справа проти В. Беляєва порушена не була.

²² Об «Очерке истории украинской литературы» // Правда Украины. – 1946. – 30 юня. – С. 3-4.

²³ Копиця Д. Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві // Радянська Україна. – 1946. – 20 липня. – С. 3; 21 липня. – С. 3 (цитата з номера від 21 липня).

виступив відомий погромник Ілля Кацнельсон (Стебун). З апломбом малограмотної людини, він твердив, що Сергій Єфремов ... належав до школи М. Грушевського: «Нарис» «відновлює старі, давно вже засуджені теорії, які проголошувались буржуазно-націоналістичним істориком М. Грушевським і його «школою», зокрема, буржуазно-націоналістичним літературознавцем С. Єфремовим»²⁴.

Паралельно почався наступ на істориків, зокрема львівських, заініційований безпосередньо Москвою. Парти́йний апаратник (з Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б)) Сергій Митрофанович Ковальов перший подав у друковане гасло до цькування: «Відсутність критики буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського приводить до того, що окремі професори у Львівському університеті (Крип'якевич, Кордуба та ін[ші]) й тепер читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відверто виступають на захист його поглядів»²⁵. Ця цитата зі статті, опублікованої в газеті згаданого Управління, яка тільки що почала видаватися (основною метою газети була голобельна «критика» творчої інтелігенції), має дві особливості. По-перше, вона доводить прямі контакти львівської університетської антиукраїнської групи з ЦК ВКП(б), без посередництва київського ЦК і львівського обкому, по-друге, перемогу цієї групи над Києвом, бо вперше, наскільки вдалося простежити, саме в московській (а не київській чи львівській) пресі, тобто з дуже високої трибуни, публічно кинули звинувачення на адресу І. Крип'якевича, М. Кордуби та «інших» істориків з Львівського університету. Статтю С. Ковальова швиденько передрукували в Києві, Львові²⁶, інших містах: сигнал для кампанії проти академічної «Історії України» (Т. 1. – 1943) – бо вона була основним об'єктом нападу С. Ковальова – та проти львівських істориків було подано.

24 липня із «самокритикою» виступив директор Інституту історії Академії наук УРСР (його періодично примушували також відігравати роль українського радянського дипломата) Микола Петровський. Обливаючи брудом М. Грушевського та його «школу» в цілому, М. Петровський все ж таки не назвав по імені нікого з його львівських учнів²⁷. Інакше було у Львові. На Нараді з питань ідеологічної роботи, що відбулася перед 24 липня у Львівському будинку партійної освіти (нараду скликав Львівський обком ЦК КП(б)У; на ній було понад 400 осіб з партійного апарату, лекторів, викладачів суспільних дисциплін вищих навчальних закладів, діячів науки, літератури і мистецтва, працівників культосвітніх установ, преси), секретар обкому Є. Желяк виступив з доповіддю «Про стан і завдання ідеологічної роботи партійних організацій Львівської області». Тут все стало на свої місця. Виявилось, що «ці концепції (тобто «буржуазно-націоналістичні концепції так званої історичної школи Грушевського». – *Я. Д.*) стали духовною зброєю банд українсько-німецьких націоналістів»²⁸. Є. Желяк

²⁴ Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. На зборах інтелігенції Львова // Вільна Україна. – 1946. – 3 серпня. – С. 2.

²⁵ Ковальов С. Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины // Культура и жизнь. – Москва, 1946. – 10 июля. – С. 2. Перекладено з російської.

²⁶ Ковальов С. Виправити помилки в освітленні деяких питань історії України // Радянська Україна. – 1946. – 24 липня. – С. 3; Це ж // Вільна Україна. – 1946. – 26 липня. – С. 6.

²⁷ Петровський М. До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України. (Про антинаукові теорії М. Грушевського та «школи») // Радянська Україна. – 1946. – 24 липня. – С. 4; 26 липня. – С. 2-3. Статтю передрукували у Львові.

²⁸ Вище рівень... – С. 2.

таврував М. Кордубу та І. Крип'якевича, а в цьому його підтримував заступник директора Львівського історичного музею Богдан Дудикевич та доцент Львівського університету Василь Осечинський (з яким ще познайомимось ближче далі).

Настали гарячі – у прямому і переносному розумінні – дні серпня та вересня 1946 р. Що пише про цей час секретар парторганізації університету О. Цибко? «Критику буржуазно-націоналістичних концепцій по історії України та історії української літератури посилено й перенесено в ширші маси університету в серпні міс[яці] 1946 р. (Насправді тих «ширших мас» в університеті не було, бо студенти були на канікулах, а викладачі, принаймні теоретично, мали відпустку. – Я. Д.). В цьому напрямку було зроблено слідує:

а) 13 серпня проведено широке засідання бюро з запрошенням всіх професорів, викладачів кафедр історії, літератури. На бюро заслухано та обговорено доповіді про стан викладання історії України та історії української літератури в університеті. На бюро піддано гострій критиці погляди учнів Грушевського – професорів Крип'якевича, Кордуби і ін[ших] й прийнято відповідне рішення.

б) Лекцію на тему “Викорінити наслідки буржуазно-націоналістичних перекручувань історії України Грушевським та його учнями” в університеті – через лекторій, по факультетах для професорів і студентів – було прочитано сім разів протягом вересня-листопада міс[яців] 1946 року»²⁹.

О. Цибко скромно промовчує про те, що творили парторганізації університету з істориками цього ж університету зразу ж поза його стінами. 3-4 серпня 1946 р. газета «Вільна Україна» надрукувала статтю доцента університету В. Горбатюка «Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його “школи”» (аналогія до щойно поданої назви лекції разюча), яка в середовищі львівської інтелігенції викликала враження вибуху бомби сповільненої дії. Автор накинувся не лише на М. Грушевського, але й на І. Крип'якевича (за його «Історію України» 1934 і 1941 рр.). В. Горбатюк зробив подібні до Кацнельсонових відкриття: І. Кацнельсон (Стебун) назвав С. Єфремова учнем М. Грушевського, а В. Горбатюк встановив, що Д. Донцов і М. Грушевський – це двійники. Ось яким діалектичним шляхом дійшов В. Горбатюк такого висновку: «Не можна, в зв'язку з цим, не відмітити наявність шкідливих спроб з боку окремих науковців [...] відмежувати націоналіста-контрреволюціонера Грушевського від його двійника – націоналіста-контрреволюціонера Донцова». В. Горбатюк знайшов ще одного прихильника М. Грушевського серед вчених університету – літературознавця М. Возняка. «...Вкажемо на доповідь академіка Возняка, з якою він виступив на пленарному засіданні наукової сесії Відділу суспільних наук Академії наук УРСР, що відбулася в червні 1946 року в м. Львові. Перед багатолюдною аудиторією академік Возняк всіляко вихваляв відомого українського буржуазного діяча Ол. Кониського і М. Грушевського. Він не знайшов за потрібне викрити їхні реакційні націоналістичні германофільські ідеї і їхню антинародну діяльність. Навіть після того, як доповідачу з цього приводу була подана записка, він “діловито” відповів: “Говорити про це не входить в тему моєї доповіді”»³⁰.

У серпні спроби зламати впертих істориків почали давати певні результати, які, однак, далі не задовольняли їхніх ворогів. На нараді партійно-радянського активу Залізничного району десь близько 13 серпня, після згаданої доповіді заступника

²⁹ ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 17, арк. 34 («Довідка» О. Цибка).

³⁰ Горбатюк В. Викорінимо... (Закінчення). – С. 4-5.

звідуючого відділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У Меншова, примусили виступати І. Крип'якевича та О. Терлецького. Ось що вони, нібито (нібито, бо за правдомовність передачі виступів «буржуазно-націоналістичних істориків», яких треба було компрометувати всіма засобами, ручатися не можна), говорили: «Професор Львівського університету І. Крип'якевич в своєму виступі зупинився на основних рисах буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського, учнем якого він був у минулому. Не викриваючи до кінця всієї антинародної, буржуазно-націоналістичної теорії Грушевського і його “школи”, яка сіяла ворожнечу між українським та російським народами і служила на користь буржуазії, проф. Крип'якевич зазначає, що Грушевський “не розумів” боротьби класів, “не бачив” боротьби народних мас проти своїх експлуататорів і через це розглядав націю як єдине ціле. Так само, на думку проф. Крип'якевича, Грушевський не “розумів” питання про державу, як класового органу, [питання] про виникнення націй. Професор Крип'якевич говорить, що він в минулому стояв на таких же позиціях, як і Грушевський, що у написаній ним популярній короткій історії України допущено багато помилок з питань висвітлення розвитку Київської держави та її занепаду, про класову боротьбу народних мас, про ставлення українського народу до російського народу. Далі промовець говорить про те, що він прийшов до викриття своїх помилок, лише глибоко вивчаючи марксистсько-ленінську теорію. Проф. Крип'якевич говорить, що він хоче перебудувати свій світогляд, що він працює зараз над вивченням праць Леніна і Сталіна, зокрема з національного питання. В своєму виступі професор Крип'якевич так і не виявив ідейних зв'язків антинародної, ворожої ідеології Грушевського з буржуазією та зрадниками народу – українсько-німецькими націоналістами.

На нараді виступив доцент Терлецький. Він відзначив, що, незважаючи на похилий вік³¹, перебудовує свій світогляд. Він говорить, що на зрушення його світогляду вплинула радянська дійсність, що лише тут, в радянській країні, він побачив правильне розв'язання національного питання, найдемократичнішу в світі державу робітників і селян. Промовець говорить, що, перебуваючи під впливом ідеології Грушевського, він цих питань не міг розуміти. “І лише тепер, – він говорить, – вивчаючи твори класиків марксизму-ленінізму і, в першу чергу, товариша Сталіна, я побачив антинаукову історичну концепцію Грушевського”. Доцент Терлецький майже нічого не сказав про допущені ним помилки в минулому».

На цій же нараді партійно-радянського активу Залізничного району знайшли ще одну жертву. Директор Львівського педагогічного інституту проф. Смолінський заявив, що «в нашому інституті окремі викладачі, як, наприклад, тов. Глядківська, у своїй науковій роботі недостатньо викривають антинаукові концепції Грушевського»³². Ганна Глядківська, одночасно доцент університету, була спеціалістом з історії Півдня України 1917-1920 рр. – у який спосіб у своїх наукових працях вона мала викривати М. Грушевського, залишилося секретом доповідача. Очевидно, причиною доносу були її родинні зв'язки з репресованим у 30-х рр. одеським істориком та етнологом Павлом Глядківським (Г. Глядківська переїхала до Львова з Одеси).

Вакханалія, що розгулялася, отримала нове підкріплення у вигляді постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград», прийнятої 14 серпня 1946 р. Проф. Ми-

³¹ О. Терлецькому йшов 69-й рік, що не захистило його від цькування.

³² Районні наради... – С. 2. Подаю довгі цитати з тогочасної преси, бо зловісний і безвихідний колорит епохи власними словами передати неможливо.

хайло Рудницький, літературознавець і літературний критик, якого вже раніше «пробляли» в університеті, вирішив рятувати себе статтею досить негідного змісту, в якій «викривав» М. Грушевського, в першу чергу, як політичного діяча, писав далі про українських націоналістів, буржуїв, українсько-німецький націоналізм³³. Але, виявилось, цього було мало. Псевдонімний автор «Костянтин Новицький» у статті, надрукованій у Києві, закинув М. Рудницькому та редакторові «Вільної України», журналістові й письменникові Антонові Хижнякові (як публікаторові статті М. Рудницького), грубі політичні помилки (з чим А. Хижняк поспішно погодився), бо «якщо проф. І. Крип'якевич у своїх останніх виступах перед громадськістю бере під захист Грушевського і його послідовників, посилаючись на те, що, мовляв, Грушевський “не розумів” класової боротьби і революційного руху і тому допустив ряд “помилко”, то М. Рудницький бере під захист і виправдовує Грушевського і його послідовників іншим шляхом. У згаданій вище статті (йдеться про статтю «Рішуче порвати з проклятим минулим». – Я. Д.) він проводить думку, що корінням антинародних і ворожих “теорій” Грушевського і всієї українсько-німецької націоналістичної зграї є...³⁴ галицька загумінковість, обмеженість і короткозорість. Націоналістичні концепції Грушевського він розглядає не як продукт класової боротьби української буржуазії проти трудящих мас, хоч відомо, що саме ненависть і зневага до трудящих є основою “наукової” і політичної діяльності Грушевського та його послідовників»³⁵.

Розгул антиукраїнізму у серпні 1946 р. мав свої зовнішні, московські джерела. Ще 26 липня 1946 р. ЦК ВКП(б) прийняло постанову в зв'язку зі звітом ЦК КП(б)У про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації, що впала обухом на київське ЦК значною мірою саме по лінії ідеологічно-політичної роботи. Без сумніву, це був відгук тої збройної боротьби, яку вела Українська повстанська армія в західних регіонах України – і з якою, виявилось, дати собі раду не так просто. Тема М. Грушевського та його школи зазвучала знову на дуже високому рівні. Якщо попередній Пленум ЦК КП(б)У – 9-10 липня 1946 р. – пройшов (в ідеологічному плані у більш-менш спокійній тонації, то зібраний немов у пожежному порядку трохи більше як через місяць наступний XIII пленум (15-17 серпня) відбувся під знаком каяття самого першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова, який також був змушений висловлюватися про наболіле (якщо не остогидле) питання. Серпневий пленум обговорив згадане рішення ЦК ВКП(б) з 26 липня і при цій нагоді М. Хрущов бився в груди з такими словами³⁶:

«ЦК КП(б)У недооцінив особливої важливості ідеологічної роботи, не приділяє потрібної уваги добору та ідейно-політичному вихованню кадрів у галузі науки, літератури,

³³ Рудницький М. Рішуче порвати з проклятим минулим // Вільна Україна. – 1946. – 16 серпня. – С. 3.

³⁴ Три крапки в оригіналі.

³⁵ Новицький К. Націоналістичними манівцями // Радянська Україна. – 1946. – 24 серпня. – С. 4; Це ж // Вільна Україна – 1946. – 27 серпня. – С. 4. До львівського передруку додана покаюнна примітка «Від редакції». Не підлягає сумніву, що «Костянтин Новицький» – це псевдонім автора, який тоді перебував у Львові. Ні журналіста, ні літературознавця з таким іменем та прізвищем не було.

³⁶ Як я вже згадував (див. примітка 14), київське комюніке про пленум появилось пізніше від московського. Те, що я подаю як слова М. Хрущова, беру з телефонного звіту кореспондента московської «Правди» за перекладом, опублікованим «Радянською Україною». Див.: Поліпшити добір, розстановку і виховання кадрів. (На пленумі ЦК КП(б) України) // Радянська Україна. – 1946. – 24 серпня. – С. 1.

мистецтва, не організував у пресі широкої критики ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології. Внаслідок цього, в деяких книгах, журналах і газетних статтях, в усних виступах окремих українських істориків та літераторів є ідеологічні помилки і перекичення, спроби відродити буржуазно-націоналістичні концепції історика Грушевського та його школи.

Інститут мови і літератури Академії наук УРСР видав I том “Історії української літератури”, в якому висловлюються буржуазно-націоналістичні погляди на історію українського народу і його літератури. Серйозні помилки націоналістичного характеру допущені також у першому томі “Історії України”, виданому Інститутом історії. [...]. На жаль, ці та інші помилки і перекичення не зустрічають рішучої критики. Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У виявилось відірваним від багатьох питань ідеологічної роботи, погано керувало Інститутами історії, мови і літератури Академії наук УРСР, Спілкою письменників та іншими організаціями».

У київському комюніке Львівському університетові присвячено цілий абзац: «Про втрату смаку до ідеологічної роботи і ослаблення уваги до ідейного озброєння місцевих кадрів яскраво свідчить приклад Львівського обкому і міськкому КП(б)У. У Львові протягом довгого часу учні і послідовники “теорій” Грушевського з кафедр вищих навчальних закладів ширили буржуазно-націоналістичні погляди, засмічували свідомість радянських студентів усяким націоналістичним мотлохом. Працівники Львівського обкому і міськкому КП(б)У не викривали цих буржуазно-націоналістичних проповідників, а коли і довідувались про протаскування (так. – Я. Д.) ними в лекціях буржуазно-націоналістичних поглядів, то ставали тільки на шлях умовляння активних захисників буржуазно-націоналістичних поглядів»³⁷.

Під час обговорення секретар Львівського обкому І. Грушецький скаржився, що їм не дали раніше розгорнути «критику». Його висловлювання я вже наводив.

Логічним наслідком пленуму стала постанова ЦК КП(б)У з 24 серпня 1946 р. «Про перекичення і помилки у висвітленні історії української літератури», в якій можна знайти також таку фразу: «[...] в «Нарисі» протаскується (так. – Я. Д.) теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції “школи” М. Грушевського»³⁸.

Після серпневого (XIII) пленуму ЦК КП(б)У нападаюча сторона відчула себе ще розкутішою – і ще безконтрольнішою та розбещенішою. Іван Богодіст опублікував 24 серпня статтю під крикливим заголовком «Проф. Крип'якевич перекичує історичні факти», в якій звинуватив автора нарису «Перші зв'язки Західної України з Росією», опублікованого, як вже згадувалося, в журналі «Радянський Львів» (1946. – № 2), що він трактує Росію просто як сусіда, чужинця (а мали бути «братні зв'язки українського і російського народів») та відносини починає тільки з XVI ст. Лексикон «критики» міняється на бульварний: «Згадана стаття проф. Крип'якевича свідчить про те, що він, всупереч історичній правді, намагається протягувати ворожі націоналістичні концепції Грушевського, просовує смердючий націоналістичний товар на сторінки журналу.

³⁷ Добирати і виховувати кадри, як учить товариш Сталін // Радянська Україна. – 1946. – 25 серпня. – С. 1.

³⁸ Постанова поділялася на відкриту і таємну частини, з опублікованої частини див.: Про перекичення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури». З постанови ЦК КП(б)У від 24.8.1946 р. // Радянська Україна. – 1946. – 1 вересня. – С. 1.

Нешадно треба пресікати (так. – *Я. Д.*) всілякі націоналістичні виступи прихильників Грушевського»³⁹. Незабаром – 28 серпня – вийшла анонімна стаття проти М. Рудницького, який «бере під захист буржуазно-націоналістичного історика Грушевського і його послідовників і виправдовує їх тим, що, мовляв, корінням антинародних і ворожих теорій Грушевського і всієї українсько-німецької зграї є...⁴⁰ галицька загумінковість, обмеженість і короткозорість», а також проти М. Возняка⁴¹. Текстуальні збіги між статтями аноніма та згаданого «Костянтина Новицького» свідчать, що вони вийшли з-під одного пера, можливо, доцента університету Михайла Пархоменка (пізніше професора Львівського та Московського університетів).

Розкручувалася лінія критики кадрової політики КП(б)У (постанова ЦК ВКП(б) 26 липня – постанова ЦК КП(б)У 17 серпня 1946 р.). На X пленумі Львівського обкому КП(б)У (29-30 серпня) з доповіддю «Рішення ЦК ВКП(б) на звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації і рішення пленуму ЦК КП(б)У в цьому питанні» виступив перший секретар Львівського обкому І. Грушецький. Він виступав «самокритично»: «ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У цілком правильно констатували, що Львівський обком недостатньо керував ідеологічною роботою⁴² і неухважно ставився до добору та виховання кадрів у галузі науки, літератури та мистецтва, в результаті чого мають місце спроби протягування буржуазно-націоналістичних теорій і концепцій Грушевського та його “школи”. Деяка частина місцевої інтелігенції, особливо історики та літератори – учні й послідовники Грушевського, які тепер працюють викладачами в наших вузах, намагаються використати кафедру для поширення буржуазно-націоналістичних поглядів серед нашого студентства. Ряд науковців, як Крип’якевич, Кордуба, Терлецький та інші, ще залишаються на позиціях “школи” Грушевського, не роззброїлися, не розкритикували своїх помилок. А наші кафедри у вузах ще не стали центром марксо-ленінського виховання студентської молоді [...].

Про це ми мали неодноразові сигнали, але замість серйозної виховної роботи серед місцевої інтелігенції, замість рішучої й принципової критики буржуазно-націоналістичних антинародних поглядів та їх носіїв, обком і міськком КП(б)У стали на шлях умовлення активних проповідників цих поглядів.

Боротьба проти буржуазно-націоналістичної “школи” Грушевського є не тільки справою нашої історичної науки. Це також питання нашої повсякденної політики, бо Грушевський був ідеологічним попередником українсько-німецьких націоналістів, у працях Грушевського й досі черпають свої “теорії” діячі контрреволюційного охвістя українсько-німецьких націоналістів».

Секретар обкому І. Мазепа (пізніше міністр кінематографії УРСР) доповнив І. Грушецького, звинувачуючи журнал «Радянський Львів», що він друкує шкідливі твори, такі, як «стаття Крип’якевича “Перші зв’язки Західної України з Росією”, в якій автор

³⁹ *Богодист І.* Проф. Крип’якевич перекручує історичні факти // Вільна Україна. – 1946. – 24 серпня. – С. 4. У 50–60-х рр. автор писав своє прізвище «Богодист».

⁴⁰ Три крапки в оригіналі.

⁴¹ Бути непримиренними у боротьбі проти ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології // Вільна Україна. – 1946. – 28 серпня. – С. 4.

⁴² Згадка про те, що робота Львівського обкому в ідеологічній ділянці негативно оцінювалася ЦК ВКП(б), – ще один доказ (крім статті Ковальова від 20 липня 1946 р.), що львівська антиукраїнська група добралася зі своїми доносами до московського ЦК.

протягував націоналістичну концепцію “школи” Грушевського. Ми мали факти, – каже тов. Мазепа, – коли ряд учнів і послідовників Грушевського – Крип’якевич, Кордуба, Возняк та інші, що працювали і працюють у вищих учбових закладах, в інститутах Академії наук УРСР, протягували ворожі буржуазно-націоналістичні концепції в своїх лекціях і не діставали належної відсічі».

На пленумі трапився трагікомічний випадок: «Викликав подив і виступ секретаря Залізничного райкому КП(б)У тов. Левченка. Він говорив про що завгодно, лише не про ідеологічну роботу. І це в той час, коли в Залізничному районі знаходиться Університет ім. Ів. Франка, в аудиторіях якого учнями Грушевського проповідувалися буржуазно-націоналістичні погляди. Тов. Левченко в своєму виступі про це нічого не сказав. На запитання ж учасників пленуму, як Залізничний райком бореться з буржуазно-націоналістичними концепціями “школи” Грушевського, тов. Левченко змушений був визнати, що “по суті, зараз роботу занедбали”»⁴³.

Після пленуму обкому – X пленум Львівського міськкому (відбувся раніше 12 вересня). Доповідач, секретар міськкому І. Бондар заявив, що «сама недооцінка ідеологічної роботи і недостатнім озброєнням наших кадрів марксо-ленінським світоглядом пояснюються й серйозні помилки, допущені на ідеологічному фронті. Партійна організація Львова вчасно не викрила шкідливих виступів і статей послідовників і учнів контрреволюційної псевдонаукової історичної “школи” Грушевського в наших вузах, наукових закладах, у журналі “Радянський Львів” – Кордуби, Терлецького, Крип’якевича та інших»⁴⁴. Тут знову з політичними звинуваченнями на адресу учнів М. Грушевського виступив І. Белякевич.

Врешті підійшов апогей «боротьби» 1946 р. – загальноміські збори інтелігенції Львова в приміщенні театру ім. Заньковецької, які відбулися раніше 14 вересня⁴⁵. Збори було проведено згідно з тогочасним радянським ритуалом і в кращих традиціях чекістських позасудових розправ. На збори запросили вчених, наукових працівників, викладачів вузів, письменників, художників, артистів, представників партійних, радянських і громадських організацій міста. В президії сидів заступник голови Ради міністрів УРСР (якому, правда, вже недовго залишилося бути на цьому посту) Микола Бажан, що недавно отримав Сталінську премію, три секретарі обкому, голова облвиконкому М. Козирів (незабаром його арештують та розстріляють), інші апаратники, академіки, директори вузів і т. п. Почесним головою зборів було обрано Й. Сталіна.

М. Бажан зробив доповідь «Про серйозні недоліки і помилки в ідеологічній роботі». Треба сказати, що обточені літературно фрази, якими доповідач, видатний поет, намагався одночасно довести свою ерудицію, робили приголомшливе й одночасно гидке враження⁴⁶. М. Бажан констатував, що «всі ці теорії і концепції “школи” Грушевського і

⁴³ X пленум Львівського обкому КП(б)У // Вільна Україна. – 1946. – 3 вересня. – С. 3, 4.

⁴⁴ X пленум Львівського міськкому... – С. 2.

⁴⁵ У газетному звіті, опублікованому 15 вересня 1946 р., говориться, що збори відбулися «днями».

⁴⁶ Свою доповідь у дещо доповненому та ще більше олітературеному вигляді М. Бажан опублікував два місяці пізніше. Див.: *Бажан М.* До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України // Радянська Україна. – 1946. – 17 листопада. – С. 2; 19 листопада. – С. 2. У цьому варіанті автор до ідеологів українського буржуазного націоналізму залічив Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Миколу Сумцова, Федора Вовка, Михайла Грушевського, подавши, що останній був членом підпільного Українського національного центру. Цікаво, навіщо М. Бажан використав заявлену фальшивку 1932-1933 рр., від якої всі вже в цей час відмовилися, бо, як відомо, публічного процесу УНЦ (1932 р.) не було, а мнимого голову

є тим резервуаром, з якого черпають свою отруйну водицю українсько-німецькі націоналісти, недобитки бандерівського підпілля». В зв'язку з цим, «ми в умовах України ставимо своїм першочерговим завданням рішучу принципову боротьбу проти історичної “школи” Грушевського, за її цілковитий розгром». А про львівських вчених він сказав: «Ми знаємо, наприклад, що один з учнів Грушевського – професор Крип'якевич, який написав раніше шкідливу, ворожу нам працю “Короткий курс історії України” (насправді в І. Крип'якевича такої книжки не було. – Я. Д.), тепер став радянським вченим. Але чому ж він і досі не розкритикував свої попередні шкідливі і, по суті, антинаукові праці? Те ж саме треба закинути і академікові М.С. Возняку. Адже така критика своїх старих, шкідливих поглядів і концепцій принесла б величезну користь цим вченим особисто, бо вона служила б засадою для їх дальшої великої наукової роботи на благо народів, на збагачення скарбниці української радянської культури»⁴⁷.

На «підсудних», крім М. Бажана, накинувся Ярослав Галан, який «яскравими фактами» доводив, що «ідеї і теорії Грушевського є тим отруйним джерелом, з якого живляться мерзенні вороги народу – українсько-німецькі націоналісти. Тому необхідно на всіх ділянках повести боротьбу проти проявів і впливів ворожих нам теорій і ідей»⁴⁸. До цього підключився старший викладач університету Дуліба, літературознавець (пізніше засуджений, я зустрічався з ним на подвір'ї львівської пересильної в'язниці 1951 р.): «Треба з усією рішучістю викривати справжнє обличчя як Грушевського, так і тих, що живляться його “ідеями”». Виступи В. Горбатюка та І. Белякевича подали в друкованому звіті сумарно. Вони «піддали гострій критиці праці і висловлювання Крип'якевича, а також його однодумця Кордуби. Промовці цілком слушно зазначили, що тов. Крип'якевич досі не розкритикував прилюдно і в пресі своїх помилок, не засудив їх. Шануючи своїх вчених, радянська влада створила і тов. Крип'якевичу всі умови для творчої наукової праці, довірила йому виховання молоді, надала йому високе звання професора, доктора історичних наук. Але за два роки роботи в радянському університеті професор Крип'якевич не спромігся виправдати це високе довір'я, розкритикувати свої хибні погляди. Навпаки, до останнього часу він продовжував протягувати антинародні шкідливі теорії і концепції свого вчителя Грушевського, за смічуючи голови нашого студентства буржуазно-націоналістичним мотлохом. Це є наслідком того, що проф. Крип'якевич досі не переглянув до кінця свої хибні позиції. До того ж проф. Крип'якевич хворобливо ставиться до принципової більшовицької критики його помилок». М. Пархоменко заявив: «Викликає подив, чому радянський вчений академік Возняк досі не розкритикував цих помилок».

неіснуючого центру – М. Грушевського, хоча й арештували, однак до жодної судової чи позасудової відповідальності не притягали.

⁴⁷ По-езуїтськи розглянуту тему «всеочищаючої сповіді» М. Бажан подав трохи інакше у своїй статті від 17 листопада: «Ніхто зараз не хоче звинувачувати професора Крип'якевича за те, що він не був раніше марксистом. Але проф. Крип'якевич, прагнучи стати радянським вченим, мусить почати разом з усім загonom українських радянських істориків послідовну і рішучу боротьбу проти тих ворожих українському народові поглядів, які він, як послідовник М. Грушевського, проповідував і ширив. Це саме треба сказати і про академіка М.С. Возняка».

⁴⁸ У листопаді 1946 р. І. Крип'якевича у Львові вже не було – він перебував у «почесному засланні» в Інституті історії АН УРСР у Києві. До Києва мав переїхати (але не переїхав) М. Возняк. Натяки М. Бажана в даному випадку прозорі. Крім цього, він назвав у листопаді ще М. Кордубу та О. Терлецького.

Що говорили підсудні? «Професор І.П. Крип'якевич у своєму виступі зазначив, що, як учень Грушевського, він понад 30 років проповідував і поширював ідеї і теорії свого вчителя. Суть своїх помилок він бачить в тому, що працюючи над “коротким курсом історії України” (так. – Я. Д.), він не визнавав боротьби класів, не визнав спорідненості і спільності історичного шляху розвитку українського, російського і білоруського народів. З цих двох помилок і перекичень виникли інші хибні концепції. Професор Крип'якевич визнає, що, як Грушевський, так і він тенденційно підходили до історичних фактів і подій, замовчували тісні зв'язки українського народу з братнім російським, ототожнювали політику російської буржуазії і царизму з політикою всього російського народу тощо. Промовець зазначає також, що критика його помилок, яка за останній час з'явилася на сторінках преси, допоможе йому стати на вірний шлях радянського вченого».

М. Рудницький «вказав, що він засуджує свої попередні праці, в яких протягувалися “теорії”, запозичені з історичної “школи” Грушевського». Однак «не задовільнив учасників виступ одного з послідовників і учнів Грушевського доцента Терлецького. Його промова на зборах свідчить, що він нічого не забув і нічого не навчився. Автор ряду ворожих антинаукових книжок, що безсоромно фальсифікують історію України, доцент Терлецький дозволив собі твердити, що він, ніби, “не мав нагоди робити помилок”. Природно, ця заява викликала здивування присутніх». (Справді, наскільки пригадую, О. Терлецький виступав спокійно і мужньо, з великою гідністю. В залі шуміли. На репліку з залу – «Ви ж псуєте наших дітей» – він гірко всміхнувся і відповів з притиском: «Ваших дітей я не псую»). Про виступ М. Кордуби в пресі не згадувалося. М. Возняк виступати рішуче відмовився⁴⁹.

Підсумовуючи «загальноміські збори інтелігенції», секретар обкому по пропаганді Є. Желяк, не звертаючи найменшої уваги на те, про що говорили «підсудні», далі твердив: «Колишні його (М. Грушевського. – Я. Д.) учні і послідовники Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та деякі інші все ж до останнього часу не відмовилися від псевдонаукових антинародних концепцій свого вчителя. Ці наукові працівники, які припустили досить багато помилок в своїх творах, повинні, нарешті, беззастережно стати на правильний шлях в своїй громадській, науковій діяльності, а в цьому їм допоможе лише справжня щира самокритика».

Збори прийняли привітальні листи Й. Сталіну та М. Хрущову, а цькування і полювання на вільом, виходить, мало продовжуватися далі⁵⁰.

В. Горбатюк продовжує друкувати свої відповідно модифіковані опуси, призначені для обкомівських пропагандистів⁵¹. В університеті далі шукають проявів грушевськіанського ухилу – і знаходять його у викладанні ... російської літератури. «В жовтні

⁴⁹ Про позицію М. Возняка таємна характеристика 1951 р. (про це джерело див. примітку 69) подає: «автор праць, в яких розвивав антирадянські положення. В цих працях стояв на позиціях українського буржуазного націоналізму [...]. Відмовляється виступати з критикою своїх старих праць. У статтях, опублікованих після 1944 р., протягав буржуазно-націоналістичні концепції Грушевського». Див.: ДАЛО. – Ф. П-3 («Львівський обком КПУ»), оп. 4, спр. 172, арк. 87. Текст перекладаю з російської.

⁵⁰ Загальноміські збори інтелігенції Львова. (ОблРАТАУ) // Вільна Україна. – 1946. – 15 вересня. – С. 4.

⁵¹ Горбатюк В. За окончательный идейный разгром буржуазно-националистической «школы» Грушевского. Сокращенная стенограмма лекции, прочитанной для пропагандистов обкома КП(б)У // Львовская правда. – 1946. – 22 сентября. – С. 4-5; 25 сентября. – С. 2-3.

міс[яці] 1946 р. партійним бюро було виявлено шкідливе планування історії російської літератури та української літератури, яке було сплановане за схемою Грушевського (плани прислані Міністерством освіти); на бюро обговорено таке становище, дано оцінку й виправлено ці грубі антиісторичні перекручення»⁵².

У вересні 1946 р. та березні 1947 р. відбувалися розширені засідання ради університету, на які примусово «запрошували» всіх викладачів. Знову виступав невтомний І. Белякевич з доповідями «Про стан ідеологічної і політико-виховної роботи в університеті». Але й це – як і збори, наради, пленуми 1946 р. – допомогло мало, бо «після різкої критики на радах університету буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського і його “школи”, їх носії з-посеред працівників університету перейшли до декларування відмови від цих поглядів, але, по суті, не розкритикували свої праці й не перебудувалися»⁵³.

Нова хвиля цькування і переслідувань за «школу Грушевського» розгорілася на початку 1947-1948 навчального року після постанов ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (з 29 серпня 1947 р.) та «Про покращення викладання і політично-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР» (з 15 вересня 1947 р.) і відповідних наказів міністра вищої освіти. Після цього в університеті «було проведено двоє закритих партійних зборів з доповіддю ректора та ряд засідань Ради університету. Перше засідання Ради було проведено 27 вересня 1947 р., а друге, що перетворилося в загальне засідання всіх викладачів, тривало п'ять днів – 7, 8, 9, 10 і 14 жовтня 1947 р.; на ньому виступило 50 осіб.

В доповіді ректора, а також протягом засідань Ради та під час принципової більшовицької критики і самокритики, яка розгорнулася, розкрили ряд суттєвих недоліків у викладанні та ідейно-виховній роботі (далі наводжу лише ті пункти, в яких серед інших осіб згадуються історики. – *Я. Д.*):

1. Незадовільне довільне викладання ряду дисциплін, які читали на низькому ідейному рівні (Шпитковський, Терлецький, Сосюкало) [...]. 4. Фактична відмова ряду викладачів, які в роки окупації співробітничали з німцями, засудити свою поведінку (проф. Паше-Озерський, доц. Коструба, доц. Терлецький, доц. Давидяк). 5. Фактична відмова ряду викладачів, у працях яких були ідеалістичні і буржуазно-націоналістичні погляди, піти шляхом критики цих антинаукових, ворожих радянській ідеології поглядів (проф. Крип'якевич⁵⁴, проф. Левицький, проф. Рудницький, доц. Терлецький, Шпитковський та ін[ші]). 7. Раду не задовольнили виступи проф. Рудницького, доц. Давидяка, Коструби, Терлецького, в яких не було самокритики, засудили їх за те, що вони пішли шляхом захисту своїх поглядів і поведінки, ворожих радянській ідеології, затушковували ворожість цих поглядів. Поведінку Рудницького, який на словах неодноразово декларував свою перебудову, а фактично в приватних розмовах виступав проти марксизму-ленізму, як це виявилось з виступу ст[аршого] викл[адача] Гузар (йшлося про германістку Ірину Гузар-Монцібович. – *Я. Д.*), кваліфікувала як дворушництво. 8. Виступи 50 осіб на засіданні ради довели, що основна маса наукових працівників серйозно і глибоко зрозуміла постанову КП(б)У»⁵⁵.

⁵² ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 17, арк. 34 («Довідка» О. Цибка).

⁵³ Там же. – Спр. 28, арк. 12 («Докладная записка» І. Белякевича).

⁵⁴ І. Крип'якевич вже не був тоді професором Львівського університету.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 28, арк. 14 («Докладная записка» І. Белякевича).

Згадана розширена рада університету своєю ухвалою 14 жовтня 1947 р. встановила режим тотального стеження, підсиджування, донощицтва: «5. Проректорів для навчальної роботи проф. Леутському і зав[ідуючим] кафедрами суспільних наук встановити систематичний контроль за якістю викладання всіх суспільних наук, для чого практикувати систематичне стенографування лекцій і семінарських занять з наступним рецензуванням та обговоренням їх на засіданнях кафедр і рад факультетів. Запровадити в практику взаємне відвідування лекцій викладачами. Встановити, що кожний завідуючий кафедри суспільних наук протягом семестру повинен відвідати не менше 5 лекцій і семінарів кожного викладача кафедри і треба застенографувати не менше 2-3 лекцій та семінарських занять кожного викладача [...] 16. На зборах, засіданнях кафедр і рад факультетів розгорнути критику проявів українського буржуазного націоналізму та його носіїв, а також критику буржуазної ідеології. Вжити заходи для підвищення більшовицької пильності студентів та професорсько-викладацького складу»⁵⁶. Ще протягом 1946-1947 навчального року, наприклад, на I-II курсах всіх факультетів (підкреслюю, усіх, не лише гуманітарних) відбулися т. зв. теоретичні співбесіди на тему «Ворожі антинаукові теорії Грушевського та його школи»⁵⁷. Ця практика продовжувалася далі.

М. Грушевського і його учнів ганили не тільки у вже згаданій газетній публіцистиці, але й у, нібито, наукових статтях. Якщо, пригадую, 1940 р. у «Записках історичного та філологічного факультетів» про М. Грушевського не було сказано жодного поганого слова, то відновлення видавничої діяльності університету в 1946-1947 рр. відбулося під знаком кампанії проти М. Грушевського. «Наукові записки» університету (Історична серія. – 1946. – Т. 1. – Вип. 1) відкривалися статтею завідуючого кафедрою історії України В. Горбатюка «М. Грушевський та його так звана школа»; у «Доповідях та повідомленнях» університету (1947. – Вип. 1) було вміщено статтю завідуючого іншою кафедрою, історії СРСР, В. Осечинського «До питання історії сучасних західноукраїнських земель доби XI–XIV століть», яка починалася трафаретною фразою: «Буржуазно-націоналістична “школа” Грушевського, фальсифікуючи історичний процес...» і т. д. (Діяльність цих «борців» з М. Грушевським намагатимуся висвітлити далі). У Науковій бібліотеці університету усунули з відкритого доступу наукові й публіцистичні праці М. Грушевського та його учнів, сховавши їх у т. зв. спецфондах. Цією акцією керував знову В. Осечинський, який у 1945-1949 рр. був не лише завідуючим кафедрою, але й одночасно директором Наукової бібліотеки.

У стінах університету – та поза ними – продовжувалося цькування учнів М. Грушевського Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Івана Шпитковського, а також Михайла Возняка, за іронією долі, Михайла Рудницького, який до школи М. Грушевського, цілком певно, жодного відношення не мав⁵⁸. Але так було потрібно.

⁵⁶ Там же. – Спр. 28, арк. 45, 47 («Постановление Совета Львовского государственного университета им. Ив. Франко от 14-го октября 1947 г. по докладу ректора университета И.И. Белякевича “Об улучшении преподавания и идейно-воспитательной работы в ЛГУ”»). Цитату перекладаю з російської.

⁵⁷ Серкіз Я.І. У душі непримиренності до буржуазної ідеології // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. – Львів, 1979. – Вип. 16. – С. 31.

⁵⁸ З таємної характеристики 1951 р. (ДАЛО. – Ф. П-3, оп. 4, спр. 172, арк. 110-111): «В квітні 1949 р. проф. Рудницький виступив перед широкою університетською аудиторією (я був на цьому судилищі, що відбувалося в *Colegium maximum*. – Я. Д.) з критикою своїх праць і помилкових, крайне

Для прикладу згадаю, забігаючи трохи вперед, що у 1947 р. продовжувалося переслідування М. Возняка знову ж за грушевськіанство. Поет і літературознавець Степан Крижанівський викривав його за те, що в статті, вміщеній у збірнику «Леся Українка» (видання Львівського університету до 75-річчя від дня її народження, 1946), наважився широко переказувати і цитувати статтю М. Грушевського, написану в зв'язку зі смертю поетеси. (М. Возняк, правда, не називав прізвища М. Грушевського, але й те, що він наводив великі фрагменти статті, доводило велику особисту відвагу автора). М. Возняк, виходить (за С. Крижанівським), цитував «верховода українських буржуазних націоналістів», який «вперто намагався фальсифікувати» і т. д. Справа доходить до того, що Возняк у кінці статті «плазує перед Грушевським, з пошаною називає фальсифікатора історії українського народу “одним з видатних спеціалістів-істориків і знавців побуту”». Учений-літературознавець, один з когорти І. Кацнельсона-Стебуна, завершував свою критику на істеричній ноті: «...тому спроба М. Возняка пропагувати фальсифікаторські писання закоренілого ворога українського народу, буржуазного націоналіста Грушевського викликає законне обурення української радянської громадськості»⁵⁹. Метою статті С. Крижанівського – та групи, що стояла за його спиною, – було намагання закрити перед М. Возняком можливості друкуватися.

У вересні 1946 р. розгромили і ліквідували гуманітарні відділення київських академічних інститутів – історії України, археології, мови і літератури, фольклору, економіки, основну масу працівників звільнили з праці, а «найнебезпечніших» відправили до Києва в «почесне заслання»⁶⁰. М. Кордуба незабаром попросився з життям (2 травня 1947 р.), О. Терлецького послали на пенсію (1948 р.), І. Шпитковського усунули від викладацької роботи.

шкідливих поглядів. Однак цей виступ мав половинчастий характер і свідчив про конечну потребу для нього справжньої і серйозної перебудови. При допомозі колективу філфаку та університетської громадськості проф. Рудницький помітно покращує якість своєї праці, хоча остаточно досі не зумів перебороти важкий ідейний тягар минулого. З метою обмеження поля його діяльності, ректорат ще на початку 1947 р. звільнив проф. Рудницького від виконання обов'язків декана факультету, а пізніше від завідування кафедрою загальної літератури. За великі політичні помилки, які проф. Рудницький допустив у багатьох старих літературних працях, які він і не розкритикував так, як потрібно, 1947 р. його виключили зі Спілки радянських письменників України [...]. На викладачів і студентів, найбільш відсталих в ідейно-політичному відношенні, проф. Рудницький мав сильний вплив. Довкола нього групуються такі самі, як він, нестійкі, що не дістали твердого радянського гарту, наукові працівники з місцевих кадрів».

Мабуть, для того, щоб припинити цькування, М. Рудницький погодився написати разом з В. Беляєвим збірку памфлетів «Під чужими прапорами» (рос. видання 1954; українське – 1956 (з передмовою В. Сарбея); китайське – 1957 і т. д.). Ступінь співучасті М. Рудницького в написанні цього «твору» не дуже ясний. Як мені відомо, спершу співавтором для В. Беляєва передбачалася Зинівія Франко (це – з її слів), але вона рішуче відмовилася. Після 1954 р. становище М. Рудницького в університеті стабілізувалося.

⁵⁹ Крижановський С. Вредные писания М. Возняка // Правда Украины. – 1947. – 7 мая. – С. 4.

⁶⁰ 15 вересня 1946 р. І. Крип'якевича було зараховано на роботу в Інститут історії АН УРСР (дані з трудової книжки, що зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові). У цей час було вивезено зі Львова ще І. Карпинця, В. Огоновського, Олену Степанів, Я. Ярему та, теоретично, М. Возняка, який фактично до Києва не переїхав (хоча мав влаштоване помешкання), а залишився в університеті. Його врятувало звання академіка і, в зв'язку з цим, певна фінансова незалежність. Див. також: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. Історія України. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів, 1992. – С. 11-13.

Викладений щойно на підставі архівних матеріалів та інших опублікованих джерел (зокрема, загальнодоступної преси – її уважне вивчення дає багато цінного матеріалу, про що якимось забувають) відрізок «боротьби» 1945-1947 рр. дає змогу зробити певні висновки. Не будуть вони остаточні, бо вивчення архівних джерел – та одночасно дослідження механізмів антиукраїнських ексцесів у т. зв. УРСР – тільки починається (для Львова їх ніхто й не намагався простежити, хоча б фактографічно), але певні підстави для деяких узагальнень є вже тепер. Зокрема, все ж таки, ясно, як ці механізми працювали назовні, в якій атмосфері змушені були жити і працювати українські історики. Найкраще змальовано один, 1946 рік, а скільки таких років було позаду і попереду?

Є чотири основні блоки висновків, які можна зробити на підставі аналізу матеріалу 1945-1947 рр., поданого у цій статті досить великими, майже хрестоматійними фрагментами. Вони стосуються таких питань: по-перше, чим була, по суті, та боротьба, яка велася, нібито, під гаслом критики історичної школи М. Грушевського та його учнів; по-друге, які були основні критерії та, по-третє, головні методи цієї критики; й, по-четверте, відкіля виходила ініціатива критики і які кола були особливо зацікавлені в її проведенні та продовженні. Про наслідки цієї т. зв. критики згадаю згодом.

І. Під кодовою назвою «боротьба з історичною школою М. Грушевського та його учнями» здійснювалося багато ідеологічних та позаідеологічних справ, з яких найменша частка мала щось спільне з науковою критикою поглядів та результатів дослідження великого історика і його учнів. Хоча цю боротьбу намагалися маскувати як боротьбу на «історичному фронті», саме з цим «фронтом» у неї було мало спільного. По суті, велася боротьба з:

1) справжньою, об'єктивною історією України, замість якої підсовували москвоцентричну (і, в жодному випадку, не т. зв. марксистську, з погляду історико-соціологічного змісту цього терміна) сфальсифіковану історію України, ліквідовуючи одночасно можливість справді по-фаховому і згідно з історичними фактами досліджувати історію України та українського народу;

2) українською національною ідеєю, суть якої полягає в необхідності побудови незалежної Української держави, чого досягти можна лише шляхом національно-визвольної боротьби проти основного і найстрашнішого поневолювача – Росії; поборюючи всіма методами історичне коріння й історичний досвід української нації як першооснови національної ідеї, передбачалося знецінити й очорнити ідейні підстави українського національно-визвольного руху, висовуючи замість цього як ідеал братню Велику Росію (під виглядом СРСР), з якою вдячний український народ об'єднаний навки;

3) ідеологією українського націоналізму як теоретичним і практичним оформленням української національної ідеї, ідеї українського національно-визвольного руху, підсовуючи замість неї схоластичні схеми національного і соціального миру в ідеальній державі – Великій Росії, закамують, а поступово вже й не закамують під СРСР;

4) українським підпільним і відкритим повстанським рухом, очолюваним Організацією українських націоналістів («бандерівцями»), Українською повстанською армією, причому боротьба з «історичною школою М. Грушевського та його учнями» у 1945-1947 рр. мала частково компенсувати невдачі боротьби з підпільним рухом, яка затягувалася; для цього необхідно було за всяку ціну конструювати безпосередні зв'язки між школою М. Грушевського та національно-визвольною боротьбою.

II. Позиції, з яких здійснювалася критика історичної школи М. Грушевського, хоча ззовні подавалися як марксистські, нічого спільного з марксистським, крайнє засоціологізованим підходом до історії, не мали. Наріжним каменем стала проблема неповного соціального складу української нації у XIX–XX ст. (явище, відоме не лише для української, але й для інших поневолених народів), при якому прошарки поміщицькі та буржуазні були майже повністю денаціоналізовані, а соціальна класова боротьба – виходячи з історичних обставин – мусила бути звернена проти чужого поміщництва (російського, польського) і чужої буржуазії (російської, польської, єврейської), тобто, по суті, така класова боротьба українського народу в Україні зразу ж набувала ознак національно-визвольної боротьби. Тому фактично (хоча не формально) критика велася, в першу чергу, з позиції москвоцентризму і російського шовінізму та імперіалізму, для чого висовувалися ідеї етногенетичної «спільної колиски», вічної дружби українського та російського народів, постійної великої вдячності російському народові за визволення, допомогу, захист і т. п. Як відомо, ідеї російського націоналізму та шовінізму дуже зміцніли під час т. зв. Великої Вітчизняної війни та зразу після неї – вони повністю були взяті на озброєння ВКП(б), яка практично перетворилася в партію російського великодержавного шовінізму. Тому й не було парадоксу в тому, що М. Грушевського та Д. Донцова оголосили ідеологічними двійниками (В. Горбатов), а М. Грушевського та С. Єфремова – належними до однієї школи (І. Кацнельсон-Стебун). Українськими націоналістами було проголошено всіх тих, що виступали за окремішність українського народу – тому до родоначальників націоналізму потрапили М. Костомаров, В. Антонович, М. Сумцов, Ф. Вовк, М. Грушевський (у трактуванні М. Бажана). Логічним з твердження про окремішність народу був висновок про віддільне його від Росії державне існування. Тому саме в один націоналістичний кошик було скинено без розбору таких далеких – в ідеології, в теорії і практиці політичної боротьби, – як М. Грушевського, Д. Донцова, С. Єфремова.

III. Боротьба була більш як нерівною – з одного боку кілька інтелектуалів-істориків та літературознавців, які, в кращому випадку, могли мати лише мовчазну або дуже приховану моральну підтримку патріотично настроєної громадськості. Про підтримку з боку підпілля в будь-якій формі вони й мріяти не могли, бо це був би їх фізичний кінець.

Для застосованих (і перевірених чекістською практикою) методів належав, насамперед, рафінований садизм, цькування під будь-яким приводом протягом років, бо покаянь, які б вони не були і скільки їх не було б, завжди було мало. Вимоги, які ставили до покаянь, завжди були чимраз вищі й вищі. Такі вишукані психічні тортури мали, з одного боку, довести до крайньої втоми, до неможливості займатися продуктивною науковою працею, а з іншого боку, дискредитувати перед громадськістю чи й націоналістичним підпіллям («зрадники»). Жертви обплутували сіткою донощиків, застосовували різні способи шантажу. Все це разом творило типовий російський зразок боротьби з інакодумством, зразок, перевірений десятиріччями «побудови соціалізму і комунізму». До методів індивідуального впливу треба залічити «почесну депортацію» до Києва; до колективних репресій – ліквідацію у Львові академічних установ гуманітарного профілю.

IV. Ініціативи патологічного антиукраїнізму проявлялися і реалізувалися – як зверху, так і знизу. Зверху – це апаратні інституції ЦК ВКП(б), зокрема ті, що здійснювали кадрову політику, діяльність у ділянці агітації та пропаганди. Очевидно, апарат

вірно виконував вказівки, але він мав також можливість маніпулювати своєю власною владою в бажаному напрямі. Певне, що ці механізми вимагають скрупульозного дослідження на підставі московських та київських архівних матеріалів (такі дослідження, тобто правдиві й об'єктивні дослідження історії Комуністичної партії в Україні – не ведуться, незважаючи на колосальний загін істориків, що спеціалізувалися в ділянці історії партії), але, по суті, не підлягає сумніву, що проукраїнських сил у 1945-1947 рр. у Москві не було. Про це свідчить розвиток подій, зокрема прихід до вищої партійної влади в Україні українофоба Л. Кагановича (1947 р.). Об'єктивні обставини – військові операції Української повстанської армії, підпільна діяльність ОУН, зверненні проти Росії, – не могли сприяти виникненню українофільських тенденцій у Москві, вже навіть незалежно від широковідомого україножерства Й. Сталіна. Тому антиукраїнські ініціативи знизу (також оформлені у вигляді боротьби з «історичною школою М. Грушевського») завжди могли розраховувати на підтримку в ЦК ВКП(б) та центральних органах безпеки.

Набагато складнішим було становище середньої ланки партійної влади – ЦК КП(б)У. У 1945-1947 рр. на Україну впало кілька бід, з якими М. Хрущов як перший секретар та його апарат з великими труднощами давали собі раду або й не давали. Збройна антиросійська боротьба підпілля, яку з трудом – засобами безприкладного терору – вдавалося поступово придушувати. Голод 1946-1947 рр., до якого Москва не мала ніякого співчуття і який знову перетворювався на національну катастрофу. До цього ще й нав'язана ззовні – низовими українофобами – активістами, московським апаратом, органами безпеки усіх видів та рівнів – ідеологічна боротьба під кодовою назвою «критика школи М. Грушевського». Здається, що київський апарат стримував ідеологічну лавину так довго, як міг, обмежуючись звичайними рутинними заходами. Серпневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У з каяттям М. Хрущова став переломним пунктом, після якого будь-які гальма нічого дати не могли. Тим більше, що українофобні вогнища в самому апараті ЦК КП(б)У також були.

Матеріал про боротьбу з «історичною школою М. Грушевського» наштовхує на думки про необхідність докладного наукового аналізу діяльності українського комуністичного апарату в Києві у 1945-1947 рр. Вже сьогодні можна припускати наявність кількох тенденцій, незалежно від того, чим вони були продиктовані (промосковським сервілізмом, залишками українського патріотизму, кар'єризмом, рутинною байдужістю чи бездарністю). Дослідження таких питань вимагає справді ювелірної роботи з джерельним матеріалом. Так чи інакше, останнє слово завжди було за Москвою.

Не можна недооцінювати значення низових українофобних ланок, які в Україні завжди відігравали велику роль, опираючись на підтримку Москви (пригадати б спротив російського та проросійського українського міщанства, інтелігенції, апарату, війська, органів безпеки і т. п. – українізації)⁶¹. Тому у львівських подіях 1945-1947 та дальших років таку велику роль відіграла антиукраїнська група істориків, очолена І. Белякевичем та Г. Гербільським, що підшукала собі слухняних помічників в особах

⁶¹ Див.: *Дашкевич Я.* Українізація: причини, наслідки, досвід // Кафедра. – Львів, 1989. – № 9. – С. 1-24 (цей повний текст у самвидавному машинописному журналі пізніше не передруковувався).
Скорочені варіанти: Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – К., 1990. – № 8. – С. 55-64;
Політичне ошуканство чи провокація?... Крах українізації 20–30-х рр. // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня. – С. 4; *Daschkewytsch J.* Ukrainisierung und Gegenukrainisierung // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993. – S. 118-125. (= Nationen und Nationalitäten in Osteuropa. – T. 1).

В. Горбатюка, В. Осечинського. Група мала підтримку у Львівському обкомі КП(б)У, до неї прислухалися в Москві. Організована за мафійним принципом група, якій присвічувала «світла» ідея патологічної українофобії, передбачала таким чином здобути політичний капітал – і, очевидно, його здобула. В такий спосіб вона стала цілковитим господарем історичного факультету в університеті – і здобула великий вплив на вирішення інших університетських, а деколи й позауніверситетських справ. Підготовка кадрів істориків опинилася цілковито в руках групи. Що з цього вийшло – показали наступні десятиріччя, мінімальний відсоток повноцінних істориків, які вийшли з стін Львівського університету. Брутальними методами було усунено українську фахову професуру, яка була грізною конкуренцією у професійному відношенні – та одночасно закреслено будь-які можливості підготовки студентів шляхом вивчення об'єктивної правдивої історії України, а також прищеплювання їм методів високопрофесійного дослідницького історичного ремесла. Мафія історичного факультету здобула повну перемогу.

***

Боротьба з М. Грушевським та його школою чи їхніми послідовниками у Львівському університеті тричі доходила до точки кипіння. Якщо після першого пароксизму другої половини 40-х – початку 50-х рр., викликаного внутрішньополітичною ситуацією та винищенням української інтелігенції зі своєрідним піком після провокаційного вбивства Ярослава Галана 24 жовтня 1949 р. (тепер стало відомо, що планувалося тоді також подібне вбивство Максима Рильського), настала – після смерті Й. Сталіна – недовготривала хрущовська відлига, коли можна було згадувати і цитувати М. Грушевського з досить поміркованою лайкою, а його наукові твори на деякий час повернули зі спеціальних фондів бібліотек до відкритих, то після арештів 1965 р. становище знову загострилося. До вузів повернувся образ М. Грушевського – буржуазного націоналіста першого рангу, а стислий перелік його «наукових гріхів» скомпонував згаданий на початку статті М. Рубач (це був 1969 р.) – також для вжитку вищої школи.

1972 рік з його овчаренківсько-маланчуківською реакцією (тепер намітилася тенденція вибілювати Федора Овчаренка, звалюючи всю вину на Валентина Маланчука, але, насправді, репресіями по відношенню до інтелігенції намагався рятувати себе тоді Ф. Овчаренко – В. Маланчук, що був у короткотривалій опалі, замінивши Ф. Овчаренка на посту секретаря ЦК КПУ, лише продовжив і довів до абсурду лінію, започатковану арештами дисидентів 1972 р., проведеними за ініціативою Віктора Федорчука, голови Комітету державної безпеки України) знову загострив відносини. М. Грушевського та його учнів можна було лише або лаяти, або замовчувати, цитувати їхні думки і дослідження практично не дозволялося. Наукові праці М. Грушевського знову, але лише в Україні, внаслідок телефонних, а не письмових вказівок, помандрували на «спеціальне зберігання»...

Тільки 1988 рік з дискусією довкола постаті М. Грушевського, започаткованою виступом Сергія Білоконя в Києві⁶², зняв табу з імені найбільшого українського історика і поступово повернув його погляди, думки і твори, правда, не без впертого опору консервативного професорсько-викладацького складу вузів України – також і Львівського університету, – до студентського і наукового середовища.

⁶² Я також взяв участь у дискусії. Найповніший текст мого виступу 5 грудня 1988 р. у Києві – розшифрування магнітофонного запису разом із записом реакції залу – див.: *Дашкевич Я.* Про Михайла

***

Ініціатори боротьби з М. Грушевським та його «школою» відомі. Це були українофобні кола ЦК ВКП(б) та ЦК КПРС, ЦК КП(б)У та ЦК КПУ, їх колаборанти, що опиралися на вказівки Москви, також у післясталінські часи – особливо на вказівки всевладного в ідеологічній сфері відомого ворога українства Михайла Суслова. З іншого боку – групи антиукраїнських істориків. Виникає питання: хто ж були конкретні виконавці цієї політики як у сталінські, так і в пізніші часи у стінах Львівського університету?

Спершу я намагався підійти до вирішення цього питання з позицій протиставлення героїв (це могли би бути М. Грушевський і його школа) та антигероїв (їхні вороги, саме заполітизовані вороги, а не наукові опоненти). Заглибившись у дослідження питання, я відмовився конструювати ряд антигероїв, бо, на мою думку, антигерої мусять становити якусь індивідуальність, тим більше, у даному випадку, творчу, науково-творчу. Таких серед ворогів М. Грушевського, які працювали на замовлення партійне, чекістське, просто для кар'єри, під страхом, знайти неможливо. Велич М. Грушевського як історика, здається, розуміли всі, навіть фігури середнього і нижче середнього рівня, тому ворогів М. Грушевського 40–80-х (чи початку 90-х рр.) можна поділяти лише на, по-перше, виконавців, що сліпо виконували вказівки згори партійних органів та органів безпеки, для яких боротьба з М. Грушевським, його школою, фактично, з правдивою історією України, була одною з важливих ланок боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», і, по-друге, колаборантів нижчої категорії – добровільних, з кар'єристськими міркуваннями, та примусових, заляканих, зашантажованих, які у виступах проти М. Грушевського та його учнів вбачали засіб збереження себе, своєї роботи, свого часом дуже мізерного комфорту.

У мене немає наміру перелічувати і цитувати всіх львівських університетських істориків, які таким чи іншим способом ображали М. Грушевського, його учнів, їхню наукову творчість, громадську діяльність. Робити це не варто, тим більше, що, незважаючи на всі зусилля «начальства», напруга боротьби з грушевськіанством у Львові ніколи не досягала такої інтенсивності, яку вона мала в Києві, де вороги М. Грушевського в університеті та в Академії наук відверто зберігали і культивували свої агресивні позиції ще у 1990 р. та й пізніше.

Незалежно від цього мені хочеться зупинитися на силуетах двох ворогів М. Грушевського та його учнів, що діяли в стінах Львівського університету, отруювали його та отруювали душі молодого покоління – Володимира Горбатюка та Василя Осечинського. Причини їхньої діяльності були, здається, однакові – вони виконували завдання. Однак, психологічно це були люди дуже різні. Один не витримав напруження і закінчив життя, по суті, трагічно (це В. Горбатюк); другий дожив у комфорті до старості, його не мучили жодні сумніви і він, цілком певно, не каюся за те зло, яке він десятками років творив у стінах університету (це В. Осечинський). Сучасні історики університету цілком не згадують В. Горбатюка, хоча він був першим деканом та справжнім організатором післявоєнного історичного факультету, завідувачим кафедрою історії України, отже, без сумніву, займав досить високе місце на драбині науково-бюрократичної

Грушевського. Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 1 (19). – С. 188-197. Грубий напад з київських університетських кіл за цей виступ див.: *Король В.* Знову про неформальні об'єднання // Київський університет. – 1988. – 16 грудня. – С. 3.

срархії⁶³. На відміну від нього, В. Осечинського згадують цілком коректно, хоча ледве чи на таку коректність заслужила особа, яка, протягом майже 25 років завідуючи кафедрою історії СРСР, вишукувала прояви «українського буржуазного націоналізму» і протягом довшого часу мала великий вплив на непривабливе обличчя історичної науки в університеті⁶⁴. Відомості про В. Осечинського та В. Горбатюка подаю на підставі їхніх особових справ, які збереглися до нашого часу⁶⁵ і які досі не використовувалися істориками. Певне, що ці документи не розкривають їхнього позауніверситетського підпорядкування по вертикалі (хоча не виключено, що такі документи ще будуть знайдені), не висвітлюють «доповідальної» діяльності В. Осечинського, якого за це дуже боялося його оточення, – але архівні ці справи, так чи інакше, кидають специфічне світло на їх біографію та загальний освітній рівень. Зрештою, В. Горбатюка і В. Осечинського я знав особисто (першого – більше, другого – набагато менше) і в мене в пам'яті збереглося про них трохи вражень. Іван Белякевич, короткотривалий ректор університету, не менше (а часом і більше) активний нацьковувач, заслуговує на окремий нарис.

Отже: хто ж були ті діячі історичного факультету, яких намагалися протиставити М. Грушевському та його учням? Володимир Тимофійович Горбатюк народився 27 липня 1912 р. на Вінниччині у селі Віла-Ярузькі, українець, з селян-бідняків. Після навчання у сільськогосподарській професійній школі працював колгоспним агротехніком. У 1930-1933 рр. – студент історичного факультету Одеського інституту соціального виховання. У 1933 р. був на чотиримісячних курсах підготовки та перепідготовки викладачів суспільних наук вузів і технікумів при ЦК КП(б)У. Рік викладав у технікумі політичної освіти у Вознесенську Одеської області. У 1934-1936 рр. вчився на двох останніх курсах історичного факультету Одеського університету, закінчив університет з відзнакою. Там же пройшов навчання в аспірантурі (1936-1939 рр.). Ще будучи аспірантом, почав викладати в університеті (1937 р.) у званні доцента та на посаді в. о.

⁶³ Короткі бібліографічні відомості про В. Горбатюка див.: *Гавриленко В.О., Кізлик О.Д., Мовчан С.П.* Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР 1951-1969. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1970. – С. 98 (покажчик було випущено «Для службового користування», причиною стало, між іншим, те, що в ньому вміщено перелік моїх друкованих праць). Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету за 1944-1960 роки: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1962. – С. 80. У другому покажчику немає газетних публікацій.

⁶⁴ Наприклад, дуже позитивна оцінка досліджень В. Осечинського в статті: *Кондратюк К.К., Щодра О.М.* Розвиток історичної науки у Львівському університеті за роки радянської влади // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1989. – Вип. 25 (= В єдиній сім'ї народів. Воз'єднані області Української РСР. 50 років). – С. 85.

⁶⁵ В архіві Інституту українознавства НАН України зберігається особова справа В. Горбатюка (Ф. «Особові справи», оп. 3-ос., спр. 92, арк. 21-35; документи 1946 і 1952 рр.); в архіві Львівського університету – особова справа В. Осечинського (Ф. «Особові справи», опис справ, зданих відділом кадрів 1975 р., спр. арх. № 7782, колишній № 4363, арк. 1-99; документи 1932 і 1944-1972 рр.). Особову справу В. Горбатюка в архіві Львівського університету (Ф. «Особові справи», опис 13 справ, зданих відділом кадрів 1953 р., справа налічує 111 арк.) у жовтні 1994 р. не віднайдено. Особові справи не можна вважати цілком достовірним джерелом, але вони допомагають відновити, хоча б, хронологію подій і можуть стати підставою для дальших пошуків. Необхідно пам'ятати, з іншого боку, і про те, що особові документи передавалися до спецчастини, де до них прискіпливо придивлялися їхні працівники, як правило, пов'язані з органами безпеки. При цій нагоді висловлюю подяку співробітникам інституту Богданові Микитіву за ретельні пошуки матеріалів у архіві Інституту українознавства НАН України.

завідуючого кафедрою історії України: з університету усунули досвідчених істориків (заарештували частину з них) і кафедру доручили 24-річному, який у 1938 р. став кандидатом, а в 1939 р. членом ВКП(б)⁶⁶. Почав тоді публікуватися. 1939 р. надрукував у «Наукових записках» Одеського університету першу наукову працю «Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство», зрештою, як на тамті часи, досить пристойного змісту. У 1940 р. його призвали на військову службу – чомусь звичайним рядовим, але на лекторську роботу. Через кілька днів після вибуху війни – на початку липня 1941 під час боїв під Мінськом – потрапив до німецького полону. Був у мінському таборі для військовополонених, з полону втік під час транспортування полонених. Повернувся до рідного села, до батьків, де дочекався приходу червоних у березні 1944 р. Був керівником підпільної більшовицької групи в селі від травня 1942 р. П'ять місяців – у 1944 р. – керував районною конторою зв'язку (тобто поштою). Потім повернувся, у липні 1944 р., до Одеського університету на посаду доцента і в. о. завідуючого кафедрою історії УРСР. У листопаді цього ж року опинився у Львові – за наказом Народного комісаріату освіти УРСР – і зразу посів кілька посад: доцента, в. о. завідуючого кафедрою історії України, декана історичного факультету, а у 1945-1946 рр. також старшого наукового співробітника Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. Деканом, завкафедрою, доцентом був до травня 1948 р. У 1946 р. його нагородили медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні». А потім щось трапилося – що саме, не дуже ясно. В. Горбатюк опинився за межами партії, механічно вибув, нібито, у травні 1947 р. (його усунула з партії партійна комісія Політичного управління Прикарпатського військового округу). Активна участь у подіях 1946 р., погромні виступи на зборах, активах, нарадах, довжелезні статті у пресі, виходить, майже нічого не допомогли. У травні 1948 р. він злітає з усіх посад на звичайнісінького старшого викладача вже іншої кафедри – історії СРСР, тобто потрапляє під «опіку» В. Осечинського. В травні 1951 р. його відновлюють у партії і починається втретє успішний шлях вгору, у березні 1951 р. він захистив кандидатську дисертацію «Розвиток капіталізму в землеробстві і буржуазний розклад селянства на Україні в другій половині XIX ст.»⁶⁷.

У цей час думка про нього вже дуже позитивна, значною мірою завдяки боротьбі з М. Грушевським та його школою, про яку (боротьбу) знову згадали. В характеристиці,

⁶⁶ В особовому листку для обліку кадрів, складеному 15 грудня 1952 р., В. Горбатюк писав, що виконуючим обов'язки завідуючого кафедрою історії УРСР в Одеському університеті він був від листопада 1937 р. до лютого 1940 р. В автобіографії, підписаній днем 10 червня 1952 р., зазначено, що «з листопада 1937 р. почав викладацьку діяльність в Одеському університеті. В 1938-1940 рр. працював доцентом і в. о. завідуючого кафедрою історії України цього університету». В літературі ж проходить вістка, що «в роках 1938-1940 проф. Олександр Оглоблин був керівником кафедри історії України в Одеському університеті, де він кермував працею аспірантів» (див.: *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин 1899-1992. Біографічна студія. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж, 1994. – С. 32). Вирішити остаточно питання можуть лише архівні документи Одеського університету, здається, однак, що молодий комуніст В. Горбатюк мав більше шансів бути в. о. завідуючого кафедрою у 1938-1940 рр., ніж проскрибований О. Оглоблин. Так чи інакше, В. Горбатюк був учнем О. Оглоблина.

⁶⁷ Цікаво, що В. Горбатюк поміняв тему дисертації з більш бойової на спокійнішу. У 1947 р. він зобов'язався захистити кандидатську дисертацію «Ленінська “Іскра” і боротьба за утворення більшовицької партії на Україні (1900-1903 рр.)» (ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 28, арк. 68), але її не захищав. Не виключено, що після викинення з партії захищати історико-партійну тему йому не дозволили.

датованій 18 січня 1951 р. і написаній під грифом «цілком таємно», про нього сказано: «Тов. Горбатюк бере участь в громадській роботі університету. Він є активним учасником викриття перекручень у викладанні історії України прихильниками антинаукової націоналістичної “школи” Грушевського. Він неодноразово виступав на пленарних засіданнях кафедр, вченої ради факультету з явною і чіткою критикою лженаукової концепції Грушевського. Він написав ряд статей, присвячених цьому питанню і опублікованих в пресі⁶⁸. Тов. Горбатюк бере активну участь в боротьбі за підвищення ідейно-політичного рівня викладання історії України»⁶⁹.

У вересні 1952 р. він залишає університет, бо ще у травні цього ж року Львівський обком партії скерував його на роботу до Інституту суспільних наук АН УРСР. Тут він старший науковий співробітник, коротко (лютий-травень 1952 р.) в. о. заступника директора інституту, з червня 1952 р. секретар парторганізації інституту, завідуючий відділом історії України⁷⁰. Керував колективом авторів, що готували монографію «Торжество лєнінсько-сталінської політики на Україні», готував збірку статей, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією (обидві книжки ніколи не побачили світу)⁷¹. Але, з іншого боку, це вже була скінчена людина. В. Горбатюк вів злидений спосіб життя – дома четверо дітей (мешкав на вул. Матейка, 2, пом. 6). Вечірніх підробітків (ще 1948 р. став викладачем історії СРСР Вечірнього університету марксизму-ленінізму, а з 1952 р. – керівником відповідної кафедри цього ж університету) не вистачало, бо своє сумління – видно, воно в нього було – заливав чимраз більшою

⁶⁸ У В. Горбатюка ще був трафаретний набір лекцій. Під час першого семестру 1947-1948 навчального року в лекторії університету (який діяв кожної суботи в залі *Collegium maximum*) він читав лекції «Визволення Західної України з-під польського ярма» та «Про боротьбу з буржуазно-націоналістичною фальсифікацією історії України» (ДАЛО. – Ф. Р-119, оп. 6, спр. 28, арк. 66).

⁶⁹ Список професорсько-преподавательського состава Львовского государственного университета им. Ивана Франко, которые находились на временно оккупированной территории немецкими фашистами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Львов, 1951. – 38 с. (Министерство высшего образования СССР. Львовский государственный университет имени Ивана Франко. Сов[ершенно] секретно). Список підписали ректор університету Г.М. Савін, начальник спецвідділу університету М.І. Білан. Цей останній, уповноважений органів безпеки для університету, був автором документа, надрукованого на машинці в трьох примірниках: перший – для Львівського обкому КП(б)У, два інші – для потреб спецвідділу. Я користувався примірником Львівського обкому (ДАЛО. – Ф. П-3, оп. 4, спр. 172), відповідна цитата, яку перекладаю з російської, на с. 27 «Списку» (арк. 112 справи).

⁷⁰ Докладну дату призначення В. Горбатюка завідуючим відділом історії України мені встановити не вдалося. 1 червня 1951 р. завідуючим відділом було призначено І. Крип'якевича, у другій половині 1952 р. його від завідування було усунено (чергова ознака недовір'я!), на посаду призначено В. Горбатюка. Записи у збереженій трудовій книжці І. Крип'якевича було зроблено кілька років пізніше і факт усунення його з посади завідуючого пропущено; 15 травня 1953 р. Крип'якевич став директором Інституту суспільних наук, а після смерті В. Горбатюка (12 червня 1953 р.) очолив також відділ. В. Горбатюк як завідуючий відділом історії України згадується в бібліографічному покажчику інституту (див.: *Гавриленко В.О., Кізлик І.І., Мовчан С.П.* Праці... – С. 98), у друкованих некрологах, у повідомленнях про смерть, у посмертній публікації однієї статті; плутанина виникла у згаданому покажчику (де одночасно як завідуючі згадуються І. Крип'якевич та В. Горбатюк); помилка перейшла до нарисів про І. Крип'якевича, в яких про усунення його з завідування не згадують.

⁷¹ Газета «Вільна Україна» надрукувала в травні-червні 1953 р. три початкові статті (М. Смішка, Ю. Захарука, В. Горбатюка – посмертно) з цієї серії, публікація якої припинилася через смерть ініціатора.

кількістю горілки. Помер раптово 12 червня 1953 р. в інституті, за своїм робочим столом, на 41-му році життя, як типовий хронічний алкоголік⁷².

Написав, а тим більше опублікував друком мало яких чотири наукові статті і понад 10 газетних, переважно брудних, лайливих. Його стаття «М. Грушевський та так звана школа», написана, коли він був деканом історичного факультету, звучала як маніфест т. зв. радянської історичної науки. У цій погромній – програмній – статті, що мала бути розділом більшої роботи В. Горбатюка з української історіографії XIX–XX ст. (ця праця також ніколи не побачила світу), він відштовхувався від постанови ЦК КП(б)У з 24 серпня 1946 р. «Про перекирчування та помилки в висвітленні історії української літератури в “Нариси історії української літератури”, виданому Інститутом мови та літератури Академії наук УРСР під редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка» і вишукував істориків, що «відроджували погляди та теорії буржуазного націоналіста-контрреволюціонера М. Грушевського та його так званої школи»⁷³. Таких істориків він знайшов в особі Б. Барвінського, І. Крип’якевича, С. Томашівського – з іншого боку, все ж таки, хвалив М. Кордубу за його теорію пізнього етногенезу українців. Щоб ще раз відчутти смак тогочасної (вже, нібито, не публіцистичної, а наукової) тріскотняви, наведу одне речення з висновків: «Ганебний крах М. Грушевського і всієї української націоналістичної буржуазно-куркульської контрреволюції внаслідок переможного закінчення боротьби українського народу під проводом більшовицької партії Леніна–Сталіна за перемогу і зміцнення влади Рад і Української радянської соціалістичної держави було одночасно і ганебним банкрутством людиноненавистницької ідеології українського буржуазного націоналізму, душею якої являється концепція М. Грушевського і його так званої школи»⁷⁴. Подібна стилістика панує також у його статті про український етногенез. В. Горбатюк вважав, що у цьому його писанні «на численних прикладах і конкретних фактах показано, як під прапором науки буржуазні історики, особливо контрреволюціонер-націоналіст М. Грушевський і його однодумці, культивували в літературі наскрізь реакційні, ворожі науці і шкідливі українському і всім свободолюбивим народам Радянської Батьківщини, націоналістичні – расистські й космополітичні – ідейки й теорії»⁷⁵. В такому дусі писав В. Горбатюк свої газетні статті, в такому дусі читав публічні лекції в лекторії університету. Цілком обгрунтовано в Інституті суспільних наук записали в його характеристиці: «Тов. Горбатюк В.Т. доклав багато праці й енергії для того, щоб створити і налагодити працю історичного факультету ЛДУ. Він був одним з перших і активних учасників боротьби з проявами буржуазного націоналізму, з антинауковою так званою “школою” Грушевського»⁷⁶.

На цьому можна б поставити велику крапку. Якби не закрадалися сумніви, що все це робив В. Горбатюк під тиском, у результаті шантажу (пригадаю не дуже зрозумілу

⁷² Про іншу версію його смерті див. далі. Некрологи: В.Т. Горбатюк // Вільна Україна. – 1953. – 13 червня. – С. 4; буквально повторений в університетській багатотиражці: За радянську науку. – 1953. – 20 червня. – С. 4.

⁷³ *Горбатюк В.Т.* М. Грушевський та його так звана школа. (Історіографічні замітки) // Наукові записки ЛДУ. Серія історична. – Львів, 1946. – Т. I. – Вип. 1. – С. 4.

⁷⁴ Там же. – С. 38.

⁷⁵ *Горбатюк В.Т.* До питання про утворення української народності // Доповіді та повідомлення ЛДУ. – Львів, 1949. – Вип. 2 (історичний). – С. 21.

⁷⁶ Характеристика не датована, але, за іншими ознаками, написана 1952 р.; її підписали в. о. директора інституту М.Ю. Смішко та заступник парторга інституту П.Д. Малий. Див.: Архів Інституту українознавства НАН України. – Ф. «Особові справи», оп. 3-ос, спр. 92, арк. 32.

справу його партійності). Він був справді ерудованою людиною, читав лекції добре і цікаво – студенти його любили. Легко контактував з молоддю, розшукував явно антирадянські книжки – їх йому давали і ніхто за це не поплатився. В. Горбатюк знав добре, хто був М. Грушевський, якою була творчість його і його учнів. Та й заливав сумління, розуміючи свою ганебну роль. Ту роль, яку накиннули йому, яку він вибрав собі сам...

У листопаді 1994 р., на моє прохання, співробітник Львівського відділення Інституту української археографії Національної академії наук України Орест Дзюбан відвідав важко хвору (напівпаралізовану) дружину В. Горбатюка Марію Григорівну Шевченко-Горбатюк, колишнього викладача української мови у Львівському торгово-економічному інституті, пізніше – довгі роки – в Українському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова (вона – автор багатьох методичних розробок кафедри української філології цього ж інституту; публікувала переклади художньої літератури з словацької, чеської та інших мов, зокрема деяких творів Ярослава Гашека). Дружина В. Горбатюка, що проживає, до речі, під старою, згаданою раніше адресою, дуже здивувалася, що тепер хтось може цікавитись чоловіком. За її словами, В. Горбатюка дуже переслідували за перебування в полоні, звинувачуючи в співпраці з німцями, а також в українському буржуазному націоналізмі, який у нього проявлявся, коли був деканом історичного факультету. За В. Горбатюком негласно стежили органи, навіть на короткій дорозі з дому до університету. Працівники безпеки ввалювалися до помешкання на вул. Матейка, 2 тоді, коли В. Горбатюка не було дома. В період цих цькувань у Марії Горбатюк народилася мертва дитина. На деякий час В. Горбатюк покинув Львів та подався до далеких родичів на Поділлі. У В. Горбатюка були погані стосунки з ректором І. Белякевичем та з І. Крип'якевичем; досить добре до нього ставився Іларіон Свенціцький. Помер В. Горбатюк у Марії на руках під час серцевого нападу, після неважкої медичної допомоги (це суперечить версії, поширеній колись в Інституті суспільних наук, що він помер раптово при своєму столі). Після смерті чоловіка вона залишилася без засобів існування з малолітніми дітьми на руках. Папери В. Горбатюка, серед яких мають бути нотатки про переслідування його та його сім'ї, зберігаються в одній з дочок, що живе окремо. «Він був за Україну, але, мабуть, за дещо інше, як тепер», – підкреслювала в розмові М. Горбатюк.

На цьому психологічний портрет В. Горбатюка можна закінчити. Здається, немає особливих причин недовіряти його дружині і цьому крикові збленої душі.

Василь Костянтинович Осечинський був, дивним збігом обставин, також з Вінничини. Старший від В. Горбатюка на вісім років (народився 21 липня 1904 р. у селі Гришівцях; син столяра, який пізніше став орендарем державного винного ларка) пройшов набагато довший, але цілком не прямолінійніший шлях від свого земляка. Декларував себе українцем. Мав початкову освіту, середньої не мав (що не перешкодило йому бути педагогом, а потім вступити до вузу). Працював робітником, постачальником, учителем, директором школи, інспектором районного відділу народної освіти. Потім (1923-1926 рр.) на керівній комсомольській роботі на Поділлі, у 1926 р. вступив до партії, 1928 р. перебрався до Києва, став студентом історичного факультету Педагогічного інституту професійної освіти. Після його закінчення, у 1932-1938 рр., був аспірантом Київського університету та одночасно завідуючим кафедрою історії у Вищій комуністичній сільськогосподарській школі. У 1938-1940 рр. – доцент кафедри історії СРСР Київського університету. 1940 р. мобілізований ЦК КП(б)У і скерований

до Львівського університету, де зразу ж став завідуючим кафедри історії СРСР і секретарем парторганізації університету. Покровителі в нього були дуже сильні, бо у завкафедрою, незважаючи на його вік (36 років) та педагогічний стаж у вузах, не було за душею ні однієї друкованої наукової статті. З початком війни В. Осечинський утік зі Львова; 28 червня 1941 р. десь біля Бібрки його важко поранили в ноги. У лікарнях Бібрки та Львова, нібито, пролежав більш як півтора року. З березня 1943 р. був, також нібито, на нелегальному становищі під прізвисьмом Кор'ятювич і так дочекався приходу червоних до Львова.

Чому двічі «нібито»? Важко уявити собі таке перебування В. Осечинського в шпиталях, бо в часах німецької окупації лежати так довго в лікарнях, у яких годували ще гірше, як погано (а йому, мовляв, ніхто не допомагав), було просто неможливо. Бо з інших джерел відомо, що він якимось «пристав» до родини знаних українських патріотів Березовських (голову родини по-звірячому вбили у львівській в'язниці в червні 1941 р.) і, таким чином, мав повне алібі та багато відомостей про українське життя в окупованому німцями Львові. В який спосіб рухався по Львові фальшивий Кор'ятювич, якого ж знали львівські студенти та викладачі університету, хоча б як секретаря парторганізації університету Осечинського (отже, фігури помітної), також не дуже ясно. Відомо, що не раз зустрічався тоді з І. Крип'якевичем. Здобув його симпатію, розказуючи, що насправді він український патріот та дезертир з Червоної армії. Таким чином він проліз до «Українського видавництва», для якого виконував договірні роботи⁷⁷. За роки, проведені під окупацією, В. Осечинський не мав пізніше жодних клопотів – очевидно, працював тоді добре. У серпні 1944 р. повернувся на свою довоєнну посаду завідуючого кафедрою історії СРСР, у 1945-1949 рр. був ще й (як вже згадувалося) директором бібліотеки університету. Його партійний стаж (на відміну від Горбатюкового) ніхто ніколи не ставив під сумнів (у 1945 р. Львівський обком КП(б)У відновив його зі збереженням партійного стажу від 1926 р.), хоча з партії механічно вибув у середині 1941 р. На стільці завідуючого кафедрою історії СРСР він просидів майже беззмінно близько 25 років (до 1969 р.), що було рідкісним явищем навіть при умовах, коли люди певної заслуженої професії користувалися відповідними привілеями. Перерва, можливо, була у 1946-1950 рр. (здається, це не дуже певно), бо Міністерство вищої освіти СРСР у Москві не погодилося на в. о. завкафедрою без вченого ступеня і звання. В науці і в педагогічній праці В. Осечинський сів на безпрограшного коня. Як сказано в характеристиці з, мабуть, 1950 р., у нього «ряд праць присвячено боротьбі з українським буржуазним націоналізмом і завданням будівництва соціалізму в західних областях УРСР. В. Осечинський, зокрема, активно викривав українських буржуазних націоналістів з т. зв. “школи” Грушевського в університеті»⁷⁸.

⁷⁷ У подяку за це, В. Осечинський став одним з організаторів цькування І. Крип'якевича в університеті, починаючи з 1945 р. З розповіді сина І. Крип'якевича, Романа: коли помер батько, В. Осечинський нахабно прорвався до помешкання Крип'якевичів і намагався стати в почесній варті біля домовини. Р. Крип'якевич вивів В. Осечинського з хати.

⁷⁸ Характеристика не датована, її підписали ректор Г.М. Савін та секретар парторганізації С.І. Пугачов. Див.: Архів Львівського університету. – Ф. «Особові справи», оп. 1975 р., спр. № 7782, арк. 22. Дуже подібними словами його характеризують у вже згаданому цілком таємному «Списке профессорско-преподавательского состава...» 1951 р.: «Виступає з різкою критикою буржуазного українського націоналізму як у пресі, так і в доповідях, зокрема провів велику роботу для викриття буржуазних українських націоналістів “школи” Грушевського» (ДАЛЮ. – Ф. П-3, оп. 4, спр. 172, арк. 115).

Правда, у своїй газетній публіцистиці 1945-1953 рр. В. Осечинський був набагато обережнішим та спритнішим від В. Горбатюка. Він відверто проти М. Грушевського та його школи не виступав, а в інший, донощицький спосіб, як вже говорилося, її «активно викривав»⁷⁹. У Науковій бібліотеці під його командуванням формували і спецфонд. Як редактор «Вісника» університету, історичної серії, він понад 20 років блокував друкування т. зв. ідеологічно невитриманих – тобто звичайних наукових – статей.

За все це на нього сипалися почесні й нагороди. Після захисту кандидатської дисертації «Галичина під гнітом Австро-Угорщини в роки Першої світової імперіалістичної війни» (1949 р.) Москва вже офіційно допустила його до тимчасового виконання обов'язків завкафедрою історії СРСР (1950 р. надала звання доцента (з 1951 р., виходить, раніше В. Осечинський користувався цим званням безправно – а підписувався він доцентом з великим задоволенням). 1962 р. став в. о. професора (але на цій посаді не втримався). Отримував нагороди: медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» (1946 р.), почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР (1961 р.), медаль «За доблесну працю – на відзнаку 100-річчя з дня народження В.І. Леніна» (1970 р.). До кінця свого перебування в університеті (до лютого 1973 р.) обманював, що пише докторську, назва якої мінялася немов у калейдоскопі: то «Колоніальна політика Австро-Угорщини в Галичині в кінці XIX і на початку XX ст.» (так інформував він 1953 р.), то «Галичина в епоху імперіалізму» (1955 р.), то «Революційно-визвольний рух в Галичині в епоху імперіалізму» (1962 р.). Насправді у 60-х рр. він вже цілком не був здатний нічого писати (крім доповідних у різні інстанції)⁸⁰. Надрукував він близько 50 статей (з них 20 газетних) та єдину книжку «Галичина під гнітом Австро-Угорщини в період імперіалізму» (Львів, 1954). Цього було мало, якщо врахувати, що перед такою людиною, як В. Осечинський, всі можливості друку були відкриті. Писав погано, якщо не бездарно, примітивно, постійно зриваючись на лайку.

Ось кілька зразків пера В. Осечинського. «В служінні австро-німецькому імперіалізму пальма першості належить ідеологові українського буржуазного націоналізму М. Грушевському», – і далі про І. Крип'якевича та О. Терлецького як послідовників М. Грушевського (тут раптово забулися довірливі дружні розмови, які В. Осечинський вів з І. Крип'якевичем, котрий мимоволі прикрив перебування цього агента в окупованому німцями Львові): «Фальсифікуючи історичні події, ці буржуазно-націоналістичні історики зображують загарбницькі плани австро-німецького імперіалізму і підсобництво в здійсненні цих планів з боку українських буржуазних націоналістів як боротьбу за визволення України»⁸¹. В. Осечинський підкреслює, що «буржуазно-націоналістичні псевдоісторики так званої “школи” Грушевського всіляко фальсифікували історичні події в Галичині», а Іван Франко, виявляється, «різко критикував буржуазно-націоналістичного історика М. Грушевського за те, що той фальсифікував

⁷⁹ Єдина його стаття на «актуальну» тему спрямована проти А. Шептицького. Див.: *Осечинський В. Шпигун в мантиї митрополита* // Вільна Україна. – 1948. – 21 вересня. – С. 2; 22 вересня. – С. 3-4.

⁸⁰ Так, після доносу В. Осечинського було знято з продажу книжку «Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі» (Львів, 1968), взагалі-то невисокого рівня, підлиту ідеологічним соусом компіляцію, бо і в ній «спеціаліст» дошукався проявів українського буржуазного націоналізму.

⁸¹ *Осечинский В.К. К вопросу об историографии западно-украинских земель в период Первой мировой империалистической войны* // Наукові записки ЛДУ. – Львів, 1949. – Т. 17 (Серія історична). – Вип. 4. – С. 24-25, 26.

в інтересах Німеччини історію України, затушковував класову боротьбу і віковічні зв'язки українського народу з російським»⁸².

В. Осечинський свято беріг свій – саме свій, найкращий – прапор борця з М. Грушевським. На іншого, не менш бруталного і не менш малограмотного київського історика Івана Компанійця (рецензуючи його працю «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст.» – К., 1960) він накинувся за те, що цей не розвінчав як слід концепцію про безбуржуазність української нації. Для вух В. Осечинського таких тверджень та епітетів І. Компанійця, як (тут цитую за В. Осечинським): «очолював націоналістичний блок (партій у Галичині. – Я. Д.) заклятий ворог українського народу М. Грушевський, який в 90-х роках переїхав до Галичини» та «якраз антинаукові теорії Грушевського про “безбуржуазність” і “безкласовість” українського народу становили програмну основу діяльності українських буржуазно-націоналістичних партій», – отже, таких тверджень (до речі, безпідставних) і епітетів було для В. Осечинського надто мало.

Услесливий до начальства та бундючно грубий до підлеглих (таким він залишився у моїй пам'яті) В. Осечинський був переконаний, що, завдяки своїй боротьбі з М. Грушевським та його учнями, він грає ледве чи не першу скрипку серед університетських істориків. Та це був лише самообман (бо історичну мафію очолювали інші і його до неї практично не підпускали); самообманом було й те, що він, нібито, своїми дослідженнями вносить вклад у науку. Проте не самообманом, треба шкодувати, був його фальсифікаторський вплив на студентську молодь, якій десятками років подавали до вірування деформовану і препаровану ніби-історію. Помер В. Осечинський у квітні 1981 р. у Львові⁸³.

Я спеціально зупинився на фігурах двох основних (принаймні, назовні) «борців» з М. Грушевським. Пігмейний формат цих людей ясний, наукова вартість того, що вони писали – також.

Що можна сказати про наслідки негласної боротьби з М. Грушевським та його школою? Історичний факультет і його професура збирали кар'єристські лаври, але протягом багатьох десятиріччів вони виявилися нездатними створити власну наукову школу, а лише такий результат міг би претендувати на якусь тінь перемоги. Важко говорити про те, що система, запроваджена в університеті (коли можна було безкарно плагіювати т. зв. буржуазно-націоналістичних істориків, не покликаючись на них, коли було не бажано читати історичні джерела і згідно з ними перевіряти, доповнювати, інтерпретувати факти (бо ці джерела часто говорили не те, що давали до вірування викладачі), коли взагалі за межами доступу для студентів залишалися сотні і тисячі наукових праць), могла дати позитивні наслідки. Якщо з стін Львівського університету виходили історики, здатні займатися нормальними й об'єктивними історичними дослідженнями, то це, в основному, не було заслугою професури. Похід у справжню історичну науку міг бути лише наслідком самостійної впертості, наполегливості в характері – та чесності й правдивості в науці.

Селекція студентів з погляду їх політичної благонадійності вбивала будь-яку живу думку, бажання опонувати тому, що подавалося до вірування. Якщо все ж таки

⁸² *Осечинський В.К.* К вопросу об историографии... – С. 9, 79.

⁸³ Повідомлення про співчуття з приводу смерті вміщено в газеті: Вільна Україна. – 1981. – 29 травня. – С. 4. Некрологу, наскільки мені відомо, не було. Колишня погромницька слава забулася.

траплялися випадки духовного бунту проти рутини, проти денационалізаторської практики, проти фальшивості й тупості – це кінчалось репресіями до арештів включно (1973 р.). У гоніннях на неблагонадійних студентів, у переслідуваннях за живу, т. зв. дисидентську, а насправді національно свідому думку реакційна професура гуманітарних факультетів Львівського університету брала активну – і ганебну – участь.

Лунають голоси про те, що неславне минуле Львівського університету рухати не треба, що про нього не варто розказувати. Не дуже зрозуміло, чому треба замовчувати те, що університетська система, зокрема в її історичній ланці, стала опорою антиукраїнської реакції, фальсифікації історії України, боротьби з українською ідеєю. Замовчування, як відомо, лише один з видів брехні. Адаже знову пропонують повернутися до тактики і практики минулого, лише для цього підшуковуючи нові аргументи. Правда, хоча й чорна і неприваблива, історія української т. зв. радянської історіографії буде написана. Чим швидше, тим краще, бо допоможе не переносити безчесні явища минулого на сучасне і майбутнє української історичної науки.

Ми переживаємо лише початок важливого і, треба думати, безповоротного процесу. Не думаю, що три конференції 1991-1994 рр., проведені в стінах Львівського університету та присвячені велетневі української науки Михайлові Грушевському, стануть справжнім поканням перед ним за все те, що творили в цих стінах з його іменем. Але, якщо за словами (бо поки що це, треба шкодувати, переважно слова) підуть діла, то, може, битва правди з неправдою буде переможною.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конф., Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 32-98.

БОГДАН ЯНУШ

БОГДАН ЯНУШ ЯК ВІРМЕНОЗНАВЕЦЬ

В історії української науки ХХ ст., на жаль, немало постатей трагічних. У галереї таких осіб окреме місце займає видатний археолог, історик, етнограф, мистецтвознавець Богдан Януш, життєпис якого також не позбавлений білих плям.

Народився він 1889 р., мабуть, на Західному Поділлі. Вчився у гімназії у Львові. Ще на гімназійній лавці зацікавився археологією і 18-річним юнаком почав друкувати свої статті. 10 грудня 1907 р. його працю «Камінь з загадковим знаком в селі Заздрості, Теревовельського повіту» представив на засіданні Історично-філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка його голова М. Грушевський та рекомендував до друку. Так з'являються статті і рецензії в «Записках НТШ», у «Ділі». У цьому ж 1907 р. Б. Януш починає працювати в музеї НТШ, розшукує і купує експонати; здавалося, все починається блискуче. Та якийсь неясний конфлікт у музеї – і в жовтні 1908 р. його звільняють з праці. Й починаються поневіряння, що тривали до кінця дуже працьовитого, бідного і злиденного життя. Гімназію не закінчив (цим його кололи), пробивався самоосвітою і швидко став глибоко ерудованою людиною. Був українцем (за це цькували його польські вчені, до чого потім самі призналися). Був переважно безробітним, підробляючи журналістикою і... докторськими дисертаціями, під якими підписувались інші, здобуваючи професорські звання, кафедри... Офіційно працював у 1923-1926 рр. консерватором (охоронцем) археологічних пам'яток Східної Галичини, 1928 р. – директором Покутського музею в Станиславові. Проганяли його внаслідок інтриг та заздрощів. Був автором понад 200 наукових праць, серед них – ряду солідних, цінних монографій, насичених багатим фактичним матеріалом. Щоб уникнути переслідувань з боку польської влади, українські праці (у «Збірнику Львівської ставропігії», «Минуле і сучасне», в журналах «Стара Україна», «Записки чина Св. Василя Великого», в газеті «Українське слово») підписував псевдонімом «В. Карпович». Підтримував жваві контакти з українськими вченими – Іваном Крип'якевичем, Миколою Голубцем. Опинившись без засобів існування, викинутий з помешкання разом з родиною, покінчив з життям у Львові, в готельній кімнаті, пострілом з пістолета 4 листопада 1930 р. Після чого багато вчених за ним шкодувало. І калялося – в некрологах.

Ширини його наукових зацікавлень вистачало для кількох напрямів досліджень. Для вірменознавства в нього були не лише наукові, але й особисті мотиви: дружина була галицькою вірменкою. Писати на вірменські теми почав 1910 р.: про виникнення вірменської колонії у Львові у 1270-1281 рр. (як він уважав) – у журналі «Na ziemi naszej» (1910. – № 24). Пізніше описував дзвони XVII–XVIII ст. з львівського вірменського кафедрального собору, що стали жертвою австрійської реквізиції на потреби війни (Gazeta Poranna. – 1915. – № 2618, 2619; також: Gazeta Kościelna. – 1917. – № 37; Posłaniec św. Grzegorza (далі – PG). – 1927. – № 4); писав про вул. Вірменську в Замості (Gazeta Kościelna. – 1917. – № 31; також: PG. – 1928. – № 10-11); про

вірменські надгробні плити у Львові (*Wiadomości Konserwatorskie* (далі – WK). – 1924. – № 1). Свої погляди про прихід вірмен до Львова виклав у журналі «Стара Україна» (1924. – № 1); аналізував питання візантинізму у вірменській архітектурі на прикладі львівського вірменського кафедрального собору (WK. – 1925. – № 7). Львівський вірменський кафедральний собор став для його досліджень об'єктом «номер один». Він рішуче виступив проти вандалізму з реставрацією собору, що тягнулася майже двадцять років, від 1908 р. починаючи (WK. – 1925. – № 7). Трохи переступаючи свої компетенції охоронця археологічних пам'яток – що довело до дальших життєвих ускладнень, незважаючи на епохальність самого відкриття – перший обслідував середньовічні розписи в кафедральному соборі, єдину того роду пам'ятку XIV–XV ст. у Львові (*Słowo Polskie*. – 1925. – № 161, 163; на це відкриття дуже позитивно відгукнулася українська наука). Саме соборові він присвятив багато влучних спостережень у праці про архітектуру Львова (*Zabytki monumentalnej architektury Lwowa*. – 1928). Підготував – але не видав – двотомну монографію про собор. Кількома роками пізніше дослідження про цей собор видав інший, щасливіший і багатший польський мистецтвознавець.

1928 р. Б. Януш видав монографію про вірменські ломбардні банки у Львові, перший з яких було засновано 1640 р., а об'єднані в єдиний банк існували до 1939 р. (книжка: «*Mons pius*» *Ormian lwowskich*. – 1928).

Його пошуки і дослідження пам'яток вірменської архітектури вийшли поза Львів. Він займався пам'ятками в Бережанах та Язлівці (тепер Яблунівка Тернопільської обл.; див. монографію: *Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego*. – Tarnopol, 1926).

Б. Януш був добрим організатором – та енергійно підштовхував інших до вірменознавчих зацікавлень і досліджень. Значною мірою завдяки йому у Львові виникла Архiepархіальна спілка вірменів, яка у червні 1927 р. почала видавати науково-популярний журнал «*Poznaniec św. Grzegorza*», пізніше «*Gregoriana*». На другому з'їзді польських консерваторів і музеєзнавців у Варшаві 1927 р. він виступив з проектом утворення у Львові Вірменського музею, вимагав по-науковому впорядкувати архів та бібліотеку Вірменського архієпископства. Вперто пропагував ідею Вірменського музею у своїх пізніших працях 1928, 1930 рр. Про це він говорив докладно також на V з'їзді делегатів Спілки музеїв Польщі у Кракові 1930 р.

Сам Б. Януш датував початок своїх вірменознавчих зацікавлень роками Першої світової війни. Тоді він почав збирати спеціальну бібліотеку. Під кінець життя вона налічувала близько 600 томів, хоча чимало книжок з власної бібліотеки довелося двічі продавати в часи дуже великих злиднів. Після його смерті збірка потрапила до бібліотеки Архiepархіальної спілки вірменів. Почав складати бібліографію літератури про вірменів у Галичині та на Поділлі (близько 1 тис. назв), яку готував до видання. Врешті вивчив вірменську мову.

Як у багатьох вчених, нитка життя яких обірвалася трагічно і передчасно, після Б. Януша залишилися в рукописі важливі праці. Вже згадані: двотомне дослідження про Львівський кафедральний собор, бібліографія вірменознавчої літератури, а також нариси про вірменські типи у польській літературі, праця «З історії вірменознавства у Польщі». Почав готувати роботу про вірменську церкву в Луцьку. Ніщо з цих наукових праць ніколи не з'явилося друком.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Богдан Януш як вірменознавець // Галицька брама. – Львів, 1996. – № 21-22 (Листопад). – С. 18.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ

ХАМ ЧИ ЯФЕТ: В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Коли недавно я почав роздумувати про тему своєї статті, то, повинен признатися, далі ще був під впливом прочитаного десь у 15-річному віці есе «Хам чи Яфет». Чар слова В'ячеслава Липинського захоплював мене не раз – і коли я читав «Україну на переломі» (читав так – одним подихом – два дні), і коли перечитував «Листи до братів-хліборобів», інші його праці – про покликання варягів (що цілком не стосувалося справжніх варягів), наприклад, або писані буквально кров'ю серця останні публіцистичні виступи.

Та підготовляючи статтю, я одночасно усвідомлював, що мушу спокійним і холондим розумом збагнути – ким був В'ячеслав Липинський в епоху Української революції і як він сам дивився на цю епоху.

Розповісти про те, ким був Липинський як особа у бурхливій 1917-1920 рр., набагато простіше. Цій фактографічній стороні присвячу першу частину статті. Набагато складніше висвітлити, як дивився Липинський на Українську революцію, що відштовхувало, а що притягувало його і як він, принаймні два рази, творив свої візії революції, щоб на цих візіях формувати свою модель Української держави, модель романтичну, захоплюючу і, як зрозумів, здається, й сам Липинський, нездійсненну.

Спершу фактографія. Лютневу революцію 1917 року 35-річний офіцер, недавній кавалерист 4-го Ризького драгунського полку, що важко захворів туберкульозом легенів під час Пруської кампанії 1914 р., зустрів у резервному піхотному полку в Полтаві. Там він намагався сформувати український кавалерійський полк, передати його в розпорядження Центральної Ради, але з цього нічого не вийшло. Панові (а Липинський справді був багатим поміщиком на Уманщині) не довіряли. Був делегатом I Всеукраїнського військового з'їзду – демагогія промовців відштовхнула його. У червні 1917 р. був одним з організаторів з'їзду хліборобів, тобто поміщиків та заможніших селян; у липні видав у Полтаві «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії» (центр її був у Лубнах), у Полтаві був головою Військової ради. Партія великого впливу не мала, а передвиборний (перед виборами до Українських установчих зборів) з'їзд у Полтаві закінчився провалом. Наступ російської Червоної гвардії Михайла Муравйова, колишнього царського жандармського підполковника, а в цей час лівого есера, на Полтаву на початку січня 1918 р., як відомо, закінчився десяткуванням населення міста. Липинському вдалося уникнути такої долі, він втік спершу до Лубен, потім до Києва та далі на західноукраїнські землі. Цей червоний наступ, по суті, знищив Липинського як історика: хутір Русалівські Чагари, де у нього була з любов'ю підібрана бібліотека, науковий архів, збірки документів, спалили навесні 1918 р. «руїнники України» (вислів Липинського). Там вбили приятеля Липинського, простого селянина з Русалівки Левка Зануду (дивний, видно, був той поміщик, що мав таких приятелів!), який оберігав хату і бібліотеку в бурхливі часи*.

* До речі, незрозуміло якось виглядає, що недавно ми вшанували 110-річний ювілей Липинського в Києві та на Волині, зокрема багатолюдною Міжнародною конференцією «В'ячеслав Липинський:

Після відновлення влади Центральної Ради у Києві Липинський повертається до столиці. Тоді він висував ідею закликати на український престол німецького принца, що, нібито, примусило б Німеччину захищати незалежність України. Гетьманський переворот зустрів схвально (хоча йому не все в ньому подобалося). Його, фігуру популярну і високоосвічену (навчання в Женеві), пропонували на міністра закордонних справ, та, як не дивно, – не хлібороби-демократи, а соціалісти-федералісти (хоча соціалістом Липинський ніколи не був, а таке слово зразу ж викликало в нього спалахи гніву). Зате поїхав до Відня (у квітні 1918 р.) послом і повноважним міністром Української держави при уряді Австро-Угорської монархії. Були світлі й темні сторінки його дипломатичної діяльності: йому вдалося обміняти у Відні ратифікаційні грамоти Берестейського миру між Україною та Німеччиною, Болгарією і Туреччиною. Польсько-угорське лобі (за сучасним терміном) добилося денонсування таємного пункту Берестейського договору про утворення із Східної Галичини українського коронного краю, а до обміну ратифікаційними грамотами між Україною та Австро-Угорщиною ніколи не дійшло.

Антигетьманське повстання (в якому, як не дивно, взяла участь також частина гетьманців, хліборобів-демократів) він пережив важко, але ще деякий час залишався на своєму посту у Відні. Заслуги його в допомозі дипломатичним місіям Директорії, що їхали на Захід саме через Відень, велетенські. Працював він жертвовно і з великою посвятою: щоденно з сьомої ранку до першої ночі. В контактах з чужоземними дипломатами використовував особистий шарм та власний високий авторитет українського аристократа. Подорожі з Відня до Києва, а потім до Рівного за інструкціями від Директорії, для зустрічей з Петлюрою були чимраз сумніші. Збільшувався хаос, територія, контрольована Директорією, катастрофічно зменшувалася. У квітні 1919 р. відбулася остання зустріч з Петлюрою, у червні 1919 р. Липинський подав у відставку. З цього часу – еміграція, еміграція майже виключно в Австрії. Така фактографія.

Питання, чи був Липинський політичним діячем Української революції, вже дискутувалося в літературі. На стежку політичної діяльності Липинський, як відомо, ступив ще років десять до революції – публічно у 1908-1909 рр. («Szlachta na Ukrainie», київський часопис «Przegląd Krajowy», дописи до «Ради»). Ідею, що шляхетській верстві Правобережної України – польській та ополяченій – треба взяти участь у політичному відродженні України, йому вдалося прищепити небагатьом. Часопис втримався один рік. Під час Української революції політичним лідером Липинський не став; ми можемо говорити про нього як про здібного дипломата, особливо маючи на увазі його сутички з австро-угорським міністром закордонних справ бароном Стефаном Буріаном фон Раецем. Як політичний діяч і, ще більш, як політичний мислитель, Липинський сформувався уже фактично після Української революції. Як політичний діяч – бо лише силою своєї індивідуальності врятував від остаточного засудження українським суспільством дуже (цілком об'єктивно) скомпрометований у політичному, військовому, економічному відношеннях гетьманський режим Павла Скоропадського. Як політичний мислитель – бо силою свого пера вичарував цілком оригінальну модель майбутньої Української держави у вигляді трудової монархії.

історико-політологічна спадщина і сучасна Україна», Київ, Луцьк, Кременець, 2-6 червня 1992 р., а цілком забули відсвяткувати його свято на Уманщині, саме там, де він формувався як історик і як політичний публіцист дореволюційних років. А, може, Черкащина й Уманщина ще не визріли до таких ювілеїв?

Підготовляючи статтю, я переріхував паралельно Липинського, зокрема його славнозвісні «Листи до братів-хліборобів» та документальні збірники з історії Української революції. Дуже швидко я зрозумів, що революція у візії Липинського – це одне, а суворе і непривабливе революційне дійсність того часу – це цілком інше. Тобто, якби так трапилося, що всі джерела з історії Української революції зникли, а нам лишилися тільки «Листи до братів-хліборобів», про Українську революцію ми не знали б практично майже нічого. Липинський не був і не намагався бути істориком революції (хоча його ідеї справили колосальний вплив на істориків Гетьманщини, на Дмитра Дорошенка, Наталію Василенко-Полонську, зокрема – можна хіба додати, що він, а також сам Скоропадський, були цензорами Дорошенкової історії Гетьманщини, яка перетворилася таким чином на твір середньовічного гатунку типу «Історії панування короля Карла такого-то» – в результаті ми не маємо правдивої історії Гетьманщини в Україні 1918 р.). Липинський намагався бути і критиком Української революції, дійових осіб якої від верху до низу він поділив на чорних і білих, на Хамів і Яфетів, на злочинців і лицарів, на чернь і еліту. Криваві революційні роки сприяли поляризації людей і поділові на два антагоністичні кольори. Пізніше, коли Липинський став «другим» Липинським (маю на увазі останні роки його життя після 1928 р.), коли його цілком безпідставно оголосили ледве не божевільним (повинен сказати, що, переріхуючи і праці Липинського останніх років, і особливо, його досі ще не опубліковані листи, ознаки божевілья в них знайти неможливо – був лише шоківий стан після остаточного розчарування Скоропадським і його еміграційним двором у Ваннзеє). Отже, пізніше межа між Яфетом і Хамом якось змазалася і з'явилася думка про протиріччя між романтиками і практиками.

Ми переживаємо знову період критики революцій, критики з консервативних позицій. Критики, може погодитися, виправдані щодо результатів революції, але, дуже різко кажучи, – відверто примітивної щодо висвітлення джерел і рушійних сил революції.

Може, це дивно звучить, але та консервативна критика революцій здійснюється з трохи модифікованих марксистських позицій. Коли не так давно у Франції відзначали 200-річчя Великої французької революції, то шляхом дуже скрупульозних історико-економічних досліджень доводили – революція була цілком непотрібною, бо буржуазія вже мала основну частку засобів виробництва у своїх руках, і перехід від середньовіччя чи, як хто хоче, від феодалізму до капіталізму міг відбутися плавно, еволюційним шляхом. Революція ж, мовляв, відкинула Францію в економічному відношенні на кілька десятків років назад, і лише десь у 70-х рр. XIX ст. вона зуміла надолужити втрачене. Тепер, критикуючи і засуджуючи Велику жовтневу революцію, доводять, що плавний розвиток Російської імперії капіталістичним шляхом вивів би її на вершини економічного процвітання, розв'язавши на цьому шляху соціальні протиріччя і довівши статус експлуатованих до такого рівня соціального забезпечення і забезпечення громадянських прав, які є в сучасній Західній Європі. Але всі такі міркування – це своєрідна гра в «що би було, якби було», звернена в минуле. Бо: і Велика французька революція, і Велика жовтнева революція відбулися, вони просто мусили відбутися, і жодні історичні поправки «назад» тут нічого вдіяти не можуть. Консервативні критики революцій цілком ігнорують той рівень кипіння незвичайно загострених соціальних і, у випадку Жовтневої революції, також національних конфліктів, коли мусило дійти до жорстокого зудару, до кривавих мільйонних жертв – незважаючи на те, що всі сучасні

холодні обрахунки нібито доводять, що так бути не мало. Так само революція 1917-1920 рр. в Україні мусила відбутися, бо інакшого виходу не було і бути не могло.

Липинський, хоч і був у вирі революцій, здається, ніколи не міг зрозуміти того, що революція в Україні мусила відбутися і мусила зруйнувати ту візію суспільства, яку він із впертістю непоправного романтика будував собі і хотів будувати для інших.

Липинський звинуватив у організації революції російську й українську інтелігенцію, соціалістичну інтелігенцію, мабуть, не усвідомлюючи того, що скільки б тисяч тої інтелігенції не було в Україні (він писав про 6 тисяч передплатників українських газет і журналів, протиставляючи нібито пасивних, а може, й ворожих їм, 40 мільйонів решти), вони не здатні були сколихнути народ (це я умовно так кажу, бо Липинський не визначає, хто були ці 40 мільйонів) на утворення такого революційного хаосу, який запанував в Україні. Соціалістична інтелігенція, за Липинським, – основна складова частина українського Хама. Глорифікуючи гетьманство Скоропадського (цю глорифікацію і персоніфікацію гетьманства в особі Павла Скоропадського пізніше він сам рішуче закреслив), Липинський підкреслював і схвалював відсутність демократичного і загальнонародного підтвердження його панування. Цитую: «Перший раз в історії України знайшовся представник старшої батьківської верстви, що, не підлизуючись до хамства, не кланяючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе страшний тягар верховної української влади»¹. Черні (бо явно йшлося тут насамперед про неї) Липинський присвятив ще багато різних і гірких слів: «Хам український не розуміє і по віках не зрозуміє, що таке законність, маєстатичність і загальність – що таке вірність і шляхетність в будові нової держави, в творенні української влади»². Хам є також слугою (кого – у Липинського не ясно) і виконавцем каральних експедицій за Гетьманщини 1918 р., які були «організовані найбільше нікчемними і хамськими елементами – грабіжниками, пройдисвітами і провокаторами, що навмисне й свідомо дискредитували серед селянських мас ідею Української держави» («Листи до братів-хліборобів»). Хамські елементи виникають також у «класі хліборобським, класі землі» (терміни Липинського), який в ідеалі має бути носієм національної традиції, а насправді часто «виховується у ньому рабська преданність “Москви” або “Варшави” й хамська погорда до своєї національної індивідуальності» («Листи...») і, врешті, всюдисущий Хам є в українському поміщицтві, бо «тільки українська монархія знищить “вищість” та “панськість” наших власних общеруських та вшехпольских деструктивних хамів» (там же). Подібних цитат про Хама в Україні можна наводити дуже багато, особливо з есе про Хама і Яфета. Вже позареволюційних років стосується оголошення Липинським радянської влади в Україні «новим пануванням Хама»³. Для України тих часів Липинський має дуже непривабливі епітети: «безвласнодержавної, практичної, реалістичної, рабської і хамської»⁴.

Об'єктивність дослідника примушує мене сказати, що українські інтелігенти-соціалісти також бачили свого Хама в Україні, хоча у цілком іншому контексті. Володимир Винниченко писав саме про хліборобів-демократів (керівниками яких були приятель Липинського Сергій Шемет та цілком не приятель – Дмитро Донцов), що «ця

¹ Липинський В. Про Українську гетьманську державу 1918 р. // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С. 74.

² Скоропис-Йолтуховський О. Пам'яті Липинського. – Ужгород, 1931. – С. 21.

³ Липинський В. Про Українську гетьманську державу... – С. 75.

⁴ Липинський В. Вступне слово // Збірник «Хліборобської України». – Прага, 1931. – Т. 1. – С. 13.

група з таким ретельним, самовідданим хамством гострила й подавала ножа, яким було перерізано горло українській владі, й за це ні одного портфеля, ні одної посадовки не дістала»⁵.

Ще один доказ, що революційні часи настроювали політичних діячів і мислителів різних таборів ділити людей лише на дві категорії: чорних і білих, Хамів і Яфетів. Яфети у Липинського – це спадкоємці козацького «племени Яфетового» (так у XVIII ст. назвали себе козаки), козаків-лицарів Хреста святого. Ось полум'яні слова Липинського про носіїв Яфетової спадщини (прошу вибачити за велику цитату, але переказувати ці думки власними словами немає сенсу): «Та українська національна ідеологія, та віра українська, з якої виріс Шевченко, з якої виросло наше відродження, з якої вирости ми – це стара віра колишньої старшини козацької, це індивідуальна моральна вартість тих – народною масою козацькою з-посеред себе в війні і праці виділених найкращих людей: гетьманів, полковників, осаулів, сотників, що, газет тоді не маючи, живим словом про свої діла й заміри лицарські оповідали [...]. Послідній його відгомін – це оті “оселедці”, оті “чорні” й усякі інші гайдамаки, що за оту, ще не зовсім забуту, хоч життям новочасним і покалічену, славу предківську, а не за червоні брошурочки, голови свої в останніх боях за Україну поклали» («Листи до братів-хліборобів»).

«Перший» Липинський – той, що творив до 1929 р., визнавав за гетьманським режимом лише три помилки: 1) те, що гетьман не протестував проти розгону Центральної Ради німцями (сьогодні нам таке звинувачення виглядає трохи дивним, бо, як знаємо, Центральну Раду розганяли не лише німці, але й гетьманці); 2) заборону Селянського з'їзду; 3) найважливішу – безсилість і пасивність уряду стосовно каральних експедицій. Правильно чи неправильно дехто (зокрема Донцов) уважав Липинського русофілом, але федеративний союз України з білою Росією, договір, що викликав спалах таки справді всенародного гніву і ліквідацію гетьманства, Липинський до гріхів Скоропадського не зарахував... До суворого засудження Гетьманщини Липинський дійшов наприкінці життя. Не думаю, що різкі слова великого політичного мислителя про монархію «рабства, лакейства, політичного шахрайства, перфідії, трусливості і глупого славолюбія – все це під назвою гетьманства»⁶ давали і дають підставу закреслювати і замовчувати останній період діяльності Липинського.

Завершення міркування про українських Хама і Яфета Липинський дав у своєму передсмертному заповіті – «Передньому слові» до першого тому тільки що згаданого збірника «Хліборобської України». В цьому останньому творі, що вийшов з-під його пера, він дає свій синтез історії України середньої та нової доби:

«Подивімся на історію України. Приходять в дикі, запушені степи перші піонери – “романтики”. Відвагою і працею заводять перше господарство, odkривають землю, молоком і медом пливучу. На запах цієї землі вилазять зараз скрізь із своїх нор “практики”. Вони усувають “романтиків”, починають палити ліси на поташ, заводять на Україні анархію і безладдя і кінчають свою “практичну політику” руїною. За якийсь час “відродження”. Знов піонери-“романтики”, що задумують велике, “щоб Русь знову стала Руссю”, що мрію про Великого гетьмана в своєму серцю леліють. “Практики” сидять тоді по “спілках” з гнобителями, сміються з шалених дум і кплять з “романтиків”. Починають здійснюватися мрії – і ролі міняються. Геть “романтиків” – до

⁵ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 3. – С. 38.

⁶ Липинський В. Комунікат // Збірник «Хліборобської України». – Прага, 1931. – Т. 1. – С. 16.

практичної політики. І козаччина Богдана Хмельницького перемінюється в “малоросійських” блюдолизів, Мамаїв-вошобойців і ліврейних лакейчуків. З Могиллянської академії робиться школа плазунства. Великі замисли Рутських вінчаються “доместикованою” унією. З незалежної України робиться УСРР. З гетьманської ідеї – скоропадщина [...]. В тім, що сталося у нас, нема нічого нового, специфічного. Маємо ще одну, типову для України перемогу типу примітивного реаліста над типом ідеаліста»⁷.

Ой як актуальні ці слова не лише для минулого, але і для сучасного України з її теперішніми примітивними реалістами!

В історію української політичної думки Липинський увійшов як творець ще однієї утопійної державної системи. Пригадаю його попередників – Миколу Костомарова, якщо його вважати творцем кирило-мефодіївських ідей; Михайла Драгоманова – автора принаймні двох утопійних проєктів – малоруського панславизму та українського анархічного громадівства. В’ячеслав Липинський – великий романтик-ідеаліст – створив систему, побудовану на торуванні шляху від держави та через державу до нації (його антагоніст Дмитро Донцов уявляв цей шлях іншим: від нації та через націю до держави).

Критична сторона вченого Липинського – його критика українського Хама, українського політичного «примітивного реаліста», українського соціаліста і демократа – зберігає, на жаль, свою актуальність досі. Українські утопійні політичні, зокрема державотворчі, системи виникали не (як часто пояснюють) унаслідок відсутності державності (у таких випадках виникають рабські плачі), а від настирливої потреби здобути і здійснити власну державність. Сумний і дуже тривожний парадокс сьогоденішнього дня полягає в тому, що тепер, маючи державність, ми не маємо жодної української державотворчої ідеї.

Україна далі чекає на своїх лицарів-романтиків, які ідею Української держави, її силу та славу поставлять вище за все. Чи в боротьбі між руйніником Хамом і будівничим Яфетом перемаже врешті Яфет – побачимо в недалекому майбутньому.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Хам чи Яфет: Липинський і Українська революція // Україна. Наука і культура. – К., 1996. – Вип. 29. – С. 34-39.

ФЕНОМЕН В. ЛИПІНСЬКОГО ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

Багатогранність та багатоплановість діяльності й творчості В’ячеслава Липинського є причиною, що вчислити їх одним-двома словами неможливо. Історик, ідеолог, філософ, політолог, політик, дипломат, публіцист – такі перелічення проходять через досить вже багату літературу, присвячену мислителеві, творцеві й діячеві.

При житті праці й погляди Липинського були у вогні часом дуже різкої полеміки. Вони покликали до життя не лише антагоністів-опонентів, але й наслідувачів, спадкоємців, послідовників. В історичній науці – бо він став одним з творців державницької школи, що вивела українську історіографію з тенет народницького тлумачення історії.

⁷ Липинський В. Вступне слово... – С. 12-13.

В політичній думці – бо Липинський вніс великий вклад у критику примітивного соціалізму та в розуміння нації (і політичної, і етнічної) як спільноти з гармонійним розвитком усіх станів та класів.

Наукове вивчення діяльності й творчості Липинського почалося незабаром після його смерті, здійснювалося не без перешкод (найбільшим було накладення табу на його ім'я в підрадянській Україні) і пройшло кілька етапів. Варто їх пригадати. На перших збірниках, присвячених Липинському, лежав ще відбиток недавньої втрати – і відгомін політичних та позаполітичних полемік, що, однак, не відбирає їм також наукової і мемуарної вартості¹. Наступний важливий етап – організація на еміграції 1963 р. Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії, концентрація в ньому матеріалів, пов'язаних з патроном інституту – серед них на першому місці архів В. Липинського. Інститут розпочав 1973 р. видання серії «В'ячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії», запланованої на 25 томів. У підсерії «Твори», в групі «Історична секція», побачило світ два томи², також два у підсерії «Архів»³, один у підсерії «Студії»⁴.

До цієї видавничої діяльності приєднався Інститут української археографії Національної академії наук України – два з перелічених п'яти томів вийшли при його співучасті. Видання дальших томів затягується, що відбивається негативно на стані наукових досліджень.

Черговим етапом треба вважати дві наукові конференції з нагоди 100-річчя Липинського, що відбулися 22-23 жовтня 1982 р. у Кембриджі, Масс., та 18 грудня 1982 р. у Нью-Йорку з наступним виданням їх праць⁵. Ім'я Липинського цілком відкрито і без начіплювання ярликів повернулося в Україну лише після проголошення її незалежності. Майже символічну роль – у цьому плані – відіграла конференція «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна», проведена 2-6 червня 1992 р. в Києві, Луцьку, Крем'янці до 110-річчя Липинського, якої праці також опубліковано.

Можна сказати, що сучасний дослідник життя і діяльності Липинського має (незважаючи на затримку видання 25-томника) у своїх руках чималий матеріал –

¹ В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – 76 с.; Дзвони. Літературно-науковий місячник. – Львів, 1932. – № 6 (19). – [100] с. (випуск, присвячений Липинському). Серед публікацій заслуговує на увагу огляд: Струтинська А. Бібліографічний покажчик до писань В'ячеслава Липинського // Там же. – С. 490-499.

² Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – ХСVIII + 638 с. (= Твори. – Т. 2); Його ж. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст. – Філадельфія, 1991. – LXX + 346 с. (= Твори. – Т. 3).

³ Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – XLIV + 452 с. (= Архів. – Т. 6); Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – 530 с. (= Архів. – Т. 1); В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – 284 с. (= Студії. – Т. 1).

⁴ The Political and Social Ideas of Vjaceslav Lypynskij / Ed. J. Pelenski, U.M. Pasicznyk. – Cambridge (Mass.), 1985. – VIII + 272 p. (= Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 9. – № 3-4). 1988 р. перевидано у Філадельфії. Крім передруку згаданої вище бібліографії творів Липинського, складеної А. Струтинською, у томі вміщено бібліографію праць про нього, підготовану Я. Пеленським.

⁵ Див. примітку 4. З новіших праць можна згадати ще: Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994, особливо с. 144-211, розділ «Еволюція українського монархізму».

може прочитати, з більшими або меншими труднощами, зважаючи на винищування видань дореволюційного часу та 20–30-х рр., як твори Липинського, так і присвячені йому відгуки, праці-спогади, а також дійти до відповідного архівного матеріалу, зокрема до листування⁶.

Є підстави вважати, що в останні роки вивчення Липинського виходить поза ювілейні рамки і перетворюється в систематичне, хоча й необов'язково у всебічне дослідження, й організацією щорічних читань, які мають шанс перетворитись у традиційні, дослідницька думка може поглиблюватися і звертатися до постаті великого історика, мислителя, політика незалежно від річниць та святкувань.

Перші читання пам'яті В'ячеслава Липинського, присвячені темі «Українська національна еліта в сучасному та минулому», а також вивченню життя і творчості Липинського, відбулися 21-23 квітня 1994 р. у Луцьку; другі – рік пізніше, 27-28 квітня 1995 р. під назвою «Проблеми влади в Україні в минулому і сучасному». Тези доповідей (надіслані та, в більшості випадків, прочитані у поширеному вигляді на читаннях) видаються тепер друком.

Загальний огляд доповідей та повідомлень, опосередковано або безпосередньо пов'язаних з Липинським (не торкаюся доповідей про загальні проблеми еліти та влади), свідчить, що увагу дослідників найбільше притягає оригінальність та нетрадиційність мислення Липинського, що проявилися в його політичній, ідеологічній, історіографічній та історіософській спадщині. Тематика ця загострюється та політизується (в позитивному значенні слова) на тому початковому етапі українського державотворення, який безконечно затягнувся у наш час. І Липинський тут виявився дуже актуальним і злободенним. Роль державотворчої меншості (еліти, «аристократії» – у специфічному розумінні Липинського – не лише спадкової, а й, може, в першу чергу духовної), державницької ідеології й місце у ній патріотизму, месіанізму; проблема гармонії класів і станів та держави і громадянського суспільства, здатності – та нездатності – поневолених і недержавних націй (знову питома термінологія Липинського) – це теми багатьох доповідей. Далі – ставлення Липинського до євразійства, значення його ідей для геополітики, правової думки. Наступний блок творять питання історії та історіографії – Галицько-Волинської держави (доля монархії), держави Богдана Хмельницького (роль шляхти, гетьманський династизм, зовнішньополітична діяльність гетьмана). Як це не дивно, але ставлення Липинського до сучасних йому подій Української революції та післяреволюційного часу аналізують дуже рідко. Ставлення до Липинського і його ідей сучасників, пізніших істориків (Б. Лепкий, В. Кучабський, О. Оглоблин) виявилось продуктивним напрямом досліджень, але біографією, атмосферою його життя займаються рідко.

Все це дає підставу робити певні узагальнення. Вивчення Липинського в Україні ще не виходить поза початкову, відкривацьку стадію. Погляди Липинського, їх неординарність, оригінальність, свіжість (для України, перед якою постають заборонені овочі невідомого досі знання) створюють довкола їх творця настрої захоплення і навіть певної ейфорії чи апофеозу. Не все з ідей Липинського насправді витримало пробу часу, що, зрештою, цілком зрозуміло – він жив в інших умовах та серед інших людей,

⁶ В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського підготовано до видання: *Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метина, О. Назарука, С. Шелухина.*

діячів, реалій. Деякі його твердження і конструкції виявилися позбавленими ґрунту, як, зокрема, пошуки позаінтелігентської (бо інтелігенцію він не любив і звинувачував в усіх політичних гріхах) української правлячої верхівки, якої в Україні епохи революції просто не було. Можна вже тепер говорити про дослідницькі прогалини-дезидерати (сторінки біографії студентської, військової, політична діяльність 20-х рр., дуже специфічна термінологія, яку він вживав і яка заслуговує окремого аналізу), але можна мати надію, що продовження читань дасть змогу вияснити чимало інших ще мало досліджених аспектів і підійти впритул до завдання написання великої монографії про таку виняткову постать, якою був В'ячеслав Липинський.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Феномен В. Липинського та його дослідження. (Замість передмови) // Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблема влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського: Тези. Луцьк-Затурці, 21-23 квітня 1994 р. та 27-28 квітня 1995 р. – Луцьк; Львів, 1996. – С. 3-6.

ІЛЬКО БОРЩАК

ІЛЬКО БОРЩАК, ІСТОРИК

Історію України відкриваємо заново. Не лише якісь там заборонені концепції, але просто звичайні буденні факти, які злобні руки присипали пилом забуття або підміняли фальшем засоціологізованості та заідеологізованості. Історію України позбавляємо міфів, що, коли ми до них приглянулися ближче, виявилися насильницьки прищепленими стереотипами або незграбними підробками.

Ми відкриваємо не лише історію України, але й істориків України. Починаючи, принаймні від початку ХІХ ст., від автора «Історії русів», якого щедро оплачені вчені оголосили першим українським буржуазним націоналістом в українській історіографії, дарма, що тої гаданої буржуазії тоді й на лік не знайти б. Відкриваємо Костомарова, Грушевського, Яворницького, Крип'якевича, а поруч з ними інших істориків, твори яких також наглухо були замуrowані від громадськості в приміщеннях з табличками «Спеціальний фонд» або «Спеціальний читальний зал». З-поміж десятків постатей виринуло також симпатичне обличчя Ілька Борщака, людини в окулярах короткозорого, переважно з доброю, навіть не іронічною посмішкою.

Ілька Борщака відкривали з мукою. Спершу ледве чи не з лайкою¹, потім від невідомих його спадкоємців (навіть не вияснивши долю особистого і наукового архівів) вимагали повернути майже силою науковий доробок² – хоча за цим доробком не хотів стежити ніхто, коли автор був живий і з надією усміхався також у бік радянської України. Врешті почали відкривати його творчість (виявилось, що значна її частина співзвучна нашій добі)³, біографію⁴, багатогранну, неординарну – і суперечливу. Сьогодні на суд модерної історії української нації – і на суд читача, того звичайного, і того

¹ Голобуцький В. Про одну легенду з історії України ХVІІ ст. // Український історичний журнал. – К., 1985. – № 4. – С. 132-140.

² Сергійчук В. Про уточнення тематичних напрямів видавничої роботи Археографічної комісії // Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 26; *Его же*. В чьих руках архив Борщака? // Комсомольское знамя. – К., 1988. – 16 декабря.

³ У Львові 1990 р. заходами Української національної партії було ксерокопійовано чималим тиражем брошуру Борщака «Ідея Соборної України в Європі в минулому» (первісне видання: Париж, 1923). Див. також: *Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч*. Доповідь на святочній академії Наукового Товариства ім. Шевченка 11 вересня 1932 р. // Літературна Україна. – К., 1990. – 25 жовтня; 1, 8 листопада. Треба думати, що ця публікація далася редакції газети не легко. Не даремно до неї додали аж два виправдовувальні матеріали: візку Олени Логвиненко та «Коментар науковця» Раїси Іванченко. Однак і це не застерегло редакцію від прикрих помилок (водяний знак паперу з гербом гетьмана подали як... печатку Мазепи).

⁴ *Гресько М.М.* Борщак Ілько // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – С. 224; *Дашкевич Я.Р.* Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київського університету. – К., 1990. – Вип. 32. – С. 47-52; *Джеджуга Ю., Замлинський В., Жулинський М.* Перша, народна, демократична. Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – К., 1990. – 12 липня.

вимогливого, виносимо чотири його твори: «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана»; «Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень»; «Великий мазепинець Григорій Орлик, генерал-поручник Людовика XV» та «Наполеон і Україна». Твори такі ж багатогранні, неординарні – і суперечливі, як їх автор. Написані легким пером і історика, і журналіста в одній особі.

Сьогодні ми не знаємо, яке місце займе Борщак в історії української історичної науки, бо для того, щоб визначити його місце, треба відкрити ще десятки прихованих імен і багато сотень навмисне забутих праць, серед них і найкращого гатунку. Але те, що ім'я Борщака буде не серед сірих авторів останнього десятка цього довгого ряду, для нас ясно вже нині. Ім'я автора, що приніс до української історіографії не лише цілком небуденні теми і відкрив невідомі до нього сторінки історії України, але й прикрасив її одночасно важковловимим, але таким блискотливим духом елегантної французької історичної творчості. Про міцні й слабкі сторони наукової діяльності Борщака, мабуть, довго ще сперечатимуться історики української науки, але її новизну навіть тепер, після того, як від написання основних творів Борщака минуло п'ятдесят, шістдесят років, досі відчуваємо всі ми.

Отже, хто такий Ілько Борщак?

***

До майже цілком недосліджених у нас сюжетів історії української історичної науки належить творчість тих дослідників, яких до складного еміграційного життя довели події так званої громадянської війни. Протягом десятиріч їх позитивний внесок у вивчення минулого України замовчували. Праці істориків-емігрантів якщо й використовували, то в паскудному антуражі та без цитування заголовків. Часто звичайно списували, нікого не згадуючи. Характеристику спадщини зводили до стандартно різких негативних ярликів. На сьогодні не підлягає сумніву, що вклад цієї великої групи істориків у дослідження історії України вимагає об'єктивного висвітлення з відзначенням, у першу чергу, такого фактографічного і концептуального матеріалу, що може і повинен збагатити уявлення про наше минуле. Поруч зі сформованими істориками, що визначили своє місце в історичній науці ще в дореволюційні роки (наприклад, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Біднов, О. Лотоцький, А. Яковлів, Р. Ляшенко, С. Шелухин, В. Прокопович), за кордоном опинилися дослідники, які лише на початку 30-х рр. зайняли відповідне місце в історіографії (В. Заїкин, Б. Крупницький, Д. Оляничин, С. Наріжний, В. Січинський та інші). Одним з найцікавіших представників молодшої генерації став І. Борщак.

Ілько Борщак народився поблизу Херсона 19 липня 1892 р. в родині шкільного інспектора, «в православній вірі», як він деколи висловлювався в автобіографічних згадках. Здавалося, ніщо не повинно було б перешкодити його спокійному просуванню по лінії університетської кар'єри. Після навчання у Петербурзькому, Київському, Одеському університетах, де основним предметом його навчання були право та класична філологія, Борщака залишили при Одеському університеті для дальшої спеціалізації по лінії міжнародного права. У 1914 р. він поїхав у наукове відрядження до Західної Європи і почав свої розшуки від Гааги. Там застав його вибух світової війни. Так виник ланцюг пригод. При спробі прорватися додому, в Україну, його захопили німці й інтернували в Касселі. Завдяки обмінові між Німеччиною та Росією, він, переїхавши через Норвегію, опинився в межах Російської імперії. Його зразу відправили на фронт до Східної Пруссії. Поранений у битві під Танненбергом, лежав у шпиталі в

Каунасі. Потім – артилерійське училище в Одесі, австрійський та румунський фронти. Після Лютневої революції потрапив у вир подій. Його було обрано членом Української ради військ Румунського фронту. У червні 1918 р. добрався до Києва, де панував режим гетьмана П. Скоропадського, що опирався на німецьку «допомогу» та білогвардійську офіцерню. До німців Борщак ніколи не палав симпатією. Його перша стаття (за спогадами Борщака), надрукована перед Першою світовою війною у херсонській газеті «Юг», присвячена німецьким колоніям в Україні, була написана у різко неприхильному дусі⁵. (Іронія долі захотіла, щоб Борщак одружився з німкою, Софією фон дер Лявніц, 1891-1932, перекладачкою Шевченка на французьку мову, але вона була німкенею лише наполовину – мати її з дівочим прізвищем Оленич, вважалося, походила з роду гетьмана Данила Апостола). У серпні 1918 р. німці заарештували Борщака. Три тижні він провів у київській в'язниці. Падіння гетьмана принесло молодому українському офіцерові повне моральне задоволення: з рук німецького генерала, який капітулював, він прийняв великий склад боеприпасів, дуже потрібних для армії Української Народної Республіки.

У січні 1919 р. Борщак поміняв мундир на чорний костюм дипломата. В складі місії УНР він від'їхав до США. Кінець 1919 р. зустрів у Парижі, як секретар української делегації на Мірову конференцію. На цей час припадає його зустріч з Уїнстоном Черчілем – йому Борщак намагався довести, що така держава, як Україна, таки існує. В складі Комітету дій він протестує проти умови Петлюри–Пілсудського, за якою західноукраїнські землі перейшли під владу Польщі. В цьому ж дусі Борщак, під псевдонімом *V. Bogoun*, випустив у Парижі 1920 р. памфлет «*Les mystifications du comte Michel Tyszkiewicz*» [Містифікації графа Михайла Тишкевича], скерований проти делегата УНР на Мірових конференціях у Парижі, Сен-Жермені, Сан-Ремо і Спа. У листопаді 1922 р. Комітет дій декларує свою підтримку радянській Україні. На думку членів комітету (серед них також Борщака), лише радянська Україна могла гарантувати соборність всіх українських земель... У ці ж роки (1923) Борщак був членом ефемерної Ліги української культури. Захищаючи права українців Галичини, у 1924 р. зустрівся з керівником Французької соціалістичної партії Леоном Блюмом.

У Парижі Борщак залишився на ціле життя. Тут він остаточно знайшов своє покликання – наукову працю. Він з головою поринув у архівні та бібліотечні пошуки, спершу у Франції, а пізніше в сусідніх країнах. У Франції, практично, поза полем зору допитливого дослідника не залишилося жодної великої бібліотечної чи архівної збірки. Він зумів проникнути не лише до архівів Міністерства закордонних справ і Міністерства війни, але також до деяких зачинених приватних колекцій. Після Парижа та інших французьких міст – бібліотеки й архіви Лондона, Відня, Рима, Стокгольма, Упсали, Лейдена, інших міст Бельгії та Голландії. До Іспанії та Португалії Борщак не дібрався, хоча весною 1932 р. спеціально студював іспанську та португальську мови. Всюди вперті розшуки того, що стосується України, особливо її минулого XVII – початку XX ст., контактів із Заходом, зокрема з Францією. Він мріяв про великі всеохоплюючі праці (ще у 1926 р. писав, що підготував 7 томів своїх наукових робіт, які мріяв видати, багато ілюструючи репродукціями гравюр), але в умовах еміграції, постійної

⁵ Можливо, пам'ять підвела Борщака. У газеті «Юг» за 1914 р. я таку статтю не знайшов. Правда, Борщак писав про журнал «Юг», який редагував археолог В. Гошкевич, газету ж редагували інші люди. Пошуки треба продовжити.

погоні за шматком хліба, фундаментальні праці вдавалося публікувати переважно окремими фрагментами. Та це не зменшувало настирливості дослідника. Він опублікував протягом життя понад 400 праць, серед них більше десятка книжок українською та французькою мовами (деякі перекладено також англійською). В зв'язку з тим, що про Борщака, по суті, ми знаємо дуже мало, подаю стислий перегляд його праць, зокрема таких, що зберегли наукову актуальність до наших днів.

Борщак був дуже добрим знавцем західних джерел та літератури з історії України. Його огляд: *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale* [Україна в літературі Західної Європи] // *Le Monde Slave* (далі – MS). – Paris, 1933. – Т. 3-4; 1934. – Т. 1-2; 1935. – Т. 1, що вийшов також окремою книжкою, не втратив свого значення досі, хоча й можна до нього додати не одне відкриття пізніших років. До праць історіографічно-джерелознавчого характеру можна зарахувати також такі огляди: Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії наук у Києві // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* (далі – ЗНТШ). – Львів, 1924. – Т. 134-135 (як на курйоз можна вказати, що цей звіт, призначений для Києва, було надруковано не там, а у Львові...); Українська періодика в паризьких бібліотеках // *Бібліологічні вісті*. – К., 1929. – № 4; *Les institutions scientifiques de l'Ukraine Soviétique* [Наукові установи Радянської України] // MS. – 1935. – Т. 2; *Histoire de l'Ukraine. Publications en langue ukrainienne parue en dehors de L'U.R.S.S.* [Історія України. Публікації українською мовою, що появилися поза СРСР] // *Revue Historique*. – Paris, 1939. – Т. 187.

Узагальнюючий характер мала його брошура: *Ідея Соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях*. – Париж, 1923.

В основному ж праці Борщака міжвоєнного періоду групувалися довкола кількох основних тем: козаччина XVII ст., Мазепа і мазепинці, епоха Наполеона, суспільно-політичний рух у Східній Україні та історія української дипломатії. І все це переважно у специфічному французько-українському аспекті.

Доба гетьмана Б. Хмельницького і пізніша Руїна відбилися в серії статей, з яких заслуговують на увагу, зокрема: *Хмельниччина і тодішня французька преса* // *Українська трибуна*. – Варшава, 1921. – № 187-188; *Франція й Україна. Козаки Б. Хмельницького під Дюнкірхеном (1645 р.)*. По невиданих документах архівів Військового міністерства й Міністерства закордонних справ у Парижі // *Там же*. – 1922. – № 5; *Гіюм Левассер де Боплан 1672 [!]* – 6.XII.1923 // *Літопис політики, письменства і мистецтва*. – Берлін, 1923. – Кн. 1. – № 1; *Бопланіана* // *Там же*. – 1924. – Кн. 2. – № 17; *Українські справи 1649 р. по Gazette de la France* // *Там же*. – 1924. – Кн. 1. – № 6-7; *Європа й Україна в минулому* // *Календар товариства «Просвіта» на 1925*. – Львів, 1924; 1652-1654 рр. на Україні по французькій газеті // *Календар «Дніпро»*. – Львів, 1925; *Early Relations between England and Ukraine* [Давні зв'язки між Англією та Україною] // *The Slavonic and East European Review*. – London, 1931. – Vol. 10.

Значно більше уваги присвятив Борщак XVIII століттю, особливо часам гетьманів І. Мазепи та П. Орлика. Спершу виникли десятки статей, наприклад: *Orlikiana*. Опис невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення // *Хліборобська Україна*. – Відень, 1922. – Т. 3; 1923. – Т. 4; *Україна і французька дипломатія XVIII ст.* // *Нова Україна*. – Прага, 1923. – № 3; *Верлен і Україна* // *Там же*. – 1923. – № 12; В книгозбірні гетьмана Орлика // *Літературно-науковий вісник*. – Львів, 1923. – № 11; *Могила Пилипа Орлика* // *Стара Україна*. – Львів, 1924. – № 6; *Пилип Орлик*. Головні

дати життя, акції і бібліографії. З нагоди 182 річниці його смерті // Там же. – 1924. – № 7-8; Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції // Там же. – 1924. – № 9-10 (також окремих відбиток); Діарій Пилипа Орлика // Там же. – 1924. – № 9-10; Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінка дипломатичної історії // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135; Арешт Войнаровського // Там же. – 1925. – Т. 138-140; Мазепа – людина й історичний діяч // Там же. – 1932. – Т. 152, вип. 1; Вольтер і Україна. За невиданими документами // Україна. – К., 1926. – Кн. 1; Шведчина і французька дипломатія // Науковий збірник Історичної секції Всеукраїнської Академії наук за 1928 р. – К., 1928; Пилип Орлик – книжник // Бібліологічні вісті. – К., 1929. – № 2-3. Пізніше вийшло кілька книжок: *La vie de Mazepa* [Життя Мазепа]. – Paris, 1931 (разом з Р. Мартелем; книжка витримала не менше дев'яти видань, серед них українське: Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана. – Львів, 1933); Великий мазепинець Григорій Орлик, генерал-поручник Людовика XV. – Львів, 1932 (англійський переклад: *Nryhor Orlyk, France's Cossack General*. – Toronto, 1956); Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепа, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. – Львів, 1939.

Захоплення Наполеоном, яке Борщак виніс ще з дому (його батько був полум'яним шанувальником Наполеона), вилилось у кілька нарисів, з яких притягає увагу: *Napoléon et l'Ukraine* // *Revue des Études Napoléoniennes*. – Paris, 1922. – № 8-9. Завершенням стала книжка: *Наполеон і Україна*. – Львів, 1937.

До XIX – першої половини XX ст. Борщак підійшов як історик суспільно-політичного руху, культури, а також як історик дипломатії. Так виникли праці: *Le Paix ukrainienne de Brest-Litovsk* [Український мир у Бересті-Литовському] // MS. – 1929. – № 4-8; *Traité de la Paix á Brest-Litovsk* [Мирна умова у Бересті-Литовському] // MS. – 1934. – Т. 3; *Masaryk et l'Ukraine* // MS. – 1930. – № 11-12; *L'Ukraine a la Conferéce de la Paix 1919-1923* [Україна на Мирній конференції 1919-1923] // MS. – 1937. – Т. 1-4; 1938. – Т. 1 (всі вони вийшли ще й окремими відбитками); *Карпатська Україна в міжнародній грі*. – Львів, 1938; *Documents nouveaux sur la politique ukrainienne des Empires Centraux en 1918* [Нові документи про українську політику Центральних держав 1918 р.] // *Affaires Étrangéres*. – Paris, 1939. – № 6. Українсько-французьких культурних взаємин стосувалися такі нариси, як: *Україна в Парижі* – серія фельєтонів паризьких «Українських вістей» 1926 (починаючи від № 6) – 1927 рр. (це була частина грандіозного задуму скласти своєрідний путівник по всіх «українських місцях» Західної Європи; з мрій видати всі фельєтони окремою книжкою з вінєтами І. Модзалевського та рисунками Ю. Лукомського нічого не вийшло); *Україна в творах Луї Леже* // *Життя і революція*. – К., 1929. – № 2; *Шевченко у Франції*. Нарис із історії французько-українських взаємин. – Львів, 1933.

Праці Борщака, в основному, написані на доброму науковому рівні, переважно на свіжій, вперше використаній саме ним джерельній базі. Ненормальні умови публікації (у газетах, популярних журналах) деколи примушували Борщака відмовлятися від докладного цитування тих архівних фондів, з яких він черпав відомості. В підрядкових покликаннях, що друкувалися в нефаховій пресі та й без авторської коректури, траплялися помилки. Історики, що особисто знали Борщака, кажуть, що він деколи свідомо приховував справжні назви джерел, архівів, бібліотек, фондів, з яких черпав відомості. Можна думати, що Борщак міг так робити в попередніх публікаціях газетного типу (можливо, ще й побоюючись конкурентів), відкладаючи виготовлення

адекватного джерельного апарату до остаточної наукової публікації. Але сподівання на науковий варіант часто були оманом, до перетворення якої в дійсність могло і не доходити... Ці обставини, без сумніву, утворюють додаткові труднощі для дослідників, що звертаються до праць Борщака. Незалежно від цього, однак, при використанні деяких повідомлень Борщака доходить до прикрих курйозів. Так, наприклад, З. Вуйцік оголосив, що Борщак, пишучи про перебування козаків, можливо, разом з Б. Хмельницьким, під Дюнкерком 1645 р. (пор. згадану вище статтю Борщака в «Українській трибуні». – 1922. – № 5), ледве чи не сфальшував ці відомості⁶. Як не дивно, але Вуйцік висунув таке твердження, цілком не ознайомившись зі статтею Борщака, в якій перелічуються відповідні архівні джерела (можливо – загально, можливо – не без помилок, але перелічуються). Висновки Вуйціка, авторитетного польського дослідника, в свою чергу, вплинули на хід думок дальших істориків – І. Вергуна⁷, О. Барана і Ю. Гаєцького⁸, В. Голобуцького⁹, а також на їхніх опонентів, наприклад, В. Сергійчука¹⁰. Всі дискусанти, треба шкодувати, не звернули увагу на пізнішу публікацію Борщака, в якій він навів повідомлення з «Gazette de France» 30 липня 1648 р., згідно з яким «вождь козаків зветься Хмельницький (Zmilski), що багато мандрував, зокрема по Франції, що її мову він знає»¹¹. Чимало труднощів завдала перевірка деяких джерельних покликань, пов'язаних з гетьманом Пилипом Орликом – клопоти ці не закінчилися (йдеться, зокрема, про розшуки манускрипту «Виводу прав України»). Дослідники біографії Гійома Левассера де Боплана А.-Б. Перналь та Д.-Ф. Ессар скаржаться, що, ідучи слідами Борщака, вони не знайшли ні листа Боплана 1665 р. до маршала Вобена, ні (в Руані) духівниці сина Гійома з датою народження батька, а також тих міських реєстрів, у яких мала бути дата смерті Гійома 6 грудня 1673 р.¹² Ці випадки зайвий раз доводять, що при перевірці джерельної бази досліджень тих істориків, для яких свого часу вихід на широку наукову арену був зачинений і в яких виникали різні обгрунтовані або необгрунтовані страхи, треба бути дуже уважним. Так чи інакше, особливості методики наукової праці Борщака вимагають об'єктивного вивчення, а не декларативних ознак недовір'я.

Борщака притягала також публіцистика, часто з політичним підтекстом. Писав він швидко, легко і багато, а на початку 20-х рр., коли в радянській Україні без, принаймні ззовні помітних, перешкод розгорталося культурне відродження і Комуністична партія

⁶ *Wójcik Z.* Czy Kozacy zaporoscy byli na służbie Mazarina // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1973. – Т. 64. – Zesz. 3. – S. 575-585.

⁷ *Verhun J.* Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siège de Dunkerque, en 1645-1646? (Чи українські козаки брали участь в облозі Дюнкерка 1645-1646?) // *Les Amis du Vieux Dunkerque.* – Dunkerque, 1979. – № 11-12. – P. 93-117.

⁸ *Baran A., Gajecy G.* The Cossacks in the Thirty Years War (Козаки в Тридцятирічній війні). – Rome, 1983. – Vol. 2. – P. 47-58.

⁹ *Голобуцький В.* Про одну легенду з історії України XVII ст. // *Український історичний журнал.* – К., 1985. – № 9. – С. 132-140.

¹⁰ *Сергійчук В.* Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном... // *Всесвіт.* – К., 1990. – № 6. – С. 158-166.

¹¹ [Борщак І.]. Триста років тому в Україні. За паризькою «Gazette de France» // *Україна.* – Париж, 1949. – 36. 1. – С. 35; тут наводиться також французький текст повідомлення.

¹² *Essar D.F., Pernal A.B.* La Description d'Ukraine de Guillaume le Vasseur de Beauplan. – Édition annotée. – Ottawa; Paris; Londres, 1990. – P. 27-28; *Le Vasseur sier de Beauplan G.* A Description of the Ukraine / Introduction, Translation and Notes by A.B. Pernal and D.F. Essar. – Ottawa, 1990. – P. 90-92 (машинопис; дякую А.-Б. Перналеві за можливість ознайомитися з цією працею, підготованою до видання).

проголошувала ідеї українізації, його симпатії повернули в бік радянської республіки. Він взяв активну участь в утворенні радянофільського Союзу українських громадян у Франції (СУГУФ; 1923-1932 рр.), був одним з його лідерів, хоча ніколи не був комуністом, так як і, зрештою, інші його керівники О. Севрюк та А. Галіп. Союз налічував близько 800 членів, переважно галичан (не дуже багато, якщо врахувати, що українців у Франції було тоді майже 40 тисяч). При Союзі був гурток українознавства, яким керував Борщак. У 1926-1927 рр. він був одним з організаторів товариства «Друзі українського кіно». У 1926-1929 рр. Борщак видавав у Парижі газету Союзу «Українські вісті» (формально головним редактором був О. Севрюк), в програмі якої було записано, що «Українські вісті» «обстоюють Соборну Радянську Українську Республіку на всіх українських землях» та «викривають польські й румунські звірства над західноукраїнським населенням й оповіщають їх перед світом». У цей період Борщак часто друкував свої праці в наукових та літературно-громадських журналах радянської України. В Парижі він зустрічався з політичними і культурними діячами з Харкова і Києва: у 1926 р. – з художниками М. Бойчуком, А. Тараном, В. Седлярем; у 1927 р. – з Ольгою Багалій-Татариновою, дочкою відомого історика, та неодноразово – з М. Скрипником; у 1928 р. – з М. Хвильовим (який і мешкав у Борщака на вул. Ложье, 34), дочкою М. Грушевського – етнографом Катериною. До паризьких знайомих Борщака належав російський історик Є. Тарле (1925 р.), литовський історик і дипломат П. Клімас (1933 р., Борщак вважав його своїм приятелем). Сталінський терор, що розбушувався в радянській Україні в кінці 20-х рр. та затягнувся на кілька десятиріч, не лише припинив контакти з Харковом–Києвом, але й цілком підірвав платформу СУГУФу і його друкованого органу.

До свідомості перекonanого радянофіла поступово доходило, що в радянській Україні громадське, наукове і культурне життя зупинилося. Про злам, який відбувся у ньому самому, Борщак писав двадцять років пізніше: «Катастрофа, що спіткала українську інтелігенцію в Краї (тобто в радянській Україні. – Я. Д.) й тих комуністів, що в них ідеї Маркса не знищили остаточно українського патріотизму, змусила мене кинути “Українські вісті” назавжди (підкреслюю – назавжди), відійти від українського громадського життя, бо я вважав і вважаю, що громадський діяч, навіть одного разу помилившись (хоч суб’єктивно він і не винен у цій помилці), не має права, якщо “чесний з собою”, далі продовжувати громадську діяльність, особливо на провідному становищі»¹³. Вже 1929 р. Борщак зрозумів, що «М.С. Грушевський, якби від нього залежало, більше зробив би, та він не в фаворі»¹⁴. Стаття «Слідами Розумовського у Франції», що мала друкуватися в «Записках історично-філологічного відділу» (кн. 27) Української академії наук, не побачила світу – весь тираж цього тому було знищено (свою статтю Борщак опублікував брошурою набагато пізніше, у 1957 р.). Книжку «Наполеон і Україна» Державне видавництво України прийняло до видання у 1927 р. (Борщак передавав рукопис через М. Скрипника), але «досі не друкується, бо... немає дозволу цензури, а ця не дає, бо в книжці надто “вихваляється Наполеон...”»¹⁵. Колись

¹³ Борщак І. Дві зустрічі // Україна. – Париж, 1950. – Зб. 4. – С. 253.

¹⁴ Лист І. Борщака 3 червня 1929 р. до львівського історика І. Кревецького // Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі – ЦДІА). – Ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 54. У цих дуже насичених фактами листах до львівського кореспондента відбилася ціла гама переживань Борщака.

¹⁵ Там же. Три крапки тут і далі проставлені Борщаком.

ще М. Скрипник робив Борщаківі надію на видання «України в Парижі» харківським друком, але з цього, зрозуміло, нічого не вийшло. Історик почав готувати «Діарій» гетьмана Пилипа Орлика (розраховуючи цілість на п'ять томів), хоча розумів, що «на Укр[аїну] цей матеріал, все-таки, надто “самостійницький”...»¹⁶. Але ще восени 1929 р. Борщак мав надію передати перший том київській Академії¹⁷. У 1930 р. він вже почав обурюватися: «Вчора, до слова, дістав “Прапор марксизму” з рецензією на ІХ-й том Грушевського. Теж рецензія...»¹⁸. Почав готувати повний корпус повідомлень «Gazette de France» про Україну XVII–XVIII ст. – вже не було надій на Харків чи Київ, «може пішло це в НТШ», – писав він¹⁹. Книжку про Григора Орлика послав до Львова: «Хотів я все зробити на Укр[аїні], але неможливо, цензура проти – надто національне»²⁰. Потім знову якісь неясні надії: «Кінчаю останні сторінки першого тома “Діарія”, який, сподіваюся, таки вийде»²¹. Врешті – цей перший том він вислав таки до Львова, до Михайла Рудницького²², але він не був виданий, а цей рукопис, здається, загублено²³. У квітні 1932 р. вже все було ясно. «На Радян[ській] Укр[аїні] тепер, після замкнення “України” (назва журналу. – Я. Д.) й “Бібл[іологічних] вістей”, нема де друкувати»²⁴. За своє радянофільство в політиці Борщак заплатив у науці тим, що у 1935 р. його обрання дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка президія товариства не затвердила²⁵.

У Парижі Борщаківі жилося нелегко. Ще у 1931 р. він робив заходи, щоб викладати українську мову та українознавство в Сорбоні – надії не здійснилися. Лише у 1938 р. він добився постійної праці. Став ініціатором викладання української мови та курсу українознавства в одному з найпрестижніших паризьких вищих навчальних закладів (призначеному, значною мірою, для підготовки дипломатів) – Національній школі живих східних мов. Та політична публіцистика ще часом притягала його. Після Мюнхенської умови 1938 р. написав дві статті проти неї для львівського «Діла» – їх конфіскувала польська цензура.

Друга світова війна поламала досить вже помірний спосіб життя історика. 11 червня 1940 р., напередодні приходу німців, Борщак покинув Париж. З Шатлеро він повернувся до столиці в кінці серпня. 5 вересня 1940 р. його (та інших українських діячів – Олександра Шульгина, ген. Миколу Шаповала, голову Української громади в Парижі) окупанти арештували. Він провів вісім місяців у зловісній в'язниці *Santé*. 16 квітня 1941 р. його звільнили: наближалася війна з Радянським Союзом, а з Борщака хотіли зробити ректора Київського університету (якого німці й не відкривали). У червні 1941 р. та у березні 1942 р. Борщак, попереджений українськими друзями та французькими паріютами, двічі тікав з помешкання, щоб уникнути арешту. У березні 1942 р. гестапо,

¹⁶ ЦДІА. – Ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 54.

¹⁷ Лист 31 жовтня 1929 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 60.

¹⁸ Лист 23 квітня 1930 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 64.

¹⁹ Лист 21 липня 1930 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 67.

²⁰ Лист 20 вересня 1930 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 68.

²¹ Лист 26 квітня 1931 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 70.

²² Лист 22 жовтня 1932 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 76, 78.

²³ Вже недавно переклад «Діарія» було знайдено серед паперів Борщака. Він буде опублікований як один з томів серії «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Українські переклади» (Кембридж, Масс.)

²⁴ Лист з квітня 1932 р. І. Кривецькому // Там же. – Арк. 85.

²⁵ ЦДІА. – Ф. 309, оп. 1, спр. 35, арк. 297.

все ж таки, перекинуло квартиру вверх ногами. 26 лютого 1943 р. його заарештували вдруге, як співробітника деголівської преси і керівника української антинімецької організації. Якимсь чудом його звільнили, але Борщак перейшов на нелегальне становище. 9 червня 1944 р. на помешкання знову наскочили німці, та Борщака не схопили. До Парижа він повернувся 25 серпня, тоді, коли до столиці увійшла одна з французьких танкових дивізій. Свої окупаційні будні вчений описав у мемуарах: *Huit mois á la Santé. Journal (1940-1941)* [Вісім місяців у Санте. Щоденник 1940-1941]: Montreil-sous-Bois, 1946. Безкомпромісність позиції Борщака здобула велику прихильність французької громадськості²⁶.

Після закінчення війни Борщак зробив спробу повернутися в Україну. У далекій Франції виглядало, що на Батьківщині життя поступово стабілізується. Борщак прийняв радянське громадянство, в Києві обговорювалося питання про обрання його академіком Академії наук УРСР. Але з України приходили чимраз тривожніші вісті. Призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У в 1947 р. свідчило, що терор продовжується. Борщак прийшов до радянського посольства і повернув паспорт.

Здавалося, важкі випробування часів війни могли підірвати сили вченого. Та він був невтомним. Як професор української мови, літератури і культури, він продовжує свою викладацьку діяльність у Національній школі живих східних мов. 1949 р. стає директором Архіву української еміграції у Франції, що зберігався у приміщенні цієї ж Національної школи. У 1949-1953 рр. видає в Парижі науковий журнал «Україна» (вийшло 10 збірників) з численними власними статтями, нарисами, нотатками. Він редагує серію видань українських класиків зі своїми передмовами і примітками: *О. Стороженко*. Марко Проклятий. – Париж, 1946; *М. Костомаров*. Книги биття українського народу. – Париж, 1947; *Т. Шевченко*. Вибраний Кобзар. – Париж, 1947. Видає перший французький підручник української мови: *Lectures ukrainiennes avec grammaire, commentaire et lexique* [Українська читанка з граматикою, коментарем та словником]. – Paris, 1946. Продовжує попередні лінії дослідження.

Отже, XVII ст.: *Rus', Mala Rosija, Ukraina // Revue des Études Slaves* (далі – RES). – Paris, 1947. – Т. 24; *La lettre de Zaporozques au Sultan* [Лист запорожців султанові] // RES. – 1949. – Т. 26; *A Little-known French Biography of Yuras' Khmelnytsky* [Маловідома французька біографія Юрася Хмельницького] // *The Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. – New York, 1953. – Vol. 3, № 7.

Далі, XVIII ст.: *La légende historique l'Ukraine. Istoria Rusov* [Історична легенда України. Історія русів]. – Париж, 1949; *L'Hetman Orlyk a Salonique 1723-1724* [Гетьман Орлик у Солуні 1723-1724 рр.] // RES. – 1950. – Т. 27; *Гетьман Орлик у Солуні (1723-1724 рр.) // Україна*. – Париж, 1951. – Зб. 5; *Орликіана // Там же*. – 1953. – Зб. 10; *Слідами гетьмана Розумовського у Франції*. – Мюнхен, 1957.

Та, врешті, XIX – початок XX ст.: *Михайло Грушевський // Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2; *Пам'яті Івана Кривецького (У десяти роковини смерті) // Україна*. – 1950. – Зб. 4; *С. Томашівський – історик (До 20-річчя з дня його смерті) // Там же*. – 1951. – Зб. 6; *Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі // Там же*. – 1949. – Зб. 1; 1953. – Зб. 10; *Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки // Там же*. – 1949-1953. – Зб. 2-10 (перероблені, значно доповнені й продовжені фельетони паризьких «Українських вестей» 1926-1927 рр.); *Слов'янські студії у Франції (1840-1950) // Там же*. – 1951. –

²⁶ *Scherer M., Mazon A. Élie Borschak // Revue des Études slaves*. – Paris, 1960. – Т. 37. – P. 342-344.

36. 5; *Ukraine in the Russian Empire in the XIXth and the Early XXth Centuries (1800-1917)* [Україна в Російській імперії XIX – початку XX ст. (1800-1917)] // *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*. – Toronto, 1963. – Vol. I (видано посмертно). Посмертно опубліковано також чимало статей в «Енциклопедії українознавства» та «Encyclopedia of Ukraine».

Деколи заглядає в давніші століття: *Les jeunes filles gothes du Slovo d'Igor* [Молоді готські діви «Слова» про Ігоря] // *RES*. – 1949. – Т. 26. У *RES* регулярно публікував українську хроніку. У серії «Bibliothèque Franco-Ukrainienne» (у якій в 1946 р. побачили світ згадані вище спогади про ув'язнення німцями) мав видати «Опис України» Боплана (за виданням 1660 р.; український переклад Боплана він підготував раніше), але засобів для цього не було.

Передчуваючи недалеке закінчення свого життєвого шляху, Борщак взявся переглядати особистий і науковий архіви. Ще у 1932 р., під впливом смерті дружини, яка десять років була його щоденним помічником у науковій творчості, він писав: «Турбують мене мої матеріали. Я тепер один – моєї бідної дружини й співробітника немає; як помреш на чужині – все загине. Немає фізичної змоги поробити копії – забирає час дурна праця в французьких журналах для зарібку»²⁷. У середині 50-х рр. Борщак спалив чимало листів та інших паперів, що стосувалися його контактів з людьми часто цілком протилежних політичних орієнтацій. Основну частину своїх матеріалів віддав до згаданого вище Архіву української еміграції у Франції, що тепер входить до складу Національного інституту східних мов і цивілізацій (більше відомий під скороченням *INALCO* – це колишня Національна школа живих східних мов). Дещо передав проф. Марі Шерер, колезі за викладацькою діяльністю. Чи вістка, що архів Борщака (хіба також якась його частина) є у Національній бібліотеці в Парижі, правдива²⁸, – не знаю. З тих матеріалів, які залишилися в руках його молодшого співробітника Аркадія Жуковського, дещо повертається (як Борщак колись мріяв) в Україну, до фондів Академії наук у Києві. В листопаді 1990 р. А. Жуковський передав через члена-кореспондента АН УРСР П. Соханя підготований власноручно Борщакком список його друкованих праць (це три зошити не дуже розбірливим почерком) і доповнений рукою остаточний варіант праці: *L'Ukraine dans la littérature de L'Europe occidentale*. За такий подарунок ми можемо бути лише глибоко вдячні. Він не лежатиме мертвим капіталом: «L'Ukraine» разом з доповненнями перекладається по-українському і буде видана разом з біобібліографією Борщака, науковим апаратом, можливо, спогадами А. Жуковського, як окремих том серії «Пам'ятки української історичної думки» Археографічною комісією Академії наук. Підсумок того, що збереглося, а що не вціліло з матеріалів Борщака, здається, буде зроблено не скоро. Чи серед решток його наукового архіву буде знайдено ключ до таких тверджень дослідника, які він не мав можливості документально обґрунтувати у своїх працях, друкованих у нефакховій пресі, не знаю. Чи збереглися його щоденник, папери, що стосувалися політичної його діяльності, зокрема 1919-1922 рр., протоколи Найвищої ради послів 1923 р. щодо Східної Галичини, особисті архіви приятелів, які, під впливом відомостей про українізацію, виїхали в радянську Україну, а свої папери залишили Борщаківі (перелічую те, про що писав сам історик) – поки що невідомо. Дещо забрали гестапівці під час обшуків (листи

²⁷ Лист 22 жовтня 1923 р. до І. Кривецького // ЦДІА. – Ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 36.

²⁸ *Микитенко Ю.* Слідами однієї забутої полеміки // *Слово і час*. – К., 1990. – № 6. – С. 33.

М. Скрипника, наприклад). Була чимала бібліотека з унікальними виданнями, серед них Шевченків «Кобзар» 1860 р. з автографом поета²⁹ (його Борщак купив випадково у Парижі 1927 р.), комплекти українських радянських видань 20-х років – дуже раритетних у наш час, галицька преса 20–30-х. Яка доля цієї збірки? Питання поки що без відповіді.

Весною 1958 р. Борщак розбив параліч, відняло мову. 11 жовтня 1959 р. його не стало. Багато амбітних наукових планів, публікаторських задумів обірвалося незавершеними, не доведеними до кінця.

Після Борщака залишилася велика наукова та публіцистична спадщина, розпорошена по десятках різних видань, спадщина, яка досі – також через суперечливість цієї, без сумніву, непересічної постаті – не вивчена як слід. Однак вже сьогодні не підлягає сумніву, що досліджувати різноманітні контакти – політичні, дипломатичні, культурні – України з країнами Західної Європи, особливо з Францією, періоду середини XVII – початку XX ст. без уважного студіювання праць Борщака просто неможливо. Тривалою заслугою історика на довгі часи залишиться популяризація української проблематики у франкомовному науковому середовищі та самого імені України в різних громадських колах Франції. Перевидання чекають далі його твори.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Ілько Борщак, історик // *Борщак І.* Мазепа; Орлик; Войнаровський: Історичні есе. – Львів, 1991. – С. 3-14.

²⁹ В останній час про цей «Кобзар»: *Дейч Є.* Шевченків автограф у Парижі // *Літературна Україна.* – К., 1989. – 16 лютого.

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ – ІСТОРИК УКРАЇНИ

Протягом багатьох десятиріч про діячів української науки і культури писали так, як комусь чи чомусь було потрібно (не завжди навіть було ясно – кому і чому). Так також, полаковано і підсолджено, писали про видатного українського історика Івана Крип'якевича (це, незалежно від тих не менш численних випадків, коли його виклинали за нездійснені гріхи). Тепер, коли відбувся великий злам у громадській свідомості, ми зобов'язані писати про людей українського минулого і сучасного правду – бо на ту правду вони заслужили своїм, часто дуже складним і покрученим життям. Такої правди заслуговує також Іван Крип'якевич.

Після смерті на його могилі поставили скромного чорного хреста з написом на табличці «Іван Крип'якевич – історик України» та датами життя. І знову комусь і чомусь цей напис не подобався. Застосовували різні засоби залякування та шантажу – і хрест з написом через кілька місяців після смерті академіка Академії наук УРСР зник з його могили. А про Крип'якевича треба писати якраз як про історика України, бо саме ним він був ціле своє творче життя.

Небагатьом історикам України талан дозволив тримати одночасно в одній руці два пера – перо академічного вченого і перо популяризатора науки. Крип'якевич належав до тих будівничих науки, які однаково міцно і рівно могли користуватися обома перами. Не так легко навіть вирішити, котрому з двох він віддав перевагу. Дві лінії творчості – дослідницька і популяризаторська – чітко простежуються на майже всіх етапах наукової діяльності історика. Дві лінії не протирічили, а, навпаки, гармонійно доповнювали одна одну. Найкращий доказ – «Історія України», яка, написана ще у 1938 р., лише тепер без перешкод доходить до читача на рідній землі. У цій оригінальній пам'ятці української історичної думки результати наукових досліджень подаються через призму популяризації високого гатунку. На «Історіях України» Крип'якевича – різного формату, різного обсягу, різного призначення (їх огляд подається далі) – виховувалося багато поколінь західноукраїнської молоді в минулому. Перевидання тексту 30-х рр. доводить життєздатність концепції, закладеної понад 50 років тому в «Історію України» Крип'якевича. І сьогодні, і в майбутньому до неї звертатиметься ще не одне покоління читачів.

Це не парадокс, але сумна правда, яку навіть не вдається як слід пояснити, та про Івана Крип'якевича, про видатного українського історика ХХ ст., ми не маємо досі ні монографії, ні окремих проблемних досліджень, ні навіть вичерпної біографії і бібліографії¹. Його пам'яті учні та товариші не присвятили, як це у звичаї в науковому світі, жодної збірки праць. Такі випадки у наш час переважно пояснюють просто. Його

¹ У найповнішому на сьогодні покажчику (Кізлик О.Д. Іван Петрович Крип'якевич: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1966. – 79 с.) пропущено, зрештою, без вини упорядника, не менше 250 назв, ряд з них – і високої наукової вартості. Треба вважати, що загальна кількість друкованих наукових і науково-популярних праць Крип'якевича сягає 700-750 назв.

забували свідомо, бо він, можливо, не був представником офіційної радянської науки, його, можливо, репресували, він, можливо, проходив по політичних процесах, його тримали в чорному тілі, тому що...

І тут іде перелік справжніх або уявних провин. Без сумніву, та найофіційніша фасадна історична наука Крип'якевича не любила, бо вона взагалі ніколи нікого не любила, хіба що актуальних фасадних істориків, та й то лише на короткий час їхнього ефемерного світіння зіркою, нібито, першої чи другої величини, що, зрештою, ніколи не було пов'язане з науковими заслугами. Крип'якевича не любили, а на його науковому шляху несподівано виникали різні бюрократичні й небюрократичні перешкоди – але ні формальних, ні фактичних причин його замовчувати ніколи не було і не могло бути. Правда, чимала частина його праць десятиріччями заповнювала полиці спеціальних фондів бібліотек – але всі ці праці були т. зв. дорадянського періоду, коли, кажучи словами заступника голови Ради Міністрів УРСР М. Бажана, важко було «обвинувачувати професора Крип'якевича за те, що він не був раніше марксистом» («Радянська Україна», 30 листопада 1946 р.).

Адже Крип'якевича справді-таки ніколи не репресували, він не проходив по жодних політичних процесах, він ішов, принаймні назовні, цілком нормальним шляхом нормального радянського вченого, якому Вітчизна дала чимало почесностей: доктор історичних наук без захисту дисертації, професор, завідуючий відділом академічного інституту, завідуючий кафедрою університету, багаторічний директор одного з інститутів Академії наук УРСР, академік цієї ж Академії, заслужений діяч науки УРСР, автор багатьох наукових праць, серед них і великих монографій, надрукованих у радянський час, і т. д.

Отже – чому? Чому довгі роки після смерті довкола цього імені тривала змова мовчання: якнайрідше згадувати в науковій пресі, покликатися лише при крайній необхідності, не досліджувати наукову спадщину, не видавати готові, але не опубліковані при житті праці (єдиний виняток – монографія «Галицько-Волинське князівство» (К., 1984, 174 с.), для видання якої тиражем аж 4850 примірників треба було скласти редакційну колегію з чотирьох осіб і кликати на допомогу чотирьох рецензентів, а період перекидування праці з одного темплану в інший тривав десяток років!), усю ж інформацію для громадськості обмежувати лаконічними стандартними енциклопедичними статейками. Отже, далі, чому? Може, українська радянська історична наука 40–60-х рр. мала аж надто багато дослідників рангу Крип'якевича, тому й академіка можна було згадувати так собі серед десятків інших рівнорядних прізвищ? Та ні, таких, як Крип'якевич, не було – такий був лише один.

Вичерпну відповідь на настирливе «чому?» дасть, очевидно, майбутнє. Мені хочеться підказати одну з можливих відповідей: ненормальне становище в українській радянській історичній науці, в якій вага і значення історика, його реальний вклад у рідну історію протягом довгих десятиліть не визначався якраз цим реальним вкладом. А механізм замовчування діяв згідно з стародавньою істиною: «Немає більшої ненависті, як ненависть незнання до знання». Істиною, яку для себе колись відкрив ще Галілео Галілей.

***

У межах вступної статті до «Історії України» немає можливості висвітлювати докладно життєвий і науковий шлях Крип'якевича². Основним моїм завданням стало звернути

² Недавно побачила світ стаття Романа Івановича Крип'якевича «Історик України» (Дзвін. – Львів, 1990. – № 5), в якій син академіка любовно і сумлінно виклав багато фактів з біографії та звернув увагу на важливіші наукові досягнення батька.

увагу на вузлові наукові проблеми, якими займався історик. А їх не завжди можна відірвати від тих життєвих перипетій, які так чи інакше (переважно, треба шкодувати, негативно) відбивалися на його науковій творчості і які, можливо, також складають відповідь на настирливе «чому?».

Хоча Іван Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у Львові, він якось так до самого кінця не вважав себе львів'янином. Він немов постійно відчував на собі ношу попередніх поколінь роду – спадкових, протягом століть, холмщаків і спадкових, також сторіччями, священників. Батька, Петра, вченого-теолога (старанно підібрана і цінна його богословська бібліотека зберігалася в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, аж доки у 50-х рр. її – так, як і інші меморіальні бібліотеки – не розкинули бібліотекарі Львівської бібліотеки Академії наук), примусили покинути свою вузьку холмську Батьківщину, коли в ній силою ліквідували унію і запровадили православіє-цареславіє. Петро Крип'якевич не зумів до кінця життя позбутися свого холмського коріння – й ностальгію за втраченою рідною стороною передав синові Іванові, який і в науковій тематиці не раз повертався до цих західних окраїн української землі. Дитинство, молодість Івана, як звичайно – школа, гімназія – були львівськими. Польські педагоги (гімназія, яку закінчив у 1904 р., була з польською мовою викладання) намагалися довести гімназистові, що він є людиною гіршою, бо не панської кості і представником східного дикого світу – цю науку Іван зрозумів. Бо й університетські роки (філософський факультет Львівського університету 1904-1909 рр.) проходили в такому ж дусі.

У Львівському університеті, розташованому на українській землі, в оточенні трьох мільйонів українців-галичан, університеті, який, згідно з елементарною логікою, повинен був бути українським, панувала шовіністична польська професура і гуляла націоналістична польська боївка, провокуючи сутички й побоїща. Тому у 1907 р. для Крип'якевича – три тижні арешту без суду за активний виступ за український університет; тому 14 років пізніше – участь в організації свого Українського університету у Львові, таємного, визнаного цілим культурним світом – крім культурної, але окупаційної Польщі.

До науки, саме історичної, потягнувся рано. 16-річним хлопцем зайшов до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), де ветеран соціалістичного руху в Галичині М. Павлик почав давати йому наукові книжки. Так почалося знайомство з Товариством, з яким Крип'якевич не розлучався майже 40 років – аж до самої його ліквідації «за першої радянської влади». Та символом історичної науки, до якої він прагнув з гімназійної лавки, став для Крип'якевича ще до університету такий майбутній велетень української історіографії, яким був професор Михайло Грушевський (до речі, холмщак за народженням), він же ж і голова НТШ. Як голова іншого товариства – Товариства прихильників української літератури, науки й штуки – Грушевський організував влітку 1904 р. курси українознавства. Там вперше схрестилися їхні шляхи – молодий 18-річний адепт музи історії Клію і вже дуже досвідчений, на двадцять років старший, її служитель, що стояв на порозі європейської наукової слави. Грушевський принаймні десять років вів свого учня по щаблях історичної науки чимраз вище і вище: історичні семінари, суворі, але справедливі, в університеті (ось де була та справжня «школа Грушевського»!), засідання Історично-філософської секції НТШ з доповідями і повідомленнями Крип'якевича, сторінки «Записок НТШ», журналу європейського академічного рівня, який, починаючи від 1905 р., заряснів розвідками,

архівними публікаціями, оглядами, рецензіями студента, учня, врешті цілком самостійного історика. Грушевський для нього – це і членство в НТШ (спершу, з 1906 р., звичайне, пізніше, з 1911 р., дійсне), і наукові відрядження від імені Археографічної комісії НТШ до архівів і рукописних відділів бібліотек (Краків 1906-1907 рр., Варшава і Москва 1910-1911 рр.), це і тема та захист докторської дисертації («Козаччина і Баторієві вольності», 1911 р.), перші десятки цілком самостійно, але й під опікунчим оком метра написаних наукових статей (1905-1914 рр.), перша велика книжка – «Матеріали до історії української козаччини», т. 1 (Львів, 1908 [462 с.] – восьмий том фундаментальної серії «Жерела до історії України-Руси», що заслужено зайняла почесне місце в історії української археографії). Немає нічого дивного в тому, що наукові дослідження молодого історика – історія козаччини, передусім, майже рівнорядно історія середньовічного українського Львова – проходили в руслі тих завдань, які стояли перед Грушевським як творцем багатотомної «Історії України-Руси». Скеровуючи увагу свого учня на слабо вивчені проблеми, Грушевський ніколи не забував покликатися на ті результати, до яких доходив його студент, а потім вже зрілий дослідник. Не менше десяти років Крип'якевич перебував у полоні наукового чару свого професора, потім поступово лінії їхніх концепцій розійшлися. Грушевський до кінця залишався істориком-народником, Крип'якевич пішов по шляху державництва. Та глибоку повагу і вдячність до вчителя Крип'якевич зберігав завжди. Географічно вони розлучилися ще в 1914 р., коли Грушевський назавжди попрощався зі Львовом. Листовні зв'язки то були, то обривалися. Весною 1929 р. Крип'якевич поїхав на радянську Україну, щоб там ще раз, у Києві, вже востаннє, побачитися з учителем. А після незрозумілої його смерті у грудні 1934 р. поклав на могилу свій вінок пошани – книжку «Михайло Грушевський. Життя і діяльність» (Львів, 1935 [63 с.]).

Крип'якевич був, без сумніву, найвидатнішим і найпліднішим учнем найбільшого українського історика – і, як це не гірко тепер усвідомлювати, одним з небагатьох, яким доля дозволила кінчати життя не за ґратами і не за кільчастим дротом...

Історичні семінари Грушевського, Історично-філософська секція НТШ, Археографічна комісія НТШ – це був основний, але не єдиний зміст діяльності Крип'якевича до Першої світової війни. Крип'якевич не був кабінетним вченим, його цікавило багато питань, часом далеких від основного стрижня наукових занять. Студентський рух, освітня діяльність, науково-популяризаторська журналістика. Вже тоді, одночасно з науковим, він підгострює своє друге перо: статті у віденському «Ukrainische Rundschau», у львівських «Письмах з "Просвіти"», «Молодій Україні», «Неділі», в київському «Літературно-науковому вістнику». Далі – редакційна праця (у 1911-1914 рр. редагує «Дзвінок», за підзаголовком «Ілюстрована часопись для дітей і молодіжи»; у 1913-1914 рр. – розкішний, як на галицькі умови, журнал «Ілюстрована Україна»), белетристика. Зростає ерудиція, збільшується популяризаторський, журналістичний і просто видавничий досвід.

А так, приватно, Крип'якевич хто? Після закінчення університету, докторату, з блискучими перспективами наукової кар'єри (перспективами, які при чужому пануванню в офіційній науці можна було реалізувати хіба що на засіданнях НТШ) – учитель спершу приватної гімназії з українською мовою викладання Українського товариства педагогічного в Рогатині (1909-1910 рр.), потім філії цісарсько-королівської (тобто, звичайною мовою, просто державної) академічної гімназії у Львові (1912-1914 рр.). Великий контраст підневольного українського культурного життя Галичини епохи Австро-Угорської монархії.

Перша світова війна, крім злиднів і непевності завтрашнього дня – та якихсь неясних надій, принесла небагато. Поганий зір захистив від військового мундира. Російська окупація Львова – зачинені українські школи, отже, лише випадкові підробітки. Крип'якевич став істориком сучасного дня, збирав документи, оголошення, відозви 1914-1915 рр., щоб пізніше видати їх окремою документальною збіркою. Повернення до філії гімназії у 1916 р., газетярські підробітки, шліфування раніше написаних, але не опублікованих через війну розвідок. У жовтні 1918 р. нібито просвіток – подорож до дуже неспокійного Києва (це напередодні антигетьманського повстання), щоб там отримати затвердження на в. о. професора недавно організованого Кам'янець-Подільського державного університету. Посада, яку через хворобу (тиф) і завірюху громадянської війни Крип'якевич ніколи не зайняв. Але невсипуща енергія не дозволяє сидіти склавши руки. Історична хвилина, коли народ скидає кайдани багатівікової неволі, ставить свої вимоги: потрібні, дуже потрібні українські підручники для українських шкіл і, чи не перш за все, з української історії. Майже десятирічний педагогічний досвід пригодився дуже – так виникають перші посібники з історії України Крип'якевича, останній варіант яких (з 1938 р.) тримаємо ось у руках (цим підручникам присвячено далі окремих підрозділ).

Крип'якевич читав багато, вперто і постійно: збірки джерел, історичну літературу. Росла особиста бібліотека вченого: високі під стелю у майже чотириметрової висоти кімнатах у помешканні вже одруженого історика на останньому поверсі будинку на вул. Домагалічів, 9. Крім цього, в постійному розпорядженні прекрасна за своїм послідовно продуманим українознавчим профілем бібліотека НТШ на вул. Чарнецького, 24. І поряд з розкритою книжкою, журналом – десятки свіжонарізаних карток – із складеного в чотири аркуша паперу виходило вісім карток. Крип'якевич працював методом складання картотек дуже широкого тематичного профілю: ніщо прочитане не минало дарма. Картотеки були за місцевостями, особами, предметами, темами, подіями. Допомога, зрештою, світлій пам'яті. Тому в післявоєнні роки тематика писань Крип'якевича, особливо науково-популярних, дуже поширюється. На першому плані далі козаччина, а особливо, держава Богдана Хмельницького і цілий комплекс бічних екскурсів від даної проблеми. Найвидатніше досягнення 20–30-х рр. – «Студії над державою Богдана Хмельницького», що друкувалися підряд у чергових томах «Записок НТШ» (Львів, 1925-1931, т. 138/140, 144/145, 147, 151, разом з екскурсами близько 250 с.), а через важкий матеріальний стан Товариства і не могли побачити світ окремою книжкою. Крім цього, десятки й десятки статей, що відбивали широку шкалу наукових зацікавлень Крип'якевича. Продовжується дослідження минулого Львова та його околиць – класичним став його путівник «Історичні проходи по Львові» (Львів, 1932, 168 с.). Історико-краєзнавча тематика поширюється на інші регіони Галичини. Виникають теми з історичної географії та історичної картографії, складаються переліки стихійних лих, астрономічних і метеорологічних явищ у минулому. З'являються статті з історичної етнографії. Дальші комплекси: історія друкарства з переходами до історії мистецтва (гравюри, екслібриси) і паперу; історія Церкви з вивченням минулого парафій, монастирів; історія війська від найдавніших часів – науково-популярні нариси про окремі роди військ і т. д. Лише повна наукова бібліографія праць Крип'якевича, видання якої дуже на часі, здатна розкрити діапазон зацікавлень і широку джерельну базу, на підставі якої історик висвітлював різноманітні важливіші та дрібніші питання. Статті і повідомлення Крип'якевича друкувалися на сторінках таких журналів, як

«Літературно-науковий вістник», «Стара Україна», «Політика», «Туристика і краєзнавство», «Записки чина Св. Василя Великого», «Життя і знання», «Рідна школа», «Назустріч», «Рідна мова», «Українська книга», «Наша Батьківщина», та інших. І немов вершина наукової та науково-популяризаторської діяльності напередодні Другої світової війни – участь у настільних підручних виданнях: «Велика історія України» (Львів, 1935), «Історія українського війська» (Львів, 1936), «Історія української культури» (Львів, 1937), «Всесвітня історія» (Львів, 1938-1939, видання не закінчено), «Географія України та суміжних країн» (Львів, 1938), «Атлас України та суміжних країн» (Львів, 1937). Для заробітку – історичні оповідання і повісті.

Окрема сторінка наукової діяльності – співпраця з Всеукраїнською академією наук у Києві та іншими установами радянської України. Вона розгорталася дуже плідно: Крип'якевич публікував статті в наукових журналах і щорічниках «Україна», «Бібліологічні вісті», «Вісник природознавства», «Науковий збірник» (Історичної секції колишнього Українського історичного товариства), «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії». Співробітництво могла активізувати подорож до Києва і Харкова 1929 р., де вже у 1931 р. воно раптово обірвалося. А потім на адресу Крип'якевича полетіла груба лайка. Крип'якевич – «вчений» (у лапках), «фашист і гетьманець», «шпигун-історик», який «обгрунтовував єднання українських фашистів по цей і по той бік кордону з польськими і німецькими фашистами в історіографії». Та й далі: «Всі ці Грушевські, Студинські, Колесси, Крип'якевичі, Кордуби вели зрадницьку запродажну роботу по підготовці нової інтервенції шляхом ідеологічного оброблення мас»³. Було гірко і незрозуміло – або аж надто зрозуміло.

По Східній Україні котився погром українського культурного і наукового життя та наближалася епоха великого терору.

А що ж робив цей «фашист і гетьманець», як заробляв шматок хліба? Все було без особливих перемін, майже як до Першої світової війни. Ті самі гімназії, часом з репресивним підтекстом. До 1925 р. – філіал академічної гімназії, 1925-1928 рр. – польські гімназії Львова. У 1929 р. вигнаний з праці за протест проти шовіністичних вибриків «колег» – вчителів і гімназистів... Штрафним трибом переведений до гімназії у Вонгровці у західній Польщі, куди, однак, не поїхав. 1929-1934 рр. – польська гімназія у Жовкві, потім, до вибуху війни, така ж у Львові.

Чотири роки була ще таємна сторона біографії. Участь з 1921 р. в організації згаданого вже вище Українського таємного університету у Львові. Місця лекцій університету постійно мінялися, щоб зводити на манівці шпиків та поліцію. Крип'якевич став у 1922 р. секретарем сенату університету, читав на філософському факультеті курси історії України й української історіографії XVIII–XIX ст. (курси побачили світ у тогочасному літографованому самвидаві 1923 р.). В університеті Крип'якевич керував семінаром істориків, видав у 1923 р. три номери позацензурного (також літографованого) «Історичного вісника», згідно з підзаголовком, «органу студентів-істориків Українського (таємного) університету у Львові». А в НТШ – секретар (з 1920 р.) Історично-філософської секції, пізніше (з 1934 р.) – голова, редактор ряду томів «Записок НТШ», керівник окремої Комісії старої історії України.

³ *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // *Записки Історично-археологічного інституту.* – К., 1934. – Т. I. – С. 29, 31, 37-38.

Неспокійно і стурбовано, пам'ятаючи безглузді образи, які летіли з Києва п'ять років раніше, зустрів Крип'якевич вересень 1939 р. Але видимих причин для хвилювань, назовні, принаймні, не було. Очевидно, авторитет видатного вченого переважив безпідставні підозріння та недовір'я. Навіть навпаки: 1939 р. – в. о. професора і завідуючий кафедрою історії України Львівського університету ім. І. Франка; 1940 р. – завідуючий відділом Інституту історії України АН УРСР (відділ розташовувався у близькому серцеві Крип'якевича давньому Василіанському монастирі по вул. Жовківській, де й під рукою була кваліфіковано підібрана колишня Центральна бібліотека василіан); 1941 р. – присудження, без захисту, на підставі друкованих наукових праць, ступеня доктора історичних наук і затвердження звання професора. Здавалося, брутальні вигуки 1934 р. вже ніколи не повторяться. Лише раптова і нагальна ліквідація НТШ на початку 1940 р. – товариства, в діяльність якого Крип'якевич вклав стільки зусиль і енергії, – виглядала поганою, зрештою, не єдиною поганою ворожбою. Було тривожно, світ палав полум'ям війни, яка ще двічі (1941, 1944 рр.) прокотилася через Львів.

Була надія, що після чорних років німецької окупації, які історик провів редактором видавництва і які примусили його міняти помешкання, пошкоджене вибухом американської авіабомби, повинна настати стабілізація хоча б у науковому житті. Справді, спершу так і виглядало: Крип'якевич повернувся до університету на завідуючого кафедрою історії України, став деканом історичного факультету. Відновилися діяльність відділу Інституту історії України АН УРСР, його знову очолив Крип'якевич. Але це була лише коротка і поверхова передишка. Як тільки закінчилася війна, історика почали «проробляти» на публічних зборищах – спектаклях в університеті, в театрі ім. Заньковецької. Насунулися роки кагановичівської реакції, цькування і виполювання української інтелігенції, звинуваченої в черговому рецидиві буржуазного націоналізму. Львів ввижався його центром, Львів треба було покарати. Академічні установи гуманітарного профілю у Львові стали колективною жертвою вишукування і винищування «внутрішніх ворогів». У серпні 1946 р. установи ліквідували. Параноїдальна фантазія придумала, що їх існування консервує націоналістичні пережитки і є на руку антирадянському підпіллю. Всіх наукових співробітників розігнали, а шестеро найважливіших (і найбільше підозрілих) вчених (І. Крип'якевич, І. Карпинець, В. Огоновський, Олена Степанів, М. Возняк, Я. Ярема) депортували на «почесне заслання» до Києва. Тепер Крип'якевич вже науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР.

Історик формально збирав матеріали для (зрештою, в основному, давно написаної) монографії про Богдана Хмельницького, але частіше перегортав стародруки в Державній публічній бібліотеці АН УРСР, в якій директор Ю. Меженко, колишній редактор «Бібліологічних вістей», дав йому посаду завідуючого відділу стародруків. Гуртожиток для депортованих на вул. Челюскінців був холодний і понурий. Київські газети приносили погромні статті – немов вітали в цей спосіб історика в столиці: «...проф. Крип'якевич, прагнучи стати радянським вченим, мусить почати разом з усім загоном українських радянських істориків послідовну і рішучу боротьбу проти тих ворожих українському народові поглядів, які він, як послідовник М. Грушевського, проповідував і ширив» («Радянська Україна», 19 листопада 1946 р.). Навздогін, зі Львова, летіли звинувачення в фальсифікації етногенезу росіян та взаємовідносин Північної й Південної Русі ще до монголо-татарської навали⁴. Цькування продовжувалося й

⁴ Горбатюк В.Т. М. Грушевський та його так звана школа. (Історіографічні замітки) // Наукові записки Львівського державного університету. – Львів, 1946. – Вип. 1 (серія історична). – Т. 1. – С. 29.

наступного року – сигналом стала постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» з вересня 1947 р. Виявилося, що «перо професора Крип'якевича було плодотворно на “труды”, пропагандировавши антинаучні концепції М. Грушевського і на всякі антисоветські пасквили», а тепер «он так и не изложил исторической правды о деятельности Богдана Хмельницкого и значении Переяславской рады. Кто мешает ему рассказать подлинную правду о предателях украинского народа Иване Мазепе и Симоне Петлюре, о разбойничьем хозяйничании немецких оккупантов на землях Украины?» («Львовская правда», 25 листопада 1947 р.). Інший автор доповнив: “Теорії” Грушевського повторював І. Крип'якевич, пишучи свій розгнуждано-націоналістичний “Нарис історії України”, виданий у Львові 1941 року» («Радянська Україна», 14 грудня 1947 р.). Завзятого викривальника цілком не турбувала та обставина, що ні в 1941, ні в будь-якому іншому році Крип'якевич ні у Львові, ні в іншому місті книжку під назвою «Нарис історії України» не видавав... У 1947 р. (так як і в інших роках сталінщини) діяв безпомилковий рецепт: я не читав, але засуджую. Такі звинувачення могли дати дуже і дуже погані наслідки.

У травні 1948 р. київська депортація закінчилася. Повернення назад, у Західну Україну, вже не становило небезпеки для краю. У Львові перед Крип'якевичем виникло питання: обласний архів чи якийсь музей? Інших можливостей для одного з найвидатніших у цей час істориків України не було. Отже, музей. Рівно три роки віддав Крип'якевич Українському музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові і тільки примха диктатора, якому підсунули ідею відновлення філіалу АН УРСР у Львові, як це не парадоксально, повернула Крип'якевича на рейки історичної наукової, але тільки наукової (не викладацької) праці. В хаосі післявоєнних років перо популяризатора історичної науки історикові остаточно зламали – до коротких історичних нарисів, до популярних курсів історії України він вже ніколи не повернувся.

Наближався ювілей Переяславської ради. Після вагань історик вирішив подати до академічного видавництва монографію про Богдана Хмельницького, над якою працював ще з 20-х рр. В Києві монографію зустріли радісно: кілька потенційних «авторів» розшматувало її на частини, щоб кожен видав окремо, під власним прізвищем... Врятувала монографію відлига 1953 р.: Крип'якевича призначили директором Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. При таких обставинах довелося книжку знову скласти до купи. Навчений таким досвідом, Крип'якевич подавав з цього часу свої праці на рецензування, обстригаючи ножицями покликання на джерела і літературу. Посада директора все ж таки не врятувала монографію від знущань: з машинопису викидали сторінки, безбожно «причісували» і заредаговували текст: «так, як треба». Коли сигнальний примірник «Богдана Хмельницького» (К., 1954, 563 с.) поклали автори на стіл у директорському кабінеті, він навіть не відкрив його. Панегіристи описували потім, що це була ознака великої скромності історика – але, насправді, це був біль, гіркий біль за пошматовану працю, якій віддав понад тридцять років життя.

Адміністративної роботи Крип'якевич не любив, вона перешкоджала науковій. Але він, очевидно, прекрасно розумів, що, лише регулярно приходячи щоденно після обіду на вул. Радянську, 24, зможе добитися реального внеску інституту в українську науку. «Пів-на-пів» – такий був принцип, якого дотримувався директор Крип'якевич: 50 % справжньої твердої науки всіх відділів інституту (історії України, який очолював особисто, археології, літературознавства, мовознавства, економіки) і 50 % кон'юнктурної

відповіді на натиск академічного і позаакадемічного начальства. А керувати інститутом не було легко. Приносили відгуки, рецензії, статейки макулатурного типу, написані чужою рукою, і переконували, що «треба підписати». Чому? Бо підходили з нахабним виглядом люди від науки і заявляли: «Я був вчора в Києві, в президії Академії (варіант: у ЦК) і там казали, щоб ви...», або покликалися на нижчі, львівські інстанції. Часом Іван Петрович затискав уста у безкровну риску і заявляв: «Ні, цього я не підпишу, це ж просто неграмотно!» Минав час, часом день, двері кабінету відкривала та чи інша рука – і директор підписував. Директор був «безпартійний спеціаліст» з «неясним минулим» і це дуже ускладнювало його становище. А макулатурні статейки часто викликали здивування і нерозуміння громадськості – на що вони, зрештою, і були розраховані. Насувалася маланчуківщина. В. Маланчук залишив свій слід і у Львові – у 1958-1963 рр. працював в апараті обкому партії. Велику втіху давала йому можливість викликати сивого, понад 70-річного академіка Академії наук УРСР (Крип'якевича обрали академіком у 1958 р.) до себе, в «білий будинок, на килим». Або вриватися до інституту, збирати загальні збори і громити дирекцію та співробітників за «ізми». Але Крип'якевич вперто залишався на своєму посту, політика «пів-на-пів» давала результати. Майже десять років (1953-1962) директорування стало, незважаючи на всі перешкоди і труднощі на шляху академічної науки, таки світлою добою в історії інституту. До такого рівня він не піднімався ні до, ні після Крип'якевича.

Втеча від директорських хвилювань була в науці. За ініціативою і під редакцією Крип'якевича почав виходити щорічник «З історії західноукраїнських земель» (К., 1957-1963, вісім томів, від 6-7 випуску, коли термін «західноукраїнські землі», стараннями того ж Маланчука, почали викреслювати, його назвали «З історії Української РСР»). Зміст видання також підпорядковувався принципіві «пів-на-пів». Крип'якевич доопрацьовував і доводив до крапки раніше розпочаті праці, з них найбільшу – збірку джерел «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)» (К., 1961, 740 с.), для якої здобув дуже сумлінного й ерудованого співпрацівника, тогочасного начальника науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР в Києві І. Бутича. Збірку «вивчали» у видавництві роками, а потім надрукували на папері найгіршого сорту, хоча це мало бути археографічне видання на довгі десятиріччя, якщо не на століття. Та й тут не обійшлося без того, щоб з примусу не покривити душею: листи гетьмана до турецького султана і кримського хана довелось включити до розділу «сумнівні документи», бо не міг же ж Хмельницький підтримувати нормальні дипломатичні стосунки з такими ворогами Росії та України. А інші історики ніяк не могли зрозуміти, чому академік не міг встановити, що листи ж то цілком автентичні...⁵

Крип'якевич поволі підбивав підсумки свого наукового шляху, будуючи ряд статей останнього десятиріччя так, немов це були духівниці, адресовані тим, хто прийде пізніше – і розумітимуть, як і навіщо треба писати справжню історію. Він писав про методичку історичних досліджень, про значення допоміжних дисциплін. Видав цінний стислий посібник «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій» (К., 1962, 83 с.), вихід у світ якого пройшов цілком непомітно (для порівняння – на «Богдана Хмельницького» в 1954 р. десяток захвальньо-кон'юнктурних рецензій, на «Джерела» – ні одної). Просто наближався антиджерельний період в

⁵ На це звернув увагу, наприклад, польський історик Я. Качмарчик. Див.: *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 95.

українській історіографії, коли писати історію можна було не вивчаючи джерел. Давав багато порад, виступав з науковими ініціативами. Він знав, що і як треба було робити – і не його вина, що наукові проекти часто перетворювали на карикатури. Так, задум «Історико-географічного словника України» реалізували в помпезно-парадній «Історії міст і сіл Української РСР»; «Історичний атлас України» – в деформованому конформізмом «Историческом атласе Украинской ССР». А історичну бібліографію України, за опрацювання якої він виступав не раз, таки й не зрушили з місця. Крип'якевич відчував, що довкола росте глуха стіна нерозуміння.

Академік, незважаючи на свій життєвий досвід, повірив у реальність підготовки справді наукової багатотомної «Історії України» і написав для неї два стислі розділи, в яких буквально розмірковане кожне слово: про Київську державу та про Галицько-Волинське князівство. Цей другий розділ побачив світ (як вже згадувалось) у вигляді окремої книжки 1984 р. (автори передмови чомусь не вважали потрібним згадати, що це частина великої, планованої в кінці 50-х рр., цілості – та це пояснило б і задум, і структуру, і лаконічність праці, з іншого боку – обставини життя з'ясували б втому, велику втому, яка водила рукою історика). Розділ про Київську державу ще чекає свого видавця.

1 липня 1962 р. Крип'якевич став пенсіонером. Боротися далі за інститутське «пів-на-пів» не було сили. Дома, в мініатюрному помешканні на вул. К. Острозького, 7 впорядкував особистий архів, розкладав по течках наукові матеріали. Сам або з сусідом-ровесником і свідком років молодості С. Гайдучком прогулювався стежками близького Шевченківського гаю. Часом доходив до Личаківського парку з горішками в кишені годувати білок. Говорити було важко – це після двох інсультів. При зустрічі переважно лагідно усміхався.

21 квітня 1967 р. його не стало.

***

В умовах національного гноблення завжди панує великий попит з боку гнобленої нації на літературу, присвячену історії свого народу. Цей попит не завжди можливо задовольнити як слід, повністю наситити історичною літературою книжковий ринок, а тим більше відповісти на всі читацькі запити, вимоги і бажання. Панівні нації з великим підозрінням ставляться до прагнень поширити і поглибити історичні знання, відновити і зміцнити історичну пам'ять пригнобленого народу. В таких випадках правдива історична література часто не може виходити в світ на рідній землі – її видають за кордоном та різними, переважно контрабандними, шляхами доставляють до рук тих, для яких вона призначена.

Немає тому нічого дивного в тому, що деякі з перших посібників побачили світло денне за межами українських земель. На одній з книжок історика 1919 р. позначена адреса: Відень VIII, Шлессельгассе, 11, пансіонат «Енгель». Саме там, далеко від бурхливих подій революційної визвольної боротьби українського народу, відкрило своє відділення видавництво «Вернигора». Видавництво, формально розташоване в українській столиці, яка через кожних кілька місяців переходила в інші руки, перекочувало з київської вулиці Фундуклеївської, 19 до Відня. Тут, а також на півдорозі до Києва – у Львові – вийшли перші курси історії України Крип'якевича.

«Вернигора» видала три перші науково-популярні нариси історика – кожен з них написаний у іншому ключі. Вони розійшлися дуже швидко, їх зачитували до кінця. Книжки тоді ще не перетворилися в рідкість, а сьогодні це вже справжні, збережені в

одному-двох примірниках, уніками. Революція принесла Східній Україні десятиріччями заборонену школу рідною мовою. Для неї призначалася «Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класу гімназії» (К., Львів, Відень, 1918, 87 с., у серії «Шкільна секція», ч. 16, надруковано у Відні), видана тиражем 50 тис. примірників. Поряд з роком видання позначалося «у другому році відбудовання Української держави», а ціну подавали – 7 гривень 50 шагів.

У першому своєму підручнику Крип'якевич застосував хронологічну схему поділу історії України на п'ять періодів, якої послідовно дотримувався до кінця 20-х рр., коли його погляди на політичну періодизацію минулого України дещо змінилися. Отже, розділи: «Україна за слов'янських часів до 800 р.», «Українська держава за княжих часів 800-1340 рр.», «Україна під Литвою і Польщею 1340-1648 рр.», «Українська держава за козацьких часів 1648-1784 рр.» та «Відродження України 1784-1918 рр.».

В наступному 1919 році «Вернигора» видала дуже оригінально, з дидактичного погляду, опрацьований «Огляд історії України. Repetitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів» (К., Львів, Відень, 1919, 90 с., знову віденський друк – 25 тис. примірників). Репетиторій, тобто, по суті, підручник для повторення вже раніше засвоєного матеріалу з історії України (на практиці, однак, підручник часто потрапляв до рук людей, які взагалі вперше отримали можливість знайомитися з систематичним викладом української історії), поділявся на п'ять аналогічних розділів та 237 коротеньких параграфів, легких до засвоєння, побудованих у стилі коротких доступних енциклопедичних довідок.

Крип'якевич, досвідчений педагог, добре розумів, що для того, щоб вивчити як слід історію, мало зазубрити напам'ять основні дати, послідовність князів і гетьманів, перипетії їхнього панування та основні факти боротьби з численними загарбниками, але й що весь цей багатий фактографічний матеріал треба доповнювати ледве чи не белетристичними оповіданнями історичного змісту. Крип'якевич мав письменницький хист (про це вже говорилося вище) – і в напівбелетризованому плані склав дві збірки нарисів для шкільної дітвори. Так виникли книжки «Шляхами слави українських князів» (Львів, К., 1918, 67 с.; видавництво «Українська книжка», яким керував А. Крушельницький, друк львівський) та «Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина: княжа доба» (Львів, К., 1918, 84 с.; спільне видання «Вернигори» та «Української книжки», друк також львівський). Мала вийти в світ і друга частина «Оповідань», але цьому перешкодила Польсько-українська війна 1918-1919 рр. Белетризовані збірки не були ідентичні. «Шляхами слави» – це шість нарисів про X–XIII ст. (серед них два про військо княжих часів і два про княжі столиці Галич і Львів) та окрема розвідка про герб. «Оповідання» – інші п'ять нарисів, серед них один зі спробою осмислити причини занепаду державності в XII–XIII ст.

Чотири книжки Крип'якевича 1918-1919 рр. – дуже оперативний відгук на вимоги часу і на потреби тогочасної школи. Ці, а також наступні роки (початок 20-х рр.) взагалі були врожайні на науково-популярну літературу з історії України багатьох авторів (на цьому ще зупинюся далі), але лише книжки Крип'якевича лягали послідовно у певну дидактично продуману концепцію. Була необхідність дати школяреві середньої школи, гімназії, кандидатам на вчителів, кожному, хто горнувся до самоосвіти, фундамент найважливіших знань з історії України: фактичні відомості про найважливіші події, енциклопедичні відомості про діячів історії та культури. Як педагог Крип'якевич застосував зручну методику: ділив текст на окремі розділи та короткі параграфи,

давав орієнтаційні написи на полях, щоб у такий спосіб фіксувати увагу читача («Коротка історія»), завершував розділи чи параграфи короткими висновками і переліком дат для повторення («Оповідання»), додавав хронологічні таблиці («Коротка історія», «Огляд»), списки володарів – князів, гетьманів («Огляд»), генеалогічні таблиці (там же), бібліографію (про герб у «Шляхами слави»). Незважаючи на кризові, з погляду видавничих можливостей, воєнні роки у деяких виданнях було чимало ілюстрацій («Коротка історія», «Шляхами слави»), деколи плани стародавніх міст (Галича в «Шляхами слави»), карти («Коротка історія»). У 1918-1919 рр. Крип'якевич підготував комплекс з чотирьох видань, який не лише міг задовольнити першочергові потреби навчання як у Східній, так і у Західній Україні, але й стати підставою для самоосвіти. Що перші підручники історика не мали скороминучого значення, найкраще ілюструє хоча б той факт, що у 1972 р. у Відні знову було перевидано «Історію України для початкових шкіл та 1-ої класу гімназії», яка вперше побачила світло денне в австрійській столиці 54 роки раніше.

У 1920 р. розвіялася ілюзія про створення такої української школи, яка могла б розвиватися за власними потребами, виконуючи, передусім завдання національної освіти. У Західній Україні, чи, докладніше, у колишній Східній Галичині (що весь час була відділена справжнім санітарним кордоном від Західної Волині, також окупованої Польщею), історія України не могла увійти як окремий предмет у програми ні народної школи, ні гімназії. Тому основний наголос було зроблено на самоосвіту. В таких колоніальних умовах гасло популяризувати, за всяку ціну розповсюджувати правдиву історію українського народу і його державності набуло нового звучання. У 1921 р. видавництво «Історичні листки» («Історичні листки» подають «нариси з історії України, життєписи історичних діячів, малюнки давнього побуту і культури, історичні пісні й оповідання і т. д.»), – писалося у програмі видавництва) опублікувало дуже стислу «Малу історію України» (Львів, 31 с., випуск 9 серії «Історичні листки»). Брошурка кишенькового формату (76x45 мм), яку автор не хотів навіть позначати повним прізвищем (вона була підписана криптонімом «І. К.»), була призначена для якнайширших кіл народу. П'ять розділів первісної концепції вже пересунулися вперед: відпав перший розділ до 800 р., залишилося чотири – для 800-1340, 1340-1648, 1648-1782 та 1782-1917 рр., появився п'ятий «Самостійна Україна (від 1917)», який доводив події до найновішого часу.

«Мала історія України» стала бестселером серед науково-популярних праць історика. Крім авторизованих другого і третього видання (Львів, 1924 та 1941), було ще принаймні десять піратських, без дозволу автора, передруків початків 40-х рр. провінційних друкарень західних (Сокаль, Станиславів) та східноукраїнських (Проскурів, Фастів, Кривий Ріг, Нікополь, Хмельове, Новоукраїнка, Вознесенськ, Лепетиха) переважно районних міст і містечок. Цілком можливо, що цей стислий нарис історії України передруковували також у інших місцевостях.

Є особливо характерна риса «Історії України» Крип'якевича. Кожне нове видання – це справді нове, переглянute, доповнене, перероблене, а не механічно повторене, не просто такий собі черговий передрук. У 20–30-х рр. історик постійно вдосконалював свої великі й малі курси, шліфуючи їх також у мовностилістичному відношенні. Можливо, колись настане пора для текстологічного порівняння всіх цих науково-популярних нарисів. Текстологія (яку в наш час чомусь монополізували тільки для письменників і поетів, забуваючи про те, що твори українських вчених також заслуговують

на текстологічне дослідження) дасть багато для в'яснення не лише особливостей його наукової лабораторії, але й для вивчення еволюції поглядів як історика України. Починаючи науковий шлях, без сумніву, під переможним впливом свого безпосереднього вчителя, найбільшого українського історика М. Грушевського, Крип'якевич поволі відходив від стрижневої ідеї метра, за якою історія України-Руси це, насамперед, історія народу. Не лише життєвий досвід і спостереження за бурхливим розвитком сучасних подій, але й дослідницька практика підказали Крип'якевичеві (та й іншим історикам першої половини ХХ ст.) концепцію, згідно з якою історія України – це не тільки історія самого народу, але й боротьби за здійснення найвищих політичних прагнень, втілених у власній державі. Таку історіософську еволюцію пройшов Крип'якевич протягом небагатьох років. З обґрунтованою фактичним матеріалом державницькою концепцією він підійшов до створення нових редакцій «Історії України».

Першим етапом на шляху до опрацювання нового курсу треба вважати розроблення того періоду, який чи не найчастіше притягав його також по лінії академічної науки – часів виникнення, розвитку й занепаду козащини. «Короткий, а повний підручник дій нашого народу за час існування славного нашого козацтва», – так анутовали у 1929 р. видавці з фонду «Учіться, брати мої!» випуск 5 серії, що вийшов під заголовком «Історія козащини для народу і молоді» (Львів, 1922, 92 с.). Історія складалася з дванадцяти розділів – центральним був розділ VI «Війни за Українську державу» (це – часи Богдана Хмельницького). Книжечка розійшлася швидко, що й стало для автора стимулом видати у цьому ж видавництві сім років пізніше курс «Історія України для народу» (Львів, 1929, 148 с., випуск 10 серії). Це була, по суті, перша частина, що кінчалася ХІХ ст. Автор обіцяв: «Історія України нових часів буде розказана в іншій книжечці», але другої частини так і не було. Структура книжки, згідно з перевіреним видавничим досвідом – два великі розділи (1. «Княжі часи». 2. «Козацькі і нові часи»), поділені на 12 підрозділів, у межах кожного з них – параграфи. В них – основні факти, їх стисла характеристика і значення для минулого народу та його державності. 34 ілюстрації на вкладних аркушах, карта. Під кінець 20-х рр. Крип'якевич став уже визнаним авторитетом у ділянці написання загальнодоступних курсів історії України⁶. А шлях до визнання не був легким.

Становище, яке склалося в українській історичній науці в часах революції та в найближчі роки після неї, не треба спрощувати. Серед авторів загальних курсів (педагогічного і непедагогічного призначення) історії України центральне місце займав, що було цілком зрозуміле, Михайло Грушевський (1866-1934), колишній професор Львівського університету, майбутній академік Академії наук УРСР та Академії наук СРСР, вчений європейського масштабу. Його «Ілюстрована історія України» ще в до-революційні роки перетворилася в настільну книгу кожного патріотично налаштованого інтелігента, селянина, робітника. Недарма, незважаючи на великий обсяг – близько або й понад 500 с., – кожного року вона виходила кількома, правда, не великими за тиражем, виданнями: у 1915 р. – одне, у 1917 р. – два, у 1918 р. – п'ять (все це київські

⁶ Бібліографічний огляд для даного періоду див.: *Калинович І.* Бібліографія українознавства за 1914-1923 рр. – Вип. 1: Історія України. Публікації в українській мові. – Львів, 1924. – 59 с. (= Матеріали до української бібліографії. – Т. 5). Історіографічний огляд: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917-1956 // *The Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* – N. Y., 1957. – Vol. 5-6. – № 4 (18) – 1/2 (19/20). – P. 305-435.

видання), у 1919 р. – два (київське і вінніпезьке), у 1921 р. – ще одне (К., Відень). Поряд з цим, як для воєнних років, розкішним і дорогим, до речі, тому й не всім доступним, виданням, з-під невтомного і дуже швидкого пера Грушевського вийшла коротка історія України під назвою «Про старі часи на Україні», призначена, як говорив підзаголовок, «для першого початку» (два видання у 1917 р., два видання у 1918 р. – всі в Києві, два видання у 1919 р. – перше в Києві, друге у Відні). Вона друкувалася також під назвою «Як жив український народ» (Стамбул, 1915). Крім цього, Грушевський видав підручник «Історія України. Приладжено до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх» (Відень, 1920). Після 1921 р. Грушевський до популярних курсів уже не повертався – вони ж розійшлися дуже швидко і немов всмокталися у читацьку громаду. Інша ілюстрована історія, написана на дилетантському рівні, Миколи Аркаса (1852-1909), перевидана втретє під назвою «Історія України з малюнками» (К., Ляйпциг, 1921), була для післявоєнних років великим анахронізмом, її не могло врятувати навіть редагування Б. Лепкого – перевидавати Аркаса далі тоді ніхто не збирався. Курси різного призначення східноукраїнських авторів були своєрідним відгуком на мінливі обставини революційних років – їх важко було вважати результатом оригінальної праці. До цієї категорії належали книжки Никифора Григорієва (псевдонім Григорієв-Наш, 1883-1953) «Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл та перших класів гімназії» (К., 1919); Павла Клепатського (1885-1936?), професора Кам'янець-Подільського університету «Конспект лекцій по історії України» (для курсів учителів середніх шкіл; Одеса, 1918) та «П'ятнадцять лекцій по історії України» (К., 1919); Григорія Коваленка (1868-1937?) «Оповідання з української історії», що витримали кілька видань під різними подібними заголовками (К. 1917; Черкаси, К., 1918; К., 1918 – два видання). Таким насущним потребам відповідали також нариси західноукраїнських авторів – Дениса Коренця (1875-1946) «Короткий огляд української історії» (Відень, 1915) та Богдана Барвінського (1880-1958) «Коротка історія українського народу» (Львів, 1922 – три видання протягом одного року).

В кінці 10-х та на початку 20-х рр. побачили світ також оригінальні синтетичні праці, пронизані до кінця ідеями державності. Вони вийшли з-під пера видатних і талановитих істориків Дмитра Дорошенка (1882-1951), згодом професора Празького університету – «Курс історії України для вищих клас середніх шкіл» (Відень, 1921; друге видання у Лейпцигу 1923 р. під змінним заголовком «Короткий курс історії України»); Омеляна Терлецького (1873-1958), у радянський час доцента Львівського університету – «Історія української держави», т. 1: Княжа доба (Львів, 1923); та, врешті, Степана Томашівського (1875-1930), доцента Львівського, пізніше професора Краківського університету – «Українська історія. Нарис», т. 1: Старинні і середні часи (Львів, 1919; другий том не вийшов). Усі ці праці були концептуально різні – вони не вкладалися в прокрустове ложе придуманого пізніше терміна «школа Грушевського» та були індивідуальними творчими досягненнями їх авторів.

Подаю цей досить довгий перелік авторів і назв (насправді й не цілком повний) для того, щоб показати, що читач 20-х рр., навіть звичайний, середній, мав з чого вибирати і що історія України в цілому не була тоді присипаною пилом забуття дисципліною. Якраз навпаки. А для того, щоб зберегти власне авторське обличчя, треба було не лише прикласти чимало зусиль, але й опрацювати питоמו свій, відмінний від інших науковий підхід і науково-популярний стиль. Крип'якевич зумів цього добитися. В 30-х рр. його популяризаторські досягнення (поряд з академічними) здобули повне

визнання наукової та позанаукової громадськості. Коли в 30-х рр. львівський видавець І. Тиктор, зрештою, націлений не просто на освітню діяльність, але й, значною мірою, на комерційний успіх, почав видавати окремими зошитами «Велику історію України» (видання завершено 1936 р.), то редактором і одним з основних авторів, який заповнив понад 100 сторінок настільного видання, стає Крип'якевич, публікуючи в цьому томі окремі розділи чергової редакції свого курсу.

На початку 40-х рр. побачило світ ще два видання курсу Крип'якевича – «Історія України від найдавніших до теперішніх часів» (Краків, 1941, Українське видавництво, в серії «Минуле і сучасне», вип. 4; книжку друкували трьома заводами, а під псевдонімом «І. Петренко», якою вона підписана, приховано, по суті, двох авторів – Крип'якевича і Терлецького) та «Історія України» (Львів, 1941, Українське видавництво). Це друге видання не дуже відрізнялося від варіанта 1929 р.

Такою довгою і складною є передісторія тої «Історії України», яку ось передаємо до рук сучасного читача. Наскільки можна було ствердити, редакцію курсу, який тепер виходить у світ, Крип'якевич закінчив у 1938 р. Він лише частково ґрунтувався на виданні 1929 р. – цілий ряд питань, особливо історії новішого часу XVIII–XIX ст., отримав нове освітлення. Курс вийшов дуже гармонійним: поряд з питаннями політичної і військової історії, автор приділив багато уваги історії внутрішнього устрою України, соціальній структурі, історії культури, побутові населення. Розвиток національної самосвідомості і боротьба за власну державу проходили червоною ниткою через весь курс. На відміну від попередніх редакцій, які автор завжди доводив майже до останнього моменту сучасності, даний курс автор закінчив подіями напередодні Першої світової війни. Можливо, він вважав, що для глибокого аналізу найновішого минулого ще не вистачає історичної дистанції. Рукопис (машинопис) редакції 1938 р. не зберігся в архіві автора – він мандрував різними, не дуже ще ясними сьогодні шляхами, щоб появитися друком без згоди автора з позначенням місця видання: Нью-Йорк, Мюнхен, 1949 р. заходами еміграційного Наукового товариства ім. Шевченка. Ім'я автора замінили прозорим псевдонімом «Іван Холмський», що натякав на холмські традиції роду Крип'якевичів. Цей курс перевидали в Нью-Йорку 1971 р., знову під тим же псевдонімом, під фірмою Педагогічного інституту українознавства НТШ. Можливо, були ще інші закордонні видання, про які поки що невідомо. Так чи інакше, діаспорні видання (крім видання 1949 р.) підлягають текстологічному вивченню – чи до них не було внесено додатки і виправлення, які підривають вірогідність тексту 1938 р. Використання закордонних видань курсу Крип'якевича, зрештою, вже викликало полеміку в польській історичній науці. Виникло питання, чи весь текст 1949 р. можна вважати автентичним (полеміка між С. Гавлясом і Г. Гралею, з одного боку, та Т. Хинчевською-Геннелъ – з іншого, в зв'язку з використанням нею «Історії України» І. Холмського при написанні монографії «Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.», Варшава, 1985)⁷. Полеміка в даному випадку виявилася безпідставною, бо, наскільки вдалося встановити, до видання 1949 р. не було внесено змін, які б викривляли первісні думки автора, зафіксовані у тексті 1938 р. Лише сьогодні редакція 1938 р. приходить до того українського читача з рідної землі,

⁷ Див.: Gawlas S., Grala H. «I na Rusi robić musi». Teresie Chynczewskiej-Hennel w odpowiedzi // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1987. – T. 78. – Zesz. 3. – S. 555.

для якого була призначена більше як півстоліття тому. Повертається вже як пам'ятка української історичної думки 30-х рр. ХХ ст., що вийшла з-під пера одного з найвидатніших її представників середини століття.

Те, що «Історія України» Крип'якевича виходить сьогодні у світ⁸ як пам'ятка історіографії, примушує висловити ряд міркувань. Цілком ясно, що за 53 роки, які минули від підготовки рукопису, історія України збагатилася значним фактичним матеріалом. Як не парадоксально, але фактів цих стало більше в зворотній хронології – чим далі від сьогоднішнього дня, тим більше даних принесли археологія, джерелознавство, археографія, інші історичні дисципліни. Події новішого часу, починаючи від другої половини ХVІІІ ст., навіть в об'ємних багатотомних історіях Української РСР подають фактографічно й інтерпретаційно збіднено або деформовано навіть у порівнянні з набагато коротшим курсом Крип'якевича. Безмежна засоціологізованість історії України, підпорядкування її багатослівним апіорним схемам, при яких реальні факти часто зникають за фальсифікованим, але, нібито, «раз на завжди» усталеним фасадом, звели нанівець ті курси історії, які публікувалися, починаючи з 40–50-х рр., під гаслом боротьби зі «школою Грушевського» та різними уявними ухилами та «ізмами». Не підлягає сумніву, що українська радянська історична наука стоїть тепер перед завданням написати нові правдиві курси історії України, при складанні яких використання пам'яток нашої історичної думки ХІХ–ХХ ст. допоможе відновити вірогідну історичну перспективу. «Історія України» Крип'якевича належить до кращих досягнень історіографічної спадщини минулого – в цьому саме закладена її вартість і на сьогоднішній, і на завтрашній дні.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 5-21.

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ – ІСТОРИК КОНСЕРВАТИВНО-ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ШКОЛИ

Підготовляючи статтю, я намагався відійти від досить шаблонного ставлення до Івана Крип'якевича як до академіка, як до автора найпоширеніших в українському світі «Історії України» та «Короткої історії України» (у різноманітних редакціях), як, врешті, відійти від нього як ініціатора та виконавця колективних або індивідуальних науково-популярних настільних томів «Великої історії України», «Історії українського війська», «Історії української культури», «Всесвітньої історії». Також відійти від процenzурованого «Богдана Хмельницького». Його аналітично-синтетичні «Історії України», зрештою, вимагають трохи іншого методу вивчення, наприклад, з погляду селективності підбраної і відкиненої фактографії.

Мене притягав і притягає маловідомий Крип'якевич. Зрештою, для цього є з чого черпати. Залишаючи на боці неопубліковані рукописи, нотатки, листування, треба пам'ятати, що Крип'якевич – автор близько 800 праць наукового та науково-популярного характеру (та десятка-двох праць без характеру, маю на увазі тексти, які йому підсовували для підпису або які він змушений був компілювати у 50–60-х роках).

⁸ Із п'ятого номера 1990 р., вперше на Батьківщині, її почав друкувати «Дзвін».

Крип'якевич був дуже пишучим істориком, працював у різноманітних, часом неочікуваних ділянках.

Творчий шлях Крип'якевича можна поділити на три чіткі етапи: до Першої світової війни, від 1917 до 1944 р. (це так огульно беручи) та після 1944 р. Як історик-дослідник і популяризатор історії – Крип'якевич найкраще й найвільніше проявився в другому періоді, на який припадає близько половини його опублікованих праць. Це також не був найсприятливіший період у житті історика, але тоді він мав можливість правдиво висловлювати свої переконання та історичні погляди, на відміну від наступного періоду, коли його сковували догми москвоцентризму і т. зв. марксизму-ленінізму. Я використовував, в основному, праці другого періоду (1917-1944 рр.), лише в кількох випадках виходячи поза його межі.

Крип'якевич працював у кількох жанрах чи, може, краще, стилях. Наукові праці, науково-популярні (не менше, зрештою, насичені сумлінною фактографією), рецензії. Публіцистикою на історичні теми Крип'якевич майже не займався, а що його статті друкувалися в газетах – це тому, що ніде було їх друкувати, або тому, що вони мали дійти до широкого кола читачів. Своєрідними були рецензії. Крип'якевич не мав нахилу до завзятої критики чи полеміки (на відміну від свого вчителя Грушевського), а рецензував чи, частіше, реферував ті праці, висновки, думки, міркування яких були йому близькі й співзвучні. У другому періоді творчості друкувалися широковідомі праці, згадані на початку, – від їхнього аналізу відмовився свідомо. Хотілося знайти призабутого чи невідомого історика в текстах, які, практично, майже ніколи не були в науковому обігу. Результати виявилися досить неочікуваними. Якщо мені вдасться передати це нове освітлення постаті історика в кількох параграфах (філософія і методологія історії, Українська держава як титульне поняття, виникнення консервативно-державницької школи, соборництво, український світогляд), то моє завдання буде виконано. Тому, що мені доводилося використовувати маловідомий матеріал, цитування з праць Крип'якевича в деяких випадках буде обширним. Прошу вибачити.

Отже – про маловідомі історичні погляди трохи несподіваного Івана Крип'якевича.

Філософія і методологія історії

Крип'якевич філософом історії не був, тобто не намагався висвітлювати й вирішувати такі питання, як суть і напрям історії, розчленування і послідовність основних епох, специфіка історичного процесу, співвідношення історії та природи, волі й необхідності в історичній творчості, а також гносеологічні й логіко-методологічні проблеми історичної науки. Зрештою, таких дослідників, які б поєднували в собі прикмети й історика, і філософа, в українській науці не було. Як історик І. Крип'якевич був учнем свого вчителя Грушевського (за час його львівського періоду) та діяв у рамках позитивізму.

Недаремно ще в першому періоді історичної творчості Крип'якевича притягала методика дослідження французького історика-позитивіста Габрієля Моно¹, який започаткував у Франції підготовку висококваліфікованих джерелознавців і архівістів та одночасно виступав за нейтральність історичної науки щодо політики (тобто, що політика не має впливати на історика). Крип'якевич високо оцінив його узагальнюючі вказівки (і погляди), адресовані тогочасним історикам у нарисі з 1909 р. під назвою

¹ Габрієль Моно (1844-1912) – видатний французький історик, учень німецької (геттінгенської) школи, т. зв. ліберальний позитивіст, професор Колеж де Франс.

«Історія»² – і в багатьох відношеннях пішов стежками класика французької історіографії, визнаючи три основні етапи досліджень: аналіз джерел, критика фактів і синтез.

Працюючи над своїм теоретичним рівнем, Крип'якевич намагався приєднати (що йому, до речі, вдалося) позитивізм – з його підвищеною увагою до джерел – до історіографічного напрямку, відомого під назвою «культурна історія». Він рецензував виступ 1909 р. фундатора школи, видатного німецького історика Карла Лампрехта³. Змальовуючи роль заснованого Лампрехтом Інституту для культурної та універсальної історії при Лейпцизькому університеті, Крип'якевич підкреслював, що «дотеперішні історичні методи (мабуть, маючи на увазі позитивізм у викладі Моно. – Я. Д.) не уступають зі свого місця, але розвиваються тут, [в Інституті], далі, як підготовка до порівнюваної історії; але до даної історії приходять нові помічні дисципліни: психологія, як основа історичних дослідів, політика і наука про державний устрій, господарка і право, штука (мистецтво. – Я. Д.) і література, історія світоглядів і науки. Всі ті області мусять стояти з собою в безнастанній зв'язі, мусять все і все порівнювати свої висліди, студії мусять обніматися розвитком поодиноких національних організмів, як і розслідувати універсально-історичні проблеми». Підкреслюючи велике значення психології народів та праць її речника німецького філософа Вільгельма Вундта (який справді вплинув на Лампрехта), Крип'якевич відзначив, що «порівнююча історія могла відповісти своїм завданням аж тоді, коли вирівнала їй дорогу експериментальна і описуюча психологія, коли психологія народів і соціологія пояснила багато елементарних процесів життя людської душі»⁴. Крип'якевич справді стежив за розвитком напрямку культурної історії. Відгукуючись на черговий (дев'ятий, 1911 р.) том журналу «Archiv für Kulturgeschichte», редагований істориком Георгом Штейнгаузеном⁵, він звернув увагу на визначення змісту поняття: «Історія культури не має цілі дати тільки суму здобутків історії літератури, штуки, релігії; її завдання ширше – вибирати з-поміж свого матеріалу те, що особливо характеризує чоловіка в якийсь спосіб, і то пересічного, а не визначні одиниці»⁶. Висловлюючись таким чином, Крип'якевич відштовхувався від

² *Monod G. Histoire // De la methode dans sciences / Ed. P.-F. Thomas. – Paris, 1909. – P. 319-362.* Укр. видання: *Моно Г. Метод в історії / З фр. мови пер. М. Залізняк. – Львів, 1909 (відбиток з журналу «Наша школа», № 1-2).* Треба подивляти оперативність тогочасного українського інтелектуального середовища, яке незвичайно швидко зреагувало на вихід книжки у Парижі: *Крип'якевич І. [Рец. на:] Моно Г. Метод в історії. – Львів, 1909 // Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. 2. – С. 78.* Моно як історик користувався в цей час дуже великим авторитетом. Пор.: *Handelsman M. Nauzyciele społecznej historii. 1. Gabriel Monod // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1909. – Zesz. 8. – S. 313-332.*

³ Карл Лампрехт (1856-1915) – видатний німецький історик, автор 19-томної «*Deutsche Geschichte*» (1891-1909), творець нового напрямку культурної історії, намагався піднести історію до рівня точних наук, вимагав вивчення діяльності мас. Вважав, що застосування порівняльної історії допоможе виявити загальні історично-психологічні закономірності. Виступ Лампрехта рецензував Крип'якевич: *Lamprecht K. Rede bei Eröffnung des Königlich Sächsischen Instituts für Kultur – und Universalgeschichte bei der Universität Leipzig am 15. Mai 1909 // Ejud. Zwei Reden zur Hochschulreform. – Berlin, 1910. – S. 7-21.*

⁴ «Порівнююча історія» // *Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 6. – С. 14.* Рецензія без підпису. Авторство встановлено на підставі автобіобібліографії, що зберігається у сина Івана Крип'якевича – Романа.

⁵ Георг Штейнгаузен (1866-1933), німецький історик, автор 12-томної «*Monographien zur deutschen Geschichte*» (1899-1909), директор Бібліотеки Мургардта міста Касселя.

⁶ *Крип'якевич І. Нові книжки з поля культури [...] Archiv für Kulturgeschichte, Leipzig, 1911 // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 1. – С. 14.*

поглядів єврейського філософа Гуго Бергманна⁷, стаття якого про зв'язки між змістом та причиною в історичній науці була вміщена у згаданому томі журналу за 1911 р. (правда, не називаючи в рецензії ім'я самого Бергманна)⁸.

Розвиток історика починався в нормальних обставинах (у Крип'якевича цих нормальних обставин було мало), а в даному випадку можна твердити, що формування поглядів у Крип'якевича як історика – в умовах школи Грушевського та знайомства з новою західноєвропейською історіографією завершилося на початку 1910-х рр., тобто коли йому було близько 25 років. Ось виклад його думок з 1910 р.: «Не вистачає обмежуватися розслідуванням зверхніх форм життя; не можна захоплюватися тільки деякими подіями, що знаходять відзвук в нашій серці; не вільно хвалити, ні критикувати, любити, ні ненавидіти; треба зрозуміти минувшину. Беремо факт за фактом, подію за подією, розглядаємо їх з усіх сторін, відчищуємо з пороку неправди і тенденції, якими вкрив їх час; освітлюємо ряди людей, що йдуть з незвісних сторін і прямують до незвісних мет (цілей. – Я. Д.); входимо в вир страждань і утіх, стремлінь і бажань, антагонізмів і симпатій, якими жили люди перед віками; аналізуємо чужі душі, досліджуємо краї і культури, переживаємо цілі епохи. Дослідник виходить з вузького круга подій і переходить в чимраз дальші сфери; знання поглиблюється, горизонт поширюється, темнота розсвітлюється. Знання минулих віків дає гарніше зрозуміти теперішні часи; бо теперішність має своє коріння в минувшині. Знання історії дає можливість відкрити хоч край заслони: дає глянути в таємні питання: «хто ми і пощо ми?...»⁹. В українську історичну науку увійшов молодий, але глибоко переконаний у своїй відповідальності перед наукою дослідник.

Хочу відзначити при цій нагоді, що позитивізм в українській історичній науці другої половини ХІХ – середини ХХ ст. – це не лише данина часові, але звичайна дослідницька вимога: надто було багато (і є досі) недосліджених або малодосліджених проблем в історії України. З іншого ж боку, використання методологічних досягнень напряму культурної історії в українській історичній науці ще в 10-х рр. ХХ ст. ставить під сумнів антиісторичну тезу, що такі дослідницькі засоби, як універсалізм, компаративізм, соціальний психологізм, історія економіки, ментальності та інші, не могли дійти до України раніше виникнення школи «Анналів» чи творчості Фернана Броделя.

Мало відомо про філософську освіту Крип'якевича, але легко можна переконатися (на підставі аналізу його праць), що для нього близьким був неокантівський методологізм з характерною для цього напряму відмовою від вирішення гносеологічного питання про співвідношення історичних знань та історичної реальності. Він обмежувався виключно іманентним розглядом структури історичних знань.

Це, однак, не значить, що Крип'якевич не виступав зі статтями на теоретичні теми, зокрема для обґрунтування необхідності виникнення та утвердження нової української консервативно-державницької (приймаю тут той термін, який остаточно викристалізувався в історика на початку 30-х років) школи в історичній науці. Залишаючи

⁷ Гуго Бергман (1883 – ?), єврейський філософ, учень Франца Brentano, ідеолог сіонізму, пізніше директор бібліотеки Єврейського університету в Єрусалимі.

⁸ Йдеться про статтю: *Bergmann H. Inhaltliche und ursachliche Zusammenhänge in der Geschichtswissenschaft // Archiv für Kulturgeschichte. – Leipzig; Berlin, 1911. – Bd. 9. – S. 125-136.*

⁹ *Крип'якевич І. Історія України // Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. 3. – С. 96-105 (цитата зі с. 96-97, із передмови до бібліографічного покажчика для самоосвіти з історії України). Три крапки в оригіналі.*

погляди Крип'якевича на причини виникнення школи для окремого розділу, хочу розглянути його висновки про роль держави в історії України та шляхи дослідження цієї проблеми. Хоча у висловлюваннях Крип'якевича 1923 р. повною мірою відчувається віра й патетика неофіта, треба сказати, що він залишається послідовним у застосуванні тих методологічних правил, які намагався прищепити, зокрема, своїм учням – зрозуміло, в дорадянський період, практично під час дуже короткої професури в таємному Українському університеті у Львові.

Ось остаточний висновок Крип'якевича: «Повне і належне розуміння минувшини можемо досягнути лише тоді, як поставимо собі як провідну мету – пізнання держави. До якого-небудь питання приступаємо, з якого боку його освітлюємо, все остаточним мірилом повинна бути державність. Тоді зможемо здвигнути гармонійну будову української історії, в якій основу і осередок буде творити найвищий прояв людської організації – держава»¹⁰. Як історик-державник, він вимагав звертати, в першу чергу, увагу на структуру держави та фактори, які на неї впливають. Таких факторів він визначив сім:

1) «територія держави, тобто її географічне положення, комунікаційні шляхи, природні багатства різних царин і інш[е]»;

2) економіка;

3) демографія (за термінологією Крип'якевича – «популяційні відносини»), тобто «де були головні резервуари народних сил, в яких напрямах і з яких причин ішла колонізація, від чого залежала густота населення, які були умови розвитку міських осередків»;

4) раса – за словами Крип'якевича, «питання раси та впливів мішання різних племен, раз корисних для народу, що з них твориться, то знов погубних і для народу, і для держави»;

5) соціальні відносини як одна з найголовніших проблем організації держави: «верстви і класи з ініціативою, енергією, культурою – це творці держав; верстви пасивні все були тільки погноєм у державній будові»;

6) духовна культура; складові цього фактору І. Крип'якевич виклав у вигляді анкети: «Які були умови розвитку культури, котрі верстви були її творцями і носителями? Які форми приймала культура, які ділянки охоплювала? Яку ширила ідеологію, з якими кличами виступала, куди направляла життя?» До речі, характерно, що Крип'якевич у 1923 р. уважав ідеологію ділянкою культури й не передбачав окремого дослідження церковно-релігійних відносин;

7) організація влади; «історик держави мусить перевірити, які державні форми в даному часі були творчі і які в корені підривали державу. Анархія, демократія, монархія – це головні питання державної організації, [а також такі] як адміністрація, скарбові системи, судівництво, військо і багато інших. Систематичний розгляд цих окремих областей може дати власний ключ до оцінки державного устрою».

І врешті остаточний висновок: «При розгляді державної будови ніяка сфера життя не є рівнодушна (в розумінні «байдужа». – Я. Д.). Всі можливі питання є важні і всі можуть причинитися до розв'язки справи. Шляхи, що ведуть до вирішення, незвичайно різномодні, і щоби обговорити їх, треба б ще поширити розгляд на далекі поля (тобто «ділянки». – Я. Д.)¹¹.

¹⁰ К[рип'якевич] І. Державна історія // Історичний вістник. – Львів, 1923. – Ч. 1. – С. 1-3 (позацензурне літографоване видання). Цитата зі с. 3.

¹¹ Там же. – С. 2-3.

Мені здається, що ці методологічні вимоги при дослідженні історії держави значною мірою актуальні досі, очевидно, для тих дослідників, що не опинилися під деструктивним впливом постмодернізму.

Розглядаючи – ще у 1912 р. – питання про значення історії для політики, Крип'якевич солідаризується з німецьким істориком Еріхом Бранденбургом¹², вважаючи, що сентенція *historia est magistra vitae* визначає її функцію. Одночасно він виступив проти Гегеля за його афоризм, що народи й уряди ніколи нічого не навчилися з історії й не слухали навчань, які давала історія; Ніцше він засудив за твердження, що історія – непотрібний баласт, який нищить індивідуальність, відбирає особі впевненість та нівечить віру в життя. І. Крип'якевич, йдучи за Е. Бранденбургом, виступає за практичну вагність історії для політики з помірковано консервативних позицій: «Перше – се, мабуть, невелика шкода, що не буде виконаний один чи другий план вщасливлення людства, який вимріяв огонь недосвідченої молодості. А друге – самі історичні роздумування є добрим ліком на надмірне прив'язання до існуючих відносин, старовини, традицій... Історія вчить, що не вдаються радикальні і несподівані замахы, але також дуже виразно показує, який шкідливий є застій, сліпа любов до всього давнього, удержування форм, що самі перестарілися й пережилися»¹³. І. Крип'якевич визначає значення історії для української політики, явно дотримуючись поглядів про велику роль національної політичної еліти: «Історія вчить, що будучі події не є наперед суджені нам, але що про дальший напрям розвою рішає людська енергія – рішають діла політично чинних членів нації. Се заохочує до діла, до свідомої суспільної політичної діяльності! Хто пізнав, який вплив мають на нас висліди праці попередніх поколінь, той знатиме також, яке значення можуть мати його діла для будучих, ненароджених членів нації. І той зрозуміє цілу вагу *одвічальності нашої перед будучими поколіннями, перед будучністю нації*. Від нас залежить, чи народ наш буде живий і піде дальше вперед, – чи буде мусів умерти. Почуття такої одвічальності – се душа правдивої політики; а навчити сього може тільки історія, історичні студії»¹⁴. Висновки, здається, цінні й для кінця ХХ ст. Вони тим більше вагомі, що сам І. Крип'якевич ніколи активної ролі в українській політиці не грав (поста міністра в кабінеті Ярослава Стецька 1941 р. він не прийняв), політичну публіцистику не плекав, але й, з іншого боку, не відмовлявся від служіння політичною експертизою в дуже важливих моментах історії (наприклад, у 1943 р., коли він підготував, на прохання ОУН (революційної), елаборати для переговорів із польською стороною у зв'язку з заостренням польсько-українського міжнародного конфлікту).

Треба відзначити, що І Світова війна, виникнення й падіння Української держави не захитали поміркованого консерватизму Крип'якевича. У 1925 р., реферуючи та рецензуючи «Історію Франції» Жака Бенвіїя¹⁵, він підкреслює ті висновки французького

¹² Еріх Бранденбург (1868-1946), німецький історик права, професор Лейпцизького університету.

¹³ *К[рип'якевич] І. Про значення історії для політики // Діло. – Львів, 1912. – Ч. 182. – 13 серпня. – С. 7. Крип'якевич рецензує статтю: Brandenburg E. Kann der Politiker aus der Geschichte lernen? // Vergangenheit und Gegenwart. – Leipzig; Berlin, 1911. – Bd. 1. – S. 15-26. Крапки в тексті – Крип'якевича.*

¹⁴ Там же. – С. 7.

¹⁵ Крип'якевич подає автора і назву книжки у вигляді: *Binville Jacques. Histoire de France. – Paris, 1924.* Жодних відомостей про такого автора й таку книжку мені не вдалося розшукати, хоча я користувався довідником: *Champion E. Cataloge general de la librairie francaise. – Paris, 1934. – Т. 32 (1822-1925).* Мабуть, трапилася помилка з прізвищем автора.

публіциста, що співзвучні з переконаннями рецензента. «Концепція історії – се концепція проста – концепція здорового розуму», та, далі, що «сі різномодні революційні рухи сьогодні захоплюють нас не раз енергією, розмахом, красою, своїм романтизмом, але в дійсності вони страшно нищили країну і матеріально, і культурно»¹⁶.

Українська держава як титульне поняття

Може, це звучить трохи формалістично, але не підлягає сумніву, що поява таких термінів, як «Українська держава», «українська державність», «українська державна ідея», «українська державна ідеологія», в заголовках історичних й історико-публіцистичних праць стала яскравим свідченням суттєвих змін у мисленні як істориків, так і цілого суспільства. Нові титульні терміни поступово витіснили на друге місце такі визначення, як «історія українського народу», «історія України» (чи «України-Руси»), навіть «українська історія». Ці зміни стали особливо помітними вже під час I Світової війни, щоб на початку 20-х років перетворитися в домінують в історичній літературі, зрозуміло, у першу чергу, в задекларованих представників консервативно-державницького напрямку в українській історичній науці.

Терміни, визначення, поняття «Українська держава», «самостійна Українська держава» виникли ще в кінці XIX – на початку XX ст. I. Крип'якевич особливо підкреслював роль Юліана Бачинського та його «України ігредент'и»¹⁷, але таких державницьких термінів треба було шукати в самому змісті праць, статей, виступів. Бар'єр було зламано остаточно 1915 р.: титульними стають «Українська державна ідея» (Дмитро Донцов, 1915 р.), «Українська держава» (Лонгин Цегельський, 1917 р.), «Українська державність» (Михайло Возняк, 1918 р.)¹⁸. З історичної публіцистики державницька термінологія переходить до праць істориків: Іван Кривецький пише про «українську державну ідеологію» у 1922 р., Омелян Терлецький дає «Історію Української держави» у 1923 р.¹⁹

А як формувалася титульна термінологія Крип'якевича? Вже 1917 р. він друкує статтю про Українську державу 1648 р.²⁰, у 1918 р. – про Українську державу за княжих часів, підкреслюючи, що тоді «всі наші землі від Карпат по Кавказ були в одній державі» та що «безмежна була могутність українських князів. Українські війська ходили над Каспійське і над Балтійське море, за Карпати і під Кавказ. Українська фльота одинока панувала на цілім Чорнім морі – тому се море звалось Українським морем. Прикази українського князя обов'язували від устя Дунаю по Волгу і ще дальше»²¹. У роки

¹⁶ Крип'якевич І. В боротьбі з хаосом. Ким створена і чим удержалася велика нація // Діло. – Львів, 1925. – 7 січня. – Ч. 6. – С. 2.

¹⁷ [Крип'якевич] І. Сповнені пророцтва // Діло. – Львів, 1918. – 6 січня. – Ч. 6. – С. 5.

¹⁸ Donow D. Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. – Berlin, 1915; Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917; Цегельський Л. Історія Української держави й боротьби за її відбудування. – К., 1917; Возняк М. Українська державність. – Відень, 1918; Його ж. Українська національна ідея і державна думка // Громадська думка. – Львів, 1920. – № 87.

¹⁹ Кривецький І. Українська державна ідеологія // Громадський вістник. – Львів, 1922. – № 113-117; Його ж. Чому ми не маємо своєї держави? // Письмо з Просвіти. – Львів, 1922. – № 35-36. – С. 277-278; Терлецький О. Історія Української держави. – Львів, 1923. – Т. 1 (Княжі часи). Див. також: Чижевський П. Основи української державності // Воля. – Відень, 1921. – Т. 2. – № 9-10. – С. 333-339; № 11-12. – С. 408-414; Т. 3. – № 1-2. – С. 3-11.

²⁰ [Крип'якевич] І. Українська держава 1648 р. // Свобода. – Львів, 1917. – 15 грудня. – Ч. 50. – С. 1-2.

²¹ [Крип'якевич] І. Українська держава за княжих часів // Свобода. – Львів, 1918. – 5 січня. – Ч. 1. – С. 4.

боротьби за самостійну Українську державу він виносить державницькі терміни в заголовок своїх науково-популярних праць – стаття «За західні границі Української держави. Документи Хмельниччини» (1918 р., період переговорів у Бересті-Литовському)²², започатковує (1920 р.) «Студії над державою Богдана Хмельницького» (перші два дослідження: «Серби в українському війську 1650-1660 рр.» та «Український державний скарб за Богдана Хмельницького»)²³.

Ця лінія продовжується в науковому та педагогічному планах протягом багатьох наступних років – що, зрештою, було цілком логічним у світлі тої ролі, яку відіграв Крип'якевич у формуванні консервативно-державницької школи (про що говоритиму окремо). В Українському таємному університеті у Львові Крип'якевич як професор у 1921-1922 навчальному році читає «Історію Української держави XVII–XVIII ст.». Зберігся літографований конспект лекцій (правда, лише за період до 1663 р.), який відкривається вступом зі словами: «майже нема праць, що поставили б собі як головний предмет досліду державу і з цього боку студіювали історію того часу. Нашою метою буде оглянути історію України XVII–XVIII в. як історію держави: пізнати, на яких основах будовано тодішню Українську державу, якими шляхами вона дійшла до розвитку і сили та які були причини її занепаду»²⁴. Цей вступ треба датувати 1921 роком. «Студії над державою Богдана Хмельницького» перетворилися в центральне дослідження десятків років життя. Крім згаданих вже двох розділів (1920 р.), ще «До історії Державного архіва в XVII в.» (1924 р., дев'ять розділів про устрій держави: I. Рада. – II. Генеральна старшина. – III. Державні межі. – IV. Дороги. – V. Гетьманські Універсали. – VI. Суд. – VII. Військо. – VIII. Каталог полковників 1648-1657 рр. – IX. Держава Богдана Хмельницького. Загальні уваги; опубліковані протягом 1925-1931 рр.²⁵ Розділ «Полуднева Україна в часи Хмельниччини», призначений для збірника «Полуднева Україна», не побачив світу (частково набраний збірник знищено під час чистки Української академії наук) при житті автора²⁶. Не було опубліковано також узагальнюючу доповідь «Держава Богдана Хмельницького», прочитану на Українському науковому з'їзді в Празі (жовтень 1926 р.) – праці з'їзду не були надруковані²⁷. Ось висновок, до якого дійшов Крип'якевич у результаті фундаментального аналізу:

²² Крип'якевич І. За західні границі Української держави. Документи Хмельниччини // Діло. – Львів, 1918. – 6 січня. – Ч. 6. – С. 3-4.

²³ Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650-1660 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 81-93; Його ж. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1920. – Т. 130. – С. 73-106.

²⁴ Крип'якевич І. Історія української держави від XVII–XVIII в. (Зміст лекцій 1921/22). – Львів, 1922. – С. 1.

²⁵ Крип'якевич І. До історії Державного архіва в XVII в. // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 67-78; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. 138-140. – С. 67-81; 1926. – Т. 144-145. – С. 109-140; 1927. – Т. 147. – С. 55-80; 1931. – Т. 151. – С. 111-150.

²⁶ Про статтю «Полуднева Україна в часі Хмельниччини», передану до друку в збірнику «Полуднева Україна», який мав з'явитися у Києві, автор згадує в: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (VII–IX) // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 137. Сама стаття побачила світ понад шістьдесят років пізніше; див.: Ричка В.М., Горишний П.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часі Богдана Хмельницького» // Український археографічний збірник. Н. С. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 280-305.

²⁷ Про доповідь на з'їзді див.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1926. – Т. 144-145. – С. 109. Український науковий з'їзд у Празі проходив 3-7 жовтня 1926 р.

«Козацька держава часів Хмельницького виказувала елементи сили й слабості. Вузькість території, примітивний стан господарства, невиробленість верховодячої кляси, наростання соціальних конфліктів – це були негативні сторони, що заважили над розвитком молодій Українській державі. Всі добрі прикмети: скорий розвиток хліборобства, сподівані торгові кон'юктури, незле зорганізована адміністрація, ініціатива самого Хмельницького – все те не могло зрівноважити слабких сторін в державній будові. Через те так важко було створити тривкі основи Української держави і ще тяжче їх утримати»²⁸. Питання про те, що державу буває часто важче утримати, чим творити (явно парафразуючи тут максимум Ніколо Маккіавеллі, але на нього не покликаючись), Крип'якевич розглядав також раніше (1927 р.) на матеріалі першопочатків державності в Україні: «Українська держава постала не відразу. Великих трудів і коштів треба, щоби поставити звичайний дім – кілько ж більше зусиль вимагає величезна державна будова! Багато праці треба на підготовлення ґрунту під державу з її першої основи; ще більше заходів коштує сама будова і доведення будови до кінця; а без порівняння більше зусиль і труду треба положити, щоби державу утримати, оборонити її та не дати їй упасти. Наша держава поставала поволі, на протягу довгих часів, не раз занепадала і знов підносилося; наші прадіди багато поту і крові пролили, щоби своїм дітям державу забезпечити...»²⁹.

Державницьку лінію в дослідженнях Крип'якевичеві вдалося зберегти в менше чи більше завуальованій формі до кінця свого творчого життя. Ледве, однак, чи його широковідому монографію «Богдан Хмельницький», навіть у частково відреставрованому та відцензурованому вигляді³⁰, можна вважати закономірним фіналом «Студій над державою Богдана Хмельницького». Справа не лише в автоцензурі Крип'якевича, але й у тому глумові, з яким над монографією та виданням «Документів Богдана Хмельницького» (при співучасті Івана Бутича) знущалися його тогочасні київські колеги – українські радянські історики³¹.

²⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (VII–X) // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 150.

²⁹ [І. К.]. До історії Української держави. 1 // Правда. – Львів, 1927. – 17 липня. – Ч. 7. – С. 3. Продовження статті не було.

³⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954; *Його жс.* Богдан Хмельницький. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів, 1990. (= Пам'ятки історичної думки України). У другому виданні (за словами сина Романа), треба шкودувати, лише частково внесено виправлення й доповнення за первісним рукописом, що зберігається у родині Р. Крип'якевича.

³¹ У зв'язку з ювілеєм Крип'якевич передав до видання свою монографію «Богдан Хмельницький» до Інституту історії Академії наук УРСР у Києві. Рукопис великого дослідження наукові співробітники інституту розшматували за розділами, щоби опублікувати їх окремо під своїми прізвищами. Становище врятував Федір Шевченко, який, після конфліктів із «вченими», зібрав монографію до купи. Втручання цензури (уже у видавництві) уникнути не вдалося. Збірник «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)» побачив світ лише у 1961 р., зрештою, на препоганому газетному папері. Видання збірника затримувач завідувач відділу феодалізму інституту Володимир Голобуцький (разом зі своїм приятелем Іонасом Рознером) протягом трьох років, для того, щоби на матеріалі рукопису без особливих зусиль написати своє «дослідження» «Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.», фактично видане в Києві 1961 р., формально для неспознаки постдатоване 1962 роком. Крім цього, в збірнику під тиском «вчених» із Інституту історії було допущено фальсифікацію – листи Хмельницького до турецького султана внесено до розділу «сумнівне», хоча автентичність текстів не підлягає сумніву. Цю ганебну справу викладаю на підставі слів Федора Шевченка та Івана Бутича – співупорядника збірника «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)».

Виникнення державницької школи

Були два фактори, що стимулювали утворення консервативно-державницької школи саме як окремої історіографічної школи, що різко, шляхом перелому (саме так говорилося)³², відділилася від попереднього етапу розвитку української історичної науки. Можна сказати, що це були об'єктивний і суб'єктивний фактори.

Перший, об'єктивний – виникнення та падіння самостійної Української держави у 1917-1921 рр., з одного боку, та перегляд ролі панівних верств в українському суспільстві, з іншого. Крип'якевич реагував у січні 1918 р. на події з ентузіазмом та ейфорією: «Вертаються ті самі часи (княжі. – Я. Д.) для України, часи могутності і слави»³³. Вже пізніше, з певної дистанції, він чітко мотивував необхідність утворення нового історіографічного напрямку. Ось дві великі цитати з Крип'якевича, необхідні для в'яснення генези консервативно-державницької школи: «Молодше покоління істориків перенесло осередок своїх інтересів на історію держави. Цей зворот почався вже тоді, як український народ став перетворюватися в модерну націю з ідеалом власної державності. Рішучу перемогу цей напрямок відніс в ту пору, коли нашому поколінню прийшлося реалізувати свій ідеал і будувати державу. При цій практичній державній праці прояснилося багато теоретичних питань і наша історіографія іншими очима стала глядіти на державу в минувшині. Народ, що не створив своєї держави, хоч би й проявляв буйне життя, – все стоїть на рівні дитинства, недорозвитку; держава – це пробний камінь, на якому нація виказує свою зрілість, культуру, індивідуальність; держава – це найвищий етап розвитку нації, без держави нема нації. З того нового державного погляду новіша історіографія переводить переоцінку поглядів на історію України. Перші успішні спроби переведено в писаннях В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського, Івана Кревецького і інших. Але праця тільки розпочата; треба ще багато зусиль теперішнього покоління істориків, щоби поставити і завершити нову будову української історії. Треба цілого ряду підготовляючих робіт, багато теоретичних міркувань і розглядів»³⁴.

Критикуючи 1924 р. Дмитра Донцова за огульну недооцінку ним об'єктивного ставлення істориків XIX ст. до держави (Крип'якевич виступив тут на захист М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова³⁵), стверджував, що «в новіші часи давня догма про рішачу роллю демоса в історії стрічається з усе більшим скептицизмом. Особливо ж при студіях над розвитком держави історики все більше вчать цінувати творчу працю вищих верств – тих верств, що ще недавно вважалися “спорохнявілим пнем” у нашій минувшині... Врешті нова школа істориків-державників, у якій перше місце зайняв В'ячеслав Липинський, приступила вже до рішучої переоцінки давніх поглядів...». Крип'якевич пояснив процес, у результаті якого дійшло до виникнення нової школи: «...у кожного майже історика бували хвилини, коли він починав сумніватися у правдивості прийнятої догми, що історія народу – демоса – це вже вся історія нації. Ці сумніви являлися особливо, коли приходилось вдуматися в

³² Кревецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 161-184.

³³ Крип'якевич І. Українська держава за княжих часів // Свобода. – Львів, 1918 (помилково 1917). – 5 січня. – Ч. 1. – С. 4.

³⁴ Крип'якевич І. Державна історія... – С. 1.

³⁵ Крип'якевич (на відміну від Грушевського) Драгомановим не захоплювався, але підготував перевидання його нарисів про козаків, до якого додав коротку передмову. Див.: Драгоманів М. Про українських козаків, татар і турків. – Львів, 1913. Наступне видання: Чернівці, 1926.

історію нашої *держави*. При творенні держави демос рідко коли показував творчий інстинкт – далеко частіше він у своїх егоїстичних змаганнях руйнував державну організацію. Коли ж розглядаємо історію вищих верств, не раз мусимо ствердити, що тільки вони були будівничими держави й вони захищали й охороняли державу і не давали їй занепасти. Ці помічення робили зчаста навіть ті історики, що зрештою з іншого погляду оцінювали історію»³⁶.

Виступи Крип'якевича збігаються в часі (1924 р.) зі своєрідним маніфестом державницької школи, який вийшов з-під пера дуже активного в цей час Івана Кривецького у вигляді великої рецензії на «Українську історію» Степана Томашівського (1919 р.) та на «Україну на переломі 1657-1659» В'ячеслава Липинського (1920 р.)³⁷. (Правда, І. Кривецький торкався цієї теми також у своїх близьких за змістом рецензіях, що друкувалися раніше у 1922-1923 рр.)³⁸.

Три роки пізніше, на Міжнародній конференції істориків держав Східної Європи та Слов'янського світу (Варшава, 26-29 червня 1927 р.) Крип'якевич констатував, що «в останній час в ідеях українських істориків відносно сукупності історичного розвитку проявилася велика криза». Цю велику кризу І. Крип'якевич зводив до протилежного трактування питання про народ (школа Костомарова) і державу. «Війна, що дала українцям можливість утворити державу, розколола національну історіографію і породила інший критичний потік історичних досліджень: вона поміняла цінності місцями і підняла значення держави для формування національного життя (В. Липинський, С. Томашівський, І. Кривецький)³⁹. Ця школа намагається звільнитися від упереджень, повернутися до розгляду слабких сторін утворення держави в минулому і шукати вияснення еволюції національного життя в його піднесенні на вищий рівень»⁴⁰.

Все це були об'єктивні причини виникнення консервативно-державницької школи, представникам якої – своєрідній тріаді Липинський–Томашівський–Кривецький – Крип'якевич не щадив позитивних епітетів. В'ячеславом Липинським він захоплювався від його перших праць (з цим пов'язані рецензії Крип'якевича⁴¹), а з причини його смерті писав про «померлого історика, найвизначнішого – побіч С. Томашівського – представника консервативно-державницького напрямку в українській історіографії»⁴². Підсумовуючи життєвий шлях Степана Томашівського, Крип'якевич підкреслював, що

³⁶ Крип'якевич І. Нові напрями в українській історіографії (з нагоди «Огляду української історіографії» проф. Д. Дорошенка, Прага 1923) // Діло. – Львів, 1924. – 27 квітня. – Ч. 93. – С. 5. Крапки й виділення в оригіналі.

³⁷ Кривецький І. Українська історіографія... – С. 161-184.

³⁸ Див.: Свобода. – Львів, 1922. – № 50; Громадський вістник. – Львів, 1923. – № 10 (164).

³⁹ Зі скромності Крип'якевич не називає також самого себе.

⁴⁰ Krypiakewyc I. L'etat actuel de l'historiographie ukrainienne // Conference des historiens des etats de l'Europe Orientale et du Monde Slave. Varsovie, le 26-29 juin 1927. – Varsovie, 1928. – 2 partie (Compte-rendu et communications). – P. 109-114 (цитата зі с. 114).

⁴¹ Крип'якевич І. [Рец. на:] Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa... / Pod. red. W. Lipińskiego. – Kijów 1912 // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 115. – С. 188-191; Його ж. Хмельниччина в новім освітленні // Діло. – Львів, 1914. – 5 лютого / 3 січня. – Ч. 26. – С. 1-2; Його ж. Богдан Хмельницький і панська шляхта. У 260 роковини смерті гетьмана // Український ілюстрований календар товариства «Просвіта» ... на звич. рік 1917. – Львів, 1917. – Річн. 40. – С. 90-94; Його ж. [Рец. на:] В. Липинський. Історичні студії та монографії, К.; Відень, 1920, т. 3 (Україна на переломі 1657-1659) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1922. – Т. 1. – С. 84-86.

⁴² [Крип'якевич І.]. В'ячеслав Липинський // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 230-235 (цитата зі с. 230-231).

він, Томашівський, «виступає як представник державницького напрямку в українській історіографії, а особливо високо цінує княжий період в історії України і зокрема підносить значіння Галичини»⁴³. Згадуючи про Івана Кривецького, Крип'якевич відзначав, що редагований ним популярно-історичний місячник «Стара Україна», присвячений особливо державній традиції і культурі⁴⁴.

Не треба приховувати того, що у виникненні консервативно-державницької школи значну роль відіграв також другий, суб'єктивний фактор. Свій «маніфест» 1924 р. Кривецький почав обширною критикою Грушевського, його запровадженню вульгарною соціологією нібито історико-популярного виступу на сторінках віденського журналу «Борітеся – поборете!» Цю критику метра Крип'якевич мовчазно схвалив, умістивши її у редагованому ним же 134-135 томі «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Грушевський різко зреагував на бунт своїх учнів. Він отримав цей том зі «статєю Кривецького, котрою історики Тов[ариства ім.] Шевченка розривають з мною і іншими “старими істориками” на користь Томашівського та Липинського! Такий епілог моєї праці на львівському ґрунті і в Тов[аристві ім.] Шевченка!» – писав він 19 липня 1924 р. з Києва до Кирила Студинського у Львові⁴⁵. Наскільки відомо, Крип'якевич ніколи не виступав відверто проти Грушевського, підтримував із ним особисті й листовні зв'язки (однак без особливої сердечності), друкувався у виданнях Грушевського в Києві. Врешті, в брошурі, присвяченій Михайлові Грушевському, вже після його не дуже ясної смерті, він підкреслював заслуги великого історика не лише в дослідженні історії народу, але й держави: «Грушевський ясно поставив [справу], що український нарід від найдавніших часів жив окремим життям, був творцем своєї держави й культури й навіть в часах занепаду не затрачував своєї національної окремішності, виявляв змагання до волі [...] з радістю змальовував давній розквіт нашого життя, могутність держави, високий стан культури, старався показати всьому світові, яке значіння мала колись Україна в житті Європи [...]. Він усе проголошував погляд, що держава повинна служити народним масам, дбати про їх добробут та культуру, бо тільки тоді вона стоїть на сильних основах»⁴⁶. Крип'якевич не написав нічого про фронт державницької школи по відношенні до М. Грушевського, але його міркування про Грушевського як дослідника держави, по-моєму, цілком правильні.

У мене вже була нагода висловлюватися на тему, чи треба вважати Грушевського як історика народником чи державником, і я тут не повертаюся до цієї проблеми⁴⁷.

Іншою стороною суб'єктивного фактора я вважав би характерне для Крип'якевича протиставлення істориків «молодшого покоління», «нашого покоління»⁴⁸, «новішого покоління»⁴⁹, історикам не завжди конкретно визначеного «старшого покоління»

⁴³ К[рип'якевич] І. Степан Томашівський. Некролог // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 225-230 (цитата зі с. 226-227).

⁴⁴ Крип'якевич І. Огляд української історіографії в 1924 році // Новий час. – Львів; Луцьк, 1925. – 7 січня. – Ч. 1 (117). – С. 23-24 (цитата зі с. 24).

⁴⁵ Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 154.

⁴⁶ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. – Львів, 1935. – С. 54-55. У цій брошурі Крип'якевич не згадав про фронт державницької школи 1924 р.

⁴⁷ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Воля і Батьківщина. – Львів, 1998. – Ч. 1. – С. 48-63.

⁴⁸ Крип'якевич І. Державна історія... – С. 1.

⁴⁹ Крип'якевич І. Студії... // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 135.

і, отже, «не нашого» покоління. Поділ істориків на два покоління (насправді ж їх було більше!) не можна вважати щасливою знахідкою, бо і в молодшому поколінні траплялися рецидиви старого напрямку і, навпаки, старше покоління могло мислити державницькими категоріями. Але схема поділу була сконструйована: старше покоління – перелом – молодше покоління. Схема, безсумнівно, цілком суб'єктивна.

Погляди про виникнення нової школи в українській історіографії не були схвалені усіма найвидатнішими її представниками. З подиву гідною впертістю термінів «школа» чи «напрямок» унікав, наприклад, Дмитро Дорошенко. В огляді української історичної ідеї від кінця XVIII ст. до сучасності, він визнавав, що «лише глибоке каяття в зв'язку з невикористаними можливостями, великий біль і розчарування після важкої національної катастрофи 1919 р. викликали ґрунтовну переоцінку вартостей в усіх ділянках громадського життя та одночасно ревізію поглядів на історичне минуле, а також скерування основної уваги на дослідження проявів державотворчих змагань та будівництва в минулому. Українська державна ідея перейшла в нову стадію, яку можна назвати національно-державотворчою»⁵⁰. Але Дорошенко бачив лише спільність дослідницької тематики з ділянки, в основному, козацької держави і тому в єдиному ряді у нього опинилися В. Липинський, І. Крип'якевич, М. Чубатий, М. Василенко, Л. Окиншевич, О. Оглоблин, М. Слабченко, М. Петровський, А. Єршов, С. Томашівський. І. Кривецького він ігнорував, а цитуючи його «Українську історіографію на переломі» з 1924 р., приписав її... І. Крип'якевичеві, мабуть, вважаючи його ініціатором заклону істориків, скерованого проти Грушевського, про який – зрештою – він не говорить ні слова. Ледве чи зі скиданням істориків різних шкіл і напрямів в єдиний кошик на підставі тематичного принципу можна погодитися.

Відзначаючи позитивні сторони консервативно-державницької школи, все ж таки, необхідно пам'ятати й про те, що не дуже ясно, як поводитися з бездержавними періодами в історії України та зі самим бездержавним народом. Консервативно-державницька школа відповіді на це питання не дала. Може, все ж таки, треба вважати, що т. зв. великі історичні категорії (народ, нація, держава, феодалізм, капіталізм), які часто протиставляють, насправді доповнюють одна одну, забулюються одна в одну, перетворюючись у фундамент для виникнення нових великих історичних категорій.

Та й сам Крип'якевич не зумів до кінця в теоретичному плані вирішити питання про співвідношення держави і нації. Якщо В. Липинський доводив, що націю творить держава (в чому, можливо, відбилася й національне походження самого В. Липинського – його та інших поляків, мешканців України, саме Українська держава мала перетворити в представників української нації, – кажучи сучасним терміном – української політичної нації), то Д. Донцов твердив, що держава виникла як наслідок діяльності нації. Крип'якевич користувався неясним формулюванням «держава» – це найвищий етап розвитку нації, без держави нема нації⁵¹.

Доля спричинила, що Крип'якевич пережив трьох своїх коммлітонів (Липинського, Томашівського, Кривецького), з якими здійснював перелом в українській історичній науці. І дожив до такого періоду в своїй творчості, коли принципи української консервативно-державницької школи, якої співтворцем він був, викляли як прояв

⁵⁰ *Dorošenko D.* Die Entwicklung der ukrainischen Geschichtsidee vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart // *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* N. F. – Breslau, 1928. – Bd. 4. – S. 363-379 (цитата зі с. 378).

⁵¹ *Крип'якевич І.* Державна історія... – С. 1.

«українського буржуазного націоналізму», а він сам як історик змушений був повернутися до фактографічно-фактологічного рівня досліджень.

***

Мені треба було б викласти ще дві теми, про соборність України та про український світогляд, при науковому дослідженні яких дуже образно розкрилися погляди Крип'якевича як історика України.

Обмеженість обсягу дозволяє мені лише натякнути на те, як Крип'якевич розв'язував обидві проблеми.

Раніше я вже згадував, що соборність України ідентифікувалася в нього (з 1918 р.) із формулою: всі наші землі від Карпат по Кавказ були в одній державі⁵². Крип'якевич зробив дуже багато для конкретизації західної та південної межі української національної території. Його праці, присвячені Підляшшю, Холмщині (до якої притягав його ще й родинний сентимент, бо Крип'якевичі – стародавня холмська родина, яка емігрувала до Галичини після насильницької ліквідації унії Росією), а також західній межі українського розселення, в цілому налічують десятки назв. До причорноморської та чорноморської тематики Крип'якевич підходив також із геополітичними вимірами. Це підтверджують численні наукові та науково-популярні праці. Блок праць, об'єднаних ідеєю соборності, заслуговує окремого вивчення.

Проблематику українського національного світогляду Крип'якевич розглядав цілком конкретно і з великим фактографічним матеріалом під час Другої світової війни. Маю на увазі дослідження «До джерел світогляду» (про світогляд князівської доби) та «Світогляд міщансько-козацької доби», частина 1⁵³ (мабуть, була й частина 2, але чи вона була надрукована, встановити поки що не вдалося), а також серію рецензій, об'єднаних світоглядною тематикою⁵⁴. Для князівської епохи І. Крип'якевич визначає чотири основні риси світогляду: тісний зв'язок його з землею, військові лицарські елементи, хліборобські замилювання та живе, радісне наставлення до життя. До яких остаточних підсумків дійшов Крип'якевич, аналізуючи світогляд міщансько-козацької епохи, ми не знаємо. Дослідження в опублікованій частині велося по кількох лініях: бойові настрої, любов до Батьківщини, вольності, громадська дисципліна, авторитет влади. До дослідження українського світогляду цієї ж епохи Крип'якевич намагався повернутися у повоєнні роки (по лінії національної свідомості, але тоді й руки, і думки його вже були сковані⁵⁵). Досягнення Крип'якевича в ділянці вивчення українського світогляду (не треба плутати цю проблему з етнопсихологічними дослідженнями, бо джерельна база історії інша) чималі. Вони дуже контрастують із сучасними дуже

⁵² К[рип'якевич] І. Українська держава за княжих часів... – С. 4.

⁵³ Крип'якевич І. До джерел світогляду // Наші дні. – Львів, 1942. – Ч. 8. – С. 4-5; Його ж. Світогляд міщансько-козацької доби. 1 // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч. 1. – С. 6-7.

⁵⁴ К[рип'якевич] І. Нова характеристика українського світогляду // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 13 вересня. – Ч. 203 (650). – С. 3-4. – (Рец. на: І. Мірчук. Світогляд українського народу. Спроба характеристики // Науковий збірник Українського вільного університету в Празі. – Т. 3); Його ж. Вплив історії на національний характер // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 20 вересня. – Ч. 209 (656). – С. 3. – (Рец. на: П. Феденко. Вплив історії на український національний характер // Науковий збірник Українського вільного університету в Празі, т. 3); Його ж. Чужинці про українську вдачу // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 20 жовтня. – Ч. 226 (673). – С. 3-4. – (Рец. на: В. Січинський. Чужинці про Україну. – Прага, 1942).

⁵⁵ Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Український історичний журнал. – К., 1962. – № 2. – С. 82-84.

амбіційними спробами, які свідчать лише про деградацію проблематики до паранаукового рівня. З іншого боку, варто відзначити, що цією тематикою Крип'якевич не повернувся до своїх молодих років, коли висував вимогу вивчати національну психологію згідно з вимогами культурної історії К. Лампрехта.

Для т. зв. радянської української історіографії обидві проблеми, про які я згадував (соборність України та український світогляд), перетворилися в табу. Підляшшя та Холмщина як інтегральні частини українських земель у минулому й частково в сучасному ще досі для старорежимних істориків залишаються ледве чи не забороненою зоною. Чорноморська проблема в українському державницькому розумінні та в історико-геополітичному плані в не набагато кращому становищі. Тому до праць Крип'якевича такого змісту майже не звертаються, а переважно не звертаються ще й тому, що їх не знають.

Починаючи від 1991 р. ряди українських істориків-державників (деколи вагаюся, чи це останнє слово не треба писати в лапках) ростуть у геометричній прогресії. Тим, що тепер повертаються вивчати Українську державу й державність, шукаючи їх також там, де їх цілком певно не було (наприклад, у Запорозькій Січі), може, варто знати, що вони не роблять нових відкриттів. Ці відкриття було зроблено ще 80-70 років тому, а одним із великих відкривачів був Іван Крип'якевич.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Воля і Батьківщина. – Львів, 2000. – Ч. 1 (15/31). – С. 46-57; Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – [Вип.] 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 715-730.

У НАУКОВІЙ ЛАБОРАТОРІЇ ІСТОРИКА

Переслідування та винищування наукової еліти в т. зв. Радянській Україні від кінця 20-х до 70-х років ХХ ст., до якої після 1939 р. приєдналися гоніння та викорчовування гуманітарної інтелігенції на західноукраїнських землях, доводили не лише до часто фізичної екстермінації, творчої дискримінації, винесення поза дужки наукового і громадського життя, але й до зникнення – часткового або й повного – особистих наукових архівів. Так пропало чимало більших і менших відкриттів, зокрема в ділянці історії України (бо історики чи не найчастіше були під обухом) – і сучасна українська історична наука часто змушена відкривати заново те, що давно було відкрите, але не опубліковане, залишене в рукописах, нотатках, збірках історичних документів, які на завжди спопеліли у варварські роки. А були факти і думки, які безслідно зникли з дослідницьких обр'їв.

Щаслива доля зберегла для майбутнього лише відносно небагато особистих архівів українських істориків тамтих часів. Серед тих, що дійшли до нас у непоштованому вигляді, особливе місце займає науковий архів одного з найвидатніших учнів Михайла Грушевського – Івана Крип'якевича. Суворе фатум обійшло ці матеріали боком. Збережений архів – у руках родини, його частина – в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Ці документи розгортають не лише велику палітру наукових зацікавлень дослідника, але й дозволяють розкрити методику праці

історика: не тільки прискіпливого до себе науковця, але й дуже талановитого популяризатора історії України та повістяра на історичну тематику з легким пером. Епістолярні контакти Івана Крип'якевича – це немов окремий світ, насичений іменами різної величини.

У мене була можливість ще з дитячих років спостерігати творчу лабораторію історика спершу, так би мовити, ззовні, а пізніше, коли я став співробітником керованого І. Крип'якевичем львівського Інституту суспільних наук Академії наук, немовби зсередини.

Кабінет І. Крип'якевича в будинку на вул. Домагалічів, 9 – на найвищому третьому поверсі цього будинку – був у таких темно-коричневих тонах, які, здавалося б, сприяли концентрації думки. Одна стіна з високими дубовими шафами без скла, що сягали майже до стелі (стелі там були високі), забитими книжками та течками з паперами. Шафи успадковані по батькові-теологові й історикові Петрові – майже завжди зачинені. Робочий стіл («бюрко») з обмаллю паперів на ньому, що було проявом питомого для історика педантизму. Одна чи дві «нормальні» шафи на протилежному від високих шаф боці кімнати, канапа для відпочинку. Високі зашторені вікна. Ця друга, йдучи по коридору справа, кімната викликала враження наукової келії, в якій можна було тихо і спокійно працювати і якою вона була до літа 1944 р.

У травні 1944 р. під час бомбардування Львова американською авіацією одна з бомб потрапила в будинок на вул. Домагалічів, 9. Іван Крип'якевич з родиною вийшов з підвалу обсипаний штукатуркою немов білий дух. Кабінет був розтроснений, та втраченого наукового архіву були відносно невеликими. Зник чар келії, дубові шафи, стіл були пошматовані.

Нове маленьке помешкання на вул. Острозьких. Невеликі кімнати, невеликі стелі. Перша кімната по коридору зліва – кабінет історика. Дві невеликі ясні шафи за спиною, ясний робочий стіл, ясне сонячне вікно, бо воно з південно-східного боку. Тепер вже стіл завалений паперами і картотеками. Скриньок з картотеками було багато. Читаючи та перечитуючи історичні джерела і літературу, історик робив нотатки на невеликих картках (1/8 паперу стандартного формату, як тепер кажуть, А-4), розподіляючи їх по темах з історії України. А цих тем було багато. Івана Крип'якевича, в основному, вважали і вважають істориком княжих і козацьких часів, спеціалістом з джерелознавства, археографії й інших допоміжних дисциплін. Насправді він цікавився й найновішою історією України – це доводить сьогodнішній опис архіву. Вже коли я працював бібліографом Інституту суспільних наук, він позичав у мене книжки з історії Другої світової війни, наприклад, фундаментальну працю Курта фон Тіппельскірха «История Второй мировой войны».

Був ще третій кабінет історика, який я бачив. Кабінет директора Інституту суспільних наук. Чисто бюрократичний на другому поверсі на вул. Радянській, 24. Іван Крип'якевич під'їздив туди на 14 годину, але в ньому науково працювати не міг. У крайньому разі – правити верстку. Коли почалася підготовка до видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», він передав до відділу історії Інституту свою картотеку з історії міст та інших населених пунктів Галичини.

Відійшовши від керівництва Інституту, Іван Крип'якевич зайнявся впорядкуванням свого наукового та особистого архіву, розподіляючи матеріали по окремих течках. Це була та робота, якою він заповнював час між прогулянками по близькому Кайзервальді (переважно в товаристві приятеля з давніх літ, діяча українського спортивного

руху Степана Гайдучка) або по дальшому Личаківському парку, де він підготовував білок. Впорядкування свого архіву йому не вдалося довести до кінця. Пізніше цю естафету перейняли його сини Богдан-Петро та Роман. Без сумніву, потрібне ще дальше остаточне впорядкування.

Зміст архіву ясний з опису, який-ось виходить у світ. Повторювати ці відомості навіть у конденсованому вигляді мені не варто. Тим більше, що сьогодні на перший план виходить справа збереження архіву та його доступності для дослідників. У нинішній атмосфері непевності, коли накопилася хвиля крадіжок для т. зв. колекціонерів в Україні та поза її межами, доля архіву Івана Крип'якевича, видатного історика України, мусить вирішуватися дуже зважено.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* У науковій лабораторії історика // Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я. Федорук. – К.; Львів, 2005. – С. VI-VIII.

ЛОНГИН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ

НА ПЕРЕЛОМІ ДОБИ. СПОГАДИ

ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО ПРО 1918-1919 РР. В УКРАЇНІ

Після того, як соціалістична і комуністична ідеї на практиці довели свою безпорадність, в поєднанні зі злочинністю, не лише при вирішуванні соціальних, а, тим більше, національних проблем, громадська думка, також в Україні, починає звертатися до консерватизму, шукаючи в ньому порятунку в кризовій ситуації, в якій опинилася держава. Зрештою, цей процес опору проти т. зв. демократії чимраз сильніше – в епоху глобалізації з її винищенням національних цінностей – охоплює більшість цивілізованих країн.

Занедбане протягом багатьох десятиріч вивчення української консервативної думки починає врешті належати до сумного минулого. Виявилось, що в діяльності та творчості українських консерваторів було чимале раціональне зерно, яке необхідно звільнити від тавра забуття. Воно повинно стати доступним не лише для дослідників, але й для ширшого кола громадськості, зокрема для тих, які стурбовані сучасним становищем в Україні.

Поруч з такими видатними фігурами, як Микола Міхновський, Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський (хоча їхні думки не завжди збігалися, а часто й розбігалися), в останній час повертається на належне йому місце постать Лонгіна Цегельського (1875-1950), постать складна і суперечлива, але, без сумніву, талановита та заслужена в боротьбі за краще майбутнє України.

У цій передмові до книжки «Від легенд до правди», заповненої спогадами Лонгіна Цегельського, не бачу потреби зупинятися на його біографії (ці відомості подаються в іншому місці), а хочу звернути увагу на два важливі питання: історію написання та публікації спогадів та їх багатоплановість. Жодна передмова не може замінити самого твору, тому не думаю коментувати його зміст. Розгляд цих двох питань допоможе зрозуміти складну історію тексту, який передається до рук читача, а також багатогранність ідеї, яку автор заклав у підставу своїх мемуарів.

Історія спогадів Лонгіна Цегельського не проста, а навіть драматична. Писав він їх поступово, фрагментами і, починаючи від 1938 р., друкував окремими статтями в українській газеті католицького напрямку «Америка», що від 1912 р. виходила у Філадельфії. І поштовхом для писання мемуарів стала для нього двадцята річниця Листопадового зриву у Львові 1918 р. Сам автор працював у редакції «Америки» від 1937 р., а 1943 р. став редактором цього видання (до 1950 р.). Тоді його статті-спогади почали з'являтися частіше. Дома він зберігав рукопис мемуарів. Скільки було надруковано таких фельєтонів, поки що не вдалося встановити, бо десь у 60-х рр. ХХ ст. згорів склад видань «Америки» у Філадельфії й тоді, здається, пропав редакційний примірник щоденника. В державних книгозбірнях США комплекту «Америки» немає, а провести пошуки в бібліотеках діаспори не було можливості.

До десятиріччя від дня смерті Лонгіна Цегельського було підготовано збірку вибраного з його спогадів. Ця збірка побачила світ під назвою «Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р.» у видавництві «Булава», яке мало свій осідок у Нью-Йорку, а свої видання друкувало в друкарні «Америки», що належала Товаришенню (Союзові) українців-католиків «Провидіння». Книжка фактично побачила світ у 1961 р. (це дата копірайту, хоча на титульній сторінці позначено: 1960) – її редагував директор видавництва Євген Зибликевич (1895-1987), в минулому український політичний діяч у Галичині, що пройшов еволюцію від Української військової організації та Організації українських націоналістів до гетьманського монархізму. Він також у 1953-1962 рр. був редактором філадельфійської «Америки». Очевидно, в 1960 р. ще існував редакційний примірник газети, бо якраз на його підставі Євген Зибликевич підготував збірку спогадів Лонгіна Цегельського. Є. Зибликевич став автором великої, не підписаної ним, передмови до книжки («Слово від видавництва. Про автора і його працю»), а також написав примітки до окремих сторінок.

Треба дуже шкодувати, що книжка «Від легенд до правди» була насправді лише вибраною частиною спогадів, до того ще й відповідно відредагованою. (В цей час в еміграції вкоренилась неприваблива звичка дуже вільно поводитися з текстами, які там передруковували, особливо, коли йшлося про праці вже померлих авторів). Хоча Євген Зибликевич був провідною фігурою в гетьманському русі в США, тобто дотримувався тих самих поглядів, що й «пізній» Лонгін Цегельський, син Лонгіна Юрій-Михайло характеризував збірку «Від легенд до правди» досить терпкими словами: «Це видання, однак, є до деякої міри “підцензуроване”, а ті статті, які він (тобто Лонгін Цегельський. – Я. Д.) опублікував про місію генерала Бартеlemi, в тім виданні взагалі є пропущені. Автор цієї розповіді (йдеться про Юрія-Михайла Цегельського. – Я. Д.) від редактора Євгена Зибликевича, що був відвічальним за це видання, ніколи не міг довідатися, чому справи місії Бартеlemi там пропущено. Інші редактори, причетні до тої справи (мабуть, це стосується Григорія Лужницького, Миколи Пасіки або Льва Шанковського. – Я. Д.), казали, що, нібито, особливо ті статті мали пропасти десь в редакційних архівах “Америки” й, можливо, що тому власне у книжці їх нема. Пізніше говорено, що, нібито, всі річники з якогось періоду мали там згоріти у пожарі. Скільки в тому є правди, то таки дальше не знати». (*Цегельський Ю.-С.* Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову, – Ellicott City Md., 1992. – С. 621-622, про те, що не передруковано всі статті Лонгіна Цегельського також на інші теми, див. там же, с. 361, 362).

Необхідно, однак, підкреслити, що, в остаточному результаті, є підстави також для певного оптимізму. В Інституті для етнічних досліджень ім. Балч (США) зберігаються мікрофільми неповного комплекту філадельфійської «Америки», серед яких є річники за 1933-1941 та 1946-1964 рр. (див.: *Миронюк Г., Лужницький О.* Довідник з українсько-американських газет на мікрофільмах. – Ст.-Пол, Мінн.; Нью-Йорк; Львів, 1998. – С. XVII). Мікрофільми, зрозуміло, виготовлені на підставі оригінальних примірників цього видання. Де саме вони є тепер – конкретно невідомо.

Коли виникне потреба ще одного перевидання спогадів Л. Цегельського, треба буде піти також цим слідом.

Так склалася доля друкованої мемуарної спадщини Лонгіна Цегельського. Набагато сумніше трапилося з його рукописними спогадами.

Рукопис спогадів Лонгіна Цегельського, як вже згадувалося, зберігався у його помешканні. Та після його раптової смерті 13 грудня 1950 р. всі рукописи опинилися в чужих руках. Варто навести ще один, досить великий, уривок з книжки Юрія-Михайла: «Його (Лонгіна Цегельського. – Я. Д.) сина Юрія і невістки Вероніки в тім часі, як він помер, не було у Філадельфії. Як на один день пізніше вони приїхали з Джорджтавну в стейті Делавер, то застали таку ситуацію, що з його мешкання у сестер Служебниць при вул. Франкліна, число 816, неавторизовано (тобто без дозволу автора чи спадкоємця. – Я. Д.) винесли всі книжки, папери в течках, а також його портрет, який намалював артист Петро Андрусів, та ще інші речі. Сестри, не орієнтуючись в справі, дали тим панам ключі від мешкання, бо думали, що як ті панове є із Союзу українців-католиків “Провидіння” чи з редакції “Америки”, то мали б якесь право, щоби ті речі виносити, а то тим більше, що вони твердили, немов би все це було власністю редакції “Америки”. То було неправдою.

На інтервенцію родини ті панове обіцяли всі речі звернути назад, бо, нібито, зайшла якась помилка, а[ле], зокрема, о. Євгенів Цегельському, парохіві в Бетлегем, Пенсільванія, дораджували, щоби до справи не мішався, бо міг би на тім дуже зле вийти. Всіх книжок не віддано. Також пропали папери, що були в течках, а, що важніше, то пропав рукопис споминів, що він їх якраз написав. Про ті спомини дуже добре знала його невістка Вероніка, якій він дещо із них прочитував, як півроку вчасніше був у шпиталі, де вона його щоденно відвідувала. Він тоді казав, що ті спомини колись будуть дуже не подобатися.

Так, отже, пропав архів Лонгіна Цегельського, в котрому могли напевно бути такі документи, що відносилися до справ посольства ЗУНР до Вашингтону у 1920-х роках, але також й інших ще». (*Цегельський Ю.-М. Зага... – С. 363*). В цих спогадах говорилося також про Берестейський мир 1918 р. (Там же. – С. 348).

Є відомості, що рукопис спогадів опинився в руках відомого українського журналіста Івана Кедрина-Рудницького (1898-1995), тому не виключено, що їх можна знайти в його спадкоємців, до яких перейшов особистий архів І. Кедрина.

Пишу про ці справи так докладно, бо є ознаки, що постать Лонгіна Цегельського, його суспільно-політичні погляди, роль, яку він відігравав як політик у Галичині та за її межами, зокрема в США, журналістична та мемуарна спадщина починають притягати чимраз більше уваги дослідників. Для прикладу можу згадати передрук статті: *Цегельський Л. Проблема української нації // Універсум. – Львів, 2002. – № 11-12. – С. 58-61*. (Ця стаття первісно друкувалася у виданні: Календар «Провидіння», Стіваришення українців-католиків в Америці, на звичайний 1949 рік. – Філадельфія, 1948). Готується перевидання брошури Лонгіна Цегельського «Русь-Україна та Московщина» (Львів, 1901). При цьому необхідно підкреслити, що ця праця молодого Лонгіна є не лише пам'яткою української політичної думки, але що вона й досі не втратила своєї актуальності. Тут також передбачається текстологічна робота для встановлення тої редакції тексту, яка найбільше відповідає остаточній волі автора. Бо було три видання цього твору: перше – 1901 р. (видання «Просвіти» у Львові – 10 тис. примірників), друге – десь незабаром після цього, на тонкому цигарковому папері для контрабанди на Східну Україну (20 тис. примірників), і третє – 1915 р. (друковане в Стамбулі з датою 1916 р., видання Союзу визволення України в Берліні – 40 тис. примірників). Третє видання при допомозі турецької розвідки перевозили морем на Східну Україну. На перших двох виданнях помітний вплив Михайла Драгоманова; третє видання автор

кардинально переробив, звільнившись від драгоманівства, змінив також назву на «Русь-Україна та Московщина-Росія». Очевидно, лише третє видання віддзеркалює погляди вже зрілого і досвідченого політика – і тому перевидавати треба саме його.

Раніше чи пізніше виникає необхідність розширити коло пошуків за оригінальними – друкованими і рукописними – текстами, щоб проводити студії саме над ними, а не над деформованими варіантами передруків.

Сьогодні, однак, коли початкові розшуки річних комплектів філадельфійської «Америки», а, тим більше, рукопису спогадів не дали результатів, книжка «Від легенд до правди» передруковується за виданням 1960 (1961) без змін. Мовна редакція торкнулася правопису і деяких стилістичних нюансів, що не порушує достовірності передачі того тексту, який був відредагований Євгеном Зибликевичем.

При використанні спогадів Лонгіна Цегельського як історичного джерела про певну епоху (початок ХХ ст.) в історії українського народу й української державності, необхідно мати на увазі їхню, спогадів, багатшаровість. Це, з одного боку, пам'ятка політичної думки, але думки не часів 1918-1919 рр., а кінця 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст., коли спогади писалися і відбивали кінцеву стадію переконань автора. Як відомо, на початку ХХ ст. він був прихильником драгоманівських ідей з певним нахилом до революційних силових методів боротьби. Брав участь в організації селянських страйків 1902 р. в Галичині, займався контрабандою – трьома шляхами – пропагандистських видань Революційної української партії на Східну Україну в період революції 1905-1907 рр. Він підтримував дружні зв'язки з українською соціалістичною еміграцією, яка опинилася в Галичині після невдачі цієї ж революції (серед емігрантів був також Симон Петлюра). Пізніше він еволюціонує у напрямі центрizmu, стає націонал-демократом і саме як видатний діяч цієї течії бере участь у державному будівництві в Західній та Східній Україні (про це він говорить докладно у своїх спогадах). Він – співтворець акту злуки Західноукраїнської Народної Республіки (в складі якої тоді була Галичина, Буковина і Закарпаття) та Української Народної Республіки. Згодом, як емігрант у США, він став ще правішим консерватором і монархістом, шукаючи порятунку для України в гетьманському ладі як прихильник лінії Павла Скоропадського і з таких саме позицій, декларуючи себе одночасно націоналістом, він писав свої спогади.

Друге нашарування – ділянка практичної політики, дидактичні поради українським політичним діячам – що і як треба робити, згідно з доктриною, що «історія є вчительською життя», щоб утворити власну державу. Необхідно відверто сказати, що ці виховні думки політика мали практично мінімальний резонанс. Українська еміграція в США та Канаді, в середовищі якої поширювалася «Америка», не мала впливу на національно-визвольну боротьбу в Україні 1941-1950 рр. та й філадельфійський часопис туди не доходив. Зрештою, всупереч поширеній думці, історія ніколи не повторюється (можуть бути подібними лише якісь її грані) й український національний рух поточився вперед цілком іншою колією, опрацьовуючи тактику боротьби в обставинах, дуже далеких від ситуації 1918-1919 рр.

Залишається третій шар спогадів – безпосередні враження від подій, людей, обставин, які будували або руйнували українську державність 1918-1919 рр. Для історика – та й для зацікавленого історією читача – цей шар чи не найвагоміший. Лонгін Цегельський був не лише добрим спостерігачем, але й майстром слова. Тому його описи зустрічей, нарад, конфліктів, характеристики осіб зберегли свіжість барв до сьогодні. Він володів добрим – і гострим – пером. Ряд сторінок мемуарів читається

одним подихом, немов реалістичний пригодницький роман, що подекуди переходить у пристрасний памфлет. Завданням істориків Української революції 1917-1921 рр., зокрема джерелознавців, є верифікація тих відомостей, які зберіг у своїй пам'яті автор. Бо – мемуарист може писати так, як він бажає і хоче, відповідно до свого суб'єктивного бачення, згідно з своїми симпатіями й антипатіями, які є в кожного заангажованого політика, розподіляючи, як хочеться, білі й чорні фарби. Обов'язком історичної критики є встановлення вірогідності кожного джерела й описаних у ньому фактів. Редактор спогадів Лонгіна Цегельського, виданих у 1960 р., Євген Зибликевич, який виступав також у ролі цензора, видав їх під заголовком «Від легенд до правди». Сумнівно, чи сам автор з характерним для нього прагматичним мисленням, підтримав би таку назву. Він, на мою думку, добре розумів, що, займаючись іконоборством, намагаючись знищити не голосливо, а менш-більш обгрунтовано певні міфи (про видатних, як би там не було, дійових осіб 1918-1919 р.; про бездоганність дій українських збройних сил, про мінімальність протиріч між Заходом та Сходом України і т. п.), він одночасно – поряд з реєстром українських помилок – творив новий міф про ледве чи не ідеальну гетьманську Українську державу. На фоні такого міфу малозрозумілим стає повстання проти гетьмана – повстання не лише з соціальних, але й національних мотивів (федерація України з Росією). Він непереконливо намагався захищати штучно творену західноукраїнську «національну» ідею. Лонгін Цегельський мало говорив про зовнішніх ворогів України, хоча саме вони були основною причиною того, що незалежна Україна не вистояла.

Спогади писалися 20-25 років після подій, коли багато було передумано і переосмислено – тому й цей фактор треба враховувати при джерелознавчому аналізі мемуарів. Лонгін Цегельський мав добру пам'ять (незважаючи на те, що інколи скаржився, що прізвища деяких осіб забув), бо що писав він, у першу чергу, на підставі збереженого в пам'яті – не підлягає сумніву. Не помітно, щоб він користувався якимись власними нотатками з 1918-1919 рр., щоб мав у своєму розпорядженні документи, привезені з України до США. Певне, що події епохального значення, які він спостерігав, в яких особисто брав участь, які він також формував, назавжди врізалися йому в пам'ять та не вицвіли за два-три десятиріччя. Сьогодні не треба бути наївним: у друкованому варіанті спогадів він не написав усе, що знав і бачив, не розкрив усіх зв'язків, якими володів (але на які деколи натякав) – доля рукописних спогадів це підтверджує.

Так чи інакше, подвиг автора спогадів «про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р.» (як скромно сказано в підзаголовку) заслуговує високої оцінки: Лонгін Цегельський залишив після себе важливий документ доби.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* На переломі доби. Спогади Лонгіна Цегельського про 1918-1919 рр. в Україні // *Цегельський Л.* Від легенд до правди. – Львів, 2003. – С. 7-16.

ВІЛЬГЕЛЬМ ГАБСБУРГ (ВАСИЛЬ ВИШИВАНИЙ)

ВІЛЬГЕЛЬМ ГАБСБУРГ І УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

Україна як дитина, маленька, золота. Вона росте!
Колись з неї буде сильна, дужа і могутня людина!..
Є у нас люди дорослі, великі...
Вони бавляться військом, державою, долею народу...
Це діти. Але діти недобрі. Не вертайте дитячі дні!
Геть ідіть собі, дорослі діти!

Василь Вишиваний¹

Як це не дивно, але історія українського монархізму – ідеї і практики – ще не написана. Бо навіть коли пишуть про княжий, великокняжий і королівський періоди Київської та Галицько-Волинської держав, розглядають їх у плані суспільної та політичної історії, окремі спроби вивчення ідеології володарів не можна вважати вдалимими. На виклад минулого з погляду монархізму також гетьманського (козацького періоду) якимось ще не стало часу – і концепції – для специфічного аналізу.

Монархічна ідея саме довкола України відродилася в другій половині XIX ст. Проект Київського королівства, який висунув німецький канцлер Отто фон Бісмарк, дав чи не перший поштовх для політичної думки Європи, яка подекуди почала поволі займатися стратегією розподілу Російської імперії. Як не парадоксально, але ідея Київського королівства випередила на кілька десятиріч власні українські шукання (Ю. Бачинський, І. Франко, М. Міхновський, Д. Донцов), які здійснення українського індепендентизму бачили лише на республіканському шляху. Незважаючи на те, що Європа кінця XIX – початку XX ст. була, в основному, континентом монархій та що основна середня маса українців чекала на свого царя, короля, рівного чужому, загарбницькому.

Коли в Європі, а зокрема, в Південно-Східній Європі, запахло порохом під час Балканських воєн та напередодні Першої світової війни й до цього приєдналися наслідки Російської революції 1905-1907 рр., актуалізувалося українське питання якраз у монархічному аспекті. Це розуміли добре навіть у Петербурзі, в якому після 1909 р. (в зв'язку з відзначенням 200-річчя Полтавської битви) почали думати про призначення гетьмана (очевидно, титулярного) України. Павло Скоропадський (бо шукали представників давніх «малоросійських» родів) від цієї царської ласки відмовився. Німеччина почала готувати свого претендента на короля України – Йоахіма, сина імператора Вільгельма II. Вважали, що Йоахім (1890-1920), представник роду Гогенцолернів, з цією метою почав вивчати українську мову. Австрійський престолонаслідник Франц-Фердинанд Габсбург-Лотрінген (1863-1914), вбитий у Сараєво (що спричинило Першу

¹ *Вишиваний В.* Нариси. Цвинтар. Діти. Моя верба // Воля. – Відень, 1920. – Т. 1. – Ч. 11. – С. 536-537. Крапки в оригіналі.

світову війну), висунув одного з своїх синів як претендента на монарха України. У домі російських імператорів Романових, в якому відчували виникнення проукраїнських тенденцій у західних сусідів, також почали шукати претендента на український, хоча б фіктивний, престол². Українська проблема стала пекучою.

На такому фоні поява ерцгерцога Вільгельма-Франца Габсбурга-Лотрінгена, його трансформація у Василя Вишиваного, стає зрозумілішою і закономірнішою. Україна з її народним монархізмом («хочемо свого короля»), а не республіканством (як твердить основна маса істориків), вже визріла до незалежності.

Від часу здобуття незалежності в сьогоденній Україні почали згадувати Василя Вишиваного як діяча українського національно-визвольного руху. Поруч з присвяченими йому книжками та статтями, правда, часто виразно популярного характеру, було видано й наукові розвідки³. Готується велика книжка київського історика Володимира Уляничка – результат багаторічних пошуків, висновки з яких ґрунтуються на документальному – і зокрема КГБ-істському, епістолярному та іншому джерельному матеріалі. Ця книжка стане досягненням сучасної української історіографії проблеми. Незалежно від цього, варто зупинитися, хоча б коротко, на еволюції поглядів ерцгерцога як свідомого і переконаного носія української ідеї та як недового, але дуже яскравого команданта Українських січових стрільців у 1918 р.

Умови, що панували в родині Вільгельма-Франца, цілком не сприяли і не давали права сподіватися, що він стане українським патріотом. Його батько адмірал Карло-Стефан (1860-1933) був полонофілом, під час Першої світової війни навіть претендентом на польський престол. Він видав свою дочку Ренату (1888-1935) за польського князя Єроніма Радзивілла. Два старші брати Вільгельма-Франца – Карло-Альбрехт та Лев-Карло, обидва військові, – також дотримувалися польської орієнтації, а після розвалу Австро-Угорської монархії 1918 р. стали офіцерами польської армії. Дядько, ерцгерцог Фрідріх (1856-1936), який у 1914-1917 рр. був головнокомандуючим австрійської армії, в жодному випадку не був прихильником українців. Архикнязь Вільгельм-Франц, майбутній Василь Вишиваний, що народився 10 лютого 1895 р. як наймолодший син Карла-Стефана, знаходив спільну мову лише з внучатим племінником імператора Франца-Йосифа I (був цісарем у 1848-1916 рр.) Карлом, що у 1914 р. став престолонаслідником. Карло, який, всупереч досить поширеній версії, не був близьким родичем Вільгельма-Франца, був на вісім років старшим від нього, але їх пов'язувала справжня дружба, що й відбилося на долі непокірного (як пізніше виявилось) Вільгельма-Франца. Цей генеалогічний екскурс потрібний, щоб з'ясувати умови, в яких ріс та мужнів майбутній Василь Вишиваний.

Українська біографія молодого ерцгерцога почалася, коли йому було 14 років. Почувши в родині глузливі розповіді про дикий люд русинів-гуцулів, що живе десь у Карпатах, він несподівано втік з дому (за ним оголосили поліцейний розшук по цілій Австро-Угорській монархії), доїхав поїздом до Ворохти, добрався до Жаб'я і став гостем гуцулів (він інкогніто опинився в родині Шекерика-Доникова старшого), ночував

² Пор. лист В. Липинського до А. Жука з 25 червня 1921 р.: *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Архів. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1. (= Листування, т. 1: А-Ж). – С. 480.

³ Наприклад: *Горак Р.* Василь Вишиваний // *Євшан-зілля. Вісник культури.* – Львів, 1993. – Ч. 7. – С. 67-74; *Терещенко Ю., Осташко Т.* Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999; *Осташко Т., Терещенко Ю.* Вільгельм Габсбург або Василь Вишиваний // *Історичний календар.* 2005. – К., 2005. – С. 100-116.

на полонині, знайомився з тими, т. зв. дикими людьми. Це було десь 1909-1910 рр.⁴ Тиждень серед верховинців став вирішальним етапом у його житті. Поступово вивчав українську мову, якою вже володів у рік вибуху Першої світової війни. Мав здібності до мов – знав їх шість. Багато подорожував по світі. Ще до Першої світової війни був претендентом на короля Палестини.

За сімейною традицією Вільгельм став військовим, кавалеристом, закінчив Військову академію у Вінер-Нойштадті й у 1915 р. в ранзі рittмейстера (сотника) опинився у 13 полку уланів, в якому служили майже виключно українці з Золочівщини. Тоді вояк з Тернопільщини Приймак вчив його української мови. Встановив зв'язки з Українськими січовими стрільцями (з Н. Гірняком, Г. Коссаком). Після смерті імператора Франца-Йосифа I (який перебував у полоні польських впливів) значення ерцгерцога Вільгельма – близького приятеля нового імператора Карла I – помітно зросло. Йому вдалося перешкодити ліквідації формації УСС після того, як польські легіони зрадили, перейшовши на фронті на сторону Росії – така загроза над УСС нависала знову внаслідок польських інтриг. 9 вересня 1917 р. він вітав у Львові від імені австрійського імператора митрополита Андрея графа Шептицького з поверненням з російської неволі. З ним він зустрічався у Львові та підтримував контакти далі. Ерцгерцог Вільгельм відіграв закулісну роль під час мирових переговорів Центральних держав з Центральною Радою в Бересті-Литовському⁵. Він таємно зустрічався з австрійським міністром закордонних справ графом Оттокар фон Черніним (у селі біля Берестя), сприяв укладенню таємного додатка до мирного договору, додатка, в якому передбачалося утворення окремого українського Коронного краю з Східної Галичини та Північної Буковини (відомо, що Австрія – під тиском польської сторони – не ратифікувала цього додатка).

Коли, після Берестейського миру, німецькі й австро-угорські війська почали проганяти російських більшовиків з України та використовували цю нагоду для окупації Східної України, Вільгельм добився від імператора Карла I командування над Українськими січовими стрільцями, полк (курін) яких був уже на Сході (в складі 7 дивізії Другої – пізніше Східної – армії з начальною командою в Одесі). Так виникла «Група ерцгерцог Вільгельм». На початку квітня 1918 р. в Копанях (після приїзду до Одеси) він фактично став командувати УСС-ами. Ерцгерцог Вільгельм розгорнув широкі воєнні дії. Він взяв зі своїми військами Херсон (мешкав там у залізничному вагоні), Нікополь. На чолі загону з 6000 вояків, одної гарматної батареї, маючи в своєму розпорядженні 2 літаки, 16 квітня взяв Олександрію (тепер Запоріжжя), поставив УСС-ів гарнізоном у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). 10 червня переїхав до Єлисаветграда (тепер Кіровоград), де розмістився в селянській хаті у Масляниківці на околиці міста⁶. Тут намагався утворити другий полк УСС, в чому перешкодило австрійське

⁴ Про цей епізод див.: *Гірняк Н.* Полк. Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С. 7-8; *Онацький Є.* Полковник Василь Вишиваний – архикнязь Габсбурзький // *Його ж.* Портрети в профіль. – Чікаго, 1965. – С. 124.

⁵ *Гірняк Н.* Полк. Василь Вишиваний... – С. 13-14.

⁶ Про перебування В. Габсбурга та УСС на Східній Україні є чимала історіографія та мемуарна література. Див., наприклад: *Вишиваний В.* Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії // *Гірняк Н.* Полк. Василь Вишиваний... – С. 45-56; *Дрогобицький Р.* На Херсонщині. (Уривок споминів) // *Соборна Україна.* – Відень, 1922. – 15 лютого; *Заклинський М.* «А ми тую стрілецьку славу збережемо». Спомини з визвольної війни. – Львів, 1936. – Ч. 2. – С. 17-70 (зібрано разом всі спогади автора, які друкувалися окремими уривками раніше); *Думін О.* Історія легіону

командування, що зненавиділо його за виразно проукраїнську лінію та опозицію суворому окупаційному режимові, який накидали Україні Німеччина та Австро-Угорщина, особливо після гетьманського перевороту 29 квітня, коли було розігнано Центральну Раду.

«Вишиваним» став ерцгерцог Вільгельм ще у 13 полку уланів, у якому він з кавалеристами говорив по-українськи та поводився дуже по-людському. Йому подарували вишивану сорочку, яку він залюбки носив під австрійським мундиром (у вишиваній сорочці він зустрічав, між іншим, митрополита у Львові). На Східній Україні його поведінка не змінилася – він заявляв, що почуває себе українцем. Серед УСС-ів та надніпрянських селян він здобув велетенську популярність, був дуже толерантним та демократичним. Ходив у формі УСС, вимагав, щоб до нього зверталися «пане ротмістр», а не «Ваша імператорська величність», спілкувався з українським населенням, приймав скарги від селян, їздив з ними до «вищих інстанцій». Терен, зайнятий УСС-ами, став прибіжищем для українських діячів, які втікали від німців, австрійців, угорців – своєрідний спокійний острів у бурхливому морі революції. УСС-и відмовлялися від насильницьких контрибуцій, уникали сутичок з повстанцями – або встановлювали з ними мирні зв'язки. Сам Вільгельм приймав делегації повстанців, фактично захищав повстанських отаманів Шинкаря, Шевченка, Зеленого. Характерний епізод: коли князь Урусов прийшов до архикнязя, вимагаючи, щоб повісили активних селян у його маєтках, архикнязь порвав його донос, кинув клаптики паперу князеві в обличчя та погрозив, що особисто вб'є з револьвера⁷.

Архикнязь відряджував старшин УСС-ів організувати українські школи на Поділлі, Херсонщині. Делегував їх для культурної праці, до видання газет.

Не можу стриматися, щоб не навести фрагменти спогадів ген. Всеволода Петрова, заступника командуючого I Запорозької дивізії, який у 1918-1919 рр. багато разів зустрічався з архикнязем. Ось як він описав спільну вечерю УСС-ів та гайдамаків (так офіційно називали тоді українські регулярні військові частини) і концерт у міському саду Олександрівська.

«Перед вечерю проходжається по саду юрба наших чубатих, а між ними архикнязь Вільгельм і патер (Ксаверій. – Я. Д.) Бонн, нерозлучний його прибічник – з роду бельгійців, що дуже добре балакав по-українському. Своєрідна група: масивні наші хлопці, чубаті типові українські лица, а між ними породисте обличчя архикнязя, молоденького і щупленького тоді хлопчика з руським волоссям і голою верхньою губою, у австрійським однострою та мазепинці [...]. Як кажуть хлопці, архикнязь сам підійшов і почав розмови про полк, про Центральну Раду і т. д. “Теж простий який!” – кажуть здивовано хлопці [...], а й гарно по-українськи балака! Не від того, щоби й Центральну Раду та її універсали визнати.

Українських Січових Стрільців 1914-1918. – Львів, 1936. – С. 251-263 (= Історія визвольної боротьби України в монографіях. – Т. 1). Також: *Стеткевич О.* З побуту УСС на Україні 1918 р. // За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви 1914-1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 193-194 (= Літопис Українського січового стрілецтва); *Мелешко Ф.* Українські Січові Стрільці у Єлисаветщині // Там же. – С. 198-209. – Пор.: *Ріпецький С.* Бібліографія джерел до історії УСС // Там же. – С. 497-608; *Кісічак А.* Пам'ятні дні в Олександрівську. (Зустріч Українських Січових Стрільців під проводом полк. Василя Вишиваного із Запорозжцями під проводом полк. Петра Болбочана. Спогад) // Українське козацтво. – Чікаго, 1973. – № 4 (26). – С. 10-11.

⁷ *Вишиваний В.* Українські Січові Стрільці... – С. 54.

Вечеря відбувалася помпезно, а поруч з цією старшинською вечерею у другому відділі веранди товпилася гайдамацтво, якого ніяк не міг виперти командант 2 Запорізького полку, який все хотів, щоби веранда була порожня. Але його зусилля привели лише до того, що сам архикнязь Вільгельм заступився за гордієнківськими гайдамаками, кажучи, що вони вже перебули революцією і є також рівноправними громадянами, як і старшини, тому поза службою мають повне право навіть брати участь в обіді, а не тільки бути свідками на веранді. Нове здивування наших хлопців, яке ще збільшується, коли після тосту, яким архикнязь вітав Запоріжжя, він повернувся до гайдамацького столу з окликом: “Гайдамацтву слава!”, перехилиючи при тому цілком вже не архикнязівським рухом добру-таки чарку. “Здоров був, Вишиваний!” – гукнули йому у відповідь гайдамаки. [...] Внаслідок цього першого знайомства полку з архикнязем Вільгельмом, почали ходити балачки про те, що добре було би “охрестити хлопця на нашу віру, бо хоч він і з королівського роду, але може вийти із нього путящий гайдамак”».

Незабаром нагода для такого своєрідного обряду трапилася в Царициному Куті біля Олександрівська, коли там ставили «Назара Стодолю» Шевченка. «Вишиваного відокремили селяни від його почоту. Він балакає з ними та попиває пиво [...]. Коли стемніло, сад замиготів безліччю огників і на ярко освітленій сцені пішла вистава. В часі вистави гайдамацтво одягло архикнязя в нашу бурку й шапку, “бо холодно”, і тим, хоч на зверх, охрестило його на “свою віру”»⁸.

До речі, документи і матеріали про Василя Вишиваного і УСС-ів зникають буквально на наших очах. У Центральному державному історичному архіві у Львові 2003 р. було вкрадено оригінальну фотографію Вільгельма Габсбурга як командуючого легіоном УСС, на якій він в оточенні стрільців⁹.

На території, яку займала Група ерцгерцога, фактично була ліквідована влада гетьмана Павла Скоропадського, що бачив у Вільгельмові грізного суперника. Зрештою, не безпідставно. Вільгельма неодноразово намовляли здійснити переворот, щоб проголосити його гетьманом або королем України. За це виступали УСС-и, група одеських політиків – есерів та есдеків (у першій половині травня 1918 р.), група українських політиків у Відні, очолювана бароном Миколою Васильком (особливо у червні 1918 р.), Запорозька дивізія¹⁰. Архикнязь сам схилився до того, але обставини в Україні були для таких дій дуже несприятливими, та й доноси летіли до Берліна, Відня, Києва (до гетьмана Скоропадського). У Відні пачку доносів передали йому – він познайомився та спалив. Скарги поміщиків на непокірних селян викидав до коша¹¹. І хоча, після зустрічі з німецьким імператором Вільгельмом II, йому сказали, що в

⁸ Петрів В. Споми́ни з часів Української революції 1917-1921. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 153-154.

⁹ Дмитренко Н. Украдене щастя Януковича. Як Табачник підставив Я. та як зникає Державний архів у Львові // Україна молода. – К., 2005. – 9 квітня.

¹⁰ Справа можливого претендентства Вільгельма Габсбурга на український престол у 1918 р., що дуже протирічила німецьким планам та захитала становищем гетьмана П. Скоропадського, відбилася в багатьох джерелах та літературі. Див., наприклад: Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т. 2 (1918-1919). – С. 42; Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1933 рік. – Львів, 1933. – С. 59-60; Його ж. Карні експедиції УСС-ів у Херсонщині // Там же. – С. 75-76; Гнатевич Б. Похід на Україну // Українські Січові Стрільці 1914-1920. – Львів, 1935. – С. 98-100; Думін О. Історія... – С. 256-257; Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. – С. 19-22; Онацький Є. Габсбург-Лотрінген Вільгельм // Його ж. Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1959. – Кн. 2. – С. 220; пор. також примітку 10.

¹¹ Вишиваний В. Українські Січові Стрільці... – С. 51.

Україні серед німецьких та австрійських високих військових він єдиний є справді популярним, ці ж самі німці від середини червня 1918 р. починають вимагати усунення з півдня України Вільгельма та УСС-ів. Але Вишиваний опирається, він має підтримку австрійського імператора Карла I, свого приятеля. Та конфлікт загострюється. Німці чимраз сильніше натискають на австрійців¹², Москва – зі свого боку – устами видатного більшовицького діяча Карла Радека (до речі, вихідця зі Львова, що добре розумів українські справи), титулярного голови Ради народних комісарів України, висловлюється про можливість виникнення української монархії з Вільгельмом Габсбургом на чолі¹³. Німці ігнорують титул «ерцгерцог» та заявляють, що зватимуть його тільки ріттмейстром¹⁴. Лише наприкінці вересня 1918 р. Карло I піддається і погоджується відкликати «Групу ерцгерцог Вільгельм» з Південної України.

На Східній Україні ерцгерцог проявив себе не лише як талановитий воєначальник та вдумливий політик, але й як проста, доступна, гуманна людина. В умовах війни це було не просто. Тут втручається вже польська інтрига: первісну передислокацію в Східну Галичину, до Львова, замінили переїздом на Буковину на румунське пограниччя. Зрозуміло, чому треба відсунути архикнязя й Українських січових стрільців кудись далі від Львова, де визріває західноукраїнська революція. 9 жовтня УСС-и від'їздить на Захід. 19 жовтня декларують Українську державу на території українських земель Австрії та Угорщини.

Якось, з не дуже зрозумілих причин, українські військові історики не хочуть торкатися ролі архикнязя Вільгельма в період підготовки Листопадового зриву в Галичині. Але саме Вільгельм, що хворий лежав у лікарні в Чернівцях, посилав Д. Вітовського до Львова. 1 листопада вийшов з лікарні на вокзал та відправив УСС-ів і український за складом 41 полк піхоти до Львова, ламаючи при цьому саботаж чернівецьких залізничників.

Була проголошена Західно-Українська Народна Республіка і Вільгельм заявив, що він вважає себе її громадянином. Правда, Українські січові стрільці хотіли проголосити його королем Галичини і Буковини (були навіть плани проголосити королем України), але перемога держав Антанти позбавляла всіх Габсбургів трону. Вільгельм короткий час проживав інкогніто (під іменем Василя Степановича) разом зі своїм ад'ютантом сотником Остапом Луцьким у василіанському монастирі в Краснопуці, у Бучачі. Тут Вільгельм зачитувався у монастирській бібліотеці, студював старі пергаментні грамоти. Навіть продав свій орден Золотої руни, щоб купити золотий нагрудний хрест з ланцюгом для ікони св. Йосафата Кунцевича¹⁵. В монастирі був до березня 1919 р., коли румуни окупували Покуття (часто Вільгельм перебував і в гірському селі Красний Луч над Черемошем).

Навесні 1919 р. у Станиславові став полковником Українських січових стрільців (тобто 1 бригади Української галицької армії). Коли румуни окупували Покуття, його

¹² Про скарги на Вільгельма Габсбурга від німців-окупантів, П. Скоропадського, вимоги відкликати з України та можливе гетьманство Вільгельма див.: *Hornykiewich Th. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* – Philadelphia (Pa.), 1968. – Bd. 3. – S. 91-92, 139, 203, 222, 333-359.

¹³ *Hornykiewich Th. Ereignisse...* Під датою 20 серпня 1918 р.

¹⁴ *Ibid.* – Під датою 29 серпня 1918 р.

¹⁵ За спогадами отця Йосафата Жана. Подаю ці відомості за рукописом книжки: *Шкраб'юк П.* На межі двох світів. Монаший чин отців Василіан у національному житті України. – Львів, 2005.

арештували, але на вимогу уряду Української Народної Республіки звільнили. Повернувся до УГА, командував великим військовим з'єднанням у поході на Київ. У Кам'янці-Подільському був начальником відділу закордонних зв'язків у Головному управлінні Генерального штабу армії УНР, їздив з Симоном Петлюрою по Україні, був разом з ним в Умані, шукав контактів з отаманом Нестором Махном, щоб з'єднати його для Української ідеї. Разом із спеціальною комісією опрацював план реорганізації армії УНР. Проїшов мартирологію армії, хворий на тиф лежав на підлозі вокзалу, здається, у Козятині або Жмеринці. Під кінець 1919 р. хворого Вільгельма вивезли до Румунії, два місяці він пролежав в українському посольстві, де ним опікувався лікар Матюшенко¹⁶. Після хвороби мав намір повернутися до УСС-ів на Східну Україну, але ситуація там кардинально змінилася.

У Бухаресті Вільгельм Габсбург добився від румунського уряду дозволу на переїзд українських військовополонених із Заходу для формування тих частин армії УНР, які взяли участь у Першому зимовому поході в Україну¹⁷. Приблизно в цей час він одружився з румунською королювню з роду Гогенцолернів-Зігмарінгенів, що повинно було вплинути на його міжнародний престиж. На весіллі був присутній цілий склад українського посольства в Румунії¹⁸.

У січні 1920 р. Вільгельм виїхав до Відня, відпочивав у Марія Цель, та незабаром, остаточно видужавши після хвороби, включився в політичну діяльність. В'ячеслав Липинський ще у 1918 р. писав про Василя Вишиваного, що він – «один з найкращих і найвидатніших провідників України»¹⁹, а тепер у Австрії докладав зусиль, щоб погодити Павла Скоропадського з Вільгельмом Габсбургом. У середині травня 1920 р. у Лейпцигу відбулася нарада українських монархістів, де дійшло до зустрічі між колишнім гетьманом і архикнязем. Вже тоді, вважали журналісти (наприклад, італійські), замість компрометованого П. Скоропадського на перший план як кандидат на український престол висувається В. Габсбург. Виникає група його прихильників – В. Андрієвський, барон М. Василько, Т. Галіп, генерал М. Омелянович-Павленко, В. Полетика, І. Полтавець-Остриця, О. Турянський. Вірним соратником був ад'ютант граф Едвард Ларіш (Ларішенко), що народився у Галичині. В. Габсбург стає членом Генеральної ради – законодавчого органу гетьманців. Був навіть план, що В. Вишиваний, формально за наказом Павла Скоропадського, у 1920 р. очолить збройну акцію проти польських окупантів у Східній Галичині. Жив він дуже скромно, щоб не сказати бідно. За спогадами П. Карманського, на українських зібраннях стояв десь у кутку в мундирі української армії, у сірій солдатській шинелі. Утримувався з вояцької платні²⁰. За спогадами Івана Кедрина-Рудницького, це був «високий блондин, гарний собою, з

¹⁶ Послідовність подій не дуже ясна. Поєднують відомості Л. Цегельського (який знав Вільгельма Габсбурга дуже добре) та Є. Онацького (що особисто не був з ним знайомим). Див.: *Цегельський Л.* Від легенд до правди. – Львів, 2003. – С. 117-118 (передрук видання: Нью-Йорк; Філадельфія, 1961); *Онацький Є.* Полковник Василь Вишиваний... – С. 134. Відомості за 1919 р. вимагають уточнення.

¹⁷ *Онацький Є.* По похилій площині. Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен, 1969. – Ч. 2. – С. 20.

¹⁸ Там же. – С. 11. Пор. також: *Цегельський Л.* Від легенд... – С. 118.

¹⁹ Лист Липинського до В. Габсбурга з 1918 р. (без докладнішої дати): *Липинський В.* Повне зібрання... – С. 270.

²⁰ За Є. Онацьким: *Його ж.* Полковник Василь Вишиваний... – С. 135, 144. У ворожому саркастичному тоні писав про нього один шведський журналіст з Відня: *Hellsen H.* Kaiser von Ukraine. Ein Habsburger und früher Erzherzog als Thronbewerber // *Berlinsketidende.* – 1920. – 31 März (я користувався німецьким перекладом статті, що зберігається в архівному фонді М. Василька у Відні).

бездоганними товариськими манерами, тип аристократа, говорив і писав плавно по-українськи [...] Всі ми шанували Вишиваного за його сантимент до українства та за його ідеалізм»²¹. За іншими спогадами – нагадував бідного студента, оточеного українськими біженцями. Та далі мріяв про воскресіння Української держави. Свої погляди відбив у добрій програмній статті «Як будувати?»²².

Був принциповим і рішучим. Як безкомпромісний борець за волю України не визнавав дипломатичних та псевдодипломатичних поступок. Виступав проти всіх окупантів України: росіян, поляків, румунів; не довіряв німцям. Наприклад, у січні 1921 р. заявив, що «я... український громадянин... теперішній союз України з Польщею вважаю неприродним... Тому український народ стоїть цілком осторонь від цього союзу»²³.

Розплата настала швидко – і, принаймні, з двох, якщо не трьох, сторін. Полонізована родина (батько, два брати, сестра) завдають йому удару в спину: в лютому 1921 р. батько Карло-Стефан публікує заяву, що з політичних мотивів зриває зв'язки з сином-українофілом і, практично, позбавляє його спадщини. Василь Вишиваний, «полковник Українських Січових Стрільців, колишній ерцгерцог Вільгельм» (як він себе підписує) публікує у Відні гідну відповідь, датовану 18 лютого 1921 р., в якій відкрито говорить, що Габсбурги протягом століть діяли на шкоду українському народові, а він, Василь Вишиваний, саме тому пішов на службу до українського народу й Української республіки і цю службу виконає вірно до кінця²⁴.

Одночасно відбувся розрив з петлюрівським Державним центром у Варшаві, який дотримувався пропольських позицій, віддаючи Східну Галичину Польщі. Проти В. Габсбурга виступили його недавні прихильники М. Василько, Т. Галіп. УНР-івська преса провела кампанію наклепів.

Ще під кінець 1920 р. нетривкий союз Скоропадський-Габсбург почав розпадатися. Вільгельм виступав з демократичних позицій і не погоджувався з авторитарною програмою Українського союзу хліборобів-державників, за якою стояли Скоропадський та Липинський. Вільгельма Габсбурга усунули з Генеральної ради. Не останню роль відіграв ріст його популярності, що особливо зміцніла до середини 1921 р.

Оливи до вогню долив виступ відомого громадського діяча і мецената Євгена Чикаленка, який у квітні 1921 р. заявив, що «українським монархом не може бути ні Скоропадський, ні Петлюра, ні хтось інший свій (Чикаленко мав на увазі також М. Грушевського. – *Я. Д.*), бо на своєму ми, по своїй недисциплінованості, не об'єднаємося, не помиримося, а знов тільки якіись варяг, як в старовину, якийсь чужоземний королевич... зорганізує державу»²⁵. Під «варягом» Є. Чикаленко розумів Вільгельма Габсбурга. Стаття викликала бурю обурення, яка звалилася як на автора, так і на «варяга», але на популярності Вільгельма особливо не відбилася. Проти виступив також ідеолог гетьманців з УСХД В'ячеслав Липинський.

²¹ *Кедрин І.* Життя – події – люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 78.

²² *Вишиваний В.* Як будувати? // Воля. – Відень, 1920. – Т. 1. – Ч. 11. – С. 522.

²³ *Wilhelm, Erzherzog.* Ukrainisches Problem // Neues Wiener Journal. – 1921. – 9 Januar.

²⁴ *Hornykiewich Th.* Ereignisse... – 1969. – Bd. 4. Під датою 18 лютого 1921 р.; *Онацький Є.* Полковник Василь Вишиваний... – С. 136-137.

²⁵ *Чикаленко Є.* Де вихід? Першодрук у віденському тижневику «Воля». Цитую за передруком: *Чикаленко Є.* Щоденник... – С. 269. Про деякі відгуки: Там же. – С. 244-245. Ідея «варяга» виникла у Чикаленка в 1918 р., правда, тоді у ролі такій він бачив принца з роду Гогенцолернів. Див. також: *Чикаленко Є.* Лист до С. Шелухина з 16 березня 1921 р. // *Його ж.* Щоденник... – С. 224.

У 1921 р. українська та неукраїнська (австрійська, швейцарська, італійська, французька, польська, російська еміграційна) преса дуже часто згадувала Вільгельма Габсбурга як претендента на український престол²⁶. Він встановив контакти з баварськими монархістами, дець від серпня 1921 р. почав активно опікуватися українськими емігрантами, фінансово підтримував інтернованих у таборах вояків українських армій. Мав позику від митрополита Андрея Шептицького. Заснував Українське національне вільнокозацьке товариство (в період свого розквіту налічувало до 40 тис. членів), став головою його Генеральної управи. У Відні почав видавати газету «Самостійна Україна» (почала виходити 12 жовтня 1921 р., припинила виходити 18 травня 1922 р.). Товариство мало продовжувати боротьбу проти окупантів за незалежність України.

Ще у 1922 р., особливо в Галичині, велася інтенсивна пропаганда за Вільгельма Габсбурга як майбутнього українського монарха. Принаймні до 1924 р. він відіграв активну роль у політиці. У червні 1924 р. були спроби відновити союз Скоропадський–Габсбург²⁷.

Хоча Вільгельм відійшов від політичної діяльності, він, як переконаний прихильник ідей українського націоналізму, постійно підтримував зв'язки з провідником УВО, пізніше ОУН, полковником Євгеном Коновальцем²⁸. У середині 30-х рр. минулого століття відновив листування з Дмитром Донцовим, писаннями якого захоплювався. Ходили навіть чутки (безпідставні, зрештою) що він разом з князем Яном Токаржевським-Карашевичем і Дмитром Донцовим у 1937 р. заснував якийсь Імперський орден св. Юра²⁹.

Жив у Відні та Парижі, деякий час в Іспанії, Англії. Як згадував консервативний український політик-гетьманець Лонгин Цегельський, «говорив він по-українськи дуже добре, хата в нього обвішана українськими килимами та гуцульськими виробами, розмовна мова українська і страви на столі були українські»³⁰. Зрештою, в цьому не було нічого дивного. Він свобідно писав по-українському – статті-спогади, листи, новели, навіть видав власну збірку українських поезій «Минають дні» у 1921 р.

Був українцем і справжнім демократом до кінця. Німецькому міністрові закордонних справ фон Ріббентрові, коли цей намагався використати його в німецьких інтересах у Карпатській Україні, гордо відповів: «я відчуваю себе українцем», а про цю розмову повідомив Організацію українських націоналістів. Напередодні вибуху Другої світової війни приїхав до Відня, де зразу потрапив під нагляд гестапо, до якого мав зголошуватися щоденно. Незважаючи на це, підтримував український підпільний націоналістичний рух та французький рух Опору. Схоплений російськими радянськими органами безпеки у Відні в 1947 р. Його засудили на 25 років ув'язнення. Загинув на 55-му році життя у київській в'язниці на Лук'янівці 18 серпня 1948 р.

Згорів на жертвовнику з викарбуваним написом: «За волю України».

***

Жертва ерцгерцога Вільгельма Габсбурга не була даремною ні для України, ні для Австрії, ні, зокрема, для дому Габсбургів. На відкритті пам'ятної дошки, присвяченої

²⁶ Огляд подій, дискусій та міркувань див.: *Онацький Є.* Полковник Василь Вишиваний... – С. 137-149.

²⁷ *Липинський В.* Повне зібрання творів... – С. 278.

²⁸ *Новосад Р.* Як загинув Габсбург-Вишиваний // За вільну Україну. – Львів, 1993. – 3 червня.

²⁹ *Сварник Г.* Листи Олега Ольжича до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – К., 1994. – № 4-5 (8-9). – С. 142, 146.

³⁰ *Цегельський Л.* Від легенд... – С. 118.

Василеві Вишиваному, в церкві св. Варвари у Відні 2 липня 2000 р. представник роду Габсбургів Михайло Сальватор Габсбург-Лотрінген заявив, що «після здобуття Україною незалежності Вільгельм Габсбург посів належне йому місце як борець за самостійність України»³¹. Сеніор дому, міжнародний президент Паневропейської унії Отто фон Габсбург, писав з нагоди жовтнево-листопадових виборів 2004 р.: «Це цілком певне, що росіяни і їхні прихильники застосують все, щоб результати (виборів. – Я. Д.), яких значення вони оцінюють правильно, сфальшувати. Саме вони, як мав сказати один співробітник Путіна, певні, що вільний світ, можливо, зойкатиме, але потім, як це вже було часто, зважаючи, нібито, на економічні інтереси, підкориться обставинам. Це він (вільний світ. – Я. Д.) вже робив перед Другою світовою війною відносно Гітлера і потім відносно Сталіна. Європа врешті повинна проявити мужність стосовно такої перспективи. В Києві та Львові йдеться про майбутнє всіх європейців. Цього вчить нас історія. Це мусять розуміти всі, які так радо називають себе вільнолюбними демократами, але віддаються ілюзіям, коли стоять перед тоталітарними погрозами»³².

* * *

Мабуть, доречним буде докинути ще кілька слів, нав'язаних спогадами.

Моя мати, Олена Степанів, четар Української галицької армії, познайомилася з Василем Вишиваним у 1919 р. Штабом 5-ї Золочівської бригади УГА, в якому була Олена Степанів, керував Остап Луцький, ад'ютант архикнязя в період перебування «Групи ерцгерцог Вільгельм» в Олександрівську, близький приятель та навіть опікун Вільгельма пізніше. Тоді, у 1919 р., майже на полі битви, відбулося знайомство, що продовжувалося в Кам'янці-Подільському та відновилося у Відні, де Олена Степанів закінчувала університет. Пам'яткою про це знайомство була тоненька біла книжечка поезій Василя Вишиваного «Минають дні» з його автографом.

Проживання Вільгельма Габсбурга в Парижі, зрештою в складних умовах, відбулося у французькій пресі 30-х років минулого століття. Редактор органу УНР-івської еміграції, прем'єр уряду в екзилі В'ячеслав Прокопович систематично надсилав вирізки з цих газет моему батькові, полковникові (потім генералові) армії УНР Романові Дашкевичеві.

З Остапом Луцьким, тоді вже одним з директорів Ревізійного союзу українських кооператив та сенатором Варшавського сенату, я був особисто знайомий (до його арешту в 1939 р.). Мирона Заклинського бачив у Львові під час Другої світової війни; з Романом Новосадом, що проходив по одній справі з Вільгельмом Габсбургом після арешту в 1947 р., познайомився на початку 1990-х рр. у Симферополі. Під час всіх розмов часто звучало ім'я Вільгельма Габсбурга.

Та ще один акорд. Десь на початку 1948 р. на ім'я моєї матері до Львова прийшов лист, написаний на грубому коричневому обгортковому папері, в якому – від імені архикнязя – було прохання допомогти. На його ім'я, на адресу київської в'язниці, ми вислали невелику посилку. Чи дійшла до його рук – невідомо.

³¹ *Габсбург-Лотаринзький М.-С.* Промова на відкритті пам'ятної дошки архикнязю Вільгельму Габсбург-Лотаринзькому 2 липня 2000 р. в церкві св. Варвари // Австро-український огляд. – Відень, 2000. – № 12. – С. 28.

³² *Habsburg O., von.* Entscheidung in der Ukraine // Paneuropa Intern. – München, 2004. – Nr. 12. – 12 November. – S. 1-2.

ДОДАТОК

*Жосафат-Жосеф Жан про зустрічі
з Василем Вишиваним (1918-1923 рр.)*

Священик-василіанин, канадський француз Жосафат-Жосеф Жан (повне ім'я по-українськи Йосафат-Франц-Йосиф-Вікторіан) Жан (1885-1972) став українським громадсько-політичним та церковним діячем після приїзду до Галичини у 1910 р., де він продовжував вивчати українську мову. У 1913 р. став василіанином, а напередодні Першої світової війни включився в український національно-визвольний рух. Пізніше став капеланом Української галицької армії. Від червня 1919 р. був спеціальним секретарем президента ЗУНР Євгена Петрушевича, у 1919-1920 рр. – українським дипломатом (членом місії УНР у Варшаві, делегації на Ризьку мирну конференцію, місії у Женеві). Як делегат митрополита Андрея Шептицького захищав Греко-католицьку церкву в Боснії. В 1925-1945 рр. у Канаді, в 1945-1949 рр. у Лондоні і Парижі допомагав українським «переміщеним особам» переїздити до Канади. У 1949 р. остаточно повернувся до Канади. Зібрав велику колекцію рідкісних книг і документів, які зберігаються в Канадсько-українському музеї в Мондері.

Написав докладні спогади «Моє служіння Україні» (1953 р.). Був людиною близькою до архикнязя Вільгельма Габсбурга. У 1960 р. доповнив свої спогади – з цього варіанта (який виданий не був) подаємо уривки, що стосуються Василя Вишиваного та його близького оточення. Спогади в редакції 1960 р. у копії з машинопису передав мені для використання відомий дослідник Петро Шкраб'юк, автор книжки «Монаший чин отців василіан у національному житті України» (Львів, 2005), за що висловлюю йому глибоку подяку.

Відомості, подані Й.-Й. Жаном про Василя Вишиваного, кидають дуже привабливе світло на постать архикнязя. Певні моменти спогадів не збігаються з тим, що написано у попередній статті. Це доводить, що дослідження біографії Вільгельма Габсбурга повинно продовжуватися і поглиблюватися, бо австрійський династ, який жив для України та загинув за неї, цього заслуговує.

Я. Д.

Головно з часу мого побуту в Бучачі хочу тут згадати перспективно деякі мої тривалі знайомства, про які буде згодом згадка за хронологічною чергою. В Бучачі, однак, вони поглибилися й утвердилися та стали частиною мого служіння Україні.

В березні 1919 р. знаного в нашій історії одного з численної родини Габсбургів, колишнього архикнязя Вільгельма, знаного серед українського народу Василя Вишиваного, підвищено в нашій українській війську ЗУНР до рангу полковника, але через радикалів Трильовського, Макуха і Темницького та інших не дістав він жодного дійового заняття. Тому він виїхав до Жаб'я між своїх улюблених гуцулів. У травні 1919 р. румуни його взяли в полон, чи радше арештували, та чотири місяці знущалися над ним, а врешті випустили його до Кам'янця-Подільського, де я з ним стрівнувся. Про дальші події його життя читаємо в проф. Дмитра Дорошенка, в його «Мої спомини про недавнє минуле», в 4-й частині, на с. 88-89, наступне: «Одного ранку, коли я прийшов до нашого посольства, мені сказали, що приїхав галицький диктатор Петрушевич з своєю свитою, а з ним колишній ерцгерцог Вільгельм (Василь Вишиваний). Останнього мені показали, як виходив з місії: молодий, високий, стрункий офіцер в

українській уніформі... Румуни на початку хотіли його інтернувати... Мацієвич (посол) з Дельвігом їздили до прем'єр-міністра Войтояну прохати за Василя Вишиваного... Всі поїхали, а В. Вишиваний залишився: він уже приїхав до Букарешта хворий, з високою температурою і отрутою тифу в крові. В день від'їзду він звалився в безтямі, і про подорож не було що й думати. Мацієвич притулив його в себе; хворому відведено найкращу, найтеплішу й найзатишнішу кімнату, оточено найпильнішим доглядом; простий вояк галицької армії Куцина, родом з Угорської Русі, ходив за ним, як нянька за дитиною. Два місяці пролежав В. Вишиваний в посольстві, борячись між життям і смертю: були хвилини, коли лікарі не вірили вже в одужання; слабкий уже сповідався і причастився. Але молодий організм переміг, і за місяць слабкий почав потрохи одужувати. Румунська королева, довідавшись, що в посольстві лежить хворий колишній ерцгерцог, прислала одного з світських генералів спитати про стан його здоров'я, а другий раз, уже коли йому зробилось зовсім краще, прислала подарунки: шоколад, повидло й військову ковдру, позначену кольоровими смугами національних барв. Мацієвич, який опікувався хворим, їздив офіційно дякувати за увагу до полковника української армії. Коли хворий уже настільки одужав, що можна було його відвідувати, я пішов до нього, познайомився, і з того часу частенько його відвідував. Наше помешкання було дуже близько від посольства, а в посольстві бували ми щодня, бо там і обідали, приставши до спілки. В. Вишиваний живо цікавився всіма українськими справами, але найбільше – як військовик – військовими. Тому він був дуже радий, коли до нього заходили українські військові з посольства й ті, що переїздили, і говорили з ним про військові дії, які тоді саме відбувалися в Україні. Говорив В. Вишиваний дуже гарно по-українськи, але галицьким діалектом. Любив він над усе Галичину, де й перейнявся українськими симпатіями. За це довелося йому витерпіти, коли він літом 1919 р. опинився в румунському полоні й перебув чотири місяці в страшенно тяжких умовах. Його неволю поділяли його вірний ад'ютант Л. (Ляріш) з своєю молоденькою дружиною. Потім В. Вишиваний попав до Кам'янця, де вступив до армії УНР як полковник генерального штабу, але йому там не дали ходу, казали, що підозрілий і задрісний Петлюра побоювався його популярності, яку Вишиваний придбав серед Січових Стрільців іще в 1917-1918 рр., коли командував ними на Херсонщині й Катеринославщині. В Кам'янці він заслаб на пошесний тиф, що лютував тоді там, і, якби не той догляд, яким оточив його в Букарешті Мацієвич, хто зна, чи переміг би тяжку хворобу». А на с. 95 пише: «Я вже думав, що доведеться сидіти в Букарешті аж до весни, коли несподівано прибув у кінці січня 1920 р. ад'ютант полковника Вишиваного сотник Ляріш, щоб забрати і перевезти свого шефа до Відня... і ми поїхали з ним».

Австрійський архикнязь Вільгельм Габсбург-Льотрінген (1885-1951), відомий під ім'ям Василь Вишиваний. Полковник УСС-ів, в 1918 р. був в Україні командантом армійської групи, до якої належали УСС. В половині жовтня 1918 р. вони мусіли виїхати з Східної України на Буковину. Чував я завваги, що приналежність УСС-ів до групи князя Вільгельма спричинила поширення серед них австрофільства, яке тоді було дуже не в пору. Думаю, що це не було австрофільство, бо політика архикнязя в дуже важних справах стояла у розріз з офіційною австрійською політикою.

Належати до групи архикнязя Вільгельма мало для УСС-ів інший наслідок. Вони мали змогу в околицях, куди їх посилали, стати оборонцями нашого селянства перед знуцаннями дідичів і окупантських військ. Вони вийшли з честю серед тодішніх важких умовин, а все ж таки їх не розв'язано. Якщо б УСС-и були б належали до будь-

якого іншого відділу-групи австрійської армії, то під час карних виправ на села були б мали до вибору лише дві можливості: або виконати точно всі накази і разом з окупантами знущатися над нашим селом, або відмовити послуху, а тоді роззброєння, польовий суд і ліквідація легіону. Розв'язання стрілецтва літом 1918 р. було б принесло багато шкоди нашим державницьким змаганням на Західних Землях. Адже всього 2-3 місяці відділяли ті часи від тої епохальної події, що в ній УСС відіграли важливу роль, почавши з 1-го листопада 1918 р., і боїв, що зараз потім настали. Брак УСС-ів в ту пору був би мав необчислюємі наслідки. Врятував їх того літа лише ввіймово щасливий випадок, що належали до армійської групи, якої командант мав свою окрему політику, прихильну до нашого селянства, та захоплювався українством щораз більше.

Коли в Галичині настав переворот, В. Вишиваний був з УСС-ми в Чернівцях. Тут він зараз зголосився до нашої армії, але наші провідники, особливо Трильовський і Л. Цегельський, боялися, що Антанта буде спротивлятися, щоб Габсбург був між нами, і тому вони не прийняли його і казали чекати в василіянському монастирі в Бучачі на відповідніші часи. Тому він часто жалувався передо мною, що не має дозволу йти битися проти поляків. У нас мав він з собою дуже гарного поліцейного собаку, якого сам маршал Гінденбург йому дав. Називався він Дора (сука). Було лише їй сказати «поляк», то вона починала гавкати. Часто архикнязь скривав одну рукавичку який кілометр від монастиря і давав їй понюхати другу, і Дора зараз скакала через мурогорожу (високий коло 10 стіп) і за пів години вона приносила ту другу «згублену» рукавицю. Мав він також арабського коня, якого подарував йому комендант турецького (союзного) війська в Галичині, але поляки вкрали йому того коня при своїм першому приході. Коли він виїхав з Бучача, він дав мені свої чоботи. Був він також з нами в Кам'янці-Подільській лише кілька днів і виїхав до Відня. Коли я в Відні перебував три роки, я часто [з ним] бачився та мав стосунки з його ад'ютантом Лярішом. Коли ми мали класти мощі св. Йосафата до нового саркофагу-реліквіара, то запросив був його на це торжество. Був на ньому також граф Тишкевич, якого я питався, чи не матиме він нічого проти, якщо запрошу Василя Вишиваного, щоб перший підписав протокол, і він радо згодився. А коли я дав архикнязеві перо, то він його передав графові Тишкевичеві, і я сьогодні вже не пам'ятаю, хто з них перший підписав протокол, бо вони один другому хотіли віддати цю честь. Сам Василь Вишиваний був тоді дуже вбогий, але просив мене дозволити йому купити єпископський хрест і ланцюг для св. Йосафата. На це він дав своє «Золоте Руно» і приніс мені досить гарний хрест і ланцюг, який я поклав на шию св. Йосафата в реліквіарі. Це був однораменний хрест. Такий хрест дали св. Йосафатові до гробу, але коли він лежав у своєму реліквіарі, кацапи розбили велике грубе скло в ньому і поклали на нього трираменний хрест на шию, а навіть у руки.

Коли в 1922 р. я поїхав до Парижа з д-ром Костем Левицьким, я просив його рекомендаційного листа до принца Сікста де Бурбон, брата цесаревої Зити, найкращого політика цих часів. Він радо дав мені цей лист і це дуже допомогло мені. Митрополит Шептицький дуже любив В. Вишиваного, і я був свідком, як він допоміг йому купити дім. Від 1923 року я його вже більше не бачив. Він був кілька літ у Парижі, а по Другій світовій війні він знову повернувся до Відня, де москалі його арештували в 1950 р. і від того часу не було жодних вісток про нього. Може його і замордовано тоді (фактично він помер в 1951 р.).

Разом з ним у нашому монастирі в Бучачі був і його ад'ютант, Остап Луцький-Вадюж, народжений 8 листопада 1883 р. в Луці коло Самбора, як син Михайла і

Михайлини Шустер, німецького походження, хоча його мати згодом зукраїнізувалася. Його батько був власником фільварку в Луці, опісля перенісся до Устя Зеленого над Дністром, коло Бучача, де син його Остап ходив до гімназії, але покінчив гімназійну науку іспитом зрілості в Самборі в 1900 р. По maturі записався на правничий факультет львівського університету, але по році, мабуть, у зв'язку з сецесією, приїхав до Праги, мабуть, на філософський факультет. Однак філософічні студії закінчив у Кракові, куди перенісся, мабуть, за допомогою Богдана Лепкого, з яким був у дуже сердечних стосунках. По закінченні студій залишився якийсь час у Кракові, де вчителював в одній польській гімназії. В часі свого побуту – каже інженер Качур – Остап Луцький зацікавив свої дружні зв'язки з Богданом Лепким, у якого був щоденним гостем. В тих часах він видав збірник своїх поезій «З моїх днів», який я набув у Львові в 1911 р. і який досі зберігаю, може як бібліографічну рідкість. Друга його збірка вийшла в 1907 р. під заголовком «В такі хвили». Він був членом «Молодої Музи» в 1907-1913 рр. та редактором «Буковини» і цікавився кооперативними справами. Був учасником війни і в 1918 р. був ад'ютантом групи архикнязя Вільгельма (Василя Вишиваного). З ним був він і на східноукраїнських землях, у Києві, Запоріжжі і інших містах, і з ним восени 1918 р. вернувся до Чернівців, де стояв Кіш УСС і тут застав їх розвал Австрії та проголошення ЗУНР. Румуни окупували Буковину, тому УСС-и мусіли їхати до Львова, де велися бої українських частин з поляками. З ними їдуть до Львова і В. Вишиваний, і О. Луцький, але у Львові були всього два дні, бо українські війська мусіли залишити Львів. Інженер Андрій Качур пише в своїй книжці «Остап Луцький»: «Тоді О. Луцький дістав доручення від уряду ЗУНР переховати десь князя Василя Вишиваного, бо поляки дуже настирливо домагалися його видачі, побоюючись, щоб Василь Вишиваний справді не проголосив себе українським королем. О. Луцький їде далі до Бучача і там переховує Василя Вишиваного у монастирі ОО. Василян». Пізніше справа з Василем Вишиваним притихла на весну 1919 р., а О. Луцький зголосився до начальної Команди УГА, яка приділила його в ранзі сотника до 4-ої Золочівської бригади. На цьому становищі перебував він до часу переходу УГА за Збруч. Перед самим переходом через річку Збруч, О. Луцький дістав нове доручення від уряду ЗУНР, а саме їхати з делегацією до Варшави на переговори з поляками, де перебував досить довго. Я його застав там і він є на фотографії нашої дипломатичної місії в Варшаві, під ч. 5. Та коли поляки дістали від Петлюри Східну Галичину і часть Волині договором з 2 грудня 1919 р., він залишився ще зі мною в Варшаві далі пильнувати справи Галичини і галицьких полонених. Він є на знімці моєї канцелярії в квітні 1920 р. у Варшаві.

Після закінчення війни, тобто коли Польща замирилася з радянською Росією, а своїх союзників роззброїла й інтернувала, О. Луцький повертається додому. Якийсь час він пересиджує в Рожнові коло Косова, в діда дружини о. М. Заревича, а звідси в 1921-му році [переїжджає] до Волі Довголуцької Стрийського повіту, де купує за гроші, які дістав у спадку по мамі, малий фільварок і тут, матеріально забезпечившись, розпочинає новий етап громадської праці. О. Луцький, сівши на власному маєтку, намагався вести працю попередніх великих кооператорів, як о. Остапа Нижанківського, о. М. Горалевича і д-ра Говиковича. Працюючи над відновою нашого економічного життя в Стрийщині, О. Луцький бачив страшний голод українських селян на землю. Для прикладу іншим і щоб не мати, як сам говорив, викидів совісті, він за дешеві гроші розпарцелював свій фільварок між своїх сусідів-селян, а сам цілості віддався громадській праці, а зокрема кооперативній та обороні прав українського

селянина. Цю його працю українське громадянство Стрийщини належно оцінило і при перших виборах до Варшавського сейму в 1928 р. вибрало його послом своєї округи. Український кооперативний світ також належно оцінив працю О. Луцького, вибираючи його в лютому 1928 р. начальним директором головної кооперативної централі – Ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові. Був він головою нашого кооперативного руху в цих його найтяжчих часах і працював з найбільшим успіхом до 2 жовтня 1939 р., коли більшовики його заарештували та заслали на далеку й холодну північ, де в одному з концентраційних таборів, у Котласі, в архангельській лісовій тундрі він помер в 1950 р. В «Свободі» за 7 лютого 1951 р. була стаття д-ра Витановича під заголовком «Остап Луцький помер на заслання», і про цього визначного і заслуженого українця не маємо більших і подрібніших вісток.

В Бучачі мав я дуже милі відвідини о. Франца-Ксаверія Бонна, з яким я був знайомий ще з 1911-го року і фотографувався з ним спільно з о. Демаре. Був він дуже симпатичний священник-чернець і був нерозлучним прибічником архикнязя Вільгельма, Василя Вишиваного. Був він зі мною також у Кам'янці-Подільській і ми одної неділі, перед його виїздом до Риму, правили разом Службу Божу в міністерстві, на що, на мою просьбу, д-р Назарук дістав дозвіл від міністра Вітика [...]

З мого побуту в бучацькій монастирі згадаю і доповню ще таку подробицю про кн. Василя Вишиваного, про якого я говорив вище.

В половині листопада 1918 р. архикнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) прибув з своїм ад'ютантом Остапом Луцьким до нашого монастиря в Бучачі.

Він представився тоді під ім'ям Василь Стефанович, але ми його відразу впізнали і говорили, що УСС-и його краще називають, тобто Василь Вишиваний. Він сміявся і став немов членом нашої василіянської родини. О. ігумен Микола Лиско дав йому велику кімнату на другому боці коридора, а сотникові Луцькому також гарну кімнату в сусідстві моєї. Сотник Луцький був найкращою і найблагороднішою людиною, що я коли-небудь знав. Він мав гарні панські манери, без звичних панських примх. Був також гарним українським поетом. Коли вони оба приїхали до нас, то мали на возі дві валізки й одну велику мосяжну миску, півтораметрову, що служила їм для купелів. Я питався Луцького, чому архикнязь немає більшого багажу. А він мені відповів, що три тижні раніше республіканська Австрія сконфіскувала весь маєток Габсбургів в Австрії, а теж і палату архикнязя в Відні так, що йому лишилася лише собака, яка була з ним, та один кінь, що його він залишив у Жаб'ю, та й одна скриня, яку залишив в одного приятеля в Чернівцях. «То може в тій скрині, – питав я, – є діаманти або інші дорогоцінності?» «Ні, – сказав сотник Луцький, – у цій скрині він має своє убрання та дві мармурові статуї, що їх позичив минулого року на стрілецьку виставку в Чернівцях. Тітка архикнязя (по батькові) зробила ці статуї з чистого білого мармуру. Коли вона студіювала різьбярство в Кракові, вона познайомилася з 17-літнім графом Романом Шептицьким і залюбилася в нього. Коли Роман вступив на новіціат до василіян у Добромилі, вона з пересердя вдарила по підставці мужської статуї і надщерила трошки базу. Над цими різьбами вона працювала кільканадцять літ, і вони є найкращими архитворами мистецтва в світі».

А ось мій меморіал про них з 28 січня 1969 р. в Грімсбі, де я тоді проживав. «Коли їх ексцеленція митрополит Андрей Шептицький, ЧСВВ, приїхав зі Львова до Відня 22 грудня 1920 р., він замешкав у оо. францісканів, де тоді мав свою кімнату. Головний настоятель францісканів був також графського роду і великим приятелем

Габсбургів та поміг архикнязеві Вільгельмові дістати в Відні помешкання, коли цей на початку 1920 р. вернувся до Відня, бо всі габсбурзькі мастки дня 12 листопада 1918 р. сконфіскував австрійський республіканський уряд. (Митрополит Андрей дуже любив князя Вільгельма, який в літі 1917 р., коли митрополит вертався з сибірського заслання до Львова, привітав в імені цісаря Карла митрополита врочисто). Митрополит Андрей прийшов тоді до кімнати князя Вільгельма і по сердечнім привітанні завважив на комоді дві статуї незвичайної краси, які репрезентували пастушку з вівцею і пастушка з цапом. Захоплений дуже цими статуїками, спитав митрополит князя, чи не схотів би їх відпродати, на що архикнязь відповів: «Якщо вашій ексцеленції подобаються ці речі, то я їх вам подарую». Тоді митрополит виписав і передав архикнязеві чека на 10 тисяч американських доларів і привіз ці статуї до моєї кімнати та сказав: «Архикнязь Вільгельм Габсбург подарував вам ці дорогоцінні статуї за те, що ви його щиро прийняли з своїм ад'ютантом у Бучачі в 1918-1919 рр.». Коли митрополит Андрей 6 серпня 1923 р. післав мене до Боснії, ті статуї я залишив у своїй кімнаті у францісканськім монастирі, а український віденський парох о. д-р М. Горникевич забрав їх до себе на Ріммергассе, 1. І коли василіяни стали там парохами, то застали там ті мої статуї, а завдяки [старанням] о. В. Сютіка, пароха, я їх дістав до Грімсбі, а о. ігумен М. Ханас, ЧСВВ, покрив перевіз до Канади і кошти опаковки, в сумі 115 доларів. А що статуї були асекуровані 250 доларів кожна, і показалося, що при пересилці одна зламалася, то ми отримали 250 доларів відшкодування, а о. Сютік – 15 доларів за видатки, з цим пов'язані. Ці статуї зберігаються в Грімсбі, як цінна пам'ятка по архикнязеві Василю Вишиваному Габсбургові та цих світлих, але і сумних часах. (Цих 10 тисяч американських доларів, що з тієї нагоди митрополит Андрей дав архикнязеві, послужили йому до набуття дому, в якому він мешкав).

Публікується за авторською редакцією статті; варіант друкується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Вільгельм Габсбург і українська ідея: (До 110-ліття з дня народження) // Розбудова держави. – К., 2005. – № 1/4. – С. 57-69.

ДМИТРО ДОНЦОВ

ДМИТРО ДОНЦОВ І БОРТЬБА ДОВКОЛА ЙОГО СПАДЩИНИ

Серед українських ідеологів ХХ ст. мало було таких, на яких звалився б справжній шквал закидів, інсинуацій, вигадок та творчість яких з великим завзяттям фальшували б, ошукано інтерпретували б, перекручували б, як це трапилося з Дмитром Донцовим. Необхідно підкреслити, що він кожночасно (бо закиди мінялися залежно від обставин або залежно від вимог замовника) дотримувався своєї власної лінії, незважаючи на те, що цю політичну лінію він міняв, а найкращим способом захисту вважав напад на своїх противників. Очевидно, не задля дурниць, а при вирішуванні та висвітлюванні принципових і кардинальних питань. З іншого ж боку, ця ворожість, скерована на Донцова звідусіль, свідчила, як дуже боялися його і як особистості, і як творця.

Вже поверховий аналіз причин цих нападів, що не припинялися навіть після його смерті (а в ряді випадків розпалювалися з новою силою), дає змогу виділити три основні мотиви.

По-перше, це були справжні ідейні розходження, що охопили дуже широкий спектр його противників – від комуністів російських (Володимир Ульянов-Ленін, наприклад) через комуністів українських (якщо так визначати ідейну платформу Володимира Винниченка), українських соціалістів та соціал-демократів різних відтінків (хоча б, Карло Коберський) до націоналістів, також різних фракцій і на різних етапах їхньої діяльності – і діяльності Донцова, та монархістів (починаючи від В'ячеслава Липинського до сучасних реліктів цього напрямку). Треба сказати, що не завжди це були чисто ідеологічні конфлікти – на них нашаровувалися закиди іншого змісту.

По-друге, як не гірко про це говорити, це були переважно замовлення ззовні (в першу чергу, з Росії під вивіскою Радянського Союзу, а також з Польщі), зрозуміло, оплачені таким чи іншим способом, для української «п'ятої колонії», яка діяла в Галичині у 20–30-х рр., чи серед західної, радянофільської по суті, української еміграції після Другої світової війни. Такі доручення мали нейтралізувати та очорнювати націоналістичний рух, бо вплив ідеології Донцова зберігався, незважаючи на часом великі розходження різного характеру між самим Донцовим та націоналістичними організаціями.

По-третє, звичайна амбіційна заздрість тих діячів (вони часто вимагали, щоб їх називати політиками), які не могли вибачити Донцову його популярності, незалежності й того, що для частини кількох поколінь він виявився володарем їхніх дум, душ і вчинків. Вони також не могли вибачити того, що практичним політиком він фактично не був, тому руки його лишалися чистими.

Ледве чи є потреба зупинятися на закидах, які робили і роблять Донцову з позаукраїнського середовища (можливо, це має стати колись предметом окремого дослідження). Однак тепер, у зв'язку з початком скромного перевидання основних праць Донцова, варто розглянути, якими способами розправлялися в минулому з його творами та продовжують розправлятися навіть у наш час.

Найпростіший спосіб – взагалі замовчування такої особи та його праць. Відомо – і це не підлягає сумніву – що доповідь Донцова на II з'їзді Українського студентського союзу, який проходив у Львові 2-4 липня 1913 р., доповідь під назвою «Українська молодіж і теперішнє положення нації» (видана в цьому ж році як брошура «Суспільно-політичне положення нації і наші завдання»), відіграла визначальну роль у мілітаризації українського суспільства в Галичині та стала остаточним поштовхом для розгортання воєнізованого січового руху напередодні Першої світової війни. Але, виявляється, можна писати й тепер про розвиток ідеї української державності в кінці XIX – на початку XX ст., цілком не згадуючи Донцова¹. Або, вже навіть після проголошення незалежності, забороняти займатися особою і поглядами людини, що була одним з натхненників цієї незалежності. Так трапилося в Запоріжжі 1993 р., коли там заборонили наукову конференцію, присвячену 110-річчю Донцова, яку готував тоді Запорізький державний університет².

«Не читав, але засуджую» – такий спосіб має давні специфічно російські та українські москвоцентричні традиції. Відомий російський літературний критик, якого не так давно і невідомо чому заічили до революціонерів-демократів, пишучи свого часу про Тараса Шевченка як про «хахлацкого радикала», що склав два пасквілі, один – на царя-імператора, другий – на імператрицю, засудив українського поета, хоча «не читав цих пасквілей и никто из моих знакомых их не читал». Що Белінський засудив, буквально не читаючи, видно з таких його слів: «Шевченку послали на Кавказ (так в тексті. – Я. Д.) солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам»³. Такий метод дуже часто застосовували до Донцова, але не були при цьому настільки відвертими, як Белінський, і не признавалися, що Донцова не читали. Тепер, правда, матимуть нагоду дещо почитати, якщо захочуть. І в цей спосіб прикриють свою елементарну відсутність мінімальної порядності.

Донцов та його спадщина неодноразово (зрештою, як й інші автори, які чимось там не подобалися) ставали жертвою примітивного прийому: виривання окремих фраз з контексту та їх тенденційного деполітизованого інтерпретування. І хоча на це явище звертали увагу⁴, видавці не вгавали у своїх процедурах «підправління», «скорочування» Донцова. Практичний висновок єдиний: до еміграційних перевидань 40–80-х рр. необхідно підходити з великою обережністю, навіть з підозрінням. Навіть, якщо видавці покликалися на Донцова, який, мовляв, сам вносив зміни, виправлення, скорочення. В багатьох випадках немає критерію, за яким справжні зміни, зроблені Донцовим, можна відрізнити від втручання запопадливих видавців, які намагалися за ціну фальсифікації причесати, демократизувати Донцова (забуваючи при цьому, наприклад, що в самого Донцова слова «демократія», «демократизація» означають, ще за аристотелівською традицією, «охлократію», «охлократизацію»). Перевидавучи вже в незалежній Україні твори Донцова, видавці робили це переважно на підставі еміграційних

¹ Кармазіна М. Ідея Української держави в сприйнятті українських інтелектуалів на зламі XIX–XX ст. // Людина і політика. – К., 1999. – № 2. – С. 53–56.

² Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність: Матер[іали] наук[ово]-теор[етичної] конф[еренції]. – Запоріжжя, 1996. – 142 с.

³ Белінський В.Г. Письмо В.Б. Анненкову (1-10 декабря 1847 г.) // *Его же*. Полн[ое] собр[ание] соч[инений]. – Москва, 1956. – Т. 12. – С. 441.

⁴ [Бжеський Р.]. Уривки з «Підстав нашої політики» Д. Донцова, що не дісталися до другого видання (Нью-Йорк, 1957). – Детройт, 1959. – 50 с. Брошура анонімна.

публікацій, не займаючись текстологічним дослідженням, тому й чимало підтасовувань продовжує жити вже в сучасній Україні як, нібито, справжній Донцов. У такий спосіб виривали зуби в донцівської вовчиці. Висновок єдиний: перевидаючи Донцова, його праці, написані й видані до початку 1940-х років навіть до їхньої середини, треба брати за підставу перші публікації. Лише це гарантує автентичність текстів. Відразливий відтінок цим еміграційним махінаціям надає те, що вони здійснювалися саме тоді, коли комуністична Москва душила Україну, вистрілюючи та розстрілюючи її захисників, знищуючи, перш за все, українську національну еліту.

Наступний метод – це фальшиве інтерпретування текстів, деколи з міною, що не розуміють їхнього справжнього змісту. Тому підсовують власне неграмотне або замовне розуміння. Яскравим прикладом цього стало перекручення терміна «чинний націоналізм», тобто «активний», «дійовий» на «інтегральний», «єдинодопустимий» – семантика даного прикметника в цьому конкретному випадку не є ясна, що й використовують автори, які ним хизуються ще й через його нібито високонаукове, бо чужоземне звучання. Дехто знайшов у Донцова ще й «тоталітарну спрямованість» і подає це як велике відкриття. Відкриття, без сумніву, бо й сам Донцов не знав про таку спрямованість своїх поглядів⁵. Пігмейний характер таких спекуляцій з інтегральністю, тоталітаризмом зрозумілий. Деколи можна хіба подивляти «дослідницьку» відвагу таких вчених...

Фальшиво інтерпретували Донцова на Заході після 1945 р., бо «дослідники» і коментатори намагалися перемалювати українське еміграційне суспільство на ліберальних демократів, а ті представники українських «наукових кіл», що були пов'язані з американськими університетами, з їхнім засиллям т. зв. червоної професури, щоб заслужити відповідну ласку, вважали своїм обов'язком полювати на Донцова і на націоналізм як на рушійну ідею національно-визвольної боротьби. Бо Україна мала бути навечно складовою частиною Російської імперії – тоді під вивіскою СРСР – і визволятися їй не треба було: це ж був сепаратизм Малої Росії по відношенню до Великої. Була така собі досить примітивна гра на дві сторони. Засуджуючи Донцова, певні політичні сили та наукові групки намагалися здобути для себе індульгенції від західних «демократів» та одночасно підтвердити свої нерадянськості настрої, які часто межували з діяльністю «п'ятої колони», що мала своїх диригентів, засланих зі Сходу. Наскільки це їм вдавалося – тема для окремого вивчення.

До фальшивої інтерпретації текстів його праць можна додати ще й спеціально неприхильне – засуб'єктивізоване і заполітизоване – ставлення до текстів його листів. Юрій Шевельов, перечитуючи суто формальні редакційні листи Донцова з 1930-х років, уважав, що в них обов'язково треба б шукати – і знаходити – «якихось широких проблем – літературних, філософських, світоглядних»⁶, а тому, що в такому офіційному епістолярії їх не виявилось – бо й ледве чи могло виявитися, Шевельов перескочив до критики: з листів вимальовується образ людини самовпевненої, самовдоволеної, але неглибокої й неоригінальної, щоб просто не сказати сірої. Приклади такої

⁵ На цю тему пор.: *Чугуєнко М.В.* Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д. Донцова // Вісник Харківського університету. – Харків, 1996. – № 387 (= Історія України. – Вип. 1). – С. 191-200; *Його ж.* Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Харків, 1996. – 16 с.

⁶ *Шерех Ю.* Скарби, якими володіємо // Сучасність. – К., 1993. – № 6. – С. 157. «Шерех» – псевдонім Ю. Шевельова.

критики спадщини Донцова, зробленої через призму тенденційно сконструйованої характеристики особи, наведу ще нижче.

Врешті, до тих антидонцівських звинувачень, що стосуються перш за все (але не виключно) текстів, треба віднести закид плагіаторства. Незадовго до своєї смерті український історик та ідеолог монархізму виступив з великим памфлетом, скерованим проти Мітьки Щелкопйорова (так він презвав Донцова), звинувачуючи його, між іншим, у плагіаті з його, В'ячеслава Липинського, праць. Ця передмова Липинського в «Листах до братів-хліборобів» викликала свого часу велику, не завжди коректну, полеміку, але вже тоді можна було зробити висновок, що, з одного боку, це мав бути удар по Донцову за його відхід від гетьмана та від ідей гетьманського монархізму, а, з іншого боку, що в передмові відбився важкий хворобливий стан Липинського. Бо знайти цей плагіат з Липинського в текстах Донцова – йшлося про теорію еліт – чи в його ідеях якось не вдалося. Незважаючи на це, представники українського гетьманського монархізму – особливо еміграційного – практично досі закидають Донцову, що він, мовляв, не оригінальний, а займався плагіюванням Липинського. Так писав, наприклад, Василь Рудько⁷.

Необхідно підкреслити; що Липинський, хоча й один з перших в українській політичній думці зайнявся теорією еліт, не був у цьому єдиним і мав своїх попередників та сучасників. Теорія еліт сформувалася в кінці XIX – на початку XX ст. у Західній Європі. Вона виникла і розвинулася в Італії. Гаetano Моска висунув теорію «політичного класу» ще 1695 р. (в праці «Елементи політичної науки»; в німецькому перекладі під назвою «Панівний клас»). Вільфредо Парето (1848-1923) обґрунтував гіпотезу про «кровообіг еліт» та вчення про суспільну піраміду. Роберт Мікельс (1876-1936) опрацював «твердий закон олігархії». Його праця «До соціології партійної справи в новітній демократії» побачила світ німецькою мовою 1911 р. Основоположники теорії еліт публікували свої твори не лише італійською та німецькою, але також французькою мовами. До речі, вони не втратили своєї актуальності досі. І Липинський, і Донцов були ерудитами, вони обидва добре орієнтувалися в тогочасних політичних і політологічних ідеях та течіях. Незалежно від цього, два ідеологи ішли власними оригінальними шляхами, напрям яких підказував їм недосконалий стан української еліти, що проявився під час Української революції 1917-1921 рр. Те, що Донцов і Липинський різко розійшлися в політичних поглядах та зірвали нормальні особисті стосунки, які раніше були коректними, ще не дає підстав для звинувачень у плагіаті. Тим більше, що об'єктивне вивчення праць обох ідеологів підтверджує оригінальність способу мислення кожного.

Є ще дивна особливість захисників Липинського та звинувачувачів Донцова. Донцова за його трактування теорії еліт критикувати можна і треба, а Липинського за застосування теорії еліт у своїх концепціях – лише хвалити.

Після того, як відбулося таке чи інше препарування текстів праць Донцова – від їх замовчування або ігнорування (але з засудженням непрочитаного) через виривання окремих фраз з контексту, підробку самих текстів або їхню фальшиву інтерпретацію до звинувачень у плагіаті – критикам Донцова бажано було перейти до заперечення його

⁷ Рудько В. Донцов і Липинський // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge (Mass.), 1985. – [Vol.] 9. – № 3-4. – Р. 477-494; це передрук з брошури «Розлам в ОУН», виданої під псевдонімом «Р. Лісовий» у Новому Ульмі 1949 р.; брошура передруковувалася також в Україні.

ідеології. Таке заперечення не давалося так просто, бо треба було мати рівень знань принаймні приблизний до ерудиції Донцова. Тому, в основному, полеміка чи критика зводилася до категоричних і голосливих заперечень. Єдиним серйозним твором, скерованим проти ідеології Донцова, можна вважати працю Карла Коберського «Націоналізм. Критика фраз»⁸, написану з соціалістичних позицій, працю призабуту, бо ідеї її автора не витримали конфронтації з дійсністю.

Якось у багатьох зникло з пам'яті й те, що ідеологія Донцова, єдина з українських ідеологічних конструкцій, пройшла перевірку на практиці відповідно до обставин, у модифікованих концепціях у діяльності підпілля 1930-х рр., у боях на три фронти (антиросійському, антипольському й антинімецькому) 1940-х, – та витримала цю перевірку. І що месіанізм Донцова щодо утворення незалежної Української держави в принципі дочекався здійснення, хоча й модель цієї держави виявилася іншою, від вимріяної Донцовим. Адже в незалежній Україні окремі вузлові елементи ідеології Донцова не здійснювалися. П'ять основних закидів, які робили Донцову, зводяться до таких питань.

По-перше: Донцов мав негативний ідеологічний вплив на молодь, звів її на манівці, вимагаючи від неї самопожертви, елітарності та жертвовної боротьби за незалежність. Бо така боротьба коштувала і коштує надто багато жертв. По суті, така «критика» – це не лише відмова від національно-визвольної боротьби поневоленої нації, але і її засудження, чого, очевидно, багатьом критикам і хотілося. Проповідь опортунізму для поневоленого та експлуатованого народу дорівнювала збереженню його багатівікового національного і соціального рабства, поділові нації та її земель під кілька займанщин. Не думаю, що боротьбу, вперту і криваву, за Українську державу можна було коли-небудь вважати манівцями. А що спалах боротьби 30–40-х рр. ХХ ст. завдячуємо, між іншим, також велетенському впливові ідей Донцова, не підлягає сумніву.

Характерно, що в еміграції боротьба проти ідей націоналізму Донцова посилилася якраз від середини 40-х рр. минулого століття і тривала з інтенсивними спалахами до кінця 50-х. Активним учасником кампанії став Юрій Шевельов (та не він єдиний), використовуючи організаційні можливості об'єднання «Мистецький український рух» (МУР), до якого належав також приятель Шевельова, провокатор і російський комуністичний шпигун, закамуфльований під третьорядного літератора і вченого Віктор Петров.

По-друге: Донцов – у результаті еволюції своїх поглядів – поставив національне вище соціального, а соціальне – це ж, нібито, одночасно загальнолюдське, яке Донцов зрадив. Весь розвиток подій у світовому масштабі протягом ХХ і на початку ХХІ ст. доводить примат національного над соціальним. При цьому програмувалося і програмується, що після вирішення національних проблем у межах зреалізованої національної державності – або трансформації на національній/націоналістичній платформі вже існуючої державності – буде досягнуто соціальної справедливості. У більшості випадків розпропагандовані соціальні постулати не були задовільно здійснені. Однак ще яскравіше проявилася й те, що незреалізовані в загальнолюдському обсязі соціальні клічі (бо до перетворення їх у життя хоча б у невеликій частині світу ніколи не дійшло) не доводили до вирішення національних питань. Якщо ж виходити з потреб будь-якої

⁸ *Пушкар К.* «Націоналізм». Критика фраз. – Львів, 1933. – 152 с. «Пушкар» – псевдонім К. Коберського. У Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника Національної академії наук України під № 4771 зберігається примірник цієї книжки з особистої бібліотеки Донцова, з його підкресленнями і ремарками.

поневоленої нації (не лише української), то стане цілком ясно, що вирішення національних індепендентських вимог стало першочерговим. Національне гноблення панівними націями нашаровувалося на соціальну експлуатацію. Світова практика довела правильність ідей Донцова. Але всупереч навколишній дійсності, це й тепер не зупиняє деяких опонентів Донцова, які з тих чи інших причин, власних чи замовних, не хочуть дивитися правді у вічі.

Досить показовим став метод звинувачування Донцова під приводом захисту тих, яких він покривдив. Обороняють часто Михайла Драгоманова, з яким Донцов не міг полемізувати (бо вони не були сучасниками), а критикував лише його ідеї (названі – в плані національної ідеології Драгоманова – «провансальством»). Нікуди діватись, але ідеї Драгоманова, Драгоманова «другого періоду», женеvського – завдали великої шкоди українському національному рухові – й завдання покінчити з цим драгоманівським анахронізмом (для першої половини ХХ ст.) Донцов узяв на себе – і переміг. Донцов, правда, не займався Драгомановим «третього періоду», коли цей мислитель поволі й з ваганнями почав схилитися до ідеї української державності (та «третьій період» Драгоманова практично не залишив сліду в українській політичній думці останнього десятиріччя ХХ ст.). «Захищаючи» Драгоманова, намагаються одночасно розвінчувати Донцова та його однодумців (наприклад, Михайла Мухина), що також не виходить вдало⁹.

По-третє: Донцов у своїй ідеології дуже примітивний. (Читач творів Донцова особисто може переконатися, як багато в них цього гаданого примітивізму). Бо, виявляється, цілком ясна основна мета – здобуття власної незалежної Української держави – це примітив, який не вкладається в рамки псевдоінтелігентської закрученості, софістики, затеоретизованості, в рамки мандрування по лабіринтах чужоземної політичної та соціологічної термінології і в рамки звичайного страху. У світлі сказаного зрозумілішою стає досить паплюжницька за тоном і змістом «критика» з боку тих псевдоінтелігентських, по суті, промосковських у совєтській модифікації кіл, у формуванні яких у післявоєнній еміграції відіграв велику, хоча й позакулісну, роль вже згаданий секретний співробітник російської сторони Петров¹⁰. Дехто до сьогодні – також вже в Україні, куди з еміграції любовно було перенесено певні штампи, не може позбутися продиктованих згори ще тоді стереотипів мислення. Тому відносно недавно було знову оголошено про «вияви елементарності (цей американізм треба розуміти як «вияви простакуватості»). – Я. Д.) й примітивізму ідеології», «вulgаризацію і спрощенство» у Донцова¹¹. Це знову цитую Шевельова, який досі друкованим словом підкреслює

⁹ Опісля проти Д. Донцова виступив Володимир Левинський – див. його: Ідеолог українського фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова. – Львів, 1930. Низькопробним був памфлет: *Доленга С.* Донцовщина. – Варшава, 1938. – 78 с. (= Бібліотека українського державника. – Т. 3). «Святослав Доленга» – псевдонім літератора Андрія Крижанівського, який незабаром став ренегатом, помінявши національність на польську.

¹⁰ Див.: *Кругляков А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. Захищаючи таланти Петрова, Шерех проголосив його шостим неокласиком, що не відповідає правді також тому, що порівняння писанини Петрова з творами неокласиків навіть для посереднього літературного критика (не те, що для метра) говорить про дві різні лінії розвитку. Шпик в останній час знайшов ряд виправдовувачів в Україні, наприклад, Романа Корогодського (пор. його: *На межі... Ще один полонений доби «Українського відродження» // Домонтович В.* Без ґрунту. Повісті. – К., 2000. – С. 456-507, «Домонтович» – псевдонім Петрова).

¹¹ *Шерех Ю.* Скарби... – С. 157.

свою велику приязнь з Петровим. Все зводиться знову до одного – боротьба за власну державу та ідеологічне обґрунтування такої боротьби – це лише «елементарність і примітивізм» та «вульгаризація і спрощенство». Примітивні, зрозуміло, й засоби національно-визвольної боротьби, перш за все, збройні, хоча вони не були українським вином, а накинени окупантами. При цій нагоді ще раз треба підкреслити, що не мета освячувала й освячує засоби, як дехто хотів би сказати, а обставини – коли нація на грані життя і смерті – диктують засоби¹².

По-четверте: неорганізованість, недисциплінованість, індивідуалізм Донцова. Як український соціал-демократ, він (так дорікав йому Винниченко) не пішов «у народ», а сидів по кав'ярнях. (Що від сидження в кав'ярнях, де він завжди міг переглянути нові газети і використати відомості з них для своєї публіцистики, також закордонної, була більша користь, як від ходження «в народ» – Винниченко мовчав). Справді, якщо Донцов приставав до якоїсь організації чи партії (Союзу визволення України у Відні чи до Української партії національної роботи – читай «революції» – у Львові), він швидко з неї виходив (СВУ) або її швидко забороняли (УПНР). Він не легко підпорядковувався чужій дисципліні, не писав організаційних чи партійних програм. Донцова не зобов'язували організаційні рішення – він був понад ними. Він підпорядковувався власній безкомпромісній (незважаючи на еволюцію поглядів) внутрішній дисципліні, не перешкоджаючи, зрештою, використовувати свої ідеї для написання політичних платформ. Індивідуалізм і незалежність Донцова викликали конфліктні ситуації в його стосунках з угрупованнями, об'єднаннями, організаціями, також націоналістичними. Та, необхідно сказати, ця непоступливість, непокірність, безцензурність, непричесаність Донцова (бо поправляли і виправляли та фальсифікували його праці вже без його відома) дали Україні якраз оригінального незалежного мислителя. Чи це була хибя Донцова? Чи справді видатний ідеолог не сміє бути поза партією чи організацією?

По-п'яте, в ідеології Донцова надто багато ірраціональних, навіть містичних елементів, а замало тверезого раціоналістичного реалізму. Такі критики забувають, що українська нація у ХХ ст. двічі пережила розгром і погром. Що багато її кращих умів – тих, що не наклали головами – опинилося перед проваллям розпаду. Як добрий тактик Донцов розумів, особливо після програної Української революції 1917-1921 рр., що необхідні екстраординарні, навіть позараціональні ідеї, щоб вирвати суспільство з стану розпуки, пасивності, байдужості. Й такий засіб він знайшов у вигляді ідей чинного націоналізму. Ірраціональні елементи («проти надії сподіваюся») було знайдено, вплетено в ідеологію. І, як видно з розвитку подій 30-х рр., вони принесли цілком реальні й практичні плоди. Донцов, зрештою, тоді добре відчув нерв епохи, не лише української, але й світової. За це Донцову, мабуть, дорікати не личить. Бо ірраціональні елементи також виявилися каталізатором і національно-визвольних змагань. З іншого боку, треба погодитися й з тим, що містична ін'єкція в ідеологію після Другої світової війни не могла вже відіграти тої ролі, як десять-двадцять років раніше, бо реальний терен обмежувався дезорієнтованою українською еміграцією, а доступу до українських земель, стероризованих до краю, не було.

Перелік гріхів Донцова був би не повним, якщо б поза увагою залишити непереприятливу, а часто просто підленьку критику, скеровану *ad personam*.

¹² Див.: Дашкевич Я. Полковник // Сватко Я. Євген Коновалець: справа його життя. – Львів, 2001. – С. 3.

Один із закидів, який найчастіше повторюють, зводиться до того, що Донцов міняв свої політичні погляди, переходив від одного політичного напрямку до іншого. Справді, він це робив, особливо в період наростання революційної ситуації, але при такій еволюції він ніколи не ставав антиукраїнським; а навпаки, немов ще органічніше, проникливіше (якраз тут буде місце на термін «інтегральніше») з'єднувався з українством. Донцов еволюціонував від соціалізму (але не російського, а, по суті, українського) до націоналізму, а не навпаки. Еволюція від революційного соціалізму до революційного націоналізму була закономірною, бо він завжди був за українську політичну ідею, а не за вселюдську, всеохоплюючу, всевітню, по суті, безплідну (під яку маскувалася хоча б російська політична ідея), яка відкривала перед українською нацією шлях до денационалізації на користь сусіда. Йому, цьому сусідові, власний шовінізм не перешкоджав іти по всевітньому шляху з надією підкорити його собі.

Як добрий тактик (що я вже підкреслював), він у період проживання на українських землях вдосконалював і пристосовував свої погляди до вимог хвилі. Тому 1913 р. він висунув у Львові на II Всеукраїнському студентському з'їзді мету боротьби – відхід від Росії, за що зразу ж отримав кваліфікацію українського націоналіста та обурені вигукі з боку не лише російського соціал-демократа – більшовика (тобто вже комуніста) Володимира Леніна, але й від російського конституційного демократа Павла Мілюкова. У зміні тактичних ходів Донцов був динамічним та рішучим. Якщо 24 квітня 1918 р. він, як представник гетьманського уряду, вмовляв київських Січових стрільців декларувати себе прихильниками гетьмана¹³, то вже 15 листопада цього ж року в Національному клубі в Києві виступив за необхідність повстання проти гетьмана через його федерацію України з Росією, схилиючи до виступу цих же Січових стрільців¹⁴.

Так, політичні погляди Донцова мінялися, і в його розумінні й у розумінні багатьох його прихильників, на кращі, та декому страшенно не подобалося, що при цьому не мінялося його сумління. Бо жив він скромно, без розкоші, дуже часто просто бідно і, хоча й гірко про це писати, – на ласці людей (в останні роки життя). Не було видно ознак, що він торгував своїм сумлінням. Це не значить, однак, що цю сторону його життя не намагалися викривити та очорнити. Так виник міф про продажність Донцова.

Не так давно український історик, що мешкає в США, Ярослав Пеленський, гетьманець за переконаннями, заявив таке: «УНР-івцям, прихильникам Петлюри, однак, відмовляли цієї можливості у Східній Галичині (йдеться про те, що їх туди не пускали. – Я. Д.). Зробили один-єдиний виняток, і це підозрілий, бо для Донцова. До сьогодні говориться, що він отримував дотації як від німецької розвідки, так і від польської двійки (контррозвідки. – Я. Д.)»¹⁵. Не підлягає сумніву, що міжвоєнна Польща була напівполіційною державою, що існувала система прописки, але заборонити когось з петлюрівців мешкати в Східній Галичині – якщо вони хотіли туди переїхати, не можна було. Я сам у дитинстві бував у родині таких УНР-івських досить високих рангом військових, що мешкали у Львові, наприклад, у Івана Юрієва, коменданта Києва 1919 р. У Львові були товариства, видавництва наддніпрянців. Так що теза про

¹³ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота // Україна. Наука і культура. – К., 1994. – С. 55.

¹⁴ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – Вид. 2-ге. – [Без місця видання], 1946. – С. 15.

¹⁵ Peleński J. Z perspektywy emigracji. Rozmawia O. Iwaniak // Więź. – Warszawa, 1998. – № 3 (473). – S. 49.

виняткове становище Донцова відпадає. Донцов сам не був людиною багатою, але з боку дружини і її родини мав фонди на свої видання, що підтверджують фінансові документи 30-х рр., які збереглися досі, й сягати до кишені німецької або польської розвідок/контррозвідок він не мав потреби. Якщо ж він справді був би агентом польської контррозвідки (бо за дотації треба було б платити), то цілком незрозуміло, чому його арештувала польська поліція і запроторила до концентраційного табору в Березі-Картузській, в якому він перебував до розгрому Польщі у вересні 1939 р.

Донцов був довгорічним редактором «Літературно-наукового вістника» у Львові (1922-1932; до речі, за рекомендацією, а може, й наполяганням полк. Євгена Коновальця, творця тоді Української військової організації, а пізніше – Організації українських націоналістів) та його модифікованого продовження – «Вістника», також у Львові (1933-1939). Як редактор був суворим та вимогливим: формував авторський склад – особливо «Вістника» – з тих публіцистів і літераторів, що підтримували ідею національної незалежності. На це, як редактор видаваного власним коштом з фондів родини журналу, мав повне право і цього права дотримувався. Ліберальним він не був. Український соціал-демократ Володимир Дорошенко (член редакційного комітету «ЛНВ») стисло висловив свої претензії такими словами: «...ред. Д. Донцов, ставши на ідеологічні позиції націоналізму, спричинився до відходу частини [співробітників], що вплинуло на зниження рівня журн[алу]...». Виклавши свою думку про «ЛНВ» на сторінках «Енциклопедії українознавства»¹⁶, Дорошенко, мабуть, не звернув уваги на просто ентузіастичну оцінку діяльності Донцова як редактора «Вістника», висловлену в т. 1 цієї ж енциклопедії: «Гол[овний] ред[актор] Д. Донцов, співробітники – ідейна група “вісниківців” і представники різних політичних переконань, крім комунізуючих: В. Бірчак, Д. Віконська, Р. Єндик, Ю. Клен, Ю. Липа, Н. Лівницька-Холодна, Л. Луців, Є. Маланюк, Л. Мосендз, М. Мухин, С. Наріжний, Д. Олячнин, О. Ольжич, А. Річицький, У. Самчук, О. Стефанович, О. Теліга й ін. “В[істник]” у 30-их рр. відіграв визначну роль в формуванні світогляду укр. громадянства, зокрема молоді, на зах[ідно]-укр[аїнських] землях. Надрукував ряд видатних творів красного письменства»¹⁷.

Отже: чия правда? Ненависть до Донцова як редактора і видавця дійшла до того рівня, що когорті «вісниківців» еміграційні літературознавці перейменували на «празьку» чи, навіть, «варшавську» школу, хоча школою для них не була ні Прага, ні Варшава, а донцовський «Вістник». Ці деформовані й неправдиві уявлення перенесли в 90-х рр. з еміграції в Україну. В такий брутальний спосіб неперебірливими засобами було здійснено ампутацію Донцова від тих досягнень української думки та, зокрема, культури, літератури, яких він був духовним батьком. Не варто, мабуть, тут перелічувати всіх тих, що з захопленням і великим внутрішнім вдоволенням («ось, розправилися ми з Донцовим») займалися фальсифікацією. Та двох зачинателів і пропагандистів згадати треба: Володимир Державин та, знову ж, Юрій Шевельов разом з прогресивним і соціалістичним МУР-ом¹⁸. Після 1989-1990 рр. таку фальшиву інтерпретацію перехопили

¹⁶ *Дорошенко В.* «Літературно-науковий вістник» // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1962. – Ч. 4. – Т. 4. – С. 1365.

¹⁷ «Вістник» // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1955. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 287.

¹⁸ Покликаюся на доступніші в Україні передруки: *Державин В.* Три роки літературного життя в еміграції (1945-1947) // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 3. – С. 575-596; *Шерех Ю.* Після «Княжої емалі». Над купкою попелу, що була Оксаною Лятуринською // *Його ж.* Пороги і Запоріжжя. Література, мистецтво, ідеологія: У 3-х т. – Харків, 1998. – Т. 2. – С. 244-477.

здивлені на еміграційний Захід (щоб не бути по-старому «радянськими») українські та сусідні літературознавці¹⁹. Як важко відірватися від антидонцівського й одночасно антинаціонально/антинаціоналістичного стереотипу. Також антинаукового. Навіть тоді, коли міф «празької школи» можна вважати розвінчаним²⁰.

І Донцов, і його ідеї не залишали нікого спокійним і байдужим. Ними або захоплювалися, або намагалися їх знищити. Деколи більше ненавиділи самого Донцова (саме тому, що він не хотів нікого залишати спокійним), як його ідеї. Ті, що захоплювалися – творили національно-визвольний рух або приєднувалися до нього, очевидно, не лише через Донцова, але й через обставини, в яких опинилася Україна. А ті, що ненавиділи і ненавидять, ще досі воюють з його тінню...

Є чимало підстав вважати, що з посиленням національно-визвольних тенденцій у політичному житті України – а націоналізм у цілому світі починає свій черговий ренесанс хоча б у дусі боротьби з глобалізацією, європеїзацією та подібними «універсальними» ідеями також типу громадянського суспільства – почнеться нова кампанія проти ідей Дмитра Донцова. Так, як це було в другій половині 40–50-х рр. минулого століття, коли треба було атомізувати, деморалізувати і зводити нанівець націоналістичні течії серед української політичної еміграції (виступи Ісака Мазепа, Панаса Серденка, Юрія Шевельова, Івана Багряного, Любомира Винара та інших). Тому, щоб не допустити до чергового повторення шматування української національної ідеї, треба читати і розуміти Дмитра Донцова.

Можна зрозуміти, чому Донцова і його твори ненавиділи і ненавидять чужі, загарбники українських земель, винищувачі української нації.

Можна зрозуміти, чому Донцова і його твори ненавиділи і ненавидять колаборанти, українці за походженням. Бо їм за цю ненависть платили і платять, і їх мучить синдром власної національної зради.

Можна зрозуміти, чому Донцова і його твори ненавиділи і ненавидять ті українці, яким добре і вигідно жилося і живеться під чужим чоботом, пристосованці й асимілятори.

Але ще краще можна зрозуміти, чому Донцова і його твори любили і люблять борці за волю України.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини // *Донцов Д.* Твори. – Львів, 2001. – Т. 1. – С. 7-19; *Історичний календар 2003.* – К., 2003. – Вип. 9. – С. 132-144.

¹⁹ Наприклад: Муза любові й боротьби. Українська поезія празької школи. – К., 1995. – 158 с.; *Моренець В.* Празька поетична школа // *Хроніка 2000.* – К., 1999. – Вип. 29-30. – С. 291-305.

²⁰ *Сварник Г.* Чи існувала «празька школа» української літератури? // *Українські проблеми.* – К., 1995. – Ч. 2. – С. 87-97. Також: *Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. – К., 2000.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

ПОЛКОВНИК

Про Коновальця написано і багато, і мало. Багато, бо це постать, що назавжди увійшла в історію України. Багато, бо виходили, виходять і ще виходитимуть присвячені йому книжки (наприклад: Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974). І все ж таки цього замало. Бо Коновалець – не бронзовий пам'ятник, хоча такого пам'ятника він, безумовно, заслуговує в столиці України, в якій починався його Великий шлях, а жива людина. Мало, бо досі не відкрилися архіви – організаційні архіви на Заході та оперативні архіви на Сході, що мали б стати підставою для дослідницьких статей про Коновальця та його революційну діяльність, та про всі нитки підпільної боротьби, які сходилися в його руках.

Українська історична наука, зокрема, пострадянська академічна, не відзначила ваги найвидатніших осіб історії України ХХ ст., а перелом століть і тисячоліть цього вимагає. Історичної дистанції (на що часом скаржаться історики) вистачає, але не вистачало таких постатей в останніх десятиріччях ХХ ст. і це стримує від остаточного висновку істориків та політиків, які самих себе вважають об'єктивними, ба, навіть, національними.

Незалежно від цього, не підлягає сумніву, що Коновалець займе одне з перших місць серед борців за волю нації та побудову держави – й ніякі фальсифікаторські маніпуляції над цим іменем не зможуть зняти його з п'єдесталу.

Скажімо відверто: Коновальця не можна підкрюювати на міркі «західної демократії», як досить часто намагаються зробити з діячами національно-визвольного руху авторитарних часів. Коновалець не входить і ніколи не увійде – в рамках витвореної західноєвропейської моделі, бо він боровся не в умовах демократичного суспільства, а в обставинах і з обставинами тоталітарних, автократичних, жорстоких і нелюдських режимів. І його примусили діяти адекватними засобами в кожній конкретній ситуації.

З цієї боротьби фізично (але не духовно) не вийшов переможцем, став жертвою московської терористичної машини, так, як до нього – С. Петлюра, а після нього С. Бандера, мільйони відомих і невідомих борців за волю України. А переможці в історії, особливо в тій історії, що ворожа українській нації, судять і чіпляють їм ярлики. Пілсудського, що вбив агента австрійської розвідки, не судять, бо він збудував Польську державу. Леніна, що за німецькі гроші зробив хаос у вже псевдодемократичній Російській імперії, щоб виграти війну з Німеччиною та Австро-Угорщиною, не судять. Бо він змурував нову, хоча і страхітливую імперію. Сталіна не судять, хоч був агентом царської охоранки, бо він став партнером у демократичній антигітлерівській коаліції. Чандру Боза в Індії величають національним героєм, хоча у боротьбі з англійськими поневолювачами він спирався на японські багнети. Їх не судили і, по суті, не судять далі, ними захоплюються, бо вони перемогли.

Коновальця судять, бо він упав у бою, бо він не переміг, бо його знищила пекельна машина Москви.

Є кілька питань, особливо важливих у біографії Коновальця та в біографії утворених ним Української військової організації та Організації українських націоналістів, на які хочу звернути увагу, маючи на увазі, що майбутні наукові дискусії допоможуть ці питання висвітлити докладніше та рельєфніше.

Це п'ять проблем, які треба розкрити на підставі критичного вивчення документів і з урахуванням історичної дійсності тих часів, а не шляхом логічних (чи псевдологічних) умовиводів.

Перша проблема

Коновалець і засоби підпільної боротьби. Інакше: Коновалець і політичний терор. Ті, що уникають чи недобачають цього питання, не хочуть передати правильне розуміння іншим, що УВО й ОУН боролися проти терористичних окупаційних режимів і що такий спосіб боротьби був однією з ланок національно-визвольної боротьби – проти тоталітарної Росії (під назвою Радянського Союзу), в якій життя українця було знецінене до краю, проти окупаційної Польщі, неправової і недемократичної держави, в якій придушення українства перетворилося в один з основних принципів ксенофобної політики.

Необхідно розуміти те, що поневолений народ, якщо легальні демократичні засоби національної боротьби не дають жодних результатів, змушений і має моральне та політичне право застосовувати всі засоби збройної революційної боротьби, протиставляючи її державному теророві.

Так є в Іспанії, де борються баски під проводом політичного крила ЕТА (Езкаді та Азкатасуна, тобто країна басків та воля). Так є в Північній Ірландії, де є Ірландська республіканська армія (її політичне крило). Так ще недавно було на Корсиці, доки вона не отримала автономії від Франції. Так було також у Південному Тиролі, поки там, під Італією, німецька меншина не домоглася особливого статусу для свого регіону.

Національні меншини, а, тим більше, великі нації (українці ж належать до великих) усіма засобами борються за свої права в Африці й Азії. І ніхто, навіть якщо методи не завжди подобаються, не здатний заперечити логіку саме такої боротьби народів, на горлі яких тримають ножа.

На горлі української нації також тримали – а подекуди ще й досі тримають – ножа. Не кажучи вже про те, що ні польська, ні російська сторони ніколи не намагалися вести переговори з націоналістами, щоб хоч частково виконати їхні вимоги – їх треба буде лише нищити.

Друга проблема

Джерела підтримки. Інакше: Коновалець і фінансування підпільної боротьби. Українська нація увійшла у ХХ ст. як дуже бідна, пограбована, позбавлена багатой патріотичної – аристократичної та капіталістичної – верхівки.

Нація бідна, але жертвна. Особливо жертвною для УВО та ОУН була тогочасна українська заокеанська еміграція, жертв якої, однак, не могло вистачити на те, щоб десятиріччями вести вперту, невсипущу, жорстоку, але й недешеву з матеріального погляду боротьбу.

Дипломатичні здібності керівників визвольного руху – того ж Коновальця – зосереджені були на тому, щоби шукати і знаходити союзників тимчасових, тактичних, часто дуже непевних і нецирих (Коновалець завжди ставився дуже насторожено до німців), але в даний момент потрібних. Коновалець та його співробітники намагалися

розшукувати таких союзників, використовувати їхні скупі фінансові дотації. Во ім'я України, во ім'я національно-визвольного руху.

Ці питання вимагають глибокого дослідження й об'єктивного пояснення, виходячи з умов підпільної боротьби з окупаційними режимами. Не «мета освячує засоби», як дехто хотів би сказати, а обставини – коли нація на грані життя і смерті – диктують засоби.

Третя проблема

Перехід УВО в ОУН. Це дослідження складного, часом болючого процесу переростання УВО в ОУН (період в основному 1929-1930 рр.), застосування нових додаткових методів боротьби, не лише збройної, а й політичної та ідеологічної, знову в ім'я незалежної України.

Лінія Коновальця, що вивела націоналістичний рух із вузької стежки на широку дорогу, виявилася правильною. Цей період, у якому не обійшлося без суперечок і дискусій, але під час якого трансформація відбулася без розколів, дуже характерних для пізнішого та й сучасного націоналістичного руху, заслуговує на дуже детальний аналіз і на цілком практичне використання досвіду тих часів якраз у наші роки.

Четверта проблема

Діяльність УВО та ОУН на Східній Україні. Ярослав Сватко дуже переконливо пояснює в сьогоденній книжці перешкоди, які стоять на заваді висвітленню історичної правди. Оперативні архіви з т. зв. радянських часів досі ще майже недоступні (або доступні лише для невеликої кількості довірених), а судові справи з фальшивими звинуваченнями та фальсифікованими зізнаннями і свідченнями вимагають дуже філігранної праці, щоб відділити істину від спеціально сконструйованої неправди. Коновалець і ОУН творили велику загрозу для СРСР.

Це цілком ясно, бо на нього так не полювали б і з ним так не воювали б. Але конкретний зміст цієї загрози лише починає вимальовуватися не дуже ясними контурами. Потрібно великих дослідницьких зусиль, щоб ці контури заповнити реальним дослідницьким змістом.

П'ята проблема

Дуже болюча і дуже загадкова. ОУН після вбивства міністра Перацького була проголошена ледве чи не найтерористичнішою організацією в Європі. Але відплати за вбивство Провідника не було. Чому?

***

Постать Коновальця притягає мене не лише як постать політичного і військового діяча, але, я повинен признатися, також з особистих причин. У нас вдома на стіні висіла велика шлюбна фотографія батьків, зроблена у Відні 14 липня 1920 р.: мати, Олена Степанів, сидить між двома свідками шлюбу – січовим батьком Кирилом Трильовським, керівником галицьких радикалів, та професором Степаном Рудницьким, відомим уже тоді географом. Позаду стоять: батько в однострої Січових стрільців з відзнаками підполковника – командира бригади, і його дружба Євген Коновалець, полковник, командир групи Січових стрільців. Фотографія ця обійшла чимало видань під назвою «Січове весілля».

На сьогодні в Україні залишилися лише друковані репродукції, бо оригінал пропав під час арешту мами та мого наприкінці 1949 р. Так якось непомітно Коновалець увійшов у моє дитинство. Потім пішли книжки, багато книжок з історії національно-визвольних змагань 1914-1920 рр. І коли мемуаристи та історики писали про Січових стрільців у Києві 1917 р. та їх дальший шлях, там завжди я знаходив два прізвиська поруч – Коновальця і Дашкевича. І групові фотографії Січових стрільців 1918-1919 рр.: командир корпусу Коновалець і голова Старшинської ради Дашкевич.

Батьки були досить скупими на спогади, лише після трагічної загибелі полковника 23 травня 1938 року про нього говорили більше. Вони були приятелями ще з студентської лавки, з часів перед Першою світовою війною, брали активну участь у студентському русі, в організації стрілецтва. Усі троє – хоча й у різний час та за різних обставин – потрапили до російського полону. Коновалець і Дашкевич при Центральній раді утворили Галицько-буковинський курінь – та остаточно перетворили його в корпус Січових стрільців. Потім, на еміграції в Чехословаччині, разом ходили на прийом до президента Т.Г. Масарика, щоб запевнити легальний статус стрільців та старшин після саморозпуску групи Січових стрільців.

З розповідей батьків у мене в пам'яті залишився образ людини мужньої, дуже дисциплінованої та вимогливої – по відношенню до себе, до своїх старшин, до своїх стрільців та козаків. Високий за рангом офіцер з відсутніми отаманськими амбіціями – бо не раз міг захопити владу в Директорії, але на цю владу ніколи не посягав. Дисциплінований вояк виконував накази, що йшли згори, і вірив, що накази, які здійснював він, його корпус, його група – всі для добра України. Україна, її воля, її незалежність – це був найвищий постійний внутрішній наказ, який Коновалець виконував ціле своє життя. Коновалець зробив цілком свідомий вибір, бо як виходець з мішаної українсько-польської родини мав перед собою в молодості принаймні два шляхи – і вибрав український. Полковник був людиною скромною – та, незважаючи на свій великий авторитет, не визнавав культу навколо власної особи. Володів внутрішнім спокоєм і мав дар холодного, тверезого розрахунку. Прекрасний організатор, організатор збройної сили як на поверхні, так і в глибокому підпіллі.

Батько мій був близьким до Коновальця і в роки Української революції 1917-1919 рр. (про що він по-військовому стисло написав у книзі спогадів: Січові Стрільці в боротьбі за київські Золоті ворота. – Нью-Йорк, 1965; фрагменти передруковувалися в збірнику: Україна. Наука і культура. – К., 1994. – Вип. 28), і в роки еміграції в Австрії 1919-1921 рр. Саме тоді оформилася ідея про утворення Української військової організації, що в нелегальних умовах продовжувала б збройну боротьбу за незалежну Україну. Дашкевич брав участь в організації та в початковій діяльності УВО, а, повертаючись до Львова, мав доручення зміцнювати і поширювати конспіративну діяльність. У 1921-1922 рр. Коновалець також був у Львові – вони далі були разом. Пізніше дороги їх розійшлися. Батько вважав, що ще не до кінця використано можливості легальної боротьби. Так дійшло до відновлення парамілітарних «Січей» та виникнення (після їхньої заборони польською владою) спортивних воєнізованих товариств «Лути».

Формальне підпорядкування «Лугів» польським органам для фізичного виховання (бо, в протилежному випадку, їх розігнали б, як «Пласт») викликало кампанію протесту 1933-1934 рр., керовану Краєвим проводом ОУН. (Якось тоді й не пам'ятали, що бойовик Мацейко, який здійснив атентат на міністра Перацького, був вихованцем «Лугів»). У Чехословаччині, на курорті Карлові Вари, дійшло до зустрічі Коновалець –

Дашкевич, і загроза конфлікту минула. Це була остання особиста зустріч двох бойових побратимів. Взаємну повагу і пошану вони зберігали завжди. І коли 1958 р. біля могили провідника ОУН відзначали сумне двадцятиріччя з дня загибелі, генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки Роман Дашкевич стояв у першому ряді тих, що вшановували пам'ять Євгена Коновальця.

***

Коновалець став героїчною постаттю не через свою трагічну смерть. Він став лідером нації, що бореться, задовго до цього.

Постать полковника-провідника, великого патріота і борця, для якого доля України була понад усе, для якого не існували приватні інтереси, постать великого організатора і людини непохитної волі притягає і притягатиме погляди людей сучасних і наступних поколінь.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Полковник: Переднє слово // *Сватко Я.* Євген Коновалець і справа його життя. – Львів, 2001. – С. 1-5.

ЄВГЕН МАЛАНЮК

ДМИТРО ДОНЦОВ, ЄВГЕН МАЛАНЮК.

СТОРИНКИ ІЗ СПОГАДІВ

Донцова я почав сприймати спершу крізь призму спогадів моїх батьків. Здається, 1913 рік – це рік їхнього ближчого знайомства. Олена Степанівна і Роман Дашкевич відігравали тоді помітну роль у студентському житті та були активними організаторами II з'їзду Українського студентського союзу 2-4 липня 1913 р. у Львові. На цьому з'їзді, що увійшов до історії також під назвою II Всеукраїнського студентського з'їзду, Донцов виступив зі своєю епохальною доповіддю «Українська молодь і теперішнє положення нації» (видаана окремою брошурою під назвою: Суспільно-політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913). У своїх спогадах «Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912-1914» (Львів, 1930. – С. 33) моя мати пише про значення доповіді Донцова для милітаризації українського галицького суспільства, про поштовх, який дав саме Донцов для розгортання січового руху. Про це історики новітнього часу досить часто чомусь забувають.

Тоді ж, у 1913 р., у Львові відбувся ювілей Івана Франка. На фотографії Ювілейного комітету з Франком у центрі видніють і Донцов (сидить у першому ряді першим зліва), і Степанівна (стоїть у другому ряді четверта справа). До речі, ще відносно недавно це групове фото навіть у Літературно-меморіальному музеї Івана Франка у Львові показували дуже нерадо. Переважно вирізали лише центральну групу – Франко та поруч співак Микиша. Це ж бо на фото є стільки проскрибованих у недалекому минулому осіб – серед них і ідеолог українського націоналізму, і національна героїня Олена Степанівна. Приятелькою мами з студентських років була Марія Бачинська, півтора року старша від Олени. Та сама Марія Бачинська, що 1912 р у Львові обвінчалася з Донцовим, а 1914 р. разом з Оленою була у лавах жіночої чети парамілітарної організації Січові стрільці II...

Бурхливі роки Першої світової війни порозкидали приятелів у різні боки. Довелося їм зустрітися знову у вирі важливих для Української революції подій. Як член Військової управи, що підготовляла Першолистопадовий 1918 року зрив у Східній Галичині, Олена Степанів у жовтні виїхала зі Львова до Києва для таємних переговорів з гетьманом Павлом Скоропадським. Йшлося про те, щоб на випадок конфлікту з польською стороною мати обіцянку гетьмана на військову допомогу із Східної України. Розмови відбулися. Гетьман обіцяв допомогу. (І обіцянку свою виконав – частини наддніпрянської армії, зокрема артилерію, було відправлено під Львів). Тоді ж у столичному Києві відбулася зустріч Олени Степанівни з Донцовим, керівником Пресового бюро при уряді та директором Української телеграфічної агенції. Переговори та зустріч відбулися приблизно 19-21 жовтня, бо вже 22 жовтня 1918 р., на зворотньому шляху до Львова, Олена виступала в Кам'янці-Подільському від імені галицького студентства на відкритті Державного університету.

Розмови з гетьманом справді були секретними і залишалися такими на довгі десятиріччя – ні мемуаристи, ні історики про них не згадували. А пам'яткою про зустріч з Донцовим у Києві в похмурі жовтневі дні були пожовклі бюлетені Української телеграфічної агенції, що зберігалися в особистому архіві Олени Степанів до її арешту в грудні 1949 р. Тоді і архів, і бібліотека стали жертвою новочасних вандалів.

Ще епізоди. 1922 рік – повернення батьків до Львова. Батька, полковника Січових стрільців, одного з організаторів таємної Української військової організації, керованої Євгеном Коновальцем, та мами, вже доктора Віденського університету, овіяної славою борця за незалежність України. Знову зустрічі з Донцовим. Олена Степанів стає членом фактично (але не формально) керованої Донцовим Української партії національної роботи (скорочення УПНР розкривалося для втаємничених також як Українська партія національної революції). О. Степанів входила одночасно до групи «загравістів» – назва від редагованого Донцовим двотижневика «Заграва», заснованого Українською військовою організацією. Після припинення «Заграви» і самоліквідації УПНР О. Степанів відійшла від практичної політичної роботи назавжди, як, зрештою, і сам Донцов. Відносини залишалися добрими і приятними, хоча не все галицьке суспільство ставилося до Донцова прихильно. Доказ – теплі сторінки про Донцова у згаданих спогадах «Напередодні великих подій». Це був 1930 рік, коли про Донцова говорили дуже різно.

Моє «знайомство» з Донцовим почалося ще в дитинстві. З карикатур на нього, які часто з'являлися на сторінках львівського гумористичного часопису «Комар». Політичну карикатуру тоді, в 30-х роках, сприймали інакше, ніж тепер, коли її дуже мало, а в сучасних політиків карикатури викликають велике роздратування як ознака «неповаги». У 30-х роках карикатура, може, й дошкуляла (хоча часом і виправляла поведінку діяча), але, в першу чергу, була мірилом популярності. Жовчний Донцов (часто його лице малювали жовтим кольором, але й таким насправді був відтінок його шкіри) нерідко появлявся в «Комарі». Й це було ознакою його великої популярності. Бо Донцов, невсипущий, талановитий, з гострим журналістичним пером, був на вершині.

У 1937 р. мати і я відпочивали влітку в Косові, у віллі (на дачі, кажуть тепер), що належала політичному діячеві, одному з керівників Українського націонал-демократичного об'єднання, колись поетові, зрештою, також організаторові кооперації, сенаторові польського парламенту Остапові Луцькому. Хто лише не відпочивав тоді у віллі – та в Косові. Видатний історик Мирон Кордуба, колишній ад'ютант Симона Петлюри полковник Олександр Доценко, відомий співак – тенор Василь Тисяк. Відпочивала в Косові тоді й дружина Донцова Марія. Спільні години відпочинку на сонці над річкою, походи в гори – на Михалка. І багато розмов про Дмитра, якого я, малий, почав сприймати тоді не лише як рисунок у «Комарі», але й як реальну людину.

1938-1939 рр. – перший рік мого навчання у львівській гімназії, т. зв. філії. Бурхливі, дуже бурхливі дні. Карпатська Україна і боротьба за неї. Чергова польська пацифікація Галичини. Погроми українських установ і українців у Львові. З товаришами-гімназистами я забрів на доповідь Донцова в Академічному домі (студентському гуртожитку, по-сьогоднішньому) на вул. Супінського, тепер Коцюбинського. На гімназійний мундир треба було накинути інший одяг, бо гімназістам заборонялося ходити на «зборища». Тоді я зрозумів електризуючий вплив Донцова на людей, на студентську молодь. Виступав він на фоні темно-червоної тканини, якою завісили стіну, стоячи, по пам'яті. По пам'яті наводив часом довгі цитати. Закінчив, легко поклонився, пішов. Жодних питань, дискусій. Всі сиділи мовчки.

У ці передвоєнні роки я почав читати Донцова – «Вістник», а більше книжки з серії «Квартальник Вістника», редагованої ним. Це вже було знайомство з його думками. Мою донцовську освіту у воєнний час завершила видана у Львові 1941 р. другим виданням у захлаявному форматі книжечка «Де шукати наших історичних традицій».

І ще одна цілком несподівана зустріч. Влітку 1942 р. мама і я втекли з дуже голодного вже піднімецького Львова на лемківську окраїну українських земель, до Криниці. Туди їздило відпочивати і, нічого гріха таїти, підготовуватися чимало українських інтелігентів. (З Криниці можна було посилати бандеролями хліб – і я посилав його батькові до Львова). У пансіонатах під назвами «Наш дім» та «Білий дім», які утримували в Криниці сестри василіанки, ми зустрілися з багатьма. Михайло Волошин, відомий захисник у політичних процесах польських часів, колишній діяч УНДО (він помер наступного року). Пластовий керівник із Закарпаття Леонід Бачинський. Вчитель і невсипущий збирач фольклору, відомий також як літератор, Богдан Заклинський. Активний діяч ОУН Мирон Богун, що недавно вийшов з німецької в'язниці (1944 р. польська боївка вбила його в помешканні у Львові на очах дружини). Географ, тоді директор Українського видавництва в Кракові, Ігор Федів. Магістр Г. Хробак з Перемишля, працівник Українського допомогового комітету (пізніше мобілізований до радянської армії, повернувся до Львова в солдатській шинелі, в якій сидів також у львівських бібліотеках, та десь у кінці 60-х напівпаралізований помер – ще молодий у страшних злиднях в інвалідському будинку, встигнувши опублікувати лише одну статтю «Про торгівлю жінками в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.» в «Українському історичному журналі», 1968, № 2). Недільну утреню в «Нашому домі» відправляв о. ректор Богословської академії у Львові Йосиф Сліпий.

У Криниці тоді взагалі було густо на відомих українців. Головою Українського допомогового комітету був Осип Навроцький, у минулому товариш мами по зброї та один з організаторів Української військової організації. Директором великого пансіонату (це був такий собі тимчасовий камуфляж) був недавній керівник Фронту національної єдності, співпрацівник Донцова часів «Заграви» та УПНР, Дмитро Паліїв (він, один з організаторів дивізії «Галичина», після її розгрому 1944 р. під Бродами загинув у лісах від братовбивчої кулі; про таку трагічну долю Д. Палієва, ад'ютанта командира дивізії «Галичина», розповів мені в ув'язненні член Центрального проводу ОУН Михайло Степаняк – немає підстав йому не вірити). Брат Палієва був власником невеликої деревообробної майстерні, що випускала сувеніри. У недалекому Жегестові на словацькому кордоні відпочивав тоді Володимир Кубійович, голова Українського центрального комітету в Кракові, географ, якого колись до українства навернула моя мати (Кубійович походив з мішаної українсько-польської родини; його старенька мати, що була також у Жегестові, говорила виключно по-польськи).

Зустріч з Донцовим була несподіваною. По місточку, над річечкою, що впадала до Криничанки (досі пам'ятаю це місце, здавалося б, впізнав, якби знову опинився в Криниці) йшов Дмитро Донцов у бідненькому поруділому чорному пальті. Хоча літо – ранки в горах були холодні. З добрими теплими очима, легкою іронічною усмішкою, блідо-жовтий, як завжди, на обличчі. Це вперше – і востаннє – я побачив його так близько, поруч. Донцов приїхав з Праги, також голодної, підлікуватися і відпочити, згадував свою одісею 1939-1940 рр.: вихід зі Львова як арештанта до польського концентраційного табору в Березі-Картузській; пробирання звільненого з табору на північ, подалі від більшовиків, до Данцига; перебування в Румунії. На обличчі, суво-

рому і кістлявому, була написана радість, що зустрілися ось ще знову. Він, вічний емігрант, і ця колишня студентка Олена. Мабуть, ніхто з них не відчував, що ця зустріч була вже останньою. Як видно, в Криниці Донцов мав можливість зустрічатися з багатьма українськими політичними діячами. Чи зустрічався – не знаю. В нарисах про Донцова (наприклад, у найкращій з цього жанру книжці: *Сосновський М.* Дмитро Донцов, політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк; Торонто, 1974) перебування його в Криниці 1942 р., здається, не згадувалося.

Восени 1944 р. я зіткнувся з бібліотекою Донцова, працюючи бібліотекарем у Філіалі Бібліотеки Академії наук, у відділі, розташованому на тодішній вул. Радянській (тепер Винниченка), де раніше була бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка. Нишпорив я по запилючених полицях з неописаною літературою і набрів на рештки бібліотеки Донцова. На більшості книжок підпис «Дм. Донцов» або «ДД.». Книжки багатьма мовами – переважно німецькою, французькою, англійською, іспанською. Донцов був дуже активним і бурхливим читачем: він підкреслював рядки, ставив знаки оклику або запитання на полях, позначку NB, тобто *nota bene*, «добре відзначити», біля місць, що його зацікавили. Часом своїм дуже нерозбірливим, нервовим почерком полемізував на сторінках книжок з авторами. Книжок було не більше як 300-400. Деякі з власноручними присвятами Донцову, особливо книжки, надіслані з еміграції, з обох Америк, з української колонії в Харбіні. Поволі я довідався, що книжки, особистий і редакційний архіви встигли перевезти до бібліотеки НТШ десь напередодні вступу до Львова Червоної армії (отже, до 22 вересня 1939 р.). Архів і книжки спокійно пережили «першу радянську владу» 1939-1941 рр. Пізніше, взимку 1943-1944 рр. архів – разом з іншими фондами рукописного відділу бібліотеки (тими фондами, зокрема, на які могли полювати радянські власті) вивезли на Захід. Доля його тоді (1944-1949 рр.) не була відомою. (В останні роки з'ясувалося, що особистий архів Донцова зберігається в рукописному відділі Національної бібліотеки у Варшаві – тепер він, завдяки матеріальній підтримці запропонованого мною проекту Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні, Канада, в основному, впорядкований, і ряд матеріалів з нього опубліковано вже в сучасній українській пресі). Повинен зізнатися, що десь у 1945 р. я пішов на невеликий злочин. На пам'ять про Донцова я взяв собі – книжки не були записані ніде – книжечку Балтасара Грасіана і Моралеса «Підручний оракул і мистецтво мудрості», трактат іспанського філософа-єзуїта в перекладі Артура Шопенгауера. Книжечка була підписана «ДД.», мала підкреслення і ремарки Донцова. Пропала, як і ціла наша – мамина та моя – бібліотека, після арешту 1949 р. Можливо, що окремі книжки з бібліотеки Донцова розпорошені ще досі серед фондів т. зв. концентрації книжок Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Національної академії наук України. Та хто буде їх шукати? Хоча це, як і впорядкування його архіву у Варшаві, повинно б стати даниною пам'яті про великого сина України – Мислителя і Людину.

А майорить він далі в мене перед очима таким, яким я бачив його 55 років тому в Криниці, в променях ранкового сонця, у піднищеному пальті, з лагідними очима та легенькою, трохи іронічною посмішкою.

***

Мене завжди турбувала – і неприємно вражала – та легкість і легковажність, з якою «розправлялися» з Донцовим, вдягаючи при цьому ще й наукову тогу, але культивуючи дискусію і полеміку переважно не по суті (з його ідеологією, політичними,

літературознавчими і критично-літературними поглядами), а скеровуючи її *ad personam*. Очевидно, немає тут можливості розглядати всі, часто цілком фантастичні, закиди, але на деякі хочеться принагідно звернути увагу.

Представники українського монархізму весь час закидають Донцова, що він, мовляв, не оригінальний, а займався плагіюванням В'ячеслава Липинського (див., наприклад: *Рудко Василь*. Донцов і Липинський // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge (Mass.), 1985. – Vol. 9. – № 3-4. – Р. 477-494; це передрук з брошури «Розлам в ОУН», виданої під псевдонімом «Р. Лісовий» у Новому Ульмі 1949 р.). Необхідно сказати, що Липинський, хоча і одним з перших в українській політичній думці займався теорією еліт, не був єдиним і мав своїх попередників. Теорія еліт сформувалася в кінці XIX – на початку XX ст. у Західній Європі. Вона виникла і розвинулася в Італії. Гаetano Моска (1858-1941) висунув теорію «політичного класу» ще 1895 р. («Елементи політичної науки»; в німецькому виданні під назвою «Панівний клас»). Вільфредо Парето (1848-1923) обґрунтував теорію «кровообігу еліт» та вчення про суспільну піраміду. Роберт Мікельс (1876-1936) опрацював «твердий закон олігархії». Праця останнього «До соціології партійної справи в новітній демократії» побачила світ німецькою мовою у 1911 р. Праці основоположників теорії еліт друкувалися не лише італійською та німецькою, але також французькою мовою. До речі, вони не втратили досі своєї актуальності. І Липинський, і Донцов були ерудитами, вони добре орієнтувалися в тогочасних політологічних ідеях та течіях. Незалежно від цього, обидва вони йшли власними оригінальними шляхами, напрям яких підказував їм недосконалий стан національної еліти, що проявився під час Української революції 1917-1921 рр. Те, що Донцов і Липинський різко розійшлися в поглядах та розірвали особисті стосунки, які ніколи не були надто близькими, ще не дає підстав для звинувачень у плагіаті. Тим більше, що об'єктивне вивчення праць обох ідеологів підтверджує індивідуальність способу мислення кожного.

Ще дивніше виглядає звинувачення Донцова в тому, що він, мовляв, звів своєю ідеологією молодь на манівці. Не думаю, що боротьбу, вперту і жертовну, за Українську державу можна вважати манівцями. А що спалах боротьби кінця 30-х – початку 40-х рр. завдячуємо, між іншим, також велетенському впливові ідей Донцова, не підлягає сумніву. Ледве чи варто дорікати українським патріотам саме цим.

Може, зрозумілішою була і є досить паплюжницька за тоном і змістом критика з боку тих інтелігентських, по суті, прорадянських сил, у формуванні яких в еміграції відіграв велику – хоча й позакулісну – роль секретний агент (і науковець та третьорядний письменник за сумісництвом) Віктор Петров. Дехто до сьогодні не може позбутися подиктованих згори ще тоді стереотипів мислення. Тому не так давно знову було проголошено про «вияви елементарності (цей американізм треба розуміти як «вияви простакуватості». – *Я. Д.*) й примітивізму ідеології», «вульгаризацію і спрощенство» у Донцова (див.: *Шерех Ю.* Скарби, якими володіємо // *Сучасність*. – 1993. – № 6. – С. 153). Все зводиться знову до одного – боротьба за власну державу та ідеологічне обґрунтування такої боротьби – це лише «елементарність і примітивізм» та «вульгаризація і спрощенство».

Цього мало. Претензії поширюються та поглиблюються. Виявляється, у звичайному редакторському листуванні Донцова треба обов'язково шукати «якихось широких проблем – літературних, філософських, світоглядових». (Там же. – С. 157). А тому, що в такому офіційному епістолярному жанрі їх не виявилось – бо ледве чи може виявитися, «вимальовується образ людини самовпевненої, самовдоволеної, але

неглибокої й неоригінальної, щоб просто не сказати сірої». Яюсь поза увагою сучасного інтелектуала опинився велетенський вплив «неглибокої й неоригінальної... сірої» людини як на маси, так і на індивідуальності (хоча б на когорті «вісниківців», всупереч правді – лише для того, щоб уникнути імені Донцова, перейменованих на «празьку» чи навіть «варшавську школу», хоча для них ні в Празі, ні у Варшаві жодної «школи» не було, а школа була в особі Донцова та його «Літературно-наукового вістника» і «Вістника» у Львові...). Але, щоб довести своє, треба при нагоді ще й обгудити роман Донцова й Олени Теліги, закоханої в цьому «немолодому, невродливому, цинічному й неглибокому чоловікові». Згідно з інтерпретацією метра, в цьому «могла якусь роллю відіграти її туга за незнаною і такою, здавалося їй, чарівною Україною». Та вже якщо Донцов мав бути втіленням цієї туги, то й Україна, виявляється, мала би бути невродлива, цинічна й неглибока та, крім цього, ще й фальшиво чарівна. Але, може, й з Олени Теліги не треба робити дурненьку і тупеньку ляльку? Чого лише не придумаєш з дрібничкової дратівливої заздрості або для захисту ефемерних партійних – у широкому розумінні – не завжди виразно українських платформ.

Феномен Донцова чекає ще дальших, але справжніх дослідників.

II

Твори Маланюка читав я ще на гімназійній лавці (незважаючи на війну – а може, якраз тому – ми все ж таки читали, а до невеличкої бібліотечки нашого класу, шостого-сьомого, Академічної гімназії у Львові, хтось пожертвував також томик Маланюка), але я тоді й не думав, що з поетом зустрінуся віч-на-віч.

Літо 1943 р. було у Львові важке і тривожне. Моїй мамі вдалося роздобути дві, кажучи пізнішою мовою, путівки до пансіонату «Аріадна» в Заліщиках. Ми, тобто Аня, дочка письменника Юліана Опільського (Юрія Рудницького) і його дружини, приятельки мами з львівської учительської семінарії, Марусі, та я пробиралися туди не легко. Зважаючи на окупаційний режим, треба було роздобути офіційні відрядження (такі отримали від Українського краєвого комітету). Поїзд відходив рано, а зобов'язувала поліційна година, тому треба було ночувати десь поблизу головного вокзалу, щоб потрапити вчасно до поїзда. Документи перевіряв нахмурений польовий жандарм у сталевому шоломі; потім продавали квитки.

Так ми потрапили до Заліщиків, у трохи нібито інший, веселіший і безтурботний світ. Двоповерхова вілла Українського центрального комітету «Аріадна» стояла недалеко від низького лівого берега Дністра. Директував у ній колишній офіцер Української галицької армії, якого всі титулували «пане сотнику». Чисто, просторо, великі вікна, велика їдальня і, відносно непогана, як на воєнний час, кухня. Кімнати на першому і другому поверхах. Несподівано опинився я в одній кімнаті разом з моїм двоюрідним братом, Борисом Сабатом, юристом, референтом – тоді – львівського УКК. Мешкали ми на другому поверсі справа; на цьому ж поверсі зліва був Євген Маланюк з дружиною та сином, що приїхали з Варшави.

Виявилось, що у віллі взагалі чимало цікавих людей. Письменник Юрій Косач з черговою секретаркою. Співачка Лідія Черниш, альт, співак Вільховий (Ольховий), що зранку виходив на берег ріки і співав. Акторка Зоня Стадник. Моя родичка (тітка) Ірина Лежогубська, тоді викладач торговельної школи (пізніше доцент Львівського медінституту). Студентка Наталка Павлюченко, що незабаром у Львові стала Ліфіною.

Час від часу до Заліщиків також доходили подихи війни. На пляжі я знайшов листівку з описом Ковпака і з сумою нагороди за його голову. Заліщики на німецькому

(«генерал-губернаторському») і румунському кордоні, що проходить по середині Дністра. Тому купатися можна лише біля лівого берега ріки. По ріці зрідка прошмигують німецькі прикордонники на моторному човні. Заходять до «Аріадни», беруть дівчат прогулятися в човні – зрештою, цілком коректно. На другому боці, на дорозі, часом з'являються румунські прикордонники. Гаряче, це липень, а, крім цього, шкода чобіт – і вони їх носять за плечима, прив'язаними до карабіна. Зранку і звечора з високого правого берега (буковинського) долітають звуки дзвона і побожні співи – там буквально причеплений до стрімкого схилу невеличкий монастир.

Гарний, з сіривато-білим піском, пляж. Недалеко високі дерева, що кидають обмежену тінь. Глибше – поле кукурудзи, в якому можна переодягатися. Містечко тут кінчається, трохи далі берег заріс високими лозами – для інтимнішого засмагання і для вечірніх розмов.

Маланюк – веселий, радісний, усміхнений – царює цілий день на пляжі. Високий, кремезний, смаглявий, волохатий, життєрадісний. Дружина маленька, кругленька блондинка з рудуватим відтінком; син – веснянкуватий хлопчик з таким же волоссям. На сонці їм погано, горять. Тому на пляжі далі царює Маланюк, йому 46 років, він повний чоловічої сили. Довкола нього в'ються жінки, бо він не лише відомий поет. Маланюк сміється, сипле анекдотами. Обурюється: жінки приховують на пляжі те, що мають найкращого. Серед пляжників висока, гарна, чорнява – і з полум'ям в очах – смаглява гуцулка, вільний чорний купальник якої більше показує, як приховує. Коли схрещуються їхні погляди, немов крешуться іскри.

Косач явно не здатний протистояти. Блідий, худий, тендітний, хирлявий інтелігентик ховається з своєю секретаркою і з друкарською машинкою в тіні дерев. Він диктує, вітерець приносить цокотіння клавішів. Хоча він також чи не в апогеї слави. Недавно львівський театр ставив його «Облогу», і він має право на увагу публіки. Але не виходить. Обидва – поет і письменник-драматург – якимось не дуже спілкуються між собою. Радше не добачають один одного.

Маланюк був душею товариства. Заліщики він знав. Він був там у серпні 1936 р., залишив поетичний слід – невеликий триптих «Над Дністром» («Дністер тече прудкий, Яри стрімкіш, ніж наші»). Тепер він водить – до недалеких Добрівлян, де ми фотографувалися на дерев'яній дзвіниці; до містечка, над висаджений у повітря міст, що проваллям розрізав шосе Галичина – Буковина. Ще фотографувалися, і ще, і ще. Може, десь збереглися ці світлини? Ті, що були у мене, пропали після арешту.

Десь під кінець перебування в Заліщиках був вечір поета в «Аріадні», в ідальні на першому поверсі. Маланюк читав свої вірші, також написану там «Присвяту» («Пам'ятаєш, як певно, як владно/ Ти вела лабіринтом любові,/ Аріадно моя, Аріадно,/ Сонця й літа нестримана повінь»). Ніхто не шукав очима цю справжню, незаміфологізовану Аріадну, але дехто, здається, знав, хто вона... (До речі, в збірці «Проща», 1954, та в передруках з цієї збірки, наприклад, «Поезії», Львів, 1992 – вірш «Присвята» датовано «1944. Вілла Аріадна», «Заліщики»). Ця дата неправильна, по-перше, бо Ковпак здійснював свій карпатський рейд у липні – на початку серпня 1943 р. – 16 липня він перейшов Дністер; по-друге, радянські війська захопили Заліщики 24 березня 1944 р., так що влітку 1944 р. Маланюка у Заліщиках не могло бути).

Від'їзд із Заліщиків був сумним – це було прощання з безжурним все ж таки літом. Львів'яни зайняли кілька купе вагона, але Маланюків між нами не було.

***

1951 року, лежачи на нарах у київській пересильній в'язниці, я розговорився з сусідом. Він був із Заліщиків. Сотника з «Аріадни» заарештували весною 1944 р., і він пропав; мого сусіда, що колись працював робітником у «Аріадні», забрали в 1950 р. і дали двадцять п'ять років за підпілля.

Мабуть, у 1961 р. я знову поїхав до Заліщиків. Був на тому самому пляжі, входив у цю саму ріку, тепер вже не поділену навпіл. У маленькому монастирі не дзвонили, бо його вже не було. «Аріадна» стояла обдряпана, занедбана і сумна. Сонячні й погідні дні липня 1943 р. відійшли кудись далеко в минуле.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Дмитро Донцов. Євген Маланюк. Сторінки із спогадів // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 285-291.

РОМАН БЖЕСЬКИЙ

РОМАН БЖЕСЬКИЙ, ЖИТТЯ Й ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Минулого року я запитав якось Аркадія Жуковського, співредактора, потім редактора «Енциклопедії українознавства», як це трапилося, що в енциклопедії не згадали ні словом про Романа Бжеського. А Жуковський подумав і сказав: знаєте, він повинен був бути, без сумніву, але його не дуже любили, він критикував усіх – тому й не вмістили. У виданому недавно доповненні до «Енциклопедії українознавства» II (том 11) Романа Бжеського знову немає. Я запропонував, щоб вмістили відомості про нього в «Енциклопедії українознавства» III, яка ось підготовляється, але також не певен, що туди потрапить це прізвище. Це один штрих. Є ще інші.

1994 р. у Львові з'явилися під іменем Р. Млиновецького «Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918», репринтне перевидання книжки, яка другим виданням 1970 р. була надрукована в Торонто обсягом у 573 с. Перевидання підготувало видавництво «Каменярь». З приміткою: «Випуск книжки здійснено коштом уродженця с. Нижнева Івано-Франківської області п. Теодора Боднарчука, який тепер проживає в Канаді». Ще й з анотацією «Перевидання книги відомого громадського діяча...». З переліку праць Р. Млиновецького, вміщеного в кінці книжки, виявилось, що він та Р. Задеснянський, та Р. Паклен – це одна і та сама особа. І більше нічого – жодної передмови, жодного післяслова, хто ж такий цей «відомий громадський діяч», про якого, коли я розпитував, ніхто нічого не знав. Книжку я прочитав одним подихом. Певне, вражала мене незвичність підходів, агресивність автора, його безкомпромісність – ну, і неакадемічність та звинувачувальний тон.

Ще третій штрих. 30 вересня 1996 р. у Львові на Других Читаннях пам'яті Василя Кучабського «Ідея української державності у працях теоретиків консерватизму» (на яких я вперше заговорив про Романа Бжеського) проф. Ярослав Пеленський, директор Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії, США, поділився спогадом із Західної Німеччини 1955 р. Коли при органі Закордонного проводу Української головної визвольної ради «Сучасній Україні» почали видавати «Українську літературну газету», туди посилав свої статті, рецензії Р. Бжеський. Я. Пеленський був свідком, як редактори Іван Кошелівець і Володимир Стахів з люттю реагували на писання Р. Бжеського, відкидали їх без жодних аргументів (на думку Я. Пеленського, що працював тоді в редакції, в статтях не було нічого поганого, вони були цілком нормальні). Я. Пеленському заявили, що Р. Бжеський – це просто «інтелігентний авантюрист»...

Отже, у 1994 р., 12 років після смерті Р. Бжеського (виявилось, що Р. Млиновецький – це один з численних його псевдонімів), я почав знайомитися з його, в першу чергу, історичною чи історико-публіцистичною творчістю. Бо, якщо раніше читав у «Літературно-науковому віснику» (Донцовському) спогади та історичні есеї, підписані «Характерник», чи рецензії під криптонімом «І. М.» (це мало значити «Іван

Мазепинець»), то не знав, хто їх писав. На вірші «Дажбожича», що друкувалися в цьому журналі, я, правду кажучи, увагу не звертав.

Поступово моїх відомостей про Романа Бжеського стало більше і більше. В першу чергу, це його другої дружини, Надії, книжечка «Роман Бжеський. Бібліографія друкованих праць» (Торонто, 1988. – 44 с.), складена з великою любов'ю та пошаною до чоловіка (хоча й не позбавлена прогалин і помилок). (Надія Бжеська померла два або три роки тому; в Сполучених Штатах залишилися дві їхні доньки). Потім пішов епістолярій: листи Романа і Надії – вже з еміграційних часів 60–80-х рр. до молодшого їхнього приятеля з Волині Петра Остапчука (син Петра – Віктор, відомий український тюрколог, мешкає тепер у Києві; він зберіг архів батька, який помер минулого року вже в Україні); велика пачка листів Р. Бжеського до Дмитра Донцова, що є тепер у Національній бібліотеці у Варшаві, – ці листи докладно вивчила Галина Сварник, науковець з Центрального державного історичного архіву у Львові. Пішли розповіді про людей: проф. Любомир Винар (Кент, США), тепер голова Українського історичного товариства та редактор журналу «Український історик», наприклад, один раз їздив до Р. Бжеського до Детройта. Далі спогади друковані: багато фрагментів у мемуарах видатного письменника Уласа Самчука «На білому коні» (Мюнхен, 1965; 2-ге вид. – Вінніпег, 1972), «На коні вороному» (Вінніпег, 1975) та «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979). Пішли ще дальші згадки, які, незалежно від різного ставлення до Р. Бжеського, всі разом (це уривки відомостей, спогади, нотатки, листи – врешті твори самого Р. Бжеського) малюють дуже колоритний образ. Прихильних голосів тепер мало – хоча є й окремі такі, що далі ним захоплюються. Звинувачення в графоманстві – поряд з підкресленням великої працездатності. І, нібито, деформатор історії – і справедливий демаскатор національних героїв. Все переплелось. До остаточного висновку дійти не легко. Одне певне – ця людина, її творчість, не заслуговують на забуття. Романові Бжеському належить відповідне місце також в українській історіографії консервативного, націоналістичного напрямку – місце, все ж таки, не останнє.

***

Ось жмут відомостей про його життя та історіографічно-публіцистичну спадщину.

Роман Бжеський, як видно навіть з прізвища, був поляком за походженням (тут часткова паралель з В'ячеславом Липинським) – і належав до тих, яких без решти всмоктала українська стихія. Він став не лише українським націоналістом, але, в багатьох відношеннях, націоналістом й ідеологом націоналізму дуже радикального донцовського, а деколи навіть більше як донцовського типу. Мати була українка – Олена Грищенко, а народився Роман (мабуть) 1894 р. в Ніжині. Батько був інженером, дуже прихильним до України (так що сімейного конфлікту не було), емігрував 1920 р. до Польщі, займав досить високу посаду у воєводській адміністрації (був радником воєводства – якого, ще не вяснено). Олена Грищенко походила з козацької старшинської родини. Юлія Пивинська, бабуся по матері, була близькою родичкою Миколи Гоголя, зустрічалася з ним на родинних з'їздах, не любила його (може, й тому Роман Бжеський у своїх есеях на літературознавчі теми висловлювався про М. Гоголя дуже критично).

Молодий Роман 1917 р. остаточно декларував себе українцем, був в українській армії, увійшов до нелегальної глибоко законспірованої (також при українській владі) політичної організації «Братство самостійників», характер діяльності і реальні впливи якого не дуже ясні. Але воно було явно антиавтономічного і незалежницького скерування. Ідеологом організації був Валентин Отамановський (1893-1964). Він не емігрував

на постійно (як Р. Бжеський), став відомим істориком Поділля, арештованим у зв'язку з фіктивною справою Спілки визволення України. Пережив в'язницю і заслання – один з небагатьох, що закінчив своє життя доктором історичних наук і професором. (Характерно, що у виданому 1993 р. у Вінниці імпрезантному науковому збірнику «Подільська старовина», присвяченому В. Отамановському, про «Братство самостійників» не згадується – для сучасної Вінниці це ще досі небезпечний сюжет). У Києві Р. Бжеський був також – як В. Отамановський – пов'язаний з видавництвом «Вернигора». І вже тоді проявилася у нього просто фанатична любов до книжки – шляхом самоосвіти він став високоерудованою людиною, а його бібліотека, яку він розмістив – уже після втечі з червоної в'язниці до Крем'янця 1921 р. (у Крем'янці була чимала громада втікачів з т. зв. радянської України) – у власному будиночку, була однією з кращих на Західній Волині. Епізоди 1916-1918 рр. він відбив у своїх мемуарах «Згадки з минулого (1916-1921 рр.)», що друкувалися у львівському «Літературно-науковому вістнику» 1924-1927 рр. Різниця в крайніх датах не повинна дезорієнтувати. Автор не довів опубліковану друком частину спогадів до 1921 р., він обриває їх десь на середині 1918 р. (а шкода!).

Коротко про його бурхливе життя 1916-1918 рр. Р. Бжеський закінчив Чернігівську гімназію 1916 р. т. зв. воєнною матурою з військовим ступенем старшого унтер-офіцера. Після Лютневої революції став помічником начальника районної міліції в Чернігові. Ще в гімназійних роках став членом таємного «Братства самостійників» (до нього належали також Павло Тичина, Василь Елланський, що пізніше відійшли від «Братства»), яке в Чернігові налічувало 10-12 членів. У 1916-1917 рр. познайомився з Валентином Отамановським, Євгеном Онацьким, Миколою Міхновським. Р. Бжеський був у Чернігові одним з організаторів українського полку ім. гетьмана П. Дорошенка (керував культурно-політичною частиною). Вже тоді стояв на крайніх незалежницьких позиціях. У червні 1917 р. прибув на Другий військовий з'їзд до Києва з пропозицією підняти загальне повстання проти Росії, але натрапив на рішучий опір Симона Петлюри та Миколи Порша. Був літинським, а пізніше кролевецьким повітовим інспектором Центральної Ради. В жовтні 1917 р став урядовцем загального департаменту Генерального секретаріату внутрішніх справ. Під час більшовицького повстання в Києві вступив до Січових стрільців (був під командуванням сотника Василя Кучабського), брав участь у боях, охороняв будинок Михайла Грушевського та, пізніше, Центральну Раду. Цей період залишив у нього сумні рефлексії. Як самостійник з гіркотою спостерігав «пошесть на соціалізм», коли слово «не соціаліст» було синонімом ворога народу... Втік з окупованого більшовиками Києва на Чернігівщину. В березні 1918 р. став одним з організаторів антибільшовицького повстанського загону. Після повернення Центральної Ради до Києва – урядовець Міністерства чужоземних зносин. Тоді зустрівся з Дмитром Донцовим. У кінці квітня 1918 р. їздив дипломатичним кур'єром до Москви, де мав розмову з Георгієм Чічеріним та Левом Караханом. Під час Гетьманщини – в цьому ж міністерстві. Був урядовцем для зв'язку між українською та російською делегаціями під час мирних переговорів; тоді зустрічався з Христіяном Раковським та Дмитром Мануїльським... Коротко кажучи, якщо Р. Бжеський писав про Україну часів визвольних змагань, то писав як заангажований самовидець некерівного рангу, а не як байдужий нейтральний спостерігач.

Весь час під Польщею Р. Бжеський був у пошуках праці, в погоні за випадковими заробітками. Дещо про ці будні дні розповідають його листи до Д. Донцова, з яким він

відновив знайомство та близько зійшовся, а пізніше, через свій арешт, вимушено розійшовся, щоб знову зійтися вже під час заокеанської еміграції. Р. Бжеський організував підпільні навчальні гуртки за системою «трійок». Курс тривав 3-4 роки (3-4 години навчання на тиждень). Програма була загальноосвітня, українознавча, з навчанням націоналізму – за Д. Донцовим. Такі курси в нього закінчили деякі видатні, пізніше, націоналістичні діячі. Коли у Польщі відкрився концентраційний табір у Березі-Картузькій – одним з перших в'язнів 1934 р. став Роман Бжеський.

Ось опис будиночка Бжеських у Крем'янці пера У. Самчука: «Вони жили у невеликому власному домику, що вони самі собі збудували за українським стилем, що позначалося особливою формою дверей і вікон, а всередині його стіни були розмальовані різними, переважно полтавського взору, фресками». (До речі, Р. Бжеський був також художником).

1939 р. Бжеські тікають з Крем'янця до Кракова. Найбільше турбот справила бібліотека. Знову цитую У. Самчука: «Їм найтяжче було розставатися з їх бібліотекою. Пани Надія оповідала, що опісля (після втечі на Захід. – *Я. Д.*) вона кілька разів переходила нелегально кордон, ризикуючи життям, щоб забрати деякі, особливо вартісні їм книжки». 1941 р. Бжеські повертаються до Крем'янця. На диво, бібліотека збереглась.

1942 р. Бжеський став заступником У. Самчука як редактора газети «Волинь», що виходила під час німецької окупації у Рівному. Ось його характеристика з цих часів: «Публіцист, і журналіст, і критик, і поет, і історик. Не було ділянки культури, де б він не був удома». Як відомо, газета «Волинь» у перший період свого існування (до арешту У. Самчука німцями) зуміла об'єднати довкола себе авторів високого класу. В ній друкувалися Олена Теліга, Євген Маланюк, Федір Дудко, Юрій Горліс-Горський, Авенір Коломієць, Віталій Юрченко (тобто, по-справжньому, Юрій Галинський). Цікаво, що з Берліна дописував до цієї газети («фашистської» – за популярним радянським визначенням) теперішній ліберал і демократ Богдан Осадчук. Друкувався, очевидно, також Р. Бжеський – і, зрозуміло, не без конфліктів. Конфліктів з галичанами (за поему «Вояк», в якій писав про зраду Української галицької армії) та з росіянами (за розвідку «Ми і Пушкін», 1942, що починалася від мотто з видатного російського літературознавця і філософа Василя Розанова: «По содержанию литература русская есть такая мерзость бесстыдства и наглости, как никакая литература»). Після арешту У. Самчука Р. Бжеський повернувся до Крем'янця, з якого незабаром довелося знову тікати, тепер з маленькою дитиною на руках.

І ось 1943-1945 рр.: Прага, потім табори для переміщених осіб в Ульмі (де, знову ж за У. Самчуком, Р. Бжеський займався «вічними трактатами про справжній націоналізм»), менш-більш нормальне проживання у Мюнхені (1946-1950 рр.) та довге – досмертне – перебування в Детройті (1950-1982 рр.). І тут: 40 доларів місячної пенсії та знову 12 шаф бібліотеки.

Незважаючи на бурхливе життя, повне поневірянь, на хворобливість, Роман Бжеський прожив довге – і дуже працювате – життя: 88 років.

Стільки біографічних відомостей.

***

Роман Бжеський був плідним і – на мою думку – талановитим літератором, художником, критиком, істориком. Що й не раз було підставою для звинувачень, як вже згадувалося, в графоманстві. Р. Бжеського як критика, в'їдливого, прискіпливого, емоційного – як критика подій та осіб найновішої історії – боялися. Але не тому писав він

під численними псевдонімами (Гармаш, Роман Задеснянський, Роман Задніпрянський, Роман Десняченко, Іван Мазепинець, Р. Млиновецький, Р. Орликівець, Роберт Паклен, Характерник, Дажбожич та, мабуть, інші), щоб заховатися, а, здається, з якоїсь трохі хворобливої скромності, намагання залишитися в тіні, не добиватися особистої популярності. Дещо друкував анонімно. Саме тому не став він «відомим громадським діячем» (як хочуть львівські видавці 1994 р.), а залишився на межі між наукою, есеїстикою, журналістикою, ідеологією. Наскільки відомо, до жодної політичної партії не належав, був просто націоналістом. Можна сказати, незалежним націоналістом.

Повної бібліографії праць Р. Бжеського ми не маємо (наприклад, його публікацій у «Волині», в еміграційному «Гомоні України»), але й те, що зібрано Надією Бжеською в згаданій книжечці, свідчить про імпазантний доробок. За тридцять два роки американського життя він видав понад тридцять книжок, видав при матеріальній допомозі все ж таки досить численних прихильників – і видавав не для прибутку.

Не маю наміру (і можливості) зупинятися на його творчості в цілому, але згадаю про його журнали і серії. Завдяки йому 1949 р. в Мюнхені побачив свій перший (і, здається, єдиний) номер журналу «Вісниківець» з підзаголовком «неперіодичний орган групи бувших вісниківців». У Детройті вийшло сім випусків «Архіву критика і громадянина» (1948-1982) і також вісім – «Критичних нарисів» (1950?–1965). Всі ці серії заповнював він сам своїми писаннями.

Книжки на еміграції друкував часто на циклостилі. Такі видання належать уже давно до бібліографічних раритетів.

Подаю перелік його лише книжкових видань, починаючи від давнього періоду історії України. Отже, загальні курси:

«Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу». – Мюнхен, 1964. – 222 с.

«Історія українського народу. (Нариси з політичної історії)». – Вид. 2-ге, доп. – Мюнхен, 1953. – 643 с.

Бжеський залюбки брався за дуже дискусійні, але одночасно вузлові проблеми з історії України. Так виникли:

«Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та “переяславська легенда”». – Торонто, 1954. – 32 с.

«Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі “історій”» – дослідження, яке з відносно невеликої книжки (Детройт, 1955. – 115 с., циклостиль) виросло до двотомника, що здобув три видання (останнє: Торонто, 1976. – 376 с.).

Кілька його досліджень про Тараса Шевченка як політичного діяча остаточно оформилися (вже у четвертому виданні) в монографію «Апостол української національної революції». – Мюнхен, 1969. – 394 с. (раніше виходили нариси Р. Бжеського: «Чи Шевченко був малоросом?». – Мюнхен, 1946. – 116 с., циклостиль; «Українофільський та український “Кобзар”». – Мюнхен, 1947. – 134 с., циклостиль; «Шевченко і кирилометодіївці». – Мюнхен, 1969. – 34 с.).

Продовжуючи вже традиційну для українського націоналізму критику Михайла Драгоманова і драгоманівства (Дмитро Донцов, Михайло Мухин), Р. Бжеський пише і поступово доповнює та вдосконалює свій великий есей «Покійник, якому не дають вмерти», що під пізнішою назвою «Національно-політичні погляди Михайла Драгоманова, їх вплив та значіння» досягло восьми видань – останнє з них: Торонто, 1980. – 182 с.

«Нариси з історії українських визвольних змагань» (у першому варіанті – 1917-1922 рр., в другому – лише 1917-1918 рр.) мали три видання. Цей *opus maior* Бжеського у другому двотомному виданні (Торонто, 1970-1973), має понад 1200 с. Львівське видання 1994 р. – це лише його перший том.

На мою думку, «Нариси з історії українських визвольних змагань» заслуговують на повне і сумлінне перевидання в наш час особливо тому, що ми спостерігаємо новий спалах ідеалізації діяльності Української Центральної Ради та її керівників. Це робиться під прозорою метою – словами Михайла Грушевського, Володимира Винниченка виправдати політику, а часто відсутність політики, сучасного українського уряду, що гарячково почав шукати санкції для своєї теперішньої діяльності в подіях майже 80-річної давнини, які відбувалися, зрештою, в цілком інших обставинах. Думаю, несподівано гучне святкування 130-річчя Михайла Грушевського – недавно ще виклятого українського буржуазного націоналіста – це підтверджує. Тим більше, що сьогодні курять йому фіміам саме ті, які ще недавно його виклинали... Книжка Р. Бжеського потрібна для встановлення певної історіографічної рівноваги. В ній багато гірких, але правдивих слів. Вона написана на досить широкому, доступному в тамті часи, джерельному матеріалі.

Як відомо, ми досі ще не маємо об'єктивної і правдивої історії України часів 1917-1921 рр. Прихильники Центральної Ради та УНР писали свою історію, звинувачуючи гетьмана. Прихильники Павла Скоропадського – свою, звинувачуючи, в свою чергу, Центральну Раду та УНР. І одні, і другі скидали у своїх канонізованих історіях основну відповідальність на «несвідомий» народ, щоб у такий спосіб захистити власну бездарність і власні велетенські (зокрема, автономістично-федералістичні) помилки. Російські комуністи та їх українські колаборанти написали ще свою історію, обкидаючи болотом і Центральну Раду – УНР, і Гетьманщину, звинувачуючи їх в «буржуазному націоналізмі», якого, ой, як мало, було у тогочасних безталанних керівників України, що гналися за нездійсненними примарами всесвітньої соціалістичної федерації (починаючи від федерації з Росією) чи любові й братерства з «демократичною» «українолюбною» Росією. Як відомо, все остаточно вирішила груба, брутальна сила червоної імперіалістичної Москви. Критикуючи дошкульно Центральну Раду і Гетьманщину, Р. Бжеський вказує на тогочасну реальну альтернативу – самостійницький шлях і самостійницькі сили, від очолення і використання яких тогочасні українські властимущі свідомо відмовилися через свою задоктринованість, однобічну любов до Росії та особисті амбіції. Коли згадали про ентузіазм і свободолюбивість українського народу, було вже запізно – революційна енергія вилася в неконтрольований, хаотичний повстанський рух. Не можна сказати, що двотомник Р. Бжеського дає цілком об'єктивну і непомильну картину минулого, але оскільки не обходяться без компендіумів, написаних для апології Центральної Ради – УНР, Гетьманщини, червоної російської окупації, тим більше не можна відкидати праць, написаних, як ми вже нарешті знаємо (хоча не завжди до кінця), з єдино перспективних і політично виправданих незалежницьких позицій. Тим більше тоді, коли є сили, що хочуть знову штовхнути Україну на антинаціональний і антидержавний шлях.

Проблему українського комунізму 20-х рр. Р. Бжеський намагався висвітлити в серії есеїв: «Трагедія М. Хвильового – трагедія нашого покоління» (два видання, останнє: Детройт, 1952. – 80 с.), «Що нам дав Хвильовий?» (три видання; останнє: Торонто, 1979. – 266 с.) та «Політичні ідеї “ваплітян” і українська політична думка» (Мюнхен, 1948. – 114 с., циклостил).

Праця «Голод на Україні і “таємнича рука”» виросла з брошури в 60 с. до книжки в 308 с. (Торонто, 1982). Висвітленням російської політики в радянській Україні Р. Бжеський займався також у двох подальших публікаціях: «Біла книга. Національна і соціальна політика совітів на службі московського імперіялізму. (На основі автентичних урядових советських даних)». – Прага, 1943. – 220 с., циклостиль, і «Правда про московську національну політику на Україні та за її межами». – Детройт, 1959. – 131 с., циклостиль.

Можна зрозуміти, чому Р. Бжеського дуже не любили в середовищі української т. зв. демократичної еміграції. Його окремі памфлети (інакше їх назвати важко) були дуже дошкульними для представників істеблішменту. Згадаю тут такі книжки, як «Тінь Ковпака в запіллі української духовности» (Детройт, 1959. – 151 с., циклостиль). Виступ проти «Енциклопедії українознавства» (може, саме тому він не потрапив навіть до додатка цього видання?) під назвою «В чийому інтересі? Критичний погляд на “Енциклопедію українознавства”» (Детройт, б. р. – 80 с., циклостиль). Проти Олександра Оглоблина була скерована рецензія на «Історію русів» в українському перекладі та окрема брошура «Проф. О. Оглоблін, його дотеперішня і теперішня науково-публіцистична діяльність та дискусія з її нагоди» (два видання – останнє: Детройт, 1976. – 52 с.). Вона вийшла під фантастичною фірмою «Інституту для дослідів над ширенням серед еміграції москвофільських і комуністичних ідей». Очевидно, цим інститутом був сам Роман Бжеський. Рецензував він також з власних, оригінальних позицій праці Миколи Чубатого. Зрештою, він не боявся полеміки з націоналістичними колами. Так з’явилася брошура «Уривки з “Підстав нашої політики” Д. Донцова, що не дісталися до другого видання» (друге видання цієї брошури: Детройт, 1959. – 50 с.).

Р. Бжеський був також автором двох курсів націоналізму, з яких «Основи націоналістичного світогляду та українські націоналісти» мають три видання (останнє: Детройт, 1977. – 222 с., циклостиль), а «Український націоналізм» побачив світ у двох томах (Мюнхен, 1949; разом 523 с.).

Завершую цей перелік без остаточного висновку, бо поки що охопити справді велетенську історіографічну та ідеологічну спадщину Романа Бжеського дуже і дуже важко. Це завдання окремого дослідження. А в нього є ще ряд розвідок на літературознавчі теми, які складають чималий блок. Якщо вважати, що закиди в необ’єктивності, суб’єктивізмі, заідеологізованості, які йому робили, справедливі – то, з іншого боку, в еміграційній пресі 60–80-х рр. можна знайти не менше схвальних і навіть захоплених слів. Помітне місце тоді в еміграційному середовищі він зайняв. Цілий ряд його нарисів, есеїв, критичних виступів заслуговує на перевидання в незалежній Україні, про яку він мріяв і на яку вперто чекав.

Спадщина Р. Бжеського як історика заслуговує на велику увагу, бо несподівано виявляється, що цей, трохи дивакуватий, дуже неспокійний і фанатичний ерудит (а що він справді був дуже ерудованою людиною, не підлягає сумніву) мав рацію у багатьох, багатьох випадках.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність // *Українські проблеми.* – К., 1998. – № 1. – С. 122-127.

НАДІЯ СУРОВЦОВА

Надія Суровцова. Нотатки з нотаток

Минуло одинадцять років з дня смерті Надії Віталіївни, як всі її називали, а мені ще далі важко взятися за перо. Бо Умань, з крученими провулками і невеликими будиночками на них, вуличка з чудернацькою назвою Коммолоді, де мешкала Надія Суровцова, Софіївка, з її ще недоруйнованою красою та чимсь новим, несподіваним за згином кожної стежини, а найбільше довгі дні та довгі вечори, заповнені розмовами – ще живо стоять перед очима. Бо й десятки листів, написаних характерним почерком – та езоповою мовою тамтих часів – лежать невеликим стосом переді мною й перечитувати їх, ой, як не легко, а, тим більше, розкривати їх нехитрий, але своєрідний код.

Видимі та невидимі нитки сердечної приязні з'єднували з Надією Суровцовою всіх нас: мою матір, Олену Степанів, університетську (та не лише університетську) приятельку з років спільної віденської еміграції часів після Визвольних змагань 1917-1919 рр.; мого батька, Романа Дашкевича, близького знайомого Надії з цього ж віденського періоду; мою дружину, Людмилу, що довгі дуже важкі й тривожні тижні провела біля ліжка важкої хворої 1985 р. У мене ж – майже двадцять два роки, 1963-1985, з частими поїздками до Умані (якось намагався пригадати, як довго я мешкав, коли зібрати до купи всі дні, тижні, навіть місяці, у невеличкому будиночку на цій же вул. Коммолоді, 6, – вийшло, що місяців шість-сім, не менше), спільними блуканнями по зелених вуличках з візитами до небагатьох знайомих (тих, які вже не боялися і не цуралися) та розмовами, спогадами, думками – ще й з годинами важких роздумів. А все про те, що було, як є, що буде. Чи надії Надії здійсняться і коли? І чи сподівання, гарні, світлі, про вимріяну вільну Україну переженуть час – чи час пережене надії? Як все закінчиться? Питання залишилися для неї без відповіді. Не судилося.

Перегортаючи листи (Надія Суровцова була великим майстром епістолярного жанру, в ньому відбилися її літературні таланти, для яких у 50–60-х рр. вже майже не було виходу назовні, в друк, не рахуючи того, що писалося для себе, для шухляди), нотатки з тамтих часів, я натрапив на те, що записував – уривками, як відповіді на питання, як спроби простежити її дивовижне життя. Ці нотатки допомагають мені тепер реконструювати її життєпис таким, яким вона його бачила немов у трохи поширенішій автобіографії – вже незалежно від завершених раніше (у 1959 р.) спогадів. Мої нотатки (це була продиктована Надією Віталіївною коротенька автобіографія та відповіді на 21 питання складеної мною анкети) виникли в кінці 70-х – і я подаю їх у стислому викладі, не намагаючись докладно зіставляти зі спогадами або іншими джерелами (свідомо залишаючи це завдання пізнішим дослідникам) – і майже не виправляючи помилки (або й перекручення, часом свідомі), що увійшли в писання тих, які були їй справді близькими, та в писання інших, які не те що близькими, але й милими їй не були, але шати милих і близьких одягають залюбки, особливо від 1989 р. починаючи, коли це вже стало безпечним.

Надія Суровцова народилася 5 (17) березня 1896 р. у Києві. Батько Віталій з дрібних поміщиків, з Полтавщини; за родинною традицією – по мамі – з українізованих литовських князів-ізгоїв. Батька з політичних мотивів виключили з Київського університету і заслали. За фахом був адвокатом. Він був українським громадсько-політичним діячем в Умані (після переїзду туди 1903 р.), в роки реакції після революції 1905-1907 рр. захищав український суспільний рух, безплатно боронив селян перед судом; був гуманною людиною – рятував євреїв під час погромів. У 1917 р., за часів Центральної Ради, як авторитетна фігура, був обраний головою міської управи, не допускав її більшовізації, а від розправи при т. зв. радянській владі «спасла» його лише важка хвороба – кілька років лежав паралізований. Помер в Умані 1926 р. у віці 54 років, могила його загубилася. Мати – Ганна Іванівна Говердовська, по батькові з польської родини – дід Надії по цій лінії був учасником польського повстання 1863-1864 рр., засланим до Тули; баба Надії – кріпачка з Вороніжчини. Мати працювала вчителькою. (Не знаю, яким чином виникла побрехенька, що Надія Віталіївна була росіячкою; див., наприклад: *Гордасевич Г. Україна і тоталітаризм // Кур'єр Кривбасу. – Кривий Ріг, 1995. – № 29. – С. 19; і по крові, і за вихованням, і, тим більше, за національною свідомістю російського в ній було дуже мало; також немає підстав русифікувати її прізвище – має бути Суровцова, а не Суровцева).*

Життя Надії починалося в Києві, на Великій Житомирській, у будинку, що належав до Валентини Миколаївни Тіль, яка й стала хрещеною матір'ю дитини; хрещеним батьком був Кость Лазаркевич. Дальші дитячі роки пройшли, між іншим, також у будиночку на Козиному болоті, тому самому, де 1846-1847 рр. мешкав Тарас Шевченко (тому, коли реконструювали будинок-музей Т. Шевченка на теперішньому провулку Шевченка, 8а, Надію Віталіївну розпитували, яким був цей домок в кінці XIX ст. – на початку XX ст.). Середнє навчання розпочала у Фундуклеївській гімназії в Києві, але кінчала жіночу гімназію в Умані 1912 р., а в 1913 р. склала матуральні іспити – потрібні для продовження вищої освіти – в уманській чоловічій гімназії. Вчилася на Вищих Бестужевських жіночих курсах (рівноцінних університетові) в Петербурзі 1913-1917 рр. на історико-філологічному факультеті. Тут належала до українських нелегальних студентських гуртків. У Петербурзі пройшла через Лютневу революцію. Як представник групи Євгена Нероновича, що виступала за поразку Росії у війні, виїхала до Києва, згодом до Умані. З осені 1917 р. у Київському університеті на історичному та юридичному факультетах. 1918 р. – також навчання у Консульській академії в Києві.

Українська революція 1917 р. кинула її у вир громадської та державної праці. Спершу в Умані, де 1917 р. з'явилися її перші публіцистичні (й белетристичні) виступи в газетах «Голос провінції» і «Вільна Україна». За Центральної Ради Н. Суровцова – діловод у Секретаріаті внутрішніх справ (у Департаменті для справ біженців), пізніше – завідувача загальним відділом Секретаріату (міністерства) закордонних справ (допомогло вільне володіння двома європейськими мовами – французькою і німецькою). В ці роки опинилася серед державно-політичної еліти України, деколи секретарювала при голові Центральної Ради Михайлові Грушевському, який через свій аподиктичний і авторитарний характер не подобався молодій дівчині. В часах Гетьманату – начальник дипломатичного відділу (пізніше – відділу преси) Міністерства закордонних справ. Тоді через її «руки» проходила акредитація чужоземних послів, їх зустрічі з міністрами, інформація про Україну для закордону. За Директорії в кінці 1918 р. її призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії Української

Народної Республіки, яку скерували на Паризьку мирову конференцію. До Парижа Н. Суровцова не доїхала – в складі місії була у Відні, Берні, Лозанні, а у 1920 р. її звільнили з неї, й вона на п'ять років осіла у Відні.

Роки віденської еміграції (1919-1925) не були легкі, часом дуже важкі. Бо й для навчання в університеті й для самого проживання треба було здобувати матеріальні засоби. 1919-1920 рр. – завершення вищої освіти на філософському факультеті, дисертація (під керівництвом проф. Юберсбергера, керівника Інституту дослідження історії Сходу Віденського університету) «Богдан Хмельницький й ідеї української державності», ступінь доктора філософії. Для заробітку – викладач російської мови у Вищій агрономічній школі у Відні, секретар-друкарка в газеті анархістів «Die Menschheit», приватні лекції російської. У Відні через розчарування темними сторонами життя української еміграції відбулася досить несподівана еволюція в бік радянофільства (таку еволюцію тоді пройшли, зрештою, також з трагічним кінцем, сотні українських інтелектуалів на чолі з М. Грушевським – та й незалежно від нього).

Почалося від праці в Комітеті допомоги жертвам голоду в Україні (1921-1922 рр.), керованому М. Грушевським. З'явилися контакти з українським радянським посольством у Відні – Юрій Коцюбинський, особистий чар якого також відіграв роль у цій еволюції, потім Михайло Левицький. Діяльність у міжнародному пацифістському русі – в Інтернаціональній жіночій Лізі миру і свободи (в українській та австрійській секціях, у міжнародній президії) та участь в її конгресах, зустрічах, нарадах (Відень, Дрезден, Фрайбург, Гаага, Амстердам, Париж, Вашингтон, ще й інші міста) – проходила спершу під українським, а потім вже під радянським прапором. Також агітаційно-пропагандистське турне («Поїзд миру») по США та Канаді у 1924 р. На завершення політичної еволюції – вступ до Комуністичної партії Австрії, також у 1924 р.

На віденський період припадає перший розквіт її літературно-публіцистичного та перекладацького таланту. Нариси, оповідання, статті та повідомлення у віденських «Новій громаді» (1923-1924 рр.) й «Arbeiterzeitung», у північноамериканських «Українських щоденних вістях» (1924-1925 рр.), у канадських «Українських робітничих вістях», «Робітниця» (1924 р.), «Голосі робітниця» (1924 р.) та інших. Стала одною із засновників Спілки прогресивних журналістів. Чимало перекладала на українську мову, а також на німецьку – твори В. Стефаника, В. Короленка, збірку «Українські народні казки».

Не лише політичні, але набагато більше глибоко особисті мотиви (розрив з Олександром Шубертом-Полюгою, що виїхав згодом до Африки) стали причиною її виїзду у квітні 1925 р. з Відня на Схід. Спершу – на коротко – була Москва, пізніше Харків (1925-1927 рр.). Калейдоскоп посад і занять: редактор і завідувач сектором дитячих сценаріїв ВУФКУ; редактор пресового бюро Наркомату закордонних справ (тут українська радянська дипломатична еліта: Олександр Шліхтер, Карло Максимович, Іван Кулик, останній – товариш ще з юнацьких уманських років – з єврейського напівгето цього міста), де готувала пресовий спецбюлетень НКЗС УСРР; редактор РАТАУ; цензор закордонної преси в Головліті. Спроба повернення до історичної науки під керівництвом Дмитра Багалія, до очолюваної ним кафедри історії культури України (так виникло дослідження про Олізарія). Для Держвидаву переклади з англійської, французької, німецької. Публіцистика і белетристика для Харкова (газети «Вісті ВУЦВК», «Культура і побут», «Робітнича газета», журнали «Всесвіт», «Червоний клич») та закордону («Українські щоденні вісті», «Робітниця»). Надійка своя у письменницьких та

театральних колах (Микола Хвильовий, Микола Куліш, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Михайло Яловий, Лесь Курбас), вона біля чи у ВАПЛІТЕ. Надійку люблять, в неї закохуються (Григорій Петренко, високопоставлений урядовець НКЗС, але, здається, найбільше Михайло Баран, галицький комуніст, ректор Харківського університету, раніше також пов'язаний з Уманню, де був директором пізнішого Сільськогосподарського інституту), її втягує досить безжурний і бурхливий стиль життя харківської богеми, своєрідного бенкетування серед чуми. Але їй і не довіряють (тому не було завершено перехід з Комуністичної партії Австрії до ВКП(б)), за нею стежать, її намагаються використати – і шантажувати. 1926 р. харківське ДПУ (тов. Черняк) пропонує стати секретним співробітником. Відмовилася.

29.XI.1927 р. – арешт і перебування на московській Лубянці. Знову вмовляння: товариші Ягода, Артузов переконують піти на таємну співпрацю, бо треба ж стежити за Юрієм Коцюбинським, Михайлом Левицьким, Карлом Максимовичем... Рішуче відмовилася. Так виникла справа про шпигунство на користь Польщі та петлюрівської розвідки при посередництві польського генерального консула в Харкові, з яким вона справді не раз розмовляла. Крім шпигунства, її хотіли ще пізніше прив'язати до справи міфічного Українського національного центру, керованого, нібито, М. Грушевським, але з цього нічого не вийшло. Постановою Колегії ОДПУ з 28 травня 1928 р. її засудили на п'ять років ув'язнення. Це були роки в одиночці політизолятора Ярославської в'язниці.

Арешт, ув'язнення викликали широкий відгомін у харківському письменницькому середовищі. Михайло Драй-Хмара занотував у своєму щоденнику 28 лютого 1928 р.: «Після засідання я з Рильським пішов на чай до Филиповича. Говорили про Сур[овцо]ву, Петр[ен]ка й Од[ин]ця, про харківський літературний диспут тощо» (див.: Літературна Україна. – 24 травня 1990 р.; в публікації повні прізвища не розкрито; Г. Петренка арештували цього ж 29.XI.1927 р.). І в Україні, і за кордоном розійшлися чутки, що Н. Суровцову розстріляли – думки ділилися на «так» і «ні». Олександр Ковалевський вмістив (під псевдонімом В. Розумовський) теплий, хоча й не в усьому вибачливий некролог у варшавській «Українській ниві» з 6 квітня 1928 р. Про Надію листувалися колишній міністр закордонних справ (під час гетьманату) Дмитро Дорошенко і колишній посол Української держави у Відні В'ячеслав Липинський. Д. Дорошенко писав 26 квітня 1928 р. з Берліна: «Ви питали про Суровцову; звістка про розстріл мала на увазі саме Надію Віталіївну С[уровцо]ву, яку Ви знали. Але в совітс[ьких] газетах було спростовання, що її не розстріляно. Та я й сам одразу цій вістці, ніби її розстріляно, не повірив: не походить на неї, щоб вона після свого “сменовеховства” вела себе так, щоб большевики мусіли її розстрілювати». І знову ж він 17 червня 1928 р.: «Приїхала з Києва пані Черняхівська – тепер Гекен [...]. Надію Суровцову таки дійсно розстріляно в Москві разом з якимсь Петренком». Та ще 27 червня 1928 р.: «Пані Рона (тобто Черняхівська-Гекен. – Я. Д.) мене трохи розчарувала щодо оповідань про Київ [...]. Суровцову таки дійсно розстріляно – в Москві» (цитую за виданням: *Дорошенко Д. Листи до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 288, 296, 299-300*). Не виключено, що чутку про розстріл чекісти поширили навмисне, щоб таким чином здобути ще додатковий звинувальний матеріал.

А далі пішли заслання і в'язниці одні за одними. Після Ярославля – заслання до Архангельська (постановою Колегії ОДПУ з 16 жовтня 1932 р.) на три роки, тобто, формально на 1932-1935 рр. Тут у 1935 р. вона одружилася з сусідом по камері у

Ярославському політизоляторі, видатним російським соціалістом-революціонером (євреєм за національністю) Дмитром Львовичем Олицьким (пізніше знову арештований, розстріляний 3.XI.1937). 3 листопада 1936 р. другий арешт, вже у Архангельську (в Україну повернутися не дозволили), разом з групою українців, що також мешкали там, на Півночі. 3 вересня 1937 р. – вирок, п'ять років таборів. Так вона опинилася на Колимі, де її звільнили 29 травня 1942 р. 15.II.1950 р. – третій арешт, вже на Колимі, та присуд 12 липня 1950 р. – «безтермінове заслання». У 1954 р. амністована зі зняттям судимості, але ще до весни 1957 р. залишалася на Колимі. В роки заслання Н. Суровцова поміняла безліч професій: контролера, завідувачою, інспектора ощадкаси, сестри дитячого садка, наймички, обмотниці-перекладача в електромережі, рахівника, бухгалтера аптеки, швачки-вишивальниці, викладача англійської мови у вечірній школі, швачки в якутській факторії, працівника агробази. Заробляла приватними лекціями. І писала – офіційно для газет «Советская Кольма» і «Красный горняк»; неофіційно – для себе, для шухляди, про те, що бачила і пережила. Приятель – латиш, ветеринарний лікар з агробази, від'їжджаючи з Колими до Латвії, забрав на її прохання рукописи, щоб зберегти. За приятелем і рукописами слід простиг. Не вперше і не востаннє.

Після смерті Сталіна якось на деякий час проясніло на небосхилі. Навіть на колимському. Після амністії 1954 р. писала, багато писала, вимагаючи перегляду фіктивних слідчих справ. В Україні слідчі розпитували про неї колишніх харківських друзів. 22 травня 1956 р. військовий трибунал Київського військового округу реабілітував Н. Суровцову «за відсутністю складу злочину», скасувавши присуд 1928 р. за шпигунство. Залишалися ще дальші два присуди. Їх скасували 28 лютого 1957 р. (за документами Надії Віталіївни; існує ще справа 36584 ФП в архіві Служби безпеки України в Києві). Остаточний баланс (якщо я правильно підрахував): 13 років ув'язнення (з них п'ять у самотності), 16 років заслання (з них вісім за присудами, решта – «без права виїзду»). 29 років невольного – в повному цього слова значенні – життя, повного знущань, цькувань, поневірян і переслідувань. Але витримала.

Повернення до Умані було сумним – на кожному кроці руїни молодості. Боротьба за батьківський будиночок, націоналізований після смерті матері, закінчилася успішно. Половину продала, щоб якось влаштуватися у своїй половині. Постягала по кусочках родинні пам'ятки, трохи вцілілих паперів. Збирала етнографічну колекцію та предмети старовини. Спроварила до себе сестру чоловіка, також відому есерку, Катерину Олицьку. Та енергії, незважаючи на роки неволі (а, може, саме вони й загартували), було ще багато. Поїздки до Києва, щоб розшукати давніх знайомих – Павла Тичину, Миколу Бажана, Юрія Смолича, дружину Остапа Вишні. Була короткотривала відлига, і ця еліта не боялася зустрічатися й дечим допомагати. Дома ще далі працювала над спогадами, доповнюючи їх тим, що пригадала або перевірила (наприклад, у Львові). В Уманському краєзнавчому музеї – над впорядкуванням фондів, над новою експозицією. В архівах (у Києві), бібліотеках (Києва, Львова) збирала історичні матеріали про Умань, про Софіївку, про уманську легенду – Софію Главані-де Вітте-Потоцьку, в честь якої було споруджено один з найкращих парків України. Всі архівні та інші матеріали передала (якось так трапилося, що при моєму сприянні) варшавському історикові Єжи Лоекові. Без них не було би бестселера польської історичної літератури «Історія гарної бітинки. Розповідь про життя Софії Віттової-Потоцької (1760-1822)», що вийшло вже, здається, п'ятим виданням. (Перше видання у Варшаві 1970 р., дальші 1972, 1982 рр. і т. д. Про цю допомогу Є. Лоек лояльно згадує в передмові). Пам'ять

далі була дуже цупкою, чимало людей скористалося з неї, з пам'яті, так як і з зібраних Н. Суровцовою матеріалів. Ровесників та ровесниць з шкільних та гімназійних років в Умані можна було перелічити на пальцях: Ніна Доманицька (родичка Василя Доманицького, письменника і громадського діяча), що працювала в аптеці; сестри і брат Комарницькі – він відомий в Умані та поза нею красзнавець; сім'я євреїв Білінкісів – він добрий лікар, син і внук знані російські літературознавці; ще лікар-педіатр Гудима, в давні роки близький до Івана Огієнка; історик і археолог Стефанович – цей зі старшого (ще було й таке) від Н. Суровцової покоління. З Польщі приїздив товариш молодості, професор геодезії Станіслав Петкевич. (Це люди, яких також я, завдяки Надії Віталіївни, пізнав особисто).

Поволі формувався «уманський салон» Надії Віталіївни. Мало хто, хто приїздив до міста в кінці 50–60-х рр., не заходив туди, не вів там змістовних, а з боку Н. Суровцової – блискучих розмов, міг при потребі поїсти, відпочити, переночувати. Художники і скульптори (завдяки їм, за ідеєю Н. Суровцової, й виникла Уманська художня галерея, хоча на момент її відкриття сама ініціатор стала знову *persona non grata*), архітектори і реставратори, археологи (наприклад, московський В'ячеслав Крапоткін, потім плеяда тих, що відкривали на Уманщині пам'ятки трипільської культури за аерофотознімками), й історики-архівісти (Іван Бутич, Людмила Проценко), літературознавці (Федір Сарана) і лінгвісти (тюрколог Ельвіра Груніна з Москви) та багато, багато інших. (Згадую знову тих, яких я на власні очі бачив в Умані). Книги відвідувачів не було, а записалися б до неї сотні непересічних імен. Для цікавих і почесних гостей була ще й прогулянка по Софіївці. Надія Віталіївна була тоді неперевершеним за жвавістю викладу та ерудицією гідом.

На початку 60-х простягнулися зв'язки до Львова. Почалося з експедиції до Умані працівників Львівського музею етнографії та художнього промислу (Антін Будзан, Катерина Матейко). Так дійшло до поїздки до Львова – і зустрічі з приятельською віденських часів Оленою Степанів, яка також не так давно, у 1956 р., повернулася з ув'язнення в мордовських таборах. Поволі відкрилося ще одне віконце в минуле і сучасне: подорож до Дубини на Львівщині, де доживав віку Михайло Скорик з дружиною Соломією Охримовичівною, також знайомою з Відня. Пізніше були ще мандрівки до Львова і поза Львів для зустрічей з дружиною Михайла Левицького, колись посла у Відні, з членами Центральної Ради – Миколою Шрагом, професором Львівського політехнічного інституту, та Дмитром Ісаєвичем, вже важко хворим у Стрию. У львівському будинку старості віднайшла товаришку з Ліги миру і свободи.

Після державного перевороту, який довів до усунення Микити Хрущова, політичний клімат навіть у далекій від центрів Умані почав погіршуватися, що й вдарило, в першу чергу, по салоні Надії Віталіївни. Справа в тому, що в уявній книзі відвідувачів найбільше місця зайняли б колишні політичні в'язні різних напрямів (наприклад, і староста Катині з німецьких часів) та кандидати на новітніх політичних в'язнів. Уманський салон, де опозиційна молодь («шестидесятники») могла не лише побачити дуже живу й активну немов реліквію часів Української революції та часів українізації 20-х рр., не тільки обмінятися думками, не лише передати самвидав, але й дістати пораду та навіть здобути певний політичний досвід, став сіллю в оці. Не буду перелічувати десятки імен київських і небагатьох львівських дисидентів, вони самі згадують про ці зустрічі також у друкові, але атмосфера уманських розмов ставала заразливою і, як здавалося окові, що наглядало, та вухові, яке підслухувало, загрозливою. Тим більше, що Н. Суровцова

користувалася великим авторитетом в Умані та поза Уманню. Якщо у 60-х – на самому початку 70-х Н. Суровцова ще дещо друкувала – більші або менші нотатки – в «Уманській зорі», «Вечірньому Києві», в «Архівах України», а навіть у канадському комуністичному «Житті і слові» (відкіля відгукнувся ще давній знайомий Петро Кравчук); якщо її й деколи згадували навіть дуже благонадійні автори – А. Ярошенко (в книжці «Юрій Михайлович Коцюбинський». – К., 1965 – але в другому російському виданні (Москва, 1977) прізвище Н. Суровцової вже зникло), В. Півторадні (у збірці «Червоні квіти. Вірші та оповідання». – К., 1972, де вміщено передрук новели Н. Суровцової та нотатку про неї), П. Кравчук (стаття «Наша співробітниця. До 75-річчя Надії Суровцової» в «Житті і слові» за 24 травня 1971 р.), то незабаром на її ім'я в друкованій формі було накладено табу. Почалися спроби ізолювати від оточення, шантажувати не лише телефонними дзвониками, але й залякувати тих, що до неї заходили. Її жертвна безоплатна праця в Уманському краєзнавчому музеї виявилася непотрібною, на зустрічі в школах перестали запрошувати, батьків, що посилали дітей на приватні лекції чужих мов, відмовляли від цього. Знайшли майже однолітка, уманського краєзнавця (не Комарницького), який при нагоді й без неї пригадував, як голова міської управи Віталій Суровцов, нібито, арештовував і наказував розстрілювати більшовиків. Надію Віталіївну облупували інформаторами, донощиками, сіткою пліток, підозрінь – все робилося для того, щоб зменшити доступ людей до неї і зменшити її духовний вплив.

Було дві причини, чому відновилися переслідування та цькування Н. Суровцової. Перша – салон, а в ньому чимраз більше не просто дисидентської, але «звичайної» національно (чи націоналістично) націленої молоді. Тогочасний політичний спектр в Україні був дуже бідний. Майже весь був заповнений червоним (а може, брудно-червоним, бо корупція вже пустила глибоке коріння), а десь на краєчках рожевіші відтінки дисидентів (бо хотіли вони соціалізму «з людським обличчям») та вже цілком окремо синьо-жовті промені в невеликому, затисненому з усіх боків, національному секторі спектру. У всьому цьому місця для Надії Віталіївни не було. Вона вперто вважала себе українською націонал-комуністкою типу Миколи Хвильового (не даремно його фотографія стояла в рамочці – поруч з фото Олени Степанів), тобто представником цілком винищеної і в умовах 70-х рр. дуже анахронічної течії, своєрідним міфом, останнім могіканином, після якого вже таких діячів бути не могло. До краху комуністичних ілюзій не могла признатися. Ставлення до дисидентів, як українських, так і російських (а бували тут і Марія Гаврилівна Под'япольська з дівочим прізвищем Петренко – близька родичка Григорія Петренка – М. Под'япольська пізніше емігрувала до США; і Віктор Некіпелов, спершу уманський аптекар, непоганий російський поет і непокірний в'язень кінця 70-х – початку 80-х рр., разом з дружиною Ніною Комаровою – В. Некіпелов помер 1985 р. в Парижі; та, врешті, сам Олександр Солженіцин, що два тижні тут студював спогади Н. Суровцової, на які покликається десятки разів у «Архіпелазі ГУЛАГу» – присутність та перебування якого в Умані вся хитромудра кдб-івська машина не була здатна викрити) було прихильним – бо, все ж таки, опозиція, – та поблажливим. Незважаючи на свій політичний ідеалізм у теоретичному плані, Н. Суровцова одночасно була настільки прагматичною в мисленні, що не вірила в результати боротьби з жорстоким режимом тими методами, якими це робили дисиденти, тим більше в ім'я абстрактних загальнолюдських принципів. У формулі «націонал-комунізм» її тепер чимраз більше притягала перша складова частина. Ще в роки перебування на засланні вона жадібно ловила всі відомості про український збройний

національно-визвольний рух, за яким бачила майбутнє, майбутнє, що веде до незалежної Української держави. В Умані почали з'являтися люди з цілком іншим минулим та з цілком іншими поглядами. Галина Дидик, фактичний ад'ютант ген. Романа Шухевича, Дарія Гусяк, зв'язкова Центрального проводу ОУН, Катерина Зарицька, видатна діячка націоналістичного руху, люди до них близькі й з ними пов'язані. Вони внесли цілком інші віяння в будиночок на Коммолоді, 6. Та й я дивився з недовір'ям на теорію і практику дисидентства. Щоб загальмувати поширення небезпечних думок через уманський салон, органи всіма силами добивалися його ліквідації. Навіть під фальшивими інсинуаціями, що це ледве чи не конспіративний націоналістичний осередок.

Друга причина – це були спогади Н. Суровцової. Працю над ними вона формально закінчила у 1959 р., але продовжувала доповнювати, виправляти, шліфувати як найдорогоцінніший (а це справді так було) свій твір. Великої таємниці з спогадів вона не робила, маючи навіть, зрештою, дуже слабку надію, що зможе їх видати в часи відлиги. Тому й найдрастичніші моменти (наприклад, більшовицьку різню в Києві 1918 р., ряд таборових епізодів) вона пропускала та й кликала на допомогу ідеальний нереальний комунізм. Спогади давала читати Миколі Бажанові та Юрієві Смоличеві, але схвальних відгуків від них не отримала, їх дуже роздратовало, як це українські війська, український уряд – ті, часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, можна було називати «нашими». Був ще й окремих конфлікт з Ю. Смоличем. Надія Віталіївна дуже обурилася, що він у романі «Рече та стогне Дніпр широкий» набрехав на Софію Галечко, яка, нібито, розстрілювала з кулемета галичан, колишніх військовополонених (до речі, в час подій, які з апломбом описував Ю. Смолич, Софії Галечко вже не було в живих). Метр від політичних псевдоповістей – памфлетів, пізніший Герой соціалістичної праці, дуже обурювався на таку критику. Читав спогади також Петро Кравчук, канадський (порівняй те, що писав він уже пізніше в журналі «Київ». – 1990. – № 4. – 120-121). Так чи інакше, з допомогою «колишніх друзів» видати спогади було неможливо, а без їхньої допомоги – тим більше. Від передачі спогадів для видання за кордон (такі пропозиції були) Надія Віталіївна відмовилася, хоча на її очах відбувся триумф мемуарів чоловікової сестри Катерини Олицької (написаних в Умані), що стали дисидентсько-емігрантською сенсацією. Носилася з думкою, щоб продовжити спогади до сучасних її днів, але з цього вже нічого не вийшло.

На спогади органи безпеки почали полювати у 1972 р. Обшуки пішли за обшуками: 19 січня, 20 січня, 27 січня, потім 13 липня 1972 р. Видно, хтось доносив, що спогади мусять бути дома. За кожним разом брали якісь нотатки, чернетки, книжки, які потім не повертали. Кілька років перерви – і нові обшуки 28 вересня 1977 р. та 31 серпня 1979 р. (всі дати згідно з офіційними актами про обшук). Нова хвиля погоні за спогадами прокотилася вже не лише по Умані, але й по Києві (почалася хвиля в березні 1981 р. у Львові). 28 березня шукали за ними в доброї знайомої Лесі Лук'янової та 31 березня в племінниці Н. Суровцової Ліди, про що вже широко заговорили в матеріалах самвидаву та в інших публікаціях за кордоном (див.: Українська гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали / Ред. О. Зінкевич. – Торонто; Балтимор, 1983. – С. 276; *Ukrainian Quarterly*. – 1981. – Vol. 37. – № 3. – Р. 331-332). Та, очевидно, що власть імущих це не зупиняло.

Н. Суровцова виготовила кілька машинописних копій спогадів, які вона роздала на збереження, як вважала, вірним людям. Був ще рукописний оригінал у «товстих» зошитах, що таки потрапив до рук КДБ (його забрали в Умані під час останнього

обшуку). Та ще у 70-х рр. Н. Суровцова вирішила найважливішу частину свого особистого архіву передати на державне зберігання. Так виникли два фонди – № 302 в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та № 284 у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР. В обох фондах мали зберігатися спогади. Коли завідуючий Відділу рукописів Микола Візир віз з Умані матеріали Надії Віталіївни до Києва, його по дорозі перестріла машина з кдбістами. М. Візир заявив їм: «А я і так везу ці матеріали для вас». Цей епізод давав би підстави вважати, що або за хатою постійно стежили, або що весь час підслуховували телефонні розмови (тому й знали, коли з Києва прийдуть за матеріалами) – це цілком імовірно, або що й сама хата прослуховувалася.

Отож, насправді салон перестав існувати. В останні роки життя навідувалося чимраз менше дисидентів, а більше тих, «гірших» націоналістів. Н. Суровцову цькували далі, бо вона намагалася скеровувати людей до тих патріотичних ідеалів, до яких сама змагала колись – і які здійснити їй не вдалося. Останні місяці життя виявилися дуже важкими, стан здоров'я погіршувався повільно, але невпинно. Тягарі піклування винесли на своїх плечах найстійкіші: звичайний робітник Дмитро Калюжний, що кілька років мешкав у будиночку на Коммолоді, 6, на правах комірника, з добрим та терпеливим серцем, Людмила Шереметьєва-Дашкевич і Дарія Гусак. 13 квітня 1985 р. Надія Віталіївна померла.

Похорон був не просто сумний, а тривожний. На Коммолоді чергувала одна автомашинка, на кладовищі, під ліском, недалеко викопаної могили – інша. Неможливо збагнути навіщо. Міф померлої не давав спокою. З Києва приїхала далека родина, а також Лариса Скорик. Зі Львова був я. Ще разів два-три приїздив на річницю на могилу. А потім відчув, що Умань вже не та. В Умані відзначали пам'ять Надії Віталіївни, тепер вже офіційно, святково. Відзначали люди інші, виступали з справжніми та несправжніми спогадами (це я суджу з преси), щоб відблиск легенди впав також на них. До Умані вже ніхто не запрошував ні Людмилу, ні мене. Ознаки іншого часу – чи справді того, про який мріяла Надія Віталіївна?

***

Починаючи від 1989 р., в Києві почали відверто згадувати Н. Суровцову. 4 березня 1989 р. на організаційній конференції українського «Меморіалу»; 15 березня 1990 р. був вечір її пам'яті, який провела Лариса Скорик та Михайлина Коцюбинська. Почали писати у відкритому друку – чи не перша Михайлина Коцюбинська (Україна. – 1989. – № 32, 33). 25 травня 1990 р. Л. Скорик говорила у Верховній Раді України про рукописи Н. Суровцової, забрані під час обшуків 70-х – початку 80-х рр. Наскільки мені відомо, їх не збиралися повертати і не повернули. З шухляд почали витягати і публікувати її мемуарні етюди, нариси: Інна Кульська в «Україні». – 1990. – № 39 («Колимські силуети»); Надія Мудра в «За вільну Україну». – Львів, 1 листопада 1990 р. («Їх ексцеленція. Спогади про митрополита Андрея Шептицького»), М. Євтушенко в «Слові і часі». – 1991. – № 8 («Перехрещені стежки – Остап Вишня»), публікація з чотирьох не поясненими пропусками, Леся Падун-Лук'янова в «Зоні № 1». – 1992. – № 3 (п'ять новел з циклу «Скалки») і т. д., і т. д. Цей перелік для ілюстрації, а не як зразок повної бібліографії. Почали писати про неї з погляду фемінізму: Марта Богачевська-Хомяк у своїй монографії «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939» (Едмонтон, 1988; український переклад – К., 1995); з погляду журналістики: О. Мукомела в «Українська журналістика в іменах: Матеріали

до енциклопедичного словника» (Ред. М. Романюк. – Львів, 1994. – Вип. 1); В. Передирій у своїй же праці «Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853-1939 рр.): Анований покажчик» – Львів, 1995. Майже всюди в переліченому вище є неточності, помилки, пропуски. Шкода, якщо вони залишаться надалі.

Такі помилки, наслідок неухважності, вже давніше стали частими. Олександр Мотиль, коментуючи «Щоденник» Володимира Винниченка, 50 разів безпідставно ідентифікував Надію, лікарку в Москві (йдеться про 1921-1925 рр.) з Надією Суровцовою і перетворив її, таким чином, у дуже близьку прихильницю письменника (див.: *Винниченко В. Щоденник.* – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2. – С. 695).

По суті, вивчення життя і творчості Надії Суровцової лише починається. Завершення на академічному рівні дуже бажане – але коли до нього дійде? Леся Лук'янова, що найкраще знає спадщину Н. Суровцової, зладила і передала також мені проект зібрання творів, для складення якого використала матеріали з обох згаданих вище особових фондів, тексти, що є у приватних руках. Тут є белетристика, публіцистика, спогади у вигляді окремих нарисів, листи. За попередніми підрахунками (без листів) – яких 360 с. машинопису. Це велика частка написаного, але ще й далеко не все. Із спогадів-нарисів частину було опубліковано, частину ні. Є мемуари про Леся Курбаса (видані), Гната Хоткевича, Павла Тичину, Олесь Досвітнього, Остапа Вишню (видані), Івана Кулика, Мирослава Ірчана, Олександра Олесь, Артема Хомика, Андрея Шептицького (видані), Олену Степанів (також видані). Великі зусилля потрібні, щоб зібрати відомості про розкинене буквально по цілому світу листування, обсяг якого навіть приблизно уявити не можна.

Та, все ж таки, основним твором Надії Суровцової залишаться її великі спогади про своє життя, які ось видаються вдруге в книжковому оформленні, але все ще без потрібного наукового апарату. Справа видання цих спогадів виринула у 1989 р. – вони побачили світ у трьох підряд щорічниках «Україна. Наука і культура» (1990-1993, вип. 24, 25, 26-27). Невеликий уривок спогадів надруковано в Москві («Доднесь тяготееет», 1989 р., вип. 1, публікація Дмитра Калюжного). Робив я також спробу в 1989-1990 рр. друкувати спогади в Росії (з допомогою історика Анни Хорошкевич) – потенційні видавці не зацікавилися, бо таборова тема, мовляв, вже остогидла. Та спогади в Україні таки вийшли. І стали великим надбанням української мемуаристики, символізуючи біг за недосягненим ідеалом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Надія Суровцова. Нотатки з нотаток // *Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996. – С. 366-374.

ОЛЕНА СТЕПАНІВ

ОЛЕНА СТЕПАНІВНА В ТАШКЕНТІ (1916-1917 рр.)

У нас дома, у Львові, в п'ятому помешканні на вул. Піскової, 7, у великій кімнаті, висіли на стіні три олійні картини. Перша: портрет мами у білому капелюшку від сонця, тепер званому панамкою, – сіро-голубі очі, темно-синя блузка з фантазійною пташкою на вилозі коміра. Друга: вид на розпечений сонцем жовтий саманний барак з жіночою постаттю – мамою – біля дверей. Третя: город, засипаний великими червоними, дуже червоними квітами.

Картини малював у Ташкенті угорський художник, військовополонений офіцер, їх мама привезла з собою, скручені трубочкою, з Середньої Азії. Були ще інші пам'ятки з Ташкента: фотографія мами з напружено-сірим обличчям, одягненої в російську військову гімнастюрку та довгу чорну спідницю – мама спиралася на одвірок того самого барака, який змалював художник-угорець; фото групи офіцерів біля мольберта – на ньому стояв згаданий портрет, а мама, модель, сиділа недалеко на стільчику. А найцінніші реліквії – перев'язані стяжкою листівки (їх було понад 50) з червоним хрестом нагорі та написом: *Correspondence des prisonniers de guerre**. Це були картки до батька і мами (моїх діда і бабусі) з полону – з Вольська над Волгою, з Ташкента. Часто пошматовані російською військовою цензурою, що видряпала або замазала дьогтем (ще було чути запах) багато, багато рядків. Кілька останніх карток написав приятель з полону – Володимир Кривуцький – саме він повідомив батьків про виїзд Олени з Середньої Азії. Були ще пам'ятки з зворотнього шляху до Галичини: гостра фінка з зеленою ручкою, яку подарували фінські жінки як символ також їхньої боротьби з Росією; з десяток фотографій, зроблених у Фінляндії та Швеції; жмут берлінських та віденських газет з ілюстраціями та повідомленнями про повернення незвичайної українки, героїні війни до себе, до рідного краю.

Все це було – і пропало після арешту Олени Степанів 20 грудня 1949 р.

Спогади Степанівни з полону записав Осип Назарук (1883-1940), дуже талановитий і одночасно дуже безхребетний (міння політичні й громадські орієнтації залежно від того, хто скільки платив – тому й подейкували навіть про його співпрацю з польською поліцією) журналіст, письменник, історик-публіцист, мемуарист, політичний діяч, людина феноменальної пам'яті (говорили, що вивчив напам'ять «Українську загальну енциклопедію» до літери «Ч»), бурхливий, життєвий шлях якого не обірвався навіть зі смертю. Микола Бажан у ролі представника Української РСР з трибуни ООН вимагав його видачі як воєнного злочинця у 1945 р. – п'ять років після смерті Назарука (це причиною до перехваленого всезнайства радянської розвідки). Спогади виринули на поверхню дуже несподівано. 1989 року почали знімати гриф таємності з багатьох архівних фондів у Центральному державному історичному архіві (тоді ще)

---

* Листування полонених (фр.).

Української РСР у Львові. При цій нагоді розсекретили папери гаданого «військового злочинця». Ці папери він встиг передати до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові напередодні своєї втечі перед більшовиками 1939 р., але вони зберігалися у рукописному відділі бібліотеки (пізніше вже академічної) спокійно лише до 1945-1946 рр., коли відділ розгромили службовці НКВС, а рукописи мандрували шляхом Львів–Київ, Київ–Львів з відгалуженням на Москву–Подольськ. Серед «справ» особистого архіву знайшовся рукопис на 13 с.¹, написаний нервовим, однак досить чітким почерком Назарука, з написом «Зі споминів Олени Степанівної хор. У.С.С.». У кінці рукопису – примітка Олени, що рукопис можна публікувати за десять років, або на випадок виїзду авторки до Америки (це я вперше довідався про такий намір мами), або на випадок смерті.

Після 1927 р., коли минуло десять років, Назарук спогадів не друкував. Його публіцистична діяльність перейшла з стрілецько-патріотичних сюжетів на католицько-державницькі. Мама, думаю, про спогади забула, принаймні ніколи про них не згадувала. Назарук писав, до речі, про Степанівну ще більше: в неопублікованому рукописі «До історії У.С.С.»² є тристорінковий етюд про Олену з досить, на мою думку, сумнівними, якщо не фантазійними психологічними екскурсами; його ж «Характеристика старшини У.С.С. О. Степанівни», нібито 1915 р., зберігається серед паперів академіка Михайла Возняка³. Можливо, що Назарук, людина дуже пишуча, ще писав про Степанівну, але інших його нотаток я не знаю.

За перипетіями полону Степанівни стежили не лише українці-галичани, які вже тоді бачили в ній свою національну героїню. Про цей шлях від полону під Лісовичами через Вольськ до Ташкента періодично повідомляло львівське «Діло» (наприклад, 10 листопада 1915 р. про Вольськ), писали ще й інші галицькі та віденські газети. На неї звертали увагу також чужинці, при посередництві яких відомості про ташкентську полонянку пробивалися на Захід. «Один вищий австрійський офіцер, німець, – писала Олена Залізник (відома громадська діячка, після Другої світової війни в Канаді – голова Світової федерації українських жіночих організацій), – що вернув з Ташкенту до Відня як інвалід на підставі виміни, дуже хвалив нашу землячку за її розум, відвагу та вміння обходитися з людьми. Задля тих прикмет шанують і поважають Степанівну не лише австрійські полонені офіцери, але і московські власті, що завідують тим табором полонених. Той сам офіцер оповідав, що москалі дуже стережуть Степанівну, більше як офіцерів-мужчин, бо кажуть, що мужчини ішли на війну з обов'язку, з примусу, а дівчина, що пішла добровільно проти Росії, мусить бути справжнім її ворогом»⁴.

Що російська влада справді звертала особливу і досить своєрідну увагу на Степанівну, я кілька років тому здобув несподіване підтвердження, переглядаючи в Москві бібліотеку мого табірнього приятеля з часів нашого спільного перебування у

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 359 (Осип Назарук), оп. 1, спр. 138, арк. 3-8.

² Там же. – Ф. 406 (Редакція газети «Нова зоря»), оп. 1, спр. 51, арк. 199-204. Редактором цієї газети був Назарук.

³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 762 (М. Возняк). Возняк був нещасливо закоханий в Олену; був лист, в якому він погрожував, що несподівано покінчить самогубством – на щастя для української науки, він цього не зробив, а завдяки Вознякові збереглася ще й колекція з 12 фотографій мами у згаданому вище його особистому фонді.

⁴ Залізник О. Дещо з діяльності українських жінок // Календарик для Січових стрільців і жовнів українців 1917. – Відень, 1916. – С. 93.

Спаській «долині смерті» біля Караганди, Володимира Гершуні, постаті дуже відомої в середовищі московських дисидентів. Тонка рожева брошурка під назвою: «Сводка агентурних сведений об организации шпионажа в Австрии против России по данным контрразведывательного отделения штаба Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта к 1-му сентября 1915 года» з поміткою на обкладинці «Совершенно секретно. 62*». Управление генерал-квартирмейстера штаба Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта. Разведывательное отделение. № 1». На с. 31: «Подписал: начальник К.Р.О. подполковник П. Иванов». Гортаючи брошуру, я глянув на фото під назвою «Приложение № 8» й остовпів. Це ж Степанівна, стоїть з руками назад, у польовій формі, черевики з обмотками, втомлене, але горде лице. На с. 30 пояснення: «Пропаганда сдачи в плен» і далі «Студентки Львовского университета: Стефанюк, Сидорюк, Твердохлебова, Дарья Белинская и София Данилюк поступили в австрийскую армию в качестве добровольцев с целью периодически сдаваться в плен, после чего пропагандировать среди наших воинских чинов сдачу в плен австрийцам. (Приложение № 8)». Підполковникові явно переплуталися та перекрутилися агентурні дані й прізвища (не кажучи про фантастичну їх інтерпретацію), але легко можна встановити, що «Стефанюк» – це Олена Степанів, «София Данилюк» – Софія Галечко, справді добровольці УСС, що «Сидорюк» і «Дарья Белинская» – це товаришки Олени – Савина Сидорович (пізніше етнограф-мистецтвознавець) та Одарка Білінська-Навроцька (діяч жіночого руху, померла на еміграції в Канаді), які до УСС не вступали. Фотографія, мабуть, одна з тих, яку зробили зразу після захоплення в полон (про що Степанівна згадує у своїх спогадах). У такий спосіб, як також інспірованими в чорносотенній пресі статтями проти Степанівни, розкриваються куліса особливої уваги російської контррозвідки – і причина суворої ізоляції, навіть у середньоазійському місті.

Про воєнне пекло, серед якого Степанівна потрапила до полону, збереглися свідчення учасниці боїв під Лісовичами недалеко Болехова її приятельки Ганни Дмитерко з УСС (Г. Дмитерко-Ратич 1944 р. покинула Галичину й опинилася на еміграції в США; О. Степанів листувалася з Гандзею до останніх своїх днів 1963 р. – вже після повернення до Львова з ув'язнення у мордовських спецтаборах). Ось уривок її спогадів:

«Розтаборилися на цвинтарі біля церкви й там мали просидіти чи пролежати до ранку. Поукладались одні під паркан, другі під церкву; як стояли, так попадали й поснули. Я не могла задрімати, бо холодно було й сильна стрілянина мене нервувала. Кулі блукали між нами. Рано показав мені німець-лікар кульку в паркані, що вночі застрягла над моєю головою. Перейшли на становище за гори, а то й поміж хати села. Розстрільні недалеко від себе, бо чути гамір на московському боці. Чути майже рівночасно вистріл і розрив шрапнелів. Як лиш москаль почне кидати шрапнелями, ми ховаємось до сусідньої стодоли. Надходить вечір. Всі насторожені. Ось і приказ.

Третя сотня має йти до Болехова по дротяні кізли (перешкоди). То впевнило нас, що зближається московський наступ. Вийшли в 9-тій год. звечора, а на 12-у, найдальше на 1-у год., маємо повернути. На становищах остає в нашій сотні около десятка старшин** і підстаршин, а між ними й тов[аришка] Степанівна [...]. Московський наступ почався над ранком під ослоною мряки вже десь по другій годині. Як ми були ще на гостинці*** в лісі, то чули в цій долині направо, почавши від Болехова, сильну

* Це номер примірника за реєстром.

** Офіцерів.

*** Битому шляху.

стрілянину й крики: “Урра!” Кізли ставали щораз тяжчі й ми ледве поспіли десь на четверту вдосвіта. Було вже запізно [...].

Нас забрав якийсь хорунжий маляр чи німець і приказав носити скриньки з амуніцією. Ми хотіли вяснити, що мусимо повернути в розстрільну до нашої сотні, та дуло револьвера хорунжого, звернене до нас, малярська лайка: «Marsch vorwärts»* пригадали нам воєнну дійсність. Ми носили ту амуніцію з чверть години з недалекої стодоли. Нараз чуємо “урра” вже ось перед носом. Пропав хорунжий, зникли й мої співтовариші, тільки я опинилася сама серед мряки. Крісова стрілянина не вгаває, гармати б’ють за втікаючими. Перед мною на яких сто кроків біжить двох москалів і кричить: “Стой, австрияк!” Я змірила до пострілу, втім огорнуло мене якесь дивне почуття: не то смішності, не то ніяковості. І я опустила руку.

З мряки виринає хмара солдатів. Ділить нас вже лише саджавка**. Я круто повертаю на якесь подвір’я. На ньому лише полонені москалі, наші ранені й більше нікого. Кидаю очима сюди й туди, шукаю будь-якого знайомого й от бачу, як через городи біжить хорунжий Ковалик і махає до мене рукою [...]. На бігу довідалася я, що наших багато попало в полон, а між ними Степанівна. “Як би я Вас не стрінув, товаришко, хто знає, що з Вами було би. Я останній вирвався з того пекла”, – сказав хор[унжий] Ковалик. Дійсно, думаю, мала я щастя в нещасті»⁵.

Середньоазійські будні Степанівни почали прояснюватися лише після Лютневої революції, коли відкрилася можливість брати участь в українському громадському житті. У березні 1917 р. у Ташкенті виникла Туркестанська українська громада на чолі з Тимчасовою Радою, яка 24 квітня 1917 р. (тут і далі дати за старим стилем) перетворилася в постійну Раду. Сумний та одночасно щасливий випадок (про нього нижче) довів до того, що протоколи засідань Ради збереглися досі в Ташкенті, в Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Узбекистану⁶, фонд 1771. Я натрапив на ці документи 1958 р., розшукуючи матеріали про українство в Середній Азії та про роль галичан в українському громадсько-політичному русі в цьому регіоні 1917-1920 рр. Відомості про ТУГ та участь у її діяльності Степанівни й інших військовополонених з Галичини і Буковини викладаю, значною мірою, на підставі цих матеріалів⁷.

Головою Ради ТУГ став українець – фабрикант з Ташкента Василь Омельчук, активну роль у її утворенні відіграли адвокат Іван Опоків (Оппоков) та актор і драматург Костянтин Ванченко-Писанецький (1863-1928). ТУГ розмістилася на вул. Гоголівській, 14, пізніше і Кольцовському училищі (ріг вул. Хівинської і Шипкинської). Вже на першому засіданні Ради ТУГ Дмитро Левицький (1877-1942; згаданий у спогадах Степанівни, пізніше видатний західноукраїнський політичний діяч, один з засновників Українського націонал-демократичного об’єднання, якого трагічна доля після арешту 1939 р. вдруге привела до Середньої Азії – помер він в ув’язненні в Бухарі) просив

* Марш вперед (нім.).

** Ставок.

⁵ Дмитерко Г. Під Лисовичами. Уривок із щоденника // Нова хата. – Львів, 1934. – № 11. – С. 4. Вживалися назви «Лісовичі» та «Лисовичі».

⁶ Далі – ЦДАЖР Узбекистану; може, назва архіву вже змінилася.

⁷ Див. також мої статті на цю тему: Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917-1920 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 91-116; Українські відозви часів громадянської війни в Туркестані // Архіви України. – К., 1967. – № 1. – С. 68-72.

допускати на збори ТУГ принаймні двох галичан-офіцерів (як військовополонені вони не могли бути членами Громади), а саме Володимира Кузьмовича (1886-1943; пізніше також політичного діяча католицького та націонал-демократичного напрямку, загинув у сталінських таборях) та його самого.

ТУГ надіслала листа до Центральної Ради в Києві, у якому говорилося: «В днях великої розрухи, в тих щасливих днях, коли всі народи Росії почули себе вільними, рівноправними, почали просипатись і організуватись, в тих днях у далекій чужій стороні, за тисячі верст від рідної України, серед сипучих пісків під гарячим сонцем Туркестану також піднявся і згуртувався наш український народ, закинутий сюди зрадливою долею.

З'єднавшись в одну цілість, український народ Туркестанського краю зорганізував Туркестанську українську громаду в Ташкенті, в котру ввійшло більше 250-ти членів і котра після тимчасової Ради [обраної раніше] на загальнім обранню, подавши клич за федеративну республіку і найширшу автономію України, після гімну “Ще не вмерла Україна” вибрала постійну Раду з 9-ти членів і Контрольну комісію з 3-х членів.

Головою Громади одноголосно обрано д[оброді]я Василя Григоровича Омельчука, товаришами його – д[оброді]їв Андрія Долуда і Дмитра Помагайбі, секретарем Громади – Павла Любкина, і членами Ради – д[оброді]йку Олену Петрів, д[оброді]їв Івана Шапошниченка, Мусія Лободу, Сергія Ванченка-Писанецького і Лаврентія Теслю. У Контрольну комісію – д[оброді]їв Івана Опоківа, Костянтина Ванченка-Писанецького і Михайла Панченка.

Вся Рада збирається кожну середу і суботу і утворила з-поміж себе 5 відділів: 1. редакційно-видавничий; 2. відділ книгозбірні; 3. відділ курсів української мови; 4. театральний і 5. відділ, що займатиметься притулком українців-галичан.

Щиро бажаючи своїй милій Україні найщасливішої долі, бажаючи їй тої вільності і тих ясних днів, які мала вона, коли була самостійною і щасливою багато літ тому назад, радіючи тепер з нею і дякуючи Богові, Рада Туркестанської громади укупі з усіма членами заприсягає працювати для своєї рідної неньки України не покладаючи рук, і всі, як один чоловік, заприсягаємо домагатись найширшої автономії при федеративній республіці й твердо стояти на сторожі за її давно бажану вільність.

Збираючись під чужим жарким небом на свої засідання, Рада щиро вітає своїх братів на Вкраїні, радісно протягає братерську руку дорогим українцям і дуже просить не забувати нас у сім далекому краю, між чужими людьми, а ми тут збираємо і еднаємо наших братів під одним кличем:

Хай живе свободна Україна!

Окрім того, просимо Центральну Українську Раду прилучити нас до себе, а також подавати до нас звістку про нашу милу Україну.

Якщо потрібно буде внести який кошт, то ми вишлемо зараз після Вашої звістки, а тим часом шлемо Вам шире привітання з далекої чужини.

Голова Громади Секретар»⁸.

Необхідно відзначити, що туркестанські українці зразу проявили свою згуртованість і силу, демонструючи їх, зокрема, на тому Першотравневому святі в Ташкенті,

⁸ ЦДАЖР Узбекистану. – Ф. 1771, оп. 1, спр. 2, арк. 5; дати в копії немає, але ясно, що листа вислали з Ташкента до Києва зразу ж після 24 квітня 1917 р.

про яке згадує Степанівна. Ще спогад іншого очевидця: «Перші кроки товариства (тобто ТУГ. – Я. Д.) мали святочно-маніфестаційний характер, як загалом усе тодішнє життя в Росії. Люди раділи, як діти. Багато співали, ще більше ходили вкупі по вулицях, а найбільше балакали. Товариство устроювало концерти (в честь Т. Шевченка), “позичало” свого хору на різні мітинги, влаштовувало гуляння (фестини). Скоро постали його філії в Самарканді, Скобелеві, Чімкенті, Асхабаді, Андіжані. Першим серйознішим публічним виступом товариства була участь в 1-шомайським святі “Свободи”. Група українців із хором і прапорами начислювала кілька тисяч і була найбільшою і найкраще впорядкованою, її вітали представники Вр[еменного] правительства»⁹.

ТУГ зразу зайнялася справою полегшення становища військовополонених-галичан, тим більше, що тут вона могла опиратися на ухвалу Комісії для перегляду «Положення для військовополонених» при Штабі Туркестанського військового округу від 27 квітня, згідно з якою:

«9. Национальные организации, покровительствующие пленным полякам, украинцам, евреям, эльзасцам, румынам, сербам и итальянцам, представляют Штабу округа и заведывающему командой военнопленных офицеров в Ташкенте списки тех офицеров, за лояльность и поведение которых организации ручаются [...]. 11. По удосто[ве]рению военного начальства и с выдачей на каждый раз особого пропуска от заведывающего военнопленными офицерами, тем из них, кои известны заведывающему с наилучшей стороны, разрешается посещение театров, кинематографов, симфонических концертов в городском саду (но не в Военном собрании). Прочие общественные места, кроме скверов и городского сада, посещать воспрещается»¹⁰.

Рада ТУГ звернулася 3 травня до Штабу округу з своєрідним гарантійним листом, прохаючи відпускати українців-військовополонених з 3 батареї та 8 роти. ТУГ заявила, що «берет на себя ответственность за их корректное поведение во время отпуска. Громада ручается: 1. что они не предпримут никаких шагов, могущих принести вред России и русскому народу; 2. не совершат во время отпусков побега. Военнопленным офицерам объявлено, что им воспрещается: 1. посещение ресторанов, кондитерских, чайных, гостиниц, кофеен и т. д.; 2. принимать участие и присутствовать в различного рода политических собраниях, торжествах, процессиях и т. п., устраиваемых неукраинскими политическими организациями; 3. посещение театров, концертов, кинематографов без особого на то распоряжения военного начальства; 4. не появляться, по возможности, на главных улицах и не вступать в разговоры с публикой, дабы не вызвать неудовольствия и пререканий со стороны общества». До цього листа було додано списки офіцерів – тридцяти семи з 3 батареї (серед них «27. Елена Степанова») та шести з 8 роти¹¹.

З наведених документів рельєфно вирисовуються контури буднів галичан-офіцерів та атмосфери, що їх оточувала. Відтоді Степанівна мала можливість вільно ходити по Ташкенті, систематично відвідувати ТУГ, брати участь у її діяльності. Справді, 9 травня

⁹ Кузьмович В. Українці в Середній Азії // Український інвалід. Календарик на 1924 рік. – Львів, 1923. – С. 71-78; цитата з с. 77-78; при цій нагоді варто згадати ще один спогад: Брик І. Українці з Туркестану. Спомин із Перовська // Народний ілюстрований календар «Просвіти» на р. 1937. – Львів, 1936. – Річн. 57. – С. 69-71; до речі, автор – Іван Брик, 1879-1947, відомий український літературознавець, голова львівської «Просвіти» 1932-1934 рр., помер як емігрант в Австрії.

¹⁰ ЦДАЖР Узбекистану. – Ф. 1771, оп. 1, спр. 2, арк. 61-62.

¹¹ Там же. – Спр. 2, арк. 3-4; перелік офіцерів подаю далі.

вона була на засіданні Курсової комісії, на якому ухвалили оголосити набір на курс 11-20 травня. На них викладали: українську мову – Мирослав Гаврилів (про нього далі), українську літературу – Нестор Хомин (1891-1942?; пізніше видатний діяч західноукраїнського комуністичного руху, 1926 р. засуджений польським судом на довічне ув'язнення, обміняний радянською стороною 1932 р. для того, щоб незабаром стати жертвою репресій за український націоналізм і закінчити життя у таборі), українську історію – Корнило Троян (1885-1959; пізніше західноукраїнський політичний діяч націонал-демократичного напрямку, помер на еміграції в США). Курси для неграмотних мала вести Степанівна.

Відкриття курсів для неграмотних відкладалося. На засіданні Курсового організаційного зібрання 14 травня, згідно з протоколом: «Пропонували. Д[обродій]ка Степанівна: Як зробити агітацію між неграмотними і солдатами? Рішили: під час Шевченківського свята вмістити оголошення в афішах і плакатах, котрі будуть розвішані по місту [...], а щодо неграмотних, то відкрити курси у неділю по Шевченківському святу»¹².

ТУГ справді влаштувала 27 травня у Кольцовському училищі величавий Шевченківський концерт, а ще раніше, 21 травня, «позичала» хор на свято Червоної квітки (свято влаштовувала Рада солдатських і робітничих депутатів у Ташкенті – репертуар хору і на цьому святі був шевченківським). У травні-червні ТУГ взяла під свою опіку притулок галичан-біженців (понад 40 осіб, що евакуювалися разом з російськими військами з західних окраїн української Галичини – з повітів Коросно, Горлиці, Турка, Старий Самбір, Перемишль, Стрий, Яворів, Долина), вирвавши їх з підпорядкування галицьким москвофілам з-під знаку «Русского Народного Совета Прикарпатской Руси», що мав свій центр у Ростові-на-Дону. Усунули від керівництва притулком нечистого на руку В. Розвадовського, зять голови згаданого «Совета» Володимира Дудикевича, завзятого платного москвофіла з Коломиї (1861-1922; незабаром арештованого в Ташкенті і засудженого до розстрілу за російську промонархічну діяльність). До речі, щоб уникнути непорозумінь, треба підкреслити, що відомий за документами В.В. Розвадовський, зять Дудикевича, не є ідентичним художником В'ячеславом Костянтиновичем Розвадовським (1875-1943), засновником Кам'янець-Подільської художньої школи, засланим 1912 р. до Середньої Азії, де він залишався до своєї смерті в Ташкенті.

21 червня ТУГ прослухала текст універсалу Центральної Ради. Його урочисте оголошення відбулося 25 червня на загальних зборах українців Ташкента в Кольцовському училищі. Туди підійшла новостворена Українська сотня під командуванням Андрія Долуда (1888-1976; незабаром він став членом Центральної Ради в Києві, потім полковником Армії УНР та начальником штабу цієї ж армії під час Зимового походу 1920 р.; помер на еміграції в Бразилії; з Долудом Степанівна зустрічалася знову у 1918-1919 рр. під час боїв за Львів, коли він командував тут Козацьким загonom ім. Гонти). При цій нагоді відбулася посвята сотенного малинового прапора (в пошитті його брала участь Степанівна) і сотня присягнула на вірність Україні. Друга Українська сотня (рота) – також під малиновим прапором – утворилася в цей же час у Самарканді.

У липні ТУГ продовжувала збирати кошти на Український національний фонд, пересилаючи гроші до Києва. Громада готувалася до виборів до міської думи, орієнтуючись при цьому на партію есерів з такою умовою, щоб «агітувати і промовляти свої лозунги на українській мові» та «обірати комітет з двох членів, котрий вів би агітацію

¹² ЦДАЖР Узбекистану. – Ф. 1771, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

на усіх мітингах (вічах) Партії соціалістів-революціонерів про домагання українського народу»¹³.

Українське життя в Туркестані явно піднімалося на новий щабель (вже пізніше, 14 січня 1918 р. дійшло до скликання I Всетуркестанського українського з'їзду) – і саме в розпалі цих подій, наприкінці липня 1917 р., це вже за новим стилем, Степанівна покинула Ташкент.

***

У своїх спогадах ташкентська полонянка присвятила чимало уваги людям. Долі людей середнього та нижчого рангу історики звикли легковажити, та більшість людей, згаданих Степанівною, мабуть, заслуговує на окремі екскурси або й нариси. З тих офіцерів-українців, з якими вона їхала до Києва, до Ташкента добралося лише двоє: Стефан Фрай (у 1917 р. йому було, за документами, 23 роки) та Євген Томкевич (25 років; як розповідала мені мама – дуже неврівноважена людина, став у Туркестані комуністом, працював у Ташкенті в Наркоматі національних справ, пізніше в радянській Україні був на головних ролях в органах ДПУ, зник у вирі 30-х рр.). Антін Артимович був тим командиром сотні УСС, значну частину якої полонили під Лісовичами – і в якій була Степанівна. Про Дмитра Кравса і про юриста Сохацького мені не вдалося довідатися нічого певного. Сотник Осип Букшований (1888-1933?) втік з російського полону до Малої Азії, де очолив курдський загін, що воював з росіянами на Закавказзі. Повернувся до Галичини через Туреччину, майор УСС, у 1918-1919 рр. командир бригади УСС у складі Української галицької армії. Він також став українським комуністом – після 1933 р. його ліквідували.

У Києві Степанівна бачила видатного актора Йосипа Стадника (1876-1954), постать добре відому з історії українського театру – та, незважаючи на це (а, може, саме тому), репресованого в сталінські часи. Тоді, коли він перебував у російському полоні в Києві, там була також його дружина Софія (1888-1959), знана акторка та співачка.

З галицьких офіцерів-ташкентців, яких згадає у своїх спогадах Степанівна, найзловіснішою фігурою став студент-правник Ілля Якимишин, що вже в Ташкенті, дещо пізніше, працював у Ревтрибуналі Туркестанської республіки, а в кінці 20-х рр. став прокурором Наркомату юстиції УСРР – і в такій ролі виступав у Харкові на процесі Союзу визволення України. Зрештою, також, як і всі інтелігенти-галичани, знищений за націоналізм у 1934 (здається) році. На тамтому червоному боці бар'єру назавжди – також у ідейному відношенні – залишився, крім Якимишина, ще Мирослав Гаврилів (1885-1932), 1918 р. завідуючий української секції Наркомату освіти Туркеспубліки, 1920 р. завідуючий відділом освіти Галицького ревкому, з 1924 р. ректор Харківського інституту народної освіти, який покінчив життя самогубством... Так, як покінчив з собою – застрелився в Сормово в райкомівському кабінеті чи не найвидатніший галичанин-туркестанець Михайло Левицький (1891-1933), організатор галицьких і туркестанських українців-комуністів, пізніше дипломатичний представник УСРР у Берліні, Відні, Празі, 1923 р. посол СРСР у Відні, 1925 р. нарком робітничо-селянської інспекції в Харкові, 1929-1930 рр. секретар Житомирського обкому КП(б)У – також добрий ташкентський знайомий Степанівни. В Ташкенті залишився назавжди вчитель з Перемишля Пашула, що 1919 р. став секретарем Тимчасового комітету Партії українських комуністів (ця партія – з лівих українських есерів) у Ташкенті. Сліди його в Середній Азії загубилися.

¹³ Ухвала Ради ТУГ 10 липня // ЦДАЖР Узбекистану. – Ф. 1771, оп. 1, спр. 2, арк. 26.

Документи дають змогу розшифрувати згаданих у спогадах – під іронічною назвою «саранчуків» – офіцерів, що брали участь у невдалій експедиції на саранчу. Серед них був Олександр Крілик (1917 р. йому було 27 років), рідний брат Осипа Крілика («Василькова»), керівника Компартії Західної України та її головного націонал-ухильника, очевидно, розстріляного в радянській Україні. Олександр залишився в Туркестані назавжди. Буковинець Дарій Хемійчук (1893-1931), пропагандист комунізму в Буковині, помер у Харкові як асистент Інституту науки та практики ветеринарії. До «саранчуків» належали Іван Креско (26 років) та Євген Пушкар.

Серед тих, що повернулися додому, в Галичину, був Теофіль Дуб (у 1917 р. – 20 років), пізніше досить відомий співак у Бориславі, що 1944 р. емігрував на Захід. Про кручену долю Володимира Кривуцького розповім далі.

Життєвий шлях Степанівни в часах полону перехрещувався з дуже багатьма людьми, переважно активними і мужніми, біографії яких рідко вкладалися в поняття спокійного, рівного життєпису. Такий біографічний калейдоскоп був характерним не лише для бурхливого воєнно-революційного періоду, який переживала українська нація. У призмі подій кількох десятиріч – 20, 30, 40-х рр. – переломлювалася переважно трагічна доля українських інтелігентів, об'єкта завзятих переслідувань окупантів під різними прапорами, інтелігентів, винищених терором або розсипаних по кількох континентах.

Для майбутніх істориків подаю зведений список полонених галичан і буковинців-офіцерів з травня 1917 р., тих, що були в Ташкенті одночасно з Степанівною. Третя батарея: Мирослав Гаврилів, Михайло Гайдукевич, Іван Головин (чи Галавин, вчитель і художник з Перемишля, залишився в Ташкенті), Костянтин Гарматій (пізніше лікар у Ташкенті), Володимир Гарух, Лев Дорожинський, Теофіль Дуб, Михайло Захарійчук, Михайло Заяць, Михайло Івашко, Іван Креско, Олександр Крілик, Семен Королик, Володимир Кривуцький, Дмитро Кашубинський, Володимир Кузьмович, Дмитро Кревицький, Володимир Левицький, Іван Малий, Петро Мариняк, Антін Моярик, Корнило Паар, Михайло Пашуля, Євген Пушкар, Михайло Сагановський, Адам Семків, Олена Степанів, Климентій Слюсар, Євген Томкевич, Корнило Троян, Стефан Фрай, Дарій Хемійчук, Нестор Хомин, Іван Шайнюк, Микола Шах, Дмитро Чень та Ілля Якимішин. Восьма рота: Альфред Гаас, Степан Добрянський, Корнило Мокрицький, Володимир Тріска, Роман Форостина, Віктор Юревич¹⁴.

Через спогади проходить галерея чужинців: російський комендант табору у Вольську садист Берков, австрійці – вищі офіцери, генерал Вайцендорф, полковник Пішелі, офіцери поляки (Клусак) і чехи (Шімка), сербський емігрант в Росії Мандич. Може, й до цих осіб добереться колись цікавість дослідників.

Порівняння спогадів Степанівни з архівними та іншими мемуарами, матеріалами доводить їх неабияку джерельну вартість. Стислість і докладність опису, чіткість характеристики подій та осіб свідчать про велику спостережливість та розуміння обставин. Недаремне сама автор вважала спогади, записані Назаруком, немов протоколом зізнань, що й відзначила, підписуючи їх формулою «так зізнала».

Спогади – документ епохи ще в іншому відношенні. Вони говорять, як різко і гостро сприймалося в Росії тих часів національне питання, антагонізм «українці – росіяни», як люто старший брат ненавидів молодшого... І як суворо засуджували національне перекинчицтво. У цьому відношенні спогади дуже переконливо перекреслюють

¹⁴ ЦДАЖР Узбекистану. – Ф. 1771, оп. 1, спр. 2, арк. 3-4.

твердження кон'юнктурних «дослідників», мовляв, у Російській імперії в роки Першої світової війни на першому плані були виключно соціальні питання.

Написані з своєрідним іронічним і трохи гірким гумором спогади мимоволі ілюструють становище офіцера-жінки в чоловічому середовищі. Може, найнеприємніша риса цього галицького середовища – почуття якоїсь меншовартості офіцерів, яким явно нелегко вдавалося визначити свої стосунки з дуже вже тоді славною серед українського суспільства людиною. І протилежне явище чоловічої лицарськості й джентльменства офіцерів інших національностей. Мимоволі виникає думка, що непересічних людей у рідному оточенні не любили (як не люблять, правду кажучи, й досі) особливо ті особи, що самі мали претензії стати непересічними, але такими стати не могли...

***

З Ташкента Степанівна виїхала, як я вже згадував, мабуть, у кінці липня (за новим стилем). При цій нагоді необхідно спростувати легенду, яка кружляє по літературі, що її обміняли за російського офіцера М. Бочкарьову, яка потрапила до німецького полону. Петроград, за її усними спогадами, після чергових заворушень був засипаний паперами розгромлених установ. Поверталася додому через Фінляндію (тоді ще об'єднану з Російською імперією), Швецію, Німеччину. Рік пізніше цим самим шляхом – і цим самим санітарним поїздом – повертався з полону Осип Навроцький (1890-1972, пізніше політичний діяч, один із засновників Української військової організації, помер на еміграції в Канаді). Завдяки його спогадам знаємо, що повернення Степанівни з полону, з Азії до Європи, перетворилося не лише на її великий особистий тріумф, але й у велику пропаганду української незалежницької ідеї.

Подорож через Фінляндію – до прикордонної перед Швецією станції Гарапанди – тривала два дні. «Цілі два дні, – згадував Навроцький, – облягали поїзд на кожній станції фінляндські жінки, фотографували Степанівну мільйони разів; кожна сестричка (з санітарного поїзда) має цілий альбом з її фотографіями»¹⁵. В Гарапанді Навроцький «аж захрип, так довго прийшлося оповідати, а все про Степанівну. Пробула вона тут, мабуть, декілька днів, тому всі сестрички мали ще більшу нагоду пізнати її та зложити собі повні альбоми з її світлин»¹⁶. «В дорозі через Швецію Степанівна їхала також тим поїздом. Шведи чи пак шведки приймали її ентузіастично. Кожна сестричка, починаючи від *Oberschwester**, мала альбом з її світлинами». У Швеції відбулася зустріч Степанівни з відомим географом і мандрівником, дослідником Центральної Азії, Свенном Гедіном (1865-1952). Про цю зустріч нагадувала книжка Гедіна з його автографом, що зберігалася в нашій домашній бібліотеці. «Тоді у шведських жіночих часописах і журналах, – писав Навроцький, – були поміщені статті і згадки про Степанівну, в ілюстрованих – її світлини. Із шведської преси перенеслась слава Степанівної до норвезької жіночої преси. І тут, у всіх жіночих часописах, було повно нотаток про Степанівну і її світлин»¹⁷.

¹⁵ *Навроцький О.* Олена Степанівна і скандинавські жінки // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1934 р. – Львів, 1934. – С. 36.

¹⁶ Там же. – С. 38.

* Старша сестра (нім.).

¹⁷ Там же. – С. 43-44; стаття ілюстрована репродукціями трьох фотографій: Степанівна у лікарні в Гарапанді; Степанівна з інвалідами та сестричками фінляндського Червоного хреста перед лікарнею в Гарапанді; Степанівна з офіцерами шведської армії та сестричками шведського Червоного хреста перед санітарним поїздом на прикордонній станції Торнео – всі фотографії з воєнного альбому Олени Степанів; альбом цей 1949 р. забрали «органи», шукаючи в ньому доказів державної зради; пізніше цей альбом, як також інші фотографії, документи, листи, спалено у львівському управлінні КДБ.

Absender: <i>Olena Stepaniv</i> Отправитель <i>Олеся Степанівна</i>		Correspondance des prisonniers de guerre АВОТРО
Réponse <i>Для ответа</i> POSTAGE <i>Почтовый сбор</i>		
Adresse <i>Leutenant Dr. Volodymyr Starosolskyj Ukr. Freiw. Reg. Feldpost 17</i>	Адрес	
Portofrei <i>Безплатно</i> Verlag der österr. Ges. vom „Roten Kreuze“ <i>Издатель Авотр. Общ. Краснаго Креста</i> Nachdruck verboten <i>Перепечатка воспрещается</i>		

Поштова картка О. Степанів з Ташкента до хорунжого УСС Володимира Старосольського в полі 27 січня 1916 р.

Відправник: Олена Степанів, військовополонена, офіцер, Ташкент. Адреса: Австрія. Лейтенант доктор Володимир Старосольський. Український полк добровольців. Польова пошта 17 (нім.).

На звороті:

Товаришу меценас*,

Я так тішуся Вашою карткою, що прямо не стає мені слів висказати сю радість (картка з 18.XII.1915). Се перша від Вас. Я не писала до нікого в поле, бо й не знала, чи дійде, не знала змін, які мали зайти в тім часі. Що роблять мої товаришки? На телеграм, висланий до кадри** в справі мого авансу***, я не дістала ніяк відповіді.

Се розходилося о мою гажу [...]. Пишіть часто як лише можна [...]****.

Здоровлю всіх

О. Степанів

* Звертання до адвоката.

** Відділ кадрів у штабі.

*** Підвищення на військовій службі.

**** Близько п'яти рядків знищено цензурою. На них печатка: «In Russland remediert» («Усунено в Росії», нім.).

У Норвегії Степанівна не була. З шведської пристані Мальме від'їхала кораблем до Німеччини, до порту Сасніц, де прибула, здається, 29 серпня 1917 р. (принаймні цим днем зареєстровано повернення з полону). Корабель, за усними спогадами мами, плив незвичайно поволі – з обох боків палуби видно було міни, якими заповнили Балтійське море. Тріумфальний шлях вів через Берлін, Відень (3 вересня) до Коша Українських січових стрільців, що був у Пісочній над Дністром. Повернення до своїх мало світлі й темні сторони. 28 жовтня 1917 р. Степанівна була серед офіцерів-делегатів, які зустрічалися з митрополитом Андреем Шептицьким (він також недавно повернувся з ув'язнення в Росії) під час польового богослужіння в Коші. 30 грудня, о 15 год., в канцелярії командування Коша почалася процедура «виправдання» хорунжого УСС Олени Степанів. Але лише 12 січня 1918 р. було видано такий довірочний (конфіденційний) наказ: «Нинішні збори офіцерів УСС під проводом ц[ісарського] і к[оролівського] підполковника Костя Слюсарчука узнали повернувших з полону хорунжих Олену Степанів і Миколу Салдана оправданими, про що офіцерський збір повідомляємо». Та 16 травня 1918 р. Степанівну звільнили з УСС. Цього епізоду мама не хотіла торкатися, казала коротко: «Наслідок інтриг». Знову втрутилися ті, які мали претензії стати непересічними, але ними стати не могли...

Ташкентські гарячі подихи часом несподівано вривалися в життя. У 1940 р., коли дуже пізно вночі, якимось влітку, моя мама повернулася з допиту (забрали просто зі школи, де вона вчила) у Львівському управлінні НКВС, вона розповіла, що там показали їй картотечну картку про звільнення з полону в Ташкенті.

У липні 1941 р., незабаром після захоплення Львова німецькими військами, стукіт до дверей. Двоє угорських офіцерів, вже з сивими скронями, увійшли до хати. Знайомі мами з воєнних часів: один – з часів боїв у Карпатах, другий – з полону в Ташкенті. Воєнні друзі.

1943 р. на порозі нашого помешкання з'явився високий кременний з посрібленою головою чоловік: «Пізнаєте? Я Володимир Кривуцький, правда, тепер вже не Кривуцький». Це був ташкентський приятель мами, який не повернувся до Галичини, а чудом зберігся там, на Сході. На початку 30-х він спинився в Харкові з фальшивими документами на прізвище «Кривенко». Зрозуміло, вже не галичанин. У такий спосіб він врятувався від терору, від поголовних арештів інтелігентів-галичан, з яких у 1934-1937 рр. практично повністю очистили радянську Україну. Від голодної смерті Кривенка рятував харківський чорний ринок, на якому він промишляв. Спокійний, зрівноважений, бувалий, впевнений у своїх силах чоловік. У Львові 1943 р. став директором театру-кабаре «Веселий Львів» та разом з ним виїхав до Німеччини, де після закінчення війни відіграв дуже позитивну роль в українському допомоговому русі серед політичних емігрантів.

Після повернення з ув'язнення – матері й мого – ще при її житті (померла 11 липня 1963 р.), працюючи бібліографом у Інституті суспільних наук Академії наук УРСР у Львові, я почав 1958 р. шукати слідів «ташкентців» та мами в архівах Узбекистану, майже не маючи надії на успіх. І так почалося розкопування справжніх скарбів. У Ташкенті, як я вже згадував вище, зберігся невеликий архівний фонд Туркестанської української громади 1917-1919 рр. (у ЦДАЖР Узбекистану), «ташкентці» проходили ще по інших фондах цього архіву (Рада культури і освіти Туркестанської республіки, Верховний революційний трибунал Туркестанської республіки, Наркомат національних справ). Матеріали таборів військовополонених зберігалися в Центральному державному істо-

ричному архіві Узбецької РСР. Чимало галичан залишило сліди в документах тогочасного Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КП Узбекистану (фонд 499), Партійного архіву Ташкентського обкому КП Узбекистану (фонд 18). Дуже сумно стало, коли я довідався про обставини, серед яких папери Туркестанської української громади потрапили до архіву. Органи Ташкентського ОДПУ знайшли їх у колишнього голови чи секретаря громади під час арештів «за український націоналізм», проведених на початку 30-х рр. серед української інтелігенції Узбекистану. Таким чином папери ТУГ потрапили до Центрального архіву.

Потім я почав шукати в Ташкенті місце, де були казарми третьої батареї та восьмої роти. На Другому Саперному тупику, 10, у центрі Ташкента, я розшукав оповиту виноградом хату Стефана Галянта (1888-1982), заслуженого вчителя Узбецької РСР, автора багатьох педагогічних праць, колекціонера шевченкіани, галичанина з Кутів (рідний брат його був у Львові канцлером митрополита А. Шептицького), військовополоненого, що залишився в Ташкенті. Він пам'ятав Степанівну з часів полону, захоплювався нею тепер, як ще тоді колись. Від нього я довідався (зустрічався я з ним у Ташкенті двічі – у грудні 1974 р. та у жовтні 1980 р.; під час наступної поїздки до Ташкента у вересні 1986 р. я вже не застав його в живих – тоді вже побував на його могилі з українським написом), що барак для військовополонених офіцерів (т. зв. Саперный лагерь) був там, де тепер готель «Россия», частково збудований на фундаментах казарми. Сам Галянт жив там недалеко. Галянта, коли нищили українських націоналістів у Ташкенті, також арештували (він був членом ТУГ, пізніше директором української школи ім. Шевченка в Ташкенті – школу зачинили в середині 20-х рр. після спеціального мітингу ташкентців-росіян, які добивалися також знищення пам'ятника Шевченкові в Ташкенті, перед реальним училищем, – що також було виконано). Галянта від довготермінового ув'язнення, а може, й розстрілу врятував слідчий – колишній його учень...

Ходив я по Ташкенті вже по руїнах колишнього українського життя, шукаючи слідів минулих днів. Чи сучасній Українській громаді Ташкента, яка дає слабкі прояви життя, пощастить відродити «український» Туркестан з його світлими, славними традиціями – не знаю.

Публікується за виданням: *Степанів Я. [Дашкевич Я.Р.]*. Олена Степанівна в Ташкенті (1916-1917) // Україна. Наука і культура. – К., 1994. – Вип. 28. – С. 30-41.

ОЛЕНА СТЕПАНІВ ТА ЇЇ «СУЧАСНИЙ ЛЬВІВ»

Ім'я Олени Степанівни увійшло до історії визвольних змагань українського нації 1914-1919 рр. Спроби присипати пилом забуття цю постать нічого не дали – проскрибоване ще не так давно ім'я чимраз частіше повертається на шпальти журналів та газет.

Багато сторінок військової та громадської біографії О. Степанів вимагає ще докладного висвітлення. Але й ці лінії її життя не зможуть заслонити ще одну грань діяльності, якій О. Степанів присвятила чимало зусиль і недоспаних напружених ночей, – наукову творчість. Життя О. Степанів як науковця-географа ще чекає своїх дослідників. Обмежуся коротко біографією.

Моя мати – Олена Степанів – народилася 7 грудня 1892 р. у селі Вишнівчику Перемишлянського повіту в родині священика Івана як третя наймолодша дитина. У 1912 р. вступила до Львівського університету на філософський факультет, маючи намір спеціалізуватися в ділянках історії та географії (слухала, між іншим, лекції М. Грушевського, С. Томашівського, Е. Ромера, С. Рудницького). З 1911 р. брала дуже активну участь у русі шкільної та студентської молоді, була одним з організаторів парамілітарної частини «Січові стрільці II». Навчання в університеті перервала війна 1914 р. Вступила до легіону Українських січових стрільців; вже як хорунжа УСС брала участь у боях на Маківці. 1915-1917 рр. – у російському полоні, в основному в Ташкенті, де після Лютневої революції включилася до діяльності Ташкентської української громади. 1917 р. – повернення через Фінляндію, Швецію, Німеччину до Галичини, до лав УСС. Знову кілька місяців у Львівському університеті. Як член Головної управи, пізніше Начальної команди Української галицької армії, у жовтні 1918 р. вела таємні переговори з гетьманом П. Скоропадським; потім була одним з організаторів Листопадового зриву 1918 р. Пройшла бойовий шлях четаря УГА від Львова до Старокостянтинова. Залишила армію після сипного тифу. Коротко була студенткою Кам'янець-Подільського університету й працювала референтом преси у Міністерстві закордонних справ Української Народної Республіки. У листопаді 1919 р. через Румунію, Угорщину виїхала до Відня, де 1921 р. закінчила університет із ступенем доктора філософії. Якщо в довоєнні студентські роки була членом Української радикальної партії, то після повернення до Львова 1921 р. належала до Української партії національної роботи («загравісти»), була близька до Української військової організації, до засновників якої в Східній Галичині належав її чоловік (з 1920 р.), підполковник Січових стрільців Роман Дашкевич. У 1925 р. відійшла від будь-якої політичної діяльності. У 1922-1936 рр. викладала географію та історію в гімназії сестер василіанок у Львові; в період існування Українського таємного університету – географію на філософському факультеті. Від 1929 р. очолювала Географічну комісію при президії («виділі») Учительської громади, стала одним з ініціаторів утворення Географічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, членом якого була. 1935-1939 рр. – референт організаційного відділу Ревізійного союзу українських кооперативів, займалася організацією лікарняних кооперативів («кооперативів здоров'я»). 1939-1941 рр. – вчитель середньої школи. У 1941-1944 рр. – керівник Статистичного бюро міста Львова, одночасно викладала в гімназії та фаховій школі. 1944-1946 рр. – старший науковий співробітник і завідувачий сектором економіки промисловості Львівського відділу економіки Академії наук, в. о. доцента економічної географії Львівського університету; викладала також в Інституті радянської торгівлі. У 1946-1948 рр. вивезена в «почесну» депортацію до Києва, де працювала старшим науковим співробітником відділу економічної географії Інституту економіки Академії наук УРСР; 1948-1949 рр. – науковий співробітник Природничого музею АН УРСР у Львові. Від 29 грудня 1949 р. до 17 червня 1956 р. перебувала в ув'язненні без суду за десятирічним вироком Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР. У мордвинських спеціальних таборах (6 табірний пункт) працювала кілька років на торфорозробках, пізніше палітурницею. У червні 1956 р. повернулася до Львова, де вже не мала можливості займатися науковою працею. Померла 11 липня 1963 р. – похована на Личаківському цвинтарі. Була автором понад 73 праць, з яких надруковано близько 50.

***

«Habent sua fata libelli» – «книжки мають свої долі», каже стара латинська приказка. Свою передісторію та історію має також «Сучасний Львів». Пригадую кілька візитів до нас додому Володимира Кубійовича (1900-1985), спершу молодого блискучого доцента, а від 1939 р. вже колишнього доцента Краківського університету (Кубійович залишив свою картку, на якій біля титулу було дописано рукою «b.» – «бу!» – «колишній»). Він розповідав про свої дальші наукові й видавничі плани. Недавно з'явився був «Атлас України та сумежних країв» (Львів, 1937), що зразу ж завоював для видавців – Кубійовича і його картографа талановитого співпрацівника Миколи Кулицького (1903-1970) – одне з перших місць у європейській національній картографії того часу. І негайно викликав велику лють у польському шовіністичному таборі (йшлося особливо про карти етнічного розселення українців). Кубійовича зразу ж затаврували українським націоналістом, незважаючи на те, що мати його була чистокровою полькою, як ні слова не вміла по-українському (в цьому я мав можливість переконатися особисто в молодості, коли влітку 1942 р. разом з О. Степанів ми відвідали Кубійовича на відпочинку в Жегестові на Лемківщині, розташованому над Попрадом, на самому словацькому кордоні). Після атласу Кубійович мав намір видати двотомну «Географію України і сумежних земель» – фундаментальне наукове видання настільного типу, що повинно було дійти до рук кожного українця. Перший том давав відомості про Україну в цілому, згідно з прийнятими тоді розділами та підрозділами географічної науки. Другий том мав бути регіональним – окремі розділи, присвячені поодиноким географічним землям України, а також двом найважливішим містам – Києву та Львову. Перший том географії побачив світ у Львові 1938 р., другий – у якому передбачалося два географічні нариси про згадані міста пера О. Степанів – набирали 1939 р. в друкарні, незадовго до вибуху Другої світової війни, авторка правила коректуру нарису про Львів. Другий том ніколи не побачив світу; перший перевидавався (вже без позначення «перший») під час німецької окупації (Львів, 1943), коли, до речі, сам редактор В. Кубійович вплатився у не дуже привабливі політичні справи – став головою Українського центрального комітету в т. зв. Генеральному губернаторстві, проповідуючи лоялістичні ідеї, що все українське життя на українських етнічних землях – у дистриктах Галичина, Краків, Люблін – повинно проходити виключно в рамках очолюваного ним комітету, відверто колабораціоністський ухил Кубійовича, який проявляв свої пронимецькі погляди і неясного характеру стосунки з Берліном через німецьке консульство в Кракові в розмовах з О. Степанів ще у довоснні роки, помітно вплинув на охолодження стосунків між О. Степанів та В. Кубійовичем (хоча саме О. Степанів, яка розшукала молодого географа в Кракові у 1926 р., він завдячував своєю науковою кар'єрою). Про видання в умовах окупації запланованого і в основному вже набраного другого тому географії не могло бути й мови: Україна навіть як геополітична, не те що державна єдність втратила свою цілісність, розшматована новими окупантами. Колишній перший том зумів побачити світ у новій редакції 1943 р. лише завдяки впливам Кубійовича; про другий важко було й мріяти.

Приєднання Галичини до Генерального губернаторства протверезило навіть найбільш пронимецьки налаштованих діячів. Перед українською львівською інтелігенцією, тою не наймолодшого вже віку, виникло завдання зберігати і зміцнювати український характер міста. О. Степанів, після кількох місяців злиднів (працювала продавцем у крамниці «Народного мистецтва», я продавав газети на базарчику біля костьолу св. Антона),

коли відновилася діяльність українських гімназій, повернулася до викладацьких занять. Основне ж місце праці було у міській управі, де О. Степанів очолила Статистичне бюро. В умовах відносної стабілізації повернулася до ідеї видати нарис про Львів, тепер не лише в географічному, але й набагато ширшому, як тепер кажуть, комплексному плані.

Львів, його минуле, географія, проблеми сучасного міста О. Степанів просту-діювала, ще готуючи розділ другого тому незреалізованої географії. Матеріали до нарису про Львів охоплювали кілька об'ємних течок (все це, як також коректурний відбиток нарису 1939 р., було знищено після арешту у грудні 1949 р.). Околиці Львова обійшла не раз пішки. Тепер виникла можливість довести всі відомості (зокрема статистичні) про Львів до найновішого стану й створити, по суті, першу модерну всебічну монографію міста, написану одним пером. Намагання зобразити місто та його оточення в різноманітних ракурсах переконливо доводять заголовки розділів: «Віки говорять» (історія), «Земля говорить» і «Життєвий простір» (географія), «Людина говорить» і «Місто на шляху» (демографія та економіка), «Устаткування міста» (міське господарство). І автора, і місто любили, тому Українське видавництво в усьому, наскільки це було можливе у важких воєнних часах, ішло назустріч. Пригадую, як підбирали ілюстрації. Гортали фотоальбоми Степана Гайдучка (1890-1976), доброго знайомого О. Степанів ще з молодих років, одного з організаторів спортивного руху в Східній Галичині (який, підстаршина-медик, рятував О. Степанів, хвору сипним тифом у подільському чотирикутнику смерті 1919 р.; доля незвичайно цінної фототеки Гайдучка після його смерті неясна). Ряд фотографій приніс отець Степан Василів (нар. 1888 р., помер у кінці 1960-х років) з Успенської церкви, товариш брата О. Степанів, Ананія (1890-1919), сотника УГА і команданта групи «Щирець» під час польсько-української війни. До речі, отець Василів – незвичайно колоритна фігура українського Львова, з чорною, а після повернення з ув'язнення, вже сивою бородою, – відомий багатьом галичанам діяч катакомбної Української католицької церкви (мій суворий сповідник гімназійних часів та передсмертний – О. Степанів). Кілька фотографій спеціально для книжки виконав один з кращих фотографів і фотожурналістів Львова Ярослав Савка, депортований десь у 1947 р. за те, що мав добре обладнане помешкання та дорогу фотоапаратуру. Повернувся до Львова під кінець 1950-х злиденим старцем. Карти на підставі матеріалів та первісних схем О. Степанів креслив (і виконав дуже добре) історик та картограф Степан Білецький (1904-1990). Картографічне оформлення монографії, зрештою, належить до сильних сторін книжки. Обкладинку, графічно чітку і лаконічну, підготував відомий вже тоді художник Володимир Балис (1906-1980), пізніше емігрант.

1942-1944 роки – часи розпалювання до трагічних меж, значною мірою заходами північних та західних сусідів, польсько-українських конфліктів, від яких, завдяки терористичним актам, що виривали з рядів української та польської інтелігенції кращих представників, здригався також Львів. О. Степанів не мала жодних ілюзій щодо того, яка доля чекала б Східну Галичину після відновлення польського панування (що почало проявлятися уже в липні 1944 р. під час славнозвісного львівського «Przedwiośnia» – «Провесни», коли боївкарі Армії крайової приходили за О. Степанів до будинку на вул. Піскової, 7, в якому ми мешкали; її б чекала така сама доля, як і понад сотню невинно вбитих інших українців, якби тоді ж, у липні, не відборонили сусіди – поляки, переконуючи боївкарів, що О. Степанів та її родина не українці, а спокійні «старорусини»). Незважаючи на все це, О. Степанів послідовно виступала проти польсько-української ворожнечі. Практично втілювала свої думки в тому, що, поруч із

фахівцями-українцями, в Статистичному бюро працювали також спеціалісти-поляки. Пристанище в бюро знайшов один з провідних представників польської школи історії народного господарства, пізніше професор Краківської господарської академії Станіслав Гошовський (нар. 1904 р.), а також молодий географ Вацлав Качоровський. На праці Качоровського з соціотопографії та демографії, що друкувалися напередодні світової війни, О. Степанів звернула увагу ще готуючи нарис про Львів до другого тому «Географії України й сумежних земель». У «Сучасному Львові» Качоровський став співавтором при написанні параграфа «Львівський краєвид» (у розділі «Земля говорить») та при складанні карти «Краєвид Львова». Побоюючись принаймні бойкоту з боку шовіністично налаштованих польської інтелігенції за співробітництво в українському виданні, Качоровський просив приховати своє авторство, маскуючи його бібліографічним покликанням на брошуру про географічне обличчя Львова... Після від'їзду на Захід сліди Качоровського, талановитого вченого, в якого катастрофічно прогресувала сліпота, загубилися (під час перебування у Кракові 1969 р. С. Гошовський зумів мені лише туманно сказати, що його колега зі Статистичного бюро міста Львова опинився десь на західних «відзисканих землях»).

Хоча задум автора полягав у тому, щоб створити науково-популярну працю, в основному, хоча б у позачасових вимірах, тобто, щоб вона могла зберегти значення також незалежно від воєнного часу, коли книжка побачила світ (і цей задум, треба сказати, О. Степанів вдалося здійснити в загальних рисах – недаром «Сучасний Львів» було перевидано в Нью-Йорку 1953 р., коли подих війни був позаду, а книжка залишається актуальною і видається ось тепер втретє), окупаційні будні не могли не накласти на книжку свій відбиток. Монографію намагалися видати ошатно, це здійснили, але і поганий папір військового часу, і, згідно з вимогами цензури, німецька назва і адреса друкарні на звороті титульної сторінки (ZKW Druckereibetrieb II – Lemberg, Grunestr. 20 – Друга друкарня, Львів, вул. Зелена, 20; вже й не знаю, як розшифрувати аббревіатуру ZKW воєнного часу) не єдині нагадували про чорні підневільні дні. Не лише дивні, а й частково дикі німецькі назви вулиць і площ (кожний окупант перейменовував на свій смак), які треба було подавати в книжці, посилювали воєнний колорит – цілий ряд місць тексту свідомо нагадував тривожні дні й ночі. Відповідні місця книжки зберігають вартість історичного документа. Варто на них звернути окрему увагу. О. Степанів писала про воєнні знищення внаслідок бомбардування, про часткове зруйнування головного вокзалу 1939 р. та його повільну відбудову, про знищення проходу (пасажу) Міколяша 1941 р., подала статистичні відомості про кількість зруйнованих внаслідок воєнних дій у 1939 та 1941 рр. житлових і промислових будинків, про винищення довколишніх лісів у важкі зими 1939-1940 та 1941-1942 рр., коли мешканцям міста нічим було палити. Значну вартість для історичної демографії Львова мають спостереження і статистичні дані про зміни в кількості населення міста 1939-1942 рр., про тенденцію до зростання кількості українців у цей час. Подається статистика ремісничих підприємств Львова у травні 1942 р. На кількох сторінках говориться про долю єврейських (жидівських, за тогочасною західноукраїнською термінологією, в чому не було нічого образливого) мешканців міста, про переселення євреїв у новостворене гето (подаються його межі вже в минулому – гето було винищено, про що відверто писати не було можливості). Значення історичного джерела мають відомості про кількість євреїв у Львові 1941-1942 рр., кількість єврейських ремісничих закладів у травні 1942 р. Згадка про шпиталь для полонених на вул. Пушкіна мала для О. Степанів

автобіографічний акцент. По лінії громадських обов'язків вона в 1942-1944 рр. намагалася опікуватися полоненими, яких тримали у таборах, розташованих недалеко Львова, львівським шпиталем для військовополонених. Деколи вдавалося рятувати людей, уродженців Західної і Східної України (що не перешкодило, правда, одному лейтенантові з тих, яких виривали часто з лабет смерті, писати в післявоєнні роки доноси на О. Степанів до НКВС). З дозою сумної іронії було складено параграф «Сучасний український Львів» – про те, що життя українців міста звелося до животіння під егідою «Українського комітету».

Незважаючи на те, що книжку про Львів було написано (що міг і може тепер оцінити кожний читач) дуже об'єктивно, це не могло захистити автора – після чергової переміни влади у Львові – від політичних звинувачень. Книжка зразу ж помандрувала до спеціальних фондів двох львівських наукових бібліотек (решту примірників у інших бібліотеках і книгарнях просто знищили), де нею можна було користуватися лише за особливим дозволом. Перебування книжки в спецфондах автоматично знімало з користувача обов'язок покликатися на забороненого автора – можна було цілком безкарно списувати. Один смертельно переляканий поет, каючись у здійснених та не здійснених гріхах (що, зрештою, не захистило його від цькування) вважав за потрібне плюнути в бік О. Степанів як автора «Сучасного Львова» за, нібито, неправдиві відомості про німецьке населення Львова в минулому. Т. зв. народний трибун Ярослав Галан неодноразово згадував О. Степанів та її книжку у своїх публічних виступах, що часом приводило до конфузних результатів: коли одного разу в приміщенні Вечірнього університету марксизму-ленінізму О. Степанів підійшла до трибуна, щоб подякувати йому за згадку, Галан втік... Оперативники і слідчі відповідних установ докладно вчитувалися в сторінки книжки, шукаючи крамолу: єдине, що зуміли інкримінувати, це образу радянської торгівлі, яка, нібито, ніколи не порушувала санітарних умов і не продавала товарів поганої якості. Про це нагадували О. Степанів до та, особливо, після арешту.

Видавнича історія «Сучасного Львова» продовжувалася на відстані 10 тис. км від міста. У 1953 р. книгарня «Говерла» в Нью-Йорку перевидала книжку О. Степанів, позначивши в підзаголовку, що вона видається «в 700-ліття заснування міста Львова» та що це «друге доповнене видання». Останнє твердження, зрештою, не дуже відповідало правді. В його підставу було покладено фоторепродукцію тексту, але з грубим порушенням структури книжки: було ліквідовано заголовки розділів та параграфів на окремих титульних сторінках, що передували самим розділам. Замість титульних сторінок, а також в інших незадрукованих у виданні 1943 р. місцях вставили випадково підібрані ілюстрації релігійного та патріотичного характеру (таких додаткових ілюстрацій виявилось 13), вирізали згаданий вже вище параграф «Сучасний український Львів» та додали дві дуже заполітизовані вставки – передмову «Від видавництва» і параграф «Сучасний Львів (від 1939 до 1953 рр.)». І ілюстрації, і вставки своєю хаотичністю дуже контрастують з первісним виданням. Очевидно, ці зміни, проведені М. Сидором-Чарторийським (він автор передмови та додаткового параграфа), мали обґрунтувати позначення «друге доповнене видання», але, в загальному, відбивали типову тогочасну емігрантську мізерію, дуже неприємне враження від такого перевидання не могла замазати додрукована кінцівка: «Однак Львів знає повного розвитку лише в Українській Соборній Державі». Нічого підкреслювати, що книжку було перевидано без згоди автора (такий дозвіл роздобути було неможливо – О. Степанів перебувала

тоді в мордовських спецтаборах). О. Степанів ніколи не тримала цього перевидання в руках, ніхто з видавців чи близьких до них людей не вважали за потрібне повідомити автора про нью-йоркське видання (що можна було зробити протягом наступних десяти років), та й син авторки досі не має примірника 1953 р. серед своїх книжок.

У післявоєнні роки О. Степанів намагалася продовжити львівську лінію своїх наукових досліджень, але зробити це було не так просто. Працюючи у Львівському відділі економіки, вона написала працю «Промисловість Львова під час німецької окупації 1941-1944 рр.», за яку її довго громили – бо, мовляв, яка промисловість може бути під окупантами. Дослідження світу не побачило, а чи зберігся десь його текст, написаний на докладному аналізі статистичних даних, невідомо. У журналі «Радянський Львів» (1945. – № 4. – С. 59-61) було надруковано нарис «Архитектурне обличчя Львова», окремою брошурою «Трудові резерви Львівщини» (Львів, 32 с.; текст, до речі, до невпізнання переробили і знецінили редактори видавництва «Вільна Україна»).

Не підлягає сумніву, що сьогодні деякі проблеми, порушені в «Сучасному Львові», можна розглядати з нових, ще сучасніших аспектів. Ряд місць можна доповнити новішими даними, окремі відомості можна уточнити на підставі результатів дальших досліджень. Але, як це не дивно, за майже п'ятдесят років, що минули від першого видання «Сучасного Львова», українська наука, як радянська, так і діаспорна, не здобулася на підготовку аналогічної праці, ні індивідуальної, ні колективної. Та не лише ця обставина зберігає наукову і науково-популяризаторську вартість за монографію півстолітньої давності. Завдяки об'єктивності й стислому викладу, скрупульозності в підборі даних, вона далі залишається в першому ряді кращих українських наукових досягнень, присвячених містові, з іменем якого також сьогодні пов'язано багато національних мрій, сподівань, надій.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Олена Степанів та її «Сучасний Львів» // *Степанів О.* Наукові праці. Есе. Спогади / За ред. О. Шаблія. – Львів, 2003. – С. 576-581.

СПОГАД ПРО «РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД» ЖИТТЯ

Мушу сказати, що я довго вагався, брати чи не брати участь у сьогоднішньому вечорі*. Може, це цілком суб'єктивне враження, але я ще не вважаю себе настільки старим, щоб поринати у спогади й обмежуватися колом осіб, яких, на превеликий жаль, вже немає серед нас. Думаю, що, може, для мене ще не час на спогади – бо і в сьогоднішньому житті перед нами стоїть багато важливих завдань, які треба вирішувати, не дуже оглядаючись на минуле. І взагалі, не думаю робити спогади (хоча згадувати є що) своєю професією.

Були ще інші причини. Для українського народу моя мати – не боюся цього сказати – національна героїня. Для мене ж вона, у першу чергу, мати і перший провідник через життя, життя нелегке і навіть трагічне, в першу чергу – саме для неї самої. Вертатися до цих подій не лише важко, але й досі дуже боляче.

* Виступ на святковому вечорі «Жінка-легенда», влаштованому 22 жовтня 1992 р. до 100-річчя з дня народження Олени Степанів (1892-1963) у Київському міському будинку вчителя Спілкою письменників України та Інститутом літератури НАН України.

І ще одне. Я ніколи не грівся і не намагався грітися в променях слави моїх батьків – Олени Степанів та Романа Дашкевича, генерал-хорунжого армії Української Народної Республіки й одного з засновників Української військової організації, пізнішої ОУН. Роль того, хто стриже купони як дивіденди минулого, була мені завжди чужою. Але заповіти своїх батьків я намагався виконувати з піднятою головою і вважаю, що тим нелегким шляхом, який мені накреслили батьки, я правильно іду далі.

Для спогадів я вибрав маловідомий відрізок часу – останній період життя Олени Степанів: те, що передувало її арештові, ув'язнення, повернення в Україну.

Кілька днів тому я зустрів у Львові давню ученицю мами, пізніше відому українську діячку в Канаді, пані Ірину Книш. Вона передала мені останню розмову, яку мала з мамою тоді, коли в період – зрештою, цілком оправданої паніки 1944 р. – східноукраїнська інтелігенція кидала свої рідні місця, починаючи важкий шлях еміграційних скитань. «Я залишаюся з своїм народом», – так сказала їй Олена Степанів. Так заявляла вона багатьом і, незважаючи на ті всі лихоліття, що випали на її голову, ніколи не шкодувала зі свого рішення. Я мав тоді вже також свободу вибору і ніколи не каюся ні перед самим собою, ні перед іншими, що не пішов шляхом на Захід – і що цей ефемерний шлях довелося міняти на цілком реальну і не без тернів дорогу на Схід.

Олена Степанів була також вченим, про що деколи забувають. У 1944 р. вона очолила відділ економічної географії у Львівському відділенні Інституту економіки Академії наук, була доцентом Львівського державного університету та Інституту радянської торгівлі. У 1946 р. у людей із шизофренічним способом мислення виникла фантастична ідея, що саме західноукраїнські вчені Львова – натхненники українського підпілля. Академічні установи гуманістичного профілю у Львові ліквідували, а найвидатніших науковців, серед них і Олену Степанів, вивезли у таке собі «почесне заслання» до Києва. На третій рік київського заслання вона опинилася на вулиці, без засобів для життя. Повернення до Львова було сумним, після кількох місяців безробіття її, як казали, «здали до музею». Моя мати працювала науковим співробітником відділу геології Природознавчого музею Академії наук у Львові.

Та хмари над нашими головами чимраз згущувалися. Кампанія проти Олени Степанів наростала і була багата на ряд драматичних моментів. Один смертельно переляканий львівський поет Петро Карманський видав книжку «До світла» (сьогодні ми, мабуть, назвали б її «До темряви»), на перших сторінках якої грубо звинувачував Олену Степанів у, нібито, фальсифікації, бо у своїй монографії «Сучасний Львів» вона написала, що серед мешканців княжого Львова були й німецькі поселенці. Поета не турбувало, що це відповідало історичній правді – треба було плюнути на національну героїню і він зробив це, правда, в не дуже зручний спосіб. І мати моя, і я були на доповіді, яку робив Ярослав Галан у Львівському вечірньому університеті марксизму-ленінізму. Галан говорив про Олену Степанів як про символ українського націоналізму. Коли після доповіді мати намагалась підійти до «полум'яного трибуна», щоб подякувати за всі епітети, він просто втік. Були місяці, коли нам, прокидаючись зранку, на вулиці, в брамі напроти (це була Піскова, 7, де ми мешкали), виднів чи ходив, по тротуарі, так трохи ховаючись, шпик. Лише пізніше, після арешту, ми зрозуміли, на кого він полював. Один з гімназійних учнів Олени Степанів, на прізвище Саляк, незабаром після переходу кількох кордонів – він ішов із Заходу – потрапив до рук чекістів та зізнався, що саме він – нібито резидент американської розвідки, і йому відомо, що Роман Шухевич – генерал Тарас Чупринка, головнокомандуючий УПА – зустрічається

і радиться з Оленою Степанів. (Моя мати знала багатьох членів великої сім'ї Шухевичів; після повернення з віденської еміграції 1921 р. батьки мешкали в будинку Володимира Шухевича у Львові – та й пізніше нагод для зустрічей було багато).

Тоді з'явилися не лише шпики перед хатою, але й домашній сексот. Один далекий родич, на ім'я Максим (прізвище мені називати не хочеться – він ще, здається, живий, а за його вірну службу МГБ відплатило йому таборами), отже, Максим приходив до хати і розповідав, що повстанчий генерал ходить по місту. Ми сиділи і мовчали. В підпільній газеті, центральному органі ОУН «Ідея і чин», було надруковано статтю з підписом Олени Степанів. І так далі, і так далі. Мати моя, зі свого боку, ніде і ніколи не виступала з будь-яким ні усним, ні письмовим каяттям.

Провокаційне вбивство Ярослава Галана, якого усунули чужими руками, згідно з шекспірівським принципом «мавр зробив своє діло – мавр може відійти», стимулювало нову хвилю терору, особливо по відношенню до української інтелігенції. 30 грудня 1949 р. маму арештували (я вже тоді був у в'язниці) – з опублікованих недавно у Львові спогадів хлопця-сусіда – відомо, що мама тримала себе тоді дуже спокійно і мужньо. Я ще довгі місяці не знав, що моя мати арештована, і лише десь через рік-півтора до мене, вже у в'язничій камері в Золочеві, дійшли чутки, що сталося. Шукали «доказів». Шукали «доказів» вперто і наполегливо, бо було поки що лише кілька книжок, знайдених під час обшуку, зміст яких можна було визначити як антирадянський. Зрештою, інші книжки і папери, фотографії, родинні пам'ятки викидали через вікна – частину забрала бібліотека Академії наук у Львові, частину розібрали люди. У мені досі немає правних підстав вимагати хоча б чогось із загарбаного – матір судили (хоча й заочно, через т. зв. особливу нараду при Міністерстві державної безпеки СРСР у Москві, що тисячами штампувала вироки для своїх жертв), судили з конфіскацією майна і досі цей присуд не переглянено і не відмінено. Ідея про зв'язки «Олена Степанів – генерал Тарас Чупринка» міцно засіла в головах чекістів. І мати, і я проходили слідство по спеціально утвореній групі Головного проводу ОУН – у складі слідчого відділу Львівського управління МГБ. Керівник групи, капітан-сидист Костянтин Солоп (таке налите кров'ю, спите обличчя) ночами буквально вибивав з мене зізнання, намагаючись добитися свідчень, навіть проти рідної матері. Можна уявити собі спосіб мислення цього психопата. Солоп спересердя рвав підготовлені завчасно протоколи, а очі, здавалося, вискочать з люті. Звільнений з органів у хрущовські часи, нібито за зловживання під час слідства, Солоп доживав віку як начальник охорони одного з львівських закладів – принаймні, таке мені розповідали.

Доказів «вини» не було, бо якось за військову діяльність часів Української революції та за громадську працю 20–30-х рр. ХХ ст. судити було незручно, але ОСО (особлива нарада) проштампувала десять років таборів суворого режиму. До судової справи Олени Степанів я не заглядав, не знаю, які там записано «злочини» – справа збереглася, але папери ці ще сьогодні – думка про ці папери – викликає у мене сердечний біль.

Табори т. зв. спеціальні, широковідомі мордовські – табірний пункт Молочниця. Була не людина, а номер: вибитий вапном номер на одязі ззаду на спині, внизу на спідниці, спереду на грудях та на шапці. Чотири номери. Олені Степанів було 58 років, її послали на найважчі роботи – копати, сушити, носити торф. Робота, яка згодом (відомо, що торф – канцерогенний чинник) фатально відбилася на її здоров'ї та спришшила смерть – уже на волі, після звільнення.

Коли дистрофія звалила Олену – бо допомоги, посилок ззовні не було цілком, а спів'язні рідко ділилися тим дріб'язком, який отримували самі, з улюбленою Оленою, отже, коли дистрофія dokonala, дали інвалідську категорію, і мати дістала можливість працювати палітурницею. Я бачив мордовські табори, був у Молочниці зразу після звільнення з карагандинських таборів. Сумніше місце уявити важко: постійно хмари комарів, постійно смердючі забагнені ліси довкола (зі стежки не можна звернути вбік, бо багно засмокче) і на цьому фоні освітлена вночі зона з вишками і собаками. Зрештою, це відомо і повторювати не варто. Регулярне листування між нами встановилося лише в часи хрущовської відлиги, після ліквідації Берії, скасування спецтаборів (до цього дозволялося лише два листи на рік). Мама писала часто, тепло, добре. Щоб вбити час, займалася у вільні хвилини алгеброю і вищою математикою. (Олена Степанів була багатогранною і дуже ерудованою людиною: три європейські мови, пробувала вивчати також східні – арабську, санскрит, захоплювалася філософією, викладала в гімназії, середніх школах, в університеті історію, географію – спеціально економічну, українську мову і літературу; ну, але все це вже інша тема). Є люди, що були з нею разом у таборах – не буду переповідати їхніх свідчень...

Поки Олена Степанів була ув'язнена, в Україні намагалися затерти будь-які її сліди. Друковані праці заховали до бібліотечних спецфондів, нищили реліквії, пов'язані з її участю у національно-визвольній боротьбі. У Львівському історичному музеї (під інвентарним номером 237, згідно із записом від 11 жовтня 1948 р.) зберігалася «блуза десятника Українських січових стрільців з сукна сіро-зеленої краски, сукно австрійське; на комірі три зірочки і відзнаки – власність Степанової». 27 грудня 1952 р. Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР видав музеєві розпорядження (за підписом голови Комітету Я. Сірченка) спалити в присутності комісії багато різних експонатів, серед них також пам'ятки українського стрілецтва*.

З безпросвітньої Мордовії, після кількох днів, проведених разом у моторошному «будинку побачень» біля зони, після перегляду справи, прискороного в зв'язку з моїм перебуванням у Мордовії, звільнена «з зняттям судимості» Олена Степанів – у типовому табірному одязі (правда, вже без номерів, цей одяг зберігся) – через Потьму (туди вела з таборів залізниця, повністю підпорядкована таборах; вагони хиталися так, немовби кожної хвилини мали випасти з рейок), Москву, повернулася до Львова у червні 1956 р.

Кілька тижнів у близькій родички – Орисі Лежогубської, колишнього викладача Львівського медичного інституту, типового представника «старої» галицької інтелігенції. Пізніше винайнята кімната на краю міста, в приватному будинку на вул. Козацькій, 11-а (довкола цього будинку вже другий рік точиться боротьба: є дві постанови про утворення в ньому меморіального музею Олени Степанів, бо там вона і померла, але потужні темні сили та скорумповані чиновники навіть сьогодні, напередодні 100-річчя, не допускають до утворення музею).

Спроба повернутися до наукової праці нічого не дала – поза обіцянки ніхто з наукоімущих не виходив. Була пенсія – 89 крб. на місяць. Заходило трохи людей – друзів колишніх часів, учениць та учнів, очевидно, тих, що не боялися, товаришок з таборів. Було дві подорожі по Галичині, святкування одного з ювілеїв гімназійного

* Цей абзац взято зі статті Я. Дашкевича «Олена Степанів», опублікованої у книзі: Нескорена берегиня. Жертви московсько-комуністичного терору ХХ ст. – Торонто; Львів, 2002. – С. 145.

випуску у вузькому колі колишніх учениць-гімназисток. Широке листування з друзями давніх і новіших часів, також закордонне. Допомога, що приходила т. зв. пачками з-за океану, трохи рятувала від, правду кажучи, великих злиднів. Невеселі побутові будні – в будиночку не було ні газу, ні води... Було трохи книжок, які з насолодою читала; пристрасно любила кіно. Була бадьорою та оптимістичною. Кожна субота – візит до приятельки ще з семінарської лавки часів до Першої світової війни, Марусі Рудницької, дружини відомого романіста Юліана Опільського.

На початку 1963 р. появилася важка і безнадійна хвороба. Шпиталі, раковий корпус. Відвідини тих, що приходять прощатися назавжди. Навіки.

11 липня 1963 р. її не стало. Похорон був, як на тамті нелегкі часи, величавий і нагадував маніфестацію. Зберігся любительський фільм про цей похорон.

Кілька місяців по її смерті ломами розбили двері будиночка і силою підселили людей. Це так, для «опіки» – вже мені, а не матері. «Опіка», яка закінчилася остаточно кілька місяців раніше, їй вже потрібна не була.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Спогад про «радянський період» життя // *Степанів О.* Наукові праці. Есе. Спогади / За ред. О. Шаблія. – Львів, 2003. – С. 571-576.

РОМАН ДАШКЕВИЧ

ГЕНЕРАЛ РОМАН ДАШКЕВИЧ

У грудні 1992 р. минуло сто років з дня народження українського військового та громадського діяча, генерал-хорунжого армії Української Народної Республіки Романа Корибута-Дашкевича.

Життєвий шлях Дашкевича не був простим і легким, як, зрештою, у більшості видатних патріотів ХХ ст. Народився Роман-Микола 6 грудня 1892 р. в містечку Тустановичі (тепер це частина міста Борислава Львівської області) в родині священника Івана. В сім'ї зберігалися давні традиції роду: князі Дашкевичі (Дашковичі) відомі в Києві XV–XVI ст.; з цього роду вийшов один з організаторів козащини, черкаський староста 1514-1535 рр., Остафій Дашкевич. Безпосередній предок Романа – скарбник (від 1769 р.) Галицької землі Руського воеводства Олександр Корибут-Дашкевич – отримав у 1782 р. підтвердження свого дворянства від австрійської влади.

Роман Дашкевич закінчив 1911 р. українську гімназію в Перемишлі. Тоді ж разом з товаришами відбув у подорож на Східну Україну, кінчаючи свою мандрівку в Криму. Важке становище українства під російською владою надихало його на громадську працю. 1911 р. він вступив на юридичний факультет Львівського університету – й одночасно очолив просвітній гурток при Львівській філії товариства «Просвіта», культурно-освітню комісію Українського студентського союзу. Обидві організації вели широку лекційну працю по містах і селах Галичини. Дашкевич відіграв значну роль в організації західноукраїнських «Січей» – товариств молоді, що мали допомогти оволодіти військовою справою, стати зав'язком української армії в пору, коли для всіх стало ясно: війна не за горами і під час цієї війни рішатиметься доля також України. 1912 р. був обраний кошовим повітової «Січі» у Львові; у січні 1914 р. – головою воєнізованого товариства Січові стрільці II. Січові стрільці II гуртували львівських робітників та ремісників, давали їм підofiцєрську підготовку. В складі Січових стрільців II була й жіноча чета, якою командувала студентка Олена Степанівна – майбутня дружина Дашкевича. Вже тоді він проявив себе добрим організатором і дуже чутливою та жертвною людиною. За власні кошти і кошти батьків, що добре розуміли вимоги часу, Дашкевич озброїв «свій» відділ крісами та кулеметами (австрійська влада робила перешкоди, коли намагалися придбати легкі гармати), одягнув стрільців у одношайні голубі мундири. Так починалися легендарні Українські січові стрільці.

З вибухом Першої світової війни Р. Дашкевич – офіцер артилерії австрійської армії на фронті проти Росії. Романтична легенда розповідає: на вістку про те, що Олена Степанівна, дівчина-воєк, підхорунжа Українських січових стрільців, потрапила до російського полону, Дашкевич здався в полон, щоб шукати її по таборах полонених на широких просторах Росії. Та О. Степанівна потрапила до Середньої Азії, а Р. Дашкевич опинився в Сибірі й на Забайкаллі. Після Лютневої революції 1917 р. йому вдалося

роздобути цивільний одяг і втекти з табору. Подолавши різні пригоди, молодий артилерист добився до Києва.

Тут він став одним з організаторів військових частин з колишніх військовополонених галичан та буковинців. Так виник Галицько-буковинський курінь Січових стрільців (листопад 1917 р.), який незабаром (січень 1918 р.) перетворився у найбоєздатнішу військову частину Центральної Ради – в І курінь Січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця. У Січових стрільцях Дашкевич очолив Стрілецьку Раду; як військовий фахівець очолив 1 гарматну батарею. Під час більшовицького заколоту керував операціями на Подолі, здобув Фролівський монастир. Потім пройшов шлях бойового відступу з Києва через Житомир на Сарни-Маневичі й подібний зворотній шлях наступу на Київ у лютому-березні 1918 р.

Після роззброєння Січових стрільців німецькими окупаційними військами (травень 1918 р.) Дашкевич став командиром 4 батареї Запорізького корпусу, яким командував генерал Натіїв. Батарея розташувалася на Харківщині. У вересні 1918 р., коли було відновлено формацію Січових стрільців, що концентрувалися у Білій Церкві, Дашкевич переїхав туди для організації артилерійських частин.

Тут підходимо до подій, докладно викладених у фрагментах спогадів, що друкуються. Імпровізований сотником Дашкевичем бронепоезд та кулеметники сотника Федя Черника відіграли вирішальну роль у бою Січових стрільців з гетьманськими військами біля станції Мотовилівка. (Під прізвищем Пушкевича сотник виведений у поемі-епосі Василя Пачовського «Золоті ворота»). Шлях на Київ було відкрито.

Полковник Дашкевич командував 1 гарматною бригадою Січових стрільців і пройшов з нею важкий бойовий шлях на різних фронтах Української Народної Республіки, оточеної звідусіль ворожими силами – арміями червоних і білих росіян, поляків. На початку грудня 1919 р. корпус Січових стрільців саморозпустився. Настала перша еміграція – дорогою через Румунію та Угорщину до Австрії, до її столиці Відня.

У Відні на весну 1920 р. зібралися майже всі члени колишньої Стрілецької ради корпусу Січових стрільців. Обмірковували плани продовження – всіма можливими засобами – боротьби за незалежність України. Таким чином поступово дійшло до заснування Української військової організації під керівництвом Є. Коновальця. Дашкевич взяв участь в утворенні УВО, в поширенні її діяльності на землі Галичини, загарбаной Польщею. 14 липня 1920 р. у Відні Дашкевич одружився з Оленою Степанівною (Степанів), що завершувала в Австрії університетські студії. На шлюбній фотографії – поруч з молодими – видатні суспільно-політичні й наукові діячі: полковник Євген Коновалець, керівник галицьких радикалів Кирило Трильовський, відомий географ професор Степан Рудницький. У Відні 1921 р. Дашкевич видав під псевдонімом «Р. Давний» історико-військовий нарис «Про Січових стрільців» – перший огляд історії цього важливого збройного формування.

1921 р. Дашкевич повернувся до Львова, закінчив навчання в університеті, в якому отримав звання доктора прав, почав адвокатську кар'єру. Не забуваючи про громадські обов'язки, згідно з цілями, накресленими УВО, заходився відновлювати мережу товариств «Січ». Після заборони цих організацій польською окупаційною владою утворив нову мережу парамілітарних товариств «Луг» (1925-1939 рр.). Він вірив, що знову надійде пора, коли молодь, що пройде напіввійськовий вишкіл у рядах «луговиків», виявиться потрібною для нового етапу боротьби за волю України. Дашкевич рішуче виступав за позапартійний характер очолюваного ним формально спор-

тивного товариства «Луг». Це не раз приводило до конфліктів з різними партійними угрупованнями. 1926 р. він вийшов зі складу Української соціал-радикальної партії, відмовляючись підпорядкувати їй «Луги». За намагання всіма силами зберегти організацію, в якій здійснювалася б фізична і, частково, військова підготовка десятків тисяч її членів (що й примушувало «Луг» рахуватися з новозапровадженими польськими законами), Дашкевича неодноразово і часом різко критикували як зліва (західноукраїнські комуністи), так і справа (націоналісти). Свої погляди на завдання українського воєнізованого руху Дашкевич часто висловлював на сторінках львівських журналів, яких був редактором – «Січових вістей» (1921-1925 рр.) та «Вістей з Лугу» (1926-1939 рр.).

Другу еміграцію (1939-1941 рр.) Дашкевич перебув на Лемківщині, в містечку Романові. На коротко (1941-1943 рр.) повернувся до окупованого німцями Львова, де працював за своїм цивільним фахом – адвокатом. Від пропозицій піти на співпрацю з тими українськими колами, що колаборували з окупаційною владою, він категорично відмовився. В перемогу Німеччини у війні ніколи не вірив, та й на жодне добро для українського народу від гітлерівської махіни не розраховував.

В кінці 1943 р. почався третій і вже остаточний еміграційний етап, що через Лемківщину (знову Романів) довів його до табору для переміщених осіб у Куфштейні, в Тиролі (Австрія). Після розпуску табору залишився у цій же гірській місцевості, жив самотньо в невеликій хатині, плекаючи квіти та вишневий садок, віддаючись улюбленому з молодих років бджільництву. Високого, стрункого генерал-хорунжого, доки йому дозволяли сили, можна було побачити на національних святкуваннях в Австрії та поза її межами. Зберіг вірність давнім ідеалам, підтримуючи зв'язки як з середовищем спадкоємців уряду УНР, так і з послідовниками лінії УВО-ОУН, її революційної течії. Багато писав, листувався з приятелями, яких ставало все менше; з сином, що повернувся до Львова 1956 р. після ув'язнення у таборах Казахстану; з дальшими родичами. Згадував минуле. Так виникли його мемуарні записки, порозкидані по діаспорній пресі, й досі, по суті, не зібрані докупи. У газеті «Народна воля» (Скрантон, США) 1954 р. друкувалися «Початки Українських січових стрільців»; у газеті «Вільне слово» (Торонто, Канада) у 1961 р. публікувався перший варіант «Артилерії Січових стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота». Видавництво «Червона калина» надрукувало ці останні спогади окремою книжкою в Нью-Йорку 1965 р. (208 с.). З неї ми взяли два фрагменти (с. 31-58 та 77-110) для передруку. За вдалою характеристикою І. Дурбака: «Безпосередність, щирість, скромність, інформації з першої руки, як учасника подій, цікавий спосіб розповіді, легкий стиль – роблять цю історію артилерії Січових стрільців дуже вартісним причинком і першорядним джерелом до історії українського війська під час наших визвольних змагань 1917-1919 рр.» (Дрогобиччина – земля Івана Франка / Під ред. Л. Луціва. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. – С. 676-677).

В Австрії Р. Дашкевич залишався до кінця життя. Від дальших еміграційних мандрівок, як і від повернення в невільну Україну (були й такі можливості), він твердо відмовлявся. Помер у Куфштайні 12 січня 1975 р.

Публікується за виданням: *Корибут Ярослав [Дашкевич Я.Р.]*. Генерал Роман Дашкевич // Україна. Наука і культура. – К., 1994. – Вип. 28. – С. 42-43; Історичний календар 2002. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 412-415.

МИРОН КОРДУБА

МИРОН КОРДУБА: ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Існує певний парадокс у вивченні життя і творчості Мирона Кордуби. Ім'я цього видатного історика згадують досить часто: статті в довідково-енциклопедичній літературі, присвячені йому статті в науковій та ненауковій пресі, а навіть досить великі монографії (маю на увазі книжку Ірини Федорів «Мирон Кордуба в історії України. Кінець XIX – перша половина XX ст.» – Тернопіль, 2001). Таких публікацій після 1990 р. з'явилося понад 30. З іншого ж боку – дуже слабке, часом цілком непомітне використання його наукової спадщини в історичних працях (поза роботами про життя і творчість М. Кордуби). Цитування його праць трапляються рідко або якимось завуальовано. Впорядкований М. Кордубою дуже цінний збірник джерел «Акти до Хмельниччини (1648-1657)», що побачив світ як один з томів серії «Жерела до історії України-Руси» (Львів, 1911), цитують виключно як том 12 серії, минаючи ім'я історика, у даному разі – історика-археографа. Навіть коментоване перевидання його праці «La littérature historique soviétique – ukrainienne. Compte-rendu 1917-1931» (Мюнхен, 1972) немовби не існує для сучасної української історичної науки.

Можна підшукувати різні пояснення цього явища: тут і теперішня рідкісність видань, в яких публікувався Кордуба (хоча ці видання є в основних наукових бібліотеках України), і низький рівень знань західноєвропейських мов (німецької, французької, англійської – якимсь чином до цієї категорії потрапила навіть польська) у наших істориків, – мов, якими також друкувалися праці М. Кордуби.

Більшість наукових праць М. Кордуби, тих, що ґрунтуються на критичному осмисленні джерел (а їх є близько 200), не втратила наукової актуальності досі – і тут вже виправдання історикам немає. Також дискусійні питання в трактуванні М. Кордуби заслуговують на увагу – не лише в плані історіографії української історичної науки.

Отже, виникає питання: чому? Поки що воно звучить риторично.

***

Наукова спадщина історика, професора принаймні чотирьох університетів – Кам'янець-Подільського (до якого він, правда, не добрався через інвазію російських більшовиків), Львівського українського таємного, Варшавського, Львівського державного ім. І. Франка – вагома і різноманітна. В центрі його зацікавлень, очевидно, історія України різних періодів разом з допоміжними історичними дисциплінами – археографією, історичною географією, топонімією, етнічною історією, регіональною історією, біографістикою, історичною бібліографією та історіографією. Дещо із загальної історії, методології. А також праці з інших гуманітарних наук – географії, статистики, етнографії.

Сьогоднішній огляд основних напрямів досліджень М. Кордуби свідомо обмежую друкованою продукцією праць історика (є ще великий комплекс¹ його неопублікованих

¹ [Dachkévytch Y.]. Unpublished and/or unfinished materials // *Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte-rendu 1917-1931. Reprint. – München, 1972. – P. XLIII-XLIV.* Я писав

праць з капітальною бібліографією історії України включно) з науковим, деколи науково-популярним викладом тематики. Не включаю його великої рецензійної творчості.

Не треба забувати, що М. Кордуба був талановитим публіцистом, який відгукувався на тогочасні події з українського національного погляду. З-під його пера виходили також мемуарні нариси, переклади. Не маю наміру перевантажувати текст докладною бібліографією, яка, зрештою, вже була опублікована мною (в співавторстві з Омеляном Пріцаком) раніше, у 1972 р. у щойно згаданому французькому виданні.

1898 року у Відні М. Кордуба захистив докторську дисертацію «Суспільні верстви і боярські партії в Галицькому князівстві до середини XIII ст.» та кілька своїх праць присвятив Галицько-Волинській державі. Докторська дисертація була надрукована в скороченні по-українськи², а, крім неї, історик публікував статті про Данила Романовича, польсько-українські відносини у X–XIII ст. (польською мовою), панівну верхівку Галицько-Волинської держави, про дослідження літописів. Видав книжечку про Болеслава-Юрія II, останнього володаря держави³.

До давнішого періоду в історії слов'янства та Східної Європи М. Кордуба заглядав рідко. Можна згадати те, що він писав про східногерманські торговельні шляхи через Україну в середині першого тисячоліття перед Христом (німецькою мовою), про першу слов'янську державу та про початки Русі (також французькою і польською мовами). Проте основний блок досліджень – не без впливу М. Грушевського – виник у зв'язку з дослідженням козаччини, а, зокрема, часів гетьманування Богдана Хмельницького.

М. Кордуба торкався питання про початки козаччини (статті німецькою мовою) та, відповідно, про початки Хмельниччини. Про великий збірник документів «Акти до Хмельниччини (1648-1657)», що налічує 545 с., я вже згадував. Початків Хмельниччини стосуються його розвідки про Польсько-Литовську державу за життя і після смерті короля Володислава IV (сюди належить і цілком невідомий в Україні розділ у т. 1 кембриджської історії Польщі (з 1950 р.), виданому вже після смерті автора)⁴. М. Кордуба займався дипломатичною історією Хмельниччини – венеційським посольством до гетьмана, спробою австрійського посередництва між Хмельницьким та польським королем, трансільвансько-українськими контактами. Окремі події, що відбувались у цей час на західноукраїнських землях, висвітлені в одній книжковій публікації⁵.

М. Кордуба став ініціатором завзятої полеміки про час виникнення української нації. Націогенез він відносив до козацьких часів. Полеміка тягнулася понад десять років – від 1930 до 1943 рр. М. Кордуба присвятив цій проблемі сім статей (серед них також німецькою та польською мовами). У цій гострій полеміці взяли участь українські історики Костянтин Чехович, Микола Чубатий, Степан Смаль-Стоцький, Вадим Щербаківський, В'ячеслав Заїкин, Микола Андрусак, Омелян Пріцак, Омелян Терлецький та

також про неопубліковану бібліографію історії України М. Кордуби. Див.: *Дашкевич Я.М.* М. Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 6. – С. 62-64; *Його ж.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Український археографічний щорічник. Н. С. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 16-24.

² *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 5-6, 42.

³ *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. – Краків, 1940. – 28 с.

⁴ *Korduba M.* The Reign of John Casimir: part 1, 1648-1654 // The Cambridge History of Poland. – Cambridge, 1950. – Vol. 1. – P. 502-517.

⁵ *Кордуба М.* Богдан Хмельницький у Белзчині і Холмщині. – Краків, 1941. – 39 с.

ін. Окрему брошуру на цю тему видав Стефан-Марія Кучинський⁶. Дискусія зійшла на політичну дорогу і врешті – тому, що вона велася у Львові також під час німецької окупації, – німці її заборонили.

Історик розглядав територію та населення України як нероздільну цілість. Так виникли його дослідження з історичної географії – про західну границю Галицько-Волинської держави у XIII ст.⁷ та про молдавську границю на Покутті в період до XVI ст. До статей з історичної географії необхідно залічити й етюд про локалізацію давнього міста Хмелів та про Звенигород.

Близькою до такої тематики була регіональна історія, причому, як правило, М. Кордуба концентрував своє зацікавлення на землях, в яких він перебував особисто чи в яких мав намір побувати. Тому він написав історію Буковини⁸, Холмщини і Підляшшя⁹.

М. Кордубу треба вважати одним з піонерів дослідження української топонімії, до якої він підходив не лише з мовознавчими критеріями (з цим пов'язані його наукові вимоги до записування географічних назв), але ставився до неї, до топоніміки, також як до допоміжної історичної дисципліни. Серія статей на цю тему завершилася аналітичним дослідженням¹⁰.

Він приділяв велику увагу біографістиці. Це статті, присвячені Тарасові Шевченкові, Пантелеймонові Кулішеві, Володимирові Антоновичу, Феофанові Лебединцеву, серія статей про Михайла Грушевського (також німецькою мовою). Близькі до них некрологи – Бориса Грінченка, Омеляна Калитовського та Михайла Грушевського. Не втратили актуальності біограми, вміщені у польському біографічному словнику: Брюховецький, Ханенко, Грушевський, Хмельницькі – Михайло, Богдан, Тиміш, Юрій, Хмельницький-Яненко, Чалий, Дорошенко та ін.

М. Кордуба дуже уважно стежив за новою історичною літературою. Його доробок становить майже сто рецензій, а також численні історіографічно-бібліографічні огляди, адресовані також позаукраїнським історикам і видані французькою й німецькою мовами.

Історик не цурався всесвітньої історії. Він став автором хрестоматії для шкіл¹¹, писав про добу Людовика XIV. Опублікував свою методологію історії¹².

Він дуже добре розумів потребу хвилини, захищаючи Україну як неподільну цілість – з цією метою підготував атлас України, який витримав три видання¹³, та неодноразово друкував насичені статистикою нариси про територію і населення України¹⁴, також німецькою і французькою мовами. Вважав це своїм національним обов'язком.

⁶ Про дискусію див.: [Dachkévtych Y.], Pritsak O. Myron Korduba – Bibliography // *Korduba M. La littérature...* – P. XXXIV-XXXVI. Див. також: *Kuczyński S.M. Czas i miejsce odgraniczenia się Ukrainców od Moskwiczów.* – Warszawa, 1937. – 34 s.; *Андрусак М.* Етапи в розвитку української нації. – Прага, 1941. – 14 с.

⁷ *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицько-Волинської держави в XIII ст. – Львів, 1925. – 84 с.

⁸ *Кордуба М.* Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – V; 87 с.

⁹ *Кордуба М.* Північно-західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с., 1 карта; *Його ж.* Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941. – Т. 1. – 123, [4] с.

¹⁰ *Кордуба М.* Що кажуть назви осель? – Львів, 1938. – 22 с.

¹¹ *Кордуба М.* Картини із всесвітньої історії. Для народних і виділових шкіл. – Чернівці, 1909. – VIII, 126 с.

¹² *Кордуба М.* Методологія історії. Виклади 1921/22. – Львів, 1922. – 47 с. (літографоване видання).

¹³ *Кордуба М.* Географічний атлас. – [1-ше вид.]. – Коломия, 1912. – 24 с.; 2-ге вид. – Коломия, 1914. – 24 с.; 3-тє вид., перероб. і доп. – К.; Лейпциг, [1922]. – 24, [4] с.

¹⁴ *Кордуба М.* Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с.; *Ejusd.* Territorium und Bevölkerung der Ukraine. Ein geographisch-statistischer Beitrag. – Wien, 1919. – 32 s.; *Ejusd.* Le territoire et

Врешті етнологія. М. Кордубу приваблювала орнаментика волинських і галицьких писанок, що стали предметом його наукових досліджень.

***

Наукова спадщина видатного українського історика велика, різнобічна і цінна. Його вклад в українську історичну науку своєрідний та оригінальний. Актуальність багатьох досліджень не підлягає сумніву. І тут знову виникає риторичне питання: чому так рідко праці М. Кордуби потрапляють до сучасного наукового обігу?

У зв'язку з цим дещо пригадаю. Шість років тому, в березні 2001 р., Львівський національний університет ім. І. Франка спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича, Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського – обидва інститути академічні, також спільно з Науковим товариством ім. Шевченка та з Львівським осередком Українського історичного товариства провели велику наукову конференцію «Мирон Кордуба – вчений, педагог, громадянин», приурочену до 125-річчя від дня народження. Було подано проект видання п'ятитомника праць М. Кордуби заходами Наукового товариства ім. Шевченка (без перекладів його німецьких і французьких праць та без публікації наукових праць, які залишилися в рукописах). Львівський університет обіцяв профінансувати видання «Бібліографії історії України». Передбачалося опублікувати також його щоденник (таке зобов'язання взяв на себе Інститут української археографії).

Ніщо з цього виконано не було.

МИРОН КОРДУБА ЗБЛИЗЬКА

Серед представників львівської історичної школи Михайла Грушевського був цілий ряд талановитих науковців, доля яких склалася по-різному. Не лише залежно від таланту, але й внаслідок умов, у які вони потрапляли. Практично викляті радянською історіографією 1930–1980-х рр. за «націоналізм», вони тепер надто поволі повертаються із забуття. А разом з іменами – їх твори, важливі, повноцінні, знання яких позбавило б сучасну українську історичну науку від необхідності вишукувати та заповнювати т. зв. білі плями, бо, виявляється, значна частина цих білих плям була усунена ще кілька десятиріч тому.

До таких забутих, але незабутніх імен належить також постать професора Варшавського та Львівського університетів Мирона Кордуби (1876-1947). Історик України середньовічних та нових часів (Галицько-Волинська держава, Козаччина), дослідник витоків української нації, джерелознавець, який один з перших звернув увагу на значення топонімічних досліджень для історії України, археограф, етнолог – одним словом, учений з широким кругозором та відомий ерудит – повертається на належне йому місце в українській історичній науці.

Склалося так, що я неодноразово зустрічався з М. Кордубою за його життя, а пізніше намагався вберегти і донести до наукової громадськості його спадщину. Тому й виник сьогоднішній спогад.

Епізод перший. Липень-серпень 1937 р. Косів на Гуцульщині

Мені було тоді одинадцять років, але в пам'яті події того часу збереглися добре. Вілла Остапа Луцького (двоповерховий дерев'яний будинок у гуцульському стилі) була розташована на окраїні містечка, над невеликим потічком. Стежки вели високо в гори.

Остап Луцький – поет з групи «Молода муза», військовий діяч часів Української революції (офіцер Української галицької армії). Пізніше – політичний діяч, один з лідерів Українського національно-демократичного об'єднання, сенатор Речі Посполитої.

Його дружина жила влітку на віллі, де за невелику плату відпочивали «представники» української інтелігенції.

1937 рік був там «варшавським» роком. Отже, на віллі зібралися:

– Олександр Доценко, колишній підполковник армії Української Народної Республіки, ад'ютант Симона Петлюри, автор двотомника документів «Літопис Української революції» (1923-1924), дослідження «Зимовий похід» та інших. У Косові він був разом з дочкою;

– Василь Тисяк, український ліричний тенор, соліст Варшавської опери;

– Мирон Кордуба з дружиною Євгенією, професор Варшавського університету. Йому було тоді під шістдесят років, дружина на три роки молодша. Невисокий, сивий, з характерною іспанською борідкою. Поважний у поведінці та в розмовах.

Пригадую дещо з розмов, які М. Кордуба вів з О. Луцьким серед квітника за віллою про свою співпрацю у варшавському часописі «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*», виданні, що виступало за українсько-польське порозуміння та видавалося польськими інтелектуалами-українофілами, про огляд «Радянсько-українська література 1917-1931 рр.» й інші загальні й політичні теми, які я не дуже добре розумів.

На хлопця, що бавився в квітнику, співрозмовники, звісно, не звертали уваги. Був я в Косові не сам, а з моєю мамою, Оленою Степанівною, у якої знайшлося чимало спільних тем для розмов з Мироном та Євгенією Кордубами. Моя мати – викладач гімназії сестер василіанок у Львові – навчала обох доньок Мирона. Були в Косові домашні й позадомашні розваги. Домашні – вечірня гра в карти, преферанс, в якому активну участь брав професор та його дружина. Був вечір пісні Василя Тисяка. Прогулянка в гори – на Михалка (назва гори). На полонині збирали квіти. В цій прогулянці брала участь також товаришка моєї матері зі студентських часів Марія Бачинська – дружина Дмитра Донцова, яка, щоправда, на віллі О. Луцького не відпочивала.

Епізод другий. 1942-1943 рр. Львів

Миронові Кордубі 63-64 роки. Останні роки були знову дуже важкими – у нього всі вони взагалі не були легкими. Початок Другої світової війни, облога Варшави, переїзд до Холма, де він викладав в українській гімназії. Відтіля довелося їхати – чи, радше, тікати – до Львова, коли польські боївки в середині 1941 р. почали вирізувати українську інтелігенцію.

Професор постарів. Викладаючи в Першій українській гімназії історію (гімназія містилася на вул. Волоській, 1, поблизу Стрийського базарчика), він був і моїм вчителем. Викладав академічним стилем і вимоги ставив високошкільні. Склавав невеличкий план класу: де хто сидить, та викликав для відповіді до свого столу за цим планом, записуючи оцінки дуже дрібним почерком до свого професорського нотатника. Вже погано чув, тому, слухаючи відповіді гімназистів, прикладав долоню до вуха.

Ми, учні, добре знали, ким є професор, бо в книгарнях продавалися тоді його недавно видані праці: «Болеслав-Юрій II, останній самостійний володар Галицько-Волинської держави» (1940), 1-й том «Історії Холмщини і Підляшшя» (1941), «Богдан Хмельницький у Белзчині і Холмщині» (1941). У мене тоді також були ці книжки, їх мала і бібліотечка нашого класу.

Березень 1943 р. Львівський літературно-мистецький клуб (тепер у цьому будинку на вул. Січових стрільців – й у цьому залі – хор «Трембіта»; до Другої світової війни там була масонська ложа), у якому читався цикл дискусійних лекцій про формування української нації. Я прослухав цей цикл, у підготовці та проведенні якого значну роль відіграв М. Кордуба. Відомо, він вважав, що нація сформувалася пізно, лише у XVI–XVII ст. Це викликало дуже жваві, а часом гострі дискусії. Вважаючи таку тематику націоналістичною, німецька влада заборонила продовження дискусійних вечорів.

Епізод третій. 1944 – травень 1947 р. Львів

Мирон Кордуба був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси. Ще 1946 р. він читав у Львівському державному університеті ім. І. Франка публічну лекцію про заслуги Михайла Грушевського перед українською історичною наукою. Ім'я Кордуби з відповідними епітетами не сходило зі сторінок обласної та республіканської преси, його «проробляли» також у столичних московських газетах.

Історію цього повсякденного цькування викладати не буду – про нього я писав кілька років тому (Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 32-98). Кордуба був в. о. професора та в. о. завідувача кафедри історії західних і південних слов'ян в університеті. З Академії наук його звільнили, бо він рішуче відмовився переїхати в «почесне заслання» до Києва.

Під час однієї з наукових сесій в університеті я був на його доповіді про західні кордони Галицько-Волинської держави. Як інші дослідження М. Кордуби, так і ця доповідь (повідомлення на таку тему він публікував уже раніше) дуже скрупульозно обґрунтовувалася фактологічно. У дискусіях професор був твердим і різким. Трапилася сутичка після цієї доповіді з істориком мистецтва Йосипом Пеленським. Він висловив певні сумніви щодо деяких положень доповіді. Кордуба відповів: «Якщо ви вважаєте інакше, викладіть результати своїх досліджень – тоді поговоримо». Треба сказати, що Й. Пеленський також займався проблемою західних кордонів, отже, це були міркування фахівця.

Був час, коли з М. Кордубою я зустрічався майже щоденно як керівник бібліографічного відділу Львівського відділення Народної бібліотеки України АН УРСР – у читальних залах бібліотеки на вул. Радянській (тепер Винниченка), 24 та на вул. Стефаника, 2. Професор «відпочивав» від університетських цькувань, доповнюючи свою колосальну картотеку «Бібліографії історії України», що налічувала тоді вже понад 50 тисяч карток. М. Кордуба працював переважно над газетним матеріалом, схиливши низько сиву голову, уважно перегортаючи сторінку за сторінкою. Ми віталися, часом обмінювалися кількома словами. Сталося так, що саме в бібліотеці на вул. Стефаника, в читальному залі на другому поверсі, поряд з картотеками, його розбив параліч. Мимоволі я був свідком, коли приїхала швидка допомога і професора на ношах заносили до машини. Цей важкий епізод досі фотографічно бачу перед очима... Потім був багатолюдний похорон.

Через рік по смерті М. Кордуби з Москви прийшло затвердження його професорського звання...

Тепер ще три епізоди: зустрічі зі спадщиною професора.

Епізод четвертий

Найбільшою працею, якій він присвятив понад 25 років, була «Бібліографія історії України». Не буду характеризувати цю роботу, бо свого часу я опублікував статтю про неї (М.М. Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 6. – С. 115-130), а недавно підготував ще одну – більшу за обсягом. Але вже сама цифра – понад 55 тисяч карток, коли я її бачив та описував, визначає важливість «Бібліографії» та самовіданість професора.

Доля «Бібліографії» склалася якось химерно й сумно. Після смерті М. Кордуби його родина – вдова і дочка Стефа – передали картотеку до Інституту суспільних наук АН УРСР (сучасного Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) за сміховинну ціну – по 3 коп. за картку. Бібліографією дуже зацікавилася тоді Державна історична бібліотека УРСР у Києві – просила в дирекції Інституту дозволу скопіювати картотеку (в бібліотеці виконувалася аналогічна тема), але його не отримала. Картотекою досить активно користувався І. Крип'якевич при написанні таких праць, як «Богдан Хмельницький», «Документи Богдана Хмельницького», «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)», але після його смерті ця частина (чи частини) картотеки до наукового архіву інституту не повернулася.

Наприкінці 70-х років під час перевірки наукового архіву тогочасний директор Інституту суспільних наук Володимир Чугайов дав команду викинути картотеку як «націоналістичну» на сміття.

Якась добра душа перенесла її до відділу історичного словника української мови (не без відома завідувачки відділу – відомого мовознавця Лукії Гумецької) і серед багатьох інших картотека вціліла. Її вдалося розшукати 1989 р. саме там, а донька професора Стефа Кордуба-Ольшанська звернулася до президента Академії наук Бориса Патона з проханням відновити працю над бібліографією, підготувати її до публікації. Відповіді не отримала. До дирекції Інституту знову звернулася Державна історична бібліотека – також безрезультатно.

До нової, зрештою сучасної, дирекції Інституту українознавства (акад. Ярослав Ісаєвич) зверталася ще й дирекція Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Лариса Крушельницька) за дозволом публікувати працю М. Кордуби як пам'ятку бібліографії (як тепер друкують вже п'ятий том «Репертуару української книги 1798-1916», т. зв. картотеку Юра Меженка) – це також нічого не дало. Один з короточасних вчених секретарів інституту Андрій Ясіновський почав вводити картотеку в комп'ютер. Незабаром закинув – надто багато праці. Тепер і не знаю, в якому стані «Бібліографія історії України» М. Кордуби – справжній скарб для історика (його не може замінити «Бібліографія старої України 1240-1800 рр.» Миколи Жарких – вишло 4 зошити, про які більшість істориків не знає, бо наклад лише 300 примірників).

Епізод п'ятий

1972 р. у Мюнхені побачило світ репринтне перевидання капітальної праці М. Кордуби «La Littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte-rendu. 1917-1931». Це була

ініціатива Омеляна Пріцака та очолюваного ним Гарвардського інституту українських студій. За активної допомоги старенької пані Євгенії я склав бібліографію праць професора, що була вміщена – з доповненнями О. Пріцака – у мюнхенському перевиданні 1972 р. Тоді ж я описав праці й матеріали М. Кордуби, що залишилися в рукопису й збереглися в помешканні родини на вул. Каменярів, 3. Серед них: копії грамот молдавських XV–XVII ст. (в основному, зі збірки греко-православного релігійного фонду в Чернівцях); матеріали про революцію 1917 р. у Росії; витяги з джерел до історії західноукраїнських земель до кінця XIV ст. і про назви «Русь» і «Україна»; матеріали про табір військовополонених українців у Зальцведелі 1915-1917 рр.; перелік документів до історії Буковини 1500-1774 рр.; карта західного кордону Галицько-Волинської держави. Цілий ряд університетських курсів: «Вступ до історії України» (польською мовою), «Джерелознавство», «Музейництво», «Вступ до історіографії», «Історія України» – у кількох варіантах, серед них також окремі три томи (від найдавніших часів до гетьманства Данила Апостола включно), інший том про історію права, політичний устрій, культуру України, «Історія Західної Європи» (від часів Олівера Кромвеля до Великої французької революції), «Історія західних слов'ян в добу Перемислідів і Пястів». Також рукописи неопублікованих статей «Генеза української нації» (польською мовою), «Приазовська (Тмутороканська) Русь у XIII–X ст. по Р. Х.» (польською мовою), «Волинська земля – початки історії» (також по-польському), «Князь Юрій II Ракоці й його часи. Історична монографія» (німецькою мовою), «Панівне становище Галицько-Волинського князівства на європейському Сході в другій половині XIII ст.» (німецькою мовою), «М. Грушевський як дослідник князівської доби історії України», «М. Грушевський як учений», «Громадська діяльність Степана Смаль-Стоцького». Ще й картотеки: персоналій, місцевостей Західної Галичини. Частково цей опис було опубліковано у виданні 1972 р.

До речі, вже пізніше стало мені відомо (на підставі книги депозитів рукописного відділу Бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яка тепер зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України), що 29 червня 1940 р., – отже, за т. зв. радянських часів – як депозит було передано до відділу рукописів за № 260 М. Кордуби «Матеріали до географічного словника» та за № 261 М. Кордуби «Бібліографічний словник українських історичних діячів». Долю цих рукописів з'ясувати не вдалося.

Зважаючи на поштову цензуру і заборону висилати за кордон будь-які машинописи чи рукописи, не завізовані відповідними інстанціями (експертизою, спецчастинами), матеріали до біобібліографії М. Кордуби мені довелося пересилати О. Пріцакові як листи, до змісту яких я включав ці відомості. Листи дійшли до адресата повністю. Потім ми думали разом з О. Пріцаком, як мене підписати у мюнхенському виданні. Врешті вирішили – криптонімом N.N. Бо був рік репресій – 1972-й.

Епізод шостий

Дочка М. Кордуби Стефа звернулася до мене за порадою, де примістити особистий архів та бібліотеку вченого. Зійшлися на думці, що найкраще і найспокійніше для них буде у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, в якому я тоді працював (це був, мабуть, 1976 р.). Я перевіз і особистий архів, і дуже цінну любовно підібрану бібліотеку до Центрального архіву, отримавши – на пам'ять про професора – кілька книжок з його бібліотеки. Деякі документи і частина листування залишилися в

родини. Бібліотека професора поповнила бібліотеку ЦДІА, а його науковий та особистий архів було описано як окремих фонд.

Однак не зрозуміло, з яких причин фонд М. Кордуби було передано кілька років пізніше до Львівського обласного державного архіву. Досі не з'ясована доля кількох листів Лесі Українки, що були серед кореспонденції М. Кордуби буковинських часів.

***

У березні 2001 р. у Львові відбулося дві конференції, присвячені 125-річчю М. Кордуби: урочиста академія, влаштована Львівським обласним об'єднанням Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, та наукова конференція «Мирон Кордуба – вчений, педагог, громадянин», проведена заходами Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Наукового товариства ім. Шевченка, Львівського осередку Українського історичного товариства. Дуже хотілося б сподіватися, що в результаті цих конференцій, проведених високими установами, та публікації статей про М. Кордубу, зміниться ставлення до спадщини видатного українського історика. На другій конференції перший заступник голови НТШ Олег Купчинський вів мову про п'ятитомник вибраних творів історика, який могло б видати НТШ: т. 1 – історичні праці, т. 2 – історико-географічні, т. 3 – етнологічні, т. 4 – бібліографія, т. 5 – листування.

Не підлягає сумніву, що публікація «Бібліографії історії України» М. Кордуби навіть у такому розрізненому вигляді, в якому вона є сьогодні, недрукованих його праць, щоденника, університетських лекцій, листування, а також перевидання найважливішого з раніше друкованого потрібні українській історичній науці.

Це було б найкращим відзначенням пам'яті Мирона Кордуби.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Мирон Кордуба зблизка // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 6. – С. 114-119; *Історичний календар 2002.* – К., 2002. – Вип. 8. – С. 260-266.

МИРОН КОРДУБА ТА ЙОГО «БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Працюючи бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові, я у січні 1958 р. познайомився з велетенською картотекою «Бібліографії історії України», складеною в. о. професора кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського державного університету ім. І. Франка (такою була остання посада) М. Кордубою.

У мене був великий пієтет до професора, якого знав ще з дитинства (у 1937 р. моя мати Олена Степанів і я відпочивали одночасно з М. Кордубою та його дружиною Євгенією у виллі Остапа Луцького – кооперативного і політичного діяча, в цей час сенатора Польського сенату – в Косові) і який у 1942-1943 рр. викладав історію в Академічній гімназії у Львові, де я тоді вчився. 1958 р. я намагався впорядкувати картотеку, що була в трохи хаотичному стані (через кілька років після смерті професора 1947 р. картотеку купила дирекція Інституту суспільних наук у сім'ї покійного), встановити її комплексність, приблизно визначити кількість внесених до неї записів, а також продумати можливість використання в тогочасних умовах. Це був

період короткотривалої «відлиги», коли можна було будувати плани про велику наукову бібліографію історії України, в якій зібраний М. Кордубою матеріал повинен був зайняти відповідне місце.

Тоді, у 1958 р., я опрацював досить докладний план впорядкування та використання картотеки, опрацював схему, за якою можна було розділити матеріал. Картотеку передбачалося розмістити в окремій шафі з 36 шухлядами, пристосованими до формату карток. Таку шафу справді було виготовлено. Тогочасний директор Інституту суспільних наук Іван Крип'якевич дуже добре розумів вартість бібліографії, з якої сам користав, та незабаром насунулася чергова реакція на історичну науку, а в 1966 р. мене змусили покинути Інститут.

У зв'язку з цією бібліографією, а також іншими історико-бібліографічними працями, у мене встановився добрий контакт з Державною історичною бібліотекою УРСР, в якій періодично відновлювалася дискусія про необхідність підготовки наукової бібліографії історії України. Для «Науково-методичного збірника», який бібліотека почала видавати 1961 р., я підготував статтю про бібліографічну спадщину М. Кордуби. Але видання «Науково-методичного збірника» припинилося на першому випуску – даліше видання було заборонено. З цієї причини моя стаття «М.М. Кордуба та його “Бібліографія історії України”» побачила світ лише 1963 р. у «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (К., 1963. – № 6. – С. 62-64), підписана псевдонімом «С. Пісковий». До цієї теми я повертався ще кілька разів. Уперше 1971 р., коли 30 березня виступав у Києві з доповіддю «Бібліографічні праці М. Кордуби та їх використання при складанні бібліографії “Історія Української РСР”». Це було на установчій нараді упорядників бібліографії «Історія Української РСР» (так вона звалася офіційно), скликаній Державною історичною бібліотекою УРСР. Складанням бібліографії мала керувати великий ентузіаст цієї справи, головний бібліограф бібліотеки Ніна Селівачова, яка також передбачала використання картотеки М. Кордуби. З цих планів нічого не вийшло. І через наступ реакції у 1972 р., скерованої, значною мірою, саме проти історичної науки, і через заполітизовану атмосферу в Інституті історії Академії наук УРСР, працівники якого мали здійснювати патронаж над історичною бібліографією. Доповідь 1971 р. опублікована не була.

Вдруге я нагадав про існування історичної бібліографії М. Кордуби в складеній О. Прицаком та мною бібліографії видатного українського історика, що побачила світ 1972 р. у виданні: *Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne. Comptendu 1917-1931.* – Munich, 1972. – Р. 19-48 римської пагінації (моє авторство, відповідно до тогочасних умов, позначено криптонімом N.N.).

Пізніше про бібліографію М. Кордуби, здавалося, забули. Та, треба шкодувати, не цілком. Десь у кінці 70-х – на початку 80-х років, під час чергового нападу пильності в Інституті суспільних наук, проглядаючи архів Інституту, натрапили на велетенську картотеку з явно неблагонадійними бібліографічними записами. Було видано розпорядження тогочасного (1973-1981) директора Володимира Чугайова викинути її як непотрібну. Коли 1990 р. я формально повернувся до Інституту суспільних наук як провідний науковий співробітник та керівник Львівського відділення Археографічної комісії АН УРСР, почалося з'ясування долі бібліографії М. Кордуби. Виявилось, що якась добра та відважна душа знехтувала розпорядженням дирекції і картотека опинилася серед словникових матеріалів, що зберігалися у відділі історичного словника української мови Інституту. Очевидно, це сталося не без відома завідуючої відділом, видат-

ного українського мовознавця Лукії Гумецької. В цей спосіб бібліографію М. Кордуби знову витягли на світло денне. Виникли проекти її використання.

У цей же час (у 1991 р.) директор академічної Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Лариса Крушельницька звернулася до дирекції також академічного Інституту суспільних наук (директора Ярослава Ісаєвича) з проханням передати картотеку для опрацювання та видання друком як пам'ятки бібліографії, але до згоди не дійшло. Картотека залишилася в Інституті й тут почалися заходи переведення її на комп'ютер для подальшого всебічного використання. Ці наміри поза початкову експериментальну стадію (наскільки мені відомо) не вийшли. Переведенням картотеки на комп'ютер займався один час співробітник Інституту суспільних наук Андрій Ясіновський, але швидко від цього відмовилися. М. Кордуба писав дрібним почерком, а картки були складені на багатьох мовах. Сьогодні бібліографія М. Кордуби далі лежить мертвим капіталом в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича (як було перейменовано Інститут суспільних наук) Національної академії наук України у Львові практично недоступна для дослідників, хіба для окремих працівників Інституту.

Пізніше справа бібліографії М. Кордуби ще деколи виринала на поверхню наукового життя. Згадка про неї з'явилася в праці Патриції Кеннеді-Грімстед: *Archives and Manuscript Depositories in the USSR. 1. Ukraine and Moldavia.* – Princeton, 1988. – Vol. 1. – P. 570. У червні 1989 р. дочка М. Кордуби Стефанія Ольшанська звернулася з листом до президента Академії наук Бориса Патона з проханням активізувати працю над бібліографією, але це не зрушило справи з місця. У 1996 р., в зв'язку з 120-річчям від дня народження М. Кордуби, яке відзначалося у Львівському державному університеті ім. І. Франка, я підготував статтю «Мирон Кордуба та його “Бібліографія історії України”», але ювілейний збірник світу не побачив. Нічого дивного, що в зв'язку з ще одним ювілеєм (125-річчя від дня народження історика минуло 2 березня), внук М. Кордуби професор Борис Білинський написав: «Невизначеною є доля унікальної “Бібліографії історії України”, яка “зберігається” (а, властиво, втрачається) в Інституті українознавства НАНУ» (див. його статтю: *Мирон Кордуба як політик державницького напрямку // Поступ.* – Львів, 2001, 7-8 квітня). Бо, справді, з кулуарів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України надходять неприємні відомості про розбазарення картотеки, викрадення її частин. Байдуже ставлення дирекції Інституту не дає можливості ні підтвердити, ні заперечити такі чутки. У своїй доповіді «Мирон Кордуба зблизька» (на ювілеї 2001 р. 23 березня у Львівському національному університеті) я знову торкнувся тепер вже загадкової долі «Бібліографії історії України» М. Кордуби, але з боку дирекції згаданого Інституту знову натрапив на стіну мовчання.

Історична бібліографія України далі залишається нездійсненою мрією, від реалізації якої, без сумніву, залежить піднесення науково-дослідницької праці в ділянці історії України на вищий рівень. Враховуючи сильні та слабкі сторони свого проекту 1971 р., Державна історична бібліотека України в середині 90-х років відновила збір бібліографічного матеріалу з історії України. Думаю, що при реалізації цього проекту, який дуже хочеться колись вважати доведеним до кінця, не можна обійти стороною бібліографію М. Кордуби. Надто довго цей великий науковий здобуток лежить без руху і не приносить тієї користі українській науці, яку мав принести. Якщо з картотекою трапилася якась катастрофа (виходить, вже в час незалежності України, отже, кивати тут на т. зв. радянську владу не має потреби), то й використання того, що залишилося, буде корисним.

З картотекою не мав можливості ознайомитися Микола Жарких, який тепер видає (правда, мінімальним тиражем) «Бібліографію старої України 1240-1800 рр.» (К., 1998-2000. – Зошити 1-4). А бібліографія М. Кордуби явно збагатилася та полегшила його важливу працю.

Не маючи наміру повторювати те, що було опубліковано мною 1963 р. про історико-бібліографічну діяльність М. Кордуби в цілому, я переглянув ще раз свої нотатки, зроблені у 1958-1971 рр. та пізніше (в зв'язку з працею над статтею про переслідування, які довелося зазнати М. Кордубі у 1944-1947 рр., див.: *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // *Воля і Батьківщина.* – Львів, 1996. – Ч. 3. – С. 53-91*), щоб по-новому викласти відомості лише про «Бібліографію історії України». По-новому, бо в сьогоденній текст включено також дані, які раніше не публікувалися. Подані нижче конкретні відомості про картотеку М. Кордуби стосуються 1958-1966 рр., коли вона була для мене доступною. 1990 р. я не перевіряв стан збереженості картотеки, яка могла понести додаткові втрати під час своєї пізнішої досить драматичної історії.

Думка підготувати «Бібліографію історії України» виникла у М. Кордуби 1932 р., коли він був професором (за контрактом) історії України у Варшавському університеті та розпочав підготовку великої історіографічно-бібліографічної розвідки «Радянська українська історична література. Огляд за 1917-1931 рр.», що була надрукована французькою мовою у Варшаві 1937-1938 рр. в органі Федерації Історичних товариств Східної Європи «Bulletin d'information des sciences Historiques en Europe Orientale» – Т. 8-9 (а також окремою відбиткою обсягом 277 с.) та пізніше перевидана у Мюнхені 1972 р. – про що вже згадувалося вище. Від принагідного доповнення картотеки М. Кордуба перейшов поступово до систематичного опрацювання як бібліографічних показників, так і до описування літератури (особливо статей у журналах, збірниках, газетах). Працю не припиняв він протягом подальших 25 років уже як надзвичайний професор історії України Варшавського університету, викладач гімназії у Холмі та Львові, в. о. професора і завідуючого кафедрою Львівського університету ім. І. Франка та, одночасно, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР. Інтенсивність праці була різною – вона пригальмовувалася під час війни, але помітно інтенсифікувалася у 1944-1947 рр., коли професор шукав відпочинку і відради від політичних цькувань саме у впертій систематичній бібліографічній праці. Він довгі години просиджував у академічній бібліотеці (в колишній Наукового товариства ім. Шевченка, а також у центральному приміщенні на вул. Стефаника), маючи під рукою скриньки з картотекою. В моїй пам'яті збереглася низько нахилена над газетами фігура, що повільно перегортала сторінки й час до часу заповнювала картку. Над своєю бібліографією він працював буквально до останніх моментів свого свідомого життя. Саме в Львівській філії Бібліотеки АН УРСР, у читальному залі на вул. Стефаника, 2, коли він доповнював картотеку, його розбив параліч і за кілька днів він помер. «Бібліографію історії України» вважав справою свого життя. Працював сам, без помічників, хоча розумів, що завершити таку працю без них нереально, тому десь у 1945-1946 рр. ставив питання (у Львівському відділенні Інституту історії України) про двох, хоча б, технічних помічників, яких, однак, не отримав. Зрештою, Львівське відділення Інституту було формально ліквідовано 15 вересня

* Стаття публікується у цьому виданні (ред.).

1946 р., М. Кордуба залишився працювати лише у системі університету. Він раніше пропонував утворити також у Києві невелику Бібліографічну комісію (з яких трьох співробітників), що зайнялася б, у першу чергу, опрацюванням газетного матеріалу, перебуваючи одночасно в постійному зв'язку з М. Кордубою. З цього проекту також нічого не вийшло.

Концепцію бібліографії виклав М. Кордуба в спеціальній доповідній записці, складеній у 1945-1946 рр. (примірник її зберігався в родині професора, я скопіював її 1961 р.). «Ладжена мною бібліографія, – писав він, – охоплює, щодо змісту, історію України в найширшій значенні цього слова, тобто не лише політичну, але й культурну та господарчу історію, суспільний та державний лад, передісторію, краєзнавство, побут, помічні науки історії (палеографію, дипломатику, хронологію, геральдику, сфрагістику), джерелознавство, методологію, історіософію і навчання історії. Щоби надто не перевантажувати об'єму майбутньої публікації, полишаю на боці фольклор [...]. В обсяг бібліографії включив також всі біографічні матеріали, які дадуть підставу до складення біографічного словника, картографію, видані друком портрети та фотографічні знімки осіб, праці та статті про поодинокі оселі». Крайньою датою, до якої М. Кордуба думав довести свою бібліографію (як з погляду подій з історії України, так і часу публікації), він поставив 1941 р.

«Найважливішою та zarazом найскладнішою річчю в бібліографії є систематика, – писав у записці М. Кордуба, – її завдання – уможливити користувачеві швидко і повне підшукування потрібної літератури. Можна сказати, що вартість бібліографії залежить в значній мірі від доцільного розподілу матеріалу на поодинокі частини, групи, відділи, підвідділи і т. д.». М. Кордуба підготував відповідну схему, яку, однак, мені розшукати не вдалося.

Дещо про базу бібліографії. Свою картотеку М. Кордуба складав на підставі опису з автопсії книг, брошур, статей. Як матеріал для розпису – і для розшуків – він використовував пристатейну, внутрікнижкову, журнальну і газетну бібліографію, а також «вповні використав» (за терміном М. Кордуби) фундаментальні бібліографічні покажчики українських (І. Левицький, О. Лазаревський, І. Калинович, В. Січинський), російських (В. Межов), польських (Е. Колодзейчик, Є. Барвінський, М. Фрідберг) та інших авторів. Він «вповні використав» ряд журналів, серед них такі, як «Киевская старина» 1882-1906 рр., «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (155 томів), «Україна» 1907-1911 рр. та з 1914 р., «Записки Наукового товариства в Києві» 1908-1916 рр., «Украинская жизнь» 1912-1917 рр., провінційну періодику типу «Херсонских губернских ведомостей» 1839-1888 рр., «Херсонских епархиальных ведомостей» 1860-1894 рр. Використав усі журнали, що виходили на Наддніпрянській Україні у 1917-1931 рр. Російську періодику – «Славянский сборник» 1875-1877 рр., «Былое» 1906-1907 рр., еміграційне «Вольное слово» 1881-1883 рр. Далі: «Kwartalnik Historyczny» 1887-1939 рр., «Archeion» 1927-1936 рр., «Ateneum Wileński» 1923-1927 рр., «Sioło» 1866-1867 рр., «Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne» 1933-1939 рр., серію «Biblioteka Lwowska» (37 томів). Також «Časopis Českého Musea» 1827-1925 рр., «Zeitschrift für österreichische Geschichte» 1911-1935 рр. «Висказ “вповні використав”, – пояснював М. Кордуба, – означає винотування не лише всіх розвідок і статей, але й рецензій і взагалі всього матеріалу. Крім цього, використав з багатьох інших журналів по кілька або кільканадцять річників (томів) і чимало збірників». В останні роки життя М. Кордуба займався розписуванням газетних статей. «До цього спонукало

мене спостереження, – знову цитую М. Кордубу, – що газетні статті та дописи з місць приносять багато дуже цінного матеріалу, який досі лежить невикористаний, а його розшукування без бібліографічного провідника майже неможливе. Для прикладу згадаю, що підставовий матеріал про т. зв. “нову еру” [...] розписаний по сотках газетних статей і дописів з 1890-х та 1900-х рр., розшукування яких забрало би масу часу і енергії. Ще більше це відноситься до тематики про читальні, народні віча, надужиття при виборах, переслідування з боку уряду, політичні партії та взаємини між ними, взаємини укр[аїнського] населення з панівними народами, боротьбу за права мови, економічне положення народних мас, страйки та заворушення, життя в сільських та міських громадах, суперечки за літературну мову та правопис, діяльність поодиноких інституцій та товариств, шкільництво, бурси, театр, торгівлю (крамниці), кооперативний рух, домашній промисел, парцеляцію дідичівських маєтків, еміграцію та колонізацію, п’янство та пропаганду тверезості, елементарні нещастя та ін[ше]. Очевидно, що притягнення газетного матеріалу дуже ускладнює бібліографічну роботу, але воно незвичайно піднесе цінність майбутньої бібліографії». Програма, як видно, була накреслена широко. Тим більше, що мовних обмежень для зібраного матеріалу не було. Але й самому авторові проекту вдалося зробити дуже багато.

Кількість зібраних у картотечі бібліографічних записів М. Кордуба оцінював у 1945-1946 рр. у понад 50 тисяч. Мої приблизні підрахунки доводять, що ця кількість була заниженою. В момент передачі картотеки до Інституту суспільних наук Академії наук у ній було орієнтовно 60 тис. карток. За моїми даними, з 1958 р. у ній було близько 55 тис. записів, але тоді картотека вже не була повною (про ще я пишу далі).

Для зручності, при доповнюванні та перевірці картотеки, історик поділив її на рубрики, розташовані за алфавітом (літерні позначення на картках проставляв М. Кордуба). Повний перелік рубрик і кількість зібраних у них карток (подаю кількість у дужках) виглядали на 1958-1963 рр. так (зберігаю правопис оригіналу):

А. Антропология (20); археология в трёх подразделах, останній з них за місцевостями (2300); архіви на території СРСР і Польщі, також описи у двох підрозділах – другий, що охоплював подорожі, було пізніше виділено окремо (у першому – 700).

Б. Бібліографія (800); бібліологія – відсутній; бібліотеки загально, на області Польщі, на області Радянщини, в інших краях (400); бібліографії: а) збірники, б) поодинокі особи – обидва підрозділи відсутні;

В. *Varia* (15); військовість – *militaria* (20); віра і церква: а) православ’я; б) унія і римський католицизм, в) протестантизм, г) загальні (разом 530).

Г. Господарство і суспільні справи (800); генеалогія: а) загальні, б) поодинокі роди (разом 20); географія історична (60).

Е. Економіка – теорія (5); етнографія (280).

Ж. Жиди (100).

І. Іконографія: I – історичні особи до кінця XVIII ст.: а) збірники, групи і типи, б) поодинокі особи; II – діячі новочасні (XIX–XX ст.): а) збірні знімки, б) поодинокі особи (1300); історіографія: а) загальні огляди розвідки, б) поодинокі історики (разом 135); історіософія – розділ відсутній; історія політична – розділ відсутній.

К. Картографія (200); колонізація і міграція (80); краєзнавство – розділ відсутній; культура і побут (90).

Л. Література: а) загальні огляди, б) збірки пам’яток і хрестоматії, церковні книги (разом 90); література стара до кінця XVIII ст.: а) пам’ятки і групи пам’яток, б) пись-

менники (разом 220); література нова – від Котляревського: а) огляди, анонімні твори; б) письменники (разом 475).

М. Мемуаристика (80); методологія історіографії (5); мітологія – поганство (50); мистецтво; I – а) загальні праці, вистави, б) обласні й місцеві; II – архітектура: а) загальні, б) пам'ятки, в) митці; III – малярство: а) загальні, каталоги, б) пам'ятки, в) маляри; IV – різьба і гравюра: а) загальні, каталоги, б) пам'ятки, в) митці; V – мініатюри (рукописні й друковані); VI – металургія, золотництво; VII – декоративне, ужиткове і народне мистецтво (разом 295); музеї та музейництво (300), музика та спів (100).

Н. Народи чужі на Україні (20); наука: а) загальне, б) наукові установи, в) з'їзди, конгреси, виставки (разом 80); науки помічні: а) палеографія, б) дипломатика, в) сфрагістика і геральдика, г) епіграфіка, г) хронологія (разом 60); нумізMATика (20); націологія (12); навчання історії (2).

О. Ономастика (85); оселі (2300).

П. Подорожі (80); подорожі по бібліотеках і архівах (250); праісторія: а) праарійці, б) траки, в) іранці, г) грецькі колонії, д) римська доба, е) кельти, германи, ілірійці, ж) слов'яни, з) тюрки, монголи, й) Кирило і Методій, церковно-слов'янщина (разом 150); преса (3170).

Р. Рукописи на терені СРСР і Польщі (400).

С. Славістика і слов'янщина взагалі (100).

Т. Театр: а) загальне, б) драматургія, в) драматурги і актори (разом 130).

У. Устрій і судівництво: I – 1) адміністрація взагалі, конституція, поліція, віросповідання, 2) водні, лісові, комунікаційні справи, 3) вивласнення, управа державних мастностей; II – право і судівництво: 1) право звичаїв, 2) право позитивне: а) цивільне, б) торговельне, в) векселеве, г) карне, г) процедура, екзекуція, д) поступовання неспірне (разом 1500).

ДЖ. Джерела: I – 1) загальне джерелознавство, 2) географічно-етнографічні для праісторії (головніші джерела), 3) староруські літописи і хронографи, 4) литовсько-руські літописи, 5) хроніки і літописи: а) чужі хроніки і газетні вістки (латинкою), б) місцеві козацькі і сучасні літописи, оповідання, пом'яники, легенди, вірші; II – 1) збірки актових і інших матеріалів (серійні й багатотомові збірки), 2) поодинокі документи, універсали, рескрипти, протоколи, листи і т. п. (матеріали розділу I відсутні, у розділі II – 250).

Ц. Церкви, монастирі, братства, чудотворні ікони (350).

Ш. Шевченкіана (2250).

Поза цими рубриками:

Псевдоніми (2200).

Драгоманіана (250).

Матеріали з української преси, поділені за десятиріччями, від 1870 до 1929 р. (28 000).

Згідно з загальним підрахунком цих даних автора, картотека налічувала понад 50 тис. карток, що менш-більш узгоджується з проведеними вище підрахунками. Як видно з переліку, вже 1958 р. в ній був відсутній, без сумніву, дуже великий розділ політичної історії, відсутні були також розділи бібліології, біографії, історіософії, краєзнавство, перша частина розділу «Джерела». Важко визначити, скільки карток вони налічували, особливо основний розділ політичної історії. Наскільки відомо, відсутню частину картотеки взяв на тимчасове користування тогочасний директор Інституту Іван Крип'якевич, який тоді інтенсивно працював над рядом важливих історичних праць

(«Галицько-Волинська держава», «Київська держава», «Богдан Хмельницький», «Документи Богдана Хмельницького», «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій» та інші). Вилучені частини картотеки назад до неї не повернулися.

Писав М. Кордуба на картках, трохи менших від теперішнього стандартного бібліотечного формату, їх робив він із звичайного канцелярського паперу, формату відомого тепер як А-4, розрізаного на вісім частин. Писав дрібним, але розбірливим почерком, часто ануючи переглянуту літературу, додаючи до неї критичні зауваження.

1963 р. я закінчив статтю про бібліографію М. Кордуби таким словами: «Цінність картотеки “Бібліографії історії України” М. Кордуби, безперечно, дуже велика. Велетенський, частково унікальний бібліографічний матеріал, відбитки в картотеці, має, зокрема, першорядне значення як контрольний матеріал для складання великої фундаментальної наукової бібліографії [...]. Основна частина картотеки М. Кордуби має увійти в робочу картотеку майбутньої бібліографії [...]. Таким чином найкраще буде здійснений творчий задум М. Кордуби, і результати його багаторічної, наполегливої роботи нарешті увійдуть – згідно з його бажанням – у скарбницю нашої історичної науки».

З того часу минуло майже 40 років. «Бібліографія історії України» М. Кордуби в скарбницю нашої історичної науки не увійшла.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Український археографічний щорічник. Н. С. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 16-24.

ОЛЕКСА КОЖАН

МІЖ МОЛОТОМ І КОВАДЛОМ. ОЛЕКСА КОЖАН

Заболотці – типове галицьке село-вулицівка. Одна основна вулиця-гостинець, а по обох боках хати та більші будинки. Спочатку їхати від залізничної станції (зруйнованої, до речі, вибухами диверсантів під час Другої світової війни), а мене возили драбинястою фірою повз осикову алею зліва над зарослим потічком, скручували наліво біля будиночка залізничника Галамаги і біленької жидівської корчми (все це поза селом), а потім – повз цвинтар на основний гостинець, що проходив через село. Справа кілька селянських хат, потім приходство мого діда отця Івана Степанова з великим садом і старезною липою (чотирьом чоловікам в обхват – її по-варварському зрізав у 50-х роках минулого століття тодішній голова колгоспу), двома стодами, стайнею, дровітнею, в якій стояла поламана бричка, песячою будою і далі шпихлірем на зерно. Старенька дерев'яна церква, збудована ще у 1746 р. (її малював Іван Труш, що народився в недалекому селі Висоцьку; він малював також портрет мого діда – обидві картини пропали після арешту мого і мами в грудні 1949 р.), як також дерев'яна дзвіниця. Дідусеві («дзядзьові») йшли восьмидесяті роки життя. В церкві правив священник-сотрудник, спершу отець Іван Мацієвський (що поїхав місіонером до Африки), потім отець Теодор Кутний. Дідусь правив лише ранесенько тиху службу Богу, а я, коли був влітку в Заболотцях на вакаціях, служив йому – дзвонив біля нього маленькими дзвіночками. Біля церкви при дорозі була читальня «Просвіти», біла хатина, в якій співав хор, часом давали вистави. Тут була сільська бібліотека. Потім на місці читальні збудували двоповерховий Народний дім – я навіть підносив кілька цеглин на будову. На закруті дороги зліва велика світла модерна школа, в якій директорувала пані Утинчуківна, добре освічена, спроваджувала собі французькі журнали. З вибухом війни вона перебралася до свого будиночка в Бродах (де я мешкав який місяць, слухаючи по ночах стрілянину на околицях міста), а після війни виїхала до Польщі.

Далі обабіч були селянські хати. Десять тут була бідна хата Меланії Кожан, в якій мешкали Олекса, його менший брат Федір і сестра Катерина (всього ж у Василя і Меланії Кожанів було п'ятеро дітей).

Над селом панувала тінь польського поліцая. Село було свідоме, пам'ятало добро і зло. Пам'ятали, що попередника отця Івана Степанова вбили в саді польські вояки-галерчики у 1919 р. Тінь поліцая була цілком реальною, бо коли ми з хлопцями на трьох тичках, пов'язаних до купи (щоб було високо і видно), вивісили жовто-блакитний прапор на подвір'ї, поліцей прибіг зразу з погрозами, вимагаючи його зняти. Фірмана Мирона з сусіднього села Чехів наказав вигнати як «комуніста» і це мусили зробити.

Олексу Кожана я добре знав у дитинстві. Коли мені було близько дев'яти років, він крамарював у кооперативі в Заболотцях і досить часто заглядав на приходство, особливо влітку, коли там відпочивала моя мати Олена Степанів-Дашкевич. Всі знали,

що його недавно випустили з в'язниці, де він сидів за комунізм. Це не перешкоджало йому крамарювати у цілком не комуністичному кооперативі та приходити як своя людина на приходство. На веранді, через яку заходили до хати, на масивному селянському столі завжди було для нього велике горня запашної кави з молоком і великий шмат домашнього хліба з маслом. Я вмощувався на довгій твердій лаві біля нього і ми починали розмову, куди підемо завтра чи післязавтра, якщо в Олексі буде вільний час. Він водив мене по околицях села. На дорогу, що вела до залізничної станції. Там ріс великий кущ бузини, з якої Олексі майстрував мені дудочку або сикавку, щоб водою обливати хлопців і дівчат. Ходили на цвинтар, на могилу-склеп, де був похований брат мами, сотник Української галицької армії Ананія Степанів, який загинув у бою з поляками в 1919 р. під Журавном. Потім йшли через дорогу на зарослий холерний цвинтар, якого все ще боялися. На полях шукали слідів Першої світової війни. Броди, Заболотці були на лінії австрійсько-російського фронту. На полях ще стояли куполоподібні сталеві австрійські бункери – вогневі точки для кулеметів. У схилі гори недалеко залізничної колії, що йшла на Броди, був викопаний бетонований зал польового шпиталю. Спускалися на дно кар'єру, в якому ламали камінь – опоку – на фундаменти хат. Купалися в річці, що протікала за залізничною колією. А найдалі добиралися дорогою до ставу у Вовковатиці, щоб оглядати водяний млин, коли до нього привозили лантухами зерно, а вивозили мішками борошно.

Цих прогулянок врешті було не так багато, але вони досі засіли в моїй пам'яті. Олекса любив дітей, був лагідний і доступний, а зі мною поводився як з рівним. Вже пізніше я зрозумів, що він тоді тішився волею.

Перед очима стоїть його образ. Середнього росту, міцний, але худорлявий, з приємним лицем не красеня. Завжди чисто, хоча й бідно одягнений у звичайний сільський одяг. Часом думками блукав десь далеко і був наче відсутній.

Деколи на твердій лавці веранди сиділа моя мама й Олекса. Говорили як «стара війна», хоча разом не воювали. Олекса не був в Українських січових стрільцях, як Олена Степанівна, не був також в Українській галицькій армії. Але був у галицьких частинах у складі Червоної армії. Згадували давнє, але більше говорили про сучасне. Олекса був ніби комуністом (це «ніби» поясню далі), мама стояла на національних позиціях. Але суперечок між ними не було. Олекса завжди дивився на Олену Степанівну з пошаною, подивом, а ці розмови, видно було, давали йому багато.

***

На підставі документів, які я використовував ще наприкінці 50-х – на початку 60-х років у Львівському обласному державному архіві (тоді документи польської поліції ще були засекреченими, але директор архіву Галина Сизоненко на це не зважала), маминих скупих спогадів, а найбільше на підставі біографічного нарису Кіма Науменка «Олекса Кожан» (Львів, 1987. – 73 с. машинопису; нарис не публікувався; до речі, К. Науменко пов'язаний родинними стосунками з сім'єю Олексі*) намагаюся реконструювати життєвий шлях Олексі Кожана.

Він народився 28 березня 1898 р. в селі Заболотцях, тоді Брідського повіту, як селянський син Василя і Меланії. Родина була багатодітною. Крім Олексі – старші сини Феодосій, Дмитро, Степан, молодший Федір і дочка Катерина. Після народної школи в Заболотцях Олекса пішов до гімназії в Бродях. Вчився в ній у 1909-1914 рр.

* Висловлюю глибоку вдячність К. Науменкові за можливість використати його дослідження.

Після п'ятого класу даліше навчання перервала Перша світова війна. Галичина опинилася під російською окупацією. Три старші брати Феодосій, Дмитро і Степан у 1915 р. відійшли разом з російськими військами на схід.

Дев'ятнадцятирічного Олексу весною 1917 р. мобілізували до австрійської армії. Він став артилеристом у 6 полку піхоти та опинився на італійському фронті. У листопаді 1918 р. у Трієсті італійці взяли його в полон, у якому пробув неповні два роки. В полоні був членом Української громади, вивчив італійську мову. У липні 1920 р. повернувся до Заболотців, які незабаром – після наступу червоних – опинилися на території недавно проклямованої Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Глибока ненависть до польських окупантів штовхнула Олексу на шлях політичної діяльності. Він став головою сільського революційного комітету в Заболотцях. Незабаром очолив відділ народної освіти Брідського райкому. У вересні 1920 р. почався відворот червоних. Олекса пристав до галицьких частин (з колишньої Червоної української галицької армії) у складі 45 армії. Вступив до комуністичної партії. На початку 1921 р. галичан дислокували в Умані, де вони перебували до грудня 1923 р. Олекса ловив знання, став лектором історії та політичної економії в місцевій партійній школі. Місцевості мінялися: Бердичів (грудень 1923 – грудень 1924 рр.), Погребище (грудень 1924 – літо 1925 рр.), Сталіно (Колишня Юзівка, тепер Донецьк; 1926-1928 рр.). В кінці лютого 1928 р. Олекса в Харкові, столиці т. зв. радянської України. Зрештою, в тривожному настрої, бо 18 лютого 1928 р. Виконком Комінтерну засудив лідерів Комуністичної партії Західної України Романа Кузьму-Турянського та Йосипа Крілика-Василькова за український націоналізм... Тоді ліквідували перший націоналістичний ухил у КПЗУ. А Роман Кузьма-Турянський і Олекса Кожан були близькими приятелями ще з уманських часів. У Харкові Олекса зустрічався з Миколою Скрипником (офіційно ще не націонал-ухильником). Після кількох місяців у Харкові Кожана перекинули нелегально через кордон до Галичини, де восени 1928 р. він почав свою дуже коротку партійну кар'єру. Перший погром КПЗУ дуже негативно вплинув на національний склад партії, в якій українці практично (з погляду забезпечення керівними кадрами) опинилися в меншості. Симпатії Кожана – хоча кандидата в члени, а незабаром члена ЦК КПЗУ під псевдонімом «Леонід», співголови, потім і голови Крайового секретаріату КПЗУ (від січня до травня 1929 р.), коли він з підпілля керував легальною комуністичною прибудівкою, тобто партією Сельроб-єдність) – явно були на українському боці. Про це свідчили його зустрічі з Міроном Заячківським-Косарем та з опальними Р. Кузьмою-Турянським і Й. Кріликом-Васильковим.

1 листопада 1928 р. Кожан як організатор одночасно з націонал-патріотичними силами відзначив десятиріччя Великого зриву. Все це йому не забули, бо, мабуть, не для цього посілали на Західну Україну.

В конспіративних умовах Олекса в кінці 1928 р. зустрівся з матір'ю та сестрою в Бродах. Та за ним стежила поліція. Його політична діяльність у Галичині тривала рік. З вересня 1929 р. його арештували в Перемишлі та засудили на чотири роки ув'язнення. У вересні 1933 р. його звільнили, ще раз арештували і він розкрив своє справжнє ім'я. Тоді відіслали його до Заболотців під поліцейний нагляд. Він наймитував, був муляром, врешті крамарем (якраз тоді я зустрічався з ним). Так чи інакше, Кожан народився під щасливою зіркою: у вересні 1932 р. поляки обміняли групу комуністів (серед них був Нестор Хомин), навесні 1933 р. на радянську Україну відправили Мирона Заячківського, Григорія Іваненка-Барабу. Всіх – у лабети НКВД для розстрілу або

тривалого ув'язнення як українських націоналістів. Ці події Олекса перебув у в'язниці у Варшаві та Грудзьонці. Щаслива іронія долі. Були ще превентивні арешти 1937, 1938 рр. (так сказати б, за старою традицією), але ясно було, навіть для польської поліції, що черговий склад ЦК КПЗУ після другого погрому партії, ЦК, в якому українців залишилося обмаль, довір'я до Кожана не мав. Надто близький він був до націонал-комуністів. Недовір'я, мабуть, оправдане, бо молодшого брата Федора, що був кравцем у Заболотцях, він виховав націоналістом.

1939 рік приніс зміни в життя Олекси Кожана. Після збройного «возз'єднання» Західної України з радянською Україною почали розшукувати недобитків з розпущеної Москвою Комуністичної партії Західної України (тих, яких на сході не достріляли або не засунули до таборів у 1937-1938 рр.), щоб використати їх при новій ситуації. Олексу 1939 р. «обрали» депутатом Народних зборів Західної України, а в 1940 р. зробили заступником голови Пониковецької районної ради (недалеко від Заболотців), що було явною деградацією для колишнього члена ЦК КПЗУ. Та й партійний стаж з 1920 р. йому не відновили.

З вибухом німецько-російської війни 1941 р. Олекса пішов до армії, до інженерно-саперних військ. Брав участь у боях під Києвом. 1942 р. опинився недалеко Сталінграда, але вже діяли таємні накази щодо галичан: на фронт його не пустили, він служив у 1144 гаубичному навчальному полку, а через рік його взагалі відправили на військовий завод Чебаркуль Челябінської області, де він пробув два роки.

Влітку 1945 р. Олекса повернувся до рідного села на посаду заступника голови Заболотецького райвиконкому. В липні 1946 р. його перекинули до Щирця головою райради, яким він був до 1953 р. У 1947 р. «обрали» депутатом Верховної ради УРСР. Вів, по суті, подвійне життя. Намагався законспірувати брата Федора, який у 1941 р. був у похідній групі ОУН (революційної), відправленій на схід – за ним ганялися органи безпеки. В Щирці з ним востаннє бачилася моя мати Олена Степанів, що приїхала туди читати лекцію. Зустрілися як старі добрі друзі. Олекса був у депресії: він був глибоко розчарований практичними діями т. зв. радянської влади. Пошепки сказав, що його послали сюди, щоб вбити, а вбивство приписати «українським буржуазним націоналістам» (таких прикладів було чимало: в грудні 1949 р., хоча б, вбили у районі під маркою націоналістів Іллю Довганика, колишнього співробітника центральної редакції ЦК КПЗУ). Та Олекса зумів якось протриматися. Він помер у листопаді 1955 р. на 58-му році життя.

Ким був Олекса Кожан? Комуністом-ідеалістом, просто комуністом, націонал-комуністом? Певне одне: перш за все був українцем.

ІВАН ІВАНЦОВ

ІВАН ІВАНЦОВ – ВИДАТНИЙ ІСТОРИК ТА УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТ

Склалося так, що з працями Івана Іванцова – ще не надрукованими – ми мали можливість познайомитися кілька років до того, як вони побачили світ друком. І вже тоді нас здивувало те, чому вони лежать понад півстоліття неопублікованими й до них не може, незважаючи на наукову вартість, торкнутися рука видавця, науковця та широкого читача. На сьогодні становище змінилося. Видані монографії «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.» та «Стародавній Київ». Тому можемо, хоча б з такої понад 60-річної дистанції, оцінити творчий доробок їх автора.

Іван Іванцов промайнув на горизонті української історичної й археологічної науки немов метеор, який дуже швидко (на 37 році життя) згас, але залишив помітний слід в історії нашої науки. Ім'я вченого, зокрема як автора фундаментального для свого часу дослідження «Стародавній Київ», що понад 60 років мусило чекати свого видання, лише тепер повертається з забуття. Причина цього не дуже ясна. Машинописний текст згаданої праці зберігся у трьох примірниках. Мабуть, ще треба вивчати тексти інших праць з археології давнього Києва, щоб встановити, що з відомостей, зібраних Іванцовим, а ще більше з його висновків, увійшло в пізніші дослідження з даної проблематики, на що покликалися, а що проминали пізніші дослідники та з яких причин. Такі текстологічні дослідження-завдання істориків української археології, а також спеціалістів з археографії та джерелознавства.

Життєпис Івана Іванцова свідчить, що він був людиною активної, але цілеспрямованої і справедливої вдачі. Властивістю важких для української радянської науки 30-х рр. минулого сторіччя не дуже його шанували. Адже він, коли у 1925-1926 рр. був на Житомирщині уповноваженим окружної комісії з українізації адміністративного апарату, то виступав, з їх погляду, на захист т. зв. ворогів народу. У 1937-1938 рр. він виступив на захист Арсена Іщука та Байди. Саме тому його виключали з кандидатства в партії, а пізніше із самої партії після доносу про уявне «куркульство» батьків. Однак, так чи інакше, це не пояснює бар'єр мовчання вже після трагічної смерті, коли після оточення у «Київському котлі» він повернувся до Києва, щоб загинути десь після 31 жовтня 1941 р. в лабетах гестапо. Чому й після цього, як його долю вияснили, ім'я Іванцова намагалися не згадувати? – питання, на яке дуже важко відповісти.

Іванцов мав добрих вчителів. Був аспірантом (з аспірантури його також виключали) Олександра Оглоблина, співробітником та однодумцем Костя Гуслистого (Кость Гуслистий керував дисертаційним дослідженням І.О. Іванцова «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.»). З 1 січня 1938 р. Іван Овсійович починає займатися археологією в Інституті археології АН УРСР. За чотири роки він завершив дослідження з археології стародавнього Києва. Іванцов входив у науку енергійно і впевнено, вперто і наполегливо, долаючи усі перешкоди. Найперше він хотів довести своєю роботою, що українську науку можуть і мусять вивчати

українські вчені. Навколо себе він гуртував молодих учених, допомагав їм у роботі, таким чином створюючи свою наукову школу. Товариші й друзі Іванцова стали відомими дослідниками. Таким був би й він, якби дожив!

Іван Іванцов був прихильником концепції, що Київ виник у VII–VIII ст. (про це була його доповідь у 1941 р.). У складі експедиції Інституту археології АН УРСР у липні-серпні 1938 р. йому вдалося знайти на Михайлівській горі унікальні пам'ятки, що увійшли до літератури під назвою «житло художника» та «житло ремісника». Каргер у двотомній монографії «Древний Киев» (Москва; Ленінград, 1958-1961) чомусь не вважав за потрібне згадувати ім'я українського відкривача.

Те, що ми сьогодні знову згадуємо Івана Іванцова, не лише данина пам'яті, але й данина талантові вченого. Його праця про стародавній Київ зайняла врешті належне їй місце в історії української науки. Саме так ми повинні підходити до його спадщини сьогодні, а на його твори дивитися як на певний етап в історії археології, в археологічному дослідженні історії столиці України, яке здійснювалося у надзвичайно важкий і трагічний для української радянської науки час.

Дуже хотілося б, щоб ім'я Івана Іванцова стало знаним ширшим колам громадськості. Сторіччя з дня його народження ми відзначаємо завдяки великим зусиллям його дочки Галини Іванцової-Костенко, якій завдячуємо відновленням імені батька як вченого.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р., Сохань П.С.* Іван Іванцов – видатний історик та український патріот // Повернення: Зб. доп. наук. конф., присвяч. 100-літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (1904-1941). – К., 2005. – С. 10-12.

ЮР МЕЖЕНКО

НЕСКОРЕНИЙ ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ*

Прошу вибачити мені, що почну з великої цитати – та ще й з такого загальновідомого довідника, як «Українська радянська енциклопедія»: Меженко Юрій Олексійович (справжнє прізвище – Іванов-Меженко, 6/18 червня 1892, Харків – 24 листопада 1969, Київ) – український і російський бібліограф, літературознавець, колекціонер. Закінчив Московський університет (1917). Працював директором Головної книжкової палати в Києві та головою ради Всенародної бібліотеки України при АН УРСР (1919-22), директором Українського науково-дослідного інституту книгознавства (1922-31), директором Бібліотеки АН УРСР (1945-48) та ін. В 1934-1945 працював у Ленінграді. Протягом 1911-1969 зібрав колекцію «Шевченкіани» – найрізноманітніші матеріали, пов'язані з життям і творчістю Т. Шевченка (налічує понад 15 тис. одиниць зберігання), яку після смерті Меженка за його заповітом передано в дар Інститутіві літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор багатьох праць з книгознавства, бібліографії, літературно-театральної критики та з історії українського театру. Літ: *Шумило М.* Дело всей жизни // В мире книг. – 1962. – № 10 (*Сарана Ф.К.* Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-ге. – К., 1981. – Т. 6).

І все.

Я не без причини нагадав, що написано про Меженка в УРЕ. Переживаємо дуже динамічний час, коли на всю широчінь – також в українській науці – проявилася велетенська криза довір'я і безмежний дефіцит правди. Не хотілося б розглядати ці явища на прикладі енциклопедичної біографії великого українського книгознавця, але змушений підкреслити, що вже в цьому короткому тексті, який, до речі, вийшов з-під пера людини, без сумніву, близької до Юра Олексійовича Меженка, принаймні в чотирьох випадках подаються неправильні, перекручені дані. Якщо ж говорити про факти першорядного значення не лише для життєпису Меженка, але й для новішої історії української літератури і науки в цілому, то свідомо пропущених фактів можна налічити значно більше. Причина?

Про минуле, про діяльність видатних його представників у нас говорилося так, як цього нібито «вимагав час». А, мабуть, настала пора розповідати біографії українських вчених, діячів української культури незалежно від часу, без перекручень і замовчувань в ім'я фальшивого розуміння соціального замовлення.

Коли на кожному буквально кроці читаєш про «забуте», «невідоме», «вкрите пилом минулого», мимоволі створюється враження, ніби жодної історії української культури досі ще не існувало і ми ось лише тепер починаємо її будувати від самого

---

* В основу статті покладено доповідь, прочитану 23 травня 1987 р. на II Нарбутівських читаннях у Києві. Текст доповіді опубліковано у машинописному самвидавному журналі «Український вісник» / Під ред. В. Чорновола (К.; Львів, 1987. – Вип. 9-10. – С. 119-128; закордонне перевидання високим друком – 1988 р., с. 125-135). Вміщена тут стаття перероблена і значно доповнена.

початку. А це явна неправда. Дослідницька праця в різних ділянках української культури, українознавства – це процес, який не зупинявся і не зупинятиметься. І під час цього процесу завжди знаходять нові, раніше невідомі твори, явища, постаті, сторони, прояви, по-новому розглядатимуть певні сутності, принципи, доктрини, дефініції.

В останні роки дехто *для себе* почав відкривати Ю.О. Меженка, постать заслужену і небуденну, а дехто з цього власного відкриття почав робити засіб для того, щоб таким чином «відкривати» себе як дослідника небуденного і заслуженого. Юра Меженка не треба відкривати заново: присипати штучним пилом забуття для того, щоб після такої процедури брати на себе роль першовідкривача. Він був, коли його виклинали, утворюючи лайливе «меженківщина» (навіть тоді не могли його «закрити!»); він є також тоді, коли ця постать намагаються вкладати у підфарбовані чи підсолоджені рамки енциклопедичних статей. Він присутній своїми здобутками для української культури також у цей, ювілейний для його пам'яті рік.

Справжнє прізвище Юра Олексовича було просто Іванов, так як Івановим був рідний його брат, відомий у 30-ті роки перекладач французької класики й іспанського модерну (чи не перший український перекладач Лорки), Микола Іванов, утікач зі зруйнованого Харкова, викрадений із Західної Німеччини, що пропав безслідно у нетрях ГУЛАГу.

Харків'янин за походженням, чернігівець за вихованням (це була Чернігівщина дореволюційних часів, не лише семінариста Тичини та молодого покоління Коцюбинських, але й громадського діяча Іллі Шрага і таких рафінованих інтелігентів, як брати Маслови), 25-річний Юрій Іванов після закінчення Московського університету опинився у вирі громадянської війни в Україні. За звичаєм цих часів і за внутрішнім переконанням, Юрій прийняв нове прізвище-псевдонім: Меженко, спершу вживаючи обидва прізвища поряд (так підписано його перші друковані праці), а потім остаточно перейшовши на прізвище з революційною метрикою: Меженко.

Людина глибокої освіти (Меженко володів кількома західноєвропейськими мовами), нетипового для земляків блискучого *esprit*, незвичайно рухливої та енергійної вдачі, з замилюванням до літератури і мистецтва, збагаченим філософськими підтоками, Юр Олексійович зразу ж визначив своє місце у бурхливому Києві 1917-1920 рр., коли влада в столиці мінялася не менше десяти разів. Притягали дві пристрасті, які й залишилися захопленням на все життя: українська книга і українська література.

Меженко – один з основоположників нової української критики (про що автори-енциклопедисти зовсім не згадували). Пишучи про раннього Рильського й Тичину, про поезію Д. Загула, Я. Савченка, М. Хвильового, К. Поліщука, Є. Плужника (він вважав Меженка «своїм хрещеним батьком літературним»), Д. Фальківського, Т. Осьмачку, неможливо обійти першого глибокого їх рецензента, яким був Меженко. В 1919 р. він став творцем ідейної платформи літературного об'єднання «Музагет» (це Тичина, Филипович, Загул, Слісаренко, Галина Журба, Терещенко, Володимир Ярошенко, Ковжун, Жук та ін.), у 1920 р. – один з авторів маніфесту групи «Гроно». Літературознавці, особливо з міцним вульгарно-соціологічним корінням, досі не можуть вибачити Меженкові його гордої антипролеткультівської заяви: «Творчий індивідуум тільки тоді може творити, коли визнає себе істотою вищою над колективом і коли, не підлягаючи колективові, все-таки почуває свою національну з ним спорідненість» (це з статті «Творчість індивідуума і колектив», вміщеної в першому і єдиному – номері «Музагет» за січень-лютий-березень 1919 р.). Тут варто, мабуть, пригадати слова зі

спогаду художника П. Ковжуна: «група “Музагет” була джерелом, з якого потекла не одна течійка в молоду українську літературу і сучасні літературні організації»¹.

Етапними не лише для літературно-критичної еволюції Меженка, але й для усєї української радянської критики 20-х років були його програмні виступи «Питання літературної критики в часі класового перевороту» (Пролетарська освіта. – 1921. – № 3-4), «На шляхах до нової теорії» (Червоний шлях. – 1923. – № 2), «Європа чи Просвіта» (Життя й революція. – 1925. – № 5), доповідь 24 травня 1925 р., якою відкрився київський диспут «Шляхи розвитку сучасної літератури» (вміщена в однойменному збірнику в 1925 р.)².

Блискучі рецензії Меженка на вистави, що друкувалися під псевдонімом *М. Дорошенко* в «Пролетарській правді», досі ще не привернули уваги театрознавців. Він був і дослідником історії українського театру, якому присвятив кілька наукових розвідок. Підготував 11-томник творів Нечуя-Левицького, – видання, яке в 1926-1930 рр. витримало три едиції, але залишалося неперевершеним і... незавершеним (не видруковано 12-й том – листи письменника). Меженко був музично обдарованою людиною, і його обрання до першої президії Музичного товариства ім. М. Леонтовича у 1922 р. не було пустою формальністю.

Але поволі на першому плані опинилася інша пристрасть – українська книга, захоханість, якій Меженко залишився вірним до кінця життя. Захоплення, що виявлялося по кількох лініях.

Згідно з законом від 24 січня 1918 р. (підкреслюю, 1918, а не 1919 р., як фальшиво подає УРЕ), в Києві було утворено Головну книжкову палату для збору і реєстрації книжкової продукції України. Працюючи тут, Меженко сприяв утворенню в її складі Українського бібліографічного інституту, а в 1922 р., після організації в Харкові Української книжкової палати, був її уповноваженим у Києві, очолив Український науковий інститут книгознавства (УНІК), створений за ухвалою Наукового комітету Наркомату освіти 18 серпня 1922 р. замість згаданого вище Українського бібліографічного інституту. Це була **перша, науково-книгознавча лінія**.

Меженко був одним з організаторів та перших керівників Національної бібліотеки Української держави (пізнішої Всенародної бібліотеки України, нині Центральної наукової бібліотеки Академії наук України ім. Вернадського), утвореної гетьманським декретом 1918 р. (початком існування бібліотеки є 15 серпня). Він керував новоствореною бібліотекою як голова Ради бібліотекарів 1920-1922 рр.³ Це була **друга, бібліотечна лінія**⁴. На своїх делікатних плечах, невисокий, але дуже гарний, такою справжньою

¹ Назустріч. – Львів, 1934. – № 3. – С. 3.

² Виступ М. Рильського на цьому диспуті передрукували, а виступ Ю. Меженка, який започаткував цілу дискусію, – досі ні... Роль Меженка як творця нової літературної критики та естетики тільки починає притягати увагу дослідників. Див.: *Кравченко А.* Журнальна критика 20-х років: тенденція методології // 20-і роки: Літературні дискусії, полеміки: Літературно-критичні статті. – К., 1991. – С. 175, 182.

³ Як варварський анекдот читаються тепер слова, написані неповні три роки тому: «Біля витоків створення Всенародної бібліотеки України... стояли такі діячі партії та Радянської держави, як М.І. Калінін, А.В. Луначарський, Г.І. Петровський, С.В. Косіор, В.Я. Чубар, М.О. Скрипник, В.І. Затонський, Д.З. Мануїльський» (*Федорук В.С.* Каталізатор духовності // *Комуніст України*. – К., 1989. – № 9. – С. 63).

⁴ Свої думки про основні завдання національної бібліотеки він виклав у статті: Всенародна бібліотека України // *Вісті Київ. губ. рев. комітету*. – К., 1921. – № 85.

чоловічою красою, Ю. Меженко (варто кинути оком на його портрет роботи Михайла Жука в «Музагеті» 1919 р.), вічно рухливий та безмежно активний, виніс організацію двох фундаментальних установ української культури, і вельми важко хоча б приблизно уявити собі труднощі й перешкоди, які доводилося долати.

Була ще **третя лінія: педагогічна**. Знищена, зруйнована країна потребувала нових кадрів для усіх ділянок культурного будівництва. В 1918-1920 рр. Меженко читав бібліотекознавство при різних освітніх установах. У результаті цієї роботи світ побачило два перші радянські підручники з бібліотекознавства: «Міжнародна децимальна бібліографічна класифікація» (К., 1919) та «Бібліотечна техніка» (К., 1921).

Врешті ще **одна лінія: охорона культурних цінностей**. Меженко завжди болісно – і оперативно – реагував на загрозу, що нависала над книгами, над іншими пам'ятками культури. Працюючи від 1918 р. в Генеральному секретаріаті освіти (за Центральною Радою), потім у Міністерстві народної освіти (за Гетьманату) у відділі музеїв і охорони пам'яток старовини і мистецтва, він захищав культурне добро. Цю діяльність він продовжував ще кілька років як голова секції охорони бібліотек при позашкільному відділі Наркомату освіти та як член Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Українській академії наук.

[Саме в цій ділянці (завдяки пошукам Сергія Білокона) вдалося протягнути ниточку, що веде від Меженка до Нарбути. Справа не лише в тому, що Юр Олексійович два номери редактованих ним «Бібліологічних вістей» присвятив творчості Нарбути і що опубліковані в них ще по свіжих слідах статті заклали підвалини нарбутознавства, але ще більше в тому, що якраз заходами Меженка спадщина видатного митця не розпорошилася. Коли в 1920 р. один верткий київський антиквар вже мав добратися до спадщини Нарбути, натрапив на опечатані двері, опечатані саме завдяки втручання Меженка].

Не говоритиму про період розквіту УНІКу та його органу «Бібліологічні вісті»⁵. Хочу, однак, сказати про причини занепаду інституту.

«Бібліологічні вісті» стали визнаним органом не лише українського, але й всесоюзного книгознавства; під редакцією Меженка виходили «Труди УНІКу» (чотири томи за 1926-1930 рр.), серія «Науково-популярна бібліотека книгознавства» (шість випусків з 1925 р.); готувався I Всеукраїнський бібліографічний з'їзд. Здавалося, попереду був широкий і рівний шлях плідної наукової праці.

I саме тоді почалися бої на «книгознавчому фронті». Кинув гасло тогочасний директор Харківської книжкової палати Михайло Годкевич – його пасквіль «В надійних шанцях», скерований проти Меженка, УНІКу, «Бібліологічних вістей», зайняв 40 сторінок у журналі «Критика» (1931. – № 2, 3). З 29 травня до 1 червня 1931 р. у приміщенні Українського інституту марксизму-ленінізму в Києві Товариство воєвоєничих матеріалістів-діалектиків проводило диспут, присвячений становищу на «книгознавчому фронті» (стенограма диспуту під заголовком «Класова боротьба в книгознавстві» була в 1932 р. надрукована). Такими публікаціями починається довгий ряд виступів проти Меженка і «меженківщини» (був вигаданий і такий термін). Виникла

⁵ Див.: Ковальчук Г. Феномен УНІКу // Книжник. – К., 1991. – № 2. – С. 36; Дашкевич Я.Р. «Бібліологічні вісті» – ідеї та люди // Євшан-зілля. – [Львів], 1989. – Ч. 5. – С. 1-13 (самвидавний машинописний журнал під ред. Ірини Калинець; тираж 15 прим. У статті вміщено спогади Ю. Меженка про «Бібліологічні вісті»). А принагідно зазначу, що Ю. Меженко навіть не згаданий у статті В. Брусилівської «Огляд архіву Українського науково-дослідного інституту книгознавства». – Див.: Фонди відділу рукописів Центральної бібліотеки АН УРСР: 36. наук. праць. – К., 1982. – С. 56-59.

досить специфічна література 1931-1935 рр., яку, до речі, тепер якось соромляться вносити до покажчиків літератури про вченого. Так у буклеті, виданому 1987 р. Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника АН України з нагоди чергового семінару – в ньому є розділ «Основні бібліографічні праці Ю.О. Меженка і література про нього», але даремне в ньому шукати, наприклад, такі праці як: *Золотарьов М.* Класова боротьба на книгознавчому фронті // *Життя й революція*. – 1931. – № 10 (стаття на 10 сторінок); виступи, вміщені у згаданій вище стенограмі диспуту 1931 р. (разом 85 с.); *Владиславлев И.Л.* Первый съезд развернутого наступления на буржуазное книговедение // *Книжный фронт*. – 1932. – № 4-5 (з викладом виступів Розанова, Довганя та ін. на I бібліографічній конференції 7-9 червня 1931 р.); *Каган Я.* УНІК – притулок націонал-демократичної теорії в книгознавстві // *Пролетарська правда*. – 1931. – № 134 (це звіт з «обслідування» інституту, проведеного рейдовою бригадою газети в складі співробітників науково-дослідних інститутів літературознавства і мовознавства); *Гуменчук І., Керекез Я.* За перебудову науково-книгознавчої роботи // *Пролетарська правда*. – 1931. – № 85; *Довгань К.* Класова боротьба на книгознавчо-бібліографічному фронті // *Критика*. – 1931. – № 7-8 (стаття на понад 40 сторінок); *Якубовський С.* За більшовизацію науково-дослідчої роботи Інституту книгознавства // *Радянський книгар*. – 1931. – № 29 та ін. Не згадано й збірник «Проти буржуазних теорій в книгознавстві» (1933) з рядом статей проти Меженка.

Не буду втомлювати читачів дальшим переліком публікацій, про які в наш час не бажають згадувати – немовби цього не було, але мушу підкреслити, що за обсягом проти Меженка в 1931-1934 рр. було написано набагато більше, як про будь-якого іншого обпльованого діяча української радянської культури, навіть з категорії тих, яким безпідставно чіпляли ярлик «ворога народу». Проти академіка М. Грушевського не було написано стільки! А як писали – ось кілька зразків стилю: «Меженко навіть у буржуазній бібліографії не міг піднятися на рівень пересічного наукового робітника», «Меженківщина – це був міцно організований збірний ідеологічний кулак, це був буржуазно-націоналістичний та ідеологічно-формалістичний осередок», «Маємо в особі Ю.О. Меженка агента буржуазного формалізму – агента, який протягом ряду років, посівши одну з провідних позицій у книгознавчо-бібліографічній роботі в Україні, намагався скерувати книгознавство й бібліографію на Україні на буржуазні шляхи». У 1934 р. Меженко вже націонал-фашист і «одвертий болільник українського фашизму». І так далі – десятки статей, заповнених тупими, безглуздими, бездоказовими, але дуже небезпечними звинуваченнями.

У 1931-1937 рр. прорвалася нагору і розлилася брудною рікою вся до цього часу прихована люта ненависть черні (я не боюся того слова, яке чимраз частіше з'являється на сторінках нашої теперішньої преси. І справа тут, очевидно, в черні, як у категорії людей, а не лише в окремих прізвищах погромників). Так, Меженка вона не просто не любила, а люто ненавиділа, як керівника конструктивної продуманої книгознавчої науки, що не була – і не могла бути – під силу бездарним демагогам, які заздрили його науковій сумлінності й організаційним талантам. Йому не прощали європейської освіченості й скептичної усмішки, його цькували за гордість і принциповість, що не дозволили Меженкові йти на т. зв. самокритику. Виняткове самовладання застерегло Меженка від хибного кроку – адже для основної маси його опонентів, що хронічно займалися також самобичуванням, самокритика за кілька років перетворилася у звинувальні висновки з трагічним кінцем...

Ось як описували поведінку Меженка його т. зв. ідейні противники. Сергій Якубовський, автор гучної свого часу книжки «Пройдохи і графомани», критик всіх по черзі ухилив, директор УНІКу після Меженка, писав: «Меженко обрав тактику бойкоту громадської думки, своєрідної словесної “голодовки”, не вимовивши ані слова за два роки, що минули з початку дискусії. Ця мовчанка промовляє не менше промовисто, ніж одвертий захист своїх нацдемівських позицій. Вона свідчить про добре продуманий маневр – намір зберегти позиції від остаточного розгрому, шляхом уникання від одвертого визначення та засудження своїх поглядів»⁶.

У 1936 р. УНІК ліквідували. А представники черні, основні дійові особи (Золотарьов, Довгань, Якубовський) зникли у вирі 1937 р., слід багатьох інших взагалі загубився. Лише Керекез перетворився в чиновника від книги та ще після війни завідував Кабінетом бібліотекознавства у Міністерстві освіти УРСР, кабінетом, який у першому виданні УРЕ трактувався, хіба для насмішки, як спадкоємець Українського наукового інституту книгознавства.

Меженко вистояв. Під час згаданого диспуту його посадили не в президії, хоч там належало йому місце як директорів УНІКу, а окремо, збоку і внизу, немов на лаві підсудних. Під час перерви Меженко пішов з диспуту й поїхав до Харкова. Там відбулася розмова з Миколою Скрипником. Можливості Скрипника в цей час вже були обмежені, – він гірко всміхнувся і написав на заяві Меженка про залишення ним посади директора УНІКу – «Задовольнити». Опинившись без праці, Юр Олексійович більше як два роки пробивався випадковим заробітком. У 1934 р. перевіз скриньку з паперами – серед них і листування з друзями-письменниками епохи «Музагету», «Грона» – до батьків у Харків, вони ж оті листи спалили. В 1934 р., коли вбили Кірова, а в Україні арештували 29 письменників, Меженко перебував десь на півдорозі між Києвом–Харковом–Ленінградом (у сам день вбивства він був у поїзді) і, очевидно, лише випадково уникнув арешту. У тому ж році Меженко мігрував до Ленінграда, де в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна очолив дві фундаментальні наукові теми: «Бібліографію періодичних видань Росії 1910-1916 рр.» та «Бібліографію російської бібліографії».

В Україні запанував терор. А УНІК? Цей науково-дослідний інститут перетворено на жандарма для погромів української культури. Так закінчилася «культурна революція» в українському радянському книгознавстві 1931-1934 рр. Як кожний фронт, так і цей залишив після себе руїни, згарища, жертви.

Юр Олексійович пережив у Ленінграді роки блокади, брав участь в обороні міста, виступав з розповідями і спогадами перед бійцями і моряками. Хоронив приятелів і близьких друзів. Коли він у 1946 р. у Львові виступав з доповіддю про Публічну бібліотеку в період війни, на очах цієї мужньої людини бриніли сльози. Стрічку нагородженого медаллю за оборону Ленінграда він завжди носив на лацкані піджака.

У 1945 р. в знищеному і зруйнованому Києві згадали про Меженка, його велетенські організаторські здібності та невсипущу енергію. Він приїхав на запрошення президента Академії наук УРСР О. Богомольця і зразу ж взявся за відбудову бібліотеки – матеріальну і духовну, за організацію наукової роботи. Морально він міг вважати себе переможцем, але цього по Юрові Олексійовичу не було помітно: він робив свою важку щоденну роботу.

⁶ Наукові записки Українського науково-дослідного інституту книгознавства. – К., 1933. – Т. 1: Проти буржуазних теорій в книгознавстві. – С. VII.

Повернення Меженка до Києва після того, що про нього писали, здавалося неймовірним і незрозумілим. Пригадую, коли в зв'язку з підготовкою довідника «Бібліотеки УРСР» (його видали в 1946 р.) я приніс відповідного листа до директора Українського поліграфічного інституту у Львові, він, зачудований, почав скликати викладачів: дивіться, хто підписаний – Юр Меженко!

На фоні київських згарищ бібліотека робила враження спокійної оази: вона працювала як добре відлагоджений годинниковий механізм. Юр Олексійович відновив видавництво: на примітивному склографі було видано в 1946-1947 рр. три номери «Журналу Бібліотеки Академії наук». Меженко заходився над відновленням «Бібліологічних вістей» – у такому саме ключі було підготовано і надруковано перший том «Наукових записок» бібліотеки з статтями авторитетних авторів – І. Крип'якевича, Б. Бутник-Сіверського, В. Герасименка, П. Попова, С. Маслова, С. Борового, М. Суслопарова та інших.

Юр Олексійович повернувся до своєї золотій мрії, до ідеї, яку висунув ще в 1928 р., обґрунтовуючи необхідність створення бібліографії нової української друкованої книги, починаючи з часів виходу «Енеїди» Котляревського. У 1945 р. Меженко провів організаційну нараду, присвячену підготовці українського книжкового репертуару⁷. На нараді, учасником якої я був, опрацьовано теоретичні й практичні принципи підготовки видання⁸, їх було викладено також у статті Меженка «Бібліографія української книги, її завдання, обсяг і методи її створення», вміщеній у першому томі «Наукових записок». Почалося формування робочої картотеки, до якої за три роки було внесено відомості про близько 20 тисяч українських книжок, виданих в Україні та поза її межами в період до 1914 р. Інтенсивна робота над картотекою, яка фактично охопила не менше 95 % українських видань даного періоду, велася паралельно в Києві й у Львові. Картотека мала перетворитися в гаранта видання в недалекому майбутньому багатотомної ретроспективної бібліографії української книги. Було проведено повний науковий опис видань з автопсії за 1798-1860 рр., при чому не обійшлося без цікавих відкриттів.

І тоді чернь завдала нового удару. «Мавр зробив свою справу – мавр може відійти». Бібліотека Академії наук у Києві відновила працю в повному обсязі, а Меженко з його намірами перетворити бібліотеку в науковий центр виявився зайвим тягарем. Юру Олексійовичу пригадали, що репертуар української книги – це (за термінологією 1934 р.) тільки «божевільна націоналістична тріскотнява» (*Якубовський С. Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях // Життя і революція. – 1934. – № 1. – С. 110*). Праця над завершенням картотеки була раптово обірвана. Скриньки з картками, на яких описано близько 20 тисяч українських книжок 1798-1914 рр., почали припадати пилюкою (що не перешкодило пізніше добиратися до них деяким плагіаторам). Підготовлена в остаточному варіантові частина першого тому пропала без сліду. «Науковий збірник» бібліотеки пішов під ніж (він зберігся в

⁷ Про боротьбу навколо цього незвичайно важливого для історії української культури проекту див.: *Дашкевич Я.Р.* Репертуар української книжки 1798-1916 років – коли він буде? // Україна: Наука і культура. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 163-173.

⁸ Матеріали цієї історичної для українського книгознавства зустрічі див.: На шляху до створення репертуару української книжки: Протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798-1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21-22 грудня 1945 р. – Львів, 1991. – 62 с.

п'яти чи в шести примірниках тільки у найбільших бібліотеках колишнього Союзу). А в примірнику ЦНБ АН України Меженкову статтю про репертуар української книжки просто вирізали. Академічні й бібліотечні «друзі» поспішили списати Меженка надовго; велика «История Центральной научной библиотеки АН УССР» (К., 1974) навіть не згадала, що Меженко відбудовував бібліотеку, був її директором у 1945-1948 рр. З Ленінграда до Києва 1945 р. він приїхав зі званням професора, з Києва до Ленінграда в 1948 р. поїхав з рубцем після інфаркту. І знову контраст: у Росії він опрацював і видав капітальну працю «Русская техническая периодика 1800-1916» (у 1955), що стала зразком наукового опису періодичних видань.

Третій приїзд до Києва в 1960 р. був сумний. Вченому йшов 68 рік, сили були не ті, з'явилися провісники важкої хвороби. Формально все було нібито в порядку. Меженко кілька років очолював бібліографічний відділ Головної редакції УРЕ, але це вже не було фактичне керівництво.

Він повернувся до своїх театрознавчих нотаток. Ще в 1955 р. побачила світ його хронологія артистичної діяльності Марка Кропивницького, пізніше інші причинки подібного характеру, а також окремі замітки на шевченківські теми. Тогочасний Інститут літератури АН УРСР навідріз відмовився друкувати пропоновані Меженком бібліографічні праці (я маю на увазі, наприклад, покажчик до Франкового «Життя і слова»). Вчений з впертістю завзятого колекціонера, при допомозі невеликого кола друзів і кореспондентів, доповнював свою унікальну «Шевченкіану», яка поступово здобувала світову славу, але досі (передана заповітом тому ж Інститутові) не удостоїлася не те що друкованого каталогу (близько 15 тисяч одиниць у колекції), але й навіть наукового огляду.

Жилося нелегко у кліткоподібному помешканні на Великій Китаївській. Дружина Ольга Олександрівна важко хворіла. Юр Олексійович отримав персональну пенсію республіканського значення (90 карбованців місячно). Три київські букіністи стали частими відвідувачами помешкання Меженка. Спродувалися книжки (Інститут літератури погодився купити лише комплекти українських періодичних видань та колекцію про І. Нечуя-Левицького, зрештою, за дрібні гроші), збірка поштових марок, екслібрисів, килими та інше домашнє майно⁹. Прогресував тремтучий параліч, мова стала сповільненою, письмо дуже важко розбірливим. Страшна трагедія постійно рухливої і динамічної людини!

Помирав Юр Олексійович у периферійній тоді київській лікарні, недалеко від Великої Китаївської. «Добре, що тут обслуга принаймні говорить по-українському», – сказав він напередодні смерті. 14 листопада 1969 р. його не стало.

Феномен Меженка, нескореного велетня української культури, творця книгознавчої науки, людини нездійснених мрій, заслуговує дальшого вивчення і дослідження. Настійною вимогою часу залишається створення ретроспективної бібліографії

⁹ Кілька слів ще про те, як розпорозилися особистий архів, бібліотека. Частина його листування, рукописів зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, інша частина – у київського бібліографа Ф.К. Сарани, людини в минулому близької до Меженка (незабаром буде передана ЦДАМЛМ). Бібліотека розпливлася, частину книжок передали до ЦНБ, де кинули до обмінно-резервного фонду. Портрети Меженка руки Михайла Жука також розкинені: «музагетівський» є в Інституті літератури; інший у Літературно-художньому музеї Т.Г. Шевченка. В Одесі, у колекціонерів Лушика і Максимюка, є портрет та ескіз до портрета Меженка (також роботи Жука).

української книги, праця над якою зупинилася сорок років тому. (До речі, такими репертуарами розпоряджають на сьогодні майже всі народи Радянського Союзу – крім російського, де на перешкоді стоїть великий обсяг книжкової продукції). Якщо можна говорити про заповіт Меженка, то він полягає у завершенні роботи, яку він практично розпочав у 1945-1948 рр.

Я не хочу збиватися на трафарети, але повинен сказати, що про Меженка у нас тепер майже не пишуть, хоч багато хто про нього пам'ятає, правда, по-різному. Повинен сказати, що навіть тепер, коли заходить мова про книжку, присвячену Меженкові¹⁰, про вибрані твори, у багатьох виринають сумніви: як писати про таку, нібито, суперечливу постать, що перевидавати, а що ні... Люди, в розпорядженні яких є найповніші матеріали про життя і творчість Меженка, понад два десятиріччя тупцюють на місці.

Ні, нічого суперечливого у феномені Меженка немає. Був видатний вчений, прямолінійний, принциповий, монолітний і послідовний. Людина, «яка до кінця відстоювала свої погляди і переконання».

(Я закінчив словами, що були викреслені з підготовленого мною некролога про Меженка, який з купюрами з'явився 1970 р. в Москві на сторінках «Советской библиографии»).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Нескорений лицар української книги // Слово і час. – К., 1992. – № 6. – С. 14-20; *Його ж.* Юр Меженко // Український вісник. – К.; Львів, 1988. – Вип. 9/10 (жовтень-листопад 1987). – С. 125-135.

ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ МЕЖЕНКА

МЕЖЕНКО... У 20–30-х роках це прізвище визначало не просто особу, воно перетворилося в поняття, більше – в символ. Недаром від прізвища викували слово круте і дошкульне – меженківщина. Меженко – той, хто «стоїть на класово ворожих пролетаріатові методологічних засадах». Меженко – автор «скандальних літературознавчих спроб» на сторінках «Музагету», «Грона» та «Червоного шляху». Меженко – «агент буржуазного формалізму», пізніше вже «націонал-фашист» і «одвертий болільник українського фашизму»¹.

¹⁰ Зачинателем цих досліджень треба вважати Едварда Касинця (нині керівника Слов'янського відділу Нью-Йоркської публічної бібліотеки). Див.: *Kasinec E. Jurii O. Ivaniv-Mezhenko (1892-1969) as a Bibliographer During His Years in Kiev 1919-1933 // Ejud. Slavic Books and Bookmen: Papers and Essays.* – New York, 1984. – P. 11-30. Зі статей про Меженка, що побачили світ в останній час, крім згаданих вище, назву такі: *Гуменюк М.П.* Біля джерел української радянської бібліографії. – К., 1991. – С. 5-17; *Рудзинський А.* Перша рецензія на першу збірку П.Г. Тичини // Українська мова і література в школі. – К., 1991. – № 9. – С. 89-90.

¹ *Керекез Я.* Промова // Класова боротьба в книгознавстві. Стенограма засідання Київського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків 29 травня – 1 червня 1931 р. – К., 1932. – С. 29; *Гуменчук І.* Промова // Там же. – С. 54; *Довгань К.* Класова боротьба на книгознавчо-бібліографічному фронті // Критика. – Харків, 1931. – № 7-8. – С. 49; *Якубовський С.* Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях // Життя й революція. – К., 1934. – № 1. – С. 107.

Меженківщина (слова цього не наводять багатотомні зелені словники української мови, а воно було і функціонувало) – «це був міцно організований збірний ідеологічний кулак, це був буржуазно-націоналістичний та ідеалістично-формалістичний осередок» в українському книгознавстві².

Юр Меженко був видатною постаттю культурного відродження післяреволюційних років. Ініціатор «Музагету» 1919 р. – і журналу, і, опосередковано, групи, яка об'єдналася довкола першого та єдиного номера цього журналу, творець літературно-естетичної платформи групи (програми, яка ще до 80-х рр. не давала спокою своїм мистецько-національним кредо засоціологізованим літературознавцям). Один з авторів маніфесту групи «Гроно». Людина дуже близька до неокласиків. Перший – або один із перших – критиків Рильського, Тичини, Загула, Савченка, Хвильового, К. Поліщука, Плужника, Фальківського, Осьмачки.

Якось призабулося, що диспут «Європа чи просвіта» 1925 р. відкривав програмною доповіддю саме Меженко – пізніше інші імена заслонили собою гасло, довкола якого вирувало не лише літературне, але й ціле громадське життя цих часів. Театральний критик, літературознавець, музикально обдарована людина, історик театру. Один із перших керівників Всенародної бібліотеки України (1920-1922 рр.), фундатор досліджень з історії української книжки – перший директор Українського наукового інституту книгознавства (1922-1931 рр.), засновник журналу європейського рівня «Бібліологічні вісті» (1923-1930 рр.), один із фактичних співредакторів журналу «Життя й революція» у бурхливі 20-ті т. д., і т. д. Творець найбільшої у світі колекції шевченкіани (15 тисяч одиниць збереження). Людина невсипущої енергії і твердих переконань. Виклинали його публічно у 1931-1937 рр., таємно у 1947 р. Цькували, переслідували, чудом не арештували (порятували його дві еміграції до Ленінграда – 1934-1944 рр. та 1948-1960 рр.).

Врешті – один з небагатьох, що ніколи не каялися. Таких було ой як мало.

Наукові, культурні, мистецькі обрії Меженка звужували штучно: 1931 р. – це був кінець його критики, літературної і театральної («формалістичної», бо побудованої на естетичних засадах), останній акорд літературознавства. Для Ленінграда залишилися вже майже виключно бібліографія та колекціонерство. Після остаточного повернення до Києва 1960 р. – в центрі уваги шевченкіана, бібліографія, театрознавство.

Зрештою, Меженка не любили і, підозрюю, не дуже люблять досі. Своєю багатогранністю, ерудицією європейського рівня, послідовним філософським світоглядом, сміливим критичним словом, одночасно такою «неукраїнською» послідовністю і педантичністю в наукових, особливо ж у бібліографічних працях, великим організаційним талантом він завжди був вище свого оточення. Таким не прощали колись і не прощають досі. Тому також, що він був Європа, а не просвіта. Ще з 1988 р. на різних офіційних і напівофіційних рівнях вів я розмови про підготовку до ювілею: про одномісник хоча б найважливіших літературно-критичних та книгознавчих праць, про збірку статей і спогадів про нього. Була ще одна обставина: особа, в руках якої опинилися – після смерті Меженка – найважливіші матеріали про життя і творчість небуденного творця, двадцять років клялася, що напише книжку про нього – і під цим приводом блокувала доступ до джерел іншим. Обіцянки залишилися обіцянками. Невже Меженко, цей справжній, повноцінний, рафінований інтелектуал України першої половини

² Керекез Я. Промова. – С. 29.

XX ст. аж настільки виріс понад свій час, що для нього ще й тепер не можна підшукати місця в історії української культури?³

Нескорений, але вже важкохворий учений доживав віку на київській околиці. Ми листувалися досить рясно. Буваючи в Києві, я заходив до нього. За 1962-1969 рр. збереглося у мене 30 листів та 20 карток, написаних дуже дрижачою рукою, потім навромацки (паркінсонізм, катаракта), часто продиктованих дружині Катерині Скокан (листи 1, 5-8, 12 сьогоднішньої публікації).

Для видання я вибрав дванадцять листів – спокійних, врівноважених, як завжди конкретних і докладних – та дуже мужніх. Таких, що контрастували зі справді непривабливими умовами життя. Останню картку до мене Меженко підписав 4 листопада 1969 р., 24 листопада його не стало. У листах, що публікуються, на першому місці – шевченківська колекція, закоханість цілого Меженкового життя (почав він її збирати з вісімнадцяти років), книгознавчо-бібліографічні питання, пов'язані з Шевченком. А далі: нездійснена мрія і заповіт пізнішим поколінням – репертуар української книжки, книгознавство, трохи громадських тем тогочасного підневільного життя. У деяких листах відбилися подробиці моєї біографії, досить складної також у 60-ті, їх довелося коментувати. Ці елементи листування не були, однак, критерієм підбору для видання.

* * *

Збереглося спільне фото українських письменників та композиторів з 1923 р., року, коли почали виходити «Бібліологічні вісті». Фото було вміщено у грудні 1923 р. в журналі «Нова громада» (вирізка з цього фото було релюбковано в «Літературній Україні» 21 березня 1988 р.). На цьому знімку є Блакитний, Пилипенко, Тичина, Зеров, Драй-Хмара, Косинка, Сосюра, Осьмачка, Івченко, Коряк, Якубський, Наталія Романович, Могилянський, Козицький, Вериківський та інші. У першому ряді сидить Меженко – праворуч від нього Рильський, зліва – Хвильовий, позаду стоїть Могилянський. Ми не знаємо, чи, фотографуючись, місця займали випадково чи продумано, але мені здається, що місце, яке зайняв на фото Юр Меженко – серед велетнів української літератури і критики – докладно відбиває роль цієї небуденної людини в мистецькому і громадському житті України 20-х років. А світлу ідею українського культурного і наукового відродження засновник «Бібліологічних вістей» зумів пронести через усі нелегкі вісім років видання журналу.

Публікується без джерельного додатка за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Пам'яті Юрія Меженка // Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923-1969) / Упорядк., передм., прим. М. Вальо. – Львів, 2002. – С. 217-220.

³ Докладніше про життєвий і творчий шлях Меженка йдеться в: *Дашкевич Я.* Юр Меженко // Український вісник. – К.; Львів, 1987/1988. – С. 125-135 (закордонний передрук самвидавного журналу; доповнений варіант статті виходить цього року в журналі «Слово і час»); *Його ж.* «Бібліологічні вісті» – ідеї та люди // Книголюб. – К., 1992. – № 1. – С. 23-25; *Його ж.* Народа нездійснених мрій // На шляху до створення репертуару української книжки... – Львів, 1991. – С. 3-8.

АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

ТРИ ЕПЗОДИ

На площі «Сокола-батька» у Львові – при вул. Стрийській – щорічно в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувався зліт (як тоді казали – попис) української парамілітарної організації «Луг», замаскованої під спортивне товариство. У період розквіту організації вона нараховувала до 40 тисяч осіб – луговиків та луговичок, в основному, робітничої та селянської молоді, яку треба було підготувати до чергового вибуху українських національно-визвольних змагань. Бо в повітрі вже почало пахнути новою війною... «Луг» був поза- і понадпартійною організацією, а її керівник, мій батько Роман Дашкевич, полковник Січових стрільців, неофіційно підтримував контакти з урядом Української Народної Республіки в екзилі. Керівництво «Великого Лугу» (центрального установи для «Лугів») разом з досить міцним ядром з комбатантів 1914-1921 рр. готувало молодь до можливої війни зі східним ворогом – червоною Росією.

Останній – на площі при вул. Стрийській – попис «Лугів» відбувався, мабуть, у 1936 р. (у 1937 р. польська влада остаточно заборонила «Соколів» та забрала площу). Пізніше пописи «Лугів» відбувалися кожного року на Луговій площі при вул. Вулицькій (тепер Сахарова). Цей останній на площі «Сокола-Батька» попис врізався мені в пам'ять не лише масовою участю луговиків і луговичок з цілої Галичини – коли вони ритмічно і чітко виконували гімнастичні вправи, які закінчували традиційним танцем «Аркан», не лише участю представників старшого громадянства, незалежно від вузькопартійної орієнтації (добре пригадую веселого і жартівливого директора Степана Федака, видатного громадського діяча цих часів), але, перш за все, тим, що саме тоді я вперше побачив митрополита Андрея Шептицького.

Площа була еліпсоподібною. В середині місце для вправ, для спортивних зустрічей. Довкола цього еліпсу асфальтована доріжка. А ще далі від центру площі імпровізовані трибуни, по суті, насипані земляні вали, на яких сидячи розміщувалися глядачі. День був сонячним, гарним. Луговики в одностроях – блуза кольору хакі, чорні штани – виконували вправи з палицями, а луговички – з вишиваними рушниками. Відкрилася велика металева брама і на асфальтовану доріжку повільно в'їхала чорна машина з відкритим верхом. У машині сидів митрополит, біла борода розвівалася, лице було приязно усміхнене. Він вітав усіх піднятою рукою, благословив луговиків і луговичок, що посхоплювались зі своїх місць, вітаючи митрополита. Машина тричі об'їхала стадіон та зупинилася біля місця, де стояв мій батько, лугова старшина. Батько підійшов до митрополита Андрея, поцілував його в руку, підвів також мене. Митрополит погладив мене, дев'ятирічного хлопчика, по голові.

Митрополит у чорному авті залишився – немов фотографія – у моїй пам'яті.

Ім'я Андрея Шептицького досить часто виридало під час розмов дома. Для нас він був не лише Князем Церкви, але й духовним провідником народу. Його протести проти т. зв. пацифікації українців, тобто, фактично, проти погромів українських

установ, читалень, кооперативів, проти поголовного побиття активних селян – здобули широкий відгомін серед громадянства. Дома обговорювали інтриги, якими намагалися обплутати митрополита – спроби польської влади і римо-католицького духовництва усунути митрополита Андрея зі Львова та з Галичини. Хоча б під приводом надання кардинальського звання, але не у Львові, а після переїзду до Рима, куди хотіли «пересунути» митрополита.

Були й особисті контакти. Батько час до часу заходив «до Юра», щоб розповісти про будні «Лугів», запросити на черговий попис (що було моральною підтримкою для батька, якого притискала польська влада та проти якого періодично влаштовували кампанію як комуністи, так і ура-патріоти), передати відомості від екзильного уряду у Варшаві.

Також мати – Олена Степанів – тоді викладач (чи, за дипломом, професор) географії та історії в гімназії сестер василіанок деколи просила аудієнції в митрополита. Атмосфера в гімназії – серед викладачів, між монахинями, які також займалися педагогічною практикою – не завжди була прихильною до матері, що старалася запровадити в гімназії дисципліну (спадщину з її воєнних років), вимагала акуратності та обов'язковості від усіх учениць, не потураючи симпатіям і антипатіям. Митрополит патрунував гімназії й виступав у ролі арбітра, загладжуючи – часом дрібничкові – загострення.

Під час різдвяних та великодніх відправ у кафедральному соборі св. Юра, коли стан здоров'я дозволяв митрополитові бути присутнім, я вдивлявся в нього. Він сидів у великому широкому фотелі, а мені здавалося, що знову бачу його в сонячному ореолі, як раніше на площі «Сокола-батька».

Роки війни були важкими для митрополита та Греко-католицької церкви. Під час першої радянської окупації до моєї матері долітали вістки «з Юра» про намагання обмежити діяльність і впливи митрополита. Все це робилося назовні коректно і в білих рукавичках. Нова влада була змушена рахуватися з колосальним авторитетом митрополита Андрея.

Німецька окупація принесла дальші випробування. Митрополит підтримав відновлення незалежності Української держави актом з 30 червня 1941 р. Його дії йшли цілком у руслі народних надій та сподівань. Це дуже насторожило окупантів, тим більше, що Андрей Шептицький виступив також на захист переслідуваних євреїв (про що було відомо у вужчих колах громадськості). Поведінка німецької влади була грубою і брутальною. Розповідали про ковани гестапівські чоботи, відгомін яких було чути по коридорах митрополичої палати, в будинках біля кафедрального собору.

***

Я відчував це як кінець певної важливої – і світлої, і темної – епохи, коли на початку листопада 1944 р. приєднався до похоронної процесії, що вийшла з-під собору св. Юра. Процесія, в ній великий гурт траурно одягненого не лише українського, але й польського та вірменського духовництва, повернула в центрі міста (біля теперішнього Музею етнографії та художнього промислу) на вул. Жовтневу (сьогодні Дорошенка) і подалася назад догори до св. Юра. Похорон, як на ці часи, був величавим, видимих перешкод не було. Відверті й жорстокі переслідування почалися вже після смерті Великого митрополита.

***

У час «скасування» Берестейської унії, як відомо, т. зв. Львівським собором, цілком неканонічним з церковного погляду і виключно політичним у плані придушення

повстанського національного руху, я працював у Львівській філії Бібліотеки Академії наук. Перед керівництвом бібліотеки виникло першочергове завдання забезпечити бібліотеки зліквідованих більшовицькою владою українських установ, організацій, а також приватних осіб, арештованих або таких, що подалися на Захід. Це забезпечення полягало в тому, щоб перевезти або перенести книжки до відділу концентрації Львівської академічної бібліотеки.

У митрополичій палаті з'явилися нові господарі. Відомо було про цінну бібліотеку митрополита Андрія Шептицького, що зберігалася у цьому будинку, а також про велику бібліотеку «Студіону» у спеціально збудованому для бібліотеки поряд з Народною лічницею на недалекий від собору св. Юра вул. Петра Скарги (потім Пирогова). Стосовно бібліотеки «Студіону» діяли вже (це був 1946 р.) відповідні розпорядження згори – перевезти до Львівської філії Бібліотеки Академії наук – хоча митрополія, нібито, продовжувала наглядати за нею і в період церковного хаосу 1945-1946 рр. Бібліотека митрополита Андрія після погрому, влаштованого енкаведистами в зв'язку з арештом митрополита Йосифа Сліпого, була далі в палаті.

Так я зустрівся з новим, вже православним, єпископом Макарієм Оксіюком, який волею-неволею опинився в митрополичій палаті. Єпископ Макарій прийняв мене насторожено в невеликій кімнаті, яка – про це розповів мені він згодом – раніш була кабінетом Андрія Шептицького. Про єпископа Макарія, який у роки радянських антирелігійних переслідувань працював у 30-х рр. у Всеукраїнській бібліотеці України в Києві, я знав від відомого українського книгознавця Юра Меженка, що після війни на коротко повернувся до Києва з Ленінграда на посаду директора цієї бібліотеки (вже зі зміненою назвою Бібліотеки Академії наук УРСР), та від знаного бібліографа Федора Максименка, який раніше працював разом з Оксіюком – працював до чергової чистки в бібліотеці. Я знав, що до виконання священничих обов'язків Оксіюк повернувся під час німецької окупації – і що в 1944-1946 рр. його становище було дуже хитким в очах комуністичної влади. Його шантажували і саме внаслідок цього тиску він з'явився у Львові. Коли в розмові я покликався на Юра Меженка та Федора Максименка, обличчя єпископа просвітліло і він почав говорити зі мною відверто. Як колишній бібліотекар і людина, безумовно, освічена, він дуже добре розумів вартість бібліотеки Андрія Шептицького. Він показав мені, що залишилося з цієї бібліотеки – книжки з великими екслібрисами, на яких було зображене обличчя митрополита Андрія. Єпископ Макарій сказав, що нічого з них не рухав, що вони по-старому зберігаються на полицях і в шафах митрополита. Розповів, що взагалі меблі – темні, стильові – в кабінеті та дальших кімнатах ті ж самі, які були раніше (як це не гірко, але ці меблі, що мали меморіальну цінність й перетривали радянське лихоліття, зникли вже у 90-х роках минулого століття. В кімнатах зберігалися стильові каміни (їх недавно зруйнували)). «Все так, як за Шептицького», – сказав Макарій. Єпископ просив книжки забрати швидко, бо, як казав, він не знає, чи довго ще буде у Львові. Щодо бібліотеки «Студіону» він формально не заперечував проти її передачі, хоча й підкреслював, що вже не в його силах вирішувати долю бібліотеки. В кабінеті Шептицького мені здавалося, що дух Князя Церкви ще досі тут перебуває в палаті...

Книжки з бібліотеки митрополита Андрія за кілька днів перевезли, а «Студіон» возили кілька днів, зрештою, також на моїх очах.

Луговий попис, похоронна процесія, кабінет митрополита – це те, що назавжди залишилося в моїй пам'яті як слід Великої людини.

ЙОСИФ СЛІПІЙ

Йосиф Сліпий. СТОРІНКА ЗІ СПОГАДІВ

У дитинстві я захоплювався пригодницькою літературою, описами подорожей по екзотичних країнах. Десь у десятирічному віці до моїх рук потрапила книжка, яку моя мати недавно купила, «Паломництво до Святої Землі. Вражіння з подорожі» (Львів, 1935). В яскравій червоній обкладинці багато ілюстрована, написана гарною простою мовою, її прочитав я на одному подиху. Такою була моя перша – заочна – зустріч з автором книжки отцем Йосифом Сліпим.

Десь два роки пізніше, 1937-го або 1938-го, я з матір'ю, Оленою Степанівною був у невеличкому парку, що прилягав до Богословської академії та церкви св. Духа (на вул. Коперника), коли перед літнім вівтарем у цьому ж парку відбувалося богослуження. «Ось отець Йосиф Сліпий, ректор академії, книжкою якого про Палестину ти захоплювався», – сказала мама, вказуючи на високого, кремезного священика, що стояв перед вівтарем. І вівтар, і церква св. Духа були знищені у вересні 1939 р. німецькою бомбою. Та перше моє очне знайомство з отцем ректором відбулося саме там.

Цілком несподівано воно переросло в особисте знайомство влітку 1942 р., коли мама і я «втекли» з дуже вже голодного піднімецького Львова до Криниці, відомої курортної місцевості на Лемківщині. Туди їздило відпочивати і, нічого приховувати, підхарчовуватися чимало інтелігентів. Вони мешкали у двох відпочинкових будинках, які утримували – за дорученням місцевого Українського допомогового комітету, очолюваного сотником Української галицької армії Осипом Навроцьким, сестри василіанки. Серед тих, що відпочивали, був також отець ректор Йосиф Сліпий. Постійно в чорній сутані, з піднесеною головою (у бороді ще не було сивого волосся, яке є на пізніших фотографіях), з прямим поглядом, часто з привітною посмішкою, він поєднував у собі високу духовність з делікатною світськістю. Щонеділі відправляв Службу Божу перед вівтарем, розташованим у лівому крилі великої веранди «Нашого дому» (пансіонат був у тихій бічній вуличці, але недалеко від центру Криниці). Туди сходилася більшість мешканців обох відпочинкових будинків. Його проповіді були короткі, але змістовні і завжди пов'язані з актуальним моментом.

Йосиф Сліпий охоче зустрічався з тогочасними криничанами, серед яких було чимало українських політичних діячів. До нього приходили, зокрема, ті, хто бачили в Йосифові Сліпому наступника митрополита Андрея Шептицького. Серед тих діячів було чимало помітних постатей: Дмитро Паліїв, Осип Назарук, Дмитро Донцов, у недалекому Жегестові Володимир Кубійович. Правда, не всі вони приходили на розмову з Й. Сліпим, хоча він, беручи приклад зі свого патрона митрополита Андрея, й не був якимсь завзятим клерикалом. Моя мати та Йосиф Сліпий були однолітками й при зустрічах у «Нашому домі» обмінювалися кількома фразами. Олену Степанів він галантно цілував у руку. З отцем Йосифом Сліпим ми їздили до Криниці-села, щоб оглянути стильову церкву та парафіяльний будинок, обладнаний різьбленими лемківськими меблями.

На похорон митрополита Андрея Шептицького у листопаді 1944 р. я дивився, стоячи біля будинку пізнішого Музею етнографії та художнього промислу. (Похорон там повертав на тодішні Першотравневу та Жовтневу, повертаючись до собору св. Юра). Кир Йосиф ішов за домовиною в траурному облаченні, зосереджений, сумний, аж сірий на обличчі.

Більше я його не бачив. Але сліди, пов'язані з його постаттю, не раз потрапляли до рук. Через деякий час після арешту митрополита Йосифа я побачив документ папської канцелярії, яким Й. Сліпого папа римський призначив наступником митрополита Андрея. Цей документ в атмосфері загрози арешту Й. Сліпого був переданий відомому львівському юристові Левові Павенцькому. Тепер, коли я користуюсь бібліотекою Центрального державного історичного архіву у Львові, мені часто потрапляють книжки з екслібрисами Святослава Гординського: святий Юрій з мечем на коні, дзвіниця церкви св. Духа, розгортається книжка і напис «Ex libris o. Йосифа Сліпого», наклеєними на книжках дуже широкого діапазону знань.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Йосиф Сліпий: Сторінка зі спогадів // Історія релігій в Україні: Праці XII Міжнар. наук. конф., Львів, 20-24 травня 2002 р. – Львів, 2002. – Кн. 1. – С. 142-143; Пам'ять століть. – К., 2002. – № 6. – С. 60-61.

ГАВРИЇЛ КОСТЕЛЬНИК

ГАВРИЇЛ КОСТЕЛЬНИК – ПОСТАТЬ СКЛАДНА ЧИ УСКЛАДНЕНА?

Так чи інакше, світло на життя і діяльність Г. Костельника та їх закінчення кидають і матеріали, що публікуються у часописі «Вірую» (у 1995 р. – в числах 9, 14, 21 – статті, спогади, інтерв'ю, підготовлені Олегом Петруком), і документи, вміщені у збірнику «Культурне життя в Україні. Західні землі». – Т. 1 (1939-1953). – К., 1995 (збірник під відповідальною редакцією Юрія Сливки; документи – частина з них у минулому цілком таємні – і матеріали під № 63, 114-116, 139, 253, серед них – звіти про ліквідацію Греко-католицької церкви та реакцію громадянства на вбивство Г. Костельника), і спогади про певні обставини вбивства¹. Очевидно, це лише те, що важливіше. Прізвище Г. Костельника знову з'явилося в енциклопедіях та довідниках, часом з відомостями, які дезорієнтують. Мирослав Дециця твердить, що Г. Костельник «внаслідок шантажів НКВС (до речі, у 1946 р. діяв уже Народний комісаріат державної безпеки УРСР, і саме він, а не НКВС, займався політичними справами. – Я. Д.) змушений був очолювати ініціативну групу до проведення неканонічного Львівського собору (1946) про скасування Берестейської унії; вбитий в 1948 з невияснених причин»². У статті Олексі Мишанича «Костельник Григорій Федорович»³ про вбивство цілком не згадується. Очевидно, постать Г. Костельника ще довго притягатиме увагу дослідників історії українського церковного життя. Треба думати, що будуть знайдені далші документи про три останні роки його життя, може, й про обставини вбивства. Я був знайомий з Гавриїлом Костельником – наскільки знайомим може бути гімназист зі своїм катехитом, – а як сучасник подій та історик дійшов до певних висновків про отця Гавриїла та його роль у середині дуже важких 40-х років в Україні.

Г. Костельник навчав мене релігії у VI класі Академічної гімназії у Львові у 1941-1942 шкільному році. Гімназію тоді, в перший рік німецької окупації, викинули з її традиційного приміщення біля Політехнічного інституту і помістили в будиночку на вул. Волоській, 1, поряд з сучасним Стрийським базарчиком. Нам, гімназістам і гімназисткам, було тоді по 14-15 років, але війна – йшов її третій рік – зробила нас старшими. Отець Костельник приходив до класу завжди напружений, заглиблений у свої думки. Посмішка, радість або доброта ніколи не відбивалися на його суворому обличчі. На стіл, за яким сидів, він дивився, як на церковний амвон, і з ораторським мистецтвом сипав на нас моральні науки. Та ми знали, хто такий Костельник. Львівська громадськість пов'язувала його зі стигматичкою Настею Волошин, зі справами про «духів», з лікуванням у психіатричній лікарні. Менше – з екзотичними бачванськими українцями – але ми навіть пробували читати його літературні твори, писані тамошнім

¹ «Спомин» Володимира Козачка, надрукований у збірнику: Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 200-201.

² Дециця М. Малий український церковно-історичний словник. – Львів, 1994. – С. 61.

³ Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т. 3. – С. 15-16.

діалектом. Книжечка «З мого валала» була у нашій родинній домашній бібліотеці, інші його твори «кружляли» між гімназистами. Костельник легко спалахував гнівом, був неврівноважений. У пам'яті, мабуть, усіх гімназистів VI класу збереглася неприваблива лекція, коли катехит громовим голосом читав нам мораль на тему української немилозвучності дієвідмінювання деяких латинських слів, які, однак, і з латинської мови викинути було неможливо.

Костельник не користувався особливим авторитетом серед нас. Коли його повчань було надто багато, ми просили розповісти про стигматиків і стигматичок, про духів, і він дуже радо переходив на такі теми, наївно не підозрюючи, що його провокують, щоб припинити нудне моралізаторство. Це були, мабуть, єдині хвилини на лекціях, коли його обличчя прояснювалося і світліло. Ми, маючи вже за собою дуже суворий досвід війни, кривавої і жорстокої, не вірили в те, що вважали казками.

У 1942 р. катехитування Г. Костельника в Академічній гімназії закінчилося. Ніколи він не був критичним до самого себе. На його місце прийшов спокійний, лагідний і в розумний отець Хомин, який довів нас до матури у 1944 р.

Пізніше прийшла чергова радянська окупація, «Ініціативна група» на чолі з Г. Костельником (її засуджували в середовищі патріотично налаштованої львівської інтелігенції, а Костельника вважали зрадником), вбивство біля Преображенської церкви.

Перебуваючи в ув'язненні, у спеціальних суворорежимних таборах для політичних в'язнів, у т. зв. «долині смерті» в Спаську, недалеко від Караганди (це була система «Песчлага»), я зустрівся з відомим католицьким діячем – професором Костянтином Чеховичем. Знав я його з виступів у львівському «Літературно-мистецькому клубі» 1942-1943 рр. Виступів високоерудованих, інтелігентних, деколи блискучих, але й завуальовано містичних. Дуже елегантний, зібраний, ввічливий. Страшний зовнішній контраст у таборі. К. Чехович мешкав у інвалідному бараці, розташованому у третьому лагпункті дев'ятого (спаського) табірної відділення «Песчлага». У бараці низенькому, з невеличкими заграбованими вікнами, що ніколи не відчинялися, під глинобитним дахом, в атмосфері постійної задухи і сопуху. Деколи я заходив до нього туди, бо йому важко було ходити. У латаному-перелатаному бушлаті, подібних штанях, на двох милицях, страшенно худий, але з блискучими очима за окулярами та з лагідною усмішкою – таким він досі стоїть у мене перед очима на фоні цього занедбаного барака. Хоча важко хворий, але завжди без скарг, з одухотвореним лицем. Велику духовну силу він черпав зі своїх релігійних переконань. Навколо нього гуртувалися українські священники.

Ми рідко говорили на церковні теми, але одного разу в розмові впало прізвище Костельника. Чехович посумнів, замкнувся. Розмова не вийшла. Пізніше – після звільнення з ув'язнення – ми зустрілися на вулиці у Львові. До теми Костельника не поверталися. Незабаром К. Чехович виїхав з т. зв. радянської України.

***

Пожвавлена дискусія довкола постаті Г. Костельника, а також інших фігур диригованого органами Львівського собору 1946 р.⁴, примусила мене зібрати докупи власні міркування та висновки про православного протопросвітера, раніше – професора

⁴ Див., наприклад: *Саліяк Й.* Діяльність о. Михайла Мельника задля збереження Церкви в радянський період // *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу.* Львів, 3-8 травня 1996 р. – Львів, 1996. – С. 201-202.

Греко-католицької Богословської академії. Хотілося знайти відповідь на запитання «чому?» також шляхом реконструкції чогось у вигляді психологічного портрета.

Ще з родинного Руського Керестура Г. Костельник приніс зі собою наївне просто-народне москвофільство, залишки якого зберігалися в ньому, незважаючи на безперечний ширий український патріотизм. У конфліктних ситуаціях між Львовом та Римом (що часто загострювалися, як наслідок польських впливів у Ватикані) Г. Костельник беззастережно висловлювався за східний, візантійський традиціоналізм у Греко-католицькій церкві, а, відповідно до свого вибухового темпераменту, різко реагував на справжні та уявні прояви латинізації в обряді, в церковній адміністрації, в релігійній політиці. Здається, з цього ж бачванського села він виніс своєрідний примітивний містицизм, який поглибився в ньому внаслідок пізніших – цілком не канонічних – студій, а також певних рис характеру, що доводило його до стадії крайнього нервового напруження і вичерпання, непохитної віри в раціоналістично необґрунтовані, нібито надприродні явища, свідком яких він був. Пригадаю знову його лікування в психіатрів.

Г. Костельник був глибоко віруючою людиною, але віру цю – може, й згідно з філософським неотомізмом, який визнавав своїм світоглядом – моделював за власними містичними переконаннями та уявленнями про персональне велике і високе посланництво. Як теолог і як практичний церковний діяч, він був людиною, зачарованою на Схід, на Святу Русь, на реальне відродження цієї Святої Русі в Україні. В цьому, виходило б, бачив свою місію. Не вірю, що, монтуючи (чи беручи участь у монтуванні в ролі знаряддя) «Ініціативну групу», він піддався шантажеві НКДБ. Костельник був людиною особисто відважною (це доводять його часті в минулому конфлікти з церковною ерархією, непоступливість погрозам у 1941 р. після арешту наймолодшого сина), ідея мучеництва за віру, треба думати, не була для нього чужою. Так, як не була чужою для сотень і тисяч рядових українських священників. Тому й шантаж через синів у есесівських військах не виглядає реальним. Віра в місію, яку йому треба здійснити, еднаючи Церкву зі Сходом, не була засобом шантажу, але тою нав'язливою і маніакальною (враховуючи амбіційність і психопатологічність цієї особистості) ідеєю, яку йому дали можливість реалізувати – і в цей спосіб з'єднати для вже цілком релігійних цілей.

Гуманні мотиви – думка, що греко-католицьке духівництво таким чином вдасться захистити від арештів, депортацій, переслідувань іншого роду – для нього, можна думати, відігравали також значну роль.

Замість Святої Русі Г. Костельник побачив цілком не святу Москву, але це вже був час, коли *alea jacta est* – «жереб кинуто», і вороття не було. Як і двох інших членів «Ініціативної групи», Михайла Мельника й Антонія Пельвецького, що забагато знали про механізм Львівського собору 1946 р. та явно не були політично вірними, Г. Костельника ліквідовано.

Я не богослов і не моє завдання визначати характер релігійного відступництва Г. Костельника та засуджувати його в зв'язку з цим. Так чи інакше, Г. Костельник переходив на православ'я цілком свідомо, він не вважав це зрадою, а поверненням до лона Східної Церкви. Таким стало логічне завершення його конфлікту з католицизмом. Не був він також православним лише *pro foro externo* («назовні»), залишаючись в душі – *pro foro interno* («всередині») – греко-католиком, як це було поширено серед значної частини греко-католицьких священників, що перейшли на православ'я. Але це

вже ХХ ст., коли Римська столиця не визнавала замаскованої вірності католицизмові, хоча її визнавала у XVII–XVIII ст.

В національному відношенні, не підлягає сумніву, він був добровільним колаборантом окупантів – залятих ворогів України, колаборантом дуже високого рангу, а чим ранг вищий, тим засудження мусить бути більше. Бо тут підключається морально-етичний фактор, про який немає причини забувати. Г. Костельник не був агентом НКДБ, це не підлягає сумніву, але добровільні помічники, саме ті, дуже високого рангу, роблять більше шкоди, ніж рядові секретні співробітники, історія не займається міркуваннями на тему «що би було, як би було», але зі сьогоденної перспективи ясно, що було б краще, якби в історії Української Церкви такої постаті не було.

Повертаючись до запитання в заголовку статті, треба погодитися, що отець Гавриїл Костельник був фігурою складною, яку, однак, не треба ще більше ускладнювати. Був і залишиться назавжди також особистістю трагічною.

* * *

В сучасній українській публіцистиці, а навіть у наукових дослідженнях простежується небезпечна тенденція всепрощаючого псевдолібералізму. Псевдолібералізму, бо справжній лібералізм і гуманізм завжди були за правду в історії і за об'єктивне визначення заслуг та гріхів. Так, пишуть і проповідують, Віктор Петров був довголітнім секретним співробітником ЧК (або й цього не пишуть і не говорять), але він – і видатний український вчений та письменник. Так, Микола Глушенко був тривалий час резидентом радянської розвідки в Парижі, але він був і прекрасним українським художником. Цей перелік можна продовжувати, цитуючи імена «видатних» і «великих» секретних співробітників, колаборантів з ворогом або просто хриstopродавців, для яких підшукують виправдовування, визначаючи вклад в українську науку, культуру, Церкву. Нічого, що на сумлінні цих виправдовуваних – десятки і сотні загублених людських існувань, культивування духовної і національної зради, розтоптування, знову ж таки, загальнолюдських принципів етики і моралі.

Виправдовування зради культивують, зокрема, ті, сумління яких і перед Богом, і перед Нацією не є чистими, або які в такий спосіб хочуть «вибілювати» батьків, близьких, приятелів, взагалі, людей своєї породи. Ця тенденція має й іншу, не менш, а ще більше огидливу сторону. Ось, бачите, які були і є українці: всюди – зрада, зрада, зрада. Такий це народ і такі його герої! Історична справедливість і звичайна чесність, якими так часто нехтують у повсякденному житті, вимагають класти на терези оцінки діяльності людей, постатей, фігур, і білі, і чорні їхні справи. І ледве чи є такий тягар позитивних досягнень, що давав би можливість рівноважити обидві сторони терезів або надавати перевагу правій стороні, якщо на лівій лежить непокаяна і неспокутувана національна зрада.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? // Вірую. – Львів, 1996. – Вересень. – Ч. 17 (72). – С. 4.

ПЕТРО КРИП'ЯКЕВИЧ

ПЕТРО-БОГДАН КРИП'ЯКЕВИЧ. КАНВА СПОГАДІВ*

Якщо мене питають, відколи я був знайомий з Крип'якевичами, то відповідаю: «Не знаю». І це справді так. Дружина історика Івана – Марія, спершу ще Сидорович, та моя мати, Олена Степанів, були товаришками – й приятельками – з часів навчання у львівській учительській семінарії, отже, ще до 1912 р. Тому й відвідували одна одну традиційно: Різдво, Великдень, ім'янини, уродини. Але також поза цим офіційним розкладом.

Крип'якевичі мешкали на найвищому поверсі будинку на вул. Домагалічів (тепер це вул. акад. Павлова, 9) – до речі, без меморіальної таблиці про Івана Крип'якевича, хоча там були написані його найщиріші та найправдивіші твори. А найдавніші мої спогади пов'язані зі столом, великим, який ще й розтягали під час свят. Стіл стояв у великій вітальні, до якої вів досить довгий коридор. На коридорі двоє дверей направо, другі з них до кабінету історика з високими, під стелю, давніми темними шафами з книжками та бюрком з настільною лампою. А в кінці коридору, прямо, двері до вітальні зі столом. Цей стіл відіграв велику роль у знайомстві та приятелюванні: спершу ми бавилися під столом; ми, це Данько, тобто Богдан, старший син, та Роман, молодший. Часто ще й Надя Мудра, їхня двоюрідна сестра, дочка сестри пані дому. Даньо отримав перше ім'я Петра на честь свого діда по батькові, а друге – Богдана – на згадку про улюбленого героя Івана Крип'якевича – Богдана Хмельницького. Даньо був з 1923 р. (три й пів року старший за мене), тому найшвидше зайняв повноправне місце за великим столом, а наша серйозна дитяча розмова там починалася над розкладеними альбомами з марками та альбомами з невеликими кольоровими образками (серії: видатні особистості, народи, прапори держав, засоби транспорту та інше), т. зв. «англясами», що їх вкладали до п'ятигрошевих шоколадок – і які, образки, треба було колекціонувати за серіями та порядковими номерами. І філателія – марки з усіх країн, і така своєрідна філокартія всім нам, учасникам засідань за великим столом, допомогли знайомитися з ширшим світом. Були ще дитячі забави, які заводила третя з сестер Сидоровичів – Савина, тоді вчителька, пізніше знавець народного мистецтва. Часом заглядав до нас історик Іван, добродушно усміхався та тікав до свого кабінету.

Поволі теми наших – з Богданом та Романом – розмов мінялися. Бо насувалися поважні події у Львові та поза Львовом: львівські заворушення 1936 р. з перекинутими трамваями та пожежами на окраїнах (похорон Козака); маніфестаційний похорон генерала Мирона Тарнавського 1938 р., погроми українських установ цього ж року, влаштовані польськими шовіністами; розігнані поліцією демонстрації на захист Карпатської України 1939 р. Ми прискорено швидко виходили і з дитячого, і з юнацького віку.

---

* У підставу спогаду покладено виступ на хімічному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка 20 березня 1998 р. під час відзначення 75-річчя з дня народження Петра-Богдана Крип'якевича.

У вересні 1938 р. – Богдан і я – опинилися в стінах одної гімназії, т. зв. філії Академічної гімназії, розташованої в дуже непристосованому для школи колишньому графському палаці на вул. Пекарській, 19. Це була державна гімназія з «руською» (такою була офіційна вівіска школи) мовою навчання, з директором отцем Михайлом Залеським, відомим польським конформістом, на чолі. Директора найбільше турбувало, щоб у школі не було антидержавної крамоли та щоб правильно були пришиті щитки з номером школи на гімназійних мундирах (за номерами поліція могла ідентифікувати учасників, хоча б, демонстрацій). Для цього директор перед початком навчання стояв у коридорі й оглядав рукави гімназистів. Богдан вже був у ліцеї, в першому його класі (ліцей починався після чотирьох років навчання в гімназії). Він визначив напрям своїх зацікавлень: це був ліцей математично-фізичний, а не гуманістичний чи природничо-географічний. Канти мундира бордові (у мене, гімназиста першого класу – сині). Завжди був дуже зосереджений, серйозний – ми минали з легенькою усмішкою один-одного під час великої перерви. У Богдана був постійно однаковий маршрут, який він, заглиблений у поважній розмові, проходив завжди з тим самим товаришем з свого класу.

Прийшли роки війни. Богдан закінчив середню школу 1940 р., а під час німецької окупації опинився на т. зв. Технічних фахових курсах – у вищій школі, що була ерзацом Львівської політехніки.

Коли американці з Балкан бомбардували Львів у 1944 р., одна невелика бомба потрапила в будинок на Домагалічів, 9. Крип'якевичі вийшли з підвалу білі-білісенькі, не лише від переляку, але й від штукатурки, що облетіла зі стін. Помешкання виявилось напівзруйнованим. Пропали дубові бібліотечні шафи та більша частина книжок. Знищеним виявився великий стіл, з яким було пов'язано стільки дитячого сентименту. Якись рештки перевезли до невеличкого помешкання – з кількох кімнат-кліток – на вулиці князів Острозьких. П'ять хвилин пішки від будинку на вул. Піскової, 7, де мешкали ми. Нагод для зустрічей стало набагато більше. Та фронт наближався і на родинній раді вирішили відправити «хлопців» (Роман закінчив гімназію у 1943 р.) до Відня, формально, для продовження навчання в університеті. (Ця обставина стала ще додатковою причиною для шантажування – треба шкодувати, вдалого – Івана Петровича в другій половині 1945 р., вже під відновленою т. зв. радянською окупацією).

Богдана і Романа я побачив знову десь через рік. Два усміхнені обличчя з окулярами – нижчого Богдана і вищого Романа, одягнених у пісково-гнилого кольору солдатські шинелі, чекали на мене на Радянській (тепер Винниченка), 24, під будинком бібліотеки – колишньої Наукового товариства ім. Шевченка, де я працював у рукописному відділі, займаючись архівом Івана Франка. «Хлопці» згадували свої військові пригоди: їх захопили у Відні, забрали до армії, та відносно швидко демобілізували для продовження навчання у вищій школі. Для Богдана – на хімічному факультеті Львівського університету. Знову стала актуальна п'ятихвилинна дорога: князів Острозьких – Піскова – князів Острозьких. Немов грім з ясного неба звалилася на Даня важка хвороба, яку дуже нелегко було розпізнати, а ще складніше лікувати. Поліомієліт в дорослому віці прикував Богдана на довгі місяці до ліжка. Лежав він дома, в невеличкій темнуватій кімнаті від подвір'я, один час на перехресті між життям і смертю. Приносив я йому львівські новини, деколи щось почитати (коли вже стан хворого покращав). Хвороба перекреслила надії на будь-яке особисте життя. Зрештою, тоді у нас було багато спільного: й Івана Петровича, й мою матір після ліквідації львівських

установ Академії наук УРСР (відповідно – відділення Інституту історії та відділення Інституту економіки) відправили в «почесну» депортацію до київських академічних інститутів. Я подивляв силу волі Богдана – і до життя, і до навчання, тепер знову перерваного важкою недугою. Богдан поволі, дуже поволі піднімався на ноги: на милицях, з деформованими і атрофованими руками і долонями. Від нього не було чути скарг, очі світилися ще хворобливим блиском, але жадоба до науки – до улюбленої хімії – додавала йому волі до життя. До життя в поневоленій і стероризованій країні, в умовах режиму, який глумився також над його батьком.

У грудні 1949 р. арештували мене та мою матір. Лише в таборі, в Казахстані (у т. зв. «долині смерті» в Спаську та в Караганді), відновилися наші стосунки. Богдан не боявся писати, писав систематично короткі оптимістичні листи, в яких серед рядків, виплетених, зрештою, езоповою мовою і мережаних дрібним трохи тремтливим почерком, можна було вчитати деякі новини, хоча б, з культурного життя тогочасної України. Про перевидання творів Івана Франка, наприклад, серед яких виявилися вірші, що їм не пора ще було з'явитися. Крип'якевичі допомагали ліками, посилками – а в них перелік вкладення виходив з-під Богданової руки.

У липні 1956 р. ми знову зустрілися на вул. Острозьких. Після мого повернення до Львова ще було кілька місяців щотижневих обідів у Крип'якевичів – і тоді ми мали можливість наговоритися досхочу. Хоча від формального блискучого закінчення університету екстерном (у 1951 р.) минуло лише п'ять років, він вже став визнаним авторитетом у новій науковій ділянці – кристалохімії. Друкувати свої статті почав ще на студентській лавці, а до 1956 р. їх вже було понад двадцять. Зростала кількість публікацій у Львові, Києві, Москві. Відбитки статей завжди показував з приємністю. Наслідки хвороби не дозволяли йому особисто займатися лабораторними дослідженнями, але він мав змогу узагальнювати дані, здобуті керівником та співпрацівниками кафедри неорганічної хімії. Знання чужоземних мов допомагало зіставляти львівські результати з тими, що публікувалися в закордонних виданнях. Статті його виходили часто в співавторстві – чи не найчастіше разом з ентузіастами та піонерами львівської кристалохімії Євгеном Черкашиним та Євгеном Гладішевським. Та й Петро-Богдан також був рівнозначним партнером. Зустрічі зі студентами, дипломантами, кандидатами на кандидатів відбувалися дома, за робочим столом. Тому й всі ступені та звання – доцента, кандидата, доктора хімічних наук, професора діставалися йому цілком заслужено, хоча в ці справи не раз втручалися цілком не хімічні органи.

Після смерті Івана Петровича у 1967 р. Богдан і Роман опинилися в новому міському районі, на тодішній вул. Енгельса (тепер Євгена Коновальця), 120, в просторому, як на тамті часи, помешканні. Тепер на робочому столі Богдан мав можливість розмістити свої педантично складені картотеки інтерметалічних сполук, розкласти нову літературу, купку листів з-за кордону, на які акуратно відповідав. Намагався ввести мене в таємниці своєї науки, з чого в мене залишилися певні загальні уявлення. Розповідав про міжнародні фахові конференції, на яких він хотів би бути, але не міг. Дуже турбував його стан української хімічної термінології й він намагався якось вплинути на її дерусифікацію. Та він не був ученим, обмеженим улюбленою кристалохімією. В нього завжди були широкі громадські інтереси, що дуже контрастувало з його фізичною малорухомістю. Про тогочасне життя висловлювався скупко, але часто з обуренням, нерідко з проблисками особливого інтелектуального гумору. Були й інші несуміжні зацікавлення. Філателія відійшла на дальший план, та не зникла з поля зору. Він

захоплювався алфавітами східних мов, зокрема закавказьких (лікування від дуже важких і, по суті, невиліковних залишків поліомієліту привело його на курорти Грузії). Опанував алфавіт Брайля і на старомодній машинці «друкував» листи до свого сліпого кореспондента. Широта наукових зацікавлень, глибока думка, інтелектуалізм та рафінована навіть інтелігентність були притаманними рисами Богдана. І великий дослідницький талант. Для зустрічі зі мною він завжди складав список питань, які варто було обговорити, справ, які бажано було полагодити.

Та шлейф політичної неблагонадійності за Крип'якевичами тягнувся далі. Доношки не дрімали. Знову діяли методи шантажу.

Для того, щоб усунути хрест і «підозрілий» намогильний напис («історик України»), погрожували звільненням з праці, блокадою наукових досліджень. Богдан важко пережив поразку, бо довелося відступити. А стосовно Романа погрози таки здійснили, хоча й в інших обставинах, коли з нагоди арештів 1972 р. влаштували публічний розбір «справи» в його академічному інституті та примусили працювати кочегаром.

В останні роки життя Богдана ми зустрічали рідко. За мною часто ходили назирці. Романа допитували про мене – «обробляв» його тоді відомий погромник українського буржуазного націоналізму кдбист Гальський, поляк за національністю. Як не було гірко, але контакти довелося обмежувати. Це ще досі болить. Тим більше, що стан його здоров'я поступово постійно погіршувався.

***

Залишається в пам'яті кілька немов фотографічних кадрів:

Дань над марківниками (філателістичними альбомами) і наш дуже скрупульозний обмін марками.

Прогулянка під час великої перерви під стінами гімназії.

Богдан, усміхнений і радісний, у солдатській шинелі на фоні будинку НТШ.

Важко хворий, майже непорушний у ліжку в затьмареній кімнаті.

Дома за столиком, за картотеками, які перегортає деформованими пальцями – та з допитливим поглядом, зверненням до мене.

Похорон, на якому я не виступив, бо сльози дусили горло.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Петро Богдан Крип'якевич. Канва спогадів // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – [Вип.] 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 695-699.

ВОЛОДИМИР ПАШУТО

Про Володимира Пашута. Спогад до десятиріччя з дня СМЕРТІ

Здається мені, що подібних зустрічей, контактів, розмов у В.Т. Пашута було багато. Вони, мабуть, деякою мірою відбивали стиль його праці: багато зустрічей, у поспіху, але не скороминулих, і не байдужих, заповнених конкретним змістом. Багато контактів, таких, що то пригасають, то знову полум'яніють – залежно від обставин, зацікавлень, кількості життєвих сил і всупереч безконечній зайнятості.

Початок був звичайний. У червні 1976 р. за підписом Володимира Терентійовича я отримав для ознайомлення перший випуск його малотиражного збірника «Древнейшие источники по истории СССР. Тематика и состав выпуска по Европейскому региону». В листопаді вислав досить великий список доповнень¹. У мене було їх відкіля брати – 1968 р. я брав участь у підготовці нездійсненого (дуже треба шкодувати) проекту багатотомного видання «Джерел з історії України X–XV ст.» (за ним вже закріпилася назва «проекту Івана Бутича»). Десь пізньою весною 1977 р. ми зустрілися. У Володимира Терентійовича, в його помешканні.

Довга коридороподібна кімната з високими, до самої стелі, закритими шафами. Бюро біля вікна. На цьому робочому столі єдина прикраса – перекидний календарик. Розмова розгорталася жваво. Володимир Терентійович не так давно був в Україні, обстежував стан історичної науки в академічних установах. Він ще далі запалювався, коли говорив про те, як у Києві, біля витоків державності Давньої Русі, «забули» досліджувати історію Київської держави. (Саме завдяки В. Пашутові цей напрям – вивчення Київської держави – відновився в Інституті історії Академії наук УРСР в Києві; не його вина, що ці дослідження потрапили в негідні руки). Його цікавило багато: історія українського звичаєвого права (недавно він видав «Корчулу»² та шукав слов'янські паралелі). Я говорив про звичаєве право українських верховинців – бойків, про пережитки т. зв. волоського права на Західній Україні³. Цікавила підготовка джерелознавців – говорив я про те, як виглядають ці справи у нас.

Розмова пожвавлювалася. Час від часу в очах Володимира Терентійовича запалювалися іскринки – тоді слова скрашувалися іронією. Із захопленням говорив він про свій задум – про корпус найдавніших джерел. «Що Ви можете зробити?», «що можете запропонувати?», «про що можете нам написати?» – сипалися питання, а Володимир Терентійович перегортав густо списаний календарик, підшукуючи місце для нових записів. «Ви знаєте, – сказав він сумно, дивлячись з кривою посмішкою через

¹ Доповнення було опубліковано. Див.: Дополнения и исправления к выпускам нарративной серии (А) // Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков. (Материалы для обсуждения). – Москва, 1980. – Ч. 2. – С. 32-40 (разом з доповненнями інших авторів).

² Пашуто В.Т., Шталь И.Л. Корчула. Корчульский статут как исторический источник изучения общественного и политического строя общества Корчула XIII в. – Москва, 1976.

³ Тоді щойно вийшла книжка: Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення, міграції, побут. – К., 1976. В. Пашуто просив її прислати.

вікно, – дуже хотілося б побачити перші випуски корпусу власними очима. А не так, щоб моє ім'я було в чорній рамці». З «Корчулою» (тут він захоплювався віртуозною працею перекладачки Ірини Шталь) та першим, але не останнім, автографом Володимира Терентійовича на цій книжці я пішов від нього. Здавалося, протягнулася якась ледве вловима ниточка взаємної симпатії.

Під час розмови народилася думка про утворення окремої картографічної серії корпусу. (Карти якимсь чином опинилися поза межами проекту). 1 листопада 1977 р. я доповідав на засіданні сектора історії найдавніших держав про картографічну серію «Східна Європа в античній і ранньосередньовічній картографії (IV–XIII ст.)». Завдяки В. Пашутові я увійшов до Інституту історії СРСР Академії наук СРСР як повноправний учасник тих наукових праць, які там проектувалися. І на таких правах залишався далі. Навіть коли 1978 р. в Україні остаточно став *persona non grata* і переді мною відкрився довгий період безробіття. В. Пашуто ніколи не торкався цих сторінок моєї біографії, хоча, безумовно, про них знав. Був людиною дискретною та делікатною. Його моральна підтримка – і підтримка інших істориків з його сектора – значили тоді для мене багато.

Вдруге про картографічну серію говорили ми на засіданні сектора 20 листопада 1979 р.⁴ Володимира Терентійовича не було.

Даремно шукав я його очима роком раніше, в листопаді 1978 р. у Вільнюсі, на конференції з джерелознавства й історіографії народів прибалтійських республік, на якій він мав виступати з доповіддю. Його адреса тоді була страшна: реанімаційне відділення. За напружену, деколи справді нелюдську працю, за вперту оборону своїх науково-організаційних принципів та ідей Володимир Терентійович платив власним серцем. Почерк, завжди не дуже чіткий, став майже не до розшифрування – таким він зберігся на новорічних картках, на підписаних ним книжках.

Листами обмінювалися рідко. Він писав коротко, лаконічно, конкретно, деколи з відтінком гумору. Я писав довше: про картографію, про дослідницькі труднощі, про корпус. Під кінець року ми обмінювалися: книжки Володимира Терентійовича в заміну на мої відбитки. Немов річний звіт.

Та роки йшли. І разом з ними виходили у світ перший, другий, третій випуски корпусу, редагованого В. Пашутом.

Ще одна зустріч – неочікувано понура. Володимир Терентійович відкривав II Все-союзну конференцію з історичної географії Росії (25 листопада 1980 р.). Він виступав замість недавно померлого Любомира Бескровного (насправді Безкровного, воєнного історика та спеціаліста з історичної географії та картографії, який, тікаючи від репресій на Кубані, зробив кар'єру в Москві). Перекинулися словами, навіть побазікали, знову з відтінком добродушної іронії. Звичайно одягнений напівспортивно, Володимир Терентійович був з цієї нагоди в чорному костюмі – і з блідим, безконечно втомленим обличчям. Я обіцяв зайти до нього, але не зайшов. Мені здавалося – для нього дуже дорога кожна вільна хвилина.

Глибока симпатія до Володимира Терентійовича як до людини й організатора науки не могла заступити в мені критичного ставлення до його праць, написаних, особливо, в кінці 70-х – 80-х рр. в дусі вірного служіння російській ідеї. Причини його відходу від об'єктивності в наукових дослідженнях були мені відомі. Свого часу він отримав «велике й останнє попередження» – його провалили під час виборів (перших) на

⁴ Дашкевич Я. Проект издания древнейших картографических источников по истории народов СССР // Древнейшие источники ... – Ч. 2. – С. 15-31.

члена-кореспондента Академії наук СРСР. В. Пашуто піддався натискові та пішов за течією. Тоді появилось зелене світло, титули, посади, почесні – та праці, в яких навіть не дуже вимоглива критика легко могла побачити схилення в бік великодержавних тенденцій. З такою критикою, в зв'язку з неприйнятною інтерпретацією літопису, знаходженням у ньому уявних витягів дипломатичного листування давньоруських князів, довелося виступати також мені⁵. Правда, вже після смерті В. Пашута.

Я переконаний, що В. Пашуто, людина дуже інтелігентна та справді добре, всебічно озброєний дослідник, знав, коли кривив душею і йшов проти історичної правди. Його величавий проект видання давніх чужоземних та юридичних джерел з історії Русі я сприймав (а також інші російські історики, про що ми й говорили) як своєрідне намагання компенсувати об'єктивним вкладом в науку ті гріхи, які йому доводилося робити на службі панівній системі.

1982 рік якось активізував контакти. Я писав статтю до чергового тому його збірника «Древнейшие государства на территории СССР», радився з ним у зв'язку з дуже дискусійним питанням – караїмською епіграфікою Криму⁶.

23 листопада Володимир Терентійович керував конференцією «Антична і середньовічна картографія і проблема підготовки картографічної серії корпусу (до кінця XIII ст.)». Я привіз для нього свою та Е. Триярського книжку «Каменные бабы при черноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова» (Вроцлав; Варшава; Краків; Гданськ; Лодзь, 1982). Він розкрив її, усміхнувся, наштотхнувшись на якусь еретичну думку, – і швидко засунув у портфель. Знову підтягнений, знову напів по-спортивно одягнений, знову нібито енергійний, швидкий, оперативний, схоплював моментально те, над чим довго розводилися доповідачі. Він перепитував, добивався докладно сформульованих висновків. Володимир Терентійович справді керував конференцією, доповідачами, слухачами. Але на нього боляче було дивитися: багряне обличчя, посинілі уста. Йому не можна було керувати конференцією. А після перерви він побіг далі, на іншу нараду...

Пізніше ще були коротенькі записки, були розмови телефоном. Про книжку Омеяна Прицака «The Origin of Rus», примірник якої я йому передав; про коректуру, що чекала на мене в Москві.

17 червня 1983 р. я повертався з експедиції у Крим. У Симферополі машинально купив «Известия» і так само машинально розгорнув у літаку. Чорна рамка була там.

***

Розумний і гарний. Обидві якості, без сумніву, багато коштували тим, що були докола нього – і не менше дорого коштували йому самому. Гарний і розумний. Останній з невеликої, але вагомої плеяди московських істориків 50-х – початку 80-х років.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Про Володимира Пашута. Спогад до десятиріччя з дня смерті // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 181-185.

⁵ *Дашкевич Я.Р.* Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А. Зимины. Москва, 13-18 мая 1990 г. – Москва, 1990. – Ч. 1. – С. 61-62; *Его же.* Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – Москва, 1991. – № 4. – С. 100-111.

⁶ *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982 год). – Москва, 1984. – С. 177-195.

ВІКТОР ФИЛОНЕНКО

СХОДОЗНАВЕЦЬ ВІКТОР ЙОСИПОВИЧ ФИЛОНЕНКО

Вивчення історичних та культурних зв'язків України зі Сходом чимраз частіше привертає увагу дослідників.

У цьому повідомленні мова йтиме про колишнього заступника голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії, нині професора П'ятигорського педагогічного інституту Віктора Йосиповича Филоненка – видатного представника вітчизняного сходознавства, його ім'я стоїть поруч з іменами таких відомих вчених-тюркологів, як С.Є. Малов, Є.Е. Бертельс, М.К. Дмитрієв, Є.Д. Поліванов. Особливо значний вклад В.Й. Филоненка в дослідження мови й усної народної творчості башкирського, балкарського, татарського і караїмського народів¹. Ряд праць ученого пов'язаний з питаннями вивчення культури тих тюркських народів, що в минулому заселяли територію України.

В.Й. Филоненко народився в 1884 р. у м. Тулі, в селянській родині, що переселилася сюди з України (дід ученого чумакував у причорноморських степах). Вищу освіту здобув на східному (арабсько-персько-турецько-татарський відділ) й історико-філологічному (слов'яно-російський відділ) факультетах Петербурзького університету. В 1908-1915 рр. В.Й. Филоненко займався педагогічною та науково-дослідницькою працею (в галузі башкирського мовознавства, етнографії і фольклористики) в Уфі². В 1911 р. почав друкувати свої наукові дослідження. Протягом наступних двадцяти років (1915-1935) В.Й. Филоненко працював у Криму. Незабаром після переїзду до Симферополя він став членом Таврійської наукової архівної комісії³. У 1921 р. В.Й. Филоненко був обраний приват-доцентом кафедри перської мови і літератури Кримського університету (пізніше – Кримського педагогічного інституту) в Симферополі. З 1925 р. він професор цієї кафедри, з 1932 р. – завідуючий кафедрою мовознавства. В Кримському педагогічному інституті В.Й. Филоненко очолював також Кабінет сходознавства, в якому, між іншим, зберігалася цінна колекція стародавніх ярликів і рукописів⁴. До 1929 р. він був заступником голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії, а в 1930 р. був обраний науковим працівником Кримського науково-дослідного інституту. В 1935-1936 рр. як дійсний член Каракалпацького науково-дослідного інституту брав участь у комплексній експедиції для вивчення етнографії,

¹ Про значення тюркологічних досліджень В.Й. Филоненка див., наприклад, зб[ірки]: Языки народов СССР. – Москва, 1966. – Т. 2. – С. 39; Младописьменные языки народов СССР. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 103, 105; Philologiae Turcaeae fundamenta. – Wiesbaden, 1959. – Vol. I. – P. 343-344.

² Ця сторона діяльності В.Й. Филоненка відбита в статті: 44 йылдан ун // Совет Башкортостаны. – Уфа, 1959. – 30 липня.

³ Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1919. – № 56. – С. 270.

⁴ Зб[ірки]: Крымский педагогический институт им. М.В. Фрунзе. 1918-1928. – Симферополь, 1928. – С. 38-39.

мови і шкіл Каракалпакії; був професором Каракалпацького педагогічного інституту. В 1936 р. – професор Кабардино-Балкарського педагогічного інституту. В період до Великої Вітчизняної війни В.Й. Филоненко інтенсивно займався дослідженням мови і фольклору балкарців. У 1939 р. він очолив лінгвістичну експедицію Кабардино-Балкарського науково-дослідного інституту в Балкарію. З-під пера Віктора Йосиповича вийшла широко відома також за межами Радянського Союзу⁵ перша наукова граматика балкарської мови (видана в Нальчику в 1940 р.). Фундаментальне значення мають його «Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» (Нальчик, 1962). З 1945 р. В.Й. Филоненко – професор П'ятигорського педагогічного інституту.

За цими біографічними даними заховані роки напруженої і наполегливої науково-дослідницької праці, якою Віктор Йосипович активно займається й досі, її результат – понад 60 наукових праць. Для наукової діяльності В.Й. Филоненка характерна широта наукових зацікавлень, велика ерудиція в питаннях мовознавства, етнографії, історичного джерелознавства, літературознавства. Крім статей, що в 1927-1929 рр. були надруковані в «Известиях Таврического общества истории, археологии и этнографии», В.Й. Филоненкові належить ряд інших праць, пов'язаних з історією і етнографією Криму.

Заслужують на увагу, зокрема, його загальні праці, присвячені кримській історико-етнографічній проблематиці в цілому, – «Народы Крыма и их изучение» (Симферополь, 1931), «Очередные задачи современной крымской этнографии» (Симферополь, 1931), В.Й. Филоненко неодноразово ставив питання про співвідношення усної народної творчості та історичного джерелознавства, досліджував віддзеркалення історичних подій у кримському фольклорі. Саме з такого погляду написані його статті «Загадочная страница из истории военного судопроизводства 60-х гг. [XIX в.] и отражение ее в татарской песне о Сейдамете» (надрукована в «Ученых записках Кабардино-Балкарского педагогического института (факультет языка и литературы)». – Нальчик, 1941. – Вып. 1⁶) та «Тюрки Крым – песня о выселении татар из Крыма в Турцию в 1860 г.» (Там же). З питаннями емблематики і епіграфіки в'язеться дослідження В.Й. Филоненка «Тамги татарских кладбищ г. Евпатории» (Симферополь, 1928). Одна з останніх статей ученого – «К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма» (надрукована в «Ученых записках Пятигорского педагогического института иностранных языков». – Ставрополь, 1963. – Т. 28) – присвячена, між іншим, історико-джерелознавчій інтерпретації кримської ономастики. Етнографічні й фольклорні матеріали були опубліковані ним у працях «Детские игры крымских татар» (Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1919. – № 56) та «Загадки крымских татар» (Симферополь, 1926). Видатний тюрколог вивчав також історичне минуле і фольклор інших народів, що заселяли Крим. Результати цих досліджень були покладені в основу таких праць, як «Крымские цыгане» (Записки Коллегии востоковедов Академии наук СССР. – Ленинград, 1930. – Т. 5) і «Материалы по изучению караимской народной поэзии» (Симферополь, 1930).

⁵ Pritsak O. Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen // Jean Deny Armagani. – Ankara, 1958. – S. 203-204.

⁶ Це видання, до речі, належить до великих бібліографічних рідкостей. Майже цілий тираж записок згорів у 1942 р. під час пожежі бібліотеки Кабардино-Балкарського педагогічного інституту в Нальчику.

В.Й. Филоненко – активний популяризатор творчості Тараса Шевченка і Марко Вовчок далеко за межами України. Ще в 1914 р., у дні до 100-річчя від дня народження Великого Кобзаря Віктор Йосипович опублікував у газеті «Уфимский вестник» (№ 45) статтю «Т.Г. Шевченко». Друга ювілейна стаття під таким самим заголовком побачила світ на 25 років пізніше – в 1939 р. вона була надрукована в нальчицькій газеті «Молодой сталинец» (№ 32). У 1956 р. в Нальчику була видана брошура В.Й. Филоненка «Марко Вовчок. Жизнь и творчество». Цій же письменниці він присвятив ще дві статті – «Певец свободной Украины» (в газеті: Социалистическая Кабардино-Балкария. – Нальчик, 1942. – № 176) та «Рассказы из народного русского быта Марко Вовчок» (Кабардино-балкарская правда. – Нальчик, 1959. – № 213).

У наші дні професор В.Й. Филоненко продовжує свої дослідження, причому кримська тематика й далі залишається одним з основних напрямів його наукової діяльності.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко // Архіви України. – К., 1967. – № 2. – С. 32-34.

ВІКТОР ФИЛОНЕНКО

Як сьогодні пам'ятаю свою першу зустріч з Віктором Йосиповичем Филоненком. Під готель львівського «Інтуриста», закінчуючи напружену автобусну подорож по Польщі та Чехословаччині, підкотив туристичний «Ікарус». З нього вискочив моложавий на вигляд високий стрункий чоловік, сердечно привітав мене і почав розпитувати, як дістатись на найвищу точку Львова – Високий Замок. За ним, важко дихаючи, вирвалася із розпеченої машини (це був досить спекотливий кінець вересня 1964 р.) невеличка, вимучена багатоденною незручною дорогою, немолода вже дружина – Ванда Йосипівна. Віктор Йосипович випромінював енергію і допитливість, рвався на вузькі вулиці давнього міста, Ванда Йосипівна мріяла тільки про спокійний відпочинок. Через три місяці проф. Филоненко починав дев'ятий десяток життя, дружина була щонайменше на двадцять років молодша.

Швидким, завжди в русі, завжди сповненим бажання дізнатись, побачити щось нове, поділитися свіжими враженнями, науковими і не тільки науковими новинами – таким назавжди залишився в моїй пам'яті один з найпривабливіших кримознавців останніх десятиріч, мовознавець і етнограф В.Й. Филоненко.

Інтерес до Криму, до народів, що його населяють, підштовхнув мене до пошуків Филоненка, відомого мені своїми працями. Знайшов я його окружним шляхом у П'ятигорську. 1963 р. почалося наше листування, яке тривало майже п'ятнадцять років. Десятки насичених цінними відомостями листів (Віктор Йосипович мав блискучу пам'ять, а писати йому було про що) збереглись у мене, очікуючи кращих часів, коли хоча б невелику добірку з них можна буде опублікувати.

Віктор Йосипович був безмежно й безконечно, до кінця свого життя (остання наша зустріч відбулась весною 1977 р., коли професор вже тяжко хворів) закоханий у Крим – край своєї молодості і зрілості. Цю беззавітну любов до Криму, до його справжніх автохтонів він зумів прищепити мені. Вереснева 1973 р. зустріч у Симферополі

(звичайно ми зустрічалися через рік-два у П'ятигорську чи в Нальчику) сприймалась моєю дружиною Людмилою як своєрідна передача естафети. Віктор Йосипович знайомив нас не тільки з тінистими вулицями міста, в якому йому багато про що говорив майже кожен старий будинок, але й з представниками давніх кримських громад: кримчацької – Левом Ісаковичем Кая та Борисом Михайловичем Ачкиназі, караїмської – Семіток Ісаківною Кушуль (тоді вони ще зустрічалися всі разом). Не знаю, чи вдалось мені прийняти – у повному розумінні слова – естафету з рук Віктора Йосиповича, але кримська проблематика зайняла важливе місце в моїх наукових інтересах. І це, безсумнівно, завдяки незабутньому професорові.

Ми багато говорили про Крим, про Північний Кавказ – довгими вечорами на його квартирі в П'ятигорську, в будиночку друзів у Нальчику, під час багатогодинних прогулянок по Нальчику, Долинську, П'ятигорську (він завжди крокував бадьоро і швидко, практично не втомлюючись), автобусних поїздок у Підельбрусся (в Терскол) чи у Верхню Балкарію. Всі ці розмови, записи про них, як і сотні сторінок листів, списаних дрібним стислим почерком, – ще треба осмислити. Мені приємно усвідомлювати, що я зміг посприяти друкуванню праць В.Й. Филоненка у київських («Архіви України») і варшавських («Rocznik Orientalistyczny») журналах. Спільно написана рецензія у бакинській «Советской тюркологии» стала проявом наукової співпраці. Під сумним і гірким враженням повідомлення про відхід Віктора Йосиповича в кращий світ я написав некролог, призначений для американської та французької наукової преси, який так і не був (зі зовсім незрозумілих для мене причин) опублікований. Ось цей текст.

***

30 вересня 1977 р. у П'ятигорську на Північному Кавказі помер Нестор радянських сходознавців, видатний український тюрколог і славіст професор Віктор Йосипович Филоненко.

В.Й. Филоненко прожив довге і не зовсім звичайне життя. Його ім'я – ім'я мовознавця й етнографа-практика – записане великими літерами в багатьох галузях сходознавства. Народився він у Тулі 1 грудня (19 листопада за старим стилем) 1884 р. в українській селянській сім'ї, що емігрувала на заробітки з околиць Черкас до Росії. Дід В.Й. Филоненка чумакував у Степовій Україні, в Криму – пам'ять про саме таке своє походження і професію предків учений проніс через усе життя.

В.Й. Филоненко був типовим представником «старої школи» у сходознавстві. Закінчив він два факультети – східний (арабсько-персько-турецько-татарське відділення) й історико-філологічний (слов'янсько-російське відділення) Петербурзького університету. Його вчителями були такі величини в науці, як В. Бартольд, В. Меліоранський, В. Смірнов, О. Шахматов, І. Бодуен-де-Куртене. В.Й. Филоненко готувався – і його готували – до дипломатичної кар'єри, але раптом щось змінилось і 1908 р. він несподівано опинився в Уфі. В 1908-1915 рр. займався там педагогічною та науковою роботою, вивчаючи мову й етнографію башкирів, марійців і удмуртів. З 1911 р. почав друкувати свої наукові дослідження.

Наступні двадцять років (1915-1935) В.Й. Филоненко провів у Криму, куди прибув на посаду викладача Симферопольської гімназії і татарської вчительської семінарії (в ній він викладав, між іншим, кримськотатарську мову). З 1921 р. він – приват-доцент кафедри перської мови та літератури Кримського університету (пізніше – Кримського педагогічного інституту); з 1925 р. – професор цієї ж кафедри, а також завідуючий відділом татарської мови та літератури інституту; з 1932 р. – завідуючий кафедрою

мовознавства. У Кримському університеті у 1921 р. він створив і очолив Кабінет сходознавства з цінною колекцією давніх ярликів і рукописів кримськотатарською мовою, зі збіркою етнографічних експонатів. В.Й. Филоненко взяв активну участь у діяльності Таврійського товариства історії, археографії та етнографії (до 1929 р., тобто аж до ліквідації товариства, був заступником голови). У 1930 р. був вибраний науковим співпрацівником Кримського науково-дослідного інституту. За роки роботи в Криму В.Й. Филоненко зібрав значний лінгвістичний і фольклорний матеріал про кримських татар, кримчаків, караїмів, циган. Цей матеріал тільки частково був опублікований при житті дослідника. У роки проживання в Криму перед очима В.Й. Филоненка пройшло все жахіття громадянської війни, голоду 1921-1922 рр., боротьби проти т. зв. вели-ібрагімовщини, нового голоду 1932-1933 рр. Наближалися всеохоплюючі чистки націоналістів, контрреволюціонерів, зрадників, антирадянських елементів.

Ніби в полоні передчуття, В.Й. Филоненко разом з дружиною у 1935 р. залишили Симферополь – всього за кілька місяців до ліквідації відділення татарської мови та літератури Педінституту, арешту і розстрілу друзів В.Й. Филоненка, а також його колег по інституту відомих тюркологів Б. Чабан-заде, Г. Айваза, О. Акчокракли. У 1935 р. В.Й. Филоненко був вибраний дійсним членом Каракалпацького науково-дослідного інституту в Турткулі. В інституті – до його закриття 1936 р. – В.Й. Филоненко керував групою національної школи та етнографії. Він брав участь у комплексній експедиції для вивчення Каракалпакії (матеріали експедиції не були опубліковані). У Турткулі В.Й. Филоненко завідував також кафедрою мови та літератури Каракалпакського педагогічного інституту.

У 1936-1942 рр. він – професор Кабардино-Балкарського педагогічного інституту в Нальчику, в якому завідував кафедрою російської літератури. У 1939 р. В.Й. Филоненко очолив лінгвістичну експедицію в Балкарію. Німецька окупація і майже трилітнє «попереднє» ув'язнення у підвалах НКВС (причиною арешту став візит, нанесений В.Й. Филоненку німецькими колегами-сходознавцями, серед яких був монголіст світової слави Н. Поппе), на щастя, не підірвали моральних і фізичних сил вченого.

З 1945 р. В.Й. Филоненко – професор російської мови та літератури, згодом латинської мови П'ятигорського педагогічного інституту іноземних мов. У цьому ж інституті він пропрацював до кінця життя, продовжуючи лінгвістичне й етнографічне вивчення тюркських народів Кавказу і Криму. Похоронений Віктор Йосипович у П'ятигорську¹.

Всебічна наукова підготовка, дуже широке коло інтересів, глибока ерудиція відбилися на діапазоні наукових досліджень В.Й. Филоненка, з яких – попри несприятливі умови – близько 90 були опубліковані у пресі. Поряд з лінгвістичними, тут етнографічні і фольклористичні праці, розвідки з галузі історичного джерелознавства і літературознавства. Окрім тюркологічних – публікації, присвячені іранській філології, угрофінам, циганам, українській та російській філології.

Повноцінний огляд наукової спадщини В.Й. Филоненка неможливий без усвідомлення тих глибоко гуманних і демократичних позицій, з яких він підходив до об'єктів своїх досліджень. У цьому відношенні він був поганим учнем деяких своїх учителів. В.Й. Филоненка, наприклад, глибоко обурювало те підкреслено холодне і зверхнє

¹ У травні 1986 р., коли в Нальчику проходив XII пленум Радянського комітету тюркологів, я відвідав його могилу, на якій споруджено надгробок з портретом професора.

почуття вишості і навіть ненависті, з яким ставився до «іногородців» такий, безперечно, видатний учений, як тюрколог-історик В. Смірнов. Глибоким щирим теплом віяло від особистих контактів В.Й. Филоненка з представниками різних малих народів – башкирами, кримськими татарами, караїмами, кримчаками, балкарцями, кабардинцями. Часто вони переростали у тривалі дружні стосунки. Він ніколи не міг змиритися з думкою про те, що цілі народи – в силу якихось надуманих, фальшивих і злочинних концепцій – мали бути репресовані. Долю кримських татар і балкарців брав близько до серця. Думка про варварське винищення кримчаків викликала у нього напади справжнього душевного болю.

Етнографічним вивченням марійців (черемисів) та удмуртів В.Й. Филоненко займався на порозі своєї наукової діяльності, значною мірою за дорученням Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті й Уфимського товариства краєзнавства. Так виникли дослідження: «Языческие верования черемис Уфимской губернии» (Вестник Оренбургского учёного округа. – 1912. – № 1), «Погребальные и свадебные обряды черемис Уфимской губернии» (Там же. – 1912. – № 2); «Праздник “кюсе” у восточных черемис. Из отчёта о поездке в Бирский уезд к язычникам-иногородцам летом 1912 г.» (Там же. – 1912. – № 7-8), «У язычников-иногородцев Уфимской губернии» (Уфа, 1914). Невелика монографія «Башкиры» (Уфа, 1914) назавжди закріпила за В.Й. Филоненком почесний титул «патріарха башкирознавства», яким нагородила його башкирська наука.

Двадцятиліття, проведене в Криму, який, зрештою, в 50–70-х рр. В.Й. Филоненко відвідував майже щорічно, було дуже плідним. Відштовхуючись від етнографічної і фольклористичної проблематики, вчений поступово прийшов до лінгвістичних досліджень. Його увагою заволоділи різні народи Криму. Захоплення Кримом і кримською тематикою В.Й. Филоненко зберіг до кінця свого довгого життя.

З етнографічно-мовознавчим вивченням кримських татар пов'язані такі праці В.Й. Филоненка, як: «Детские игры крымских татар» (Известия Таврической архивной комиссии. – Симферополь, 1919. – № 56), «Загадки крымских татар» (Симферополь, 1926), «Песни крымских татар» (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1), «Тамги татарских кладбищ г. Евпатории» (Симферополь, 1928). За межами Криму були опубліковані статті «Загадочная страница из истории военного судопроизводства 60-х гг. [XIX в.] и отражение её в татарской песне о Сейдамете» (Учёные записки Кабардино-Балкарского педагогического института (факультет языка и литературы). – Нальчик, 1941. – Вып. 1) і «Тюрки Крым – песня о выселении татар из Крыма в Турцию в 1860 г.» (Там же)². Всі праці В.Й. Филоненка, присвячені кримським татарам, проникнуті глибоким співчуттям до трагічної долі цього народу.

Кримським караїмам, з якими В. Филоненко тривалий час підтримував дружні зв'язки, він присвятив публікації: «Аталар созы – караимские пословицы и поговорки» (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1), «Материалы по изучению караимской народной поэзии» (Симферополь, 1930), на які свого часу позитивно відгукнулися спеціалісти (наприклад, польський тюрколог Т. Ковальський). Подібно ж нарис «Крымские цыгане»

² До речі, майже весь тираж цього видання загинув під час війни, в 1942 р., коли згоріла бібліотека Кабардино-Балкарського педагогічного інституту.

(Записки Коллегии востоковедов Академии наук СССР. – Ленинград, 1930. – Т. 5) отримав високу оцінку О. Баранникова.

Вже в останні роки життя увагу В.Й. Филоненка привернула майже зовсім знищена німецькими окупантами етнічна спільнота кримських євреїв-тюркофонів, кримчаків, яким він присвятив свої «Крымчакские этюды» (Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 1972. – Т. 35. – № 1). Цією працею, можна без перебільшення сказати, почався своєрідний ренесанс студій над кримчаками.

Про те, наскільки всебічно уявляв собі дослідник вивчення мов, етнографії та фольклору народів Криму, свідчать його дві узагальнюючі праці «Народы Крыма и их изучение» (Симферополь, 1931) й «Очередные задачи современной крымской этнографии» (Симферополь, 1931). Треба дуже шкодувати, що висунуті В.Й. Филоненком завдання не були зреалізовані у довоєнний період, позаяк остання війна і післявоєнні роки остаточно перекроїли етнографічну карту Криму 30-х рр.

Переїзд на Північний Кавказ розширив тюркологічну тематику В.Й. Филоненка. У центр його кавказьких інтересів потрапила мова і фольклор балкарців, до долі яких дослідник поставився також з великим співчуттям. Балкарській мові і народній творчості сходознавець присвятив декілька окремих досліджень: «Загадки горцев Северного Кавказа. Таулу элберлэ» (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института. – 1957. – Т. 15), «Вопросы синтаксиса балкарского языка» (Там же. – 1966. – Т. 21) і «Балкарский язык и его диалекты» (Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 1975. – Т. 37. – № 1). В.Й. Филоненко – автор першої в світі наукової граматики балкарської мови (Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. – Нальчик, 1940) а також головний автор і редактор фундаментального тому «Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» (Нальчик, 1963), авторство якого (що характерно для умов, в яких довелося працювати вченому) він був змушений відстоювати шляхом судового процесу.

Свідченням іраністичної лінії досліджень В.Й. Филоненка є, насамперед, укладена ним «Персидская хрестоматия. Ч. I.» (Симферополь, 1922). Арабістичні задуми В.Й. Филоненка залишились нереалізованими. Зібравши у Балкарії колекцію арабських релігійних текстів, він мріяв провести детальний текстологічно-лінгвістичний аналіз з метою визначити ті зміни, які внесли в них північнокавказькі переписувачі. Свої арабістичні й іраністичні знання вчений широко використовував у дослідженнях орієнталізмів російської лексики, а також в ономастичних працях.

Цих ономастичних екскурсів було небагато, однак всі вони характерні оригінальною постановкою питання і самостійним вирішенням проблем. Тут слід згадати праці: «К вопросу о происхождении и значении слова “тат”» (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1928. – Вып. 2), «К вопросу о происхождении и значении термина “Уфа”» (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института. – 1957. – Т. 15), «К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма» (Там же. – 1963. – Т. 28), «К вопросу этимологии названий Эльбрус и Шат» (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института иностранных языков (русский язык и литература). – 1967).

Була ще одна сторінка діяльності В.Й. Филоненка, якою він гордився – вона відображала його глибоку повагу до своїх предків і української культури. Ще 1914 р., коли в Україні було заборонене святкування століття з дня народження Т. Шевченка, він надрукував в далекій Уфі статтю про великого поета (Уфимский вестник. – 1914. –

№ 45). У Симферополі «свій» Кабінет сходознавства він уважно комплектував українською науковою літературою. Попри майже непереборні перешкоди і ризик, В.Й. Филоненко розшукав у Долинську біля Нальчика, на закритій території могилу класика української літератури Марко Вовчок – для цього йому довелося перелізти через таємничий паркан, який оточував дачу, що перебувала у віданні НКВС. Завдяки професорові могилу упорядкували, встановили погруддя. Він став ініціатором відкриття бібліотеки-музею Марко Вовчок у садибі в Долинську, де письменниця провела останні роки свого життя³. А в 1942 р. він писав у нальчицькій газеті про Марко Вовчок як про співця вільної України (Социалистическая Кабардино-Балкария. – 1942. – № 176). 1956 р. у Нальчику побачила світ брошура В.Й. Филоненка «Марко Вовчок. Жизнь и творчество». В останні роки життя він зміцнив свої зв'язки з українською наукою. Якщо в 20-х роках його українське середовище в Криму визначали такі вчені, як члени-кореспонденти Академії наук у Ленінграді І. Линниченко й А. Маркевич, то тепер він знайомився з людьми нової формації, а також тими, котрих у Нальчик привела нелегка доля (серед них був і багатолітній в'язень сталінських тюрем і таборів Ю. Шухевич). На сторінках київського журналу «Архіви України» (1967. – № 1) В.Й. Филоненко опублікував статтю «Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1929 рр.)». Він був співпрацівником першого видання «Української радянської енциклопедії». Коли, у зв'язку зі завершенням 18-томника, редакція енциклопедії у 1968 р. розіслала своїм авторам спеціально виготовлений металевий значок, В.Й. Филоненко довго носив його на лацкані піджака, підсміюючись, що це єдиний орден, якого він удостоївся за все життя. Він щиро цікавився досягненнями української емігрантської науки, особливо працями одного з найбільш відомих його представників О. Прицака, безпосередній контакт з яким В.Й. Филоненка перервався «через незалежні обставини».

Драма В.Й. Филоненка як ученого полягала в його безмежній делікатності і скромності. Хоча протягом багатьох десятиріч він підтримував дружні особисті і письмові зв'язки з багатьма відомими сходознавцями Росії, допомагав їм порадами, матеріалами, рідкісними виданнями, однак ніколи не використовував цих зв'язків для того, щоб «пробитися» на сторінки московських та ленінградських сходознавчих видань, куди його, правду кажучи, і не запрошували. Саме в цих обставинах причина того, що опублікував В.Й. Филоненко значно менше праць, ніж дозволяли його потенційні можливості. Його цінні й оригінальні праці друкувалися в маловідомих і малотиражних провінційних виданнях, перетворюючись на бібліографічну рідкість вже у момент виходу в світ, – і рідко доходили до широких кіл дослідників. Для прикладу можна згадати хоча б про те, що такий солідний бібліографічний покажчик, як «Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917-1957» (Будапешт, 1960) реєструє тільки три праці В.Й. Филоненка, хоча публікацій, що заслуговували на увагу, було на той час близько двох десятків. У «Библиографическом словаре советских востоковедов» (Милібанд С. Ук. соч. – Ленінград, 1977) для В.Й. Филоненка взагалі не знайшлося місця. Цінне й добросовісне дослідження угорського сходознавця Е. Шюца, присвячене

³ Вже після смерті В.Й. Филоненка садиба була по-варварськи знищена. Із цілого єдиного комплексу залишився тільки один будиночок. Цей «захід» було проведено для того, щоб припинити існування української загальнодоступної бібліотеки, розміщеної у другій хаті комплексу.

кримським татам – «The Tat People in the Crimea» (Acta Orientali Hung. – Budapest, 1977. – Т. 31. – № 1), наприклад, було написано без врахування тих не менш добросовісних і цінних відомостей, які ще в 1927 р. повідомив В.Й. Филоненко. Навіть дуже тепло (але й похапцем) написаний некролог В.Й. Филоненку, що вийшов з-під пера відомого російського тюрколога М. Баскакова (Советская тюркология. – Баку, 1977. – № 5), рябіє помилками. Дійсно щасливим збігом обставин треба вважати те, що на тонкі фонетичні спостереження В.Й. Филоненка над балкарською мовою звернув увагу О. Прицак у статті «Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen» (Jean Deny Armagani. – Ankara, 1958) – що і стало початком дискусії про важливу лінгвістичну проблему, дискусії, не завершеної ще й досі.

Умови життя і праці вченого могли бути ліпшими. Дві невеликі кімнати, з яких одна служила і спальнею, не могли вмістити навіть бібліотеку вченого, частину якої він був змушений тримати у підвалі. (Ще за життя 1500 томів книг і декілька давніх рукописів, серед них також Коран, переписаний у Дагестані в XVII ст., В.Й. Филоненко передав у бібліотеку Симферопольського державного університету і в Кримський обласний архів; після його смерті дружина передала бібліотеці ще 1000 томів, а з архіву – тексти лекцій, доповідей, фотографії).

Майже до останніх років життя (тобто до 1975 р., коли стан В.Й. Филоненка погіршився) вчений був дуже рухливим, цікавився різними проявами наукового і громадського життя. Практично щороку його можна було зустріти у Криму, в Києві, у Москві. Як турист їздив у Польщу, Чехословаччину, Східну Німеччину, Фінляндію – таким чином проявлялась туга за невідомими йому країнами (тільки в 1914 р. він мав можливість побувати у Туреччині, де, між іншим, зустрівся з відомим вірменським письменником і громадським діячем В. Папазяном). Він часто брав участь у наукових конференціях, на яких його слухали з великою увагою. Правда, так бувало не завжди. В.Й. Филоненко був дуже здивований тим, що в січні 1971 р. йому, майже сучаснику відомого українського сходознавця А. Кримського і найстаршому радянському тюркологу, Інститут мовознавства Української РСР (директором якого був відомий І. Білодід) не дозволив виступити на ювілейній сесії в Києві, присвяченій 100-річчю з дня народження А. Кримського. У листопаді 1974 р. власний 90-літній ювілей не дозволив йому взяти участь у Середньоазійській ономастичній конференції в Бухарі, де він хотів виступити з доповіддю про походження слова «чумақ» (доповідь так і залишилась неопублікованою⁴). Цю доповідь він розглядав як своєрідний підсумок свого творчого шляху і як символічний прояв поваги до своїх предків, що мандрували степовими дорогами. В.Й. Филоненко неодноразово отримував персональні запрошення на міжнародні сходознавчі з'їзди (в Бухаресті, Парижі), на сесії *International Altaic Conference* (наприклад, у Страсбурзі) – він не відмовлявся від участі, але не міг скористатися запрошеннями через перешкоди, що йому чинились.

Можливо, саме тому, що наукова діяльність професора Віктора Йосиповича Филоненка проходила у своєрідних напівсутінках, ми тільки тепер, коли його немає між нами, починаємо розуміти важливість і значення його наукової творчості⁵.

⁴ У мене збереглася копія тексту доповіді, що публікується окремо в даному збірнику.

⁵ Літературу про В.Й. Филоненка, яку перелічив О. Кононов у «Библиографическом словаре отечественных тюркологов. Дооктябрьский период» (Москва, 1978. – С. 273), можна доповнити (окрім вже вказаних публікацій) такою: Дашкевич Я. Книжечка з автографом Вртанеса Папазяна // Erekoyan Erevan, 1971. – 21 липня (вірменською мовою); Фонд Филоненка // Літературна Україна. –

***

«Крымчакские этюды» В.Й. Филоненка (1972 р.) – одне зі свідчень того, з якою постійністю і наполегливістю вчений повертався до вибраних ще в кримські роки головних напрямків своєї наукової діяльності. Адже кримчаки «як особлива етнічна група євреїв-равіністів, що належали до найдавніших мешканців Кримського півострова» (цитата з «Крымчакских этюдов»), привернули його увагу ще в кінці 20-х років. Тоді, у 1928 р., він записує від своєї студентки З. Зенгін дев'ять кримчацьких пісень, що пролежали в приватному архіві В.Й. Филоненка більше 40 років доти, поки вони не змогли побачити світ і перетворитися в унікальне свідчення поетичної творчості майже цілком винищеного народу.

Одна думка з «Крымчакских этюдов» В.Й. Филоненка наштовхувалась і наштовхується тепер на якийсь глухий опір – це його твердження про самостійність кримчацької мови як окремої тюркської. Мені здається, що тут треба бути послідовним: якщо ми погоджуємося з існуванням окремої східнокараїмської (тобто фактично кримсько-караїмської) мови – а ця теза вже міцно закріпилась у науці, хоч лінгвістичні критерії, що диференціюють її від кримськотатарської мови, залишаються не дуже чіткими і все ще не з'ясованими до кінця – ми маємо повне право вважати кримчацьку мову окремою класифікаційною одиницею. Окрім суто мовознавчих критеріїв, у даному разі певну роль повинні відігравати також соціолінгвістичні фактори, які все більше важать у сучасній науці про мову й, іноді, стають визначальними при вирішенні спірних лінгвоетнічних проблем. Складність питання полягає в тому, що пам'яток кримчацької мови залишилось надзвичайно мало (хоч надія на несподівані знахідки серед нерозібраних чи погано розібраних і лінгвістично до кінця неосмислених фондів кримської гебраїки ще існує). Слід, однак, погодитися і з тим, що для відмови від висунутої В.Й. Филоненком тези потрібні нові переконливі докази. Вивчення мов кипчацької підгрупи, до якої і належить кримчацька, доводить, що лінгвістично диференціюючі ознаки між мовами (наприклад, між мертвою тепер вірмено-кипчацькою і хронологічно відповідною їй кримськотатарською) іноді стають ледь помітними. Але час, коли всі «татарські» (тобто фактично кипчацькі) мови можна було розглядати як єдину «татарську» мову з багатьма діалектами і говірками, в тюркології остаточно минув, а соціолінгвістичні аргументи (безсумнівне тривале існування окремої етнічної й етнографічної групи кипчаків) ігнорувати немає сенсу.

Свої «Крымчакские этюды» В.Й. Филоненко доповнив невеликою і скупю (нечисленною через невивченість проблеми) бібліографією. Хочеться розширити її ще кількома назвами. До здогадок про кримчаків треба додати свідчення О. Скальковського про «карасу-базарських євреїв, що говорять й одягаються по-татарськи і не належать до давньої іспанської синагоги» (*Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края в 1845 году // Новороссийский календарь на 1849. – Одесса, 1848. – С. 357*); етногенетичні побудови А. Краусгара, в яких певне місце займають євреї України, що користуються «ламанним татарським діалектом» (*Kraushar A. Historia Żydów w Polsce. – Warszawa, 1865. – Т. 1. – S. 51*); спробу В. Радлова охарактеризувати мову кримчаків (*Radloff W. Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche*

К., 1974. – 9 липня; *Dubiński A. Jubileusz seniora radzieckich turkologów // Przegląd Orientalistyczny. – Warszawa, 1975. – № 2. – S. 198* (радянська преса не відреагувала на 90-річчя В.Й. Филоненка); *Памяти профессора В.И. Филоненко // Учитель. – Пятигорск, 1977. – 10 октября; Dubiński A. W.J. Filonienko (1884-1977) // Przegląd Orientalistyczny. – Warszawa, 1978. – № 2. – S. 201.*

Reise in die Krim im Jahre 1886 // Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences de St.-Petersbourg. – 1887. – Т. 31. – № 4. – Col. 549-550); публікацію грамоти для євреїв-кримчаків (*Гидалевич А.* Два ханские ярлыка, принадлежащие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – № 55. – С. 175-176). На кінець, існує дуже цікавий опис зустрічі з кримчаком десь на початку 90-х рр. ХІХ ст., зроблений одним з найбільших українських письменників нового часу (і професором Краківського університету) Б. Лепким (*Лепкий Б.* Казка мого життя. – Бережани; Краків, 1941. – С. 168-171): кримчак-возій, що попав на Західне Поділля і виглядав як «правдивий, старий балагула з часів Антона Шашкевича. Руде волосся, вус по-козацьки в долину, бороди нема, а шаравари широкі, як козацька матня», «затягнув пісню довгу, довгу, як та полева доріжка, що бігла перед нами, мрійливу, як вечір, сумну, як спогад про молоді літа [...] така ніжна, як те павутиння, що над стернею літає. До наших пісень неподібна». Балагула, який декламував також уривки з купленої на ярмарку в Балті «Енеїди» І. Котляревського, говорив, що пісня його хозарська, та й самого себе вважав потомком хозарів («я не з цих чорних жидів, що через Польщу з Еспанії прийшли, я з хозар. Тамті купці, у них Богом гріш, а ми любимо коні, природу, дороги. Тамті – чорні, а ми руді»), а це переконання зміцнив у ньому його равин.

Останнє слово про кримчаків ще не сказане. Однак і тоді, коли будуть підбивати хоча б проміжні підсумки кримчакознавства, без імені В.Й. Філоненка не обійтись.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Віктор Філоненко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 157-167.

ГРИГОРІЙ КОВАЛЬЧАК

ГРИГОРІЙ КОВАЛЬЧАК (1928-1984),
ІСТОРИК ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ. ДО 10-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ

Кожний, хто виступає зі спогадами, тим більше, про людину, близьку собі, може наштовхнутися на закид, що, в першу чергу, намагається згадувати про себе. Може, в цій іронії є правда, але автентичності спогаду про когось можна досягти лише тоді, коли говорити й про власне місце в подіях, навіть якщо ці події дрібні й зведені до кількох інститутських стін.

З Григорієм Ковальчаком я познайомився під час спільної праці. Здається, це найкращий спосіб пізнати риси характеру, а цю можливість я отримав, коли опинився без праці у Львові 1956 р. після повернення з ув'язнення. Мене взяли на договірну роботу, пов'язану з підготовкою збірника документів і матеріалів «З історії революційного руху у Львові 1917-1939». Інститут суспільних наук делегував для цього Григорія Ковальчака, тоді наукового співробітника відділу історії України інституту; Львівський обласний державний архів – свого наукового співробітника Анатолія Сісецького, також рано померлого науковця. Ну, а третім був я. Умови праці буди дуже добрі, а як для тамтих часів просто унікальні: директор архіву Галина Сизоненко розпорядилася видавати нам всі документи, які лише ми забажаємо, включаючи таємні матеріали 20–30-х років (матеріали польської поліції, львівського староства, воєводства, українських установ і організацій) – хоча, наприклад, у мене формального доступу до таємних матеріалів не було і не могло бути. Ми копалися в горах справ, які безперерійно приносили, і знаходили дуже цінні й цікаві відомості – Григорій Ковальчак, зокрема, з історії промисловості Східної Галичини, теми, якою він займався вже кілька років. Унікальність ситуації полягала в тому, що, наскільки мені відомо, ніхто ніколи більше не мав можливості перегорнути таку гору документів у практично майже недоторканому стані. В наступні роки прийшла до архіву якраз ця «доторканість» у вигляді т. зв. упорядкування фондів, у зв'язку з чим більшість документів, опублікованих 1957 р. у збірнику «З історії революційного руху у Львові 1917-1939» тепер практично розшукати неможливо. Григорій Ковальчак був дуже гордий з наступного збірника, який виник на базі своєрідних випадків (тобто з матеріалів, які не увійшли до збірника «З історії революційного руху у Львові 1917-1939») та побачив світ під назвою «Становище трудящих Львова 1917-1939» (Львів, 1961) і в якому опубліковані дуже цінні історичні матеріали. Я міг би сказати, що це збірник джерел цілком призабутих істориками, але, мабуть, не дуже маю право це робити, бо призабутий тут не лише цілий період, тобто 20–30-ті рр. ХХ ст., з погляду їх об'єктивної і різнобічної, так би мовити, повнопроблемної історії, але й цілий напрям історичних досліджень. Як відомо, історією економіки України цього періоду в наш час ніхто серйозно не займається.

Думаю, під час напруженої роботи над документами, ми, Григорій Ковальчак і я, мали можливість добре придивитися один до одного. Він був дослідником працьовитим,

прискіпливим, ерудованим, з розумінням потреб об'єктивних історичних досліджень, які в умовах 60-х років, очевидно, реалізувати не можна було. За кілька місяців я опинився в Інституті суспільних наук, у згаданому відділі історії України. Інститутом і відділом керував Іван Крип'якевич.

Григорій Ковальчак на своєму дослідницькому шляху – і в особистій поведінці – був людиною незалежною, що не дуже чекала на вказівки начальства. Опинився він в інституті ще за першого його директора члена-кореспондента АН УРСР Олексія Нес-теренка, також історика народного господарства, але почав працювати не у відділі економіки, не у Михайла Герасименка (у підготовку до друку дослідження якого – маю на увазі книжку «Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщизняного господарства» (К., 1959) – Григорій Ковальчак вклав багато праці), а у відділі Івана Крип'якевича.

У той час, коли я почав працювати в Інституті, стосунки між Г. Ковальчаком та директором, І. Крип'якевичем, були помітно холодні, хоча спершу, протягом перших років праці Г. Ковальчака в інституті, вони були цілком теплі й приязні, дещо ці науковці навіть писали разом. Думаю, що поступово – на прикладі стосунків Г. Ковальчака з дирекцією, з іншими працівниками інституту – почали проявлятися певні, як на мене, позитивні риси його характеру. Він був не лише незалежним у науковому та позанауковому думанні, але, не будучи кар'єристом (кар'єри він таки не зробив ні по науковій, ні по партійній лінії, хоча ці шляхи були завжди відкриті – якось він сказав мені: «в мене біографія чиста і мені не можуть нічого закинути»), отже – не будучи кар'єристом сам, не любив кар'єризму в інших, не любив пристосуванства, конформізму, підлабузництва, непорядності, безхребетності. А прикладів цього в інституті вистачало. Конформізму, надто виразного і, на його думку, непотрібного, він не міг вибачити директору – і не боявся це підкреслювати. Коли І. Крип'якевича обрали академіком (1958 р.), Г. Ковальчак одним з останніх, вже під вечір, пішов до нього до кабінету, щоб поздоровити. Я, правда, також належав до цих останніх, зайшов до кабінету директора разом з Г. Ковальчаком. Інші поспішали чимшвидше.

Напружені були в Г. Ковальчака стосунки з Олександром Карпенком, яскравим і типовим представником радянського кар'єризму, який буквально тероризував інститут і відділ своєрідним прийомом. Коли повертався з відрядження до Києва або з походу до «білого дому» (обкому), заявляв. «у ЦК мені сказали таке» чи «в обкомі дали таку вказівку». Вказівки були, очевидно, в першу чергу, на користь Олесе... Одному нашому молодому талановитому колезі, який вивчав історію братств в Україні, Г. Ковальчак не міг вибачити, що він здатний був вимолювати від академіка Івана Білодіда, тоді віце-президента Академії наук УРСР у Києві, вказівку, щоб надрукували його першу книжку. Іншого, який досліджував опришківство та був дуже неперебірливим у способах поклоніння і підлещування директорові інституту І. Крип'якевичеві, звав «дрібним злодійчуком», звинувачуючи в плагіюванні давніх праць Юліана Целевича.

Г. Ковальчак працював систематично, вперто і сумлінно, особливо над архівним матеріалом ХХ ст. в обласних архівах Західної України, в установах Києва. Писав він не легко, з великим напруженням. Писання давалося йому важко – тому опублікував не так багато, трохи більше 80 друкованих праць. Писав спершу чернетки м'яким чорним олівцем; часто давав мені їх читати. Особливо запам'яталися мені первісні варіанти розділів його книжки «Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1938-1958 рр.): Історико-економічний нарис», присвячені т. зв.

індустріалізації західних областей УРСР після 1944-1945 рр. Г. Ковальчак справді добре попрацював у архівах і витиснув з них усе, що було можна. Сторінки його чернеток були чорні не лише від чорного олівця, але й чорні своїм змістом: ніколи не виконані плани, постійні зриви поставок, розкрадання, розбазарювання, просто знищення машин та різних матеріалів, вивантажених під голим небом, введення в дію з порушенням термінів і технології, імпорт росіян під видом спровадження спеціалістів, напади українських повстанців. Під впливом усього того, що Г. Ковальчак знайшов у документах, він написав об'єктивно цілком правдиві сторінки, які ніколи не побачили світу (відповідні розділи він потім причесав та скоротив – і у зовсім іншому вигляді надрукував 1965 р.). Невідомо, чи первісна редакція монографії збереглася серед його паперів (якщо його рукописи взагалі збереглися)¹.

Г. Ковальчак – ззовні типовий український радянський інтелігент-науковець, член партії з чистою біографією, представник партійного активу, людина відносно довірена – був насправді не такий-то дуже й типовий.

Нетиповим був захист його докторської дисертації на ступінь доктора економічних наук 1967 р. Дисертація «Соціалістична індустріалізація західних областей УРСР» була справді добра, я її читав, а моя майбутня дружина Людмила була її літературним редактором. Захищався Г. Ковальчак в Інституті народного господарства ім. Д.С. Коротченка в Києві, в середовищі, органічно ворожому до всього українського, а тим більше, до західноукраїнського. Г. Ковальчак виступав на захисті українською; питання, які йому ставили, спершу перекладав на українську мову, а потім на них відповідав по-українськи. Його провалили. І хоча він формально програв, морально почував себе незалежним і непереможеним. Таким я його зустрічав після захисту-фарсу. Вдруге він не захищався.

Іронія полягала в тому, що до докторського ступеня не допустили одного з кращих економістів України того часу й одного з небагатьох справжніх істориків українського народного господарства. Що Г. Ковальчак був одним з кращих економістів, доводить дуже цікава, повчальна і, по-своєму, пікантна історія з прогнозом економічного краху Польщі, який передбачив – і на конкретних цифрах та інших даних довів Г. Ковальчак. Я читав і його меморіал, також у чернетці, він врахував деякі мої зауваження, наприклад, про відсутність у той час будь-яких опублікованих польських офіційних даних (про стан банківської системи і фінансів держави), і велика доповідна записка помандрувала через директора інституту Володимира Чугайова, по його каналах (він був короткий час на радянській дипломатичній службі у Польщі, яка, правда, закінчилася досить жалюгідно), до Міністерства закордонних справ СРСР у Москві – ну й, очевидно, не подіяла. Там покляли її під сукно.

(До речі, якщо випадково ця таємна доповідна записка десь збереглася в архівах інституту, з великим вдовolenням взяв би її для публікації).

Ще про типовість і нетиповість Г. Ковальчака. Я б сказав про два його обличчя, з яких це друге, мабуть, було глибоко приховане і від тих людей, що вважали себе його приятелями.

¹ Після смерті Г. Ковальчака його дружина (вона переїхала пізніше до Києва, де й померла) хотіла передати до Інституту бібліотеку свого чоловіка – невелику, але добре, фахово підібрану – з умовою, що на виданнях буде позначено «З книжок Г. Ковальчака». Тогочасний директор Інституту Михайло Брик – хоча за спеціальністю економіст, але за реальною професією партійний функціонер, відмовився прийняти цей подарунок. Доля паперів Г. Ковальчака, перевезених дружиною до Києва, неясна.

Зовнішне, радянське, позитивне для тамтих часів, обличчя. Пригадую враження, які він розповів мені після подорожі в складі бригади до мордовських таборів. Це була бригада, сформована львівським управлінням КДБ для того, щоб переконувати українських в'язнів-націоналістів у гарних сторонах життя в Західній Україні. Бригаду, що вирушила зі Львова до Потьми в Мордовії – а далі вже по табірних пунктах – очолював капітан держбезпеки Микола Марусенко (про нього образно писав Михайло Осадчий²), який, зрештою, цілу дорогу Львів–Москва–Потьма провів на п'ятиці з письменником Тарасом Мигалем. У Г. Ковальчака було порівняно легке завдання – він мав говорити про розквіт економіки (в інших, поетів і літераторів, мабуть, складніше – вони мали розвінчувати ідеологію і практику націоналізму). «Нікого ми не переконали і всі на нас дивилися вовком», – сказав Г. Ковальчак, заглибившись у свої думки.

Чомусь так вважалося (не знаю, як виникло таке уявлення), що Г. Ковальчак, нібито, майже ручився, що я, працюючи в інституті, не буду займатися нічим «антирадянським». Це було, на мою думку, цілком фальшиве уявлення, бо в тамтих часах ніхто за нікого не міг ручитися і така порука не враховувалася, але я випадково почув якось уривок розмови між завідуючим відділом історії України Михайлом Івасютою, заступником директора, секретарем парторганізації, людиною, вхожою у дуже високі й різноманітні сфери, та Г. Ковальчаком. М. Івасюта кричав (тому я й почув, незважаючи на зачинені двері кабінету): «Ти казав, що до Дашкевича не мають жодних претензій, а вони мають, та ще й які». Г. Ковальчак щось пояснював, а я пішов далі. Це вже була друга хмара, яка нависла наді мною під час арештів 1965 р. – перша була 1959 р., коли дирекція запропонувала мені подати заяву про звільнення, а я відмовився (тоді було звільнено бібліографа Мирослава Мороза). Коли надійшла третя – 1966 р. – мене прогнали, а при директоруванні «філософа» Мирослава Олексюка слово (чи порука) якогось там Г. Ковальчака нічого не значило.

Друге, нерадянське і неопозитивне для тих часів обличчя Г. Ковальчака. Він був першим і, практично, єдиним, який розповів мені досить докладно про судовий процес над групою юристів (Лев Лук'яненко, Іван Кандиба та ін.), про смертний присуд, винесений під час цього процесу. У мене була можливість передати ці відомості далі на Захід, через Польщу. Минулого – 1993 р. – ми з Миколою Лебедем у Києві згадували про цей епізод, бо саме М. Лебедь подав ці відомості до відома світової громадської думки. Г. Ковальчак завжди передавав мені інформацію про наради партійного активу обласного рівня, якщо він брав у них участь, про питання, які там розглядалися. Розповідав про зміст «закритих листів», що обговорювалися в партійних організаціях. Г. Ковальчак мав власні, не дуже ясні джерела цих своїх інформацій.

Він збирав, таємно, очевидно, матеріали про втрати населення Західної України у другій половині 40-х – на початку 50-х років. Працюючи в багатьох обласних і республіканських архівах, маючи доступ до таємних фондів, він звертав увагу на відповідні дані. Як відомо, все те, що виписували з документів, які перебували на секретному зберіганні, треба було заносити до спеціальних зошитів і зошити ті переглядали компетентні люди, вирізаючи ножицями те, що, на їх думку, було «не положено». Втрати населення – вбитими, депортованими, арештованими – за щомісячними обкомівськими звітами та іншими матеріалами – Г. Ковальчак записував на клаптиках

² Див.: *Осадчий М.* Більмо. – Львів, 1993. – С. 112 (про зустріч з Марусенком у таборі). Марусенка згадують також інші дисиденти.

паперу, які засовував у халяви чобіт (його боліли ноги і він ходив у теплих чоботях навіть влітку). З цих клаптиків і фрагментів, які часто мені показував, формував таблиці – за областями і за роками. Такі статистичні таблиці, вже готові, хоча й не цілком повні, він також показував мені. Матеріал був справді унікальний і не дуже ясно, чи він піддається реконструкції тепер. Річ у тім, що вже у 70–80-х роках, як вдалося ствердити, з архівних фондів обкомів було вилучено справи про боротьбу з націоналістичним підпіллям. справи ці було або знищено, або передано до Києва, або вивезено до Москви. Зведені таблиці Г. Ковальчака, якщо вони збереглися, – матеріал незвичайно цінний. Нічого підкреслювати, як ризикував Г. Ковальчак – у разі викриття його б не просто позбавили доступу до таємних матеріалів, але він міг би попроситися і з науковою працею, і з партійним квитком.

У період посилення дисидентського руху – кінець 60-х – початок 70-х – Г. Ковальчак належав до стислого кола осіб, до яких можна було звернутися за фінансовою допомогою. Він розумів з півслова, не розпитував, підозріваючи, зрештою, про що йдеться, – але, мабуть, ніколи й не знаючи, що його гроші ідуть, наприклад, на підпільне друкування «Українського вісника»...

Були періоди, коли Г. Ковальчакові здавалося, що він зможе робити правдиву, об'єктивну науку. Так було, коли він став завідуючим відділу конкретно-соціологічних досліджень (1967-1972 рр.). Тоді саме я знову почав якось рухатися догори, став завідуючим відділу етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Я організував спільне обговорення опрацьованої ним та його співробітниками розгорненої анкети для соціологічного опитування села. Анкета вийшла гарною і повноцінною. Коли я через деякий час запитав, коли публікуватимуться повні результати анкетування, Г. Ковальчак махнув рукою: зібрали і пов'язали. Наскільки мені відомо, було опубліковано лише якусь невеличку, куцу частку у вигляді збірника «Соціальні перетворення у радянському селі» (К., 1976). Хотілося б довідатися від дирекції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, чи ці анкети, без сумніву, цінне тепер вже історико-соціологічне джерело, перев'язане шнурками, збереглося до наших часів в архіві інституту, в якому воно стані і чи передбачається наукове використання анкет сучасними дослідниками. До речі, переконавшись у неможливості вести об'єктивні соціологічні дослідження, Г. Ковальчак подав у відставку і перестав завідувати відділом.

Г. Ковальчак вів помірковане й акуратне життя. Правда, казали, що одружувався він якось дуже романтично і ледве чи не скандально. Але ні на романтика, ні на скандаліста він не виглядав. Отже – жив спокійно, раціонально, скромно, невибагливо і, по суті, бідно. Особливо після того, як перепровадився до помешкання в будинку, сусідньому з інститутським (тоді він мешкав на вул. Радянській, 26, пом. 14а). Раніше він проживав на вул. Б. Хмельницького, 23, пом. 3, біля кінотеатру під таким же іменем, напроти галасливої трамвайної зупинки. Там постійно все дрижало і дзеленчало. Він точно приходив і точно виходив з інституту. «Грицько» (як називали його приятелі-колеги) сидів за своїм робочим столом, натягнувши на рукави костюму чорні нарукавники. Вершиною його елегантності в останні роки життя була чорна шкіряна куртка, в якій ходив з гордістю. Її колір контрастував з уже покритим сріблом кучерявим волоссям.

У науці був людиною педантичною та принциповою. За часів директорування В. Чугайова написав обґрунтовану об'єктивну рецензію на тематичну працю Якова

Хонігсмана, свого колеги з інституту, й за це дирекція (В. Чугайов мав мішану кров) оголосила його ледве чи не антисемітом.

Любив побалакати в своїй іронічно-саркастичній манері, якої боялися (так, як боялися його знань і розуму). Дуже любив радити, особливо молодим, але лише до того моменту, поки не розчаровувався в їх наукових можливостях. Часом затівав дискусії – не на політичні, а на наукові теми.

Виходив з інституту так, щоб не приєднуватися до групи, яка під керівництвом Михайла Івасюти та Степана Щурата ішла «ленінським шляхом» вулицею Леніна від забігайлівки до забігайлівки. До себе додому колег запрошував рідко і нерado. Кожного вечора, незалежно від погоди, робив годинну прогулянку в напрямі до Високого Замку. На початку 80-х прогулювався також вдень, у робочі години, в парку перед вікнами інституту, що страшенно дратувало дирекцію інституту. Прогулювався, може, саме тому, щоб дратувало.

У запрошенні Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, надрукованому з нагоди Вечора пам'яті Григорія Івановича Ковальчака – вечір цей відбувся 24 січня 1994 р. – написано, що той був «відомим вченим». Не думаю; він був відомим лише в колі фахівців. Коли посмертно, зрештою, з великими труднощами (книжку в академічному видавництві переносили в планах кілька разів з року на рік) вийшла його підсумкова монографія «Економічний розвиток західноукраїнських земель» (К., 1988), у ній колеги не подали ні його біографії, ні навіть років життя. Сумно. Може, тепер варто подумати про збірку статей з історії економіки України, присвячену Г. Ковальчакові, з повною бібліографією його друкованих праць.

Скаржився на здоров'я, але якось серйозно, нібито, й не хворів. Його смерть була для мене – і не лише для мене – не ясною і дуже несподіваною. Як казали, помер невідомо чому, без остаточного прижиттєвого діагнозу; по смерті мали встановити пухлину головного мозку. Помер справді в розквіті творчих сил³, які за життя йому не вдалося застосувати як слід.

Тепер йому було б 65. Бракує його новій Україні.

***

Ще жмут сухих біографічних даних. Народився у селянській родині на Бойківщині. Вчився у школі в рідному селі Морозовичах, у сусідніх Ваньовичах, у Самборі. У 1944 р. ходив до Дрогобицької гімназії – кілька місяців, під час німецької окупації. Закінчив з відзнакою Торгово-економічний інститут у Львові (вчився там у 1946-1950 рр. на обліково-економічному факультеті за спеціальністю «бухгалтерський облік» – тому недруги зверхньо звали його «бухгалерчиком»). У 1950-1952 рр. викладав у технікумі радянської торгівлі у Львові, там познайомився з своєю майбутньою дружиною, також викладачем, набагато старшою (1915 р. народження) Тетяною Мироненко – з села Юнаківського Сумської області. Були бездітні. У 1952-1954 рр. був аспірантом Інституту суспільних наук Академії наук УРСР – його керівником був тогочасний директор інституту, історик народного господарства О. Нестеренко. Аспірантуру закінчив передтерміново і захистив у 1955 р. (в Інституті економіки АН УРСР у Києві) дисертацію на ступінь кандидата економічних наук «Умови праці й процес абсолютного зубожіння робітників Східної Галичини в епоху імперіалізму». Пізніше 30 років праці в Інституті суспільних наук. У 1954-1960 рр. – молодший науковий співробітник, у 1960-1967 рр. –

³ Г. Ковальчак народився 20 квітня 1928 р., а помер 17 січня 1984 р. на 56-му році життя.

старший науковий співробітник (від 1963 р. з відповідним дипломованим званням за спеціальністю «історія народного господарства»). Як згадувалося, у 1967-1972 рр. – завідуючий відділом конкретних соціологічних досліджень. Від 1972 р. – знову старший науковий співробітник: відділу історії України (1972-1973 рр.), відділу соціалістичних країн, який потім перейменували на відділ історії країн соціалізму (1974-1981 рр.), далі у відділі історії дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму (1981-1983 рр.), у відділі соціальних проблем розвинутого соціалізму (1981-1984 рр.). У цих чудернацьких назвах відбився науковий профіль – і атмосфера – тогочасного інституту.

Відбувши десять комсомольських років (1945-1954), у 1955 р. став членом партії – був членом партійного бюро інституту, навіть заступником секретаря парторганізації (1974 р.) та, один час, головою місцевому профорганізації інституту. За кордон їздив один-єдиний раз, до Польщі 1977 р. у складі делегації громадських організацій Львівської області. До Болгарії на V Міжнародний конгрес з економічної історії (1970 р.) його не пустили. Був нагороджений двома медалями: до 100-річчя народження Леніна (1970 р.) та «За трудову відзнаку» (1981 р.). Єдиний рідний брат зробив набагато більше кар'єру, правда, по бюрократичній лінії: працював у Головному управлінні нафтової промисловості в Києві, був директором Надвірнянського нафтопереробного заводу⁴.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Григорій Ковальчак (1928-1984) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 6. – С. 162-170.

---

⁴ Всі ці дані беру з особової справи Г. Ковальчака, що зберігається в архіві Інституту українознавства (опис 30/С, справа 241). Через 75 років (рахуючи від 1989 р.) справа підлягає знищенню.

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ

А.П. КОВАЛІВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК

ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ТА УКРАЇНИ

1 лютого 1965 р. наукова громадськість республіки відзначила 70-річчя з дня народження відомого українського вченого – історика, етнографа та арабіста, професора, доктора історичних наук Андрія Петровича Ковалівського.

Андрій Петрович ще в дожовтневі роки дістав підготовку з близькосхідних мов у Лазаревському інституті східних мов у Москві, його керівником у галузі вивчення арабської мови був великий український сходознавець А. Кримський.

У 1922 р. А.П. Ковалівський закінчив романо-германський відділ філологічного факультету Харківського університету. З цього часу він повністю присвятив себе науковій та викладацькій роботі.

Перші статті А.П. Ковалівського, присвячені історії української культури, були надруковані в 1923 р. З 1922 р. А.П. Ковалівський працював на Харківській науково-дослідній кафедрі історії України – потім в Інституті історії української культури, з 1930 р. – в Українському науково-дослідному інституті сходознавства у Харкові.

А.П. Ковалівський був одним із засновників і активних учасників Всеукраїнської асоціації сходознавства (1926-1934), Харківських курсів східних мов (пізніше Українського вечірнього технікуму сходознавства і східних мов).

З 1934 р. А.П. Ковалівський працює в Ленінграді, спочатку в українському відділі Державного етнографічного музею, а потім, до 1933 р., під керівництвом великого білоруського сходознавця акад. І. Крачковського, в Арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР.

У 1944-1947 рр. Андрій Петрович викладав у Харківському педагогічному інституті і Харківському університеті, в 1947-1948 рр. – у Ленінградському університеті. В 1951-1964 рр. він завідував кафедрою історії нового часу, а тепер – кафедрою середньовічної історії Харківського університету.

А.П. Ковалівський – учений широкого діапазону, багатогранних зацікавлень. Усі його наукові праці об'єднує одна характерна риса – глибоко критичний аналіз першоджерел. Цю джерелознавчу лінію у науковій діяльності вченого можна простежити в його працях з усіх питань.

Сходознавчі праці проф. А.П. Ковалівського, які здобули високу оцінку спеціалістів як у Радянському Союзі, так і за його межами, мимоволі відсунули на задній план його джерелознавчі дослідження з історії української культури XVIII ст. та історико-етнографічні праці, присвячені народній ідеології періоду Київської держави, незважаючи на те, що вони досі зберегли наукову цінність.

Ряд праць А.П. Ковалівського присвячено вивченню творчості великого українського філософа Г. Сковороди та його епохи. Одне з перших його досліджень – монографія «Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди у зв'язку з його життям»

(надруковано в: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. – Харків, 1924. – Т. 1). У цій праці висвітлюються окремі, часом суперечливі, напрями творчості видатного мислителя. Велика збірка уривків з творів Г. Сковороди з докладним реальним і джерелознавчим коментарем, на жаль, не була у свій час надрукована. Рукопис її, що не заховався у автора, можливо, зберігся в архівних фондах колишнього Державного видавництва України¹. Кілька статей А.П. Ковалівського стосується окремих питань біографії Г. Сковороди та його історіографії, наприклад, «Сковорода в західній літературі» (Україна. – К., 1929. – Кн. 35), «3 рукописів акад. М. Сумцова про Г. Сковороду» (Бюлетень Музею Слобідської України. – Харків, 1926-1927. – № 2-3).

Велика заслуга проф. А.П. Ковалівського полягає в тому, що він перший в українській радянській історичній науці, досліджуючи дуже складні питання народної ідеології раннього періоду Київської держави, поставив перед собою завдання гармонійно поєднати дослідження як письмових, так і усних (фольклорних) джерел. Він написав ряд праць, у яких метод історичного дослідження тісно переплітається з етнографічними методами. У цих дослідженнях на перший план висувуються статті «Виробничі культури в давній Україні – соціологічна студія на підставі писаних пам'яток» (опублікована в: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1926. – Т. 2-3) та «Берегині й переґеня» (Там же. – Харків, 1930. – Т. 9).

Більш широкий виклад дохристиянської ідеології періоду Київської держави був даний А.П. Ковалівським у праці «Вірування дотатарської доби на Україні» (вміщеної як окремі розділ книги акад. Д. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (Харків, 1928. – Т. 1). На основі дослідження деяких нових джерел, на які раніше не звертали уваги, А.П. Ковалівський висунув гіпотезу про те, що творці централізованої Київської держави намагалися об'єднати воедино місцеві культури окремих земель та племен. На думку дослідника, християнська ідеологія ще довго не могла перемогти давнішу. Прихильники останньої втекли, між іншим, також у степи, в район Порогів. Цьому питанню була присвячена праця «Хортиця та дохристиянські культури на Дніпрових порогах». Рукопис в автора також не зберігся (можливо, він є в архівних фондах Державного етнографічного музею в Ленінграді або Міністерства освіти РРФСР).

Займаючись критичним дослідженням джерел, А.П. Ковалівський звернув увагу на теоретичні питання вивчення етнографічного матеріалу. Ці питання висвітлюються в його працях «Етнографія й етнологія» (Червоний шлях. – Харків, 1925. – № 10) та «Картографічний метод в етнології» (Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії культури. – Харків, 1927. – Т. 7). Дослідник вважає, що фольклорний матеріал, записаний у наші часи, якщо він має використовуватися як історичне джерело, повинен контролюватися письмовими пам'ятками минулого. Розібратися в тому, що з народних уявлень та звичаїв є справді старовинним, а що ні, допомагає також вивчення їх географічного поширення.

За власним висловом А.П. Ковалівського, він «у першу чергу завжди прагнув бути істориком культури на базі вивчення історичних даних та дослідження писаних

¹ Тут і далі подаємо відомості про рукописи праць А.П. Ковалівського, які пропали у воєнний період. Можливо, що архівним працівникам пощастить виявити їх.

джерел слов'янськими мовами, а потім вже її східними, отже, в основному, арабських». Дослідження А.П. Ковалівським східних джерел було цілком природним і логічним продовженням попередніх студій. Ще в 1930 р., в доповіді «Завдання та шляхи вивчення арабських джерел до історії Східної Європи», він запропонував Українському науково-дослідному інституту сходознавства в Харкові активізувати розробку арабських матеріалів з історії слов'ян. В Інституті сходознавства АН СРСР в Ленінграді він розгорнув роботу над згаданими джерелами – роботу, що започаткувала, по суті, новий етап у розвитку українського радянського джерелознавства.

Тут А.П. Ковалівський заходився коло складання великого корпусу східних джерел, який впорядковувався з ініціативи академіків І. Крачковського та Б. Грекова, переклав та прокоментував для нього уривки з творів ранніх арабських астрономів, з праць арабських географів IX–X ст. Ібн Хордадбега і ал-Масуді. В докладному дослідженні про текст загадкового розділу ал-Масуді про слов'янські храми (переклад цього розділу разом з коментарем він опублікував в: Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961) А.П. Ковалівський доводить, що відомості ал-Масуді, незважаючи на їх позірну фантастичність, стосуються храмів полабських і карпатських слов'ян. Він підготував також текстологічне дослідження (поки що не надруковане) іншої частини твору ал-Масуді – розділу «Про слов'ян», що вже більше ста років є об'єктом дослідження і предметом суперечок істориків-славістів і сходознавців. Український орієнталіст дійшов до висновку, що даний текст ал-Масуді – це скорочений і трохи доповнений ним переказ про народи Центральної Європи якогось іспано-арабського автора, що був у цих місцях у 30-х рр. X ст., знав слов'янську мову, але терміном «сакаліба», за звичаєм того часу, визначав не лише слов'ян, а також франків, саксів, угорців та інші народи цього району. Окрема праця А.П. Ковалівського, присвячена питанню про вірогідність ал-Масуді, була надрукована як стаття «Абу-л Хасан Алі ал-Масуді як учений» в «Учених записках ХДУ» (Харків, 1957. – Т. 78).

Найбільш відомими на сьогодні є праці А.П. Ковалівського, пов'язані з іменем видатного арабського мандрівника першої половини X ст. Ібн Фадлана, який у своїй «Книзі» дав докладний опис подорожі з Багдада через Середню Азію в Середнє Поволжя і залишив цінні відомості про життя та побут ряду народів – між іншим, також про стародавніх русів. Дослідженню тексту «Книги» Ібн Фадлана – дослідженню філологічному та історичному – А.П. Ковалівський присвятив не менше двадцяти років своєї наукової діяльності.

А.П. Ковалівський одним з перших у світовому сходознавстві зайнявся докладним вивченням т. зв. Мешгедського рукопису Ібн Фадлана. Першим результатом цієї праці був вихід у світ книги «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарий под ред. акад. И.Ю. Крачковского» (Москва; Ленинград, 1939). Цією працею вперше у науковий обіг була введена у більш-менш повному вигляді пам'ятка першорядної історичної цінності, відома досі лише в уривках. Слід відзначити, що відомий німецький арабіст Г. Ріттер, порівнюючи переклад А.П. Ковалівського з перекладом турецького вченого Л.З.В. Тогана, при розгляді важких для розуміння місць, у більшості випадків, висловився за краще тлумачення першого (див.: Ritter H. Zum Text von Ibn Fadlan's Reisebericht // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Leipzig, 1942. – Bd. 96).

Основною капітальною працею українського історика-сходознавця є його твір «“Книга” Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921-922 гг.». Він виданий

у Харкові в 1956 р. Тут вміщено критичний переклад, пояснювальні статті, докладний історичний та філологічний коментарі, фототипічні репродукції арабського тексту. Особливу увагу автор приділив вивченню оповідання про похорон руса, залучивши для доповнення даних арабського тексту також перські варіанти і перекази з того ж Ібн Фадлана. Без перебільшення можна сказати, що харківське видання Ібн Фадлана ввійшло у золотий фонд не тільки української, а й світової орієнталістики. Воно здобуло загальне визнання як у радянському, так і в закордонному сходознавстві (див. рецензії М. Канара в: *Arabica*. – Leiden, 1958. – Vol. 5; А. Зайончковського: *Przegląd Orientalystyczny*. – Warszawa, 1957. – № 2; оцінку М. Канара в його праці: *La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga // Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*. – Alger, 1958. – Vol. 16).

Ібн Фадланові та його спадщині присвячена також ціла серія інших праць А.П. Ковалівського, наприклад: «О степени достоверности Ибн-Фадлана» (Исторические записки. – Москва, 1950. – Т. 35), «Посольство халифа к царю волжских булгар в 921-922 гг.» (Там же. – Москва, 1951. – Т. 37), «Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешгедським рукописом» (Учені записки ХДУ. – Харків, 1952. – Т. 43), «Чуваши и булгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана» (Чебоксары, 1954).

Проф. А.П. Ковалівський одночасно продовжував займатися також й іншими арабськими джерелами, які безпосередньо стосуються історії України. Його увагу привернув мандрівник Павло Халєбський, автор подорожніх записок, які відбивають події в Україні періоду Визвольної війни (див. його статтю: *Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией // Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією*. – Харків, 1954; а також український переклад окремих уривків у: *Антологія літератур Сходу*. – Харків, 1961). Останнім часом А.П. Ковалівський займається, в основному, історією сходознавства в Україні. До цієї галузі досліджень належить його стаття «Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі» (Учені записки ХДУ. – Харків, 1957. – Т. 89) і фундаментальна, справді енциклопедичного характеру, праця «Вивчення Сходу в Харківському університеті та в Харкові у XVIII–XX віках», опублікована в згаданій «Антології літератур Сходу». «Антологія», в якій вміщено, крім цього, вибір перекладів з двадцяти східних мов, зроблених або виданих у Харкові в XIX–XX ст., здобула велику популярність не тільки серед науковців, а й в широких колах читачів. Схвальні відгуки на неї з'явилися українською², російською, польською, грузинською, таджицькою мовами.

Андрій Петрович Ковалівський сповнений дальших творчих планів. Серед них знову на першому місці публікація та опрацювання джерельного матеріалу з історії східних слов'ян та України. У його «авторському портфелі», на різній стадії завершення лежать: нове доповнене українське видання «Книги» Ібн Фадлана, критичні опрацювання «Слов'янського розділу» ал-Масуді, нарис київського сходознавства XIX ст., праця про сходознавчу спадщину акад. А.Ю. Кримського – і, нарешті, капітальна, єдина у своєму роді, давно планована ним праця про ідеологію східних слов'ян докиївської і київської доби, праця, що ґрунтується на всебічному і справді ювелірно витонченому та скрупульозному дослідженні стародавніх джерел.

² Між іншим, також у: *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – К., 1963. – № 5.

У дні ювілею видатного вченого хочеться побажати йому швидкого завершення цих праць. Вони, безперечно, стануть важливим і цінним вкладом у нашу науку.

Публікується за виданням: *Ярославич Д. [Дашкевич Я.Р.]*. А.П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України: До 70-річчя з дня народж[ення] // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 1. – С 34-37.

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ У ЛИСТАХ 1961-1963 РР.

Листування моє з А. Ковалівським тривало, формально, трохи довше як вісім років – з 1961 до 1969 рр. Спершу принагідне, у 1963 р. перетворилося в постійне, інтенсивне – наскільки дозволяло здоров'я професора. Ще були особисті зустрічі (перша – 3 січня 1963 р.). І листування, і розмови, і мандрівки по Харкову дали нам дуже багато.

Незважаючи на різні неприємні події, листи А. Ковалівського збереглися у мене майже повністю. Тепер починаю їх публікацію. З листів виникає виняткова, як на запитання українського наукового життя у 60-х роках, постать вченого і громадянина. А. Ковалівський був майстром епістолярного жанру. Якщо колись його листи будуть зібрані до купи, це дасть можливість ще краще усвідомити багатогранність і винятковість не лише науковця – всебічного ерудита, але й людини з незвичайно багатим духовним життям та великою чутливістю й делікатністю у відносинах до тих, хто його оточував. Дивоцвіт на фоні бруталної дійсності т. зв. Радянської України 1960-х.

З першої групи листів 1961-1963 рр. вимальовується дослідник різноманітних наукових інтересів. Арабіст першорядного рівня, в шухляді якого лежать без руху два дослідження про ал-Масуді («Розділ ал-Масуді “Про слов'ян”» – 8 аркушів друку; лист № 15; та «Ал-Масуді про старослов'янські храми в світлі слов'янських та латинських хронік» – обсягом 5-6 аркушів; листи № 4, 15). Він пише монографію «Сходознавство у Києві в ХІХ – початку ХХ ст.» (листи № 4, 15). Збирає матеріали для дослідження дохристиянської релігії слов'ян (лист № 8), для якого інтенсивно підшукує порівняльні відомості про старолитовську релігію (листи № 11, 15). Цю працю він називає «Дослідом про старослов'янський, переважно староукраїнський світогляд» (лист № 15). Одночасно не забуває про «підсумок цілого мого життя» – студію «До джерел» (листи № 11, 15).

Згадуючи про труднощі з виданням своєї справді фундаментальної праці про Ібн Фадлана у Харкові 1956 р. (лист № 15), коли йому довелося самому працювати над виготовленням арабських шрифтів (це вже з моїх спогадів на підставі розповідей А. Ковалівського), він не полишає мрію про видання для широкого загалу «Книги подорожі Ібн-Фадлана» в українському перекладі (в 1956 р. книжку можна було друкувати лише по-російськом) на найновішому науковому рівні (листи № 4, 15).

Він радіє з виходу у світ своєї «Антології літератур Сходу» (це, по суті, була його остання у житті видавнича втіха), йому приємно від перших рецензій – у харківському «Прапорі» (лист № 8), у київському «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (листи № 12, 13). Його дратує незадовільне розповсюдження «Антології літератур Сходу»: її продають лише в двох місцях у Харкові, а за межі Харкова взагалі не випускають.

Думає щодо спогадів про А. Кримського (лист № 12), а так, між іншим, займається розшифруванням кириличного тюркомовного (?) напису на половецькому перстні XII ст. (лист № 15).

А. Ковалівський невсипущий. Він накреслює план комплексних досліджень історії сходознавства в Україні XIX–XX ст. (лист № 4) та проект біобібліографічного словника українських сходознавців (там же). Це немов приватні теми, бо з наукового сходознавства, фінансованого державою, в Україні нічого не виходить. А. Ковалівський намагався створити сектор історії Сходу в Інституті історії Академії наук УРСР та відповідні відділи в інших академічних інститутах (лист № 2) – безрезультатно. Мав надію на східний відділ у Бібліотеці АН у Києві, який повинен був очолити В. Бейліс – і тут не вдалося через (на що А. Ковалівський лише натякає) політику державного антисемітизму (лист № 11). Якщо б, скажімо, у 1966 р. виникла можливість створити сходознавчий центр в Одеському державному університеті (лист № 11), він поїхав би й туди. Та українське сходознавство було без повітря і без перспектив.

А. Ковалівський дуже добре усвідомлює наступ на українські гуманітарні науки в академічних установах (лист № 8), його турбує доля Інституту суспільних наук АН у Львові (лист № 15). В університетах не краще – там людей пересувають немов шахові фігури (лист № 10), через що й він, професор і завідуючий кафедрою історії нових часів у Харківському державному університеті, вже двічі відмовлявся керувати кафедрою історії середніх віків (там же). (Пізніше А. Ковалівський таки очолив цю кафедру). Професура в стані розкладу (справа проф. Петряєва з Одеського державного університету, лист № 10), а щодо ширості й ефективності запровадження викладання українською мовою у Харківському державному університеті він ставиться скептично (лист № 9). Такі непривабливі академічні й університетські будні.

Саме тому А. Ковалівський так турбується про ті нечисленні сходознавчі кадри, які ще десь животіють в Україні. Сам організовує захист дисертації свого аспіранта Ю. Литвиненка (листи № 8, 9) про робітничий рух в Індії 1928-1933 рр., тим більше, що дисертація написана українською мовою. Він підтримує захист дисертації В. Бейліса про ал-Масуді як джерело до історії Східної Європи X ст. (лист № 8). Турбується моїм захистом книжки про вірменські колонії в Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст. (лист № 7) та взагалі моїми подальшими науковими і ненауковими перипетіями (наприклад, лист № 12 та інші).

А. Ковалівський знаходив час і сили заповнювати свої листи цілими екскурсами про харківську групу мистецтвознавців-сходознавців, керовану Ф. Шмідтом (лист № 4), про літературу з історії Лазаревського інституту (лист № 12), про литовську мову і літературу (там же).

І все це, незважаючи на незвичайно важкий стан здоров'я: він жив, працював, мріяв у стані постійної ниркової недостатності (лише одна нирка й та з руркою – листи № 10, 11). Несподівано потрапив до лікарні – наприклад, у Дрогобичі (після загострення в Трускавці – лист № 4), писав лежачи (лист № 4). Померла названа мати (лист № 16), а дочку і внука треба було виривати із складних обставин у Середній Азії (лист № 11). Мріяв про перехід на пенсію, щоб віддатися справжній науковій праці (лист № 8), але було ніколи, практично, на пенсію не пішов. Серед усіх цих труднощів, хвороб, наслідків травм (серед яких чи не найбільшою було ув'язнення з політичних мотивів) А. Ковалівський зумів витворити у собі свій власний оптимістичний філософський світогляд. Усвідомлюючи, що «часу... залишається мало» (лист № 15) і що «час

мого тутешнього перебування вже досить короткий» (там же), він був глибоко переконаний у незнищенності людської душі та в її реінкарнації (це вже з особистих розмов).

А. Ковалівський усе своє життя був глибоким, справжнім українським патріотом. Цей дух патріотизму проходить через усі його листи – і біль про українську науку, і боротьба за українську мову – за дисертації, писані по-українському, за Ібн Фадлана в українському перекладі, за дослідження саме староукраїнського світогляду – і нешанування накиненого згори офіційного правопису, і листівка, видана «Українською хатою». Тому настійливе бажання знати правду про Західну Україну. Тому... Було багато цих тому, які не могли відбитися в, будь-що-будь, підневільному листуванні. Пам'ятаючи про перлюстрацію листів (а щодо мене – вона здійснювалася десятиріччями, і А. Ковалівський спершу це підозрював, а потім уже знав), про деяких осіб він писав лише описово – як про «одного досить талановитого українського історика, близького учня акад. Д. Багалія», що був одним з останніх, хто бачив А. Кримського на волі – їхав з ним із Симферополя до Дніпропетровська у 1941 р. (лист № 11), та про іншого історика і його блукання з міста до міста в пошуках стабілізації, аж доки він не осів (чи справді остаточно?) у Симферополі (листи № 12, 13), або про «історика середньовіччя», який з Харкова для підробітку їздив до Мурманська (лист № 12; йдеться, мабуть, про Н. Рашбу).

Андрій Ковалівський значив дуже багато в моєму житті – як світлий промінь на брудному затхлому небосхилі. Досі відчуваю чар справжнього українського інтелегента і силу думки елітарного інтелектуала, що пронизують також його епістолярій. Починаючи публікацію його листів, віддаю данину Його світлій пам'яті.

Публікується без джерельного додатка за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Андрій Ковалівський у листах 1961-1963 рр. // Східний світ. – К., 1997. – № 6/7: (1995, № 2 / 1996, № 1). – С. 34-58.

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ. 3 ЛИСТУВАННЯ 1964-1965 РР.

З видатним українським сходознавцем, в останні роки свого життя професором Харківського державного університету, я листувався трохи більше як вісім років – від 1961 до 1969 рр. Листування, спершу принагідне, у 1963 р. перетворилося в регулярне і досить інтенсивне. Ритм його залежав від стану здоров'я харківського вченого. Був ще цілий ряд особистих зустрічей (перша – 3 січня 1963 р.). Через Харків я їздив, як правило, по дорозі до та з Вірменії. Свої поїздки на Закавказзя я планував таким чином, щоб хоча кілька годин (а то й і день-два) побути в Харкові, поговорити з Андрієм Петровичем про те, про що листуватися було не бажано. А. Ковалівський був великим патріотом, до глибини перейнятим долею України, українського народу, української науки – зокрема українського сходознавства, до розвитку якого ніяк не хотіли допустити московські й київські можновладці.

В умовах тогочасного загального занепаду гуманітарних наук в Україні дозволити розгорнути справжні орієнталістичні дослідження означало б утворити елітарну науку, яку було б важко взяти під свій контроль і яку важко було начинити відданими партійними кадрами, котрі – принаймні, в Україні – не поспішали оволодівати ні східними мовами, ні історією країн Сходу.

Незважаючи на періодичні обшуки, коли жертвою працівників органів було також моє листування, листи А. Ковалівського збереглися в мене практично повністю. Публікацію листів я почав у журналі «Східний світ» (16 листів – це листи А. Ковалівського та кілька листів моїх – за час від 27 серпня 1961 до 30 грудня 1963 рр.) – тепер її продовжую (листи, починаючи від 3 лютого 1964 до 23 листопада 1965 рр.; продовжую також розпочату в «Східному світі» нумерацію). Мої листи до А. Ковалівського зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві. Тут публікую лише копії моїх телеграм.

За нашим листуванням наглядали. Як переконливий доказ цього, можна навести випадок, коли одного разу перлюстратори переплутали мої листи: лист, написаний до Е. Триярського у Варшаві переклали в конверт, адресований до А. Ковалівського – та навпаки. А. Ковалівський відповів жартівливим листом по-польському (лист № 27). Не виключено, що заміну листів провели не без певних намірів, намагаючись залякати і припинити кореспонденцію. (Бо це був у мене не єдиний випадок такого роду).

Повторюючи те, що я написав у вступі до листів за 1961-1963 рр., мушу ще раз підкреслити, що з рядків, писаних рукою А. Ковалівського, постає виняткова, як на запитання українського наукового життя 60-х років, постать вченого і громадянина. Він був майстром епістолярного жанру. Якщо колись його листи до різних адресатів будуть зібрані до купи, то це дасть можливість ще краще усвідомити – і висвітлити – багатогранність і винятковість не лише науковця – всебічного ерудита, але й людини з незвичайно багатим духовним життям, великою чутливістю й делікатністю у відносинах до тих, що його оточували. Дивоцвіт на фоні бруталної дійсності т. зв. Радянської України 1960-х.

Друга група листів 1964-1965 рр. підтверджує думку про багатогранність наукових інтересів А. Ковалівського. Він знову згадує про свої два розділи з ал-Масуді про слов'ян (лист № 28); відомо з попередніх листів, що він мав на увазі окремий спеціальний розділ «Про слов'ян» – 8 аркушів друку (про цей розділ згадка також у листі № 30) та інший розділ «Ал-Масуді про старослов'янські храми в світлі слов'янських та лагинських хронік» – 5-6 аркушів. Учений чекав на додаткові тексти – уривки з рукописів ал-Масуді, які мав отримати від польського арабіста Т. Левицького (лист № 32). А. Ковалівський у чорновому варіанті закінчив дослідження «Сходознавство в Києві у XIX і початку XX ст.» (лист № 26), працював над статтею «Вивчення новітнього Єгипту в Радянському Союзі» (частина 2; лист № 26), поволі записував свої спогади про А. Кримського (листи № 17, 18, 26). Заповітною працею цілого свого життя він вважав твір «Староукраїнський світогляд дотатарської доби» (в інших варіантах «Старослов'янська ідеологія», «Дохристиянська слов'янщина»; листи № 17, 18, 30), для якої використав арабські, слов'янські, латинські й грецькі джерела. Виконану давніше з цієї ж ділянки працю «Культу на Хортиці X віку» (лист № 30) було загублено десь у 1930-х рр. Було загублено (треба думати – пропала під час чи після арешту) і велику працю про Григорія Сковороду. А. Ковалівський був проникливим знавцем його філософії, про що свідчать опубліковані у 20-30-х роках етюди. А. Ковалівський мріяв ще раз повернутися до філософії Г. Сковороди, а також В. Лесевича, але й усвідомлював, що реально зробити це йому вже не вдасться. Російське видання Ібн Фадлана (А. Ковалівський мав на увазі своє фундаментальне дослідження – великий вклад у світову арабістику – «Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествие на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии», що побачило світ у Харкові 1956 р.) «тяжело

на сумлінні» – так висловлювався вчений, – бо було видане російською, а не українською мовою (листи № 17, 28, 45). Та підготувати нове доповнене, перероблене видання Ібн Фадлана вже не вистачало сил. А. Ковалівський вперто працював над власним філософським твором «До джерел». Всі перелічені тут праці видані не були, наміри не здійснилися. Вимагає дослідження питання, що з цих праць – і на якій стадії завершеності – збереглося в особовому фонді А. Ковалівського у згаданому архіві-музеї. Невиданою, наскільки мені відомо, залишилася також доповідь «Шевченко і Схід» (лист № 26). Невідомо остаточно, в що саме вилилися літуаністичні студії А. Ковалівського, якими він тоді інтенсивно займався (листи № 17, 26, 28) для того, щоб знайти компаративістичний матеріал для праці «Староукраїнський світогляд дотатарської доби».

У Харкові 1961 р. йому вдалося видати дуже оригінальну за задумом (і досі неповторну в українському сходознавстві) «Антологію літератур Сходу» зі справді бароковим (А. Ковалівський любив епоху українського бароко) підзаголовком «Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грабара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові». А. Ковалівський турбувався рецензіями на «Антологію», дуже хотів, щоб вони були справді науковими (листи № 18, 20-23, 26, 31, 32). Мріяв (знову мріяв!), щоб було підготовано до видання «Антологію індійської літератури» П. Ріттера, рукопис якої «осів» у акад. О. Білецького (листи № 23, 24).

З недовір'ям зустрів він відкриття Відділу історії країн Сходу в Інституті історії Академії наук в Києві, але уважно стежив за розвитком подій у цьому дуже ефемерному відділі (листи № 18, 23, 24, 26), які, зрештою, закінчилися його ліквідацією (лист № 37). Мав відомості про підготовку у відділі сходознавчого збірника, знав про кадри відділу, про 100-річчя А. Кримського (лист № 18). Дуже добре уявляв собі, яке є сходознавче середовище в Україні (лист № 24), наскільки його можна вважати українським, національним за орієнтацією. Підтримував тих своїх учнів, у яких відкривав українську душу (дисертант Ю. Литвиненко, лист № 23), прихильність до українства (В. Бейліс – листи № 17, 18; В. Бадян – листи № 23, 45), намагався підшукувати собі відповідних аспірантів (лист № 18). Турбувався також мною і моїми цілком не блискучими справами у той час.

Попри певну реальну небезпеку, він підтримував контакти з українськими еміграційними вченими (О. Прицак – листи № 24, 33), знав паризький журнал І. Борщака «Україна» (лист № 17). Зберігав зв'язки, хоча вони й обривалися, із закордонними вченими: Т. Левицьким (Польща – листи № 32, 33), Канаром (Франція – лист № 33), Цегледі (Угорщина – лист № 33). У кожному випадкові, незважаючи на гіркий досвід ув'язнення з політичних мотивів, був людиною прямолінійною і незаляканою. Тому й турбувався докторською дисертацією Т. Шумовського, російського арабіста польського походження, що відбув довге ув'язнення (лист № 28). Підтримував чуваського драматурга Іраїду Петрову (лист № 42).

У листах є чимало автобіографічних епізодів. Гордість за слобожанське походження (лист № 42; до речі, А. Ковалівський вперто заперечував, що він народився у Москві – хоча це відповідає правді, подаючи як місце народження родовий маєток Ковалівських біля Харкова), пробудження української національної свідомості (лист № 17), перебування – чи, може, поневіряння – в Ленінграді, Москві, Чебоксарах (листи № 18, 28), роль його докторського ступеня в покращенні долі (листи № 28, 40). Багато

хвилювань приніс йому ювілей 70-річчя (листи № 30, 36, 37), пов'язані з цим нарис про нього (лист № 33), біобібліографія (листи № 30, 31). Так чи інакше, 70-річчя перетворилося на тріумф українського, саме українського, вченого у зрусіфікованому Харкові – і він це дуже добре відчув. А. Ковалівський став завідувати новоствореною кафедрою середньовічної історії (лист № 28), не маючи, однак, жодних ілюзій, що це останній щабель його кар'єри і що, наприклад, членом-кореспондентом Академії наук УРСР його не оберуть ніколи (лист № 28). Здоров'я було погане, діяла лише одна нирка – і то з трудом; лікуватися в Трускавці (як раніше) вже не можна було (листи № 28, 31). Заглиблювався у своє захоплення парапсихологією (листи № 31-34, 40).

А. Ковалівський був великим і непокірним патріотом. Тому назва його монографії мала звучати «Староукраїнський світогляд дотатарської доби» (лист № 30), тому він боровся за українське сходознавство (лист № 24), тому вимагав, щоб російськомовні твори українських письменників перекладали на українську (лист № 28), виступав з позицій українського мовного пуризму. А. Ковалівський був світлим променем серед, здавалося, безпросвітньої п'тьми. І таким він залишиться назавжди в історії української науки.

Публікується без джерельного додатка за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 8-11.

ЕВГЕН СЛУШКЕВИЧ

ПРОФЕССОР ЭУГЕНИУШ СЛУШКЕВИЧ (к 70-летию польского арменоведа)

6 ноября 1971 г. исполняется 70 лет со дня рождения видного языковеда, индолога и арменоведа, автора более 200 научных трудов, профессора Эугениуша (Евгения) Слушкевича.

Профессор Э. Слушкевич – уроженец восточнопольского города Ярослава. После окончания Львовского университета, в котором он специализировался в области индийской филологии, Э. Слушкевич преподавал в нем же общее языкознание. С 1938 г. он доцент Львовского университета. Еще на студенческой скамье Э. Слушкевич занялся научными исследованиями. С 1924 г. он член Польского языковедческого общества, с 1925 г. – член Польского востоковедческого общества.

Научный руководитель Э. Слушкевича – индолог А. Гавронский – привил своему студенту интерес к армянскому языку и истории армянской культуры. Э. Слушкевич прослушал во Львовском университете полный курс армянского языка. Несмотря на то, что основным направлением научной и преподавательской деятельности Э. Слушкевича постепенно становится общее языкознание и индология, интерес к арменоведению сохраняется в ученого на протяжении его почти пятидесятилетней научной деятельности.

Еще в довоенные годы из-под пера Э. Слушкевича вышел очерк истории древнеармянской литературы, который печатался в фундаментальном издании «*Wielka literatura powszechna*» (Warszawa, 1931. – Т. 1), а также, в популярном изложении, в журнале львовской армянской колонии «*Posłaniec św. Grzegorza*» («Вестник св. Григория», 1934). Молодой ученый одним из первых в мировом востоковедении обратил внимание на найденные во Львове мемуары армянского путешественника XVII в. Симеона дпира Лехаци. С докладом о значении его путевых записок Э. Слушкевич выступил в 1934 г. на IV съезде польских востоковедов. Накануне войны Э. Слушкевич начал печатать большое исследование, посвященное турецким заимствованиям в армянском языке. Работа эта в законченном виде увидела свет только в 1949 г. (публиковалась в журнале «*Rocznik Orientalistyczny*» (Lwów, 1939. – Т. 14; Kraków, 1949. – Т. 15).

В 1945 г. Э. Слушкевич переехал в Торунь, где был утвержден в звании профессора местного университета. В 1953 г. он возглавил новосозданную в Варшавском университете кафедру индологии, которая в 1969 г. была преобразована в руководимый им же Институт индийской филологии при университете.

В послевоенные годы профессор работал особенно напряженно и плодотворно. Наряду с трудами, посвященными древней Индии (например, книги: Государство и общество в древней Индии. – Варшава, 1940; Будда и его учение. – Варшава, 1953), Э. Слушкевич создал ряд работ, посвященных армянской тематике.

Круг арменоведческих интересов варшавского профессора широк. Из двух десятков арменоведческих работ, опубликованных им в 50–60-х гг., особенно выделя-

ются заслуживающие высокой оценки его лингвистические изыскания, посвященные армянской антропонимике и топонимике (статьи в журналах: *Język Polski*. – Warszawa, 1956. – Т. 36; *Onomastica*. – Kraków; Wrocław, 1967. – Т. 12), объяснению и этимологии армянских терминов из области церковной истории и этнографии (статьи в журнале: *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa, 1968. – Т. 31; в сборнике: *Studia językoznawcze, poświęcone prof. dr. S. Rospondowi*. – Wrocław, 1966). Э. Слушкевич обратился к исследованию армянских документов, хранящихся в польских коллекциях. Так возникла публикация текстов писем католиков к польским королям XVII в. (*Rocznik*. – Warszawa, 1964-1965. – Т. 27-28), текста присяги старейшин львовской армянской общины в XVI в. (*Ibid.* – 1966. – Т. 30). Под его руководством был создан первый каталог армянских рукописей, которые хранятся в собраниях Польши.

С именем профессора Э. Слушкевича связана популяризация армянской культуры в Польше. Он переводил – и неоднократно печатал – армянские поговорки (в сборнике закавказских пословиц: *Pod Araratem i Kazbekiem*. – Warszawa, 1962; в журналах: *Przegląd Orientalistyczny*. – Warszawa, 1963; *Problemy*. – Warszawa, 1964). В польских энциклопедических изданиях «*Wielka encyklopedia powszechna*» (Warszawa, 1962-1968), «*Mała encyklopedia powszechna*» (Warszawa, 1959; издание второе, 1969) помещены вышедшие из-под пера ученого статьи, посвященные армянской литературе, языку, видным деятелям армянской культуры (например, статьи о Месропе Маштоце, Мовсесе Хоренаци, Х. Абовяне, М. Налбандяне, Раффи, Г. Сундукяне, О. Туманяне, А. Исаакяне). В юбилейный год Саят-Новы в журнале «*Problemy*» появилась посвященная ему статья Э. Слушкевича.

В польских научных изданиях публикуются рецензии профессора на арменоведческие работы иностранных авторов. На научных сессиях ученых выступает с докладами по армянской тематике.

Профессор Э. Слушкевич – обладатель очень своеобразного научного стиля, являющегося результатом выработки строго индивидуальной методики работы. Вскрывая глубину проблемы, он не утаивает пути, которыми сам идет к разрешению поставленных задач. Но наибольшей отличительной особенностью Э. Слушкевича является его огромная эрудиция, позволяющая ему щедро делиться знаниями и опытом со всеми, кто нуждается в помощи или совете.

В дни 70-летия видного польского востоковеда проф. Э. Слушкевича хочется пожелать юбиляру много сил для осуществления творческих планов также и в области арменоведения.

Публикується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Проф. Эугениуш Сл ушкевич. (К 70-летию польского арменоведа) // Պիտոյի-րիմիւրիւթիւնի հանդէս: *Patma-banasirakan handes*. – Երեւան (Erevan), 1971. – № 3. – P. 300-301.

ЗДЗИСЛАВ ОБЕРТИНСЬКИЙ

Здзислав Обертыньский (1894-1978)

12 мая 1978 г. в Отвоцке, недалеко от Варшавы, умер видный польский историк Здзислав-Марьян Обертыньский, профессор Варшавского университета. В его научном творчестве (около 80 печатных работ) заметное место занимают оригинальные исследования, посвященные прошлому армянских колоний средневековой Польши и Украины.

З. Обертыньский родился 1 декабря 1894 г. во Львове. В 1913-1914 и 1919-1924 гг. он учился в университетах Кракова, Иннсбрука, Рима и Львова. Докторскую диссертацию защитил в 1926 г. во Львове. В 1930-1933 гг. был доцентом Львовского университета; в 1933-1954 гг. – заместителем профессора, в дальнейшем (с 1935 г.) профессором Варшавского университета. Годы войны провел в рядах польского войска, участвовал в боях с гитлеровскими захватчиками в Польше и на Западе. В 1954 г. вышел на пенсию, не прекращая, однако, научной деятельности.

В научном наследии профессора Обертыньского армянская тема занимает прочное место. Ей посвящено более десяти его работ, печатавшихся на польском, армянском, немецком и французском языках. Наиболее плодотворными в арменоведческом плане являлись для ученого 30-е гг. Тогда одна за одной увидели свет, например, следующие статьи: «Фундационная грамота польских армян XIV в.» (журнал «Collectanea Theologica», Львов, 1932; впервые опубликованная автором грамота 1401 г., учреждающая армянское епископство в столице Молдавии Сочаве, а также заметки о древнейшей грамоте каменецких армян 1398 г.), «Польские армяне и их отношение к Риму» (во II томе работ польских историков, изданных к VII Международному конгрессу исторических наук, Варшава, 1933); «О жертводателе армянского евангелия XII в.» (журнал «Biuletyn Historii Sztuki i Kultury», Варшава, 1934; важный экскурс из истории знаменитого скеврского евангелия 1197/8 гг., хранившегося до Второй мировой войны во Львове); «Польские армяне на Флорентийском соборе» (журнал «Przegląd Historyczny», Варшава, 1935). В двух статьях – «Происхождение первого польского епископа» («Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie», Львов, 1937) и «Томас, первый епископ Львова» (журнал «Collectanea Theologica», Львов, 1937) – З. Обертыньскому удалось довольно убедительно доказать армянское происхождение первых представителей римско-католической иерархии на западно-украинских землях в XIX в., указать на явление, все еще не нашедшее удовлетворительного объяснения в историографии.

Высшими достижениями З.-М. Обертыньского в области изучения прошлого армянских колоний нужно считать монографию «Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog» («Флорентийская уния польских армян и их перечень епископов»), Рим, 1934, а также большое по объему исследование «Լեհահայերը և անոնց Անդրեաշտ քրիստոնեական խաղաղի մէջ» на армянском языке в журнале

«Հիմնիկի տիւորիւ», Вена, 1962-1963; первоначальный немецкий текст в этом же журнале, 1961; окончательный польский вариант – «Язловецкая легенда. К вопросу о критике народных легенд в XVI–XVIII вв.» в ежегоднике «Studia źródłoznawcze», т. 7-8, Варшава; Познань, 1962-1963. В монографии 1934 г. он критически рассмотрел бытовавшую тогда хронологию армяно-григорианской иерархии во Львове в XIV–XVIII вв., внес в нее ряд существенных изменений. В приложении к работе был опубликован ряд важных документальных источников 1356-1627 гг. Во второй монографии, посвященной истории армян Язловца в XVI-XVII вв., автор обратил внимание на ранее неизвестный эпизод из борьбы украинских армян против унии (призвание в 40-х гг. XVII в. в Язловец из Молдавии епископа-григорианца Андрея, противопоставляемого львовскому архиепископу-униату Н. Торосовичу). Хотя незнание армянских источников и армянской историографии наложили отрицательный отпечаток на работы З. Обертынского, тем не менее, ни один серьезный исследователь прошлого армяно-польских и армяно-украинских взаимоотношений не может обойтись без их внимательного и вдумчивого изучения. Глубокая эрудиция, обильная насыщенность фактами, искусное владение методикой критического анализа источников характерны для научного творчества З. Обертынского. Отличительные черты его исследований – стремление избирать предметом изучения сложные и слабоизученные вопросы, рассматривать их на широком фоне исторических событий – всегда вызывали симпатию и уважение. Они также закрепили за ним заметное место в истории польского арменоведения XX в.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Здзіслав Обертыньскі (1894-1978) // Պիտիւնի րիւնիւրիւնիկի հանդես: Patma-banasirakan handes. – Երեւան (Erevan), 1978. – № 2. – P. 283-284.

ФЕДІР МАКСИМЕНКО

ФЕДІР МАКСИМЕНКО – ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ, КНИГОЛЮБ

Київ лежав у руїні. Сірі звалища Хрещатика, висадженого в повітря за наказом Москви. Задимлені віконні отвори будівель Київського університету на Володимирській, підпалених, у свою чергу, за наказом Берліна (там горіла бібліотека, діловодні книги XVIII ст. з Архіву давніх актів). Окупанти не щадили столицю України – в цьому вони взаємно подали собі руки.

Бібліотеку Академії наук (колишню Всенародну бібліотеку України) на Володимирській підпалити не встигли. Щоб відновити діяльність бібліотеки, заступник голови Ради міністрів УРСР Микола Бажан запросив з Ленінграда проскрибованого у 1930-х рр. Юра Меженка, в минулому представника літературного середовища Києва, свого часу жорстоко розгромленого. Меженко, що володів неабияким організаційним хистом, справді швидко пустив бібліотеку в рух.

Йшла війна. Я бував час від часу в затемненому Києві. Мешкав я у Меженка – його помешкання починалося зразу ж за директорським кабінетом. Хоча мені йшов лише 19-й рік, а Меженкові вже було понад 50, ми якось швидко стали близькими. Меженко показав мені свою унікальну колекцію шевченкіани, опровадив по цілій академічній бібліотеці з відділами видань часів 1910–1920-х рр., рукописів і стародруків та спецфондом (чи, радше, його зав'язком, бо спецфонд спалили в 1941 р., відступаючи з Києва, лише не помітили стосів газет, що були за відчиненими дверима). А пізніше підійшла черга на знайомство з людьми – не лише з тогочасними співробітниками бібліотеки.

Виринали постаті недостріляних у 1930-х рр., зокрема під час Великого терору. Приходив літературознавець Олександр Дорошевич, амністований у роки війни – і з кривою усмішкою розповідав про свій захист, коли йому, доведеному до крайності нападами т. зв. опонентів, там же, під час захисту, робили ін'єкції для підтримки серця, щоб він не знепритомнів. Микола Ткаченко з поораним глибокими зморшками обличчям використовував меженківську шевченкіану (серед якої були й неопубліковані автографи Шевченка) для свого «Літопису життя і творчості Т.Г. Шевченка». Ткаченко, історик зі «школи Грушевського», звинувачений у націоналізмі, був змушений змінити фах і стати літературознавцем. Особливо він «копався» у великих альбомах вирізок з преси про Шевченка, альбомах, зроблених ще в дореволюційні роки. Заходив завжди ніяково усміхнений бібліограф Михайло Ясинський, людина з правильними благородними аристократичними рисами обличчя, який також пережив лихоліття, а тепер горнувся до Меженка і меженківщини (був такий лайливий термін 30-х рр.). Разом з Меженком я ходив до Сергія Маслова, знавця давньої української літератури – тоді я оглядав його прекрасну бібліотеку. Незабаром Маслова почало цькувати ЦК КПУ за «буржуазний націоналізм» – після виходу «Нарису історії української літератури» в 1946 р., якого Маслов був співавтором. «Нарис» я отримав з дарчим

написом Сергія Івановича. Там же я познайомився з його братом, також літературознавцем, Василем. Меженко не кидав своєї рожевої мрії про «Репертуар української книги 1798-1914/1916 рр.», тобто про бібліографію українських книжок згаданого періоду, за що його та цілу плеяду книгознавців на початку 1930-х рр. звинувачували в націоналізмі, а особисто його примусили шукати пристанища в далекому Ленінграді. Й тут, десь весною 1945 р., коли ще тривала війна, з'явився Федір Максименко.

Пригадую першу зустріч у Київській бібліотеці. Середнього росту, досить кремезний, з майже нерухомим зосередженим обличчям, з густими бровами, коротко стрижений, але вже з посрібленим волоссям, одягнений по-спортивному – в білій сорочці з короткими рукавами, в кремових штаних з чорною смужкою. Підготовляючи нараду, присвячену відродженню «Репертуару», Меженко просив його – як одного з кращих знавців історії та бібліографії української книги – зробити доповідь про джерела для складання «Репертуару». Максименко погодився – і ми вже зустрілися в Києві, в Бібліотеці Академії наук, на нараді 21-22 грудня 1945 р., у якій я також брав участь з окремою доповіддю. Максименко говорив про «Бібліографію бібліографії української книжки XIX–XX ст.»¹.

Тоді Меженко розповів мені дещо про Федора Пилиповича. Син сільського священика, який у роки Української революції став автокефалістом, у т. зв. радянський час був двічі арештований і помер у таборі десь на Вологодщині. Спершу батько підготовляв сина до духовного звання – після духовної семінарії Федора на казенний кошт скерували до Духовної академії в Києві. Революція змінила життєвий шлях Максименка: привабилу колекціонування книжок. Що докладно діялося з Федором у роки юності, які збіглися з т. зв. громадянською війною, Меженко не знав, але атмосфера, котра мусила панувати на приходстві священика-автокефаліста, без сумніву була щиро українською. Максименко став завідувати музеями та бібліотеками на Донбасі (Бахмут, Костянтинівка). Закінчив Київський університет (тоді він називався Інститутом народної освіти), працював у Всенародній бібліотеці України – один час у картографічному відділі – ним завідував відомий вчений Веніамін Кордт (це розповів мені вже пізніше сам Максименко). У Всенародній бібліотеці України він проходив аспірантуру, яку йому вже не дали закінчити. У 1933 р. опинився на вулиці як вичищений з бібліотеки і переходив з однієї бібліотечної – підрядної – і не бібліотечної посади на іншу. Був навіть статистиком і обліковцем у виробничому комбінаті при дитячому містечку № 10.

Вже пізніше, досліджуючи історію книгознавчої журналістики, я натрапив на висловлювання погромників, які відповідно характеризували Меженка, Максименка та їхніх однодумців. М. Городкова обурювала Максименкова праця «Межі етнографічної території українського народу» (Бібліотечний збірник. – К., 1927. – Ч. 3. – С. 65-93) і він, Городков, виклав гнівну тираду – також про біобібліографію Миколи Скрипника, в підготовці якої брав участь Максименко – в статті під промовистим заголовком «Буржуазний націоналізм в теорії українського бібліографічного репертуару» (Наукові записки Українського науково-дослідного інституту книгознавства. – К., 1933. – Т. 1. – С. 193-194). С. Якубовський намагався перевершити інших погромників, пишучи: «Ударний загін ідеологів і ентузіастів бібліографічного репертуару (Сагарда, Пастернак,

¹ Матеріали наради опубліковано, див.: На шляху до створення репертуару української книжки. Протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798-1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21-22 грудня 1945 р. – Львів, 1991. – 62 с.

Ясинський, Меженко, Максименко) розгортає навколо справи українського бібліографічного репертуару божевільну націоналістичну тріскотню» (*Якубовський С. Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях // Життя і революція. – К., 1934. – № 1. – С. 110*). Якубовський і Городков зникли у вирі Великого терору і війни, а Максименко зберігся.

Якось, у серпні 1946 р., ідучи на працю (на тогочасну вул. Радянську – тепер Винниченка, 24, де починався «мій» бібліографічний відділ у Львівському філіалі Бібліотеки Академії наук і де вже складалася картотека «Репертуару української книги»), я побачив біля будинку Федора Пилиповича. Він чекав на мене, остаточно вирішивши перебиратися з Києва до Львова. У Києві його, спеціаліста першого рангу, продовжували тримати в чорному тілі за роки, проведені під німецькою окупацією, коли він брав незначну участь в українському культурному житті підневільної столиці. Хоча Максименко жодної активної ролі тоді не відігравав, лише намагався з усіх сил рятувати Наукову бібліотеку Київського державного університету (в ній він почав працювати бібліографом після років опали в квітні 1938 р.) та фонди Архіву давніх актів, розташованого також у будинку університету. Від підпалу німцями їх врятувати не вдалося, а Максименко став навіть завідувати бібліографічним відділом Наукової бібліотеки (у березні 1944 р.) та асистентом кафедри Київського університету, якою завідував Андрій Введенський, але працювати йому там було дуже важко.

З Києва Максименка то відпускали, то не відпускали, але він рішуче був за Львів. Мене він просив підшукати для нього відповідне помешкання – його дружина Неоніла Кравченко-Максименкова, біолог, займалася фармакологією і біля хати було дуже бажано мати кусочок городу, де вона могла б розводити лікувальні трави. Моя мати, Олена Степанів, при допомозі своїх колишніх учениць, знайшла таку хату в зеленій долині на Снопкові, за вул. Інститутською, недалеко тодішнього Інституту прикладного і декоративного мистецтва (теперішньої Львівської академії мистецтв), близько озера «Зелене око». Максименки переїхали туди у вересні 1946 р. Він – на посаду завідувача бібліографічним відділом Наукової бібліотеки ЛДУ ім. І. Франка. Так чи інакше, це була втеча з тогочасного Києва. Незабаром змушений був тікати з Києва, знову за «націоналізм», до Ленінграда й Юр Меженко.

Знайомство з Львівською бібліотекою Максименко розпочав від книжок і людей. Від книжок, бо мав феноменальну пам'ять на книжки, тому переходив у бібліотеці від полиці до полиці, брав книжку до рук і вона закарбовувалася в його свідомості. Бібліографічний відділ він комплектував компетентними працівниками. Ірина Громницька – спеціаліст від французької мови і літератури, Мирослав Бутрин – бібліотекознавець і бібліограф, Наталія Бережна – бібліограф, Теодор Микитин – письменник і бібліограф (це вже за мою протекцією, зразу ж після його демобілізації з армії). З Києва Максименко взяв старенького Гліба Лазаревського, якого цькували за мемуарні нариси, опубліковані в журналі «Українська література» 1943-1944 рр. (узяв, мабуть, не знаючи про непривабливу роль, яку відіграв наймолодший з братів Лазаревських у середовищі унерівської еміграції у Варшаві, через що Лазаревський у 1939 р. подався до Радянського Союзу). У Львові в січні 1949 р. Лазаревський помер.

Максименко наладнав швидко видання у Львові бібліографічних покажчиків, також великих за обсягом, оперативних інформаційних бюлетенів. Їх видавали малим тиражем (до 300 примірників) та примітивним способом (на гектографі), але свою довідкову роль вони відіграли і відіграють досі.

Хоча Федір Пилипович увійшов до історії української культури перш за все як бібліограф, на цій сторінці його наукової діяльності зупинитися не буду, бо їй вже присвячена чимала література², також статті у часом несподіваних виданнях, – це не була єдина сфера його зацікавлень. Книгознавство, історія преси, мистецтвознавство перепліталися в нього з краєзнавством у широкому розумінні, палеонтологією і мінералогією, а також з тими ділянками, в яких він дуже радо допомагав іншим дослідникам (математична хронологія, а навіть історія медицини). Вони, ці дослідники, друкуючи свої праці вважали або й не вважали своїм обов'язком подякувати за поміч. На кількох епізодах я хотів би зупинитися.

З усіх напрямів, що його цікавили, він вів широке листування. На його столі в бібліотеці стояв старенький «Ундервуд», на якому він, як правило на папері великого формату (15×31 см), через один інтервал друкував листи свої й відповіді на чужі³. Від часу, коли він став заступником директора бібліотеки по науковій частині, отже, від січня 1950 р., він почувався вільніше у своєму листуванні з закордоном – і тут його приваблювали не лише контакти з чужоземними книгознавцями (наприклад, з Дж. С. Дж. Сімонсом з Оксфорда або з Е. Касинцем з Нью-Йорка – зрештою, не дуже чужоземним українцем закарпатського роду), але й кореспонденційні зв'язки з тими, котрі могли його інформувати про книгознавство, бібліографію та й не лише про ці ділянки в середовищі української політичної еміграції нового часу. Для цього він мав ще офіційне прикриття, працюючи над виданими Інститутом історії Академії наук секретними (з грифом «для службового користування») «Бібліографіями зарубіжних видань з історії Української РСР». Видання побачило світ під редакцією борця з українським націоналізмом Рема Симоненка⁴. Правда, і тут все не відбувалося гладко. У нього були великі неприємності після зустрічей з американською дослідницею (з Гарвардського інституту українських студій) Патрицією Кеннеді-Грімстед. Максименко не боявся ризикувати, наприклад, полегшуючи мої зустрічі в будинку наукової бібліотеки з українським емігрантом, американським службовцем, офіцером, Степаном Олійником, що приїхав до Львова під приводом наукових студій.

Та й бібліографічна праця деколи давалася Максименкові не так просто. В його покажчиках давньої книги – інкунабул і стародруків – «Першодруки (інкунабули) бібліотеки Львівського університету» (Львів, 1958. – 32 с., 4 табл.; друківано на ротаторі) та, особливо, «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках, 1574-1800» (Львів, 1975. – 126 с.) дошкукувалися церковщини, пропаганди релігійної літератури, вимагали скорочувати або й взагалі усувати передмову (в «Кириличних стародруках»). Все це нервувало Максименка, але, з іншого боку, його вже давніше гартували. Залишався незалежним, колекціонував, зокрема, видання, які часом збереглися в єдиному примірникові, уникнувши цензорського і спецфондівського ножа.

² Перші бібліографії: Федір Пилипович Максименко // Бібліотекознавство та бібліографія. Міжвідомчий республіканський збірник. – Харків, 1972. – Вип. 12. – С. 141-145; *Бутрин М.Л.* Федір Пилипович Максименко (1897-1983): Бібліографічний покажчик. – Львів, 1983. – 31 с.; далі серія статей з-під пера Сергія Білокона.

³ *Вітрук Л.Д., Максименко Ф.П., Рябоконт В.* Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліографічний покажчик / Відп. ред. Р.Г. Симоненко. – К., 1971. – 199 с.

⁴ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР // Український історичний журнал. – К., 1965. – № 1. – С. 158-159. Ф. Максименко поруч з І. Крип'якевичем, М. Марченком, А. Введенським, Н. Шеліховою, Я. Ісаєвичем, Я. Дашкевичем.

Як бібліотекар він зробив дуже багато для університетської бібліотеки. Комплектував бібліотеку потрібними виданнями, особисто переглядав антикварні каталоги, обмінні списки. У бібліотеках поза Україною (хоча б у Казані) розшукував українські видання 20-х – початку 30-х років (були тоді бібліотеки, які отримували обов'язковий примірник з України, але не включали його до своїх фондів). Наказав упорядкувати обмінний фонд, завдяки чому також поповнював бібліотеку. Раритетні примірники з-поза бібліотеки перефотографовував і фотокопії передавав до сховища. Приклав багато зусиль, щоб зберегти старий генеральний каталог «на галереї» бібліотеки в непорушному стані, не допускаючи його розбазарення, вилучення з нього карток одночасно з перенесенням «проскрибованих» книжок до спецфонду.

Був незмінним і безкорисливим консультантом сотень дослідників: мав велетенську пам'ять на книжки і сипав довідками немов з рукава, незалежно від ділянок знань. На ряді видань він позначений як редактор. Це була звичайна формальність, бо насправді у таких випадках він був співавтором – заявляти про свою участь йому перешкождала велика скромність. Добре розумів потреби ретроспективної й поточної історичної бібліографії – тому його підпис видніє під відповідною відозвою⁵.

Викладав підстави бібліографії студентам університету й учням культосвітнього училища на вул. Ломоносова, 17. Обходився без конспектів, хіба що на картці нотував послідовність викладу. На конференціях, семінарах, зустрічах прекрасно виступав експромтом, тому такі його виступи не збереглися в письмовому вигляді. Насичені великим фактичним матеріалом виступи ніхто ніколи не збереже вже до купи. Писання, крім бібліографічного – як казав мені – давалося йому важко. Написане, але не видане, він знову ж переписував на «Ундервуді», формуючи зшитки вже згаданого формату.

Бібліофільство Максименка – це окремих розділ його життя. Про це вже писали⁶ і, щоб не повторювати відоме, додаю складену ним відповідь на анкету товариства книголюбів (у Москві? в Ленінграді?), в якій він власними словами розповідає про цю свою пристрасть (див. додаток). При цьому Максименко був справжнім бібліофілом – з його бібліотеки, коли потрібно, могли користатися; він не став бібліотафом, що замикає свою збірку від чужого ока на сім замків. А користатися можна було з справді унікальних примірників. В анкеті 1975 р. він не перелічував автографи українських діячів XVII–XX ст., бо, враховуючи тогочасні обставини, не міг цього зробити. Максименко захоплювався поезією Миколи Зерова, в нього були «захальвні», друковані на машинці, збірки його поезій – він і далі розшукував твори неокласика.

Федір Пилипович турбувався і про своїх попередників. Він вжив заходів, щоб збереглася могила видатного українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького, похованого на занедбаному Знесінському цвинтарі.

Максименко переїхав до Львова в силі віку – йому ще не було 50 років. Незважаючи на це, він уже тоді почав оглядатися за можливими продовжувачами, спадко-

⁵ Див.: *Белоконь С.И.* Библиотека Федора Филипповича Максименко (1897-1983) // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства. (Тезисы сообщений 3-й Всесоюзной научно-практической конференции). – Ленинград, 1989. – С. 108-111.

⁶ Картотеку «Репертуару» видано лише у 1995-2005 рр. Див.: Репертуар української книги 1798-1916. Матеріали до бібліографії / Упор. Л.І. Ільницька, О.І. Хміль; наук. ред. Я.Р. Дашкевич; відп. ред. Л.І. Крушельницька. – Львів, 1995-2005. – Т. 1-9 (Національна академія наук України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львівське відділення). Про перипетії з «Репертуаром» див.: Навколо «Репертуару української книги 1798-1916» // Репертуар... – 1995. – Т. 1. – С. III-XVIII.

емцями своєї справи – книгознавцями і бібліографами, яких він хотів підготувати на високому фаховому рівні.

Здається, в поле його зору саме тоді потрапив я. Я вже почав організовувати в складі Львівського філіалу Бібліотеки Академії наук бібліографічний відділ (якого раніше не було), а основною науковою темою став «Репертуар української книги 1798-1914/16 рр.» (долішня межа не була остаточно встановлена), львівською редакцією якого я керував. Паралельно праця над «Репертуаром» велася в Києві, але на підставі інших джерел. Київ і Львів склали картки робочої картотеки у двох примірниках; другим примірником обмінювалися. Та розпочату з великим розмахом тему довелося через два і пів року припинити, коли проти Меженка відновили звинувачення в українському націоналізмі, а сам він у лютому 1948 р. змушений був вдруге емігрувати до Ленінграда. Другою темою став «Словник українських псевдонімів, криптонімів та криптограм» – також дотичний до Максименка і, особливо, до його дружини Неоніли, яка ще в 30-х роках збирала чималу картотеку якраз такого змісту. Максименки передали свої матеріали до нашого бібліографічного відділу. Вони влилися в «псевдонімну» картотеку.

З Максименком я бачився часто, обговорюючи його та мої наукові плани. Мої – у грудні 1949 р. полетіли шкереберть, коли мене арештували в період посилення репресій після організованого органами вбивства Ярослава Галана.

Повернувся я до Львова у 1956 р. – і ми зустрілися так, немов жодної перерви не було. Я часто працював у бібліотеці університету, в науковому читальному залі, заходив до Максименка і ми обмінювалися новинками на бібліографічні та позабібліографічні сюжети. Намагався я відновити справу «Репертуару» (вже працюючи бібліографом у відділі історії Інституту суспільних наук Академії наук), але з цього нічого не вийшло. Тогочасний директор Бібліотеки Академії наук в Києві під різними приводами уникав розмови зі мною, посилаючи для «переговорів» зі мною Івана Шовкопляса. Зустріч була досить дивною: говорили ми в фойє бібліотеки, а Шовкопляс заявив мені, що про відновлення роботи над «Репертуаром» не може бути мови, бо в ньому, наприклад, може зустрічатися ім'я митрополита Андрея Шептицького...⁷ Ще інакше склалася доля «Словника українських псевдонімів, криптонімів та криптограм». Тоді, коли я був в ув'язненні, картотеку словника викрав і скопіював такий собі літературознавець Олексій Дей (Дейман), очевидно, не розраховуючи на моє повернення до Львова, та оголосив «Словник» своєю роботою. Та я повернувся, афера розкрилася, почалися довгі суперечки з видавництвом «Наукова думка». У цю справу втягнули Федора Пилиповича та його дружину. Завдяки відповідним пружинам, якими володів Дей-Дейман, «Словник» йому все ж таки вдалося видати під своїм іменем, хоча ця темна справа стала відомою науковій громадськості. Максименко дуже переживав з цього приводу, тим більше, що від нього також вимагали пояснень.

У 1960-х рр. Федір Пилипович почав передавати мені дублети своїх друкованих і недрукованих (переписаних на машинці у вже відомому нам форматі) праць. Серед них була й відбитка його виклятої статті «Межі етнографічної території українського народу» (1927 р.), і його фундаментальна праця «Матеріали до краєзнавчої бібліографії

⁷ Докладніше про це в статті: Білокінь С. До питання про авторство «Словника українських псевдонімів». Документи і матеріали // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 830-874.

України 1847-1929» (1930 р.), а також машинописні «Матеріали до бібліографії української книги в Росії XIX ст. – Додатки до покажчика Д. Дорошенка» (1929 р., з доповненнями 1944 р.; 68 с. машинопису), «Бібліографія бібліографії української книжки XIX–XX століть. Доповідь на нараді, присвяченій бібліографії української книги 1798-1914 рр., що скликана була Бібліотекою АН УРСР 21-22 грудня 1945 р.» (1945 р., 16 с.) та протокол згаданої наради 1945 р.⁸ Він дарував мені всі свої праці, які друкував у 1950–1970-х рр. Дуже цінним подарунком став комплект київського журналу «Книгар» (1917-1920 рр.), якого повний примірник належить до унікалів українського друку. Завдяки Максименкові я мав вільний доступ до старого каталогу університетської бібліотеки та підручної бібліотеки, також розташованої «на галереї».

Мені вдалося познайомити Федора Максименка з Іваном Бутичем, істориком, джерелознавцем, архівістом, редактором київського журналу «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». У цьому виданні було опубліковано практично другу частину згаданих «Матеріалів до краєзнавчої бібліографії України» під назвою «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. Бібліографічний покажчик» (1963. – № 4, 6; 1964. – № 1-5). Ця праця помітно збагатила українську бібліографію.

Зиновій Красівський прийшов до мене, до Інституту суспільних наук АН на вул. (тоді) Радянській, 24, влітку 1957 р. Заявив, що хоче зайнятися бібліографією, а йому вказали на мене (я справді був тоді на посаді бібліографа відділу історії інституту). Ми поговорили – і я довідався, що він підпільник ще з молодих років. Був ув'язнений у 1949-1953 рр., пізніше висланий до Караганди (яку я знав, бо був у Караганді в таборі спеціального режиму «Цегельні заводи», що входив до системи «Піщлагу»), а в 1957 р. дістав можливість повернутися на Західну Україну. Повернувся він як інвалід II групи після важкої травми у вугільній шахті. Федір Пилипович допоміг йому комплектувати особисту наукову бібліотеку, яку Красівський помістив у своєму власноручно збудованому будиночку в Моршині. Максименко заохотив його скласти бібліографічний покажчик до «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» (за роки 1892-1938). Спершу покажчик статей і нотаток у цьому виданні, а пізніше повний індекс географічних і особових назв у «Записках». (Нібито перший покажчик був надрукований на машинці; одна копія мала бути в Максименка, але я її не бачив). За Красівським стежили і він з великими труднощами закінчив заочне навчання на філологічному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. Органи не раз хотіли усунути його з університету, але з допомогою якраз Максименка, що мав вплив на ректора Євгена Лазаренка, зрештою українського патріота (Максименко за дорученням Лазаренка складав бібліографію поточної літератури з мінералогії, яка публікувалася щорічно від 1958 р. – спершу в співавторстві з Лазаренком), конфлікти вдавалося загладжувати. Красівський у 1962 р. закінчив університет.

Та спадкоємцем Максименка Красівський не став. Пішли дальші арешти – в'язниці, психлікарні (1967-1978 рр.; Красівський був співзасновником підпільного Українського національного фронту, видавав нелегальний журнал «Воля і Батьківщина»). Його бібліографічні картотеки та цілий науковий архів розтоптали чоботами кдбисти при арешті в Моршині. До бібліографії він вже не повернувся. З Максименком вони зустрічалися пізніше як старі добрі друзі. Та не довго – у 1980 р. новий арешт, табори,

⁸ Матеріали цієї наради були видані; див. прим. 1.

заслання до 1985 р. Повернувшись до Моршина, Красівський свого добродія Максименка не застав у живих⁹.

Сергій Білокінь вже описав свою першу зустріч з Федором Пилиповичем¹⁰ і писав про нього багато. Вони швидко знайшли спільну мову на ґрунті бібліографії, книгознавства, історії української культури в цілому. Тому й не було нічого дивного в тому, що Максименко одним з останніх своїх розпоряджень дозволив Білоконеві вибрати з власної (Максименкової) бібліотеки все те, що буде потрібне молодому талановитому дослідникові – а решту продати (очевидно, маючи на думці матеріальну допомогу дружині Неонілі). Та склалося трохи інакше.

***

У кінці 1970-х рр. лікарі – на підставі широкої практики – запропонували формулу, що «туберкульоз постарів», тобто, що ним почали часто хворіти особи старшого віку. Максименко тоді ж захворів туберкульозом у важкій формі. Я відвідував його в Другій обласній туберкульозній лікарні (тоді на вул. Енгельса, 22). У період ремісії хвороби ми зустрічалися на лавочці за будинком на вул. Любінській, 91, де він тоді мешкав. Пізніше його перевели на окраїну Львова до лікарні біля шосе, яке вело до Брюховичів.

Хвороба чоловіка дуже відбилася на психічному стані його дружини. У палаті Другої обласної туберкульозної лікарні, де лежав Федір Пилипович, вона намагалася встановлювати свої порядки, що доводило до конфліктів (також зі мною). Часом вона була цілком дезорієнтована. Якось зустріла мене на Головному поштамті, а вважаючи, що я маю зв'язки з ООН (або навіть є її службовцем), просила допомоги перевезти Федора Пилиповича до її, Неонілі, родичів за океаном. Все це відбивалося на здоров'ї Максименка.

Неоніла Василівна високо цінила Білоконя. Вона доповнила духівницю Федора Пилиповича словами: «Бажаючи зберегти книгозбірню покійного Федора Пилиповича як цілість, звертаюся до Вас (до Сергія Білоконя. – Я. Д.) з проханням забрати собі всю книгозбірню Федора Пилиповича Максименка. Прошу також заопікуватися його архівом»¹¹. Основну частину бібліотеки та архіву Білокінь перевіз до себе до Києва, і вони стали гордістю його багатой колекції, а те, над чим Максименко працював у бібліотеці університету, залишилося там, на місці.

А останній акорд з Янівського цвинтаря залишився у моєму серці.

⁹ Після повернення в Україну він не припинив своєї підпільної діяльності. Коли Україна стала незалежною, він увійшов до Центрального проводу ОУН-б, став краєвим провідником. Помер 1991 р. Його постать незламної людини дуже не подобається декому досі й тому виникла скерована проти його пам'яті п'єса-памфлет Галини Тельнюк «У.Б.Н.» (тобто «Український буржуазний націоналіст»), яку від 2001 р., незважаючи на протести громадськості, ставить Львівський академічний драматичний театр ім. М. Заньковецької під художнім керівництвом Федора Стригуна.

¹⁰ Білокінь С. Наш перший бібліограф // Україна. Наука і культура. – К., 1986. – Вип. 20. – С. 395.

¹¹ У мене зберігається оригінал цього виявлення волі Н. Кравченко-Максименкової з її підписом-автографом; дата на документі – 14 липня 1983 р., тобто на дев'ятий день після смерті Федора Пилиповича.

ДОДАТОК

1975. – Відповідь Ф. Максименка на анкету Товариства книголюбів у Москві або Ленінграді.

1. Максименко Федір Пилипович.

2. Народився 1897 р. Службовець. Бібліотекар (тепер зав[ідууючий] Відділом рідкісної книги Наукової б[ібліоте]ки Львівського університету).

3. Адреса службова: 290001, Львів, ГСП-1, вул. Драгоманова, 5, Б[ібліоте]ка ун[івер]сите[ту]; домашня: 290054, Львів, вул. Любінська, 91, пом. 7.

4. Книжки збираю від 1915 р. (спорадично). Менше або більше систематично від 1945 р.

5. Об'єкти збирання:

А. Книгознавство, бібліографія, бібліотекознавство, зокрема:

а. Бібліографія другого ступеня з усіх ділянок знання;

б. Українська бібліографія – бібліографія літератури про Україну, краєзнавча бібліографія.

Б. Історія української культури, українська мемуаристика.

6. Збірка має близько 3000 од[иниць] книжок, брошур і вирізок (близь[ко]) 1400 книжок і брошур, 1600 вирізок.

Екслібрис має (худ[ожниця Ярослава] Музика), але не вживає (відбито 40 прим[ірників]).

7. Ціннішими у моїй збірці вважаю:

А. Комплекти бібліографічної періодики, зокрема:

«Санктпетербургские ученые ведомости» за 1777 р. – повний примірник (22 числа з присвятою). Раніше належали б[ібліоте]ці Смірдіна, пізніше – Полторацькому;

«Книгарь», 1917-1920 рр., №№ 1-31;

«Книга», «Нова книга», 1923-1925 рр.;

«Українська книга», 1937-1942 рр.;

«Советская библиография», від 1933 р.;

«Записки Одеського бібліогр[афічного] товариства», №№ 1-4, комплект;

«Бібліографічні вісти», №№ 1-25, комплект;

«Казанский библиофил», №№ 1-14, комплект;

«Книголюб», не повний;

«Библиотечное обозрение», 1919-1927 рр., комплект;

«Книга о книге», вип. 1-3, комплект.

Історичні, літературознавчі й краєзнавчі журнали і збірники з багатими бібліографічними матеріалами:

«Україна», 1914-1930 рр.;

«Історичний вісник», 1923, №№ 1-3;

«Літературний архів», 1930-1931 рр.;

«Літопис Бойківщини», 1931-1939 [рр.], №№ 1-11, комплект;

«Ziemia Czerwieńska» (польською мов[ою]), 1935-1938 [рр.], комплект;

«Записки Чина Св. Василя Великого», 1925-1942 [рр.] , томи 1-6, серед них т. 5, надрукований тиражем 15 прим[ірників];

«Науковий збірник Харківської науково-досл[ідної] катедри укр[аїнської] культури», 1924-1930 [рр.], всі 10 томів;

«Зоря – Найна», Ужгород, 1941-1944 рр., комплект;

- «Науковий збірник Бібліотеки АН УРСР», том 1, К., 1946 (не вийшов у світ).
- Б. Рідкісні бібліографічні і довідкові видання¹²:
- Иконников, «Опыт русской историографии», томи 1-2¹³;
- Титов Ф.И., «Типография Киево-Печерской лавры», К., 1916-1918 (примірник з варіантами різних «заводів» і з рукописною працею В.І. Барвінка про долю цього видання);
- Титов Ф.И., «Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой деятельности (1615-1915)», К., 1915 – видання не закінчене, яке не вийшло в світ, з унікальними взірцями біографічного словника академії;
- Масанов И.Ф., «Словарь псевдонимов», т[ом] 1, М[осква], «Академия», 1936 – варіант не випущений в світ;
- «Обозрение трудов по славяноведению» за 1908-1913 рр., вид[ання] АН – з вип[уском] 4 за 1913 р. «Украиноведение» (правда, у вигляді фотокопії);
- Мезьер А.В., «Словарный указатель по книговедению», 1924-1934, комплект усіх 4 книг;
- Бухіна Р.А., «Библиотекоснаводство. Показчик литературы за 1935-1940 рр.», К.-Львів, 1941 – видання, що загинуло в друкарні й не випущене в світ;
- Varwiński E. i inni, «Bibliografia historii polskiej» за 1902-1934 рр. (польською мов[ою]);
- Jabłonowski J.A., «Museum Polonum», 2-ге вид[ання], Ельблонг, 1766 – видання першої великої польської бібліографії, незакінчене, не вийшло в світ та невідоме в польській бібліографії;
- Списки запрещенных в России революционных изданий, выпущенных в России в 1883-1896 гг. – додатки до жандармського «Обзора дознаний».
- Бібліографії другого ступеня (бібліографії бібліографій) – українські:
- Є.Ю. Пеленського, Львів, 1935;
- М.І. Ясінського за 1926-1929 рр. (останній, що не вийшов у світ; у машинописному вигляді);
- Російські:
- Геннади, «Литература русской библиографии»;
- Каталоги книгознавчих бібліотек Бокачова, Смірнова, Ульянинського, Генса і Вейцмана (останній у вигляді фотокопії з машинописного авторського примірника, надрукованого в 4-х примірниках);
- Б.С. Боднарського, «Библиография русской библиографии» за 1913-1917, 1918-1922, 1923-1925, 1929 [рр.] (все, що вийшло – один з 50-ти авторських відбиток);
- Закордонні міжнародні бібліографії бібліографій, праці:
- Стейна, Тотока і Вайтцеля (3-тє вид.), Бестермана (4-тє вид. в 4-х томах), Уолфорда, Вінчел (8-ме вид.), Шігі;
- Закордонні бібліографії російських бібліографій:
- Дороша, Горецького, Майкеля¹⁴, Сіммонса (2-ге вид.)¹⁵.

¹² У зв'язку з нерозбірливим почерком Ф. Максименка всі подані нижче його вставки є під знаком запитання.

¹³ Вставка рукою Ф. Максименка: «Э. Ахметов».

¹⁴ Вставка: «Майкель (гектографо[вано] і одност[омник]»).

¹⁵ Дописано: «Історі[я] Кит[аю] (5000 років)».

В. Краєзнавчі бібліографії України, зокрема:

Бібліографії «Історії міст і сіл УРСР» кожної області, складені обл[асними] бібліотеками України як посібники для складання історико-географіч[ного] словника «Історія міст і сіл УРСР» (в 26 томах); не маю тільки [бібліографій для] областей Київської (не була надрукована), Одеської й Чернігівської (які були надруковані на машинці);

«Історія Києва» – бібліографія в 4-х томах, надрукована тиражем 300 прим[ірників];

Лелекач і Гарайда, «Загальна бібліографія Підкарпаття», Ужгород, 1943-1944, у повному вигляді вид[ання] не випущене в світ, у мене – повний прим[ірник] у вигляді фоторепродукцій;

«Одесса. Исторический очерк города-героя. К 150-летию со дня основания», Одесса, 1947 (з великими бібліографіями М.В. Рапопорт і Вортман, видання не випущене в світ);

І.Є. Левицький, «Галицько-руська бібліографія» [за] 1772-1886 рр. і «Українська бібліографія Австро-Угорщини» за 1887-1900 рр., томи 1-3 і початок не друкованого тому 4-го¹⁶;

«Бессарабский энциклопедический словарь» Адіасевича, вип. 1-10 – все, що було надруковано, у мене частково у вигляді фотокопії;

показчики літератури про Буковину Полека і Кайндля (1890–1900-ті роки);

машинописні бібліографії місцевого друку Конотопу (упор[ядник] В. Різниченко) і Кам'яця-Подільського (упор[ядник] М.З. Суслопаров).

Г. Праці з історії України і української культури:

Г. Конисский, «История русов»;

Ригельман, «Летописное повествование о Малой России» і «История донских казаков» (обидві з кольоровими ілюстраціями);

Н.И. Петров, «Очерки истории украинской литературы» (з рецензією М.П. Дашкевича);

М.К. Зеров, «Українське письменство ХІХ в.», К., 1929 (літографовано 100 прим[ірників]);

Й. Базилович, «Короткі нотатки про фундацію Коріатовичів», Кошиці, 1799-1804 (перша друкована історія Закарпаття латинською мов[ою]).

Д. Мемуари, що стосуються України:

«Сборник мемуаров», перекл[адений] К.М. Мельник-Антонович, ч. 1-2;

«За сто літ», зб[ірники] 1-6, К., 1928-1930;

Н.М. Костомаров, «Автобиография», М[осква], 1922 (надруковано 200 прим[ірників]);

Є. Чикаленко, «Спогади» й «Щоденник», Львів, 1925, 1931;

Т. Bobrowski, «Рамієтніки», Львів, 1900 (видання викупували й знищували польські поміщики);

Г.О. Лазаревський, «Київська старовина» (вирізки з журналу «Українська література», 1943-1945 рр.)¹⁷.

Е. Невелика збірка автографів українських діячів ХVІІ–ХХ ст.

¹⁶ Дописано: «одна?», а два слова не прочитано.

¹⁷ Дописано: «Патолеев, Старый Киев» (... .. гранки), 1912-1916. Два слова не прочитано.

8. Я рахуюся почесним членом Харківського клубу любителів книги, але фактичної участі в його діяльності не беру (через велику віддасть).
9. Не знаю жодних друкованих праць про мою бібліотеку. Є нотатки про деякі рідкісні видання, які належали тим бібліотекам, у яких я працював. Наприклад, про:

Бібліографії з слов'янознавства, що не вийшли в світ – «Обозрение трудов по славяноведению», 1913, вип. 4, і «Славяноведение за 1902-1903 гг.» – «Журнал бібліотекознавства та бібліографії», 1929, № 2, с. 131-132;

Книжка з присвятою О. Радіщеву (унікальний прим[ірник] німецького перекладу «Основ політичної економії» Дженовезі, присвячений перекладачем А. Вітцманом О.М. Радіщеву. – «Вільна Україна», 1952, 23 вересня, № 223);

«[Першодруки] (Інкунабули) Наукової б[ібліотеки] Львівського університету. Каталог», Львів, 1958, 32 с.¹⁸;

«Забута сторінка з історії слов'янського друкарства», «Slavia», Прага, 1959, т. 28, № 2, с. 261-264 (про перші ксилографії в Україні і в Польщі, описані в рідкісному антикварному каталозі В. Войніча);

«Початок української преси», «Нові книги УРСР», 1971, № 11 (408), с. 27-28 (про рідкісні періодичні видання, що виходили у Львові у 1773-1818 і 1776 рр.);

«Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574-1800)», Львів, 1975.

***

На додаткові питання:

До моєї збірки повністю не вливалася жодна б[ібліотека]. Деякі книжки куплені з прекрасної збірки В.І. Барвінка (1879-1942). Каталог цієї збірки в мене є (рукописний).

Каталога моєї б[ібліотеки] немає. Вона зберігається на стелажах (6 стелажів, близько 60 пог[онних] метрів). Частина книжок – в штабелі. Книжки переважно російською і українською мовами. Зах[ідно]європейськими мовами і польською – близько 300 книжок.

З втрачених книжок (згоріли 1943 р. в б[ібліотеці] Київського ун[іверсите]ту) особливо шкода:

В.С. Иконников, «Опыт русской библиографии», том 3, кн[ига] 1 (гранки набору початку, близь[ко] 40 стор.);

В. Румянцев, «Сборник памятников, относящихся до истории книгопечатания в России», 1872, вип. 1-2.

Знаю такі бібліографічні збірки:

проф. Григорій Іванович Коляда (історія літератури, книгознавство, українознавство), Ташкент, Головний поштамт, До запитання;

Федір Кузьмич Сарана (книгознавство, історія літератури), Київ 55, вул. Борщагівська 10, пом. 26.
1975.

Особистий науковий архів Я. Дашкевича, течка «Ф. Максименко». Машинопис, чернетка з примітками рукою Ф. Максименка. – С. 1-15. Переклад з російської.

¹⁸ «Перший радян[ський] буквар на Зах[ідній] Укра[їні] (1920 р.).»

ДАНІЕЛЬ БОВУА

ДАНІЕЛЬ БОВУА ТА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Є в історичній науці дослідження, що можуть кардинально міняти погляди на цілі території і цілі історичні періоди. До таких книжок належала і належить праця Данієля Бовуа «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)», видана вперше у Парижі 1985 р.¹ За французьким виданням пішли два польські – під зміненою назвою «Поляки в Україні 1831-1863: польська шляхта на Волині, Поділлі та Київщині» (Париж, 1987; 1989)², англійське (Лондон, 1990)³. Тепер ось з'являється врешті українське.

Я налічив 35 рецензій у французькій, англійській, італійській, американській, найбільше ж у польській науковій та громадсько-політичній пресі (в українській не було жодного відгуку, хоча книжка написана, в основному, про Україну та на матеріалах українських архівів). Очевидно, насправді рецензій було більше. Така кількість перекладів книжки і рецензій на неї свідчить про винятковість історичного дослідження у світі, зрештою, досить байдужому навіть до блискучих творів. Рецензенти часто змагалися в суперлативах. Ось трохи їхніх відгуків. Стефан Кеневич, сеніор польських істориків, назвав книжку «науковою сенсацією» і оголосив, що від усіх польських істориків авторові (котрий, правда, як кожний «чужинець, який береться писати про польський народ, завжди наражається, що чогось не розуміє, чогось не добачить, подряпає чиюсь особисту гідність») «належить дуже сердечна вдячність [...] за те, що взявся за таку важку працю, що нас виручив, виконуючи завдання, якого ми самі не могли підняти, що наших предків оцінював способом деколи для нас болючим, але таким, що примушував задуматися»⁴.

Станіслав Буркот, пишучи дуже позитивно про книжку, підкреслював важливість того, що «працю виконав незалежний дослідник, вільний від міфів та упереджень,

¹ *Beauvois D. Le noble, le serf et le révisor: la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863).* – Paris, 1985. – 365 p.

² *Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie / Z franc. przeł. E. i K. Rutkowscy.* – Paryż, 1987. – 294 s. (= Biblioteka «Kultury». – Т. 425). У Польщі ця книжка не перевидавалася, хоча для цього немає практично перешкод. Порівняння польського перекладу з французьким оригіналом доводить, що перекладачі намагалися пом'якшити деякі гострі висловлювання. Так, наприклад, у тому випадку, коли в оригіналі говориться про «літературні фальсифікації» (назва параграфа на с. 4), в польському перекладі подаються «дискусійні літературні візі» (с. 14, назва цього ж параграфа видання 1987 р.).

³ *Beauvois D. The Noble, the Serf and the Revisor 1831-1863: the Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831-1863) / Transl. by B. Reisig.* – London, 1990.

⁴ *Kieniewicz S. Daniel Beauvois o kresach południowych. (W związku z pracą D. Beauvois. Le noble, le serf et le révisor [...] 1985) // Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1986. – Т. 77. – Zesz. 1. – S. 767-775 (цитати зі с. 767 та 775).

характерних прецінь для обох сторін (польської та російської. – Я. Д.), зацікавлених у конфлікті»⁵. Славомир Калембка, після ряду зауважень, заявив: «У кожному випадку вона (книжка Д. Бовуа. – Я. Д.) постачає матеріалами і тезами, повз які у своїх міркуваннях не можуть пройти мимо історики нашого минулого періоду після поділів (Польщі. – Я. Д.) – і не лише вони»⁶. Яцек Кольбушевський вважав, що «існує велика сугестивність доказів і висновків автора, їх промовистість дуже сильна»⁷. Помітно прихильний до автора Станіслав Маковський твердив, «що польський читач раз за разом зупиняється тут, здивований не стільки новизною і екзотичністю цієї картини, як її якістю. Бо це для нього гірка візія власної історії, візія, обдєрта з аури специфічного домашнього міфу [...]. Тому книжку Бовуа читаємо як нову *Небожественну комєдію*, яка змальовує трагічну смерть шляхетського світу і початок нової суспільної формації (згідно з твердженням С. Маковського – «пов'язаної з православ'ям громадсько-політичної свідомості українського селянства». – Я. Д.). Це прекрасна книжка!»⁸ Автор передмови до польського перекладу 1987 р., філософ, історик та публіцист Кшиштоф Помян: «Історія, яку він розповідає, не зміцнює серцець. Може, саме тому досі ніхто не описав її докладно, а польська колективна пам'ять і польська історіографія не знайшли для неї місця»⁹. Вікторія Слівовська: «Багатство документального матеріалу в поєднанні з письменницьким темпераментом довели до того; що суто наукова монографія стає справді захоплюючою лектурою [...]. Одно певне: повз цю книжку не пройде мимо жоден з істориків польсько-української долі у ХІХ ст., ніхто з тих, що цікавляться політикою царату в національному питанні»¹⁰.

Ще кілька висновків інших критиків. Марек Томашевський:

«Думаю, що ця праця справді може примусити нас, поляків, застановитися над тим, ким ми були, ким ми є, а також (і це є так само важливо) ким можемо бути. Треба мати надію, що ця книжка, яку написав француз, звільнить нас хоча б трохи від ідилічних уявлень і безпідставних фобій»¹¹. Адам А. Гетналь (після захисту поляків від закиду, що вони колонізатори) зробив висновок, що «дослідження Бовуа – великий вклад в історичну науку»¹². Анджей Романовський: «Вже по кільканадцяти сторінках читаємо її з захопленням як книжку, що говорить про кінець польського світу на території, яку так добре знаємо з Сенкевичевої “Трилогії”»¹³. Ірена Рихлікова, завзята полемістка, змушена була визнати, що «французький дослідник одночасно сміливо

⁵ *Burkot S.* (Recenzja) // *Ruch Literacki*. – Kraków, 1987. – R. 28. – Nr. 1. – S. 53-56 (цитата зі с. 54).

⁶ *Kalembka S.* (Recenzja) // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa; Poznań, 1987. – R. 94. – Nr. 3. – S. 226-228 (цитата зі с. 228).

⁷ *Kolbuszewski J.* Szlachcic, niewolnik i rewizor // *Przegląd Powszechny*. – Warszawa, 1987. – 7 sierp. – S. 205-209 (цитата зі с. 206).

⁸ *Makowski S.* Szlachcic, poddany i rewizor // *Miesięcznik Literacki*. – Warszawa, 1987. – R. 22. – Nr. 1 (243). – S. 140-141 (цитата зі с. 141).

⁹ *Potian K.* Przedmowa // *Beauvois D.* Polacy... – S. 7-12 (цитата зі с. 11).

¹⁰ *Śliwowska W.* (Recenzja) // *Studia z dziejów ZSRR i Europy środkowej*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. – T. 23. – S. 204-209 (цитата зі с. 205).

¹¹ *Tomaszewski M.* W jedno ciało i jedną duszę // *Aneks*. – Londyn, 1987. – Nr. 45-48. – S. 241-247 (цитата зі с. 247).

¹² *Hetnal A.A.* (Review) // *Slavic Review*. – Los Angeles, 1988. – Vol. 47. – Nr. 1 (Spring). – P. 147-148 (цитата зі с. 148).

¹³ *Romanowski A.* Innego końca świata nie było... // *Tygodnik Powszechny*. – Kraków, 1988. – Nr. 1. – S. 5-6 (цитата зі с. 5).

вийшов поза наукові монографії класів, верств, соціальних груп, які у нас, над Віслою, переважно попереджують синтез. Незважаючи на стан дослідження, прогалини і неясності, він зважився на синтетичне охоплення важливого аспекту України – експансії та відвороту польськості на цих землях у результаті русифікаторської політики царату. Це перший підхід такого роду, і працю Бовуа можна назвати піонерською»¹⁴. Єжи Єдлицький: «Книжка Бовуа написана блискуче, з запалом. Тим переконливішою виглядає темна картина польської культури і політики в Україні, змальована не без іронії та сарказму. Польське видання книжки цілком певно дотикає живого чутливого нерва читача, що звик читати набагато поетичніші відображення історії польської присутності в Україні. [...] Бовуа звів свою будівлю цілком свідомо, вірний першій заповіді історика: не нудити!»¹⁵. Треба сумніватися, чи такою саме є перша заповідь історика (мабуть, нею є писати правду), та що книжка Д. Бовуа не нудить читача – це таки так. Але з великим обуренням, яке було важко приховати, писав про книжку Ришард Радзік, заперечуючи, по суті, можливість для француза зрозуміти те, що робили поляки в Україні у ХІХ ст. (це був єдиний, але симптоматичний нігілістичний голос серед громади рецензентів). Р. Радзік, треба визнати, придумав дуже своєрідну аргументацію: «Світ польської шляхти в Україні в середині минулого століття дуже мало відомий сучасному польському читачеві – і його (цей світ. – Я. Д.) читач майже не розуміє. Багато тогочасних категорій мислення пропало на сьогодні цілком, і не один сучасний польський читач приписує постатям з ХІХ сторіччя цілком чужі для них мотиви дій. Цілком певно, в далекій Франції ще легше помилятися»¹⁶. Це одна з останніх серйозних рецензій на книжку Д. Бовуа. У 1989 р. (та пізніше) ура-патріотичні мотиви вже перемогли об'єктивні голоси 1987 р. А у 1994 р. відомий польський історик державного ладу і права Юліюш Бардах говорив уже лише про «проникливі й важливі» праці Д. Бовуа. Для суперлятивів місця не було – навпаки, було зроблено спробу повернутися на анахронічні рейки (заперечення національного гноблення українців поляками – зведення дискримінації лише до економічної експлуатації; намагання зобразити польські магнатські роди в Україні, що очолювали антиукраїнські тенденції, ледве чи не українцями, бо в жилах їхніх далеких предків колись текла українська кров – так, немов би полонізація давньої верхівки не була проявом колонізаторства, а практична політична діяльність денационалізованих аристократів не була проявом польського експансіонізму – не кажучи вже про те, що всі вони вважали себе повноцінними поляками і такими насправді були)¹⁷. Чи бажання повернути історичне мислення на анахронічні рейки може вважатися рухом вперед також з погляду гуманізації міжнародних стосунків – треба сумніватися.

Недаремне я навів такий калейдоскоп відгуків. Більшість перелічених прізвищ рецензентів – це імена відомих першорядних польських істориків та публіцистів, яким

¹⁴ *Rychlikowa I.* Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Spór o «pułapkę na szlachtę» Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1988. – Т. 79. – Zesz. 1. – S. 121-147 (цитата зі с. 122).

¹⁵ *Jedlicki J.* (Recension) // *Acta Poloniae Historica.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – Vol. 59. – P. 221-225 (цитата зі с. 224).

¹⁶ *Radzik R.* (Recenzja) // *Studia Socjologiczne.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – Nr. 2 (113). – S. 321-326 (цитата зі с. 322).

¹⁷ *Bardach J.* Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie w XIX wieku w świetle badań Daniela Beauvois // *Przegląd Wschodni.* – Warszawa, 1994. – Т. 3. – Zesz. 2. – S. 319-333.

книжка Д. Бовуа зруйнувала ідилію польської гуманної присутності в Україні у середині XIX ст. – але які мали мужність визнати, що знищення солодкої ідилії в ім'я історичної правди і політичної лекції польської нації було дуже потрібне.

Хто ж такий Даніель Бовуа і як він дійшов до книжки, що мала кардинально змінити погляди польської історичної науки на минуле польської меншини в Україні у середині XIX ст.?

***

Даніель Бовуа – вчений досить нетипової наукової кар'єри. Народився він на півночі Франції, в регіоні з історичною назвою Артуа. У дитинстві (батько шахтар, мати з дрібних міщан) говорив пікардійською говіркою, ближчою до старофранцузької, ніж до сучасної французької мови. Після закінчення ліцею в Бетумі (департамент Па-де-Кале) почав студіювати мови. У північнофранцузькому шахтарському краї було чимало робітників-слов'ян, найбільше поляків. Д. Бовуа потягнуло спершу вивчати російську мову, культуру, історію, пізніше ж – аналогічний польський комплекс. Такий напрям студій у Франції 60-х років обирали не часто. Перебування у Варшаві (1969-1972 рр.) на посаді директора Центру французької цивілізації при Варшавському університеті, мабуть, остаточно вирішило дальший, вже чисто науковий, шлях. Трохи був самоуком, бо вчителя-метра для дуже екзотичного об'єкта досліджень – зона між Польщею та Росією, отже, Литва + Білорусія + Україна – у Франції знайти не міг. З Польщі привіз глибоку і щирю симпатію до польського народу – та й дружину, а в наукових дослідженнях довго вагався між історією культури та історією суспільства. Перемогла друга лінія. На його наукову творчість великий вплив мало скептично-іронічне і раціоналістичне мислення Вольтера. Таким іронічно-скептичним неовольтеріанцем, також у стилі своїх писань, залишився назавжди. А далі – захоплення школою «Анналів», блискучим аналізом Фернана Броделя та Еммануеля ле Руа Ладурі, історична соціологія з далекоглядною проекцією на сучасність. 1977 р. в Парижі захистив докторську дисертацію про Вільнюський шкільний округ 1803-1832 рр.

Почалася наукова кар'єра. Після повернення з Польщі – професор Університету Шарля де Голля – Лілль III; у ньому – керівник польської секції, директор Центру досліджень польської культури; одночасно – генеральний інспектор навчання польської мови у Франції. І місяці досліджень в архівах Росії, України (цих довгих архівних місяців дехто йому не міг дарувати, може, із заздрості – але й таких, що пішли б його архівними стежками якось не було). В Україну, особливо Київ, трохи закохався – хоча це був Київ брежнєвських та післябрежнєвських часів, коли за ним стежили, коли не дуже допускали до архівів – і коли не дуже вірили, що він лише просто французький учений.

Над першою великою книжкою про Вільнюський шкільний округ¹⁸ – першою з малої української трилогії (це визначення самого Д. Бовуа) – працював десять років. Працював поволі, усе брав немов під лупу. Переважно тому, що результати його досліджень закреслювали історичні міфи Росії і Польщі. Коли переконався, що стоїть на міцному дослідницькому ґрунті – почав працювати швидше, впевненіше, переконливіше – щодо самого себе та щодо своїх опонентів. У Росії та Польщі його спершу майже не друкували (в Україні – тим більше). Поступово широка і довга зона досліджень – Литва, Білорусь, Україна – звузилася і перетворилася в трикутник відносин Росія – Польща – Україна XIX – початку XX ст. Таким став Д. Бовуа у 1980-х.

¹⁸ Вільнюському шкільному округові підпорядковувалися Волинь, Правобережна Україна.

І залишився впертим, непокірним, впевненим у результатах своїх наукових досліджень: «Перш за все, сідаючи до праці, я ніколи не мав відчуття, що мушу написати звіт для польської влади, яка може мене приборкати за висловлювання думок, що не подобаються»¹⁹, – таким було і є кредо Д. Бовуа. Незалежним істориком він залишається назавжди, незважаючи на звинувачення, якими його обкидали, і незважаючи на почесні, які прийшли до нього у 90-х: закордонний член-кореспондент Польської академії наук (1991 р.), почесний доктор Вроцлавського університету (1993 р.), професор історії слов'ян Сорбонни у Парижі – і керівник Центру історії слов'ян у цьому ж університеті (Університет Париж I, Пантеон – Сорбонна, з 1994 р.).

* * *

Досягнення Д. Бовуа як вченого, як публіциста, як перекладача, як редактора, врешті як організатора науки великі. І на їхньому фоні часом дивно виглядають його власні скарги на повільність та надто велику скрупульозність своїх досліджень. Це своєрідний конфлікт між суб'єктивним та об'єктивним почуттям часу – з одного боку – та результатами досягнень, які вкладаються у цей час, з іншого. Об'єктивно ж – досягнення дуже великі. Крім малої української трилогії (на якій я зупинюся далі) і серії статей, безпосередньо пов'язаних з цією тематикою – це часто окремі розділи з великих досліджень, їх препринти, широкі резюме, полемічні виступи. Якщо статті, рецензії, нотатки Д. Бовуа розмістити уявно згідно з хронологією подій, яких він торкається – і враховувати, що події ці безпосередньо або опосередковано пов'язані з польсько-українською тематикою, то на самому початку ряду опиняться рецензії на монографію Ф. Сисина про Адама Киселя, отже – про XVII ст.²⁰, до якого, зрештою, Д. Бовуа звертається дуже рідко. Для Д. Бовуа постать київського воеводи – своєрідний символ шансу на польсько-українське політичне порозуміння, шансу, який польська сторона використати не захотіла. Про А. Киселя французький історик згадував ще не раз у своїх виступах на польсько-українську тематику. Далі – XVIII ст., улюблений Вольтер і його уявлення про Польщу²¹ (шкода, між іншим, що Д. Бовуа не був знайомий з працями українського дослідника теми «Вольтер і Україна» – Ілька Борщака)²².

Час розгортається вперед – і увагу французького вченого притягають релігійні проблеми Польщі – Росії та «кресової» зони між ними. Отже, статті про єзуїтів у Російській імперії 1772-1820 рр. та про уніатів²³. Д. Бовуа завжди різко засуджував уніатство – принаймні, в його початкових межах кінця XVI – початку XIX ст. – вважаючи, що експансія польського католицизму в уніатському одязі – це ще одне закреслення шансу на польсько-українське порозуміння (до цього питання я ще

¹⁹ *Beauvois D.* Trzeba o tym mówić // *Zeszyty Literackie*. – Paryż, 1990. – № 31. – S. 116.

²⁰ *Beauvois D.* (Recension) F.E. Sysyn. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysyl. 1600-1653. Cambridge (Mass.), 1985 // *Revue historique*. – Paris, 1986. – An. 110. – T. 276. – Fasc. 560. – P. 492-494. «Сисинові вдався чудесний синтез», – пише рецензент.

²¹ *Beauvois D.* La Pologne imaginaire de Voltaire // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. – Warszawa, 1979. – R. 24. – Nr. 3. – S. 523-531; *EjUSD.* Le regard de Voltaire sur la Pologne // *Critiques, nostalgies, modèles: l'Europe du Centre-Est vue par les historiens et les penseurs européens du XVIII-ième siècle à nos jours. Résumés des communications en langue française*. Lille 20-23 septembre 1993. – Villeneuve d'Ascq, 1993. – P. 7-8.

²² *Борщак І.* Вольтер і Україна. (За невиданими документами) // Україна. – К., 1926. – Кн. 1. – С. 34-42.

²³ *Beauvois D.* Les jésuites dans l'Empire russe 1772-1820 // *Dix-huitième siècle*. – Paris, 1976. – № 8. – P. 257-272; *EjUSD.* Les Lumières au carrefour de l'Orthodoxie et du catholicisme: les cas des uniates // *Cahiers du Monde russe et soviétique* (далі – CMRS). – Paris, 1978. – Vol. 19. – Fasc. 4. – P. 423-441.

повернуся). Потім постать польського письменника і мандрівника з України, до речі, на російській службі, Яна Потоцького (1761-1815), якому Д. Бовуа присвятив серію статей²⁴.

Як перекладач та інтерпретатор він звертався до французьких видань творів Генрика Сенкевича (1983, «*Quo vadis*» – вступ, примітки і додатки), письменниці й художниці Станіслави Пшибишевської (1983, «Справа Дантона» – переклад), фільмового режисера Анджея Жулавського (1987, «Був сад» – переклад), Чеслава Мілоша (1986, «Розмови з Е. Ларнецькою та А. Фіутом» – переклад). Д. Бовуа пристрасно і з романтичним захопленням, яке протирічило його вольтеріанському раціоналізмові, включився в переміни, що передбачалися в Польщі з виступом «Солідарності» – під його редакцією було перекладено її програму (французьке видання 1982 р.), він редагував збірку «Поетів апокаліпсису» (1992). Ця культурно-громадська діяльність Д. Бовуа доводить, наскільки органічно він увійшов у польську сучасність, намагаючись відшукати в ній все те краще, для чого відчував перспективу в майбутньому. Він переклав також монографію польського історика (та політика) Броніслава Геремка «Люди дна в середньовічному Парижі» (французькі видання 1976, 1991 рр.).

Науково-організаційна активність Д. Бовуа проявилася в проведенні конференцій, підготовці збірників матеріалів. Керований ним Центр досліджень польської культури при Університеті Лілль III провів у 1981 р. колоквіум, присвячений європейському сприйняттю польського повстання 1830-1831 рр. (яке, як пригадуємо, мало охопити також українські землі Правобережжя). Матеріали колоквіуму дали імпазантний том²⁵. У 1987 р. згаданий центр провів у Ліллі (маючи на увазі, між іншим, недалеко п'ятидесятиріччя пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р.) конференцію, присвячену «кресам» давньої Польщі – Україні, Литві, Білорусі XVI–XX ст., тексти доповідей і повідомлень якої також дали великий том²⁶. Хоча Д. Бовуа намагався боронити цю сесію²⁷ (в передмові до тому та в окремому інтерв'ю), цілком об'єктивно кажучи – дивна була це конференція, що працювала немов злагоджений хор. Конференція була присвячена Литві, Білорусі й Україні, але серед учасників даремно можна було шукати істориків, які б представляли відповідні нації. Зрозуміло, що в 1987 р. до Лілля не могли потрапити представники т. зв. радянської історичної науки зі згаданих трьох країн, але, формально принаймні, важко побачити перешкоди, чому туди не могли потрапити литовські, білоруські, українські історики з еміграції. Конференція, в основному, польських істориків та літературознавців у Франції могла дати – і дала – необ'єктивний, викривлений образ, що, зрештою, дуже добре зрозумів і сам її організатор, так інтерпретуючи

²⁴ Beauvois D. Un Polonais au service de la Russie. Jaen Potocki et l'expansion en Transcaucasie 1804-1805 // CMRS. – 1978. – Vol. 19. – Fasc. 1-2. – P. 175-189; *Ejusd.* Jan Potocki a cenzura wileńska w 1814 roku. Przyczynek do biografii // *Przegląd Humanistyczny*. – Warszawa, 1978. – Nr. 12. – S. 137-143; *Ejusd.* Le Système asiatique de Jean Potocki ou le rêve oriental dans les Empires d'Alexandre I-er et de Napoléon 1806-1808 // CMRS. – 1979. – Vol. 20. – Fasc. 3-4. – P. 467-485.

²⁵ Pologne. L'insurrection de 1830-1831. Sa réception en Europe. Actes du colloque organisé les 14 et 15 mai 1981 par le Centre d'Étude de la Culture Polonaise de l'Université de Lille III. La réception européenne de l'insurrection polonaise de 1830-1831 et des débuts de la Grande Emigration / Textes réunis par D. Beauvois. – Lille, 1982 (= Université de Lille III. Travaux et recherches. Publications Lille – Wrocław).

²⁶ Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine-Lituanie-Bielorussie XVIe–XXe siècles / D. Beauvois (ed). Préface de Cz. Miłosz. – Lille, 1988.

²⁷ Beauvois D. Moja przygoda z Kresami // *Ruch Literacki*. – Kraków, 1989. – R. 30. – Zesz. 4-5 (175-176). – S. 281-291 (особливо с. 289-291).

окремі доповіді: «...Для більшості Великої еміграції Польща могла бути лише Польщею з-перед 1772 р., а навіть для найрадикальніших не могло бути мови про самовизначення чи самостійність мешканців “кресів”». Як Мохнацький, так і Лелевель ошукували себе візією братерського союзу, об'єднаної родини, сполученої узами крові. Ш. Конарський утворив Товариство польського люду, не усвідомлюючи, що там, де він діяв, польського люду просто не було». І далі: «Про Коліївщину, очевидно, не говорилося, бо це було варварство, [...] давно не говорилося про прецінь всюдисуще, але зневажене або байдуже руське (в розумінні – українське. – Я. Д.) населення». І врешті, певні висновки Д. Бовуа: «Чи говорення про “креси” [...] є пересторогою, обіцянкою або провокацією? При сучасному стані досліджень можна сказати, що є ще далекою обіцянкою²⁸; може, вже не є провокацією від часу смерті ендеїї²⁹ (якщо вважаємо, що вона померла), але з цілковитою впевненістю повинно стати пересторогою, бо саме тут, більше як де-небудь інде, історія повинна стати для поляків вчителькою життя. Ніде інде ліпше не проявилася катастрофа расової і релігійної нетолерантності, ніде інде немає кращого місця для роздумів над народами, які [...] “не вміли жити між собою”. Досі майже ніхто в Польщі не досліджував проблему з цього погляду. [...] Чи в першу чергу не потрібне нам *знання!* Я не хочу відмовитися від ключа до сучасності. Чим є невичерпна принада оплакування, виніжнювання і стилізації в порівнянні з чесною людською потребою відштовхнути те, що Яжембський³⁰ влучно визначає як “прокляття ненависті”. Не перетворюймося в естетів, не дозволяймо, щоб нас заколисали нові легенди – історія “кресів” має сказати щось важливіше від постійного прочитування *лекції мертвої мови*»³¹.

Одна з рецензенток лілльського збірника 1988 р., Малгожата Нестерук, не погодилася з Д. Бовуа, що міф «кресів» закінчився чи кінчається тепер, принаймні в літературі (а за літературою, додаймо, в суспільстві): «Отже, від Міцкевича польська література продовжує шукати втрачену батьківщину – і вирішування цього питання стало для літератури проклятою або благословенною традицією. І хоча змінилися історичні обставини від того часу, коли література як одна з форм духовного існування народу, позбавленого державності, знаходила цю батьківщину лише в собі самій, течія шукання втраченої батьківщини і розгашування її на “кресах”, утворювання її пам'яттю втраченого світу, далі є дуже істотною у творчості польських сучасних письменників, навіть тих, для яких ці території не були реальним світом дитинства. Не здається, щоб проблема “кресів” закінчилася в літературі одночасно зі смертю тих письменників, для яких “креси” є фрагментом власної біографії»³². Отже, вживаючи визначення Д. Бовуа, лекція мертвої мови продовжуватиметься. Власної реальної батьківщини замало, потрібна ще якась інша, ця втрачена, колись завойована, на «кресах»... Але чому батьківщина має бути на завойованій землі, коли поряд є стародавня, власна? Чи така міфологія не деформує національний характер, присвоюючи йому зайву агресивність (бо треба ж повернути «втрачену батьківщину»!) і деформуючи перспективи дальшого

²⁸ Д. Бовуа не уточнює, обіцянкою чого саме.

²⁹ Крайня шовіністична польська політична течія націонал-демократів, яка в боротьбі за усунення та асиміляцію українців з «кресів» спиралася (і спирається) на підтримку Росії.

³⁰ Один з доповідачів на конференції 1987 р.

³¹ Beauvois D. *Moja przygoda...* – S. 289-291.

³² Nesteruk M. *Kresy polskie – między Arkadią i Apokalipsą // Przegląd Humanistyczny*. – Warszawa, 1989. – R. 33. – Nr. 10 (289). – S. 175.

розвитку власної нації? У третьому великому збірнику, підготованому Д. Бовуа, присвяченому польській пресі у Франції, матеріалу про українські проблеми набагато менше³³.

Врешті остання, найновіша – в хронологічному ряді – конференція Д. Бовуа, проведена немов для прощання з Університетом Шарля де Голля – Лілль III в рамках широкої теми «Міжнародні відносини – колоквиум Франція та Центрально-Східна Європа» під окремою назвою «Критики, ностальгії, моделі: Центрально-Східна Європа в баченні європейських істориків та мислителів від XIII ст. до наших днів» (Лілль, 1993 р.). На відміну від попередніх конференцій, у цій вже взяли участь українські історики як з України, так і з еміграції³⁴.

Свої три великі монографії – «Просвітники і суспільство у Східній Європі. Вільнюський університет і польські школи в Російській імперії (1803-1832)» (1977)³⁵, «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)» (1985)³⁶ і «Боротьба за землю в Україні 1863-1914. Поляки та соціо-етнічні конфлікти» (1993)³⁷ – Д. Бовуа назвав «малою українською трилогією». Без сумніву, це була назва з підтекстом – протиставлення власних праць, побудованих на солідній джерельній базі, Сенкевичевій «Трилогії» з її зафальшованою картиною міфічної України, «втраченої батьківщини», яку, принаймні тоді, коли Г. Сенкевич писав свої романи, треба було відзискати за будь-яку ціну. Д. Бовуа протиставив свою «малу українську трилогію» також сучасним вже йому міфам про аркадійську Україну, в якій ріки течуть молоком і медом – і яку так необачно втратили.

Але зі своєю трилогією Д. Бовуа не було легко і просто. Вже перша її частина – поряд з вдумливими рецензіями – викликала відвертий і закулісний спротив. Для методів боротьби з результатами досліджень французького професора в комуністично-патріотичній Польщі характерно, що польський переклад цієї габілітаційної дисертації Д. Бовуа, навіть скорочений у порівнянні з оригіналом на 300 с., пролежав у краківському «Wydawnictwie Literackim» від 1979 р. одинадцять літ (політичні мотиви небажання друкувати книжку в Кракові були ясні), аж доки його не видали у Любліні (при фінансовій підтримці Риму 1991 р.) під зміненою, зрештою, назвою³⁸.

У мене немає наміру переказувати зміст цього дослідження Д. Бовуа, але варто, мабуть, звернути увагу українських дослідників на певні моменти. Д. Бовуа розкрив механізми колонізаційної політики в ділянці освіти. Хоча польська сторона змушена була поступово втрачати свої позиції в боротьбі з асиміляторською політикою російського царизму, яка у 30-х рр. XIX ст. остаточно довела до ліквідації польських шкіл

³³ La presse polonaise en France / Textes réunis par D. Beauvois. – Lille, 1988 (= Revue du Nord. – № 4: Collection d'histoire. Université de Lille III).

³⁴ Досі видано, наскільки мені відомо, лише збірник тез до колоквиуму. Див. примітку 21.

³⁵ Beauvois D. Lumières et société en Europe de l'Est. L'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire Russe (1803-1832). – Lille; Paris, 1977. – Vol. 1. – 418 p.; Vol. 2. – 494 p.

³⁶ Beauvois D. Le noble, le serf et le revisor... – 365 p. Поп. примітки 1-3.

³⁷ Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine 1863-1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille, 1993. – 346 p.; *Ejusd.* Les relations socio-ethniques en Ukraine à la veille de la première guerre mondiale // Critiques, nostalgies, modèles... – P. 54-56.

³⁸ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832 / Przetł. z fr. I. Kania. – Rzym, 1991. – Т. 1: Uniwersytet Wileński. – 382 s.; Lublin, 1991. – Т. 2: Szkoły podstawowe i średnie. – 459 s. Таким чином, перша частина «малої української трилогії» побачила світ польською мовою через шість років після польського видання другої частини. Це відбулося на сприянні першої частини польською наукою. Передбачається переклад книжки білоруською мовою.

і навчання польської мови на Правобережжі, з іншого ж боку, «поляки, – за словами одного з рецензентів Єжи Скворонка, – перемагали слабших партнерів білорусів, литовців і русинів у цій же ділянці; університет, який виконував цензорські обов'язки, дуже ефективно обмежував можливості видання книжок, а особливо підручників та історичних праць їхньою мовою, розвивав польське шкільництво також серед мешканців, які не були поляками»³⁹.

Відомий польський просвітник Тадеуш Чацький (1765-1813) був головним ворогом заснування Київського університету або перетворення на університет Київської духовної академії. Відкриваючи 1805 р. польську Волинську гімназію в Крем'янці (яку пізніше перейменували на Кременецький ліцей), він намагався зробити з неї елітарну школу для польських магнатів (Вільнюський університет був набагато демократичнішим).

Українській історіографії (зокрема церковній) необхідно враховувати ті висновки, до яких дійшов Д. Бовуа, досліджуючи роль уніатства та його могутнього ще тоді (перша третина ХІХ ст.) Василіанського ордену. Орден був цілком у руках польської шляхти і мав польське обличчя. У своїх руках він зосередив велетенські багатства. І хоча і уніатські єпископи, і Василіанський орден формально дбали про збереження уніатства серед українців, виступаючи проти переходу на римський католицизм і проти вступу римських католиків до ордену, своєю боротьбою з українським бідним білим уніатським духівництвом, яке вважали низькосортним, фактично сприяли тому, що біле уніатське духівництво втікало під опіку православ'я. Так дійшло до захоплення монастирів в Овручі та Почаєві 1832 р. російським православ'ям та до великого об'єднання уніатського духівництва 1839 р. з православними. Василіанські школи в Умані (1816 р. – 448 учнів), Каневі (тоді ж – 165 учнів), пізніше ще школа в Махнівці були польськими – та колонізаторськими – за духом і мовою навчання (остаточно ліквідовані 1832 р.). Згідно з висновком Д. Бовуа, «маємо тут одне з найкращих свідчень нерозуміння польською шляхтою потреб білоруського і українського народів. Не намагаючись зрозуміти глибоку фрустрацію уніатського духівництва, поляки, без сумніву, полегшили ліквідацію унії»⁴⁰.

Вірність уніатського проводу та Василіанського ордену польській ідеї не перешкоджала дискримінувати уніатів-українців та білорусів у польському середовищі. «Треба сказати, що керівництво університету завжди трактувало Уніатську церкву як Церкву другого сорту та що семінаристи римського обряду не раз проявляли презирство по відношенні до колег грецького обряду. Відомі навіть випадки ексцесів, скерованих проти них»⁴¹.

Д. Бовуа вважає, що повинна бути написана наукова книжка про унію. Ось ланцюжок міркувань французького історика: «Польський імперіалізм народжується, в основному, з релігійного ставлення поляків. Незважаючи на все, Уніатську церкву

³⁹ *Skowronek J. Z pięknych kart polskiego szkolnictwa. (Na marginesie książki D. Beauvois «Szkolnictwo polskie [...]» // Przegląd Humanistyczny. – Warszawa, 1992. – R. 36. – Nr. 3 (312). – S. 153-160. Цитата зі с. 158. Див. також рецензію цього ж автора на перше французьке видання книжки: Skowronek J. Wileński Okręg Naukowy – próba nowej interpretacji. (Na marginesie książki D. Beauvois «Lumières et société [...]») // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1978. – Nr. 3. – S. 523-536.*

⁴⁰ *Beauvois D. Szkolnictwo polskie... – T. 2. – S. 187. (Цитую за польським перекладом, переробленим у порівнянні з французьким оригіналом).*

⁴¹ *Beauvois D. Szkolnictwo polskie ... – T. 1. – S. 299.*

треба вважати загарбницькою. Це йде одне з одним. Животатість Польщі, що випиналася на схід, та її перехід у галаретоподібний стан – як говорив Віткаци (відомий польський письменник Станіслав-Ігнаци Віткевич. – *Я. Д.*) – зароджуються з того, що Польща хотіла розширити римський католицизм. Немає жодних сумнівів, що це діялося коштом православ'я. [...] З історичного погляду Уніатська церква змагала до утвердження польськості. Це незаперечно. [...] Врешті-решт Польща могла стати багатоконфесійною країною, погодитися з православ'ям замість міняти його на Уніатську або Католицьку церкву. [...] Просто поляки накиннули місцевому населенню свою релігію чи, скажімо, напіврелігію під виглядом Уніатської церкви. Треба шкодувати, але це був рід імперіалізму»⁴². Д. Бовуа розмірковує, чи уніатство не кидає довгих тіней до сьогоднішнього дня:

«Застановляюся, чи Ватикан своєю вічною “східною політикою” іде в доброму напрямі. Чи не з'явиться тут непотрібна новоуніатська проблема?»⁴³ Відновлення у польській сучасній історіографії полеміки на унійні теми в душі, що «за задумом церковна унія не була знаряддям колонізації», з підшукуванням неправдивої аргументації, що, мовляв, «лише вороже ставлення царату до унії викликало те, що, з почуття опозиції, її захисники почали ототожнювати себе з польськістю»⁴⁴, досить безплідне. Жодна софістика змінити реалії не здатна.

Довкола методики наукової праці Д. Бовуа (як і у випадку книжки «Шляхтич, кріпак і ревізор», про що говоритиму далі) відбулася широка дискусія автора з критиком книжки (ще її французького тексту) Єжи Міхальським⁴⁵. Французькому дослідникові закинули, що його «причарувало багатство архівного матеріалу» і що під його впливом він «перечорнює факти». Як часто ще представники польської історичної науки вимагатимуть не заглядати надто глибоко в архівні папери! Відповідь Д. Бовуа була проста: «Чи, навпаки, не треба б радіти з того, що я маю більше довір'я до автентичних джерел тоді, коли в нас є стільки праць, які задовольняються документацією з третьої руки?»⁴⁶.

Третя книжка «малої української трилогії» присвячена боротьбі польських поміщиків за збереження свого землеволодіння, незважаючи на сильний натиск росіян. Д. Бовуа прийшов, зрештою, до висновку, що «поляки аж до Жовтневої революції, попри їх неприязнь до росіян, знаходили порозуміння з ними коштом українців»⁴⁷. Третій том трилогії незабаром повинен побачити світ в українському перекладі, тому розмову про нього варто поки що відкласти.

⁴² *Beauvois D.* Anielstwo i imperializm // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1988. – Zesz. 85. – S. 7 (= Biblioteka «Kultury». – T. 442).

⁴³ *Beauvois D.* Moja przygoda... – S. 291. Спеціально питанням про уніатство Д. Бовуа зайнявся в окремій студії 1978 року – *Les Lumières au carrefour de l'orthodoxie et du catholicisme*. Див. примітку 23.

⁴⁴ *Bardach J.* Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie... – S. 322.

⁴⁵ *Michalski J.* (Recenzja) // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. – Warszawa, 1978. – R. 23. – Nr. 3-4. – S. 769-780; *Beauvois D.* Społeczeństwo w potrzasku. Uwagi nad recenzją pióra Jerzego Michalskiego mojej książki «Lumières et société [...]» // *Ibid.* – 1979. – R. 24. – Nr. 2. – S. 445-452; *Michalski J.* Odpowiedź profesorowi Danielowi Beauvois // *Ibid.* – 1979. – Nr. 2. – S. 453-459.

⁴⁶ *Beauvois D.* Społeczeństwo w potrzasku... – S. 445.

⁴⁷ *Бовуа Д.* З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст. // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 171-176 (цитата зі с. 174).

***

Дискусія довкола книжки Д. Бовуа та довкола результатів його досліджень велася в кількох руслах. Значною мірою вона повторила в мініатюрі основні моменти реальних польсько-українських відносин протягом віків. Відблиски їх, якраз негативні, відчувуються до сьогодні. До таких глибоко дискусійних питань, на думку частини польських істориків, належить визначення внутрішнього характеру стосунків між Польщею та Україною: польський імперіалізм, експансіонізм, колоніалізм, чи якщо не такими, то якими були інші або протилежні політичні прояви взаємовідносин? Відповідно до дефініювання внутрішнього характеру стосунків між двома націями, виринула похідна проблема польської історіографії (та й літератури) – наявність у них міфів (міфу «кресів», зокрема), стереотипів (у першу чергу, антиукраїнських), табу (накладених на явища, неприємні не лише для польської історіографії, але й для громадської свідомості). Які ж причини їх зберігання та живучості в умовах, які, нібито, повинні б гарантувати їхнє зникнення або, принаймні, заникання?⁴⁸

Перед тим як перейти до розгляду цих спірних питань, необхідно хоча б коротко зупинитися на дуже неприємних спробах підірвати довір'я до праці Д. Бовуа, виходячи з джерелознавчих позицій. Було намагання звинуватити французького дослідника (як я про це вже згадував раніше) в необ'єктивному підборі та некритичному ставленні до архівних джерел, з іншого ж боку – в недооцінці мемуарного матеріалу. Траплялися і якісь не дуже зрозумілі натяки на те, що Д. Бовуа працював без жодних перешкод у радянських (на цей час) архівах – і ледве чи не в подяку за уявну привілейованість своїх наукових умов у СРСР написав антипольське дослідження (тільки воно чомусь не вийшло й проросійським, хоча цього треба б очікувати). На цій спробі дискримінувати дослідницький метод, на бажанні звинуватити в тенденційності, викликаний «неправильним» підбором архівних джерел, необхідно зупинитися, щоб остаточно усунути тінь безпідставних підозрінь.

Про ненормальні умови, в яких йому довелося працювати в архівах, Д. Бовуа склав своєрідний друкований звіт⁴⁹, у правдивості якого сумніватися важко. Він не приховував, з іншого боку, що у Києві йому вдалося відкрити «фантастично багаті збірки» історичних джерел⁵⁰. Відкидаючи закид, що, мовляв, француза до архівів пустили, а поляків до них не допускали, Д. Бовуа зреагував досить глузуливою іронією: «Постійно чую, що під час війни це пропало, а щось інше згоріло. Але врешті-решт ще існує дуже багато документів. Не знаю, чи польські історики справді намагаються знайти те, що треба відкрити»⁵¹.

⁴⁸ Я мав неодноразово нагоду торкатися всіх тих явищ, що накладають негативний відбиток на формування польсько-українських взаємовідносин і в наш час. Див.: *Дашкевич Я.* Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські відносини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 214-230; *Його ж.* Шляхи подолання стереотипів. (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 126-133 (польський переклад: Res Publica Nova. – Warszawa, 1994. – № 3. – С. 36-38); *Його ж.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 53-73; *Його ж.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 6. – С. 78-93.

⁴⁹ *Beauvois D.* Les tribulations d'un Français dans les archives soviétiques // *L'Histoire.* – Paris, 1983. – № 57 (juin). – P. 94-95.

⁵⁰ *Beauvois D.* Anieltwo... – S. 6.

⁵¹ *Beauvois D.* Obrona polskości to nie moja sprawa. Rugi wschodnie // *Polityka.* – Kraków, 1993. – 4 grudnia. – № 49. – S. 24.

Французький дослідник – незважаючи на скарги декого з польських істориків (С. Калембка: «архівні матеріали, матеріали першорядного значення, доступ до яких може бути тихою мрією кожного польського історика тої епохи»⁵²; І. Рихлікова: «наші поїздки до радянських архівів організують так, що написання монографії, документованої джерелами, навіть протягом кількох років, практично неможливе», а, мовляв, «радянська сторона створила для Бовуа винятково корисні умови»⁵³), без сумніву, мав рацію. Бо протягом останніх семи-восьми років для польських істориків не існує в Києві жодних обмежень, а піти слідами французького дослідника ніхто не наважився. Навіть не для перевірки зібраних ним даних, але для продовження і поглиблення досліджень, без сумніву, важливих для історії польської нації. І повторювання в даному випадку формули, що Д. Бовуа мав в архівах труднощі «менші від тих, на які натрапляли польські дослідники», нічого не міняє⁵⁴.

Д. Бовуа закидали тенденційний підбір документів (ледве чи не фальсифікованих), те, що його навіювали політичні тенденції російського царату. «Це не видумані факти», «факти є правдиві», – раз за разом твердить історик⁵⁵. Та звинувачення в однобічній інтерпретації урядових джерел, модернізації історії⁵⁶ вгамувалися лише поступово.

Для творчого методу Д. Бовуа характерно, що він, цілком слушно, надає перевагу документальним архівним джерелам у порівнянні з мемуарними. Саме те, що мемуари, особливо польських авторів, писалися майже виключно з дуже суб'єктивного погляду (в них, як це не дивно, мемуаристи, що жили, діяли в Україні, не помічали основного – українського народу), доводило, в свою чергу, до дуже викривленого уявлення польської традиційної історіографії про суть польсько-українських відносин у ХІХ ст.⁵⁷ До питання про польську мемуаристику, її джерельну вартість Д. Бовуа повертався ще не раз⁵⁸.

***

Польська традиційна (та не лише традиційна, але й з претензіями на модерну) історична наука панічно боїться компаративістичних студій, особливо зіставлень з колоніальною політикою таких держав, як Франція, Англія, Іспанія, Португалія чи, хоча б, Росія. Тому цілу бурю обурення викликало порівняння Франція = Польща та Алжир = Україна. Зіставлення, яке застосував Д. Бовуа, явно не без задньої думки: для т. зв.

⁵² *Kalembska S. (Recenzja)...* – S. 227.

⁵³ *Rychlikowa I. Deklasacja...* – S. 121.

⁵⁴ *Bardach J. Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie...* – S. 320.

⁵⁵ *Beauvois D. Trzeba o tym mówić...* – S. 115. Д. Бовуа полемізує в даному випадкові з польським емігрантським літератором Станіславом Бересем.

⁵⁶ *Rychlikowa I. Deklasacja...* – S. 122.

⁵⁷ До подібних висновків дійшов також я, вивчаючи мемуарну літературу про Правобережжя кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Див.: *Дашкевич Я. Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 4 вересня 1986 р. – Вінниця, 1986. – С. 69-71; Його ж. Подільське селянство в подорожних мемуарах кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Тези доповідей наукової конференції «Народний герой Устим Кармалюк. (До 200-річчя від дня народження)». – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 26-27; Його ж. Передмова. Україна другої половини ХVІІІ ст. очима чужинців // *Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини ХVІІІ ст. – Львів; Мюнхен, 1995. – С. 7-15.**

⁵⁸ *Beauvois D. Eux et les autres: les mémorialistes des confins polonais au ХХ-е s. // Pologne singulière et plurielle: la prose polonaise contemporaine. Études sur l'individualisme et socialité, l'identité unique ou multiple / Textes reunis par M. Tomaszewski. – Villeneuve d'Ascq, 1994. У мене не було можливості особисто познайомитися з цим текстом.*

середнього француза у 1980-х рр. все ще дуже болючою була втрата Алжиру як квітучої (нібито) і дуже близької до метрополії французької колонії.

Розмірковуючи над питанням про польський колоніалізм, імперіалізм та про польський Алжир у вигляді України, історики явно поділилися на два протилежні табори. Нечисленні погодилися, що справді існував польський імперіалізм. Тезу про імперіалізм акцентував М. Томашевський, усвідомлюючи, як «болісно звучатимуть для декого слова про польський імперіалізм, витіснений російським імперіалізмом»⁵⁹. В. Слівоська погодилася, що в порівнюванні з Алжиром є «якесь зерно правди», бо була «колонізація цих земель у минулому, безоглядний визиск панщизняного (а чому не кріпацького? – Я. Д.) селянства, антагонізми між двором і селом»⁶⁰. Є. Єдлицький не заперечував, що стиль життя польських поміщиків в Україні дає підстави порівнювати його з способом життя плантаторів у Луїзіані. Обидва стани утворили аналогічний тип колоніалізму, що ґрунтувався на праці рабів чи кріпаків⁶¹. Лена Калета не дуже впевнено сприймала – але таки сприйняла – думку, що «ми були там колонізаторами від XVII ст., на яких ніколи не погоджувалися, які накидали своє панування у десять разів численнішому українському селянству, і що цивілізаційна місія, про яку проповідували в нас, була просто імперіалізмом, який у XIX ст. зударився з іншим – російським – імперіалізмом, причому ставкою були українські душі»⁶². Більше прихильних голосів не було – інші стали опонентами.

Вести конструктивний діалог можна лише в такому випадку, якщо, заперечуючи імперіалізм, колоніалізм, марево Алжиру, не просто голосливо твердити про відсутність всіх цих явищ. Треба ж було ще сказати ясно: що ж тоді було насправді, на чому реально базувалися польсько-українські відносини, яким же мав би бути фаховий термін, протилежний до імперіалізму й колоніалізму? Та далі декларативних заперечень не пішов ніхто. Чи, може, не вдавалося піти, бо не вистачало переконливих історичних аргументів?

Ось що дають матеріали полеміки. С. Кеневич, заявляючи, що «не буде ставити під сумнів ні реакційності значної кількості цього (польського шляхетського. – Я. Д.) середовища, ні паразитарний спосіб життя, ні ступінь експлуатації, який застосовували», але тому, що не всією шляхтою були поляки, була й частина українців (С. Кеневич не говорить, що вони були денационалізовані), полонізованих німців, євреїв, французів, італійців, не можна вину складати на польську сторону. Тим більше, що, з іншого боку, чимало поляків прийняло українську мову і православ'я. Тому «важко порівнювати [...] відносини там до антагонізму французів та арабів в Алжирі»⁶³. Розуміємо, що тут полеміка не по суті, бо в такий спосіб заперечити імперіалізм та колонізаторство в ім'я польської державної ідеї неможливо.

Я. Кольбушевський оголосив, що зіставлення України й Алжиру – це «просто абсурдне порівняння», і таким чином, як йому здавалося, зразу ж було перекреслено «фальшивий фундамент, на якому він (Д. Бовуа. – Я. Д.) збудував будівлю своїх висновків»⁶⁴. Такий спосіб полеміки неабсурдним вважати важко. Заперечуючи тезу

⁵⁹ Tomaszewski M. W jedno ciało... – S. 247.

⁶⁰ Śliwowska W. (Recenzja)... – S. 204-205.

⁶¹ Jedlicki J. (Recension)... – P. 223.

⁶² Beauvois D. Obrona polskości... – S. 24. Л. Калета брала інтерв'ю у французького вченого.

⁶³ Kieniewicz S. Daniel Beauvois... – S. 771-772.

⁶⁴ Kolbuszewski J. Szlachcic... – S. 208.

про колонізаторство (а не про імперіалізм) поляків, історики послуговувалися дивними твердженнями. А. Гетналь не погоджувався з тим, що поляки в Україні були колонізаторами, «бо це, по суті, монгольська інвазія викликала проблему в Україні. Польща не здобувала цей регіон, але отримала його внаслідок злиття з Литвою»⁶⁵. Історик раптово забув про збройне захоплення Галичини, Поділля... М. Квапішевський заявив, що «викликає сумніви, наприклад, однозначне ставлення до поляків як до “колонізаторів”». [...] Проблема є значно складнішою, делікатнішою і багатоаспектнішою, як це могло б виходити з книжки, яку реферую. Тут не місце її пояснювати»⁶⁶. Та М. Квапішевський таки ніде не знайшов іншого місця для пояснення делікатної проблеми, і його заперечення повисло у повітрі. А. Романовський твердив, що «деякі сумніви, наприклад, викликає називання поляків “колонізаторами”; ще більше – теза про витіснення “польського імперіалізму” “російським імперіалізмом”. [...] Такі міркування, мабуть, свідчать про неповне розуміння того, чим по суті була Річ Посполита Обох Народів». Бо, «якщо говоримо про польсько-російський конфлікт у ХІХ ст., то замість того, щоб говорити про два імперіалізми, треба б, думаю, писати нейтральніше про дві державні (й культурні) ідеї, які взаємно цілком виключали одна одну, що зчепилися між собою в трагічну боротьбу без жодної можливості на компроміс»⁶⁷. Отже – не боротьба двох імперіалізмів, а двох державних та культурних ідей, в основі яких, як хоче А. Романовський, імперіалізму не було... Бо говорити про імперіалізм – це, твердить там же даний автор, модернізувати історію. Інші підходи намагався застосувати Р. Радзік: «Покликання на аналогію між відношенням – з одного боку – поляків до України, а – з іншого – французів до Алжиру чи інших [народів] до Близького Сходу [...] не має права на існування в національній площині. [...] Про колоніалізм свідчить не тільки сам факт заселення даної території певною соціальною групою, що прийшла пізніше від інших.

Поняття колоніалізму не заповнюють також до кінця соціально-економічні конфлікти, які проявлялися, прецінь, і на інших територіях. Думаю, для того, щоб говорити про колоніалізм, мусить існувати – крім згаданих факторів, необхідних, але недостатніх – факт усвідомленої чужості, в основному культурної винятковості однієї або обох сторін, свідомо експлуатація протилежної сторони, яку залишають поза межами власної культурної, національної спільноти. Така свідомість була відсутня серед польської шляхти, хоча частково виступала серед мас українського селянства. [...] Польський пан ставився до українського селянина як до потенційного члена польського народу⁶⁸. [...] Думаю, що поняття польського колоніалізму треба якщо не відкинути, то принаймні значно злагіднити, вияснюючи специфіку суспільно-національних стосунків в

⁶⁵ Hetnal A.A. (Review)... – P. 148.

⁶⁶ Kwapiszewski M. Szlachcic... – S. 141.

⁶⁷ Romanowski A. Innego końca... – S. 6.

⁶⁸ Польський автор явно захопився тут ідеєю польської «політичної нації», членами якої мали бути всі мешканці Польщі, незалежно від своєї правдивої національної належності і незалежно від того, чи в них було бажання входити до складу такої нації. Якось з поля зору Р. Радзіка цілком випало те, що, логічно, в період, який досліджує Д. Бовуа, всі поляки під Росією мали почувати себе членами російської «політичної нації», а не представниками польської, тоді вже цілком певно «неполітичної» нації. Дані моменти зайвий раз доводять фактологічну необґрунтованість етно-політичних конструкцій про «політичну» або «громадянську» (civic) націю, бо в Україні ХІХ ст. – незважаючи на асиміляторські концепції – окремо існували українська, польська, російська та інші просто нації (чи, як дехто хоче, «етнічні нації»).

Україні»⁶⁹. Так кількома помахами пера польський історик-соціолог скинув з терезів історії спадщину кривавого придушення козацьких і гайдамацьких повстань, вороже ставлення українського селянина, «потенційного члена польського народу», до повстань 1831 і 1863 рр. Бо це, виходить, не були прояви відчуження. Та «специфіка суспільно-національних стосунків» в Україні насправді була цілком іншою. Висвітлюючи рушії мотиви своєї дослідницької діяльності, Д. Бовуа недаремно підкреслював, що в нього є «точка зору когось, хто виходить з позиції пошанування Права людини. Може, підпорядковуює якійсь моді, але це просто формула християнського милосердя. Отже, може, тут відізвалося моє сумління, бо несправедливість, що панувала в Україні, волає про помсту до неба»⁷⁰.

Варто тут згадати, що стереотип відсутності польського колоніалізму в Україні увійшов так глибоко у спосіб мислення (очевидно, викривленого) деяких західноєвропейських дослідників, що вони виправляють навіть тих польських істориків, які самі говорять про колонізаторство. Зузанна Трояновська де Сен-Жуен, вивчаючи побут польського поміщцтва в Україні, твердила, що Україна для Польщі відіграла таку саму роль, як заморські колонії для Англії, Іспанії, Португалії (це не перешкодило їй, правда, традиційно твердити, що відносини між польським паном і українським селянином були в принципі добрими)⁷¹. Німецький (тоді ще західнонімецький) рецензент Рудольф Марк закинув, що це переяскравлені висновки⁷².

Підсумовуючи результати дискусії про польський імперіалізм та колоніалізм в Україні, треба підкреслити, що опонентам такої тези не вдалося опрацювати концепцію, яка переконливо довела б щось інше або протилежне. Мимоволі напрошується висновок, що таку концепцію опрацювати просто неможливо.

* * *

Відповідь на те, в чому полягала сутність основного змісту ставлення поляків до українців і як ця сутність здійснює проекцію на сучасні польсько-українські відносини, дає, очевидно, найкраще сама книжка Д. Бовуа. Незалежно від цього, треба звернути увагу на деякі дальші його твердження, розпорошені по інших статтях і виступах – та обгрунтовані не менш послідовно від тих, що стали висновками книжки.

«Я зумів врешті витягнути, – пише Д. Бовуа, – з паперів, які мовчали протягом півтора століття, жахливу картину польсько-українських відносин. Вся жорстока правда цього життя чимраз страшніше проглядала з актів шляхетських маршалків, з вироків шляхетських судів, з російської чиновницької літератури. [...] Поляки дуже рідко були здатні змінити свої старі звички. Польські позиції я був змушений визначити як просто колонізаторські»⁷³. Життя в українському селі було відштовхуючим не від середини ХІХ ст., таким воно стало набагато раніше. «Ця огидність, як виявилось, була постійною рисою від часів Самуеля Твардовського, який ще 1681 р. закликав до милосердя для селянина у славній “Тромадянській війні з козаками під час панування Яна Казимира”»⁷⁴. Нормалізувати відносини з українцями польська сторона не вміла

⁶⁹ Radzik R. (Recenzja)... – S. 325-326.

⁷⁰ Beauvois D. Trzeba o tym mówić... – S. 116.

⁷¹ de Saint-Jouan (née Trojanowska) Z. La vie quotidienne des familles polonaises établies en Ukraine // Antemurale. – Roma, 1984-1985. – Vol. 27-28. – P. 141-265.

⁷² Mark R. (Besprechung) // Zeitschrift für Ostforschung. – Marburg/Lahn, 1989. – Jg. 38. – H. 2. – S. 275-277.

⁷³ Beauvois D. Moja przygoda... – S. 286.

⁷⁴ Ibid.

віддавна. «В Україні, однак, справу змарнували значно давніше. Цензура починається від Умані й Коліївщини, отже, від близько 1768 р., а може, навіть у XVII ст., в часах Адама Киселя. Надію знищили вже тоді. Академія наук України видає нові й нові томи зі звітами про селянські бунти. Скільки їх було! [...] Почуття жалю українського народу до поляків глибоко обґрунтоване історично»⁷⁵. Бо й після невдачі повстання 1831 р. польські діячі не вмели чи не хотіли розуміти відносин, далі мріяли про «братерський союз»⁷⁶, не маючи для цього реальних підстав. Також після другого повстання умови не дуже змінилися. «Після 1863 р. скасували панщину (насправді – кріпацтво. – Я. Д.), але не усунули залишків польської системи. [...] Постійно палали скирти, горіли засіви, українські селяни вбивали панів»⁷⁷.

Таким чином, Україна у переломний час стала на бік Росії, а не Польщі. Росіяни «врешті легше виграли боротьбу за душу “малоросійського” селянина, бо поляки дуже рідко були здатні змінити свої постійні звички»⁷⁸. «Росіянам не треба було багато робити для того, щоб завоювати симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми»⁷⁹. «Така ситуація тривала до кінця XIX ст. Тому росіяни могли спокійно ставати в позу захисників народу. Якщо сьогодні Україна загалом є проросійська, а не пропольська, то причини дуже легко відшукати саме в цьому періоді, а мабуть, і ще раніше»⁸⁰. Дальша історія польської меншини в Україні (Східній) розгорталася ще драматичніше. Як відомо, з польських рядів вийшло чимало відданих русифікаторів українського народу, бо, як уже було сказано, «поляки аж до Жовтневої революції, попри їх неприязнь до росіян, знаходили порозуміння з ними коштом українців»⁸¹. А з колишніх шляхтичів, «з цієї категорії населення народився чистий бездомний пролетаріат, що в 1926 р. буде цілком готовим матеріалом для творення сталінської мархлевщини»⁸².

Цілий ряд висновків Д. Бовуа зберігає значення для розуміння пізніших і сучасних польсько-українських відносин. Французький автор дуже добре це розуміє – і свідомо підкреслює, зберігаючи глибоку прихильність до обох народів. «Лише усвідомлення і чесне ставлення до цієї важкої спадщини – без постійного нагадування про чар і культурну вищість польського двору – можуть стати підставою нових ширих польсько-українських стосунків»⁸³. «Мабуть, важко зрозуміти страшні прояви ненависті й невіршальні проблеми Польщі, які відродилися на південно-східних “кресах”, не враховуючи цілої цієї страшної спадщини підданства. Є видимий зв’язок між українськими позиціями під час польсько-більшовицької війни або під час Другої світової війни аж до 1948 р. та огидністю життя на селі в середині XIX ст.»⁸⁴. «Відносини між двором та селом ґрунтувалися на насильстві, це не підлягає сумніву [...], переконливо показує жорстокість цих відносин. [...] Наприклад, представникові Заходу дуже важко

⁷⁵ Beauvois D. Trzeba o tym mówić... – S. 115.

⁷⁶ Beauvois D. Moja przygoda... – S. 290.

⁷⁷ Beauvois D. Obrona polskości... – S. 285.

⁷⁸ Beauvois D. Moja przygoda... – S. 285.

⁷⁹ Beauvois D. Chłop i ziemianin na Ukrainie Zachodniej (1831-1861) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 1986. – T. 753. – Zesz. 78. – S. 107.

⁸⁰ Beauvois D. Trzeba o tym mówić... – S. 111.

⁸¹ Бовуа Д. З проблем... – С. 174.

⁸² Там же. – С. 175.

⁸³ Beauvois D. Chłop i ziemianin... – S. 107.

⁸⁴ Beauvois D. Moja przygoda... – S. 286.

зрозуміти цю ненависть. Звідкіля вона взялася? Ясно, не впала з місяця. Тому треба шукати дуже глибоко».

Д. Бовуа пропонує, а може, й трохи вимагає. «Може, врешті надійшла пора на новий підхід до цієї проблеми? Мені хотілося б, щоб поляки врешті усвідомили собі правду, а не повторювали постійно ту саму брехню про братерство з українцями і про добрі стосунки на селі. Треба навести великий порядок, щоб ще дійти до якогось порозуміння. [...] Все, однак, залежить від чесного підходу до справи. Ви (йдеться про С. Береса, бо з ним ведеться розмова. – Я. Д.) самі колись слушно сказали, що в ментальність поляків сильно вкорінилася віра у власну доброту. Кожний народ, який терпів, є переконаний у власній шляхетності. Однак біль не має нічого спільного з добротою. Терпіння не завжди ушляхетнює. Чи Ви бачите, що тепер діється в Ізраїлі? Здавалося б, що мешканці цієї країни добре знають, що таке страх і терпіння. А що ж втворюють з палестинцями? Ви бачите, що немає безпосереднього переходу між власним терпінням та добротою, як часто уявляють собі поляки. Кожний народ має свої хиби, лише треба про це говорити прямо. Як француз можу ж цілком спокійно сказати, що в Алжирі ми робили речі подібні, та, мабуть, і значно гірші від тих, що тепер Ізраїль робить з палестинцями»⁸⁵.

Сказано дуже чесно і відверто. Лише чи для всіх зрозуміло?

Аналогічні ідеї пронизують, зрештою, і саму книжку Д. Бовуа. Недаром французький критик Жан М. Гулемон ствердив, що книжка історика через реконструкцію минулого скерована на сучасність⁸⁶.

Може, варто згадати, що в польському суспільстві ще в другій половині XIX ст. і на початку XX ст. – і саме на Правобережжі – здавалося, виникали концепції, які намагалися іти в напрямі зрозуміння минулого й опрацювання нових шляхів порозуміння. Як відомо, вони не дали нічого. Вони наштовхувалися на стіну нерозуміння, бойкоту, відвертої ворожнечі. Так трапилося з Володимиром Антоновичем й іншими учасниками течії «хлопоманів». Не здобула багатьох прихильників ідея територіалізму (ідея «українців польської культури» на території України), скерована проти крайнього шовінізму польської ендеції (націонал-демократи). Відповідне угруповання, що об'єднувалося довкола київського «Przeglądu Krajowego» 1909-1910 рр. (Леон Радзейовський, В'ячеслав Липинський), також не здобуло ні зрозуміння, ні, практично, послідовників.

Рецензенти правильно відзначили, що Д. Бовуа розглянув відносини в Україні XIX ст. не як двосторонні (поляки – українці), а як тристоронні (українці – росіяни – поляки)⁸⁷. Слушними, однак, були й зауваження, що французький дослідник, заглибившись в історію українського селянства, не присвятив належної уваги формуванню української інтелігенції та виникненню українського національного руху⁸⁸. Що українське суспільство – не лише високоосвічена верхівка, але й середні верстви та й низи населення – в середині – другій половині XIX ст. добре орієнтувалося в політичній ситуації, доведуть хоча б дві наступні цитати. Анонімний голос з Кам'янець-Подільського 1863 р. (якому, незважаючи на одіозне місце публікації, немає підстав не

⁸⁵ Beauvois D. Trzeba o tym mówić... – S. 113, 115.

⁸⁶ Coulemont J.V. (Recension) // La Quinzaine littéraire. – Paris, 1986. – Nr. 469 (1-15 septembre).

⁸⁷ Blejwas S.A. (Review) // The American Historical Review. – Bloomington; Washington, 1989. – Vol. 94. – Nr. 2. – P. 483.

⁸⁸ Jedlicki J. (Recension)... – P. 224.

вірити): «Наш простолюдин, коли тепер довідався про польські рухи, закипає гнівом при одному імені ляха і хоче, хоча б на певний час, стати *козаком*, щоб при цьому зручному випадку відплатити своєму недругові. Адже в нього на спині ще не погोїлися рубці, по-нелюдському проведені панськими нагайками. Таку ж любов плекає до всіх поляків і подільських панів ціле наше міщанство»⁸⁹. Та ось ще відгук з соціальної верхівки – пера видатного українського юриста європейського рівня, професора Київського університету Олександра Кістяковського на спогади Михайла Чалого «Записки украинца из времен польского восстания 1861-1863 гг.», видані 1864 р. (нотатка О. Кістяковського з 1877 р.): «Поляки, з одного боку, підлещуючись, браталися з селянами, обіцяли їм золоті гори, а з іншого кінця – нацьковували на них можновладців при невдачі. Вражає короткозорість поляків у Південноросійському краї. Багато сторіч гнобили народ і думали знайти в цьому народі підтримку для своїх затій. На кого і на що вони мали надію? Більшу короткозорість і більше політичне засліплення важко відшукати в історії»⁹⁰. Не підлягає сумніву, що тема про ставлення українського суспільства (не лише селянства, але й інтелігенції, яка не мала за віщо любити як поляків, так і росіян) до поляків Волині та Правобережжя (на території та в межах, накреслених Д. Бовуа) ще чекає свого вдумливого дослідника.

***

Ряд міфів та стереотипів залишили свої глибокі сліди не лише в польській літературі, історіографії, а, що, може, найсумніше, в суспільній свідомості, де їх – особливо протягом останніх років – штучно підсилюють з політичною метою. Немає можливості зупинитися на всіх міфологемах, але деякі заслуговують на розгляд.

Етнічний автостереотип, що поляки завжди ставали жертвою, що з них робили і далі хочуть робити жертву, незважаючи на явне протиріччя з міфом про могутню польську імперію (був, зрозуміло, час, коли така імперія справді існувала, але тепер залишилася лише ностальгія за імперією), перетворився у цілком оформлений комплекс жертви. Д. Бовуа проводив навіть паралель між поляками і євреями. «Можливо, трапилося якось підсвідомо, але серед поляків виразно зміцнилося переконання, що вони завжди були жертвами, а їхні сусіди – агресорами. Історія підтверджує такий погляд, але це не міняє факту, що тоді, коли були великою могутністю, були країною з імперіалістичними аспіраціями». І аналогія: «Деяким порівнянням може бути єврейський народ. Витерпів так страшно, що в останній час дійшов до висновку – йому дозволяється все, навіть вбивати безборонних»⁹¹.

Певною мірою цей стереотип реалізується у міфі «кресів». «Креси», втрачена батьківщина, землі, які від поляків відібрали й тому вони стали жертвою – ось міфи, які особливо активно культивують і в наш час у польському суспільстві, використовуючи для цього не лише засоби масової інформації, літературу, публіцистику, але й історичну літературу. Міф втрачених «кресів», який дуже низькопробними способами використовують для підігрівання шовіністичних пристрастей, має глибоке коріння також у польській історіографії та ідеології. У синтезованому викладі С. Буркота міф України (тотожний територіально і формально, але не емоційно з міфом «кресів»: справа в тому, що в агресивній публіцистиці виявилось привабливішим вживати

⁸⁹ Подолянин. Голос из Камень-Подольского // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Год 1. – Т. 3 (январь). – С. 108.

⁹⁰ Кістяковський О.Ф. Щоденник (1874-1885): У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 365.

⁹¹ Beauvois D. Anielstwo i imperializm... – S. 7.

слово «креси», бо це окраїна Польщі, ніж слово «Україна», «українець», ненависть до яких розпалювали десятиріччями), який сформувався і закріпився в польській свідомості, виник та розвивався таким чином. «Біля його народження, ще у XVII ст. та раніше, були ідеї “захисту християнства” від загрози з боку ісламу, пізніше “Європи від Азії” і т. д. Міф ідеалізує дійсність. [...] У XVIII ст. в нашій літературі (між іншим, у Трембецького) виникає ідеальна аркадійська країна – під загрозою або втрачена. Реальна Україна зі своїми проблемами, соціальними і національними, перетворюється у творах романтиків на Аркадію. З ідеальною її картиною пов’язували почуття реалізованої волі, свободи, розлогих степів, казкового багатства магнатських палаців і т. д. Те, що загублено і втрачено, продовжує своє існування у вигляді міфу. А міфи мають переможну владу над колективною уявою»⁹². «Магічна для поляків територія литовсько-руських земель (говоритиму тут лише про територію російської займанщини) віками дає їм поле, де всілякі національні “збуджувальники” нічим не гальмуються, відриваючись від дійсності, бо дійсність, прецінь, часто була не до сприйняття! Вічна потреба емоцій давала цим візіям силу, очевидно, більшу від фактів. У цьому полягає сила міфів, дуже подібна до сили релігії. Навіщо її викорінювати? Треба шкодувати, вона є людям потрібною. Коли їм доводити, що цей фальш є шкідливий – протестують, кричать про іконоборство, про відсутність поняття святощів, про помітування святощами. Характерне для міфу, що він утворює вторинну натуру, часом сильнішу від первісної»⁹³.

Можна джерела історичних міфів зрозуміти, можна пояснити їхнє значення, роль, функцію, але не можна виправдовувати їхнє існування, політичне використання, культивування. Польські критики Д. Бовуа добре розуміли, що «автор свідомий того, що торкається болісних справ, особливо коли входить в ділянку міфу про “втрачений рай”, про зафіксовану в пам’яті “країну, що тече молоком і медом”»⁹⁴. Дехто, наприклад, Я. Кольбушевський, взяв на себе не дуже привабливу роль захисника історично-політичної міфології: «Літературний міф про креси, однак, у такій формі, як він тривало існував, не можна вважати тільки літературною фальсифікацією. Життєздатність цих міфів зберігалася так довго, як довго вони зберігали необхідну, з погляду національної справи, інтеграційну здатність. [...] Якщо вже навіть ці міфи були, як хоче проф. Бовуа, фальсифікатами, то для поляків вони були своєрідною історичною необхідністю». Якщо сказати простіше, то міф був потрібний для відновлення єдиної («інтегрованої») історичної (в межах до 1772 р.), отже, імперіалістичної і загарбницької, Польщі. Критик закинув Д. Бовуа, що «фальшивим фундаментом» для нього було переконання, що «Україна, навіть втрачена, залишається для них дорогою»⁹⁵. Таке твердження Я. Кольбушевського в світлі сучасної польської історичної науки (на щастя, не всієї) та політичної пропаганди (також, на щастя, не всієї) виглядає, м’яко кажучи, не згідним з дійсністю. Хоча б також тому, що слово «креси» належить до дуже активного лексикону істориків та публіцистів. Бо ніхто з них не сказав: «Тепер

⁹² *Burkot S. (Recenzja)...* – S. 55.

⁹³ *Beauvois D. Mit «kresów wschodnich», czyli jak tomu położył kres // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku.* – Wrocław, 1994. – S. 93-105 (цитата зі с. 93).

⁹⁴ *Śliwowska W. (Recenzja)...* – S. 204.

⁹⁵ *Kolbuszewski J. Szlachcic...* – S. 208. Д. Бовуа залічує Я. Кольбушевського до тих авторів, яким «як сьогодні, так і вчора легко сковзнути від гарних ірраціональних захоплень на небезпечні політичні позиції». Див.: *Beauvois D. Mit «kresów wschodnich»...* – S. 99.

уникаю слова “креси”. Бо “креси” можуть бути лише польські й таке визначення завжди буде сіллю в оці східних сусідів Польщі, яких треба шанувати. Гідність цих народів уже не може погодитися зі ставленням до них як до периферії Польщі. Навіть тоді, коли це було історично обґрунтовано, коли Україна, Литва, Білорусь були частинами Речі Посполитої, це було несправедливо, бо гармонійної мультикультурності не було ніколи». І врешті остаточний висновок: «Може, міф не можна викорінити, але чим більше людей переконається в його однобокості, в тому, що він є проявом польського самолюбвання, яке кривдить сусідів, у тому, що вже сторіччями він є гарною кольоровою казкою, яка ігнорує найважливіші соціальні, етнічні й релігійні потреби, то будемо тим ближче до справжнього шанування ближнього. [...] Тоді скажемо просто, що ми зуміли подивитися з дистанції на фальшиву Аркадію, що після сторіч міфології надійшла пора дивитися на минуле з погляду Прав людини. Лише тоді можна буде вимагати від східних сусідів, щоб не кривдили поляків своїми власними міфами, бо сьогоднішній відповідальний історик не має права залишати своїх читачів у переконанні, що існує щось таке, як національна правда, щось таке, як єдина, одностайна, єдинокільцева історія»⁹⁶.

З таким підходом до тематики «кресів» польська сторона, наскільки мені відомо, досі не полемізувала. Чи не тому, що певні сили не хочуть спокійного відмирання міфологеми, а далі культивують і експлуатують міф у ностальгічно-агресивному виконанні? І перетворюють його в національну святість, бо міф «кресів» – це частина всеохоплюючого «міфу єдності всіх просторів, що належали до Польщі», і це вже не просто міф, а «принцип сильний і святий»⁹⁷. Коли прийде зрозуміння, що міф України – це не фікційна Аркадія, що текла молоком і медом, а реальна не міфологічна земля, яка стікала сльозами, потом і кров'ю поневоленого люду? Чи польський історик далі не матиме «морального» права критикувати фальшиву і шкідливу ідеологію, бо її оголосили національною святістю та непорушним табу? Не матиме права сказати, що культивування таких саме міфів та ідеологій принесло страшенну шкоду самому ж польському народові? Бо відвертого, чесного, мужнього виступу польських істориків – та інтелігенції взагалі – проти ревізійністичного міфу досі не було.

***

Д. Бовуа завжди належав до тих відповідальних істориків, для яких історія – правдива історія – має бути вчителькою життя. Саме тому його так глибоко турбувала і турбує заміфологізованість, заідеологізованість, заполітизованість польської історіографії – і відсутність правдивої, об'єктивної історії Польщі, зокрема історії польсько-українських стосунків.

«Якщо до власної історії підходять далі ура-патріотичним способом, то, очевидно, нічого не зміниться. Картина буде цією самою, бо дослідники шукатимуть виключно підтвержень. Однак, коли б до цього підійти у відвертіший та соціологічніший спосіб, тоді можна ліквідувати багато білих плям і відкрити нову сторінку досліджень над відносинами на Сході»⁹⁸. На думку Д. Бовуа, «у поляків є дуже сильна тенденція» прикрашування власної історії⁹⁹. Треба написати правдиву книжку про історію ставлення поляків до українців – «вона виразно показала б польський імперіалізм.

⁹⁶ Beauvois D. Mit «kresów wschodnich»... – S. 94, 105.

⁹⁷ Kolbuszewski J. Szlachcic... – S. 207.

⁹⁸ Beauvois D. Anielstwo i imperializm... – S. 6.

⁹⁹ Ibid. – C. 7.

Від самих початків! Все йде вже від XVI і XVII ст. Є до написання книжка про унію». Та далі: «Кожне суспільство має в собі цей страшний інстинкт зла і насильства. Але треба про це говорити! Однак, якщо йдеться про Україну, в мене складається враження, що досі підкреслювали виключно ідилічні сторони цих відносин. Поляки поголовно замикаються в літературі, в міфах і казках, замість звернути увагу на дражливіші аспекти своєї історії. [...] Майже ніхто не застановляється, як же співіснували з цими людьми. А, прецінь, якщо ми хочемо, щоб історія пішла в іншому напрямі, ніж в минулому, треба цю проблему почати розглядати в цілком інший спосіб. [...] Про безмежність терпіння українського народу якось ніхто не говорить. [...] Але вже час, щоб в часах незалежності змінити цю однобічну історіографію і повернутися до зрілості. Не є добре, коли політична думка базується на казках»¹⁰⁰. «Ментальність (істориків. – Я. Д.) треба змінити. Якщо мій об'єктивізм, мій “сухий” підхід хоча б трохи спричиняться до формування ставлення дослідників – буду щасливий»¹⁰¹.

Чи хтось з польських істориків підняв рукавичку, кинуту французом? Не знаю. Поки що непомітно.

Деякі польські дослідники погодилися з генеральною критикою Д. Бовуа, інші намагалися пояснити причини, чому так трапилося, ще інші – підтримали вимоги. С. Кеневич чомусь вважав (як я вже згадував), що французький історик «нас виручив, виконуючи завдання, якого ми самі не могли підняти»¹⁰². Без пояснень – чому саме не могли? С. Калембка твердив (це також я вже цитував), що праця Д. Бовуа «постачає матеріалами і тезами, повз які у своїх міркуваннях не можуть пройти мимо історики нашого минулого періоду після поділів (Польщі. – Я. Д.) – і не лише вони»¹⁰³. Але досі проходять, в основному, мимо. К. Помян був відвертішим: після Д. Бовуа не можна «дописати ще одну патетичну сторінку до історії національної мартирології»¹⁰⁴. Але можна дописувати непатетичні. Марцін Круль констатував, що «польська історіографія XIX ст. немовби зупинилася в розвитку»¹⁰⁵. Чи тепер рушила далі? І в якому напрямі? І. Рихлікова заявляла: «Не має рації Бовуа, що ми уникаємо дражливих, болючих справ». Пояснювала тим, що їх конкретно, в даному випадку, не розглядали «через відсутність ретельних, обґрунтованих знань на цю тему, викликаних обмеженим доступом до матеріалів поза краєм»¹⁰⁶. Приблизно в такому дусі висловлювався Є. Єдліцький¹⁰⁷. Від часу написання цих слів минає сім-вісім років, повний доступ для польських істориків є – чи щось змінилося? Будемо вірити, що, все ж таки, історіографія наших західних сусідів не перейде над тезами і висновками Д. Бовуа «до порядку дня». Бо книжка, що викликала бурю, мала б – як звичайно після бурі – очистити повітря. Щоб дихалося легше не лише історикам.

Польська історіографія досі не використала той шанс, який їй дав Д. Бовуа, торуючи шлях у маловідоме, або й невідоме, правда, ламаючи по дорозі дуже патріотичні міфи та розбиваючи дуже стійкі стереотипи. Робив це з сильною вірою в гуманізацію історичної науки – і міжнародних відносин.

¹⁰⁰ Beauvois D. Trzeba o tym mówić... – S. 113-114.

¹⁰¹ Beauvois D. Obrona polskości... – S. 24.

¹⁰² Kieniewicz S. Daniel Beauvois... – S. 775.

¹⁰³ Kalemka S. (Recenzja)... – S. 228.

¹⁰⁴ Pomian K. Przedmowa... – S. 11.

¹⁰⁵ Król M. Polacy na Ukrainie // Res Publica. – Warszawa, 1988. – Marzec. – S. 123.

¹⁰⁶ Rychlikowa T. Deklasacja ... – S. 122.

¹⁰⁷ Jedlicki J. (Recension)... – P. 221.

***

Не хочу бути несправедливим. Не менше, як до польської історіографії, праці, погляди, думки видатного французького вченого звернені – хоча цього він ніколи не сказав – до української історіографії. І хоча тут докорів може бути менше, бо цю історіографію періодично або знищували майже до тла, або їй штучно, за наказом згори чи за правилами особистого сервілізму та пристосуванства істориків, викручували хребет¹⁰⁸, та ці обставини ніяк не можуть заспокоювати. Бо дослідники польського руху в Україні змушені були обмежуватися голою фактографією, уникаючи узагальнень¹⁰⁹. Бо виконаний на високому науковому рівні археографічний почин про суспільно-політичний рух в Україні 1856-1864 рр. не здобув гідного продовження¹¹⁰. Бо... Бо добре, врешті, що «малу українську трилогію» написав француз – написав би її українець, можна б звинувачувати його в необ'єктивній, націоналістичній тенденційності, в кожному випадку – не приймати його висновків і просто ігнорувати. Та, незважаючи на все, праці Д. Бовуа мають стати шансом – і викликом – також для української історіографії, щоб вона якнайповніше висвітлила українську грань кривавого трикутника: українці, поляки, росіяни в Україні ХІХ–ХХ ст., і зробила це в ширшому територіальному аспекті для цілої України, всіх її земель у минулому і сучасному. І не лише в конкретному фактологічному виконанні – в дослідженні боротьби двох імперіалістичних потуг (до якої приєдналася ще й третя – німецька) за Україну, за тіло і душу української нації. Даніель Бовуа вчить, як треба працювати історикові – і як, незважаючи на гіркий досвід людства, треба вірити в краще майбутнє народів-ворогів¹¹¹.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С. 3-48.

¹⁰⁸ Чого варті «ідеї» про «возз'єднання» Правобережної України з Росією 1792 р. чи про її «визволення» від гноблення польських панів. Див.: *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією // *Історія Української РСР.* – К., 1979. – Т. 2 / Відп. ред. Г.Я. Сергієнко. – С. 422-428; *Його ж.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – 191 с.

¹⁰⁹ Наприклад: *Баженов Л.В.* Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1973. – 28 с.; також ряд статей цього ж автора.

¹¹⁰ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. / Суспільно-політичний рух в Україні в 1856-1862 рр. / Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w 1856-1862 r.* – К., 1963; Це ж у 1863-1864 рр. – 1964. Про збірники з історії селянського руху в Україні згадував сам Д. Бовуа (див. вище).

¹¹¹ Про професора Данієля Бовуа, його перебування в Києві, працю в київських архівах на початку 80-х рр. я знав. Але контакти тоді не дали б нічого доброго ні йому, ні мені. Пізніше було три особисті зустрічі в різних містах України: в Києві (на Колоквіумі українських та польських істориків 24-25 травня 1991 р.); у Кам'янці-Подільському (на міжнародних наукових конференціях «Людина, громадянське суспільство і держава в світлі нової політичної реальності у Центральній-Східній Європі» і «Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість» 26-30 травня 1992 р.) та у Львові (на Другому міжнародному конгресі українців 22-28 серпня 1993 р.). Всі зустрічі відбувалися в досить напруженій атмосфері дискусій та суперечок, які, здається, він любить, як і я. Під час першої нашої розмови в будинку Спілки письменників України (а ці розмови завжди були небагатослівними) говорилося про переклад його книжки «Шляхтич, кріпак і ревізор» на українську. Несприятливий збіг обставин спричинив те, що цей переклад лише тепер виходить у світ. Мені приємно виконати свою обіцянку написати передмову до книжки, що стала вищою в історіографії Польщі, України, Росії навіть для тих, що не хочуть цього визнати.

ОРЕСТ МАЦЮК

ОРЕСТ МАЦЮК ЯК ІСТОРИК ПАПЕРУ УКРАЇНИ

В Ореста Мацюка було дві основні дослідницькі пристрасі: перша – це історія паперу в Україні, друга – історія замків, укріплень, взагалі фортечно-оборонного будівництва (що входить в ділянку історії війська). На щастя (якщо можна так сказати), в першій галузі йому вдалося не лише зробити багато, але також значну частину своїх здобутків донести до наукової громадськості. Хоча й чимало, треба дуже шкодувати, залишилося в його науковому архіві – маю на увазі, в першу чергу, зображення водяних знаків на папері, які свого часу – через політичні причини – не вдалося опублікувати. А тепер вже цілком неясно, хто продовжить чи відновить цю його справу.

Поштовхом до того, щоб зайнятися спершу філігранологією (тобто вивченням водяних знаків), а потім вже історією паперу в цілому, для Ореста Мацюка стала активізація досліджень з допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін на початку 1960-х рр., у період т. зв. хрущовської відлиги, коли, здавалося (досить швидко виявилось, що це була ілюзія), історична наука в Україні може відродитися на справді наукових підставах. І що важливе місце у цих новостворюваних підставах досліджень займатимуть допоміжні дисципліни.

Велику роль у цьому відіграв академік Іван Крип'якевич та проведення кількох відповідних нарад у Львові та Києві. У Києві знайшлися однодумці – Федір Шевченко та Іван Бутич. Останній дав у розпорядження дослідників журнал «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (пізніше – «Архіви України»), якого він був редактором. Певні узагальнюючі міркування було викладено в статті І. Крип'якевича «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів» (у бутичівському журналі). Це був 1961 рік. Як би тепер сказали, це був початок програми, яка, однак, офіційно запроваджена не була, а будувалася на дослідницькому ентузіазмі. Серед цих перших ентузіастів був Орест Мацюк. Програма, якщо вже дотримуватися цього терміна, проіснувала дванадцять років, щоб померти не своєю, а насильницькою смертю в період політичних репресій проти української культури і науки (також проти української історичної науки) у 1972 р. На цьому зупинюся ще далі.

Тепер мій виклад стане сухим і трохи подібним до бібліографічного переліку, але хочеться рельєфно показати, як працював Орест і як він піднімався від часткових, фрагментарних дослідницьких проблем до більших узагальнень та обґрунтованих висновків, побудованих на багатій фактографії.

Отже, у 1961 р. почалося певне відродження допоміжних дисциплін (зліквідованих раніше терористичними методами впродовж 1934-1937 рр.), а у 1962 р. з'являються перші праці Ореста з історії паперу в Україні. До сумного перелому 1972 р. вийшло 14 статей Мацюка, що мали дослідницький характер і були написані на підставі вивчення джерельного матеріалу. За цей час він опублікував понад 700 водяних знаків паперу, що вживався в Україні у XIV–XX ст. Вдало поєднавши філігранологію з

історією папірництва, Мацюк дійшов до ряду важливих висновків джерелознавчого характеру.

Вже перша його стаття, присвячена історії українських папірень XVI ст. (До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень... – К., 1962. – № 5. – С. 10-11), в якій автор висунув гіпотезу, що у XV ст. на українських землях існувало принаймні 9 папірень, дала поштовх до важливої дискусії. На неї відгукнувся відомий польський знавець історії папірництва Володимир Будка¹. Дискусія, без сумніву, допомогла уточнити роки існування найдавніших папірень в Україні (Буськ, Одрикінь, Коросно, Новий Став, Лівчичі, Брюховичі), їх місце розташування (Янів), відокремити папірні, яких існування у XVI ст. ще вимагало доведення (Острог, Перемишль, Крехів). З п'ятнадцяти репродукованих у статті О. Мацюка знаків, одинадцять опубліковано вперше. Поступово він поширив свої дослідження на пізніші століття – XVII, XVIII, XIX та навіть XX². Прихильні відгуки здобула стаття, присвячена водяним знакам українських видань Івана Федорова³, в якій подавався дуже багатий репертуар філіграней (їх опубліковано 103). На цих перших працях відбилася також деяка хиткість методичних підстав аналізу (сплутування тотожних, подібних і відмінних філіграней, невстановлення зв'язку між філігранями і можливими різними тиражами федоровських видань, надто велика довірливість до напівлегендарних відомостей), яку О. Мацюкові вдалося подолати в наступних працях.

У цьому відношенні значний крок вперед – статті про джерелознавче значення філіграней для вивчення історії папірництва⁴ та про використання водяних знаків для встановлення часу написання документів⁵. О. Мацюк перший в українській філігранології застосував статистичний метод для визначення часу залежаності паперу в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. До речі, піднесення рівня філігранології на вищий ступінь цілком певно залежатиме в майбутньому від дальшого збору та опрацювання статистичного матеріалу – зрештою, не лише для вирішення питання про час залежаності.

Як на справді новий напрям досліджень в українській філігранології треба вказати на «вторгнення» О. Мацюка в цілком невідому ділянку – у вивчення водяних знаків періоду Української революції 1917-1921 рр.⁶ У цей спосіб історик паперу поламав традиційне уявлення про дослідження водяних знаків як про спеціальну історичну дисципліну, немов суцільним муром назавжди обмежену виключно середньовіччям і ранніми новими часами. О. Мацюк зробив також внесок в аналіз філіграней східних

¹ *Budka W.* O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej. W związku z pracą: Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // *Studia Źródłoznawcze.* – Warszawa; Poznań, 1966. – Т. 11. – С. 131-138.

² *Мацюк О.* Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку XX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 1. – С. 13-26.

³ *Мацюк О.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Там же. – К., 1964. – № 3. – С. 37-46.

⁴ *Мацюк О.* Водяні знаки документів – джерело для вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. – К., 1969. – Секц. 2. – С. 239-260.

⁵ *Мацюк О.* Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів // Історичні джерела та їх використання. – К., 1977. – Т. 2. – С. 258-268.

⁶ *Мацюк О.* До історії папірень і водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни // Там же. – К., 1960. – Т. 3. – С. 290-298.

рукописів – зокрема у вивчення водяних знаків вірменських рукописів і документів, що створювалися у Україні в XIV–XIX ст.⁷ Можна думати, що статті О. Мацюка з цієї ділянки стануть поштовхом для активізації філігранологічних досліджень також у з'єднаній багатомістовими дружніми зв'язками з Україною Вірменією. Особливу вагу мають зроблені при цій нагоді спостереження над папером, що вживався у XIV–XVII ст. в Криму – рукописи цієї південної окраїни України досі ще майже не були об'єктом філігранологічного аналізу.

Підсумково для даного стану української філігранології звучить стаття – доповідь О. Мацюка, підготована для III Республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у Києві (24-25 червня 1968 р.)⁸.

На фоні всіх цих численних досліджень готувався альбом філіграней О. Мацюка – четвертий український альбом водяних знаків. Він вже сприймався як цілком логічне завершення десятирічних складних, впертих і трудомістких досліджень, побудованих на гармонійному поєднанні паралельного вивчення історії папірень та історії водяних знаків. Можна сказати, що в час підготовки цього альбому в мене з Орестом склалися дружні наукові відносини. Мабуть, саме я стимулював його експедиційну роботу по місцях, де були папірні, а також разом з ним опрацював концепцію альбому, якого мав бути відповідальним редактором та автором великої методично-історіографічної передмови. В результаті це не допомогло Орестові, а довело до великих ускладнень, через які його альбом побачив світло лише два роки пізніше і в дуже обкороєному вигляді.

Що трапилося?

Альбом філіграней та пов'язане з ним дослідження історії українських папірень під назвою «Українські філіграні XVI–XX ст.» були остаточно підготовані до друку в 1972 р.⁹ Та 1972 рік виявився дуже нещасливим для української «радянської» історичної науки. Політичні репресії суловсько-маланчуківського походження впали на голови багатьох істориків Києва та Львова, чималий гурт їх опинився без праці, їхні прізвища було внесено до чорних списків (у них опинилося близько 100 осіб), розісланих по органах цензури, видавництвах і редакціях журналів, газет. Репресії відбилися також на мені, я був звільнений з праці, прізвище опинилося в чорному списку.

Видання книжки «Українські філіграні XVI–XX ст.» у видавництві «Наукова думка» було зупинено. До її змісту прискіпливим оком придивлялися редактори вищого та нижчого рангів. Структуру самого видання було змінено. Якщо за первісним планом нариси про папірні мали охоплювати цілу українську етнічну територію в історичному аспекті (тобто й ті частини українських земель, що опинилися поза межами тогочасної УРСР), то тепер зміст книжки обмежили до адміністративної території Української РСР. Відповідні зміни було внесено в альбом філіграней. Первісний обсяг видання зменшено з 58 друк. арк. до 44 друк. арк. Усунено ім'я Івана Мазепи в усіх тих випадках,

⁷ *Мацюк О.* Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV–XIX вв. // *Лрабер гасаракакан гітутюннері / Вестник общественных наук.* – Ереван, 1966. – № 11. – С. 92–107; *Його ж.* Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірменів // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1969. – Т. 4. – С. 267–288.

⁸ *Мацюк О.* Філігранологія як спеціальна історична дисципліна // *Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.* – К., 1966. – Секц. 2. – С. 187–202.

⁹ *Прспект-замовлення на альбом був опублікований київським академічним видавництвом «Наукова думка» в липні 1971 р.*

коли гетьман справді сприяв заснуванню папірень. Відповідно до цього, викреслено не лише водяні знаки українських папірень поза межами тогочасної УРСР, але й «націоналістичну» філігрань 1705 р. з гербом гетьмана Івана Мазепи... Жертвою цензорів стали також зображення, в складі яких був хрест або шестикутна зірка. Вступну статтю «Філігранологія та її завдання» (хоча набір та коректуру її було вже завершено) проскрибованого автора, тобто мене, просто викреслили, так як викреслили це саме прізвище як відповідального редактора книжки. Для того, щоб замаскувати політичний характер всіх цих змін, заступник начальника Архівного управління УРСР Михайло Савченко написав 1972 р. «Зауваження до передмови “Філігранологія та її завдання”», які, зважаючи на їхню «оригінальність», заслуговують часткового наведення:

«Щодо самої передмови: в ній чимало покликів на іноземні видання, чимало наводиться прізвищ вчених з-за кордону (США, ФРН, Австрія та ін.), є багато посилань на періодичні видання з Мюнхену, Женеви, Амстердама, Парижа, Франкфурта та інших міст капіталістичного світу. На ці видання і на цих авторів, мабуть, не можна посылатися беззастережно. Раз ці вчені досліджували питання української філігранології, вони робили певні узагальнення і висновки із своїх досліджень. Не виключено, що спеціально або ненавмисне вони могли по-різному тлумачити одні і ті ж історичні факти, робити висновки, що не відповідають поглядам радянської історичної науки, тенденційно висвітлювати ті чи інші питання історії України і т. п.»¹⁰.

На категоричну вимогу начальника Архівного управління УРСР Олександра Мітюкова передмову було знято з видання. Його усний коментар звучав: «Передмову викреслити, бо в ній згадується французький дослідник Бріке (зрештою, вчений світового рангу. – Я. Д.). А невідомо ж, як він ставився до Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією...».

Коментарі, здається, зайві. Подаю цей сумний не анекдот для характеристики тогочасних відносин, серед яких доводилося працювати також О. Мацюкові. Альбом побачив світ у значно погіршеному (на вимогу Архівного управління та видавництва) варіанті під назвою «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)», на якій рішуче настоював згаданий вже О. Мітюков.

Треба сказати, що удар 1972 р. сильно відбився на Орестові, однак поволі він відійшов від нього та продовжував займатися історією паперу, але, на мою думку, якимось більше формально і без попереднього дослідницького запалу. Не обговорюватиму його праць другої половини 70–80-х років¹¹, але відзначу основні етапи його, так сказати б, історико-папірницької кар'єри.

У 1992 р. в Києві виходить другий альбом О. Мацюка «Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст.» (на підставі, в основному, ще в 60–70-х роках зібраного матеріалу), а в 1994 р. також у Києві його невелика монографія «Історія українського паперу» – 22-й випуск у серії «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика», яку видавав Інститут української археографії Національної академії наук України. Як видатному дослідникові в цій ділянці, Орестові – після

¹⁰ Текст «Зауважень» зберігався в особистому науковому архіві О. Мацюка.

¹¹ Див. бібліографії: *Царьова Н.М.* Список праць О. Мацюка з філігранології // *Мацюк О.* Історія українського паперу. – К., 1994. – С. 180-186; *Сварник І.* Бібліографія праць О.Я. Мацюка (1966-1999 рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 159-165. Див. також: *Кметь В.* Мацюк Орест-Нестор Ярославович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940-2000). – Львів, 2000. – С. 132-134.

захисту дисертації – було присвоєно ступінь доктора історичних наук, а незабаром він став професором Львівського державного університету ім. І. Франка. Фатальна доля захотіла, щоб цими титулами він користувався недовго.

Про український папір він писав ще відносно недавно – останні його праці з цієї ділянки побачили світ 1999 р. Тепер він вже мав можливість брати участь у конгресах Міжнародної асоціації істориків паперу (1996 р. в Лейпцигу, 1996 р. в Порто – у Португалії).

Тут місце на одну ремарку. Коли Орест у 1993-1994 рр. писав свою монографію «Історія українського паперу», я дав йому повне право використовувати мою ненадруковану передмову до альбому 1972 р. і, на його прохання, став відповідальним редактором книжки. Десь незабаром буде опублікована моя передмова 1972 р. – вже як пам'ятка придушеної репресіями історіографії – разом з доповненнями. У наш час заявили любителі шукати плагиаторів – і шукати їх не во ім'я істини, як вони заявляють – а з цілком брудною метою, для сенсації, використовуючи для цього також чесних і незаангажованих осіб. Тому хочу підкреслити, що ті збіги у текстах Мацюка і Дашкевича, які хтось може хотіти шукати та знаходити, не є свідченням плагиату, а доводять лише наші дружні наукові та позанаукові стосунки¹².

Кілька десятків років прихильники тоталітарної системи часто повторювали формулу: «Незамінних у нас немає». Ця формула наскрізь фальшива і про неї треба забути. Бо тепер в Україні немає жодного професійного дослідника історії паперу, хоча б приблизно такого рангу, яким був О. Мацюк. Орест належав і належить до тих незамінних. Про це ми повинні пам'ятати.

***

Ще довго – після трагічного дня 17 липня 1999 р. – я ловив себе на думці: ось про це треба б обов'язково поговорити з Мацюком. Влітку цього ж року вістка про те, що «всі пішли на похорон директора» (я говорив з архівом по телефону з Херсонщини) викликала в мене справжній шок. Ще й тому, що не так давно, в червні 1999 р., ми зустрічалися у Варшаві на похороні його матері Розалії Сівінської, хранительки давніх галицьких звичаїв і традицій.

Мені важко сказати, коли ми познайомилися. Очевидно, це був початок 60-х років, у архіві. Отже – не менше 35 років доброго і близького знайомства. Близького – бо ж не раз обговорювали наукові та ненаукові справи ще до того, як він став директором, доктором, професором. Я кілька тижнів на початку 70-х, під час дуже дощового сезону, мешкав у його хаті в Трускавці. Ми разом – також з Олегом Купчинським – ходили по довколишніх лісах, шукаючи слідів фортець та інших укріплень (тоді вже зароджувалася друга Орестова пасія – дослідження замків).

Може, тому знав я дещо і про його нелегке життя. Про трагічну смерть батька, сільського вчителя, вбитого польською боївкою під час війни. Про його довгий шлях до історичної науки. Бо починав він дуже нетипово: від економічного факультету Львівського сільськогосподарського інституту, від економіста-плановика Золочівської машино-тракторної станції. Та нахил до історії, до гуманітарних наук, переміг. Так виникло 38 років праці в Центральному державному історичному архіві (з них дев'ять – директором, а першою була посада звичайного архіваріуса).

¹² Про це, зрештою, написав і сам автор монографії. Див.: *Мацюк О. Історія українського паперу.* – К., 1994. – С. 29.

Складні перипетії особистого життя та майже постійний політичний шантаж, який висів над ним від кінця 60-х до кінця 80-х років, не лише гальмували його наукову працю (деколи вона проходила немов якимись стрибками), але й перешкодили Орестові захиститися зразу після виходу в світ 1974 р. його дослідження й альбому «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)». Він це зміг зробити лише через двадцять років уже в незалежній Українській державі – зрештою, захиститися блискуче, перескочивши через кандидатський ступінь.

***

17 грудня 1999 р. Центральний державний історичний архів України у Львові провів науковий семінар, присвячений пам'яті О. Мацюка. Тоді там було сім доповідей про його наукову та науково-організаційну працю. 10 грудня 2000 р. наукова громадськість відзначила в органному залі Львівської обласної філармонії день його пам'яті. Тоді й народжувалася думка зібрати статті про О. Мацюка та з ділянок, в яких він працював, а також спогади колег і друзів, щоб опублікувати їх окремою книжкою. Бо постать Ореста Мацюка, його наукова творчість заслуговують такого видання.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК

ДОСЛІДЖЕННЯ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В останні роки помітно пошвидко зросло дослідження в Україні. До сходознавчої тематики звернулися українські історики та філологи. Центральне місце у ній, цілком зрозуміло, займає проблема зв'язків України з народами Сходу, а також питання про т. зв. «український орієнт», тобто про ті східні народи, міграція яких на Захід здійснювалася через територію України і перебування яких в українській землі залишило більший або менший слід в її історії.

Сходознавча тематика, пов'язана з територією Східної Європи, привертає також увагу закордонних учених. Дослідженнями з цього питання займається один з найвидатніших сучасних мовознавців-алтаїстів, професор Вашингтонського університету в Сіетлі (США) О. Прицак. Його праці, написані на підставі використання різноманітних (за мовою і змістом) східних та західних джерел, увійшли до «золотого фонду» світової алтаїстики¹. Вони здобули прихильну оцінку радянської науки. Слід підкреслити, що проф. О. Прицак підтримує постійні зв'язки з радянськими вченими-сходознавцями. У серпні 1960 р. він був учасником XXV Міжнародного конгресу сходознавців у Москві.

Для наукового методу О. Прицака характерний підхід до мовних фактів як до певного історико-культурного явища. Тому більшість його праць, написаних, здавалося б, на вузькі мовознавчі теми, має певне значення для історичної науки. Крім цього, з-під його пера вийшов ряд історичних праць, у яких велика лінгвістична ерудиція автора в багатьох випадках допомогла правильно розв'язати складні й заплутані дослідницькі питання.

Праці О. Прицака, що друкувалися в різних, здебільшого важкодоступних сходознавчих виданнях багатьох країн, мало відомі українським історикам. Мета даного короткого огляду – ознайомити наукову громадськість з основними дослідженнями сходознавця-алтаїста, особливо з такими, що стосуються вивчення східних джерел з історії Східної Європи в цілому та України зокрема.

О. Прицак охопив тематикою своїх досліджень велике коло проблем, пов'язаних з історією і культурою тих степових племен, які протягом багатьох століть займали велетенські простори Східної і Центральної Азії, але під впливом різних внутрішніх і зовнішніх факторів мігрували у західному напрямі, захоплюючи під своє панування територію Східної і навіть Центральної Європи. Дослідник вивчає минуле гунів, болгарів, огузів, половців та інших тюркських народностей, що починаючи з IV ст. н. е. появляються на східноєвропейській історичній арені.

---

¹ Галузь мовознавства, що займається дослідженням алтайської групи мов, яка об'єднує тюркські, тунгузькі і монгольські мови.

Дослідженню джерел до історії гунів О. Прицак присвятив ряд статей. З історією азійських гунів пов'язані його статті «Хун – народна назва сюн-ну»² та «24 та-чень. Дослідження з історії й адміністративного устрою держав сюн-ну»³. У першій з них розглядається еволюція назви гунів протягом X ст. до н. е. – I ст. н. е. та передавання її у візантійських, латинських, сирійських, вірменських та інших джерелах.

Більш узагальнюючий характер має праця О. Прицака «Культура і мова гунів»⁴, у якій він на підставі філологічних та історичних даних підтримує думку про ідентифікацію азійських хуннів та європейських гунів.

Після смерті Атілли (453 р.) центр гунської держави, на думку О. Прицака, на деякий час перемістився на територію України. Болгарські держави, які лише пізніше виникли у Східній Європі – Велика Болгарія на Кубані (у першій половині VII ст.), Волзька Болгарія (знищена монголами у XIII–XIV ст.) та Дунайська Болгарія (заснована в 679 р., пізніше слов'янізована) – це спадкоємці гунської держави, а сучасні чуваші і, деякою мірою, балкарці – далекі потомки гунів-болгар.

З періодом панування гунів на території України тісно пов'язана тема статті «Одне гунське слово»⁵, в якій автор аналізує гунську назву Дніпра – Вар, а також наводить відомості про тюркські назви цієї ріки, в основі яких лежить кипчацьке слово *Özö*. І гунське *Var*, і кипчацьке *Özö* означають «ріка» (в розумінні певної, точно окресленої, визначеної ріки).

Назва іншої великої східноєвропейської ріки – Волги – досліджується в статті «Титул Атілла»⁶. У візантійських, т. зв. єврейсько-хозарських, мусульманських, монгольських, середньовічних західних джерелах ця ріка згадується під назвами Атілла, Тіл, Ател, Ітіл (та інші варіанти, паралелі до яких можна знайти також у сучасній українській лексиці), що означає «велика ріка», «море». Це слово, вжите як титул гунського володаря, повинно було підкреслювати універсальність (немовби «океанічність») його влади.

Одночасно з проблемою гунів О. Прицак досліджує мовну культуру, історію їхніх потомків – болгарів. Фундаментальне значення має його праця «Список болгарських князів і мова протоболгарів»⁷. В основу монографії покладено джерелознавче дослідження дуже важкої для розшифрування і коментування пам'ятки, т. зв. переліку болгарських князів (три списки якого зберігаються в Москві), складеного, на думку дослідника, гунно-болгарською мовою в VII–IX ст.

О. Прицак вважає, що датування років панування князів у переліку дається згідно з циклічним календарем, у якому окремі роки позначаються назвами дванадцяти тварин. На підставі цього календаря він встановлює дати панування гунсько-болгарських князів II, V, VII ст. (Велика Болгарія на Кубані) та VIII ст. (Дунайська Болгарія).

² *Pritsak O. Hun. Der Volksname der Hsiung-nu // Central Asiatic Journal. – Hague; Wiesbaden, 1959. – Vol. 5. – № 1. – P. 27-34.* З технічних причин при транскрипції східної ономастики (в тексті повідомлення і в підрядковій бібліографії) застосовуються деякі спрощення.

³ *Die 24 Ta-ch'en. Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche // Oriens Extremus. – Hamburg, 1954. – Vol. 1. – № 2. – S. 178-202.*

⁴ *Kultur und Sprache der Hunnen // Festschrift für D. Čyževskij zum 60. Geburtstag. – Berlin, 1954. – S. 238-249.*

⁵ *Ein hunnisches Wort // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Wiesbaden, 1954. – Bd. 104. – S. 124-135.*

⁶ *Der Titel Atilla // Festschrift für M. Vasmer zum 70. Geburtstag. – Berlin; Wiesbaden, 1956. – S. 404-419.*

⁷ *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955. – 102 s.*

Пропоноване О. Прицаком датування для VIII ст. частково підтверджується візантійськими джерелами. На думку автора, у Волзькій Болгарії в XI–XIV ст. існували дві мови – гунсько-болгарська розмовна мова низів і тюркська (огузо-кипчацька) мова ісламізованої верхівки.

Праця «Список болгарських князів і мова протоболгарів» викликала дискусію в колах істориків і мовознавців. Відгук цієї дискусії – полемічно загострена стаття О. Прицака «Відомості Кашгарі про мову болгарів»⁸, в якій він повернувся до питання про хронологію панування болгарських князів та про характер мовознавчих даних про болгарів, які збереглися в «Дівані» видатного філолога XI ст. Махмуда Кашгарі⁹.

Безпосереднє відношення до дослідження письмових джерел з історії волзьких болгарів має стаття О. Прицака «Болгаро-чуваське. Вісім нотаток про надмогильні написи волзьких болгарів у XIII–XIV ст.»¹⁰. До неї додано «Короткий вступ в епіграфіку волзьких болгарів», в якому автор розглянув питання про територію поширення, хронологію, а також мову, письмо і побудову надмогильних написів. Пояснення походження кількох болгарських слів, що мають історико-культурне значення, дав О. Прицак у статті «Болгарські етимології»¹¹.

З гунсько-болгарською проблематикою пов'язана його стаття «Одна алтайська назва Києва»¹², у якій коментується недавно відкрите арабське джерело – опис подорожі Абу Хаміда Ал-Гарнаті по Східній Європі в 1130–1154 рр. Автор дослідив питання про походження і значення назви Ман, Кермен, під якою Київ згадується в монгольських джерелах XIII ст., у творах мусульманських істориків XIV–XV ст., а також в інших письмових пам'ятках (вперше під назвою «Манкарія» Київ згадується 1143 р. в книзі сицилійця Нілуса Доксопатра). О. Прицак вважає, що назва слов'янської столиці, в якій у 1153 р. перебував Абу Хамід, звучить Гур Кермен, що означає (як і Ман Кермен) «Велике місто» та походить з болгарської мови.

Історії огузів (літописних торків), які в 985 р. були союзниками Володимира Святославича під час його походу на Волзьку Болгарію, а в XI–XII ст., після печенігів, стали новими мешканцями українського степу, стосується стаття «Занепад держави огузького ябгу»¹³.

З минулим половців пов'язані рецензії О. Прицака на «Команський словник» датського сходознавця К. Гренбека¹⁴ та на книгу «Половецько-слов'янські мовні зв'язки» польського мовознавця А. Зайончковського¹⁵. О. Прицак вказує, що в т. зв. «Команському кодексі», половецькій пам'ятці кінця XIII – початку XIV ст., вперше

⁸ Kasgaris Angaben über die Sprache der Bulgaren // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Wiesbaden, 1959. – Bd. 109. – S. 92–116.

⁹ Про Кашгарі див. також статтю О. Прицака: Mahmud Kasgari kimdir? [Хто такий Махмуд Кашгарі?] // Türkiyat Mecmuası. – Istanbul, 1953. – Vol. 10. – P. 243–246.

¹⁰ Bolgaro-Tschuvaschica. Acht Noten zu den Wolga-Bulgarischen Grabinschriften des 13–14 Jhs. // Ural-Altische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1959. – Bd. 31. – S. 274–314.

¹¹ Bolgarische Etymologien I–III // Ibid. – 1957. – Bd. 24. – S. 200–214.

¹² Eine altaische Bezeichnung für Kiew // Der Islam. – Berlin, 1955. – № 1. – Bd. 32. – S. 1–13.

¹³ Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu // Mélanges Fuad Köprülü. – Istanbul, 1953. – P. 390–410. Ябгу – титул володаря огузької держави.

¹⁴ [Рецензія на:] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942 // Der Islam. – Berlin, 1952. – Bd. 30. – № 1. – S. 111–113.

¹⁵ [Рецензія на:] Zajaczkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – Wrocław, 1949 // Ibid. – S. 117–121.

зафіксовано слово «козак», яке, на думку автора, половці запозичили тоді за посередництвом слов'ян.

Ряд праць О. Прицака має загальний, значною мірою синтетичний характер, їх зміст розрахований на те, щоб обґрунтувати поняття «алтайські народи» як одне історико-культурне і мовне ціле (подібно до того, як існує поняття спільності індоєвропейських народів). Серед подібних праць на перший план висувається монографія «Племінні назви і титули алтайських народів»¹⁶, до речі, добре відома радянській історичній науці¹⁷.

На особливу увагу заслуговують ті місця праці, в яких висвітлюються спільні риси суспільного та державного ладу алтайських народів і розглядаються, зокрема, такі питання, як організація держави на основі подвійного королівства, чотириступеневість племен, ставлення їх до аграрного населення підкорених країн тощо.

Дослідженню питання про співвідношення між символікою сторін світу, правої та лівої сторони, кольорів та визначенням рангів у племінній організації кочових народів, присвячені такі статті О. Прицака, як «Орієнтування та символіка кольорів. До питання про кольори в назвах алтайських племен»¹⁸ і «Кара. Дослідження про тюркську символіку правої сторони»¹⁹. Подібні праці мають чимале значення для топонімічних і етнімічних досліджень, пов'язаних з територією України (наприклад, для пояснення назв Біла, Червона і Чорна Русь, білі і червоні хорвати; літописні «синяя» і «пегая» орда і т. п.).

Наукова зацікавленість О. Прицака не обмежується алтаїстичною проблематикою. У статті «Перший турецько-український союз (1648)»²⁰ він, на підставі аналізу турецьких джерел, приходять до висновку, що влітку (мабуть, у червні) 1648 р. в Стамбулі представником Б. Хмельницького полковником Ф. Джалалією був укладений договір про союз з Туреччиною. Після публікації згаданої статті, питання про датування встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків між Україною і Туреччиною (це питання протягом довгого часу вважалося дискусійним) можна вважати остаточно вирішеним²¹.

Самостійне значення мають додані до статті екскурси про українсько-турецькі відносини в минулому, про історіографію цього питання з переліком турецьких історичних праць 20–40-х рр. ХХ ст. та про турецькі назви для України й українців.

З розсіяних по різних статтях згадок можна зробити висновок, що в даний момент проф. О. Прицак працює над завершенням кількох великих монографій (наприклад, над «Історичною топографією Волзької Болгарії», над «Історією гунів»), а

¹⁶ Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker // Ural-Altische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1952. – Bd. 24. – S. 49-101.

¹⁷ Див., наприклад: Гумилев Л.Н. Хунну. – Москва, 1960. – С. 75; Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 421-422.

¹⁸ Orientierung und Farbsymbolik. Zu der Farbenbezeichnung in den altaischen Völkernamen // Saeculum. – Freiburg; München, 1954. – Bd. 5. – № 4. – S. 376-383.

¹⁹ Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik // Zeki Velidi Togan'a armagan. – Istanbul, 1955. – P. 239-263.

²⁰ Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 266-298.

²¹ В. Голобуцький, наприклад, вважає, що дипломатичні відносини між обома країнами були встановлені лише восени 1648 р., а договір про союз був укладений у 1649 р. (див. його книгу: Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962. – С. 177-178). Очевидно, В. Голобуцький не був знайомий зі згаданою статтею О. Прицака.

також над продовженням попередніх праць (наприклад, над другою частиною дослідження «Племінні назви і титули алтайських народів»). Вже тепер можна сказати, що вихід у світ таких капітальних праць стане значним вкладом в історіографію Східної Європи²².

Публікується за виданням: *Корибут С. [Дашкевич Я.Р.]*. Дослідження з джерелознавства Східної Європи // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 6. – С. 81-83.

Для Омеляна Прицака. Мемуарний жмуток до 75-річчя

Великим ученим злагоджений панегіричний хор не потрібний. Їх життя, науковий, організаційний, громадський подвиг, що перетворюються у взірць для наслідування – вище будь-яких панегіриків. До таких видатних постатей на фірмаменті української – і світової – гуманітарної науки належить Омелян Прицак. Про його біографію та про праці різноманітних, часом дуже неочікуваних, напрямів, ще писатимуть окремі дослідження. Для мене ж знайомство з Омеляном, з його науковою діяльністю чітко ділиться на два етапи: заочний і, так сказати б, очний. Обидва відрізки часу досить довгі, насичені здобутками повноцінних наукових і позанаукових, близьких і, смію сказати, дуже дружніх зв'язків. Сьогоднішній жмуток мемуарних етюдів присвячую першому, заочному, періодові, коли, в основному, віддаль між нами визначалася тисячами кілометрів, що не перешкодило плести міцну нитку взаємних наукових зацікавлень – і взаємної симпатії.

***

Як це дуже часто буває в науковому, та не лише науковому, світі, моє знайомство з О. Прицаком почалося з його ранніх друкованих праць, що ще перед Другою світовою війною дійшли до моїх рук, рук молоденького львівського гімназиста. Праці були з дуже віддалених ділянок: про арабську карту Ідрісі – у журналі Наукового товариства ім. Шевченка у Львові «Сьогочасне і минуле» (Львів, 1939. – Ч. 2); про Івана Мазепу і княгиню Анну Дольську – у збірнику Українського наукового товариства у Варшаві «Мазепа» (Варшава, 1938. – Т. 2); та, врешті, про рід Скоропадських – у гетьманському збірнику: За велич нації. – Львів, 1938 (недавно ось передруковану, треба шкодувати, не дуже доладно, в книзі: Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К., 1993). Не буде перебільшенням сказати, що праці ці заповнили мою молоду уяву – вони були співзвучні з деякими моїми ще не дуже ясними й усвідомленими бажаннями. Про Схід і дослідження Сходу я мріяв вже в тамті часи, «зондуючи» через доброго приятеля мами (Олени Степанів) арабіста, професора Віденського університету В. Чермака можливості навчання у Відні саме на орієнталістиці (з цих відважних мрій нічого не вийшло – перешкодила війна). Стаття про Анну Ходоровську-Дольську спонукала мене обстежити близький до нашого помешкання

²² За межами даного огляду залишився ряд праць О. Прицака мовознавчого характеру, серія нарисів про різні тюркські мови, вміщена в: *Philologiae Turcicae Fundamente.* – Wiesbaden, 1959. – Vol. 1 (пор. рецензію на них у журналі «Вопросы языкознания» (Москва, 1962. – № 1. – С. 102-118), а також велика група досліджень, пов'язаних з історією держави Караханідів у Середній Азії.

костел св. Антонія, де в захристії зберігався портрет героїні О. Прицака. Плаhti генеалогічних таблиць гетьманського роду вплинули своєю новизною на мене і відкрили принади спеціальних історичних досліджень, яким вже пізніше я присвятив чимало часу і зусиль.

Через Львів котилися хвилі війни, зі сходу на захід та з заходу на схід. Важкі німецькі окупаційні будні, затавровані голодом, полюванням на людей, кривавим терором, примушували нас, досить ще тоді численний гурт львівської інтелігенції, вихованої на патріотичних і національно консолідуючих традиціях (ще позапартійних та позаорганізаційних, які фанатичні прихильники певних догматичних формул намагалися руйнувати – і, врешті-решт, ці традиції зруйнували), збиратися майже кожного тижня у Літературно-мистецькому клубі Львова. Розташований у центрі міста (тепер це вул. Січових Стрільців, 10) у приміщенні колишньої масонської ложі (його займає в наш час капела «Трембіта»), він притягав спрагнених на інтелектуальну поживу. Лекції, дискусії, під час яких виринали й дуже відомі імена (1943 р. – це рік масового ексодусу української інтелігенції з Харкова, Києва, інших міст на Захід; проміжною станцією був Львів). У львівському Літературно-мистецькому клубі у лютому – березні 1943 р. я, гімназист VII (передостаннього) класу гімназії, вперше, так сказати б, віч-на-віч зустрівся з магістром Омеляном Прицаком. Засідання клубу відбувалися переважно у великому залі (де був той основний зал колишньої масонської ложі), часом у невеликому закапелку, до якого заходили із залу. Часи були неспокійні – одного вечора до залу «заглянула» польська озброєна боївка, збираючи грошовий (на щастя, лише грошовий) гараж з присутніх. О. Прицак читав свої реферати з циклів «Переломові моменти в історії України» та «Формація української нації» у закапелку. Атмосфера засідання збереглася у мене в пам'яті досі – подовгувата трикутна кімната з якимись 15-20 слухачами, стрункий юнак у великих круглих окулярах, з кількома аркушами паперу в руках та великим, дуже містким коричневим портфелем біля ніг. Моя мати і я сиділи в кріслах напроти – і тому ця фотографія так чітко закріпилася у моїх враженнях. Недавно я перечитував докладний виклад цих рефератів у тогочасній пресі (Львівські вісті. – 1943. – 24-25, 28 лютого – 1-3, 7-8 березня). О. Прицак багато уваги приділяв східним компонентам в етногенезі українців. Німецька влада незабаром заборонила реферати – бо навіщо ж було займатися початками української нації?

Вже тоді ім'я Омеляна, талановитого і прискіпливого дослідника, знавця багатьох мов (пам'ятали, як ще перед війною він шукав собі у Львові вчителя гебрайської), було на устах багатьох. Йому майже чудом вдалося врятуватися від воєнної завірюхи та повернутися до наукового життя. Ті, що знали його ближче (особливо середовище Наукового товариства ім. Шевченка, яке продовжувало існувати під час окупації у якомусь напівпідпільному режимі), сприйняли це з великою полегшею.

***

Минуло чимало років. Після повернення з ув'язнення в Казахстані (де я також не забував про свої сходознавчі зацікавлення, вивчаючи, з підручником в руках і на практиці, казахську мову та пригадуючи уламки китайської в спілкуванні з в'язнями-китайцями – китайську і трохи турецьку я студіював під час студентських років у Львівському університеті ім. І. Франка), а вже в академічному середовищі (в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові) намагався культивувати свої зв'язки зі Сходом та із сходознавчою тематикою. Так з'явилися вірменські контакти і серія статей на вірменські й вірмено-кипчацькі сюжети. Незважаючи на, в принципі, вороже ставлення в Академії

наук УРСР до відродження сходознавства (сходознавство вважалося елітарною наукою, займатися якою мали, в першу чергу, в Москві та Ленінграді – з великими муками та долаючи впертий спротив, виникали сходознавчі центри навіть там, де вони органічно вписувалися в профіль наукових досліджень – у Тбілісі, Єревані і навіть у Ташкенті), я намагався, по можливості, популяризувати, хоча б невеликими дозами, східну тематику на сторінках українських наукових видань, стимулювати у такий спосіб зацікавлення контактами України зі Сходом, що були чи не визначальними для України протягом багатьох століть. У другій половині 50-х – на початку 60-х років мені вдалося встановити наукові, більше цього, приятельські стосунки із сходознавцями-українцями (Андрієм Ковалівським у Харкові, Віктором Филоненком у П'ятигорську), росіянами (Тимофієм Груніним, близьким співробітником А. Кримського в минулому, у Митищах під Москвою, Зоєю Груніною в Москві), вірменами (Девонном Хачікяном, Варданом Грігоряном і багатьма іншими у Єревані, Гайком Берберяном у Парижі), поляками (Едвардом Триярським у Варшаві), угорцями (Едмандом Шюцом у Будапешті) та з представниками інших сходознавчих осередків. Редактор журналу «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (під цією казенною назвою було закамфльовано справжнє наукове видання солідного рангу; пізніше журнал змінив назву на «Архіви України», а після реакції початку 70-х років його наукове обличчя затерли) Іван Бутич віддав мені сторінки свого журналу під сходознавчі сюжети. Так, як і під іншу тематику. Це посприяло на початку цих же 70-х років висуненню звинувачення, що «Дашкевич, користуючись десятком псевдонімів, перетворив “Архіви України” на свій журнал». Зупиняюся на цих обставинах докладно, щоб пояснити, в яких умовах з'явилося ім'я О. Прицака в українській т. зв. радянській науковій пресі. А в зв'язку з цим змушений зупинитися також на власній особі більше, як цього хотілося б.

Моє листування з О. Прицаком почалося у 1963 р., коли він перебував ще у Гамбурзі. Я просив відбитки його праць – і незабаром прийшов пакет, що справив велику радість, бо сходознавчі журнали, в яких він друкувався, неможливо було здобути в Україні. Дуже хотілося з науковими досягненнями О. Прицака познайомити українські наукові кола. Порадившись з І. Бутичем, я склав огляд надісланих праць. Він був опублікований під нейтральною назвою «Дослідження з джерелознавства Східної Європи» та за підписом «С. Корибут» у згаданому вище «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (К., 1964. – № 6). Це був єдиний, наскільки мені відомо, доброзичливий і нормальний огляд його праць, вміщений в українській т. зв. радянській науковій пресі. Огляд читали (це я знаю), але боялися покликатися навіть на нього, не кажучи вже про те, щоб звертатися безпосередньо до перелічених у ньому сходознавчих праць, хоча вони й стосувалися історії України часів середньовіччя та нового періоду. У 1960-х рр. ім'я О. Прицака в наукових працях, які друкувалися в Україні, замовчували. У 70–80-х це ім'я, що здобуло світову славу, ігнорувати стало не під силу. Його почали згадувати ті, що займалися контрпропагандою (був відділ «Зарубіжної історіографії» в Інституті історії АН УРСР), але обов'язково з лайливими епітетами «буржуазно-націоналістичного» вченого. Характерно, що й тут тон задавала Москва. Добре пригадую псевдонаукову дискусію з О. Прицаком, яку провели на сторінках московських «Известий» (1970 р., 1 серпня) акад. С. Сказкін та доктор історичних наук Л. Бескровний. Йшлося про відгук О. Прицака на написану В. Пашуто книгу «Внешняя политика Древней Руси», яку висували тоді на Державну премію СРСР. Доречно, мабуть, навести в оригіналі відповідну цитату (тим більше, що про критику О. Прицака

пам'ятають досі в середовищі російських істориків, хоча блиск написаної у великодержавній манері книги В. Пашуто давно пригас, а український її критик, виявилось, мав рацію): «Книга В.Т. Пашуто [...] не случайно встречает не только одобрительные отзывы зарубежных друзей, но и злобные отклики врагов. Голос тех, кому эта книга не по душе, громче всего прозвучал со страниц гарвардского журнала “Критика”. Востоковед – эмигрант Омелян Притзак (так у тексті. – Я. Д.) писал об этой книге: “Эта работа тщательно выполнена, прекрасно изготовлена и является энциклопедической по своему размаху, но крайне дезориентирующей. Здесь мы сталкиваемся с последней фазой советской академической науки, одновременно великолепной в своей организованности и худшей в своей концептуальности”. Господину О. Притзаку не подходит та Русь, что предстает, согласно документальным источникам, великой державой средневекового мира, которая “ведома и слышима всеми концами земли”. Его больше устраивает Русь без государства и внешней политики. Он мыслит ее в категориях догматического норманизма». Нічого підкреслювати, що ці закиди на адресу О. Прицака просто висмоктані з пальця – але сигнал, як треба ставитися до його наукових праць, було дано. Про те, в якому стилі писали про нього в Україні 1980-х рр. різні автори, мабуть, спеціально згадувати не варто. Все це пам'ятаю досі. По-своєму, це все було б смішно, якщо б одночасно не було частиною змурованого негідними руками бар'єра, який мав відділяти гуманітарні науки України від наукових надбань західного світу.

***

Ми обмінювалися науковою літературою, я вислав О. Прицакові – спершу до Федеративної Республіки Німеччини, а потім до США – новинки нашої літератури, відбитки своїх статей. Це був досить жвавий обмін, аж доки драконівські обмеження на висилку літератури 80-х років не поклали йому край. Щастя, що якимось без особливих перешкод можна було листуватися; ці десятки листів Омеляна, писаних часом у дуже важкий для нього час – складних операцій, хвилювань за матір, несправедливих і часто дуже ненаукових нападів на нього чужих і своїх, листів, заповнених дослідницькою інформацією, відомостями про свої плани і наміри, вдумливими і глибокими порадами та пропозиціями для мене – становлять тепер золотий фонд мого епістолярного архіву. Вони чекають видавця. У мене була неодноразова нагода відвідати матір Омеляна – пані Емілію. Спершу в маленькому, я б сказав мініатюрному, домику на тодішній східній окраїні Тернополя; потім на іншій міській окраїні в Дрогобичі (де вона і лягла на вічний спочинок). Зустрічалися з нею у Львові. Вона завжди жадібно ловила кожне слово про свого великого сина, розпитувала, про що він писав у листах до мене. Омелян мав один раз можливість зустрітися з матір'ю на рідній землі у 1959 р. Під час перебування у Варшаві (він зупинявся у згаданого вище Е. Триярського) йому вдалося отримати візу до СРСР. Перебування тоді в Україні, зокрема у Львові, мало приємні та неприємні акценти. До приємних належала його блискуча доповідь в Інституті суспільних наук АН УРСР, де він міг переконатися в сердечному ставленні до нього рядових наукових працівників. До неприємних акцентів – постійне стеження відповідних органів. Його перебування у Львові перетворилося в невелику сенсацію. Та за кілька днів він знову опинився по тамтому боці залізної завіси. З наукових контактів на частково академічному рівні, про які говорилося, нічого не вийшло. Мене тоді не було у Львові, – й наші зв'язки розвивалися далі в заочному режимі.

О. Прицак належав до тих вчених-приятелів, що стимулювали мою наукову творчість, сприяючи публікації праць за кордоном – у Західній Німеччині, в США. І це

незважаючи на труднощі, які поступово зростали. Траплялися також трагікомічні моменти. О. Прицак запросив мене взяти участь у пам'ятній книзі, яка видавалася на честь видатного польського сходознавця, караїма за національністю, Ананія Зайончковського – до його шестидесятиріччя. (З ним особисто я познайомився трохи пізніше у Польщі, під час відвідин Орієнталістичного інституту Польської академії наук, яким керував А. Зайончковський). До Гамбурга я вислав, зрештою цілком легально, текст моєї статті «Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenets Podolsk (1559-1567) as a Cultural and Historical Monument», що й була вміщена 1965 р. в редактованому О. Прицаком міжнародному журналі «Ural-Altäische Jahrbücher» (т. 36, зошит 3-4). Ось тут і розгорівся скандал. Вже коли моя стаття була надрукована в Західній Німеччині та відбитки відправлені мені, їх перехопили по дорозі до Інституту суспільних наук, де я працював на посаді бібліографа, а відповідне донесення скерували до ректора Львівського університету ім. І. Франка Миколи Максимовича. У цей час, завдяки зусиллям завідуючого відділом науки і культури ЦК КП України Юрія Кондуфора (про що він відкрито заявив в Інституті суспільних наук), інститут було виведено зі складу Академії наук та перепідпорядковано Львівському університетові, що, очевидно, погіршило становище інституту. Так я опинився в кабінеті ректора, електротехніка за фахом, доктора за написаною чужою рукою дисертацією, погромщика українського буржуазного націоналізму в стінах та поза стінами університету, насправді людини дуже далекої від університетської науки, відомого у колах львівської інтелігенції під кличкою «товарищ Мужкіх». Прізвисько виникло в курйозний спосіб: на одній дуже високій нараді у Львові, на якій виступав ректор, позальвівського виступаючого поінформували, що перед ним доповідав «муж Кіх» (тобто – про що не сказали – чоловік Марії Кіх, заступниці голови Верховної ради УРСР, завдяки якій М. Максимович та його рідні робили свою кар'єру); наївний виступаючий, цитуючи свого попередника, назвав його «товарищем Мужкіхом». Розлютований, червоний мов грань ректор прочитав мені лекцію про «зрадника» Омеляна Прицака, з яким я підтримую контакти (ректор мав про це досить добрі відомості, зрозуміло якого походження), та вимагав від мене признання, що «Ural-Altäische Jahrbücher» – явно антирадянське видання, бо в назві згадані Урал та Алтай, як відомо, гори, розташовані на території Радянського Союзу... При цій нагоді я отримав сувору догану.

На моєму листуванні з О. Прицаком це не відбилося, бо відкрито наказати мені припинити зв'язки якимось не наважувалися, але, без сумніву, наші відносини ускладнилися. Тепер я був змушений, посилаючи свої праці для друку у редактованих О. Прицаком виданнях (у «Harvard Ukrainian Studies», «Harvard Series in Ukrainian Studies»), оформляти їх у вигляді серій довжелезних, писаних дрібним почерком листів. Омелян мав з ними багато клопоту – листи треба було передрукувати на машинці, формувати з них статті. Та він завжди дуже доброзичливо ставився до моєї контрабандної наукової діяльності – і статті з'являлися друком у Західній Європі та за океаном, правда, спершу лише під криптонімами та псевдонімами. Таку «тактику», зрештою, я змушений був застосовувати також при друкуванні інших своїх праць, переважно з вірменознавства та тюркології, у Франції, Португалії, Швейцарії, Західній Німеччині, а навіть Польщі й Чехословаччині.

Мене мучило сумління, що я не можу віддячити нічим рівновартним. Правда, з'явилася нагода бути посередником – і я намагався її використати. О. Прицак запропонував видати в Києві своє дослідження про «Слово о полку Ігоревім», і я розпочав

про це переговори з тогочасним (від 1963 р.) віце-президентом АН УРСР акад. Іваном Білодідом. Не знаю, чи моя особа як посередника була обрана вдало, бо віце-президент був дуже чутливий на різні політичні відхилення (та ще й лютий на мою рецензію на публікацію виданої його Інститутом мовознавства АН УРСР збірки «Українські грамоти XV ст.» в «Архівах України» (1966. – № 6); один його підручний погрожував тоді редакторові І. Бутичеві: «А ви знаєте, кого ви друкуєте!»), але й особи самого автора дослідження про «Слово», здається, вистачало, щоб вивести І. Білодіда з рівноваги. Я отримав коротку письмову відповідь: передати авторові, що справа видання його праці в Києві розглядатиметься у випадку, якщо вона спершу буде опублікована за кордоном. Відповідь – чи відплату – безпосередньо собі я отримав незабаром: 1971 р. І. Білодід власноручно викреслив моє прізвище з програми наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження Агатангела Кримського, вже після того, як я отримав запрошення взяти в ній участь.

***

Періодично – й цілком несподівано – я натрапляв на сліди Омеляна Прицака у Львові. Ще коли я працював в Інституті суспільних наук, під час ремонту третього поверху будинку (тепер це вул. Винниченка, 24) в одній із кімнат знайшли замасковану схованку – кілька полиць у стінній шафіці, заклеєній ззовні для непомітності шпалерами. Там були рукописи різних праць, картотеки з часів, коли в будинку містилося Наукове товариство ім. Шевченка, вдруге зліквідоване у 1944 р. Тут були й папери О. Прицака, покриті характерним дрібним кругленьким почерком, його картотеки арабських термінів, топонімів. Доля цих матеріалів, переданих дирекції Інституту, тепер невідома. Працюючи в архіві, натрапив я на машинопис його матеріалів під заголовком «Кітаб тақвīm аль-бульдāн» Абу-аль-Фіда (XIV ст.) про Україну і суміжні землі» (41 с.). Це дослідження (тепер зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. – Ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка»), оп. 1, спр. 1786), наскільки мені відомо, досі не публікувалося. Та набагато важливіші й цінніші були живі свідки його доеміграційного перебування у Львові: акад. Іван Крип'якевич та його сини (саме від них я отримав гамбурзьку адресу О. Прицака), його приятель зі студентських років історик Володимир Борис, доцент Львівського університету. Інші ж не дуже рекламували своє знайомство в минулому з відомим, але проскрибованим вченим.

Після організації в складі Гарвардського університету Українського дослідного інституту, створення якого при одному з найпрестижніших університетів США могло бути під силу лише такому вченому з світовим іменем та велетенським науковим авторитетом, яким володів О. Прицак, він протягом ряду років вперто і наполегливо робив спроби вирвати мене із-за залізної зависи на тимчасову або постійну працю до Гарвардського університету. З винахідливістю зручного тактика він міняв заходи, способи, методи. Після запрошення на професора-гостя українських катедр чи співробітника Українського дослідного інституту виник проект окремої катедри української історіографії-бібліографії-книгознавства, яку я мав очолити. Тому, що згадка про українську установу, яка запрошувала, могла діяти навпаки, О. Прицак зробив заходи через відомого вірменіста Роберта Томсона, щоб запросити мене на кафедру вірменської історії факультету близькосхідних мов та цивілізацій Гарвардського університету. Всі запрошення акуратно надходили, переважно, шляхом передачі. О. Прицак порушив з цієї метою також своїх колег у Парижі – знаного тюрколога Олександра Беннігсена,

який надіслав мені запрошення викладати у Франції. Пам'ятаючи про моє довге, хронічне безробіття, особливо після 1978 р., О. Прицак не забував також про мої щоденні наукові – та й ненаукові – потреби. Переді мною лежить велика течка запрошень, пов'язаних з цими турботами О. Прицака, до гарвардської магнітної картки-перепустки включно. Мені здається, що таке настирливе бажання вирвати мене у тогочасний «вільний світ», поєднане зі справді терпеливим, дружнім та делікатним піклуванням, відкриває ще одну рису, притаманну великому вченому. Однак залізна завіса та її вірні слуги цупко тримали мене – зеленої вулиці не було. Акція «порятунку Дашкевича», яку зініціював та очолив О. Прицак, дати результати в тогочасних умовах не могла.

У 1980-х рр. наші зв'язки не обмежувалися листами та книжковими бандеролями. У Львові почали з'являтися близькі співробітники О. Прицака – Патриція Кеннеді-Грімстед, Франк Сисин, Віктор Остапчук. Завдяки їхнім розповідям заочний приятель і вчений перетворювався в чимраз реальнішу постать – невтомного дослідника, великого організатора науки, людини, здавалося б, невичерпної (незважаючи на важкі удари по його здоров'ю) енергії. Омелян Прицак часто був немов присутнім при наших наукових та ненаукових розмовах.

Ставлення до О. Прицака, його наукових досягнень, зокрема до його праць з різних – безмежно багатих – ділянок сходознавства, я мав можливість спостерігати з багатьох точок зору. В Україні, тій офіційно-науковій, що завжди підкорялася позанауковому тискові, ставлення було вороже. Все діялося згідно з класичною формулою *nemo propheta in patria sua*. Хоча дискусія довкола проблеми походження Русі (дискусія, в якій емоційні фактори та національні стереотипи відігравали дуже велику роль) в українській науковій пресі діаспори почалася ще у 1975 р. після інавгураційної лекції О. Прицака в Гарвардському університеті, Київ вперто не хотів брати цього до уваги. Лише вихід у світ першого тому «The Origin of Rus'» (1981) примусив спеціалістів від боротьби з «фальсифікаторами історії» зайняти певну позицію, зрештою, апріорно негативну. Та й вести полеміку на науковому рівні при занедбанні об'єктивного вивчення історії стародавньої Русі (це були часи підготовки до – і самого проведення – помпатичного та антиісторичного святкування 1500-річчя Києва, своє ставлення до якого проявив також О. Прицак) практично майже ніхто не був здатний. У Москві, при всій настороженості до О. Прицака та його праць, ставлення не було однозначним. У середовищі сходознавців, тюркологів у першу чергу, взагалі мовознавців, авторитет О. Прицака був велетенський. Це не раз зі мною підкреслював такий видатний представник тюркології, як Едгем Тенішев. До його прихильників, хоча деколи й завзятих полемістів, належав Ігор Добродомов. Великим приятелем був історик тюркології Федір Ашнін. Не треба забувати про те, що саме в Москві, на сторінках «Вопросов языкознания», вперше в Радянському Союзі з'явилася стаття О. Прицака про інтерпретацію тюркського графіті зі стіни київської св. Софії. У підготовку цієї статті до друку багато зусиль вкладала іраністка Гульсум Галімова. У тогочасному Ленінграді дуже високо цинив О. Прицака Нестор російської тюркології акад. Андрій Кононов. Історичне ж середовище не забувало про критику книжки В. Пашуто, а вихід у світ першого тому «The Origin of Rus'» сприйняло неприхильно. Я особисто передав цей том Володимирові Пашуто. Він утримався від коментарів (вже й пізніше, після прочитання книжки; зрештою, думаю, том, який я передав йому, не був для нього першим, раніше невідомим, примірником), а виступити з критикою доручив своїй учениці, скандинавістці Олені Мельніковій, яка в розмовах зі мною була багатослівнішою. В. Пашуто

був людиною дуже інтелігентною – він сильно пережив критику «Внешней политики Древней Руси» (про це свідчили висловлювання його дружини на ювілейних читаннях, присвячених 70-річчю з дня народження В. Пашуто, що проходили в Москві у квітні 1988 р.), але й не міг не визнати, що багато зауважень О. Пріцака були справедливими. У розмовах зі мною він, можливо, тому, на О. Пріцака не скаржився (хоча ми говорили і на цю дразливу тему), а від розгорнутої критики «The Origin of Rus'» таки утримався.

Не таким складним було ставлення до праць О. Пріцака в Закавказзі та в Середній Азії, а також у республіках Поволжя (Башкирії, Чувашії), Північного Кавказу (Кабардино-Балкарії). Згадую ті місця, де мені самому доводилося згадувати про О. Пріцака та його праці. Ім'я українського сходознавця там оточували – і оточують – великою пошаною. Мене не раз просили виготовляти копії його праць, бо на місці роздобути їх було просто неможливо. Чимало середньоазійських праць пересипано покликаннями на О. Пріцака. Пригадую, як міжнародна тюркологічна громадськість з напруженням чекала прибуття О. Пріцака на 29-ту сесію Постійної міжнародної алтаїстичної конференції в Ташкенті у вересні 1986 р. Учасники з цілого світу перепитували один одного, чи прилетить, чи не прилетить. Маючи гіркий досвід з перебування в Радянському Союзі у 1959 р., Омелян не прибув. А шкода. Бо виступ його на тій землі, що поволі почала виходити із-за залізної завіси, був би, без сумніву, його науковим та громадським тріумфом.

Схід Європи поволі, але й без вороття, міняв своє обличчя. Виникала надія, що мінятиметься також постать української науки, що вона врешті почне виходити з сліпої вулички, відроджуючи традиції об'єктивності, повноцінності й багатогранності. Та що серед діячів цього відродження не забракне й великого українського вченого Омеляна Пріцака. Для мене ж кінчався період нашого заочного знайомства, а почався час безпосередньої співпраці. Підсумки їй дасть майбутнє.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя // Східний світ. – К., 1994. – № 1-2. – С. 7-14.

ФАЇНА ПЕТРЯКОВА

ФАЇНА ПЕТРЯКОВА

Фаїна була особою популярною в колах науковців-мистецтвознавців, музейників, митців. Популярною не лише через екстравагантність в одязі, в поведінці з емоційними жестами та виразною мімікою, але перш за все через свої знання, критицизм, влучне слово.

З Фаїною Петряковою я був знайомий понад тридцять років, відтоді, коли ми одночасно були працівниками Державного музею етнографії та художнього промислу – академічного або неакадемічного (бо підпорядкування музею мінялося). Це були 1967-1972 рр. Якраз у 1967 р. вона закінчувала заочний курс навчання в Ленінградському інституті живопису, скульптури й архітектури ім. І. Рєпіна, отримуючи спеціальність мистецтвознавця. І в цьому ж році починала заочну аспірантуру в Московському науково-дослідному інституті художньої промисловості. (Ще раніше, після навчання у Львівському державному університеті ім. І. Франка в 1949-1954 рр. – на російському відділенні філологічного факультету – вона працювала за здобутою спеціальністю протягом 1954-1957 рр. у Сокальському педагогічному училищі до моменту його ліквідації).

Ф. Петрякова була охоронцем двох музейних фондів – скла і фарфору, з якими познайомила також мене. Пізніше стала творцем блискучої експозиції з цих двох ділянок прикладного мистецтва у приміщенні для відкритих фондів музею.

Мала у своєму науковому багажі кілька серйозних статей та поволі видряпувалася на науковий Олімп. Мала доброго керівника та опікуна – доктора мистецтвознавства Павла Жолтовського, відомого українського вченого зі складним репресивним минулим. Думаю, саме він навчив її не лише методики наукової праці, але й глибокого розуміння мистецтва в усіх його проявах та в безмежній різноманітності.

Петрякова була наполеглива і вперта. Після захисту кандидатської «Украинское гутное стекло» (1974 р.) перспективи росту для неї трохи поширилися, хоча й не дуже – вона була безпартійною. Якщо у 1963-1975 рр. була молодшим науковим співробітником, а після цього стала старшим, то й перетворення музею на складову частину Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Рильського (1962 р.) з пізнішою реорганізацією (вже в незалежній Україні) на окремих Інститут народознавства, тепер Національної академії наук України, мало що змінило в її службовому статусі. Ситуація лишилася без помітних змін, коли вона стала навіть доктором мистецтвознавства (1993 р.), професором Львівської академії мистецтв.

Але поступово зростала кількість та якість наукових публікацій, тематика яких йшла спершу проторованим шляхом: фарфор і скло, українське скло і український фарфор. Понад двадцять років рідко відхилялася від цієї лінії досліджень. Таким чином, на полицях бібліотек та на столах книгарень з'являлися її монографії та альбоми: «Українське гутне скло» (К., 1975), «Сучасне українське художнє скло» (К., 1980), «Украинский художественный фарфор (конец XVI – начало XX ст.)» (К., 1985). У планах були ще праці, деякі з них фундаментального характеру (наприклад, каталог

експонатів з фарфору в усіх музеях України), а під кінець життя кількість наукових публікацій, тих вагоміших, перейшла дві сотні.

Скло вона любила – і її вважали добрим спеціалістом у цій ділянці. Стала членом союзної та республіканської рад з художнього скла, членом художньої ради львівської фірми «Райдуга». З цим склозаводом її єднали міцні стосунки, вона виступала за високу мистецьку якість її виробів, цілком практично опікувалася багатим музеєм фірми. Тому боляче пережила приватизацію (чи, швидше, ліквідацію в її первинній якості) заводу в 2001 р., робила все можливе, щоб зберегти від розбазарення унікальний музей «Райдуги», в якому були прекрасні взірці високого прикладного мистецтва, зокрема індивідуального складувного, українського та позаукраїнського. Та не вберегла – єдиний свого роду музей в Україні розпродано (м'яко висловлюючись) у десятки рук.

Уже наприкінці 1960-х рр. з'явився ще один захоплюючий (саме так, бо цією ділянкою мистецтвознавства у т. зв. радянський період в Україні офіційно займатися не було можна) об'єкт досліджень – єврейське мистецтво в Україні. Як до цього дійшло? Може, варто цього торкнутися докладніше, щоб намалювати психологічний портрет вченого радянського часу.

Фаїна Петрякова народилася 23 вересня 1931 р. у місті Старому Бихові, тепер це Білорусія. (Уже пізніше від мене вона довідалася, що в середині XVII ст. це місто-порт на Дніпрі було джерелом конфлікту між Литовським великим князівством, козацькою Українською державою, яка захопила Старий Бихів після тривалої облоги, та Московським великим князівством – воно вимагало цей стратегічний пункт для себе). Батько, Сергій Олександрович, росіянин, був кадровим офіцером Генерального штабу в Москві, війну перебув на Карельському фронті. Мати, Галина Абрамівна, єврейка, була медичною сестрою. У кінці 1945 р. полковника Петрякова скерували до Львова, де він один час був військовим комендантом міста. Йому, принаймні при виході у відставку, належалося генеральське звання (це за розповіддю Фаїни), але його він не отримав через те, що мав жінку єврейку. Це була перша відверта зустріч малої Фаїни з політикою державного антисемітизму. Пов'язаний з цим комплекс залишився у Ф. Петрякової на ціле життя, хоча трохи злагіднився в кінці 80-х та в 90-х роках минулого століття.

Фаїну притягало дослідження єврейського мистецтва в Україні, але лише в кінці 80-х вона відкрито почала займатися цією тематикою. Хочу признатися, що моя дружина Людмила та я відіграли в цьому певну роль. Саме ми познайомили Петрякову з групою єврейських науковців у Москві (Рашід Капланов, Ігор Крупник, Марк Куповецький), що гуртувалися біля Соціологічного товариства СРСР та етнографічної секції Всесоюзного географічного товариства. Фаїна переконалася, що єврейською темою можна займатися, не побоюючись переслідувань – принаймні в Москві.

У цьому сенсі 90-ті роки (вже після здобуття Україною незалежності) були для Ф. Петрякової дуже плідними. Вона відкрила багаті поклади юдаїки – в основному, зі збірок львівського колекціонера Максиміліана Гольдштейна, що потрапили до фондів пізнішого Музею етнографії та художнього промислу ще на початку 40-х років (самого колекціонера знищили під час німецької окупації). Так виникла першокласна фахово підготована виставка юдаїки, що експонувалася у Львові, в інших містах України, в Польщі, в Ізраїлі. Петрякова була дуже обурена, коли в Ізраїлі фіктивні чи правдиві, але далекі «спадкоємці» Гольдштейна намагалися не допустити до повернення виставки до Львова. Вона вважала (цілком слушно), що Україну не можна позбавляти єврейського культурного минулого.

Її полонила постать Максиміліана Гольдштейна, збирача, дослідника, мецената, видатного діяча єврейської культури в Галичині, жертовна праця якого в ділянці збереження решток специфічного єврейського маломістечкового побуту здобула ще перед Другою світовою війною визнання українських мистецтвознавців, наприклад, Іларіона Свенціцького. Підготовці монографії про М. Гольдштейна вона присвятила багато років наполегливої праці, заким передала її до видавництва. Треба мати надію, що львівський «Центр Європи» (такою є назва видавництва) видасть цю книжку в такому вигляді, в якому хотіла побачити її автор.

Дуже багато надій пов'язувала Фаїна з каталогом юдаїки з львівських музеїв, над яким вона працювала буквально до останніх днів. Два розділи каталогу (експонати Музею історії релігії та Львівського історичного музею) вже були готові. Вони залишилися в рукопису. Постає риторичне запитання: хто продовжить цю працю?

Ф. Петрякова була особистістю дуже своєрідною та одночасно не позбавленою багатьох позитивних рис. У неї було неординарне мислення, завдяки якому вміла доходити парадоксальних висновків, помічаючи такі сторони – зокрема, в мистецьких творах, – що звичайно іншим не впадали у вічі. Ця парадоксальність допомагала їй складати власні анекдоти, сентенції, якими вона ділилася в колі приятелів. Високу ерудицію вона здобула не лише з літератури (володіла німецькою, польською, трохи французькою), але й під час практичної праці в музейних фондах, її подорожі до Індії, Єгипту, Йорданії, Ізраїлю, довкола Європи – мали також мистецтвознавчий аспект. Тому й була добрим експертом-мистецтвознавцем широкого діапазону.

Вона була дуже неспокійною у своїх планах, у пошуках для їхньої реалізації. У поєднанні з працьовитістю та високою працездатністю це виливалося в намагання охопити у своїх працях усе, до найменших деталей. Тому стала пострахом редакторів і видавців: до, здавалося б, остаточно завершених праць вона багато разів вносила виправлення, доповнення, додатки. Та свого вона наполегливо добивалася.

За принциповість її і любили, і не любили. У неї було не лише знання, але й критичне ставлення до праць, особливо дисертаційних. Вона вимагала науковості, не терпіла безфактажної поверхової фразеології. Ця її риса проявлялася не лише стосовно дисертацій, але й наукових та псевдонаукових праць, пам'ятників, різних художніх проєктів. Принциповість у поєднанні з гострим язиком зробили їй і кілька ворогів у мистецтвознавчому середовищі. Тому не все в її планах і намірах розвивалося плавно і гладко.

Після Фаїни залишився в неї дома великий науковий архів, який чекав на впорядкування та коректне використання тими, хто продовжуватиме тематику її досліджень. Під час останніх наших зустрічей (вона часто заходила до мене, до Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, щоб поділитися своїми здобутками, планами, порадитися або поскаржитися на обставини), зустрічей, що проходили в якійсь меланхолійній атмосфері – вона немов передчувала свій трагічний відхід з життя внаслідок т. зв. медичної помилки – Фаїна не раз говорила про те, щоб після неї в її помешканні виник Центр вивчення фарфору і скла України та галицької юдаїки. Якщо цей її заповіт здійсниться, то, може, дійде до справжнього дослідницького симбіозу двох національних культур, для яких багато зробила своєю науковою творчістю Фаїна Петрякова.

НАТАЛІЯ ТЕПЛОУХОВА

Про Наталю Теплоухову.

БЮРОКРАТИЧНИЙ СПОГАД

Вважають, що архітектура впливає на характер людей. Стандартні коробки стандартизують на один копил людські душі. Рицарські замки з високими баштами роблять їхніх мешканців хоробрими й аристократичними. Сонячні селянські, покриті стріхою хатки творять добродушних і відвертих людей. Що це ілюзія, я мав нагоду переконатися не раз. Бо благородна архітектура не може перетворити темні душі на благородні.

Міністерство освіти розташоване в Києві у світлому, обіпертому на колони палаці. Високі стелі, великі вікна, широкі світлі коридори сформували основну масу своїх чиновників – як правило, людьми холодними, нечулими, байдужими, ще більше – чужими або й ворожими до того, що їм повинно б бути найближчим: до освіти українського народу. Чужа мова, що панує у коридорах та в кабінетах, символізує чиновницький дух установи, консервативної в найгіршому розумінні цього слова та антинародної при всіх спробах імітованого реформування освіти.

Наталю Теплоухову, провідного спеціаліста Міністерства освіти, спершу мені було дуже шкода. У квітні 1995 р. Міністерство проводило в приміщенні Львівського державного університету ім. І. Франка «захід» під бомбастичною назвою Всеукраїнської науково-практичної конференції «Викладання історії в навчальних закладах України: проблеми і перспективи», її послали туди немов на розтерзання. Ніхто з високих міністерських чинів не забажав з'явитися на конференції, на якій треба було відповідати на дуже незручні питання про те, як же проводиться навчання української історії в школах України. Навіщо ж брати на себе відповідальність за таку слизьку справу, як історія України, та признаватися, що в цій ділянці, кинутій на самоплив, міністерство практично нічого не робить. Бо як же ж робити офіційну міністерську доповідь у такому випадку, коли певної виразної платформи у міністра та його заступників не було. Бо педагогічно бездарний і антиісторичний (у розумінні – скерований проти правдивої історії України) проект «Концепції безперервної історичної освіти», запропонований, в основному своєю змісті, Інститутом історії Національної академії наук України та опрацьований професором Станіславом Кульчицьким, ледве чи можна було сприймати серйозно.

Теплоухова – всупереч усьому – була повна ентузіазму, повна надій, повна не дуже, мабуть, ясних сподівань, що ухвали конференції, результати дискусії між спеціалістами, які переважно проводили чітку національну лінію (зокрема, професорами Федором Турченком, Романом Ляхом, а також Богданом Гудем, Ігорем Підковою, Григорієм Приходьком – редактором журналу «Український час» та іншими), можуть вплинути на міністерство. Це був прояв трохи оптимізму, а трохи наївності у Наталі.

Сама вона була активною та відвертою і у вступному виступі, і під час дискусій. Вона визнала, що міністерство досі (п'ятий рік незалежності держави!) не опрацювало

жодних директивних документів, не затвердило жодних позитивних ухвал у галузі навчання історії України, що далі ведуться пошуки «перехідного» підручника, а історію в школах викладають залежно від політичних поглядів учителя. (Який профіль цього вчителя, особливо на Сході та Півдні, було відомо; це вже моя ремарка). Була і перепалка між Наталею Теплоуховою та Станіславом Кульчицьким. Наталя виступала проти терміна «Велика Вітчизняна війна», який почав повертати у свої підручники Кульчицький. Він же боронив такий термін, бо, мовляв, існує таке історичне поняття «Велика Вітчизняна війна»... Ці моменти відновлюю за записами, які я робив 27 квітня 1995 р., а загальні мої рефлексії виклав свого часу в статті «Культурний детермінізм і навчання історії України», опублікованій у київському журналі «Українські проблеми» (1995. – № 3-4). Їх повторювати тут не буду.

Загальне враження від «Всеукраїнської науково-практичної конференції» було досить сумне. Протилежна сторона відстоювала право на «альтернативний підручник» з історії України, причому ця альтернативність мала полягати не у методично-дидактичних модифікаціях чи варіантах підручника, а в альтернативному трактуванні самої історії України, немовби її історія могла мати дві, три чи й більше об'єктивних і правдивих іпостасей...

Та Наталя Теплоухова тримала себе стійко і мужньо. Впливало, без сумніву, львівське не дуже альтернативне оточення. Тоді я зробив перші спостереження: не красуня, але очі її блищали теплим променем. У них не було байдужості, вони світилися бажанням зрозуміти те, про що говорилося, сприйняти та здійснити краще, патріотичніше. Недаремно вже тоді вважали її «добрим духом національних істориків», тих, що у Міністерстві освіти намагалися пробити майже непробивне – чиновництво, – заковане в ще доукраїнську (або й антиукраїнську) броню.

Дальші наші контакти розвивалися знову по бюрократичній лінії, хоча й не обходилося без кулуарних розмов: кулуарних у «її» міністерстві, у вузькій довгій кімнаті з єдиним вікном та з високою стелею; кулуарних, коли за сусіднім столом не сидів її підозрілий і ортодоксальний сусід. Саме в таких кулуарах велася підготовка до «круглого столу», присвяченого знову ж наболілій і заяложеній темі середньошкільних підручників. Приводом і поштовхом для проведення цього «круглого столу» в Міністерстві освіти у середині листопада 1996 р. стала чергова партія доносів на підручники з історії України, в першу чергу, на підручники з новітньої історії України, зокрема Федора Турченка.

До кампанії наклепів приєдналися також деякі комуністичні депутати Верховної Ради.

Круглий стіл був насправді велетенським прямокутником, складеним з ряду столів такою собі квадратурованою буквою «О». Керувала «круглим столом» заступник міністра Олександра Савченко, симпатії якої, цілком зрозуміло, не схилилися на бік професора із Запоріжжя. Ситуація ускладнилася ще й тим, що сам автор найкращого підручника не зміг прибути на нараду – поїзд запізнювався майже на десять годин.

Розподіл ролей виглядав таким чином. Олександра Савченко сиділа у центрі коротшої сторони прямокутника. Поруч з нею організатор зустрічі Наталя Теплоухова, а з другого боку, в ролі експертів (ніби так) Станіслав Кульчицький та я. Кульчицький, як звичайно, хитався; у мене ж бажання хитатися не було. Ліве крило – якщо дивитися від столу заступника міністра – займали вчителі й методисти-практики. Праве крило –

ще деякі учасники, серед них Ігор Підкова, а на крайньому правому кутку, немов на прокурорському місці, депутати Верховної Ради та їхні помічники. Депутати не могли впасти так низько, щоб говорити державною мовою. Все це разом нагадувало не мирний, спокійний – хоча дискусійний – «круглий стіл», а засідання трибуналу, правда, з відсутнім головним обвинуваченим.

І тут я зумів оцінити великий організаційний та режисерський таланти Наталі, бо відбір присутніх був у її руках. Вже після виступу т. зв. експертів стало ясно, що перемагає лінія правдивого віддзеркалення історії України у підручниках. Ще до перерви ті, що мали виконувати роль прокурорів, зібрали папери і покинули свої місця. Заступник міністра явно не була у захваті від такого розвитку подій, але виступи методистів та вчителів припечатали дійство. Підручника засудити не вдалося.

Не думаю, що після цього «круглого столу», результати якого не відповідали бажанням принаймні частини начальства, позиції Теплоухової зміцніли. Бо коли згодом виникла проблема схвалення історичних атласів України для окремих класів середньої школи, підготовлених і виданих київським видавництвом «Мапа» (і, до речі, прорецензованих Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України) – то за певною, вже усталеною, традицією звернулися за порадою та допомогою до Наталі – вона безсило розвела руками. Хоча такі справи були в межах її компетенції як провідного спеціаліста з історії, її встигли вже блокувати... Очевидно, немає потреби зводити поступове погіршення статусу Теплоухової до одного «круглого столу»; просто тенденції і погляди, які вона намагалася захищати у «міністерському млині», не були співзвучні з панівною у цьому середовищі рутинною байдужістю та прихованим або й відвертим антиукраїнізмом. А цього вистачало.

Мої ж особисті відносини з Міністерством освіти тоді склалися цілком – у розумінні керівників цієї установи – нерожево. Як голова Експертної ради з історичних наук Вищої атестаційної комісії України я рецензував у березні 1997 р. «Типову програму кандидатського іспиту із спеціальностей 07.00.02 – “Всесвітня історія”». Цю програму підготував авторський колектив Інституту історії України НАН України (колектив, що сором’язливо приховав свої прізвища), її погодили з Науково-методичною комісією Міністерства освіти України. Програму написали так, як її подавали б не у 1997, а у 1987 р. – з довжелезним списком творів Маркса і Енгельса, з наведенням російської фальсифікаторської літератури, з повним ігноруванням досить багатої вже на цей час літератури українською мовою. Зрештою, програма була не лише антинаціональною (що явно відповідало тенденціям анонімних упорядників), але й просто антинауковою. Я написав різкий відгук на цей опус, а матеріали рецензії використав для написання статті «Лівацькі тенденції псевдонауки, або Кому служить Інститут історії України Національної академії наук України?» (Шлях перемоги. – 1997. – 3 квітня; зважаючи на мій тогочасний офіційний статус у ВАКові, підписував статтю псевдонімом). Статтю передрукувала також українська діаспорна преса (ню-йоркська «Національна трибуна». – 1997. – 4 травня). Прочитавши статтю, очі Наталі знову засвітилися теплим променем, до якого приєдналася іронічна усмішка скривлених уст. Як вона і сказала, стаття міністерству не пошкодила та не змінила його, м’яко кажучи, нетолерантних до історичної науки тенденцій.

Остання, третя конференційна зустріч була знову у Львові. Білі комірці з Ради для культурної співпраці, що є органом Ради Європи у Страсбурзі, продовжуючи імітувати

свою діяльність на ділянці паневропейської педагогіки, задумали провести у Львові, в Дзеркальному залі Львівського державного університету ім. І. Франка, черговий «захід» для чергової галочки, яку треба було проставити як виконання планів Ради. Так народився семінар під назвою «Початкова підготовка та перепідготовка вчителів історії європейських країн під час переходу до демократії» (перекладаю назву з англійського оригіналу заново, бо такий переклад ближчий до самого задуму, ніж той варіант, що подавався українською мовою на семінарі). Семінар справді провели у Львові 12-14 червня 1997 р., а під крикливим надзаголовком «Нова ініціатива генерального секретаря» (немовби йшлося про рекламу нового йогурту, а не про наукове зібрання) було видано препринти доповідей. Варто навести не так заголовки доповідей, як прізвища доповідачів, затверджених Радою для культурної співпраці в Страсбурзі, та, особливо, держави, які вони представляли: доцент Й. Савова із Софійського університету – вступна доповідь «Підготовка вчителів у Центрально-Східній Європі: напрями, виклики та проблеми»; Сіррка Агонен з Гельсінського університету – про викладання історії у Фінляндії; австрійський учасник виголосив доповідь «Остаточні результати в оцінці ролі установ вищої освіти при підготовці вчителів історії: приклад Австрії»; Марія-Луїза де Бівар-Блек з університету в Лісабоні – «Остаточні результати підготовки вчителів історії: приклад Португалії»; та, врешті, доцент Роман Шуст з Львівського університету «Підготовка вчителів історії в Україні». Проглянувши список доповідачів, а, тим більше, прослухавши їхні доповіді, я відчув щось знайоме, правда, з трохи інших, але недавніх часів. Тоді також, коли пропагували ідею советської інтеграції при допомозі псевдонаукових конференцій, випускали на трибуну доповідачів не росіян, а представників малих народів – молдаван, вірмен, когось з приволзьких народностей, ще інших з неясним етнічним походженням. Щоб було видно нібито добровільність процесу, що проходить стихійно, назовні без тиску «старшого брата».

І в Москві, і в Страсбурзі, виходить, методика аналогічна. Бо замість навчання національної історії треба було пропагувати якийсь новостворюваний європейський історичний коктейль. Тому й не було за львівською кафедрою доповідачів із Франції, Англії, Німеччини. Зрештою, вони ледве чи захотіли б пропагувати своєрідний європейський конгломерат, а з гордістю за власні нації говорили б про вивчення історії своїх держав і націй. Пропагувати ідею європейської суміші доручили тому представникам Болгарії, Фінляндії, Австрії, Португалії... Український доповідач потрапив як репрезентант господарів, тобто як примусове навантаження.

Від імені Міністерства освіти з вітанням виступав перший заступник міністра Віктор Андрущенко. Говорив нижче своїх можливостей, безбарвно, немов не знаючи, на яку ногу стати. Зразу біля нього сиділа Теплоухова, рівна, зовні спокійна, хоча, як здавалося, внутрішньо напружена. Яюсь крадькома з-за столу кидала погляди у бік львівських знайомих.

Я заініціював якусь таку дискусію, добиваючись від доповідачів відомостей про те, який відсоток часу при навчанні історії в школах присвячують викладанню власного національного минулого. Лише від австрійського доповідача я добився трохи докладнішої відповіді: історія Австрії займає менше половини часу, відпущеного на навчання історії. Картина вимальовувалася ясна.

У семінарі брали участь представники європейських держав СНД, але мою позицію, що при навчанні історії минуле власної нації і держави повинно займати основне місце, підтримав лише керівник делегації Росії; він говорив аргументовано і перекон-

ливо. Інші мовчали. Та страсбурзька Рада для культурної співпраці могла спокійно намалювати галочку: «захід» проведено.

У кулуарах, за кавою, ми ще раз обмінялися враженнями, і я побачив той теплий промінь в її очах.

Минуло не так багато часу, як цей промінь безглуздо згас на шосе між польським кордоном та Львовом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Про Наталю Теплоухову. Бюрократичний спогад // Свічення душі: Зб. пам'яті Наталії Теплоухової. – К., 2000. – С. 80-85.

МИРОСЛАВ ПАНЧУК

Мірко. До 5-річчя від дня відходу члена Головного проводу КУН Мирослава Панчука

Мені важко сказати, коли ми зустрілися вперше. І не просто зустрілися, а відчули якусь внутрішню симпатію. У кожному випадкові, в другій половині 1941 р. ми вже були добрими знайомими – у мене це був VI клас Першої академічної гімназії у Львові. Гімназія спершу була на давньому місці біля Політехнічного інституту (тепер там вона знову є), але скоро німці забрали будинок на шпиталь. Ми опинилися на вул. Волоській, 1, – невеликий будиночок біля Стрийського базару з мініатюрним подвір'ям для прогулянок під час перерви.

Мірко ходив рік нижче, але завжди шукав товариства старших хлопців. Тим більше, що різниця була формальною: він був рівно три місяці молодший від мене – народився 13 березня, але вже 1927 р., що рахувалося. Він горнувся до нас, бо ціла конспірація по лінії СУМ концентрувалася саме в нас, у VI класі. Усі ми знали Міркового батька, який викладав латинську мову. Був дуже м'яким і добрим, незважаючи на звання професора. Ми його любили й шанували як вояка Української галицької армії – моя мати, Олена Степанів, ставилася до нього як до товариша по зброї, у нас у класі була бібліотечка, яка складалася з книжок, які ми позносили – і Мірко часто заглядав до неї. На перерві він переважно був біля нас, старших, і був на рівних.

Гімназія (її звали гімназією П. Мечника) мандрувала далі. З Волоської вулиці її викинули також, і ми, вже як VIII клас, опинилися на Ринку, в будинку «Просвіти». Микола Панчук далі викладав латину. Мірко часто приходив до мене додому на вул. Піскову, 5а. Я заглядав до його темної хати, типового міщанського помешкання з перелому XIX–XX ст. Матура була воєнною, приспішеною, щоб забрати хлопців до війська. Та більшість пішла до лісу, кілька з них загинуло в Українській повстанській армії. Ті, що лишилися в місті, тинялися по місті, уникаючи німецьких облав. Був десь квітень 1944 р. – я побачив Мірка, трохи розгубленого, на вул. Курквій (вона вела від Театинської до Піскової). – Що робиш? – Піду, мабуть, до протиповітряної оборони в Німеччині.

Пройшло польське «пшедвійосне» львівського АК, коли стріляли українців – бо вони були основними ворогами, а не німці. Мірко «перескочив» один рік і у серпні 1944 р. ми зустрілися в 4 середній школі (директором був Жук, якого незабаром забрали, бо був католицьким діячем) на іспиті зрілості. Потім у Мірка було навчання у вузах. Часом ми зустрічалися на розі Личаківської і Солодової, біля базарчику (вул. Солодова виходила на Піскову) або там же біля костелу св. Антонія – біля будинку парафії. Розмови були невеселі.

Зник з львівського обрію у грудні 1949 р., в період терору після провокаційного вбивства Ярослава Галана. Тоді мені інкримінували не лише, що син своїх батьків – військових і громадських діячів, зберігання «ворожої» літератури та участь у легалізації

підпільників при допомозі фальшивих документів нібито переселенців з Польщі (що було правдою). Мірка забрали в 1950 р. Ми були в різних спецтаборах. Один час відносно недалеко – в Східному Казахстані. До «долини смерті» у Спаську біля Караганди (9 табірне відділення Піщаного табору – колишня англійська мідна концесія та монастир для засланих монахів), де я був № СРР-120 (раніше И-Д-281), лише один раз дійшла вістка про Мірка. Коли після кривавого придушення Кенгірського повстання почали розкидати в'язнів по інших таборах, кілька з них потрапило до Спаська. Так я довідався про Мирослава, його участь у повстанні: Тоді він – це вже з його розповідей пізніше – близько зійшовся з Михайлом Сорокою, а після придушення повстання його кинули в Джезказган, на марганцеві руди. Згодом Мирослав виступав на тему табірних повстань на Першому організаційному великому зборі КУН у 1992 р.

Повернулися з таборів до Львова 1956 р. Після Угорського повстання частину з нас виселили зі Львова, дехто (також я з майже 65-річною матір'ю) залишився. Мирослав на два роки опинився в Літині. Про нього доходили глухі чутки – він працював у якійсь майстерні чи на заводі. Після Літина Мирослав знову поринув у навчання. Ми бачилися рідко – бо про що було й говорити. Більше треба було думати – як далі?

Якось несподівано і не змовляючись ми зустрілися у 1959 р. в Литві, у Тракаї, оглядаючи руїни великокняжого замку на острові. І Мірко, і я приїхали до Литви, щоб зустрітися з приятелями часів ув'язнення.

Сколихнув 1991 р. Збори політв'язнів, з'їзди та зустрічі національно спрямованих організацій (Державна самостійність України, Українська національна асамблея), наради зі Славою Стецько. У наступному році 28-29 березня ми зустрілися в будинку Центральної Ради в Києві на Конференції українських націоналістів. Я говорив про перспективи націоналістичного руху, готував політичні резолюції конференції. (Все це опубліковано в збірці «Конференція українських націоналістів. Матеріали і документи». – К., 1992). Велике враження на нас справила не лише велика кількість присутніх – стояли в проходах, в кулуарах, але й програмна доповідь С. Стецько, революційна, з закликком не допускати до розвитку великого капіталу в Україні (про що в опублікованому тексті – з тактичних міркувань – виразно не говорилося). Мирослав виступав на Першому зборі Конгресу українських націоналістів з доповіддю про повстання політичних в'язнів у таборах, скромно замовчуючи свою роль у Кенгірі (його виступ надрукований у збірці «Матеріали першого збору КУН». – К., 1995).

Після багатьох років вимушеного безробіття мені доручили організувати Львівське відділення Археографічної комісії Академії наук (первісна назва, пізніше Інституту української археографії, тепер Інститут української археографії та джерелознавства Національної академії наук України). Місцем осідку став будинок Центрального державного історичного архіву України у Львові, в центрі міста на пл. Соборній, 3а (в наш час це приміщення здобуло фатальну славу через колосальні крадіжки документів з історії та культури України, які відбулися в 2003-2005 рр.). Туди Мирослав заходив часто. З ляскотом та скреготом відчинялися середньовічні ковані двері до Societas S. An-nae, підходив Мірко і ми виходили надвір або в сіни, щоб обмінятися думками. Говорили відверто, прямо про організаційні та пропагандистські справи, часто іронічно, а навіть цинічно – бо не все складалося як слід. Тоді в Мирослава на обличчі з'являлася тонка скривлена усмішка, опущена вниз справа. Але такі були будні 90-х років.

Мешкав Мирослав на окраїні, на Пасіках, десь біля водокачки. Телефону вдома не було, тому при необхідності доводилося дзвонити до сусідів, щоб його викликали.

Завжди підтягнений, часом сутулий, деколи похнюплений, глибоко задуманий. Постійно скромний, небагатослівний, ніколи не підкреслював, що займає керівне становище (а був він головою Етичної комісії Головного проводу КУН, членом Головного проводу).

70-річчя Мирослава ми відзначали в приміщенні КУН на вул. Нечуя-Левицького. Скромний стіл, невелика кількість гостей, усміхнений Мирослав. Слухав, спустивши очі, що говорили про нього. Для більшості він був друг «Побратим», для мене він залишався побратимом з гімназійних років.

У червні 2000 р., вже хворий, він зайшов до мене, щоб порадитися про свою подорож до Америки. Я трохи знав це середовище з особистих вражень. Мирослав був худий, але повний наснаги. Ми обнялися і попрощалися. Вже назавжди. 23 вересня у Соммерсвіллі (Нью Джерсі, США) його не стало. Ще було прощання з домовиною 6 жовтня у Львові – прощання на вічність.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Мірко: До 5-річчя від дня відходу члена Головного проводу КУН Мирослава Панчука // Воля і Батьківщина. – Львів, 2005. – Ч. 3/4. – С. 21-22.*

ШУХЕВИЧІ

ШУХЕВИЧІ ВІД МИНУЛОГО І ДО СЬОГОДНІ

Спершу два попередні зауваження. Російська радянська історична «наука» протягом свого існування – її епігони діють ще до сьогодні, зокрема, в Україні – ледве чи не контрреволюцією вважала вивчення історії родів та родин. Генеалогія, ділянку якої творить історія родів, була викреслена з переліку допоміжних історичних дисциплін – як буржуазний чи навіть аристократичний пересуд. Так було в теорії. Інакше виходило на практиці. Органи безпеки ретельно вивчали родинні зв'язки підозрілих, а в 30-х роках минулого століття таких зв'язків із судженими, засланими, розстріляними вистачало, щоб розкрутити чергову спіраль переслідувань і репресувати їхніх рідних. Тому, що кримінальний кодекс, ззовні причесаний юридичними нормами, не передбачав таких процедур, при заочному «засудженні» було застосовано заміну статті кодексу – скороченням «ЧСВН». Потім відмовлялися від формули «член сьм'ї врага народа», але практика збереглася під фальшивим камуфляжем. Членам сім'ї Шухевичів у період російської радянської окупації України довелося на собі зазнати таку кдбїстську рафінованість.

Але й у буденній практиці виявилось, що нехтувати родинною традицією не треба. Тому у 60–70-х рр. інтенсивно почали пропагувати поняття «робітничі династії», «спадкові шахтарі». Ці визначення, однак, не поширювали на партійно-бюрократичну верхівку – навпаки, на висвітлення посвоячень було накладено табу, яке, до речі, продовжує панувати подекуди в Україні досі.

Друге зауваження стосується поширення у наш час генетичних та псевдогенетичних теорій. Мовляв, поведінка, діяльність, майбутнє людини визначене десь заздалегідь комбінацією генів, яка докладно передрікає людську долю. Застосовування псевдогенетичних теорій навіює безнадію і накладає почуття визначеної десь там межі, поза яку людина пробитися не може. Так, отже, народжуються злочинці, маніяки, виникають цілком посередні люди або, навпаки, генії, яких жодні життєві обставини не можуть примусити не йти своїм власним геніальним шляхом. Псевдогенетика ігнорує життєві обставини, вплив виховання (виховувати не треба, бо все відомо), значення традиції (якщо вона взагалі може виходити поза псевдогенетичні рамки). Не заперечуючи значення спадкової генетики щодо певних здібностей та особливостей характеру, не можна погодитися з генетичним детермінізмом, згідно з яким усе вже «визначено наперед».

Історія роду Шухевичів це підтверджує.

Шухевичі – дуже розгалужений рід. У отця Євстахія (1778-1824), про якого збереглися конкретніші відомості (дані про його предків вимагають ще докладнішого дослідження), було восьмеро дітей. Його сини отці Юліан і Осип (1816-1870) стали зачинателями двох генеалогічних ліній – олієво-королівської та тишківської. В Осипа було дванадцятьоро дітей. Менш-більш повне генеалогічне дерево – це велика студія, в

якій поки що є не дуже ясні сторінки. Якщо простежити тишківську лінію, що дала заслужених діячів культури, громадських діячів, військових, то це до сьогодні шість поколінь, і саме їх життя буде покладено в підставу нинішнього есе. Зрештою, вже є чимало цеглин, з яких можна змурувати історію цього роду¹.

Предки сучасних Шухевичів були священиками. Ситуація типова для українських інтелігентів Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Для польської історіографії та публіцистики вона стала приводом обзивати галицьке суспільство «народом попів». При цьому ті, що глузували, моментально забували, що панівна в Галичині польська верхівка не допускала українців, дискриміновану націю, як в останні роки існування Польської держави, так і в перші десятиріччя австрійського панування, до жодної іншої вищої освіти, крім богословської. Таке становище зберігалось, по суті, до революції 1848 р., до часу заснування Головної руської ради та до утворення в цей же час українських збройних формувань під назвою Галицьких стрільців.

Тому представники перших докладніше відомих нам поколінь Шухевичів – отець Євстахій та його сини Юліан і Осип – могли стати якраз лише священиками. Вже в третьому поколінні – післяреволюційному – співвідношення почало мінятися. З'явилися педагоги і вчені, лікарі, офіцери високого рангу, юристи, громадські діячі й діячки. Та й священики цього покоління і попереднього були цілком нетипові.

Осип – львівський семінарист, близький до «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич), тишківський парох та інспектор народних шкіл Городенківщини. Окрім того, перекладач літературних творів з німецької, англійської, латини. Збірка його творів побачила світ з передмовою Івана Франка. З наступного покоління синів Осипа, отець Зенон (1842-1931), також священик у Тишківцях, одночасно один із засновників товариства «Просвіта» у Львові, відомий патріот (тому в 1915-1917 рр. захоплений російською жандармерією як закладник і вивезений усередину Росії). Завжди в центрі громадсько-культурного і політичного життя, особисто знайомий з Іваном Франком, Омеляном Огоновським, Василем Стефаником, Наталією Кобринською, Михайлом Грушевським, Костем Левицьким, які не раз гостювали у нього. Отець Євген (1847-1924) – один з близьких приятелів чеського етнографа-українофіла Франтішка Ржегожа. Та й інші представники цього покоління були непересічними людьми. Володимир (1849-1915), невсипущий редактор журналів, голова «Руської Бесіди», член президії «Просвіти», а головне – видатний учений-етнограф, що відкрив для України і Європи життя одної з гілок українського народу своїм п'ятитомником «Гуцульщина». Та й дружину мав рівну собі – Герміну Любович (1852-1929), акторку, співачку, діячку жіночого руху, засновницю «Клубу русинок», пізніше ще й «Союзу українок». Діячкою жіночого руху була дочка отця Осипа Ольга (1855-1931), журналістка і літератор. З третього покоління ще Ізидор (1857-1930), який мешкав у Відні, полковий і флотський лікар. Та й адвокат Микола (1862-1942), захисник українських діячів перед окупаційними польськими судами.

Життя третього покоління пройшло в період утворення багатопрофільної української інтелігенції, що взяла жертвну участь в українських визвольних змаганнях 1914-

¹ Передовсім маю на увазі: *Старосольський Ю.* Шляхами предків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991. – Т. 210 (Володимир Старосольський. 1878-1942 / Ред. У. Старосольська), де розділ «З княжого Ярослава до княжого Львова», с. 27-43, стосується, в основному, Шухевичів: *Арсенич П.* Родина Шухевичів. – Коломия, 1995. – 118 с. Видатним представникам роду присвячено окремі статті та книжки.

1920 рр. Це був час кристалізації інтелектуальної еліти європейського рівня. Шухевичі – не замкнений клан, а завжди готовий до жертви во ім'я національних інтересів активний осередок, який вмів гуртувати довкола себе тих, котрі ставили вище всього національні справи в усіх їхніх проявах.

Наступне, четверте за моїми підрахунками, покоління продовжувало цю течію, лише діяти йому довелося в набагато суворіших, тривожніших та, частково, кривавих обставинах. Син отця Євгена Степан (1877-1945), адвокат, що в умовах національно-визвольної боротьби став командиром куреня Українських січових стрільців, команду-ючим IV Золочівської бригади, полковником Української галицької армії (цю військову кар'єру він відобразив у п'яти томних «Спогадах»). Після програної війни за незалежність поміняв поле збройного бою на поле політичної боротьби. Захисник у багатьох політичних процесах, перш за все, учасників антипольського підпілля, здобув велику пошану громадськості. П'ятеро дітей етнографа Володимира стали представниками різних професій, вже звичних для галичан як європейської нації. У них проявився музичний талант. Суддя Осип (1879-1948), батько генерала Української повстанської армії Романа, грав на різних музичних інструментах. Одарка (1881-1941), діячка жіночого руху, дружина політичного діяча, юриста (також оборонця українських підпільників) і вченого-соціолога Володимира Старосольського (1878-1942), була зна-ною піаністкою. Заслана саме по «сімейній лінії», загинула на засланні в Казахстані. Ірина (1881-1934) була співачкою та піаністкою. Тарас (1886-1951) – піаніст, професор Львівської консерваторії. Володимир (1889-1949) – архітектор, що працював у Юго-славії, грав на фортепіано.

Так у всіх чотирьох поколіннях Шухевичів, відомих докладніше, поєднувалися спадкові («генетичні») здібності, традиції роду, висока особиста культура, з вимогами політичної хвилини та громадськими обов'язками.

Тому немає нічого дивного в тому, що представники п'ятого покоління, діти юриста Осипа, були такими, як були, бо іншими в умовах боротьби за незалежну державу, в обставинах опору окупації, бути не могли. Роман (1907-1950) – майбутній генерал Української повстанської армії; Юрій (1910-1941) – інженер-геодезист, також музично обдарований, в'язень, вбитий енкаведистами; Наталія, багаторічний в'язень і, практично, засланець – усі проникнуті єдиною ідеєю і традицією. Про Романа Шухевича, підпільника, фахово підготовленого військового – стратега, тактика й організатора, політика, якого ціле життя кликала Україна, для якої він став символом нації, що бореться, написано багато. Біографічні нариси, великі томи спогадів, набагато менші публікації документів з прихильної, нейтральної чи ворожої сторони висвітлюють багато епізодів із життя та геройську смерть одного з найталановитіших харизматичних лідерів України ХХ ст. Все це невіддільне від саги роду Шухевичів.

Викорінити Шухевичів російським окупантам не вдалося. За популярною приказкою – «недалеко паде яблуко від яблуні» – син Романа Юрій (р. н. 1933), для профілактики арештований у 15-річному віці, виріс від «члена сім'ї ворога народу» до політичного діяча радикального напрямку. 41 рік ув'язнень та заслань, осліплення (за старим уже візантійським рецептом) не зламали, а загартували, залишаючи ім'я Шухевичів далі символом України, що бореться.

П'ять поколінь жертвовної праці для України – на полі бою, на культурній ниві, в підпіллі – знак стійкості роду, ім'я якого назавжди залишиться в історії української нації.

РОМАН ШУХЕВИЧ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТ. ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОБЛЕМИ

У зв'язку з вивченням життя і діяльності такої виняткової постаті в історії України, як генерал Роман Шухевич, виникає ряд питань, відповіді на які необхідно отримати не лише від науковців-істориків, але також зрозуміти ставлення до цих проблем ширшого кола і прихильників, і ворогів українського національно-визвольного руху та української незалежності.

Протягом ряду останніх років фігура фактичного довголітнього керівника українського підпілля вже притягала увагу дослідників. Кількість праць, присвячених Тарасові Чупринці, збільшується. Поволі зростає мемуарний доробок. Намагатимуся систематизувати та подати конкретніше для розгляду деякі основні справи. Від висвітлення яких – не лише у світоглядному, але й у цілком рельєфному науковому плані – залежить об'єктивне визначення місця, яке повинен зайняти Р. Шухевич в історії України ХХ ст. Серед цих питань є й такі, що досі ще не вирішені в українській політичній дійсності. Вони вимагають не тільки наукової чи теоретичної конструктивної відповіді, але й, що не менш важливе, також вирішення та здійснення у практичній площині актуальної політики.

Перше

Чому український народ є таким народом, що не карає за вбивство своїх вождів, своїх провідників, своїх лідерів, своєї еліти, зрештою, не лише за них, але й за геноцид нації?

Коли на паризькій вулиці вбили Симона Петлюру – вбивника Шварцбарда звільнили від вини і кари, а французьке «правосуддя» (в лапках) зробило все, щоб не розплутувати ниток, які вели до червоної Москви. Коли в Роттердамі вибухнула бомба, цій же самій Москві ніхто навіть не пред'явив звинувачення, а вбивника, який ще довго жив у Москві та отримував «заслужену» чехістську пенсію, не те що не видали Україні як виконавця злочину – вбивства Коновальця, – але навіть не допитали про обставини підготовки і здійснення вбивства. (Бо його спогадам, відповідно спрепарованим, вірити не можна). Коли від ціаністого калію, виготовленого в Росії, вмирав Бандера, німецька юстиція обмежилася символічною карою в одну марку, а вбивником Сташинським, після того як він відбув ув'язнення (уряду ж Росії, яка тоді існувала під назвою СРСР, на лаву підсудних – фігурально висловлюючись – як і після вбивства Петлюри, не посадили!), з готовністю заопікувалися колеги ЦРУ. Коли загинув Шухевич... Що ж, досі не було жодного офіційного розслідування цієї справи і т. зв. компетентні органи не видусили з себе ні одного слова про обставини смерті українського національного героя.

Це – офіційна сторона. А що українці?

Коли загинув Петлюра, частина української еміграції, та, нібито, державницька, обурювалася, що повинен панувати національний траур – і бойкотувала цей траур. З дитячих років пригадую той шок, який охопив галицьке суспільство на вістку про вибух у Роттердамі, але Організація українських націоналістів, яку в ці роки та й пізніше так часто звинувачували в тероризмі, зреагувала – чим і як? Я не знаю відповіді, чому вона – під тогочасним керівництвом – не реагувала на смерть Великого полковника.

Коли вбили Бандеру – ми також не знаємо відповіді, чому не було розрахунку за смерть провідника, і не знаю, коли будемо цю відповідь мати (хоча сучасники подій ще живі, а деякі з них тепер часто бувають між нами). Чому українці так низько цінили життя своїх провідників?

Дні великого трауру, коли нація справді розриває шати на вістку про трагічну смерть своїх керівників, як знаємо з історії, часто приводили у нормальних народів до консолідації, об'єднання всіх політичних сил для спільної боротьби. Смерть Коновальця, Бандери, Шухевича не об'єднала націю, не перетворила її у єдиний міцний п'ястук відплати і не піднесла український національно-визвольний рух на вищий щабель.

Чому ті, що залишилися в живих, забули заповіт геніального поета:

Поховайте та вставайте, кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю волю окропіте.

Чому? Питання це мучить мене, а дуже хотілося б, щоб воно мучило також українське суспільство в цілому.

Бо інакше висновок один-єдиний: керівників української нації можна вбивати – не лише колись, але й сьогодні, за це нікому не грозить жодна кара, і після навіть найбільшого злочину українці не вимагатимуть його викриття та не об'єднуються довкола єдиної визвольної державницької ідеї.

Друге

Для того, щоб зрозуміти роль і місце українського національно-визвольного руху 1940-х рр., не потрібна була і не потрібна тепер дистанція в півстоліття, на яку так часто (деколи, може, й виправдано) покликаються історики.

В Югославії збройний антикомуністичний рух придушено протягом неповного року після захоплення влади комуністами Тіта. В Прибалтиці, найбільше в Литві, зелені брати активно діяли приблизно рік-півтора. У Польщі уряд т. зв. національної єдності утворився через місяць після закінчення війни і за рік-півтора підірвав усі шанси підпільної антикомуністичної боротьби. Чехословаччина, Румунія, Болгарія, не кажучи вже про Східну Німеччину і Східну Австрію, покійно схилили голови і склали руки без наміру творити будь-яке антикомуністичне, а тим більше збройне підпілля. Угорщина відродилася до боротьби лише через більше як десять років.

Єдина Україна, незважаючи на формальне закінчення Другої світової війни, ще п'ять років – під керівництвом свого генерала Романа Шухевича – вела завзяту боротьбу з озброєним до зубів ворогом, переможцем у війні. Єдиний український народ вів війну з російськими комуністичними загарбниками та їх колаборантами – це було зрозуміло і в 1946, і в 1947, і в 1948 рр., так як це є зрозуміло також тепер.

Україна 1944 р. дала дуже велику (стотисячну) еміграцію, еміграцію, що оголосила себе політичною, а за своїм складом, була, значною мірою, інтелігентською, а за своїм політичним характером була, що цілком зрозуміло, антикомуністичною. Це була еміграція, що повинна була дуже добре знати про роль і значення ОУН, УПА, генерала Тараса Чупринки. Повинна була дуже добре розуміти, але чи справді всі її політичні представники хотіли зрозуміти, що Україна є єдиною країною в Європі, яка непохитно тримає в своїх руках прапор збройної боротьби з російським імперіалізмом, невдало прикритим пошарпаним одягом комунізму?

Не збираюся аналізувати ставлення української еміграції другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. до національно-визвольної боротьби в Україні, але для мене зрозуміло,

що на більшості облич тоді не було гордості за свій народ, за своїх героїв. Як багато навіть «патріотичних» політичних діячів намагалося переконувати – ми не націоналісти, о ні, нас такими обзивають і ображають, ми демократи, так як і ви, представники великого американського суспільства, що збудувало найкращу демократію світу. (Яка справжня вартість цієї т. зв. демократії ми вже, здається, переконалися). Основній масі українських політичних емігрантів треба було пристосовуватися до чогось (тільки не до чогось українського) – бо як же ж бо то: українець, та ще не пристосований? У дечому цей стан нагадував перші роки після проголошення незалежності, коли «патріоти» гарячково кидалися в усі боки, шукаючи, до кого пристосуватися – бо два-три роки, більше – десять років незалежності, значною мірою, фіктивної, не зуміли видусити раба з раба, якому, бачите, пристосовуватися до власної незалежницької державницької ідеї не личить, бо хто ж тоді утримуватиме вічних найманців? Пристосовувалася ж діаспора в західному світі до т. зв. демократії, заперечувала свій справжній чи мнимий націоналізм, старалася не перешкоджати великій дружбі двох великих народів, американського і російського. І ці люди з легким серцем скинули з балансу кривавої української історії і національно-визвольну боротьбу, і Українську повстанську армію, і її головного командира генерала Романа Шухевича.

Все це дало набагато глибші наслідки, як можна вважати на перший погляд. Те, що матері замовчували тут, в Україні, як батько їхніх дітей загинув, може, в підпільній криївці, розірвавши себе гранатою, сприяло продукції перевертнів так само, як приховування того, що українці – сини гордого, хороброго народу, який наодинці, без жодної зовнішньої допомоги, вів боротьбу не на життя, а на смерть з віковичним ворогом української нації. Історія національно-визвольної боротьби українського народу, історія його збройних сил – Української повстанської армії, постать одного з її організаторів, головного командира, видатного – у наднаціональному масштабі – стратега партизанської боротьби, що не знайшла відповідного місця у світовій історії, писаній ворожими Україні руками, тими руками, до яких так дуже тулилися і, знову, пристосовувалися деякі діаспорні, а тепер і власні доморослі українські дослідники-історики. Та вже не далекий, думаю, час, коли – але для цього потрібні наші українські зусилля, а вони поки що ще слабкі – геройський подвиг народу і фігура одного з найвидатніших його керівників – генерала Романа Шухевича – займуть у всесвітній історії, в історії світового військового мистецтва, належне їм місце. Бо інакше незрозуміло цілком, чому в цій історії є Ернесто (Че) Гевара, і немає Романа Шухевича.

Але чому цього не сталося ще досі? Як довго ще замулюватимуть історичну правду творіння офіціозу під егідою Інституту історії України Національної академії наук України – т. зв. Робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА (керівник С. Кульчицький) – під претензійними, ненауковими і неграмотними назвами: «Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА»; «Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант)» – К., 2000.

Чому героїчна боротьба українського народу і постать генерала Шухевича ще не стали загальнолюдським надбанням?

Чому найбільші перешкоди правді про жертвону боротьбу за права українського народу чинять ті, з уст яких так часто злітають елейні слова про права людини?

Третє

На пам'яті про генерала не раз справляли свій шабаш вороги української нації та її незалежності, як із Заходу, так і з Півночі. «Борці» з українським націоналізмом типу Володимира Беляєва-Домбровського, Едварда Пруса, чи й доморослі манкурти на подобу Клима Дмитрука-Гальського (зрештою, може, й не манкурта, бо, як і попередні, поляка за походженням) самі прибили себе в цей спосіб навечно до стовпа ганьби.

Якось інакше, хоча й з ненавистю, але й з подивом та прихованим страхом дивилися на нього безпосередні вороги. Хочу познайомити з фрагментами підписаної посмертно, але підготованої ще за життя генерала характеристики з початку 1950 р., складеної у Міністерстві державної безпеки УРСР у Києві. Читаю від моменту, коли Шухевич очолив ОУН (залишаючи без змін також окремі неточності):

«Шухевич Роман, що був у цей час (йдеться про 1943 р. – *Я. Д.*) одним із старих і впливових оунівських діячів [...] стояв на позиції утворення нової політичної організації і перебудови організаційної праці на принципах внутрішньої демократії – рішенням бюро Центрального проводу ОУН 1 квітня 1943 р. був обраний до складу бюро проводу як перший між рівними.

Рішення Центрального проводу ОУН про призначення Шухевича керівником цього проводу було затверджено III Надзвичайним великим збором ОУН, який відбувся у серпні 1943 р. в селі Слобода Золота Козівського району Тернопільської області. Згідно з затвердженим на цьому Зборі організаційним статутом, Шухевича за його становищем в ОУН назвали головою бюро Центрального проводу.

З цього часу Шухевич очолює Центральний провід ОУН та керує цілою бандитсько-терористичною (зберігаю формулювання оригіналу. – *Я. Д.*) діяльністю підпілля ОУН і бандформувань УПА (Українська повстанська армія) на території західних областей УРСР.

1944 р. Шухевич утворив т. зв. Головний військовий штаб УПА; для цього реорганізував відділи Української народної самооборони на відділи УПА і, як головнокомандуючий, підпорядкував цьому масштабові бандформування УПА. Керівниками Головного військового штабу Шухевич поставив кадрових українських націоналістів Дмитра Грицяя, псевдонім «Перебийніс», і Олександра Гасина, псевдонім «Лицар» [...].

1945 р. Шухевич та інші керівні оунівці вели, за дорученням Центрального проводу ОУН, переговори з німцями та їх союзниками, вищим угорським та румунським командуванням, а також з польським націоналістичним підпіллям про припинення взаємної боротьби та спільні дії проти частин Радянської армії, що наступають [...].

Шухевич, як один з великих організаторів і керівників банд оунівського підпілля в Україні, користується великим авторитетом в Закордонному бюро Центрального проводу ОУН та, особливо, у Степана Бандери.

Шухевич відомий як сильний оунівський конспіратор: навіть близькі до нього особи, з якими він переховується, не знають його прізвища, псевдонімів і становища, яке він має в оунівському підпіллі. Влітку він, переважно, ховається в лісових масивах, базуючись на віддане йому оунівське підпілля. Зимою – в населених пунктах або містах під відповідною охороною».

Так характеризували генерала Чупринку закляті й жорстокі вороги у березні 1950 р. Ці фрагменти я взяв з донедавна ще цілком таємної (але й досі ще не цілком відкритої) справи – формуляра № 586, складеної початково Управлінням 2-Н Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР.

Чи сучасні антиукраїнські (відверті й завуальовані) «дослідники» здатні скласти таку характеристику головного командира УПА? А якщо не здатні – то чому?

Четверте

Про передумови національно-визвольної боротьби 1941-1950 рр. Окупація Росією західноукраїнських земель 1939 р. була катастрофою для організованого українського політичного руху як у Східній Галичині, так і на Західній Волині та, трохи пізніше, на Північній Буковині. Окупанти знищили політичний провід українських партій від крайових центрів до середніх або й нижчих ланок включно, фізично ліквідуючи або депортуючи діячів і звичайних членів різних політичних партій, як знаємо, не лише Українського націонал-демократичного об'єднання, Української соціал-радикальної партії, Української соціал-демократичної партії, але навіть з Комуністичної партії України (формально тоді вже розпущеної), зокрема тих її членів, що почувалися, в першу чергу, українцями й антисталіністами. ОУН також зазнала відчутних ударів, але, від багатьох років пристосована до підпільної боротьби, вистояла.

Склалася тепер деформаторська тенденція серед пронаціоналістичних істориків представляти інші українські політичні рухи – крім ОУН – бездарними, а весь народ, безпосередньо не охоплений підпільною мережею на 1939-1941 рр., пасивним, малосвідомим, позбавленим компаса. Це не так: західна вітка українського народу ще у ХІХ ст. міцно увійшла в європейське суспільство, існувала політично структурована нація (краще структурована, як тепер), яка, незважаючи на різні політичні течії і напрями, вся від першої чверті ХХ ст. жила єдиним бажанням: утворенням незалежної Української держави. Незвичайна історична роль революційної ОУН полягала в тому, що в роки Другої світової війни вона зуміла приєднати до себе якнайбільше активних політичних елементів з колишніх розгромлених партій та безпартійних на єдиній платформі боротьби за Українську самостійну соборну державу.

Чому не висвітлювати цей процес з позицій історичної правди, а скочуватися на позиції вузького сектантства?

П'яте

Роман Шухевич як політичний діяч. Дехто з пізніших ідеологів намагався – всупереч історії та фактам – применшити, а навіть знецінити значення ІІІ Надзвичайного великого збору ОУН у серпні 1943 р., одним із творців якого був Роман Шухевич. ІІІ Надзвичайний великий збір вніс свіжий струмінь в організаційне життя, завершуючи перебудову керівництва, коли одноосібне було замінено колегіальним (Бюро проводу на чолі з Шухевичем). Він приніс свіжий подих в ідеологічну платформу ОУН, що цілком не було тактичним ходом чи наслідком переважного впливу націонал-комуністів, як потім намагалися інтерпретувати. Про це я можу говорити як сучасник подій і як уважний читач ухвал ІІІ Надзвичайного великого збору ще в тамті часи, незабаром після його проведення. ІІІ Надзвичайний великий збір максимально розширив фронт боротьби, приєднуючи, зокрема до Української повстанської армії, всіх тих, яким дороге було визволення України від німецько-російського поневолення без огляду і незалежно від власної партикулярної політичної належності або й без такої політичної належності взагалі. Логічним результатом стало утворення Української головної визвольної ради, членами якої стали представники кількох політичних течій.

Роль і значення Романа Шухевича в цих подіях велетенські.

Сьогодні, коли ми шукаємо і намагаємося опрацювати спільну платформу національно-патріотичного руху, знову, як не парадоксально, повертаємося на практиці (не признаючись до цього) до основних постанов III Надзвичайного великого збору, що ще раз підтверджує їхню злободенність та незаперечну об'єднуючу силу.

Необхідно зупинитися також на зовнішньополітичних ідеях генерала. Про заініційовані ним переговори з представниками Німеччини, Румунії, Угорщини, польського підпілля, що торкалися перш за все тактичних питань – злагоджених дій та допомоги для Української повстанської армії в її боротьбі з комуністичною Росією, згадувалося вже у наведеній мною мдбістській характеристиці; про намагання утворити єдиний збройний фронт боротьби поневолених націй Радянського Союзу та національні формування в складі УПА також вже більш-менш відомо.

Треба звернути увагу на незвичайно важливий стратегічний план розподілу комуністичної Росії, який у березні 1949 р. – отже, за рік до смерті генерала – розглядався в колах британського Зовнішнього відомства (Міністерства закордонних справ). Цитую відповідне місце з меморандуму працівника департаменту досліджень Форін офісу Н. Джоунса, що має назву «Альтернативні “радянському федералізму” форми правління для України»:

«Федерація України з сусідніми державами чи етнічними групами.

Найновішим аналізом цих проблем є план “генерала” Тараса Чупринки, який, згідно з повідомленнями, очолює Українську повстанську армію (УПА). Її діяльність є єдиним добре підтвердженим доказом збройного повстання в сфері радянського впливу. План генерала намічає розділення СРСР на чотири окремі регіони: 1. Сибір. 2. Кавказ. 3. Туркестан. 4. Скандинавсько-Чорноморський союз. Якраз в останню структуру саме і включено Україну. Решта складових частин цього союзу: вільна Карелія, прибалтійські держави, Білорусія, Козакія (територія Донського і Чорноморського – Кубанського – козацтва. – *Я. Д.*) і Ідель-Урал (об'єднання фінських та тюркських народів Півночі Росії та урало-волзького регіону. – *Я. Д.*)». – Цитату беру з видання: *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Questions, 1938-1981 / Eds. L.Y. Luciuk, B.S. Kordan. – Kinston (Ont.); Vestal (N. Y.), 1987. – P. 221.*

На мою думку, ідея саме такого розподілу Росії, щоб вона, врешті, перестала бути загрозою для світової безпеки й остаточно перестала гнобити окуповані нею землі й нації, залишається дуже актуальною до сьогодні. Що вона є дуже злободенною і пекучою, доводить хоча б те, що ні Україна, в особі свого москвопослушного уряду, ні західні держави, охоплені новою хвилею сибаристського ізоляціонізму та любові до великої Росії – жандарма Європи, для розподілу Російської багатонаціональної імперії – тюрми народів – не роблять буквально нічого.

Але, може, незалежно від цього, пора не лише поглиблено вивчати проблему, але й братися за здійснення плану генерала Тараса Чупринки?

Шосте

Що таке Українська повстанська армія? Менш-більш уявляю, яким чином дійшло до поєднання на папері – обох скорочень: ОУН та УПА – через дефіс. Але ніяк не можу позбутися враження, що ця антиісторична деформація довела до великого збіднення історії нашої національно-визвольної боротьби. Справа не лише в тому, що така подвійна аббревіатура «ОУН-УПА» в роки збройної боротьби не існувала, але і в тому, що викривлення історії довело до непередбачених і неприродних наслідків.

ОУН і УПА не тотожні структури і нічого доводити, що, наприклад, всі учасники УПА були в ОУН або що всі члени ОУН автоматично були в УПА. Навпаки, організаційна мережа існувала окремо від УПА. Військова структура УПА була іншою.

Необґрунтоване поєднання аббревіатур довело до того, що, згідно з критеріями всесвітньої історії, Українську повстанську армію перетворили в приватну, партійну армію, якою вона ніколи не була і не могла бути. УПА була загальнонародною армією, що охоплювала прихильників усіх тих політичних напрямів, які боролися за незалежну Україну. Організуючу роль ОУН в УПА ніхто цим самим заперечувати не думає. В певних відношеннях – пригадаю національні відділи в складі УПА, пригадаю представників різних національностей у рядах УПА з росіянами та євреями включно – УПА була навіть понаднаціональною антикомуністичною армією. І такі традиції треба свято берегти, пам'ятаючи, що вони також пов'язані з політичними ідеями і воєнними концепціями Великого генерала.

Навіщо і для кого підробляти історію українського національно-визвольного руху?

Сьоме

Ми зобов'язані охороняти правду історії, бо це правда історії України і правда минулого української нації. Така правда особливо важлива тому, що в умовах нинішньої України ряди кваліфікованих істориків національно-визвольного руху майже не ростуть, а навіть у відносно сприятливих умовах ростуть дуже повільно. Якщо це зрозуміло в світлі тенденції сучасної формально української, а подекуди антиукраїнської вищої школи, то цілком незрозуміло з погляду потреб дослідження історії України взагалі. Склалася ще одна парадоксальна ситуація. Якщо в Україні таємні ще сім-вісім років тому архіви відкрилися (хоча й не повністю і для вибіркової осіби) для дослідників подій 1940-х рр., то в діаспорі (це говорю з власного досвіду) становище з українськими політичними архівами просто катастрофічне. Нечисленні справжні історики не мають до них доступу, з архівами поводитися та поводяться неналежним чином, відсутня архівна дисципліна, документи зникають – і панує нерозуміння того, що втрачається жива історія нації, що гинуть відомості про її жертвних борців. Поширилася пошесть творення приватних колекціонерських архівів, для яких скуповують, часто за безцінь, матеріали, заховані в роки підпільної боротьби, а тепер відкопані чи віднайдені. Ці збірки після смерті колекціонера його спадкоємці і неспадкоємці, переважно, викидають на смітник.

Є ще одне негативне явище. Сьогоднішні українські політичні керівники буквально всіх напрямів вважають себе спеціалістами з історії України, хоча політична діяльність – це одне, а наукова дослідницька – цілком щось інше. Та коли немає що говорити про становище в сучасній Україні, коли не хочеться думати про сучасну Україну з її негараздами, пекучими проблемами, злочинами по відношенню до нації і держави – тоді втікають до історії, бо всі діячі, нібито, знають її досконало.

Мій заклик: залишіть історію історикам, підтримуйте її справжнє, об'єктивне дослідження, добивайтеся розкриття ще досі закритих архівів і їх зберігання – та виконуйте свій політичний і патріотичний обов'язок в сучасній Україні та для сучасної України. Так, як це робив генерал Роман Шухевич.

* * *

Закінчуючи, дозволю собі, щоб забриніло кілька особистих мотивів. Склалося так, що моя власна доля щільно переплелася з долею генерала та його родини. Одним з мо-

тивів арешту моєї матері, Олени Степанів, у грудні 1949 р. були свідчення про зустрічі її з Тарасом Чупринкою в нашому помешканні. Сам я, перебуваючи в кінці 1949 р. – на початку 1950 р. у в'язниці Міністерства державної безпеки № 1 у Львові, популярно названій «Лонцького», в лівому крилі внутрішнього корпусу з одиночками та невеликими камерами для особливо небезпечних злочинців (ну, я таким небезпечним, мабуть, не був), закріпленими за групою «Центрального проводу» Слідчого відділу Львівського управління МДБ, став мимоволі близьким сучасником березневої трагедії 1950 р. До речі, поверхом нижче, тобто в камері зразу ж під моєю, перебували такі особи, як давня, ще з польських часів, учасниця ОУН Катерина Зарицька та близька до націоналістичного руху, особиста знайома генерала, відома художниця Ярослава Музика. Навпроти – син генерала Юрій, який саме тоді намагався здійснити відчайдушну спробу втечі через коридор і сходи, що вели на прогулянкові дворики, коли там, під час ремонту вікна, тимчасово зняли з нього ґрати. В «моїй» камері вже після 5 березня опинився батько вчительки з Білогірці, в помешканні якої перебував у останні дні свого життя генерал. У камеру поруч скидали немов мертву після тортур і безконечних допитів героїчну жінку, зв'язкову Центрального проводу Галину Дидик, яку захопили у Білогірці у цю жахливу ніч і до самогубства якої тоді не допустили.

* * *

Сьогоднішнє українське суспільство, це активне, це думаюче, і це справді українське, що далі не лише мріє, але й бореться до кінця за незалежну Україну, шукає харизматичного лідера і думає, яких рис характеру треба від нього вимагати.

Якості політичного і військового діяча виняткової сили і впливу, якими був наділений генерал, свідчать, що Україна ХХ ст. вже мала такого харизматичного лідера – ним був Роман Шухевич.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст.: Дослідницькі проблеми // Народознавчі зошити. – Львів, 2002. – Зошит 5/6. – С. 403-408.

ЮРІЙ ШУХЕВИЧ ТА ШУХЕВИЧІ

Ми поволі починаємо повертатися до розуміння значення поняття роду в українському суспільстві й до розуміння того, чому вороги української нації завжди намагалися винищувати не лише окремих осіб за те, що вони боролися за незалежність нації й держави, – але тотально викоринювали цілі роди, які були носіями національних традицій, традицій національно-визвольної боротьби проти поневолення. Ми вже розуміємо, чому їх, ці роди, вирізували шляхом державного політичного терору. Для того, щоб не було національних традицій, щоб не було месників за розтоптану честь України, щоб не було навіть тих, в яких попіл жертв минулого бив у серця та кликав до боротьби. Треба було нищити велич імені – і це деколи вдавалося.

Шухевичі

Осип Шухевич, український громадський діяч і письменник, людина епохи революції 1848 р., член кола «Руської трійці», очоленого Маркіяном Шашкевичем.

Володимир Шухевич, його син, визначний громадський діяч, етнограф, публіцист, ініціатор і організатор львівської «Просвіти», Українського педагогічного товариства «Руської Бесіди», «Бояна», Музичного товариства ім. Лисенка, редактор низки газет і журналів, видавець п'ятитомника «Гуцульщина».

Герміна Шухевич, його дружина, видатний діяч українського жіночого руху, організатор Клубу русинок, директор Інституту для дівчат ім. св. Ольги.

Степан Шухевич, військовий і громадський діяч, отаман Української галицької армії, командир 4-ї Золочівської бригади, референт Начальної команди УГА, адвокат-оборонець у політичних процесах членів УВО та ОУН, організатор видавництва «Червона калина», автор п'ятитомних спогадів.

Роман Шухевич, генерал-хорунжий і головний командир Української повстанської армії, провідник ОУН в Україні, голова секретаріату Української Головної Визвольної Ради, що загинув смертю хоробрих у бою з окупантами 54 роки тому. Батько сьогоднішнього ювіляра.

Перелік імен Шухевичів можна продовжувати, але й так зрозуміло, чому ненависть ворогів – не лише московських, але останнім часом ще й особливо польських – концентрувалася на іменах Шухевичів: Романа, повстанського генерала, його брата Юрія, вбитого у 1941 р. у львівських Бригідках, матері Романа – Євгенії, дружині Наталії, сестрі Романа – Наталі, дітях Юрієві та Марії. Шухевичі ще понад півстоліття тому стали символом боротьби за Україну.

Юрій Шухевич

У мене немає, мабуть, потреби докладно спинятися на життєписі Юрія, який, хоча б у загальних рисах, відомий усім. Та кілька загальних штрихів треба зробити.

Після арешту матері – дитячий будинок у Чорнобилі та Сталіно (в сучасному Донецьку). В 15 років (так!) арештований і суджений на десять років лише тому, що він – за формулою, поширеною з часів Великого терору – «член семьи врага народа». Звільнений у 1956 р. внаслідок хрущовського перегляду справи – знову ж ув'язнений після втручання генерального прокурора СРСР Руденка. Відтак – в'язниці Львова, Києва, Верхньо-Уральська, Олександрівського централу. Далі – Володимирська в'язниця. У 1958 р. – майже зразу після звільнення – суджений вдруге на 10 років вже за антирадянську агітацію і пропаганду. Мордовські табори. Після другої десятки – заборона мешкати в Україні, тому – проживання в Нальчику на Північному Кавказі.

Хвиля репресій щодо української дисидентської інтелігенції 1972 р. торкнулася також Юрія. Третій термін – дев'ять років п'ять років заслання. Знову Мордовія. І тут, у таборах, ще один суд – десять років, в'язниці у Володимирі та Чистополі. 1982 року засланий до Сибіру, тут, врешті, будинок інвалідів «Лесная дача» – до 1989 р.

Підрахунок простий: 41 рік ув'язнення і заслання.

Після повернення

Юрій Шухевич перед нами і майже п'ятнадцять років його життя у Львові вже на наших очах. Юрієві закидали і закидають політичний радикалізм, бо він не відрікається від ідей національно-визвольної боротьби всіма доступними сьогодні засобами. І ці ідеї він далі сповідує у своїй політичній і громадській – дуже насиченій і дуже активній – роботі. Від Української міжпартійної асамблеї 1990 р. до сучасного Галицького вибору.

Сповідує – незважаючи на всі провокації, які йому влаштовували кдбістськими методами т. зв. свої, що паразитують на українській національній ідеї. Та ми розуміємо, що нація хвора і потребує не лише консервативного, але й радикального хірургічного лікування. Такого, яким його уявляє собі Юрій Шухевич.

***

Є два особисті моменти, якими я хотів би поділитися з присутніми.

Ми, Юрій та я, познайомилися спершу «заочно». Наші камери на третьому поверсі в'язниці на Лонцького були одна напроти одної у вузькому коридорі. Коли на початку 1950 р. ремонтували сходи, якими водили на прогулянку в дворик, зняли ґрати з вікна на сходах. Юрій збив наглядача і відчайдушно намагався втекти саме через це вікно. Втеча не вдалася – та «заочне» знайомство, принаймні моє, з Юрієм почалося.

У Нальчику, де Юрій працював електротехніком, діяв Кабардино-Балкарський державний університет з балкарським відділенням. (Балкарці були репресованою нацією, депортованою до Сибіру, а після смерті Сталіна повернені в свої гори). Юрій, глибоко симпатизуючи переслідуваним балкарцям, намагався вступити до університету на балкарське відділення. Я намагався дещо зробити для цього. Не вийшло.

Ці два епізоди розкривають дві притаманні риси Юрія: безмежну хоробрість і те, що він завжди на боці поневолених і переслідуваних. І таким він буде завжди: безмежно хоробрим на боці поневоленої України.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.Р.* Юрій Шухевич та Шухевичі // Шлях перемоги. – К.; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 2003. – 27 березня – 2 квітня. – Ч. 14 (2552). – С. 5.

МАКСИМ ЦИМБАЛ

МАКСИМ¹

Нижний, майже неловимий стукіт до дверей мого кабінету. Відчиняються двері й на порозі стоїть худенький усміхнений – але такою несміливою усмішкою – невисокий делікатний хлопець: «Я – Максим Цимбал, і хочу займатися вірменами в Україні, вивчати потрібні мови – чи приймете?» Знову дуже ніжно вітається двома руками і врешті, на запрошення, сідає в крісло. Так у Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України на вул. Винниченка, 24 почалося наше знайомство. Була десь весна 2003 р.

Максим наближався до закінчення складної системи університетської освіти і мріяв займатися вірменознавством. Заходив доволі часто, з цією ж усмішкою та потиском рук, і говорив про свої наукові плани. Йому вдалося встановити зв'язок з українським кипчакознавцем Олександром Гаркавцем, який проживає в Казахстані, в Алмати. Він став співавтором О. Гаркавця при укладанні покажчика «Література по армяно-кыпчаковедению», вміщеному в книзі під досить дивним заголовком «Торе бітігі. Кыпчацко-польская версия армянского судебного и армяно-кыпчацкого процессуального кодекса. Львов, Каменец-Подольский 1519-1594» (Алматы, 2003; річ у тім, що ніколи «кыпчацко-польських» ні мови, ні літератури, ні юридичних пам'яток не існувало). Працював він над документами з історії вірменських колоній в Україні, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові, і знайшов там чимало цінного й цікавого. Підготував публікацію, що повинна побачити світ у київському «Археографічному щорічнику», який видає Інститут української археографії. Їздив до Варшави, де познайомився з моїм приятелем і довголітнім співавтором публікацій вірмено-кыпчацких документів XVI–XVII ст. професором Едвардом Триярським. Едвард говорив мені про справжній науковий ентузіазм мого вже нібито протеже – ми домовилися з Максимом, що я буду керівником його кандидатської дисертації. З'явилися можливості студіювати старовірменську мову (грабар) в Англії – і я скерував туди відповідні рекомендації про нього. За допомогою гранту – шанси отримати його в Максима були реальні – він мав їхати продовжувати вірменські студії десь влітку-восени 2004 р. Про свої плани, наміри, бажання, перспективи Максим розповідав, легко червоніючи, відверто і докладно.

Максим був, очевидно, з не дуже заможної родини. Для підробітку він влаштувався працювати у згаданому вже ЦДІА у Львові «охоронцем фондів». Під цим гучним титулом був прихований обов'язок приносити до читального залу і забирати назад до Відділу давніх актів архівні справи, якими користувалися читачі. До такої неінтелектуальної роботи Максим підходив з гумором. Як завжди, він був чемний, делікатний і привітний. Десь у травні – на початку червня 2004 р. його настрої почали мінятися.

¹ Стаття також готується до видання у: «Ars discernendi»: Збірник праць аспірантів і студентів архівознавців / Упор. В. Кметь, І. Петрій. – Львів, 2007 (у друці).

Було помітно, що його мучать думки, не пов'язані з наукою, бо там йшло все вже уторованим шляхом і, здавалося, за два-три роки українська наука отримає молодого, повноцінного, ерудованого сходознавця – спеціаліста з ділянки, так дуже нам потрібної.

Востаннє я бачив Максима на коридорі архіву на початку червня 2004 р. Він ніс до читального залу кілька справ. Максим зупинився, сказав: «Дуже хочу з вами зустрітись, зайду до вас за кілька днів. Щось недобре діється в архіві, мушу вам розповісти».

Максим не встиг прийти. Немов громом з неба прибила мене вістка, що його дуже важко побили, знайшли під кущами недалеко від будинку, в якому він мешкав. За кілька днів Максим, якому не повернулася свідомість, помер. Говорив я тоді з начальником львівської міської міліції про те, яке обурення охопило його колег, університетське студентство на вістку про смерть Максима і що треба якнайшвидше знайти винуватців. Хоча б тому, що, за чутками, бачили, як його в центрі міста, біля головної пошти, тягнули якісь міліціонери. Слідство ведеться досі (червень 2005 р.), без результатів. Були різні «сліди» і «версії» – білоруська, бо до нього, як виходив з архіву, нібито, підійшли знайомі молоді науковці-білоруси, з якими він раніше познайомився у Варшаві – але цих білорусів зразу ж міліція відпустила додому; міліцейська, про яку я вже згадував; пияцько-хуліганська, що Максим вчинив бійку (важко уявити собі цього хлопця в такій ролі) – але він не пив, йому це було абсолютно заборонено після хвороби, яку переніс раніше.

Тепер, коли стало загальновідомо про масове викрадення цінних документів з ЦДІА України у Львові (а документи також крали у Відділі давніх актів; завідувача відділом Наталія Царьова), виникає версія, що Максим забагато бачив, чув і знав – тому його треба було позбутися. Слідство ж досі не закрито². Версія вимагає перевірки. Бо, може, це правильна нитка.

Був я на похороні. Багато похнюплених колег-студентів. Чому вбили молодого талановитого вченого? Хто і чому? Питання висіло і висить у повітрі.

У моїй пам'яті назавжди залишиться худе несміливе усміхнене обличчя Максима, його допитливі очі, м'який потиск рук.

---

² Це вже липень 2007 р.

ЛЮДМИЛА ШЕРЕМЕТЬЄВА-ДАШКЕВИЧ

ПАМ'ЯТІ ЛЮДМИЛИ ДАШКЕВИЧ

Людмила Дмитрівна Дашкевич народилася 9 лютого 1946 р. в місті П'ятихатки Дніпропетровської області, в сім'ї розкуркулених, що уникли депортації в Сибір. Дитинство Людмили Несміян минуло в Донбасі та в селі Зеленому біля П'ятихаток. Освіту здобувала в Одеському та Київському університетах на факультетах журналістики. Належала до того розчарованого молодого покоління, яке мало надії на кращі зміни в Україні, – з якого сформувався опозиційний рух шестидесятників.

У Києві, проживаючи на Київській гідроелектростанції, увійшла до групи, очолюваної В'ячеславом Чорноволом та його дружиною Оленою Антонів, відіграла активну роль у середовищі літераторів, митців (Василь Стус, Алла Горська, Іван Світличний, Павло Скачок, Володимир Комашков та інші). Ще раніше, в Одесі, близька людина Ніни Строкатої-Караванської та її чоловіка Святослава. У Києві офіційно співробітничала в газеті «Друг читача», підпільно друкувала на машинах документи тогочасного українського руху Опору. Така її діяльність привернула увагу органів безпеки. КДБ виключило її з університету після передостаннього курсу. Вже після переїзду до Львова, де вона працювала лаборантом у Музеї етнографії та художнього промислу, завдяки клопотанню дирекції їй вдалося відновитися в університеті та закінчити його.

У Львові вона і далі друкувала нелегальні матеріали, брала участь у виданні підпільного «Українського вісника». У дискусіях, що виникали в середовищі шестидесятників, завжди займала радикальну позицію, вважаючи, що рух Опору України 60-х – початку 70-х років не сміє відмежовувати себе від національно-визвольної боротьби 40-х – початку 50-х років, що не завжди було зрозумілим для інших, також і для В'ячеслава Чорновола. Добре і глибоко законспірована, не стала жертвою арештів середини 60-х – початку 70-х, а в Музеї зайнялася науковою роботою, розпочала кандидатську дисертацію з етнографії. Її наукові праці друкувалися в Києві, Москві, Єревані. Її участь у дисидентському русі уже відбита в ряді досліджень з історії українського шестидесятиництва.

У 1972 р. на вимогу КДБ її звільнили з роботи в музеї. У цьому ж році вона одружилася з істориком Ярославом Дашкевичем, з яким об'їздила ряд республік та міст тогочасного Союзу (Москва, Естонія, Латвія, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан, Вірменія, Північний Кавказ), відновлюючи та встановлюючи контакти з представниками місцевих дисидентських кіл. Після 1972 р. до часу здобуття незалежності Україною працювала у львівському Інституті декоративного і прикладного мистецтва та літредактором у газетах.

У період боротьби за незалежність України відіграла значну роль у становленні оновленої некомуністичної преси, зокрема львівської газети «Ратуша» (почала виходити у 1990 р.) – зі зміною напрямку газети на угодовський припинила зв'язки з цим виданням.

Була соратником таких діячів українського національного відродження, як Зеновій Красівський, Іван Кандиба, Михайло Осадчий, Ірина та Ігор Калинці. Завжди поспішала з допомогою тим, хто її потребував. Була вірним другом свого чоловіка. Померла 5 жовтня 2005 р. у Львові на 59 році життя. Похорон відбувся 8 жовтня на Личаківському цвинтарі Львова.

Публікується за виданням: [Дашкевич Я.Р.]. Пам'яті Людмили Дашкевич // Шлях перемоги. – К.; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 2005. – 12 жовтня. – № 41. – С. 14 (без підпису).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

- Абаз-паша, полководець 85
Абгар, король 74
Абдий, єпископ 74
Абдрахман, невільник 109
Абовян Х., поет 669
Абрагам В. (Abraham W.), вч. 49, 57
Абрамович Д., вч. 410
Агонен Сіррка, вч. 730
Аделунг Фрідріх фон (Аделунг Федір фон) (Adelung F. von), вч. 150
Адерс Себастьян, військовий 140-141
Адіасевич, вч. 682
Айваз Г., вч. 644
Айзеншток И.Я., вч. 148
Айтынян А. (Այրվաճի Ա.), вч. 267-268, 270
Аква Андре дель, архітектор 139
Акеревич Петро, боярин 57
Акинян Н. (Akinean N.), вч. 77-82, 84-86, 93
Аксенте із Каменця, хроніст 77
Актаї, половець 48
Акчокракли О., вч. 644
Ал-Гарнаті Абу Хамід, мандрівник 714
Ал-Масуді, хроніст 660, 662-663, 665
Александров В., письменник 338
Александров-Старицький М. *див.* Старицький М.
Александрович С. (Alexandrowicz S.), вч. 141, 176
Алишан Гевонд (Ališan L.M.), вч. 78, 88, 271
Альнпек Йоганн, автор 54, 67
Аманара, старовірменська богиня війни 270
Амбанор, король 270
Ангелович Антон, митрополит 37, 39, 284
Андреасян Гранд (Andreasyan H.D.), вч. 77, 79
Андрей, єпископ 671
Андрейко Д., композитор 284
Андрейчин А., художник 284, 293
Андрієвський А., вч. 232
Андріч Іво, письменник 364
Андрієвський В., вч. 515
Андріщенко В., вч. 392
Андрусів П., артист 506
Андрусаяк М., вч. 17, 391, 592-593
Андрусаяк Ю., селянин 287
Андрущенко В., педагог 730
Анна Іванівна, імператриця 216
Анна, дочка священика Симеона Васильовича 89
Анохіна Л., вч. 171
Антоневич М., вч. 291
Антонів О., дружина В. Чорновола 750
Антоній, св. 410
Антонович Володимир, вч. 14-15, 25, 106, 153-156, 304, 309, 390, 392-393, 397, 402, 408, 410, 412, 414, 430, 437, 593, 700
Антонович Володимир, лікар 291
Антонович Марко, вч. 21, 227-228, 234, 241
Антонович Михайло, вч. 22
Антоновський *див.* Бюї Андре де
Анучин Д., вч. 410-411
Апанович О. (Апанович Е.М.), вч. 199, 217, 221
Апостол Данило, гетьман 20, 166, 217, 463, 598
Апостол Петро, син Данила Апостола 217
Апраксін С., фельдмаршал 221
Ариконський *див.* Арчинковський
Аркас М., громадський діяч 386, 485
Арон бен Йосиф, т. зв. «Перший» (Bo'al ha-Mibchar), караїмський автор 52
Арпади, королівська династія 34
Арсенич П., вч. 736
Артамонов М., вч. 715
Артемій, єпископ 58
Артимович Антін, військовий 572
Артузов, працівник органів держбезпеки 558
Арчинковський (Ариконський, Арчинковський), шл. 95
Атілла, король гунів 713
Афанасьєв Ю., вч. 112, 366
Ахметов Э., вч. 681
Ахундов Фаталі (Мірза Фаталі Ахундов), драматург 279-280
Ачкиназі Б., вч. 643
Ашік-Пері, поетеса 280
Ашнін Ф., вч. 722

Б

- Баал, полководець 48, 50
Бабкін Д., вч. 222-223, 230, 241-242, 245

* Уклад Андрій Фелонюк.

- Багалій Д., вч. 18, 557, 664
Багалій-Татарінова О., дочка Д. Багалія 467
Багров Л. (Bagrow L.), вч. 166
Багрянний І., письменник 534
Бадецький К., вч. 254
Бадян В., вч. 666
Басрак Данило, козацький старшина 218-219
Бажан М., поет 430-431, 473, 559, 562, 565, 672
Бажанський П., композитор 284, 293
Баженов Л., вч. 705
Базилевич Д. *див.* Васильєв Д.
Базілович Й., вч. 284, 682
Байда, письменник 611
Балабан Діонісій, митрополит 197
Балабан М. (Bałaban M.), вч. 43
Балей П., публіцист 22
Балис В., художник 580
Балінський М. (Baliński M.), вч. 252
Балудянський М., вч. 284, 320
Банак П., публіцист 293
Бандера С., політик 535, 738-739, 741
Бантиш-Каменський Д., вч. 149, 215-216, 218, 220-221, 226-227, 245
Баран М., громадський діяч 558
Баран О. (Baran A.), вч. 466
Баранников О., вч. 646
Барвінок В., вч. 681, 683
Барвінський Б. (Barwiński B.), вч. 149, 159-160, 163-165, 444, 485
Барвінський В., письменник 285
Барвінський Є. (Barwiński E.), вч. 285, 291, 603, 681
Барвінський О., громадський діяч 15, 285, 291, 311
Бардах Ю. (Bardach J.), вч. 686, 693, 695
Барнич В., композитор 293
Баронч Садок (Баронч Вікентій, Barącz S.), вч. 27, 73, 78, 139, 255-264, 268, 275
Барт М., вч. 285, 291
Бартелемі Ю., генерал 505
Бартольд В., вч. 643
Бартошевський І., вч. 285, 293
Баскаков М., вч. 648
Батий (Бату, Бату-хан), монгольський хан 36, 39-40, 44, 46-52, 61, 411
Баторій Стефан *див.* Стефан Баторій
Бату *див.* Батий
Батурич П., вч. 225
Бауер О., військовий 364
Бах Олександр фон, барон 322
Бахмінський О., різьбяр 285
Бачинська Марія (Донцова Марія), дружина Дмитра Донцова 10, 540-541
Бачинський Є., громадський діяч 304-305
Бачинський Леонід, громадський діяч 542
Бачинський Михайло, письменник 310
Бачинський Олександр, вч. 293
Бачинський Омелян, режисер 285, 334
Бачинський Ю., публіцист 493, 509
Баюрак, опришок 354
Бевзо О., вч. 81, 168
Безбородько О., граф 224-225, 227-228
Безкровний Л. (Бескровний Л.), вч. 638, 718
Бейліс В., вч. 663, 666
Бела IV, король 49, 51, 66
Белей І., публіцист 314
Белинская Дарья *див.* Білинська-Навроцька Одарка
Белоконь С. *див.* Білокін С.
Бенбенко Іван, козак 102
Бенвій Жак, вч. 492
Бендер М., вч. 228
Беннігсен О., вч. 721
Беньовський Станіслав-Казимир, королівський секретар 114
Берберян Гайк, вч. 718
Бергер В., вч. 271
Бергманн Гуго (Bergmann H.), філософ 490
Бережецький Прокіп, полковник 105
Бережна Н., вч. 674
Березовські, родина 446
Бересь С., вч. 695, 700
Берже А., вч. 280
Берія Л., державний діяч 586
Берков, військовий 573
Берков П., вч. 222
Бернар Жак 114
Бертелло де Бає Амур-Август-Луї-Йосиф, барон 410
Бертельс Є., вч. 640
Бертє-Делагард О., вч. 161
Бескровний Л. *див.* Безкровний Л.
Бестерман Т., вч. 681
Белінський В., публіцист 526
Беляєв В. (Домбровський В.), письменник 423, 435, 741
Белякевич І. (Білякевич І.), вч. 420-421, 423, 430-431, 433, 439, 441, 445

- Беневський Станіслав-Казимир, дипломат 182-183, 185
- Бжеська Надія, дружина Романа Бжеського 549, 552
- Бжеський Роман (Гармаш, Дажбожич, Десняченко Роман, Задеснянський Роман, Задністрянський Роман, І. М., Мазепинець Іван, Млиновецький Р., Орликівець Р., Паклен Роберт, Характерник), публіцист 15-16, 24-25, 526, 548-554
- Бжшкян Минас (Медици, ᲑᲃᲗᲘᲗᲚ Ი.), вч. 267, 272
- Біберович І., громадський діяч 337
- Бівар-Блек Марія-Луїза де, вч. 730
- Біднов В., вч. 150, 162, 462
- Білан М., працівник радянських спецслужб 443
- Білас І. (Bilas I.), вч. 391
- Білецький І., публіцист 292
- Білецький О., вч. 666
- Білецький С., картограф 580
- Білінкевич І., публіцист 291
- Білінкевич Лонгин, священник 293
- Білінкевич С., громадський діяч 288
- Білінська-Навроцька Одарка (Белинская Дарья), громадський діяч 567
- Білінський Б., вч. 601
- Білінський П., публіцист 291
- Білінкіси, євреї 560
- Білодід І., вч. 648, 652, 721
- Білозерський В., громадський діяч 246
- Білокінь С. (Белоконь С.), вч. 9, 17, 172, 216, 336, 378, 440, 616, 675-677, 679
- Білоус М., видавець 287
- Білякевич І. *див.* Белякевич І.
- Бірчак В., громадський діяч 533
- Бісмарк Отто фон, політик 509
- Благой Д., вч. 222
- Блаkitний В., письменник 623
- Блаховський А., вч. 293
- Блиско, сотник 104
- Блонський Т., письменник 292
- Блюм Леон, політик 463
- Бобикевич І., публіцист 293
- Боборикін П. (Боборыкин П.), вч. 311
- Бовуа Даніель (Beauvois D.), вч. 27, 174, 684-705
- Богачевська-Хомяк М., вч. 563
- Богданович-Зарудний Самійло, козацький по-сол 115, 184, 189
- Богодіст І., публіцист 428-429
- Богомолець О., вч. 369, 380, 618
- Богун Іван, полковник 89, 191, 195
- Богун Мирон, підпільник 542
- Боднарчук Т., громадський діяч 548
- Бодуен-де-Куртене І., вч. 643
- Бодяньський О., вч. 251
- Бодяньський П., вч. 281
- Божецький Ян, чернець 131
- Бойчук М., художник 467
- Бокачов, вч. 681
- Бокль Г.-Т., вч. 401
- Болеслав-Юрій II, князь 592
- Болеховський А., вчитель 292
- Болівар Симон, політик 204
- Бонапарт Наполеон, імператор 240, 464-465, 467
- Бондар В., вч. 177
- Бондар І., партійний діяч 430
- Бондарський Б., вч. 681
- Бонн Франц-Ксаверій, священник 512, 523
- Боплан Гійом Левассер де (Beauplan G. Le Vasseur de; Beauplan G. Le Vasseur, de Sieur; Beauplan G. Le Vasseur sier de), картограф 24, 27, 127, 131, 139-167, 169-179, 466, 470
- Боплан Гійом, син Гійома Левассера де Боплана 466
- Бораковський Г., драматург 357
- Борд Аделаїда де ля, поетеса 141
- Борис В., вч. 721
- Борисикевич М., вч. 287
- Борисюк З., перекладач 145, 152, 173, 175-176
- Борковський А., вч. 359
- Боровий С., вч. 162, 619
- Борозна Н., вч. 222
- Борщак Ілько (Borschak É.), вч. 141-146, 163-165, 168, 205-206, 234, 461-471, 666, 688
- Боряк Г., вч. 158, 171
- Бочкарьов М., військовий 574
- Бранденбург Е. (Brandenburg E.), вч. 492
- Браник І., вч. 292
- Браун Г. (Braun G.), автор 54
- Браун Едвард (Brown E.), лікар і мандрівник 143, 178
- Брентано Ф., філософ 490
- Брехуненко В., вч. 178
- Брик І., вч. 570
- Брик М., партійний діяч 653
- Бріке, вч. 709
- Бродель Ф., вч. 490, 687

- Бродський Р., вч. 420
Брокгауз Ф., видавець 271, 342
Броневський Мартин, автор 140, 157, 162
Бругманн К., вч. 265-266
Брун Філіп (Brunn Ph.), вч. 151
Брусиловська В., вч. 616
Бруховський, поет 68
Брюкнер А., вч. 73
Брюховецький Іван, гетьман 118, 181, 189-194, 593
Будзан А., вч. 560
Будзиновський В., громадський діяч 330
Будка В. (Budka W.), вч. 707
Будлянський М., дворянин 225
Букшований Осип, сотник 572
Бурачков П., вч. 151-152
Бурбон Сікст де, принц 521
Буріан Стефан, політик 453
Буркот С. (Burkot S.), вч. 684-685, 701-702
Бурлака Г., вч. 407
Бутич І., вч. 117, 133-134, 225, 314, 480, 496, 560, 637, 678, 706, 718, 721
Бутник-Сіверський Б., вч. 619
Бутрин М., вч. 674
Бутурлін Василь, боярин 105, 116, 184
Бухіна Р., вч. 681
Бущенко О., громадський діяч 367
Буценко П., громадський діяч 381
Бучек К. (Buczek K.), вч. 166
Бучинський М., громадський діяч 292, 309
Бюї Андре де (Антоновський), чоловік Ронанди Хмельницької 102
Бюлер Г., вч. 265
- В**
Вавричин М., вч. 131, 141, 171, 175-177
Вагилевич І., вч. 38-39, 253, 736
Вагіф Молла Панах, поет 280
Важинський С., вч. 139
Вайнштейн О., вч. 135
Вайтцель, вч. 681
Вайцендорф, генерал 573
Вакарчук І., вч. 8
Вальдкірх Конрад фон, видавець 72
Вальо М., вч. 418
Ванченко-Писанецький К., драматург 568-569
Ванченко-Писанецький С., громадський діяч 569
Варагеци Тер Григор, єпископ 75
Варениця Василь, козацький полковник 191
Вартович Йоганн (Вартанович Йоганн), священник 136
Василевський В., вч. 415
Василенко М., вч. 369, 499
Василів С., священник 580
Васильєв А., священник 219
Васильєв Д. (Базилевич Д.), художник 219
Василько М., громадський діяч 513, 515-516
Василько Романович (Васько), князь 31, 36, 40, 46-48, 56, 59, 61
Васильків *див.* Крілик Осип
Васильчиков Олександр, князь 414
Васько *див.* Василько Романович
Вацура В., вч. 243
Вашингтон Дж., державний діяч 204
Введенський А., вч. 674-675
Вебер А., вч. 265
Веймарн С. В., вч. 53
Вейцман, вч. 681
Величко Самійло, козацький літописець 110, 112, 180, 188
Веллінг Готард, дипломат 136
Венжик *див.* Хмельницький Юрій
Венямин з Туделі, мандрівник 38
Венямин *див.* Єрушальмі Венямин
Верба І., вч. 125
Вергун І. (Verhun J.), вч. 466
Верещинський Йосиф, єпископ 70, 121, 123
Вериківський П., композитор 623
Верков П., вч. 222
Вернадський В., вч. 372, 375, 377
Верстюк В., вч. 17, 385, 394-395
Вертнер М. (Wertner M.), вч. 49
Верхратський І., вч. 330
Виговський Василь 103
Виговський Данило, наказний гетьман 103, 106, 186
Виговський Іван, гетьман 20, 24, 103, 118, 123, 127, 181-186, 188, 191-192, 202, 417, 422
Виговський Юрій 103
Виговські, рід 106, 183, 185
Винар Л., вч. 14, 17, 19, 391, 397, 442, 534, 549
Виндиш Э., вч. 265
Винниченко В., політик 15, 455-456, 525, 531, 553, 564
Висоцький Франциск, дипломат 199
Височан Семен, полковник 191
Витанович І., вч. 17-18, 391, 523

- Витвицький С., священник 308
 Витовт (Вітавтас), князь 42, 59-60
 Вишиваний Василь *див.* Габсбург Вільгельм-Франц
 Вишневецький Дмитро, князь 158, 179
 Вишневецький Михайло, князь 137, 197
 Вишневецький Ярема, князь 183
 Вишня Остап, письменник 366, 381, 559, 564
 Вігель Ф., вч. 246
 Відоні Петро, архієпископ 185
 Віженер Блез де, автор 142, 157
 Візир М., вч. 242, 244, 563
 Віконська Д., письменниця 533
 Вільгельм II, імператор 509, 513
 Вільховий (Ольховий), співак 545
 Вінклер Павло фон, вч. 411
 Вінтоняк О., вч. 695
 Вінчковський Дмитро, письменник 292
 Вінчел, вч. 681
 Вітавтас *див.* Витовт
 Вітик С., громадський діяч 330, 523
 Віткевич Станіслав-Ігнаці, письменник 693
 Вітовський Дмитро, військовий діяч 514
 Вітрук Л., вч. 675
 Вітцман А., перекладач 683
 Владимирський-Буданов М., вч. 156, 158, 412
 Владислав Варненчик (Володислав Варненчик), король 253
 Владислав Опольський, князь 68
 Владислав IV (Володислав IV), король 82, 85, 140, 592
 Владиславлев І., публіцист 617
 Власенко І., вч. 173
 Власюк О., вч. 120
 Вліслоцкий Гейнрих, вч. 270
 Вобен, маршал 466
 Вовк Ф., вч. 312, 387, 430, 437
 Вовчок Марко, письменниця 309-310, 317, 326, 328, 642, 647
 Возницький Б., вч. 109
 Возняк М., вч. 20, 110, 161, 234, 314, 335, 359, 362, 409, 419, 425, 429, 431-432, 434-435, 478, 493, 566
 Войніч В., вч. 683
 Войновичі, рід 215
 Войтояну, політик 520
 Войцешко, співробітниця спецфонду Львівської бібліотеки АН УРСР 362, 364
 Вол Б., вч. 392
 Володимир, архимандрит 411
 Володимир Святославович, князь 317, 714
 Володислав Варненчик *див.* Владислав Варненчик
 Володислав IV *див.* Владислав IV
 Волосянський І., публіцист 291
 Волошенко А., вч. 168
 Волошин М., громадський діяч 542
 Волошин Настя, стигматичка 629
 Вольтер А., філософ 164, 217, 687-688
 Вольф Г., вч. 59
 Вольф Ю., вч. 411
 Воробкевич Сидір (Воробкевич І., Млак), письменник 292, 338, 350, 357
 Вортман, вч. 682
 Восканян Н., вч. 96-97
 Восьєн П'єр Лінаж де, автор 144, 178
 Вояківська Марія, дружина Михайла Грушевського 366, 381, 408
 Вуйцицкий К.-В., вч. 260
 Вуйцик З. (Wójcik Z.), вч. 466
 Вундт В., вч. 489
 В'яземський О., князь 227
 В'яземський П., поет 172
- Г**
 Г. А., вч. 253
 Гаас А., військовий 573
 Габсбург Вільгельм-Франц (Вишиваний Василь, Степанович В., Wilhelm), ерцгерцог 27, 509-524
 Габсбург Карло-Альбрехт, брат Вільгельма Габсбурга 510
 Габсбург Карло-Стефан, батько Вільгельма Габсбурга 510, 516
 Габсбург Лев-Карло, брат Вільгельма Габсбурга 510
 Габсбург Рената, сестра Вільгельма Габсбурга 510
 Габсбург Франц-Фердинанд, архикнязь 509
 Габсбург Фрідріх, архикнязь 510
 Габсбурги, імператорська династія 517-519, 523-524
 Габсбург-Лотаринзький М.-С., князь 518
 Гаватович Яків 256
 Гавляс С. (Gawlas S.), вч. 486
 Гавриленко В.О., вч. 441
 Гаврилів М., військовий 571-573
 Гаврисевич Ю., вч. 291

- Гавришкевич І., публіцист 291
Гавронский А., вч. 668
Гайдукевич М., військовий 573
Гайдучок С., громадський діяч 481, 503, 580
Гакоп, хроніст 77
Гакопян В. (Накобуян V.), вч. 79
Галавин *див.* Головин І.
Галаган І., колезький асесор 225
Галан Я., письменник 365, 431, 439, 582, 584-585, 677, 732
Галечко С. (помилк., Данилюк Софія), військова діячка 562, 567
Галинський Юрій *див.* Юрченко В.
Галицький Д. *див.* Данило Романович
Галілей Галілео, вч. 473
Галімова Гульсум, вч. 722
Галіп А., громадський діяч 467
Галіп Т., громадський діяч 515-516
Галушак Мирон, громадський діяч 361
Гальковский Н., вч. 243
Гальський Клим (Дмитрук-Гальський Клим), працівник органів держбезпеки 636, 741
Гальчинський А., вч. 120, 125
Гальянт Стефан, вчитель 577
Ганкевич К., філософ 283, 287, 290-291
Ганнібал, полководець 332
Гануш Іван (Hanusz J.), вч. 265-272
Гапоненко Роман, сотник 118
Гапусенко І.М., вч. 154
Гарайда, вч. 682
Гарасевичі, родина 287
Гарасимчук В. (Гарасимчук В.), вч. 10, 14, 20
Гаріш, драматург 335
Гаркавець О., вч. 748
Гаркаві А., вч. 43, 52
Гарматій К., лікар 573
Гармаш *див.* Бжеський Роман
Гарух В., військовий 573
Гасин О. (Лицар), підпільник 741
Гауптман І., драматург 351, 359
Гаусман Елізабет, дружина Петра Капніста 242
Гафія, пасербиця Григорія Стевецького 104
Гашек Я., письменник 445
Гебюк І., співак 292
Гевелія Йоганн, астроном 151
Гегель Г., філософ 492
Геден, архимандрит 190
Гедін Свен, вч. 574
Гембіцький Тит, вч. 360
Гендриков І., генерал 217
Геннаді Г., вч. 281, 681
Генрих III Валуа (Генрих Французький), король 72, 76
Генсірук С., вч. 177
Герасименко В., вч. 619
Герасименко М., вч. 652
Герасимович І., громадський діяч 293
Герасимчук В. *див.* Гарасимчук В.
Гербель Н., вч. 216, 221
Гербільський Г., вч. 420, 439
Гербіній Йоганн (Herbinus J.), проповідник 137-138
Гербст С., вч. 141
Гербург Ян з Фульштина, хроніст 72
Герцберг Евальд-Фрідріх (Hertzberg), граф, державний діяч 205-207, 209, 211-214, 230-232, 235-236, 238-242, 415
Герцен О., публіцист 313
Гершуна В., дисидент 567
Гете Й.В., поет 359
Гетналь Адам (Hetnal A.A.), вч. 685, 697
Жицький В., письменник 366
Гидалевич А., вч. 650
Гильченко М., вч. 415
Гирич І. (І. Г.), вч. 9, 15, 23, 25-26
Гізель Інокентій, церковний діяч 197-198
Гінденбург П., військовий діяч 521
Гірземаанн Карло, видавець 141
Гірняк Н., військовий діяч 511, 513
Гіртенберг де Йоахим Пасторій, автор 142
Гітлер Адольф, державний діяч 518
Главані де Вітте Потоцька С., шл. 559
Гладишевський Є., вч. 635
Глушкович Христофор, священник 86
Глущенко М., художник 632
Гляве фон Кобельський К.-Ф. (Glave von Kobielisky K.-F.), вч. 244-245
Глядківська Г., вч. 426
Глядківський П., вч. 426
Гнатевич Б., військовий діяч 167, 513
Гнатевич М., вч. 256, 259
Гнатюк В., вч. 160, 264, 285, 330
Гнедич М., поет 246
Говердовська Ганна, мати Надії Суровцової 556
Говикович, громадський діяч 522
Говрин Гергели, вч. 270

- Гогенцолерн Йоахім, син Вільгельма II, політик 509
 Гогенцолерни, рід 516
 Гогенцолерни-Зігмарінгени, рід 515
 Гоголь М., письменник 15, 148-149, 310, 326, 328, 336, 549
 Гоголь Остап, полковник 189, 192, 195
 Гоголь-Яновський В., письменник 245
 Годкевич М., публіцист 616
 Годованець 269
 Голінський Марцін, автор 102
 Голобуцький В., вч. 169, 461, 466, 495, 715
 Головацький Я., вч. 251, 329, 736
 Головин І. (Галавин), художник 573
 Головинський П., вч. 220
 Гологазюк 269
 Голубець М., вч. 450
 Голубінський Є., вч. 50
 Голубовський П., вч. 415
 Голько О., вч. 131, 175
 Гоманн Й.-Б., картограф 165
 Гомичков М., публіцист 309-310, 315, 318, 323, 329
 Гондіус Вільгельм (Гондт Вільгельм), гравер 141-142, 156-157
 Гончаров В., вч. 40
 Горак Р., письменник 510
 Горалевич М., священник 522
 Горбатюк В., вч. 421-423, 425, 431-432, 434, 437, 439-445, 447, 478
 Горбачевський І., вч. 284, 288, 291, 312
 Гордасевич Г., поетеса 556
 Гординський С., митець 628
 Горецький, вч. 681
 Горін П., вч. 369, 379
 Горішній П., вч. 167, 177, 494
 Горліс-Горський Ю., письменник 551
 Горникевич М., священник 524
 Горницький Є., перекладач 294
 Городиський І., вч. 291
 Городков М., публіцист 673-674
 Горська А., громадський діяч 750
 Горький Максим, письменник 368, 378
 Горяев М., вч. 411
 Гостиний Іван, герой билини 411
 Гофман М., генерал 368
 Гошкевич В., вч. 463
 Гошко Ю., вч. 637
 Гошовський С., вч. 581
 Грабовський М., вч. 151
 Грабовський С., вч. 125, 392
 Граб'янка Григорій, козацький літописець 146, 180, 217
 Грановський Б., вч. 17
 Грас Йоганн-Якоб *див.* Грассер Йоганн-Якуб
 Грасіан-і-Моралес Балтасар, письменник 543
 Грассер Йоганн-Якуб (Грас Йоганн-Якоб), автор 72-73
 Грач Л., політик 124
 Гребеняк В., вч. 41
 Греков Б., вч. 373, 376, 660
 Гресько М., вч. 461
 Григорієв Никифор (Григорієв-Наш), публіцист 485
 Григорій, березький жупан 62
 Григорій Великий, папа римський 262
 Григорий Богослов, теолог 80, 93
 Григорій III Дука, молдавський господар 198
 Григорович Н., вч. 227
 Григорян Варган, архієпископ 78
 Гримм Я. (Grimm J.), вч. 73
 Гриневецький П., громадський діяч 337
 Гринишин М., публіцист 293
 Грицай Дмитро (Перебийніс), підпільник 741
 Грицак Я., вч. 18, 26
 Грищенко О., мати Романа Бжеського 549
 Грігорян В., вч. 718
 Грінченко Б., письменник 229, 263, 301, 304, 306, 593
 Громницька І., вч. 674
 Громова Т., вч. 245
 Гроссман Ю., вч. 420
 Гроцій Гуго, філософ 121
 Грунін Т., вч. 718
 Груніна Е., вч. 560
 Груніна З., вч. 718
 Грушевська К., вч. 366-367, 408, 467
 Грушевська О., дружина О. Грушевського 381
 Грушевський Михайло (Сергієнко М., Hruschewsky M., Hruszewskyj M., Observator), вч. 9-25, 27, 49-50, 55-56, 100, 102, 104-106, 108, 110, 128, 132-135, 159, 180, 185, 224, 234-238, 241-242, 362, 364, 366-373, 375-381, 383-386, 388, 390-400, 402-404, 406-441, 443-445, 447-450, 461-462, 467, 474-479, 484-485, 487-488, 490, 496, 498-499, 501, 516, 550, 553, 556-558, 578, 592-594, 596, 617, 736

Грушевський О., вч. 366, 381
 Грушецький І., партійний діяч 422, 428-429
 Грушкевич Т., вч. 293
 Гудзий М., вч. 264
 Гудима, лікар 560
 Гудь Б., вч. 727
 Гузар-Монцібович І., вч. 433
 Гулак Микола, вч. 246, 279-280
 Гулак-Артемівський С., драматург 338, 348, 357-358
 Гулемон М. Жан, вч. 700
 Гуляницький Григорій, козацький полковник 188-189, 191
 Гуменчук І., публіцист 617, 621
 Гуменюк М., вч. 621
 Гумецька Л., вч. 597, 601
 Гумилев Л., вч. 715
 Гунянян Варган (Овнянян), єпископ 98
 Гуревич В., вч. 369, 379
 Гуржій О., вч. 177
 Гус Ян, церковний діяч 71
 Гуслистий К., вч. 611
 Гусяк Дарія, підпільниця 562-563
 Гуттен-Чапський Е., вч. 178
 Гушалевич І., письменник 292
 Гюбшманн Йоганн-Гейнрих, вч. 270
 Гювер-Агонц С. (Гюїцтр Цоніг С.), вч. 94

Г

Гаєцький Ю. (Gajesky G.), вч. 466
 Галамага, залізничник 607
 Гамоцький Густав Захарій (Гамойський Густав Захарій, Gammoiski, Gamoiski Zacharias, Gamoiscius, Gamoiski) 130-138
 Гамоцький Карл-Філіп, син Густава Захарія Гамоцького 138
 Гевара Ернесто (Че Гевара Ернесто), революціонер 740
 Гедимінас, князь 68
 Гелерт Іван-Вінкентій (Goelert J.V.), вч. 41, 54
 Гельцер Г., вч. 58
 Генс, вч. 681
 Георг Стефан *див.* Кіркор
 Георгіца Стефан, молдавський господар 122
 Геремек Б., вч. 689
 Геринович В., вч. 163
 Гіжовський, вчитель 251
 Гінінський Ян, коронний підскарбій 140
 Голіцин А. (Galitzin A.), князь 148, 151-152, 159

Голіцин Василь, полководець 203
 Гольдоні К., драматург 338
 Гольдштейн Максиміліан, колекціонер 725-726
 Гольц Леопольд-Гейнрих фон дер (Goitz L.H. von der), дипломат 205, 233
 Граля Г. (Grala H.), вч. 486
 Грегорович А. (Gregorovich A.), вч. 178
 Гренбех К., вч. 714
 Грондський С. (Grondski de Grondi S.), вч. 106
 Груневег Мартин, подорожник 67
 Гумпльович М. (Gumplowicz M.), вч. 42
 Гурський К. (Górski K.), вч. 140, 413

Д

Давид, біблійний персонаж 94
 Давидяк, вч. 433
 Давний Р. *див.* Дашкевич-Корибут Роман
 Дажбожич *див.* Бжеський Роман
 Далгрєн С., вч. 130
 Далєрак Франсуа-Поль (Dalerac F.P.), мемуарист 199
 Даниїл *див.* Данило Романович
 Данилевич В., вч. 415
 Данило, пасерб Б. Хмельницького 105
 Данило Галицький *див.* Данило Романович
 Данило Грек *див.* Олівенберг Даниїл
 Данило Заточник, церковний діяч 410
 Данило Романович (Даниїл, Данило Галицький, Daniel), король 9, 25, 31-34, 36, 39-41, 44, 46-62, 64, 66-68, 393, 592
 Данило Федорович, князь 54
 Данилович І., літератор 293
 Данилович Іван, воевода 109
 Данилюк Софія, помилк. *див.* Галечко С.
 Дараган В., генерал 225
 Дарбинян Марго, вч. 77, 79, 81
 Дашкевич Іван, священник 588
 Дашкевич Людмила (Нєсміян Л., Шєремєтьєва-Дашкевич Л.), журналіст 555, 563, 643, 653, 725, 750
 Дашкевич М., вч. 414, 682
 Дашкевич Остафій, військовий діяч 10, 588
 Дашкевич Ярослав (Корибут С., Корибут Ярослав, Пісковий С., Степанів Ярослав, Я. Д., Dachkévytch Y., Daschkewytch J., Dashkevych J., N.N.), вч. 7-27, 34-35, 38, 53, 56, 60-61, 66, 74, 76, 79, 82, 86-87, 89, 97-99, 108-109, 111-112, 114, 117, 119, 123-124, 126, 129, 131, 133-134, 141-142, 145, 147, 161, 165,

- 168, 170, 173-174, 177-179, 185, 188, 200, 204, 222-226, 229, 246, 250, 254-256, 258, 263-264, 268, 272-273, 275, 278, 294, 299, 301, 303, 306, 309, 311, 314-315, 317, 320-323, 326, 329, 332, 344-348, 351, 353, 355, 360, 373-374, 382, 388-390, 393-394, 397-398, 405-406, 408, 416, 421, 424-425, 427-429, 431-433, 435, 438-439, 448-449, 451, 457, 460-461, 467-468, 471, 487, 489-491, 496, 498, 501, 503, 505-506, 508, 512, 516, 518-519, 524, 526, 530-532, 534, 538-539, 544, 547, 551, 554, 558, 570, 577, 583, 586-587, 590-593, 599-600, 602, 606, 612, 616, 619, 621, 623, 628-629, 632, 636, 638-639, 642, 648, 650, 657, 662, 664, 667, 669, 671, 675-676, 679, 683, 685-686, 690, 693-696, 699-700, 704-705, 709, 716, 718-719, 722-723, 726, 731, 734, 741, 743, 745, 747, 750-751
- Дашкевичі (Дашковичі), князі 588
 Дашкевич-Корибут Роман (Давний Р.), військовий діяч 7, 361, 518, 539-540, 555, 578, 584, 588-590, 624
- Дворецький Василь, полковник 199
 Дей О. (Дейман О.), вч. 315, 677
 Дельвіг С., генерал 520
 Демаре, священник 523
 Дембінський Б. (Dembiński B.), вч. 205-207, 232, 235, 237-239, 241
- Демко, осавул 183
 Денисюк І., вч. 312
 Державин В., вч. 533
 Державін Г., поет 226, 246
 Деркач М., вч. 362
 Десницький О., вч. 291
 Десняченко Роман *див.* Бжеський Роман
 Дешко А., вч. 285, 329
 Дешиця М., вч. 629
 Дердь *див.* Юрій II Ракоці
 Джалалія Ф., полковник 715
 Джеджула К., вч. 232
 Джеджула Ю., вч. 461
 Дженовезі, вч. 683
 Джиджора І., вч. 20
 Джоунс Н., дипломат 743
 Джустініані, дипломат 117
 Дзедушицький В. (Dzieduszycki W.), вч. 252
 Дзюбан О., вч. 445
 Дидик Галина, підпільниця 562, 745
 Діденко О., вч. 171
 Діккенс Ч., письменник 352
- Дімітріу А., вч. 414
 Дітятин І., вч. 412
 Длугош Ян, хроніст 67
 Дмитерко Ганна, військовий діяч, педагог 567-568
 Дмитерко Д., перекладач 294
 Дмитренко Н., журналіст 513
 Дмитриев М., вч. 144, 640
 Дмитрук В., вч. 342
 Дмитрук-Гальський Клим *див.* Гальський Клим
 Добродомов І., вч. 722
 Добролюбов М., публіцист 342
 Добрянський А., громадський діяч 322
 Добрянський В., теолог 293
 Добрянський С., військовий 573
 Довбуш О., опришок 354
 Довганик І., партійний діяч 610
 Довгань К., публіцист 617-618, 621
 Довженко О., письменник 367
 Довнар-Запольський М., вч. 414
 Доксопатр Нілюс, автор 714
 Доленга Святослав *див.* Крижанівський А.
 Долинський Лука, художник 68
 Долуд А., військовий 569, 571
 Дольська Анна, княгиня 716
 Доманицька Ніна, аптекар 560
 Доманицький В., письменник 560
 Домбровский Ф., вч. 41
 Домбровский В. *див.* Беляев В.
 Домбровский О., вч. 11
 Домонтович В. *див.* Петров Віктор
 Дондук-Омбо, полководець 216
 Донцов Дмитро (Щелкопйоров Мітька, Donszow D.), журналіст, громадський діяч 10, 12-13, 15-16, 20-24, 205-206, 234, 388, 425, 437, 455-457, 493, 496, 499, 504, 509, 517, 525-534, 540-545, 549-552, 554, 627
 Донцова Марія *див.* Бачинська Марія
 Дорожинський Л., військовий 573
 Дорош, вч. 681
 Дорошевич О., вч. 672
 Дорошенко В., вч. 17, 234, 238-239, 388, 533
 Дорошенко Д. (Doroschenko D., Doroŝenko D.), вч. 14, 18, 22-23, 165, 234, 368, 378, 390, 392, 397-399, 454, 462, 485, 499, 519, 558
 Дорошенко М. *див.* Меженко Юр
 Дорошенко Петро, гетьман 20, 105, 190, 192-194, 196-198, 202

- Дорошкевич О., вч. 311, 321, 323, 366, 381
Досвітній О., письменник 564
Досінчук Ф., публіцист 293
Достян І., вч. 215
Доценко О., військовий 541, 595
Драгоманов Михайло (Dragomanow M.), вч. 13, 15, 19, 21, 24-25, 106, 152, 216, 246, 257, 263, 295-321, 323-324, 326-332, 393-395, 399, 457, 496, 506, 530, 552
Драй-Хмара М., поет 558, 623
Дранко, літературний персонаж 348
Дрепер Дж., вч. 310
Дрималик С., лікар 291
Дрогобицький Р., публіцист 511
Дрозденко, отаман 193
Дружинін М., вч. 373, 376
Дуб Т., військовий 573
Дубова Т., вч. 418
Дубравський С., вч. 292
Дудикевич Б., партійний діяч 425
Дудикевич В., москвофіл 571
Дудко Ф., журналіст 145, 167-168, 551
Дуліба, викладач 431
Думін О., вч. 511, 513
Думка Павло, поет 292
Дунін-Борковська С. *див.* Капніст Софія
Дунін-Борковський Андрій, бунчуковий товариш 221
Дунін-Борковський Василь, генеральний обозний 221
Духнович О., письменник 320
Дьякова, дружина Капніста Василя-молодшого 223
Дюмонт Жак, політик 114
Дюркгайм Е., філософ 401
Дядюк М., вч. 28
Дячан П., вч. 292
- Е**
Еварницький Д. *див.* Яворницький Д.
Евсевий Кесарійський (Eusebius), автор 74
Еджертон В.Б. (Edgerton W.B.), вч. 222, 226, 237, 240
Ейнгорн В., вч. 414
Елланський В., поет 550
Ельсниц А., публіцист 316
Енгельс Фрідріх, філософ 729
Енгель Йоганн-Христіан фон (Engel J.-Ch. von), вч. 149, 228, 245
- Епифанов П., вч. 168
Ерешкин Н., вч. 223, 225
Ессар Д.Ф. (Essar D.F.), вч. 142, 173-175, 177, 466
Естрейхер К. (Estreicher K.), вч. 73, 157, 160, 163-164
Ефрон І., видавець 342
- Є**
Євтушенко М., публіцист 563
Євфимовський В., вч. 382
Єдліцький Є. (Jedlicki J.), вч. 686, 696, 700, 704
Єзерський С., перекладач 293
Єлизавета, королева 253
Єлизавета Петрівна, імператриця 217-218
Єндик Р., письменник 533
Єремійчук Денис, письменник 292
Єрушальмі Венямин, релігійний діяч 59
Єршов А., вч. 499
Єфименко О., вч. 390
Єфремов С., публіцист 17, 369, 372, 373-376, 379, 386, 424, 437
- Ж**
Жарких М., вч. 178, 597, 602
Жаткович Ю., перекладач 293
Жданович Антон, полковник 184
Желехівський Є., вч. 314
Желяк Є., партійний діяч 422, 424, 432
Житецкий И., вч. 155
Жолтовський П., вч. 169, 724
Жосафат-Жосеф Жан, священик 514, 519
Жук, директор школи 732
Жук М., художник 614, 616, 620
Жуковський А., вч. 316, 470, 548
Жуковський В., поет 172
Жуковський М., громадський діяч 316
Жулавський А., режисер 689
Жулинський М., вч. 461
Журба Г., письменниця 614
- З**
З. *див.* Заке Г.
Заблоцький Антон, дипломат 228-230, 245
Заборовський Л., вч. 117
Загоровський М., вч. 163
Загул Д., поет 614, 622
Задеснянський Роман *див.* Бжеський Роман
Задніпрянський Роман *див.* Бжеський Роман

- Заїкин В. (Zaikyn V.), вч. 57-58, 399, 462, 592
 Зайончковський А. (Zajaczkowski A.), вч. 43, 60, 131, 138, 661, 714, 720
 Зайц, драматург 335
 Заке Г. (Ç., Sacke G.), вч. 205, 207, 209-212, 226, 235
 Заклинський Б., вч. 542
 Заклинський К., вч. 130
 Заклинський Леонід, громадський діяч 314
 Заклинський Мирон, громадський діяч 511, 513, 518
 Заклинський Р., публіцист 291
 Закревські, рід 225
 Залеський В. (Залесский В.), вч. 260-261
 Залеський М., священник 634
 Залізник М., перекладач 489
 Залізник О., публіцист 566
 Залозецький В., письменник 292
 Замлинський В., вч. 461
 Замойський Ян, канцлер 80, 193
 Замойські, графи 139
 Зануда Левко, селянин 452
 Заньковецька М., актриса 342
 Запаско Я., вч. 110
 Заревич М., священник 522
 Зарицька К., підпільниця 562, 745
 Зарицький Г., публіцист 293
 Зарудні, рід 225
 Заславський Д., вч. 307
 Затонський В., партійний діяч 369, 371-372, 375, 379, 615
 Захарійчук М., військовий діяч 573
 Захарук Ю., публіцист 443
 Захер-Мазох Л. фон *див.* Сахер-Масох Леопольд фон
 Захнович Криштоф, вірменин 133
 Зашкільняк Л., вч. 385
 Заяць М., військовий 573
 Заячківський Мирон, партійний діяч 609
 Звенигородський Василь, військовий товариш 217, 219
 Здіорук С., вч. 120, 125
 Здоровега В., вч. 419
 Зелений, отаман 512
 Зенгін З., студент 649
 Зеров М., поет 623, 676, 682
 Зибликевич Євген, видавець 505, 507-508
 Зита, цісарівна 521
 Зіморевич Бартоломей, хроніст 67
 Зінкевич О., вч. 562
 Златоуст Йоанн, св. 75
 Зобков М., вч. 291
 Зограбян О., вч. 94
 Золотаревський Никифор 216
 Золотаренко Василь, полковник 102, 187, 190
 Золотаренко Ганна, сестра Івана Золотаренка 102
 Золотаренко Іван, полковник 106
 Золотарьов М., публіцист 617-618
 Золя Е., письменник 348
 Зубрицька Станіслава, дочка Дениса Зубрицького 251
 Зубрицький Денис (Zubrzycki D.), вч. 36-38, 41, 96, 131, 248-254, 287
- И**
- Івашкович Іван, священник 82, 86
 Івонуненец 269
 Івонушкянц 269
 Іконников В., вч. 683
 Іловаци Степанос (Легаци), філософ 77
 Іоаннісян Абгар, вч. 270
 Іовганнес, хроніст 77
 Ісаакян А., культурний діяч 669
 Іщенко С., вч. 172
- І**
- І. Г. *див.* Гирич І.
 І. К. *див.* Крип'якевич Іван
 І. М. *див.* Бжеський Роман
 Ібн Фадлан, подорожник 660-662, 664-666
 Ібн Хордадбег, географ 660
 Ібсен Г., драматург 340
 Іван, літературний персонаж 349
 Іван III Васильович, князь 114, 128
 Іван IV Васильович Грозний, цар 373, 376
 Іваненко Л., вч. 420
 Іваненко-Бараба Г., партійний діяч 609
 Іваненко-Петрик Петро, отаман 203
 Іваничук Р., письменник 280
 Іванов *див.* Меженко Юр
 Іванов М., перекладач 614
 Іванов П., вч. 414
 Іванова Р., вч. 307
 Іванцов Іван, вч. 611-612
 Іванцова-Костенко Г., дочка Івана Іванцова 612
 Іванченко Р., вч. 307, 461
 Івасюта М., вч. 654, 656

Івашко М., військовий 573
Івелічі, рід 215
Івченко М., письменник 623
Ідрісі, географ 716
Іловайський Д., вч. 415
Ільницька Л., вч. 676
Ільницький Лука, книготорговець 311, 316
Інокентій IV, папа римський 61
Іпсіланті, рід 215
Ірчан М., письменник 564
Ісаєвич Д., громадський діяч 560
Ісаєвич Я., вч. 169, 171, 173, 420, 597, 601, 675
Ісаєвичі, рід 225
Іскра Іван, козацький полковник 204
Іскрицький Василь, козацький полковник 186, 196, 198-199
Іскрицький Михайло, шл. 182
Іслам-Гірей III, кримський хан 117, 133
Істрин В., вч. 410
Іщенко С., вч. 172
Іщук Арсен, письменник 611

Й

Йоганн з Бремена, купець 136
Йордан М., вч. 113, 129
Йосефович Тома (Юзефович Томаш, Józefowicz Tomasz), хроніст 67, 133
Йосиф га-Машбір (Йосиф бен Самуїл газзан бен Ісаак), автор 45-46, 59, 61
Йосиф II, імператор 59

К

Каган Я., публіцист 617
Каганович Л., партійний діяч 369, 379, 419, 438, 469
Казимир III, король 38, 58, 64, 68, 253
Кайндль Р., вч. 682
Каледін О., генерал 368, 379
Калембка С., вч. 685, 695, 704
Калета Л., журналіст 696
Каликст, папа римський 75
Калинець Ігор, поет 751
Калинець Ірина, письменниця, громадський діяч 616, 751
Калинович В., вч. 308, 313
Калинович І., вч. 484, 603
Калитовський О., вч. 291, 593
Калінін М., партійний діяч 615
Калугер *див.* Олівенберг Даниїл

Калужняцький О., вч. 292
Калуст Кшиштоф, священник 80
Кальвін Жан, церковний діяч 71
Кальницький Тихін, осавул 219-220
Калужний Дмитро, робітник 563-564
Каманін І. (Каманин И.), вч. 109-110
Канар М., вч. 661, 666
Кандиба І., громадський діяч 654, 751
Канкоффер І., цензор 250
Кантеміри, рід 215
Капланов Р., вч. 725
Капніст И. *див.* Капніст Іна
Капніссіс, граф 215
Капніст Ананій *див.* Капніст Олексій, син Капніста Василя-старшого
Капніст Андрій, син Капніста Василя-старшого 224
Капніст Василь, внук Капніста Василя-молодшого 243
Капніст Василь-молодший (Пугачев Васька, Kapnist), письменник 15, 24, 205-242, 244-246, 304
Капніст Василь-старший, батько Капніста Василя-молодшого 215-222, 243-244
Капніст Данило, син Капніста Василя-старшого 220-221
Капніст Іван, внук Капніста Василя-старшого 221, 224, 233
Капніст Ілля, син Петра Капніста 242
Капніст Іна (Капнист И.), графиня 216, 243
Капніст М.Р., праправнучка Петра Капніста 222
Капніст Марія, дружина Капніста Василя-старшого 216, 219, 221
Капніст Марія, правнучка Капніста Василя-молодшого 243
Капніст Микола, син Капніста Василя-старшого 224, 234, 240
Капніст Одарія, мати Марії Капніст 216
Капніст Олексій (Ананій), син Капніста Василя-старшого 220-221
Капніст Олексій, син Капніста Василя-молодшого 244, 246
Капніст Олена, правнучка Капніста Василя-молодшого 243
Капніст Петро, батько Капніста Василя-старшого 215
Капніст Петро, внук Капніста Василя-молодшого 215

- Капніст Петро, син Капніста Василя-старшого 214, 222-224, 227, 230-231, 234, 237-239, 241-245
- Капніст Ростислав, правнук Петра Капніста 243
- Капніст Семен, син Капніста Василя-молодшого 217, 245-246
- Капніст Софія (Дунін-Борковська С.), дружина Капніста Василя-старшого 221-224
- Капніст Софія (Скалон С.), дочка Капніста Василя-молодшого 221, 242, 245-246
- Капністи, рід 224, 231-233
- Каподістрія Йоанн, шл. 215
- Каппелер А., вч. 113, 128-129
- Капраль М., вч. 14, 28
- Караванський С., громадський діяч, вч. 750
- Карамзін М., вч. 172, 372-373, 376, 526
- Карахан Лев, дипломат 550
- Караханіди, династія 716
- Карачоні Я., вч. 49
- Каргер М., вч. 612
- Карл IX, король 76
- Карл XII, король 24, 164, 204
- Карл I, імператор 510-511, 514, 524
- Карл X Густав, король 24, 122, 130-135
- Карл XI Густав, король 137
- Карманський П., поет 515, 584
- Карматанєнц Тер Йовганес *див.* Карматанянц Говганнес
- Карматанянц Анна, дочка Говганнеса Карматанянца 95
- Карматанянц Анна, дружина Говганнеса Карматанянца 95
- Карматанянц Анна (Керимович Анна), мати Говганнеса Карматанянца 91, 95
- Карматанянц Анна (Керимович Анна), сестра Говганнеса Карматанянца 91
- Карматанянц Говганнес (Карматанєнц Тер Йовганес, Карматанянц Ованнес, Муратович Иван, Муратович Івасько, Муратович Івашко, Муратович Иоанн, Муратович Ян, Քարմատանցեց, Քարմատանցեց Յոկհանես, Քարմատանցեց Տր Յոկհանես, Քարմատանցեց), книгодрукар 27, 77, 82, 88-98
- Карматанянц Голуб, син Говганнеса Карматанянца 95
- Карматанянц Йовганнес *див.* Карматанянц Ованнес
- Карматанянц Йовганнес *див.* Карматанянц Ованнес, єпископ
- Карматанянц Мурат (Керимович Мурат), батько Говганнеса Карматанянца 89-90
- Карматанянц Ованнес (Карматанянц Йоганнес, Керимович Иван, Քարմատանցեց Յոկհանես), єпископ 89, 96
- Карматанянц Симеон (Керимович Симеон, Муратович Симеон), брат Говганнеса Карматанянца 90-91, 95
- Карматанянц Христофор, син Говганнеса Карматанянца 95
- Карнаухова М., вч. 312
- Карпенко О., вч. 420, 652
- Карпенко-Карий І. *див.* Тобілевич І.
- Карпинець І., вч. 435, 478
- Карпіні Джованні Пяно дель, мемуарист 49
- Карпов В., працівник бібліотеки 409
- Карпович В. *див.* Януш Богдан
- Касинець Е. (Kasinec E.), вч. 621, 675
- Катерина, літературний персонаж 342, 348
- Катерина II, імператриця 128, 214, 224-226, 232, 237-239, 242, 373, 376
- Кауфман І., вч. 281
- Каушан В., вч. 172
- Кацнельсон-Стебун І., вч. 435, 437
- Качмарчик Я. (Kaczmarczyk J.), вч. 100, 107, 480
- Качоровський В., вч. 581
- Качур А., інженер 522
- Кашгарі Махмуд, філолог 714
- Кашпар А., вч. 410
- Кашубинський Д., військовий 573
- Кая Л., вч. 643
- Квапішевський М. (Kwapiszewski M.) 697
- Квитка Г. *див.* Квітка-Основ'яненко Г.
- Квіт С., вч. 534
- Квітка-Основ'яненко Г. (Квитка Г.), письменник 319, 326, 328
- Кеворович Мурат, вірменин 95
- Кеворович Норбег, вірменин 95
- Кеворович Яков, вірменин 86
- Кеворовичевна Анастасія (Настася, Kieworowiczowna Anastasia), донька Кеворовича Якова 86
- Кедрин-Рудницький І., журналіст 506, 515-516
- Кемплінський, міщанин 290
- Кеневич С. (Kieniewicz S.), вч. 684, 696, 704

- Кениг Л., видавець 72
Кеннеді-Грімстед П., вч. 601, 675, 722
Кеппен К., вч. 281
Кеппен П., вч. 53, 150
Кеппен Ф., вч. 411
Кепрюль Мухаммед, візир 198
Керберль Г., вч. 357
Керекез Я., публіцист 617-618, 621-622
Керенський О., політик 368, 379
Керимович Анна *див.* Карматанянц Анна, мати Говганнеса Карматанянца
Керимович Анна, *див.* Карматанянц Анна, сестра Говганнеса Карматанянца
Керимович Иван *див.* Карматанянц Ованнес, єпископ
Керимович Симеон *див.* Карматанянц Симеон
Керимович Мурат *див.* Карматанянц Мурат Кий, легендарний князь 32
Кирило, митрополит 58
Кирило, св., слов'янський просвітник 605
Кирилюк С., вч. 423, 444
Киркор, хроніст 77
Кисіль Адам, шл. 183, 185, 688, 699
Кись Я., вч. 96
Кияниця П., публіцист 395
Кияшко Іван, директор музею І. Франка 362, 364-365
Кізлик О., вч. 167, 441, 472
Кіркор (Георг Стефан), вірменин 136
Кіров С., державний діяч 370, 380, 618
Кіріпчичов О., вч. 410
Кісічак А., публіцист 512
Кістяковський О., вч. 701
Кіх М., партійна діячка 720
Кіцінський П. (Kicinski P.), вч. 244
Кіш Ю., семінарист 313, 318, 325, 329
Клейст Г., письменник 338
Клен Ю., поет 533
Клепатський П. (Клепацький П.), вч. 161-162, 485
Климчук О., публіцист 173
Клімас П., вч. 467
Клусак, військовий 573
Ключевский В., вч. 372-373, 389, 391-392, 404
Кметь В., вч. 177, 709
Книш І., громадська діячка 584
Князьков Ю., вч. 177
Кобалія Д., вч. 179
Коберський К. (Пушкар К.), публіцист 525, 529
Кобилянський Й., теолог 293
Кобів Й., вч. 365
Кобринська-Озаркевич Н., письменниця 292, 736
Ковалевський М., вч. 330
Ковалевський О. (Розумовський В.), журналіст 558
Коваленко Г., вч. 130
Коваленко Л., вч. 237-239, 243
Коваленко-Коломацький Г., літератор 408, 485
Ковалик, хорунжий 568
Ковалівський Андрій, вч. 658-667, 718
Ковалівські, рід 666
Ковальов С., публіцист 424, 429
Ковальський Н., вч. 167
Ковальський Т., вч. 55
Ковальчак Григорій (Ковальчак Грицько), вч. 651-656
Ковальчук Г., вч. 616
Ковжун П., художник 614-615
Ковпак Сидір, військовий діяч 545-546
Кожан Василь, батько Олекси Кожана 607-608
Кожан Дмитро, брат Олекси Кожана 608-609
Кожан Катерина, сестра Олекси Кожана 607
Кожан Меланія, мати Олекси Кожана 607-608
Кожан Олекса, громадський діяч 607-610
Кожан Степан, брат Олекси Кожана 608-609
Кожан Федір, брат Олекси Кожана 607-608, 610
Кожан Феодосій, брат Олекси Кожана 608-609
Кожон Т., вч. 109
Козак, робітник 633
Козарищук В., письменник 292
Козачок В. 629
Козирів М., партійний діяч 430
Козицький П., композитор 623
Кокорудз І., громадський діяч 292, 413
Колесса Ф., вч. 477
Колесса О., вч. 235
Колодзейчик Е., вч. 603
Коломієць Авенір, публіцист 551
Колосова В., вч. 244
Кольба, козак 218
Кольбер Жан-Батист, політичний діяч 179
Кольбушевський Я., вч. 685, 696, 702-703
Коляда Г., вч. 683
Комарницький, краснавець 560-561

- Комарова Н., дружина поета В. Некіпелова 561
 Комашков В., громадський діяч 750
 Коменский Ян-Амос, педагог 71
 Компанієць І., вч. 448
 Конарський Шимон, повстанець 690
 Кондратюк К., вч. 441
 Кондуфор Ю., вч. 720
 Конєцпольський С., великий коронний гетьман 143, 178
 Кониський Григорій, письменник 101, 147, 179, 682
 Кониський О., громадський діяч 15, 296, 304, 408, 425
 Коновалець Євген, військовий діяч 10, 517, 532-533, 535-539, 541, 589, 738
 Кононов О., вч. 648, 722
 Констанція, королева 50-51, 66
 Конт І., філософ 401
 Конюхов В., вч. 172
 Копиленко О., вч. 18
 Копиця Д., вч. 423
 Копчак С., вч. 43
 Кордт В., картограф 149, 153, 156-158, 163, 170, 179, 673
 Кордуба Євгенія, дружина Мирона Кордуби 595, 598-599
 Кордуба Мирон (Korduba M.), вч. 10, 21, 27, 101-102, 104, 387, 399, 419-422, 424, 429-432, 434-435, 444, 477, 541, 591-604, 606
 Кордуба-Ольшанська Стефа, донька Мирона Кордуби 597-598, 601
 Кореневич М., публіцист 294
 Коренець Д., вч. 485
 Корженьовський, критик 354
 Корибут С. *див.* Дашкевич Ярослав
 Корибут Ярослав *див.* Дашкевич Ярослав
 Корибут-Дашкевич Олександр, шл. 588
 Корибути, династія 10
 Кориятовичі, князі 320
 Коркотян К., вч. 96-97
 Корнейчик І., вч. 281
 Коробка М., вч. 411
 Коробка Ф., дипломат 108
 Коровицький І., вч. 458
 Корогодський Р., письменник 530
 Короленко В., письменник 557
 Королик С., військовий 573
 Король В., вч. 440
 Корольов В., вч. 172
 Коряк В., вч. 623
 Кор'ятович *див.* Осечинський В.
 Косагов Григорій, військовий діяч 191-192
 Косач Ю., письменник 545-546
 Косик В., вч. 145, 176
 Косинка Г., письменник 623
 Косів Сильвестр, митрополит 102
 Косіор С., державний діяч 615
 Коссак Г., військовий діяч 511
 Коссак М., вч. 256, 259
 Костельник Гавриїл, церковний діяч 10, 24, 26, 629-632
 Костомаров М., вч. 14, 68, 309, 311, 319, 328, 392-393, 430, 437, 457, 461, 469, 496
 Коструба Т., вч. 58, 433
 Костюк Г., вч. 395
 Котляр М., вч. 33-34, 172
 Котляревський І., письменник 338, 342, 357, 605
 Котович Й., публіцист 294
 Коховський Вєспазіан (Kochowski W.), хроніст 188
 Коцюбинська М., вч. 563
 Коцюбинський Ю., військовий діяч 370, 380, 557-558
 Коцюбинські, родина 614
 Кочубей Василь, генеральний суддя 204
 Кочубинський О., вч. 415
 Кошелівець І., вч. 548
 Кравець М., вч. 170, 420
 Кравець Я., перекладач 145, 170-171, 173
 Кравс Дмитро, військовий діяч 572
 Кравців Б. (Krawciw B.), вч. 141, 166, 169-170
 Кравцов Д., вч. 382
 Кравцов С. (Krawc6w S.), вч. 177
 Кравченко А., вч. 615
 Кравченко В., вч. 18
 Кравченко І., публіцист 477
 Кравченко У., письменниця 286, 364
 Кравченко-Максименкова Неоніла, дружина Федора Максименка 674, 677, 679
 Кравчук П., публіцист 561
 Крайя К., вч. 216
 Кралицький Анатолій, ігумен 309, 313, 318, 329
 Крапоткін В., вч. 560
 Красівський З., дисидент 678, 751
 Краснокутський, полковник 220

- Краусгар А. (Kraushar A.), вч. 649
Крачковський І., вч. 658, 660
Крашевський Ю., письменник 262
Кревецький І., вч. 14, 20-21, 286, 398-399, 493, 496-499
Кревицький Д., військовий 573
Крегер Бертіль (Kröger), виробник сап'яну 138
Креско І., військовий діяч 573
Кречетников М., генерал-губернатор 230
Кривенко *див.* Кривуцький В.
Кривенко М., вч. 28
Кривонос Н., вч. 92, 96
Кривуцький В. (Кривенко), військовий 565, 573, 576
Крижанівський А. (Доленга Святослав), письменник 530
Крижанівський С., публіцист 435
Крикун М., вч. 171
Кримський А., вч. 17, 369, 371-372, 375-376, 379, 386, 388, 420, 648, 658, 661, 663-666, 718, 721
Крип'якевич Данько *див.* Крип'якевич Петро-Богдан
Крип'якевич Іван (І. К., Крипякевич И., Петренко І., Холмський І., Кгуриакевус І.), вч. 10-11, 14, 20-22, 31, 100, 105, 133-135, 145-146, 160-161, 167, 177, 255, 258, 367, 382, 387, 392, 398, 420-422, 424-435, 444-447, 450, 461, 472-484, 486-502, 597, 600, 605, 619, 633-635, 652, 675, 706, 721
Крип'якевич Марія, дружина Івана Крип'якевича 633
Крип'якевич П., священник 474, 502
Крип'якевич Петро-Богдан (Крип'якевич Данько), вч. 10, 633-636
Крип'якевич Роман, вч. 10, 446, 473, 489, 495, 503, 633-636
Крип'якевичі, родина 486
Крисаченко В., вч. 120, 125
Кричевський Станіслав, козацький полковник 105
Крілик Олександр, військовий діяч 573
Крілик Осип (Васильків), партійний діяч 573, 609
Кромвель Олівер, політик 598
Кромер Марцін, хроніст 67
Кропивницький М., письменник 334, 337-339, 348-349, 355, 357-358, 620
Кропондра В., вч. 288, 291
Крутляков А., вч. 530
Круль М. (Król M.), вч. 704
Крумбахер К., вч. 415
Крупник І., вч. 725
Крупницький Б., вч. 16-18, 22, 462
Крушельницька Л., вч. 597, 601, 676
Крушельницька Соломія, співачка 284
Крушельницький А., громадський діяч 482
Крушинський О., публіцист 292
Крыньский А.-А. (Kryński A.-A.), вч. 266-269
Кубаля Л. (Kubala L.), вч. 109, 134-135
Кубійович В., вч. 542, 579, 627
Кузеев Р., вч. 113, 129
Кузів В., пастор 387
Кузьма-Турянський Р., партійний діяч 609
Кузьмович В., політик 569-570, 573
Кукізівський Мардехай (Кукізов Мордехай, Нісан га-Сакен Мордехай бен), автор 45, 59
Кукольник В., вч. 68, 285
Кукольник Н., письменник 285
Кукса, літературний персонаж 348
Кулаковський Ю., вч. 415
Кулгак Іван, дипломат 193
Кулик І., дипломат 557, 564
Кулик-Мурович Л., громадський діяч 35
Кулицький М., картограф 579
Куліш М., драматург 558
Куліш П. (Кулиш П., Панько), письменник 151, 227, 296, 328, 496, 593
Кулябки, рід 217, 225
Кульська І., публіцист 563
Кульчицький С., вч. 727-728, 740
Кульчицький Т. (Kulczycki T.), вч. 252
Кунасевиц С. (Kunasicwicz S.), вч. 37, 41-42, 252
Куповецький М., вч. 725
Купчанко Г., журналіст 288
Купчинський О., вч. 67, 314, 599, 710
Курбас Лесь, драматург 558, 564
Курдюмов М., вч. 218, 220, 254
Курилишин К., вч. 28
Курило, князівський канцлер 56
Курилович Л., публіцист 294
Курц Б., вч. 158
Курциус Г., вч. 265
Кутний Т., священник 607
Кухаренко Я., драматург 338, 358
Куцина, військовий 520
Кучабський В., публіцист 459, 548, 550

- Кучинський Стефан-Марія (Kuczyński S.M.), вч. 593
- Кучма Л., державний діяч 16, 112, 119-120, 123-124
- Кушевич Самуїл (Kuszewicz S.K.), львівський райця 131, 133-134
- Кушуль С., вч. 643
- Л**
- Лабаш С., журналіст 292
- Лагола В., публіцист 292
- Ладомірський Віктор, канонік 309
- Ладурі ле Руа Е., вч. 687
- Лазаревський А. *див.* Лазаревський О.
- Лазаревська К., вч. 243
- Лазаревський Г., вч. 312, 674, 682
- Лазаревський О. (Лазаревский А.), вч. 14, 104, 155, 240, 243, 397, 410, 603
- Лазаренко С., вч. 678
- Лазаркевич К., громадський діяч 556
- Ламанський В., вч. 321
- Лампрехт К. (Лямпрехт К., Lamprecht K.), філософ 399, 401, 489, 501
- Ланге Ф.-А., вч. 310
- Лаппо-Данилевський О., вч. 410
- Ларіш (Ларішенко) Едвард, граф 515, 520-521
- Ласицкий Ян, автор 70-74
- Лассаль Фердинанд, публіцист 313
- Лассота Ерих, автор 151
- Латишев В., вч. 410
- Лашкар'юв П., вч. 413
- Лашнюков І., вч. 152
- Лебедев В., вч. 168
- Лебединцев Ф., вч. 593
- Лебідь М., політик 654
- Лев Данилович, князь 31, 33-36, 38-39, 46, 48, 50-51, 56, 63-69, 162, 377, 386
- Лев ІІ Юрьевич, князь 64-65, 68
- Леванда І., протоєрей 231, 241
- Леве Ріхард, вч. 415
- Левинський В., публіцист 308, 313, 530
- Левицкий Е. *див.* Левицький Омелян
- Левицький В., військовий 573
- Левицький Д., політик 568
- Левицький Іван Омелянович (Левицький Омелян, Левицкий Е.), вч. 39, 251, 281-292, 603, 676, 682
- Левицький Кость, громадський діяч 291, 358, 371, 375, 412, 433, 521, 736
- Левицький Михайло, дипломат 557-558, 560, 572
- Левицький Михайло, теолог 293 вч. 39
- Левицький Орест, вч. 390
- Левицький Т., вч. 665-666
- Левицький А., вч. 413
- Легаци *див.* Иловаци Степанос
- Легаци Симеон дпир (Мардиросович Симеон, Мартиросович Симеон, Lehac'i Simeon dpir, Lehac'i Simēon nawtar, Marderysowicz Symon, Mardiroszowicz Simon, Mardyryszowicz Simon, Mardyrössowicz Symon, Mardyrissowicz Simon, Mardyrisowicz Simon, Mardyryszowicz Simeon, Mardyryszowicz Simon, Mertyrisowicz Simon, Simēon dpir, Simēon dpir Zamosc'ac'i, Simēon ordi Martirosi, Szymon diak), мандрівник 77-87, 93, 95-96, 668
- Леже Луї, вч. 413
- Лежогубська Ірина, викладач 545
- Лежогубська О., викладач 586
- Лейбніц Г.-В., вч. 14
- Лелевель Й., вч. 690
- Лелекач М., вч. 682
- Ленін В., політик 236, 295, 368, 379, 426, 525, 532, 535
- Леонід, архимандрит 411
- Леонович Абрагам, газзан 38-41, 43-44, 46, 60-61
- Леонович Еліш, вч. 41
- Леонтович Ф., вч. 412-413
- Леонт'єв М., генерал 218
- Леопольд І, імператор 135
- Лепкий Б., письменник 459, 485, 522, 650
- Лепкий Д., вч. 292
- Лепкий О., журналіст 291
- Лерберг А.-Х. (Lehrberg A.-Ch.), вч. 147, 158
- Лермонтов М., поет 310, 313, 317
- Лесевич В., філософ 665
- Лескин А., вч. 265-266
- Лессінг Г.Е., драматург 357
- Леутський, вч. 434
- Лещенко М., вч. 168
- Лещинський Самуїл, коронний стражник 189, 193, 196
- Либідь, сестра князів Кия, Щека і Хорива 32
- Линниченко І., вч. 55, 159, 386, 390, 647
- Липа Ю., публіцист 533

- Липинський В'ячеслав (Lipiński W.), вч. 11-12, 14, 16, 18-19, 21-23, 99-100, 106, 221, 368, 378, 392, 397-398, 452-460, 462, 496-499, 504, 510, 515-517, 525, 528, 544, 549, 558, 700
- Лисенко М., вч. 168
- Лисенко М., композитор 309, 338-339
- Лиско Микола, ігумен 523
- Лисяк-Рудницький І., вч. 21-22, 26, 458
- Литвин К., партійний діяч 422-423
- Литвиненко Ю., вч. 663, 666
- Лихачев Д., вч. 179
- Лихачов М., вч. 372, 376
- Лицар *див.* Гасин О.
- Ливицька-Холодна Н., поетеса 533
- Лісницький Григорій, полковник 188-189
- Лісовий Р. *див.* Рудко В.
- Літевський Н., вч. 41
- Ліфіна *див.* Павлюченко Н.
- Лобанов-Ростовський Олександр, князь 411
- Лобода Мусій, громадський діяч 569
- Логвин Г., вч. 169, 172
- Логвиненко О., вч. 461
- Лоек Є. (Łojek J.), вч. 229, 235, 246, 559
- Лозинський Й., вч. 292
- Ломиковський В., вч. 245, 410
- Ломов Г., працівник органів держбезпеки 369, 379
- Лопарев Х., вч. 415
- Лорер М., декабрист 242
- Лорка Г., поет 614
- Лотоцький О., громадський діяч 16, 462
- Лубовицький Ян-Францішек (Любовидзький Станіслав, Любовецький Владислав), кум Богдана Хмельницького 106
- Лужецький Антон, поет 292
- Лужецький Є., літератор 293
- Лужницький Г., редактор 505
- Лужницький О., вч. 505
- Лук'яненко Лев, громадський діяч 654
- Лук'янова-Падун Леся, публіцист 562-563
- Лукашевич П., двірський радник 225
- Лукашевич Я., вч. 195
- Лукомский Г., вч. 237
- Лукомський Ю., художник 465
- Луначарський А., партійний діяч 615
- Лупу Васіле *див.* Лупул Василь
- Лупу Олена, сестра Розанди Хмельницької 102
- Лупул Василь (Лупу Васіле), молдавський господар 102, 128, 183
- Луцик В., письменник 288, 292
- Луців Л., публіцист 533, 590
- Луцький Михайло, батько О. Луцького 521-522
- Луцький О., громадський діяч 10, 514, 518, 521, 523, 541, 595, 599
- Лучаківський В., поет 288, 292
- Лучкай М., вч. 329
- Лущик, колекціонер 620
- Львов М., дворянин 226
- Любавський М., вч. 372, 376, 412
- Любельчик А., автор 70
- Любинський М., дипломат 368, 378
- Любкин Павло, громадський діяч 569
- Любовецький Владислав *див.* Лубовицький Ян-Францішек
- Любовидзький Станіслав *див.* Лубовицький Ян-Францішек
- Любович І., композитор 293
- Любович Герміна *див.* Шухевич Герміна
- Любомирський Юрій-Себастьян, коронний польний гетьман 136, 193, 195
- Любченко П., партійний діяч 369, 379
- Людовик Угорський, король 253
- Людовик XIV, король 141, 174, 185, 593
- Людовики, королі 223
- Лябуерер сір де Блеранваль Жан ле (Labbouer S. de Bleranval J. Le), автор 143
- Лявниц Софія фон дер, дружина Ілька Борщака 463
- Лямпрехт К. *див.* Лампрехт К.
- Ляскоронський В., вч. 141, 144, 146, 149, 153, 155-157, 168, 171, 414
- Лях Р., вч. 727
- Ляшенко А., вч. 410
- Ляшенко Р., вч. 462
- М**
- Маєр Й., дипломат 156
- Мазепа І., партійний діяч 429-430
- Мазепа Іван, гетьман 24, 198, 201-204, 221, 296, 417, 429, 461, 464, 479, 534, 708-709, 716
- Мазепа Федір, полковник 201
- Мазепинець Іван *див.* Бжеський Роман
- Майба І., співак 293
- Майкель, вч. 681
- Майков Л., вч. 151-152
- Макиавеллі Нікколо, філософ 121, 495
- Маклер Ф. (Macleg F.), вч. 78, 94

- Маковей О., письменник 286-287, 408
Маковський С. (Маkowski S.), вч. 685
Маковський-Радвіл Т., картограф 158, 170, 175, 179
Максим, родич Олени Степанів 585
Максименко Федір, бібліограф 362, 626, 673-681, 683
Максимович Карло, дипломат 557-558
Максимович М., ректор Львівського університету 720
Максимович Микола (Максимович Н.), вч. 158
Максимович Михайло, вч. 328, 496
Максимович Н. *див.* Максимович Микола
Максимюк, колекціонер 620
Макух І., громадський діяч 519
Макух Федор, міщанин 290
Маланчук В., партійний діяч 439, 480
Маланюк Євген, поет 533, 545-546, 551
Малецький А., вч. 71
Малий І., військовий 573
Малик Я., вч. 392
Малиновский Люциан, вч. 265
Малицька К., педагог 286
Малов С., вч. 640
Мальберг В., вч. 410
Мальченко О., вч. 178
Мамай, гайдамацький отаман 218
Мамонов А., дворянин 237
Мандич, емігрант 573
Мандичевський І., громадський діяч 314
Манзенко П., вч. 312
Манман (Манъман), полководець 48, 50
Мануїльський Д., партійний діяч 419, 550, 615
Манштейн Х. (Manstein Ch.H.), вч. 217
Манько Л., драматург 355, 358
Манъман *див.* Манман
Марахов В., вч. 280
Мардиросович *див.* Мартиросович
Мардиросович Симеон *див.* Легаці Симеон дпир
Мариняк П., військовий 573
Марія-Людовика, королева 185
Марк Р. (Mark R.), вч. 698
Маркевич А., вч. 52, 647
Маркевич М. (Маркевич Н.), вч. 146, 150
Маркевичі, рід 225
Маркович Яків, мемуарист 410
Маркс Карл, ідеолог 392, 467, 729
Марльборо, герцог 204
Марр М., вч. 372, 376
Мартель Р., вч. 465
Мартирос, батько Симеона дпир Легаці 80
Мартиросович (Мардиросович) 83
Мартиросович Захарія (Mardiryszowicz Zacharias, Mardyriszowicz Zacharias, Mardyryszowicz Zacharias, Mardyryszowicz Zacharias), вірменин 83
Мартиросович Миколай (Marderyszowicz Nicolaus), вірменин 83
Мартиросович Мурат (Mardyryszowicz Muradt), вірменин 83
Мартиросович Нундзян (Mardyryszowicz Nundzian), вірменин 83
Мартиросович Симеон *див.* Легаці Симеон дпир
Мартиросович Ходзик (Mardirissowicz Chodzik), вірменин 83
Мартос І., дворянин 245
Марусенко М., працівник органів держбезпеки 654
Марцинковский А., вч. 260-261
Марцуняк М., публіцист 328
Марченко М., вч. 169, 419, 675
Маршинський А., публіцист 390
Масанов І., вч. 681
Масарик Т., політик 538
Маслов В., вч. 614, 673
Маслов С., вч. 423, 444, 619, 672-673
Матвеев Артамон, дипломат 116-117
Матейко К., вч. 560
Матієв І., вч. 291
Магула В., вч. 322
Матюшенко С., лікар 515
Матяцков Т. (Матяхов), семінарист 310
Махно Нестор, отаман 515
Маховський Севастіан, шл. 191-192
Мацай А., вч. 238-239, 241
Мацейко Г., підпільник 538
Мацієвич К., політичний діяч 520
Мацієвський І., священник 607
Мацюк Орест, вч. 706-711
Маштоц Месроп, вірменський просвітник 669
Медведев Микола, партизанський діяч 364
Медвецький Ю., вч. 291
Медичи *див.* Бжшкян Минас
Меженко О., дружина Юра Меженка 620

- Меженко Юр (Іванов, Дорошенко М.), вч. 361, 478, 597, 613-623, 626, 672-674
- Межов В., вч. 603
- Мезенцов, генерал-ад'ютант 322
- Мез'єр А. (Мез'єр А.), вч. 413, 681
- Мекелита Д., поет 289, 292
- Мелешко Ф., вч. 512
- Меліоранський В., вч. 643
- Мелхиседек, католикос 84
- Мельник-Антонович К., вч. 144, 153, 156-157, 171, 631, 682
- Мельничук І., публіцист 292
- Мельнікова О., вч. 722
- Меншиков Олександр, князь 204
- Меньшов, партійний діяч 423, 426
- Меріме П., письменник 171
- Месме граф д'Аво Клод де, дипломат 143, 178
- Месропян А., вч 28
- Методій, св., слов'янський просвітник 605
- Мигаль Т., письменник 654
- Микитенко Ю., журналіст 470
- Микитин Т., письменник 674
- Микитів Б., вч. 441
- Микиша, співак 540
- Микола (Obuchk de Zyud), дипломат 49-50
- Миколаєвич Я., публіцист 291
- Миколайович Симеон, священник 82-83, 86
- Микуцький С., вч. 64
- Милибанд С., вч. 647
- Міллер Д., вч. 243
- Милорадович Г., вч. 215, 243
- Милорадовичі, рід 215
- Милославська Марія, цариця 104
- Мирний Панас, письменник 338, 340, 358, 401
- Мирон, фірман у с. Заболотці 607
- Мироненко Т., викладач 656
- Міронов А., полковник 218-219
- Міронюк Г., бібліограф 505
- Михайло Всеволодович, князь 57-58
- Михайло Федорович, цар 198
- Михайлова А., вч. 410
- Михайловський В., вч. 178
- Михалон Литвін (Michalon Littuanus), автор 72, 76
- Михальський Д., вч. 55
- Михальський Є. (Michalski J.), вч. 693
- Мицик Ю. (Мыцьк Ю.), вч. 167, 179
- Мишанич О., вч. 629
- Мишецький Семен, князь 147
- Мишко Д., вч. 168, 172
- Мишуга О., співак 284
- Мищенко Ф., вч. 413
- Мігай, претендент на молдавський престол 104
- Мігай Хоробрий, молдавський господар 104
- Мікельс Р., ідеолог 528, 544
- Міксат К., письменник 352
- Мілевер К., композитор 338
- Міллер В., вч. 411
- Міллер Г.-Ф. (Müller G.-F.), вч. 147, 150
- Мілош Чеслав, поет 689
- Мілюков П., вч. 411, 413, 532
- Мініх Б.-Х., маршал 216
- Мірза Фаталі Ахундов *див.* Ахундов Фаталі
- Мітюков О., керівник Архівного управління 709
- Міхновський М., громадський діяч 304-305, 504, 509, 550
- Міцкевич Адам, поет 371, 375, 690
- Млак *див.* Воробкевич І.
- Млиновецький Р. *див.* Бжеський Роман
- Мовсес III, католикос 82
- Мовчан Лук'ян, козацький старшина 104
- Мовчан С., вч. 441
- Мовчан Федір, полковник 104
- Могаммед-Гірей *див.* Мухаммед-Гірей IV
- Могаммед IV *див.* Мухаммед IV
- Могілянський М., публіцист 385, 623
- Могучій, монгольський темник 49
- Модзалевський В., вч. 104, 214-216, 237-240
- Модзалевський І., художник 465
- Моїсей, біблійний персонаж 76, 216
- Мойський П. (Mojski P.), вч. 175-176, 178
- Мокрицький К., військовий 573
- Молотов В., партійний діяч 689
- Молчановський Н., вч. 156
- Моно Г. (Monod G.), вч. 488-489
- Мончаловський О., публіцист 283, 293
- Монюк Т., журналіст 307, 330
- Моратти К., вч. 271
- Моржковський *див.* Тетеря Павло
- Моренець В., письменник 534
- Мороз М., вч. 654
- Мосендз Л., поет 533
- Моска Г., філософ 528, 544
- Мотиль О., вч. 564

- Мох Р., драматург 336
 Мохнацький Ян, вч. 690
 Мошков В., вч. 415
 Мошковський *див.* Тетеря Павло
 Мошковські, бояри 181
 Моярик А., військовий 573
 Мудра Надія, громадська діячка 563, 633
 Музика, вїйт 289
 Музика Пилип, літературний персонаж 355
 Музика Я., художниця 680, 745
 Мукомела О., вч. 563
 Мунзат Г., вч. 270
 Муравйов Михайло, військовий діяч 370, 380, 452
 Мурад, султан 85
 Муратович Иван *див.* Карматанянц Говганнес
 Муратович Ивасько *див.* Карматанянц Говганнес
 Муратович Ивашко *див.* Карматанянц Говганнес
 Муратович Иоанн *див.* Карматанянц Говганнес
 Муратович Миколай, священник 86
 Муратович Сефер (Муратович Северин), купець 91, 93
 Муратович Симеон *див.* Карматанянц Симеон
 Муратович Ян *див.* Карматанянц Говганнес
 Муромець Ілля, герой билини 317
 Мусаев К., вч. 43
 Мустафа-Ага, дипломат 135-136
 Мухаммед IV (Могаммед IV), султан 119, 122, 135, 141, 198
 Мухаммед-Ґірей IV (Могаммед-Ґірей), кримський хан 118, 133, 192
 Мухин М., публіцист 24, 530, 533, 552
 Мыцьк Ю. *див.* Мицьк Ю.
 Мюллер Ф. (Müller F.), вч. 57, 265-267
 М'яковський Лукаш, суддя 102
- Н**
- Н. Ч., вч. 360
 Навроцький Олександр, громадський діяч 246, 279
 Навроцький Осип, військовий діяч, журналіст 542, 574, 627
 Нагірний В., архітектор 290, 293
 Назаревський О., вч. 244
 Назаренко І., партійний діяч 422
 Назарук О., громадський діяч, письменник 523, 565-566, 627
 Налбандян М., поет 669
 Наливайко Д., вч. 142, 176
 Наливайко Северин, козацький отаман 201
 Нарбут Г., художник 616
 Наріжний С., вч. 462, 533
 Наронович-Наронський Йосиф, картограф 141, 176
 Насальський Ю., журналіст 292
 Настася *див.* Кеворовичевна Анастасія
 Настася, літературний персонаж 354
 Натіїв О., генерал 589
 Наулко В., вч. 43
 Науменко К., вч. 608
 Невестюк Я., письменник 292
 Некрасов М., письменник 310, 317, 326
 Немирич Юрій, дипломат 130, 185
 Неронович Є., громадський діяч 556
 Нерсес, священник 86
 Несміян Л. *див.* Дашкевич Людмила
 Нестеренко О., вч. 652, 656
 Нестерук М. (Nesteruk M.), вч. 690
 Нестор, літописець 410
 Несторович, внучка Григорія Шашкевича 251
 Нефрон, вч. 271
 Нечай Данило, козацький полковник 106
 Нечай Іван, козацький полковник 103
 Нечиталюк М., вч. 419
 Нечуй-Левицький І., письменник 309-310, 401, 615, 620
 Нещадим Яків, козацький отаман 218-219
 Некіпелов В., поет 561
 Немцевич Юліан (Niemcewicz J.U.), вч. 149
 Нижанківський О., громадський діяч 522
 Никифоров В., вч. 177
 Никон, патріарх 108
 Ничай А., товарознавець 291
 Нідерле Л., вч. 410, 413
 Нізамі Гянджаві, поет 279
 Ніколае Петрашку, молдавський господар 104
 Нісан, релігійний діяч 45
 Нісан га-Сакен Мордехай бен *див.* Кукізівський Мардехай
 Новикампіан Мартин, патрицій 95
 Новицький Костянтин, журналіст 427, 429
 Новицький Я., вч. 158, 178-179

Новосад Р., вч. 517-518
Нуає П'єр де, дипломат 185

О

О., вч. 243
Обертыньский Здзислав (Обертинський З.,
Obertyński Z.), вч. 27, 97, 670-671
Овнанян *див.* Гунанян Вартан
Овович, чорногорський письменник 352
Овсійчук В., вч. 172
Овчаренко Ф., партійний діяч 439
Огієнко І., вч. 560
Оглоблин О. (Оглоблін, Ohloblyn O.), вч. 16-
18, 22, 125-126, 128-129, 141, 147, 170, 206,
232, 234, 369, 379, 394-395, 419, 442, 459, 484,
499, 554, 611
Огоновський В., вч. 435, 478
Огоновський О., вч. 736
Одарка, літературний персонаж 349
Одинець, громадський діяч 558
Одоевский В., публіцист 246
Ожье Шарль (Ogerius C.), дипломат 143
Озаркевич І., громадський діяч 292
Окиншевич Л., вч. 369, 379, 499
Окольський Шимон, хроніст 67-68
Оксана, літературний персонаж 339
Оксіюк Макарій, єпископ 626
Оксман Е., вч. 150
Оксман Ю., вч. 238
Окуневський Я., громадський діяч 287, 326
Олег, літературний персонаж 354
Олександр II, імператор 226, 322
Олександр Омелькович, князь 72
Олексій Михайлович, цар 115, 117-119, 122,
128, 184
Олексюк М., директор Інституту суспільних
наук 654
Оленич, мати дружини Ілька Борщака 463
Олесницький Є., громадський діяч 359
Олесь Олександр, поет 564
Олицька К., громадська діячка 559, 562
Олицький Д., громадський діяч 559
Олівенберг Даниїл (Данило Грек, Калугер),
дипломат 130-131, 133-135
Олізарій 557
Олійник С., військовий 675
Ольденберг Г., вч. 265
Ольє маркіз де Нуантель Шарль-Франсуа,
дипломат 140-141

Ольжич О., поет 533
Ольховий *див.* Вільховий
Ольшанська С. *див.* Кордуба-Ольшанська
Стефа
Оляничин Д., вч. 22, 462, 533
Омельчук В., громадський діяч 568-569
Омельянович-Павленко М., генерал 515
Онацький Є., публіцист 170, 511, 513, 515-
517, 550
Оникій, пасерб Григорія Ставецького 104
Онишкевич Ю., вч. 291
Опара Степан, козацький полковник 193
Опільська Аня, дочка Ю. Опільського 545
Опільська Маруся (Рудницька М.), дружина
Ю. Опільського 545, 587
Опільський Ю. (Рудницький Ю.), письмен-
ник 545, 587
Опоків І. (Опококов І.), адвокат 568-569
Орлай І., вч. 320
Орлик Григорій, син Пилипа Орлика 146, 468
Орлик Пилип, гетьман 112, 146, 232, 296, 464,
466, 468
Орликівець Р. *див.* Бжеський Роман
Орсіні Віргіній, кардинал 137
Осадчий М., поет 654, 751
Осадчук Б., публіцист 551
Осечинський В. (Кор'ятович), вч. 425, 434,
439-442, 445-448
Осипенко Н., вч. 360
Остапчук В. (Ostapchuk V.), вч. 111, 172, 549,
722
Остапчук П., громадський діяч 549
Осташко Т., вч. 510
Островський О., драматург 338, 342, 349, 357
Островський-Писанецький, драматург 355
Остроградський Ф., полковник 220
Остроградські, рід 217, 225
Остророг Микола, коронний підचाший 178
Осьмачка Т., поет 614, 622-623
Отамановський В., вч. 549-550
Оффенбах Я., драматург 335
Охримович В., громадський діяч 290, 292, 318

П

Паар К., військовий 573
Павенцький Лев, юрист 628
Павенцький О., юрист 117, 251
Павлик М., громадський діяч 152, 296, 304,
309, 310, 314-316, 330, 474

- Павлінов А., вч. 413
Павло I, імператор 246
Павло, чоловік дочки Богдана Хмельницького 104
Павло, чоловік сестри Богдана Хмельницького 104
Павлов А., вч. 58
Павлова В., вч. 168
Павлович О., поет 315
Павловский М., вч. 238
Павловський І., вч. 238
Павлюк, співак 339
Павлюк, сотник 216
Павлюченко Н. (Ліфіна), студентка 545
Падалка Л., вч. 149, 159, 414
Паїсій, патріарх 101-102, 122
Паклен Роберт *див.* Бжеський Роман
Паліїв Д., громадський діяч 542, 627
Палій Семен, козацький полковник 203
Панченко М., громадський діяч 569
Панчук Мирослав, громадський діяч 732-734
Панькевич Ю., художник 287, 290, 293
Паньківський К., громадський діяч 291
Панько *див.* Куліш П.
Папазян В., письменник 648
Папатенко Олександр, значковий товариш 218-219
Параскева, пасербиця Григорія Ставецького 104
Парашак Андрій, письменник 292
Парето В., філософ 528, 544
Паризький Маттей, хроніст 57
Пархоменко М., вч. 429, 431
Пасіка М., журналіст 505
Пасічинський І., письменник 292
Паскевич І., фельдмаршал 320
Паславський В., публіцист 294
Пастернак, бібліограф 673
Пастернак О., вч. 165
Пастернак Я., вч. 40
Патканян Керопз (Патканов Керопз), вч. 267, 270
Патолеев, вч. 682
Патон Б., вч. 597, 601
Паулер Д. (Pauler Gy.), вч. 49
Паули Ж., вч. 260-261
Пачовський В., письменник 589
Пачовський М., вч. 294
Паше-Озерський, вч. 433
Пашин, дипломат 128
Пашуля М., вчитель 572-573
Пашуто Володимир, вч. 27, 49, 56, 58, 637-639, 718-719, 722-723
Пеленський Є., вч. 681
Пеленський Й., вч. 596
Пеленський Я. (Pelenski J., Peleński J.), вч. 14, 18, 399-400, 458, 532, 548
Пелеш Ю., церковний діяч 291
Пельвецький Антоній, священник 631
Перебийніс *див.* Грицай Дмитро
Передирій В., вч. 564
Перетц В., вч. 372, 375
Перналь А.Б. (Pernal A.B.), вч. 106, 141-142, 173-175, 177, 466
Перрон Ш., громадський діяч 316
Петахія з Регенсбурга, мандрівник 52
Петлюра Симон, політик 361, 368, 453, 463, 479, 507, 515-516, 520, 522, 532, 535, 541, 550, 595, 738
Петренко Г., громадський діяч 558, 561
Петренко І. *див.* Крип'якевич Іван
Петренко Марія *див.* Под'япольська Марія
Петрицький Данило, популяризатор астрономії 294
Петричи С., філософ 70
Петришин Я., вч. 170
Петрів В., публіцист 513
Петрів О., громадська діячка 569
Петро, єпископ 36, 40, 46-48, 56-59, 61
Петро, митрополит 58
Петро I, імператор 112, 201, 203-204, 215-216, 373, 376
Петров Віктор (Домонтович В.), письменник, працівник органів держбезпеки 26, 530-531, 544, 632
Петров Всеволод, генерал 512
Петров М. (Петров Н.), вч. 105, 414, 682
Петрова І., чуваський драматург 666
Петрович Г. (Petrowicz G.), вч. 73, 78, 82, 84, 86
Петровський Г., партійний діяч 615
Петровський М., вч. 163, 221, 424, 499
Петрук О., журналіст 629
Петрунь Ф., вч. 162
Петрушевич А., вч. 39-41, 43, 44, 46, 51, 55, 250-253, 256-257, 259, 285
Петрушевич Є., політичний діяч 519
Петрушевич С., фольклорист 260-261
Петрушевський Д., вч. 373, 376

- Петряєв, вч. 663
Петряков С., батько Фаїни Петрякової 725
Петрякова Г., мати Фаїни Петрякової 725
Петрякова Фаїна, вч. 27, 724-726
Перацький Б., політик 537-538
Петкевич С., вч. 560
Пивинська Ю., бабця Романа Бжеського 549
Пиду де Сент-Олон Луи-Мари (Pidou L.-M.),
сходознавець 83, 90
Пилипенко С., письменник 623
Пилиховський А., вч. 293
Пингирян Г., вч. 81-82
Писарев Д., публіцист 342
Півкорець 269
Півторадні В., письменник 561
Підвисоцький К., артист 337, 339
Підкова І., вч. 727, 729
Пілсудський Ю., політик 463, 535
Піроцький Атанас, шл. 182, 196, 198-199
Пісковий С. *див.* Дашкевич Ярослав
Пісочинський Степан-Костянтин, шл. 197, 199
Пітт Мосес, картограф 154
Пічета В., вч. 376
Пішелі, полковник 573
Платонов С., вч. 372, 376
Плетнева С., вч. 52
Плошевський В., вч. 337
Плошанський В., вч. 256, 259, 291, 322
Плужник Є., поет 614, 622
Победоносцев К., чиновник 302
Погодін М., вч. 250-251, 253
Подолінський С., публіцист 310, 312, 314
Подольнин, публіцист 701
Подольнин С. *див.* Степанківський В.
Под'япольська Марія (Петренко Марія), ди-
сидентка 561
Покровський М., вч. 117, 322, 372-373, 376
Полетика В., громадський діяч 515
Полєк В., вч. 682
Поліванов Є., вч. 640
Поліщук В., публіцист 173
Поліщук К., поет 614, 622
Полонська-Василенко Н., вч. 22, 419, 454
Полотнюк Гнат, співак 293
Полтавець-Остриця І., політик 515
Полторацький, бібліофіл 680
Полуботок Павло, наказний гетьман 243
Полянський А., громадський діяч 288
Полянський О., письменник 292
Полянський П., вч. 251
Помагайбі Д., громадський діяч 569
Помян К. (Pomian K.), вч. 685, 704
Попов В., генерал 227
Попов П., вч. 619
Попович-Ходорковський Іван, козацький пол-
ковник 190
Поппе Н., вч. 644
Поппэ А. (Poppe A.), вч. 58
Порш М., політик 550
Потапов, генерал-ад'ютант 322
Потканський Карл, вч. 415
Потоцька Т., шл. 276
Потоцький Ян, письменник 164, 689
Потупейко М., вч. 365
Потьомкін Григорій (Potemkin), князь 209-
210, 214, 227-228, 230-231, 235, 237-239, 244
Починок Т., громадський діяч 387
Празмовський Микола, коронний великий
канцлер 182-183, 192, 196
Празмовські, магнати 182-183
Приймак, військовий діяч 511
Пристайко В., вч. 395
Приходько Г., публіцист 727
Прицак Емілія, мати Омеляна Прицака 719
Прицак Л., вч. 125
Прицак Омелян (Pritsak O.), вч. 9-10, 19, 42,
391, 592-593, 598, 600, 639, 641, 647-648, 666,
712-723
Прокопович В., політик 462, 518
Проскурєнко Андрій, козак 105
Прохаска А., вч. 413-415
Проценко Л., вч. 560
Процик А., вч. 391
Прус Е., публіцист 741
Пугачев Васька *див.* Капніст Василь-молод-
ший
Пугачов С., партійний діяч 446
Пулюй І., вч. 284
Путілов В., вч. 163
Путін В., державний діяч 518
Пушкар Є., військовий діяч 573
Пушкар К. *див.* Коберський К.
Пушкар Мартин, козацький полковник 184
Пушкевич *див.* Черник Федь
Пушкін О., поет 172, 310, 313, 317, 326
Пшибишевська С., письменниця 689
Пэрна Пьетро, видавець 72
Пюрко Б., філософ 291

Р

- Равіта-Гавронський Ф., вч. 412
 Равтопуло Нана, пасербиця Миколи Гулака 280
 Радвіл Януш *див.* Радзивілл Януш
 Радек Карл, партійний діяч 514
 Радзейовський Єронім (Радзейовський Єр-
 мія), коронний підканцлер 131-133, 144
 Радзейовський Леон, публіцист 700
 Радзивілл Єронім, князь 510
 Радзивілл Януш (Радвіл Януш, Радивил Януш),
 князь 102
 Радзивілли, магнатський рід 273
 Радзік Р (Radzik R.), вч. 686, 697-698
 Радивил Януш *див.* Радзивілл Януш
 Радивилов С., вч. 172
 Радик В., вч. 294
 Радішев О., письменник 683
 Радкевич Арсен, вч. 247
 Радлов В. (Radloff W.), вч. 649
 Раєвський М., публіцист 321-322
 Раймонд Ф., драматург 335
 Раковський І. (Раковский И.), публіцист 311,
 313, 315, 318, 323, 328-329
 Раковський Х., державний діяч 550
 Рапопорт М., вч. 682
 Ратальський В., публіцист 289, 294
 Раффи, письменник 669
 Рашба Н., вч. 664
 Ревакович Т., публіцист 293
 Ревлій Семеон, семінарист 310
 Редін Е., вч. 243
 Реклю Жан-Жак-Елізе (Reclus E.), вч. 316
 Ренан Ж., філософ 401
 Ренігер Сімеон, дипломат 104, 117
 Решетников Ф., письменник 309-310, 326
 Репнін Микола, князь 146
 Ржегож Ф., вч. 736
 Ригельман О., вч. 682
 Рилєєв К., поет 313
 Рильський М., поет 439, 558, 614-615, 622-623
 Рильський Тадей (Рыльский Ф., Чорний Мак-
 сим), громадський діяч 152
 Рихвицький М., літератор 294
 Рихлікова І. (Rychlikowa I.), вч. 685-686, 695,
 704
 Ричка В., вч. 167, 177, 494
 Ріббентроп Й., державний діяч 517, 689
 Різниченко В., вч. 682
 Ріпай А., видавець 328
 Ріпецький С., вч. 512
 Ріттер Г. (Ritter H.), вч. 660
 Ріттер П., вч. 666
 Річицький А., політик 533
 Родзянки, рід 225
 Рожков І., вч. 412
 Розанов В., філософ 551
 Розвадовський В., громадський діяч 571
 Розвадовський В'ячеслав, художник 571
 Роздольський О., вч. 20
 Роздольський Р., публіцист 308, 310, 313
 Розер, книгар 310-311, 313
 Рознер І., вч. 495
 Розумовський В. *див.* Ковалевський О.
 Розумовський Кирило, гетьман 107, 201, 217,
 219-221, 223, 225
 Розумовські, рід 107, 219
 Ролле М., вч. 414
 Роман Мстиславович, князь 31, 411
 Романови, імператорська династія 510
 Романович Н., письменниця 623
 Романович-Славатинський А., вч. 224
 Романовський А. (Romanowski A.), вч. 685,
 697
 Романченко І., вч. 307
 Ромер Е., вч. 578
 Ромодановський Василь, воєвода 190
 Рона *див.* Черняхівська-Гекен
 Рорер Йосип (Rohrer J.), мандрівник 60
 Ростислав Михайлович, князь 50-51, 58
 Ростовцев М., вч. 415
 Рошка С. (Рошкіш С.), вч. 89
 Рошкевич Ольга, дружина Івана Франка 335
 Рубач М. (Рубанович М.), вч. 369, 376, 379,
 417-418, 439
 Рудавський Лаврентій-Іван (Rudawski L.J.),
 історик 134
 Руденко Р., генеральний прокурор 746
 Рудзинський А., вч. 621
 Рудко В. (Лісовий Р.), публіцист 22, 528, 544
 Рудницька М. *див.* Опільська Маруся
 Рудницький, комісар 218
 Рудницький М., вч. 421, 426, 429, 432-433, 468
 Рудницький С., вч. 371, 375, 537, 578, 589
 Румянцев В., вч. 683
 Румянцев-Задунайський П., граф 225, 227
 Рутський Велямин, митрополит 457
 Рыльский Ф. *див.* Рильський Тадей

- Рюриковичі, князівська династія 34
Рябоконь В., вч. 675
- С**
Сабат Б., юрист 545
Савваїтов П., вч. 414
Савін Г., вч. 443, 446
Савка Я., фотограф 580
Савова Й., викладач 730
Савченко І., публіцист 292
Савченко М., архівіст Архівного управління 709
Савченко О., заступник міністра 728
Савченко Ф., вч. 251, 322
Савченко Я., поет 614, 622
Савчук Ю., журналіст 292
Сагановський М., військовий 573
Сагарда М., вч. 673
Садовський М. *див.* Тобілевич М.
Сакович Касіян, церковний діяч 256, 258
Салдан М., військовий 576
Салтиков П., граф 220
Сальма, татарська дівчина 222
Саяк, колишній гімназист 584
Саяк Й., вч. 630
Самовидець, козацький літописець 180
Самодурова В., вч. 162
Самойлович Іван, гетьман 202-203
Самоквасов Д., вч. 412
Самчук У., письменник 533, 549, 551
Санковський І. *див.* Сероїчковський Іларіон
Саноцький О., теолог 293
Сарана Ф., вч. 560, 613, 620, 683
Сарбей В., вч. 237, 367-368, 370, 372, 380, 382, 435
Сарніцький С., автор 140, 157
Сахер-Масох Леопольд фон (Захер-Мазох Л. фон), директор львівської поліції 249-251
Саят-Нова, поет 669
Сварник Г., вч. 12, 17, 28, 517, 534, 549
Сварник І., вч. 106, 110, 252, 709
Сватко Я., публіцист 531, 537, 539
Свенціцький І. (Свенцицкий И.), вч. 254, 365, 445, 726
Свистун П., публіцист 291
Свірговський Федор-Богдан, гетьман 101
Світличний І., поет 750
Севрюк О., політичний діяч 368, 378, 467
Сег'є П'єр, канцлер 144
Седляр В., художник 467
Селівачова Н., вч. 600
Семевський В., вч. 226, 280
Семен, літературний персонаж 349
Семенов П., вч. 150
Семенский Л., вч. 260
Семків А., військовий 573
Сеник К., вч. 291
Сенкевич Генрик, письменник 685, 689, 691
Сентпетері Л. (Szentpétery L.), вч. 49-50
Сенютович-Бережний В., вч. 101, 105
Сербин Іван, козацький полковник 192
Сергесвич В., вч. 412
Сергієнко Г., вч. 705
Сергієнко М. *див.* Грушевський Михайло
Сергійчук В., вч. 101, 125, 461
Серденко П., громадський діяч 534
Серебковичевна-Кеворовичева Софія, вірменка 87
Серкіз Я., вч. 434
Сероїчковський Іван, публіцист 293
Сероїчковський Іларіон (Санковський І.), театральний діяч 293
Сенявські, магнатський рід 146
Сигизмунд III, король 85
Сидорович С. (Сидорюк С.), вч. 567, 633
Сидор-Чарторийський М., вч. 582
Сизоненко Г., вч. 608, 651
Симеон Васильович, священник 89
Симигинович-Штауфе Л.-А., письменник 292
Симоненко Р., вч. 9, 378, 675
Сирко П., вч. 415
Сирочковський В., вч. 168
Сисей Ф., вч. 26, 688, 722
Сіверська В., вч. 248
Сівінська Розалія, мати Ореста Мацюка 710
Сікст Бурбон *див.* Бурбон Сікст де
Сіммонс Дж., вч. 675, 681
Сіреджук П., вч. 177
Сірко Іван, козацький отаман 191-194, 202
Сірченко Я., чиновник 586
Сісецький А., вч. 314, 651
Січинський В. (Sichynsky V.), вч. 142, 164-167, 462, 603
Сказкін С., вч. 718
Скалон С. *див.* Капніст Софія
Скальковский А., вч. 146, 150, 649
Скачок П., громадський діяч 750
Сковорода Г., філософ 658, 659, 665

- Сковронек Єжи (Skowronek J.), вч. 692
 Скокан К., дружина Юра Меженка 623
 Скорик Лариса, громадський діяч 563
 Скорик Михайло, громадський діяч 560
 Скорик С., дружина М. Скорика 560
 Скоропадський І., військовий діяч 225
 Скоропадський Павло, гетьман 23, 368, 375, 378, 386, 453-454, 456, 463, 507, 509, 513-517, 540, 553, 573
 Скоропадські, рід 716
 Скоропис-Йолтуховський О., політик 455
 Скочиляс Ігор, вч. 28
 Скочиляс Ірина, вч. 28
 Скрипник М., державний діяч 369, 372, 375, 379, 467, 468, 471, 609, 615, 618, 673
 Слабченко М., вч. 18, 162, 395, 499
 Сливка Ю., вч. 420, 629
 Слівовська В. (Śliwowska W.), вч. 685, 696, 702
 Сліпий Йосиф, митрополит 542, 626-628
 Слісаренко О., письменник 614
 Слонимский А., вч. 149
 Слушкевич Эугениуш (Słuszkiewicz E.), вч. 27, 78, 668-669
 Слюсар К., військовий 573
 Слюсарчук К., військовий 576
 Смаль-Стоцький Р., вч. 308
 Смаль-Стоцький С., вч. 592
 Смирнов В. *див.* Смірнов В.
 Смирнов Валеріан, громадський діяч 310
 Смірдин А., вч. 680
 Смірнов, бібліограф 681
 Смірнов В. (Смирнов В.), вч. 52, 643, 645
 Смірнова Галина, партійна діячка 420
 Смішко М., вч. 443
 Смолич Ю., письменник 236, 559, 562
 Смолій В., вч. 9, 173, 400, 705
 Смолінський, вч. 426
 Смотрицький Мелетій, церковний діяч 256, 258
 Снігурський Іван, єпископ 251
 Собеські, магнатський рід 273
 Согден, купець 216
 Сокуль С., вч. 415
 Солдатенко В., вч. 18
 Солженіцин О., письменник 561
 Соліковський Я.-Д., архієпископ 54, 70
 Соловійов С., вч. 326, 372, 404
 Солонина Й., дворянин 225
 Солоп К., працівник органів держбезпеки 585
 Сомківна Ганна (Сомківна Гафія), дружина Богдана Хмельницького 101
 Сомко Яків, наказний гетьман 101, 106, 108, 187-190, 289
 Сонготт К. (Szongott K.), вч. 269-271
 Сорока М., політв'язень 733
 Сосновський М., вч. 543
 Сосса Р., вч. 176, 177
 Сосюкало, вч. 433
 Сосюра В., поет 558, 623
 Софія, літературний персонаж 355
 Софія, цариця 203
 Софонович Феодосій, церковний діяч 198
 Сохань П., вч. 470, 612
 Сохацький, юрист 572
 Спенсер Г., філософ 401
 Сподарик Я., публіцист 294
 Срезневський В., вч. 411
 Срезневський І., вч. 150, 329, 411
 Ставецький Григорій, брат Богдана Хмельницького 104
 Ставецький Іван, пасерб Григорія Ставецького
 Ставецький Федір (Хмельницький Федір), родич Богдана Хмельницького 104
 Ставровський Ю., публіцист 328
 Ставрояні С., вч. 392
 Стадник Й., актор 572
 Стадник С. (Стадник Зоня), акторка 545, 572
 Стажинський Б., граф 146
 Сталін Йосиф, політик 369, 380, 426, 430, 432, 438, 439, 518, 535, 559, 747
 Станіслав-Август, король 229
 Старицький М. (Александров-Старицький М.), драматург 315, 337-338, 348-349, 358
 Старокадомская М., вч. 52
 Старосольська Одарка (Шухевич Одарка), громадська діячка 737
 Старосольська У., дочка В. Старосольського 736
 Старосольський В., адвокат 575, 737
 Старосольський Ю., син В. Старосольського 736
 Стахів В., журналіст 548
 Стахів М., вч. 17
 Сташинський Б., вбивця С. Бандери 738
 Стейн, вч. 681
 Степанів Ананія, військовий 580, 608
 Степанів Іван, священник 578, 607

- Степанів Олена (Степанівна Олена, Стефанюк), вч. 7, 10, 362, 367, 382, 435, 478, 518, 537, 540, 541, 543, 555, 560-561, 564-568, 570-589, 595, 599, 607-608, 610, 625, 627, 633, 674, 716, 732, 745
- Степанів Ярослав *див.* Дашкевич Ярослав
- Степанівна Олена *див.* Степанів Олена
- Степанківський В. (Подольнин С.), політик 159
- Степанович В. *див.* Габсбург Вільгельм-Франц
- Степаняк М., підпільник 542
- Стеткевич О., вч. 512
- Стефан Баторій (Баторій Стефан, Stephan Batorii), король 53-54, 72
- Стефаник В., письменник 557, 736
- Стефанович, вч. 560
- Стефанович О., поет 533
- Стефанюк *див.* Степанів Олена
- Стецько Слава, політик 733
- Стецько Ярослав, політик 492
- Стецюк К., вч. 169
- Шешко М., вч. 120
- Стороженко А., вч. 237-238, 390, 414
- Стороженко Й., вч. 227
- Стороженко Іван, козацький полковник 105
- Стороженко М., вч. 237, 390, 414
- Стороженко О., письменник 469
- Стригун Ф., режисер 679
- Стрийський Е. 251
- Строката-Караванська Н., громадська діячка 750
- Струсевич М., журналіст 287
- Струтинська А., вч. 458
- Студинський К., вч. 160, 292, 309, 312, 314, 322, 387-388, 413, 477, 498
- Ступницький Г., вч. 273
- Стус В., поет 750
- Сулешов Маметші, мурза 128
- Сулименко Степан, козацький полковник 191
- Сулими, рід 186
- Сумцов М., вч. 155, 430, 437
- Сундукян Г., письменник 669
- Суровцов Віталій, батько Надії Суровцової, громадський діяч 556, 561
- Суровцова Ліда, племінниця Надії Суровцової 562
- Суровцова Надія, громадська діячка 367, 381, 555-563
- Суслов М., партійний діяч 440
- Суслопаров М., вч. 619, 682
- Сутіє, драматург 335
- Сухьвильк Я., коронний канцлер 64
- Суша Яків, єпископ 182-183, 186
- Сюттик В., священник 524
- Т**
- Табачник Д., політик 124
- Танфільєв Г., вч. 161
- Таран А., художник 467
- Таранушенко С., вч. 243
- Тарле Є., вч. 372-373, 376, 467
- Тарнавський Мирон, військовий діяч 633
- Таубе М., вч. 57
- Твардовський Самуель, історик 698
- Твейн Марк, письменник 352
- Твердохлебова, військова 567
- Теве Андре, автор 142
- Тевяшов, полковник 220
- Теліга О., поетеса 533, 545, 551
- Тель Вільгельм, легендарний герой 328
- Тельнюк Г., співачка, письменниця 679
- Темницький В., громадський діяч 519
- Тен І., вч. 401
- Тенішев Е., вч. 722
- Теплоухова Наталія, педагогічний діяч 16, 727-730
- Терещенко М., поет 614
- Терещенко Ю., вч. 510
- Терзици Ованнес, друкар 92
- Терлецький Омелян, вч. 10, 20, 392, 419, 421, 423, 426, 429, 431, 433-435, 447, 485-486, 493, 592
- Терлецький Остап, громадський діяч 296, 314
- Терновський П., вч. 152
- Тесля Лаврентій, громадський діяч 569
- Тетеренко *див.* Тетеря Павло
- Тетеря Анастасія, мати Павла Тетері 182, 198
- Тетеря Єва, сестра Павла Тетері 186
- Тетеря Іван, можливо, батько Павла Тетері 181
- Тетеря Павло (Моржковський, Мошковський, Тетеренко), гетьман 11, 24, 103, 106-108, 115, 118, 123, 141, 180-202
- Тетеря Шурло, брат Павла Тетері 182
- Тетеря Юрій, брат Павла Тетері 182
- Тиктор І., видавець 486
- Тимофєєва О., вч. 423
- Тимченко Є., вч. 372
- Тиндюк М., краєзнавець 292

- Тисяк В., співак 541, 595
 Титов Ф., вч. 681
 Тихомиров М. (Тіхоміров М.), вч. 168
 Тичина П., поет 550, 558-559, 564, 614, 622-623
 Тишкевич М. (Tyszkiewicz M.), граф 165, 521
 Тищенко М., вч. 225, 232
 Тіль В., громадська діячка 556
 Тіппельскірх Курт фон, вч. 502
 Тіто Броз, політик 739
 Тіхоміров М. *див.* Тихомиров М.
 Ткаченко М., вч. 154, 162-163, 238, 242-244, 367, 382, 672
 Тобілевич І. (Карпенко-Карий І.), драматург 337-338, 342, 347, 353, 355, 357-358
 Тобілевич М. (Садовський М.), актор 342
 Тоган Л.З.В., вч. 660
 Толочко П., вч. 124
 Томара С., дворянин 225
 Томашевський М. (Tomaszewski M.), вч. 685, 696
 Томашек В., вч. 415
 Томашівський С. (Tomaszewski S.), вч. 16, 20-21, 50, 57-58, 102, 105, 131, 330, 371, 375, 387, 392, 397-398, 444, 485, 497-499, 578
 Томкевич Є., військовий 572-573
 Томсон Р., вч. 721
 Торкват Олександр-Юрій (Франгепан Олександр-Юрій), шведський дипломат 130, 132
 Торосович Николай (Торосянц-Торосович Николай), єпископ 82-86, 671
 Тоток, вч. 681
 Токаржевський-Карашевич Ян, князь 517
 Трєдіаковський В., вч. 324
 Трємбецький С., поет 702
 Трєтяк Д., літератор 294
 Трільовський К., громадський діяч 519, 521, 537, 589
 Трїярський Е., вч. 639, 665, 718-719, 748
 Трїглянд Яків, вч. 45
 Трїска В., військовий 573
 Трохимовський М., дворянин 245
 Троцький М., адвокат 312, 318
 Трощинський В., вч. 458
 Трощинський Д., меценат 245
 Троян К., політик 571, 573
 Трояновська де Сен-Жуєн З. (Trojanowska de Saint-Jouan Z.), вч. 698
 Труш І., художник 371, 375, 607
 Тукальський Йосип, митрополит 191, 193-194
 Туманян О., письменник 669
 Тургєнєв М., письменник 309-310, 313, 326
 Турченко Ф., вч. 16, 727-728
 Турянський О., письменник 515
 Тушин Ю., вч. 169
- У**
 Українка Леся, поетеса 330, 362
 Уксєншерна Аксель (Oxenstierna), рїксканцлер 132
 Ульянинський, вч. 681
 Ульянов М., вч. 170
 Улянич В., вч. 510
 Уманець Ф., вч. 414
 Уолфорд, вч. 681
 Урбан VIII, папа римський 82
 Урусов, князь 512
 Успенський Г., письменник 326
 Устимович, бунчуковий товариш 224
 Устїянович К., письменник 287, 293, 322, 336, 354
 Устрялов М., вч. 148
 Устрялов Ф., перекладач 148, 153, 156, 161, 172
 Утинчукївна, директор школи у с. Заболотці 607
- Ф**
 Фаддей, біблійний персонаж 74
 Фаїзов С., вч. 119
 Фальківський Д., поет 614, 622
 Фамїнцин О., вч. 411
 Фан Рубен (Fahn R.), вч. 41, 43, 50, 59
 Фантоне Людовик, секретар папської нунціатури 137
 Федак С., громадський діяч 624
 Федак С.І., фїансїст 291
 Федєнко П., вч. 130
 Федїв І., вч. 542
 Федор Дмитрович, князь 53-55
 Федорїв І., вч. 591
 Федоров Іван, книгодрукар 707
 Федорук В., публіцист 615
 Федорук Я., вч. 12, 14, 28, 111, 130, 503
 Федорчук В., працівник органїв держбезпеки 439
 Федосов В., вч. 392
 Федькович Ю. (Федькович О.), письменник 308-312, 317, 323, 326, 328, 336, 338, 348, 354, 357

- Фелонюк А., вч. 27-28, 752, 790
Фендик Є., публіцист 328
Феодосій Печерський, церковний діяч 410
Фердинанд III, імператор 104, 117, 119, 134
Фесенко-Новрицький С., вч. 309-310
Фесслер, вч. 247
Филип, козацький полковник 102
Филипиха *див.* Хмельницька Ганна
Филипович П., поет 558, 614
Филоненко В., дружина Віктора Филоненка 642
Филоненко Віктор (Филоненко В.), вч. 640-650, 718
Фізер І., вч. 391
Фізулі Мугаммед, поет 279
Філевич І., публіцист 414
Філофей, патріарх 58
Фінкель Л., вч. 285
Фіркович А., вч. 41, 52
Флоринський В., вч. 413
Фоменко В., вч. 149, 169
Фомін І., дипломат 117
Форостина Р., військовий 573
Фрай С., військовий 572-573
Франгепан Олександр-Юрій *див.* Торкват Олександр-Юрій
Франкель Лео, політик 316-317, 331
Франко Ася *див.* Франко Іванна
Франко Віра, дочка Петра Франка 361
Франко Зиновія (Франко Зена), вч., дочка Тараса Франка 362, 365, 435
Франко Іван (Franko I., Myron, Taras), письменник, вч. 17, 25, 39, 263-264, 283, 285-287, 296-297, 304-306, 314, 317, 334, 329, 330, 335-365, 370-371, 374-375, 401, 413, 509, 540, 620, 634-635, 736
Франко Іванна (Франко Ася), дочка Петра Франка 361
Франко Люба-Дарина, дочка Тараса Франка 362, 365
Франко Петро, син Івана Франка 361
Франко Роланд, син Тараса Франка 362
Франко Тарас, син Івана Франка 362, 364-365
Франц-Йосиф I, імператор 510-511
Фридрикевич Г., колезький радник 225
Фрідберг М., вч. 603
Фрідріх-Вільгельм II, імператор 205, 209, 211, 235
Фролов-Багрєєв Я., генерал 219
Фурдичко О., вч. 177
- Х**
Халєбський Павло, мандрівник 661
Хам, біблійний персонаж 454-457
Ханас М., священик 524
Ханенки, рід 225
Ханенко Михайло, гетьман 189, 192-193, 197-198, 593
Характерник *див.* Бжеський Роман
Харевич Л. (Charewiczowa Ł.), вч. 81, 84, 252, 275
Хачікян Д., вч. 718
Хвильовий М., письменник 467, 558, 561, 614, 622-623
Хемійчук Д., військовий 573
Хижняк А., письменник 427
Хиляк В., письменник 292
Хинчевська-Геннель Т. (Chynczewska-Hennel T.), вч. 176, 486
Хмелецький Михайло *див.* Хмельницький Михайло
Хмелецькі *див.* Хмельницькі
Хмель *див.* Хмельницький Богдан
Хмельницька Ганна (Филипиха), дружина Богдана Хмельницького 102
Хмельницька Катерина, дочка Богдана Хмельницького 103-104
Хмельницька Марія, дружина Івана Стороженка 105
Хмельницька Олена, дружина Павла Тетері 103, 106-107, 182, 186-187, 190-191, 196, 200
Хмельницька Розанда, дружина Тимоша Хмельницького 102, 104, 183
Хмельницька Степанида, дочка Богдана Хмельницького 103
Хмельницький Богдан (Хмель, Хміль, Zmiski), гетьман 99-112, 114-136, 138, 140, 142-143, 161, 177, 180-184, 186, 190, 192, 194, 196-200, 221, 377, 386, 396, 410, 417, 422, 457, 459, 464, 466, 476, 478-479, 484, 495, 592-593, 633, 709, 715
Хмельницький Венжик, легендарний предок Богдана Хмельницького 101, 106
Хмельницький Захарій, родич Богдана Хмельницького 105
Хмельницький Іван (Хмельницький Ян), родич Богдана Хмельницького 105

- Хмельницький Іван (Хмельницький-Яненко), родич Богдана Хмельницького 105
 Хмельницький Іван, філософ 107
 Хмельницький Микола, драматург 107
 Хмельницький Михайло (Хмелецький Михайло), батько Богдана Хмельницького 100, 109, 593
 Хмельницький Остап, син Богдана Хмельницького 103, 522
 Хмельницький Павло (Яненко Павло, Янович Павло, Янченко Павло), родич Богдана Хмельницького 105
 Хмельницький Тиміш, син Богдана Хмельницького 101-103, 183, 593
 Хмельницький Федір *див.* Ставецький Федір
 Хмельницький Юрій (Хмельниченко Юрій, Венжик), гетьман 100, 102-103, 106, 108, 181, 185-188, 190-191, 193-194, 196, 202, 593
 Хмельницькі (Хмелецькі), рід 110
 Хмельниченко Юрій *див.* Хмельницький Юрій
 Хміль О., вч. 676
 Ходженські, рід 217
 Ходорович М., генерал 370, 380
 Хойновський І., вч. 413
 Холмський І. *див.* Крип'якевич Іван
 Хомик А., громадський діяч 564
 Хомин, священник 630
 Хомин Н., громадський діяч 571, 573, 609
 Хомяк Д., публіцист 293
 Хонігсман Я., вч. 655
 Хорват Г., генерал 225
 Хоренаці Мовсес, історик 669
 Хорив, легендарний князь 32
 Хорощкевич А., вч. 176, 564
 Хорунжий Ю., письменник 9
 Хотинський Т., дипломат 117
 Хоткевич Гнат, письменник 564
 Хробак Г., громадський діяч 542
 Хрушов М., партійний діяч 419, 427, 432, 438, 560
 Хургін, лікар 369, 380
- Ц**
 Царьова Н., вч. 709, 749
 Цвітківський Ю., громадський діяч 311
 Цегельський Є., священник 506
 Цегельський Лонгин, громадський діяч 20, 493, 504-508, 515, 517, 521
 Цегельський Юрій-Михайло, син Лонгина Цегельського 505-506
 Цегледі, вч. 666
 Цеглинський Г., громадський діяч 347, 357-358
 Целевич Ю., вч. 652
 Цель М., громадська діячка 515
 Цибко О., вч. 420, 425, 433
 Цимбал Максим, вч. 748-749
- Ч**
 Чабан-заде Б., вч. 644
 Чалий М., мемуарист 701
 Чандру Боз, політик 535
 Чаплинська Мотрона (Чаплинська Олена), дружина Богдана Хмельницького 101-102
 Чаплинський Данило, шл. 101, 103
 Чарнецький Стефан, полководець 108, 115, 190-193, 360
 Чарниш Данило, козацький сотник 224
 Чарниш Іван, військовий товариш 224
 Чарториські, князі 275
 Чацький Тадей (Czacki T.), вч. 38, 42-43, 60, 692
 Че Гевара *див.* Гевара (Че) Ернесто
 Чень Д., військовий 573
 Червонная С., вч. 113, 129
 Черепакін О., громадський діяч 310, 312-314, 316, 318, 325, 329
 Черепашинський М., вч. 284, 291
 Черкашин Є., вч. 635
 Чермак В., вч. 716
 Чернецький В., вч. 292
 Черник Федь (Пушкевич), військовий 589
 Черниш Л., співачка 545
 Чернишевський М., письменник 313
 Чернін О. фон, політик 511
 Черняк, працівник органів держбезпеки 558
 Черняхівська-Гекен (Рона), громадська діячка 558
 Черчіль У., політик 463
 Чехович К., вч. 592, 630
 Чижевський Д., філософ 234
 Чижевський П., публіцист 493
 Чижев Ф., вч. 225
 Чикаленко Є., громадський діяч 513, 516, 682
 Чічерін Г., дипломат 550
 Чорний Максим *див.* Рильський Тадей
 Чорновол В., політик 613, 750

- Чорногуз М., публіцист 292
Чубар В., партійний діяч 369, 379, 615
Чубатий М., партійний діяч 58, 499, 554, 592
Чубинський П., громадський діяч 304
Чугайов В., вч. 420, 597, 600, 653, 655-656
Чугуєнко М., вч. 527
Чуприна В., вч. 392
Чупринка Тарас *див.* Шухевич Роман
Чуркина И., вч. 322
Чухліб Т., вч. 125
Чучка Ю., публіцист 293
- Ш**
Шаблій О., вч. 583, 587
Шайнюк І., військовий 573
Шамшев, генерал 225
Шанковський А., вч. 293
Шанковський Л., вч. 505
Шаповал Микола, генерал 468
Шаповал Ю., вч. 395
Шапошниченко І., громадський діяч 569
Шаппель Адам де ля, дворянин 132
Шаппель Єва Рішар де ля (Chappell Eva Richard de la), дружина Густава Захарія Гамоцького 132
Шах М., військовий діяч 573
Шахматов О., вч. 410, 643
Шашкевич Антон 650
Шашкевич Григорій, громадський діяч 251
Шашкевич М., письменник, громадський діяч 736, 745
Шварцбард С., вбивця Симона Петлюри 738
Швидько Г., вч. 150
Шевальє П'єр (Chevalier P.), дипломат 143-144, 178
Шевельов Ю. (Шерех Ю.), вч. 527, 529, 533-534, 544
Шевченко, отаман 512
Шевченко Т., поет 120, 243, 246, 279, 298, 305, 309-310, 316-317, 319, 326, 328, 352, 397, 456, 463, 469, 471, 513, 526, 552, 570, 577, 593, 613, 623, 642, 646, 672
Шевченко Ф., вч. 495, 706
Шевченко-Горбатюк М., вч. 445
Шевчук В., вч. 97
Шекерик-Доникови, родина 510
Шекспір В., драматург 334, 342, 348-349, 358
Шелухин С. (Cheloukhine S.), вч. 164-165, 462
Шемет С., громадський діяч 455
Шептицький Андрей (Шептицький Роман), митрополит 477, 511, 517, 519, 521, 523-524, 564, 576-577, 624-628, 677
Шереметьєва-Дашкевич Л. *див.* Дашкевич Людмила
Шерер Жан-Бенуа (Шерер Йоганн-Бенедикт, Scherer J.-B.), вч. 146-147, 150, 161
Шерер Марі (Scherer M.), вч. 469-470
Шерех Ю. *див.* Шевельов Ю.
Шершавицький М., громадський діяч 312-313, 318
Шиллер Й., поет 334, 348
Шинкар, отаман 512
Ширков, губернатор 230
Шишка О., вч. 251
Шишман Симеон (Szyszman S.), вч. 42-43, 51-52
Шишманова Лідія, донька Михайла Драгоманова 308
Шігі, вч. 681
Шімка, військовий 573
Шкляр Л., вч. 392
Шкраб'юк П., вч. 514, 519
Шкурган М., педагог 293
Шліхова Н., вч. 675
Шліхтер О., дипломат 372, 375, 557
Шлюмберже Л.-Г., вч. 415
Шляхтиченко М., вч. 307, 330
Шмідт Ф., вч. 663
Шнейдер Антон (Schneider A.), вч. 273-278
Шовкопляс І., вч. 677
Шопенгауер А., філософ 543
Шпитко О., письменник 289, 292
Шпитковський І., вч. 433-435
Шраг І., громадський діяч 367, 381, 614
Шраг М., вч. 367, 381, 560
Шталь І. (Шталь И.), вч. 637-638
Штейнгавзен Г., вч. 489
Штерн Ернест фон, вч. 413
Штернбах Гайрїх Целестин фон, дипломат 136
Штраус Р., композитор 357
Штуль К., громадська діячка 316
Шуазель Етьєн-Франсуа де, князь 164
Шуберт-Полюга О., громадський діяч 557
Шубравська М., вч. 154, 172
Шульгин О., громадський діяч 468
Шумило М., вч. 613

- Шумовський Т., вч. 666
 Шуст Р., вч. 730
 Шустер Михайлина, мати О. Луцького 522
 Шухевич Володимир, архітектор 737
 Шухевич Володимир, вч. 292, 358-359, 371, 375, 585, 737, 746
 Шухевич Герміна (Любович Герміна), громадська діячка 736
 Шухевич Євген, священик 736-737
 Шухевич Євгенія, мати Романа Шухевича 746
 Шухевич Євстахій, священик 735
 Шухевич Зенон, священик 736
 Шухевич Ізидор, лікар 736
 Шухевич Ірина, співачка 737
 Шухевич Микола, адвокат 736
 Шухевич Наталія, політв'язень 646, 737
 Шухевич Одарка *див.* Старосольська Одарка
 Шухевич Ольга, журналіст 736
 Шухевич Осип, священик 735-736, 745
 Шухевич Осип, юрист 737
 Шухевич Роман (Чупринка Тарас), генерал 562, 584, 737-742, 744, 746
 Шухевич Степан, громадський діяч 737, 746
 Шухевич Тарас, музикант 737
 Шухевич Юліан, священик 735-736
 Шухевич Юрій, інженер 737
 Шухевич Юрій, політв'язень 647, 737, 745-747
 Шухевичі, рід 585, 735-737, 746
 Шьолов А., вч. 312
 Шюц Е. (Шюц Э., Schütz E.), вч. 77, 79, 89, 94, 96, 647, 718
- Щ**
 Щеголев С., вч. 236
 Щек, легендарний князь 32
 Щелкопйоров Мітька *див.* Донцов Дмитро
 Щепкин В., вч. 410
 Щербаківський В., вч. 592
 Щодра О., вч. 441
 Щурат С., вч. 335, 656
- Э**
 Эварницкий Д. *див.* Яворницький Д.
- Ю**
 Юберсбергер Г., вч. 557
 Юзефович Томаш *див.* Йосефович Тома
 Юм Д., філософ 217
 Юрєвич В., військовий 573
- Юринець В., вч. 372, 376
 Юрєв І., комендант Києва 532
 Юрій II Ракоці (Дердь II Ракоці), трансильванський князь 104, 136, 183
 Юрій I Львович, князь 34
 Юркевич В., військовий 573
 Юрченко В. (Галинський Юрій), письменник 551
- Я**
 Я. Д. *див.* Дашкевич Ярослав
 Яблоновський О. (Jabłonowski A.), вч. 146, 156, 414, 681
 Яблоновський Станіслав-Ян, коронний великий обозний 193
 Яблочков М., вч. 224
 Яворницький Д. (Еварницкий Д., Эварницкий Д.), вч. 153-155, 162, 178, 414, 461
 Яворський М., вч. 369, 372-373, 376, 379, 395
 Яворський Ю., публіцист 285
 Ягода Г., працівник органів держбезпеки 558
 Ягич В. (Ягич И.В., Jagić V.) вч. 266-267
 Яжембський, вч. 690
 Язиков Д., літератор 147
 Якимишин І., партійний діяч 572-573
 Якимович Кіндрат, пасерб Богдана Хмельницького 105
 Яків, св. 76
 Якобсон А., вч. 53
 Яковенко Н., вч. 18-19, 179
 Яковлів А., вч. 462
 Якубович Григорій, художник 85
 Якубович Мурад, купець 80
 Якубовський С., публіцист 617-619, 621, 623, 673-674
 Яловий М., поет 558
 Ян Казимир, король 117, 132-133, 135, 162, 185, 187, 190, 193, 197-198, 202, 698
 Ян III Собеський (Jan Sobieski), король 186, 191, 193-194, 198
 Яненко Павло *див.* Хмельницький Павло
 Янович Ованнес, вірменин 268
 Янович Павло *див.* Хмельницький Павло
 Янсон ван Васберг Йоганн, картограф 154
 Януш Богдан (Карпович В., Janusz B.), вч. 41-43, 45, 50, 60, 450-451
 Януш Володислав, вчитель 313
 Янушовский Ян, книгодрукар 96
 Янченко Павло *див.* Хмельницький Павло

Янчук М., письменник 338-339, 348, 354, 358
 Ярема Я., вч. 478
 Яричевський С., поет 289, 292
 Ярополк, літературний герой 354
 Ярошенко А., вч. 561
 Ярошенко В., поет 614
 Ярошинська Є., письменниця 292
 Ясинський М. (Ясінський М.), бібліограф
 672, 674, 681
 Ясіновський А., вч. 601
 Ясінський М. *див.* Ясинський М.
 Ястребов В., вч. 155, 411
 Яфет, біблійний персонаж 454-457
 Яхно І., вч. 291
 Яцик Р. (Ясук Р.), викладач гімназії 166
 Яцимирський Микола, шл. 109
 Яцків М., письменник 340
 Яшук П., вч. 312

А

Abraham W. *див.* Абрагам В.
 Adelung F. von *див.* Аделунг Фрідріх
 Akinean N. *див.* Акинян Н.
 Alexandrowicz S. *див.* Александрович С.
 Ališan J.M. *див.* Алішан Гевонд
 Andreasyan H.D. *див.* Андреасян Гранд

В

Bagrow L. *див.* Багров Л.
 Baliński M. *див.* Балінський М.
 Bałaban M. *див.* Балабан М.
 Bandtke J.S., вч. 96
 Baran A. *див.* Баран О.
 Barącz S. *див.* Баронч Садок
 Bardach J. *див.* Бардах Ю.
 Bartoszewicz B., вч. 259, 262
 Barwiński B. *див.* Барвінський Б.
 Barwiński E. *див.* Барвінський Є.
 Baumgarten N. de, вч. 51, 58
 Beauplan G. Le Vasseur de *див.* Боплан Гійом
 Левассер де
 Beauplan G. Le Vasseur, de Sieur *див.* Боплан
 Гійом Левассер'де
 Beauplan G. Le Vasseur sier de *див.* Боплан
 Гійом Левассер де
 Beauvois D. *див.* Бовуа Даніель 684
 Bergmann H. *див.* Бергманн Гуго
 Bilas I. *див.* Білас І.

Binville Jacques, вч. 492
 Bischoff F., вч. 54
 Blejwas S.A., вч. 700
 Błock J.C., вч. 146
 Bo'al ha-Mibchar *див.* Арон бен Йосиф
 Bobrowski T., вч. 682
 Borschak É. *див.* Борщак Ілько
 Brandenburg E. *див.* Бранденбург Е.
 Braun G. *див.* Браун Г.
 Braun J., вч. 79
 Brown E. *див.* Браун Едвард
 Brunn Ph. *див.* Брун Філіп
 Bryant C.G., вч. 401
 Buczek K. *див.* Бучек К.
 Budka W. *див.* Будка В.
 Burkot S. *див.* Буркот С.
 Bzinkowska J., вч. 178

С

Callmer Ch., вч. 136
 Cellarius A., вч. 54
 Champion E., вч. 492
 Chappell Eva Richard de la *див.* Шаппель Єва
 Рішар де ля
 Charewiczowa Ł. *див.* Харевич Л.
 Cheloukhine S. *див.* Шелухін С.
 Chevalier P. *див.* Шевальє П'єр
 Chodynicki I., хроніст 71
 Chynczewska-Hennel T. *див.* Хинчевська-Ген-
 нель Т.
 Coulemont J.V., вч. 700
 Curman S., вч. 131
 Czacki T. *див.* Чацький Тадей

D

Dąbrowski J., вч. 100
 Dachkévytch Y. *див.* Дашкевич Ярослав
 Dalerac F.P. *див.* Далерак Француа-Поль
 Daniel *див.* Данило Романович
 Danielsson Arne, вч. 138
 Daschkewytsh J. *див.* Дашкевич Ярослав
 Dashkevych J. *див.* Дашкевич Ярослав
 Dembiński B. *див.* Дембінський Б.
 Donzow D. *див.* Донцов Дмитро
 Doroschenko D. *див.* Дорошенко Д.
 Doroženko D. *див.* Дорошенко Д.
 Dörrie H., вч. 57
 Dragomanow M. *див.* Драгоманов Михайло
 Dubiński A., вч. 649

Dzieduszycy W. *див.* Дзедушицький В.

Е

Edgerton W.B. *див.* Еджертон В.Б.

Ehrensward Olla, вч. 138

Elgenstierna G., вч. 132

Engel J.-Ch. von *див.* Енгель Йоганн-Христіан фон

Essar D.F. *див.* Ессар Д.-Ф.

Estreicher K. *див.* Естрейхер К.

Eusebius *див.* Евсевий Кесарійський

Ф

Fahn R. *див.* Фан Рубен

Franko I. *див.* Франко Іван

Fürst J., вч. 45, 52, 59

Г

Gajecky G. *див.* Гаецький Ю.

Galitzin A. *див.* Голіцин А.

Gammoiscski *див.* Гамоцький Густав Захарій

Gamocki Zacharias *див.* Гамоцький Густав Захарій

Gamoiscius *див.* Гамоцький Густав Захарій

Gamoiski *див.* Гамоцький Густав Захарій

Gawlas S. *див.* Гавляс С.

Glave von Kobielsky K.-F. *див.* Гляве фон Кобельський К.-Ф.

Goelert J.V. *див.* Гелерт Іван-Вінкентій

Gołąb-Jankowska E., вч. 178

Gołtz L.H. von der *див.* Гольц Леопольд-Гейнрих фон дер

Górski K. *див.* Гурський К.

Grabowski A., вч. 101

Grala H. *див.* Граля Г.

Gregorovich A. *див.* Грегорович А.

Grienberger Th.R., von., вч. 73

Grimm J. *див.* Гримм Я.

Grondsi de Grondi S. *див.* Грондський С.

Grzegorzewski J., вч. 46

Gumplowicz M. *див.* Гумпльович М.

Gürland J., вч. 59

Н

Hakobyan V. *див.* Гакопян В.

Halfpenny P., вч. 401

Handelsman M., вч. 489

Hanusz J. *див.* Гануш Іван

Heintsch K., вч. 79

Hellsen H., вч. 515

Henige D.P., вч. 60

Herbinius J. *див.* Гербіній Йоганн

Hertzberg *див.* Герцберг Евальд-Фрідріх

Hetnal A.A. *див.* Гетналь Адам

Himka J.-P., вч. 312

Horn M., вч. 84

Hornykiewich Th., вч. 514, 516

Hruchevsky M. *див.* Грушевський Михайло

Hruszewskyj M. *див.* Грушевський Михайло

Hurmuzaki E. de, вч. 104

Hübschmann H., вч. 57

Я

Jabłonowski A. *див.* Яблоновський О.

Jacyk R. *див.* Яцик Р.

Jagič V. *див.* Ягич В.

Jan Sobieski *див.* Ян III Собеський

Janusz B. *див.* Януш Богдан

Jedlicki J. *див.* Єдліцький Є.

Józefowicz Tomasz *див.* Йосефович Тома

Jurkow E., вч. 181

К

Kaczmarczyk J. *див.* Качмарчик Я.

Kalembka S., вч. 685, 695

Kapnist *див.* Капніст Василь-молодший

Karácsonyi J., вч. 49

Kasinec E. *див.* Касинець Е.

Kentrschynskyj B., вч. 130

Keynes G., вч. 143

Kicinski P. *див.* Кіцінський П.

Kieniewicz S. *див.* Кеневич С.

Kieworowiczowna Anastasiae *див.* Кеворовичевна Анастасія

Klingspor C.A., вч. 131, 137-138

Klöcker Ehrenstahl D., автор 137

Kochowski W. *див.* Коховський Веспазіан

Kolbuszewski J. *див.* Кольбушевський Я.

Kordan B.S., вч. 170, 743

Korduba M. *див.* Кордуба Мирон

Kot S., вч. 71

Kowalski T., вч. 55

Kraushar A. *див.* Краушар А.

Krawciw B. *див.* Кравців Б.

Krawców S. *див.* Кравцов С.

Król M. *див.* Круль М.

Kröger *див.* Кререр Бертіль

Kryński A.-A. *див.* Крыньський А.-А.

Krypiakewyc I. *див.* Крип'якевич Іван
Kubala L. *див.* Кубала Л.
Kuczyński S.M. *див.* Кучинський Стефан-Марія
Kulczycki T. *див.* Кульчицький Т.
Kunaszewicz S. *див.* Кунасевич С.
Kuszczyk S.K. *див.* Кушевич Самуїл
Kwapiszewski M. *див.* Квапішевський М.

L

Laboureur S. de Bleranval J. *див.* Лябурер сір де Блеранваль Жан ле
Lamprecht K. *див.* Лампрехт К.
Lehač'i Simeon dpir *див.* Легаці Симеон дпир
Lehač'i Simēon pawtar *див.* Легаці Симеон дпир
Lehrberg A.-Ch. *див.* Лерберг А.-Х.
Lemercier-Querquejay Ch., вч. 111
Lepszy K., вч. 80
Lipiński W. *див.* Липинський В'ячеслав
Lipsius R.A., вч. 74
Luciuk L.Y., вч. 743
Lukacsi Ch., вч. 97

Ł

Łojek J. *див.* Лоек Є.
Łoski J., вч. 146
Łukaszewicz J., вч. 71

M

Macler F. *див.* Маклер Ф.
Magocsi P.R., вч. 307
Makowski S. *див.* Маковський С.
Manstein Ch.H. *див.* Манштейн Х.
Marderysowic Symon *див.* Легаці Симеон дпир
Marderyszowicz Nicolaus *див.* Мартиросович Миколай
Mardirissowicz Chodzick *див.* Мартиросович Ходзик
Mardiroszowicz Simon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardiryszowicz Zacharias *див.* Мартиросович Захарія
Mardyrisowicz Simon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardyrisowicz Zacharias *див.* Мартиросович Захарія

Mardyrossowic Symon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardyrzssowicz Simon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardyrzszowic Muradt *див.* Мартиросович Мурат
Mardyrzszowic Nundzian *див.* Мартиросович Нундзян
Mardyrzszowic Simon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardyrzszowicz Zacharias *див.* Мартиросович Захарія
Mardyrzszowicz Simeon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardyrzszowicz Simon *див.* Легаці Симеон дпир
Mardyrzszowicz Zacharias *див.* Мартиросович Захарія
Mark R. *див.* Марк Р.
Markon J., вч. 52
Matuz J., вч. 136
Mazon A., вч. 469
Mertyrisowicz Simon *див.* Легаці Симеон дпир
Michalon Littuanus *див.* Михалон Литвин
Michalski J. *див.* Михальський Є.
Michałowski J., вч. 102, 104
Międzyński A., вч. 73
Miklosich F., вч. 58
Mojski P. *див.* Мойський П.
Monod G. *див.* Моно Г.
Moszczeński A., мемуарист 244
Möller J.-W., вч. 228
Müller F. *див.* Мюллер Ф.
Müller G.-F. *див.* Міллер Г.-Ф.
Müller J., вч. 58
Myron *див.* Франко Іван

N

N.N. *див.* Дашкевич Ярослав
Nesteruk M. *див.* Нестерук М.
Neubauer A., вч. 59
Niemcewicz J.U. *див.* Немцевич Юліан
Nordberg J.A., вч. 131

O

Obertyński Z. *див.* Обертгынський Здзислав
Observator *див.* Грушевський Михайло
Obychk de Zyud *див.* Микола, дипломат
Ogerius C. *див.* Ожье Шарль

Ohloblyn O. *див.* Оглоблин О.
 Okenfuss M.J., вч. 174
 Oxenstierna *див.* Уксеншерна Аксель
 Ostapchuk V. *див.* Остапчук В.
 Oświęcim S., мемуарист 102

Р

Račko T., вч. 178
 Pasicznyk U.M., вч. 458
 Pauler Gy. *див.* Паулер Д.
 Pavlyshyn U.M., вч. 174
 Pelenski J. *див.* Пеленський Я.
 Pelenki J. *див.* Пеленський Я.
 Pernal A.B. *див.* Перналь А.Б.
 Petrowicz G. *див.* Петрович Г.
 Pidou L.-M. *див.* Пиду де Сент-Олон Луи-
 Мари
 Piwocki M., вч. 133
 Poe M., вч. 142
 Pomian K. *див.* Помян К.
 Poppe A. *див.* Поппе А.
 Potemkin *див.* Потьомкін Григорій
 Pritsak O. *див.* Прицак Омелян
 Pufendorf S. de, автор 136

Р

Rachwał S., вч. 54
 Racine Louis, дипломат 141, 198
 Radloff W. *див.* Радлов В.
 Radzik R. *див.* Радзік Р.
 Radziwiłł A.S., князь 102
 Reclus E. *див.* Реклю Жан-Жак-Елізе
 Riedlmayer A., вч.
 Ritter H. *див.* Ріттер Г.
 Rohrer J. *див.* Рорер Йосип
 Romanowski A. *див.* Романовський А.
 Roncaglia M.D., вч. 77
 Roosval J., вч. 131
 Roszko K., вч. 272
 Rudawski L.J. *див.* Рудавський Лаврентій-Іван
 Rutkowski E., вч. 684
 Rutkowski K., вч. 684
 Rychlikowa I. *див.* Рихлікова І.

S

Sacke G. *див.* Заке І.
 Saunders D., вч. 174
 Scherer J.-B. *див.* Шерер Жан-Бенуа
 Scherer M. *див.* Шерер Марі

Schlegel B., вч. 131, 137-138
 Schmidt W., вч. 97
 Schneider A. *див.* Шнейдер Антон
 Schnür-Pepłowski S., вч. 360
 Schottenloher K., вч. 72
 Schütz E. *див.* Шюц Е.
 Siarczyński F., вч. 71, 84, 244
 Sichynsky V. *див.* Січинський В.
 Simēon dpir *див.* Легаці Симеон дпир
 Simēon dpir Zamosc'ac'i *див.* Легаці Симеон
 дпир
 Simēon ordi Martirosi *див.* Легаці Симеон
 дпир
 Skelton R.A., вч. 166
 Skowronek J. *див.* Сковронек Єжи
 Słuszkiewicz E. *див.* Слушкевич Еугениуш
 Sobieszczanski F.M., вч. 71
 Stachnal-Talanda D., вч. 178
 Stasiw M., вч. 59
 Stephan Batori *див.* Стефан Баторій
 Stöckl G., вч. 57-58
 Strále G.H., вч. 136
 Szentpétery L. *див.* Сентпетері Л.
 Szilágyi A., вч. 136
 Szongott K. *див.* Сонготт К.
 Szymon diak *див.* Легаці Симеон дпир
 Szyszman S. *див.* Шишман Симеон

Ś

Śliwowska W. *див.* Слівовська В.

T

Taras *див.* Франко Іван
 Targosz K., вч. 142
 Tašean Y., вч. 78
 Thomas P.-F., вч. 489
 Tomaszewski M. *див.* Томашевський М.
 Tomaszewski S. *див.* Томашівський С.
 Trojanowska de Saint-Jouan Z. *див.* Троянов-
 ська де Сен-Жуен З.
 Tyszkiewicz M. *див.* Тишкевич М.

U

Ułaszyn H., вч. 149

V

Verhun J. *див.* Вергун І.

W

Wenzel G., вч. 49

Wertner M. *див.* Вертнер М.
 Wikström L., вч. 136, 138
 Wilhelm *див.* Габсбург Вильгельм-Франц
 Wójcik Z. *див.* Вуйцік З.

Z

Zacharyasiewicz F.K., вч. 82
 Zaikyn V. *див.* Заікін В.
 Zajączkowski A. *див.* Зайончковський А.
 Załęski S., вч. 82
 Zeiller M., вч. 54
 Zmilski *див.* Хмельницький Богдан
 Zubrzycki D. *див.* Зубрицький Денис

Ц

Ціхуан Ц., вч. 88, 96
 Цісаніа Հ.Ս., вч. 74
 Цуріджан Ц. *див.* Айтынян А.

Բ

Բժշկյան Մ. *див.* Бжшкян Минас

Գ

Գիվեր Ազուն Ս. *див.* Гювер-Агонц С.

Ջ

Ջարպինյան Գ., вч. 88

Կ

Կրիվոնոս Ե., вч. 97

Ո

Ոսկեան Հ.Հ. *див.* Рошка С.

Պ

Պետերրորդ Ս., вч. 90

Տ

Տաշեան Յ., вч. 97

Ք

Քարմատանեէնց *див.* Карматанянц Говган-
 нес
 Քարմատանեէնց Յոկիանէս *див.* Кармата-
 нянц Ованнес
 Քարմատանեէնց Տէր Յոկիանէս *див.* Кар-
 матанянц Говганнес
 Քարմատանեէնց *див.* Карматанянц Говган-
 нес

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Абрагамівка, с. 187
Абрамівка, с. 198
Авгсбург (Аугсбург), м. 165, 167
Австрія (Австрийская імперія, Австрія, Австро-Угорська монархія, Австро-Угорщина) 143, 230, 259, 290, 296, 298, 300, 304, 322-323, 381, 384-385, 416, 453, 475, 510-512, 514-515, 517, 522-523, 535, 538, 557, 558, 570, 575, 589-590, 709, 730
Адельсдорф (Загородно), м. 79
Адерсбахські скелі 278
Азербайджан 279, 280, 750
Азія 107, 536, 574, 702
Азовське море 119, 151, 152
Албанія закавказька 280
Алжир 695-697, 700
Алмати, м. 748
Алтай 720
Америка 140, 164, 289, 566
Амстердам, м. 71, 73, 557, 709
Англія 156, 185, 204, 230, 242, 306, 517, 695, 698, 730
Андижан, м. 570
Андріанополь (Едірне), м. 198-199
Андрусів, с. 196
Антонія св., костюл у м. Львові 579, 732
Аркадія 702-703
Армения *див.* Вірменія
Арменополис *див.* Герл
Артуа 687
Архангельськ, м. 304, 558-559
Ассірія 278
Астрахань, м. 268
Ател *див.* Волга
Аттіла *див.* Волга
Аугсбург *див.* Авгсбург
Африка 536, 557, 607
Ашхабад, м. 570

Б

Багдад, м. 660
Базель, м. 72-74
Балинці, с. 217, 275
Балкани 92, 117, 119, 125, 215, 296

Балкарія 641, 644, 646
Балтійське море 494, 576
Бар, м. 193
Батумі, м. 408
Батурін, м. 191, 201-203, 223
Батятичі, с. 249
Бахмут, м. 673
Бахчисарай, м. 117, 136, 232
Башкирія 723
Белз, м. 277
Белзьке князівство 67
Белоруссия *див.* Білорусія
Бельгія 463
Берд, м. 280
Бердичів, м. 609
Бережани, м. 451
Береза-Каргузька, концтабір 533, 542, 551
Березів, м. 249
Берестейська економія 186
Берестечко, с. 119
Берестя-Литовське, м. 511
Берлін (Берлин, Berlin), м. 207, 209-211, 213, 215, 230-231, 233, 235-236, 238-244, 265-266, 305, 506, 513, 551, 572, 576, 579, 672
Берн, м. 557
Бесарабія 192
Бескиди, гори 67
Бетлегем, м. 506
Бетум, м. 687
Битліс, м. 89
Бібрка, м. 446
Біла Русь 317, 715
Біла Церква, м. 116, 118, 190-192, 201, 589
Білгород над Дністром (Weissenburg), м. 104, 136
Білий Камінь, м. 195
Білогорща, с. 745
Білорусія (Белоруссия) 71, 118, 204, 415, 687, 689, 703, 725, 743
Білоцерківщина 202
Близький Схід (Ближний Восток) 77, 279, 697
Богаївка, с. 197
Болгарія 143, 453, 657, 730, 739
Болехів, м. 567
Борзна, м. 190

---

* Уклад Андрій Фелонюк.

- Борислав, м. 309, 573, 588
Борки (Борки-Доминиканские), с. 259, 261
Боснія 519, 524
Боярка, м. 198
Бразилія 289, 571
Брацлав, м. 191, 192
Брацлавське воеводство 146, 155, 171, 197
Брацлавщина 193, 196
Бретонія 177, 179
Бригадирівка, с. 214, 224
Броди (Броды), м. 139-140, 177, 255, 257, 263, 276-277, 542, 607-609
Броди, повіт (Брідський повіт) 276, 608
Брюховичі, с. 67, 679, 707
Будапешт, м. 311-312, 324, 718
Бужин, м. 187, 192
Бузько-Дністровське межиріччя 162
Букарешт див. Бухарест
Буковина 21, 267, 270, 277, 282, 284, 286, 290, 308, 310, 507, 514, 520, 522, 568, 573, 593, 598, 682
Буськ, м. 707
Бутин, с. 289
Бухара, м. 568
Бухарест (Букарешт), м. 97, 515, 520, 648
Бучач, м. 277, 514, 519, 522-524
- В**
Ваннзес, с. 454
Ваньовичі, с. 656
Вар *див.* Дніпро
Варшава, м. 105, 121, 123, 134, 136-137, 140, 143, 175-178, 185-190, 194, 196-197, 202, 229, 231, 244, 308, 336, 402, 455, 475, 497, 516, 519, 522, 533, 543, 545, 549, 559, 595, 602, 610, 625, 665, 670, 674, 687, 710, 718-719, 748, 749
Варяж, м. 247
Ватикан 631, 693
Вашингтон, м. 506, 557
Велика Болгарія 713
Велика Скитія 25
Велинь, урочище поблизу с. Заболотців 276
Вена *див.* Відень
Венгрия *див.* Угорщина
Венеція, м. 92, 94, 267
Верхній Березів, с. 275
Верхньо-Уральськ, м. 746
Верхня Австрія 309
Верхня Балкарія 643
Високий замок у м. Львові 67
Висоцьк, м. 196-197, 199
Висоцьк, с. 607
Виттенберг, м. 74
Вишнівчик, с. 578
Відень (Вена), м. 41, 78, 87, 97-98, 102, 117, 251, 265, 267, 270, 308, 311-312, 314, 321-322, 352, 367, 371, 407, 453, 463, 481-483, 485, 513, 515-518, 521, 524, 531, 537, 557-558, 560, 566, 572, 576, 578, 589, 592, 634, 716, 736
Візантія 31, 415
Віла-Ярузькі, с. 441
Вільнюс, м. 42, 71, 118, 196
Вільшаниця, с. 187, 273
Вінер-Нойштадт, м. 511
Вінниця, м. 550
Вінниччина 171, 441, 445
Вірменія (Арменія) 28, 90, 258, 269, 664, 708, 750
Вісла, р. 686
Владикавказ, м. 408
Вовковатиці (Вовковатиці), присілок с. Заболотців 276, 608
Вовча Вода (Тавча Вода), р. 151
Вознесенськ, м. 441, 483
Волга (Ател, Аттіла, Ігіл, Тіл), р. 49, 494, 565, 713
Вольська Болгарія 713-714
Волинь 31-32, 116, 185, 192, 196, 203-204, 414, 452, 522, 549, 687, 701
Волиця Коморовська, с. 247
Вологодщина 673
Володава, м. 48
Володимир, м. 34
Володимир на Клязьмі, м. 746
Волощина 122, 128, 190, 217, 219
Вольськ, м. 565-566, 573
Вольфенбюттель, м. 164
Воля Довголуцька, с. 522
Вонгровці, м. 477
Воронівка, с. 187
Вороніжчина 556
Воронківка, с. 198
Ворохта, м. 510
Восток *див.* Схід
Восточная Галиція *див.* Східна Галичина
Восточная Європа *див.* Східна Європа
Вроцлав, м. 97, 176, 178

Г

Гаага, м. 462, 557
 Гадяч, м. 191
 Галиція *див.* Галичина
 Галицька земля *див.* Галицько-Волинська держава
 Галицька митрополія (Галицкая митрополія) 58, 63
 Галицька Русь 250
 Галицька Соціалістична Радянська Республіка 609
 Галицько-Волинська держава (Галицко-Волинское государство, Галицко-Волинское княжество, Галицкое княжество, Галицька земля, Галицько-Володимирська держава, Галицько-Волинське князівство) 20, 31-32, 34, 36-38, 41-42, 47, 51-52, 55-56, 58-59, 61-64, 68, 459, 481, 509, 588, 592-594, 596, 598
 Галич, м. 33, 35-48, 50, 54, 58-61
 Галичина (Галиція) 20-21, 31-32, 41-43, 45, 47-48, 50, 61, 249-251, 260, 271, 273-278, 282, 284, 286, 288, 290, 296-297, 302, 305, 314-315, 319-320, 325-327, 330-331, 364, 366, 368, 378, 381, 402, 406-408, 463, 475, 498, 500, 505-507, 515, 517, 519-521, 525, 541, 565, 568, 571, 573, 576, 578-579, 588-589, 609, 624-625, 697, 726, 736
 Галле, м. 309-310
 Гамбург, м. 45, 718, 720
 Гарапанда, залізнична станція 574
 Генеральне губернаторство Галичини 579
 Герл (Арменополис, Самосуйвар), м. 270
 Германия *див.* Німеччина
 Гетьманщина *див.* Лівобережна Україна
 Глиняни, м. 277
 Глібівка, с. 186
 Глухів, м. 191
 Голландія 156, 185, 202, 230, 242, 463
 Гологори (Гологоры), і. 255, 257, 263, 277
 Горинь, р. 192
 Горлиці, повіт 571
 Горнсвікен (Hornsviken), о. 136
 Городниця, м. 197
 Гоща, с. 185-186
 Греція 117
 Грузія 636
 Гур Кермен *див.* Київ
 Гуцульщина 595

Г

Гданськ (Данциг), м. 68, 142, 204, 542
 Гезлеве, м. 59
 Грац, м. 287
 Грімсбі, м. 523-524
 Гросс-Егерсдорф, м. 221
 Гяндж, обл. у Азербайджані 280

Д

Дагестан 279, 648
 Данилів, м. 31
 Данциг *див.* Гданськ
 Делавер, штат у США 506
 Демидів, с. 186-187, 197
 Деражня, м. 45
 Десна, р. 146, 204
 Детройт, м. 549, 551-552
 Джорджтаун, м. 506
 Джульфа, м. 268
 Дільнички, присілок с. Заболотців 276
 Дністр *див.* Дністер
 Дніпро (Вар, Днепр), р. 112, 140-141, 146-147, 151-153, 155, 157, 158, 161-162, 166, 170, 178-180, 187, 191-192, 199, 713, 725
 Дніпрові пороги 178
 Дніпропетровськ (Катеринослав, Catharinoslaw), м. 209-210, 511, 664
 Дніпропетровська обл. 750
 Дністер (Днестр), р. 36-37, 40, 47, 146, 192, 276, 522, 545-546, 576
 Добрівляни, с. 546
 Доброміль, м. 523
 Долина, повіт 571
 Долина, поле поблизу с. Заболотців 276
 Долинськ, м. 643, 647
 Дольниці, с. 276
 Дон, р. 67, 161
 Донбас 673, 750
 Донецьк (Сталіно, Юзівка), м. 609, 746
 Дорогочин, м. 31
 Дрезден, м. 557
 Дрогобицький повіт 339
 Дрогобич, м. 334-335, 663, 719
 Дубина, с. 560
 Дунай, р. 85, 140, 325, 494
 Дюнкерк, м. 142, 466

Е

Едірне *див.* Андріанополь

Едмонтон, м. 543
Ереван *див.* Єреван
Еспания *див.* Іспанія
Естонія 750

Є

Європа 13, 37, 93, 107, 240, 300, 306, 352, 386,
498, 509, 518, 537, 574, 622, 702, 726, 736,
739, 743
Єгипет 726
Єлизаветин, с. 243
Єлисаветград *див.* Кіровоград
Єлисаветполь *див.* Нізамі
Єреван (Ереван), м. 258, 268, 718, 750
Єреміївка, с. 219
Єрусалим (Іерусалим), м. 59, 78, 490

Ж

Жаб'є, с. 268, 308-310, 510, 519, 523
Жегестів, м. 542, 579, 627
Женева, м. 71, 263, 297, 315-316, 320, 453, 519,
709
Житомир, м. 589
Житомирщина 611
Жмеринка, м. 515
Жовква, м. 45, 255, 257, 259-261, 273, 477
Жовківський округ 273
Жовківщина 247
Жуки, с. 110
Журавно, м. 608

З

Забайкалля 588
Заболотці, с. 276, 607-610
Завихост, м. 31
Загальне, с. 198
Загінці, с. 146
Загородно *див.* Адельсдорф
Задніпрянський край 218
Закавказзя 279, 280, 572, 664, 723
Закарпаття (Закарпат'є, Карпатська Україна,
Угорська Русь) 62, 66, 135, 282, 284, 286,
296-297, 307-309, 311-317, 319, 321-332, 406,
507, 517, 520, 541, 633, 682
Закінф, о. 215
Залізці (Залозці), м. 255, 257, 263, 277
Заліщики, м. 277, 545-546
Заліщичина 177
Залуква, с. 37, 46

Зальцведель, м. 598
Замость (Замостьє), м. 77, 79-81, 89, 90, 247,
450
Запад *див.* Захід
Западная Армения 89
Западная Европа *див.* Західна Європа
Западная Украина *див.* Західна Україна
Запоріжжя (Олександрія), м. 511
Запоріжжя 153, 155, 169, 177-178, 189, 191, 203,
219, 305, 511, 522, 526, 728
Запорізька Січ 112, 122, 128, 154, 158, 172, 179,
202, 218-219, 224, 392, 501
Запорізькі городи 117
Заславль, м. 71
Захарія, урочище поблизу с. Заболотців 276
Захід (Запад) 25, 31, 34, 46, 52, 58, 62, 66, 70,
79, 85, 99, 139, 149, 187, 231, 286, 296, 298,
302-303, 325, 327, 331, 387, 400, 421, 463, 514,
566, 584, 626, 654, 670, 717, 741
Західна Волинь 483, 550, 742
Західна Галичина 598
Західна Європа (Западная Европа) 45, 56, 71,
127, 170, 174, 187, 202, 214, 231, 239, 242,
343, 402, 454, 462, 465, 471, 528, 544, 720
Західна Німеччина 548, 614, 720
Західна Польща 477
Західна Україна (Западная Украина) 43, 94,
255, 258, 265-269, 272, 286, 333-336, 340, 341,
343-344, 354, 356, 358, 479, 483, 507-508, 582,
609-610, 637, 654, 664, 678
Західне Поділля 450, 650
Західно-Українська Народна Республіка
(ЗУНР) 506-507, 514, 522
Зборів, м. 118
Збруч, р. 20, 408, 522
Звенигород, м. 593
Звенигородщина 167
Зелене, с. 750
Золота Орда 40, 49, 405
Золоторійський повіт 79
Золочів, м. 275, 585
Золочівський повіт 273
Золочівщина 511
Зуївці, с. 224
ЗУНР *див.* Західно-Українська Народна Рес-
публіка

И

Івано-Франковск *див.* Івано-Франківськ

Івано-Франковская обл. *див.* Івано-Франківська обл.

Іерусалим *див.* Єрусалим

Індія *див.* Індія

Інсбрук, м. 670

Іоанна Крестителя св., юридика у м. Львові 95

Італія *див.* Італія

І

Івано-Франківськ (Івано-Франковск, Станіслав, Станіславів), м. 94, 255, 257, 259, 263, 265, 267, 310, 362, 450, 483, 514

Івано-Франківська обл. (Івано-Франковская обл.) 35, 259, 273, 548

Ідель-Урал 743

Ізи, с. 313

Ізраїль 700, 725-726

Ізюм, м. 216-217

Іллінці, м. 197

Індія (Індия) 164, 535, 663, 726

Іспанія (Еспания) 463, 517, 536, 650, 695, 698

Італія (Италия) 31, 56, 98, 182, 185, 298, 367, 370, 380-381, 528, 536, 544

Ітіл *див.* Волга 713

Й

Йоанна Хрестителя, церква у м. Львові 67-68

Йорданія 726

К

Кабардино-Балкарія 723

Кавказ 415, 493, 500, 526, 644, 743

Кадак *див.* Кодак

Казань, м. 368, 378, 676

Казахстан 590, 635, 717, 748

Каїрська переправа 177

Кайзервальд, парк у м. Львові 503

Кальміус (Міус), р. 152

Кальник, р. 191

Кам'янець-Подільський (Каменец-Подольский), м. 77, 85, 102, 132, 177, 183, 193, 368, 378, 385, 396, 423, 515, 518-521, 523, 540, 682, 700, 705

Кам'яничина 163

Кам'яний Брід, м. 196, 198

Кан, м. 177

Канада 21, 170, 174, 507, 519, 524, 543, 557, 566, 567, 574, 584, 590

Канів, м. 187, 192-193, 197, 692

Канцеровський (Канцерська скеля), о. 179
Карабах 268

Караганда, м. 367, 382, 567, 630, 635, 678, 733

Каракалпакія 641

Карибське море 142, 178

Карлові Вари, курорт 538

Карпати 48, 268, 309, 322, 493, 500, 510, 576

Карпатська Україна *див.* Закарпаття

Каспійське море 494

Кассель, м. 462

Катеринослав *див.* Дніпропетровськ

Катеринославське намісництво 240

Катеринославщина 489, 520

Каунас, м. 463

Кафа *див.* Феодосія

Кашоварниця, о. 151

Кембридж, м. 458, 468

Кенгір, м. 733

Кенігсберг, м. 155, 204

Кермен *див.* Київ

Керченська протока 119

Киевская Русь *див.* Київська Русь

Київ (Гур Кермен, Кермен, Киев, Ман, Манкарія, Куов), м. 12, 31-33, 48, 68, 99, 101-102, 108, 114, 116, 118, 120, 124, 127-128, 138, 147-149, 152, 159, 163, 171, 173, 175-176, 179, 185, 188, 191, 197, 202, 208-209, 213-214, 218, 222, 225-228, 230, 231, 241-244, 254, 258, 279, 309, 311-312, 319, 321, 361-362, 365-368, 370-371, 375-376, 378, 381, 385, 387, 395-396, 400, 402, 407, 414, 418, 431, 437, 440, 445, 452-453, 458, 463-464, 467-470, 475-478, 480-481, 485, 498, 513, 515, 518, 522, 532, 538, 540-541, 549-550, 556, 558-559, 562-563, 566, 569, 571-572, 578-579, 584, 588-589, 596-597, 600, 610-612, 614-616, 618-620, 622-623, 635, 637, 648, 652-656, 665, 673-674, 677, 679, 687, 694-695, 705-706, 708-709, 714, 717, 720-722, 727, 733, 741, 746, 750

Київець, с. 186

Київська губернія 236

Київська держава 20, 408, 426, 481, 509, 637, 659

Київська обл. 682

Київська Русь (Киевская Русь) 124, 204, 405, 423

Київське Велике князівство 116, 122, 204

Київське воеводство 146, 156, 196

Київське королівство 304, 509

- Київське намісництво 214, 225
Київщина 48, 181, 186-187, 203-204, 414
Кисловодськ, м. 369, 380
Кіровоград (Єлисаветград), м. 511
Кічкаська переправа 151, 179
Кічкаський ріг 179
Ключ, поле поблизу с. Заболотців 276
Кодак (Кадак), фортеця 140, 147, 149-150, 152, 177
Кодима, р. 162
Козакія 743
Козаровичі, с. 186
Козівський район 741
Козятин, м. 515
Колима 559
Колківська волость 196-197
Колодеевка, с. 265
Коломак, р. 203
Коломия, м. 571
Коломия, повіт 275
Конотоп, м. 682
Константинополь *див.* Станбул
Копані, м. 511
Копенгаген, м. 136
Корець, м. 185
Коросно, м. 707
Коросно, повіт 571
Корсика, о. 536
Корсунь, м. 101-102, 187, 192-193
Коршів, с. 275
Косів, м. 522, 541, 595, 599
Кострома, м. 33
Костянтинівка, м. 673
Костянтиноградський повіт 161
Котлас, табір 523
Кошиці, м. 309
Краків (Краков, Kraków), м. 102, 132, 133, 176, 178, 209-210, 240, 247, 254, 265-267, 272, 275, 309, 451, 475, 522-523, 542, 551, 579, 581, 670, 691
Красний Луч, с. 514
Красний Острів *див.* Кукизів
Краснопуща, с. 514
Кременець (Крем'янець), м. 453, 458, 550-551, 692
Кременчук, м. 189, 231, 242, 243, 312
Кременчуцький повіт 243
Крехів, с. 707
Кривий ліс, урочище біля м. Львова 67
Кривий Ріг, м. 483
Крим (Кримська Автономна Республіка, Крým) 36-37, 39-45, 47, 48, 50-53, 55, 59, 61, 94, 111, 124-125, 140, 156, 167, 176, 178, 190, 192, 202-203, 216, 258, 408, 415, 588, 639-646, 648, 708
Крим *див.* Солхат
Кримська Автономна Республіка *див.* Крим
Кримське ханство 115, 117, 122, 128, 136, 219, 405
Кримський півострів 649
Криниця, с. 542-543, 627
Криничанка, р. 542
Крушинка, м. 197
Крым *див.* Крим
Кубань 415, 638, 713
Кукизів (Красний Острів), м. 43, 45
Кунгсгольм (Kungsholm), м. 136
Кутаїсі, м. 279
Кути (Куты), м. 266, 268-271, 577
Куфштайн, м. 590
Куфштаїнська фортеця 273
Куяльник, озеро 161
Куяльницький лиман 173
- Л**
Лаврів, монастир на Самбірщині 67-68
Лаврів, с. 68
Лазаря св., о. 94
Ларісса, м. 198
Латвія 559, 750
Лейден, м. 463
Лейпциг, м. 265, 270, 485, 515, 710
Лель-Полель (Пантелеймона св.), церква у м. Галичі 36, 40, 47
Лемківщина 579, 590, 627
Ленинград *див.* Санкт-Петербург
Лепетиха, м. 483
Лисиничі, с. 67
Литва 32, 42-43, 45, 60, 71, 102, 120, 158, 179, 200, 204, 415, 687, 689, 697, 703, 733, 739
Литвинівка (Литурівка), с. 186-187, 197
Литовське Велике князівство 413, 725
Литурівка *див.* Литвинівка
Лівобережна Україна (Гетьманщина, Лівобережжя, Лівобічна Україна) 105, 107, 121-122, 128, 188-190, 192, 201-202, 204, 214, 219, 224, 226, 229, 304, 454-456, 550, 553
Лівчичі, с. 707

- Лік, м. 41
 Лісабон, м. 730
 Лісовичі, с. 566-567
 Літин, м. 733
 Лозанна, м. 312, 557
 Лондон, м. 143, 242, 463, 519
 Лубни, м. 452
 Луги, с. 308-309
 Луїзіана, штат у США 696
 Лука, с. 521-522
 Луква, р. 36, 40, 47
 Луцьк, м. 38, 45, 182-183, 197, 451, 453, 458-459
 Льва (Лиса гора, Піскова гора, Стефана), гора у м. Львові 67
 Льва, гора у с. Спасі 67
 Льва (Чортова скеля), скеля 67
 Льва, став на Самбірщині 67
 Львів (Львув), м. 8, 10, 12, 31-34, 37-38, 42, 53-55, 66-68, 74-75, 77, 80-86, 88-99, 109, 131-135, 139, 148, 167, 169, 175-176, 184, 190, 192, 197-198, 235, 247-249, 251-259, 261, 266-267, 275, 277, 285, 289, 308, 310, 312-315, 333, 335, 337-338, 341-342, 345, 352, 358, 361-363, 365-367, 374, 381-382, 386-387, 396, 407, 409, 417-419, 423-426, 430-432, 435-437, 445-447, 450-451, 464, 468, 474-479, 481, 491, 494, 498, 502, 504, 511-512, 514, 518, 522-524, 531-533, 538, 540-543, 545, 548, 559-560, 562-563, 565-566, 571, 576-582, 584-586, 589-590, 595, 598, 602, 618-619, 624-625, 627, 629-631, 633-635, 642, 651, 654, 656, 663, 668, 670-671, 674, 677, 679, 683, 705-706, 708, 711, 717, 719-722, 725, 729-734, 736, 745-746, 748, 750-751
 Львівська обл. (Львовская обл.) 45, 259, 263, 588, 657
 Львівське князівство 67
 Львівщина (Львовщина) 261, 560
 Львув *див.* Львів
 Люблін (Люблин), м. 133, 193, 196, 579, 691
 Люблінщина 31, 66
 Любовль, м. 135-136, 196
- М**
 Мадагаскар, о. 140, 142, 157, 178
 Мазовія 182
 Маківка, гора 578
 Мала Азія 572
 Мала Росія *див.* Малоросія
 Мала Хортиця, о. 179
 Малая Армения 75
 Маленький острів 179
 Малоросія (Мала Росія, Petite-Russie) 116-117, 129, 210, 212, 214, 218, 226, 229, 245, 527
 Малоруське князівство 122
 Мальборк, фортеця 191, 194
 Мальме, пристань 576
 Ман *див.* Київ
 Мангуп (Теодоро, Феодоро), м. 36, 47, 48, 52-53, 61
 Маневичі, м. 589
 Манжелія, м. 221
 Манкарія *див.* Київ
 Маранян, прибережна місцевість на півночі Бразилії 140
 Марієнбург, м. 143
 Масляниківка, с. 511
 Массачусетс, штат у США 458, 468
 Махнівці, м. 692
 Мачва 50
 Мачоха, м. 196-197
 Меджибіж, фортеця 192
 Межиріч, м. 185
 Мелешичі, с. 186
 Мерзєбург, м. 205-207
 Миколаїв, м. 120
 Миколая св., церква у м. Львові 68
 Минск *див.* Мінськ
 Миргород, м. 228-231, 235, 245
 Миргородський повіт 214, 224, 228
 Митищі, м. 718
 Михайлівці, с. 243
 Михалка, гора 595
 Мінськ (Минск), м. 71, 182, 191
 Міус *див.* Кальміус
 Могилів, м. 191-192, 217
 Молдавія (Молдова) 32, 94, 96, 102, 107, 122, 125, 128, 183, 190, 195, 198, 217, 219, 277, 670-671
 Молочниця, табірний пункт 585-586
 Мондера, м. 519
 Монтрей-су-Буа, м. 163
 Мордовія 586, 654, 746
 Морозовичі, с. 656
 Моршин, м. 678, 679
 Москва *див.* Росія
 Москва, м. 105, 110, 115, 148, 184-185, 195, 202-203, 231, 367-369, 376, 378-380, 382, 386,

- 424, 446, 475, 550, 557-558, 560, 564, 566, 585-586, 597, 621, 635, 638-639, 648, 653-655, 658, 666, 676, 680, 712-713, 718, 722-723, 725, 730, 738, 750
- Московія *див.* Росія
 Московська держава *див.* Росія
 Московська імперія *див.* Росія
 Московське Велике князівство 128, 725
 Московсько-Суздальське князівство 33
 Московщина *див.* Росія
 Мости, урочище поблизу с. Заболотців 276
 Мотовилівка, м. 193, 598
 Мукачево, м. 309, 311-314
 Мурманськ, м. 664
 Мюнхен, м. 486, 551-552, 597, 602, 709
- Н**
 Наддніпрянська Україна (Наддніпрянина) 296-297, 309, 312, 379-380
 Нальчик, м. 641-644, 647, 746-747
 Нараїв, м. 290
 Нарва, р. 204
 Нахичеван, м. 268
 Нижнево, с. 548
 Нижнє Подніпров'я 177
 Нижня Силезія 79
 Низький замок у м. Львові 67-68
 Ніжин, м. 105, 191, 549
 Нізамі (Єлисаветполь), м. 280
 Нікополь, м. 483, 511
 Німеччина (Германія, Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччина) 31, 71, 125, 182, 205-206, 236, 241, 280, 298, 448, 453, 462, 512, 535, 574, 576, 578, 709, 719, 730, 743
 Нова Гранада 179
 Новгород-Сіверський, м. 169, 172, 191
 Новий Город, м. 173
 Новий Став, с. 707
 Новий Ульм, м. 544
 Новоросія 154
 Новоукраїнка, м. 483
 Норвегія 462, 576
 Нормандія 177, 179
 Носаківська переправа 177
 Нью-Гейвен, м. 170
 Нью-Джерсі, штат у США 734
 Нью-Йорк, м. 458, 486, 505, 581, 582, 590, 675
- О**
 Обухів, м. 229
 Обухівка, с. 208, 214, 224-225, 228, 230-231, 233, 241
 Овруч, м. 181, 692
 Одеса, м. 148, 151, 161, 395, 426, 463, 511, 620, 750
 Одеська обл. 441, 682
 Одрикінь, м. 707
 Оксфорд, м. 675
 Олеговці, м. 197
 Олександрів, м. 152
 Олександрівськ, м. 512-513, 518
 Олександрія *див.* Запоріжжя, м.
 Олеськ, м. 255, 257
 Олешки, о. 112
 Олонецька губернія 411
 Олосів, місцевість поблизу с. Заболотців 276
 Онуфрія св., монастир у м. Львові 67
 Онуфрія св., церква у м. Львові 67
 Орбі (Erby) 137
 Оренбург, м. 219
 Орста (Årsta), м. 136
 Османська імперія *див.* Туреччина
 Острів, лука 276
 Острог, м. 707
 Отвоцк, м. 670
 Отинія (Отинія), м. 255, 257, 259
 Очаків, м. 217
- П**
 Паволоцький полк 190
 Паволоч, м. 190
 Па-де-Кале, департамент 687
 Паленичі, місцевість поблизу с. Заболотців 276
 Палестина 198, 511
 Париж, м. 141, 143-144, 146, 150, 152, 155, 157, 163-164, 241, 316, 352, 463, 467-469, 471, 489, 517-519, 521, 557, 561, 632, 648, 684, 687-688, 709, 718, 721
 Пенсільванія, штат у США 506
 Перегін, потік поблизу с. Заболотців 276
 Передсілля, поле поблизу с. Заболотців 276
 Перекоп 216
 Перелісок, присілок с. Заболотців 276
 Перемишль, м. 249, 310, 313, 542, 571-572, 588, 609, 707
 Перемишль, повіт 571

- Перемишлянський повіт 578
 Перемищина 37
 Перемышльская епископия 63
 Переяслав (Переяслав-Хмельницький), м.
 112, 114, 119, 127, 186-187, 191
 Переяславщина 181, 414
 Перм, м. 279
 Петербург *див.* Санкт-Петербург
 Петроград *див.* Санкт-Петербург
 Печерськ, район Києва 225
 Пицунда, м. 75
 Південна Америка 204, 286
 Південна Європа (Южная Европа) 77
 Південна Русь 153, 478
 Південна Україна 167, 177, 414, 426, 514
 Південний Буг, р. 146, 192
 Південний Тироль 536
 Південно-Західна Азія (Юго-Западная Азия)
 93
 Південно-Західна Росія 19, 390
 Південноросійський край 701
 Південно-Східна Європа 509
 Південь 125, 128-129, 296, 728
 Північ 187, 559, 741
 Північна Америка 286
 Північна Буковина 511, 742
 Північна Ірландія 536
 Північна Русь 478
 Північна Франція 142
 Північне Прикарпаття 325
 Північне Причорномор'я 140, 161, 405
 Північний Кавказ 643, 646, 723, 746, 750
 Північно-Західне Причорномор'я 162
 Під Липами, прилісок поблизу с. Заболотців
 276
 Підгірці, с. 140
 Підгір'я 339
 Підельбрусся 643
 Підкамін (Подкамень), м. 257, 259-261
 Підкарпатська Русь 307
 Підкарпаття (Подкарпатье) 94
 Підляшшя 181, 186-187, 500-501, 593
 Піски, с. 243, 245
 Пісочна, с. 576
 Піщатичі, м. 186
 Плачник, гора поблизу с. Заболотців 276
 Побужжя 192
 Поволжя 48, 723
 Поглівна, гай поблизу с. Заболотців 276
 Поділля 116, 131-132, 136, 146, 159, 414, 445,
 451, 512, 550, 697
 Подільське воєводство 102, 155
 Подкарпатье *див.* Підкарпаття
 Подкамень *див.* Підкамін
 Подніпров'я 142, 160
 Подністров'я 192
 Подольськ, м. 566
 Познань, м. 176, 255-257
 Покуття 155-156, 261, 514, 593
 Полісся 117, 185, 196
 Полоцьк, м. 202
 Полтава, м. 369, 379, 452
 Полтавська губернія 161
 Полтавщина 110, 159, 281, 556
 Польські Фільварки, район у м. Кам'яні-
 Подільському 423
 Польща (Польська держава, Польське коро-
 лівство, Польсько-Литовська держава,
 Польша) 7, 13, 28, 31-32, 42-43, 45, 53, 55,
 60, 64, 70-72, 74, 76, 79, 94, 96-98, 100, 102,
 107, 111, 114-115, 117-118, 120-121, 123, 126-
 128, 132, 134, 137, 143-144, 148, 152, 157-158,
 164, 175, 182-183, 185-189, 191-193, 195-196,
 198-200, 202, 204, 218-219, 229-231, 235-236,
 252, 256-257, 260-261, 267, 270, 273, 277, 290,
 303, 305, 410, 415, 451, 463, 474, 483, 516,
 525, 533, 535, 549-551, 558, 560, 589, 592, 604-
 605, 607, 648, 650, 653-654, 657, 666, 669, 683,
 685, 687-691, 693-695, 699, 702-705, 720, 725,
 733, 736
 Поляна, місцевість поблизу с. Заболотців 276
 Пониковиця Мала, с. 255, 257, 263
 Попівці, с. 186
 Попрад, р. 579
 Порта *див.* Туреччина
 Порто, м. 710
 Португалія 137, 463, 695, 698, 710, 720, 730
 Потсдам, м. 206, 209, 211
 Потьма, залізнична станція 586, 654
 Почаїв, м. 692
 Правобережна Україна (Правий Берег, Пра-
 вобережжя, Правобережная Украина, Пра-
 вобічна Україна) 31, 94, 173, 186-189, 191-
 193, 200-202, 217-219, 229, 236, 258, 453, 687,
 689, 692, 695, 700-701
 Прага, м. 164, 165, 495, 522, 533, 542, 551, 572
 Пражмов, м. 182
 Прибалтика 204, 739

- Прилуки (Przyłuki), м. 102, 191
 Причорномор'я 48, 151
 Проскурів, м. 483
 Пруссія (Прусси, Prusse) 131, 135, 205, 212,
 230-232, 236, 238-240, 289
 Пряшів, м. 309
 Псел, р. 165
 Пузикове, с. 243
 Путивль, м. 105
 П'ятигорськ, м. 642-644, 718
 П'ятихатки, м. 750
 Пятра Нямц, м. 102
- Р**
- Радянська Росія *див.* Росія
 Радянська Україна *див.* Україна
 Радянський Союз *див.* СРСР
 Раківка, с. 187, 198
 Рапперсвіль, м. 178
 Рашків, м. 191
 Ржищів, м. 191
 Рига, м. 366
 Рим, м. 73, 92, 98, 137, 175, 185, 187, 196, 332,
 463, 625, 631, 670, 691
 Рівне, м. 453, 551
 Ріслова (Rislova, Risslova), фантастична міс-
 цевість на Поділлі 131, 136-137
 Річ Посполита 70, 117, 121, 176, 179, 185, 189-
 190, 197-199, 262, 347, 595, 697, 703
 Рогатин, м. 84, 475
 Рожнів, с. 522
 Романов, м. 590
 Росія (Москва, Московія, Московська дер-
 жава, Московська імперія, Московщина,
 Радянська Росія, Російська держава, Ро-
 сійська імперія, Petite-Russie, Russie) 7,
 11, 13, 15, 18, 25, 33, 39, 43, 99-100, 107, 112-
 117, 120, 122-129, 148, 150-151, 160, 168, 171-
 172, 184, 187-189, 190-192, 194, 196, 199-205,
 209-212, 215, 223, 229, 230, 232, 236, 238, 241-
 242, 246, 286, 289, 296, 298, 302-306, 315, 320-
 321, 323, 327, 334, 368-369, 373, 375-376, 379,
 384, 390-391, 393, 394, 396, 404, 408, 415-417,
 423, 428, 436, 438-440, 443, 454-456, 462, 480,
 500, 508-509, 511, 514, 525, 527, 532, 535, 550,
 553, 556, 564, 566, 569-570, 573-576, 588, 610,
 620, 624, 631, 643, 647, 687, 688, 695, 697,
 699, 705, 709, 730, 736, 742-743
 Ростов-на-Дону, м. 571
- Роттердам, м. 738
 Руан, м. 157, 163-164, 466
 Румунія (Румынія) 270, 515, 542, 578, 589,
 739, 743
 Русалівські Чагари, хутір 452
 Русь (Королівство Русь, Русь Велика, Русь
 Мала, Руська земля) 31, 33, 34, 36-38, 41-43,
 47-48, 51, 53-55, 58, 60, 68, 74, 114, 116, 119,
 122, 127, 134, 250, 260-261, 284, 298, 310, 317,
 329, 333, 413, 592, 631, 637, 639, 719, 722
 Русь (Хорватія) 36, 40, 47, 58
 Русь австрійська 321
 Руська, вулиця у м. Галичі 40, 47
 Руське Велике князівство *див.* Руське кня-
 зівство
 Руське воєводство (Palatinatus Russiae) 74,
 261, 588
 Руське князівство (Руське Велике князівство)
 127, 133, 185, 189, 194
 Руський Керестур, с. 631
 Русь-Україна *див.* Україна
- С**
- Салківський форпост 218
 Салоніки, м. 146
 Самара, р. 151-152
 Самарканд, м. 570-571
 Самбір, м. 521-522, 656
 Самбірський повіт 339
 Самбірщина 67
 Самосуйвар *див.* Герл
 Санкт-Петербург (Ленинград, Петербург, Пет-
 роград), м. 36, 68, 98, 117, 205, 223, 224, 227,
 232, 233, 241, 245, 249, 251, 253-254, 279, 331,
 336, 352, 372, 376, 509, 556, 574, 613, 618,
 620, 622, 626, 647, 658-660, 666, 673-674, 676-
 677, 680, 718, 722
 Сарасво, м. 509
 Сарни, м. 598
 Сасніц, порт 576
 Сатораліуйгель, м. 313
 Святий Хрест *див.* Сурб-Хач
 Семенів Ріг, місцевість 151
 Семигород 160
 Сербія 143, 324
 Середне Поволжя 660
 Середня Азія 565, 568, 571-572, 588, 663, 660,
 716, 723
 Севськ, м. 191

- Сибір 202, 203, 219, 588, 743, 746, 747
Сигот, м. 309, 314
Симбірськ, м. 368, 378
Симферополь, м. 518, 640, 642, 644, 647, 664
Сіверщина 202
Сіетл, м. 712
Січ *див.* Запорізька Січ
Скала-Подільська, м. 408
Скарбниця Військова, о. 151
Сквірів, лука поблизу с. Заболотців 276
Скобелев, м. 570
Скрентон, м. 167, 590
Слобідська Україна (Слобожанщина) 204, 219, 224, 226
Слобода Золота, с. 741
Словаччина 135
Сміла, м. 19, 184, 186
Смілянщина 177
Смоленщина 190
СНД 730
Снятин, м. 94, 277
Собішинська волость 196
Сокаль, м. 483
Соловки 373, 376
Солхат (Крим, Старий Крим), м. 36, 47-48, 52-53, 55, 59, 61
Соммерсвілль, м. 734
Сормово, м. 572
Сороки, м. 217
Софія, м. 306
Сочава *див.* Сучава
Спас, с. 67
Спас св., гора 67
Спас св., монастир на Берестові у м. Києві 57
Спас св., монастир на Самбірщині 67-68
Спаськ, м. 382, 567, 630, 635, 733
Сполучені Штати Америки *див.* США
СРСР (Радянський Союз) 125, 168, 364, 366, 436, 441-443, 446, 468, 525, 527, 536-537, 572, 585, 604-605, 621, 641, 653, 658, 674, 694, 718-720, 722-723, 738, 743, 746, 750
Ставища, м. 192
Сталінград, м. 610
Сталіно *див.* Донецьк
Стамбул (Константинополь), м. 71-72, 75, 80-81, 90, 92, 117, 136, 140, 188, 191, 198-199, 268, 506, 715
Станислава св., костюл у м. Галичі 40
Станислав *див.* Івано-Франківськ
Станіславів *див.* Івано-Франківськ
Старий Бихів, м. 118, 725
Старий Крим *див.* Солхат
Старий Самбір, м. 67
Старий Самбір, повіт 571
Стародубщина 104
Старокостянтинів, м. 578
Стеблів, м. 197
Степова Україна 176, 643
Стир, потік поблизу с. Заболотців 276
Стокгольм, м. 131, 137, 463
Страсбург, м. 648, 729-730
Стрий, м. 560
Стрийський повіт 522, 571
Стрийщина 522-523
Суботів, с. 102-103, 187, 192
Сугдея, м. 52
Суж, р. 146
Сула, р. 165
Сумська обл. 656
Сумський повіт 243
Сурб-Хач (Святий Хрест), вірменський монастир у Криму 55
Сучава (Сочава), м. 97, 102, 670
Схід (Восток) 39, 47, 48, 50, 52, 61, 67, 70, 77, 240, 286, 325, 388, 400, 576, 584, 664, 712, 716-718
Схід Європи *див.* Східна Європа
Східна Австрія 739
Східна Азія 712
Східна Галичина (Восточная Галиция) 160, 255-257, 259, 261, 263, 267, 384, 399, 390, 450, 453, 470, 483, 511, 514-516, 522, 532, 540, 578, 651, 742
Східна Європа (Схід Європи, Восточная Європа) 25, 31, 73, 77, 92, 125, 143, 174, 185, 404, 410, 592, 663, 703, 712, 714, 716, 723, 728
Східна Німеччина 648, 739
Східна Пруссія 221, 462
Східна Україна 100, 153, 186, 281, 305-306, 341, 361, 368, 375, 378, 387, 391, 402, 464, 477, 482-483, 506-508, 511-512, 514, 520, 537, 582, 588, 699
Східний Казахстан 733
США (Сполучені Штати Америки) 18, 21, 125, 167, 173, 204, 463, 504-508, 532, 548-549, 557, 561, 567, 571, 590, 709, 712, 719, 721, 734

Т

Таврида 149
Тавча Вода *див.* Вовча Вода
Таджикистан 750
Тана, гемузька колонія 67
Танненберг, м. 462
Татарівка, р. 275
Татарське побоїще, місцевість поблизу с. Балінців 275
Татарське поле, місцевість поблизу с. Коршева 275
Татарський млин, місцевість поблизу м. Золочева 275
Ташкент, м. 565-566, 568-578, 683, 718, 723
Тбілісі (Тбилиси), м. 268, 279, 408, 718
Теодоро *див.* Мангуп
Теребовля, м. 198
Тернопіль (Тернополь), м. 255, 257, 260, 719
Тернопільська обл. 31, 257, 263, 273, 451, 741
Тернопільщина 511
Терскол, р. 643
Тессалія 143, 198
Тилігул, озеро 161
Тироль 590
Тисмениця, м. 257, 259, 261
Тіл *див.* Волга
Торнео, прикордонна станція 574
Торонто, м. 178, 548, 590
Торунь, м. 85, 176, 668
Тохат, м. 98
Тракай, м. 733
Трансильванія (Трансильванія) 107, 111, 114, 117, 118, 122, 135, 269, 270, 272
Трипілля, с. 191
Трієст, м. 609
Трубайці, с. 214, 224, 241-242
Трускавець, м. 663, 667, 710
Тузла, коса 119
Тула, м. 227, 556, 640, 643
Туреччина (Османська імперія, Порта, Турція, Ismael) 7, 59, 85, 107, 111-112, 116-118, 122, 128, 130, 135, 140, 187, 200, 230, 305, 324, 405, 453, 572, 648, 715
Турка, м. 310
Турка, повіт 571
Туркестан 569, 572-573, 743
Туромча, м. 197
Турткул, м. 644
Турція *див.* Туреччина

Тустановичі, м. 588

У

Угорська Русь *див.* Закарпаття
Угорщина (Венгрія) 32, 58, 64, 96, 135, 143, 273, 312-314, 316, 320-321, 323-325, 327, 331, 514, 578, 589, 666, 739, 743
Ужгород (Унгвар), м. 309-311, 313, 324, 329
Узбекистан (Узбецька РСР) 576-577, 750
Україна (Радянська Україна, Україна, Україна-Русь, Українська держава, Українська Народна Республіка, Українська РСР, УНР, УРСР, УСРР, Ukraine, Ukraine Rusienne, l'Ukraine) 7, 9-13, 15-16, 18-20, 22-23, 25, 27, 31-32, 36, 42, 45, 52-53, 55, 60, 69-70, 72-74, 89, 93-94, 96-99, 100, 106-108, 111-112, 115-117, 119-120, 122-129, 131-132, 135, 138-153, 155, 157-160, 162-171, 173-175, 178-181, 184-187, 190-199, 201, 203-204, 209-212, 214-216, 222-226, 228, 230-233, 235-236, 239-242, 245, 255-256, 258, 260, 280-281, 290, 295-296, 300, 302-306, 312, 314, 316, 319, 325, 345, 361, 364, 367-370, 373-374, 376, 378-379, 381-388, 392-394, 390, 396, 398, 400-406, 408-409, 411-418, 423, 426-427, 435-436, 438-440, 442-444, 447-449, 453, 455, 457-458, 460-463, 466-472, 475-477, 479-488, 490-496, 498, 500-504, 507-517, 519, 526-530, 532-535, 538, 541, 545, 549-550, 552-554, 556-559, 561, 569, 571-573, 578, 582, 584, 586, 588-595, 598, 600, 605, 609-610, 614-618, 622, 624, 630-631, 637-638, 640, 642, 646-647, 649, 651-652, 656, 661-666, 670, 672, 676, 680, 682-683, 686-687, 689, 691, 694-701, 703, 705-710, 712-713, 715, 718-719, 725, 727-729, 733, 735-737, 739-742, 744-746, 748, 750
Ульм, м. 551
Уманщина 163, 171, 452-453, 560
Умань, м. 191, 193, 367, 381, 515, 555-556, 558-563, 609, 692, 699
Унгвар *див.* Ужгород
УНР *див.* Україна
Упсала, м. 463
Урал 220, 720
УРСР *див.* Україна
УСРР *див.* Україна
Устя Зелене, м. 522
Уфа, м. 244, 423, 640, 643, 646

Ф

Фастів, м. 193, 483
 Федеративна Республіка Німеччина *див.* Німеччина
 Федоро *див.* Мангуп
 Феодосія (Кафа), м. 36, 47, 48, 52-53, 61
 Філадельфія, м. 458, 504, 506, 548, 565, 574, 578, 648, 730
 Фрайбург, м. 557
 Франкфурт, м. 709
 Франція 31, 56, 58, 71, 137, 139, 142-144, 163-164, 169, 177, 185, 214, 223, 231, 242, 314, 454, 463, 467, 469, 470-471, 488, 536, 666, 686-687, 689, 691, 695, 720, 722, 730

Х

Харбін, м. 543
 Харків, м. 240, 242, 361, 367, 369, 379, 381, 467-468, 477, 557-558, 572-573, 576, 609, 613-615, 618, 658, 660-662, 665-667, 717-718
 Харківщина 589
 Херсон, м. 228, 230, 462, 511
 Херсонщина 512, 520, 710
 Хмельів, м. 593
 Хмельник (Хмільник), м. 110
 Хмельове, м. 483
 Хой, м. 268
 Холм, м. 31, 34, 48, 51, 182, 595, 602
 Холмщина 500-501, 593
 Холм, м. 197
 Хомяковка, с. 268
 Хорватія *див.* Русь
 Хорол, р. 228
 Хорольський повіт 214, 224, 243
 Хортиця, о. 154, 178-179

Ц

Царицин Кут, с. 513
 Центральна Азія 574, 712
 Центральна Америка 157, 204
 Центральна Європа 660, 712
 Цецора, м. 109

Ч

Чарторийська волость 196
 Чебоксари, м. 666
 Чев, р. 36, 47
 Челябінська обл. 610
 Червона Русь 37, 715

Черемош, р. 514

Черкаси, м. 142, 149-150, 158, 179, 187, 192, 643
 Черкащина 453
 Чернівці, м. 268, 288, 514, 521-523, 598
 Чернігів, м. 191, 369, 379, 550
 Чернігівська обл. 682
 Чернігівське Велике князівство 116, 122
 Чернігівське воєводство 146
 Чернігівщина 202, 367, 381, 550, 614
 Черногора *див.* Чорногора
 Чехів, с. 607
 Чехія 71, 125, 182
 Чехословаччина 385, 538, 648, 720, 739
 Чигирин, м. 101-104, 109, 127, 183-185, 187-188, 191-192, 202
 Чигиринське староство 218
 Чистополь, м. 746
 Чімкент, м. 570
 Чоп, м. 309
 Чорна Кам'янка, м. 198
 Чорна Русь 715
 Чорне море 75, 119, 125, 146, 179, 494
 Чорний ліс 152
 Чорнобиль, м. 746
 Чорногора (Черногора), гірський хребет у Карпатах 268, 308-310
 Чорногорія 324
 Чувашія 723

Ш

Шандерівка, м. 197
 Шатлеро, м. 468
 Швейцарія 71, 296, 303, 312, 316, 720
 Швеція 85, 111, 117-118, 122, 130-133, 136-137, 144, 204, 230, 565, 574, 578
 Шеметів, поле поблизу с. Заболотців 276
 Шліссельбурзька фортеця 279
 Штеєр, м. 309
 Шумськ, м. 31

Щ

Щирець, м. 610

Э

Едесса, м. 74

Ю

Юго-Западна Азія *див.* Південно-Західна Азія

Югославія 739

Южная Европа *див.* Південна Європа

Юзівка *див.* Донецьк

Юнаківське, с. 656

Юра св., монастир у м. Львові 67

Юра св., церква у м. Львові 67, 628

Я

Яблунівка *див.* Язлівець

Яворів, повіт 571

Яготин, м. 146

Язлівець (Яблунівка), м. 257, 451, 671

Янів, м. 707

Японія 289, 306

Ярослав, м. 50, 84, 109

Ярославів вал у м. Києві 410

Ярославль, м. 558

Яси, м. 102, 109, 198

Ясногороди, м. 186

Å

Årsta *див.* Орста

В

Berlin *див.* Берлін

С

Catharinoslaw *див.* Дніпропетровськ

Е

Erby *див.* Орбі

Н

Hornsviken *див.* Горнсвікен

І

Ismael *див.* Туреччина

К

Koazeg, посілість 50

Kraków *див.* Краків

Kungsholm *див.* Кунгсгольм

Kyow *див.* Київ

L

l'Ukraine *див.* Україна

Р

Palatinatus Russiae *див.* Руське воєводство

Petite-Russie *див.* Малоросія

Prusse *див.* Пруссія

Przyłuky *див.* Прилуки

R

Rislova *див.* Ріслова

Risslova *див.* Ріслова

Russie *див.* Росія

U

Ukraine *див.* Україна

Ukraine Russienne *див.* Україна

W

Weissenburg *див.* Білгород над Дністром

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

вч. – вчений

див. – дивись

м. – місто

о. – острів

обл. – область

помилк. – помилково

р. – річка

с. – село

шл. – шляхтич

ЗМІСТ

<i>Іван Вакарчук. Передне слово</i>	7
<i>Ігор Гирич. Від короля Данила до Омеляна Пріцака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра</i>	9
<i>Від упорядників</i>	27

ПОСТАТІ

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ	
Король Данило в житті та бронзі	31
Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела	35
КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ	
Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема	62
Князь Лев Данилович – справжній та в традиції	66
ЯН ЛАСИЦЬКИЙ	
Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст.	70
СИМЕОН ДПІР ЛЕГАЦІ	
Симеон дпир Легаці – хто он?	77
ГОВГАННЕС КАРМАТАНЯНЦ	
Первый армянский книгопечатник на Украине Ованнес Карматанянц	88
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	
Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?	99
Хмельницькіана	108
Переяслав – 1654: три важкі питання	112
Переяслав – 1654: ще три настирливі питання	119
Марево Переяслава над Україною	123
ЗАХАРІЙ ГАМОЦЬКИЙ	
Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції, та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.)	130
ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН	
Гійом Левассер де Боплан. Перспективи досліджень	139
Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.)	145
Боплан у дослідженнях 1991-2000 рр.: підсумки і завдання	173
ПАВЛО ТЕТЕРЯ	
Павло Тетеря	180
ІВАН МАЗЕПА	
Іван Мазепа і Росія	201
ВАСИЛЬ КАПНІСТ	
Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія	205
АРСЕН РАДКЕВИЧ	
Український сходознавець Арсен Радкевич (1759-1821)	247

ДЕНИС ЗУБРИЦЬКИЙ	
Довкола «Хроніки міста Львова» Дениса Зубрицького	248
САДОК БАРОНЧ	
Вірменський історик Садок Баронч як дослідник минулого України (до 150-річчя з дня народження)	255
Садок Баронч як історик-краєзнавець	257
Армянский ученый Садок Баронч как собиратель украинского фольклора (к 150-летию со дня рождения)	258
ІВАН ГАНУШ	
Іван Гануш как исследователь языка западноукраинских армян	265
АНТОН ШНЕЙДЕР	
Львівські «Теки» А. Шнейдера як історико-краєзнавче джерело	273
МИКОЛА ГУЛАК	
Микола Гулак в Азербайджані (друга половина ХІХ ст.)	279
ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ	
Матеріали І.О. Левицького як джерело для біографічного словника	281
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ	
З важким багажем до ювілейного драгоманівського року. (Есе до 150-річчя)	295
Пізній Драгоманов: погляди і дії	299
Михайло Драгоманов і Закарпаття	307
ІВАН ФРАНКО ТА ЙОГО РОДИНА	
Іван Франко як театральний критик	333
Моя праця в кабінеті Івана Франка (1944-1946 рр.)	361
У затінках вілли Грушевського	364
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ	
Про Михайла Грушевського	366
Хто такий Михайло Грушевський?	374
Михайло Грушевський як особа й особистість	383
Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку?	388
Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст.	406
Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів	417
БОГДАН ЯНУШ	
Богдан Януш як вірменознавець	450
В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ	
Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і Українська революція	452
Феномен В. Липинського та його дослідження (замість передмови)	457
ЛЬКО БОРЩАК	
Лько Борщак, історик	461
ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ	
Іван Крип'якевич – історик України	472
Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи	487
У науковій лабораторії історика	501

ЛОНГІН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ	
На переломі доби. Спогади Лонгіна Цегельського про 1918-1919 рр. в Україні	504
ВІЛЬГЕЛЬМ ГАБСБУРГ (ВАСИЛЬ ВИШИВАНИЙ)	
Вільгельм Габсбург і Українські січові стрільці	509
ДМИТРО ДОНЦОВ	
Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини	525
ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ	
Полковник	535
ЄВГЕН МАЛАНЮК	
Дмитро Донцов, Євген Маланюк. Сторінки із спогадів	540
РОМАН БЖЕСЬКИЙ	
Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність	548
НАДІЯ СУРОВЦОВА	
Надія Суровцова. Нотатки з нотаток	555
ОЛЕНА СТЕПАНІВ	
Олена Степанівна в Ташкенті (1916-1917 рр.)	565
Олена Степанів та її «Сучасний Львів»	577
Спогад про «радянський період» життя	583
РОМАН ДАШКЕВИЧ	
Генерал Роман Дашкевич	588
МИРОН КОРДУБА	
Мирон Кордуба: основні напрями наукових досліджень	591
Мирон Кордуба зблизька	594
Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України»	599
ОЛЕКСА КОЖАН	
Між молотом і ковадлом. Олекса Кожан	607
ІВАН ІВАНЦОВ	
Іван Іванцов – видатний історик та український патріот	611
ЮР МЕЖЕНКО	
Нескорений лицар української книги	613
Пам'яті Юрія Меженка	621
АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ	
Три епізоди	624
ЙОСИФ СЛІПІЙ	
Йосиф Сліпий. Сторінка зі спогадів	627
ГАВРИЇЛ КОСТЕЛЬНИК	
Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена?	629
ПЕТРО КРИП'ЯКЕВИЧ	
Петро-Богдан Крип'якевич. Канва спогадів	633
ВОЛОДИМИР ПАШУТО	
Про Володимира Пашута. Спогад до десятиріччя з дня смерті	637

ВІКТОР ФИЛОНЕНКО	
Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко	640
Віктор Филоненко	642
ГРИГОРІЙ КОВАЛЬЧАК	
Григорій Ковальчак (1928-1984), історик економіки України.	
До 10-річчя з дня смерті	651
АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ	
А.П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України	658
Андрій Ковалівський у листах 1961-1963 рр.	662
Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр.	664
ЄВГЕН СЛУШКЕВИЧ	
Професор Еугениуш Слушкевич (к 70-летию польского арменоведа)	668
ЗДІСЛАВ ОБЕРТИНСЬКИЙ	
Здзіслав Обертыньский (1894-1978)	670
ФЕДІР МАКСИМЕНКО	
Федір Максименко – людина, вчений, книголюб	672
ДАНІЕЛЬ БОВУА	
Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин	684
ОРЕСТ МАЦЮК	
Орест Мацюк як історик паперу України	706
ОМЕЛЯН ПРІЦАК	
Дослідження з джерелознавства Східної Європи	712
Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя	716
ФАЇНА ПЕТРЯКОВА	
Фаїна Петрякова	724
НАТАЛІЯ ТЕПЛОУХОВА	
Про Наталю Теплоухову. Бюрократичний спогад	727
МИРОСЛАВ ПАНЧУК	
Мірко. До 5-річчя від дня відходу члена Головного проводу КУН	
Мирослава Панчука	732
ШУХЕВИЧІ	
Шухевичі від минулого і до сьогодні	735
Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми	738
Юрій Шухевич та Шухевичі	745
МАКСИМ ЦИМБАЛ	
Максим	748
ЛЮДМИЛА ШЕРЕМЕТЬЄВА-ДАШКЕВИЧ	
Пам'яті Людмили Дашкевич	750
<i>Іменний покажчик</i>	752
<i>Географічний покажчик</i>	790

Наукове видання

Ярослав Дашкевич
ПОСТАТІ

Літературна редакція та коректа

Наталя Кім

Укладення покажчиків

Андрій Фелонюк

Художнє оформлення обкладинки

Мар'яна Пелех

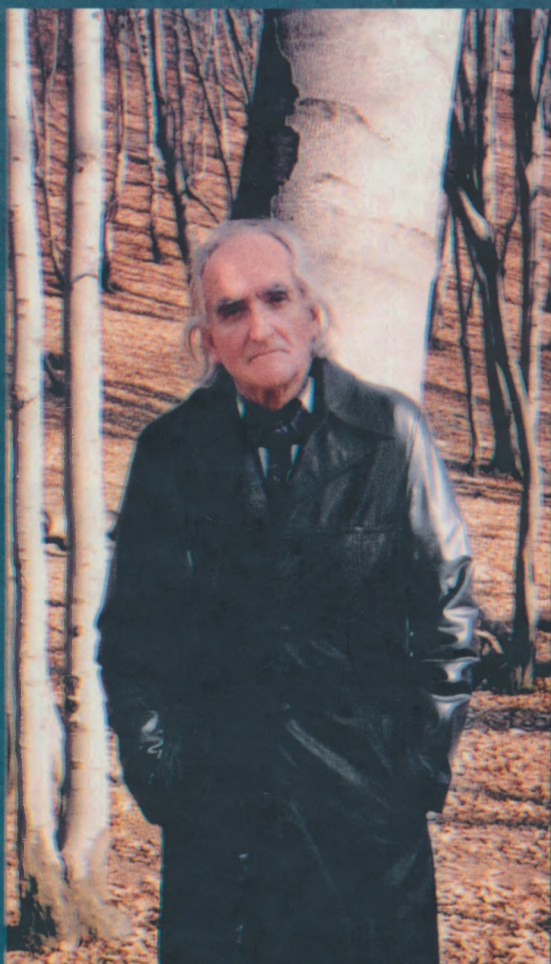
Комп'ютерна верстка

Юрій Пелех

Підп. до друку 15.07.07. Формат 70x100/16. Папір офс. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 65,2. Ум. фарбовідб. 65,8. Обл.-вид. арк. 56,6.

Друк – Літературна агенція «Піраміда»

Збірка статей, розвідок та есеїв
Ярослава Дашкевича у книжково-
му форматі, органічно доповню-
ючи одна одну, перетворюється
на своєрідну монографію про ве-
ликих людей, які змінили Україну
й спричинилися до перетворення
її з етнічної території на модерну
державу й модерну націю.

ISBN 978-966-441-031-8

9 789664 410318